

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ**

Ümummilli lider Heydər Əliyevin
anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş

**«AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN
AKTUAL PROBLEMLƏRİ»**

XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın

MATERİALLARI

(4-5 may 2022-ci il)

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

МАТЕРИАЛЫ

XIII Международной научно-практической конференции

**«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЯ»,**

**посвящённой 99-ой годовщине со дня рождения
Общенационального лидера Гейдара Алиева**

(4-5 мая 2022 года)

**MINISTRY OF EDUCATION AZERBAIJAN REPUBLIC
BAKU SLAVIC UNIVERSITY**

MATERIALS

**«ACTUAL PROBLEMS
OF AZERBAIJANI STUDIES»**

**XII International Scientific and Practical Conference devoted to
The 99th Birth anniversary of the National leader Heydar Aliyev**

(May 4-5, 2022)

**BAKİ
2022**

Redaksiya heyəti:

*rektor A.R.Nağıyev,
prof. N.Ş.Məmmədov,
prof. N.T.Məmmədov,
prof. İ.Z.Qasımov,
prof. V.G.Rəhimzadə,
dos. S.S.Məmmədov,
dos. Y.K.Alxasov*

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ.

**Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş
XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı: Ziqzaq, 2022. – 597 səh.**

ISBN: 978 – 9952 – 28 – 534 – 5

Məqalənin məzmunu ilə bağlı məsuliyyət müəllifin üzərinə düşür.

© BSU, 2022

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

1. **Anar Rüstəm oğlu Nağıyev** – Bakı Slavyan Universitetinin rektoru, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru – sədr.
2. **Rəfiq Manaf oğlu Novruzov** – Bakı Slavyan Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru, filologiya elmləri doktoru, professor – sədr müavini.
3. **Telman Həmzağa oğlu Cəfərov** – Bakı Slavyan Universitetinin Tədris işləri üzrə prorektoru, filologiya elmləri doktoru, professor.
4. **Xanım Rza qızı Sultanova** – Bakı Slavyan Universitetinin Tərbiyə işləri üzrə prorektoru, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.
5. **Fərid Rauf oğlu Məmmədov** – Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi işlər üzrə prorektoru.
6. **Nizami Tağı oğlu Məmmədov** – Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor.
7. **İkram Ziyad oğlu Qasimov** – Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor.
8. **Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva** – Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor.
9. **Nəsirə Şahmurad oğlu Məmmədov** – Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor.
10. **Cahangir Rza oğlu Məmmədov** – Bakı Slavyan Universiteti, fəlsəfə elmləri doktoru, professor.
11. **Şaban Qulam oğlu Hüseynov** – Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor.
12. **Sadir Surxay oğlu Məmmədov** – Bakı Slavyan Universiteti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
13. **Əsgər Sücaət oğlu Əhmədov** – Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
14. **İbrahim Nəsir oğlu Quliyev** – Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
15. **Yaşar Kamil oğlu Alxasov** – Bakı Slavyan Universiteti, pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
16. **Ülviyyə Rasim qızı Məmmədova** – Bakı Slavyan Universitetinin Əcnəbi tələbələrə iş üzrə dekanı.
17. **Sevinc İnqilab qızı İmanova** – Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.
18. **Fikrət Surxay oğlu Həsənov** – Bakı Slavyan Universiteti, Həmkarlar İttifaqı Təşkilatının sədri.
19. **Nərmin Məzahir qızı Quliyeva** – Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri.
20. **Elnur Cəlaləddin oğlu Əliyev** – Bakı Slavyan Universitetinin Baş mühasib səlahiyyətlərini icra edən

PLENAR İCLAS

Nağıyev Anar Rüstəm oğlu

Bakı Slavyan Universitetinin rektoru,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Müasir Azərbaycan dövləti dinamik inkişaf dövrünü yaşamaqdadır. Vətən müharibəsində qazandığımız şanlı qələbəmiz Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqının birlik və tükənməzlik rəmzinə çevrildi. Azərbaycan xalqı yenilməzliyini, özgüvənini, cəsurluğunu, gücünü bir daha təsdiqlədi. Zəfərimizin təməlində Ümummilli lider Heydər Əliyevin müdrik inkişaf strategiyasının zəngin irsinin nəticələri öz əksini tapmışdır.

2020-ci il noyabrın 8-də Şəhidlər xiyabanında tarixi Zəfər münasibətilə xalqa müraciət edən Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev demişdir: “Mən xoşbəxtəm ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim!”. Qarabağın, Şuşanın və digər işğal olunmuş torpaqlarımızın azad olunması Ulu öndər Heydər Əliyevin öz siyasi varisinə tarixi vəsiyyəti idi. Bu vəsiyyətin yerinə yetirilməsi siyasi varisin tarix qarşısında ən böyük missiyalarından biri idi.

Azərbaycan dövlətinin inkişafında Azərbaycançılıq ideologiyasının aparıcı olduğunu bəyan edən Ulu öndər Heydər Əliyev milli-mədəni dəyərlərimizin qorunmasında təhsil sisteminin inkişafına, yüksək ixtisaslı kadr potensialının formalaşmasına xüsusi önəm verirdi. Hələ ötən əsrin 70-ci illərində Ulu öndərin rəhbərliyi altında Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin və ali təhsilə cəlb edilmiş təhsilənlərin sayında əsaslı artım baş vermiş, keçmiş SSRİ-nin ən nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində azərbaycanlıların təhsil alması istiqamətində nəzərəcarpacaq dönüş yaranmışdır.

“Təhsil millətin gələcəyidir” tezisini prioritet istiqamət kimi diqqət mərkəzinə çəkən Ulu öndər 1998-ci il martın 30-da Təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında sərəncam imzaladı. 1999-cu il iyunun 15-də Təhsil Sahəsində İslahat Proqramını təsdiq etdi və Azərbaycan təhsil sistemini dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşdırılmasını və integrasiyasını islahatların aparıcı məqsədi kimi müəyyən etdi.

Ulu öndərin əsasını qoyduğu təhsil islahatları Prezident İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilərək keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Məhz bu dövrdə yetişmiş gənclərimiz ölkəmizin ərəzi bütövlüyünün təmin olunmasında aparıcı rol oynadılar.

Müasir Azərbaycanda təhsilin müxtəlif pillələri üzrə qanunvericilik bazası formalaşmış, “Təhsil” haqqında Qanun qəbul edilmiş, ali təhsil sisteminin Avropa Ali Təhsil Məkanının tələbləri ilə uzlaşdırılmaqla hazırda bu istiqamətdə əhəmiyyətli addımlar atılmaqdadır. İstər “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” və ya “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı”, istərsə azərbaycanlı gənclərin aparıcı xarici ali təhsil müəssisələrində təhsilini dəstəkləyən Dövlət Proqramları, istərsə də ali təhsilin inkişafına yönəldilmiş digər tədbirlər Prezident İlham Əliyevin ali təhsilin inkişafı istiqamətində apardığı davamlı islahat və inkişaf strategiyasının tərkib hissəsini təşkil etməklə, elm və texnologiyanın, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına xidmət edir. Məhz yüksək keyfiyyətli təhsil Prezident İlham Əliyevin siyasətinin mərkəzində duran insan kapitalının başlıca qərantlarından biridir.

Qeyd etdiklərimiz Azərbaycanın ali təhsil sisteminin qlobal dünyanın çağırışlarını nəzərə alan modern və rəqabətədavamlı inkişaf üçün zəmin yaradır, yüksək keyfiyyət əsasında təhsil proqramlarının tətbiqi və əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığını təmin, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” çərçivəsində qarşıya qoyulmuş hədəflərə xidmət edir.

Bu kontekstdə Bakı Slavyan Universitetinin qarşısında duran başlıca hədəf ali təhsil müəssisəmizin müasir dövrün çağırışlarına cavab verən rəqabətə davamlı məkana və əməkdaşlıq mərkəzinə çevrilməsinə xidmət edir. Yüksək keyfiyyətli təhsil proqramlarının, cəmiyyət, elm və iqtisadiyyatın inkişafında mühüm töhfələrə sahib olacaq elmi-tədqiqat nəticələrinin ortaya

çıxarılması kimi fəaliyyətlər BSU-nun dəyərlər sisteminin mahiyyətini təşkil etməkdədir. Təhsil prosesində və tədqiqatda bərabər imkanların yaradılması və inkişaf üçün zəruri əməkdaşlığın qurulması, təhsil və tədqiqat etikasına sadıqlıq və müxtəlifliyin dəstəklənməsi kimi dəyərlər BSU-nun cəmiyyətin və iqtisadiyatın inkişafında yer almasına, eləcə də Avropa Ali Təhsil Məkanına inteqrasiyasına xidmət edəcəyini hədəfləməkdədir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, BSU-nun növbəti illər üçün Strateji Fəaliyyət Proqramı və Planı yerli və beynəlxalq səviyyədə rəqabətə davamlı əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmış və ömürboyu təhsil konsepsiyasının tələblərinə cavab verən təhsil proqramları vasitəsi ilə bacarıq və səriştə əsaslı ali təhsilin və elmi tədqiqat prosesinin təşkilini özünün başlıca məramı, hədəfi kimi müəyyən etmişdir.

Qlobal iqtisadi düzənin xarakteri və postpandemiya dövrünün tələbləri çevik ali təhsil imkanlarının yaradılması, yerində və məsafədən təhsil, eləcə də dinamik ixtisaslaşmanın yüksəldilməsi kimi məsələləri ön plana çəkir, ali təhsil müəssisələrinin bu istiqamətdə çevikliyini gündəmə gətirir. Qarşımızda duran mühüm vəzifələrdən biri təhsil proqramlarının səriştəli hazırlığını təmin etmək, bilik və bacarıqların əmək bazarının tələbləri kontekstinə uyğunluğu məqsədi ilə tədris resursları və təlim prosesinə yanaşmaların daha uğurlu inkişafını nəzərdə tutur. Qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, 2021-ci ildən etibarən Təhsil Nazirliyinin Ali və orta ixtisas təhsili proqramlarının inkişafının dəstəklənməsi üzrə qrant layihələri çərçivəsində «“Xarici dil müəllimliyi (rus dili müəllimliyi)” ixtisasının yeni məzmununun yaradılması və tətbiqi» layihəsi həyata keçirilir. Layihənin məqsədi Azərbaycan bölmələri üçün rus dili müəllimliyi ixtisası üzrə kadr hazırlığı prosesində keyfiyyətin yüksəldilməsinin təhsil standartlarının Azərbaycan Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi (AzMKÇ) və Xarici Dillərin Tədrisi üzrə Avropa Standartları (CEFR) əsasında təmin edilməsindən ibarətdir. Məzmun və resursların təlim nəticələrinin tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsi, eləcə də sözügedən təhsil proqramının səriştəli təşkili üzrə təhsil proqramı layihəsinin hazırlanması prioritetlərimizdə dayanan hədəflərimizdəndir.

Təhsil prosesinin tələbəyönlü təşkili prosesin mərkəzində duran təhsilənlərin uğurlu karyeraya malik məzunlara çevrilməsinə, BSU-nu məzunların karyera inkişafına dəstək verən peşəkar inkişaf mərkəzi kimi fərqlənən elmi tədqiqat prosesi isə ali təhsil müəssisəsini mükəmməl və mədəni əməkdaşlıq mərkəzi kimi formalaşmasına xidmət edəcəkdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 2000-ci ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun profilinin genişləndirilərək Bakı Slavyan Universitetinə çevrilməsi ilə Şərqi, Mərkəzi və Cənubi Avropa bütün slavyan dünyası ilə müstəqil Azərbaycanın təhsil, ədəbi-mədəni, siyasi-diplomatik və sosial-iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi ilə üzərimizə son dərəcə mühüm missiya qoymuşdur. Bu xüsusda BSU-nun elmi və kadr potensialının geniş imkanlarını səfərbər edərək Bakı Slavyan Universitetinin yalnız Azərbaycan coğrafiyasında deyil, eləcə də daha geniş müstəvidə Slavistikanın mərkəzinə çevrilməsi əsas prioritetlərimizdəndir.

Bakı Slavyan Universitetinin Rusiya, Ukrayna, Belarus, Bolqarıstanın aparıcı universitetlərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Tədris-Mədəniyyət mərkəzləri bu missiyanın yerinə yetirilməsində, eləcə də Azərbaycançılıq məfkurəsinin, mədəniyyət və təhsilin əlaqələrinin genişləndirilməsi baxımından böyük önəm kəsb edir.

Cəmiyyətin qarşısında duran, eləcə də təhsil və elmin inkişafı üzrə aktual məsələlərin müzakirəsi məqsədi ilə elmi əsaslı müzakirə platformaları onların inkişafı üçün əməkdaşlıq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə Bakı Slavyan Universitetində ənənəvi olaraq formalaşdırılmış və artıq 13-cü ildirki Ümummilli lider Heydər Əliyevin doğum gününə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi-praktik konfransın əhəmiyyəti Ulu öndər Heydər Əliyevin zəngin irsinin öyrənilməsi və müasir Azərbaycanın inkişaf strategiyasının və tendensiyalarının müzakirəsi baxımından olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

“Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda keçirilən XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın bütün iştirakçılara təşəkkür edir, onlara gələcək elmi fəaliyyətlərində can sağlığı, uğurlar arzulayıram!

Novruzov Rafiq Manaf oğlu
Bakı Slavyan Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru,
filologiya elmləri doktoru, professor

**“Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” – illərdir davam edən
xoşməramlı missiya**

Artıq uzun illərdir ki, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfrans təkcə Bakı Slavyan Universitetində deyil, bütün Azərbaycan elm aləmində, eləcə də dünya elminin nüfuzlu mərkəzlərində ənənəyə çevrilmişdir. Hər il bu konfransın təşkili xüsusi bir bayram ab-havası yaradaraq elmin görkəmli simalarını bir araya toplayır, mütərəqqi inkişafa öz töhfələrini verir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş, belə demək mümkündürsə, ensiklopediyası yazılmış Azərbaycançılıq ideologiyası xalqımızın, dövlətçilik ənənələrimizin inkişafı üçün bir təməl, təkamül və stimül rolunu oynayır. Ümummilli liderin uzaqgörənliyi, müdrikliyi, peşəkar siyasi bacarıqlarının sayəsində Azərbaycançılığın xalqımız üçün, gələcəkdə dəyərlərimizin qorunması, milli kimliyimiz və düşüncə sağlamlığımızın qorunması məsələləri məhz bu ideologiya fonunda təbliğ, təşviq edildi. 44 günlük Vətən müharibəsində bizlərə qələbə sevincini yaşadan da məhz bu ideologiyanın ətrafında yumruq kimi birləşən Azərbaycan dövləti və Azərbaycan oğulları idi. Tariximizi, milli mənsubiyyətimizi, mənəvi dəyərlərimizi yüksək tutmağın sayəsində bu cür nəsilər yetişdi və onlar bizləri natamamlıq kompleksindən xilas etdilər.

Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri mövzusunda keçirilən beynəlxalq elmi konfrans ildən-ilə öz işini daha da təkmilləşdirir, mövzu istiqamətləri, əhatə dairəsi daha da zənginləşir. Diqqətinizə çatdırırıq ki, bu ilki mövzu istiqamətlərimizdə də bir sıra daha geniş şaxəli mövzular əlavə edilmiş, təxminən 180-ə yaxın müəllifdən məqalə qəbul edilmişdir. Hər ilkindən fərqli olaraq bu il biz həm də müraciət sayında da yüksək artım müşahidə etmişik. Bu da konfransa olan marağın və yüksək təşkilatçılığın bariz göstəricisidir.

Biz fəxrlə artıq uzun illərdir ki, Ali Baş Komandanımıza, müzəffər sərkərdəmizə söykənərək inkişaf üçün, gələcək perspektivlər, dinamika üçün əlimizdən gələni edirik. Xüsusi olaraq biz elm adamları bu yolda daha çox əzmkarlıq nümayiş etdirməli, bilməliyik ki, xalqın millətin tərəqqisində, daimi inkişafında elmin rolu misilsizdir və birincidir. Bu yolda ən böyük hədəfimiz gənc nəslin elmə olan marağının artırılması, gənclərin elm istiqamətində mütəmadi məlumatlandırılmasıdır. İnanırıq ki, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri konfransı öz xoşməramlı missiyasını və ənənəvi davamlılığını qoruyub saxlayacaq, bizlər də Bakı Slavyan Universiteti olaraq Azərbaycanın gələcək inkişafına öz töhfələrimizi bəxş edəcəyik.

Cəfərov Telman Həmzəğa oğlu
Bakı Slavyan Universitetinin tədris işləri üzrə prorektoru,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Əməkdar müəllim

Bu ilki Beynəlxalq konfransın xüsusi əhəmiyyəti var

Bakı Slavyan Universitetində Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının ildönümü ərəfəsində ənənəvi olaraq təşkil edilən “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans bu il “Şuşa ili”nə təsadüf edir. Bu isə Ümummilli Liderin həyat və fəaliyyəti, zəngin irsi, eləcə də Qarabağ və Şuşanın tarixində malik olduğu rolun işıqlandırılması ilə yanaşı,

kifayət qədər yerli və beynəlxalq auditoriyaya və geniş elmi platformaya malik bir elmi məclisdə Azərbaycan üçün, dirçələn Qarabağ və onun ürəyi olan Şuşa üçün aktual görünən bəzi məsələlər haqqında düşüncələrimizi irəli sürməyə, istər sosial-iqtisadi, istərsə də elmi-mədəni, tədris yönümlü layihələrin məzmunu, mədəniyyətimizin təbliği və təqdimatında, beynəlxalq əməkdaşlıq proqramlarında Qarabağın, Şuşanın hansı yer ala bilməsi ilə bağlı konkret təkliflərə yol açsa, bu təkliflərin ictimai və elmi diskursa gətirilməsinə əsas verə bilər. Konfrans hansı elmi axtarış və istiqamətlərin, layihələrin cəlb edilişini, hansı məsələlərə önəm verildiyini bir daha universitetimizin profilinə və elmi istiqamətlərinə uyğun diqqət mərkəzinə gətirir.

Bakı Slavyan Universiteti hazırkı konfrans platformasında öz beynəlxalq əməkdaşlıq planlarında, müştərək tədris proqramlarının icrasında, tələbə və müəllim mobilliyi proqramları çərçivəsində, eləcə də nəzdindəki slavyan ölkələrinin tədris-mədəniyyət mərkəzlərinin, roman-german dilləri üzrə tədris mərkəzlərinin, Türk araşdırmaları mərkəzinin, xaricdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzlərinin xətti ilə hansı fəaliyyətləri həyata keçirə və ölkə rəhbərinin elan etdiyi “Şuşa ili”nə hansı töhfələr verə biləcəyi, tolerant Azərbaycan insanının və xalqımızın multikultural dəyərlərinin formalaşmasında Şuşa ədəbi-mədəni mühitinin özünəməxsusluğu barədə mesajlar verir. Düşmən tapdağından azad olunmuş torpaqların, bərpa edilməkdə olan mədəniyyət abidələrinin, ən yeni standartlara uyğun layihələndirilən və inşa olunan sosial-iqtisadi infrastrukturun başımızın üstündən Damokl qılıncı kimi asılmış milli natamamlıq kompleksindən azad olmamız, yeni azərbaycanlılar nəslində, çoxmilyonlu Azərbaycan diasporunda Vətənin gələcəyinə inam hissələrinin formalaşmasına xidmət etməsi tezisi konfransda səslənən məruzələrin aparıcı məzmun xəttidir.

1. Qarabağ tarixi bütün faktları və şəxsiyyətləri ilə, Şuşa xanlığının yaranma və süqutu tarixi, rus işğalı və sovet dövrü, müstəqillik dövrünün ilk illərində və 30 illik işğal dövründə Şuşa uğrunda xalqımızın apardığı və qələbəyə gətirən mübarizənin tarixi xronoloji şəkildə öz əksini tapmalıdır. Bu tarixi-xronoloji təsvir, salnamə kütləvi oxucu, ölkəmizə gələn qonaqlar, bütün təhsil pillələri və səviyyələrində təhsilənlər üçün auditoriyanın xüsusiyyətinə uyğun tərtib olunmalıdır. Şuşa Azərbaycanı Vətən müharibəsində qələbəyə gətirən yenilməz bir zirvə olaraq milli yaddaşımıza və kimliyimizə hopmalı, tarix və ədəbiyyat kitablarımızda milli dövlətçilik tariximizin, ən yeni dövrümüzün şanlı səhifəsi kimi bugünkü və gələcək azərbaycanlılar nəslinə təlqin edilməklə yanaşı, bizi əhatə edən dost və düşmən ölkələrə lazımi mesajlar verilməlidir.

2. Şuşa Azərbaycanın unikal mədəniyyət və təhsil mərkəzi kimi öyrənilməli, onilliklər boyu bu şəhərə xas olan elmi-mədəni və ictimai mühitin dərkə və bərpası problemi gündəmə gətirilməlidir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində burada mövcud olmuş təhsil müəssisələrinin tədris proqramları araşdırılmalı, bölgədə salınan ağıllı şəhər və kəndlərdəki ümumtəhsil müəssisələrində bu tarixi təcrübənin öyrədilməsi və tətbiqi nəzərdən qaçırılmamalıdır. Dirçəldilən Şuşanın hər qarışını milli varlığımızın, qürurumuzun, dəyərlərimizin mənbəyi və əhəmiyyətli tərkib hissəsi kimi təqdim və təlqin etməklə bu tarixi-mədəni arealda gözü olanlara heç bir şans buraxmamış olarıq. Bunun üçün cəlb edici “Qarabağ” və “Şuşa” turistik marşrutlarının xəritələrini hazırlamaq və bu işləri vaxtında tamamlamaq vacibdir ki, keçmişimizi və bu günümüzü dolğun şəkildə təqdim edək.

3. Qarabağ ərazisinə, Şuşaya aid folklor nümunələri, mifoloji təsvirləri, bölgənin məşhur şəxsləri, soyqırım qurbanları, Qarabağ ədəbi mühiti, “Qarabağnamə”lər, Qarabağın şair və yazıçıları, bəstəkarları, Qarabağ toponimləri, Qarabağın flora və faunası və s. barədə mövcud materialları, mənbələri araşdırıb, ümumiləşdirmələr və təsnifat aparmaq, onları təqdimat formasına salmaq əhəmiyyətli olar. Bu isə təkcə xaricilər üçün deyil, həm də yerli şagird və tələbə auditoriyasına ünvanlanan tədris resurslarına Qarabağ və Şuşa ilə bağlı məlumatları sistemli şəkildə daxil etməyə imkan verir.

4. Qarabağ və Şuşa haqqında xarici səyyahların qeydlərindən tutmuş ədəbiyyat nümunələrinə qədər hər bir faktı ortaya qoymaq, onları ümumazərbaycan, ümumtürk və Şərq kontekstində təqdim etməyə cəhd etmək maraqlı müşahidələrə yol açar. Bu mənada yeni – Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonunda Şuşanın yeri və əhəmiyyətini əsaslandıran layihə və tədqiqatlarda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

5. Qarabağda, Şuşada təşkil olunması ideya irəli sürülən universitetlərimiz təkcə elm və təhsil mərkəzləri kimi deyil, həm də milli kimliyimizi və şüurumuzu, xalqımızın etnik və milli düşüncə tərzini, ən qədim sivilizasiyalardan birinin beşiyi kimi bu arealın tarixi, mədəni, dini özünəməxsusluğun araşdırılmasına, bölgənin tədris və innovativ fəaliyyət mərkəzi kimi tanındılmasına xidmət etməlidir. Fikrimizcə, bu, həm də inşa olunan ağıllı şəhərlərimizdən biri – Ağdamın yaxın gələcəkdə ölkənin geostrateji regionunda paytaxt şəhəri statusu qazanması ideyasının ərsəyə gəlməsinə və ölkəmiz üçün daha bir tələyüklü layihənin reallaşmasına yol açar bilər.

Məmmədov Sadir Surxay oğlu

Bakı Slavyan Univertsiteti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri mövzusunda konfrans ildən-ilə öz işini daha da təkmilləşdirir

Çağdaş Azərbaycanın və Azərbaycanşünaslığın öyrənilməsi, təbliği və tədris problemləri Ulu öndər Heydər Əliyev düşüncəsinin məhsulu olan Bakı Slavyan Universitetinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən birini təşkil edir.

BSU-nun slavyan ölkələrinin aparıcı ali məktəblərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan tədris-mədəniyyət mərkəzləri Ulu öndərin ötən yüzilliyin 90-cı illərin ortalarında irəli sürdüyü Azərbaycançılıq məfkurəsinin real təzahürü kimi mühüm rol oynayır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 2000-ci ilin son 10 illiyində Azərbaycan xalqına müraciətində irəli sürdüyü çox mükəmməl təhlilin ümumiləşdirilmiş yekunu olaraq Azərbaycançılıq və azərbaycanşünaslığın izahını vermişdir.

Bununla da Azərbaycançılığın atributlarından sayılan xalqımızın dili, ədəbiyyatı, keçdiyi tarixi yollar ölkəmizin inkişafı üçün peşəkar strateji göstəriş, gələcəyin mükəmməl hazırlanmış proqramı kimi hafizəmizə həkk olunmuşdur.

Dahi Heydər Əliyevin yarım əsrlik dövlətçilik təcrübəsi, araşdırmaları, müxtəlif istiqamətli siyasi-ictimai, elmi-məntiqi təhlilinin nəticəsi kimi qiymətləndirilən ideologiyası hər bir problemin həllində tarixilik və müasirlik məsələlərini diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Məhz bu ideologiyanın nəticəsidir ki, XXI əsrin ilk on illiyindən başlayaraq Bakı Slavyan Universitetində ənənəvi olaraq hər il təşkil edilən “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfrans öz məhsuldarlığı ilə müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Bununla yanaşı BSU-nun slavyan ölkələrinin aparıcı ali məktəblərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan tədris-mədəniyyət mərkəzləri Ümummilli Lider Heydər Əliyevin irəli sürdüyü Azərbaycançılıq və azərbaycanşünaslıq proqramının icrası ilə əlaqədar tədbirləri mütəmadi olaraq təbliğ edirlər.

Hazırda Rusiyanın Moskva, Yekaterinburq, Ukraynanın Kiyev, Poltava, Çerniqov, Belarusun Minsk, Bolqarıstanın Sofiya şəhərlərində uğurla fəaliyyət göstərən Azərbaycanşünaslıq mərkəzlərimiz məhz Heydər Əliyev siyasi düşüncəsinin məhsuludur. Bu mərkəzlər BSU-nun ideoloji qurumları olmaqla yanaşı, slavyan ölkələri ilə türk dünyası arasında əsl dostluq körpülərinə, dostluq rəmzlərinə çevrilmişlər. Son günlər dünyada baş verən hadisələr də dostluğun, sülhün nə qədər vacib olduğunu bir daha sübut etdi.

Eyni zamanda 13-cü ildir ki, hər il təşkil olunan bu konfranslarda Azərbaycanı dəstəkləyən, BSU ilə əməkdaşlıq edən xarici ölkələrin – Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, ABŞ, Moldova, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Polşa, İtaliya, İspaniya, Gürcüstan, İsveç, Bolqarıstan nümayəndələri ölkəmizlə bağlı həqiqətlərin obyektiv olaraq bütün dünya miqyasında yayılmasında rolu böyükdür. Onlar işğal olunmuş və azadlığına qovuşmuş Şuşanı gözləri ilə görəcəklər.

Ümummilli liderin uzaqgörənliyi, müdrikliyi, peşəkar siyasi bacarıqlarının sayəsində Azərbaycançılığın xalqımız üçün, gələcəkdə milli dəyərlərimizin qorunması, milli kimliyimiz və

sağlam düşüncənin qorunması məsələləri məhz bu ideologiya fonunda təbliğ və təşviq edildi. Bunun nəticəsidir ki, 44 günlük Vətən müharibəsində bizlərə qələbə sevincini yaşadan da məhz bu ideologiyanın ətrafında yumruq kimi birləşən Azərbaycan Xalqı, Ordusu və Dövləti oldu.

Şanlı tariximizi, milli mənsubiyyətimizi, mənəvi dəyərlərimizi yüksək tutmağın sayəsində bu cür nəsillər yetişdi və onlar bizləri natamamlıq kompleksindən xilas etdilər. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri mövzusunda keçirilən beynəlxalq elmi konfrans ildən-ilə öz işini daha da təkmilləşdirir, mövzu istiqamətləri, əhatə dairəsi daha da zənginləşir.

Bu il, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş növbəti – XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransda Qarabağda əldə etdiyimiz parlaq Zəfərdən sonra ölkəmizdə aparılan geniş quruculuq bərpa işlərinə töhfə verərək, o biri illərdən fərqli olaraq təntənəli təşkil olunması xalqımızın və gənclərimizin qələbə əzmini daha da yüksəldir.

Bütün yuxarda qeyd olunanları nəzərə alaraq builki, növbəti ənənəvi XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın keçirilməsi xalqımızın tərəqqisində, dayanıqlı inkişafında elmin rolunu daha da artıracaqdır. Bu yolda ən böyük hədəfimiz gənc nəslin elmə olan marağının artırılması, gənclərin elm istiqamətində mütəmadi olaraq məlumatlandırılmasıdır.

Əminik ki, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri konfransı öz xoşməramlı missiyasını və ənənəvi davamlılığını qoruyub saxlayacaq, bizlər də Bakı Slavyan Universiteti olaraq Azərbaycanın gələcək inkişafına öz töhfələrimizi bəxş edəcəyik.

I BÖLMƏ

ÜLU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ

Cəfərov Telman Həmzağa oğlu

Bakı Slavyan Universitetinin tədris işləri üzrə prorektoru,
filologiya elmləri doktoru, professor

İKİDİLLİ TƏHSİL ŞƏRAİTİNDƏ TƏDRİS PROQRAMLARININ İCRASI PROBLEMLƏRİNƏ DAİR QEYDLƏR

Açar sözlər: ikidilli təhsil, tədris, problem, standart, diskurs

Key words: bilingual education, teaching, problem, standard, discourse

Bu gün humanitar və təhsil ixtisasları üzrə ali təhsil proqramlarının (standartlarının) icrasında üzləşdiyimiz dil problemini ciddi elmi diskursa və yeni elmi-metodiki yanaşmaya ehtiyac duyulan aktual məsələ hesab etdiyimizdən göstərilən istiqamətdə müşahidə və təkliflərimizlə bölüşmək istədik.

Hazırda təhsilimizə xas olan qloballaşma və integrasiya meyilləri, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, eləcə də müştərək tədris proqramlarının icrası təhsil müəssisələrində bilinqval və polilingval mühit formalaşdırır. Məktəbəqədər və ümumi təhsil səviyyələrində bu mühitin formalaşmasını şərtləndirən cəhətlər və tələblər barədə çox danışılıb. Yəni ana dili ilə yanaşı, məktəbəqədər və ümumtəhsil müəssisələrində rus və ingilis dillərində təhsil alan uşaq və gənclərin sayı kifayət qədərdir. Xüsusən də rus dilində təhsilə meyilli olan ailələrin seçim səbəbləri durmadan müzakirə edilsə də, bəzən müzakirəni açan adamların özləri əcnəbi dildə təhsilə üstünlük verirlər. Fikrimizcə, cari tədris ilindən başlayaraq, təlim digər dillərdə aparılan sinif və məktəblərdə bir-iki fənnin dövlət dilində tədrisi və bu fənnə ayrılan saatların artırılması məktəblərimizdə bilinqval və polilingval mühitin formalaşması üçün yaxşı başlanğıc kimi qiymətləndirilə bilər. Bu vəziyyət həm də tədris əcnəbi dillərdə aparılan siniflərdə texniki, təbiət və ictimai fənlər üzrə müəllim çatışmazlığı probleminin həllinə xidmət edir. Lakin tədris saatları artırılmış və növbəti illərdə artırılmasına ümid bəslədiyimiz dövlət dilinin tədris standartları (fənn kurikulumu) yenidən işlənilməlidir. Dövlət dili üzrə tədris proqramında (fənn kurikulumunda) dil-danışığı və yazı vərdişlərinin aşılması, şifahi və yazılı nitqin inkişafı, təhlil etmə bacarığının və məntiqi təfəkkürün formalaşdırılması üçün tələblər əhatə olunmalı, dövlət dilinin tədrisi üzrə fənnin Azərbaycan tarixi, coğrafiyası, folklor və ədəbiyyatı, musiqisi və sair fənn və kurslarla integrasiyası imkanları genişləndirilməlidir. Qeyd etməliyik ki, ümumi təhsildə bilinqval və polilingval təlim modellərinin tətbiqi təhsil standartlarının və tədris resurslarının yenidən yaradılmasına, ümumiyyətlə, məktəb proqramlarının məzmununun dəyişdirilməsinə, yeni təlim reallıqlarının formalaşmasına gətirib çıxaracaq. Aydındır ki, böyüməkdə olan nəsli multikultural dəyərlər və tolerantlıq ruhunda tərbiyə edən Azərbaycan məktəbi ölkə Konstitusiyasının, “Təhsil haqqında qanun”un təsbit etdiyi hüquqları təmin etməlidir. Bütün hallarda dövlət dilinin, milli-mədəni dəyərlərin aşılması, milli şüur və təfəkkürün formalaşdırılması, göstərilən milli reallıqların bəşəri dəyərlər sisteminə integrasiya edilməsi təlimin məzmununda yer almalıdır. Fikrimizcə, bu zaman Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsində (MKÇ) səviyyə deskriptorlarına (təsvirə) yanaşma dəyişməlidir. Yəni 1-ci səviyyədə “Bilik və anlama”, “Bacarıqlar” bölmələrində dövlət dili barədə “ilkin biliklər” yox, “ilkin biliklər,

danışıq bacarıqları və vərdişləri”, “bir xarici dildə sadə ünsiyyət bacarıqlarını nümayiş etdirir” ifadəsinin əvvəlinə “dövlət dilində sərbəst şifahi və yazılı nitq vərdişləri” ifadəsi əlavə edilməli, 2-ci və 3-cü səviyyələrdə də dövlət dili amili vurğulanmalıdır. Bu, ölkə vətəndaşının hansı dildə təhsil almasından asılı olmayaraq, ömürboyu təhsil səviyyələrində qızımızı xətlə keçməlidir. Elmi məzmunun, anlayışların və nəticələrin dövlət dilinə gətirilməsi baxımından hətta 8-ci səviyyədə də bu, vacibdir. Yəni 8-ci səviyyədə “Bacarıqlar” bölməsində “peşəkar müzakirələrdə şifahi və yazılı şəkildə iştirak edə... bilir” ifadəsinə “dövlət dilində və ən azı bir xarici dildə” sözlərini əlavə etmək məqsəduyğundur.

Dil amili MKÇ üzrə müəyyən olunmuş 6-cı səviyyədə, yəni ali təhsilin bakalavriat səviyyəsində müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirməyi tələb edir.

Məsələnin məgzi. Azərbaycanda ali məktəblərə tələbə qəbulu üç dildə aparılır: Azərbaycan, rus və ingilis. Aşağıda sadalayacağımız ixtisaslara isə tələbə qəbulu Azərbaycan və rus bölmələri üzrə həyata keçirilir. Bəs MKÇ-nın 6-cı səviyyə üçün müəyyən etdiyi “məzun peşəsi üzrə peşəkar fəaliyyəti dövlət dilində və ən azı bir xarici dildə” icra etməyi bacarmalıdır tələbi necə gözlənilir? Və ya necə gözlənilməlidir?

Problemin qoyuluşu. Ali təhsilin bakalavriat səviyyəsində ixtisasların təsnifatında “Təhsil” və “Humanitar və sosial elmlər” bölmələrinə daxil olan “Xarici dil müəllimliyi (dillər üzrə)”, “Dil və ədəbiyyat (dillər üzrə)”, “Tərcümə (dillər üzrə)”, “Regionşünaslıq (ölkələr üzrə)” ixtisaslara qəbul olunmuş və bu tədris proqramlarını bitirmiş məzunların ixtisas üzrə bilik və anlama, bacarıq, müstəqillik və məsuliyyət keyfiyyətləri necə formalaşır və tələb edilən kompetensiyalar necə əldə olunur?

MKÇ, ixtisaslar üzrə tədris proqramlarındakı (standartlarındakı) Peşə təlim nəticələri (PTN) və Fənlər üzrə təlim nəticələri (FTN) tədris dili ilə ixtisas dili arasındakı mütənasibliyi təmin edib, sonda mənimsənilən dil, ədəbiyyat, ölkə üzrə mütəxəssis yetişdirməyə və bu mütəxəssisin hər iki dildə müvafiq kompetensiyalara malik olmasına və ali təhsilin sonrakı səviyyələrində də müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verirmi?

Problemin həllinin aktuallığı. Göstərilən ixtisaslara tələbə qəbulu əsasən dövlət dilində həyata keçirilir. Bu ixtisasları seçən abituriyentlərin xarici dil bilikləri (ingilis dili və olduqca az sayda məktəbləri bitirən məzunların alman və fransız dili istisna olunmaqla) əksər hallarda sıfır səviyyəsində olur və onlar ixtisas dilini, tərcümə edəcəkləri dili, mütəxəssisi olacaqları ölkəni dil bazası olmadan mənimsəməyə başlayırlar. MKÇ-nın 6-cı səviyyə üçün müəyyən etdiyi “fəaliyyət və ya təhsil sahəsi ilə bağlı məsələləri Azərbaycan və ən azı bir xarici dildə şifahi və yazılı şəkildə izah edir, həmçinin peşəkar müzakirələrdə iştirak edə bilir” tələbdən çıxış etsək, “ən azı bir xarici dildə” ifadəsinin məhz ixtisas dili və ya ölkəsinin dilinə aid olduğu anlaşılır. Deməli, bilinqval təlim mühitini formalaşdıran, peşə və fənlər üzrə təlim nəticələrini motivləşdirən məzmun axtarışları üçün müvafiq təlim-təcrübə modelinin yaradılması məsələsi aktualıq kəsb edir.

Bilingval təlim-təcrübə modelini, tədris qrafikini və mühitini formalaşdıran amillər və kompetensiyalar niyə yaranmır? Ümumi təhsil istisna edilməklə bu gün ölkə təhsilində heç bir təhsil pilləsi və səviyyəsində ixtisas və ixtisaslaşmalar üzrə müəyyən olunmuş standartları, onlara müvafiq yaradılması tövsiyə olunan fənn kurikulumlarını və effektiv tədris qrafiklərini tam həcmdə reallaşdırmaq imkanlarının mövcud olmadığı qənaətimdəyik. Burada yuxarıda sadalanan “Xarici dil müəllimliyi (dillər üzrə)”, “Dil və ədəbiyyat müəlliliyi (dillər üzrə)”, “Filologiya (dil və ədəbiyyat göstərilməklə)”, “Tərcümə (dillər üzrə)”, “Regionşünaslıq (ölkələr üzrə)” ixtisasları nəzərdə tutulur.

Ali təhsil işçiləri yaxşı anlayırlar ki, dil problemi həm də tədris proqramlarının hər beş ildən bir dəyişməsi ilə sıx bağlıdır. Həftəlik auditoriya saatlarının getdikcə azalması və təhsilənlər üçün daha çox auditoriyadankənar fəaliyyətin planlaşdırılması standartlar üzrə xarici dilin xüsusən də ixtisas dili kimi sıfırdan mənimsədilməsinə problem yaradır. Aydındır ki, qeyri-ənnəvi dillərin məktəb proqramı çərçivəsinə sığışdırılması mümkün olmadığından Dövlət İmtahan Mərkəzi həmən dillər və ölkələr üzrə tələbə qəbuluna məhdudiyyət qoya bilmir. İlk tədris ili tədris və ya ixtisas dilini mənimsəmə müddəti müəyyən edilməklə beşillik bakalavriat isə gənclərə cəlbədicə görünür.

Tədris və ixtisas dilləri arasında optimal mütənasibliyə və münasibətlərə nail olmaq, real bilinqval tədris mühiti formalaşdırmaq üçün müzakirə olunan ixtisaslarda tədris dili və ixtisas dili

anlayışlarının xarakteristikasını müəyyən etməliyik. Bu, təkcə tədris proqramları və real tədris planları ilə təqdim olunan anlayışlar kimi deyil, həm də ikidilli şəxsi formalaşdırma bilən cəhətlər kompleksi kimi başa düşülməlidir. Aydındır ki, azərbaycanlı tələbə ingilis, rus, çex, polyak, yunan, yapon və sair dilləri mənimsəyərkən o, buna məktəbdə təhsil aldığı dil vasitəsilə nail olur. Amma xarici dillərin öyrədilməsində fərqli metodika və yanaşmalar da mövcuddur. Xüsusilə də əcnəbilərin yeni dili mənimsəməsi (təbii ki, daha çox ixtisas üzrə materialların öyrədilməsi üçün) zamanı vasitəçi dildən imtina olunması və ya passiv istifadə yanaşması geniş tətbiq olunur. Bu yanaşma daha çox texniki, təbiət və tibb sahələri üzrə ali təhsil almaq niyyətində olan əcnəbilər üçün tədrisdə tətbiq edilir. Bu zaman tədris (dil bölməsi) və ixtisas dilləri anlayışları aktualıq kəsb eləmir, onlar üst-üstə düşür. Tərəfimizdən müzakirə edilən filoloji və humanitar ixtisaslarda isə dil amili daha geniş anlamda qəbul edilir. Burada dil vahidləri, paradigmlər, mətnlər, dil və mədəniyyət kontekstləri, kulturoloji, sosioloji, iqtisadi və sair amillər də ortaya çıxır. Fikrimizcə, tərəfimizdən qeyd edilən ixtisaslar üzrə tələbə qəbulu sifarişində “tədris dili” yerində təkcə tələbənin orta məktəbi bitirdiyi dil yox, həm də ixtisasa yiyələnəcəyi dilin qeyd edilməsi təhsil proqramının icrası reallıqlarına daha uyğundur. Məsələn, orta məktəbi dövlət dilində bitirən abituriyentlər üçün “Xarici dil müəllimliyi (alman dili üzrə)”, “Tərcümə (çex dili)”, “Regionşünaslıq (Rusiya)” ixtisaslarında (ixtisaslaşmalarında) tədris dilinin Azərbaycan və müvafiq olaraq, alman, çex, rus dilləri göstərilməsi məqsəduyğundur. Bu, ixtisas fənləri üzrə təhsilənlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi meyarlarına və MKÇ ilə müəyyən olunan kompetensiyalara cavab verir.

Bu məqsədlə mütəxəssis hazırlığı proqramlarında “tədris dili” və “ixtisas dili” anlayışlarını və tədris proqramlarının icrasında onların yerini müəyyən edən cəhətləri ayırd etsək, tədris prosesində istifadə olunan dillərin interqasiyası məsələsinə də aydınlıq gətirərik. Vurğulamalıyıq ki, tədris planları və tədris qrafikləri fakültələrin nəzdindəki ixtisas kafedralarının, universitetin elmi-metodiki və ya tədris-metodiki şuralarının iştirakı ilə elə tərtib olunmalıdır ki, ilk üç tədris semestrində “tədris dili” və “ixtisas dili” arasında paritet gözlənilsin. Eyni zamanda üç tədris semestri ərzində xarici dilin mənimsənilməsi üzrə bütün standartlar əhatə olunsun, yəni eşidib-anlama, oxu, şifahi və yazılı nitq vərdişləri, qrammatik minimum mənimsənilsin. Bu zaman ixtisas kafedralarının əsas vəzifəsi fənlərin təlim nəticələrinə əməl edilməklə adaptasiya olunmuş tədris materiallarının və mətnlərin hazırlanmasıdır. Sonrakı dörd tədris semestri ixtisas üzrə nəzəri fənlərin, praktik vərdişlərin və bacarıqların mənimsənilməsinə istiqamətləndirilir, ixtisas dili amili ön plana keçir. Yəni şifahi və yazılı nitqin ixtisasın məzmununa və gələcək peşəkar fəaliyyətə uyğun inkişafı və zənginləşdirilməsi üçün ixtisas dilində ölkənin ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, siyasi-iqtisadi xüsusiyyətləri, flora və faunası və s. barədə məlumatlar toplamaq, onları təhlil və təqdim etmək bacarığı formalaşdırılır. Bəzi universitetlərimizdə konkret dillər və ölkələr üzrə “Kulturologiya”, “Linqvokulturologiya”, “Ölkəşünaslıq” və bu kimi adlar altında yaradılan tədris resurslarının bu məqsədlə hazırlandığını qeyd etməliyik. Təlim ixtisas dilində aparılmaqla yanaşı, MKÇ-nin bakalavrlar üçün müəyyən etdiyi *“fəaliyyət və ya təhsil sahəsi ilə bağlı məsələləri Azərbaycan və ən azı bir xarici dildə şifahi və yazılı şəkildə izah edir, həmçinin peşəkar müzakirələrdə iştirak edə bilir”* tələbi fənlərin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi üzrə meyarlarda əks olunur. Təbii ki, ATM-lər öz ixtisaslarının spesifikasiyasından çıxış edərək, Elmi Şuranın qərarı ilə “Kredit sistemi ilə tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi barədə əsasnamə”dəki meyarlara müvafiq əlavələr edə bilirlər. Fikrimizcə, 2008-ci ildə qəbul olunmuş bu əsasnaməyə onsuz da dəyişikliklər etməyin zamanı yetişdiyindən yuxarıdakı qeyd də orada əxz oluna bilər.

Yeni tədris standartları təsdiq olunduqdan sonra istehsalat və pedaqoji təcrübənin təşkili ilə bağlı müzakirələr bitmədiyindən tədris proqramı üzrə son – səkkizinci semestrə təsadüf edən ixtisas üzrə təcrübənin məhz MKÇ-nin 6-cı səviyyə üzrə deskriptorlara, əsasən də tərəfimizdən vurğulanan tələbə uyğun keçirilməsini də vacib hesab edirik.

Yuxarıda söylənilən fikirləri ümumiləşdirərək, sonda bəzi məqamlar üzərində xüsusi olaraq dayanmağa ehtiyac duyuruq: 1) müzakirə edilən ixtisaslar üzrə mütəxəssis hazırlığı proqramı və prosesində dil problemini həll etmədən, optimal bilinqval təlim mühiti yaratmadan peşə və fənn təlim nəticələrinə, MKÇ-nin ali təhsilin səviyyələri üzrə müəyyən edilən kompetensiyalara nail olmaq mümkünsüz görünür; 2) optimal bilinqval təlim mühitinin yaradılması üçün sadalanan

ixtisaslarda tədris aparan elmi-pedaqoji heyətdə yüksək hazırlıqlı, yəni elmi dərəcə və adlara malik müəllimlər üstünlük təşkil etməli və bu ixtisaslarda tələb edilən tədris resursları təminatını həyata keçirməyə qadir olmalıdır (təəssüf ki, son illərdə yüksək hazırlıqlı elmi-pedaqoji kadrlar hazırlığında durğunluq var və yaxın gələcəkdə bu problemlər özünü bariz şəkildə göstərə bilər); 3) tədris proqramlarının icrası ikili diplom layihələri, mübadilə proqramları, ixtisas dili və ölkəsində yay məktəbi, stajirovka, istehsalat təcrübəsi, dil səviyyələri üzrə kurslar və sertifikatlaşma kimi tədbirlərlə müşayiət olunmalıdır; 4) günümüzün tələbinə uyğun olaraq, universitetlərimiz elm və təhsil istiqamətləri ilə məhdudlaşmayaraq, özlərinin üçüncü missiyası barədə ciddi düşünməli, ölkənin müxtəlif şəhərlərində fəaliyyət göstərən ali məktəblərimiz və onların filialları geniş tədris-elm-istehsalat, elm-təhsil-xidmətlər-inklyuziv yanaşma-sosial və ictimai münasibətlər və sair tərəfləri əhatə edən, özünə yerli əmək bazarı iştirakçılarını cəlb və integrasiya edə bilən mərkəzlərə çevrilməlidirlər; 5) göstərilən məsələ və məqamların müzakirədə olan “Ali təhsil haqqında qanun” layihəsində bu və ya digər formada əksini arzulayırıq.

Ədəbiyyat

1. Bakalavriat səviyyəsinin (əsas (baza) ali təhsilinin) ixtisas üzrə təhsil proqramları. Bakı, 2020.
2. Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi / <http://e-qanun.az/framework/39622>.
3. Cəfərov T. Təhsil proqramlarının dil problemi // Azərbaycan müəllimi, 2022, 11 mart.

Summary

Higher education specialists are well aware that the language problem is also closely related to changes in curricula every five years. Reducing the number of weekly classroom hours and scheduling more extra-curricular activities for students make it difficult to master a foreign language from scratch, especially as a specialty language. It is clear that the State Examination Center cannot restrict the admission of students to these languages and countries, since non-traditional languages cannot be included in the school curriculum. A five-year bachelor's degree is not attractive to young people, since the first academic year is defined as a period of mastering the language of instruction or specialty.

Новрузов Рафиг Манаф оглу

**Бакинский славянский университет, доктор филологических наук,
профессор**

ОБРАЗ ПРОРОКА МУСЫ (МОИСЕЯ) В ПОЭЗИИ И.НАСИМИ

Ключевые слова: Насими, поэзия, пророк Муса, Коран, символы

Key words: Nasimi, poetry, Prophet Musa, Quran, symbols

В Священной Книге Коран Моисей, в арабской интерпретации Муса, третий пророк Всевышнего Аллаха упоминается больше всех пророков, а конкретно – сто тридцать шесть раз. Его жизни в Книге уделены самые длинные рассказы. Естественно, что азербайджанский поэт И.Насими, как благочестивый мусульманин, в своей поэзии опирался на коранический текст для усиления своей приверженности к постулатам Истины. Цель поэта состояла в том, чтобы, апеллируя поэтическими образами, приблизить внимание слушателя и читателя к уже известным из Книги, конечно, не всем, а их малочисленному кругу, знаний, которые могли бы для одних донести духовные ценности, для других – расширить познания и способствовать их совершенствованию. В этом контексте, как нельзя лучше подходили

сведения из истории жизни пророков, подчерпнутых из Корана. Безусловно, среди указанных историй жизнь Мусы (Моисея), в силу отмеченных выше причин, должна была занять достойное место. Забегая вперед, заметим, что азербайджанский поэт, описывая фрагменты истории жизни пророка Мусы, прибегает к аллегории, к символам, которые без знания текстов Корана могут быть непонятными или же не до конца объяснимыми. Поэтому, учитывая этот факт, мы попытаемся в ходе анализа поэтических текстов восстановить и этот пробел.

Вначале приведем выдержку из Корана, где ясно называются имена пророков, посланные Всевышним для исполнения соответствующей миссии:

«Скажи: «Мы поверили Богу и в то, что ниспослано Ибрахиму (Аврааму), Исмаилу, Исааку (Исааку), Якубу (Якову) и поколениям, в то, что было даровано Мусе (Моисею), Исе (Иисусу) и вестникам от Господа их. Мы не различаем между кем-либо из них. Мы пред Ним смирились!» [1, 3:84].

Мы ранее наставили Нуха (Ноя). Мы подарили ему (Ибрахиму) Исхака (Исаака) и Якуба (Якова). Каждого наставили и из потомства! Дауда (Давида), Сулеймана (Соломона), Айюба (Иова), Юсуфа (Иосифа), Мусу (Моисея), Харуна (Аарона). Таким образом Мы воздаем делающим добро! [1, 6:84].

Поистине, дали Мы Мусе (Моисею) Предписание и направили вслед за ним посланников. Мы привели Исе (Иисусу), сыну Марьям (Марии), явные доказательства и поддержали Мы его Духом Святым. Почему всякий раз, когда к вам приходит посланник с тем, чего не желают ваши личности, вы превозносите так, что одну часть вы считаете лжецами, а другую убиваете? [1, 2:87].

Вот заключили Мы с вестниками договор: с тобой (Мухаммад), с Нухом (Ноем), с Ибрахимом (Авраамом), с Мусой (Моисеем) и Исой (Иисусом), сыном Марьям (Марии). Мы заключили с ними жесткий договор, чтобы спросить праведных про их правду, а для закрывшихся Я приготовил мучительное наказание! [1, 33:7]». Из Священного текста становится ясным, что все названные пророки являются «вестниками» Господа и обязаны совершать добро. Более того каждый из посланников получал конкретные предписания к исполнению. Понятно, что они воспринимались некоторыми людьми разных поколений, разных времен неоднозначно. Однако, личностные подходы не смогли нарушить закон выявления праведных и заблудившихся душ. Именно последние, потерянные люди с ложными убеждениями, которые преследуют неверные цели и не могут выбрать свой путь, не способны к безусловной любви и принятию, подвержены наказанию. Таким образом, миссия пророков нам предельно ясна.

Насими избирательно подходит к выбору этапов жизни пророка Мусы. Он фактически обходит события, связанные с его рождением, детством, переселением его из Египта в Мадяну, и обращает внимание на события, когда Бог возложил на него пророческую миссию наставить на истинный путь Фараона, возглавить общину и вывести её из Египта, гонения со стороны правителя-тирана Фараона, когда пророк получил знамение от Бога на горе Синай и др. Вместе с тем, как мы заметим далее, символ огня присутствует в аллюзии азербайджанского поэта на необыкновенный свет, исходящий от новорожденного Мусы, и его утаение в печи, где по велению Господа огонь не смог причинить ему вреда. Или же аллюзия огня напоминает коранический текст, где кормилицы не могли кормить младенца Мусы, потому что начинала огнем гореть их грудь, и лишь только, опять же по велению Всевышнего Аллаха, кормилица-мать решила эту проблему. В этом же ряду стоят события, связанные с посохом Мусы, подаренную ему тестем пророком Шуайбом: «Господь Бог Мусе сказал: «А что это у тебя в правой руке, о Муса?» Муса ответил: «Это - мой посох; я опираюсь на него при ходьбе и сбиваю им листья с деревьев для моих овец. Годится он и для других моих нужд». Аллах повелел: «Брось его, о Муса!» Он бросил, и посох превратился в огромную змею, которая поползла. Аллах повелел: «Бери ее и не опасайся: Мы обратим ее в прежнее состояние» [1, сура Та Ха, 17-21-й аяты].

Не надо забывать и о том, что Насими, как поэт Возвышенной Любви, рассматривает все коранические детали жизни Мусы сквозь призму описания Любви, в первую очередь, к Создателю, а во вторую – к созданному им, как образец совершенства, Человеку, в котором воплощены Его Красота и Качества. В поэтическом воображении поэта, в соответствии с принципами суфизма и хуруфизма [5], этот образец олицетворяла Возлюбленная, которая и является объектом его поклонения.

В одном из стихотворений поэт, не претендуя на последнее слово в истории веры, обращается к условному читателю, чтобы получить ответы на волнующие его вопросы, хотя риторически он сам отвечает на них. Вот как он мотивирует свои сомнения: *«Меж абсурдом и истиной, как ни ищи ты, но посредника ты все равно не найдешь. / Так меж верующим и неверным середины мы не сможем найти, и когда захотим»* [4, с. 361-362]. Далее следуют вопросы:

«Почему это в суре «Таха» из Корана выражение «молитва» употреблено?

Почему богом в ней «час» и «жезл» упомянуты, есть «Муса» там и есть также «змей» вместе с ним?

Ведь известно тебе, что огонь источник выраженья «воистину я есть аллах».

Что ж ты огнепоклонников, друг мой, стыдишься, презираешь их, гордостью дикой палим?

Если бог наш великий не сделал золотую тот огонь, что зажег Ибрагим на горе,

Неужели огонь цветником ему стал бы, гулистаном считал бы его Ибрагим?

Что за свойства дурные есть в сути явлений, что кощунством ты мог бы спокойно назвать?

Разъясни мне, какое зеленое дерево равносильно огню по расчетам твоим?

Почему бог себя показал в виде света на верху Тур-горы величавой Мусе?

Ведь Муса попросил его лик показать свой, только этим желанием был одержим.

Бог поведал Мусе: «Если встанешь на месте, то тогда я тебе покажусь!» Почему

Это стало условием явления бога – чтоб Муса стал на месте одном, недвижим?» [4, с. 370].

Мы попытаемся, ссылаясь на текст Корана, ответить на вопросы поэта, а в последующем обратимся к мыслям-ответам его самого. В суре «Та ха» говорится: «Когда он подошел к нему, раздался глас: «О Муса (Моисей)! [1, 20: 11]. Воистину, Я – твой Господь. Сними же свою обувь. Ты находишься в священной долине Тува (Това) [1, 20:12]. Я избрал тебя, и посему прислушайся к тому, что внушается тебе в откровении [1, 20:13]. Воистину, Я – Аллах! Нет божества, кроме Меня. Поклоняйся же Мне и совершай намаз, чтобы помнить обо Мне [1, 20:14]». Являясь избранником Аллаха, Муса (Моисей) должен был воплотить в жизнь полученные им откровения. А для того, чтобы постоянно помнить о своем Господе, пророк обязан был совершать намаз (молитву). То есть другими словами, выражение «молитва» употреблено с указанным намерением.

Во второй строке требуются объяснения к словам «час» и «жезл». Приводим текст из Священного Корана: «Я едва ли не скрываю Час от Самого Себя, но он непременно настанет, чтобы каждому человеку воздали тем, к чему он стремился» [1, 20:15]. «Пусть не отворачивает тебя от него тот, кто не верует в него и потакает своим желаниям, а не то ты погибнешь» [1, 20:16]. Из сказанного следует, что Аллахом для каждого человека заранее прописан Час (Время), в течение которого воздается ему по заслугам, проявленных в процессе избранного им пути. Те, кто не принимает веру, а руководствуется личными, земными, эгоистическими чувствами, желаниями, то их ожидает гибель. О «жезле» говорится в последующих аятах указанной суры: «Что у тебя в правой руке, о Муса (Моисей)?» Он сказал: «Это – мой посох. Я опираюсь на него и сбиваю им листья для моих овец (или отгоняю им моих овец). Я нахожу ему и другое применение». Он бросил посох, и тот превратился в змею, которая быстро двигалась. Он сказал: «Возьми ее и не бойся. Мы вернем ее в прежнее состояние. Прижми свою руку к боку, и она выйдет белой, без следов болезни. Вот тебе еще одно знамение!» [1, 20: 17-22]. Как видим, содержание Корана

проясняет вопросы, поставленные поэтом. Особый интерес вызывает постулат «*огонь источник выраженья «воистину я есть аллах»*». Здесь «огонь» принимает значения «Любовь» и «Истина», то есть эти слова для верующего являются синонимами, ибо «огонь» первоначально во всех языках принимался и как Свет. А Свет и есть Истина. Говоря иными словами, стремящийся к Свету должен был пройти очищение огнем. И не случайно в суфийской поэзии и в поэзии Насими образ мотылька, стремящегося к пламени, является главной и определяющей темой: «*Мотылек, что красоту сиянья познает – к чему стремиться он / Лишь к тому, чтоб сжечь себя навеки, и его всегда влечет лишь пламя*» [3, с.37].

Последующие строки стихотворения, касающиеся истории жизни пророка Ибрагима, отсылает нас к факту сурового испытания Всевышним, когда для подтверждения веры к Единому, он должен был привести своего сына Исмаила в жертву. Но Всевышний оставил его в живых, заменив жертвенным бараном. Это история с жертвоприношением, преследует цель довести человека до совершенства, когда он способен на выдержку, стойкость и твердость, свидетельствующие о настоящей преданности Истине. И образное выражение «*сделал золотою тот огонь, что зажег Ибрагим на горе*» есть нечто иное как проявление любви-огня к Истине, сохранившегося в памяти верующих. А образ «*огня-цветника*» напоминает нам другой случай из жизни Ибрахима, когда по указанию Намруда его бросают в пылающий огонь, который по велению Господина миров превращается в цветущий сад.

Здесь для полного осознания смысла «огня» мы позволим себе обратиться к некоторым религиозным традициям.

В зороастризме высшими творениями Бога считались стихии огня, воды и земли. Но среди священных стихий *огонь*, исходящий от самого Ахура Мазды – *Атар*, – считался главной и был разлит всюду. В зависимости от присутствия, он имел пять разновидностей-ипостасей. Огонь *Вохуфрийана* находился в телах людей и животных, придавая им жизненную силу: *Урвазишта* – способствовал росту растений; *Берсизава* – огонь Солнца; *Вазишта* – молния; *Спеништа* – пламя, служащая сакральным огнем для зороастрийских храмов, и применяемая людьми для приготовления пищи. Здесь напрашивается интересная аналогия с индуистским верованием, говорящая о несомненных общих признаках происхождения: «Одно из многих древнесанскритских названий Молнии, сына Асуры Варуны, – Атхарван, буквально «имеющий Атхара». Священное предание превратило этого мифического Атхарвана в первосвященника, подарившего людям огонь и учредившего жертвоприношение в виде всежжения. По сие время в Индии есть особый класс жрецов, именующих себя *атхарванами*: их специальная должность – уход за священным и жертвенным огнем, и предание указывает в них прямых потомков того исконного первосвященника, который, если всмотреться поближе, оказывается не кто иной, как сам бог – Огонь, олицетворенная огненная стихия, сошедшая с неба в виде Молнии: иными словами – «Атхар, сын Варуны». А т х а р и по-санскритски значит пламя; *атхарью* («пылающий»), часто встречается, как эпитет бога Агни – Огня. Стало быть, А т х а р есть одно из древнейших арийских названий Огня, – если даже не самое древнее из всех, на что указывало бы одно греческое слово, которое переносит нас в прошлое более отдаленное, чем даже индо-иранский период. Слово это – а т р а г е н э, название некоего ползучего растения из которого в очень древнюю старину трением добывали огонь. В переводе это название может иметь лишь одно значение: *рождающее Атхара*. Оно было устарелым уже в классическую эллинскую древность, а что эта за растение, так никогда и не узналось. Что же касается святости самой стихии, она также повсеместна и незапамятна, как святость числа семь. Огонь всегда был предметом особенно горячего и, если можно так выразиться, любовного поклонения, как друг человека, сидящий на его очаге, помогающий ему в трудах, заменяющий ему дневной свет и солнечную теплоту, как победитель и расточитель всего зловредного, что прячется в темноте, – признаков, дурных снов, – наконец, как посланец и посредник между двумя мирами, возносящий к Небу на своем пламени, как на крыльях, молитвы людей» [2, с. 49-50].

В именах Бога присутствует непостижимая сила, которая приближает богосознание и подобно огню очищает, освобождает ум от имеющейся нечистоты. Божественные имена преобразуют дьявольскую природу в саттвическую, божественную; они позволяют осознать единство с Ним, достичь понимания высшей любви. Величие имени Бога постигается только через поклонение, веру и постоянное повторение Его имени. Повторение имени Бога дарует повторяющему союз с Господом, блаженство и покой; обуздывает обращенное вовне наклонности ума, сжигает злые мысли и склонности, грехи и желания. Именно в этом контексте следует воспринимать содержание молитвы. Заратуштра «первым убедил соплеменников в том, что для общения с Верховным Богом нужны не его телесные воплощения, изображения, изваяния и символы, а внутренняя духовная нить, связующая каждого человека с Творцом» [7, с. 8-9].

Только истинно верующий человек в своих переживаниях приближается к Создателю. Бог уподобляется не только свету, но и огню: «...ибо Господь, Бог твой, есть огонь поядающий...» (Втор. 4, 24) [5]; сравни в Коране: «И когда [Моисей] подошел к огню, воззвал к нему голос: «Благословен Тот, Кто в огне и Кто вокруг него...» [1, с. 27, 8]. Огонь обладает свойством превращать все окружающее в собственную субстанцию, так же, как Всевышний привлекает к себе верных и дарует им священное пламя единения. И не случайно в суфийской поэзии образ мотылька, стремящегося к пламени, является главной и определяющей темой.

А вот, что пишет З.А.Рогозина: «Чрезмерное почитание огня, выразившееся в такой строгой обрядности, что последователи Зороастра от поверхностных наблюдателей получили столь противное им название «огнепоклонников», тоже, по-видимому, можно приписать более позднему развитию. Слово *А т р а в а н* («хранитель огня») во всей Авесте означает священника, за исключением Гат: там оно не встречается ни разу; вместо него употребляются такие названия, как «Учитель Премудрости», «Вестник Закона». Почитание стихий, как известно, составляет видную черту туранского мирозерцания; что касается огня, то весьма вероятно, что иранцы застали поклонение ему уже в полной силе в западных прикаспийских землях. Лабиринт гор и долин, составляющий переход от конца Кавказской к началу Загросской цепи (ныне Курдистанской) изобилует подземными нефтяными родниками и озерами, и нужно было весьма немного труда, чтобы из этого неистощимого богатства вывести, посредством труб, на поверхность земли столько, сколько требовалось огня, чтобы содержать его неугасаемым. Сама природа в этом краю как бы указывает на эту черту богослужения, что и выражается, как выше замечано, самым названием его: *А т р о п а т е н а* = *А д е р б е й д ж а н*» [2, с. 175].

Однако, вернемся вновь к описанию образа Мусы в поэзии азербайджанского поэта. Насими очень часто сравнивает свою миссию с миссией Мусы:

«Муса, Имран, Юсуф из Ханаана,

Я – все, о чем вам можно лишь мечтать» [3, с. 24].

«И как Муса, испеплен я разлукою необоримой,

А тут еще одна разлука, кровавая, как рысь, таится» [3, с. 72].

«Я – и пророк Муса, беседующий с богом,

Я – и гора Синай в сияньи неземном» [3, с. 113].

«Я, как Муса, узрел сиянье божье.

Я сам Муса, отец его Имран» [3, с. 128].

«Во множестве я доказал единство,

Я, как Муса, и праведен и строг» [3, с. 184].

Естественно, что все эти сравнения носят целенаправленный характер, ибо поэт видит в образе пророка их объединяющую любовь к Создателю. И соответственно принципам суфизма и хуруфизма данную любовь олицетворяет Возлюбленная:

«И, весенним огнем озарен, Гюлистан, как священный Синай, запылал

Приходи, Моисей, приходи и взгляни на огонь и сиянье ветвей» [3, с. 56].

«Свет твоего лица и есть огонь, который

Путь указал Мусе, пустыню озарив» [3, с. 63].

*«И как Муса, испеплен я разлукою необоримой,
А тут еще одна разлука, кровавая, как рысь, таится» [3, с. 72].*

*«Чтобы явилась ты кому-то, как Муса,
И посох, и Синай, и огонь счастливый нужен» [3, с. 82]*

*«Вы об огне Мусы спросите у меня,
Поскольку я есть того огня мерцанье» [3, с. 86].*

Как видим, в каждой поэтической строке отчетливо запечатлены образы «огня» и «света», так же позволяющие отчетливо изложить переживания и чувства поэта, связанные с различными состояниями души. Вместе с тем, символика коранических лексем, отражающих детали событий из жизни пророка Мусы, так же находит отражение в поэзии. К ним следует отнести такие слова как «пустыня», «посох», «Синай» и др.:

«Синай, где Моисей увидел бога, –
Кусты, что не сгорают, хоть горят» [3, с.169].

«В нас обитает дух святой и благодать Синая,
Где удивлял Муса людей своими чудесами» [3, с. 179].

«Что Мусе взывать велело к лику кравчего: «Откройся»? –
Знавший хмель святого лика, суть его всех боле знает» [4, с. 268].

«А хочешь ты наш мир познать –
Оковы колдовства забудь:
Пока гордец о боге рёк,
Успел Муса свой жезл метнуть» [4, с. 309].

«Бог чудо сотворил, он вывел пленных,
Муса ему милее Авиценны.
Пред луноликой той, чей тонок стан,
Не мудрствуя, ты преклони колена» [4, с. 334].

Таким образом, в интерпретации Насими библейский и коранический образ Мусы (Моисея) предстает перед нами как образец верности заветам Истины для самого поэта. А коранические биографические детали позволяют поэту раскрыть собственное или же внутреннее состояние лирического героя, отражающие концептуальные аспекты избранного божественного пути и степени, качества духовного их проявления.

Литература

1. Коран / Пер. смыслов и коммент. Иман Валерии Пороховой; Гл. ред. Мухаммад Сайд Аль-Рошд. – 7-е изд. Москва: Рипол Классик, 2002.
2. Рогозина З.А. История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы. СПб: А.Ф.Маркса, 1903.
3. Насими И. Избранная лирика (в двух томах), Т.1. - Баку: Азернешр, 1973. – 359 с.
4. Насими И. Избранная лирика (в двух томах), Т.2. - Баку: Азернешр, 1976. – 395 с.
5. Библия. Книга Священного писания Ветхого и Нового Завета / В рус. перев. с приложениями. – 4-е изд. Брюссель: Жизнь с Богом, 1989
6. Хуруфизм и его влияние на азербайджанскую литературу. [Электронный ресурс]. Режим доступа: (<http://www.molych.ru/filologija/hurufizm-i-ego-vlijanie-na-azerbajdzhanskuyu-literaturu.html>).
7. Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы. Москва: Эксмо- пресс, 2007.

Summary

The article deals with the reflection of the image of the prophet Musa (Moses) in the poetry of Nasimi. In the interpretation of Nasimi, the biblical and Koranic image of Musa (Moses) appears before us as an example of fidelity to the precepts of Truth for the poet himself. And the Quranic

biographical details allow the poet to reveal his own or the inner state of the lyrical hero, reflecting the conceptual aspects of the chosen divine path and the degree and quality of their spiritual manifestation.

Abbaszadə Nigar Mütəllim qızı
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Sovetlər birliyi, Azərbaycan Respublikası, dövlət müstəqilliyi.

Keywords: Heydar Aliyev, Soviet Union, Republic of Azerbaijan, state independence.

XX əsrin son otuz ili və XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycana rəhbərlik bilavasitə görkəmli dövlət və siyasi xadim Heydər Əlirza oğlu Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına rəhbərlik etmiş və 1993-cü ilin iyunundan etibarən müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti olmuşdur. Heydər Əliyevin iki ictimai-siyasi quruluşda Azərbaycana rəhbərlik etməsi dövlət idarəçiliyi tarixində nadir hadisələrdəndir.

Hələ, 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə özünün bütün bacarıq və imkanlarını Azərbaycanın keçmiş ittifaq üzrə ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində ön sırada dayanmasına sərf etmişdir. O vaxtkı şəraitdə bu o qədər də asan iş deyildi. Xalqımızın hər bir uğuruna, sevincinə düşmən kəsilən, zaman-zaman öz “havadarlarının” köməyi ilə tarixi torpaqlarımıza qanunsuz və ədalətsiz iddialarını reallaşdıran ermənilər Azərbaycanda və ondan kənarda öz fitnəkarlıqlarından əl çəkmirdilər.

Lakin, İttifaq rəhbərliyinin inzibati idarəçilik sistemində tutduqları yüksək vəzifələrin imkanlarından istifadə edən ermənilər “Böyük siyasətçi və xalqın qüdrətli rəhbəri”nin yolunda heç cür maneə yarada bilmədilər. Əgər yaratmağa cəhd göstərsələr də, bunlar H.Əliyevin qətiyyəti, ittifaq rəhbərliyi yanında yüksək nüfuzu, nadir işgüzarlıq qabiliyyəti və xarakterinin digər cəhətləri qarşısında nəticəsiz qalırdı.

Ulu Öndər ölkə rəhbərliyinin ciddi nəzarətinin yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq, ittifaqın bütün imkanlarından respublika büdcəsinin ilbəil artırılmasına, çox vacib və beynəlxalq əhəmiyyətli sənaye müəssisələrinin tikintisinə nail ola bilirdi. Bu dövrdə respublikada əsas istehsal və digər sahələri əhatə edən tikinti işləri təkcə özündən əvvəlki bütün onillikləri deyil, hətta digər müttəfiq respublikalardakı inkişaf göstəricilərini və artım sürətini də qabaqlayırdı.

1969-cu ildən başlayaraq H.Əliyevin uğurlu rəhbərliyi, onun respublikamızın iqtisadi-təbii ehtiyatlarından və xalqımızın əqli-elmi potensialından səmərəli istifadə edilməsinə yönələn siyasəti Azərbaycanı ittifaqda 2-ci yerə çıxara bilmişdi. Azərbaycan SSR-nin o vaxt ittifaqda büdcədən dotasiya almayan 2 müttəfiq respublikadan birinə çevrilməsi nəticəsində əvvəllər illərlə davam edən gerilik və ətalətə birdəfəlik son qoyulmuşdu (4, 91).

Respublikanın həyatında elə bir sahə, məsələ tapmaq mümkün deyildi ki, H.Əliyev ona fasiləsiz diqqət yetirməmiş olsun. Hələ, Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi dövründə Heydər Əliyev Azərbaycanda milli hərbi kadrlar hazırlanması işinə xüsusi diqqət yetirirdi. Yeri gəlmişkən bir məsələ üzərində xüsusi dayanmaq istərdik. Rusiya işğalından sonra çar hökuməti müsəlman əhalidən xüsusi hərbi vergi alaraq, əslində azərbaycanlıların hərbi xidmətdən uzaqlaşdırması bizə etimad göstərilmədiyini və ayrı seçkilik siyasəti məqsədləri güddüyünü bir daha sübut edirdi. Bunun nəticəsi idi ki, İlham Əliyevin ordu quruculuğu siyasətinə qədər hətta ən yaxın iki qonşularla – erməni və gürcülərlə müqayisədə milli hərbi kadrlarımızın sayı xeyli az olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlılar digər türk-müsəlman xalqların nümayəndələri kimi hərbi xidmətə cəlb olunsalar da, sovet ordusunda azərbaycanlı zabitlərin azlığı, xüsusi ilə də peşəkar hərbiçi generalların barmaqla sadalanması bu məsələdə ittifaq miqyasında nə qədər geri qaldığımızı göstərirdi.

Bu vəziyyətin törətdiyi mənfi nəticələrlə bağlı onu deyə bilərik ki, azərbaycanlı zabit kadrların azlığı Böyük Vətən müharibəsinin ilk illərində rus dilində adi anlayışları belə olmayan minlərlə azərbaycanlı döyüşçülər üçün əsl faciəyə çevrilmişdi. Daha sonra 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ hadisələri başlayanda milli hərbi kadrların azlığı problemi özünü açıqca büruzə verdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, H.Əliyevin respublikada rəhbərliyə gəldiyi ilk günlərdən bütün fəaliyyəti boyu bu məsələ onun diqqətində olmuşdur. O vaxt H.Əliyevin gəncləri ittifaqın digər şəhərlərində ali təhsil almağa göndərməsi ənənəyə çevrilmişdir. Təhsillərini başa vurduqdan sonra geri dönməyə ali təhsilli mütəxəssis kadrlar arasında ali təhsilli zabit kadrlarımız da çox idi. Bu sahədə dahi rəhbərin ən böyük xidməti 1971-ci ildə Azərbaycanda ilk hərbi məktəbin – C.Naxçıvanski adına ixtisaslaşdırılmış hərbi məktəbin açılması oldu (1, 36).

Bu uzaqgörən siyasi addım o vaxtkı ittifaq rəhbərliyinin belə məsələlərə necə həssas yanaşdığını bildiyimiz üçün sıradan adi bir hadisə olmayaraq, H.Əliyevin o vaxt hansı ciddi maneələri aradan qaldıraraq bu məqsədə nail olduğundan xəbər verirdi. Bu uzaqgörənlik özünü çox da gözlətmədi. Bu məktəbin yetirmələrindən bir çoxu 1988-ci il hadisələri zamanı vətənə geri dönərək yenidən yaranan Milli ordunun sıralarında ərazi bütövlüyümüzün erməni işğalçılarından qorunmasında xüsusi rol oynadılar.

Əlbəttə, 13 il Azərbaycan kimi zəngin tarixi ənənələri və dövlətçilik təcrübəsi olan bir xalq üçün o qədər də böyük müddət deyil. Lakin bu 13 ilin hər ilində, hər ayında, bəzən adi görünən günlərdə belə H.Əliyevin xalqımızın bu günü və gələcəyi üçün gördüyü misilsiz işlər nəinki əvvəlki illərdə, bəzən əsrlərdə görülən işlərdən məhz nəticə etibarilə daha da əhəmiyyətli idi.

Lakin, H.Əliyevin Azərbaycandan getməsindən sonra respublikada həyat sanki bir durğunluq dövrünü xatırladırdı. 1985-ci ildə M.Qorbaçovun SSRİ-ə rəhbərliyə başlaması və onun ən yaxın əhatəsinin ermənilərdən ibarət olması Ermənistan SSR rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağa növbəti iddialarına rəvac verdi. Həmin dövrdə H.Əliyevin Moskvada olması, Siyasi Büronun əsas simalarından biri kimi mövqeyi bu iddiaların hətta müzakirələrə çıxarılmasına belə imkan vermədi. Bu cəhət, eyni zamanda, H.Əliyevin Siyasi Büronun iclaslarında M.Qorbaçovun fəaliyyətindəki, xüsusi ilə milli siyasətdəki səhvlərinə açıq ciddi tənqidi münasibət bildirməsi tezliklə onun vəzifəsindən uzaqlaşdırılması üçün gizli planlar hazırlamasına səbəb oldu (2, 105).

1987-ci ilin oktyabrında H.Əliyevin “təqaüdə göndərilməsi” ilə xalqımızın həyatında çətin günlər başladı. M.Qorbaçovun birbaşa himayə etdiyi ermənilər Ermənistanda, ondan kənarda Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Yuxarı Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında öz çirkin planlarının həyata keçirilməsi üçün ən iyrənc vasitələrdən istifadə etməyə başladılar. 1988-ci ilin əvvəllərindən həm Ermənistanda, həm də DQMV-də ermənilərin qeyri-qanuni hərəkətləri, ardınca azərbaycanlıların öz əzəli torpaqlarından növbəti dəfə deportasiyasına start verilməsi, ölkə rəhbərliyinin, hüquq mühafizə orqanlarının bu hadisələrə laqeyd münasibəti respublikamızda siyasi vəziyyəti mürəkkəbləşdirərək çıxılmaz vəziyyət yaratdı.

M.Qorbaçovun 1988-ci ilin yayında DQMV-də xüsusi idarə komitəsi yaratması orada suverenliyimizin birbaşa pozulması demək idi. Vəziyyət isə get-gedə ağırlaşmaqda davam edirdi. SSRİ rəhbərliyi Dağlıq Qarabağda və ona yaxın ərazilərdə ermənilərin vəhşilik və cinayətlərinə qarşı xalqımızın etirazlarına 1990-cı ildə Bakıda qanlı 20 yanvar faciəsi törətməklə cavab verdi (5).

Bu qanlı qırğın XX əsrin cinayəti kimi dünyada baş vermiş ən dəhşətli cinayətlərdən biri kimi tarixə düşdü. Hadisə bütün dəhşətli nəticələri ilə bərabər, xalqımızın milli azadlıq hərəkatında xüsusi dönüş dövrünün əvvəli oldu.

Xalqımız üçün son dərəcə ağır vaxtda, faciənin səhərişi günü Moskvada H.Əliyev xüsusi bəyanatla çıxış edərək, qanlı qırğına yol verilməsində əsas təqsirkar M.Qorbaçovun tam məsuliyyət daşdığını dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında böyük rol oynadı (5).

Azərbaycanı dövlət müstəqilliyinə aparan yolun son 2 ilə yaxın ən çətin, ən gərgin və məsuliyyətli mərhələsi məhz H.Əliyevin bu çıxışı ilə başladığını xüsusilə qeyd etməliyik. H.Əliyevin o vaxt Moskvada yaşadığı müddətdə və Naxçıvana gəldikdən sonra da respublikanın siyasi həyatında baş verən bütün proseslərə münasibət bildirməsi, vəziyyətdən çıxış yolu kimi ən səmərəli təkliflər verməsi o vaxtkı respublika rəhbərliyi tərəfindən qısqançlıqla qarşılanırdı. Vəziyyət isə günbəgün ağırlaşmaqda davam edirdi.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə başlayan ciddi dəyişikliklər tarixin bu yeni inkişaf mərhələsində xalqımız qarşısında çox məsuliyyətli vəzifələr qoydu.

Dünya təcrübəsi göstərmişdir ki, milli dövlətçiliyin yaranması və qorunub saxlanması üçün zəruri olan daxili və beynəlxalq şərtlər sırasında xalqı vahid milli ideya ətrafında birləşdirmək əzmi və onu səfərbər edib ardınca apara biləcək Ümummilli liderin olması ən məsuliyyətli tarixi şəraitdə olduqca vacibdir. 1991-ci ilin sonu- 1992-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda yaranmış daxili və xarici vəziyyət bunu bir daha təsdiq etdi.

1992-ci ilin fevralın 25-dən 26-na keçən gecə daha bir cinayətin – “Əsrin cinayəti” adlanan Xocalı soyqırımının baş verməsi, yenə də respublika rəhbərliyinin tam biganəliyi, ardınca Şuşa və Laçın kimi ən strateji əhəmiyyətli şəhərlərimizin rus hərbiçilərinin köməyi ilə erməni separatçıları tərəfindən işğal vəziyyəti ən gərgin həddə gətirib çıxartdı (3, 498).

Belə vəziyyətdən çıxış yolunu bir qüdrətli şəxs dəyişə bilərdi. Bunu yaxşı başa düşən milyonlarla insanlar Naxçıvana H.Əliyevə sayısız-hesabsız müraciətlər etdilər. H.Əliyevin Bakıya gəlməsini, 1993-cü ilin iyunun 15-də Ali Sovetin sədri seçilməsini, indi xalqımız hər il “Qurtuluş günü” bayramı kimi qeyd edir (2, 163).

Heydər Əliyevin həmin ilin oktyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi Bakıda, rayonlarda ümumxalq sevinci ilə qarşılandı. Həmin günlər Azərbaycanda əhali vəziyyətin nə qədər ağır olduğuna baxmayaraq, H.Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlişinə görə əsil bayram əhval-ruhiyyəsində idi.

H.Əliyevin elə ilk addımları, siyasi hakimiyyətdə sabitliyin bərqərar olması, cəbhədə vəziyyətə tam nəzarət edilməsi, silahlı qüvvələrimizin döyüş qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, ən əsası isə şimal və cənub bölgələrində separatçı çıxışların qarşısının alınması xalqın liderinin dövlət idarəçiliyində zəngin təcrübəsindən və şəxsi keyfiyyətlərindən irəli gəlirdi.

H.Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci mərhələsi həm siyasi, həm də tarixi əhəmiyyəti baxımından xeyli fərqli idi. İndi “Böyük liderin” atdığı addımlar, gördüyü bütün işlər, əldə edilmiş böyük uğurlar dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi, Azərbaycanın dünya dövlətləri arasında layiqli yer tutması, ərazi bütövlüyümüzün bərpası, iqtisadiyyatın modernləşdirilərək müxtəlif məhsullarımızın dünya bazarlarına çıxarılması, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olunması, xarici ölkələrin tanınmış şirkətlərinin və iş adamlarının iqtisadiyyatımızda iri həcmli investisiyalar yerləşdirməsi kimi yüksək məqsəd və amallara xidmət edirdi.

H.Əliyev hər iki sistemdə görkəmli dövlət və siyasi xadim kimi Azərbaycanın şöhrətini, nüfuzunu yüksəklərə qaldırmış, mədəniyyətini və milli mənafeyini qoruyaraq inkişaf etdirmişdir. İstər Sovətlər birliyi, istərsə də müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə vətəninə, xalqına sədaqətlə, ləyaqətlə xidmət Heydər Əliyevin mübarizə devizi və həyat ideali olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev: bibliografiya. Zərdabi-Nəşr. Bakı, 2018., 680s.
2. Hüseynova İ.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Təhsil. Bakı, 2004, 472 s.
3. Гасанов А.М. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Зərdabi LTD MMC. Баку, 2014, 672 с
4. Mahmudov Y.M. Azərbaycan:qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, Təhsil, 2005, 140 s.
5. Речь Гейдара Алиева на собрании 21 января 1990 года в Постоянном представительстве Азербайджанской Республики в Москве, посвященном трагедии 20 января 1990 года.

Summary

It is about the unparalleled activity of Heydar Aliyev to the homeland and people of Azerbaijan during the Soviet Union and independence. It is said that Heydar Aliyev's activity in restoring the traditions of statehood to our people and restoring our state independence during his presidency in the Azerbaijan SSR. In addition, the unique managerial ability, determination and rich experience of

public administration in the restoration of state independence of Azerbaijan, the preservation and further strengthening of state independence are studied.

Abdullayeva Sevda Fizuli qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

HEYDƏR ƏLİYEV MİLLİ ELM VƏ TƏHSİL NƏZƏRİYYƏSİNİN YARADICISIDIR

Açar sözlər: elm, təhsil, Azərbaycan, Elmlər Akademiyası, strategiya

Key words: science, education, Azerbaijan, Academy of Sciences, strategy

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin istər birinci hakimiyyəti, istərsə də ikinci hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda elm və təhsillə bağlı siyasəti real şəkildə özünün müsbət təzahürünü göstərmişdir. Ulu öndər bu sahələrə xüsusi həssaslıqla yanaşmış və daim qayğı göstərmişdir. Hər zaman çıxışlarında təhsilin mürəkkəb bir sahə olduğunu dəfələrlə vurğulayaraq demişdir ki, "Təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır" [1].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi illərdə 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açılmış və ali məktəblərdə təhsil alanların sayı 70 mindən 100 minə qədər artmışdı. Böyük rəhbər keçmiş İttifaqın ən nüfuzlu təhsil müəssisələrində azərbaycanlıların oxumasına çalışmış və bu istiqamətdə əsaslı dönüş yaratmışdır. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və himayəsi nəticəsində 1970-ci ildən başlayaraq hər il 800-900 nəfər gənc SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdir. Bu isə respublikanın milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Zamanın çərçivəsinə sığmayan bu dahi şəxsiyyəti, dövlət qurucusu və tarix yaradan şəxsiyyəti dünyanın digər ölkələrinin rəhbərlərindən fərqləndirən ən müsbət keyfiyyətlərindən biri də məhz onun elm adamları ilə sıx bağlılığı, elm adamlarına olan dərin məhəbbəti və onlara qayğı ilə yanaşması idi. O, 1998-ci ildə dünyanın ən qədim və nüfuzlu elm ocaqlarından biri sayılan Rusiya Elmlər Akademiyasının tanınmış elm adamları ilə tarixi görüşündə çıxış edərkən: "şəxsən mən elm xadimlərinə həmişə böyük hörmətlə yanaşmışam... ona görə ki, elm adamları müstəsna adamlardır. Onlar insana əməksevərliklə, fədakarlıqla və bütün digər keyfiyyətlərlə yanaşı, cəmiyyətdə bu və ya digər yeri tutmağa imkan verirlər. Elm adamları istedadla, məharətlə, xüsusi bacarıqla malik olmalıdır... Bu insanlar ən böyük hörmətə layiqdirlər" – deməsi onun elmə və elm adamlarına olan sonsuz hörmətinin parlaq ifadəsidir [1]. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi uzun illər ərzində onun fəaliyyətində diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhətlərdən biri də məhz ondan ibarət olmuşdur ki, o bütün məsələlərin həllinə-istər xarici və istərsə də daxili siyasət sahəsində – həmişə elmi cəhətdən əsaslandırmaqla yanaşmağa üstünlük verirdi. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev hələ 1969-cu ildə respublikamıza rəhbərliyə başladığı ilk günlərdən elmin bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlərə xüsusi həssaslıqla yanaşır və daim qayğı göstərirdi. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi həm 1970-1982-ci illərdə, həm də 1993-2003-cü illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, elmin inkişafını ləngidən, onu geri çəkən neqativ halların da vaxtında aradan qaldırılması üçün bir sıra böyük və mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinin ilk təşəbbüskarı, eləcə də rəhbəri olmuşdur. Bu nailiyyətlərin ilk başlanğıcı Azərbaycanın tarixinə ən uğurlu beşillik kimi daxil olmuş 1971-1975-ci illərə təsadüf etmişdir [3]. Belə ki, həmin illərdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Elmlər Akademiyasında 170 problem üzrə 540 müxtəlif mövzu və 1000-dən artıq iş yerinə yetirilmişdir ki, onların da 210-u ümumittifaq əhəmiyyətli olub, keçmiş SSRİ EA, Elm və Texnika Komitəsi və s.

elmi idarələrlə birlikdə aparılmış, 305-i isə respublika əhəmiyyətli işlər olmuşdur. Yerinə yetirilmiş mövzuların 165-i elmi-texniki, 375-i isə təbiət və ictimai elmlər sahəsindəki problemlərə aid idi. 1971-1975-ci illərdə dövlət planı üzrə nəzərdə tutulmuş 476 mövzu əvəzinə, 540 mövzu müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmişdir [8]. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev şəxsən özü bu nailiyyətləri yüksək qiymətləndirərək 1975-ci ilin 24 sentyabrında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 30 illik yubileyində bu elm ocağının "Xalqlar dostluğu" ordeni ilə təltif edilməsi münasibətilə keçirilmiş təntənəli ümumrespublika yığıncağında demişdir: "Qısa müddətdə akademiyaımız müasir elmin ən aktual problemlərini həll edən iri mərkəzə çevrilmişdir... Azərbaycan elmi müasir ideyaların, səmərəli axtarışların və məhsuldar tədqiqatların güclü generatoruna çevrilmişdir... Bu, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının mövcud olduğu bütün müddət ərzində ən yaxşı göstəricidir". Heydər Əliyevin respublika alimlərinin əməyinə verdiyi bu yüksək qiymət onları daha böyük elmi nəticələr əldə etməyə ruhlandırılmış və səfərlər etmişdir. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1976-1980-ci illəri əhatə edən 10-cu beşillikdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası alimlərinin 1315 elmi nəticəsinin 212-si SSRİ EA tərəfindən sovet elminin ən mühüm nailiyyətləri sırasına daxil edilmiş, ixtira üçün əvvəlki 25 il ərzində olduğundan 8 dəfə çox, yəni 1600 müəlliflik şəhadətnaməsi və dünyanın 34 ölkəsindən 200-dən çox patent alınmışdır [4]. Bu illər ərzində respublika alimləri Moskvanın, Leninqradın və bir çox başqa şəhərlərin institutları və elmi idarələri ilə 200-dən artıq kompleks elmi-tədqiqat işi və 52 ümumittifaq kompleks elmitexniki proqramın yerinə yetirilməsində iştirak etmiş, istehsalata 425 min ixtira və səmərələşdirici təkliflər tətbiq etmiş, 6200 yeni növ maşın, cihaz, avadanlıq və s. yaratmışlar ki, onların da 450-si keçmiş SSRİ-də ilk dəfə bizim respublikada hazırlanmışdı. Dövlət və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan elminin, təhsilinin inkişafında da Heydər Əliyevin rolu və qayğısı misilsizdir. 70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində onun rəhbərliyi və qayğısı sayəsində Azərbaycan elmi öz qızıl dövrünü yaşamışdır [5]. Heç təsadüfi deyil ki, Cəmişid Naxçıvanski adına hərbi məktəbinin 1971-ci ilin noyabr ayında açılmasında da Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu böyükdür [2]. Bu dövrdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nailiyyətləri beynəlxalq miqyasında yüksək qiymətləndirilmiş, Leursiq yarmarkasında iki böyük qızıl medala, Qahirə beynəlxalq yarmarkasında yüksək mükafata, neçə-neçə görkəmli alimlərimiz isə dövlət və hökumət mükafatlarına, o cümlədən 5 nəfər Lenin mükafatına, 14 nəfər SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşlər [9]. Bu da təsadüfi olmayıb Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə elm sahəsində də yüksək intellektual inkişaf səviyyəsinə malik olan kadrların hazırlanması, seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyə edilməsi ilə bağlı bütün məsələlərin onun hazırlayıb həyata keçirdiyi təsərrüfat-təşkilatçılıq və siyasi tədbirlərin arasında əsas yer tutması və xüsusi dövlət əhəmiyyətli məsələ kimi daim ulu öndərimizin diqqət mərkəzində olması ilə bağlı idi.

1993-cü ilin 15 iyununda xalqımızın təkidi ilə Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdışı bütünlükdə Azərbaycanın qurtuluşu olduğu kimi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının da qurtuluşu oldu. Beləki, Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqillik illərində də təhsilin inkişafını diqqətdən kənarda qoymamışdır. Ölkə başçısı bu sahədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması və Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə uyğun təhsil strategiyasının həyata keçirilməsi üçün ciddi tədbirlər həyata keçirmiş, mühüm tarixi fərman və sərəncamlar imzalamışdır [7].

2002-ci il oktyabrın 4-də ölkə başçısının imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" sərəncamı milli təhsil sisteminin inkişafında vacib amillərdən biri kimi səciyyələndirilən ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə etibarlı zəmin yaratmışdır. "Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamı ölkədə bu sahədə yaranmış problemlərin aradan qaldırılması yönündə müstəsna əhəmiyyətə malik dövlət sənədi olmuşdur [6].

Azərbaycan xalqının milli fikir və mədəniyyətinin çoxəsrlik inkişaf yollarının aşkarlanmasında, onun milli-mənəvi və elmi intibahında, elmin əksər sahələrini əks etdirən sistemli

macərəyə düşməsində, dünyada tanınmış elmi məktəblərin və istiqamətlərin formalaşib inkişaf etməsində misilsiz rol oynamış Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 64 illik fəaliyyətinin tam 34 ili ulu öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır və onun ölkəmizə rəhbərlik etdiyi dövrə təsadüf edir. 1997-ci ilin 31 yanvarında Prezident Sarayında Heydər Əliyev Elmlər Akademiyasının rəhbərləri, həqiqi və müxbir üzvləri, aparıcı alimləri ilə görüşündəki çıxışında Elmlər Akademiyasına və onun alimlərinin əməyinə verdiyi yüksək qiymət 90-cı illərin axırlarında bu elm ocağının bağlanması ilə bağlı şayiələrə və narahatçılıqlara son qoydu və burada çalışan əməkdaşların elmimizin sabahına inamını və ümidini artırdı. Həmin görüşdəki çıxışında ulu öndərimiz Heydər Əliyev demişdir: “XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyətlərindən biri ölkəmizdə elmin, təhsilin sürətlə inkişaf etməsidir... Biz bununla fəxr edirik. Bir şeyi bilməlisiniz- Azərbaycan Elmlər Akademiyası respublikamızın ən yüksək elm müəssisəsidir... O, dövlətə məxsusdur. Bu akademiyanın işi və orada işləyənlərin səviyyəsi, şübhəsiz ki, başqalarından yüksəkdir, yüksək də olacaq. Biz bu akademiyanın hörmətini həmişə qoruyub saxlamalıyıq. Həç vaxt imkan vermək olmaz ki, akademiya, yüksək səviyyəli elmi-tədqiqat institutlarımız yaranan cürbəcür özəl elmi müəssisələr arasında ərisin, itsin. Buna yol vermək olmaz...” Təsədüfüdür ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 15 may 2001-ci il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası haqqında” fərmanı ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasına “Milli Elmlər Akademiyası” kimi ən yüksək ali dövlət elmi-təşkilatı statusu verilməsi və nəhayət AMEA-ya seçkilər keçirilməsi barədə göstəriş verməsi böyük alimlər ordusu tərəfindən bilavasitə dövlət başçımızın Azərbaycan elminə əvəzsiz qayğısının parlaq təzahürü kimi qiymətləndirilmiş və minnətdarlıq hissi ilə qarşılanmışdır. Çox təqdirəlayiq haldır ki, Elmlər Akademiyasının tarixində ilk dəfə olaraq Heydər Əliyevin göstərişi ilə 2001-ci ilin iyun ayında AMEA-ya seçkilər vaxtı akademiyaımızın qarşısında qoyulan vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etmək və ölkəmizin görkəmli elm adamlarının bu elm ocağının fəaliyyətinə daha geniş surətdə cəlb etmək məqsədilə onun üzvlərinin sayı 141-dən 200-ə (80 həqiqi və 120 müxbir üzvü) qaldırıldı. Ölkə başçısı Heydər Əliyevin respublika elminin inkişafına qayğısının digər bir təzahürü isə 2001-ci il avqustun 7-də AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin yaradılması haqqında fərman imzalaması oldu. Blokada şəraitində yaşayan, ölkəmizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda akademiyanın bölməsinin yaradılması həm ölkəmizin sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı, elmi tərəqqisi, həm də dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi və qorunub saxlanması üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə başçısının akademiyaımızın inkişafına qayğısının digər bir çox mühüm təzahürü isə Azərbaycan elminin gələcək inkişafında yeni üfüqlər açan “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu” və “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi” haqqında 2003-cü il yanvarın 4-də imzaladığı fərmanda öz əksini tapmışdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan elminə, təhsilinə etdiyi hamilik bu gün Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Elə Prezident İlham Əliyevin Milli Elmlər Akademiyasının 60 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqdakı çıxışında “Bütün dövrlərdə – 70-ci illərdə, ondan sonra, 90-cı illərdə Heydər Əliyevin elmə diqqəti və qayğısı çox yüksək səviyyədə idi. O, çox gözəl bilirdi ki, hər bir ölkənin, hər bir xalqın tərəqqisində elmin inkişafı müstəsna rol oynayır. Müxtəlif ölkələrin tarixinə, keçmişinə, təcrübəsinə nəzər salaraq görürük ki, ölkənin inkişafını, potensialını elmin inkişafı müəyyən edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq, onu da görəcəyik: Nə təbii ehtiyatlar, nə coğrafi vəziyyət yox, məhz intellektual potensial, məhz elmin səviyyəsi o ölkələrin tərəqqisini müəyyən edir və ölkəni inkişaf etmiş ölkəyə çevirir ... Mən bir daha demək istəyirəm, bu, qəti fikrimdir ki, hər bir ölkənin normal inkişafı üçün, ilk növbədə bilik, savad, elmin inkişafı lazımdır” – deməsi onun sözün əsl mənasında dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin layiqli davamçısı və varisi olduğunu təsdiq edir və ulu öndərimiz kimi o da ölkəmizdə elmin, təhsilin və intellektual insan potensialının və insan kapitalının inkişafının vacibliyini ön plana çəkir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil siyasətinin əsas prinsipi // «Pedaqoji tədqiqatlar» I Buraxılış, 2000, s. 169-175.
2. Heydər Əliyev və hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi // Xəbərlər ADPU, № 3, 2003, s.30-34.
3. İslahataqədərki dövrdə Azərbaycanda təhsilin vəziyyəti // Xəbərlər ADPU, № 4, 2005, s. 160-166.
4. İslahatlara qədərki dövrdə təhsil sisteminin məzmununun vəziyyəti, təşkilati struktur problemləri və onu yenidən qurmaq zərurəti // Xəbərlər ADPU (humanitar pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası), № 1, 2006, s. 503-510.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsilinin inkişaf yolları (1969-1999-cu illər – islahataqədərki dövr) // Xəbərlər ADPU, № 4, 2006, c. 68-78.
6. Heydər Əliyev milli təhsil nəzəriyyəsinin və yeni təhsil islahatının yaradıcısıdır // Xəbərlər ADPU, № 5, 2007, s.21-27.
7. Heydər Əliyev və Azərbaycanın təhsil sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətləri (monografiya) /ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, 168 s.
8. Основные этапы становления и развития образования в Азербайджане // Приложение к журналу Вестник Академии образовательных наук Грузии. Тбилиси, 1/(16) 2010, с. 13-17.
9. Heydər Əliyevin təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrin inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıya qoyduğu vəzifələr və görülmüş işlər / Ümummillî liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş gənc tədqiqatçıların ümumrespublika elmi konfransı. 6-7 may 2010, Bakı, s. 294.

Summary

The policy of the national leader Heydar Aliyev on science and education in Azerbaijan during both the first and the second government has shown its real positive manifestation. The great leader approached these areas with special sensitivity and always took care of them. He stressed that education is a complex field, adding that "education is neither industry, nor agriculture, nor trade. It is a field that reflects the specific, intellectual nature of society. In this case, the education system must be approached very carefully and very sensitively. "Back in the 70s of the last century, Heydar Aliyev always kept this issue in the center of attention, and serious reforms were carried out in the education system. As a result of the decisions made in 1972 "On completing the transition of youth to general secondary education and further development of secondary schools" and in 1973 "On further improving the working conditions of rural secondary schools" the network of secondary schools in Soviet Azerbaijan was expanded three times. Increased from 765 to 2117.

Cəfərova Pərvin Aydın qızı

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
baş müəllim**

REPRESSİYA QURBANI HÜSEYN CAVID İRSİNƏ HEYDƏR ƏLİYEV MƏHƏBBƏTİ

Açar sözlər: Ulu öndər Heydər Əliyev; repressiya qurbanı Hüseyn Cavid; Cavidin yaratdığı əsərləri Azərbaycan xalqının milli sərvətidir; ictimai-siyasi görüşlər; təlim-təhsil.

Key words: Great leader Heydar Aliyev; victim of repression Hussein Javid; The secrets created by Javid are the national wealth of the Azerbaijani people; socio-political meetings; training.

Hüseyn Cavidin əsərlərini alimlərimiz təhlil edə bilirlər. Şübhəsiz ki, nə qədər təhlil etsələr, o qədər dərinliyə gedəcəklər. Bəlkə də böyük dərya kimi heç onun hamısını əhatə edə bilməyəklər.

Heydər ƏLİYEV

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Yüksək mədəniyyətə malik, vətənpərvər, humanist, işgüzar, dərin düşüncəli pedaqoq, görkəmli ictimai və mədəniyyət xadimi Hüseyn Cavidin biri-birindən inci xəzinə sayılan əsərlərinin repressiya dalğasından sonra işıq üzü görməsinin tək təşəbbüskarı ulu öndər Heydər Əliyev olmuşdur desək, yanılmırıq. Çünki Heydər Əliyev Cavidin yaratdığı əsərləri Azərbaycan xalqının milli sərvəti hesab edirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev Hüseyn Cavidin ictimai-siyasi görüşlərini səciyyələndirərək demişdir: “Hüseyn Cavid XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişaf etməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır. Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil xalq etməkdən ibarət olubdur. Onun bütün yaradıcılığı Azərbaycan xalqını milli azadlığa, müstəqilliyə çağırıbdır. O, həmişə millətini, xalqını həddindən artıq sevmiş və millətinə həddindən artıq xidmət edən bir insan olmuşdur” (1, 36).

Hüseyn Cavidin ədəbi irsini bir çox dırnaqarası ziyalılarımız araşdıraraq dövrünün müstəsna təsir gücünə arxalanaraq total sxemdən çıxış edir, amansız fikirlər irəli sürürdülər. Məsələn, qəzet yazılarından birinə nəzər salaq: “...Hüseyn Cavid öz ədəbi icadı üçün köhnə mövzular axtarır və öz yaradıcılığı üçün, “İblis”, “Peyğəmbər”, “Şeyx Sənan”, “Keçmiş günlər” kimi köhnə mövzular intixab edir”. Və yaxud “Cavid tarixi romantizmə qapılır, Teymur kimi qəddar bir istilacıyı və o zamankı həyatı ideallaşdırır, tarixi hadisələri bilmərrə qarışdırır, təqlid edir” (2).

Hətta ali məktəb tələbələri üçün yazılmış dərslik kitabında da Hüseyn Cavid irsinə bir növü solçu münasibəti bəslənərək yazılır: “Azərbaycan ictimai-siyasi həyatının doğru təsviri XX əsr şairləri arasında Cavid yaradıcılığında hamıdan zəifdir. Odur ki, onun Azərbaycan mühiti və ictimai həyatından bəhs edən əsas əsərləri (“Şeyda”, “Azər”), tamamilə kənar ölkələrdən, hadisələrdən və tarixi, dini şəxsiyyətlərdən bəhs edən “İblis”, “Şeyx Sənan”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur” və “Səyavuş” əsərlərində nisbətən kiçik və bir qədər də zəif görünür”. Bu kimi haqsız bitərəfli mülahizələrdən yüzlərlə sitatlar gətirmək olar. Təbii ki, bu kimi haqsız, bitərəfli mülahizələri rədd edənlər də vardı ki, onlar da şair-mütəfəkkirin əsərlərini Qərbi-Avropa intibahından yüksək tutur, onu müdafiə edirdilər (A.Şaiq, C.Cabbarlı, C.Cəfərov və b.) (3, 287).

Göründüyü kimi, Hüseyn Cavidin mübahisə və münaqişə doğuran əsərləri “Topal Teymur”, “İblis”, “Şeyx Sənan”, “Peyğəmbər” olmuşdur. Çünki Cavid tariximizi düzgün öyrənməyin, islam dininə düzgün münasibət bəslənməyin tərəfdarı idi. “Maral” əsərində Çingiz bəyin dilindən oxuyuruq: “Azacıq insaf etməli, işdə hər millətin tarixi meydanda. Əcnəbilər böyük İsgəndər, böyük Napoleon deyə öz qəhrəmanlarına abidələr yapdırır, heykəllər tikdirirlər. Fəqət bizlər!.. Bizlər isə Çingiz kimi cahangirlərə, Teymur kimi qəhrəmanlara xunxar, canavar deyə - ləkələmək istəyirik!..” (4, 70).

Mərhum akademik Məmməd Cəfər sonralar Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” dramlarını təhlil edərkən səhvə yol verdiyini etiraf edərək yazırdı: “Mən “Hüseyn Cavid” haqqında monoqrafiyamda Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”unu qiymətləndirməməkdə səhvə yol verdiyimi etiraf edirəm.

Hüseyn Cavid qabaqcıl maarif xadimi kimi, xalqın maariflənməsi, cəhalətdən xilas olması yollarını gənc nəsilə görür və gənclərdə axtararaq “Topal Teymur” əsərində fəth Teymurun dilindən xitabən qeyd edirdi: “Hər halda məmləkətimiz aslanlar yurdu, qartallar yuvası olaraq qalmamalı. Bəlkə dünyada ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır. Əvət, qoy düşmənlərimiz görsünlər ki, türk övladı yalnız basıb-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaratmaqdan da zövq alır. Yalnız yaxıb yıxmaq deyil, yapmaq və yaratmaq da bilir. Bununla bərabər yapıqlarımız heç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru bir addım, gələcək

üçün bir başlanğıcdır. Bizim başladıqlarımızı gələcək nəsil ikmal etməli. Yalnız beş-on şəhər deyil, bütün məmləkət tərəqqi və gözəlliklər üçün birer nümunə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atırıq. İştə bu təməl üzərində möhtəşəm binalar qurmaq və bu şüarı çiçəkləndirmək..., ancaq yeni nəsrlə, ancaq sarsılmaz gəncliyə aiddir” (5, 110).

Uzun illərdən bəri Hüseyn Cavidin əsərləri orta və ali məktəblərdə tədris edilir. Orta məktəbin təkmilləşdirilmiş proqramlarında onun əsərlərinin geniş yer tutması da maarifpərvər şairin yaradıcılığına verilən yüksək qiymətdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Hüseyn Cavid və Cavid irsi ilə bağlı belə deyirdi: “Hüseyn Cavid bizim üçün doğrudan da əzizdir. O, tariximizdə böyük bir şəxsiyyətdir və böyük bir irs qoyub. Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsas, Hüseyn Cavidin irsi də o qədər yaşayacaq və xalqımız ondan istifadə edəcək”.

Bildiyimiz kimi Cavidin cənazəsinin qalıqları ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 26 oktyabr 1982-ci ildə Bakıya, noyabrın 2-də Naxçıvana gətirilərək, noyabrın 3-də dəfn edilmişdir. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə Cavidlər ailəsinə Naxçıvanda böyük məqbərə - sərdabə ucaldılmışdır. Cavidlər ailəsinin dörd üzvü də (Hüseyn Cavid, Müşkinaz Cavid, Ərtoğrul Cavid və Turan Cavid) orada uyumaqdadır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Hüseyn Cavid irsinə məhəbbətini onun anadan olmasının 110 illiyi yubileyindəki nitqilə tamamlamaq istəyirik: “Bu dünya heç kim üçün, heç kəs üçün əbədi deyil. Hüseyn Cavid öz həyatı dövründə yaratdığı mənəvi, mədəni sərvətlərlə özünü əbədləşdiribdir. Ona görə də bu günkü toplantı, bu mərasim, bu yubiley gecəsi matəm gecəsi deyil, bayram gecəsidir. Biz Hüseyn Cavidin əsərlərinin uzun illərdən sonra qalıbiyyətini qeyd edirik... Hüseyn Cavid XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, bütün türk dünyasının ən görkəmli bir simasıdır, təkrar olunmaz bir şəxsiyyətdir, bir şairdir və yazıçıdır. Onun yaratdığı əsərlər böyük çətinliklərdən keçərək indi artıq hamımız üçün dərslik olubdur və dərslik olmalıdır. Hüseyn Cavidin həyatı nə qədər əziyyətli olsa da, onun yaratdığı əsərlər onu bir o qədər də zəngin, şöhrətli edir. Bu gün biz Hüseyn Cavidin məzarını ziyarət etdik... Bu gün qeyd olunur ki, bu işlərdə mənim böyük təşəbbüskarlığım olubdur. Bəli, olubdur, ancaq mən bunu özüm üçün böyük bir nailiyyət hesab etmirəm. Bu mənim sadəcə vətəndaşlıq borcum olubdur. Mən vətəndaşlıq borcumu yerinə yetirdiyimə görə şübhəsiz ki, təsəlli tapıram... Bəziləri düşünə bilər ki, Hüseyn Cavid Naxçıvanlı olduğuna görə bəlkə Heydər Əliyev belə bir təşəbbüskarlıq edir. Yox, Azərbaycanda hamı bilir ki, Azərbaycanın milli irsinə, mədəni irsinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə imkanım olduğu qədər kömək etməyə və onları qaldıraraq indiki nəsillərə göstərməyə həmişə çalışmışam. ...Bizim üçün Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər daimi mədəniyyət, əxlaq mənbəyidir. Onun qədər bu barədə, bu dövrdə - XX əsrdə dərin mənalı yüksək fəlsəfəyə uyğun əsərlər yaradan olmayıb. Azərbaycan xalqının inkişaf etməsi üçün biz həmişə, daim Hüseyn Cavidin əsərlərini oxumalıyıq, o bəşəri bir yazıçıdır. O islam, türk çərçivəsinə yerləşən deyil”.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, xalqımız, tariximiz var olduqca Hüseyn Cavid irsi ilə bərabər Heydər Əliyev irsi də yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseyn Cavid – Naxçıvan. Kitabın buraxılışına məsul Vasif Yusif oğlu Talıbovdur. 1996, 77 səh.
2. Kommunist qəzeti. 22 dekabr 1924
3. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1969, 428 səh.
4. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: Lider, 2005, 352 səh.
5. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, III cild, Bakı: Yazıçı, 1984, 380 səh.

Summary

The article focuses on the work of great leader Heydar Aliyev and Huseyn Javid views and meetings of socio-political meetings are characterized. The great leader noted that Huseyn Javid was one of the great personalities who raised the people of Azerbaijan. Its culture, literature and

science reached to great heights. The works created by Huseyn Javid are the national treasure of the Azerbaijani people. The article also emphasizes that Hussein Javid who worked as a teacher until the end of his life, was one of the main figures of the socio-pedagogical movement in the early twentieth century. The article partially identifies the environment in which Hussein Javid lived and worked, socio-political views and sources of ideas in his work. Huseyn Javid's pedagogical ideas and activities were analyzed from the meeting of the great leader Heydar Aliyev in the scientific and pedagogical aspect.

Əhmədov Yaşar Paşa oğlu
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, dosent

AZƏRBAYCAN PREZİDENTİ BÖYÜK QAYIDIŞIN MEMARIDIR

Açar sözlər: Böyük Qayıdış, ərazi iddiası, köçürmə

Key words: Great Return, resettlement, territorial claim

Bəşəriyyətin bu gün üzləşdiyi milli zəmində baş qaldıran münaqişələr, xalqlar arasında yaşanan problemlər və onları aradan qaldırmaq üçün seçilən vasitələr hamını narahat edir. Dünya çətin günlərini yaşayır və hamımız bunu dərk edirik. Bu gün bəşəriyyət yeniyə, yaxşı dünyaya, yeni və yaxşı adama gedən yolu axtarır. Bu o deməkdir ki, biz gələcəyə nikbin baxırıq. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, əgər hər kəs öz şəxsi məsuliyyətini başa düşsə və onu yerinə yetirsə, əgər biz gücümüzü birləşdirsək və hiss etsək ki, birgə işləyə bilərik, onda bu gün qarşımızda duran problemləri həll edə bilərik. Xalqın uzun illər ərzində yaşadığı aciz, məğlub durumu aradan qaldırmağa, onun sabaha olan inamını özünə qaytarmağa, xalq-dövlət birliyinə sözdə yox, əməldə nail olmağa böyük ehtiyac var idi-sevindirici hal odur ki, müzəffər ordumuz Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında qazandığı qələbələrini ilə xalqın özünə olan inamını qaytara bildi. 2020-ci ilin sentyabrın 27-də ölkə prezidentinin xalqa müraciəti yeni həyatın başlanmasına çağırış oldu. Hamı dərk etdi ki, insan üçün ən böyük nemət özünə məxsus olmaq bacarığıdır. Ədalətin zəfər çaldığı dünyanın memarı olan Prezidentimiz öz adını Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazdı, “Böyük Qayıdış” əsərinin müəllifi, dövlətimizin ərazi bütövlüyünün memarı oldu. Müstəqillik əldə edən ölkənin üzləşdiyi çətinlikləri ilk vaxtlardan yaşayan, dövlətimizə qarşı olan ikili standartlarla mübarizə aparan dövlət başçısı uzun illərdən sonra nəhayət ki, qarşımızda dayanan problemin həllinə yeni yanaşmanı bəyan etdi, Azərbaycan dövlətçilik tarixinin, bütövlükdə dünya tarixinin yeni mərhələsinin fəlsəfəsini yazmağa başladı. Son dövrdə yaşananlar dövlət başçısının bu yoldakı qətiyyətli mövqeyini nümayiş etdirdi-prezidentin dünyanı idarə edən nəhəng dövlətlərin liderlərinin zəhmli təzyiqlərinə məhəl qoymadan özünü qüdrətli dövlət başçısı kimi aparması, 30 ilin çətinliklərini dəf etməklə keçirdiyi həyat yolundan gəldiyi qənaəti ortaya qoymasındır (3,67)

Qərb, xristian dünyası bizim böyük Qayıdışımızdan, bu Qayıdışın memarı olan Ali Baş Komandanımızın böyük sərkərdəliyindən, qətiyyətliliyindən narahatdır-bu gün torpaqlarımızı yadelli düşmənlərin tapdağından xilas etmək üçün başladığımız zəfər yürüşü onları məyus edir. Bu tarixi Qayıdışdır, tarixi ədaləti bərpa etmək, tarixin müxtəlif dövrlərində xalqımıza qarşı olan haqsızlığın aradan qaldırılması üçün Ali Baş Komandanın başladığı müqəddəs işdir-bu müqəddəs işin birinci mərhələsi uğurla başa çatmışdır.

İlkin olaraq 2020-ci ildən 1988-ci ilə **Qayıdış** oldu-işğal olunmuş 20 faiz torpaqlar geri qaytarıldı, öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşən soydaşlarımız öz torpaqlarına dönmələrinə şərait yaradıldı. 1918-ci il mayın 29-da Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası İrəvanı Ermənistanı inzibati mərkəz kimi güzəştə gedəndə irəli sürülən əsas tələblərdən biri məhz Qarabağa qarşı erməni iddialarının götürülməsi idi-lakin erməni diğaları bu razılaşmanı pozaraq Qarabağa qarşı yenidən əsassız iddialarla çıxış etməyə başladı. 1921-1923-cü illərdə bütün Qafqaza faktiki nəzarəti həyata keçirən Rusiya K(b)P MK Qafqaz Bürosu Qarabağ məsələsində birtərəfli ermənipərəst mövqe

nümayiş etdirirdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (AMİK) iyulun 7-də mərkəzlə razılaşdırılmış dekret qəbul edir.

1992-ci ilin ilk günlərindən etibarən Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrinin işğalına başlandı. 1992-ci il yanvar-fevral aylarında Kərkicahan, Malibəyli, Quşçular kəndləri işğal olundu, dinc və silahsız əhaliyə divan tutuldu. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xankəndində yerləşən keçmiş SSRİ-nin 366-cı motoatıcı alayının iştirakı ilə Xocalıda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırımı aktı törədilər. 1992-ci ilin mayında Şuşanın süqutu ilə faktiki olaraq bütün Dağlıq Qarabağın ərazisi işğal edildi. Laçının işğalı ilə isə Ermənistandan Dağlıq Qarabağa dəhliz açıldı və bu "humanitar dəhliz", əslində, qanlı körpüyə çevrildi. Laçın vasitəsilə qısa zamanda külli miqdarda silah, döyüş sursatı, hərbi qüvvə əldə edən ermənilərin daha sonra işğal etdikləri Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının ərazisi (17 min kv.km) Dağlıq Qarabağın ümumi ərazisindən (4400 kv.km) dörd dəfə böyük idi. Ümumiyyətlə, Ermənistanın işğalçı hərbi dəstələri Azərbaycan sərhədlərinin 360 km-lik sahəsində irəliləyərək ərazilərimizin 20 faizədək hissəsini işğal etmiş, Füzuli rayonundakı Horadiz qəsəbəsindən Zəngilanadək 198 km-lik Azərbaycan-İran sərhədlərini nəzarət altına almışdır (5, 204).

2020-ci ilin sentyabrın 27-də başlanan və Azərbaycan tarixinə Vətən müharibəsi adı ilə daxil olan 44 günlük hərbi əməliyyat ermənilərin 5 il ərzində işğal etdikləri ərazilərin geri qaytarılması ilə başa çatdı. Hərbi əməliyyat gedişində qarşıya çıxan erməni müdafiə qurğularının möhkəm olması ermənilərin bu torpaqları dinc yolla vermək niyyətində olmadıqlarını göstərdi. Erməni liderləri onların təbliğat maşınları "güclü erməni ordusu" mifi ilə həm öz xalqını, həm də dünya ictimaiyyətini aldatmaqla məşğul olmuşdur. Cəbhədə böyük rəşadətlər göstərən Azərbaycan əsgəri ilə yanaşı onun Ali Baş Komandanı da ideoloji sahədə mübarizə aparmalı oldu. Müharibə dövründə 32 dəfə xarici KİV-lərə müsahibə verən ölkə prezidenti sanki Azərbaycanın, Qarabağın yeni tarixini yazdı. Müsahibə gedişində prezident bütün dünyaya Qarabağın əsl tarixini çatdırdı, ermənilərin bu bölgəyə, Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana gəlmə xalq olduğunu bir daha bəyan etdi. Prezident bu müsahibələrində münafiqliyin hərbi yolla həll edilməsinin tarixi zəruriliyini də qeyd etdi və ermənilərin problemi dinc yolla həll etmək təkliflərindən yayındıqlarını faktlarla ortaya qoydu.

İkinci mərhələdə Qayıdış yürüşü 1988-ci ildən 1918-ci ilə olmalıdır-torpaqlarımızın İrəvanla başlanan parçalanması kimi tarixi ədalətsizlik bərpa edilməlidir. Sovet milli siyasəti nəticəsində torpaqlarımız zaman-zaman pay-püşk edilmişdir-Şəmsəddil, Zəngəzur, Dərələyəz, Vedibasar Ermənistan, Borçalı Gürcüstana, Dərbənd Rusiyaya verilmişdir. 1926-cı ildə Naxçıvan MSSR ərazisindən (5988kv.km-dən) 658,4 kv.km, 1929-cu ildə Qazax qəzasının 45,7 kv.km meşə sahəsi ermənilərə pay verilmişdir. 1930-cu ildə Zəngilanın Əldərə, Nüvədi, Ordubadın Ləhvaz, Astazur yaşayış məntəqələri Ermənistanə verilmiş, bu ərazidə Mehri rayonu yaradılmış, Naxçıvan blokada alınmışdır. Ermənistan ərazisi 9 min kv.km-dən 30 min kv.km – çatdırılmışdır - Qərbi Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti yaradılmışdır. Ermənistan 90-cı illərdə işğal etdiyi ərazilərlə birlikdə 45 min kv.km əzəli Azərbaycan torpaqlarını nəzarət altına almışdır (1,165).

30-cu illərdə Vedibasarın, Zəngibasarın, Qəmərlinin, Dərələyəzin, Ağbabanın və digər bölgələrin əlli mindən artıq türk əhalisi ailəliklə Qazaxstan çöllərinə sürgün edilmişdilər. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası haqqında SSRİ hökumətinin qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir - həmin qərarla Ermənistanın 23 rayonundan 100 min azərbaycanlı əhalinin könüllü köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdusa da, əslində qərarın icrası zorakı təzyiqlər vasitəsi ilə həyata keçirilmiş, 24 rayondan və İrəvan şəhərindən (200 yaşayış məntəqəsindən) 150 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilmişdir. Əgər 1915-1920-ci illərdə azərbaycanlı əhali Ermənistanda soyqırımı, 1930-37-ci illərdə repressiyaya məruz qalmasaydı, 1948-1953-cü illərdə 150 minə yaxın əhali deportasiya edilərək Azərbaycana köçürülməsəydi və bu köçürülmə ilə yanaşı mədəni-maarif ocaqları bağlanmasaydı, rəhbər kadrlar sıxışdırılıb çıxarılmasaydı, azərbaycanlı əhalinin yüksək təbii artımı nəticəsində 80-ci illərin sonunda Ermənistanda azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayına nisbətən çoxluq təşkil edəcəkdir. Bu təhlükəni Ermənistan rəhbərləri əvvəlcədən hiss edir və vaxtında tədbir görürdülər (4, 29).

Üçüncü mərhələ 1918-ci ildən 1800-cü ilə-rusların Qafqaza gəlişi ilə başlanan zaman-zaman itirdiyimiz torpaqlarımıza **Qayıdış** olmalıdır. Qarabağ təkcə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, dünyanın da ən qədim tarixə malik diyarlarından biridir. Qarabağ ərazisi qədim Azərbaycan dövlətlərinin hamısının tərkibində olub, ərazidə qeydə alınan 1300 toponimik vahidin hamısı Azərbaycana məxsus idi. Qarabağ xanlığının ərazisində 5 müləliklik-Vərəndə, Çiləbörd, Xaçın, Dizaq, Gülistan mövcud idi. Xaçın istisna olmaqla, digər müləlikliklərin sakinləri əslən Qarabağdan deyildilər, onlar erməni olmayıb keçmiş alban nəsilələrinin nümayəndələri olmuşlar. Xristian dünyası bizdən soruşmadan, bizim fikrimizlə razılaşmadan bizim evimizdə öz qaydasını qurmuş, bizimlə necə gəldi rəftar etmiş, torpaqlarımızda yadelliləri yerləşdirməklə öz hegamonluqlarını göstərmişlər. Amerikada yerli aborijenləri rezervuarlarda saxlayan, onlara qarşı soyqırım edən, Afrika xalqlarına qətləymlər yaşadan, artıq 50 ildir Əfqanıstanda “asayışı bərpa etmək” adı altında cinayətlər törədən, Şərq dünyasına “ərəb baharı” yaşadan xristian dövlətlərinin yalançı demokratiya şüarlarını ifşa etmək missiyasını məhz Prezidentimiz öz üzərinə götürdü. Ali Baş Komandan son iki yüz ildə xalqımıza qarşı düşmən mövqə nümayiş etdirən xristian dünyasını dayandırmağın, tarixi ədalətsizliyə son qoymağın, qəlblərə hakim kəsilən biganəlik və dözümlülük buzunu əritmək üçün cəsarətli addım atmağın vaxtının nəhayət ki, yetişdiyini sentyabrın 27-də xalqa müraciətində bəyan etdi. Qürurverici odur ki, məhz Azərbaycan Prezidenti mövcud durumda qətiyyətlə “yox” deməyi bacaran ilk dövlət başçısı oldu. Avropanın ikili oyunlarını ifşa edən, onların xristian ambisiyalarını, Şərq dəyərlərinə biganəliklərini, İslam dininə qarşı düşmən münasibətlərini tənqid edən Prezidentin nə qədər haqlı olduğunu zaman sübut etdi-öz ərazisini işğalçı ordudan təmizləməyə qərar verən Azərbaycan Ali Baş Komandanının qətiyyətli addımı xristian dünyasını silkələdi. İnsan nüfuzlu bir adamdan yapışır, onu bütələşdirir, bütün ümidlərini ona bağlayır-nə isə dəyişən kimi dərhal sarsılır. Onun həyat sadələhlüyü onu nəyəsə pərəstiş etməyə sövq etdirir, bu da gözənilməz hadisələri labüd olaraq yaradır. Kiməsə deyəndə ki, sən pərəstiş etdiyin, bütələşdirdiyin adam yalançıdır, oğrudur, çoxlarını aldadıb, nə isə götürüb yoxa çıxıb adam qorxudan yerində donub qalır. Bu onun heç ağına da gəlmir, deyilənlərə inanmaq istəmir, ancaq bu hal onun başına gələndə fakt qarşısında donub qalır (1, 68). Əvvəllər fikirləşirdi ki, onu fikrindən döndərmək üçün bu deyilənləri uydurublar. Faktla üzləşəndə isə “İlahi, indi necə olacaq?” deyə təəccüblənir. Bir an sonra aldandığına görə qəzəblənir. Əgər əvvəllər kimlərsə onun bütün pisləyirdisə indi o özü öz bütününü dağıdır-qürurverici hal odur ki, Qərblə bağlı yaratdığımız bütün dağıdılması vaxtının çatdığını bizim Prezidentimiz elan etdi.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov Y.P. Qloballaşma və integrasiya-mənəvi dəyərlərin cırılması B., 2011.
2. Əhmədov Y.P. Bəşəriyyət mənəvi süqut ərəfəsindədir B., 2011.
3. Əhmədov Y.P. Vətən müharibəsi fəlsəfəsi B., 2021.
4. Kozlov İ. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953-1985 гг. М., 1987.
5. Ağamalıyeva V.Ş. Qərbi Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər B., 2017.

Summary

The Patriotic War, in which Azerbaijan was forcibly dragged, can be considered a glorious page in our history. In the words of Azerbaijani President İlham Aliyev, the battles fought by the victorious Azerbaijani army for 44 days and written in golden letters in the history of war to restore historical justice and reclaim part of the lands lost for years were the beginning of the Great Return.

Armenians, who were resettled in the Caucasus from time to time under the auspices of the Russians, were settled in the lands of ancient Azerbaijan, and thus began the history of the loss of our lands. The country's president has led the return of lands we have lost since the 16th century. The Great Return can be conditionally divided into 3 stages.

The first stage covers the return of lands occupied after 1988. 2020 can be considered a period of return to 1988. The Azerbaijani army ended the Patriotic War with victory and fulfilled the mission for the first stage with honor.

The second stage is the return of lands lost during 1918-1988 with the support of Moscow. The day is not far away when the lands given to the Armenians by the Bolsheviks from time to time will be returned under the leadership of the Supreme Commander-in-Chief. The Armenians, who declared their privileged Yerevan their capital, undertook not to make territorial claims against Azerbaijan again. However, the Armenians, who soon did not live up to their promises, created their own republic at the expense of the ancient Azerbaijani lands, as well as the lands that gained the status of a national province within Azerbaijan.

İsmaylova Aygün İslam qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti, müəllim

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan xalqı, azərbaycançılıq, gənclər, milli mənsubiyyət.

Key words: Azerbaijani people, Azerbaijanism, youth, nationality.

Azərbaycan öz mədəniyyəti, incəsənəti, milli-mənəvi dəyərləri ilə dünyada tanınmışdır. Demokratik hüquqi dövlətin bərqərar olunması milli dövlətçiliyimizin və suverenliyimizin qorunub saxlanılması ümumimilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində müstəsna xidmətləri olan bir şəxsiyyətdir.

Heydər Əliyevin ideya və fikirləri, həyata keçirdiyi siyasət Azərbaycan şəraitində sosialist ictimai-iqtisadi sistemindən yeni cəmiyyətə keçidin elmi-nəzəri və konseptual əsaslarını yaratmışdır. Azərbaycançılıq hər şeydən əvvəl bir məfkurədir. Bu məfkurə təkcə Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların, təkcə Azərbaycan dövlətinin maraqlarını deyil, həm də dünyada yaşayan azərbaycanlıların milli-mənəvi maraqlarını ifadə edir. Ümumimilli lider deyirdi ki, xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərin ən böyüyü, ən yüksəyi mədəniyyətdir. Məhz ona görədir ki, ulu öndər hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə xalqın mədəniyyətinin inkişafı həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Ulu öndər maarifçilik ideyalarının inkişafına milli təhsilin yüksəldilməsinə çox böyük təkanlar vermişdir. Yüzlərlə azərbaycanlı gəncin nüfuzlu ali məktəblərdə təhsil almalarına şərait yaratmış və onların gəlişi ilə artıq demək Azərbaycanın müstəqil dövlətinin qurulmasına təkan verilmişdir.

Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasından danışarkən layiqli vətəndaş məsələsini də xüsusi fərqləndirirdi. O qeyd edirdi ki, biz elə bir nəsil yetişdirməliyik ki, o öz dövlətini sevsin, onu qorumağı, yaşatmağı və bütün dünyada tanıtmayı, ölkəsini layiqincə təmsil etməyi bacarsın. Bundan başqa, Heydər Əliyev gənc nəslin öz milli adət-ənənələrinə sadıqlığını, milli əxlaqlı olmasını, dilini, mədəniyyətini gözəl bilməsini və sevməsini həmişə tövsiyə edir, eyni zamanda onları təhsilli, müasir, Avropa dəyərlərini və dillərini bilən insanlar kimi görmək istəyirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərini sərbəst düşüncə tərzinə malik, cəmiyyətdə və dünyada gedən proseslərdən baş çıxara bilən, vətənpərvər, dövlətçilik təfəkkürü güclü olan savadlı, bacarıqlı, intellektli insanlar kimi görürdü. Azərbaycanda milli ideologiyanın, azərbaycançılığın, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanması, mənimsənilməsi və inkişaf etdirilməsinə Heydər Əliyevin əvəzsiz rolu olmuşdur. Böyük Öndər deyirdi: "Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzər dəyərlərə malik ola bilməz. Biz indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək gənc nəslə daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi əhvali ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik. Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini

dəyərlərimizlə fəxr edirik. Əsrlərin dərinliyindən bu günümüzdə gəlib çatan adət-ənənələrimiz həmişə adamları saflığa, təmizliyə dəvət etmişdir” (1).

Ümummilli liderimiz gəncləri həyatda fəal mövqe tutmağa, vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirməyə çağırırdı. O deyirdi: “Hər bir insan eyni zamanda vətəndaş olsun. Dövlətinə sadıq, millətinə sadıq, ənənələrinə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun” (2). Heydər Əliyev gənclərə, onların qüvvəsinə, bilik və bacarığına inanırdı. O, şagirdlərlə, ali məktəbə qəbul olunmuş tələbələrle görüşlərində gənc nəsli biliklərə əzmlə yiyələnməyə, vətənin ləyaqətli övladları olmağa səsləyirdi: “Bizim məqsədimiz müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün daha bilikli, zəkalı gənclər hazırlamaqdır. Siz Azərbaycanın gələcəyini təmin edən insanlar olacaqsınız. Azərbaycan gələcəkdə sizin kimi gənclərin, formalaşmış insanların çiyinlərində yaşayacaqdır”.

Heydər Əliyev xalqımızın mənəviyyətinə yüksək qiymət verir və göstərirdi ki, “Azərbaycan xalqının yüksək mənəviyyəti hər şeydən ucadır. Bu, həm xalq üçün, millət üçün, hər bir azərbaycanlı üçün, hər bir vətəndaş üçündür”. Ulu Öndər ölkəmizin inkişaf etməsi, qüdrətli dövlətə çevrilməsi, onun müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsi qayğısına qalır, özü həqiqi vətənpərvərlik nümunəsi göstərir, eyni zamanda hər bir Azərbaycan vətəndaşının belə bir mövqe nümayiş etdirməsini arzulayırdı. Onun gənclərə tövsiyəsi belə idi: “Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. İndi, Azərbaycan müstəqil dövlət kimi yaşadığı zamanda vətənpərvərlik hər bir insanın, xüsusən hər bir gəncin ən ümdə borcu, vəzifəsidir. Ancaq vətənpərvərlik gərək insanın qəlbində olsun. Borc o demək deyildir ki, vətənpərvərlik tələb edirsən, o da vətənpərvər olur. Vətənpərvərlik hissinin hər bir gəncin qəlbində olması üçün lazımı tədbirlər görmək lazımdır”.

Heydər Əliyev vətəni ata ocağı adlandırır, insanın doğma yurda, torpağa bağlılığını vacib şərt hesab edirdi. Ulu Öndərin qənaətinə görə, xalqın yüksək mədəniyyəti, mənəviyyəti, istedadı onun vətəni ilə bağlıdır. O, vətənpərvərlik hisslərindən danışarkən göstərirdi: “Hara getsək də, bizim fikirlərimiz, xəyallarımız daim bu torpaqdadır. Dünyada nə qədər ideyalar, məramlar varsa, hamısının kökü insanın torpağa bağlılığından inkişaf edir, insanları yüksək amallara səsləyir, insanlar birgə yaşayırsa, humanizmə, mədəniyyətə ilk əvvəl vətən torpağında yiyələnirlər. Buna görə də xalqın yüksək mədəniyyəti, mənəviyyəti, istedadı onun vətəni ilə bağlıdır. Vətənin tarixi, mədəniyyəti dünya sivilizasiyasında tutduğu yerlə ölçülür”.

Heydər Əliyev belə bir qənaətə gəlir ki, hər bir xalq, millət, insan yaratdıqları ilə vətən torpağına şərəf gətirir, onun adını uca edir.

Ümummilli lider dinimizin insana, o cümlədən böyüyən nəsle göstərdiyi böyük tərbiyəedici təsiri xüsusi qeyd edir və bu barədə deyirdi: “İslam dininin bəşəriyyətə bəxş etdiyi bütün nemətlərdən hər bir azərbaycanlı səmərəli istifadə etməlidir və xüsusən cəmiyyətdə davranışında islam dininin tələblərinə uyğun olaraq özünü göstərməlidir” (1).

Ulu Öndər ölkə vətəndaşlarına, xüsusən gənclərə öz tarixi keçmişini, Azərbaycan tarixini və coğrafiyasını, milli adət və ənənələrini, mədəniyyətini, ana dilini yaxşı-yaxşı bilməyi tövsiyə edirdi. O, deyirdi: “Hər bir Azərbaycan gənci..... birinci növbədə gərək öz dilini, ana dilini bilsin. Çünki bu, anasının dilidir. Bu, ölkənin dövlət dilidir və gənc bu dildə təhsil alsın, bu dildə yazsın, bu dildə oxusun. Məhz bu dildə Azərbaycan xalqının zəngin tarixini, zəngin mədəniyyətini, əsrlər boyu yaranmış böyük irsini öyrənə bilsin. Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Azərbaycanın hər bir gənci məktəbdə təhsil alaraq, öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini gərək yaxşı bilsin” (3).

Ulu Öndər tariximizi dərinlən bilməyin vacibliyini vurğulayarkən diqqəti aşağıdakı məsələləri yönəldirdi: “Əgər bunu bilmirsə, o, həqiqi vətənpərvər ola bilməz. Əgər onu bilməsə, o, millətinə olan mənsubiyyəti ilə istənilən səviyyədə fəxr edə bilməz” (4). Heydər Əliyev uşaqların milli-mənəvi dəyərlər, milli adət və ənənələrimiz ruhunda tərbiyə olunmasında valideynlərin və məktəbin üzərinə düşən vəzifələrə də aydınlıq gətirmişdir. O, valideynlərə müraciət edərək deyirdi: “Hər bir ailənin, hər bir valideynin bütün başqa qayğılardan ən böyük qayğısı öz uşaqlarını Azərbaycanın sağlam, bilikli, yüksək mənəviyyətli vətəndaşları kimi böyütməkdir” (1).

Heydər Əliyev irsində azərbaycançılıq ideyası xüsusi yer tutur. O, respublikamızda yaşayan xalqların vahid ailədə yaşamasının vacibliyini vurğulayır və diqqətə çatdırır ki, Azərbaycan bu ölkədə yaşayan xalqların hamısı üçün vətəndir. Bu xüsusda o deyirdi: “Biz azərbaycanlıyıq.

Hamımızın vətəni Azərbaycandır. Bizi bir xalq, bir millət, bir insan olaraq bu torpaq ərsəyə gətirmişdir. Buna görə də bizim hər birimizin canında azərbaycançılıq ruhu yaşayır. Bizi bir-birimizə bağlayan və daha çox birləşməyə sövq edən də azərbaycançılıq ruhu, azərbaycançılıq ideyası olmalıdır. Hər bir dövlətin milli ideologiyası olur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli ideologiyası da azərbaycançılıq ideologiyasıdır”.

Ümummilli liderin 2001-ci ilin noyabrında Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayında bəyan etdiyi tezislər əslində azərbaycançılığın, Azərbaycan təəssübkeşliyinin ən lakonik ifadəsi idi: “Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkələrin vətəndaşı kimi, istedikləri kimi yaşasınlar. Ancaq heç vaxt öz milli köklərini, milli mənsubiyyətlərini itirməsinlər. Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək deməkdir. Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı yaşatmalıyıq”.

Bu nəcib arzu bu gün uğurla həyata keçməkdədir. Ulu öndər Heydər Əliyevin milli birlik və azərbaycançılıq ideyaları bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ölkə başçısının rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikası sürətlə inkişaf edərək, cəmiyyət və dövlət həyatının bütünsahələri müasir dünya standartları əsasında qurularaq Cənubi Qafqaz bölgəsinin lider dövlətinə və bütün dünya azərbaycanlılarının qürur yerinə çevrilmişdir. Xarici ölkələrə səfərləri zamanı soydaşlarımızla görüşlərə xüsusi diqqət ayırması, Azərbaycanla bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması işində xaricdəki soydaşlarımızı daha fəal olmağa çağırması, azərbaycançılıq ideologiyasının soydaşlarımızın mənəvi-siyasi birliyinin əsas istinad nöqtəsinə çevrilməsi istiqamətində məqsədyönlü işlərin aparılması bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətin uğurlu davamının göstəricisidir.

Azərbaycançılıq ideyasının təbliğində Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın gördüyü işlər Azərbaycan mədəniyyətinin, tarixinin təbliğinə böyüktöhfədir. Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə layiqincə təqdim olunması nəticə etibarilə ölkəmizin beynəlxalq nüfuzuna xidmət edir.

“Bizim ən böyük sərvətimiz bizim mədəni irsimizdir. Bizim ədəbiyyatımız, poeziyamız, musiqimiz, təkrarsız, nadir xalçaçılıq məktəbimiz, təsviri sənətimiz, memarlıq abidələrimizdir. Bu mədəni irs bizi millət kimi bütün dünyada tanıtdırır.

Bu gün bu mədəniyyəti qorumaq, saxlamaq, təbliğ etmək hər birimizin mənəvi borcudur”- deyən Azərbaycanın birinci xanımının bu nəsihətamiz sözləri hər bir ləyaqətli soydaşımızın milli məfkurəsinin əsasını təşkil edir və etməlidir.

Ədəbiyyat

1. A.N. Abbasov. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı : Mütərcim, 2016.
2. S.S.Əliyeva. Müasir ailə tərbiyəsi və onun problemləri. Bakı: Mütərcim, 2016
3. G.Səfərəliyeva. Kitabxanalarda Heydər Əliyev irsinin və azərbaycançılıq ideyasının təbliği. Bakı: 2013
4. S. Xəlilov. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002, 232 s.

Summary

In the article "The great leader Heydar Aliyev and the ideology of Azerbaijanism" Heydar Aliyev is a person with exceptional merits in the history of the Azerbaijani people, the Azerbaijani statehood. The policy pursued by the great personality Heydar Aliyev in all spheres in the article created the scientific-theoretical and conceptual basis for the transition from the socialist socio-

economic system to the new society in Azerbaijan. Azerbaijanism is, above all, an ideology. This ideology reflects not only the interests of Azerbaijanis living in the Republic of Azerbaijan, the Azerbaijani state, but also the national and spiritual interests of Azerbaijanis living in the world. The care shown by our national leader Heydar Aliyev to our national and moral values has had and will have a strong impact on the spiritual life of independent Azerbaijan.

Məhərrəmovə Lamiə Cahangir qızı
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

XİLASKAR VƏ QURUCU LİDERLİYİN HEYDƏR ƏLİYEV NÜMUNƏSİ: POLİTOLOJİ ANALİZ

Açar sözlər: lider, xilaskar, qurucu, siyasi risklər, geosiyasi mənzərə, dövlət quruculuğu, prezident institutu, siyasi böhran, sabitlik.

Key words: leader, savior, founder, political risks, geopolitical landscape, state building, presidential institution, political crisis, stability.

XXI əsrin keşməkeşli geosiyasi dinamikası milli dövlətçiliyin qorunması və inkişaf etdirilməsi məsələsini daha da aktuallaşdırıb. Xüsusilə, postsovet məkanında yerləşən müstəqil dövlətlər üçün bu məsələ yeni siyasi-ideoloji çaralar kəsb etməkdədir. Politoloqlar bu bağlılıqda müstəqil dövlət quruculuğu kursunun səmərəliliyinin siyasi-ideoloji, geoiqtisadi və geosiyasi-mədəni meyarlarının analizini vacib hesab edirlər.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində sovetlərin dağılması ilə müstəqillik əldə edən Respublikaların hamısında dövlət quruculuğunun dövrün tələblərinə cavab verdiyi ilə bağlı aparılan bir sıra politoloji tədqiqat göstərir ki, yalnız məhdud sayda ölkədə məqsədə nail olunmuşdur. Əsasən Qərbdə aparılan politoloji araşdırmalarda XX əsrin sonları XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələri dövlətçilik aspektində müxtəlif kateqoriyalara aid etmək olar. Konkret olaraq onları politoloqlar “baş tutmayan dövlətlər” və sonrakı mərhələdə “qeyri-sabit dövlətlər” ondan sonra isə “dayanıqsız vəziyyətlər” kimi xarakterizə etməyə başladılar [bax: məs., 1, 27].

Bununla yanaşı, politoloqlar dövlətçilikdə müşahidə edilən bu cür “sapıntıların” milli təhlükəsizlikdə riskləri xeyli artırdığı qənaətinə gəlmişlər [2, 5]. Söhbət real olaraq müstəqil dövlət quruculuğu konsepsiyasının (praktiki kontekstdə kursunun) müasir tələblərə cavab verməsindən və səmərəli olmasından gedir.

Azərbaycanda isə fərqli mənzərə formalaşıb. Cənubi Qafqazın ən böyük dövləti həm də indi onun lideridir. Liderlik Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğunda əldə olunan nailiyyətlər, sosial-mədəni, siyasi, iqtisadi, energetik, təhlükəsizlik kimi bütün sferaları əhatə edir. Yəni sözün tam mənasında Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu baş tutub və bu proses hazırda böyük uğurla davam edir.

Bu prosesin siyasi-nəzəri analizi olduqca aktualdır. Bu məqalədə biz yalnız çox məhdud aspektdə ona toxunacağıq. Çünki real olaraq Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu geniş, əhatəli, dərin və uzun müddət analiz edilməlidir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin ən çətin mərhələdə böyük peşəkarlıq və ustalıq, yüksək pragmatizm və strateji proqnozları nəzərə almaqla hazırladığı dövlət quruculuğu konsepsiyası hələ çox tədqiq olunmalıdır.

Bütün bunlara görə bizim məqalədə başlıca elmi məqsədimiz siyasi və ideoloji aspektdə dövlət quruculuğu kursunun bir sıra aspektinin analizini aparmaqdır.

Metodologiya kimi integrativliyi seçmişik. İntegrativlik interdisiplinar yanaşma kontekstində tətbiq edilir. Metod qismində siyasi analiz, sintez və ineqrasiyadan yararlanmağa çalışmışıq. Əlbəttə, bu zaman XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində mövcud olmuş geosiyasi, siyasi, ideoloji və iqtisadi şərtlər ciddi olaraq nəzərə alınmışdır.

Məlumdur ki, Ulu Öndər 1993-cü ilin iyununda xalqın böyük təkidi ilə Azərbaycana yenidən rəhbərliyə gələndə ölkənin vəziyyəti çox ağır idi. Ermənistanın təcavüzkarlığı fonunda o dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edənlərin səriştəsizliyi dövlətçiliyi və ümumiyyətlə, ölkənin varlığını ciddi təhlükəyə atmışdı. Xalq Heydər Əliyevi yenidən rəhbərliyə dəvət edəndə Ulu Öndərin sovet dönəmindəki fəaliyyəti, zəngin təcrübəsi ilə yanaşı, yüksək şəxsi keyfiyyətlərini, yenilməz siyasi iradəsini və xalqına sdaqətliliyini də nəzərə alırdı.

Sovet dövrü göstərmişdi ki, SSRİ-nin ideoloji sisteminin ən kəskin mərhələsində belə Ulu Öndər xalqı üçün mümkün olan hər bir faydalı addımları atmışdır. Bunun bir sıra hallarda Heydər Əliyevə şəxs kimi zərəri də olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, Ulu Öndər işlərini davam etdirmişdi” [3, 25].

Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin Respublika üçün çox faydalı işlər gördüyünü bilirdi. Deməli, Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevə yenidən taleyini etibar edəndə Ulu Öndərin yüksək şəxsi keyfiyyətlərini və yenilməz siyasi iradəsini, xalqına bağlılığını diqqətə almışdı.

Siyasi araşdırmalar təsdiq edir ki, Azərbaycan xalqı rəhbər seçəndə şəxsi keyfiyyətlərə üstünlük verməklə çox doğru seçim edib. Məsələn ondan ibarətdir ki, politoloqların tədqiqatları göstərir ki, liderin şəxsi keyfiyyətləri çox böyük əhəmiyyət daşıyır [bax: məs., 4, 150-160].

Bu kimi faktların fonunda liderin şəxsi keyfiyyətlərinin böyük rol oynaması ilə bağlı ifadə edilən tezis əsaslı olduğu Heydər Əliyevin liderlik nümunəsində tam təsdiqini tapır. Faktiki olaraq dağılmağın astanasında olan ölkəni tarixi baxımdan qısa müddətdə Heydər Əliyev həm toparladı, həm də inkişaf relsinə çıxardı. Azərbaycanda siyasi proseslərin yönünün bu dərəcədə dəyişməsində Heydər Əliyevin 1994-cü il və 1995-ci illərdə baş verən dövlət çevrilişinə cəhdləri və Ulu Öndərin şəxsən aradan qaldırılması məqsədi daşıyan sui-qəsdləri boşa çıxarması həlledici rol oynadı. Məsələnin bu aspekti politoloji baxımdan əhəmiyyətli bir özəlliyi ifadə edir.

Bu özəllik ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyevin 1993-1995-ci illərdəki siyasi liderliyinin uğurlu olmasında daha çox şəxsi keyfiyyətləri rol oynamışdır. Çünki bütövlükdə siyasi təlimlərə görə, kəskin böhranlı situasiyalarda liderin şəxsi xarizmatik keyfiyyətləri ön plana çıxır. Siyasi təlimlərdə xarizma haqqında çox geniş analizlər aparılmışdır və onların böyük əksəriyyəti müasir mərhələ üçün də aktualdır. Kabeyn O.F. vurğulayır ki, xarizma liderin şəxsi keyfiyyətini əks etdirən təbii davranışdır [7, 2]. Heydər Əliyev Azərbaycanın böyük böhran vəziyyətində öz şəxsi keyfiyyətləri əsasında qətiyyətli və dövlətçiliyə uyğun olan addımlar ataraq, gərginliyi aradan qaldıra bildi.

Konkret olaraq, şəxsi siyasi iradəsi və uzaqgörən siyasəti ilə Ulu Öndər öncə Ermənistanın təcavüzünü dayandırdı. Paralel olaraq daxili siyasi mühitdən radikalizmi təmizlədi. Bütün bunlar isə davamlı olaraq həyata keçirilən enerji və iqtisadi siyasi xəttin fonunda baş verdi. Bununla məhz yüksək şəxsi keyfiyyətləri və siyasi qətiyyəti ilə Heydər Əliyev Azərbaycanda sabitliyə nail oldu. Həm postsovet məkanında həm də dünya miqyasında bu, böyük bir uğur idi. Həmin dövrdə Türkiyənin rəhbəri olan Suleyman Dəmirəl Bakının sakit küçələrinə işarə edərək demişdi ki, “Heydər Əliyevin böyük nailiyyəti bax bundan ibarətdir”!

Həyat Süleyman Dəmirəlin nə qədər haqlı olduğunu sübut etdi. Azərbaycan Ulu Öndərin rəhbərliyi altında sürətlə inkişaf etdi. İqtisadi infrastruktur tamamilə yeniləndi və daha müasir oldu. Heydər Əliyevin şəxsi siyasi qətiyyəti və yüksək iradəsi hesabına baş tutan “Əsrin Müqaviləsi” regionun geosiyasi mənzərəsini kökündən dəyişməyə başladı. O cümlədən, Bakı-Ceyhan layihəsi öz ciddi təsirini göstərməyə başladı.

Həmin mərhələdə Heydər Əliyev çox uğurlu enerji siyasi xəttini hazırladı və birbaşa reallaşdırdı. Enerji siyasəti “neft strategiyası” adlanan məşhur tezisi meydana gətirdi. Bu xətt Azərbaycanı tarixi baxımdan qısa olan müddətdə güclü dövlət quruculuğu relsinə çıxarmağa ciddi təkan verdi.

Heydər Əliyev siyasi və iqtisadi aspektlə yanaşı ideoloji istiqamətdə də böyük addımlar atdı. Ulu Öndər müasir Azərbaycanın siyasi tarixində ilk olaraq Azərbaycançılıq ideologiyasına ciddi siyasi-ideoloji məzmun verdi. Sonrakı mərhələlərdəki və xüsusilə XXI əsrin ilk onilliklərində müşahidə edilən proseslər göstərdi ki, azərbaycançılıq müasir tələblərə yüksək səviyyədə cavab verən və işlək mexanizmlərə malik olan ideoloji sistemdir.

Bütün bu vurğulanan məqamlar ikinci mühüm tezi isə irəli sürməyə imkan verir: Heydər Əliyev XX əsrin 90-cı illərində yüksək şəxsi keyfiyyətləri əsasında Azərbaycan üçün yeni liderlik nümunəsini – Xilaskar Liderliklə Qurucu Liderliyin vəhdətini, yaratdı! Məsələnin bu tərəfi üzərində politoloji kontekstdə bir qədər geniş dayanaq. Ümummilli Lider sözün tam mənasında müasir dövr üçün aktual və əhəmiyyətli olan bir liderlik nümunəsi yaratdı. Xarizmatik keyfiyyətləri ilə xüsusi kəskin böhranları aradan qaldıran Heydər Əliyev dövlət quruculuğunda iki mühüm aspekti şəxsi fəaliyyətində mükəmməl birləşdirə bildi. Onlardan biri xilaskarlıq, digər isə quruculuqdur.

Siyasi təlimlərdən məlumdur ki, politoloqlar həmişə liderlərin xilaskarlığına böyük diqqət yetirmişlər. Hətta bir sıra müasir politoloqlar liderin xilaskarlığını nəzərə alaraq, onlara “yanğınsöndürən liderlər” deyirlər [8, 1]. Bu nümunədə olan liderlər ölkə üçün ən ağır məqamlarda ya özləri meydana çıxır, ya da xalq tərəfindən seçilirlər. Onlar kəskin böhranlı vəziyyətdən ölkəni çıxarırlar. Bu baxımdan xilaskarlıq lider üçün vacib keyfiyyət sayılır.

Heydər Əliyev xilaskar kimi Azərbaycan dövlətçiliyini və bütövlükdə ölkəni məhv olmaqdan xilas etdi. Bu məqam Ulu Öndərin xarici təcavüzü dayandırmasında, siyasi mühiti radikalizm və silahlı qarşıdurmadan dinc mühitə keçirməsi, ölkənin iqtisadi mədəni sistemini dağılmaqdan qorumaqda öz ifadəsini tapdı. 1993-cü ildən sonra proseslərin müsbət istiqamətdə getməyə başlaması ilə Azərbaycanın dövlət kimi xilas da başlamışdır.

Həm daxildən, həm də xaricdən ölkəni xaosda saxlamaq istəyənlər az deyildi. Ön təhlükəlisi siyasi və geosiyasi baxımdan ondan ibarət idi ki, demokratiya və liberalizm adı altında kənar qüvvələr Azərbaycan daxilində özlərinə əlaltılar tapmışdılar və onların vasitəsi ilə dağıdıcı inqilabi situasiyanı dərinləşdirməyə cəhd edirdilər.

Məlumdur ki, oxşar vəziyyət başqa postsovet ölkələrində də yaradılmışdı. Məsələn, Ukrayna, Gürcüstan, Qırğızıstan, Moldova həmin vəziyyətdə idi. Sonralar Qırğızıstanda da oxşar proseslər müşahidə edildi. Həmin ölkələrin bir çoxunda “rəngli” inqilablar adı altında çaxnaşmalar yaratdılar. XXI əsrin üçüncü onilliyinin başlanğıcına qədər olan proseslər göstərdi ki, “rəngli” inqilablar ölkənin müstəqilliyinə və suverenliyinə, sabitliyinə və inkişafına ciddi əngəllər törədir.

Ancaq çətinlik onda idi ki, XX əsrin 90-cı illərində proseslərin bu cür gedəcəyini çox nadir siyasi liderlər görə bilirdilər. Heydər Əliyev onların sırasında birinci idi, çünki Ulu Öndər hakimiyyətə gələn kimi Azərbaycanın inkişaf kursunu yeniləşdirdi və real demokratiya və həqiqi azadlığa apara biləcək Güclü dövlət quruculuğu kursunu seçdi. Heydər Əliyevin XX əsrin sonunda Azərbaycanı siyasi, iqtisadi, dövləti və təhlükəsizlik baxımından xilasının ana xəttini vurğulanan tezis təşkil edir.

Deməli, Heydər Əliyevin xilaskarlığı “yanğınsöndürmək”dən çox dayanıqlı, davamlı strateji əhəmiyyəti olan Xilaskarlıq nümunəsidir. Və dərk etmək vacibdir ki, Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyyasını mütləq surətdə onun Qurucu Liderlik keyfiyyəti tamamlayır! Yəni bu iki aspekt Ulu Öndərin siyasi Liderliyində bir-biri ilə Vəhdətdədirlər.

Heydər Əliyevin Qurucu Liderliyinin çox nümunəsi mövcuddur. Ulu Öndər quruculuğa güclü iqtisadiyyata dayanan güclü dövlət kursu ilə başladı. Onun iqtisadi sütununu neft strategiyası, sosial sütununu vətəndaşın sosial təminatını yüksəltmək, mədəni sütununu multikultural dəyərlərə dayanan ideologiya təşkil edir. Həmin istiqamətdə azərbaycançılıq güclü bir mənəvi-əxlaqi qoruyucu və yaradıcı “silahdır”. Çünki bu ideologiya bütövlükdə cəmiyyəti səfərbər edir. Toplumun bütün kəsimləri arasında birlik yaradır. Həmin prosesin gücü sayəsində Liderin qarşıya qoyduğu bütün vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlmək şansı meydana çıxır.

Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda dövlət quruculuğu daim uğurlu olmuşdur. Enerji sahəsində həyata keçirilən layihələri nəqliyyat sferasına aid olan layihələr tamamlamışdır. Sırf energetik proyektlər nəqliyyat-loqistika sahəsindəki proqramlarla tam uyğunlaşdırılmış və onlar birgə olaraq Azərbaycana çox faydalar vermişlər. Daha əhəmiyyətli ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyevin Quruculuq konsepsiyası daim inkişafı təmin edən siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi infrastrukturunu saxləndirməyə imkan vermişdir. Bu əsasda Prezident İlham Əliyev çox böyük uğurla müstəqil dövlət quruculuğu prosesini eni səviyyəyə yüksəltmişdir.

Heydər Əliyevin Qurucu Lider kimi nümunəsinin siyasi aspektdə xüsusi önəm kəsb edən cəhətlərindən biri çox mürəkkəb geosiyasi bir mərhələdə onun reallaşdırılması ilə bağlıdır. Eyni

zamanda xilaskarlıqla quruculuğu sintez edə bilməyin postsovet məkanında başqa nümunəsi yoxdur. Müqayisələr göstərir ki, digər postsovet məkanı ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda xilas olma mərhələsindən quruculuğa keçid ziddiyyətsiz baş vermişdir. Bu prosesdə Prezident İnstitutunun rolunu qəbul etmək lazımdır.

Politoloqların qənaətinə görə, postsovet məkanı ölkələrində Prezident üsul-idarəsi ayrıca özəlliyə malikdir. Və onun səmərəli olması heç də asan məsələ deyildir. Hətta əksər postsovet məkanı ölkəsində bu idarəetmə nəticəsində ziddiyyətlər, sıxıntılar və bir sıra hallarda qarşıdurmalar meydana gəlmişdir. Tədqiqatçılar ona da diqqət yetirirlər ki, postsovet məkanı üçün vahid prezident institutu modeli mövcud deyil. Təkcə 1989-1991-ci illər ərzində keçmiş sovet respublikaları 12 variantda prezidentlik institutu yaratmağa cəhd göstərmişlər [bax: 9, 22]. Azərbaycanda isə Heydrə Əliyevin tətbiq etdiyi Prezidentlik İnstitutu son dərəcə səmərəli fəaliyyət göstərmiş və hətta vitse-prezidentlik məqamı da çox uğurla idarəetmə sisteminə daxil edilmişdir. Vitse-prezidentlik postsovet məkanında yeganə olaraq Azərbaycanda uğurlu tətbiqini tapmışdır.

Bütün bunlar Azərbaycanda Heydər Əliyevin böyük uğurla Xilaskar Liderliklə Qurucu Liderliyi sintez etdiyinə təsdiqdir. Məhz həmin nümunə əsasında indiki mərhələdə Prezident İlham Əliyev XXI əsrin yeni lideri nümunəsini yarada bilib və onu inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Бартнев В.И. От “несостоявшихся государств” к “неустойчивым состояниям”: логика понятийной эквилибристики // – Полис. Политические исследования. – 2017, - № 2, с. 26-41.
2. Pospisil J., Kühn F.P. The Resilient State: New Regulatory Modes in International Approaches to StateBuilding // – Third World Quarterly. – 2016, - vol. 37, - No.1, p. 1-16.
3. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, «Təhsil», 2004, 472 s.
4. Hermann, M Leaders, Leadership, and Flexibility: Influences on Heads of Government as Negotiators and Mediators // - The American Academy of Political and Social Science. – 1995. Vol.: 542, №: 1, – p. 148-167.
5. Кабейн, О. Ф. Харизма. Как влиять, убеждать и вдохновлять // Пер. с англ. – Москва: Альпина Паблишер, - 2013. – с. 261.
6. Херманн, М. Дж. Стили лидерства в формировании внешней политики: [Электронный ресурс]. URL: https://pravo33.files.wordpress.com/2012/04/1991-1-12-hermann_stili_liderstva.pdf, -8 с.. Müraciət tarixi 19.03.2022.
7. Борисов, Н.А. Президентство на постсоветском пространстве: процессы генезиса и трансформаций. - Москва: РГГУ, - 2018, - 542 с.

Summary

The article provides a political analysis of the activities of the Great Leader Heydar Aliyev as a leader in the process of building an independent state from the 1990s to the end of his life. It was noted that the National Leader has developed and successfully implemented an exemplary Leadership Model in the post-Soviet space. The main feature of this model is to achieve a perfect synthesis of Savior Leadership and Creative Leadership

Qocayeva Ləman Rasət qızı
Azərbaycan Pedaqoji Universiteti, doktorant

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ

Açar sözlər: Ulu Öndər, yaradıcı, müstəqil dövlət, siyasi nüfuz, uzaqgörən siyasət, siyasi iradə

Key words: Great Leader, creative, independent state, political authority, far-sighted policy, political will

Bəzən bir xalqın həyatında elə tarixi məqam olur ki, o anda həmin xalqın gələcək taleyinin həll olunması bu insanlara rəhbərlik edən liderin atdığı addımlardan, onun düşünərək apardığı daxili və xarici siyasətdən asılı olur və o tarixi şəxsiyyət bir millətin taleyinin məsuliyyətini öz üzərinə götürərək bu əziyyətə qatlaşır. Tarixi dönəmin yaranmış çətin məqamında kütləni arxasınca aparamağa qadir olan həmin şəxsiyyətin hər bir düşünülmüş addımı xalqın gələcəyini təyin edir, onun gedışində bir dönüş yaradır. Xalqı və dövlətinin gələcəyi naminə belə bir məsuliyyətli, şərəfli ömrü yaşayan görkəmli tarixi şəxsiyyətlərdən biri “Fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!” deyən Ulu Öndər Heydər Əliyev olmuşdur.

Hələ gənc yaşlarından Heydər Əliyev məsuliyyətli vəzifələrdə çalışmış, Sovetlər dönəmində uzun illər Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi, daha sonra Moskvaya dəvət olunaraq 1982-1987-ci illərdə SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci müavini kimi yüksək vəzifələri icra etmişdir.

Lakin Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin ən parlaq tarixi məqamları onun 1993-cü il iyunun 15-də yenidən Azərbaycana qayıtması və müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi fəaliyyətə başlaması olmuşdur.

Bu elə bir məqam idi ki, Azərbaycanı daxili və xarici düşmənlər uçuruma doğru aparırdılar. Dağlıq Qarabağ və ona bitişik yeddi rayon erməni faşistləri tərəfindən işğal olunmuş, bir milyona yaxın həmyerlimiz doğma yurd-yuvasından didərgin salınmışdı. O zamankı iqtidar yaranmış şəraitdə ölkəni idarə etmək gücündə deyildi, nizamsızlıq, hərc-mərclik baş alıb gedirdi, ölkənin iqtisadiyyatı iflic vəziyyətində idi. Bəli, belə bir çətin, mürəkkəb zamanda Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının xilaskarı kimi Vətənə gəldi və xalqı, dövləti naminə tarixi əhəmiyyətli işlərə imza atdı.

1993-2003 illər arasındakı on illik dövrdə Heydər Əliyev ölkənin sahib olduğu bütün milli ehtiyatları səfərbər edərək onu yalnız Respublikamızın inkişafı naminə istifadə olunması istiqamətinə yönləndirmişdir. Azərbaycanın sabit bir inkişaf xəttinə nail olması, müasir, innovativ, davamlı bir iqtisadiyyata malik olması, dünya integrasiyasına qoşulmasının təmin olunması prezident Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu, uzaqgörən siyasəti və dövlət təcrübəsi sayəsində mümkün olmuşdur.

Əzəli və əbədi Azərbaycan torpaqlarının erməni təcavüzkarlarının işğalından qurtarmaq üçün Heydər Əliyev bir an belə rahat olmamışdır, o, bütün siyasi iradəsi, istedadı və şəxsi nüfuzu ilə bu münaqişənin dinc yolla həllinə çalışmışdır, təəssüf ki, düşmən öz məkrli siyasətindən əl çəkmirdi. Buna baxmayaraq, Heydər Əliyev bir an belə geri durmadı, Azərbaycan torpaqlarının hər qarışı üçün ideya mübarizəsi apardı.

1994-cü ildən bəri davam edən atəşkəsin də, münaqişə ölkələri arasında prezidentlər səviyyəsində birbaşa dialoqun da təşəbbüskarı Heydər Əliyev olmuşdur. ATƏT-in Minsk qrupu nümayəndələrinin seyrçi xarakterli fəaliyyəti H.Əliyevi qane edə bilməzdi. Ona görə də o, bu vəzifəni öz üzərinə götürərək birbaşa prezidentlər səviyyəsində danışıqlar aparmağa başladı. Münaqişənin həlli prosesinin hərbi müstəvidən sülh müstəvisinə, danışıqlar stolu arxasına keçirilməsi də məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin xidmətidir. H.Əliyev bunlara öz müdrik siyasəti, siyasi iradəsi, əzmkarlığı hesabına nail olurdu. 1993-2002-ci illərdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev ATƏT rəhbərliyi və onun Minsk qrupunun təmsilçiləri ilə çoxsaylı görüşlər keçirmişdir. O, hər zaman Ermənistan, Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə mərhələli şəkildə həllinə çalışmış və qarşı tərəfi də belə bir siyasi iradə göstərməyə dəvət etmişdir. Təəssüf ki, Ermənistan hökumətinin qeyri-konstruktiv mövqeyi üzündən bu təklif reallaşmadı və tarixi gedışin sonrakı inkişaf mərhələlərində Ermənistana çox baha başa gələn yekunla nəticələndi. Prezident İlham Əliyevin “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi!” çağırışına minlərlə igid Azərbaycan oğlu qoşuldu. Ata vəsiyyətini yerinə yetirən Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şanlı Azərbaycan ordusu erməni faşistlərinə tarixi bir dərs verdi. Qalibiyyətli ordumuz 44 gün davam edən Vətən müharibəsində işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etdi, “yenilməz Ermənistan

ordusu mifi”ni darmadağın edərək Zəfər bayrağını Şuşa qalası üzərində dalğalandırdı. Bu, müdrik Heydər Əliyev siyasətinin təntənəsidir. Bu gün Qarabağ azaddır, o, yeni bir tarixi mərhələni yaşamaqdadır.

Heydər Əliyevin öz xalqı və dövləti qarşısında yerinə yetirdiyi misilsiz xidmətlərdən biri Azərbaycanı dünyanın enerji ixracatçısı dövlətlərindən birinə çevrilməsi strategiyasını nəzəri və əməli cəhətdən əsasını qoyması olmuşdur. Belə ki, Heydər Əliyevin şah əsəri hesab olunan “Əsrin müqaviləsi” 1994-cü il sentyabrın 20-də 8 dövlət və 12 xarici şirkətin iştirakı ilə Bakıda imzalandı. Ötüb keçən zaman sübut etdi ki, Ulu Öndər öz yeni enerji siyasətinin reallaşmasında nə qədər uzaqgörən olmuşdur. Təməlləri Prezident Heydər Əliyev tərəfindən atılan yeni neft strategiyası, enerji, nəqliyyat və rabitə sahələrindəki digər beynəlxalq projəkləri Azərbaycanı geoiqtisadi baxımdan dünyanın qabaqda gələn ölkələri və şirkətləri üçün cazibədar bir ortağa çevirdi. Azərbaycanın geoiqtisadi dəyəri yalnız neft və təbii qaz sektoruyla məhdudlaşmadı. Aradan keçən zamanda Azərbaycan iqtisadi, siyasi, ictimai və mədəni bucaqlardan dinamik bir inkişaf sərgiləyən Avrasiya ölkəsinə və beynəlxalq arenada ciddi bir geosiyasi əhəmiyyətli dövlətə çevrildi, enerji sahəsində etibarlı bir ortağ imici qazandı.

1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının ardından Azərbaycan bölgənin enerji ehtiyatlarının alternativ yollardan Avropaya nəql edilməsini təmin edəcək yolu təyin edərək, global əhəmiyyətli və böyük məsuliyyət tələb edən, uzaqgörən bir seçim etmişdir. Azərbaycanın bu seçimi sayəsində Xəzər dənizinin neft və təbii qaz ehtiyatlarını alternativ və müstəqil yollarla Avropa ölkələrinə çatdıracaq yeni yollar istifadəyə verilmişdir. Bu yol Azərbaycanın bölgədəki geosiyasi və geoiqtisadi ağırlığını, tranzit ölkə olaraq dəyərini artıran yeni bir faktora çevrildi, əhəmiyyətli tranzit ölkələrdən biri oldu. Hazırda Azərbaycan Avropanın artan enerji ehtiyacının qarşılınması baxımından *“ən əlverişli gələcək vəd edən ölkə və etibarlı ortağ”* (1) olaraq qiymətləndirilməkdədir.

Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına çatdırılması proyektı asan bir şəkildə reallaşmamışdır. Azərbaycan dövləti Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə belə çətin və məsuliyyətli məsələlərin də öhdəsindən uğurla gəlmişdir. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının ardından Azərbaycan irihəcmli neft və qaz layihələrinin reallaşdırılmasının təşəbbüskarı və iştirakçısı olmuşdur. Bura Bakı-Novorossiysk neft kəməri (1996-cı il, 1347km), Bakı-Tbilisi-Supsa neft boru xətti (1999-cu il, 850 km), H.Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru xətti (2006 – cı il, 1768km), Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru xətti (2007-ci il, 980km), Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti (2017-ci il, 826km), Trans Anadolu təbii qaz boru xətti (TANAP) (2020-ci il, 1841km), Trans Adriatik qaz boru xətti (2020-ci il, 867km) kimi layihələr aiddir. Bu gün Azərbaycan Cənubi Qafqazda əsas enerji ixrac edən güclü dövlətdir. Heydər Əliyevin ardıcıl siyasətini bu gün İlham Əliyev davam etdirməkdədir. Hazırda Respublikamız Cənubi Qafqaz regionunun neft və qaz ixrac edən ölkəsi olmaqla yanaşı, elektrik enerjisi ixracatçısına çevrilmə planını hədəfləmişdir. Bu sahədə gərgin işlər getməkdədir. İnşası gedən “Xızı-Abşeron” külək elektrik stansiyasını buna misal göstərmək olar. *“Azərbaycanın tamamilə müstəqil bir geopolitik, geoiqtisadi xətt və təhlükəsizlik siyasəti aparması Asiya ilə Avropanı qovuşduran böyük enerji və nəqliyyat dəhlizləri layihələrinin reallaşdırılmasını mümkün etmişdir”* (8, 103).

Geosiyasi və geoiqtisadi baxımdan Azərbaycan Avrasiyanın qapısı, Şərq-Qərb enerji, nəqliyyat və rabitə dəhlizləri üzərindəki mərkəzi ölkə mövqeyindədir. Strateji əhəmiyyətə malik qeyd olunan meqa layihələri gündəmə gətirən və təşviq edən, onun reallaşmasının təşəbbüskarı və tərəfdaşı olan başlıca ölkələrdən biri yenə Azərbaycandır. Əldə olunan bütün nailiyyətlər Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərinin nəticəsidir.

Regional və beynəlxalq arenada Azərbaycanın geosiyasi ağırlığını artıran ən əhəmiyyətli faktorlardan biri, tam anlamıyla, bir dövlət təşkilatlanmasıyla birlikdə, özünü təmin edən milli iqtisadiyyata, maddi, mədəni ehtiyatlara və insan qaynaqlarına, vətəndaş həmrəyliyinə, vətəndaşlar tərəfindən də dəstəklənən milli inkişaf xəttinə, güclü bir orduya, təsirli müdafiəetmə potensialına və digər əhəmiyyətli təşkilatlanmalara sahib olması və bütün bunlara söykənərək sürətlə müstəqil daxili və xarici siyasət apara bilməsidir.

Sivil, müasir bir Azərbaycan dövlətini qurmaq heç də asan olmamışdır. Bu, ölkənin torpaqlarını işğal edən erməni təcavüzkarlarına və onların onlarca havadarlarına, eyni zamanda, gənc, müstəqil Azərbaycan dövlətinin dayaqlarını sarsıtmağa çalışan daxili düşmənlərə qarşı mübarizə şəraitində mümkün olmuşdur.

Bu gün Azərbaycanda əsas Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş ardıcıl, düşünülmüş siyasət davam etdirilməkdədir. 2003-cü ildən bu günədək keçən dövrdə Azərbaycan sabit, liberal iqtisadiyyata, böyük maliyyə qaynaqlarına, güclü bir orduya sahib olan, öz-özünü təmin edən və xaricdən asılı olmayan, sözünü deməyə çəkinməyən, rəftarına və rəyinə hörmət edilən, öz milli mənfəətləri istiqamətində müstəqil xarici siyasət yürüdən bir ölkəyə çevrilmişdir. Azərbaycan BMT, ATƏT, Avropa Şurası və Qoşulmama Hərəkatının fəal bir üzvü olaraq, dünyadakı güc mərkəzləriylə yaxın bir işbirliyi daxilində beynəlxalq siyasətə qatılma imkanlarını da getdikcə artırmaqdadır. *“Təxminən on milyonluq əhalisiylə birlikdə zəngin təbii ehtiyatları, xüsusilə, enerji ehtiyatları, əlverişli iqlimi və məhsuldar torpaqları, turizm imkanları, əkinçilik və sənaye infrastrukturuylla çalışqan bir əhaliyə sahib olması Azərbaycanın iqtisadi potensialını daha çox ön plana çıxarmaqdadır”* (9, 6).

Dəyərləndirmə indeksləri göstərir ki, Cənubi Qafqaz regionu ölkələri arasında Azərbaycan malik olduğu təbii sərvətləri, yerləşdiyi geosiyasi və geo-iqtisadi mövqeyi, regiona yaxın və uzaq dövlətlərə qarşı apardığı balanslı daxili və xarici siyasəti, sahib olduğu ehtiyatlardan düşünülmüş şəkildə istifadə etməsilə dünya siyasi arenasında formalaşdırdığı imici ilə dünyanın nüfuzlu dövlətləri sırasında yer almaqdadır. Bu, Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasətinin məntiqi nəticəsidir. Hazırda Heydər Əliyevin dövlətçilik, quruculuq və tərəqqipərvər siyasəti Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Atakişiyev, M. Azərbaycanı Avropanın qüdrətli dövlətinə çevirən enerji diplomatiyası.// “Azərbaycan” qəz., – Bakı: – 2014. – 19 sentyabr
2. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. / [46 cildə], 5-ci və 6-cı kitablar. – Bakı: Azər nəşr, – 1998.
3. Hüseynova, İ.M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətinin inkişafı. // BDU-nun elmi konfransının materialları. / İ.M.Hüseynova. – Bakı: – 1999. – s.263-264.
4. Hüseynova, İ.M. İlham Əliyev yeni əsrimizin lideridir //«Dirçəliş – XXI əsr» jurnalı, № 59, – 2003. – s. 108 - 119.
5. Hüseynova, İ.M. Heydər Əliyev mütərəqqi sosial siyasət modelinin banisidir.//“Xalq qəzeti” qəz., – Bakı: – 2014. – 13 may.
6. The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline: oil window to the West // edited by S.Frederick Starr and Svante E. Cornell. – Washington, D.C: Central Asia-Caucasus Institute; Uppsala, Sweden: Silk Road Studies Program, – 2005. –150 p.
7. The Security of the Caspian Sea Region // edited by Gennady Chufrin. Oxford University Press, –2001. – 375 p.
8. Caferov, N. Azərbaycan Yurt Bilgisinin Temelleri./ N.Caferov. –Bakü: –2005. – 256 s.
9. Veliyeva, S. Ulus Devletçilik Hareketinin Yükselişi ve Halk Cumhuriyeti Döneminde Azerbaycancılık İdeolojisi. / S.Veliyeva. – Bakü: – 2003. – 128 s.

Summary

National Leader Heydar Aliyev led our Republic both during the Soviet era and after Azerbaijan became an independent state. The most important moments of Heydar Aliyev’s life and socio-political activity are connected with the years 1993-2003 when he led the independent Republic of Azerbaijan. The article provides information about the historically important work done by Heydar Aliyev during his presidency of the independent Azerbaijani state to turn the Republic into a geopolitically and geoeconomically strong, authoritative state of the South Caucasus. The article notes that National Leader Heydar Aliyev is the founder of a modern, civilized, strong

Azerbaijani state that integrates into all kinds of innovative development trends in the world. Today, his creative work, which he founded, is successfully continued by President Ilham Aliyev.

Hüseynova Əsmər Dadaş qızı
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI BƏKİR NƏBİYEV YARADICILIĞINDA

Açar sözlər: Heydər Əliyev, azərbaycançılıq, ədəbiyyat, ədəbi proses.

Keywords: Heydar Aliyev, azerbaijanism, literature, literary process.

Akademik Bəkir Nəbiyevin məqalələrinin böyük bir qismi Heydər Əliyevin müstəqillik illərində Azərbaycana rəhbərlik etməsi ilə bağlıdır. Burada Heydər Əliyevin yenidən böyük siyasətə qayıtmasının xalqın iradə ilə gerçəkləşməsinə əminlik ifadə olunur. Bəkir Nəbiyev Heydər Əliyevin birinci və ikinci dəfə Azərbaycana rəhbər seçilməsi üzərində geniş dayanır. Vurğulayır ki, birinci dəfə hakimiyyətə gələndə iqtisadi tənəzzül davam edirdi. Onun gəlişindən sonra isə bütün sahələrdə irəliləyiş özünü göstərmiş. Ulu öndər ikinci dəfə hakimiyyətə gələndə də analoji vəziyyətlə qarşılaşıb. Lakin rəhbərin qətiyyətli addımları, dövlət islahatları vəziyyətdən qısa müddət ərzində çıxmağa imkan verib. Bəkir Nəbiyev Heydər Əliyevi təkcə öz xalqının elm və mədəniyyətini təbliğ edən bir şəxsiyyət kimi xarakterizə etməklə kifayətlənmir, onu eyni zamanda ədəbiyyat və incəsənətimizin mahir bilicisi kimi qələmə verir. Bəkir Nəbiyevə görə, Heydər Əliyevin ümumi fəaliyyəti bunu deməyə əsas verir ki, o həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətini mükəmməl öyrənib, o islam sivilizasiyasının, etnik türk mədəniyyətini, o cümlədən Qərb mədəniyyətini və ədəbiyyatını yüksək səviyyədə təmsil edən dühalara həmişə yüksək qiymət verib. Şübhəsiz ki, belə bir gərgin situasiyalar və ziddiyyətli anlar ədəbi-bədii düşüncəyə, elə onun elmi-nəzəri təfsiri ilə bilavasitə məşğul olan ədəbiyyatşünaslıq elminə, onun aparıcı sahələrində olan ədəbi tənqiddə də təsirsiz ötüşmədi.

Milli müstəqillik illərində Bəkir Nəbiyevin qələmə aldığı qiymətli əsərlərdən biri də “Heydər Əliyev haqqında etüdlər” adlı məqaləsidir. 70 səhifədən ibarət olan məqalədə görkəmli tənqidçi xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin şəxsiyyəti, onun ictimai-siyasi fəaliyyəti barədə şəxsi müşahidələrini qələmə almış, Ulu öndərin Azərbaycan ədəbiyyatına, onun ayrı-ayrı tanınmış nümayəndələrinə göstərdiyi qayğıdan bəhs etmişdir. Heydər Əliyevin ədəbiyyatın inkişafı naminə bu gün ədəbiyyatın aparıcı ədəbi mətbu orqanları olan “Azərbaycan”, “Qobustan” və “Ulduz” jurnallarının nəşrinə həm maddi həm də mənəvi kömək oldu. Ulu Öndər bütün ədəbi orqanların dövlət tərəfindən maliyyələşməsinə və inkişafına qayğı göstərmişdi. Akademik İsa Həbibbəyli “Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimində ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr” adlı məqaləsində bu haqda yazmışdır: “Heydər Əliyevin ədəbiyyat təlimi sözün həqiqi mənasında əsl professionallığa əsaslanır. Görkəmli dövlət xadiminin ayrı-ayrı sənətkarlar, konkret bədii əsərlər, teatr tamaşaları haqqındakı baxışları və mülahizələri ədəbiyyatşünaslıq və sənətşünaslıq elmlərinin ən yüksək tələbləri və prinsiplərindən ucada dayanır. O, yazıçılara və əsərlərə qiymət verərkən ədəbiyyatşünaslığın, yəni elmin tələblərindən deyil, ədəbiyyatdan və həyatdan çıxış etmişdir. Heydər Əliyevin ədəbiyyat təlimi ədəbiyyatşünaslıq və sənətşünaslıq, tarix və dilşünaslıq... elmlərini də zənginləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir. Azərbaycanda professional milli dövlətçilik siyasətinin banisi olan Heydər Əliyev ədəbiyyat haqqında elmdə də professionallıq siyasətinin böyük müdafiəçisidir” (1, 4). Heydər Əliyev xalqının tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənəti ilə bağlı yaranan bütün əsərlərə qiymət verərək bu sahədə xidmət göstərən bütün elm xadimlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. “Məhz H.Əliyevin böyük təşəbbüsü və söyləri ilə Bakıda İ.Nəsimiyə, N.Nərimanova, H.Cavidə, C.Cabbarlıya əzəmətli heykəllər ucaldıldı. XX əsrin görkəmli

yazıçıların ədəbi-mənəvi məktəblər olan ev muzeyləri açıldı. Böyük romantik şair və filosof H.Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən doğma vətəninə gətirilməsi yalnız H.Əliyevin misilsiz hünəri və ədəbiyyatımıza təəssübkeş münasibəti sayəsində mümkün oldu” (2, 4).

Məqalənin ilk səhifələrində müəllif özünün “billurlaşmış qənaətini” bu cür əsaslandırılmışdır: “Az qala 80 illik ömrümdə mən Azərbaycanda və xaricdə dəfələrlə böyük alimlər, məşhur ədiblər, mədəniyyət xadimləri, dövlət adamları, bəzi ölkələrin başçıları ilə görüşüb həmsöhbət olmuşam. Onlardan çox şey öyrənmişəm. Amma bu gün bütün varlığım ilə məmnun-məmnun etiraf edirəm ki, həyatın ən müxtəlif sahələrinə dair biliyin zənginliyi, maraq dairəsinin vüsəti, yaddaşının itiliyi, tizfəhmliyi, Ana dilimizdə və rusca nitqlərinin rəvanlığı baxımından Heydər Əliyevə bərabər olan ikinci bir şəxsiyyəti mən təsəvvürümə gətirə bilmirəm” (3, 3).

Alimin bu yüksək elmi-məntiqi qənaəti əsər boyu dönə-dönə təsdiqlənir. Hakimiyyətinin istər birinci, istərsə də ikinci dönəmində Heydər Əliyevin Azərbaycan folkloru klassik ədəbiyyatımız, müasir ədəbi proses, müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış görkəmli ədəbi simalar barədə fikir və mülahizələrdən, həyata keçirdiyi irimiqyaslı tədbirlərdən danışarkən Bəkir Nəbiyev göstərir ki, Ulu öndər bütün dövrlərdə azərbaycançılıq ideologiyasının, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini hər şeydən üstün tutmuş, mənəvi birliyi milli soykökə bağlılığı daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Məhz bu diqqət və tükənməz qayğının sayəsində “Heydər Əliyevin mədəniyyətimizə, tariximizə dərin ehtiram nümayiş etdirərək göstərdiyi qayğı sayəsində Bakının ən görkəmli yerlərində xalqımızın milli varlığının daşıyıcısı olan Füzuli, Nəsimi, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, S.Vurgun kimi böyük insanların əzəmətli heykəlləri ucaldılmış, məşhur tarixi və ədəbi simaların hər biri üçün sanballı mədəniyyət mərkəzinə çevrilən ev-muzeyləri yaradılmışdır” (3,15).

Kommunist ideologiyasının bütün yasaq və qadağalarına baxmayaraq Heydər Əliyev doğma xalqına daim yüksək sədaqətlə xidmət etmiş, milli-mənəvi dəyərlərimizin, ədəbiyyatımızın inkişafına və təbliğinə həsr olunmuş bir sıra mühüm dövlət qərarları qəbul edərək həyata keçirmişdir. İmadəddin Nəsiminin, Aşıq Ələsgərin, Nəriman Nərimanovun, Füzulinin və daha neçə-neçə sənətkarın keçmiş Sovetlər Birliyində, onun hüduqlarından kənarda yubleylərinin keçirilməsi, onların ədəbi irsinin tədqiqi, öyrənilməsi və nəşri istiqamətində görülən işlər bunun parlaq təcəssümüdür. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi bu cür silsilə, davamlı tədbirlərin mötəbər məclislərdə nitq və çıxışlarında irəli sürdüyü dərin mənalı fikirlərin yüksək əhəmiyyətini qeyd edən Bəkir Nəbiyev göstərir ki, məhz böyük şəxsiyyətin uzaqgörənliyi, qətiyyəti, iti zəkası sayəsində ədəbiyyatımızın unudulmuş sahələrinə işıq salınmış, əsaslı tədqiqat işləri aparılmışdır.

Məlumdur ki, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı onun qədim və zəngin ədəbi ənənələrinə İranda, nə də Sovet Azərbaycanında kifayət qədər öyrənilməmiş, böyük milli və sosial-siyasi əhəmiyyət daşıyan bu problem elmi ictimaiyyətin diqqətindən kənarda qalmışdır. Akademik Bəkir Nəbiyev çox da uzaq olmayan tarixə nəzər salaraq yazır ki, Azərbaycan yazıçılarının 1981-ci ildə keçirilmiş VI qurultayında ilk dəfə olaraq Cənubi Azərbaycandakı ədəbi proses haqqında məsələ müzakirə olunmuş, ətraflı müzakirələrdən sonra qərar qəbul edilmişdi. Dörd cildədən ibarət “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nın nəşri, Yazıçılar İttifaqında və Akademiyada Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının problemlərini araşdıran katibliyin və şöbənin təsis olunması həmin illərdə həyata keçirilmişdir. Butun bunlar Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və gərgin səyləri nəticəsində olmuşdu ki, indi də bu istiqamətdə yeni-yeni elmi araşdırmalar aparılır, əsərlər çap edilir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına, mövcud problemlərinə toxunan Bəkir Nəbiyev göstərir ki, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ərsəyə gələn ən mühüm nəşrlərdən biri altı cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin hazırlanmasıdır. Alimin fikrincə, “hər bir konkret tarixi şəraitdə ədəbi prosesin özünəməxsus daxili qanunauyğunluqları əsasında ilk dəfə bu miqyasda (altı cildə) əsərin yazılması Ulu öndərin Azərbaycan ədəbiyyatına göstərdiyi qayğının bariz təzahürüdür”. Bəkir Nəbiyev bu məsələ ilə bağlı apardığı elmi-nəzəri təhlilləri ümumiləşdirərək yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” çoxcildliyində xalqımızın ədəbi-ictimai fikir tarixi ilə ilk dəfə olaraq irəliləyiş onilliklərin sərt ideoloji qadaga buxovlarından azad surətdə araşdırılıb şərh edilmişdir. Ədəbiyyatımızın tarixi, ədəbi cərəyanların təşəkkülü və inkişafı, görkəmli şair və ədiblərin həyat və yaradıcılığı vaxilə elmə zorla pərçim edilmiş sxemlər üzrə, o

cümlədən ancaq “siniflər mübarizəsinin inikası” kimi yox, hər bir konkret tarixi şəraitdə ədəbi prosesin özünəməxsus daxili qanunauyğunluqları əsasında ilk dəfə bu miqyasda (altı cildə) yazılmışdır” (3, 27).

Bəkir Nəbiyevin “Heydər Əliyevin haqqında etüdlər” məqaləsində ana kitabımızın – “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubleyinin keçirilməsini, dastanın iki cildlik ensiklopediyasının hazırlanmasını, dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmasını müstəqil dövlətimizin, şəxsən Heydər Əliyevin xalqımıza qiymətli töhfəsi kimi dəyərləndirmişdir: “Mən həm ölkəmizdə, həm də xaricdə keçirilən bu tədbirlərin demək olar ki, hamısının iştirakçısı olmuşam. Qoy hörmətli diplomatlarımız məndən inciməsinlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” – 1300” və “Füzuli – 500” yubiley tədbirlərinin müstəqil Azərbaycan Respublikasına gətirdiyi çox vüsətli mənəvi dividendləri onlar – diplomatlarımız uzun illər ərzində əldə edə bilməmişdilər. Hər iki tədbirin dövlət təşkilat komissiyasının üzvü və bu münasibətlə Elmlər Akademiyasında görülən işlərin məsul əlaqələndiricisi olduğum üçün mən Ölkə Prezidentinin həmin yubileylərlə əlaqədar sərf etdiyi titanik əməyin bilavasitə şahidi olanlardan biriyəm” (3, 35).

Ümumiyyətlə, Bəkir Nəbiyevin elmi redaktoru və həmfikirlərindən biri olduğu “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitab xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimiz barədə həyata keçirdiyi irimiqyaslı tədbirlərin, söylədiyi fikirlərin araşdırılması istiqamətində qiymətli bir mənbədir. Bu qiymətli mənbənin zəngin səhifələrindən birini də alimin “Heydər Əliyev haqqında etüdlər” məqaləsinin əsas prinsipi Heydər Əliyev şəxsiyyətinin Azərbaycan ədəbiyyatında danılmaz rolu, onun bu sahədə çalışan görkəmli şəxsiyyətlərin yaradıcılıq yoluna işıq tutmasıdır. Görkəmli alim Bəkir Nəbiyev Ulu öndərin bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatına göstərdiyi danılmaz qayğısını yüksək sədaqətlə qeyd edir, nəinki çağdaş ədəbiyyatın, hətta Sovet və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının lazımı qədər öyrənilməməsini nəzərə alaraq əhəmiyyətli dərəcədə dövlət qayğısını göstərdiyini qeyd etmişdir. Məqalədə alimin gəldiyi qənaət Ulu öndərin gərgin işi, apardığı daxili və xarici siyasi məsələlər içərisində Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi incəliklə yanaşması nəticəsində məhz bu illəri məhsuldar dövr kimi qiymətləndirməsidir. Bəkir Nəbiyev ərsəyə gətirdiyi bu kitabda Heydər Əliyevin onun yaradıcılığına verdiyi qiymətə, qayğıya görə dəfələrlə öz ehtiramını bildirmiş, onun hər bir çıxışının yeni nəslin inkişafında xüsusi rolu olacağına inanmışdır.

“Heydər Əliyevin tarixi obrazı və ədəbiyyat” məqaləsində akademiyanın müxbir üzvü Tehran Alışanoğlu Bəkir Nəbiyevin bu məqaləsindən onun ədəbi zənginliyindən bəhs edən fikrinə diqqət yetirmişdir: “Onu yaxından tanıyanların müşahidələri də sübut edir ki, Heydər Əliyev on illər boyu öz yüksək erudisiyası, zəngin bilik ehtiyatı, heyrətamiz təhlil qabiliyyəti, hər bir mövzuya yaradıcı münasibəti ilə qarşısında çıxış etdiyi auditoriyanı məhz həmin sahə üzrə ixtisaslaşması həqiqətinə inandırıla bilmişdi. Buna görə də memarlar onu memar, kino işçiləri kinoşünas, tarixçilər tarixçi, ədəbiyyatçılar ədəbiyyatşünas kimi qəbul edirdilər” (5, 8-9). Eyni zamanda, Heydər Əliyevin fəaliyyətinin miqyası o qədər əhatəli, geniş və hədudsuzdur ki, adekvat obrazını yaratmaq müasirləri üçün çətin və hətta müşkül olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. İsa Həbibbəyli. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimində ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr. Azərbaycan, 27 aprel 2010, s. 4.
2. Timuçin Əfəndiyev “Heydər Əliyevin ədəbi siyasəti”, 525-ci qəzet, 18 may 2010, s.4.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Şərq-Qərb, 2009, 248 səh.
4. Tehran Əlişanoğlu “Heydər Əliyevin tarixi obrazı və ədəbiyyat”, 525-ci qəzet, 17 iyul 2019, s.8-9.

Summary

The subject of the article is an essay “Excerpts on Heydar Aliyev”, dedicated to the great leader Heydar Aliyev, written by Bakir Nabiyev in the years of national independence. The subject

of the research is the care and attention of great leader Heydar Aliyev to Azerbaijani literature and the transition to a new trend of the literary environment in the favorable conditions created by him. Academician Bakir Nabiyev managed to bring the attention of the national leader to Azerbaijani literature with particular delicacy. On the initiative of Heydar Aliyev, the anthology "History of Azerbaijani Literature" and "Literature of South Azerbaijan" was prepared and attention was paid to classical and modern literature with modern thinking. In the article, Bakir Nabiev shows that the Great Leader has always preserved the ideology of Azerbaijanism, the national and moral values of our people and always focused on spiritual unity and national genocide. As a result, a critic with sufficient creative experience commented on the personality of Heydar Aliyev in all aspects.

Əliyev Adil Sənan oğlu

Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN BEYNƏLXALQ HUMANİTAR ƏMƏKDAŞLIQDA İŞTİRAKI VƏ FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: Heydər Əliyev Fondu, beynəlxalq humanitar əməkdaşlıq, YUNESKO, təhsil və elm, mədəni və təbii irsin qorunması

Key words: Heydar Aliyev Foundation, International Humanitarian Cooperation, UNESCO, Education and Science, Protection of Cultural and Natural Heritage

Müxtəlif sahələrdə qazanılan tarixi-milli təcrübənin elmi tədqiqatı, ümumiləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi mühüm məsələlərdəndir. Bu kontekstdə də Heydər Əliyev Fondunun beynəlxalq humanitar əməkdaşlıqda iştirakı ilə bağlı elmi problemlərin araşdırılması xüsusilə aktualdır.

Dünyada zaman-zaman çoxlu müxtəlif səpkili beynəlxalq-regional-milli fondlar fəaliyyət göstərmiş və zəngin, maraqlı təcrübə nümunələrini ortaya qoymuşlar. Son çağın dünyada tanınan məşhur belə qurumlarından biri də Heydər Əliyev Fondudur. O, AR Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin xatirəsinin əbədləşdirilməsi haqqında" 2004-cü il 10 mart tarixli fərmanı (6, 9) əsasında yaradılmışdır.

Səmərəli və çoxşaxəli fəaliyyəti və geniş beynəlxalq humanitar əlaqələri ilə seçilən fondun məqsədləri sırasına aşağıdakılar daxildir:

AR-in sivil dünya birliyinə inteqrasiyasını gücləndirməkdən;

humanitar sərvət və dəyərlərimizi rəşadət təbliğ etməkdən;

dövlətimizin dünyadakı nüfuzunu daha da artırmaqdan;

Azərbaycan həqiqətlərini beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaqdan və s. ibarətdir (9).

Bir çox elmi-siyasi təhlillərə görə Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın xalqlararası humanitar əməkdaşlıqda iştirakının lokomotivi hesab olunur (3, s.18- 19). Belə ki, hazırda artıq regional aktordan global tərəfdaşa çevrilməkdə olan AR-in beynəlxalq humanitar fəaliyyəti və əlaqələrinin böyük hissəsi məhz bu fond vasitəsilə həyata keçirilir. Bütövlükdə AR-in, xüsusilə də Heydər Əliyev Fondunun beynəlxalq humanitar əməkdaşlıqda iştirakında YUNESKO, İSESCO, YUNISEF və digər qurumlarla işbirliyi mərkəzi yerlərdən birini tutur. Fondun və AR-in müvafiq rəsmi strukturlarının, humanitar qurumlarının çoxtərəfli fəaliyyətində, təbii olaraq, YUNESKO ilə əlaqələr önə çıxır.

AR-in YUNESKO-ya qəbulu (1992) ilə tərəflər arasındakı humanitar işbirliyində keyfiyyətə yeni bir mərhələ başladı. Heydər Əliyev Fondunun yaradılmasıyla (2004) isə dövlətimizin qurumla humanitar əməkdaşlığına güclü bir təkan verildi. Hər iki mərhələdə öncəliklə qarşılıqlı münasibətlərin siyasi əsasları, hüquqi bazası möhkəmləndirildi və bir sıra ciddi təşkilati xarakterli işlər görüldü. AR ilk dəfə 1993- cü ilin oktyabrında YUNESKO Baş konfransının 27-ci sessiyasında təmsil olundu (7). Həmin ilin dekabrında isə H.Əliyevin - AR prezidenti olaraq

Fransaya ilk rəsmi səfəri zamanı - Parisdə təşkilatın Baş direktoru F.Mayorla görüşündə səmərəli müzakirələr aparıldı (2, 199, 201).

YUNESKO Nizamnaməsinin 7-ci maddəsinə (milli əməkdaşlıq orqanları) əsasən üzv-dövlətlə qurumun birgə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsindən ötrü AR prezidentinin 1994-cü il 21 fevral tarixli sərəncamı ilə XİN nəzdində Milli Komissiya yaradıldı (7, 5). Sonralar yenə də Azərbaycanın dövlət başçısı tərəfindən 2005-ci il sentyabrın 15-də Milli Komissiya ilə bağlı tədbirlər haqqında sərəncam verildi.

F.Mayorun qurumun «Mədəniyyət və gələcək» proqramı çərçivəsində 1996-cı ilin noyabrında respublikamıza rəsmi səfərə gəlməsi tərəflərarası işbirliyinə xeyli stimula verdi. Səfər zamanı aparılan məhsuldar danışıqların sayəsində mükəmməl bir sənəd, birgə əməkdaşlığa dair Memorandum qəbul olundu (4, 24-25). Orada təşkilatın dövlətimizə yardımının formaları, qaçqın və yetim uşaqların problemlərinin təxirəsalınmaz həlli və s. nəzərdə tutulmuşdu.

Fondun YUNESKO ilə işbirliyində önə çəkilən istiqamətlər və tədbirlər sırasında təhsilin beynəlmilləşdirilməsi, mədəni və təbii irsin qorunub saxlanması, qeyri- maddi mədəni irsin inkişafı, konfransların (forumların) təşkili və s. mühüm yer tutur. Burada onların da sistemləşdirilmiş şəkildə təhlili lazım gəlir. Bu axarda da aşağıdakı vacib məqam-məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

Təhsil və elm sahələrində. Bu çərçivə - müstəvidəki humanitar əməkdaşlığın aparıcı hədəf və prinsipləri Bakıda 2005-ci ildə «YUNESKO-Azərbaycan: gələcəyə körpü» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda və onun «Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu»nda müəyyənləşdirilmişdir (7). Müzakirələrdə və Memorandumda mərkəzi yeri təhsilin humanistləşdirilməsi, beynəlmilləşdirilməsi və bu məqsədlə də dövlətlərarası əməkdaşlıq şəbəkəsinin yaradılması və s. tuturdu. Dəyərli və maraqlı birgə proqram- layihələrdən biri də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, yəni əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqların təlim-tərbiyəsi tək xeyirxah, humanitar fəaliyyəti əhatə edirdi.

Elə həm də bu kimi müzakirə-təvsiyələrin birbaşa əməli nəticəsi olaraq Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Bosniya və Hertseqovinanın paytaxtı Sarayevoda kor və zəif görən uşaqlar, gənclər üçün mərkəz yenidən quruldu. «Təhsilə dəstək» layihəsinə əsasən Pakistanda zəlzələ zamanı dağılan qızlar məktəbi bərpa edildi və digər belə humanitar tədbirlər həyata keçirildi. Habelə «Pakistan Sweet Home» fondu ilə birlikdə 2012-ci ildə bu ölkədəki 11 uşaq evinin 1200 sakinindən ötrü iftar süfrələri açıldı və xəstə uşaqlar üçün isə xeyli tibbi müayinə və peyvənd aksiyaları keçirildi.

AR (Fond)-YUNESKO humanitar işbirliyində 2007-ci il iyunun 18-də imzalanan bir sazişin də önəmi qeyd olunmalıdır (9). Onun fərqləndirici cəhətlərindən birini üçtərəfli (qurum-AR hökuməti-fond) müqavilə səciyyəsinə daşması təşkil edir. Saziş, əsasən, ölkəmizdə peşə təhsilinin problemlərinin həlli axarında həm də sosial dövlət quruculuğu sahəsində humanitar əlaqələri gücləndirməyin vacibliyini vurğulayırdı.

Fondla qurumun təhsil və elm sahələrindəki birgə humanitar fəaliyyətinin - son zamanlarda daha geniş yayılan - formalarından birini də beynəlxalq regional və digər konfranslar təşkil edir. Belə konfranslardan biri də 2008-ci ilin mayında Bakıda keçirilmişdir. O, YUNESKO-nun «Dünyada Savadlılığın Dəstəklənməsi» proqram - layihəsi çərçivəsindəki Regional konfranslar silsiləsinə aiddir (10). Dünyanın 30-dan artıq ölkəsinin təmsilçilərinin (qurumun və fondun rəhbərlərinin, Xoşməramlı səfirlərin bir qisminin, bəzi dövlətlərin Təhsil nazirlərinin, diplomat-səfirlərin, ekspert-mütəxəssislərin) iştirak etdikləri bu mötəbər toplantının təşəbbüskarı isə M.Əliyeva olmuşdur. Konfransda «köhnə qitə»də subregional çərçivədə savadlılıq problemlərinə baxış kontekstində humanitar tərəfdaşlıq, təhsildə innovasiyalara çevik, beynəlxalq dəstək və digər məsələlər ətrafında faydalı diskussiya aparılmışdır.

YUNESKO-nun «Dünya fəlsəfəsi» tədbirləri silsiləsindən qurumun özünün təsis etdiyi Ümumdünya «Fəlsəfə günü» münasibətilə Bakıda (AMEA-da) 2008-ci ilin noyabrında keçirilən beynəlxalq konfranslar da diqqətçəkicidir (7). Bu konfranslarda fəlsəfənin ümumbəşəri problemləri müstəvisində həmçinin humanizm, müasir beynəlxalq humanitar təmaslar və s. də müzakirə edilmişdir.

Mədəni və təbii irsin qorunması istiqamətində. Öncə belə bir vacib məqamı qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan dövləti YUNESKO-nun bəzi fundamental konvensiyalarına qoşulmaqla Heydər Əliyev Fondunun da fəaliyyəti üçün yaxşı imkanlar yaratmışdır. Qurumun «Ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında» (1972), «Qeyri-maddi mədəni irsin mühafizəsi barədə» (2006), «Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqatı haqqında» (2010) və s. konvensiyaları humanitar əməkdaşlıqdan ötrü hüquqi baza olmaqla yanaşı, birgə əməli fəaliyyət üçün də olduqca faydalıdırlar (7).

Bu konvensiyalara və başqa sənədlərə əsaslanan qurum və fond humanitar işbirliyi silsilə proqram, layihə və tədbirləri ərsəyə gətirmişdir. Onları da, bizcə, mədəni-təbii və qeyri-maddi mədəni irs müstəvilərində sistemləşdirməkdə metodoloji və digər cəhətlərdən müəyyən fayda vardır.

Fondun təşəbbüsü və Norveç ekspertlərinin rəy-dəstəyi ilə Qobustan Dövlət Bədii-Tarixi qoruğu YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 2007-ci ildə Yeni Zelandiyada keçirilən 31-ci sessiyasında onun Ümumdünya İrs Siyahısına salınmışdır (8). Fondla qurumun qeyri-maddi mədəni irsin qorunması yönündəki humanitar əməkdaşlığı da çoxsaylı zəngin tədbirlərlə səciyyələnir.

Qeyd edək ki, qurumla fond arasında qeyri-maddi mədəni irsin qorunması sahəsində əməkdaşlığa dair sazişin bağlanması qeyd edilməlidir (7). 2009-cu ildə K.Matsuura ilə M.Əliyevanın imzaladıqları saziş tərəflərin birgə humanitar fəaliyyətini xeyli gücləndirmişdir. Azərbaycanın YUNESKO-nun «Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi» Konvensiyasına qatılması (2009-2010) ilə tərəflərarası humanitar əlaqələr və işbirliyi daha da intensivləşmiş və genişlənməmişdir. 2006-cı ildə AR ilə YUNESKO arasında bağlanan sazişə əsasən həyata keçirilən «Bəşəriyyətin şifahi və qeyri-maddi mədəni irsinin şah əsəri olan Azərbaycan muğamının qorunmasına dair Milli Fəaliyyət Planı»nın önəmini vurğulamaq lazımdır. Bu saziş (plan-layihə) qurumun 2003-cü ildə muğamımızı bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin şah əsəri elan etməsi ilə bağlı tarixi qərarına əsaslanırdı.

Fondun səyləri sayəsində «Bəşəriyyətin Qeyri-maddi mədəni irsinə dair Repräsentativ Siyahısı»na salınan nümunələrimizin sayı daha da çoxalmaqdadır. Belə ki, Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitənin 2009-cu ildə Abu-Dabi şəhərində keçirilən 4-cü sessiyasının qərarı ilə Azərbaycan aşiq sənəti və Novruz bayramı da həmin siyahıya daxil edilmişdir. Həmin siyahıya salınan Qeyri-maddi mədəni irs nümunələrimizlə əlaqədar birgə tədbirlər keçirilməsi sahəsində də müsbət təcrübə qazanılmışdır.

İnsan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində. Bu, ümumbəşəri və fundamental fəaliyyət AR-in hakimiyyət strukturlarının, habelə müəyyən qurumlarının, xüsusilə də fondun YUNESKO ilə humanitar əməkdaşlığında mühüm yer tutur. Aparılan elmi araşdırmaların da təsdiqlədiyi kimi, bu sahədəki birgə fəaliyyət konkret hədəfləri, yeni formaları, əldə olunan nəticələri və qazanılan təcrübə ilə fərqlənir. Bunlar da özünü bir sıra tədbirlərdə, sənədlərdə və s. göstərir.

Belə tədbirlərdən biri də ombudsmanların V Bakı Beynəlxalq konfransı hesab olunur (1). O, 2007-ci ildə YUNESKO-nun maliyyə dəstəyi ilə respublikamızın təşkilatçılığı ilə keçirilmişdir. Müzakirələr insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindəki imkanların artırılması və s. problemləri əhatə etmişdi. Ombudsmanların VII Bakı Beynəlxalq Konfransı (2009) da insan azadlıqları və ailə planlaşmasının hüquqi tərəfləri kimi vacib, önəmli məsələlərin müzakirəsi ilə diqqətçəkicidir.

Bakının evsahibliyi ilə 2008-ci ildə təşkil olunan bir beynəlxalq forumda isə mədəniyyətlərəarası dialoqda qadınların rolunun artırılması kontekstində insan azadlıqları probleminin müxtəlif aspektləri elmi və siyasi diskussiyaların başlıca mövzularından olmuşdur. Müxtəlif dövlətləri təmsil edən 300-dən artıq rəsmi şəxs, qurumun rəhbərinin və b. iştirak etdiyi forum Bakı bəyannaməsi ilə yanaşı başqa bir orijinal sənədi (Birinci xanımların Bəyanatını) qəbul etmişdir (6).

Fondun humanitar tədbirlərindən birini də onun 2007-ci, 2009-cu və 2016-cı illərdə amnistiya təşəbbüsü təşkil edir (9, 10). Bununla bağlı belə bir vacib məqamı önə çəkmək lazımdır: həmin amnistiyalarla xeyli xarici ölkə vətəndaşı azadlığa çıxdı.

Beləliklə, Heydər Əliyev Fondunun müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla və ayrı-ayrı dövlətlərlə humanitar əməkdaşlıq təcrübəsi çoxlu sanballı rəylərlə də dəyərləndirilir. Fondun beynəlxalq humanitar əməkdaşlıqda sistemli, ardıcıl və hərtərəfli iştirakı dünya mətbuatında da yetərinə təqdir olunmuşdur.

AR-in hakimiyyət strukturları və ictimai qurumlarının beynəlxalq humanitar əməkdaşlıqda iştirakı yalnız YUNESKO və İESKO çərçivəsindəki fəaliyyətlə məhdudlaşmır. Belə bir yanaşma və fikir Heydər Əliyev Fondunun beynəlxalq humanitar missiyası ilə bağlı da keçərlidir.

Ədəbiyyat

1. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1995-2016-cı illər.
2. Hüseynova H. Azərbaycan Avropa integrasiya prosesləri sistemində. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998, 280 s.
3. İbrahimov Z. Heydər Əliyev Fondu: şəxsiyyətin fenomeni və milli-mənəvi dəyərlərimiz. Bakı: Çıraq, 2013, 192 s.
4. Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti, 3-cü hissə. Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 776 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin rəsmi internet saytı: <http://www.president.az/articles/12264>
6. Azərbaycanın Birinci xanımı Mehriban Əliyevanın rəsmi internet saytı: <http://www.mehriban-aliveva.org/az/main>
7. Azərbaycan və UNESCO // www.mfa.gov.az/content/556
8. Azərbaycan-Norveç münasibətləri // Lib.aliyevheritage.org/az/8914577.html
9. Heydər Əliyev Fondunun rəsmi internet saytı: www.hevdar-aliev-foundation.org/az/content/blog/66/KONFRASLAR?page=2
10. www.hevdar-aliev-foundation.org/az/content/view/104/409

Summary

The article considers the participation of the Heydar Aliyev Foundation in international humanitarian cooperation. Effective and multifaceted activities of the Foundation were considered, as well as wide-ranging international humanitarian ties and goals. Particular attention was paid to the cooperation of the Heydar Aliyev Foundation with UNESCO, which is the locomotive of Azerbaijan's participation in international humanitarian cooperation. The Foundation systematized and analyzed the direction of cooperation between international organizations

Şadlinskaya Mətanət Hidayət qızı
Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

H. ƏLİYEV VƏ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN İQTİSADI TARİXİ

Açar sözlər: İqtisadiyyat, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, Qarabağ regionu, sosial-iqtisadi inkişaf, perspektivlər

Key words: Economy, international economic relations, region of Karabakh, socio-economic development, perspectives

Maddi nemətlərin istehsalı bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı üzrə müxtəlif ölkələrin təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı fəaliyyət sistemi beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsasını təşkil edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin özü və bu münasibətlərin reallaşdırılması mexanizmi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin iki əsas tərkib hissələri olub bu münasibətlərin predmeti kimi

çıxış edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşması və inkişafı şərti müxtəlif ölkələrin qarşılıqlı əlaqə və asılıqlarının gücləndirilməsinin kompleksidir. Maddi formada olan əmtəələr, xidmətlər, texnologiyalar, kapital, işçi qüvvəsi və s. beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin subyektləridir.

Bu gün qloballaşmış dünyanın əsas problemi məhdud resurslar şəraitində insanların davamlı olaraq, fasiləsiz artan tələbatını tam ödəməyi təmin etməkdir. Dünya ölkələrinin əksəriyyətinin malik olduqları resursların məhdudluğu, tükənmə problemindən tələbata uyğun əmtəələri istehsal etmək mümkün deyildir. Dünya əhalisinin zəruri tələbatını, ancaq bu resurslarla təmin etmək çətin məsələdir. Bu zaman beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə ölkələr, regionlar arasında fasiləsiz, mübadiləsiz artan tələbatı təmin etmək problemi yaranır. Deməli ki, bütün bu problemlər ölkələr arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vacibliyini, mövcudluğunu zəruri edir və onun milli iqtisadiyyatlar üçün əsas şərtə çevirir. Yəni, bu gün beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və onun formaları hər bir ölkə üçün zəruri olur.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişaf amillərindən ən əsası ölkələr üzrə mövcud olan təbii-coğrafi fərqliliyidir. Ölkələrin hər biri müxtəlif faydalı qazıntı ehtiyatlarına, torpağın münbitliyinə, iqliminə malikdir. Bütün bunlar ölkələrin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə cəlb olunmasını, bu münasibətlərin inkişaf prosesini zəruri edir. Təbii resursların dünya ölkələri arasında bölgünün müxtəlifliyi bəzi ölkələrdə qıcıq, narahatçılıq yaradır. Üstəlik belə ölkələr başqa xalqların torpaqları hesabına yaradılıblarsa bu böyük bir problemə çevrilir. Belə qıcıqla, paxıllıqla gözəl Azərbaycanımız da üzləşib və bu problemlər, sonralar böyük qarsıdurmalara gətirib çıxarıb. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olması XX yüzilliyin axırlarında dünyanın əsas global prosesləri səbəb olmuşdur. Həmin vaxtlar "soyuq müharibə"nin başa çatması, Varşava Müqaviləsi Təşkilatının ləğv edilməsi və SSRİ-nin dağılması dünyanın coğrafi, siyasi vəziyyətini tam şəkildə dəyişmişdir. Həmin vaxtlar baş verən proseslər səbəblərdən yeni strateji mərkəzlər yaranmışdır. Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabrın 18-də öz dövlət müstəqilliyini bəyan etdi və 1992-ci il martın 2-də BMT-nin üzvlüyünə qəbul edildi. Amma artıq 90-ci illərin sonunda Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların məcburi köçü başlanmış, Dağlıq Qarabağda erməni separatizmi baş qaldırmış, Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə Qarabağımızda müharibə başlamışdır. Bu səbəblərdən Respublikamızda ciddi siyasi və iqtisadi problemlər yaranmışdır. Təcavüzün və millətçi separatizmin qarşısını almaq, onların ağır nəticələrini aradan qaldırmaq, dövlətin ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təmin etmək, dünya birliyi ilə siyasi və iqtisadi integrasiyaya girmək zərurəti ölkəmizin qarşısında mühüm vəzifələr qoymuş, bununla əlaqədar məqsədyönlü, fəal xarici siyasətin həyata keçirilməsi tələb olunurdu. Beynəlxalq birliyi Azərbaycan ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması vacibliyinə inandırmaq, milli Azərbaycanın müstəqilliyinə və təhlükəsizliyinə beynəlxalq təminat almaq çox ciddi səylər və gərgin fəaliyyət tələb edirdi.

1991-ci ildə müstəqilliyimizin bərpasından sonra ölkəmizdə demokratik dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi prosesi obyektiv zərurət idi. Həmin vaxtlar azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyat formalaşdırmaq lazım idi. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü iki mərhələli olub. Birinci - 1991-1994-cü illər (tənəzzül dövrü), 1995-ci ildən başlayan bərpa və inkişaf, ikinci dövr. Birinci dövrü mürəkkəb siyasi, hərbi, sosial-iqtisadi vəziyyətin mürəkkəbliyi, çətinliyi ilə xarakterizə etmək olar. Müstəqillik əldə ediləndə ölkəmizdə sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmət sahələri, inkişaf etmiş iqtisadi bazalar olmuşdur. Amma SSRİ dövründə ümumi iqtisadiyyatımız 15 respublikalar arasında qarşılıqlı əlaqələr, asılılıq prinsipi şərti ilə qurulduğundan sovet siyasi-iqtisadi rejim dağıldıqdan sonra anlaşıldı ki, ölkələrin özlərinin azad iqtisadi sistemləri olmayıbmiş. Bu səbəblərdən ölkənin böhran vəziyyətindən çıxarılması yolları tapılmalı idi. Ölkə həmin vaxtlar istehsal potensialının 60%-dən çoxunu itirmiş, istehsal sahələrinin sıradan çıxması işsizlər ordusunun əmələ gəlməsi ilə nəticələnmişdir. İnflyasiya səviyyəsi isə artaraq 1994-cü ildə pik həddə - giperinflasiya mərhələsinə çatmışdır. Qeyd olunan və digər iqtisadi problemlər əhalinin yaşayışını ağırlaşdırmışdır. Ölkədə siyasi sabitlik, yalnız 1993-cü ildə Ümummilli Lider H.Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasından sonra düzəlməyə başladı. Həmin vaxtlar erməni separatçıları, işğalçıları ilə atəşkəs əldə edildi və irimiqyaslı islahatlara başlandı. Zaman

keçdikcə ölkədə maliyyə vəziyyəti sabitləşdi, iqtisadiyyatımıza cəlb olunan yeni investisiyaların həcmi artmağa, xalqın həyat səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı və ölkəmidə bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün ikinci etapi başlandı. Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası 1994-cü ilin sentyabr ayının 20-də dünyanın 8 ölkəsini təmsil edən 11 transmilli neft şirkəti ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və icrası ilə başladı və ölkənin enerji təhlükəsizliyinin möhkəm təməli qoyuldu. Baki-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin tikintisi üçün iqtisadiyyata milyardlarla dollar yatırılmışdır. Neft investisiyalarının kəskin artması sayəsində iqtisadiyyat öz inkişafını bərpa etmişdir.

1995-cu ildən başlayaraq bazar prinsipləri əsasında aqrar sektorun yenidən qurulması planı həyata keçirilməyə başlandı. Bunun üçün sovxoz və kolxozlar ləğv olundu, onlara məxsus torpaqların, əmlakın, mal-qaranın kəndlilərə paylanması kimi işlər görüldü. Görülən tədbirlər nəticəsində kənd təsərrüfatında struktur dəyişikliklər oldu. Kəmiyyət və keyfiyyətcə fərqli olan münasibətlər yarandı. Sahibkarlığın inkişafına, bununla da aqrar sektorun təsərrüfatçılığının səmərəliliyinə görə bir çox tədbirlər görüldü. Bu tədbirlərə, əsasən, istehsalçının köhnə borclarının silinməsi, onlara yeni müddətli vergi təvilləri verilməsi aid idi. Həmin dövr üçün bu görülmə işlər bir çox azərbaycanlı kəndlisinin arzularını reallasdırdı, onlar öz torpaqlarının tam hüquqlu sahibi oldular (amma sonralar əksəriyyəti torpaqlarını oliqarx-məmurlara satdılar).

Həmin vaxtlar dövlət mülkiyyətini dövlətsizləşdirilməsinin və özəlləşdirilməsinin qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bütün istiqamətlərdə görülmə işlər üçün müvafiq dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Lakin iqtisadiyyatın strukturundan başqa infrastrukturunun inkişafı üçün də əsaslı işlər görülməyə, bir çox layihələrin həyata keçirilməsi prosesinə də start verildi. 1999-cu ildə Ümummilli Liderimiz tərəfindən neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işləməsinə dair fərman imzalandı. Bu fərmana görə neftin satışından əldə edilən gəlirlərin effektiv, səmərəli idarə olunması və bu vəsaitlərin əsas sahələrin inkişafına, sosial-iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən, vacib əhəmiyyətli olan layihələr yönəldilməsi təmin olunmalı idi və bu məqsədlə Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Bu gün də bir çox beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən fondun fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilib. Mineral Ehtiyatların Hasilatı ilə məşğul olan sənaye sahələrində şəffaflıq təşəbbüsünü icra edən, namizəd statusuna malik 26 ölkədən tamhüquqlu üzvlüyünü alan yeganə ölkə Azərbaycan olmuşdur.

Azərbaycanımız günü-gündən gözəlləşməyə, iqtisadiyyatın bütün sahələrində yenidənqurma və inkişaf etapi başlandı. İqtisadiyyatımızın güclənməsi, inkişafı həm də hər bimizin, ordumuzun güclənməsi demək idi. Bu isə bizim ölkənin, hakimiyyətin, xalqın qarşısında duran prioritet vəzifə idi, çünki torpaqlarımızın bir hissəsi hələ də düşmənin əlində idi.

2020-ci ilin 27 sentyabrında, səhər saatlarında erməni silahlı qüvvələri, öz xislətlərinə uyğun olaraq, tərribat törədərək cəbhə boyu zonada yerləşən Azərbaycan mövqelərini, yaşayış məntəqələrini atəşə tutdular. Öz əhalisini, torpağını qorumaq üçün Ali Baş Komandan İ.H.Əliyev tərəfindən verilən əmrə əsasən, igid hərbiçilərimiz əks-hücum əməliyyatlarına başladılar. Bu döyüşlərdə böyük irəliləyişlərlə, əzmkarlıqla qəhrəman ordumuz torpaqlarımızı mənfur düşməndən təmizlədiklər. Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinin güclü iradəsi, II Qarabağ müharibəsindəkə və sonralar da apardığı siyasətə görə ölkəmiz həm beynəlxalq miqyasda, həm də Qarabağda mənfur düşməni susdurdu.

Aparılan döyüşlər, xüsusilə də, Şuşanın alınması dünya hərbi tarixinə yazıldı. “Qarabağ Azərbaycandır” devizi ilə başlanmış əks-hücum, yəni II Qarabağ müharibəsi Ali Baş Komandanımızın, qəhrəman oğullarımızın, xalqımızın qələbəsi ilə başa çatdı. Allah cəmi şəhidlərimizə rəhmət eləsin, qazilərimizə uzun, sağlam, firavan ömür versin!

Amma arzular gözəl olsa da, iqtisadiyyat üçün azdır. Müharibədən çıxmış bütün ölkələr kimi Azərbaycan və onun xalqı da bir çox sosial-iqtisadi çətinliklərlə üzləşdi. Ölkədə kommunal xərclərin, əsas istehlak mallarının qiymətləri artdı, əhalinin sosial durumu zəiflədi. Amma ən əsası arzumuza çatmışıq – Qalibik!

Bu günlər artıq iqtisadi gözləntilərimiz özünü biruzə verir. Müharibədən çıxmış ölkə üçün iqtisadi artım olması çox sevindirici haldır. Neft qiymətindən başqa qeyri-neft sektorunda da artım özünü göstərir. Sənaye istehsalımız, valyuta ehtiyatlarımızda da artım müşahidə olunur.

Baxmayaraq ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun davamlı rəqabət qabiliyyətli inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətidir, hələki iqtisadiyyatımız neft-qaz pullarından asılıdır. Dünyada mövcud olan global iqtisadi böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini mümkün qədər azaltmaq üçün yeni iqtisadi islahatlar aparılmalıdır. İqtisadiyyatımızın inkişafı üçün yeni strateji istiqamətlər araşdırılmalıdır, səmərəli yeni modellərin formalaşdırılması əsas iqtisadi vəzifəmiz olmalıdır. Bütün bunlar üçün ölkənin keçirdiyi iqtisadi siyasət, islahatların effektivliyinin təminatına görə iqtisadiyyatımızın mövcud olan vəziyyəti dərinlən təhlil edilməlidir, perspektiv inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və reallaşdırmaq prioritet vəzifəmiz olmalıdır. Xarici və daxili turizmin inkişafı üçün yeni, mühüm istiqamətlər, yollar araşdırılıb təyin edilməlidir. Turizm üçün xərclənən ölkə valyutasını saxlamaqla yanaşı, ölkəmizə xaricdən turistlər, bunun sayəsində xarici valyutalar cəlb edilməlidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, turizm hər bir ölkənin iqtisadi quruluşu, əhalinin sosial-demokratik tərkibi ilə ixtisaslaşır. Turizm ölkə iqtisadiyyatının ərazi, sahə strukturunun tərkibidir, yeni iqtisadi potensialın formalaşması, sosial inkişafın əsas istiqaməti kimi müasir bazar iqtisadiyyatında yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu gün turizm ölkə iqtisadiyyatının inteqrasiya amili kimi formalaşmış ölkə əhalisinin məşğulluq problemini həll etməklə yanaşı yerli resursların istehsal və xidmət sektoruna cəlb edilməsi deməkdir.

Bu günümüz, gələcəyimiz üçün Dövlət proqramları çərçivəsində həm turizm, həm də aqrar sahənin inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər əsas prioritet, strateji istiqamətlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Arif Şəkəreliyev, Qoşqar Şəkəreliyev. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: «Turxan» NPB, 2016. - 536 s.
2. A.M.Məhərrəmov, H.S.Samilova, K.A.Sarıyev, P.Ə.Həsənova. "İqtisadiyyat" Bakı. 2019.
3. <https://www.virtuallkarabakh.az>
4. [https // republik.preslib.az](https://republik.preslib.az)

Summary

The article is dedicated to the socio-economic situation, economic situation and development prospects of the Republic of Azerbaijan since independence. Research analyzes the problems of the Azerbaijani economy in modern times and their challenges. The author evaluates the role of Nationwide Leader Heydar Aliyev and President Ilham Aliyev in the history of economic development of independent Azerbaijan.

Немцова Надежда Михайловна

г. Тамбов, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Тамбовский государственный технический университет», кандидат филологических наук, доцент

РОЛЬ ФОНДА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ПОПУЛЯРИЗАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В МИРЕ

Ключевые слова: популяризация, сотрудничество, наука и культура, толерантность, духовные ценности

Key words: Popularization, cooperation, science and culture, tolerance, spiritual values

Фонд Гейдара Алиева, функционирующий с 2004 года, известен во всем мире. Представительства Фонда действуют в США, Румынии, России и Турции. Структура тесно сотрудничает с Программой развития ООН, ЮНЕСКО, ИСЕСКО и другими международными организациями, реализует очень важные программы и проекты также за пределами Азербайджана. Осуществляемые в зарубежных странах программы и проекты охватывают в основном три направления: популяризацию Азербайджана; восстановление и сохранение исторического, культурного наследия; оказание содействия гуманитарному и социальному развитию в соответствии с целями Фонда. С первых дней создания Фонд представляет Азербайджан в зарубежных странах, организуя дни культуры, выставки, а также церемонии, посвящённые знаменательным историческим событиям, известным деятелям науки и культуры.

Фонд Гейдара Алиева организывает поездки детей в различные страны мира, а также создаёт возможности для посещения Азербайджана детьми из других стран и ознакомления их с историей, богатой культурой страны.

Фонд Гейдара Алиева принимает активное участие в строительстве нового общества, вносит весомый вклад в социально-экономическое развитие страны, благодаря реализации различных проектов в области образования, здравоохранения, культуры, спорта, науки и технологии, экологии, социальной и других сферах. Президентом Фонда Гейдара Алиева является Первая леди Азербайджанской Республики, посол Доброй воли UNESCO и ISESCO Мехрибан Алиева.

По инициативе Мехрибан Алиевой в 1995 году создан Фонд культуры Азербайджана, который она возглавляет по настоящее время.

Мехрибан Алиева является также президентом Федерации гимнастики Азербайджана, членом Исполнительного комитета Национального олимпийского комитета Азербайджанской Республики.

В августе 2004 года за заслуги в сохранении и развитии устной народной литературы и национального музыкального наследия Азербайджана была удостоена почётного звания Посла доброй воли ЮНЕСКО. В ноябре 2006 года за широкомасштабную деятельность в гуманитарной сфере, в том числе за большую поддержку развития межкультурного диалога, пропаганды исламского культурного наследия и решения проблем детей, нуждающихся в заботе, была удостоена почётного звания Посла доброй воли Исламской организации по вопросам образования, науки и культуры.

21 февраля 2017 года по Распоряжению Президента Ильхама Алиева Мехрибан Алиева была назначена Первым вице-президентом Азербайджана. После назначения в своей работе сделала акцент на социальной политике, гуманитарных вопросах, вопросах культуры, спорта.

Эксперты, политики, деятели культуры, общественные деятели отмечают выдающуюся роль Мехрибан Алиевой в укреплении имиджа Азербайджана как открытой, толерантной страны, в которой традиции мультикультурализма и диалога цивилизаций имеют многовековую историю и являются образом жизни общества.

Мехрибан Алиева, как и Президент Азербайджана, активно укрепляет связи с Россией. В Азербайджане с каждым годом растёт число филиалов российских вузов, русский язык является одним из самых распространенных языков общения после азербайджанского. В более чем 300 школах действует русский сектор, в 14 государственных вузах функционируют русскоязычные отделения, работают русскоязычные телеканалы.

По инициативе самой Мехрибан Алиевой в России осуществляются многие проекты – это и помощь людям, и проекты в сфере культуры, сохранения наследия, в том числе и наследия русского мира.

Внимание, оказанное детям и пожилым, построение и ремонт для них многочисленных школ, оздоровительных центров, музыкальных лицеев, детских домов, особое внимание детям, страдающим талассемией и диабетом, является неотъемлемой

частью деятельности Фонда. Цели фонда: служить делу воспитания детей и молодежи как всесторонне развитых граждан, помогать выявлению и способствовать развитию творческого потенциала, способствовать решению локальных социальных проблем, оказывать помощь людям, нуждающимся в особой заботе.

С 2005 года Фондом осуществляется программа «Обновляющемуся Азербайджану – новую школу», основной целью которой является устранение недостатков в сфере образования, решение проблем, создание образовательных комплексов, отвечающих современным стандартам, а также определение возможностей для совместного сотрудничества в этой сфере местных и иностранных компаний и международных организаций. Проект Фонда «Поддержка образования» не ограничивается только лишь Азербайджаном: были реконструированы и капитально отремонтированы школы в Грузии, Египте, Румынии, России, Пакистане и Голландии. Одним из самых значительных и успешных проектов является строительство новой школы для девочек, разрушенной после землетрясения, в районе Рара города Музаффарабад в Пакистане. Фонд оказал помощь в ликвидации последствий землетрясения на Гаити, в Иране, Турции и Пакистане, а также природных бедствий в Румынии.

Фонд Гейдара Алиева, поддерживая различные проекты в области образования, культуры, просвещения, науки, технологии, экологии и спорта, осуществляет деятельность, как на государственном, так и на международном уровне.

Благотворительная деятельность Фонда Гейдара Алиева, направленная на восстановление мирового культурного наследия, охватывает Берлинский замок в Германии, древние памятники в Версале, Нижненормандскую церковь и Музей Лувра во Франции, катакомбы Святых Марчеллино и Пьетро, Сан-Себастьяно в Ватикане, «Зал философов» в Капитолийском музее, музей Трапезица в Болгарии.

В заключении необходимо добавить, что Фонд Гейдара Алиева неустанно работает над продвижением культурных и духовных ценностей Азербайджана, он стал центром диалога между цивилизациями.

Фонд Гейдара Алиева, основанный на сострадании, благородстве и человечности Национального Лидера, пытающийся укрепить чистые идеи общественного сознания ради будущего народа, осуществивший ряд стратегически важных проектов, подавший надежду и ставший убежищем для миллионов людей, доказал, что в состоянии выполнять поставленные задачи. Благодаря деятельности Фонда весь мир знает об Азербайджане не только как о стране нефти и газа, но и как о высоко культурной мультикультуральной стране.

Литература

1. Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии. Париж, 2001.
2. Гафарова Ю. Ю. Мультикультурализм, транскультурность и «новое» понятие культуры. Фундаментальные проблемы культурологии: Том 7: Культурное многообразие: теории и стратегии / Отв. редактор Д. Л. Спивак. – М., СПб.: Новый хронограф, Эйдос, 2009, с. 29-37
3. Доклад целевой группы о роли ЮНЕСКО в XXI веке от 19 мая 2000. 25. Доклад 159 Ex/39.
4. Информационный бюллетень ЮНЕСКО. 31 мая – августа 2006. Часть II. Роль Фонда Г.Алиева в развитии культурной и религиозной толерантности. 113
5. Итоговый документ заседания Комитета всемирного наследия ЮНЕСКО. Париж, ноябрь, 1994.
6. Материалы Всемирной Конференции по политике в области культуры (Г.Мехико, 1982 г.) Декларация Мехико по политике в области культуры // Культуры: диалог народов мира. ЮНЕСКО, 1987. №3. 75
7. Материалы Конференции по культурной политике в условиях развития (30 марта – 2 апреля 1998 г. Стокгольм), Издательство ЮНЕСКО, 1998.

8. Материалы Международного Конгресса ЮНЕСКО по Всемирному наследию. Ноябрь 2002 г., Венеция, Итоговый документ. ЮНЕСКО пресс. – Париж, ноябрь, 2002.
 9. Наше творческое разнообразие – доклад Всемирной Комиссии по культуре и развитию. ЮНЕСКО, 1995, с. 282- 284.
 10. Программа кафедры ЮНЕСКО (UNITWIN-UNESCOchairsProgramme). Программа ассоциированные школы 76 ЮНЕСКО (ASPnet). Апрель 2007. Официальный Интернет сайт ЮНЕСКО, www.unesco.org
 11. Тюлин И.Г. Культура толерантности: опыт дипломатии для решения современных управленческих проблем. – М., 2004
 12. Шедевры нематериального культурного наследия. Официальный Интернет-сайт. ЮНЕСКО, май, 2007. www.unesco.org
 13. Галецкий Владислав. Критическая апология мультикультурализма. // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. - 05.09.2006.
 14. Малахов В. Зачем России мультикультурализм? // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ. – М., 2002.
 15. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под редакцией В.С.Малахова и В.А.Тишкова. – М., 2002.
 16. <http://www.gumilev-center.az/prevrashhenie-multikulturalizma-v-obrazzhizni-grazhdanskogo-obshhestva-vysschaya-stupen-ego-razvitiya>
 17. www.heydar-aliyev-foundation.org/ru
 18. <http://www.gumilev-center.az/azerbajdzhan-strana-tolerantnosti-imultikulturalizma>
 19. http://a-q.az/classificator/reportaj/reportaj_399.html
 20. http://www.br.az/print.php?item_id=20150730110336214&sec_id=2 114 |
- Современный Азербайджан в контексте Востока и Запада и мультикультурализм

Summary

This article describes the principles of the Heydar Aliyev Foundation and its role in popularizing Azerbaijani culture in the world. The goals of the fund are to serve the raising children and young people as comprehensively developed citizens, to identify creative potential, to solve local social problems, and to help people in need of special care. In addition, the fund promotes dialogue among civilizations of the East and West.

Чернова Полина Васильевна

Бакинский славянский университет, ст.преподаватель

РОЛЬ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Ключевые слова: общенациональный лидер, азербайджанская культура, искусство, идеи Г.Алиева, государственный язык.

Key words: national leader, Azerbaijani culture, art, H.Aliyev's ideas, state language

В истории каждого народа есть великие личности, которые становятся его спасителем. В самые важные моменты они ведут за собой народ. И такой личностью стал общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев.

Строительство современного демократического, правового и светского государства, возвращение к национально-духовным ценностям, развитие науки, образования и культуры в Азербайджане навечно связаны с именем Гейдара Алиева.

Работа, которая была проделана им в сфере развития азербайджанской культуры и языка, представляет собой особый этап в этой области. После прихода к руководству страной Гейдара Алиева началось возрождение азербайджанской культуры, стало уделяться большое внимание азербайджанской литературе, искусству и языку, их пропаганде, что составляет основу культурной политики общенационального лидера. Особое внимание он уделял современным деятелям культуры и искусства и пропаганде мировой культуры в Азербайджане.

В условиях современных рыночных отношений чрезвычайно важна подготовка принципов охраны культуры, и большую роль в этом также сыграла политика культурного строительства Гейдара Алиева,

Общенациональный лидер Гейдар Алиев считал национальную культуру великим достоянием азербайджанского народа и уделял внимание всем сферам азербайджанской культуры. Современный высокий уровень развития национальной музыки, театра, кинематографии, изобразительного искусства, ковроделия стал возможен благодаря ценным идеям великого лидера. Он заложил основу нового периода в развитии азербайджанской культуры, пропагандировал национальную культуру, духовное достояние народа в мире, высоко ценил заслуги деятелей азербайджанской культуры, всегда заботился о них. Благодаря такому отношению великого лидера к национальной культуре азербайджанская литература, музыка, изобразительное искусство, народное творчество, кино и театр завоевали всемирную известность.

Именно Гейдару Алиеву обязаны мы тем, что конец 60-х, все 70-е и начало 80-х годов прошлого столетия по праву считаются периодом восхождения Азербайджана, его мощного экономического и культурного развития. Именно он, сумев вывести республику из прорыва, был назначен впоследствии одним из руководителей нашей тогда большой страны. Именно этот великий Человек, откликнувшись на призыв родного народа, возглавил в начале 90-х годов уже независимое Азербайджанское государство в самое трудное для него время, определил пути его прогресса.

Результатом величия мысли, слова и дела великого лидера стали и нефтяные контракты, и установленные в стране стабильность и спокойствие, и проведение экономических реформ, а также подъем сникшей было богатейшей культуры азербайджанского народа.

С особым трепетом наш общенациональный лидер относился к культуре, в самом широком понимании слова, и прежде всего к искусству.

Он любил, знал и ценил искусство, уважительно и бережно относился к людям, представлявшим его, стремясь всячески поддерживать их, оказывать им содействие, понимая классическую музыку, Гейдар Алиев старался приобщить к ней и тех, с кем работал. С огромной заботой Гейдар Алиев относился к подготовке молодых музыкантов. И эта его любовь к искусству, желание создать в республике атмосферу поклонения высоким морально-эстетическим идеалам, его трепетное отношение к деятелям, в частности, музыкального искусства, не проходили незамеченными.

Уже сколько лет мы живем без великого Гейдара Алиева. Но его идеи живут и обретают все большую силу заложенные им прекрасные традиции. Одна из них - забота о сохранении и развитии многогранного искусства талантливое азербайджанского народа, о людях искусства - наиболее ранимой части нашего общества, - об их творческом росте, о предоставлении им возможностей для этого. Он большое значение придавал роли зарубежной диаспоры в формировании представления в целом об Азербайджане и об азербайджанцах, о нашей вызывающей восхищение художественной культуре, многие наши соотечественники активно и весьма успешно пропагандируют свою страну, привлекая к участию в деятельности различных создаваемых в странах, где они живут, институтов авторитетных, выдающихся деятелей современности. К примеру, в работе Центра Гейдара Алиева в Канаде с большим желанием, с любовью к нашему народу и стране участвуют такие известные в мире личности, как руководитель Ниагарского фестиваля,

большой музыкант Атис Банкас, известные представители музыкального искусства мира Нина Коган, Зубен Мета, Вирджиния Мейнпрайс, лорд Бэрроу и многие другие.

Работа, проделанная Гейдаром Алиевым в период руководства Азербайджаном в 1969-82 годы, освободив чувства национального самосознания от бывших оков идеологической системы, обеспечила на базе таких основополагающих принципов, как возвращение народу его исторической памяти, безграничное возвышение национального духа, создала благоприятную почву для превращения в дальнейшем вынашиваемой нашим народом долгие годы идеи национальной государственности в большую движущую силу.

Гейдар Алиев большое внимание привлекает также следующая особенность: моральное, художественное и эстетическое возрождение реализовалось здесь в едином потоке, объединившись с огромными достижениями в экономике, промышленности, строительстве и хозяйстве, улучшением жизни народа и массовым энтузиазмом.

По инициативе именно Гейдара Алиева стало возможным восстановление многочисленных памятников архитектуры. Он прекрасно знал, что увековечение в памятниках великих личностей, оставивших след в историческом прошлом азербайджанского народа и истории духовной культуры, окажет чрезвычайно положительное воздействие на усиление национального сознания и национальных чувств народа. Благодаря заботе, которую Гейдар Алиев проявил о нашей культуре и истории, продемонстрировав глубокое уважение к ним, в самых достопримечательных местах города Баку были возведены величественные памятники выдающимся людям, являющимся носителями идеи национального самосознания нашего народа, были созданы дома-музеи каждого из великих исторических личностей, превратившиеся в культурные центры.

Одним из факторов, обусловивших возрождение Азербайджана под руководством Гейдара Алиева в 1969-1982 годах, стало особое внимание к развитию образования в республике, предпочтение обучения молодежи на родном языке. Подготовка национальных военных кадров также была для Гейдара Алиева, стремившегося к независимому будущему народа, вопросом особо важного значения.

Одним из важных дел, осуществленных Гейдаром Алиевым, имевшим в виду в будущем независимый Азербайджан, в области государственного строительства для укрепления национальной идеологии и дальнейшего усиления мечты народа о национальной государственности, стало максимум усилий, проявленных им, пусть и в рамках внешней политики СССР, во имя расширения научно-технических, экономических и культурных связей Азербайджана на международной арене. С этой целью в Баку организовывались мероприятия союзного и международного значения, а в республиках СССР, странах социалистического лагеря, а также в других зарубежных странах проводились Дни культуры и искусства Азербайджана. Все это в конечном итоге создавало почву для налаживания связей Азербайджана с зарубежными странами и проживающими в них азербайджанцами, обеспечивало самосознание азербайджанцев как народа с присущими ему историческими и культурными традициями и превращение Баку в тот период в признанный в мировом масштабе научный и культурный центр.

После обретения Азербайджаном государственной независимости, благодаря великому лидеру Гейдару Алиеву, был принят ряд правовых документов для повышения общественно-политического престижа родного - государственного языка, и эта политика являлась составной частью национальной политики государственного строительства".

С первых дней прихода к власти в подготовленной с перспективой на будущее стратегической программе Гейдара Алиева, которая составляла фундамент построения национального государства, азербайджанский язык находился в центре особого внимания. Как результат деятельности Гейдара Алиева, направленной на придание азербайджанскому языку статуса подлинно государственного языка, в период его руководства республикой, в Конституции 1978 года за азербайджанским языком был закреплен статус государственного языка. Такой шаг был осуществлен именно ради независимого нового Азербайджана в будущем. Широкое применение азербайджанского языка в управлении проведение во

всесоюзном масштабе юбилеев всех великих классиков, выход азербайджанской культуры на передовые позиции во всесоюзном масштабе, плановое изучение и издание памятников науки, литературы и культуры - все это является конкретным результатом политики Гейдара Алиева, опирающейся на идейный фундамент нашей будущей национальной государственности.

Политику Гейдара Алиева в этой области сегодня успешно продолжает Президент Ильхам Алиев. Государственные программы, принятые по развитию различных сфер азербайджанской культуры – театра, кино, библиотечного и музейного дела – создали новый стимул для их прогресса. Все это - реальный результат политики, которую проводит вдохновленный идеями великого Гейдара Алиева глава государства.

Ведь все то, чем может гордиться сегодня наша страна, прямо связано с именем этого Человека с большой буквы, Человека, в буквальном смысле слова, шагнувшего в историю. Гейдар Алиев был, есть и всегда будет в нашей памяти и сердце, он внедрил в общественное сознание патриотизм, причастность к азербайджанству.

Президент Ильхам Алиев, достойный продолжатель дела своего великого отца, и первая леди страны, президент Фонда Гейдара Алиева, посол доброй воли ЮНЕСКО и ИСЕСКО Мехрибан Алиева. Они всеми средствами поддерживают тех, кто, выполняя главный завет нашего оставившего неизгладимый след в сердцах лидера, служит Азербайджану и общеазербайджанской идее.

Литература

1. Аллахвердиева С. Незаменимая роль Великого Лидера Гейдара Алиева во внешней политике Азербайджанской Республики // Профессиональное образование и человеческий капитал. 2020.-№ 4.
2. Алиев Сабир. Историческая роль Гейдара Алиева в реализации идей национальной независимости и государственности / Военная присяга. 2020. 9 октября. № 33.
3. Алиева Эльмира. Бакинский рабочий.- 2012.- 17 мая.- С.1, 4.
4. Бабаев Эльчин. Гейдар Алиев – историческая личность и личность, сотворившая историю // Газета Халг.-2020.-12 декабря.-№ 261.
5. Гаджиев Исмаил. Пример служения государственности Азербайджана / Газета Ики Сахиль. 2020. 16 декабря. №225.
6. Мамедов Джейхун. Хранитель наших национальных и нравственных ценностей. /Газета Халг.2020. 13 декабря.

Summary

National leader Heydar Aliyev considered the national culture a great asset of the Azerbaijani people and paid attention to all spheres of the Azerbaijani culture. On the initiative of Heydar Aliyev, it became possible to restore numerous architectural monuments. Thanks to the care that Heydar Aliyev showed towards our culture and history, demonstrating deep respect for them. Heydar Aliyev's policy in this area continues successfully today by President Ilham Aliyev. The state programs are adopted for the development of various spheres of Azerbaijani culture that includes theaters, cinemas, libraries and museums business. All of these have created new incentives of progress. This is the result of the policy pursued by the head of state, inspired by the ideas of the great Heydar Aliyev.

ПЕДАГОГ И ЕГО КУЛЬТУРА В СВЕТЕ ИДЕЙ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Ключевые слова: Гейдар Алиев, культура, педагог, общение, стиль, студент, развитие

Key words: Heydar Aliyev, culture, teacher, communication, style, student, development

Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев всегда проявлял особую заботу об образовании и науке, всегда с большим уважением относился к педагогам и учителям. И его слова о том, что «будущий прогресс нашего общества во многом будет зависеть от того, чему и как мы учим молодежь сегодня» (2) обращены к каждому члену образовательно-воспитательной системы нашей Республики.

На открытии одной из средних школ города Баку Президент Республики Ильхам Алиев в подтверждении этих слов сказал: «В будущем страной будет управлять наша молодежь. От них зависит, как будет развиваться наша страна. Определенная нами дорога и избранный стратегический курс подтвердили свою успешность. В дальнейшем от молодежи будет зависеть, как будет развиваться наша страна и по какому пути она пойдет» (5).

Слова Гейдара Алиева о том, что «народ всегда узнается по его интеллигенции, по его культуре, по его науке» (2) заставляют нас, педагогов высшей школы, осознать ту огромную ответственность, которая лежит на наших плечах. Ведь мы должны не только дать молодым людям полноценное образование, заложить навыки будущей профессии, но и воспитать их как культурную личность.

В этой связи необходимо обратиться к принципам культуры, которых должен придерживаться сам педагог в своей работе. Какой должна быть культура педагога: его речевая культура, культура общения, педагогический такт, – чтобы соответствовать высокому званию педагога? Рассмотрим эти вопросы подробнее.

Культуру принято подразделять на материальную и духовную. **Духовная культура** в отличие от материальной не воплощена в предметах и включает в себя: 1) познавательную (интеллектуальную) культуру; 2) нравственную; 3) художественную; 4) правовую; 5) педагогическую; 6) религиозную (7).

Итак, культура педагогическая. Педагогическая культура включает в себя очень важную составляющую – общение. Именно общение создает условия для воспитания человека: педагоги справедливо утверждают, что искусство воспитания – это, прежде всего, – искусство общения (4).

В процессе общения (взаимодействия) педагога и студента очень важными являются следующие моменты:

1. Соблюдение правил **речевой культуры** (вербальной, невербальной);
2. Умелое использование этапов **педагогического общения**;
3. Выбор соответствующего **стиля общения**;
4. **Педагогический такт**.

1. Говоря о культуре вербального общения педагога, следует учитывать тот факт, что качество освоения преподносимого материала напрямую зависят от совершенства речи педагога. Неправильное произношение звуков, речевые ошибки отвлекают внимание от сути самой речи; однообразная речь клонит ко сну; неуместное и неоправданное использование интонации вызывает недоумение и недоверие к педагогу.

Педагогу следует обладать знанием и умением грамотно использовать компоненты структуры речи: 1) правильность речи; 2) точность речи; 3) логичность речи; 4) чистоту речи; 5) выразительность речи; 6) богатство и разнообразие речи; 7) уместность речи; 8) доступность речи.

Культура невербального общения педагога включает в себя мимику, позы, жесты, визуальный контакт и прикосновения. Исследования показали, что в беседе 45%

информации передается словами, а 55% – невербальными средствами (8), поэтому последние столь же важны, как и вербальные средства.

Особая роль в передаче информации отводится мимике: если лицо лектора неподвижно – теряется до 10-15% информации (8). Язык мимики зачастую оказывается выразительнее вербальных средств.

Пластика педагога также оказывает сильное влияние на слушателей. Поза, которую принимает педагог, всегда должна быть целесообразной. По ней студенты могут оценивать происходящее. Поэтому педагог должен «конструировать» позу: вот он слушает выступающего; вот он беспокоится о том, все ли готовы к работе; вот он задумался; а вот удивлен происшедшим...

2. Для того чтобы общение прошло успешно и достигло поставленных целей, следует заранее планировать его этапы:

1) **моделирование** предстоящего общения при подготовке к занятию. Представляя конкретную группу студентов, с которыми будет проведено занятие, следует попытаться почувствовать предстоящую атмосферу общения. При этом полезно вспомнить, какие особенности общения присущи именно данной группе, как группа может воспринять материал предстоящего занятия.

2) **Организация** непосредственного общения. На втором этапе важным моментом является конкретизация объекта общения (аудитория слушателей / отдельные студенты) и привлечение педагогом его внимания для начала общения. Общение следует планировать соответственно поставленным целям и задачам данного занятия.

3) **Управление** общением. Значение третьего этапа связано с коммуникативным обеспечением применяемых методов воздействия: инициативность педагога должна дать возможность руководить процессом общения, создать комфортную эмоциональную атмосферу для диалога, организовать контакт со всей аудиторией. Для грамотного управления общением необходимо опираться на следующие моменты: проводить постановку задач и вопросов так, чтобы мобилизовать аудиторию уже в начальный момент взаимодействия; сводить к минимуму запрещающие педагогические требования; использовать как речевые, так и невербальные средства взаимодействия; уметь показать аудитории собственную расположенность к ней; стремиться к взаимопониманию; быть готовым оперативно убрать «психологические барьеры» и некоторые другие.

4) **Заключительный** этап решения коммуникативной задачи связан с **анализом** осуществленной технологии общения и моделированием следующей. На данном этапе осуществляется обратная связь в общении, которая дает информацию об уровне усвоения материала (4).

При подготовке и планировании общения следует избегать стереотипных психологических установок по отношению к студентам, что даст им возможность вступать в общение, не боясь высказывать собственное мнение.

3. Очень важным для создания возможностей полноценного общения студента и педагога является выбранный им стиль общения. В литературе по педагогике стили педагогического общения принято делить на **автократический, авторитарный, демократический, игнорирующий, попустительский и непоследовательный**. Следует отметить, что не все они отвечают современным коммуникативным требованиям.

Так, используя **автократический** стиль, педагог самовластно управляет студентами, не позволяет им высказывать свои мысли, говорить о своих взглядах. Единолично распоряжаясь в аудитории, он предъявляет студентам требования и строго контролирует их выполнение. Инициатива всегда в руках педагога, а студент в процессе общения с педагогом выполняет пассивную роль.

При **авторитарном**, или властном стиле, педагог иногда дает возможность студентам принять участие в обсуждении вопросов, однако лишь строго определенного им характера, но право принять то или иное решение всегда оставляет за собой. Студент получает минимальную возможность подать свой голос и то по строгому указанию преподавателя.

При **демократическом** стиле педагог выслушивает мнение студентов, проявляя при этом внимание и заинтересованность. Он стремится понять и принять мнения студентов и, ведя равноправное общение, убеждать, а не заставлять или приказывать.

Игнорирующий стиль предполагает устранение от руководства студентами и сведение всей деятельности педагога лишь к формальному выполнению обязанностей. Педагог при этом не проявляет никакого интереса к инициативе студентов и равнодушен к их развитию и профессиональному росту.

Используя **попустительский** стиль, педагог не только устраняется от руководства группой студентов, но и в процессе обучения идет на поводу их желаний.

Непоследовательный стиль характеризует работу педагога, который в зависимости от обстоятельств и даже собственного настроения использует какой-то из указанных выше стилей. Студент не знает, как поведет себя педагог, что он будет при этом требовать и что следует делать самому студенту. Все это естественным образом ведет к дезорганизации и ситуативности системы взаимоотношений педагог–студент, к появлению конфликтных ситуаций.

Таким образом, рассмотрение стилей педагогического общения дает возможность каждому педагогу не просто найти среди них тот, которому он отдает предпочтение, но и задуматься о правомерности и целесообразности его применения, прислушиваться к замечаниям по поводу выбранного стиля, помня, что, по словам Гейдара Алиева, «критика всегда помогает» (1), а самокритика – тем более.

4. Одним из важнейших условий успешных взаимоотношений педагога со студентами является соблюдение **педагогического такта**.

Педагогический такт связан с неременным соблюдением принципа меры в общении с обучающимися, умением определять правильный подход к ним, с учетом психологической специфики каждого.

Педагогический такт определяется личными качествами педагога (интеллигентностью, тактичностью, деликатностью и т.д.), зависит от его мировоззрения, гражданской позиции и профессионализма. Педагогический такт предполагает проявление объективности и справедливости к студентам. Тактичный педагог способен предвидеть возможные последствия использования тех или иных методов и вовремя принять соответствующие меры, а также определить тон и стиль общения, время (отреагировать немедленно или подождать, чтобы студент обдумал свой поступок) и место (один на один или в присутствии студентов; в учебном заведении или по дороге домой) педагогического воздействия.

Своим поведением и отношением к студентам педагог может оказать на них значительное влияние, и оно будет напрямую зависеть от того, какое место педагог занимает в педагогическом коллективе. Студенты остро ощущают себялюбие и самомнение, грубость и резкость, зазнайство и нетерпимость и не приемлют эти качества в педагоге. «Чтобы воспитывать другого, мы должны воспитать прежде всего себя» (6).

Наиболее уважаемым будет тот педагог, который настойчиво, но тактично предъявляет студентам строгие требования, а сам в своей работе проявляет высокий профессионализм и никак не посягает на достоинство тех, кто невнимателен на лекциях или не готов к ответу на семинарских занятиях.

Слова Гейдара Алиева: «Многие особенности выделяют один народ среди других народов мира, приносят ему признание и уважение. Самая ценная, самая значимая из них – это культура» (3) включают в себя, без сомнения, и педагогическую культуру. Она, являясь частью общей культуры и обладая набором кодов, предписывающих педагогу определенное поведение, отразила в себе как духовные, так и материальные ценности; вобрала методы педагогического креатива, столь нужные человечеству для обслуживания исторического процесса смены поколений и социализации личности.

Педагогическое общение, будучи, с одной стороны, каналом информации, с другой, выступает как форма сотворчества, в процессе которого студент познает и может

преобразовывать окружающий мир. Педагог должен всегда помнить, что в процессе общения приобретаются и передаются не только знания и идеи, но и ценностные отношения, интересы, настроения и чувства.

Литература

1. Гейдар Алиев. Высказывания // <https://www.aphorism.ru/authors/geydar.html>
2. Гейдар Алиев. Высказывания // <https://www.aphorism.ru/authors/geydar.html?page=2>
3. Гейдар Алиев. Высказывания // <https://www.aphorism.ru/authors/geydar.html?page=3>
4. Культура педагогического общения // <http://txb.ru/86/19.html>
5. Президент Азербайджана: «Для государства образование является одним из наиболее важных и решающих факторов» // (<https://news.day.az/politics/288547.html>)
6. Про учителей // (<https://frazy.su/28533-citaty-ob-uchitele-i-pedagogicheskoy-professii/>)
7. Структура культуры // http://www.gumfak.ru/kult_html/lecture/lect10.shtml
8. Широбокова Т.С. Культура профессионального общения педагога // Справочник классного руководителя, № 5, 2011 // <http://geum.ru/next/art-300918.php>

Summary

The topic of this article is related to pedagogical culture and aims to consider the components of its sphere that is associated with pedagogical communication:

1. Compliance with the rules of speech culture (verbal, non-verbal);
2. Skillful use of the stages of pedagogical communication;
3. The choice of an appropriate communication style;
4. Pedagogical tact.

For successful communication, you should do the following in advance: 1) model, 2) organize and 3) manage it.

The pedagogical literature defines the styles of pedagogical communication: autocratic, authoritarian, democratic, ignoring, conniving and inconsistent.

Thus, pedagogical communication, being, on the one hand, a channel of information, on the other, should act as a form of co-creation, in the process of which the student learns and can transform the world around him or her. The teacher should always remember that in the process of communication not only knowledge and ideas are acquired and transmitted, but also value relationships, interests, moods and feelings.

II BÖLMƏ

“QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!” ÇAĞIRIŞI MÜASİR ELMİ, ELMİ-PUBLİSİSTİK VƏ İCTİMAİ-SİYASİ DİSKURSUN PREDMETİ KİMİ

Axundova Sevinc Leffk qızı
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

OTUZ İLLİK SÜKUTA QƏRQ OLUNMUŞ TƏHSİL OCAQLARI

Açar sözlər: işğal, zəfər, erməni faşizmi, təhsil müəssisə, məktəb, mədrəsə, köçkün həyat, Şuşa qəza məktəbi, Xankəndi Pedaqoji İnstitutu.

Key words: occupation, victory, armenian fascism, educational institution, school, koranic school, IDP life, Shusha school, Xankendi Pedagogical Institute.

*Hüsnünə göz dikən çaşar, Qarabağ,
Gördüm qeyrətini – daşar, Qarabağ!
Sənsiz diriliyi neynər övladın?!
Ölər, torpağında yaşar, Qarabağ!
(Xudu Məmmədov)*

Məğrur xalqımızın Vətən müharibəsində misilsiz Zəfərinin ilk ildönümü tamamlanıb və şübhəsiz ki, hər bir azərbaycanlının ürəyi qürur və tükənməz şərəflə doludur. İnsanın taleyində qürurverici və fəxarət hisslərini alovlandıran anlar çoxdur: övladların və dostlarının nailiyyətlərinə sonsuz dərəcədə sevincli olmaq, onların və şəxsi qalibiyyətləri ilə fəxr etmək... Lakin otuz ilin həsrətinə, nisgilinə son qoyan Böyük Zəfərimiz, ümumxalq birliyimiz, Qələbənin sevincini və qürurunu yaşamağımız təsvir olunmayacaq dərəcədə şərəflidir. Sanki sənin qəlbin, ürəyin, vücuduna sığışmayan ülvəi hisslərdən genişlənir.

Azərbaycan dövləti bütün dünyanın gözü qarşısında haqq və müqəddəs savaşını apararaq, qəddar erməni təcavüzkarlarını torpaqlarımızdan qovaraq, öz gücünü, əzəmətini, eyni zamanda təvazökar və nəcib qüdrətini nümayiş etdirdi. Ermənistanın silahlı qüvvələri darmadağın edildi. «Biz Qarabağı dirçəldəcəyik və onu dünyanın ən inkişaf etmiş regionlarından birinə çevirəcəyik» - deyən Ümummilli lider, müzəffər Ali Baş komandan İlham Əliyev əzəli torpaqlarımızda bərpa işlərinin anonsu edərək, ümumilikdə bölgənin inkişaf strategiyasını müəyyən etdi. Strategiya misli görünməmiş erməni vandalizminin nəticələrinin aradan qaldırılmasıdır. Bu işlərin mühüm hissəsi – Qarabağda təhsil sisteminin bərpası və inkişafının həlledici rola malik olmasından ibarətdir. Erməni barbarları məmləkətimizə qarşı soyqırımların bütün növlərini tətbiq etməsini artıq bütün dünya şahidlik edir: etnik təmizləmələr, ekosid, etnosid, urbisid. Təhsil, mədəniyyət və incəsənət obyektlərinə də vurulmuş ziyan tükürpədidir. Bu dağıntılar erməni faşizmin çoxluq təşkil edən çirkin simalarından biridir.

İşğal olunmuş topaqlarda yerlə-yeksan edilmiş və otuz illik səssizliyə məruz qalan təhsil müəssisələrindən söhbət açmazdan öncə, Qarabağda savad verən ilk ocaqlardan və ümumilikdə bölgənin təhsil mühitinin tarixinə qısa səyahət etmək istərdik.

Qarabağ ərazisində təhsilin inkişaf tarixi yeganə təhsil ocaqları olan məktəb və mədrəsələrlə bağlı olmuşdur. VII əsrdən başlayaraq, XIX əsrə qədər məktəb və mədrəsələr uzun müddət Azərbaycanda yeganə təhsil ocaqları idi. Məktəb mahiyyətcə aşağı, mədrəsə isə yuxarı dərəcəli müsalman məktəbləri hesab edilirdi [1, s. 22].

Qarabağ ərazisinin məhəllələrində olan məscidlər həm ibadət, həm də tədris ocaqları idi. Məktəblər adətən məscidlərin müəyyən guşəsində, şəxsi evlərdə təşkil olunurdu və məktəb

banilərini adını daşıyırdı. Məktəblərdə uşaqların təlim fəaliyyəti adətən, altı yaşdan başlayırdı, lakin şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmırdı. Əsas öyrənmə üsulu mexaniki əzbərçilik üsulu idi. Dərslər 6-8 saat davam edirdi. Məktəbdarlar təhsil xidmətlərinə pul və peşkəş alırdılar. Xeyli vəsait tələb edən təhsil yoxsul səviyyəli ailələrin övladları üçün əlçatmaz idi və onlar təhsildən kənar qaldıqda müxtəlif sənətlərə yiyələnməklə kifayətlənirdilər. Qarabağın paytaxtı Şuşa şəhərində olan məktəblər haqqında yazan Ağalar bəy Əliverdibəyov qeyd edirdi ki, xalq maarifinə çox əhəmiyyət verilirdi. Hər bir məhəllənin öz məktəbi mövcud idi. Məktəblərdə məşhur fars ədiblərinin əsərlərinin tədrisi ilə yanaşı musiqi nəzəriyyəsinin tədrisinə də əhəmiyyət verilirdi. Ağalar bəyin təbircə bu məktəblərin ən mötəbərləri – Molla Kəlbəlinin məktəbi, Mirzə Əliqulu, Molla Həmid, Mirzə Kərim, Molla Əli Xəlifənin məktəbləridir [3, s. 166-167].

Məktəblərdə müəyyən edilmiş təhsil müddəti yox idi və hər bir şagirdin şəxsi müvəffəqiyyətindən, bacarıq və istedadından asılı idi. Təlim hərf-heca üsulu ilə keçirilirdi. Məktəb və mədrəsələrdə tədris bir qayda olaraq ərəb və fars dillərində aparılırdı. Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda, onun bir guşəsi olan Qarabağda da mədrəsə açmaq, məscid tikmək savab qazandıran işlərdən hesab edilirdi. Mədrəsələr varlı adamların vəsaitləri ilə təsis edilirdi. Mədrəsə açan şəxs əmlakının və ya müəyyən gəlirinin həmişəlik olaraq, mədrəsənin saxlanılmasına vəqf (vəsiyyət edilmiş əmlak) edirdi. Vəqf torpaqları mədrəsələrin fəaliyyətinin maddi zəminini təşkil edirdi. Azərbaycan xalqının tərəqqipərvər insanları millətin gələcəyini düşünərək, yetişən nəslin savadlanmasını daim fikirləşərək məktəb işinin inkişafına böyük töhvələr veriblər. Qarabağda öz əmlaklarını məscidlərə vəqf etmiş adamlardan Gövhərnisə bəyim Ağa İbrahimxəlil xan qızı Cavanşiri, Məşədi Hüseyn Mirsiyab oğlu Hüseynovu göstərmək olar [2, s. 10].

Mədrəsələrdə ruhanilər yetişdirilirdi. Burada ilahiyyat dərsinin əsas yer tutmasına baxmayaraq, ictimai və təbiət elmlərinin tədrisinə yer verilirdi. Qarabağ mədrəsələrində ümumtəhsil fənlərindən fiqh (hüquq), kəlam (şəriət), sərf (morfologiya), nəhv (qrammatika), kətəbə (dəftərdarlıq), şeir və ərəz, əxbar (dini tarix) tədris edilirdi. Ali fənlərdən isə – fəlsəfə, məntiq, tibb, elmi-ədəd (hesab), həndəsə, elmi-hücum (astronomiya), kimya, xiyal (mexanika), musiqi. Fənlər əsasən bir müdərris tərəfindən tədris edilirdi. Məscid mədrəsələrində əsasən kasıb təbəqənin uşaqları təhsil alırdı. Mollalara təhsil haqqı ödənilmirdi. Qarabağ bölgəsində fəaliyyət göstərmiş mədrəsələr: Veysəlli mədrəsəsi, Tumaslı, Beytülədb, Gövhəriyyə, Molla Bühran, Bağırbəyli mədrəsələridir.

Veysəlli mədrəsəsi Qarabağın qədim mədrəsələrindən biridir. Vərəndə mahalının Veysəlli kəndində yerləşən mədrəsədə əsasən şiə şagirdləri təhsil alırdılar. Bu mədrəsədə Molla Pənəh Vaqif dərş demişdir. Bölgənin digər qədim mədrəsəsi Dizaq mahalının Tumaslı kəndində yerləşən Tumaslı mədrəsəsidir. Mədrəsənin müdərrisi Molla Vəli Vədadi olub. Burada əsasən sünnü uşaqlar dərş alırdılar. Beytülədb mədrəsəsi Şuşa şəhərinin Mərdini məhəlləsində Mirzə Məhəmməd bəy Münşizadə tərəfindən təsis olunmuşdur. Dövrün tanınmış müdərrişləri burada dərş deyirdilər. Gövhəriyyə mədrəsəsi Şuşada Gövhəraya məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərirdi. El arasında «Gövhəriyyə məktəbi» adlanan mədrəsədə 1917-ci ildə müsəlman tələbələrini təşəbbüsü ilə kitabxana zalı açılmışdır. Bu mədrəsə Cümə, İbrahimxəlil xan məscidi də adlandırılmışdır. Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən digər mədrəsələrdən biri də Beytülədb mədrəsəsi (Ədəb evi) idi. Bu mədrəsə Mərdinli məhəlləsinin sakinlərinə məxsus Mərdinli məscidin nəzdində fəaliyyət göstərirdi [4, s. 5-6]. İlk təhsil ocaqları olan mədrəsələrdə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri yetişmişdir: Qasimbəy Zakir (1784-1857), Mir Mehdi Xəzani (1819-1894), Xurşudbanu Natəvan (1832-1897), Camal Cavanşir Qarabaği (1773-1853), Əhməd bəy Cavanşir (1823-1903). Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dövründə məscid və mədrəsələr mövhumatçılıq və arxaik kimi adlandırılaraq dağıdılmış, bir hissəsi anbar məqsədilə istifadə edilmişdir, digərlərinin nəzdində rus təhsil sisteminin bərqərar olunması üçün prixod (kilsə) məktəbləri açılmışdır.

Ermənistanın işğalçılıq siyasəti yeritdiyi dövrdən 1000-dən çox təhsil ocağı dağıdılıb. Bunların arasında yaşı 150-dən çox olan dövlət məktəbləri var idi. Qarabağda ilk dövlət məktəblərinin açılması XIX əsrin əvvəlinə təsadüf edilir. Rusiya hökumətinin icazəsi olan ilk məktəb 1826-cı ildə Bazel missionerlərinin Yevangelicə cəmiyyəti tərəfindən ilk dəfə Şuşa şəhərində açılmışdır. Məktəbdə

alman dilindən savayı digər dillər tədris olunmurdu. Bir çox mənbələrdən, məktublaşmalardan bəlli olurdu ki, məktəbdə oxuyan müsəlman uşaqları böyük həvəslə alman dilini öyrənirdilər [5, s. 62].

Azərbaycanda dünyəvi təhsil verən ilk qəza məktəbi 1830-cu il dekabrın 30-da Şuşa şəhərində açılmışdı. Şuşa məktəbi dövlət idarələri üçün qulluqçular, ilk növbədə Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməçilər hazırlamaq məqsədini daşıyırdı. Burada təhsil alanların əsas əksəriyyəti bəy və tacir övladları olmuşdur. Məktəbin xərcləri xəzinədən ödənilirdi. Məktəb bir il müddətində Bazel alman missionerlərinin Yevangeli cəmiyyəti yerləşən binada fəaliyyət göstərmişdi. Məktəbin yeni bina tikmək üçün əhali tərəfindən 5235 sikkə 16 qəpik dirhəm toplanmışdır [4, s. 13]. Şuşa qəza məktəbinin birinci sinfinə 1830-cu ildə 19 şagird qəbul olunmuşdu və ildən-ilə şagirdlərin sayı artırdı. Şuşa məktəbində eyni zamanda kitabxanalar təşkil edildi. 1845-ci ilin məlumatına əsasən məktəbin kitabxanasında 301 adda tədris vəsaiti var idi. 1880-ci ildə Şuşa şəhər məktəbinin nəzdində xüsusi musiqi sinifləri, ipəkçilik peşəsi və bazar günü məktəbləri açılmışdır. Musiqi məktəbi peşəkar musiqi hazırlığı olan musiqiçilərin yetişməsində, peşə məktəbi isə təhsillə paralel peşə sirlərinin öyrənilməsində, bazar günü məktəbləri isə tacir və sənətkarların dünyagörüşünün artmasında əhəmiyyətli rolə malik idilər (4, s. 13). Məktəb 190 ildən çox elm və təhsilə böyük töhvələr verib, bir çox akademik və elmlər doktorları, ictimai xadimlər yetişdirib. Şuşa qəza məktəbi 1874-cü ilə qədər öz fəaliyyətini davam etdirmiş, Şuşa şəhər məktəbinə yer vermişdir.

Cər hökuməti dövründə dünyəvi təhsil verən digər məktəb – altı snifli Şuşa realnı məktəbi idi. Bu məktəb 1881-cü il sentyabrın 20-də şəhər ictimaiyyətinin tələbi ilə açılmışdır. Məktəb dövrünün nüminəvi təsil ocağı hesab edilirdi. Məktəbdə dinin qoyduğu qadağaya baxmayaraq başqa xalqların dilləri öyrənilirdi. Məşhur Azərbaycan yazıçıları Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Yusif Vəzir Cəmənzəminli bu məktəbin məzunları olmuşlar. Şuşa realnı məktəbi 1992-ci ildə şəhərin işğalı nəticəsində erməni vandalları tərəfindən xarabazara çevrilmişdir. Təkcə Şuşanın işğalı nəticəsində 21 ümumtəhsil məktəbi, 6 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, peşə-ixtisas məktəbi, mədəni-maarif, orta ixtisas musiqi məktəbi, Kənd təsərrüfatı, M.M.Nəvvab adına Musiqi texnikumları, 2 saylı Bakı Baza Tibb texnikumunun filialı, eyni zamanda, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin və Azərbaycan Milli Akademiyasının Nəsimi adına Ədəbiyyat İnstitutunun filialları dağıdılıb (13). Şuşa şəhərinin köçkün məktəbləri əsasən Bakı şəhərinin ətraf rayonlarında fəaliyyət göstərilir.

Ali təhsil verən müəssisələrin taleyinə gəldikcə, SSRİ dövründə Qarabağda yeganə ali təhsil ocağı olan Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun o bölgədə yaşayan gənclərin ali pedaqoji təhsilə yiyələnməsində rolu olduqca böyük olmuşdur. İnstitut 1968-1969-cu ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filialı kimi fəaliyyətə başlamışdı [6, s. 566].

1973-cü il noyabrın 19-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə həmin filialın bazasında Xankəndi Pedaqoji İnstitutu təşkil edildi (7). İlk zamanlarda institutda tədris üç dildə (azərbaycan, rus və erməni) aparılır, üç fakültəsində 8 ixtisas üzrə pedaqoji kadrlar hazırlanırdı. Fəaliyyət illəri ərzində ali təhsil müəssisəsinin tələbə və müəllim heyəti genişlənir. 80-ci illərdə Xankəndi Pedaqoji İnstitutunda 10 kafedrada 102 nəfər müəllim çalışırdı. Onların arasında 4 elmlər doktoru, 1 nəfər professor, 36 nəfər elmlər namizədi, dosent idi [6, s. 566]. Erməni separatçılarının aktivləşməsi nəticəsində 1988-ci ilin may ayında institutun Azərbaycan şöbəsinin müəllim və tələbə kontingenti Xankəndindən qovuldu. Həmin tarixdən institutun köçkün həyatı başladı... Noyabr ayında müəllim və tələbə heyətinin Gəncə şəhərinə köçməsi, lakin hadisələrin kəskinləşməsi və kollektivin Xankəndinə dönməyinin mümkünsüzlüyü ilə əlaqədar, pedaqoji kollektiv 1989-cu il oktyabrın 25-də Şuşa şəhərinə köçdü və 15 gün sonra Respublika Xalq Təhsili Nazirliyi Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Şuşa fakültəsi kimi fəaliyyət göstərməsi haqqında qərar verdi. 22 fevral 1991-ci il tarixində həmin fakültənin əsasında Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Şuşa filialının təşkili barədə nazirlik tərəfindən əmr imzalandı. Lakin Pedaqoji institutun Şuşa filialının həmin şəhərdə ömrü uzun olmadı. 1992-ci ilin mart ayının 25-də pedaqoji kollektiv Ağcabədi şəhərinə köçürüldü [6, s. 567]. Bu ali təhsilin məzunları ölkəmizin təhsil və digər sahələrdə, həm Bakı, həm də müxtəlif bölgələrdə peşəkar mütəxəssislər kimi Azərbaycanın inkişafına mühüm töhfələr verirlər. Onların sırasında əməkdar müəllim Səxavət Tağlar, əməkdar jurnalist, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Hikmət Xudiyev, tarix elmləri doktorları,

professor Adil Bəxşəliyev, professor Şikar Qasimov, professor Şirxan Səlimov, filologiya elmləri doktoru Arzu Hüseynova, tanınmış təhsil işçiləri Aybəniz Həsənova, Nazim Xudiyev, Vahid Tağıyev, Esmira Cavadova və başqaları.

Qarabağ bölgəsinin bütün təhsil ocaqlarının köçkün həyatı başladı. Torpaqlarımız nankor qonşularımız tərəfindən amansızcasına zəbt olundu, sinif otaqlarımız, auditoriyalarımız işğala məruz qaldı. Ağdam şəhərində işğaldan əvvəl 90-dan çox ümumtəhsil məktəbi, Musiqi, Kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı mexanikləşdirmə və elektriklişdirməsi texnikumları, 2 peşə məktəbi, şahmat, tibb məktəbləri, texniki yaradıcılıq və Gənclər yaradıcılıq mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi (8). Bu təhsil obyektlərinin hamısı dağıdılıb. Doğsan səkkiz ümumtəhsil məktəbi köçkün ailələrin yaşadığı ərazilərdə fəaliyyətini davam etdirir [9].

Laçın regionunda 100 dən çox olan ümumtəhsil məktəblərindən 40-nın fəaliyyəti dayandırılıb. Bəzi məktəblərdə şagird kontingenti azaldığı səbəbindən məktəblərdən 13-ü bağlanıb. Laçınlı məcburi köçkün uşaqların təhsildən qalmaması üçün əhalinin məskunlaşdığı yerlərdə 55 ümumtəhsil məktəb təşkil olunub [8]. Ümumilikdə 111 məktəb isə fəaliyyətini ölkəmizin müxtəlif bölgələrində davam etdirir [11].

Qubadlı rayonunda işğaldan əvvəlki dövrdə 50-dən çox ümumtəhsil məktəbi fəaliyyətdə idi. Uşaq-gənclər idman məktəbi, Uşaq şahmat məktəbi, Uşaq və yeniyetmələrin yaradıcılıq, Texniki yaradıcılıq və Ekoloji tərbiyə mərkəzi, Texniki peşə məktəbi yerlə-yeksan edilib (8). İyirmi altı məktəb Bakı şəhərinin və onun ətraf rayonlarında, Sumqayıtda fəaliyyətdədir (10).

Təcavüzkarların dağıdıcı aqressiyasının nəticəsində Füzuli, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Xocalı, Zəngilan, Xocavənd bölgələrinin təhsil müəssisələri də viran edilib. Bunların sırasında əsas XIX əsrin ortalarında qoyulan məktəblər mövcuddur: Tuğ kəndinin məktəbi, Cəbrayıl kənd məktəbi, Qubadlı kənd məktəbi, Qarğabazar kənd məktəbi, Hadrut kənd məktəbi, Xankəndi kənd məktəbi ... Adları yuxarıda çəkilən ərazilərimizin köçkün həyat yaşayan və Vətənimizin müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən məktəblər: Füzuli rayonunun 19 məktəbi (14), Cəbrayıl rayonunun 41 məktəbi (16), Kəlbəcər rayonunun 52 məktəbi (15), Zəngilan rayonunun 32 məktəbi (12), Xocavənd rayonunun 17 məktəbi (17).

Millətin kökünü kəsmək üçün onun həkim və müəllimlərini zəiflətmək, təhsilini yox etmək kifayətdir. Qarabağ otuz ildir ki, sükuta uğramışdır, onun vaxtilə uşaq səsləri ilə dolu sinif otaqları, auditoriyaları səssizliyə qərq olunmuşdur... Lakin biz qayıtmışıq!! Və çox qısa bir zamanda Şuşa şəhərinin 1 saylı məktəbində və digər təhsil ocaqlarının sinif otaqları və auditoriyalarında otuz ilin sükutu bitəcək, məktəblər yenidən tikiləcək və ilk zəngini gözləyən şagirdlərini qəbul edəcək. İlahi, müasirliyimiz nə qədər də möhtəşəmdir!! İlahi gələcəyimiz nə qədər də işıqlıdır!! Ölməz qəhrəmanlarımızın, şəhidlərimizin ruhları şaddır...

Ədəbiyyat

1. Hüseyn Əhmədov. Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2014.
2. Ənvər Çingizoğlu. Qarabağda maarif (1750-1950). Bakı, 2013.
3. Ağalarbəy Əliverdibəyov. Rəsmli musiqi tarixi. Bakı, Şuşa, 2001.
4. Könül Vaqifqızı. Qarabağın təhsil tarixi. Bakı, 2021.
5. AKAK. cild 7, Tiflis, 1878.
6. Misir Mərdanov. Azərbaycan təhsil tarixi. II cild, Bakı, 2011.
7. Siyasi sənədlər arxivi: Ф.1, оп.60, ед.хр.83, л.38-43 (об организации в Степанакерте педагогического Института (пост. Бюро ЦК КП Азербайджана пр-81, п.7 от 19.11.1073))
8. <https://525.az/news/167776-ermenistan-silahli-quvvelerinin-mehv-etdiyi-tehsil-obyektlerimiz>
9. <https://agdam.edu.gov.az/az/page/790?page=3>
10. <https://gubadli.edu.gov.az/az/page/6956>
11. <https://lachin.edu.gov.az/az/page/10555?page=3>
12. <https://zangilan.edu.gov.az/az/page/17809?page=3>
13. <https://shusha.edu.gov.az/az/page/15298?page=2>
14. <https://fuzuli.edu.gov.az/az/page/3859?page=5>

15. <https://kalbajar.edu.gov.az/az/page/8909>
16. <https://jabrayil.edu.gov.az/az/page/8323?page=3>
17. <https://khojavend.edu.gov.az/az/page/9997>
18. <https://afn.az/vacib/101997-qarabada-thsilin-inkiaf-strategiyas-.html>

Summary

The article is devoted to the egregious consequences of the occupation of 20% of Azerbaijani lands by the Armenian Armed Forces. For 30 long years, more than a thousand educational institutions have been destroyed and wiped off the face of the earth by Armenian vandals. The article contains a small digression into the history of the development of schools and the genesis of the educational environment of the Karabakh region. It also tells about the first centers of school business - mekteb and medresehs. It talks about the emergence of public schools in the region and provides material about the first county school in the city of Shusha. The article also provides statistical data on the number of destroyed schools in Gubadli, Fizuli, Lachin, Kelbajar, Aghdam, Jabrayil, Zangilan Khojaven districts. The sad fate of the only higher educational institution in the Karabakh region, the Khankendi Pedagogical Institute, is also covered in this article.

Abbasova Xalidə Abbas qızı

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QARABAĞ MÖVZUSU (AQİL ABBASIN “DOLU” ROMANI)

Açar sözlər: Azərbaycan, ədəbiyyat, Qarabağ, mövzu, roman, “Dolu”.

Key words: Azerbaijan, literature, Karabakh, theme, novel, “Grad”.

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəli böyük əks-səda yaratmış Qarabağ müharibəsi Azərbaycan ədəbiyyatında digər mövzuları üstələmişdir. Ermənilərin xalqımıza qarşı məkrli planları, nəinki milli şüur və düşüncəmizdə, həmçinin ədəbiyyatımızda və ədəbiyyat tariximizdə də yeni mərhələnin başlanmasına təkan yaratdı. Şairlər, publisistlər, yazıçı və nasirlər qələmlərini silaha çevirərək müxtəlif səpkili əsərlər yazır və Qarabağ mövzusunun hərtərəfli işıqlandırılmasına çalışırlar.

XX əsrin 90-cı illərində yazılan əsərlərdə Qarabağ müharibəsinə xüsusi önəm verilməsi və fərqli rakursdan yanaşma tərzini özünü göstərir. Qarabağ mövzusunun qabardılması milli müstəqilliyini, azadlığını əldə edən xalqın milli varlığına real, gerçək müstəvidə yanaşmasını ehtiva edir. Müharibə gedə-gedə həmin mövzuya müraciət etmək və onu dolğun şəkildə təcəssüm etdirmək bir qədər çətin olsa da, bu heç də müharibə mövzusunda əsərlərin ərsəyə gəlməməsi demək deyildi. Həmişə olduğu kimi bu dəfə də öz dövrünün sözünü deyən ədəbiyyat Qarabağ müharibəsinə də biganə qalmadı. Aktual olan mövzuya ilk münasibəti publisistika və poeziya bildirdi.

“Qarabağ həqiqətlərini canlı və inandırıcı boyalarla əks etdirən sənət əsərləri uzun illər xalqdan gizlədilmiş, onların tədqiqi və təbliği qəti surətdə qadağan edilmişdir” (2, 6). Uzun illər boyu gözlədiyi müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan artıq açıq şəkildə söz söyləmək hüququnu əldə etdi. Vaxtilə oxunması, öyrənilməsi, yazılması, tədqiq edilməsi qadağan olunmuş erməni terrorizmi və Qarabağ müharibəsi aparıcı mövzuya çevrilərək müstəqil Azərbaycan ədəbiyyatının əsas istiqamətini təşkil edir.

Müharibənin həqiqətləri, reallıqları ədəbiyyatda, bədii əsərlərdə daha qabarıq və olduğu kimi əks etdirilir. Artıq yeni müstəqillik qazanmış respublikamızda baş verən tarixi-siyasi hadisələr ədəbiyyatımızdan da yan keçməmişdir. Azərbaycanın ictimai, siyasi və sosial həyatı ilə sıx bağlı olan Qarabağ müharibəsi mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatında yeni-yeni meyllərin, keyfiyyətlərin yaranmasına təkan verdi. “Qarabağ uğrunda müharibə xalqımız üçün vətən müharibəsidir və buna görə də müasir ədəbiyyatımızda onun çox mühüm bir mövzu – xalq mövzusu səviyyəsində işlənməsi son dərəcə zəruri bir yaradıcılıq vəzifəsidir. Müasir ədəbiyyatımız da bu vəzifəsini dərindən başa düşməli və onu mümkün qədər fəal surətdə həyata keçirməyə çalışmalıdır. Bununla belə, mövzuya münasibətdə ədəbiyyatın özünəməxsus, məhz 90-cı illər ədəbiyyatına xas cəhətləri də yox deyildir ki, problemin tədqiqi gedində bu cəhətlər də mütləq nəzərə alınmalıdır” (3, 8).

Qarabağ müharibəsi mövzusunda yazılan romanların əsas məqsədi Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələri olduğu kimi, yəni real və həyatı detallardan istifadə etməklə nümayiş etdirməkdir. Yazıçılar müharibənin mürəkkəbliyini, çoxşaxəliliyini göstərmək üçün mürəkkəb konstruksiyalı süjetlər yaradaraq mövzuya fərqli rakursdan yanaşmağa çalışdılar. Bu dövrdə bir çox yazıçılar müharibənin birbaşa iştirakçısı olmuş və gördüklərini dilə gətirərək avtobiografik səciyyəli əsərlər yazmışlar. Əsirlik, itkinlik, didərginlik, qaçqınlıq mövzusunə xüsusi önəm verən nasirlər insanların acınacaqlı taleyindən, başqalarına möhtac olmalarından və ən əsası da doğma el-obasından ayrı düşərək çadırlarda yaşamağa məcbur olan xalqının çəkdiyi əziyyətləri ürək ağrısı ilə qələmə almış, nəticədə onlarla roman ərsəyə gəlmişdi. Buna misal olaraq Elçin Hüseynbəylinin “Əsirlər”, Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası”, Elçinin “Bayraqdar”, Mövlud Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər”, Aqil Abbasın “Dolu”, Seyran Səxavətin “Nekroloq”, Ağarəhim Rəhimovun “Qoşa qanad” və bir sıra digər əsərlərin adını çəkmək olar.

Dünya ədəbiyyatı və nəsr nümunələrindən bəhrələnərək, öz fərdi nəsr üslubunu yaratmış müasir yazıçılarımızdan biri də Aqil Abbasdır. Yazıçı 60-80-cı illərin oxşar süjet-motiv-qəhrəman zənginliyindən uzaqlaşaraq yeni detallardan istifadə etməyə can atır. Nəticədə, hekayələrində və ilk povestlərində dünyanın tərs nizamına qarşı dura biləcək qəhrəmanlar və obrazlar yaradır. Müəyyən qəliblərə söykənən ədəbi mətbuat bu cür yeniliklərə doğru qiyməti verə bilmir. Buna görə də nasir bu surətlərin dünyada yerini, səsinə eşitdirəcək təhkiyə tərz-i məxrəcini aramaqdaydı. “Bənzərsiz istedad sahibləri çox zaman kluarlara çəkilir, andeqraund – “səndiq ədəbiyyatı” yaratmağa məcbur olur, Səsinin və üslubunun günlərin bir günü eşidiləcəyi-görünəcəyi günü gözləyirdi” (4, II cild, 392).

Aqil Abbasın fərqli yaradıcılıq üslubuna malik olmasını qeyd edən Tehran Əlişanoğlu yazır: “Aqil Abbas son dərəcə fərqli nəsr üslubu ilk hekayələri və povestlərində formalaşmışdır. İlk əsərlərində ideya-problematika kəskinliyi ilə yanaşı üslub axtarışları da bir az və olduqca rəngarəngdir. “Şirinlik”, “Süsən Sünbül” hekayələrində patriarxal-idillik kənd mənzərələrinin fonunda saf sevgi duyğularının aliliyi lirik-psixoloji ovqata köklənirsə, “Şəbədə Nazim”, “Şeytana papiş tikənlər” hekayələrində insan içinin şər xisləti, birbaşa realistik gerçəkliklərin təsviri və tənqidi-ironik başlanğıca üstünlük verilir. Amma eyni zamanda sonralar da Aqil Abbas nəsr üçün səciyyəvi analitik–publisist notlar hər iki xətdə özünü büruzə verir” (4, 391).

Aqil Abbas ilk dəfə olaraq, “Dolu” romanı ilə Qarabağ müharibəsini yalnız müharibə kimi göstərmir, həm də roman panoramı, roman düşüncəsi səviyyəsində müharibənin məğzinə varmağa cəhd edir. Yazıçı romanda müharibənin Azərbaycan-Ermənistan arasında deyil, daha çox Dünya dövlətlərinin xalqımıza qarşı irəli sürdüyü bir müharibə olduğunu bütün aydınlığı ilə əks etdirə bilmişdir. “Dolu” əsərində başda Komandir obrazı olmaqla xalq mübarizəsini təcəssüm etdirən xeyli real və tipik obrazlar vardır: Rəis, Müdafiə Naziri, Katib, Səhiyyə Nazirinin Müavini və başqaları. İdeal həyatı təmsil edən, milli xarakterə malik olan, xalqın, millətin yanında olub onların arxa-dayağına çevrilən, özünəməxsus şücaəti ilə seçilən Drakon, Pələng, Komandir, Qeyrət Dağarcığı kimi əsl qəhrəman oğullar olduqca bu Vətən itirdiklərini də geri alacaq.

V.Yusiflinin sözləri ilə desək: “Aqil Abbas “külli Qarabağın abi-həyatından” pərvəriş tapsa da, ilk növbədə, varlığında və yaradıcılığında böyük azərbaycançıdır. Bu azərbaycançılığın tərkibində həm də Qarabağ sevgisi dayanır. Əgər belə demək mümkündürsə, Aqil Abbas üçün Qarabağla Azərbaycan bir-birindən ayrılmaz məfhumlardır. Aqilin yazılarında Qarabağ koloriti çox

güclüdür. , amma bu, məhdud məhəlçilik səviyyəsinənmir. O, Qarabağı bütün tarixi keçmişi və müasirliyi ilə azərbaycanlaşdırən yazıçıdır” (5, 20).

Qarabağ müharibəsi Aqil Abbas yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Yazıçı bu mövzuda bir sıra əsərlər yazsa da yaradıcılıq zirvəsinə “Dolu” romanı ilə çatmışdır. İki hissədən ibarət olan əsəri müəllif 2007-ci ildə qələmə almışdır. Əsər XXI əsrdə yazılmasına baxmayaraq əsası qoyulandan bugünə qədər başı çox bəlalər çəkmiş, böyük əks-səda doğurmuş “Qarabağ” həsr edilib. Bu roman Qarabağ həqiqətlərini bütün dünyaya çatdırma biləcək, geniş və əhatəli əsərdir. Aqil Abbas romanı ilə xalqı səfərbərliyə, vətənpərvərliyə, qəhrəmanlığa səsləyir. Az qala əsərin hər səhifəsində xalqı bir yumruq kimi birləşməyin vacib olduğunu əgər cəmiyyətdə təbəqələşmə gedərsə, yəni At Belində Olanlarla Qeyrət dağarcıqları qarşı-qarşıya gələrsə heç bir “Qazanılmış Qələbə”dən söhbət belə gedə bilməyəcəyini əyani şəkildə göstərir.

İki hissədən ibarət olan “Dolu” romanının birinci hissəsində müharibə dövrü, onun özü ilə gətirdiyi qan qoxusu, hər an ölümə yaşayan insanların fəryad səsləri, ağrı-acıları, ikinci hissədə isə müharibədən sonrakı dağıdılmış, yandırılmış, məhv edilmiş şəhər və pərən-pərən düşmüş bir xalq təsvir olunur. Əsərin əsas məgzi, mahiyyəti adında, yəni “Dolu”da cəmlənib. Dolunun nələrə qadir ola biləcəyi Aqil Abbas qələminin gücü ilə öz əksini tapıb. Müəllif “Dolu”nun həm sevinc, xoşbəxtlik, həm də qəm, kədər, bədbəxtlik gətirməyə qadir olduğunu göstərərək.

“... Gecə yarıdan bir az keçmişdi. Çox bürküydü və belə bir bürküyə adət eləməmiş şəhər bərk tıncıxırdı. Bir yarpaq belə qımıldamırdı. Azacıq meh yarada bilən çinarlar da çırpınıb-çırpınıb süst düşmüşdülər. Qəflətən bu buludsuz, bu aydın, bürküdən ulduzlar da day sayrıışmayan göylər necə şaqqıldadı və şəhəri dolu necə vurdusa, şəhər dik atıldı...Və dik atılan şəhər özünü atdı bayıra...

...Dolu yağanda bu şəhərdə zurna-qavallı bir toy-bayram, təbii ki, zurna-qavallı da dolunun özü gətirirdi. Baxmayaraq ki, dolu bağ-bağata da, avtomobillərə də, pəncərə şüşələrinə də, kasıb evlərinin kasıb damlarına da, çölü-biyabanda yaxaladığı adamlara da çox böyük zərər vururdu-dəxli yox idi camaat uşaq kimi sevinirdi. Bu dolu çəkərdi beş dəqiqə, on dəqiqə, amma bu beş-on dəqiqənin dadı-ləzzəti damaqlardan uzun müddət getməzdi” (1, 27).

Bu mənada “dolu” təbiət hadisəsi, Tanrının insanları sevindirmək üçün bəxş etdiyi “buz kristalı”. O dolu ki, insanlar, xüsusilə də uşaqlar həsrətlə gözləyir. Bu dolu yağmağa başlayanda hamının üzündə təbəssüm, sevinc yaranır. Uşaqlar döyüləcəklərini bildiyi halda dolunun sevincini yaşayır, ondan həzz alırdılar. Bütün canlı və cansız varlıqlara ziyan vursa da hər kəs yalnız dolunun yarada bildiyi musiqiyə qulaq asmaq üçün bayıra çıxırdılar.

“... Gecə yarıdan bir az keçmişdi. Çox bürküydü və belə bir bürküyə adət eləməmiş şəhər bərk tıncıxırdı. Bir yarpaq belə qımıldamırdı. Azacıq meh yarada bilən çinarlar da çırpınıb-çırpınıb süst düşmüşdülər. Qəflətən bu buludsuz, bu aydın, bürküdən ulduzlar da day sayrıışmayan göylər necə şaqqıldadı və şəhəri dolu necə vurdusa, şəhər dik atıldı...Və dik atılan şəhər özünü atdı bayıra...

...Amma Dolunun sevincini yaşamağa, gətirdiyi soyulmuş baldırğan qoxusunu ciyərlərinə çəkməyə, Tanrıdan başqa heç bir bəstəkarın bəstələyə bilmədiyini qeyri-adi musiqisinə yox. Uşaqlar bu Dolu ilə oynaya bilmirdilər, ağızlarına atıb konfet kimi sümürə bilmirdilər. Bu dolunun musiqisindən ləzzət almaq olmurdu, bu Dolunun musiqisi insanlarınbeynininə bir dolu kimidəyib ruhunu əzirdi. Göydən dolu yağmırdı, Əzrayıl yağırdı. Kimiharda yaxalayırıdusa, elə orda da cənginə alıb çeynəyirdi” (1, 28-29).

Bu mənada isə qulaqbatırıcı səsə malik, vahiməli, dəhşətli, dağıdıcı, yandırıcı gücü olan, Tanrının bəndələrinə məsləhət bilmədiyini “od parçası”. Bu od ki, insanları, canlıları, bir sözlə bütün təbiəti vahimələndirir, qəm, kədər, ağrı-acıya, qaranlığa vadar edir. Bu doludan sonra insanlar özlərinə gələ bilmir, qaranlığa qər q olurlar, işığın yenidən yanması isə müəmmadır. Çünki bu dolu yağandan sonra insanlar özlərinə gələ bilmir, bəziləri artıq canını tapşırır, bəziləri isə bir tərəfini itirərək kimlərəse möhtac qalırlar. Kimin imkanı varsa ailəsini az da olsa bu doludan xilas edir. İmkani olmayanlarsa evlərinin bir küncünə qısıılır və əllərini açaraq Tanrıdan bu bəlanın-dolunun bitməsi üçün yalvarırdılar. İnsanların gecələri gündüzünə qarışmışdı.

“Və bu Dolu şəhəri qəfil it kimi həmişə gecədən bir az keçmiş, yuxunun ən şirin yerində tuturdu. Gecənin qaranlığından, Dolunun insanların beynini bir dolu kimi döyüb ruhunu əzən saqqıltısından çaşmış adamlar fırtınanın sahilə atdığı balıqlara oxşayırdılar” (1, 30).

Səngərdə olanlar dolunun hansı evləri, həyətləri vurmasına baxır və əsəbdən özlərini od-alova atırdılar. Çünki bu Dolu onların ailəsini məhv edə bilirdi. Hətta bəziləri buna tab gətirmir, özlərini səngərdən bayıra atır və nəticədə, doluya tuş gəlirdilər. Bütün bu bələlər Dünyanın Ən Varlı Şəhərinin başına gəlirdi. Dünyanın Ən Varlı Şəhərini bələlərdən qorumaq üçün nəyin bahasına olursa olsun öz canlarını fəda edən Ən Gözəl İnsanlar da - Komandır, Drakon, Pələng, Musa, Qeyrət dağarcıqları ...məhz bu şəhərdə idi. Komandirin bir işarəsi bəs idi ki, onlar döyüş meydanına atılsınlar.

Deyilənlərə görə hər birimiz daşdığımız “ad”la bütövləşirik, yəni bizim danışığımız, davranışlarımız, hərəkətlərimiz... adımızın mənasından, mahiyyətində, irəli gəlir. Məhz Aqil Abbas yaratdığı obrazların, surətlərin xarakterlərinin, iç üzlərinin açılmasında bədii detal və motivdən ustalıqla istifadə etmişdir. Yazıçı əsərin adından tutmuş, ta obrazların adlarına-Komandır, Drakon, Pələng, At Belində Olan Adam, Əsgər Köynəkli Oğlan, Dünyanın Ən Varlı Şəhəri, Ağ Ev... qədər hər birinin özünə məxsus simvolik mənə daşdığını göstərmişdir. “Çoxunun da iki adı vardı: biri atalarının qoyduğu, sənəddə yazılan ad, birini də Dədə Qorqudsuz- filansız özləri qazanmışdılar – xarakterləriylə, yumruqlarıyla, dünyaya baxışlarıyla, özlərini müharibəli kinolardakı qəhrəmanlara bənzətməklə” (1, 40).

Aqil Abbas romanın sonunda qanlarıyla, canlarıyla torpağı Vətənə çevirən qəhrəmanlar olduğuna bütün varlığı ilə inandığı üçün rəmzi olaraq Tanrının insanlara bəxş etdiyi “Dolu”nu yağdırır və o günün heçdə uzaqda olmadığını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. “Dolu” romanı, Bakı: “Təhsil”, 2008, 256 s.
2. Mehrəliyev E. Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasında Qarabağ mövzusu. Bakı, 2012, 311 s.
3. Mehrəliyev E. Müharibə və ədəbiyyat: Qarabağ uğrunda mübarizə və 90-cı illərin Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 2000, 227 s.
4. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, II cild, Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 1088 s.
5. Yusifli V. Sözü Aqil Abbas ahəngi // 525-ci qəzet, 2013, 16 mart, s.20.

Summary

The article deals with the topic of the Karabakh War in Azerbaijani literature on the example of the novel “Grad” by A. Abbas. It was in this novel that the writer fully and broadly reflected the historical realities, the realities of the war, the brutal atrocities committed by the Armenians against our people. The writer managed to use artistic means to fully show the destroyed human destinies, pain and bitterness caused by this war to our people. In this regard, A.Abbas has made a great contribution to modern Azerbaijani literature.

Abışova Sevinc Əlimövsüm qızı

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN REGIONDA YARATDIĞI YENİ REALLIQLAR

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, vətən, lider, xalq, ordu, müharibə, reallıq;

Key words: Azerbaijan, Karabakh, homeland, leader, nation, army, war, reality

Ermənistan tərəfinin genişmiqyaslı hərbi təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycan ordusu əks-hücum əməliyyatlarına 2020-ci il sentyabrın 27-də start verdi. Çünki 12 iyul təxribatı zamanı aldığı zərbədən nəticə çıxarmayan, avqustun 23-də diversiya qrupunun iflası ilə üzləşən düşmən cəbhəboyu zonada yerləşən hərbi birləşmələrimizin mövqelərini və yaşayış məntəqələrini artilleriya qurğularından intensiv atəşə tuturdu. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yüksək hazırlıq səviyyəsi Ermənistanın bütün planlarını alt-üst etdi (3, 19). Bu planın arxasında məkrli niyyətlər dayanırdı. İşğalçı ölkənin rəsmi şəxsləri, eləcə də Qarabağdakı separatçılar bir sıra ultimatumlar səsləndirərək Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərini bombalamaq, “yeni torpaqlar naminə yeni müharibə” tezisində uyğun bəzi yaşayış məntəqələrini ələ keçirmək fikrində olduqlarını bildirirdilər. Beləliklə də, düşmən uzun müddətdən bəri törətdiyi cinayətlərin və verdiyi təcavüzkar bəyanatların cəzasını aldı. Sentyabrın 27-də start verilən qalibiyyət yürüşü noyabrın 10-da “dəmir yumruğun” zərbəsi altında Ermənistanın kapitulyasiyası ilə başa çatdı.

Qüdrətli Azərbaycan ordusunun bir il öncə həyata keçirdiyi əks-hücum əməliyyatlarını “ildırımsürətli müharibə” də adlandırmaq olar. Çünki qarşı tərəfin 30 il ərzində işğal altında olan ərazilərdə qurduğu istehkamlar, çoxpilləli maneələr, üstəlik, beynəlxalq tribunallarda mövcud ikili standartlar, habelə, Ermənistanə verilən silah yardımları əməliyyatların 44 gün ərzində bitməyini proqnozlaşdırmağa imkan vermirdi. Ancaq xalq-ordu-lider birliyi, azərbaycanlıların doğma torpaqlarına bağlılığı və millətin vətənpəvərlik duyğuları nəinki İrəvan, hətta, Ermənistanə siyasi-hərbi dəstək ifadə edən bəlli paytaxtları da mat vəziyyətinə saldı.

Azərbaycan dövləti, Ali Baş Komandan və Azərbaycan ordusu xalqımızın adını müstəqillik tariximizə qızıl hərflərlə yazdırdılar. 30 il ərzində görülən işlər, həyata keçirilən ardıcıl və prinsipial siyasət, beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində ortaya qoyulan qətiyyətli mövqe ərazimizin 20 faizini qəsb etmiş erməni işğalçılarının təcavüzkar niyyətinə son qoydu. Hərb meydanında ağır məğlubiyyət səbəbindən Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan kapitulyasiya aktını qəbul etməyə məcbur oldu. Rusiya və Azərbaycan prezidentlərinin imzaladığı birgə bəyanatın altında imzasını qoydu. Bununla da, Qarabağ müharibəsinin hərbi mərhələsi yekunlaşdı.

Qüdrətli Azərbaycan ordusu bir il öncə Ali Baş Komandanın “İRƏLİ” əmrini böyük ruh yüksəkliyi ilə qəbul etdi və 44 gün müddətində erməni təcavüzünə son qoyaraq tarixi zəfərə imza atdı. Bu, elə bir zəfər idi ki, dünya hərbi elmi onun necə qazanıldığını uzun illər incələməklə məşğul olacaq. Bu, elə bir zəfər idi ki, torpaqlarımıza qarşı hələ də iddialar irəli sürən mənfur düşmən revanş xəyallarına düşərkən həmin 44 günü xatırlamaq və qarşıda onu hansı aqibətin gözlədiyini yüz dəfə götür-qoy etmək məcburiyyətində qalacaq. Hazırda postmüharibə dövrünü yaşayırıq. Azərbaycan dövlətinin postmüharibə dövrü ilə bağlı hər bir təşəbbüsü İrəvanda ciddi narahatlıqla qarşılanır. Ölkə başçısının Zəngəzur dəhlizinin perspektivləri barədə dediklərini isə qarşı tərəf öz maraqlarına uyğun istiqamətdə yozur. Düşmən məqsədyönlü şəkildə Qarabağ bölgəsində təxribatlara gedərək 10 noyabr bəyanatının təftişinə, beləliklə də, sənədin bəndlərinin icrasından yayınmağa cəhdlər göstərir. Görünən isə odur ki, İrəvan Azərbaycan tərəfinin konstruktiv ideyaları ətrafında global ajiotaj yaradaraq ona uzadılan xilas əlindən imtina etməyə çalışır.

Müasir dövrün döyüş üsullarının effektiv şəkildə tətbiq olunduğu ikinci Qarabağ müharibəsinin nəticələri heç vaxt unudulmayacaq. Çünki hazırda planetin ayrı-ayrı regionlarında çoxsaylı münaqişə ocaqları var və onların yaxın zamanlarda həlli perspektivləri görünür. Bəzi münaqişələrin yaşı Qarabağ problemindən də çox və dərinidir. 2020-ci ilin bəlli hadisələrinə qədər beynəlxalq ekspert mərkəzlərində az sayda insanlara rast gəlmək olardı ki, onlar 30 illik tarixi olan, ikili standartlar və erməni lobbi maraqlarının birləşdiyi Qarabağ probleminin bu qədər qısa müddətdə, bir tərəfin tam qələbəsi, digərinin isə 44 gündən sonra kapitulyasiyası ilə nəticələnməyini proqnozlaşdırsın. Ancaq bu hadisə baş verdi və Azərbaycan dövləti tarixi ədalətin, beynəlxalq hüquq normalarının güc yolu ilə həllinin mümkün olduğunu dünyaya sübut etdi. Müharibə və postmüharibə dövründə verilən bir çox bəyanatlar antiazərbaycan mahiyyəti daşısa da, dünya hərbi sənəti tarixinə əbədi yazılacaq qələbə sayəsində yeni reallıqları heç kimin dəyişə bilməyəcəyi artıq hamıya aydındır.

Noyabrın 8-i Azərbaycan xalqının tarixində əbədi qalacaq. Milli kimliyimizin və mənəvi ruhumuzun simvollarından birinə çevrilən Şuşa şəhərinin azad edilməsi zamanı Azərbaycan

əsgərinin göstərdiyi rəşadət heç vaxt yaddaşlardan silinməyəcək. Dünya hərbi sənəti tarixinə qızıl hərflərlə yazılan Şuşa uğrunda döyüşlərdə ordumuzun nümayiş etdirdiyi qələbə əzmi, doğma, ana torpaq uğrunda aparılan ölüm-dirim mübarizəsində qazanılan tarixi zəfərin sirləri dünya hərbi mərkəzlərində hələ də tədqiq edilir, 44 günlük müharibənin hər günü təhlil olunur və nəticələr çıxarılır. Şübhə yoxdur ki, Şuşa əməliyyatı həm də beynəlxalq hərbi dərslərinə salınacaq (3, 397).

Erməni ekstremistləri noyabrın 8-də, 44 günlük müharibənin tarixi dönüş anında elə bir dərs aldılar ki, bu dərsi nə Azərbaycan xalqının heysiyyəti ilə oynayan Paşinyan və onun diletant komandası, nə də dünyada ən qəddar terrorçuları milli qəhrəman səviyyəsinə qaldıran erməni diasporu əsla unutmayacaq. Müzəffər Azərbaycan ordusu sözün əsl mənasında, düşməne elə bir toy tutdu ki, adətən hətta məkrli niyyətlərində belə birlik nümayiş etdirən Ermənistan cəmiyyətində ciddi parçalanma yarandı, hakimiyyət və müxalifət arasında qarşıdurma start götürdü. Ermənistan toparlana bilmir və sadəcə populist bəyanatlar verməklə kifayətlənir. Onun sözünə qlobal miqyasda da kimsə dəyər vermir, nəticədə düşməni yenidən aqressivləşir, müharibə ritorikasını artırır və Qarabağda təxribatlara əl atır. Əlbəttə, qarşı tərəfin cəhdlərinin səmərə verəcəyinə hətta Ermənistanın özündə belə inanmırlar. Bəlli mərkəzlər isə Paşinyan, yaxud separatçı qüvvələrə təsir imkanlarını hələ də saxlayan Koçaryan-Sarkisyan cütliyünün növbəti avantüralarının ermənilərə bəla başa gələcəyini indidən proqnozlaşdırırlar.

Vətən müharibəsində qazanılan tarixi qələbə öz şərtlərini dictə edir və Azərbaycan həm region, həm də global arenaya özü tərəfindən yaradılan yeni reallıqlarla çıxır. Ölkə vətəndaşları və dünya azərbaycanlıları üçün mənəvi-psixoloji anlamda da yeni vəziyyət formalaşır və ikinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan üzərində əldə edilən zəfərin yaratdığı mənəvi ruh bütün həmvətənlərimizin ictimai davranış normalarına sirayət edir. Çünki artıq onlar dünya ictimaiyyəti qarşısına məğlub, torpaqlarının bir hissəsini itirən deyil, 30 illik işğaldan sonra ərazilərini hərbi güc yolu ilə cəmi 44 günə azad edən qalib millətin nümayəndələri kimi çıxır. Odur ki, dövlət başçısının təbircə desək, nəinki keçən ilin, son 30 ilin əsas yekunu torpaqlarımızın işğaldan azad olunmasıdır (5). Prezident İlham Əliyevin 17 illik fəaliyyəti və diplomatik gedişlərinin məntiqi nəticəsi təkcə bunlarla kifayətlənmir, Azərbaycan bu gün global miqyasda inkişaf etmiş ölkələr sırasına doğru sürətlə irəliləyən dövlət statusunu da qazanıb.

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yaranmış yeni reallıqlar öz şərtlərini dictə edir. Bu reallıqları formalaşdıran isə Ermənistanı sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradan Azərbaycandır. Lakin rəsmi Bakı zəfərin üstünlüklərindən yalnız fərdi maraqları naminə istifadə etmir, həmin üstünlüklərin geosiyasi konfigurasiyada baş verən dəyişikliklərə uğurlu transferini həyata keçirir. Prezident İlham Əliyevin irəli sürdüyü 3+3 formulu indiki gerçəkliklər fonunda bölgə dövlətlərinin geniş və əhatəli koalisiyasını nəzərdə tutur (3). Bir sözlə, Bakı hesab edir ki, regionun üç ölkəsi – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın, habelə, üç maraqlı tərəf – Türkiyə, Rusiya və İranın yaxın təmasları Cənubi Qafqazın yeni arxitekturasının yaradılması ilə bərabər, regionda uzunmüddətli sabitlik və təhlükəsizliyi təmin etməlidir. Postmüharibə dövründə sabitliyin qarantı tək siyasi müttəfiqlik deyil, daha çox iqtisadi tərəfdaşlıq, nəqliyyat-enerji layihələrində birgə iştirakdır. Bu gün coğrafi mövqeyi və sahib olduğu təbii resurslarına görə Azərbaycan bölgədə reallaşdırılan əsas layihələr, tranzit yolların mərkəzi statusunda çıxış edir. Qarabağda savaş bitdikdən sonra ölkəmizin regionun nəqliyyat-kommunikasiya qovşağına çevrilməsi önündəki bütün maneələrin tam aradan qaldırıldığını söyləmək olar. Odur ki, istər yaxın qonşu və dost dövlətlər, istərsə də Azərbaycana sərmayə qoymaqda maraqlı olan ölkələrin investorları azad edilən ərazilərin bərpası proqramlarında aktiv iştirak etmək istədiklərini mütəmadi şəkildə bildirir, regional əməkdaşlığın yeni xəritəsinin müəyyənləşdirilməsinə fayda verməyə çalışırlar.

Postmüharibə dövrü üçün regionda sabitlik və təhlükəsizliyin “yol xəritəsi” məhz noyabrın 10-da imzalanmış Üçtərəfli Bəyanatdır. Ermənistan tərəfinin 30 il müddətində kompromissiz mövqe nümayiş etdirərək işğal siyasətindən əl çəkmədiyi nəticəsində baş verən hadisələr artıq yeni şərtləri dictə edir. Bu şərtləri qalib tərəf kimi Azərbaycan irəli sürür və məğlub Ermənistanın onları yerinə yetirməkdən başqa çıxış yolu yoxdur. Ancaq bəzi Qərb dairələri siyasi alətə çevirdikləri Ermənistan hakimiyyətini və son günlər Nikol Paşinyanı devirmək üçün xeyli aktivləşən müxalifəti yeni avantüralara sürükləyir. Rəsmi İrəvan və separatçı rejim nümayəndələri kimi çıxış edən

ermənilər Qarabağın statusu məsələsinin həll edilmədiyini, status həll olunmasa, davamlı sülhün yaranmayacağını iddia etməyə başlayıblar. Onların düşüncəsində status, separatçı rejimin arzuladığı ərazilərin müstəqil dövlətə çevrilməsini təmin etməlidir. Bu ideyanı təkrar dövriyyəyə daxil edən bəlli mərkəzlər isə bölgədə yaranmış reallıqları dəyişə biləcəklərini ehtimal edir.

Azərbaycan Prezidentinin həyata keçirdiyi yeni informasiya strategiyası Ermənistanda uzun müddətdən bəri davam edən ideoloji böhranın əsas səbəblərindəndir. Dövlət başçısının Qarabağ məsələsində tutduğu prinsipial mövqe, ikili standartlarla çıxış edən təşkilatlara ünvanladığı sərt mesajlar, ən çətin anlarda belə milli maraqları müdafiə etməsi bir tərəfdən Prezident İlham Əliyevin dərin analitik düşüncə qabiliyyətinə, bütün prosesləri ən xırda detallarına qədər analiz etmək bacarığına sahib olduğunu göstərir, digər tərəfdən isə, qlobal təşəbbüslərlə çıxış etmənin gətirdiyi dividendlərə söykənərək hücum diplomatiyasını hücum siyasəti ilə məharətlə əvəz etdiyini sübuta yetirir. Ölkə başçısının bütün müsahibələrində bəzi hallarda cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmayan və çeşidli versiyaların səslənməsinə səbəb olan məsələlər barədə qəti və konseptual mövqe ifadə etməsi onu göstərir ki, İlham Əliyev istər bölgədə, istərsə də qlobal miqyasda baş verən hadisələrlə bağlı yetərli qədər informasiyaya və konkret qənaətə malik liderlərdən biridir.

Rəsmi Bakı düşmənin təbliğat prizmasında uğur əldə etmək imkanlarını da sıradan çıxarır. Belə ki, Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyinin bütün prinsiplərinə riayət edilməsi, xalq və ordu arasında yaradılan monolitlik, müşahidə olunan yüksək həmrəylik duyğuları dezinformasiya xarakterli məlumatların yayılmasının qarşısını alır. Prezident İlham Əliyevin hücum diplomatiyasından hücum siyasətinə keçid strategiyası postkonflikt dövrünün şərtlərinin məhz Bakıdan diqtə edilməsinə səbəb olur. Dövlət başçısının bir qədər öncə toxunduğumuz rusiyalı jurnalist İqor Korotçenkoya 44 günlük müharibənin bəzi yeni detalları və perspektivlər barədə müsahibəsi isə belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir: Azərbaycan istər praktik müstəvidə, istərsə də virtual məkanda hələ müharibədən öncə start götürən, müharibə günlərində effektiv şəkildə həyata keçirilən informasiya siyasətini bu günün özündə də davam etdirir, Cənubi Qafqazda formalaşan yeni konfigurasiya ilə bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırır (5).

Azərbaycan xalqı 44 günlük müharibədə qazanılan qələbəni unutmayacaq. Bu qələbənin əldə edilməsi üçün hərbiçilərimizin göstərdiyi Şuşa rəşadəti dünya hərbi sənəti tarixində əbədi qalacaq. Ölkə başçısının da dəfələrlə bildirdiyi kimi, Azərbaycan əsgərinin döyüş ruhu və vətənə olan sevgisi 30 illik erməni işğalının cəmi 44 gün ərzində aradan qaldırılmasına gətirib çıxardı. Burada ikinci mühüm amil isə Müzəffər Ali Baş Komandanın sərkərdəlik məharəti, “nəyi nə zaman və necə etmək lazım olduğunu” bildiyi sayılır. Məhz vaxtında atılan addımlar, düşməni gözləmədiyi yerdən endirilən sarsıdıcı zərbələr Ermənistanı “ağ bayraq” qaldırmaq məcburiyyətində qoydu.

Ədəbiyyat

1. Cəfərli F. 44 gün anbaan...Rəsmi xronika. Bakı: TEAS PRESS nəşriyyatı, 2021, 644 s.
2. Muğanlı N. 44 günlük müharibə və tarixi qələbə / “İki sahil” onlayn ictimai-siyasi qəzet.
3. Zəfər salnaməsi. Bakı: Sərq-Qərb nəşriyyatı, 2021, 536 s.
4. <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3354629.html>
5. <https://president.az/articles/42101>
6. <https://president.az/articles/50632>
7. [https://azertag.az/xeber/Prezident Ilham Aliyevin Turkiyenin Anadolu Agentliyi ne musahibesi VIDEO-1887365](https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_Turkiyenin_Anadolu_Agentliyi_ne_musahibesi_VIDEO-1887365)
8. <https://president.az/articles/53199>

Summary

The article reflects the reality created by Azerbaijan in the region after the 44-day Patriotic War. On September 27, last year, in response to the large-scale military provocations of the Armenian side, the Azerbaijani army launched counter-offensive operations. As a result, the powerful Azerbaijani army received the order of the Supreme Commander-in-chief with great

enthusiasm and achieved a historic victory by freeing the occupied territories for 30 years from Armenian aggression in 44 days. The historic victory in the patriotic war dictates its conditions, and Azerbaijan emerges into the region and the global arena with new realities created by it. The “road map” of stability and security in the region for the post-war period is a trilateral statement signed on November 10. The Azerbaijani people will not forget the victory in the 44-Day War. As the head of the country has repeatedly said, the fighting spirit and love of the Azerbaijani soldier led to the elimination of the 30-year Armenian occupation in just 44 days.

Əliyev Qoşqar Cəlal oğlu

Azərbaycan Tibb Universiteti Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor

VƏTƏN AMALI VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ

Açar sözlər: vətən amalı, milli mənlilik şüuru, tarixi yaddaş, vətən, tarixi məsuliyyət, vətənpərvərlik şüuru

Key words: homeland process, national self-consciousness, historical memory, homeland, historical responsibility, patriotic consciousness.

Azərbaycanda bu gün uğurla həyata keçirilən müstəqil dövlətçilik siyasətinin konseptual əsaslarını Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış Azərbaycançılıq ideologiyası təşkil edir. Azərbaycançılıq ideologiyasında Azərbaycan xalqının milli maraqları və dövlətçilik mənafeyi öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev yeni tarixi şəraitdə Azərbaycançılıq ideologiyasını müasir dövrün reallıqları ilə daha da zənginləşdirərək uğurla inkişaf etdirir.

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası olan azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini hər zaman yaşatmaq, Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası prosesində milli-mənəvi mentalitetimizi qloballaşmanın neqativ təsirindən qorumağın ən optimal vasitəsi kimi qəbul etməyi tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycançılığın əsas prinsipləri barədə yazırdı ki, “biz azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli-mənəvi dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir – ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, şeirlərimiz, mahnılarımız, xalqımıza mənsub olan adət-ənənələrdir. İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, gərək öz milliliyini qoruyub saxlasın... Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən Azərbaycançılıq ideyasıdır. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik”.

Heydər Əliyevin dövlətçilik və idarəetmə fəlsəfəsinin elmi-nəzəri ideyaları insanlarımızı daim yaşamağa, real vəziyyət barədə düşünməyə, milli quruculuq sahəsində bütün sağlam qüvvələrin mənəvi-intellektual potensialından maksimum və yaradıcı istifadə etməyə ruhlandırır. “Tarix milli mənliliyimizi və quruculuğumuzu yenidən sınağa çəkir” – Ulu öndərin bu mülahizəsi bütün zamanlar üçün aktuallığını saxlamaqdadır, buna görə də siyasi sayıqlığı və milli şərəf hissini millətin inkişafı naminə daim sarsılmaz iradəmizin keyfiyyətləri kimi təkmilləşdirməli, saflaşdırmalı, milli mentalitetimizin ayrılmaz dəyərləri kimi uca tutmalıyıq. Sevindirici faktıdır ki, Heydər Əliyevin “Əzəmət və qüdrətinə, namus və qeyrətinə arxalandığım və güvəndiyim Azərbaycan övladları” ifadəsi bu gün milli təfəkkürümüzün, şərəf və ləyaqətimizin siyasi-mənəvi qaynağına çevrilmişdir. 30 ildən çox bir müddətdə işğal olunmuş ərazimiz 44 gün müddətində azad edildi.

Heydər Əliyevin fəlsəfəsində “vətən amalı” anlayışının strukturunda vətənə xidmət prinsipi mühüm yer tutur. Hər bir xalqın yaşadığı torpaq onun ruhi beşiyidir, çünki vətən hissi, millətin mənəvi-əxlaqi dəyərləri məhz bu etnik məkanda formalaşır. Heydər Əliyevin çıxış və nitqləri ilə dərinlən tanışlıq belə bir güclü əqidəyə əminlik yaradır ki, insanların öz doğma etnik beşiyinə ülvə məhəbbəti, öz doğma diyarına bağlılığı, xalqın ənənələrinə və adətlərinə dərin ehtiramı sosial

fenomen kimi hazırda müstəqil Azərbaycanın vətəndaşlarının yeni mental keyfiyyətlərinə çevrilməkdədir. Doğma diyara və ata ocağına təbii bağlılıq xalqımızın görkəmli şair və yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmış, tarixi yaddaşın və tarixi şüurun Vətən xislətində əks etdirilmişdir: görkəmli şəxsiyyətlərimiz həmişə millətin bəşəri təcrübəsində xalqımızın ləyaqətini ucaldan, onu digər xalqlardan fərqləndirən mental keyfiyyətləri vəsf etmişlər. Xalqımızın həyat təcrübəsində mərdlik, cəsarət, ləyaqət, ulu babaların ənənə və adətləri, xeyirxahlıq və əməksevərliyi həmişə yüksək qiymətləndirilib. Abbas Səhhətin “Vətənim verdi mənə namü-nəmək, Vətəni, mənə, unutmaq nə demək” sözləri həmişə azərbaycanlıların Vətən məhəbbəti amalını şüurlarında milli mentalitetin xüsusiyyəti kimi həkk etdirib. Görkəmli şair və yazıçılar etiraf etmişlər ki, onların poeziyası, obrazlı düşüncələri, həyat müdrikliyinin mənbəyi olan xalq zərbi məsəllərindən, xalq mahnılarından başlayır, çünki bunlar Vətəni vəsf edən, Vətən məhəbbətini əbədləşdirən qaynaqlardır. Azərbaycanlılar böyük sovet məkanında yaşasalar da, “öz kiçik” vətənlərini böyük məhəbbətlə sevmiş, onun qədim tarixi abidələrini qorumaqla şüurlarında vətən amalını yaşatmışlar.

Heydər Əliyev Azərbaycanı tanımaq yolunda atılan hər bir addımı Azərbaycançılığın formalaşdırılması yolunda mühüm təşəbbüs saymışdır. Xalqın milli mənlilik şüuru ilə yeni dünya nizamının reallıqlarına uyğun dəyərləri əxz etməli və bir sözlə inkişaf etməli, öz milli mənliliyini dərk etməlidir. “Mənim üçün hər şeydən üstün mənim milli mənliliyimdir. Milli mənliliyim məni həmişə bütün çətin vəziyyətlərdən çıxarıb. Milli mənliliyə görə də mən istədiyim yolla gedə bilmişəm və xalqıma xidmət edə bilmişəm. Ona görə də milli mənliliyimizi gərək itirməyək (2, 323).

Heydər Əliyevin nəzəri irsində Azərbaycançılıq anlamı öz əhatə dairəsinə görə olduqca genişdir. Ulu öndərin bu mülahizələrinə diqqət yetirək: indi müstəqil bir dövlət olan Azərbaycan bütün dünyadakı azərbaycanlıların qayğısına qalır, onların barəsində fikirləşir, düşünür. Bəzi səbəblərə görə bir çox azərbaycanlılar vətəndən kənarda yaşayırlar.. bunun müsbət cəhəti də var... əgər Brüsseldə və onun ətrafında azərbaycanlılar yaşamasaydı, mən gəlib bir azərbaycanlı kimi görüşməseydim, özümü şübhəsiz pis hiss edərdim. Amma görürük ki, bizim azərbaycanlılar Avropada yaşayır, işləyir, həyat sürürlər. Bu sevindirici haldır” (1, 371).

Heydər Əliyevin müstəqillik konsepsiyasında milli mənlilik şüuru ilə özünüdərk dialektikasına diqqəti cəlb etməklə milli şüur ilə tarixi idrak məsələlərinin aktuallığını ön plana çəkir. Tarixi yaddaş elə bir milli-psixoloji prosesdir ki, onun sayəsində düşünən insan dünyaya, dünya isə insana yaxınlaşır, onun dünyalaşması və dünyanın insanlaşması baş verir. Bu, özünüdərk prosesidir. Tarixi yaddaş anlayışına aydınlıq gətirmək baxımından qeyd etmək istərdik ki, özünüdərk eyni zamanda özünüqayıtmadır, bu isə insanın özünü, öz mahiyyətini yenidən kəşf etmək və onun özünün həqiqətə qovuşmasıdır (4, 8-59, 256).

“Bizim tariximiz bizə ibrət dərsi verməlidir”. Ulu öndərin bu ibrətamiz fikri tarixi yaddaşımıza yazılanları, həkk olunanları dərindən öyrənməyə böyük stimuldur. Həqiqətən də, tarixi unutmazlıq millətin ruhunu öldürür, onun mənlilik şüuruna, mənəviyyətinə ziyan vurur.

Heydər Əliyevin vətən amalı təliminin mühüm struktur elementlərindən biri Vətənin taleyi üçün məsuliyyət hissidir. O, xalqının ağır vəziyyətində məsuliyyət hissini artırılmasını Vətənə dönməz sədaqətin təzahürü sayır. Dünyada müstəqil dövlət kimi tanınmış Azərbaycanın suverenliyinin təhlükə altında olmasını xalqın düşüncəsinə xüsusilə çatdıraraq ölkə Prezidenti Bakıda ümumrespublika müşavirəsindəki çıxışında (avqust 1993) demişdir: “Biz, böyük imtahan içindəyik və bu imtahandan ləyaqətlə çıxmalıyıq. Hər bir azərbaycanlı, əgər onun qəlbində doğrudan da Azərbaycanlı hissiyyəti varsa, nəbz Azərbaycan xalqının ümumi nəbzi ilə həmahəng vurursa, bu yolla getməlidir”. Həqiqətən də, vətən amalı, hər şeydən əvvəl, vətən üçün əməli, faydalı və vicdanlı iş görmək deməkdir.

Etiraf edək ki, mətin iradəli böyük siyasətçi və səriştəli dövlətçilik təcrübəsinə malik Heydər Əliyev xalqını bu ağır günlərdə ruhdan düşməməyə çağırır, özünün yüksək mənəvi keyfiyyətlərini bir daha nümayiş etdirməyə səsləyirdi. Həmin dövrdə Heydər Əliyev xalqa “Vətən və tarixi məsuliyyət” anlamının vəhdətdə ən yüksək mənəvi keyfiyyət olduğunu inandırıcı surətdə aşılama bilmişdir. Xalq dərk etməyə başlayırdı ki, gələcək nəsillərin azad, müstəqil, öz milli ənənələrinə, tarixi ənənələrinə sədaqətli ola bilməsi üçün dərindən düşünməlidir. Bu elə bir tarixi məsuliyyət anıdır ki, hər kəs hər şey üçün məsuliyyət daşımalı, öz vicdanı qarşısında cavab verməlidir. Ölkə

Prezidenti üçün vətən və vicdan bir əxlaqi məcrada təsəvvür edilən anlayışlardır. Vicdan əzabı çəkməyən vətəndaş Vətən amalının ülviliyini dərk edə bilməz. Ona görə o, xalqın düşüncəsində bir daha belə ülvî keyfiyyətin önəmliyini xatırladaraq deyirdi: “Xalq, insan daxili gücünü, iradəsini həmişə ağır dövrlərdə büruzə verir”.

Heydər Əliyev Vətənin ağır günlərində azərbaycanlıların mənəvi aşınmaya məruz qalmış vətənpərvərlik hisslərindən müstəqilliyimizi daha da möhkəmləndirmək üçün sosial enerji kimi istifadə etməklə müqəddəs vəzifəni yerinə yetirir. Bu mənada, demək olar ki, vətənpərvərlik Heydər Əliyevin vətən amalı təliminin ən mühüm komponentlərindən biridir. Tamamilə məntiqidir ki, vətən amalını vətənpərvərlik anlayışından ayırmaq mümkün deyildir. Başqa sözlə, vətən olmadan vətənpərvərlik, vətənpərvər şəxsin fəaliyyəti və insanın daxilən vətənpərvərliyə hazır olması, ədalətli vətənpərvər hərəkəti üçün müqəddəm şərtlər də ola bilməz. Heydər Əliyevin vətənpərvərlik konsepsiyası funksional olaraq bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç komponentdən ibarətdir: vətənpərvər münasibət, vətənpərvərlik şüuru və vətənpərvərlik fəaliyyəti. Vətənpərvər münasibət insanın vətənin faydası üçün lazım olan fəaliyyəti həyata keçirmək niyyəti, həmçinin ölkəsinin maddi-mənəvi sərvətlərinə daxili pozitiv münasibətdir. Vətənpərvərlik şüuru vətənpərvərlik obyektinə ilə vətənpərvərin qarşılıqlı təsirinin bütün növlərinin mənəvi tənzimləyicisi, onun şüurunun daxili determinantıdır. Vətənpərvərlik fəaliyyəti isə vətənpərvərliyin real hiss olunan və görünən tərəfləridir.

Vətənpərvərlik Heydər Əliyevin ictimai görüşlərində hər şeydən əvvəl real gerçəkliyin fərqli cəhətlərini özündə ehtiva edən anlayış kimi açılır, vətənpərvərlik Vətən anlayışının mahiyyəti ilə vəhdətdə götürülür. Vətənpərvərlik vətənə məhəbbət, əcdadların ənənələrinə hörmət deməkdir. Bu mənada bölünməz, vətənpərvərlik hissi ilə vətənpərvərlik şüuru bir-birilə dialektik vəhdətdə çıxış edirlər. Vətənpərvərlik şüuru özündə keyfiyyətə yeni cəhətləri daşıyan fenomendir, beləki onun məzmununda coğrafi, sosial və mədəni mühitlə bərabər yeni keyfiyyətli dövlət quruluşunu, idarəetmə formalarını, demokratiyanın inkişaf səviyyəsini, real siyasəti ehtiva edən siyasi mühit anlayışını daşıyır. Özündə bu komponentləri daşıyan vətənpərvərlik anlayışı bütövlükdə yüksək mənəvi-əxlaqi dəyər kimi Heydər Əliyevin fəlsəfi görüşlərində milli ideyanın tərkib elementi kimi təqdim olunur. Vətənpərvərlik şüuru özü müstəqil siyasi-əxlaqi dəyər olmaqla Vətənin sosial dəyərlərinə münasibətdə müəyyən meyar rolunu oynayır, şəxsiyyətin ətraf hadisələrə dəyər yönümlərini formalaşdırır.

Ulu öndərin “vətən konsepsiyası”nın məzmununda “vətənə xidmət” anlayışı əhəmiyyətli yer tutur. O, hesab edirdi ki, hər bir xalqın yaşadığı torpaq onun ruhi beşiyidir, çünki millətdə vətən hissi, onun əxlaqi dəyərləri məhz yaşadığı torpaqda və sevdiyi vətəninə ali dəyərlər kimi formalaşır.

Hakimiyyət mənəvi cəhətdən güclü olarsa, onun beynəlxalq nüfuzu da yüksək olar. İtaliya politoloqu Antonio Menegettinin bir yaxşı ifadəsi var. O, yazır: “Əgər hakimiyyət başqaları üçün özünürealizə etməyə imkanlar açmırsa o, tarixi əhəmiyyət kəsb etmir” (5, 36).

Ulu öndərin bütövlükdə milli inkişaf konsepsiyasının aparıcı elementi olan Azərbaycançılıq ideologiyası, həm ölkəmizdə, həm xaricdə yaşayan soydaşlarımızı həmrəyliyə səsləyən milli dəyərdir. “Bütün Azərbaycanlıların indi dünyada bir vətəni var. O da Azərbaycan Respublikasıdır. Bir dövlətimiz var. Bu müstəqil Azərbaycan Respublikasıdır, onun dövlətidir. Gəlin hamımız bu dövlətin, bu vətənin ətrafında birləşək”. (1997-ci il avqustun 4-də Birləşmiş Ştatlarda Heydər Əliyevin soydaşlarımızla görüşündə söylədiyi çıxışdan. Bax: 3, 172)

Ölkə Prezidenti gənclərin məfkurəsində Vətən amalı idealının formalaşdırılması mövqeyindən çıxış edərək, gənclərimizdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərini formalaşdırmaq üçün siyasi tərbiyə işinin effektivliyini artırmaq, onlarda öz dünyagörüşünü inkişaf etdirmək, özünütərbiyə, ictimai əhəmiyyət kəsb edən ideyaların, normaların və prinsiplərinin mənimsənilməsinə yönəldilmiş fəallığı stimullaşdırmaq vacib sosial-psixoloji problem hesab edirdi. “Sizin ən ümdə vəzifəniz vətənə, ölkəmizə, doğma torpağımıza daim sədaqətli olmaqdır. Hər bir gənc bunu heç vaxt unutmamalıdır. Nə olursa-olsun vətənə, xalqına, ölkəsinə, dövlətinə sədaqət hər bir gənci daim yaşadacaq və ona cəmiyyətdə özünə layiq, özü istədiyi yeri tapmağa imkan verəcəkdir”.

Milli mədəniyyətin yüksəliş səviyyəsi hər şeydən əvvəl təhsilin bütövlükdə cəmiyyətin humanistləşməsindən asılıdır. Burada isə aparıcı element xalqın, millətin sosiomədəni dəyərlərinin zəngin bazasının mahiyyətini özündə daşıyan dil mühüm amildir. Dil sosiomədəni ünsiyyət vasitəsidir. Heydər Əliyevin ictimai-siyasi görüşlərində dil daha çox xalqlar arasında mədəni ünsiyyət vasitəsidir. Ümumiyyətlə, ünsiyyət mədəniyyəti xalqın mənlilik şüurunun və mentalitetinin mühüm göstəricisidir. Əsrlər boyu xalqlar bir-biriləri ilə sıx əlaqələr yaratmış, bir-birilərinin dil xüsusiyyətlərini öyrənmiş, maddi və mənəvi dəyərlər mübadiləsinə girmişlər. Heydər Əliyev dilimizin özünəməxsusluğundan danışarkən dilimizin zənginliyini xüsusi vurğulayır. Bəlkə buna görə də, yəni Azərbaycan xalqının düşüncəsində və mentalitetində xalqlarla ünsiyyətə meyl yüksək olduğundan dili də çox zəngindir. Heç təsadüfi deyildir ki, ünsiyyət mədəniyyəti bu gün xalq diplomatiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Deməli, insanların ünsiyyət mədəniyyəti gözəl insani keyfiyyətlərə söykənməlidir. Hələ Demokrit "Etika" əsərində göstərirdi ki, insan ədalətə, vicdana zəkanın gözəlliyi ilə vəhdətdə baxmalıdır... Xoşbəxt olmaq üçün ədalətli, ağıllı və gözəl yaşamaq lazımdır" – yunan mütəfəkkirinin bu fəlsəfi baxışı dəyərini nəinki itirməmiş, əksinə, müstəqil Vətənimizin çiçəklənməsi naminə çalışan Ulu öndərin görüşlərində də inkişaf etdirilmişdir.

Təbii ki, Heydər Əliyevin ana dilimiz haqqında qayğısı müdrik insanın öz doğma xalqına, onun zəngin mədəniyyətinə, qədim tarixinə, mənliliyinə və əqidəsinə dərin ehtiram hissindən irəli gəlir. Ulu öndərin dil siyasəti ilk növbədə onun müdrikliyinə ehtiram bəsləyən hər bir vətəndaşı barədə qayğıdır. Bu gün insanlarımız artıq imperiya şüurundan azaddır, öz doğma dilində sərbəst danışır, yaradır, dünya birliyinin xalqları ilə mədəni dialoqda iştirak etməyə hazır vətəndaşlardır. Zəka sahibi olan insana fəlsəfi yanaşılarsa, o elə bir Kainatdır ki, onunla yaranır, onunla dünyasını dəyişir. H. Heyne deyirdi ki, hər baş daşının altında bütöv dünya tarixi yatır. Şəxsiyyətə, onun suverenliyinə hörmət edilməlidir. İnsan tarixi yaddaşını unutmamalı, bütövlükdə keçmişinə qapılmamalı, daim irəliyə baxmalıdır.

Alman filosofu Q. Hegelin belə bir kəlamı vardır: "dövlət mənəvi substansiyadır", dahi filosof demək istəyir ki, milli dövlət və onun başında duranlar yüksək mənəviyyətə, mədəniyyətə ən yüksək dəyərlər kimi yanaşmalıdırlar. Bu kontekstə Ulu öndər hesab edirdi ki, yalnız öz tarixi və mədəniyyəti ilə yanaşı bəşəri dəyərləri də milli şüur və milli ideya müstəvisində mənimsəyən hər bir azərbaycanlı öz dövlətini inkişaf etdirə bilər.

Beləliklə, sonda biz alman filosofu Maks Veberin bir ifadəsini xatırlatmaq istərdik: "Biz ona görə insanıq ki, dünyaya, ətrafımıza insani məna kəsb etdirmək qabiliyyətinə, iradəsinə malikik". Biz bu gün qətiyyətlə deyə bilərik Heydər Əliyevin "Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam" ideyası nəinki milli manifest kimi səslənir həm də onun Azərbaycançılıq konsepsiyası xalqımızın müstəqilliyini, milli varlığını, mənəvi ləyaqətini mənalandırır, gələcəyini nurlandırır. Məhz buna görə də Heydər Əliyev irsi Azərbaycan xalqının misilsiz əvəzolunmaz milli sərvətidir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. C.III, B., Azərənşr, 1997.
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. C.V, B., Azərənşr, 1998.
3. Əliyev Q. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. B., Qismət, 2003.
4. Маралов В.Г. Основы самосознания и саморазвития / Раздел: Психология самосознания. М., Академия, 2004, 256 с.
5. Менегетти А. Психология лидера. М., ННБФ Онтопсихология, 2002.

Summary

In the article it is analyzed that the base of the independent statehood policy held in Azerbaijan was Azerbaijanism ideology which was established by the leader Haydar Aliyev. Enriching Azerbaijanism ideology with the reality of the modern world in new historical condition created by President Ilham Aliyev is researched. In the philosophical-theoretical ideas of Haydar

Aliyev “homeland purpose”, “responsibility for the destiny of the homeland”, “national self-consciousness”, “patriotism”, “mother tongue” notions are interpreted.

Həsənova Şəlalə Arif qızı

**Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor,
Əməkdar Jurnalist**

AZƏRBAYCANIN 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏKİ QƏLƏBƏSİ XARİCİ EKSPERTLƏRİN GÖZÜ İLƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, İlham Əliyev, Ermənistan, xarici ekspertlər, siyasi xadimlər, ədalətli müharibə, 44 günlük Vətən müharibə, media, Haaqa Konvensiyası, Cenevrə Konvensiyası, BMT-nin Baş Assambleyası, raket hücumu, hərbi cinayət.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Ilham Aliyev, Armenia, foreign experts, politicians, just war, 44-day Patriotic War, media, Hague Convention, Geneva Convention, UN General Assembly, missile attack, war crime.

Dünyanın bir çox ölkələrinin siyasətçiləri və ekspertləri Azərbaycan Vətən Müharibəsinin ədalətli olması barədə qətiyyətli fikir sərgiləyiblər.

XXI əsrin bu mühüm hadisəsini işıqlandıran dünya mediasını təhlil edərkən, diqqəti çəkən odur ki, loyal nəşrlər və politoloqlar Qarabağın Azərbaycanın ərazisi olduğunu xüsusi vurğulayıb və ölkəmizin öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək naminə mübarizə apardığını göstərdilər. Belə ki, Bundestaqdakı Alman-Cənubi Qafqaz parlament qrupunun sədri **Barbara Hendriks “Deutsche Welle”** media yayımı şirkətinə verdiyi müsahibəsində demişdir: “Beynəlxalq hüququn Azərbaycanın tərəfində olduğu aydındır” [1]. Latviya parlamentarisi **Armands Krauze** həm Seymin, həm də Latviya Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi mövqeyini belə səsləndirmişdir: “Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa olunmalı, BMT -nin qətnamələrinin şərtlərinə müvafiq olaraq hərbi əməliyyatlar dayandırılmalıdır. Bu sənədlərdə aydın şəkildə göstərilir ki, Ermənistan silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağı və digər işğal olunmuş əraziləri tərk etməyə məcburdur” [2].

İtaliyanın **nododigordio.org** saytında dərc olunmuş Beynəlxalq siyasi araşdırmalar Mərkəzinin direktoru **Daniele Lazzeri** “Azərbaycanın qələbəsindən sonra Qafqazda bəziləri özlərini atılmış hiss edir” adlı müsahibəsində qeyd edir ki, “44 günlük müharibə şəraitində Azərbaycan Dağlıq Qarabağda və 7 qonşu rayonda Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərinə ədalətli iddialar irəli sürüb. Sonda Bakının öz ərazilərini geri qaytarmaq hüququ çoxsaylı beynəlxalq qətnamələrdə təsbit edildiyi kimi üstün gəldi” [8].

Modern Diplomacy-də dərc olunmuş “Dağlıq Qarabağın mədəni irsinin dağıdılması” adlı məqalədə qeyd edilir ki, işğal olunmuş ərazilərdə mədəniyyət və dini abidələrin dağıdılması beynəlxalq hüquqa görə müharibə cinayəti sayılır. 1954 -cü il Haaqa Konvensiyasına görə, işğalçı qüvvələr mədəni dəyərlərə hörmət etməli və onları qorumaq üçün lazımi addımları atmalı, silahlı qarşıdurma baş verdiyi halda, əmlak oğurluğunun qarşısını almağı da öhdələrinə götürməlidirlər [3].

ABŞ-ın “**The New York Times**” qəzetində Azərbaycanın Ermənistan üzərində qələbəyə və atəşkəsə həsr olunmuş məqalədə göstərilir ki, “azərbaycanlılar üçün münafiqliyin nizamlanması 1994-cü ildə başa çatan birinci Qarabağ müharibəsi zamanı öz evlərini itirən yüz minlərlə məcburi köçkünün doğma ocaqlarına qayıtmasına şərait yaradır. Ermənistan təqribən 30 il ərzində BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən dərhal çıxarılmasını tələb edən və məcburi köçkünlərin doğma ev-əşiklərinə qayıtmalarını nəzərdə tutan qətnamələrinə məhəl qoymayıb” [4]. Almaniyanın “**The European**” nəşrində vurğulanır ki, Avropada çoxları Qarabağ müharibəsində İslam-xristian qarşıdurması axtarırlar, və bu yanlış stereotipdən əl çəkmək lazımdır” [6]. Eyni fikirlər Rusiya, Amerika, Britaniya və digər nəşrlərin səhifələrindən də səslənirdi.

Azərbaycana qarşı zidd mövqedə olan siyasi mərkəzlər tərəfindən qondarma “status” məsələsi ara-sıra gündəmə gətirilir. Bu kimi provokativ cəhdlərə bir sıra ölkələrin sanballı alim və politoloqlarının cavabı xüsusi diqqət çəkir. **Hüquq elmləri doktoru, professor, Rusiya Federasiyasının əməkdar hüquqşünas, Rusiya Hərbi Elmlər Akademiyasının akademiki İqor Qlebov**. “Zerkalo” elektron qəzetinə verdiyi “Azərbaycanı hərbi cinayətlərdə ittiham etmək cəhdləri iflasa uğradı” adlı müsahibəsində Prezident İlham Əliyevin “status” barədə qətiyyətli qərarının hüquqi əsasını səsləndirərək qarşə mövqeyə qarşı sədd çəkdi. Müxbirin “Azərbaycan prezidenti bildirib ki, artıq erməni qüvvələri çıxarıldıqdan sonra danışıqlar zamanı status məsələsi müzakirə edilməyəcək. Qarabağın heç bir muxtariyyəti olmayacaqdır”, - sualına akademiknin cavabı belə oldu: “Bu fikrə hörmət etmək lazımdır. Yəqin ki, bu, tərəflərin razılaşdırılmış qəti mövqeyidir. Beynəlxalq hüquqda “muxtariyyət” kimi müəyyənləşmiş anlayış yoxdur. ƏRAZİNİN STATUSUNU HƏMİŞƏ SUVEREN, YƏNİ ONUN YURİSDİKSİYASINA MALİK OLAN DÖVLƏT MÜƏYYƏN EDİR. [5].

Bu sırada amerikalı politoloq **Endryu Koribko** və alman siyasi analitiki **Tobias Pfenniçin** fikirləri də maraq kəsb edir. “Zerkalo”-ya verdikləri müsahibədə onlar bildirmişdirlər ki, status haqqında sülh razılaşmasının mətnində heç bir söz yoxdur. Bu da Azərbaycan üçün o cür şərh olunur ki, bu region beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq ölkənin ayrılmaz hissəsidir [7].

Tarix göstərir ki, güclü dövlətlər sülhə müharibə vasitəsi ilə nail olurlar. Bu həqiqət Ermənistanın işğal altında olan əzəli torpaqlarımızın 73 faizinin azad edilməsi və Azərbaycanın qələbəsi ilə əyani təsdiqini tapmışdır.

Məhz texniki üstünlük, hərbi qüdrət, yüksək peşəkarlıqlı döyüş hazırlığı, güclü zabit korpusu, Azərbaycan ordusunun mənəvi-psixoloji durumu erməni birləşmələrinin müdafiə xəttini yardı, eləcə də hərbi meydanında üstünlüyünü təmin etdi. **Rusiyalı** politoloq, Siyasi və iqtisadi Kommunikasiyalar Agentliyinin eksperti **Aleksey Qromski** Caliber.az saytına verdiyi müsahibədə qeyd edib ki, “müasir ordu hər bir ölkənin suverenliyinin rəhnidir, Ermənistan Respublikasının Silahlı Qüvvələri isə bu gün buna uyğun deyil” [13]. Eyni fikri “Zerkalo”-ya verdiyi eksklüziv müsahibəsində **Serbiya** hərbi kəşfiyyatının polkovniki **Slaviş Qoluboviç** də dilə gətirib [10]. **Koreya Respublikası** Silahlı Qüvvələrinin **general-leytenantı Chun In Bum** bildirmişdir ki, “Koreyada çoxları Qarabağda aparılan müharibənin gedişatını izləyirdi. PUA-nın istifadəsi hərbi elmin inkişafının ən bariz sübutu oldu və etiraf etmək lazımdır ki, pilotsuz təyyarələrin Azərbaycan hərbiçiləri tərəfindən tətbiqi son dərəcə bacarıqlı və peşəkar gediş idi” [12].

Bütün dünya Azərbaycanın Vətən müharibəsini hərbi elmin inkişafında yeni mərhələ adlandıırırlar. Bu səpkidə müdafiə və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri üzrə **ispan** mütəxəssisi **Guillermo Pulido** bildirmişdir: “Azərbaycan uzun illər ərzində Ermənistandan daha yüksək hərbi innovasiya qabiliyyəti nümayiş etdirmişdir və bu, 2016-cı ilin hərbi münaqişəsində aydın şəkildə görünürdü. 2016-cı ildə Azərbaycanın üstünlüyünə və 2020-ci ilə qədər istehsal etdiyi hərbi satılmalara nəzər saldıqda, artıq 2020-ci il müharibəsinin başlanğıcında mənə aydın oldu ki, Azərbaycan texnoloji cəhətdən Ermənistanı xeyli üstələyir. Hərbi innovasiya çətin bir məsələdir və strategiya məsələlərinə novatorluqla yanaşan, böyük miqdarda pul sərf edən bir ölkə daha böyük hərbi üstünlük əldə edə bilər” [14].

Azərbaycan üçün müharibə azadedicidir, yəni ədalətli, erməni tərəfi üçün ədalətsiz idi. Bu isə əsas məqamlardan idi. Bu haqda fikir bildirənlərin sırasında **Fransada** fəaliyyət göstərən Strateji təhlil və geosiyasi Tədqiqatlar Mərkəzinin sədri **Naim Asas** qeyd edib: “Bu qələbədə həlledici amil hərbi əməliyyatların xarici siyasi müşayiəti yox, Azərbaycan hərbiçilərinin döyüşkənliyi idi. Döyüş meydanında Azərbaycan əsgərləri haqq işi uğrunda vuruşdular və bu, onlara güc və cəsarət verdi, çünki onlar işğalçılar deyil, xilasedicilər idilər” [11].

Regionda yeni realıq yaradaraq, Prezident İlham Əliyev Azərbaycan və erməni icmalarının dinc yanaşı yaşamasının zəruriliyini dəfələrlə qeyd etmişdir. Vladimir Putinlə həmrəy olaraq o, Qorbaçovun icad etdiyi “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” anlayışını müasir siyasi terminologiyadan çıxarmış, üçtərəfli sülh sazişi imzalandıqdan dərhal sonra Qarabağda ermənilərə bələdiyyə idarəetməsi verilməsinin mümkünlüyünü, münaqişəyə son qoyulmasının, Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında barışığın və postmüharibə sindromunun aradan

qaldırılmasının zəruriliyini bildirmişdir. Azərbaycanın öz ərazisi ilə Ermənistan üçün qazın nəqlini həyata keçirmək razılığını **akademik İqor Qlebov** yüksək qiymətləndirərək, vurğulamışdır: “Əgər mən erməni olsaydım, Azərbaycana baş əyərdim. Nə gədər fikir ayrılıqları olsa belə, başa düşməliyə ki, biz insanlarıq, bizim kimi insanların istilikdən məhrum etməyə haqqımız yoxdur. Axı Ermənistanda da yaşlılar, uşaqlar, əlillər var... Azərbaycan hakimiyyətinin bu qərarı, zənnimcə, sadəcə olaraq, təsərrüfat qərarı deyil, düzgün istiqamətdə atılmış güclü hərbi-siyasi addımdır. Bu da Ermənistanın hər hansı revanşist millətçilərinin basqısını dəf edir. Bu qərar Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinin müdrikliyini sübut edir və şübhə etmirəm ki, Ermənistanın bütün sağlam qüvvələri tərəfindən layiqincə qiymətləndiriləcəkdir [9].

Ədəbiyyat

1. **28.09.2020:** Бой в Нагорном Карабахе: что говорят в Берлине <https://www.dw.com/ru/boi-v-nagornom-karabahe-cto-govorjatv-berline/a-55083696>
2. **25.10.2020:** “Ереван вознамерился создать какую-то “Великую Армению” <https://haqqin.az/news/192389>
3. **30.10.2020:** В Modern Diplomacy опубликована статья, посвященная систематическому уничтожению Арменией культурного наследия Нагорного Карабаха <https://www.trend.az/azerbaijan/karabakh/3326930.html>
4. **11.11.2020:** “The New York Times”: Hərbi məğlubiyyətlə qarşılaşan Ermənistan Dağlıq Qarabağ müharibəsi üzrə sazişə razılaşıdı <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/63066>
5. **19.11.2020:** Академик Глебов: Попытки обвинить Азербайджан в военных преступлениях провалились <https://zerkalo.az/akademik-glebov-popytki-obvinit-azerbajdzhan-v-voennyh-prestupleniyah-provalilis/>
6. **11.12.2020:** Немецкое СМИ: «Европа должна помогать Армении только при условии отказа от притязаний на Карабах» <https://haqqin.az/news/195962>
7. **28.12.2020:** Эксперты из США и Германии: В Москве Алиеву нужно будет задать один вопрос <https://m.zerkalo.az/eksperty-iz-ssha-i-germanii-v-moskve-alievu-nuzhno-budet-zadat-odin-vopros/?fbclid=IwAR1ilactNNsCDPYNNtyITZYsJcZP6Njx-hXs5Lyg1vcz0pqRD9ksyd34BXA>
8. **22.03.2021:** “L’intervento della Russia come mediatore, il supporto dalla Turchia ed il sostegno di Israele sono stati un elemento decisivo per la fine del conflitto” – Daniele Lazzeri in esclusiva per la rivista azera Zerkalo.
https://nododigordio.org/sala-stampa/lintervento-della-russia-come-mediatore-il-supporto-dalla-turchia-ed-il-sostegno-di-israele-sono-stati-un-elemento-decisivo-per-la-fine-del-conflitto-daniele-lazzeri-in-esclusiva-per-l/?fbclid=IwAR1FX2d76GQXKBFiY7sKpUu-H3ZEK-mWxJLYXa_D-07d7qZqDEzHA9LRfj4
9. **05.04.2021:** Российский академик: Будь я армянином, то в пояс поклонился бы Азербайджану.
http://armiya.az/ru/news/172459?fbclid=IwAR0vj2VANTvBs5e4_pK8c1-i0FhcXGE276Qc1qLIllv6RuvuUjFAiC_y7ME
10. **31.05.2021:** «Нереалистичные оценки всегда приводят к большим потерям» - полковник сербской военной разведки о войне за Карабах.
<https://zerkalo.az/nerealisticnye-otsenki-vsegda-privodyat-k-bolshim-poteryam-polkovnik-serbskoj-voennoj-razvedki-o-vojne-za-karabah/?fbclid=IwAR2BxAax5sO7wgudjGwExvw3rWpzd72mW-G5RkipODvA4IDgIIDjNn82V5g>
11. **02.09.2021:** Армения не выдержит новой войны с Азербайджаном. Взгляд из Франции <https://caliber.az/ru/post/20524/>
12. **02.09.2021:** «Если Азербайджан хочет мира, то должен быть готов к войне» Экс-командующий спецназом Южной Кореи <https://caliber.az/ru/post/20621/?fbclid=IwAR2DtYbBEguLGtKaUeSRhgCXj6z3seUMpLFN6vSvZTbisFtzOpLHnYCjMwY>

13. **08.09.2021:** «Современная армия – залог суверенитета любой страны, а ВС Армении этому не соответствуют»
<https://caliber.az/ru/post/21676/?fbclid=IwAR0vfs0gI5GsQ6hT5x0aNIj8-DbPBkkrzxxZ7h-8L2gupl5ywwE4n5N69CY>
14. **14 09 2021:** «У Армении нет обнадеживающих перспектив для ведения войны против Азербайджана»
<https://www.caliber.az/ru/post/22973/?fbclid=IwAR3IHtiGNq43sQS4ffPplXZvC0dgOYbjUXb8c0LsnrbuHoTpBixaIVByCX8>

Summary

Presented in the article are the opinions of experts from around the world. The loyal expert community states that Karabakh is the territory of Azerbaijan, which restored its territorial integrity during counter-offensive operations. Articles of specialists from the USA, Germany, France, Italy, Spain, Serbia, Latvia, Russia and other countries published within a year after the Patriotic War were analyzed and classified according to important theses.

Hüseynova Mənzər Əsəd qızı (Niyarlı)
AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, böyük elmi işçi

CƏBRAYIL ƏFSANƏSİ (REAL HADİSƏLƏRİN QƏHRƏMANI)

Açar sözlər: Vətən müharibəsi, Cəbrayıl Dövlətzadə, şücaət, zəfər

Keywords: Patriotic war, Jabrayil Dovletzade, courage, victory

Tanınmış yazıçı Azad Qaradərəli qırx dörd günlük zəfər müharibəsinə həsr etdiyi hekayələrilə yanaşı İkinci Qarabağ müharibəsində böyük qəhrəmanlıq göstərən şəhidlik zirvəsinə ucalan Cəbrayıl Dövlətzadənin qısa ömür yolundan bəhs edən «Cəbrayıl əfsanəsi» sənədli romanını oxucuların ixtiyarına buraxdı.

Cəbrayıl Dövlətzadə ikicə günlük döyüş yolunda elə bir şücaət göstərdi ki, qəhrəmanlığı, qorxmazlığı ilə Azərbaycan xalqının qəlbinə ömürlük həkk olundu. Bu on doqquz yaşlı gənc əsgər necə olur ki, müharibənin ilk başlanğıcında qorxmadan döyüşə atılır və iki yüksək çinli zabiti (biri general olan) öz əlləriylə, dişləriylə boğur. Professor Rahid Ulusel roman haqqında yazırdı: «Cəbrayıl əfsanəsi» başdan-başa hünər və qəhrəmanlıq romanıdır. Azərbaycan Milli Ordusunun əsgəri «Azərbaycan bayrağı» ordenli şəhid Cəbrayıl Dövlətzadəni prototip kimi seçsə də, əsərində onun döyüş yolunu yaxın və uzaq tariximizin məhz Vətən müharibəsi ilə uzlaşan, sanki onun köklərində dayanan məqam və olaylarına calayır» [3].

Cəbrayılın qısa ömür yoluyla tanış olduqca bizə çox şeylər aydın olur. Birincisi, Cəbrayılın ailəsi düşmən tərəfindən işğal olunmuş Zəngilandan idilər. Bu ailə otuz il idi ki, düşmən tapdağında qalan, ev-əşiklərindən didərgin düşən, qohumları, yaxınları əsir götürülən, mənfur ermənilər tərəfindən işgəncələrə məruz qalan bir milyona yaxın köçkünlərdən biri idilər. Cəbrayıl didərginlik həyatı yaşayan anasının, nənəsinin, qohumlarının göz yaşlarını, doğma yurda bağlanan nisgilli baxışlarını, vətən üçün ağrı deyib ağlayan insanların acı taleylərini lap körpə vaxtlarından izləyirdi. Qarabağa, vətənə, yurda məhəbbəti hələ uşaqlıqdan onun qəlbində kök salmışdı. Elə ona görə bu vətənpərvər oğul kiçik yaşlarından ailəsindən gizlin cəbhəyə gedib düşmənlə vuruşmağa can atırdı. İkincisi, o, vətən sevgisini, torpaq təəssübkeşliyini ailəsindən başqa məktəbdə ona dərs deyən müəllimlərindən almışdı. Digər tərəfdən Cəbrayıl Vətən sevgisini aşılaman Azərbaycanın yadelli düşmənlərinə qarşı mübarizə aparan igidlərimizdən danışan, vaxtilə adlı-sanlı jurnalist kimi

fəaliyyət göstərən, Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra köçkünlük həyatına başlayıb övladlarını tum satmaqla dolandıran Tumsatan olur. Tumsatan ona çox hadisələrdən, Azərbaycanın tarixi keçmişindən, rus qəsbkarlarının Azərbaycan torpağını işğal etməsindən, 1920-30-cu illərdə öz haqları, azadlıqları uğrunda mübarizə aparan qaçaqlardan, xüsusən zəngilanlı Qaçaq Fərzalından, Bəhlul Əfəndidən, Qaçaq Nəbidən, onların igidliklərindən söhbət açardı.

Cəbrayılın qəhrəmanlığı, düşmənlə üz-üzə, təkbətək döyüşü yazıçı təxəyyülün məhsulu deyildi. Bu igid oğul real hadisələrin qəhrəmanıdır. Professor Tehran Əlişanoğlu. Dilarə Əliyeva: «Ədəbiyyatda müharibə həqiqətlərinin inikası ilkin olaraq həm də onunla səciyyəvi oldu ki, sənədli materiallar, gerçək əhvalatlar əsasında yazılmış əsərlər bədii ümumiləşdirməni üstələdi» [2, 281].

Əsərdə müəllif öz təsvirləri ilə yanaşı qəhrəmanını bizə yaxınlarının, doğmalarının, onunla ünsiyyətdə olanların xatirələri ilə tanıdır. Əsərin reallığı, səmimiyyəti də buradan irəli gəlir. Romanda oğlunun ölümündən üzülen ananın, qardaş həsrətini çəkən bacının, sinəsində nəvə dağını gəzdirən nənənin, atanın, müəllimin, Tumsatanın xatirələri vasitəsilə ömrünün bahar çağında böyük igidlik göstərən qəhrəmanımızın bütün məziyyətləri açılır. Onu həm də bir döyüşçü kimi yetişdirən, təkbaşına əlinə silah alıb erməni postuna gedib yüzlərlə erməni məhv edən milli qəhrəmanımız Mübariz İbrahimovun qorxmazlığı oldu. Cəbrayılın gündəliyində oxuyuruq: «Onun etdiklərini indiyəcən heç kəs bacarmayıb. Özündən sayca qat-qat çox düşmənlə vuruşmaqdan çəkinməyib» və yaxud «Mən Mübariz İbrahimovun qəhrəmanlığını eşidəndə istədim ki, evdən qaçıb gedəm döyüş bölgəsinə» [1, 213].

Mübariz milli qəhrəmanımız general Polad Həşimovun ölümünə də dözə bilmirdi.

Qəddar, mənfur düşməndən intiqam almaq arzusu ilə yaşayan Cəbrayılın uşaqlığı qəm, kədər içərisində keçib. O sanki birdən-birə uşaqlıqdan adlayıb yeniyetməlik dövrünə qədəm basıb.

Əsərin süjet xətti iki paralel xətt üzrə inkişaf edir. Zaman kontekstindən yanaşsaq romanda iki zaman var: keçmiş və müasir dövr.

Müəllif Qaçaq Fərzalının, Bəhlul Əfəndinin obrazını təsvir etməklə o dövrün (1920-30-cu illər) bütün gerçəkliklərini – keçmişdə baş verən hadisələri, qaçaqçılıq hərəkətini, türk xalqının şücaətini, ruhunu, mədəniyyətini, qorxmazlığını, işğalçılara qarşı mübarizəsini göstərir. Biz əsərdə azərbaycanlılara, müsəlman əhlinə divan tutan rus qəsbkarlarının, eləcə də bolşeviklərlə daşnakların iç üzünün, qəddarlıqlarının şahidi oluruq. Əsəri oxuyarkən həm də Qaçaq Fərzalı, Bəhlul Əfəndi haqqında geniş məlumat əldə edirik.

«Azad romanda Qaçaq Fərzalının timsalında tarixi hərəkəti düzgün, obyektiv təsvir edə bilmişdir. Bu hərəkət Azərbaycanın qəhrəmanlıq səlnaməsində xüsusi yer tutur. Həmin hərəkət 1920-30-cu illərdə sosial-siyasi quruluşa, rus, fars işğalına, erməni vəhşiliyinə qarşı etiraz, üsyan olmuşdur. Yazıcının tarixi qəhrəmanı Qaçaq Fərzalı da həmin üsyanın iştirakçısına çevrilmiş, sərt qayda-qanunları qəbul etməmiş, azad fikirli, mərd, mübariz vətən oğlu kimi tanınmışdır». Professor İsmayıl Kazımov.

Müəllif bu sənədli romanda keçmişimizin qəhrəmanlarını yada salmaqla göstərmək istəmişdir ki, könüllü müharibəyə can atan, ölümündən qorxmayan Cəbrayıl kimi oğullarımızın damarlarından Qaçaq Fərzalların, Qaçaq Nəbilərin qanı axır.

Qırx dörd günlük müharibə oğullarımızı saf-çürük elədi. Loru dildə desək xəlbirdən keçirdi. Vətəni, torpağını sevən igidlərimiz o qısa vaxt ərzində öz qəhrəmanlıqlarıyla, əməlləriylə tanındılar. Cəbrayıl da öz şücaəti ilə əsərlərin canlı, real qəhrəmanına çevrildi.

Professor Tehran Əlişanoğlu Zəfər müharibəsinə həsr etdiyi məqaləsində roman haqqında təəssüratını belə səciyyələndirir: «Vətən müharibəsi ədəbiyyatımıza qəhrəmanlar gətirir. İkinci Qarabağ müharibəsində Azad Qaradərəli qəhrəmanını tapdı. Bu müharibədə düşmənlə təkbətək vuruşan, əlbəyaxa olan Cəbrayıl oxucuya tanıtdı. Müharibənin ilk başlanğıcında az zaman ərzində əfsanəvi əməli ilə hamını heyretləndirən Cəbrayıl Dövlətzadədən, onun hünər və qorxmazlığından yazdı» [4].

Müəllif Cəbrayılı hərtərəfli fiziki gücü, hünəriylə yanaşı, onun daxili duyğularını, iç dünyasını, qəlbinin kövrəkliyini, mərhəmətliyini də verməyə çalışmışdır. Qızgın döyüş vaxtı Cəbrayılın güllə altında çabalayan bir heyvanı xilas etmə səhnəsi çox təsirlidir.

Gənc tədqiqatçı Türkan Mehdiyeva bu əsər haqqında yazarkən romanı Suriyalı yazıçı Gədat Əl-Səmanın «Beyrut kabusları» romanı ilə müqayisə edir. Hər iki əsərdə baş verən duyğusal detaldan misal gətirir.

Suriyalı yazıçının əsərində işğal altında olan şəhərdə bir qadın özü aclıq keçirsə də heyvanat mağazasında ac qalan heyvanları fikirləşir. «Cəbrayıl əfsanəsi»ndə isə Cəbrayılın döyüşün qızgın vaxtında həyatını təhlükə altına ataraq düşmən mərmisinin altında özünə yer axtaran, xilas olmağa çalışan dovşanı ölümdən qurtarır.

Cəbrayılın döyüşə atıldığı və həlak olduğu anlarının təsviri isə olduqca təsirlidir. Heyvanlara qarşı mərhəmətli olan Cəbrayılın düşməne nifrəti sonsuz idi. Mühəribənin ilk günündə ermənilərin əllərinə keçirdikləri postu almaq üçün döyüşə atılan Cəbrayıl güllə yarası alana qədər vuruşur. Gülləsi qurtardığı üçün cibində gəzdirdiyi xəncərə əl atır və yaralı-yaralı əllərini erməni generalının boğazına keçirir.

«Belə sürətli hücum, düşməni bir an içərisində məhv etmək, mühəribənin ilk günlərində Cəbrayıl kimi igidlərin sayəsində olmuşdur». Polkovnik Ələkbərov [1].

Romanı ürək ağrısız, həyəcənsiz oxumaq olmur. Cəbrayıl kimi gənc döyüşçünün qəhrəmancasına vaxtsız ölümü hamımızı sarsıtdı. Ancaq vətən yolunda canından keçən oğullar əslində ölmür, ölümü ilə ömürlük əbədi olaraq yaşayır.

Azad Qaradərli də bu dəyərli əsərini yazaraq milli qəhrəmanımız Cəbrayıl kimi igid döyüşçümüzün obrazını inandırıcı boyalarla, təsirli faktlarla oxuculara bir daha sevdirdi.

Ədəbiyyat

1. «Cəbrayıl əfsanəsi», «Mücrü nəşri, Bakı, 2021.
2. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1991.
3. «Ədəbiyyat» qəzeti, 20 sentyabr, 2021-ci il
4. «Ədəbiyyat» qəzeti, 9 oktyabr, 2021-ci il.

Summary

The article is devoted to the book of the famous writer Azad Garadareli "The Legend of Jabrayil" about the life of Jabrayil Dovletzade, the hero of the Second Karabakh War. The article also analyzes the novel and tells about the events that took place in the work, Jabrail's fearless throw into battle, the author's appeal to the memories of his relatives, who knew Jabrail well.

Rəhimzadə Vüqar Gəncəli oğlu

Bakı Slavyan Universiteti, siyasi elmlər doktoru, professor

“QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!” ÇAĞIRIŞI VƏTƏN MÜHƏRİBƏSİNDƏKİ QƏLƏBƏNİN İDEYA ƏSASI KİMİ

Açar sözlər: Azərbaycan Ordusu, “Qarabağ Azərbaycandır!”, Azərbaycan, Ermənistan, Prezident İlham Əliyev, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi

Key words: Azerbaijani Army, “Karabakh is Azerbaijan!”, Azerbaijan, Armenia, President Ilham Aliyev, Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Rusiya Federasiyasının Soçi şəhərində keçirilən "Valday" Beynəlxalq Diskussiya Klubunun XVI illik iclasının plenar sessiyasında "Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Beləliklə, “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” bəyanatı Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı dövlətin birmənalı, qəti münasibətinin, xalqın iradəsinin ifadəsi, tarixi silkələyən bəyanat idi [1]. "Qarabağ Azərbaycandır!" milli-xalqı ruhdan gələn, Azərbaycanın min illik dövlətçilik tarixinin bəyanatı idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Qarabağ Azərbaycandır!" bəyanatı həm də döyüşə hazırlıq əmri idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Ermənistan, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllində qətiyyətli, birmənalı mövqeyi olmayan dövlətlərə ünvanladığı bəyanat hər bir azərbaycanlının nəinki dilində əzbər, həm də düşüncəsində hakim idi. Azərbaycan dövlətçiliyi baxımından son dərəcə dəyərli olan bu bəyanat Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllində Ermənistanın dirənişinə, status-kvonu saxlamaq niyyətinə qarşı sonun başlanğıcı kimi anlaşılır, dərk edilirdi. "Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Beləliklə, Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi" bəyanatı Ermənistanə ünvanlanan ciddi xəbərdarlıq idi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri yerinə yetirilməsə, Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdən geri çəkilməsə Azərbaycanın torpaqlarını hərbi yolla azad edəcəyi barədə iradəsinin ifadəsi idi. Bir sözlə, bu möhtəşəm bəyanat Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasının cığırdaşı olacaqdı.

Heç şübhəsiz ki, Prezident İlham Əliyevin "Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi" bəyanatı 44 günlük Vətən müharibəsinin ideya əsasını təşkil edirdi. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 2020-ci ilin sentyabrın 27-dən başlanan əks-həmlə əməliyyatları nəticəsində 300-ə yaxın kənd, şəhər, qəsəbənin, Murov zirvəsinin, Hadrut qəsəbəsinin, strateji əhəmiyyətli bir neçə yüksəkliklərin, tarixi qələbəmiz olan Xudafərin körpüsünün işğaldan azad edilməsi Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik siyasətinin, müdafiə qüdrətimizin etibarlı təminatı, Milli Ordumuzun ən müasir silah və sursatlarla, hərbi texnika ilə təchiz edilməsinin nəticəsi oldu.

2016-cı ilin Aprel döyüşləri, Lələtəpə, Günnüt əməliyyatları, düşmənin Tovuzda törətdiyi təxribatın qarşısını alan Milli Ordumuzun şücaəti Ali Baş Komandan İlham Əliyevin «Ordu quruculuğu prosesi uğurla, sürətlə gedir. Müasir səviyyədə işlər görülür, hərbi texnika alınır, döyüş qabiliyyəti artır. Bir sözlə, bu gün Azərbaycan Ordusu öz gücünü göstərir və göstərməlidir» sözlərinin təsdiqi olmaqla Ermənistan üzərində Qələbəmizin də göstəricisidir [2].

Torpaqlarımızın erməni faşistlərinin işğalından azad olunması üçün aparılan Vətən müharibəsi, ağır şəraitdə davam edən döyüşlər də göstərdi ki, ordu quruculuğu, ölkəmizin müdafiə qüdrətinin artırılması, hərbi kontingentin döyüş qabiliyyətinin gücləndirilməsi və modernləşdirilməsi, NATO standartlarına uyğun formalaşdırılması nəminə həyata keçirilən siyasət öz nəticəsini verir. Ordumuzun yüksək döyüş hazırlığının nəticəsi idi ki, əməliyyatlar zamanı Ermənistan ordusuna çox böyük zərbələr vurulmuş, xeyli silah-sursat, hərbi texnika qənimət olaraq götürülmüşdür.

Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın xəyal olan «Qarabağ Ermənistandır» sözlərinin populizmdən başqa bir şey olmadığını Azərbaycan əsgəri 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru işğaldan azad etməklə reallaşdırdı. Dağlıq Qarabağı «müstəqil» dövlət adlandıran, Azərbaycana bir qarış da olsun torpaq verilməyəcəyi ilə bağlı sərsəm fikirlər söyləyən Paşinyana ən uzaq qəbilə başçılarına, şamanlara belə zəng etməyi məsləhət bilən Prezident İlham Əliyevin «Nə oldu bəs?! Gəl tut o işğal edilmiş torpaqları. Bəs, verməyəcəkdin? Nə oldu verdin? Nə oldu qaçdın? İndi gedirsən onun-bunun dabanını yalaya-yalaya, özünü alçalda-alçalda öz xalqını alçaldırsan. Öz ölkəni sıfıra bərabər etmisən. Demişdi ki, verməyəcəkdin bu torpaqları. Kimdir səndən soruşan, verəcəksən, ya verməyəcəksən?! Gəldik götürdük, vəssalam. Götürəcəyik, nə qədər lazımdır, istəsək artırılaq» sözləri qalibin məğlub üzərində tarixi Qələbəsini əks etdirən məğrurluqdur [3]. Həmişə nəyi, nə zaman və necə edəcəyini dəqiqliklə hesablayan Prezident İlham Əliyev xalqa, güclü ordumuza arxalanaraq hamını heyrətləndirən uğurlara nail oldu. Otuz il davam edən səmərəsiz, nəticəsiz danışıqlarda müzakirə olunan məsələləri 44 gündə həll edən Azərbaycan Ordusu işğalçıya tarixi dərs verdi.

Nəhayət, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyuldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyanın və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin 10 noyabr 2020-ci ildə imzaladıqları üçtərəfli Bəyanat məsələnin həlli istiqamətində son nöqtə oldu. Bəyanatın tarixi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən və nəzərdə tutulan bəndləri ayrı-ayrılıqda izah edən Prezident İlham Əliyevin bildirdiyi kimi, Ermənistanın hərbi kapitulyasiyası olan bu sənəd, eyni zamanda,

Azərbaycan Ordusunun, xalqımızın düşmən üzərində Zəfəri, tarixi Qələbəsidir [4]. Düşmənin belini kıran ordumuzun noyabrın 8-də strateji, mənəvi, siyasi əhəmiyyətə malik Şuşanı, noyabrın 9-da Dövlət Bayrağı Günündə 72 yaşayış məntəqəsini işğaldan azad etməsindən sonra imzalanan Bəyanat zamanın, haqqın, ədalətin faşist Ermənistana verdiyi cəza, əməlinə görə layiq olduğu ölüm fərmanı idi. Bəyanatda nəzərdə tutulduğu kimi, illərdən bəri Ermənistanın işğalı altında qalan Laçın, Kəlbəcər, Ağdam rayonları da qan tökülmədən, əsl sahiblərinə qaytarıldı.

Uğurları bütün Azərbaycan xalqının qələbəsi adlandıran Prezident İlham Əliyevin hədəfində olan düşmənin qovulması məsələsi həllini tapdı: «Demişdim ki, qovacağıq, iti qovan kimi qovacağıq və qovmuşuq, iti qovan kimi qovmuşuq. Qorxularından indi bu sənədə imza atır, bilir ki, biz Ağdama da, Kəlbəcəərə də, Laçına da gələcəyik. Heç kim bizi saxlaya bilməz. Hər kəs bizim gücümüzü gördü, hər kəs bizim dəmir yumruğumuz nədir, anladı. Ona görə qovmuşuq onları, əcəb də etmişik» [4].

Azərbaycan Ordusu bədxahların «Münaqişənin hərbi yolla həlli yoxdur» sözlərinin də reallıqdan uzaq olduğunu təsdiqlədi. Münaqişənin sülh yolu ilə həlli prinsipini ortaya atırlar, vaxtında Ermənistana işğal etdikləri torpaqları boşaldın deməyənlər əl-ayağa düşdülər, yollar axtardılar. Amma zamanla ayaqlaşan, beynəlxalq hüquq normalarına sadıq qalan Azərbaycan ən düzgün yol seçərək haqqın, ədalətin təntənəsinə nail oldu. Torpaqlarımız işğal altında qalanda, qaçqın və köçkünlərimiz əziyyət çəkəndə belə Azərbaycana «dayanın», «səbr edin» deyənlərin artıq səsləri eşidilmir. Məscidlərimizi murdarlayan, dağıdan ermənilərin ərköynlüyünü görməyən bəzi qərəzli KİV nümayəndələri, erməni kilsəsinin düşən bir daşı üçün əsassız olaraq Azərbaycandan az qala hesabat tələb edənlərin səsləri eşidilmir. Ermənistan tərəfində vuruşan Suriyadan, Livandan gətirilən muzdluları, terrorçuları, PKK-çıları, ASALA təmsilçilərini görməyənlər Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığına zərərbinlə nəzər yetirir, hərbi dəstək axtarırdılar. Artıq bu cür bəhanələr, ikili yanaşmalar geridə qaldı. Sərxoş halda Cıdır düzündə rəqs edən Paşinyanın başı indi konyakdan deyil, Şuşanın dağlarını bürüyən dumanın çəkilməsindən, məğlubiyyətdən itib. Ermənistan və bütün dünya anladı ki, Azərbaycan xalqının səbri ilə oynamaq asan deyil. «Biz imzamıza hörmətlə yanaşıırıq. Qarşı tərəf də dayanmalıdır. Çünki dayanmasa, biz də dayanmayacağıq» söyləyən Ali Baş Komandan sona qədər gedəcəyini, heç bir qüvvənin Azərbaycan Ordusunun qarşısını ala bilməyəcəyini diqqətə çatdırırdı [5].

10 noyabr Bəyanatında Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycanla, Azərbaycanın əsas hissəsi ilə quru yollarla birləşdirməsi ilə bağlı bəndin salınması tarixi əhəmiyyətə malik idi. «Mən bir məsələni də bildirmək, əziz xalqıma çatdırmaq istəyirəm. Yəqin siz fikir vermisiniz ki, bu Bəyanatda Dağlıq Qarabağın statusu haqqında bir kəlmə də yoxdur! Bəs hanı Ermənistan tərəfinin tələbləri. Dağlıq Qarabağa müstəqillik verilməlidir? Mən onlara muxtariyyət təklif edəndə buna razı olmadılar, dedilər ki, yox, bu, «müstəqil» dövlətdir» [4]. Bunlar uzun illərdir «müstəqil dövlət kimi yaşayır və onlar Azərbaycandan müstəqillik almalıdırlar. Bir kəlmə də yoxdur, Paşinyan. Nə oldu bəs? Bu nə oldu, Paşinyan? Deyəsən, bir çox illər ərzində dillərdə qalacaq. Nə oldu Paşinyan, yol çəkirdin Cəbrayıla. Rəqs edirdin, nə oldu bəs status? Cəhənnəmə getdi status, gora getdi status, gorbəgər oldu status, yoxdur status və olmayacaq. Nə qədər ki, mən Prezidentəm, olmayacaq. Ona görə, bu sənədin çox böyük mənası var» söyləyən Prezident İlham Əliyev sınaqlardan çıxan Azərbaycan xalqının gücünü, müstəqilliyimizin əbədiliyini göstərirdi [4]. «Xoşbəxtəm ki, biz öz Vətənimizə, doğma Qarabağımıza qayıdırıq, Qarabağımızın tacı olan Şuşaya qayıdırıq və bu torpaqlarda əbədi yaşayacağıq! Bundan sonra heç kim bizi o torpaqlardan tərpədə bilməz!.. Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi» ifadəsi artıq bizim Qələbəmizin rəmzi idi, rəmzinə çevrildi. Bir il bundan əvvəl mən bunu demişəm. Mən fəxr edirəm ki, mənim dediyim ifadə artıq bir milli şüara çevrildi. Bu gün böyük qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Füzuli bizimdir, Cəbrayıl bizimdir, Zəngilan bizimdir, Qubadlı bizimdir, Ağdam bizimdir, Laçın bizimdir, Kəlbəcər bizimdir, Şuşa bizimdir, Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır! Eşq olsun Azərbaycan xalqına! Yaşasın Azərbaycan!» [4].

Yekun olaraq onu da qeyd etmək ki, işğal altında olan torpaqlarımızın azad olunmasının ideya əsasını təşkil edən “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” bəyanatı bundan sonrakı müddətdə

azad olunmuş ərazilərimizin cənnətə çevrilməsinin, vətəndaşlarımızın doğma evlərinə qayıtmasının da ideya bazasını təşkil edəcək.

Ədəbiyyat

1. Prezident İlham Əliyev Soçidə "Valday" Beynəlxalq Diskussiya Klubunun XVI illik iclasının plenar sessiyasında iştirak edib. <https://president.az/az/articles/view/34346>
2. Prezident İlham Əliyev Cəmsid Naxçıvanski adına Hərbi Liseydə yenidənqurma işlərindən sonra yaradılan şəraitlə tanış olub. <https://president.az/az/articles/view/33655/print>
3. Prezident İlham Əliyev xalqa müraciət edib. <https://president.az/az/articles/view/42411>
4. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət edib. https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Prezidenti_Ilham_Aliyev_xalqa_muraciet_edib_VIDEO_-1638029
5. Prezident İlham Əliyevin xalqa müraciəti. <https://xalqqazeti.com/pdf/xalq%2011%20nov%20OPT.pdf>

Summary

The statement "Karabakh is Azerbaijan and the exclamation mark" was the expression of the state's unambiguous, decisive attitude to the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh, the will of the people, and a history-shaking statement.

The statement of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev "Karabakh is Azerbaijan!" was also an order of preparation for war. "Karabakh is a historical, ancient land of Azerbaijan. Consequently, the statement of "Karabakh is Azerbaijan and the exclamation mark" was a serious warning to Armenia.

Nizami Məmmədov Tağısoy

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor

QARABAĞ PROBLEMİNƏ FRAQMENTAR BAXIŞ (S.MƏMMƏDOV VƏ T.MƏMMƏDOVUN "QARABAĞ: MİF VƏ HƏQİQƏT" KİTABININ MATERIALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: Qarabağ, tarix, ermənilər, ərazi iddiaları, mif, həqiqət, kitab, dərslik, 44 günlük müharibədə zəfərli qələbə

Key words: Karabakh, history, Armenians, territorial claims, myth, truth, book, textbook, triumphant victory in the 44-day war

Çağdaş mərhələdə Qarabağ (o cümlədən, əvvəlki Qərbi Azərbaycan, indiki Ermənistan, Ermənistan-Azərbaycan konflikt), onun tarixi kökləri ilə bağlı məqalələr yazmaq, materiallar çap etdirmək, monoqrafik araşdırmalar, kitablar, dərsliklər, dərs vəsaitləri nəşr etdirmək, erməni-Azərbaycan (türk) münasibətlərinin etiologiyasını, morfologiyasını, qnoseologiyasını öyrənmək nəinki populyarlıq qazanmağa, ondan daha çox erməni bələklərimizin tarixini, onun dövrlərini, sosioloji-fəlsəfi əsaslarını, siyasi-ictimai tərəflərini, mənəvi-etik acılarını doğru-düzgün elmi-praqmatik, praktik-metodoloji yanaşmalar aspektində nəzərdən keçirib, problemi dərslik və dərs vəsaiti səviyyəsində çözmək son dərəcə zəruridir. Eyni zamanda bu, həm də birmənalı şəkildə etnik-milli kimliyə, türklüyə, azərbaycançılığa xidmət edən gərəkli aspektlərdən biri kimi ortaya qoyulmalıdır. Əgər ötmüş yüzilliklər ərzində biz başımıza gətirilən müsibətlərdə hər dəfə

ermənilərə güzəştə gedib, “əşş” edib, lazımi nəticələr çıxara bilməmişiksə, əvəzində onları evimizə buraxıb, nazı ilə oynayıb, sonra da bu mənfurların hər dəfə qurduqları tələyə düşmüşüksə, deməli, vəziyyət heç də bizim düşündüyümüz kimi yox, yetərinə mürəkkəbdir. Odur ki, belə mürəkkəb vəziyyətdən çıxmaq üçün nəinki tariximizin, siyasətimizin, iqtisadiyyatımızın, milli-mənəvi varlığımızın, tarixşünaslığımızın, publisistikamızın, bədii-nəzəri düşüncəmizin, həm də ilk növbədə böyüməkdə olan uşaqlara, yeniyetmələrə, universitet auditoriyalarında təhsil alan gənclərimizə erməni kimliyi haqqında əsaslı və tutarlı, götür-qoylu və konseptual ideyalara və tarixi yaddaşı dirçəldən söykənən, dərslik və dərs vəsaitlərinin ortaya çıxmasına son dərəcə ehtiyacıyıq.

Bu baxımdan Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycanşünaslıq və slavistika şöbəsinin müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru BSU-nun Diplomatiya və xarici siyasət kafedrasının dosenti Sadir Məmmədovun və Azərbaycan Respublikası hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşı Tural Məmmədovun 2022-ci ilin lap ilk günlərində nəşr etdirdikləri “Qarabağ: mif və həqiqət” adlı dərs vəsaitinin universitetlərin humanitar fakültələrində təhsil alan nəinki bakalavr, magistr, pillələrində eyni zamanda doktorant, professor-müəllim heyəti, həm də geniş oxucu kütləsi üçün əhəmiyyətli mənbə kimi səciyyələndirilməlidir [4].

Haqqında bəhs etdiyimiz bu iri həcmli kitabda əslində nəinki Qarabağ, həm də daha geniş və əhatəli kontekstdə Vətənimizin minilliklər və əsrlər boyu danılmaz tərkib hissəsi olan bəxti mənfur qonşularımız ermənilər tərəfindən gətirməmiş Qarabağımızın tarixi coğrafiyası, təbii landşaftı, etnik-milli və etik-mənəvi ənənələri nəzərdən keçirilir, həm də ermənilərin bizim torpaqlarda Rusiya imperiyasının təkidi ilə yerləşməsi, Zəngəzur, Qarabağ və digər ərazilərimizdə törətdiyi vəhşiliklər və misli görünməmiş insanlıqdan kənar cinayətləri yeri gəldikcə tarixin, coğrafi mənbələrin şahidliyi ilə danışması, 2020-ci ilin payızında yenilməz Azərbaycan Ordusunun ölkə Prezidenti İlham Əliyevin Ali Baş Komandanlığı altında əldə etdiyi triumfal Qələbənin başlıca səbəbləri nəinki retrospektiv planda, həm də perspektiv müstəvidə araşdırılır, əsaslı təhlil süzɡəcindən keçirilir.

Çoxsaylı aspektləri özündə ehtiva edən bu kitabın rəngarəng bölmə və paraqraflarında müəlliflər xeyli ɡərəklı mətləblərə nəzər salır. Qarabağın lap qədim dövrlərdən başlayaraq çeşidli tarixi mərhələlərini, həmin regiondakı toponimləri və etnonimləri, “Qarabağ” adının 1300 ildən artıq yaşı olduğunu konkret mənbə və məxəzlərin mətnindən alınan informasiyalarla zənginləşdirir, tanınmış alimlərin, o cümlədən ərəb müəlliflərinin, məsələn Əl-Kufinin məlumatlarına söykənərək şərh edirlər. Tarixi məxəzlərdə Qarabağda olan bir çox qədim şəhərlər – Beyləqan, Amaras, Hunan, Paytakaran, Şuşa və s. bu ərəb tarixçisinin bəhs etdiyindən söhət açdığını və eyni zamanda xilafət dövründə Albaniyanın strateji əhəmiyyətli bir coğrafi ərazi olduğunu bir daha oxucuların diqqət mərkəzinə qoyurlar [2, 4]. Tanınmış tarixçi alimlər N.Vəlixanlının [5, 58]; Q.Hacıyevin [1, 9]; T.Məmmədovun [3, 100] əsərlərindən və digər çoxsaylı mənbələrdən qidalanmaqla kitabın struktur-kompozisiya, məzmun-mündəricə xüsusiyyətləri və ən başlıcası müəlliflərin məramı daha diqqətçəkici təsir bağışlayır.

S.Məmmədov və T.Məmmədovun adını çəkdiyimiz kitabı Qarabağ, erməni- Azərbaycan və erməni-türk münasibətlərini işıqlandıran digər çoxsaylı mənbələrdən ilk növbədə janr baxımından fərqi ondan ibarətdir ki, burada müəlliflərin ən başlıca məqsədi əsərin dərs vəsaiti kimi tələbələr tərəfindən “həzm edilməsinə” nail olmanı nəzərdə tutur. Bəhs etdiyimiz mənbənin həm də digər bir başlıca cəhəti ondan ibarətdir ki, sanki Qarabağ mövzusunu dominanta kimi götürən müəlliflər bir kontekstdən digər kontekstə keçidi elə spontan və ardıcıl edirlər ki, Qarabağ problemi ermənilərin türklərə və azərbaycanlılara qarşı etdikləri bu “hədiyyələrin” coğrafiyası müxtəlif regionlarda hansı şəkildə cərəyan edib, təlatümlər yaratdığı oxucunun gözü qarşısında canlanır. Məhz belə mövqedən yanaşdıqda müəlliflərin sərlövhəyə çıxardıqları başlıqlara verdikləri izahlar oxucu (həm də digər çoxsaylı təfəkkür sahibləri) üçün xüsusi olaraq problemin anlaşılmasında maraqlı yol xəritəsi, logistik mahiyyət daşıyır. Odur ki, S.Məmmədov və T.Məmmədov bu kitabda Qarabağın tarixi-coğrafi mövqeyini aydınlaşdırdıqdan sonra, ermənilərin adı çəkilən regionda məskunlaşması, onların türk ərazilərində dövlət qurmaq istəyi, ermənilərin bu xülyalarının Rusiya imperiyasının ambisiyaları və dövlət maraqları ilə üst-üstə düşməsi, erməni komitələrinin yaranması, onların “xeyir-dua”sı ilə üsyanlara hazırlaşmaları, müxtəlif coğrafiyalarda (Musabəy, Ərzrum, Qumqapı və

s.) törətdikləri hadisələr, erməni silahlı dəstələrinin Türkiyəyə hücumu, Merzifon və Yozqatda hadisələri, I Sasun üsyanı, Anadoluda ortaya çıxan erməni hərəkətləri, II Sasun, Zeytun, Van üsyanları, İngiltərənin erməni siyasətinə təsiri, Muş hadisələri, onların Osmanlı bankına basqınları, Ərzum və Bitlis üsyanları, ermənilərin II Abdülhəmidə qarşı terror cəhdləri, Adana hadisələri, ermənilərin uydurma qırğın iddiaları, onların qədim erməni dili ilə bağlı iddialarına cavablar [4, 14-132] və eyni zamanda ermənilərin məkirli niyyətlərinin tarixi mənbələrdə yer almasına nəzər yetirilmiş, problemə uyğun metodoloji yöndən yanaşılmışdır.

Kitab müəllifləri məhz adlarını çəkdiyimiz bu bölmələrdən sonra Ermənistan-Azərbaycan konfliktinə müasir mərhələdə nəzər salmağı daha məqbul hesab edirlər. Bundan sonra erməni düşmənçiliyinin mahiyyəti, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımı, Ermənistan-Azərbaycan qarşıdurmasının tarixi kökləri, Qarabağ münaqişəsinin siyasi kontekstdə həlli yolları, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri saysız-hesabsız cinayətlər, Cənubi Qafqazda Azərbaycanın geosiyasi və geostrateji mövqeyi, Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində aparılan fəaliyyət, problemin həllində Ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti, tarixi Azərbaycan torpağı Zəngəzurla bağlı səhifələr, erməni qəsbkarlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri genosidinin canlı şahidləri, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünün acı nəticələri və s. kimi məsələlər əsaslı şəkildə təhlil sürgəcindən keçirilmişdir [4, 133-338].

Araşdırmaya cəlb edib, təhlilini apardığımız kitabın növbəti hissəsi bir neçə əsaslı bölmələri əhatə edir ki, burada müəlliflər Azərbaycanın müstəqillik dövründə əldə etdiyi uğurları nəzərdən keçirir, Prezident İlham Əliyevin “Valday” klubundakı çıxışının, MDB dövlət başçılarının Aşqabadda keçirilən tədbirdə, Dini liderlərin II Sammitində, BDU-ində, MDB Dövlət başçıları Şurasının videokonfrans formatında keçirilən iclasındakı çıxışı, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Vətən müharibəsindəki qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradındakı (10 dekabr 2021-ci il) və yenə də onun Milli Məclisdəki çıxışı (16 iyun 2021-ci il), Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Şuşada hərbiçilər qarşısında etdiyi çıxışı (8 noyabr 2021-ci il) və s. kimi materiallar öz mahiyyətinə görə nəzərdən keçirilmiş, onlara uğurlu münasibət sərgilənmişdir [4, 343-388].

Qənaətimizə görə, bundan başqa kitabda yer almış “Tarixin qara səhifələri” [4, 336-337], “Qarabağda erməni cinayətlərinin ümumi statistikasi” [4, 341-342], “Həqiqətin təntənəsi” [4, 389 - 397] və s. kimi materialların əsərdə yer almasının müəllif təqdimatı özünü yetərinə doğruldu.

S.Məmmədov və T.Məmmədovun “Qarabağ: mif və həqiqət” kitabına daxil edilmiş və əsərin məqsəd-məramı ilə yaxından səsleşən “Əlavələr” bölməsi də bu tipli mənbələrə verilən tələblər baxımından dəyərləndirilməlidir.

Müəlliflərin dərs vəsaiti materiallarının janrına uyğun olaraq qurduqları bu kitabın daha çox nəzərəcarpacaq tərəflərindən biri də hər konkret, hətta yığcam bölmə və hissələrdə tələbələrin bilik səviyyəsini yoxlamaq üçün “Sual və tapşırıqlar”ın təqdim olunmasıdır. Fikrimizcə, kitabda müvafiq “Sual və tapşırıqlara” yer verilməsi Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan, azərbaycanlıların və türklərin soyqırımı ilə bağlı əsaslı məsələlərin dərinədən öyrənilməsinə nəzərəcarpacaq dərəcədə köməklik göstərir. Çünki dərs və tədris vəsaitlərinin başlıca məqsədi tələbələr tərəfindən alınmış biliklərin dərinədən və əsaslı mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. Fikrimizcə, tarix və ədəbiyyat üzrə dərslik və dərs vəsaitləri kimi S.Məmmədov və T.Məmmədovun araya-ərsəyə gətirdikləri bu mənbə, həm də dərsliklərin ortaya çıxması üçün mühüm mənbə və materiallardan biri kimi xidmət edə bilər. Məlum olduğu kimi, dərs vəsaitlərinin növləri də rəngarəngdir – onlar oxu üçün kitablar, müntəxabatlar, sorğu kitabları, lüğətlər, adaptasiya olunmuş mətnlər, tapşırıq və təmrinlər və s. ola bilər.

Burada belə bir sual da meydana çıxa bilər ki, adətən dərs vəsaitləri dərsliklərə yardımçı mənbə kimi ortaya gəlməlidir. Bu baxımdan ölkəmizdə Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan, erməni məkrinin müxtəlif tərəflərini təhlil edib, ortaya qoymuş ali məktəb, yaxud orta məktəb, orta ixtisas məktəbləri üçün nəzərdə tutulmuş dərsliklərdən istifadə olunması ilə bağlı mənbələrin mövcud olub, olmaması da maraqlıdır. Bu suala biz cavab verməkdə bir qədər çətinlik çəksək də, hesab edirik ki, əgər belə dərslik və dərs vəsaitləri yoxdursa, deməli, biz hələ də xalqımız üçün tələpəklü məsələni gərəyincə qiymətləndirmir ya da, ona lazımı önəm vermirik. Odur ki, bu günkü mürəkkəb

mərhələdə dərs vəsaiti kimi hazırlanmış “Qarabağ:mif və həqiqət” kitabının funksional və tətbiqi dəyərinin böyük olduğuna inanırıq.

Bunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, S.Məmmədov və T.Məmmədovun müəllifi olduqları bu dərs vəsaitinin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, struktur-kompozisiya bitkinliyi (yəni burada başlıq, məzmun, giriş, nəticə, sorğu-bibliografik aparat, mövcud ədəbiyyat və s. yanaşı, əsərin məqsədi, konkret oxucuya ünvanlanması, onun digər tədris nəşrləri arasında yeri, aktuallığı, yeniliyi, müəllif konsepsiyası, tematik bölgüləri, tədris materiallarının xronologiyası və ardıcılığı, ümumi qəbul edilmiş terminologiyadan istifadə, nəticənin dərs vəsaitinin ümumi məzmununu əhatələməsi və s. yer almışdır.

S.Məmmədov və T.Məmmədovun “Qarabağ: mif və həqiqət” kitabının digər bu tipli əsərlərdən fərqli tərəfi materialın lakonikliyi, müxtəsərliyi, kompakt şəkildə təqdimatı, tezisvari tərtibatı daha çox diqqəti cəlb edir. Elə zənn edirik ki, tələbələr belə mənbələrdən daha rahat şəkildə istifadə etməyə həvəsli olacaqlar. Başqa sözlə desək, haqqında bəhs etdiyimiz bu dərs vəsaitindən tələbələrin yığcam konspekt etmələri də mümkündür. Bu rakursdan yanaşdıqda belə materiallar kitabın tətbiqi əhəmiyyətini xeyli dərəcədə artırdığı qənaətinə gəlmək mümkündür.

S.Məmmədov və T.Məmmədovun tələbələrin və oxucuların diqqətinə cəlb etdiyi bu mənbənin dərslik janrında ortaya çıxacaq nümunələrdən fərqi həm də ondan ibarətdir ki, burada həm tarixi, həm nəzəri, həm praktik materialların hamısı sanki “üçü birində” kimi təqdim olunmuşdur. Bu dərs vəsaitinin digər bir önəmli cəhəti onun yetərincə sadə dillə yazılmaqla Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi, erməni məsələsi, mənfur ermənilərin hiyləgərliyi, onların Türkiyəyə və Azərbaycana torpaq iddiası ilə bağlı məsələ qaldırması müəlliflərin dərs vəsaitinin başlığa çıxardıqları mövzu ilə əlaqədar ətraflı bilgilər verməyə hesablanmışdır.

S.Məmmədov və T.Məmmədovun hazırladıqları dərs vəsaiti daha operativ ortaya qoyulduğundan bu kitaba yeni və daha çox aktuallıq kəsb edən materiallar daxil edilmişdir. Belə operativliyə baxmayaraq, bu materiallar tələbələrin Qarabağ, ermənilər və erməni xisləti ilə bağlı fundamental bilikləri özündə əks etdirmək baxımından daha böyük dəyər daşımaqdadır. Kitabın tematik bölmələri, ümumiləşdirici müddəaları, didaktik aparatı, tələbələrin biliklərinin yoxlanılmasına istiqamətlənən sual və tapşırıqlar nəzərə cərpacaq dərəcədə uğurlu və ölçülü-biçili şəkildə təqdim olunmuşdur.

“Qarabağ: mif və həqiqət” kitabının maraqlı bölmələrindən biri də “Cənubi Qafqazda Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi” bəhsidir. Müəlliflər burada Azərbaycanın bir ölkə və dövlət olaraq Şərqlə Qərbi, Avropayla Asiyanı birləşdirdiyi, bizim regionun strateji geosiyasi, geoiqtisadi bir nöqtədə yerləşdiyini vurğulamaqla onun Qafqaz, Xəzər və Qara dəniz hövzəsinin, o cümlədən Avrasiyanın təhlükəsizlik [4, 251]. Azərbaycanın xarici siyasətinin və milli təhlükəsizliyinin başlıca probleminin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, ölkənin ərazi bütövlüyü, suveren dövlət hüquqlarının bərpası məsələsini müəlliflərin əsərin məzmunu kontekstində ön plana çıxarmaları [4, 257] problemə konseptual baxımdan münasibət sərgilənmələri ilə bağlıdır. Bu bölmədə S.Məmmədov və T.Məmmədov Qarabağ münaqişəsi başlayan dövrdən günümüzdə qədər olan tarixi zaman kəsiyinin hər bir ili, həmin dövrdə baş vermiş dövlətlər səviyyəsində keçirilmiş görüşlər, imzalanmış müqavilələr, MDB-yə daxil olan ölkələrlə aparılan müştərək siyasi kurs, postsovet məkanında gedən hadisələr, Rusiya hərbi bazalarının Azərbaycandan çıxarılması, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavibəsi (Təşkilatı), Azərbaycanın bu təşkilata qoşulmasının ölkəmizin geosiyasi maraqlarına cavab verməsi, Ukraynanın Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanla hərbi və təhlükəsizlik sahəsində birgə əməkdaşlığı və digər çoxsaylı məsələlər araşdırma obyektı olaraq oxucuların maraq dairəsində uğurla yer almışdır.

“Qarabağ: mif və həqiqət” kitabı haqqında daha geniş bəhs etmək olar. Zənn edirik ki, bu mənbə ilə bağlı dövrü mətbuatda tarixçilərin, etnoqrafların, arxeoloqların, publisistlərin, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin çıxışları yer alacaq, onun tədrisimizdə yerinə və roluna səriştəli nəzər salınacaqdır.

Bir neçə kəlmə də kitabın poliqrafik baxımdan uğurlu təqdim olunması ilə bağlı qeyd etməyi zəruri hesab edirik. Əgər kitabın üz qabığının açılması ilə oxucunun gözü qarşısında dağıdılmış, viran qoyulmuş tükürpədicı, qorxunc mənzərə ilə rastlaşırsansa, üz qabığının arxa tərəfinin içərisində

yetərinə əzəmətli mənzərənin şahidi oluruq. Burada 44 günlük Zəfər qələbəindən sonra yeni tikilib istifadəyə verilmiş Zəfər yolu, Füzuli Beynəlxalq aeroportu, Şuşa qalasının o yanından Xursudbanı Natavan, Üzeyir Hacıbəyli və Bülbülün əzəmətli baxışları, Vəqifin dağıdıldıqdan sonra bərpa edilmiş məqbərəsi və heykəli, Şuşaya gedən Zəfər yolunun yaşıllığa bürünmüş əsrarəngiz landşaftı bu mənzərəyə baxanları heyran etməkdədir. Hesab edirik ki, poliqrafiya, forma və struktur baxımından da S.Məmmədov və T.Məmmədovun “Qarabağ: mif və həqiqət” kitabını (dərs vəsaitini) uğurlu nəşr kimi təqdir etmək mümkündür. Kitabın başlıca leytmotivi Qarabağın Azərbaycanın minilliklərdən bəri tərkib hissəsi olduğunu sübut etməkdədir. Müəlliflər nəzərdə tutduqları mətləbə tam şəkildə yetişmişlər. Onları bu uğurla bağlı təbrik edir və bir daha “Qarabağ Azərbaycandır – deyirik”.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə III və b.e. XVIII əsri). Bakı, 2000.
2. Əl-Kufi. Kitab əl-fütuh (Fəthlər kitabı). Bakı, 1995.
3. Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV – VII вв. Баку, 1993.
4. Мəmmədov С., Мəmmədov Т. Qarabağ: mif və həqiqət. Dərs vəsaiti. Bakı, “Təhsil”, 2021, 480 s.
5. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.

Summary

In the presented material, the book under review by S.Mammadov and T.Mammadov "Karabakh: Myth and Truth", released at the end of 2021. In this very well-structured book, the authors analyze the main sources covering the problems of the history of Karabakh, the Armenian-Azerbaijani conflict, its etymology, unjustified claims of Armenians to the original Azerbaijani lands. If the first sections and paragraphs of the book in chronological order cover the history of the Armenian atrocities in the Turkish and Azerbaijani territories, then in the subsequent parts the authors pay attention to the problems of the Armenian-Azerbaijani conflict in the modern era. The valuable side of the book is that it successfully combines the origins, history, current state, as well as certain aspects of the triumphant 44-day victory of Azerbaijan over the Armenian invaders. Another important quality of this source is that it is written in the genre of a textbook, addressed not only to university students, but also to a wide range of readers, regardless of occupation and specialty. We have tried here to summarize all the fundamental qualities of a book containing important information on the topic under consideration.

Əmrahov Mais İsrail oğlu

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun

**Azərbaycan Respublikasının tarixi şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru,
professor**

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNƏ APARAN YOL BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Şurası, ATƏT, Qoşulmama Hərəkatı, Qarabağ, Vətən müharibəsi

Key words: United Nations, Council of Europe, OSCE, Non-Aligned Movement, Karabakh, Patriotic War

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığı qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranmasının tarixi səbəblərini, mahiyyətini, xarakteri və məqsədini, həmçinin problemə beynəlxalq təşkilatların münasibətini yeni reallıqlar kontekstində araşdırılmasıdır. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra BMT, ATƏT, Qoşulmama Hərəkatı, Türk Dövlətlər Əməkdaşlıq Şurası, AŞ, İƏT, UNESCO, İSESCO, MDB və s. üzv olmaqla çoxtərəfli diplomatik əlaqələr yaratdı, Aİ, Beynəlxalq Antiterror Koalisiyası kimi qurumlarla da əməkdaşlığı inkişaf etdirdi (1), Beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla əlaqələrdə Dağlıq Qarabağ probleminin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həlli üçün beynəlxalq aləmin dəstəyinin qazanılması əsas hədəf kimi müəyyənləşdirildi.

Azərbaycan Respublikasının 1992-ci ildə Avropa qitəsinin bütün ölkələrini əhatə edən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv oldu. Təşkilatın əsas sənədləri olan ATƏM-in Helsinki Yekun Aktına (1992), Paris Xartiyasına və Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasına qoşuldu (1999). Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində ATƏT çərçivəsində əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində xüsusi yer tutdu.

1992-ci ilin axırlarında ABŞ konqresi Azərbaycan Respublikasına hər cür yardım göstərilməsini qadağan edən “Azadlığa Dəstək Aktına” 907-ci düzəliş deyilən sənəd qəbul etdi. Bu Azərbaycan Respublikasına çox ağır zərbə idi. Yaranmış gərginliyin doğura biləcəyi təhlükəli vəziyyəti qiymətləndirən Azərbaycan Respublikası Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri H.Əliyev 1993-cü ilin yanvarında ABŞ Prezidenti Bill Klintonu məktub göndərdi. Heydər Əliyevin məktubu Ağ evdə dərhal reaksiya doğurdu. 1993-cü ilin yanvarında ABŞ və Rusiya Federasiyası prezidentləri Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan və Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı birgə bəyanat verərək, münaqişənin həlli üçün tezliklə ATƏM-in Minsk konfransının çağırılmasına tərəfdar olduqlarını bəyan etdilər. Həmin il fevralın 4-də ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri Riçard Mayls Naxçıvana səfər etdi. H.Əliyevlə görüşdə ABŞ Prezidenti Bill Klintonun bölgədə yaranmış vəziyyətlə bağlı narahatlığını çatdıraraq Naxçıvan MR-a təcili humanitar yardım göstərilməsi haqqında Prezidentin qərarı barədə Dövlət Departamentinin Humanitar Yardımı üzrə proqramının rəhbəri Riçard Armitac tərəfindən göndərilən məktubu təqdim etdi (4, 406-407).

Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında beynəlxalq təşkilatların roluna xüsusi diqqət verirdi. Onun 1996-cı Lissabon sammitində siyasi uzaqgörənliyi və iradəsi sayəsində Azərbaycanın mövqeyi dünyanın 53 dövləti tərəfindən tanındı və müdafiə olundu.

2001-ci il yanvarın 25-də Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv qəbul olundu. Millət vəkili İlham Əliyevin başçılıq etdiyi Azərbaycan parlamentinin AŞ-da nümayəndə heyəti bu təşkilatda səmərəli fəaliyyət göstərməyə başladı.

Azərbaycan Respublikasının AŞ PA-dakı nümayəndə heyətinin rəhbəri İlham Əliyev özünün məntiqi çıxışları, konkret təklifləri ilə bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatda tez bir zamanda diqqəti cəlb etdi və Azərbaycanın nüfuzunu daha da qaldırdı. Avropa Şurasının sənədlərində Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi tanındı, işğalçı qoşunların dərhal Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması tələb edildi. Söylənilən bu faktlar AŞ PA-nın sənədlərində öz əksini tapdı (6). İlham Əliyevin nümayəndə heyətinə rəhbərlik etdiyi dövrdə AŞ PA-da Azərbaycan həqiqətlərini özündə ehtiva edən 30-a yaxın sənəd hazırlandı və təşkilatın rəsmi sənədləri kimi yayıldı.

2003-cü ilin sentyabrında BMT Baş Məclisinin 58-ci sessiyasında iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Baş naziri İlham Əliyev öz çıxışında beynəlxalq aləmdə mürəkkəb proseslərin cərəyan etdiyi dövrdə üzlər arasında qarşılıqlı anlaşılmazlıqların meydana çıxmasına görə, BMT TŞ-nin şəraitinə uyğun, çevik və adekvat münasibət göstərə bilməsini qeyd edərək, mövcud BMT mexanizmlərinin zamanın tələbinə cavab vermədiyini vurğulamış və bununla bağlı təşkilat daxilində islahatların vacib məsələyə çevrildiyini bildirmişdir. Azərbaycanın hökumət başçısının fikrincə, BMT Təhlükəsizlik Şurasında “həm bugünkü, həm də yarıməsrlilik reallıqlar öz əksini tapmalıdır (5, 276-282)

Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı daha da genişləndirdi. Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilməsi isə mühüm tarixi hadisə oldu.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun plenar sessiyasında Dağlıq Qarabağın və Azərbaycanın digər 7 rayonunun erməni işğalı altında olduğunu diqqətə çatdıraraq Ermənistanın əsassız ərazi iddialarını tarixi faktlarla əsaslanaraq ifşa etdi. Bununla yanaşı, dövlət başçısı dünyaya bəyan etdi ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində, BMT-nin bütün dünya tərəfindən qəbul edilmiş Nizamnaməsi, Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri və Helsinki Yekun Aktı çərçivəsində həll olunmalıdır. 2019-cu il oktyabrın 11-də Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad şəhərində MDB Dövlət Başçıları Şurasının məhdud tərkibdə iclasında çıxış edən Prezident İlham Əliyev işğalçı Ermənistanın faşist ideologiyasını dövlət siyasətinə çevirdiyini diqqətə çatdıraraq bir daha dünyaya bəyan etdi (2).

2019-cu il oktyabrın 25-26-da Bakıda Qoşulmama Hərəkatına üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının “Bandunq prinsiplərini rəhbər tutmaqla müasir dünyanın çağırışlarına birgə və adekvat cavab verilməsini təmin etmək” mövzusunda keçirilən XVIII Zirvə görüşü Vətən müharibəsinə aparan yolda mühüm rol oynadı. 60-a yaxın ölkənin dövlət və hökumət başçıların, beynəlxalq təşkilatların rəhbərlərinin, ümumilikdə isə 160-a yaxın ölkə və beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri iştirak etdiyi (7) Qoşulmama Hərəkatının XVIII Zirvə görüşünün Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Bakıda keçirilməsi və 2019-2022-ci illər üzrə sədrliyin Azərbaycana həvalə edilməsi ölkəmizin böyük diplomatik nailiyyət oldu (11, 118).

Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə davam edən Zirvə Görüşündə Pakistan Prezidenti Arif Alvi, İran Prezidenti Həsən Ruhani, Türkmənistan Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhmmədov, Malayziyanın Baş Naziri Mahathir Bin Mohamad, Əfqanıstan Prezidenti Məhəmməd Əşrəf Qani, Kuba Prezidenti Migel Diaz-Kanel, Cibuti Prezidenti İsmail Ömər Qelleh, Prezident Vladimir Putinin Zirvə Görüşünə ünvanladığı müraciəti səsləndirən Rusiyanın Xarici İşlər nazirinin müavini Sergey Verşinin, Əlcəzair Prezidenti Abdelkader Bensalah, Esvatininin Kralı III Msvati, Qana Prezidenti Nana Akufo-Addo, Namibiya Prezidenti Haqe Qotfrid Qeynqob, Ekvatorial Qvineyanın Prezidenti Obiang Nguema Mbasogo, Sudan Prezidenti Abdul-Fattah Al-Burhan, Hindistanın vitse-prezidenti Muppavarapu Venkaiah Naidu, Vyetnamın vitse-prezidenti xanım Danq Thi Nqok Thinh, Banqladeşin Baş Naziri xanım Şeyx Hasina, Nepalın Baş Naziri Khadqa Prasad Şarma Oli və Livianın Baş Naziri Faiz Sarac çıxış etmişdilər (8). Qoşulmama Hərəkatının Bakı Zirvə görüşündə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığının təsdiqi bir daha ifadə olundu.

2020-ci il 14-16 fevral tarixlərində 150 dövlət başçısı, baş nazir və hökumət üzvləri də daxil olmaqla, 800-dən çox nümayəndənin iştirak etdiyi Almanıyanın Münhen şəhərində keçirilən 56-cı Münhen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyanın iştirakı ilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı panel müzakirələr keçirildi. Panel müzakirələr zamanı Ermənistanın yürütdüyü faşist ideologiyası, Azərbaycana qarşı etnik təmizləmə, dövlət terrorizmi və işğalçılıq siyasətini ifşa edən Prezident İlham Əliyev Ermənistanın baş nazirinə beynəlxalq hüquqdan və tarixdən əsl dərs keçdi (10). Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tarixi faktlara əsaslanaraq əsil həqiqəti Ermənistan Baş nazirinin və dünya ictimaiyyətinin bir daha diqqətinə çatdıraraq bildirdi ki, Qarabağın dağlıq hissəsinə erməni əhalisinin köçürülməsi XIX əsrin 20 - ci illərində, xüsusilə Cənubi Qafqazın çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra baş vermişdir. Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkməyərək Ermənistanda sovet hakimiyyətinin elan edilməsindən dərhal sonra ermənilər Dağlıq Qarabağ məsələsini yenidən ortaya atdılar. Bununla da iki sovet respublikası arasında ixtilaf artdığından 1921-ci il iyulun 4-5- da RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunun plenumu məsələni müzakirə etməli oldu. İyulun 5-də plenumun səhər iclasında Qarabağ məsələsinə yenidən baxıldı. Plenum RK(b)P MK- nın rəyini və “Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli barışığın zəruriliyini, yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrini və daim Azərbaycanla sıx əlaqədə olmasını nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in hüddudlarında

saxlanması, muxtar vilayətin tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla, ona geniş vilayət muxtariyyəti verilməsi” haqqında qərar qəbul etdi (9, 92).

Prezident İlham Əliyev 2020-ci il iyunun 18-də Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinin videokonfrans formatında keçirilən Sammitində isə çıxışı zamanı danışıqların mahiyyət və formatını məhv etməyə çalışan Ermənistanın Baş nazirinin dediyinin əksi olaraq, Dağlıq Qarabağ Ermənistan deyil, Dağlıq Qarabağ Azərbaycandır və bütün dünya bunu belə tanıdığını bildirərək Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasının vacibliyini bir daha xatırlatdı (3).

Ermənistanın Baş naziri çıxışında Münhen Təhlükəsizlik Konfransında olduğu kimi, növbəti dəfə daha bir yalan uydurdu. O, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin son qərarını tamamilə saxtalaşdırılmış formada təqdim edərək bu qərarla guya Azərbaycanın öz ərazisində ermənilərə qarşı irqçi siyasət həyata keçirdiyinin əks olduğunu iddia etdi, lakin Ermənistanın Baş naziri beynəlxalq səviyyəli tədbirdə Azərbaycan Prezidentinin tarixi həqiqətə əsaslanan tutarlı faktları qarşısında növbəti dəfə çətin vəziyyətə düşdü, özünü gülünc vəziyyətə saldı (11, 123).

Beləliklə, Azərbaycanın Vətən müharibəsinə aparan yolu ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, 2020-ci ilin sentyabrın 27-də Ermənistan Ordusunun növbəti geniş miqyaslı təxribatına cavab olaraq Azərbaycan Ordusunun əks-hücum əməliyyatları Beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpası yolunda apardığı siyasi mübarizəyə ikili standartlardan yanaşmasının nəticəsi idi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə//<https://azerbaijan.az/information/801>
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Aşqabadda MDB Dövlət Başçıları Şurasının məhdud tərkibdə iclasında çıxışı. 11.10.2019. // [https:// azertag. az/xeber/VIDEO-1341121](https://azertag.az/xeber/VIDEO-1341121)
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinin videokonfrans formatında keçirilən Sammitində çıxışı. 19.06.2020. // <https://azertag.az/xeber/VIDEO-1516471>
4. Azərbaycan Respublikasının Tarixi (1991-2003). I cild. Heydər Əliyev dövrü.-Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016.-704 s.
5. Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. II cild. Bakı, 2012, 422 s.
6. Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Azərbaycan Parlamenti nümayəndə heyətinin rəhbəri, Milli Məclisin deputatı İlham Əliyevin AŞ PA-nın sessiyada çıxışı.// “Azərbaycan” q., 26 aprel 2001-ci il; Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Azərbaycan Parlamenti nümayəndə heyətinin rəhbəri, Milli Məclisin deputatı İlham Əliyevin Strasburqdan Azərbaycan televiziyasına birbaşa müsahibəsi// “Azərbaycan” q., 27 sentyabr 2001-ci il; Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Azərbaycan Parlamenti nümayəndə heyətinin rəhbəri, Milli Məclisin deputatı İlham Əliyevin müsahibəsi// “Azərbaycan” q., 30 yanvar 2001-ci il; Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Azərbaycan Parlamenti nümayəndə heyətinin rəhbəri, Milli Məclisin deputatı İlham Əliyevin Strasburqda Türkiyənin NTV kanalına müsahibəsi.// “Azərbaycan” q., 26 aprel 2001-ci il
7. Bakıda Qoşulmama Hərəkətinə üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının XVIII Zirvə görüşü. 25.10.2019. // [https:// azertag. az/xeber/ VIDEO-1347207](https://azertag.az/xeber/VIDEO-1347207)
8. Bakıda Qoşulmama Hərəkətinə üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının XVIII Zirvə Görüşü işə başlayıb // [https:// president. az/ articles/34578](https://president.az/articles/34578)
9. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы. - Баку: Азернешп, 1989. - 334 с.
10. Münhen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı panel müzakirələr. 16.02.2020. // [https:// azertag. az/xeber/VIDEO-1415483](https://azertag.az/xeber/VIDEO-1415483)
11. Vətən müharibəsi tarixi. Şəxsiyyət faktoru (27 sentyabr-10 noyabr 2020-ci il). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2021, 444 s.

Summary

After the restoration of the independence of the Republic of Azerbaijan, the UN, the OSCE, the Non-Aligned Movement, the Cooperation Council of Turkic States, the Council of Europe, the ECO, UNESCO, ISESCO, the CIS and others established multilateral diplomatic relations by becoming a member. In its multilateral diplomatic relations, in cooperation with organizations such as the EU and the International Anti-Terrorist Coalition, its activities to gain the support of the international community for the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict within the framework of international law and the path to the 44-day war were clarified.

Məmmədov Sadir Surxay oğlu

Bakı Slavyan Univertsiteti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HƏRBİ ÜSTÜNLÜYÜNÜ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan-Ermənistan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Qələbə Günü, silahlar, hərbi doktrina, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Key words: Azerbaijani-Armenian Nagorno-Karabakh conflict, Victory Day, weapons, military doctrine, President of the Republic of Azerbaijan.

300 ildən artıq dövr ərzində müxtəlif dövrlərdə (1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1994-cü illər) davam edən Azərbaycan-Ermənistan qarşıdurmasının ən real təzahürü XX yüzilliyin 80-ci illərin sonlarında, Sovetlər Birliyinin süqutundan sonra Ermənistanın Azərbaycanın tarixi və suveren ərazilərinə irəli sürdüyü əsassız iddialarının əks etdirən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1905-ci il hadisələrində indiki Ermənistan ərazisində 350 min nəfərdən artıq azəri türkü didərgin düşməklə, 150 min nəfər qətlə yetirilmişdirsə 1918-1920-ci illərdə həmin bölgədə azərbaycanlıların soyqırımı nəticəsində 500 min azərbaycanlı xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 959 Azərbaycan kəndi talan edilmişdir. Həmin kəndlərdə 352 min azərbaycanlı yaşamışdır. 1905-1906-cı illərdə Bakıda başlanan qırğınlar İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda, Qazax mahalında, Lənkəranda, Şamaxıda, Qubada, Şuşada, demək olar ki, Azərbaycanın bütün ərazilərində davam etmişdir. Ermənistanda və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, bolşevik rejiminin əli ilə Azərbaycan torpaqlarının daha bir hissəsi, o cümlədən Qərbi Zəngəzur, Dərələyəz mahalı, Qazax qəzasının dağlıq hissəsi və digər yerlər heç bir tarixi və siyasi əsas olmadan Ermənistanə verilmiş, nəticədə onun ərazisi 9,8 min kvadrat-kilometrdən 29,8 min kvadrat-kilometrə çatdırılmışdır.

İşğalçı erməni şovinistləri Sovet imperiyasından miras qalmış Xankəndindəki (Stepanakert) 366 motoatıcı alayın hərbi texnikası və şəxsi heyəti, onların ardınca isə Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin qoşunları, muzzdlu əsgərlər, özünü "Artsax xalq ordusu" adlandıran silahlı quldurlar (əksəriyyəti saqqallı) azərbaycanlı əhaliyə qarşı bir sıra soyqırım cinayətləri törətmişlər. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərində əsrin ən dəhşətli faciələrini törətmişlər. Soyqırım aktı nəticəsində 613 nəfər dinc azərbaycanlı milli mənsubiyyətinə görə vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 487 nəfər şikəst edilmiş, 1275 sakin girov götürülərək amansız işgəncələrə məruz qalmışdır. Girov götürülənlərdən 150 nəfərin, o cümlədən 68 qadının və 26 uşağın taleyi bu günədək məlum deyildir [4, 405-406].

27 sentyabr 2020-ci il səhər saatlarında Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin genişmiqyaslı təxribat törədərək cəbhəboyu zonada yerləşən Azərbaycan ordusunun mövqelərini və yaşayış məntəqələrini iriçaplı silahlar, minaatanlar və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından intensiv atəşə

tutması nəticəsində, Ermənistan ordusunun döyüş aktivliyinin qarşısını almaq, mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən qoşunların bütün cəbhə boyu sürətli əks-hücum əməliyyatına başlaması barədə əmr verildi. “Dəmir yumruq” adı altında qəhrəman əsgər və zabitlərimiz, arxa cəbhədə çalışan mülki insanlarımız, bütün Azərbaycan xalqı birlik və həmrəylik nümayiş etdirərək, Vətən müharibəsinə qalxmışlar.

44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar nəticəsində Ordumuz Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı rayonlarını, Azərbaycanın mədəniyyət incisi hesab olunan Şuşa şəhərini, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndlərini, Tərtər rayonunun Suqovuşan, Talış və Çaylı kəndləri, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri daxil olmaqla, ümumilikdə, 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etdi. Bu torpaqlar Azərbaycan xalqının igid oğullarının, bizim əsgər və zabitlərimizin, şəhidlərimizin qanı və canı bahasına işğaldan azad olundu.

Hərbi əməliyyatlar zamanı qazanılmış qələbələr, xüsusilə Qarabağın tacı olan Şuşanın düşmən əsarətindən qurtarılması müharibənin taleyində həlledici rol oynadı. Belə ki, Şuşa işğaldan azad olunandan cəmi bir gün sonra Azərbaycan Ordusu daha 70-dən çox yaşayış məntəqəsini azad etdi və bununla da düşməne son zərbəni vurdu. Məhz bundan sonra Ermənistan öz məğlubiyyətini etiraf edərək, kapitulyasiya aktını imzalamağa, 2020-ci il dekabrın 1-dək Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonlarını Azərbaycana qaytarmağa məcbur oldu.

Noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin münasibə zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması barədə bəyanat imzaladılar [3].

Bu şanlı tarixi Qələbəmizlə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Dövlət – Xalq – Ordu birliyinin gerçək təəcəssümü kimi 28 il ərzində "məlik diplomatiyası" yolu ilə problemin hərbi yolla həllinə imkan verməyən ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi nəticəsində kağız üzərində qalan BMT Təhlükəsizlik Şurası və Baş Məclisinin qəbul etdiyi 5 qətnamə, habelə AŞPA və ATƏT-in özünün qəbul etdiyi qətnamə və qərarların icrasını yüksək ustalıqla həyata keçirdi. Azərbaycan 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar zamanı hərbi üstünlüyünü şərtləndirən başlıca amillər ilk növbədə əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş neft strategiyasıdır. Rusiyalı hərbi ekspert, “Nasionalnaya oborona” jurnalının baş redaktoru İqor Korotçenkonun “Pravda.ru” nəşrinə ordumuzun güc-qüdrəti ilə bağlı açıqlaması da diqqət çəkir. İ.Korotçenko birinci Qarabağ müharibəsindən danışaraq xatırladı ki, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanda ordu quruculuğu diqqət mərkəzində saxlandı, bununla bağlı mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Prezident İlham Əliyev 17 illik hakimiyyəti dövründə isə iri infrastruktur neft-qaz layihələrini həyata keçirdi və bundan əldə edilən böyük həcmli valyuta gəlirləri hesabına bütün Azərbaycan, eləcə də ordu sürətlə inkişaf etdi və regionun ən güclü silahlı qüvvəsinə çevrildi [5].

Rəşadətli Azərbaycan Ordusunun hərbi üstünlüyünün əsas amillərindən biri də Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasətidir. Məhz belə müdrik, uzaqgörən siyasətin nəticəsində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2010-cu il 8 iyun tarixli 1029-IIIQR sayılı Qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 8 fəsil, 75 bənddən ibarət olan Hərbi doktrinasında Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatı strategiyasının tərkib hissəsi olaraq, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici hərbi və digər təhdidlərdən qorunmasına yönəlmiş hərbi təhlükəsizlik sisteminin konseptual əsasları müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinin bir hissəsinin işğalı, Ermənistanın vaxtilə azərbaycanlılar yaşamış bölgələrində və Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində etnik təmizləmə siyasətinin aparılması, iqtisadi və sosial infrastrukturun dağıdılması ilə nəticələnmiş təcavüz aktının davam etdirilməsi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərən əsas amil kimi səciyyələndirilir [1, 3].

Məhz bu tarixi dövlət sənədi əsasında Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasəti formalaşır, hərbi quruculuğun inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinasında qeyd olunur ki, Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin hazırkı mərhələdə və ortamüddətli perspektivdə əsas quruculuq, inkişaf və hazırlıq prioritetləri aşağıdakılardır:

- mürəkkəb və sürətlə dəyişən əməliyyat şəraitində müasir müdafiə və hücum əməliyyatlarının aparılması bacarığına yiyələnmə;

- asimmetrik silahlı mübarizə formalarını, metodlarını və vasitələrini tətbiq edən düşməne qarşı konseptual və effektiv praktiki müqavimət üsullarının işlənib hazırlanması;

- qoşunların (qüvvələrin) əməliyyat, səfərbərlik və döyüş hazırlığı keyfiyyətinin, onlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin, silaha, hərbi texnikaya və onların effektiv tətbiqi üsullarına yiyələnmə səviyyəsinin artırılması, qoşunların (qüvvələrin) fasiləsiz və dayanıqlı idarə edilməsinin, döyüş növbəsi və döyüş xidmətinin təkmilləşdirilməsi;

- Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin əməliyyat qabiliyyətinin və xüsusi informasiya əldə etmə bacarığının inkişafı;

- vahid idarəetmə, nəzarət, rabitə və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin inkişaf etdirilməsi;

- müdafiə sahəsində dövlət idarəçiliyinin, o cümlədən müharibə dövründə Silahlı Qüvvələr ilə başqa silahlı birləşmələr arasında qarşılıqlı fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması üçün təşkilati-struktur islahatlarının aparılması;

- Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin informasiya müharibəsi şəraitində tətbiqi, o cümlədən informasiya müharibəsi vasitələrindən müdafiə üzrə müvafiq potensialın inkişafı;

- xüsusi təyinatlı qüvvələrin inkişaf etdirilməsi, onların yüksək döyüş qabiliyyətinin və çevikliyinin təmin edilməsi, şəxsi heyətin əməliyyatlar zamanı fiziki müdafiəsi və sağlamlığının qorunması sahəsində potensialın gücləndirilməsi;

- Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin qarşılıqlı fəaliyyəti çərçivəsində əlaqələndirmənin təkmilləşdirilməsi;

- NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində NATO ilə mümkün olan tərəfdaşlıq vasitələrindən, o cümlədən Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planından istifadə edilməsi;

- beynəlxalq əməkdaşlıq formatında əməliyyat uyarlılığına nail olunması, sülhməramlı fəaliyyətdə iştirak edilməsi, NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində tədbirlərin, beynəlxalq əməliyyat və təlimlərin həyata keçirilməsi üçün xüsusi seçilmiş şəxsi heyətin hazırlanması;

- hərbi intizamın daim möhkəmləndirilməsi;

- şəxsi heyətin peşəkarlığının daim yüksəldilməsi, hərbi təhsil müəssisələrində kadrların hərbi-elmi əsaslarla hazırlanmasının müasir standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi;

- peşəkar xidmət hərbi qulluqçularının sayının tədricən artırılması hesabına komplektləşdirmə sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- vətəndaşların hərbi xidmətə məqsədyönlü hazırlığı, Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin ehtiyatının hərbi hazırlığının saxlanılması, habelə əhalinin ərəzi və mülki müdafiə məsələlərinin həllinə hazırlığı;

- şəxsi heyətdə Azərbaycan Respublikasına, Azərbaycan xalqına, Hərbi anda sədaqətin, habelə öz Vətəninin tarixinə və ənənələrinə dərin hörmətin, Vətənin müdafiəsi üçün yüksək şəxsi məsuliyyətin formalaşdırılması, gənclərdə hərbi xidmətə marağın artırılması;

- Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin hərbi qulluqçularının və mülki işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və onların həyat şəraitinin daim yaxşılaşdırılması [1].

Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin, eləcə də Azərbaycan Respublikasının hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində iştirak edən dövlət orqanlarının müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi üçün Dövlət Müdafiə Sifarişi Proqramına uyğun olaraq, yeni texnologiyaların alınması və müasir istehsal sahələrinin yaradılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası tərəfdaş dövlətlərlə hərbi-texniki əməkdaşlıq əlaqələri qurur və genişləndirir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hərbi-texniki əməkdaşlığı milli qanunvericiliyə və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq

müqavilələrə, eləcə də hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün müəyyən edilmiş vəzifələrə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasəti formalaşdırən, hərbi quruculuğun inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirən Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinasının yuxarıda qeyd olunan müddəalarından çıxış edərək, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dövlətimizin müdafiə strategiyasını qurur.

Xəzər Hərbi Tədqiqatlar İnstitutunun apardığı araşdırmalara görə, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin (Müdafiə Nazirliyi, Daxili Qoşunlar, Dövlət Sərhəd Xidməti və başqa hərbi birləşmələr) ümumilikdə 150-180 minlik şəxsi heyətindən təxminən 20%-i (30-36 min) döyüşlərə cəlb edilib. Onların təxminən 10%-i həlak olub. Beləliklə, ümumilikdə, 44 günlük müharibənin gedişində Azərbaycanın təhlükəsizlik və müdafiə sektoru ümumi şəxsi heyətinin təxminən 1,8-2%-ni itirib (rəsmi rəqəmlər Ermənistanın döyüş heyətinin 5%-ni itirdiyini göstərir). Yaralıların, xəsarət alanların ümumi sayı, qeyri-rəsmi məlumatlara görə, 4 min nəfərdən artıqdır. Beləliklə, ölənlər və yaralıların ümumi sayı (təxminən 7 min) SQ və digər hərbi birləşmələrdə təmsil olunan şəxsi heyətin ümumi sayının təxminən 3,8-4%-ni, aktiv döyüşlərə cəlb olunan heyətin təxminən 20-22%-ni təşkil edir. Bir sözlə, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin döyüşən hər 5 əsgərindən 1-i ya şəhid olub, ya da yaralanmışdır.

2006-cı ildən Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəmərinin ilk böyük gəlirlərindən sonra Azərbaycan öz hərbi xərclərini kəskin şəkildə artırdı. Stokholm Beynəlxalq Sülh Araşdırmaları İnstitutu (SİPRI) 2016-cı ildəki hesabatında Azərbaycanın silah idxalını 217% artırdığını, dünyanın 40 ən böyük silah istehsalçısının müştəriləri siyahısında 21-ci yeri tutduğunu, Ermənistandan 20 dəfə artıq silah aldığını qeyd edirdi.

Müharibə zamanı Türkiyə mətbuatı Azərbaycanın 2 milyard 805 milyon dollarlıq büdcə ilə dünyada müdafiəyə ən çox pul ayıran 60 ölkədən biri olduğunu yazırdı. 2020-ci ilin büdcə layihəsində Azərbaycan hökuməti müdafiə və milli təhlükəsizlik üçün 2 milyard 267 milyon dollar (3 milyard 853 milyon manat) ayırmağı planladığını açıqlamışdı. Bu isə 2019-cu ildəki məbləğdən 20,9% çoxdur.

Nazirlər Kabinetinin 2019-cu ildəki hesabatına görə, 2019-cu ildə müdafiə sifarişi üzrə ixrac əməliyyatların xüsusi çəkisi 2018-ci illə müqayisədə 5,5% artıb. Müdafiə təminatlarının istehsalı, təmiri və utilizasiyası üçün 84 735,3 min manat civarında pul xərclənib. Təkcə pilotsuz uçuş aparatlarına 52,3 milyon manat vəsait ayrılıb. Ümumilikdə, 137 milyon manat dəyərində məhsul Müdafiə Nazirliyinə və digər güc strukturlarına təhvil verilib.

Azərbaycan Ordusunda “Osa-1T”, S-125 TM, “Buk-MB”, “İldırım” zenit-raket kompleksləri, “S-300 Favorit” sistemləri, həmçinin qələbənin əldə edilməsində çox mühüm rol oynayan “Orbiter-1KM” – “İti qovan”, “Orbiter-2B”, “Orbiter-3B”, “Orbiter-4”, “Aerostar-BP”, “Heron” pilotsuz uçuş aparatları (PUA), eləcə də ən müasir PUA-lar – “Bayraktar-TB2”, habelə “Hermes-450”, “Hermes-900”, “Quzğun” və “Harop” PUA-ları mövcuddur.

Həmçinin, özüyəriyən haubitsa və artilleriya qurğuları – 152 millimetrlik “Akasiya”, 152 millimetrlik “Msta-S”, 203 millimetrlik “Pion”, eləcə də 220 millimetrlik “TOS-1A” ağır odsaçan, tank əleyhinə “Xrizantema-S” kompleksləri, DANA özüyəriyən top-haubitsaları, “Qrad”, “RM-70/85”, “BM-21”, “Smerç” yaylım atəşli reaktiv sistemləri, “TR-300 Qasırğa”, “Ekstra” taktiki, “Polonez” və LORA əməliyyat-taktiki raket sistemləri də siyahıya daxildir.

Dekabrın 10-da qələbə münasibəti ilə keçirilən hərbi paradla isə Mi-17 helikopterləri, MiQ-29 çoxməqsədli qırıcı təyyarələr və Su-25 hücum və havadan dəstək təyyarələri nümayiş olundu.

1991-ci ildən (SSRİ dağılandan sonra) 2005-ci ilə qədər Rusiya Azərbaycana silah satmayıb. Sonrakı illərdə Azərbaycan Rusiyadan helikopterlər, tanklar, zirehli təmir-təxliyə maşınları, zirehli transportyorlar, tank əleyhinə komplekslər, artilleriya sistemləri və s. hərbi sursatlar alıb. Rəsmi məlumata görə, 2006-2016-cı illərdə Azərbaycanın idxal etdiyi müdafiə məhsullarının ümumi həcmində Rusiya silahlarının payı təqribən 22% olub. 2006-2015-ci illərdə Rusiya Azərbaycana 1 milyard 29.6 milyon dollar dəyərində silah-sursat satdığını BMT-nin statistika bölməsi vasitəsilə açıqlayıb. Bunun 975.5 milyonu 2011-2013-cü illərin payına düşür. 2015-ci ildə “Eurasianet” SIPRI-yə əsaslanaraq, Azərbaycanın silah idxalının 85%-nin Rusiyanın payına

düşdüyünü yazırdı. “TASS” agentliyinin məlumatına görə, 2010-2014-cü illərdə Bakı ilə Moskva arasında bağlanmış hərbi sazişlərin ümumi dəyəri 4 milyard dollar olub.

2018-ci il, sentyabrın 1-də isə Prezident İlham Əliyev Rusiya prezidenti Vladimir Putinlə danışıqların yekununda Azərbaycanın Rusiyadan dəyəri 5 milyard dollardan çox olan hərbi məhsullar aldığını və bu rəqəmin artacağını bəyan etmişdi. Ancaq son beş ildə Azərbaycanın Rusiyadan silah idxalı azalaraq, 31%-ə enib.

Hazırda Azərbaycan Ordusunun silah ehtiyacının 60%-ni İsrail qarşılayır. SIPRI-nin hesabatında deyilir ki, Azərbaycan İsraildən hərbi avadanlıqlar tədarük edən ölkələr sırasında ikinci yerdədir. Qarabağda istifadə olunan “Harop” silahları, eyni zamanda “Heron” və “Hermes” tipli pilotsuz uçuş aparatları da İsraildən gətirilib. Azərbaycan hələ 2010-2014-cü illərdə ən çox pilotsuz uçuş aparatı idxal edən ölkələrdən idi, dünyada 4-cü yeri tutmuşdu.

2012-ci ildə Azərbaycan İsraildən pilotsuz təyyarələr (PUA), zenit və raketdən müdafiə sistemləri tədarükü üçün 1.6 milyard dollarlıq hərbi razılaşmaya imza atıb. Bu müqavilə Azərbaycanın tək silahlanmaya ayırdığı ən bahalı anlaşma hesab edilir, çünki ölkənin 2012-ci ildəki müdafiə büdcəsinə (1,7 milyard dollarlıq) az qala bərabərdir. İsrail Müdafiə Nazirliyi satışların təfərrüatlarını dərc etməsə də, İ. Əliyev 2016-cı ildə İsraildən 4.85 milyard dollarlıq müdafiə avadanlığı alındığını bəyan etmişdi. Son beş ildə isə İsrail 740 milyon dollarlıq məhsulla Rusiyanı keçərək, Azərbaycana silah tədarükünü artırıb. İsrailə Azərbaycan arasında əlaqələr birtərəfli deyil; Azərbaycanın İsrailə 2018-ci ildə ixrac etdiyi məhsulların (əsasən neft) dəyəri 1,3 milyard dollar olub. Bu, Azərbaycanın ümumi ixracatının təxminən 7%-i deməkdir. Yerusəlim Strategiya və Təhlükəsizlik Universitetinin prezidenti Efraim İnbar Qarabağda hərbi əməliyyatlar gedərkən verdiyi müsahibələrdən birində Azərbaycanın İsrail üçün əhəmiyyətli ölkə olduğunu və İsrailin ikitərəfli müqavilələrə sadıqlıq nümayiş etdirməsinin vacibliyini vurğulamışdı.

Azərbaycan 2019-cu ildə Türkiyədən 20,7 milyonluq hərbi məhsul idxal edib. 2020-ci ildə bu rəqəm 6 dəfə artaraq 123 milyon dollara çatıb. Türkiyə İxracatçılar Məclisinin (TİM) hesabatında deyilir ki, müharibədən qabaq, yalnız sentyabr ayında Türkiyənin Azərbaycana silah ixracatı 77,1 milyon dollara qədər yüksəlib.

2020-ci ilin fevralında Azərbaycan və Türkiyə “Hərbi Maliyyə əməkdaşlığı haqqında razılaşma” imzalayıblar. Bu razılaşma Türkiyənin Azərbaycana 200 milyon türk lirəsi dəyərində maliyyə krediti verməsini nəzərdə tutub, Azərbaycanın Türkiyədən silah almasına yol açıb. Sənəd imzalananda mütəxəssislər Azərbaycanın daha çox PUA-lara üstünlük verəcəyini bildirdi. Qarabağda effektiv tətbiq edilən Bayraktar dronları proqnozların doğru olduğunu göstərdi. Sentyabrda hərbi əməliyyatlar başlayanda Türkiyə Azərbaycanın yanında olduğunu, bölgə işğaldan azad edilənə qədər Azərbaycanın hər cür tələbini qarşılayacağını bəyan etmişdi.

Ümumiyyətlə, 2016-cı ilin aprel hadisələrindən sonra Azərbaycan hərbi xərclərini çeşitli istiqamətlərdə aparmağa başlayıb. Yerli silah sənayesini inkişaf etdirmək məqsədi ilə İsrail və Türkiyə ilə yanaşı, Cənubi Afrika Respublikası, Pakistan, Belarus ilə əhəmiyyətli lisenziyalı istehsal razılaşmaları və müqavilələr bağlanıb. BMT-nin statistika bölməsinin beynəlxalq ticarətə dair hesabatlarına görə, hələ 2010-2016-cı illərdə Azərbaycan, əsasən, Cənubi Afrika Respublikasından olmaqla, 5.6 milyon dollarlıq tank və digər özüyəriyən zirehli texnika və onların ehtiyat hissələrini satın alıb.

Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasəti öz bəhrəsini verdi. Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edib, BMT Təhlükəsizlik Şurasının işğalçı qüvvələrin Azərbaycan ərazisindən dərhal, qeyd-şərtsiz və tamamilə çıxarılmasını tələb edən qətnamələrini yerinə yetirib və Azərbaycan Ermənistanla münaqişəni hərbi-siyasi yolla həll edib.

2020-ci il noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Rusiya, Azərbaycan prezidentlərinin və Ermənistanın baş nazirinin üçtərəfli Bəyanatı imzalandı. Bu Bəyanat Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə son qoydu. Hərbi əməliyyatların dayandırılmasında Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Vladimiroviç Putinin xüsusi rolunu bir daha qeyd etmək istərdim. Bu, hər iki tərəfdən minlərlə insanın ölümündən qaçmağa imkan verdi. Üçtərəfli Bəyanata müvafiq olaraq, Ermənistan öz işğalçı qüvvələrini Azərbaycanın Ağdam, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının işğal edilmiş ərazilərindən çıxardı. Bundan əvvəl Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 300-dən çox şəhəri və kəndi

döyüş meydanında azad etdi. Beləliklə, artıq qeyd etdiyim kimi, münaqişə hərbi-siyasi yolla həll edildi [2].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası // Azərbaycan, 2010. – 17 iyun – S. 3-4.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Dövlət Başçıları Şurasının videokonfrans formatında keçirilən iclasında çıxışı. 15 oktyabr // <https://president.az/articles/53478>
3. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı // <https://president.az/articles/53690>
4. Məmmədov S, Məmmədov T. Qarabağ: mif və həqiqət / Dərs vəsaiti – Bakı, 2021. – 499 s.
5. Коротченко Игорь. Азербайджанская армия прекрасно оснащена, она – достойный противник, одна из лучших армий в регионе // https://azertag.az/ru/xeber/Igor_Korotchenko_Azerbaidzhanskaya_armiya_prekrasno_osnashchena ona_dostoinyi_protivnik_odna_iz_luchshih_armii_v_regione-1625429

Summary

As a result of the anti-terrorist operation "Dəmir yumruq" ("Iron Fist"), launched on September 27, 2020, an end was put to the Nagorno-Garabakh conflict as the most real manifestation of the Azerbaijani-Armenian conflict, which lasted more than 300 years. As a result of 44-day hostilities, our valiant army liberated the Jabrayil, Fizuli, Zangilan, Gubadli regions, the pearl of Azerbaijani culture - the city of Shusha, the village of Hadrut, the Khojavend region and many villages. Three large districts of Garabakh were liberated without a single shot: Agdam, Kalbajar and Lachin. The brilliant victory of the Azerbaijani people over Armenian fascism once again demonstrated the military superiority of our valiant army. The article examines the main factors determining the superiority of the Armed Forces of Azerbaijan. First of all, this is the successful oil strategy of the Republic of Azerbaijan, laid down by the national leader of our people, Heydar Aliyev. Another important factor determining the military superiority of the brave Azerbaijani army is the successful domestic and foreign policy of President İlham Aliyev.

Məmmədov Nizami Tağısoy

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor

44 GÜNLÜK ZƏFƏR TRIUMFU VƏ 44 RƏQƏMİNİN SİMVOLİKASI

Açar sözlər: 44 gün, triumf, simvolika, Qarabağ, Ali Baş Komandan, silahlı qüvvələr, təşkilatçılıq bacarığı, idarə etmə istedadı.

Key words: 44 days, triumph, symbols, Karabakh, Supreme Commander-in-Chief, armed forces, organizational skills, managerial talent.

Nədənsə Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsində əldə etdiyi triumfal qələbə ilə bağlı düşündükdə beynimizdə 44 rəqəminin simvolik mahiyyətini incələməyə meyillənirik. Əlbəttə, bəri başdan deyək ki, bütün rəqəmlər özünəməxsus enerjiyə malik olmaqla, həm də daxilində gizli məna və mahiyyət daşımaqdadır.

Folklorada, numerologiyada 44 rəqəmini bir qədər sadələşdirsək (4+4) nəticədə səkkiz alarıq ki, bu da rəhbərin yüksək idarəçilik qabiliyyətinin, təşkilatçılıq istedadının və xarizmatik şəxsiyyət

olduğunu göstərəcəkdir. 8 rəqəmi həm də özünü realizə etməyə istiqamətlənmə mənasını verməkdədir.

Digər tərəfdən 44 rəqəmindəki dördlərdən hər birini də incələməyə ehtiyac duyulur. Numerologiyada bu, həm də insan taleyinə çevirilir. Belə olduqda, bu rəqəmlərin simvolikası 44 günlük zəfər qalibiyyətimizin başlıca tərəflərini açmağa yönüldüyünü sübut edir [4]. Bu sakral rəmzlər müstəvəsində həm də Azərbaycan xalqının müdrikliyinə, qəhrəmanlığına, Milli Ordumuzun çevikliyinə, xalqımızın igid oğullarının şücaətinə söykənmiş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin fəaliyyətinin çeşidli tərəfləri əks olunmaqdadır.

İlham Əliyev ölkə başçısı və Ali Baş Komandan kimi illərdir Vətənimizin bir hissəsini işğal etmiş erməni separatçılarının və terrorçularının Qarabağda törətdiyi vəhşilikləri də yaxşı bilirdi. Çoxlu sayda görüşlərin, çıxışların, vədlərin, məkirli və səmərəsiz danışqların, Minsk qrupundakı ABŞ, Fransa və Rusiyadan olan həmsədrlərin nəinki Qarabağ məsələsini həll etməyə, əksinə daim vəziyyəti gərginləşdirməyə çalışdıqlarının da şahidi idi. İlham Əliyev Azərbaycan Prezidenti olaraq uzun müddət bu mənfurların törətdiklərini bilsə də, təmkinlilik nümayiş etdirir, Azərbaycanın qüdrətli dövlət kimi formalaşmasına səy göstərir, Vətənin hərbi potensialının güclənməsinə çalışır, müsəlləh ordu quruculuğunun həyata keçirilməsi yolunda əzmlə mübarizə aparırdı.

İlham Əliyev bu proseslər üzərində müşahidələr apararkən müvafiq nəticələrə gəlir və çevik qərarlar qəbul etməyi vacib hesab edirdi. Bu baxımdan 44 rəqəminin simvolikası Dövlət başçısının bütün fəaliyyəti, qəbul etdiyi qərarlarla uzlaşır, üst-üstə düşürdü. 44 rəqəmi numerologiyada öz kamil və bütöv sistemi ilə təsir bağışlamaqla Dövlətimizin və Ordumuzun igid döyüşçülərinin uğurları ilə də uyğunluq təşkil etməkdədir. Dövlətimizin və xalqımızın yenilməzliyi, əsgərlərimizin igidliyi düşmənlərimizi, bütün ermənipərəst qüvvələri narahat edir, dinciliyini əlindən alırdı.

44 – dahilərin rəqəmidir. Mükəmməllik rəmzidir. Bu dahiliyi Azərbaycanın müdrik Prezidenti Ermənistan – Azərbaycan müharibəsində nəyə qadir olduğu ilə bütün dünyaya sübut etdi. 44 rəqəmi elə bir möhtəşəm rəqəmdir ki, xalqımız, ordumuz və Prezidentimiz 30 ildən üzü bəri gözlədiyimiz sədan 44 gündə xülyadan həqiqətə, reallığa çevirdi.

Numerologiyada 44 rəqəmindən bəhs edildikdə hansısa vacib məlumatın verilə biləcəyi nəzərdə tutulur. Və maraqlıdır ki, bizim yanaşmamızda bu da özünü yetərincə doğrultdu. 44 günün başa çatdığı gecədə bizə həm də müharibənin şanlı Azərbaycan ordusunun qalibiyyəti, Ermənistanın isə kapitulyasiyası ilə sonuclanması haqqında məlumat verildi. 44 rəqəmi Dövlət içində sabillik, orduda dəmir qanun, əsgərlərimizdə qələbəyə inam, bacarıq, uğur, bütövlük, daxili intizam və s. simvolizə edirdi [6].

Biz 44 günlük zəfər qələbəsinin 44 günlük simvolik yozumuna ona görə belə nəzər salırıq ki, bu müharibə xalqların, orduların, Dövlət başçılarının gözü qarşısında separatçı Ermənistan rəhbərliyinin maymaq, biabırçı mübarizəsinin süqutunu nümayiş etdirdi.

1988-ci ilin fevralından başlayan Qarabağ uğrunda məkirli “oyun” erməni siyasətinin iç üzü, dövlətçiliyinin mahiyyəti idi. Ermənilərin Qarabağda “miatsum” hərəkəti başlayandan Azərbaycan yazıçıları, dramaturqları, publisistləri, tarixçiləri, mədəniyyət xadimləri, arxeoloqları, etnoqrafları, bir sözlə, bütün sahələrdə çalışanların fəaliyyəti məhz bu hadisələrin etiologiyasının və morfologiyasının müxtəlif tərəflərini işıqlandıрмаğa, təhlil etməyə yönəlmişdi. Digər sənət sahibləri ilə yanaşı, bu sahədə Azərbaycan şairləri də yorulmadan qələm işlədirdilər. Ermənilərin mənfur xislətini bütün çılpalıqlı ilə göstərməyə çalışırdılar.

Vətən müharibəsi dövründə isə sanki hamı böyük şairimiz Səməd Vurğunun dediyi kimi, “Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən, Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən!” – deyib, qələmini süngüyə çevirib, yağı düşmənin məğlubiyyətini yaxınlaşdıran, zəfərimizi vəsf edən əsərlər yazdılar.

44 günlük müharibə! Dünyaya, Türk tarixinə səs salan misli görünməmiş Triumf! Qalibiyyət! Bu qalibiyyətin memarı Azərbaycan xalqı, xilaskar Azərbaycan ordusu, yenilməz və qəhrəman Azərbaycanın Ali Baş Komandanı, Qələbəmizin istiqamətləndiricisi, ilhamvericisi İlham Heydər oğlu Əliyev! Tarixin yeni çaplı sərkərdəsi, Xalqımızın başını dünya xalqlarının sırasında ucadan uca edən Böyük Azərbaycanlı!

Prezidentimizin fəxrətverici fəaliyyəti, Ali Baş Komandanımızın gördüyü işlər, beynəlxalq aləmdə bizə başucalığı gətirən qərarları ona ümidi qırılmış xalqımıza ümidin qaytarılması, həm də

Ümumxalq məhəbbəti qazandırdı... Ali Baş Komandamız İlham Əliyevə həsr olunan saysız-hesabsız şeirləri, poemaları, publisistik yazıları, kitabları oxuduqca, bəstəkarlarımızın manhılarını dinlədikcə qeyri-adi, köksə sıgmayan qürur hissi keçiririk [3, s. 103].

Bu Qələbənin dəyəri rəqəmlə, kiloqramla, məsafə ilə ölçüyə gəlməz. Onun dəyəri tamamilə başqa ölçü vahidləri ilə ölçülə bilər. Bu Qələbədə Azərbaycan Türkünün "Mən"-i ortaya çıxdı. O, nəyin bahasına olursa olsun Torpağımızın bir qarışına belə göz dikənin gözüünün oyulması, şah damarının sındırılması əsrlərdən üzü bəri bəbəyimiz kimi qədrini bildiyimiz bu Ulu Vətənin bir ovucunun belə mənfur düşmənin əlində qalmayacağına mümkünslüyü ön planda dayandı. Nəticədə daim varlığı, qüruru, mərdliyi ilə öyünən Azərbaycan türkünün "Mən"-liyi geri qaytarıldı, dünya xalqları arasında qeyrətimiz bərq vurdu, şücaətimiz işıq saçdı. Düşmənlərimiz xar oldu, dostlarımız bizimlə öyündü.

44 günlük müharibənin səsi bütün dövlətləri və kontinentləri dolaşdı, bürüdü, dünyanı silkələdi. NATO-nun hərbi rəhbərləri Azərbaycan ordusunda tətbiq olunan ildırım sürətli döyüş strategiyasından və taktikasından, düşməne qarşı əldə bıçaqla döyüşən xüsusi təyinatlılarımızın şücaətindən danışdı. Bunu qeyrətli Azərbaycan xalqı, Yenilməz Azərbaycan ordusu, Qəhrəman Azərbaycan əsgəri, Qalibiyyətimizin memarı Ali Baş Komandan İlham Əliyev etdi. Bütün dünyaya özünün müdrik sərkərdə və dünyaəpəli qeyrətli siyasi rəhbər olduğunu sübut etdi.

44 günlük müharibədəki triumfal qalibiyyət 30 ilə yaxın vaxt apardı. Bu müddət ərzində itirdiklərimizdə, uğrusuzluqlarımız da az olmadı. Dağ vüqarlı şəhid oğullarımız terrorçu, separatçı erməni qarşısında boyun əymədi. İlham Əliyev isə xalqın qələbəyə olan ümidini göyərtdi.

Nədənsə biz 44 günlük zəfər triumfundan bəhs etdikdə içimizdə İlham Əliyevi böyük rus yazıçısı Maksim Qorkinin Danko obrazı isə müqayisə etməyə meyilli oluruq. O da Danko kimi ürəyini məşələ çevirib, öz xalqını və ordusunu ardınca apara bildi. Nəhayət tunelin lap sonunda işıq göründü. Qorkinin əsərinin məzmununda belə bir yer var: "Onları Danko apardı. Hamısı da dostcasına onun ardınca gedir, hamısı ona inanırdı. Bu, çox çətin bir yol idi! Bu yol çox qaranlıq idi. Bu yoldakı bataqlıq hər addımda öz ac ağzını açıb insanları udurdu, ağaclarla bu insanların yolunu sanki nəhəng divarlar kimi kəsirdi. Ağacların budaqları bir-birinə ilan kimi elə dolaşmışdı, elə sarmaşmışdı ki irəli getmək mümkün deyildi. Belə vəziyyətdə irəliyə atılan hər addım qan bahasına başa gəlirdi. Bu yol çox uzun idi... Danko irəlində çox böyük qurur və inamla addımlayırdı..." [2, s. 46].

M.Qorkinin adını çəkdiyimiz əsərində yer almış fraqmentləri nəzərdən keçirərkən. İlham Əliyev Prezidentlik kürsüsünə əyləşdiyi dövrdən başlayaraq onun Qarabağ məsələsi ilə bağlı fəaliyyəti bəzi naşılar tərəfindən tənqid olunur, problem həllini tapmadığına görə onu daha çox qınaq obyektinə çevirirdilər. O isə hər dəfə xalqımız qarşısında və dünya tribunalarından çıxış edərkən Qarabağ məsələsinin həllinin onun siyasi doktrinasında ən vacib məşələ olduğunu vurğulayır və bunun zamana ehtiyacının olmasını ön plana çəkirdi. 44 günlük zəfər müharibəsi isə göstərdi ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti doğrudan da problemin bütün zəncirlərini, həlqələrini, uyğun taktiki gedişlərini müdrik Dövlət rəhbəri və Ali Baş Komandan kimi ən incə məqamlarına nəzər salmaqla daim diqqət mərkəzində saxlayır, Ordumuzun triumfu üçün ən əlverişli məqam gözləyirdi. Qarabağın azad edilməsindən danışdıqda o, deyirdi: "Mən hər şeyin vaxtını yaxşı bilirəm". Həmin məqam da məhz 2020-ci ilin 27 sentyabrında yarandı. Prezident özünə, dəmir yumruğuna, siyasi iradəsinə inanırdı. Az keçmədi ki, 10 noyabr 2020-ci ildə Ermənistan siyasi rəhbərliyi, Ermənistan hakimiyyəti, ordusunun əksəriyyətini terrorçular və separatçılar təşkil edən muzdlular Azərbaycan ordusu qarşısında diz çökdürüldü. 44 günlük müharibə şanlı və yenilməz Azərbaycan ordusunun gücü qarşısında can verdi. Bu qələbənin memarı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan Ümumilli Lider Heydər Əliyevin oğlu İlham Əliyev oldu.

Poeziyamızda bu qələbənin hər məqamı təqdir olundu, şəninə misralar dil açdı. Hissimizi ovsunladı. İstedadlı şairimiz İlham Qəhrəmanın bayatılarından biri, fikrimizcə, bu zəfərin mahiyyətini olduqca görümlü əks etdirməkdədir:

Telini dara bəri,

Ağ ilə qara bəri.
Varmı elə bir dəyər,
Zəfərin bərabəri?! [1, s. 59].

Doğrudan da, bu 44 günlük Zəfərin tayı-bərabəri yox idi!

Beləliklə, yenə də 44 rəqəminin özündə daşdığı hədsiz enerjiyə, pozitiv gücə qayıdıram. Yuxarıda söylədiklərimin təsdiqləyici tərəfinə dönürəm. 44 rəqəmi Ustad rəqəmi, Dahi rəqəmidir. İlham Əliyev 44 günlük müharibənin əvəzsiz strateqi və bacarıqlı taktikidir. 44 rəqəmi özündə məsuliyyət, liderlik, ədalətsizliyə qarşı mübarizə, istedadının realizasiyasına çalışan, ən çətin mübahisəli məsələlərin pragmatik rakursdan həllini bacaran şəxsiyyətin dəyanətini ortaya qoymaqladır. 44 rəqəmi göstərir ki, belə insanlar özlərini heç zaman məsuliyyətdən kənarda qoymur, onlar üzərinə düşən bütün vəzifələri tələb olunandan da artıq yerinə yetirirlər [5].

Onu da qeyd edək ki, vaxtı ilə bütün dünyada məlum olan klassik, yaxud Pifaqor məktəbi vardı. Bu məktəbin banisi Pifaqor deyirdi: "Dünya rəqəmlərin gücü üzərində qurulub". Pifaqor məktəbi buna görə də rəqəmlərin xüsusi ezoterik təfəkkür dünyasına aparan biliklərin ilk və ən mühüm pilləsidir. Odur ki, biz 44 günlük müharibəyə hansı rakursdan yanaşsaq, orada xalqımızın, ordumuzun, Prezidentimizin, Ali Baş Komandanımızın uğurlarını görürük! 44 günlük Zəfər triumfun mübarək, Azərbaycan xalqı! Azərbaycan dövləti! Azərbaycan ordusu! Azərbaycan əsgəri! Azərbaycan Prezidenti! Qarabağ Azərbaycandır!

Ədəbiyyat

1. Qəhrəman İ. Bayatılar // "Ulduz" jurnalı, 2021, № 8, s. 58 – 60.
2. Горький М. Избранные сочинения. М., Худож. лит., 1986, 1086 с.
3. Rəşadət Q. Xilaskar. Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2021, 136 s.
4. Значение числа 44...shanan-anqarsk.ru
5. Число 44 в нумеро...zaqovormaga.ru
6. 44 ангельская нумер...numeroved.ru

Summary

The article is devoted to the triumphant 44-day victory of Azerbaijan over the terrorist Armenia for more than 30 years, the ancestral territories of Azerbaijan held under occupation. In the war that began on September 27, 2020, through the fault of the Armenian leadership, the skillful and well-thought-out strategy and tactics of the President of Azerbaijan and Supreme Commander-in-Chief İlham Aliyev, the victorious Azerbaijani army liberated the territory of Karabakh from the occupation. In this 44-day victory, the President of Azerbaijan and the Supreme Commander-in-Chief showed the outstanding abilities of both a head of state and a major military leader. In addition to the above, the article aims to reveal also the symbolism of the number 44 in the interconnections of the talent, strategy and tactics of the head of the Azerbaijani state. The symbolism of the figure 44 fully coincides with the heroism shown by İlham Aliyev, which contributes to winning a crushing victory in this difficult holy war over the aggressor.

Məmmədov Tural Sadir oğlu
Bakı Baş Polis idarəsində şöbə rəisi

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN DAĞLIQ-QARABAĞ PROBLEMİNİN HƏLLİ İSTİQAMƏTİNDƏ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: H. Əliyevin fəaliyyəti, Dağlıq Qarabağ, erməni təcavüzü, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, zəfər günü

Key words: Activities of H. Aliyev, Nagorno-Karabakh, Armenian aggression, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, Victory Day

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın ruslar tərəfindən işğal olunmasının azərbaycanlılar üçün bir sıra faciəvi nəticələri (Azərbaycan torpaqlarının ikiye bölünməsi nəticəsində xalqımız ikiye parçalandı, Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinə güclü zərbə vuruldu, Azərbaycanın hakim elitasının yox edilməsi ilə bağlı cəhdlər, milli və dini ayrı seçkilik və s.) oldu. Bu faciəvi sonluqlardan biri də İranda və Türkiyədə yaşayan ermənilərin kütləvi şəkildə azərbaycanlıların yaşadıkları tarixi ərazilərə, o cümlədən Yuxarı Qarabağa köçürülməsi ilə bağlı idi. Rus tədqiqatçısı N.N.Şavrov XX əsrin əvvəllərində (1908-ci il rəqəmlərinə söykənərək) yazırdı ki, hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyon nəfəri diyarın köklü sakinləri deyil. Onları buraya biz (ruslar-S.M.) köçürmüşük [6, s.63]. O həmçinin tarixi faktlara istinad edərək qeyd edirdi ki, təkcə 1828-1830-cu illərdə Qarabağın dağlıq hissəsinə rəsmən 124 min, qeyri-rəsmi olaraq isə xeyli çox – 200 min nəfər erməni köçürülmüşdür [5, s.63]. Göründüyü kimi, ermənilər davamlı olaraq Çar Rusiyasının söyləri ilə müsəlman türklərinin yaşadıkları tarixi ərazilərə köçürülmüş və demoqrafik vəziyyət onların xeyrinə dəyişdirilməyə çalışılmışdır.

1827-ci ildə erməni köçürmələrinin təşkilatçılarından biri olan erməni əsilli rus zabiti, polkovnik Q.Lazarev ermənilərə rus və erməni dillərində ünvanlandığı şirnikləndirici müraciətində qeyd edirdi ki, onların İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ torpaqlarında istədikləri yerə köçmələrinə icazə verilib və onlar üçün gəldikləri yerdə hər cür şərait yaradılacaq və köçərkən onlara hərtərəfli köməklik göstəriləcəkdir. Doğurdan da, Lazarevin dediyi kimi Çar Rusiyası Azərbaycan müsəlman türklərinin yaşadığı torpaqlara erməniləri köçürməklə onlara hər cür şərait yaratdı. Əlbəttə, çarizmin xristian ermənilərini bu bölgəyə köçürməkdə başlıca məqsədi onlardan öz çıxarılırları naminə istifadə etmək niyyətləri ilə bağlı idi. Bu niyyətlər öz yerində, ancaq ermənilər bu bölgəyə kütləvi şəkildə köçürüldükdən sonra qonşu dövlətlər və Cənubi Qafqaz xalqları üçün həmişə problemlər və gərginlik yaradan bir qüvvəyə çevrildilər. Bu mənada Çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın tarixi ərazilərinə köçürülən və birmənalı şəkildə dəstəklənən ermənilər sonralardan azərbaycanlılar üçün də ciddi problemlər yaratdı. Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanda ermənilərin köçürülməsinin acı nəticələri xatırlanaraq qeyd edilirdi ki, “1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırım Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi” [1].

XX əsrin əvvəllərindən etibarən dünyada və bölgədə baş verən bir sıra hadisələrin fonunda imperialist güclərə alət olan ermənilərin fəallaşmasının şahidi oluruq. Onlar çarizmin təhriki ilə milli zəmində azərbaycanlılarla münaqişələrə cəlb olunaraq, Azərbaycan ərazilərindəki yaşayış məntəqələrinə basqınlar düzəldir, qətlər törədir, əhalinin əmlakını, yaşayış məskənlərini dağıdaraq onlara böyük miqdarda maddi zərər vururdular. Bu cür əməllərin törədildiyi məkanlardan biri də Qarabağın dağlıq bölgəsi idi. 1918-ci ilin mayında Ermənistan daşnak hökumətinin yaranması ilə ermənilərin ərazi iddiaları və təxribatları daha sistemləşmiş və təşkilatlanmış şəkildə həyata keçirilməyə başladı. Daşnak hökumətinin göz tikdiyi ərazilərdən biri də Zəngəzur və Qarabağın dağlıq hissəsi idi. 1918-ci ilin iyulunda Ermənistan hakimiyyətinin birbaşa təhriki və təzyiqi ilə Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan erməni əhalisinin bir qismi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina edərək öz müstəqilliklərini elan etdilər. Eyni zamanda Ermənistan hökuməti öz işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün oraya silahlı qüvvələr göndərdi. Lakin Azərbaycan hökumətinin qəti addımları sayəsində erməni qoşunları məğlub edilərək geriye oturduldu və X.P.Sultanovun rəhbərliyi ilə mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun fəaliyyəti nəticəsində erməni basqınların, qırğınların qarşısı böyük ölçüdə alınsa da ermənilərin torpaq iddiaları və təxribatları davam etməkdə idi. AXC-nin süqutundan sonra,

bolşevik Rusiyasının müdaxiləsi ilə Azərbaycanda sovetlər hakimiyyətinin qurulması ermənilərin işinə yaradı desək, yanılmazıq. Məhz Bolşevik Rusiyasının təhriki və sovet Azərbaycanının rəhbərliyinə soxulmuş ermənilər və onları müdafiə edən qüvvələr sayəsində Azərbaycandan 9 min kv. km.-dən çox ərazi alınaraq Ermənistan Sovet Respublikasının ərazilərinə qatıldı. Qarabağın dağlıq hissəsindəki ərazilərin Ermənistanla birləşdirilməsi mümkün olmadıqda, onlar başqa variantla əl ataraq, Qarabağın dağlıq hissəsində ermənilərin yaşadığı bölgəyə muxtar vilayət statusu verilməsi ilə bağlı fəaliyyətə başladılar. Nəticədə mərkəzin təhriki və Azərbaycan rəhbərliyinin razılığı ilə 1923-cü ildə DQMV yaradıldı. Sonralar Ə.Həsənov bu hadisələri təhlil edərək yazırdı: “Sovetləşmənin ilk illərində Azərbaycana münasibətində Sovet Rusiyasının mövqeyindəki bu meyl daha çox Dağlıq Qarabağ məsələsinə dair özünü göstərirdi. Məhz elə bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan ermənilərə 1923-cü ildə muxtar vilayət statusu verildi. Məlumdur ki, bu siyasət məhz Sovet Rusiyasının himayədarlığı və bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirildi. Azərbaycanın tərkibində DQMV-nin yaradılması heç şübhəsiz, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından və düşmənçiliyindən istifadə edən Sovet Rusiyasının uzaqgörən və məqsədyönlü siyasətinin nəticəsi idi. Sonrakı tarix göstərdi ki, bu ermənilərin Azərbaycana qarşı gələcək ərazi iddiaları üçün zəmin və vasitə imiş” [3, s.101]. Həqiqətən də ermənilərə Qarabağın dağlıq bölgəsində muxtar vilayət statusunun verilməsi sonrakı ərazi iddiaları üçün zəmin hazırlamaqla yanaşı, bu iddiaların gerçəkləşməsi üçün plasdarm rolunu oynadı.

Ermənilər sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da heç vaxt ərazi iddialarından əl çəkmədilər və zaman-zaman bu iddiaları dövrün tələblərinə uyğun olaraq gündəmə gətirdilər. Belə cəhdlərdən biri 1945-ci il noyabr ayında baş vermişdi. Həmin vaxt Ermənistan KP MK-nın birinci katibi kimi çalışan Q.Arutinov İ.Stalinə müraciət ünvanlayaraq, Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-lə həmsərhəd olduğunu, iqtisadiyyatı ilə guya sıx bağlılığını əsas gətirərək, onun Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsinə irəli sürdü. Həmin müraciət məktubunu İ.Stalin K.Malenkova ünvanlayır. O isə, öz növbəsində, cavab üçün sənədi Azərbaycan SSR rəhbərliyinə göndərir. Dağlıq Qarabağın tarixi və əzəli Azərbaycan torpağı olduğu haqqında geniş məlumat verən M.C.Bağırov cavab məktubunun sonunda bildirir ki, Şuşa rayonunu çıxmaq şərti ilə Azərbaycan həmin təklifə etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də əsasən azərbaycanlılar yaşayan, Azərbaycanla həmsərhəd olan və tarixən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmuş ərazilər də Azərbaycana qaytarılsın.

Ötən əsrin 60-cı illərinin sonu, 70-ci illərinin əvvəllərində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə birləşdirilməsi məsələsi hətta Kremlin özündə və Siyasi Bürodə müzakirə edilən məsələlərdən birinə çevrilmişdi [7]. Belə iddiaların gerçəkləşməsinin qarşısının alınmasında 50 ildən artıq Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan şəxs kimi H.Əliyev cənablarının da böyük xidmətləri olmuşdur. Çıxışlarının birində o özü bu məsələyə toxunaraq söyləyirdi: “30-cu, 40-cı, 50-ci, 60-cı, 70-ci illərdə erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək cəhdlərindən əl çəkməmişdilər. Onlar dəfələrlə çox qızğın fəaliyyətə başlamışdılar. Ancaq onların qarşısı alınmışdır. Mən bunların şəxsən şahidiyəm və bir çox hallarda həmin cəhdlərin qarşısının alınmasının təşkilatçısıyam” [8]. Belə iddialardan biri də Ulu öndərin Azərbaycanda dövlət rəhbəri olduğu zaman 1977-ci ildə yeni Konstitusiyaya layihəsinin hazırlandığı zaman baş vermişdi. H.Əliyev sonralar çıxışlarının birində bu hadisəni xatırlayaraq deyirdi: “Ermənilər Konstitusiyaya layihəsi hazırlandığı bir il ərzində komissiyanın ünvanına gələn çoxlu sayda məktublarda tələb edirdilər ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycandan alınıb Ermənistan SSR-ə verilsin. Hətta bu məsələni komissiyanın müzakirəsinə çıxarmaq cəhdləri də olmuşdu. Olan hadisələri danışsın, mənə düz başa düşün. O vaxt bunun qarşısını ala bildim. Nə qədər çətin olsa da, öz iradəmin, inadımın köməyi ilə Azərbaycan xalqının başının üstünə almış bu fəlakəti dəf edə bildim. Buna baxmayaraq, Dağlıq Qarabağda məsələni yenə də qızışdırdılar. Ona görə də mən respublikanın rəhbəri seçildəndən sonra, etiraf edirəm ki, Dağlıq Qarabağın inkişafı üçün daha münasib abı-hava yaradır, onun iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirirdik” [2, s.128].

Tarixi gedişatın müxtəlif mərhələlərində baş verən böhranlı vəziyyətlərdən, kataklizmlərdən öz xeyirlərinə bacarıqla istifadə etməyi bacaran ermənilər XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından etibarən başlanan SSRİ kimi nəhəng bir gücün tarixi səhnədən çıxması ilə sonunclanan hadisələrdən

də öz xeyirlərinə faydalana bildilər. Belə ki, onlar mərkəzi sovet hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı iddiaları yeniləyərək onu böyük bir hərəkata çevirə bildilər. Bu işdə Mixail Qorbaçov başda olmaqla o dövrdə ki, SSRİ rəhbərliyinin də özünəməxsus “xidmətləri” olmuşdur. Hərəkata start Mixail Qorbaçova yaxınlığı ilə seçilən akademik Abel Aqanbekyanın 1987-ci ilin sonlarında Fransada “Humanite” qəzetinə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla verilməsinin məqsədəuyğunluğu haqqında danışması ilə başladı. Abel Aqanbekyanın Qarabağ haqqında bəyənəti ani olaraq bir çox xarici erməni qəzet və jurnallarının, Parisdəki “Ayb” radio stansiyasının, “Azadlıq” və “Amerikanın səsi” radiolarının erməni redaksiyalarının mərkəzi mövzusunə çevrildi. Var-dövlətinə görə ikinci diasporun çoxsaylı siyasi təşkilatları hərəkətə gəldi: “İnqilabçı daşnaklar”, “İnqilabçı ermənilər ittifaqı”, “Kəndli azadlığı”, “Birləşmiş Ştatların Şərq erməniləri”, “Kilikiya”, “Jirair”, “Ermənistanın müdafiəçisi” və “Gənc erməni daşnakları” partiyaları. Daxildə də (SSRİ miqyasında – S.M.) geniş təbliğat kompaniyasına başlayan ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistanla verilməsi ilə bağlı Moskvaya 10 minlərlə müraciətlər göndərirdilər. Qorbaçovun köməkçiləri işləyən erməni əsilli Şahnazarov və Brutensin söyləri ilə erməni nümayəndələrinin ölkə rəhbərliyi ilə görüşləri təşkil olunur, mərkəzi KİV-də xüsusilə də radio və televiziya ilə erməni millətçilərinin davamlı olaraq çıxışları təşkil edilirdi. Bütün bu addımları ilə ermənilər beynəlxalq və ümumittifaq miqyasında ictimai rəyi öz xeyrinə dəyişərək, problemin mahiyyətindən xəbərdar olmayan milyonlarla insanda Dağlıq Qarabağın ermənilərə məxsusluğu təsəvvürünü yarada bildilər. Bu işdə o zamankı SSRİ və Azərbaycan rəhbərliyinin adekvat addımlar ata bilməməsi, qətiyyətsizliyi, eləcə də ermənilərin separatçı hərəkətlərini gücləndirə biləcək fəaliyyətlərə rəvac vermələri və s. öz rolunu oynamış oldu. Bu dövrlərdə Moskvada yaşamaq zorunda qalan və təzyiqlərlə üzləşən H.Əliyev cənablarını baş verən proseslər çox ciddi narahat edirdi. O Sov. İKP MK-nın baş katibi Mixail Qorbaçovla, onunla mümkün olmadıqda Y.Liqaçovla, V.Çebrikovla, S.Kryuçkovla görüşüb Qarabağ məsələsinin həll edilməsi barəsində danışmaq istəmişdi. Sonralar bu məsələləri xatırlayaraq deyirdi: «Əlimdə sənədlər, sübutlar var, Qarabağ Azərbaycanın öz torpağıdır – deyirdim. Onların mənə cavabı isə bu idi: «Biz Qarabağda erməni – azərbaycanlı münaqişəsi ilə bağlı problemi özümüz həll edəcəyik». H.Əliyev 1990-cı ildə yanvar hadisələri ilə bağlı Moskvada Azərbaycanın daimi nümayəndəliyindəki tarixi çıxışında da Qarabağ məsələsinə toxunaraq, bu problemin böyüməsində çəkinmədən ölkə rəhbərliyini günahkar hesab edirdi: “Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin ali partiya, siyasi rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsə idi, gərginlik indiki həddə çatmazdı” [4, s.267].

Problemin ictimailəşməsində və SSRİ hakimiyyətinin zirvəsində olan bir sıra şəxslərin ermənipərəst mövqe tutmasında, mərkəzi hakimiyyətin (SSRİ) müxtəlif strukturlarında yerləşmiş erməni lobbisinin nümayəndələri Abel Aqanbekyan (M.Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri), Şahnazarov, Brutens (Baş katibin köməkçiləri), Sitaryan, Xaçaturov (Baş nazir Rıjkovun yaxın adamları) və başqaları mühüm rol oynadılar [7, s.11].

Qarabağ münaqişəsinin alovlanaraq geniş vüsət almasında M.Qorbaçov başda olmaqla keçmiş SSRİ rəhbərliyinin ermənipərəst mövqe tutmaları ayrıca qeyd edilməlidir. Hələ, 1987-ci ildə Parisdə olarkən Abel Aqanbekyan daşnak elitası ilə söhbətlərində etiraf etmişdi ki, bu məsələ (Dağlıq Qarabağın Ermənistanla verilməsinin məqsədəuyğunluğu – S.M.) Mixail Qorbaçovla razılaşdırılmışdır. Digər tərəfdən Sovet İttifaqının mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən problemin böyüməməsi və vaxtında qarşısının alınması ilə bağlı qəti tədbirlərin görülməməsi də, bu məsələdə ermənilərlə qabaqcadan sövdələşmə ilə bağlı fikirlərin yaranmasına imkan verir. Heydər Əliyev sonralar həmin hadisələri xatırlayaraq deyirdi: «Siyasi bürodan istefa verdikdən 15 gün sonra Qarabağ məsələsi ortaya çıxdı. Qorbaçovun ən yaxın adamı, iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri, milliyyətçə erməni olan professor Aqanbekyan Parisdə keçirdiyi bir mətbuat konfransında Dağlıq Qarabağ Ermənistanla verilməlidir» – demiş, bu məsələ ilə əlaqədar Qorbaçovu da qızıqdırmışdı. Moskvanın Qarabağ əməliyyatı mənim Siyasi bürodan getməyimdən 15 gün sonra həyata keçirilməyə başladı. Deməli, bu plan hələ əvvəlcədən hazırlanmış, lakin tətbiq olunmasında mən ciddi maneə imişəm

Təbii ki, ciddi müqavimətlə rastlaşmayan ermənilər bu yöndə ki, fəaliyyətlərini get-gedə intensivləşdirməyə başladılar. SSRİ miqyasında KİV-də ermənilərin əzabkeş, azərbaycanlıların qəddar, vəhşi obrazı formalaşdırılmağa başlandı. Eyni zamanda vilayətdə yaradılmış “Kurunk”, “Qarabağın Birləşdirilməsinin Təşkilat Komitəsi” (“Qarabağ” komitəsi) və s. kimi qurumların təşkilatçılığı ilə geniş təbliğat kampaniyası ilə yanaşı əhalinin silahlandırılmasına da başladı. Ermənistandan, digər respublika və dövlətlərdən ermənilər, xüsusilə də kriminal aləmlə əlaqəsi olanlar bu proseslərə cəlb olunurdu. Onlara xüsusi təlimlər keçirilir və onlar müxtəlif yollarla gətirilmiş silahlarla silahlandırılırdılar. Görkəmli yazıçı Y.Pompeyev Qarabağa həsr etdiyi kitabda emissarlarla bağlı məsələni belə şərh edirdi: “Yerevanın elçiləri bütün 1987-ci il ərzində Qarabağa gedərək müəssisələrdə və erməni kəndlərində yığıncaqlar təşkil edir, muxtar vilayətin statusunu dəyişmək qətnamələrinin altına imzalar toplayırdılar. Mərkəz ermənilərin bu fəaliyyətlərinin qarşısını almaq əvəzinə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmaq yolunda növbəti addımlarını atmağa başladı. Belə addımlardan biri «Azərbaycanın SSR-in DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında» SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin 1989-cu il yanvarın 12-də qəbul etdiyi qərar idi. Həmin qərara əsasən ermənipərəst mövqeyi ilə tanınan A.Volskinin rəhbərliyi ilə Muxtar vilayətdə Xüsusi İdarəetmə forması yaradılır və DQMV-nin ərazisində yerləşən bütün müəssisələr, idarələr və təşkilatlar, onların filialları və digər struktur bölmələri, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin rəyini nəzərə almaqla, SSRİ Nazirlər Sovetinin müəyyən etdiyi məsələlər üzrə komitənin tabeliyinə verilir. Əslində bu Azərbaycan Konstitusiyasının tələblərinin kobud surətdə pozulması və DQMV-nin faktiki olaraq Azərbaycandan qoparılması demək idi. Komitənin yaradılması ilə Azərbaycan SSR-in bütün dövlət və ictimai orqanlarının DQMV-dəki səlahiyyətləri dayandırıldı. Ulu öndər bu qərarı haqlı olaraq “Azərbaycan Respublikasının, Azərbaycan xalqının, necə deyərlər, kürəyinə süngü sancmaq” kimi dəyərləndirirdi.

Sonda onu qeyd edə bilərik ki, H.Əliyevin fəaliyyəti və böyük zəhməti öz bəhrəsini verməyə başladı. Onun yenidən hakimiyyətdə olduğu 10 ildə ölkə xaos və qarşıdurmadan xilas oldu, arzulanan sabitlik mühiti yaradıldı, iqtisadiyyat dirçəldi və inkişaf etməyə başladı, 1994-cü ildə ölkə üçün vacib sülh sazişi imzalandı, beynəlxalq qurumlar tərəfindən Dağlıq Qarabağın Azərbaycan torpağı olduğunu və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən qətnamələr qəbul olundu. Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu artdı, Azərbaycanın səsi daha tez-tez nüfuzlu beynəlxalq kürsülərdən eşidilməyə başladı.

2020-ci ilin sentyabrın 27-də Ermənistan tərəfinin genişmiqyaslı hərbi təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycan ordusu əks-hücum əməliyyatlarına start verdi. Lakin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yüksək hazırlıq səviyyəsi Ermənistanın bütün planlarını alt-üst etdi. Bu planın arxasında isə, heç şübhəsiz, məkrli niyyətlər dayanırdı. İşğalçı ölkənin rəsmi şəxsləri, eləcə də Qarabağdakı separatçılar bir sıra ultimatumlar səsləndirərək Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərini bombalamaq, yeni torpaqlar naminə yeni müharibə tezisində uyğun bəzi yaşayış məntəqələrini ələ keçirmək fikrində olduqlarını açıq şəkildə bildirirdilər. Beləliklə də düşmən uzun müddətdən bəri törətdiyi cinayətlərin və verdiyi təcavüzkar bəyanatların cəzasını layiqincə aldı.

Bir sözlə, “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” şüarı altında Prezidentimiz hər zaman olduğu kimi bu dəfə də vədinə əməl etdi. Noyabrın 8-i xalqımızın tarixinə şanlı, qızıl həflərlə yazıldı! 30 ildən sonra Prezidentimiz, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sübuta yetirdik ki, bir qarış torpağımızı belə heç kəsə verən deyilik.

Qarabağ Azərbaycandır! 44 günlük qəhrəmanlıq savaşımız tarix boyu şanlı qürur mənbəyimiz olaraq qalacaq!

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il.
2. Baharlı M.Q. Azərbaycan (etnik–fiziki, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı, 1921. – 364 s.

3. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005. - 631 s.
4. Армянский Вопрос перед мирной конференцией, (Перевод с армянского А.Кечеджиева), Екатеринодар: Издание М.К. – Г., 1919. - 205 с.
5. Диллонъ Э. Положение Дель въ Турецкой Арменіи", (Переводъ съ Англійскаго А.Л.М.), Положение Армянъ въ Турціи до Вмешательства Дердавъ въ 1895 Году. Москва: Типолитографія Т-ва И. Н. Кушнеревъ. 1896. - С. 332
6. Качазнуни О. Дашнакцутюн больше нечего делать! (С предисловием С. Ханояна). Баку: Изд-во ЭЛМ, 1990.
7. Кочар Мери. Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1988. - С. 21-22.

Summary

As a result, it can be noted that the activity and great work of Heydar Aliyev began to bear fruit. During his 10 years in power, the country avoided chaos and conflict, created the desired atmosphere of stability, revived and developed the economy, signed an important peace agreement in 1994, and also signed an international agreement on Nagorno-Karabakh. Were adopted, confirming the fact that the garden is Azerbaijani land and the territorial integrity of Azerbaijan. The international prestige of Azerbaijan has grown the voice of Azerbaijan has become more frequent in influential international forums. In a word, our president, as always, kept his promise, saying: "Karabakh is Azerbaijan and an exclamation mark." November 8 is inscribed in the history of our people with glorious, golden letters! Thirty years later, under the leadership of our President, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, we have proved that we do not give anyone an inch of our land.

Karabakh is Azerbaijan! Our 44-day heroic war will remain a source of glorious pride throughout history.

Məmmədova Pərvanə Həbib qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

“TÜRKÇÜLÜK” VƏ “TURANÇILIQ” ANLAYIŞLARINA MÜXTƏSƏR EKSKURS

Açar sözlər: türkçülük, turançılıq, ideologiyanın mənşəyi, Azərbaycan və türk klassikləri, mübarizə, iddia, orijinallıq, tarix

Key words: Turkishism, Turanianism, origins of ideology, Azerbaijani and Turkish classics, struggle, assertion, originality, history

Türk xalqlarının lap qədim dövrlərdən mövcud olduğu və türklərin özünütəsdiqi uğrunda hərəkət daim güclü olmuşdur. Odur ki, türklərin kimliyi daim aktuallığı ilə fərqlənmişdir. “Türkçülük” anlayışı, həm də “Turançılıq” anlayışı ilə yanaşı dayanmaqdadır. Türklərin tarixən önəmli türk adını qoruyub saxlamasını həm də bu adın şərəf və ləyaqət anlamına gəldiyi kimi nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Türklər yaranışdan fərqli və çeşidli coğrafiyalarda yaşasalar da, Türkçülük bir ideal, məfkurə və ideologiya kimi əvvəllərdə özünü biruzə versə də, əlbəttə, Osmanlı Türkiyəsi dönməində daha ardıcıl vüsətlə ortaya çıxmış, zaman-zaman genişlənib inkişaf etmiş və əksər türk övladlarının inam istiqamətinə çevrilmişdir. Bunu da qeyd edək ki, türkçülük heç də sadəcə bir ideologiya deyildir. Bu, həm də Türk qövminin, soyunun özünə inamını ifadə etmək, həm də digərləri önündə öz üstün varlığını XIX əsrin ikinci yarısından üzü bəri Avropa

mədəniyyətinin milliyyətçilik fikri üzərində üstün mövqedə durduqlarını ifadə edib, Türkcülüylü türkclerinin özünütəsdiqinin başlıca istiqaməti kimi görməyə səy etmə istəyi idi. Bununla belə, Türkcülüylünün tarixi kökləri heç də XIX əsrlə bağlı deyildir. Odur ki, Türkcülüylünün kökü qeyd edilən dövrdən də daha önə tarixin daha erkən dövnlərinə getdiyini söyləməyə ehtiyac vardır.

“Türkcülüylük” və “turançılıqlı” məfkurəsinin mahiyyətini dərindən dərk etmək üçün biz nəinki XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan fəlsəfi-estetik və ictimai-ədəbi fikrinin necə inkişaf edib, hansı istiqamətlərdən keçməsinə dərindən nəzər salmaq, həm də göstərilən dövrdən qat-qat irəli gedib, orta əsrlər çağında mövcud olan, həmin mərhələdə yazıb-yaradan bədii-fəlsəfi fikir sahiblərimizin bu sahədə ortaya qoyduğu mülahizələrə dərindən nüfuz etməliyik. Bu baxımdan bu gün yetərincə geniş yayılmış “türkcülüylük” anlayışının, hər şeydən öncə, Nizami Gəncəvi yaradıcılıqlığında önəmli yer tutduğuna nəzər salmaq zəruridir.

Hələ uzaq XII əsrdə ulu Nizami qoca bir qadının dili ilə Sultan Gəncərə belə şəkildə müraciət edirdi:

Türklərin çün yüksəldi dövnlətləri
Ədalətlə bəzəndi bütün elləri.
Madam ki, sən zülmə qulluq edirsən,
Türk deyil, qarətkar bir hindusan sən.

Bəri başdan bildirək ki, türk tarixi, etnoqrafiyası, bədii ədəbiyyatda çoxsaylı digər tərifləri və təyinləri ilə bərabər, həm də “türk” səmälərdən enmiş, mübariz, döyüşkən, “türk” aqlıqlı, ağappaqlıqlı simvolu, türkün yasəmənə bənzədilməsi, günəşin özünün türk kimi anladılması, “türkün aya bənzədilməsi, etik baxımdan türkün mənəvi aqlıqlı, daxili təmizliyi, gözəlin bakirəliyi, türk qadın gözəlliyinin estetik ideali, türk qadınına xas olan mənəvi və zahiri etno-antropoloji keyfiyyətlər, qaragözlü, gümüşü rəngli badamı gözləri ilə seçilməsi, Nizami, Xaqani və Nəsimi poeziyasında türk qızının ideal obrazından etalon kimi istifadəsi ilə yanaşı, həm də “türk” ifadəsi metaforikliyi ilə seçilir [2, 12-16].

Nizami Gəncəvinin yaradıcı şəxsiyyətinə dəyərli tədqiqat əsəri həsr etmiş Məmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında klassik İran ədəbiyyatında “türk” sözünün gözəl mənasında işlədildiyini söyləyir və göstərir ki, Hafiz Şirazinin bir qəzəlinə “tork-e – Şirazi”dən bəhs etməsi məhşurdur.

Əgər an tork-e – Şirazi be dəst arəd del-e mo-ra,
Be xal-e henduyəş bəxşən Sənərqənd – o Baxara-ra.

Bəndə şərh verən M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, buradakı “Şiraz türkü”ndən məqsəd Şiraz vilayətində bədənlərinin tənəsübü və üzlərinin gözəlliyi ilə məşhur olan Qaşqay türklərindən – sözün həqiqi mənasında bir türkmüdür, yoxsa “türk” sözü burada məcazi olaraq “gözəl” mənasında işlənmişdir? Bu barədə müxtəlif mövqələrdə dayananlar vardır.

Gözəllik məfhumu olaraq işlədilən “türk” sözünün həqiqi və ya məcazi mənələrdə digər şair və yazıçılarda da onun nümunələrini tapmaq mümkündür.

Amma yəqin ki, heç bir yad dildə və farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir [3, 140-141].

Nizami bütün yaradıcılıqlığında “türk” anlayışının müxtəlif tərəflərini əks etdirmişdir. Nizami “türk” dedikdə onu gözəl, mərd, qəhrəman, döyüşçü, sərkərdə, bilici, ər, nə, rəhbər, başçı kimi dəyərləndirir. “Türklük” dedikdə isə onu gözəllik, yaxşılıqlı, paklıqlı, təmizlik, doğruluqlı, qəhrəmanlıqlı, sərkərdəlik, başçılıqlı anlamlarında işlədir. “Türküstan” ifadəsini isə – doğruluqlı, vəfa, istənilən, arzu edilən yerə qovuşma kimi dərk edir. Yəni Nizami üslubunda türklük birbaşa qüvvət və qəhrəmanlıqlı simvolu kimi başa düşülür [3, 143].

N.Şəmsizadə məqalələrindən birində haqlı olaraq yazır ki, “türkün gözü qırıqlı olsa da, gözü dar deyil, qırıqlı deyil. Türk dünyaya üfüqdən baxır. Dan yerinin qızartısı türkün təmiz qanından rəng alıb. Türk işğalçı deyil, fatehdir. Türkün fətuhəti bəşəriyyətə məhəbbət üzərində qurulub. Mən türkəm! – demək and içməkdir. Bu sözün arxasında həqiqət, ədalət, mərifət, məhəbbət, fədakarlıqlı, qəhrəmanlıqlı dayanır. Türk and içməz, sadəcə mən türkəm deyər Türk (əcdadı səmädən enmiş nur”dan doğulub. Türkün sifəti, hüsnü Tanrı nuru ilə süstlənib [5, 2].

Türk səməlindən enmiş nur parçasıdır. Təsədüfi deyildir ki, Nəsimi, Füzuli və digər bu kimi fəlsəfi-poetik fikir sahiblərimiz insanın hüsnü-cəmalını Tanrı nuru ilə müqayisə edib. Bəlkə də bu zaman onlar türkün çöhrəsinə, simasına vurularaq onu belə tərənnüm ediblər.

“Türkiyə” adı türklərin yaşadığı ölkələrin və türk dövlətlərinin adı olaraq cümhuriyyətdən bu yana deyil, 1000 illərdən artıq bir zamandan bəri işlədilməkdədir.

Türk dövlətlərinin və hegemon olduqları bölgələrin adları öz etnik tariximizdə daha çox qurucu xanədanları, hökmdarların və ya hakim tayfaların adlarında anılmışdır.

Yadellilər türklərin əksəriyyət olaraq yerləşdikləri və hakim olduqları yerlərə hər zaman “Türkia” (Türkiyə) demişlər VI yüzillikdə bizanslılar bütün Orta Asiyaya “Türkiyə”, yəni “türklərin ölkəsi”, “türklərin yaşadığı yer” deyirlərdi. Türklərin Orta Asiyadan qərbə doğru yayılmış olduqları yeni yerlərə də “Türkiyə” demişlər. IX və X yüzilliklərdə İtil (Volqa) çayından Orta Avropaya qədər olan bölgəyə də Türkiyə adı verilmişdir. “Şərqi Türkiyə” adı verilən bölgədə Xəzər türkləri, “Qərbi Türkiyə” deyilən bölgədə isə hunların bir qolu olan Macar türkləri yaşayırdılar.

XIII yüzillikdə Misirdə... qıpçaq türklərindən Baybarsın hakimiyyəti altında genişlənən dövlətin tərkibinə daxil olan Misir və Suriya yenə “Türkiyə” adı ilə anılırdı. Ərəblər həm bölgəyə, həm də türklərin sahib, hakim olduqları digər bölgələrə, “Ərz – üt Türk” deyirdilər.

...Məşhur səyyah Makro Polo qeydlərində Anadoludan “Türchia Minor” (Kiçik Türkiyə), Orta Asiyadan “Türchia Major” (Böyük Türkiyə) deyər söz açmışdır.

Türklərin Anadoluya 1071-ci il Malazgirt zəfərindən sonra böyük topluluqlar halında yerləşməyə başlamalarından, yəni XII yüzillikdən etibarən yadellilər Anadoluya Türchia (Türkiyə) demişlər.

1299-cu ildə Anadoluda yaradılan Osmanlı dövləti qısa zamanda güclənib... bu dövləti quran Osman Qazinin adı ilə anıldı... Osmanlıların hakim olduğu bölgələrə daxil olmayan, amma yenə türklərin yayılmış olduğu yerlərə coğrafi bölgə və ölkə adı olaraq yenə Türkiyə, Türk eli, Qərbi Türkeli və ya Şərqi Türkeli, Şərqi Türküstan, Qərbi Türküstan deyilmişdir [4, 25-27].

Bütün bunların ona görə təfəsilatı ilə izahına üstünlük veririk ki, “türk”, “türklər” ifadəsinin və anlayışının hər bir kəs terminoloji dərkinə yetərinə anlama bilsin. Bundan başqa nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd etdiklərimizlə bərabər, həm də türklərin İran ərazisində, Əfqanıstanda, Pakistanda, Hindistanda, Çində, Monqolustanda, Sibirdə, Volqaboyunda, Dunay səmtlərində, Balkanlarda və Rusiyanın geniz ərazilərində yaşadıklarını da buraya əlavə etdikdə geniş və nəhəng bir coğrafi məkanda türklərin məskunlaşdığı ilə bağlı məlumatları olsun.

Söhbət “türk” və “turan” anlayışlarından düşmüşkən onu da qeyd edək ki, uyğur mətnlərində “türk” ifadəsi bəzən “ərək – türk” anlamlarını daşımaqda idi. Eyni zamanda bildirək ki, mənbələrdə “türk” sözü uyğur və göytürklərdən daha öncə işlənilmişdir. Eramızın lap ilk yüzilliyinə dair “Veysu” və “Seysu” kimi Çin salnamələrində “tukyo”, “tükyut”, “türküt”, “türük”, “türk” ifadələri yer almaqdadır. Fars mənbələrində V əsrdə turanlılardan “türk” kimi bəhs olunur. Bizans mənbələrində (VI yüz il) Hun türklərinin dilindən alınmış “Türk-hun” (yəni güclü hun), yenə də VI yüzil Çin qaynaqlarında “türk” ifadəsi bütün türklərin adı kimi keçməkdədir. Hunlar dövründə “hun” həm də “kun” kimi türk boylarının adlarında yer almaqda idi. Bir vaxtlar türk boyları “türk-hun” kimi nəzərdə tutulurdu. Ümumiyyətlə, “türk” sözü həm də bir çox hallarda “görüb-götürmüş, bilikli, zəkali” anlamlarını ifadə edirdi. Bunun bariz nümunəsini biz Oğuz dastanının uyğurca izahında Oğuz Xaqanın müşavirini “Uluğ Türk” çağırması ilə sübut edə bilərik. Qeyd etmək yerinə düşər ki, “Türk” və “Turan” ifadələri bir-birinin içində, biri digəri ilə sıx əlaqədə, münasibətdədir. “Türk” bütün türk qövmələrinin adını bildirdiyi halda “Turan” türklərin yaşadığı ərazilər mənasını özündə birləşdirməkdədir. Elə buradaca belə bir vacib məqamı da vurğulamağa ehtiyac vardır ki, bu ifadələrin son dərəcə geniş onomastik şərhini vermək olar ki, onun ətraflı izahına qalaq-qalaq kitablarda yer almış məlumatları da toplasaq olduqca iri, nəhəng çoxcildli bir əsərin ortaya qoyulması ilə problemə bir küll halında baxış sərgiləmək mümkündür. Yəqin ki, belə araşdırmanın da araya – ərsəyə gəlməsi özünü çox gözlətməyəcəkdir. Çünki məsələnin özü bir neçə aspektdə – tarixi, etnoloji, etnoqrafik, coğrafi, fəlsəfi, sosial, mədəni və ədəbi istiqamətləri çevrələyə bilər. Göründüyü kimi, problemin öyrənilməsi çoxsaxəli və çoxvektorludur. Bunu nəzərə alaraq biz məsələyə sırf Azərbaycan ədəbiyyatı və türk xalqlarının ədəbi-bədii təfəkküründə türkçülük

düşüncəsinin necə təşəkkül tapıb inkişaf etdiyi kontekstində izləməyi nəzərdə tuturuq. Məsələnin çözülməsinə marağımız isə ilk növbədə bu gün Azərbaycanda baş verən təhsilin inkişaf perspektivində milli özünüdərk, özünəqayıdış, özünütanı, özünütəsdiq dövründə gənclərimizin özünü tanıyıb, milli kimliyini dərk edib, onun varlığını dünya xalqları içində ortaya qoyan millilik ideyasının və ideologiyasının ön plana çəkilməsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və digər klassiklərimizdən gələn türkçülük məfkurəsi sonrakı yüzilliklərdə donuq şəkildə öz statik vəziyyətində qalmadı, əksinə daha da kükrəməyə başladı. Bu baxımdan Azərbaycanın tanınmış elm, maarif, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin dünyagörüşünə Tiflis mühitində yaşayıb fəaliyyət göstərən A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşını, M.F.Axundzadə və başqalarının türkçülük düşüncəsindən danışmağı da zəruri hesab edirik. Bu müstəvidə XIX əsrdə baş vermiş proseslərin əhəmiyyəti danışılmazdır. Azərbaycanda bu axının, yaşam tərzinin mühüm keyfiyyətləri məhz A.Bakıxanovun, M.Kazımbəyin, M.F.Axundzadənin, H.Zərdəbinin və digərlərinin şəxsində cəmləşirdi.

Tədqiqatçılardan birinin qənaətinə görə “Azərbaycan türkçülüynün yaranması və inkişafı bütövlükdə üç mərhələdən: 1) mədəni türkçülük (dil, ədəbiyyat, tarix və s. sahələrdə türkçülük); 2) siyasi-ideoloji türkçülük (Türk birliyi, Turan birliyi və s.); 3) milli-etnik türkçülük (Türkiyə türkçülüynü, Azərbaycan türkçülüynü, Türküstan türkçülüynü və s.) keçmişdir [1, 10].

Beləliklə, söylədiklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, “türkçülük” və “turançılıq” ilk növbədə Azərbaycan və Anadolu türklərinin ictimai-mədəni və getdikcə siyasi həyatının aparıcı xətti olaraq başlanmış hərəkət kimi genişlənməyə və formalaşmağa səmt götürmüşdür. Çağdaş mərhələdə türklərin yüksək təfəkkür daşıyıcıları nəinki Azərbaycan və Türkiyə, həm də digər türklər tərəfindən bu məfkurə və ideologiyaya daha çox önəm verməyə səy göstərməklə türkçülüynün ən mühüm istiqaməti kimi turançılıq konsepsiyasına yiyələnəkdə israrlı olacaqlar. Odur ki, “türkçülük” və “turançılıq” az keçməyəcək ki, nəinki ideologiya olaraq qalacaq, həm də türklər vahid turançılıq ideyası ətrafında birləşməyə səy göstərəcəklər. Bu isə öz növbəsində dünyanın yeni siyasi, ideoloji, iqtisadi, coğrafi və regional düzümünə çevriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərov (Qəzənfəroğlu) F. Azərbaycan türkçülüynü ideyası. 1. Mədəni türkçülük və Abbasqulu Ağa Bakıxanovun milli “Tarix”i. “Vətəndaş həmrəyliyi” qəzeti, 2012, 17 may, s. 10.
2. Гаджиев А.А. Ренессансный мир «Хамсе» Низами Гянджеви. Баку, «Мутарджим», 2000, 296 с.
3. Rəsulzadə M.Ə. Nizamidə türklük // Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, “Azərnəşr”, 1991, 232 s.
4. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. Üç kitabda. Birinci kitab. Bakı, “Yazıçı”, 1992, 184 s.
5. Şəmsizadə N. Türkçülük // “Ədəbiyyat qəzeti”, 2018, 20 yanvar. s. 2.

Summary

The present article makes a brief excursion into the history of the concepts of "Turkism" and "Turanism", notes the use of these concepts by the classics of Azerbaijani literature, in particular Nizami Ganjavi in the form of "Turk", as well as the relationship of these concepts with the geographical concept of "Turkestan". It is no coincidence that the well-known researcher of Nizami's work M.E. Rasulzade associates the word "Turkestan" with the concepts of beauty, purity, righteousness, heroism, commander, etc. The study of the history of this issue refers us to other previously known sources, in which the word "Turk" was also used as strength and determination. An analysis of the materials regarding the problem leads us to the idea that the question of Turkishness and Turanism, starting from the middle of the 19th century. Became even more active in the works of Azerbaijani and Turkish scientists, poets, writers and theorists. At the beginning of the twentieth century. A prominent

Azerbaijani philosopher, theologian and publisher Alibek Huseynzade was closely involved in this problem, which we will inform readers about in our next articles.

Məmmədova Səbinə Sabir qızı
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARLA ƏLAQƏLƏRİ II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: beynəlxalq təşkilatlar, Qarabağ müharibəsi, beynəlxalq əməkdaşlıq, BMT

Key words: international organisations, Karabakh war, international cooperation, UN

Hər bir müstəqil dövlətin beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığının qurulması onun dünyada və regionda siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin yaranması və möhkəmlənməsi üçün, həmçinin qloballaşma mühitində siyasi, iqtisadi və s. layihələrdə birgə iştirak naminə olduqca vacibdir. Azərbaycan Respublikası da müstəqillik əldə etdiyi dövrdən başlayaraq beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq qurmuş, aradan keçmiş 30 il müddətində isə bu sahədə fəaliyyətlər daha da genişlənməmişdir.

Ölkəmiz beynəlxalq diplomatiyada fəal iştirak edir və Avropa, Asiya və Şimali Amerika ölkələri ilə ikitərəfli münasibətlərin geniş şəbəkəsinə malikdir. Eyni zamanda Azərbaycan regional beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqda olduqca maraqlıdır. Xüsusilə İkinci Qarabağ müharibəsində qələbəmizdən sonra Azərbaycanın regiondakı gücünün və yerinin artması, regional siyasətdə baş verən dəyişikliklər, iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsindəki yeni uğurlar beynəlxalq əlaqələrdə də özünü göstərir. Artıq İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qoşulmama Hərəkatı və s. beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqda yeni cığırılar açılıb. UNESCO kimi beynəlxalq təşkilatın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində erməni vandallığı nəticəsində işğalda olan ərazilərimizdə tarixi və dini abidələrimizin dağıdılması faktına müharibədən dərhal sonra münasibət bildirməməsi, bu ərazilərə onların səfərlərinin baş verməməsi bizi məyus edir.

2020-2021-ci illər ərzində regionda baş vermiş müsbət dəyişikliklər, Qarabağ münaqişəsinin həllində Azərbaycan və Türkiyənin birgə səyi bütün Türk dünyasında birlik və qardaşlıq naminə səylərin artdığı bir vaxtda TÜRKSÖY-un müharibə dövründə Azərbaycanı dəstək bəyanatları və post-müharibə dövründə işğaldan azad olunmuş ərazilərə nümayəndə heyətlərinin səfəri, erməni vandallığının pislənməsi, azad olunmuş ərazilərdə dinc quruculuq işlərinin, o cümlədən mədəni quruculuğun inkişafında göstərəcəkləri dəstək təqdirəlayiqdir. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının (TÜRKSÖY) və Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (TDƏŞ) nümayəndə heyətinin işğaldan azad olunan ərazilərimizə səfəri də bu qəbildəndir. Təşkilatın Daimi Şurasının 38-ci iclasında isə Türk dünyası mədəniyyət proqramları çərçivəsində Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olan Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün “Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı” elan olunması təklif edilib.

Etimadın gücləndirilməsi tədbirlərindən danışan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev deyib: “Biz Ermənistan ilə Azərbaycan arasında etimadın gücləndirilməsi tədbirlərinə töhfə vermək üçün bizə kömək edəcək istənilən təşkilatın fəaliyyətinə minnətdar olardıq. İstər ATƏT, Avropa İttifaqı, UNESCO olsun, istərsə də milli mövqedən çıxış edən ölkələr. Bu, tərəfimizdən yüksək qiymətləndirilərdi. Çünki bu olmadan, hətta bizim sülh razılaşmamız olsa belə, bu razılaşmanı xalq dəstəkləməyəcək. Xalq da öz iradəsini ifadə etməlidir. Xalqlarası təmaslar olmadan postmünaqişə vəziyyətini həll etmək olmaz. Odur ki, hesab edirəm, BMT iki ölkəyə müharibə yaralarını sağaltmağa kömək etmək üçün zəruri olanı edəcək” [1].

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən BMT-nin üzvüdür. BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə həlli məqsədilə 4 qətnamə (30 aprel 1993-cü il 822 sayılı, 29 iyul 1993-cü il 853 sayılı, 14 oktyabr 1993-cü il 874 sayılı, 11

noyabr 1993-cü il 884 sayılı), Baş Assambleya "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət" adlı qətnamə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədri 7 bəyanat qəbul etmiş, həmin qətnamə və bəyanatlarda Ermənistanın işğalçı qüvvələrindən hərbi əməliyyatların dayandırılması, hərbi birləşmə və texnikanın Azərbaycanın zəbt olunmuş ərazilərindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələbi olunmuş, lakin bu tələblər işğalçı Ermənistan Respublikası tərəfindən yerinə yetirilməmişdir [2].

Lakin 30 ilə yaxın müddətdə Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin davam etməsinə baxmayaraq BMT-yə üzv dövlətlər qəbul etdikləri qətnamələrin həyata keçirilməsi üçün heç bir əməli fəaliyyət göstərmədilər. Bu qətnamələrə Ermənistan dövləti tərəfindən nəinki əməl olunmadı, torpaqlarımızın qanunsuz işğalı dövründə BMT-yə üzv dövlətlərin müxtəlif şirkətləri Kəlbəcər rayonu ərazisindəki qızıl yataqlarının qanunsuz istifadəsində Ermənistanla birlikdə iştirakçı oldular. Azərbaycan tərəfinin dəfələrlə etirazına baxmayaraq, münaqişə dövründə bu qanunsuz hərəkətlərə son qoyulmadı.

Azərbaycan torpaqlarına Ermənistanın təcavüzü nəticəsində qaçqın və köçkün düşmüş bir milyona yaxın azərbaycanlının hüquqları beynəlxalq qurumlar tərəfindən qorunmadı. Əsas məqsədi dövlətlərin tələbi və ya BMT-nin öz təşəbbüsü ilə qaçqınları himayə etmək və dəstəkləmək, onların öz ölkələrinə qaytarılması, üçüncü ölkələrə köçürülməsi və lokal integrasiyasını təmin etmək olan 14 dekabr 1950-ci il tarixində BMT-nin tərkibində yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı Cənubi Qafqaz üzrə regional nümayəndəliyinin fəaliyyəti müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana səfərləri, nəticə verməyən müxtəlif görüşlərdən ibarət olmuşdur.

2021-ci il oktyabrın 29-da BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Avropa Regional Bürosunun direktor müavini xanım Ancela Li Rosi və əməliyyatlar üzrə baş koordinator cənab Filippo Rossinin Azərbaycanda səfərdə olub. Missiyanın məqsədi məcburi köçkünlərin və qaçqınların qayıdışının şərtlərini və perspektivlərini, eləcə də, Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında 2020-ci ilin noyabrında imzalanmış üçtərəfli bəyanatda BMT QAK üçün nəzərdə tutulan rolun konkret aspektlərini müzakirə etmək olub [3].

Azərbaycan Respublikasına qarşı erməni təcavüzünün nəticəsində təkcə Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğalı deyil, zəbt olunmuş bölgələrdə Azərbaycanın milli-mənəvi irsi - 500 tarixi-memarlıq və 100-dən çox memarlıq abidəsi, 22 muzey, 4 şəkil qalereyası, 927 kitabxana, 85 musiqi məktəbi, 4 dövlət teatrı dağıdılmışdır. İşğal nəticəsində tunc dövrünə aid nadir abidələr - 100-dən çox Xocalı kurqanı yerlə yeksan edilmişdir [4]. İnsan sivilizasiyasının qədim məskənlərindən biri olan Azıx mağarası silah anbarı kimi istifadə edilmiş, qanunsuz olaraq tədqiqat işlərinin aparılmasına cəhdlər olmuşdur. II Qarabağ müharibəsindən sonra bütün dünya gördü ki, azad olunmuş ərazilərdəki məscidlər, bir çox tarixi abidələr, ev muzeyləri, tarixi şəxsiyyətlərimizin məqbərələri dağıdılmış və ya yararsız hala salınmış, Azərbaycan xristian tarixinin nümunələri olan Alban abidələri dəyişdirilərək erməniləşdirilməyə çalışılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 20 may 2021-ci ildə "Cənubi Qafqaz: Regional inkişaf və əməkdaşlıq perspektivləri" adlı müzakirələrdəki çıxışı zamanı bunları deyib: "Biz uzun illər ərzində UNESCO-nu işğal edilmiş ərazilərə səfərə dəvət etmişik. Bizə verilən cavab isə belə olub ki, onlar siyasi mübahisələrlə bağlı məsələlərlə məşğul deyil. Beləliklə, bütün bu işğal illəri ərzində UNESCO-dan heç bir nümayəndə heyəti işğal altında olmuş ərazilərə səfər etməyib. Dövlətimizin başçısı bildirib ki, İkinci Qarabağ müharibəsi dayanan kimi bizə UNESCO-dan əraziləri ziyarət etməklə bağlı müraciətlər daxil olmağa başladı: "Çox şadam ki, bu dəyişiklik baş verib və biz indi UNESCO ilə onların səfərinə dair logistik məsələləri razılaşdırmağın yekun mərhələsindəyik. Ümid edirəm ki, onlar növbəti ay missiya ilə təşrif buyuracaqlar. Biz onların ermənilərin mədəni və milli irsimizə nə etdiklərini görmələrini istəyirik".

2021-ci ilin iyul ayında Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişelin Azərbaycana səfəri baş tutub, səfər zamanı Prezident İlham Əliyevlə Şarl Mişel arasında keçirilən görüş Azərbaycan-Avropa İttifaqı əlaqələrinin gələcək inkişafına mühüm töhfə kimi qiymətləndirilə bilər. Prezident İlham Əliyev İtaliyanın "La Repubblica" qəzetinə müsahibəsində "Avropanın Cənubi Qafqazda daha geniş iştirakı müsbət hal ola bilərmi?" sualına cavabında "Avropa İttifaqı Şurasının prezidenti cənab Şarl Mişelin bu yay Azərbaycana səfəri zamanı biz Azərbaycan-Avropa İttifaqı

əməkdaşlığının geniş gündəliyi ilə bağlı ətraflı müzakirələr apardıq. Əlbəttə, əməkdaşlığımızın enerji kimi ənənəvi sahələri var ki, buradakı nəhəng layihələrin icrasını yalnız alqışlamaq olar". Prezident, həmçinin "Çünki biz Azərbaycanı Avrasiyanın müasir infrastruktura və qonşularla şəxələnmiş kommunikasiya marşrutlarına malik mühüm nəqliyyat mərkəzinə çeviririk. Avropa İttifaqı bu prosesin bir hissəsi olmağı planlaşdırır. Biz, həmçinin Cənubi Qafqazda postmüharibə dövrünün inkişafında da Avropa İttifaqının rolunu müzakirə edirik" deyərək bildirib [5].

Ermənistan Azərbaycanla sülh danışıqları prosesində uzun illər Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla tənzimlənməsinə çalışmış və son müharibədən sonra kənarda qalmış ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçiliyində israr edir. Azərbaycan ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətindən narazıdır və bu narazılığı həm 44 günlük müharibə zamanı, həm də müharibədən sonra bir neçə dəfə təkrarlayıb. Prezident İlham Əliyevə görə, münaqişənin dinc yolla nizamlanmasında ATƏT-in Minsk qrupu heç bir rol oynaya bilməyib.

UNICEF ən acınacaqlı vəziyyətdə olan uşaqların – müharibədən, fəlakətlərdən, ifrat yoxsulluqdan, zorakılıq və istismarın istənilən formasından əziyyət çəkən uşaqların və əlilliyi olan uşaqların xüsusi müdafiəsini təmin etmək öhdəliyi götürmüşdür [6].

Həm I, həm də II Qarabağ müharibəsində dinc əhaliyə qarşı törədilən qətlamlarda dağıntılar və insan ölümləri ilə bağlı məlumatlarda bildirilir: "I Qarabağ müharibəsi zamanı 210 uşaq öldürülüb, 270 uşaq sağlamlığını itirib, 92 uşaq girov götürülüb. Həmçinin 3393 uşaq valideynlərindən birini, 120 uşaq isə hər ikisini itirib. Ermənistanın Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal altında saxladığı müddət ərzində Azərbaycan dünyada ən çox qaçqını və məcburi köçkününə olan ölkələrdən biri olub" [7].

"44 gün ərzində davam edən Vətən müharibəsində Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin genişmiqyaslı təxribatları, işğalçı rejimin döyüş bölgələrindən uzaq məsafədə yerləşən şəhər və qəsəbələrımızdə yaşayan dinc əhaliyə qarşı tətbiq etdiyi hərbi cinayətlər nəticəsində 12 uşaq amansızcasına qətlə yetirilib, 35 uşaq müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alıb, 181 uşaq valideynlərindən birini, 5 uşaq hər iki valideynini itirib, bir ailə isə tamamilə məhv edilib" [8].

Lakin insanlığını itirmiş ermənilərin bu cinayət əməlləri BMT-nin Uşaq Fondu Unicef tərəfindən qəti olaraq pislənilmədi, onların hər hansı bəyanatları və ya əməli fəaliyyətləri olmadı, bu da beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin, o cümlədən Cenevrə Konvensiyalarının, xüsusilə də BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının müddələrinin kobud şəkildə pozulmasına şərait yaradılması deməkdir. UNICEF-in 28 oktyabr 2020-ci il tarixli bəyanatında isə qətlə yetirilmiş uşaqlarla əlaqədar həqiqətlər gizlədilib. "Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Səbinə Əliyeva qətlə yetirilmiş azərbaycanlı uşaqların sayının, soyadlarının və həlak olduqları rayonların adlarının məqsədli şəkildə bəyanatda göstərilmədiyini əsas götürməklə qəti etirazını bildirib və UNICEF-in icraçı direktoru xanım Henrietta Holsman Foreya həmin faktlarla bağlı müraciət edib" [9].

ICESCO-nun Baş direktoru Salim bin Məhəmməd II Qarabağ münaqişəsindən sonra Azərbaycana səfər edərək işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə törədilmiş dağıntıları müşahidə edib. Füzuli rayonuna səfərdən sonra ICESCO-nun Baş direktoru: "Bizim burada gördüyümüz mənzərə əsl faciədir. Biz işğaldan azad olunmuş torpaqlara səfər zamanı bütün kəndlərin, yaşayış yerlərinin, tarixi və dini abidələrin dağıdıldığını gördük. Məscidlərin, dini məbədlərin dağıdılması, təhqir olunması, vandallığa məruz qalması qəbulolunmazdır. Dini məkanlara hörmətlə yanaşılmalı, onlar qorunmalıdır...Mədəni irs abidələrinin İslam Dünyası İrsi Siyahısına daxil olunması həm də o deməkdir ki, bu mədəni obyektlər, dini abidələr ICESCO tərəfindən qorunacaq" [10].

Ədəbiyyat

1. <https://apa.az/az/xeber/resmi-xeber/azerbaycan-prezidenti-isteyirik-ki-unesco-ermenilerin-medeni-ve-milli-irsimize-ne-etdiklerini-gorsun-644031>
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Birl%C9%99%C5%9Fmi%C5%9F_Mill%C9%99tl%C9%99r_T%C9%99%C5%9Fkilat%C4%B1

3. <https://azerbaijan.un.org/az/156095-bmt-qak-numaynd-heyti-azrbaycanda-sfrd-olub-mcburi-kockunlr-v-munaqisd-n-zrr-cknlr-ucun-hll>
4. <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/ash.pdf>
5. <https://apa.az/az/xeber/siyasi/ai-azerbaycan-munasibetlerinin-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-yaranib-tehlil-666655>
6. <https://www.unicef.org/azerbaijan/az/unicef-missiyas%C4%B1>
7. <https://sputnik.az/20210927/ermenistana-qarsimuraicet-aile-qadin-komite-428030764.html>
8. <https://sputnik.az/20210927/ermenistana-qarsimuraicet-aile-qadin-komite-428030764.html>
9. https://musavat.com/news/dunya-azerbaycanli-usaqlarin-qetline-niye-susur_749701.html
10. azertag.az/xeber/ICESCO_nun_Bas_direktoru_Bizim_bu_yerlerde_gorduyumuz_menzere_e_sl_faciadir_VIDEO-1686075

Summary

Cooperation of the Republic of Azerbaijan with international organizations dates back to 1991, when it gained independence. The article analyzes the main principles of cooperation between our country and international organizations, the importance of this cooperation, especially during the Karabakh conflict and after the victory in the Second Karabakh War. The article is dedicated to the impact of international visits to the liberated territories, acts of vandalism committed by Armenians, the destruction of historical monuments and the real assessment of other events in cooperation with international organizations at the state level.

Rəcəbli Adil Əli-Əşrəf oğlu

Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

10 NOYABR 2021-Cİ İL TARİXLİ ÜÇTƏRƏFLİ BƏYANNAMƏNİN HÜQUQİ TƏBİƏTİ

Açar sözlər: II Qarabağ müharibəsi, 10 noyabr Bəyannaməsi, beynəlxalq hüquq, İlham Əliyev, 1969-cu il Vyana Konvensiyası

Key words: II Karabakh War, 10 November Statement, international law, Ilham Aliyev, Vienna Convention 1969.

Hər bir dövlətlərarası razılaşmanın təsirliyi onun hüquqi təbiəti ilə bağlıdır. Beynəlxalq müqavilə xarakteri daşıyan sənədlər dövlətlərarası münasibətlərin nəticələrindən yaranan vəziyyətlərin hüquqi nizamlanması və tanınmasını təmin edir. 2020-ci ilin 27 sentyabr – 9 noyabr müddətində Azərbaycanın Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq onun işğalçı ordusuna qarşı apardığı və “Dəmir yumruq” əməliyyatı adlanan 44 günlük müharibəsi qələbə ilə başa çatdı. Aparılan döyüşlər nəticəsində 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsi erməni işğalından azad edildi (2). Azərbaycanın və dünyanın hər b salnamələrində özünə layiqli yer alan bu müharibə “II Qarabağ Müharibəsi”, “Vətən müharibəsi” adlarını alır. Bu qələbə 10 noyabr 2020-ci il tarixində Ermənistanın xahişi və Rusiyanın vasitəçiliyi əsasında videokonfrans formatında imzalanan və qarşılıqlı öhdəlikləri özündə ehtiva edən üç tərəfli Bəyanatla nəticələnir. Bəyanatın siyasi və tarixi əhəmiyyətini Prezident İlham Əliyev 10 noyabr 2020-ci il tarixli xalqa müraciətində bu sözlərlə qeyd etmişdir: “Bu gün ölkəmiz üçün tarixi bir gündür. Bu gün Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyulur. Hesab edirəm ki, indicə imzalanmış üçtərəfli bəyanat məsələnin həlli istiqamətində son nöqtə olacaqdır” (5).

10 noyabr 2020-ci il Bəyanatının beynəlxalq hüquqi təbiəti, hüquq mənbəsi olması Ermənistanın bəzi dairələri (nümayəndələri), onlara dəstək verən xarici tərəfdarları tərəfindən şübhə altına alınır. Onlar 10 noyabr Bəyanatının hüquqi qüvvəsinin olmaması fikrini irəli sürür və bununla

da dünya ictimaiyyatını müharibənin yekunları ilə bağlı gerçəklikdən yayındırmağa çalışırlar. Bəzi erməni “hüquq ekspertləri” iddia edirlər ki, razılaşma hərbi təzyiqin nəticəsində əldə edildiyi üçün beynəlxalq hüquqi sənəd sayıla bilməz (17), digərləri isə iddia edirlər ki, razılaşma Ermənistan parlamentinin və prezidentinin xəbəri və razılığı olmadan bağlandığı üçün hüquqi qüvvəyə malik deyil (18), bir qismi isə, Paşinyan da daxil olmaqla iddia edir ki, Bəyanat “atəşkəsin əldə olunmasına dair niyyət sənədidir” və “siyasi nizamlama” üçün hüquqi əsas ola bilməz (19). Əslində erməni xalqını, Qarabağda yaşayan erməni əsilli Azərbaycan vətəndaşlarını və dünya ictimaiyyətinin çaşdırmağa yönəlmiş bu cür saxta və beynəlxalq hüquqa zidd bəyanatlar, mövqelər və “ekspert” fikirləri Bəyanatın hüquqi təbiətini əks etdirmir və dəyişdirmir. Bəyanatın hüquqi təbiətinə dair bu “elmi yanaşmaları”, iddiaları “əsaslandırıcı arqumentləri” beynəlxalq hüquq doktrinası təkzib edir.

10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli Bəyanatın beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, beynəlxalq müqavilələr hüququna uyğunluğu məsələsi nəinki müasir Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri baxımından, o cümlədən beynəlxalq hüququn aliliyi baxımından aktualıq kəsb edir.

Bəyanatın hüquqi təbiəti həmin sənəddə təsbit olunan müddəaların norma yaratma gücü ilə birbaşa əlaqəlidir. Beynəlxalq konseptual hüquq doktrinası müqavilənin hüquqi təbiətini onun vasitəsilə norma yaradan tərəflərin dövlətlər olması ilə müəyyən edir. Fransalı hüquqşünas, Venesiya hüquq komissiyasının üzvü Kaarlo Tuorinin 2012-ci ildə hazırladığı məruzədə qeyd olunur ki, XIX əsrdə nəzəri yanaşmalar kimi yaradılmış, bu gün də təsirini saxlamaqda davam edən ümumi hüquq (Anglo-American rule of law) və qitə hüququ (Rechtsstaat) doktrinalarına görə normanın yaradılması, qüvvəsi və tətbiqi məsələləri hüquq konseptində (the concept law) dövlətin xüsusi rolu ilə əlaqəlidir (13, pp.13-14). Nəzərə alsaq ki, Ermənistan və Azərbaycan dövlətləri 18 noyabr Bəyanatının tərəfləridir, deməli bu yanaşma həmin sənədin hüquqi təbiətini müəyyən edir: razılaşma beynəlxalq müqavilədir və tərəflər üçün məcburi davranış öhdəlikləri yaradan normaları özündə ehtiva edir.

Digər tərəfdən, beynəlxalq müqavilələr hüququ sahəsində tanınmış tədqiqatşılardan olan Korten (2016) (7), Hofmann və Şmidt (2016) (9, pp.1-9), Spijkerboer (2016) (11, pp.533-558) hesab edirlər ki, hər hansı beynəlxalq sənədi razılaşma kimi müəyyən etmək üçün onun forması və adı əhəmiyyətli deyil, əhəmiyyətli olanı sənədin məzmunu və məqsədidir. Məlumdur ki, 10 noyabr Bəyanatının məzmunu tərəflər arasında müharibə yekunlarına dair razılığın nümayiş etdirilməsindən, məqsədi isə tərəflər arasında müharibəni dayandırmaq, qarşılıqlı etimad yaratmaq, regionda yeni kommunikasiya mexanizmləri formalaşdırmaq və yekun münasibətləri formalaşdırma biləcək danışıqların təmin olunmasından ibarətdir. Qeyd etmək zəruridir ki, 10 noyabr tarixindən sonra tərəflər arasında aparılan danışıqların mövzuları olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı işçi qrupların yaradılması, sülh müqaviləsinin imzalanması məsələsinin müzakirəsi və digər bu kimi hüquqi hallar Bəyanatın hüquqi təbiətini ehtiva edən hallar kimi qəbul edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənədin Müqavilə yox, Bəyanat adlandırılması razılaşmanın beynəlxalq hüquqi təbiətinə xələl gətirmir. Bu cür sənədlərin beynəlxalq razılaşma olması məsələsi BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin yurisdiksiyası üzrə baxdığı işlə bağlı qərarında da vurğulanır. Belə ki, 1 iyul 1994-cü ildə BMT Beynəlxalq Məhkəməsi “Qətər Bəhreynə qarşı” işinə baxaraq müəyyən edir ki, tərəflər arasında 1987-ci ilin dekabrında aparılmış mübadilə sənədləri və “Protokollar” adlandırılaraq 1990-cı ilin dekabrında Qəterin paytaxtı Dohada imzalanmış həmin sənədlər tərəflər üçün hüquq və öhdəliklər təsbit edən hüquqi qüvvəyə malik beynəlxalq müqavilələrdir (10, p.126 (18)). Beynəlxalq Məhkəmənin həmin işlə bağlı qəbul etdiyi qərarla əksini tapan təfsirdə qeyd olunur ki, “(...) beynəlxalq razılaşmalar müxtəlif formalarda ola və müxtəlif cür adlara bilərlər” (Qətər Bəhreynə qarşı: 23 bənd) (10, p.120 (12)). Məhkəmə həmin təfsiri verərkən beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 2 (1) (a) maddəsinə istinad etmişdir (10, p.120). Analogiya baxımından qeyd etmək yerinə düşər ki, tərəflər arasında vasitəçi Səudiyyə Ərəbistanı olmuşdur və protokola imza atmışdı.

Yuxarıda irəli sürülən arqumentlər 10 noyabr Bəyanatının hüquq və öhdəliklər yaradan beynəlxalq razılaşma/müqavilə, eyni zamanda beynəlxalq hüququn mənbəyi olmasını bir daha sübut edir. Azərbaycan və xaricdə beynəlxalq hüququ üzrə mütəxəssis kimi tanınmış Lətif

Hüseynov hər-hansı bir beynəlxalq hüququ normasının mənbəyi məsələsinə aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, “bu normaların harada öz əksini tapması, haradan götürülməsi praktik baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malik olan «hüququn mənbəyi» anlamı ilə bağlıdır. Hüququn mənbəyi dedikdə, hüquq normasının ifadə forması başa düşülür” (3, s.18). Beynəlxalq hüququn mənbələri BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun “Məhkəmənin kompetensiyası” adlanan II Fəslinin 38-ci maddəsində göstərilmişdir: “1. Beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq ona (Məhkəməyə - A.R.) ötürülən mübahisələrin həllindən ibarət olan funksiyaya malik Məhkəmə tətbiq edir: a. Mübahisə edən dövlətlər tərəfindən birbaşa tanınan normaların təsbit olunduğu ümumi və ya xüsusi beynəlxalq müqavilələr.” (12) Müqavilələr vasitəsilə dövlətlər özləri üçün öhdəliklərdən ibarət olan məcburi hüquqi davranış normaları yaradırlar. 10 noyabr Bəyanatının hüquqi təbiəti onun normayaratma xüsusiyyətinə malik olması əsasında müəyyən edilir. Bəyanatın tərəflər üçün məcburi davranış normaları (öhdəliklər) yaratması, qarşılıqlı münasibətlərinin hüquqi nizamlanmasını təmin etməsi və öhdəliklərin həyata keçirilməsi mexanizmini təsbit edilməsi sənədin hüquqi təbiətini tam olaraq açıqlayır.

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq müqavilələrlə bağlı dövlətlərarası münasibətləri nizamlayan əsas beynəlxalq hüquqi mənbə 23 may 1969-cu ildə BMT üzv dövlətlər tərəfindən qəbul edilmiş Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasıdır (15). Vyana Konvensiyasının 2-ci maddəsinin 1-ci bəndinin a) altbəndində qeyd olunur: “Bir sənəddə, iki ya daha çox bir-biri ilə əlaqəli sənədlərdə ehtiva olunmasından və nə cür adlandırılmasından asılı olamayaraq “Müqavilə” dövlətlər arasında yazılı formada bağlanmış və beynəlxalq hüquqla nizamlanan beynəlxalq razılaşmadır”. (15, p.3) Konvensiyanın 1-ci maddəsində təsbit olunan müddəanın təfsiri açıq göstərir ki, müqavilə yazılı sənəd olmalı və dövlətlərin razılığı əsasında bağlanmalıdır. Həmin müddəa Bəyanata tam olaraq tətbiq olunur.

Bu Bəyanata Ermənistanın və Azərbaycanın razılıq verməsi faktları kifayət qədərdir. Ermənistanda Bəyanatın hüquqi təbiətinə dair diskussiyalara cavab olaraq danışılmaz sübut kimi çoxlu sayda faktlardan birinə istinad etmək yerinə düşər. Ermənistanın Baş Naziri Nikol Paşinyan 19 oktyabr 2020-ci il tarixində döyüş meydanında yaranmış vəziyyətlə bağlı Təhlükəsizlik Şurasında Bəyanatın imzalanması məsələsinə müzakirə edir və sonra vətəndaşlara etdiyi müraciətdə qeyd edir: “Təhlükəsizlik Şurasının iclasından sonra Putinə zəng edərək bu təklifə razı olduğumu söylədim. Putin cavab verdi ki, səhərdək Əliyevlə bu məsələləri müzakirə edəcəyəm və yenidən zəngləşərik. (...) Ertəsi gün, Rusiya prezidenti razılaşdırıldığı kimi zəng etdi. Əliyevin bununla razılaşdığını, (...) söylədi”. (6) Bununla da Ermənistan tərəfindən Bəyanatın imzalanmasına razılıq verilir (6).

Konvensiyanın 11-ci maddəsində dövlətlər tərəfindən müqavilənin öhdəlik yaratmasına, yəni onun məcburiliyinə razılığın veilməsi vasitələri ehtiva olunmuşdur. Bu vasitələr arasında imza razılığı birinci olaraq sadalanır: “Dövlətin müqavilənin onun üçün məcburiliyinə verdiyi razılığı müqavilənin imzalanması, müqaviləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi, müqavilənin ratifikasiyası, qəbul edilməsi, təsdiq edilməsi, ona qoşulması və ya razılaşdırılmış hər hansı bir digər vasitə ilə ifadə edilə bilər” (15, p.6). Beləliklə, N. Paşinyan Ermənistan dövlətinin razılığını ifadə etməklə Bəyanatı imzalayır. Azad iradənin olmasının N.Paşinyanın 05 dekabr 2020-ci il tarixində erməni xalqına etdiyi müraciətdəki sözləri bir daha sübut edir: “Müharibəni 9 noyabr sənədini imzalamaqla dayandıra bilərdik” (20).

Müasir beynəlxalq hüquqi praktika birmənalı şəkildə göstərir ki, hər bir dövlət yalnız öz azad iradəsi əsasında verdiyi razılığı ilə hər hansı beynəlxalq müqaviləni bağlaya, onun iştirakçısı ola bilər. Beynəlxalq müqavilənin hüquqi qüvvəyə malikliyi müqavilədə təsbit olunan öhdəliklərə dövlətlər riayət etməsi sübut edir. L.Hüseynov yazır ki, hər bir müqavilə onun tərəfləri üçün hüquq və öhdəliklər yaradır. (3, s.19).

1969-cu il Vyana Konvensiyasına görə dövlətlərarası müqavilələrin hüquqi təbiətə malik olması tələblərindən biri də müqavilənin obyektı və məqsədlərinin müəyyən edilməsi, tərəflərin hərəkətlərinin müqavilənin obyektı və məqsədlərinə zidd olmamasıdır. 10 noyabr Bəyanatının obyektini Ermənistan və Azərbaycan arasında müharibənin səbəbi olan Qarabağın azadlığı və Ermənistanın kapitulyasiyası təşkil edir. Bəyanatın 1-9 bəndlərində tərəflərin nail olmaq və həyata

keçirmək istəkləri Bəyanatın/Müqavilənin məqsədlərini ifadə edir (1). Beləliklə, Bəyanatın obyektı və məqsədləri razılaşmanın ruhuna və beynəlxalq hüquqla müqavilələr üçün müəyyən edilmiş tələblərə, o cümlədən beynəlxalq hüququn daha yüksək norma və prinsiplərinə tam uyğun gəlir.

Bəyanatın hüquqi təbiətə malik olmasını dövlətlər tərəfindən hamılıqla tanınan “pacta sunt servanda” prinsipi də təsdiq edir. Ermənistan tərəfi Bəyanatın beynəlxalq müqavilə olaraq beynəlxalq hüququn mənbəsi olmasını və onun şərtlərini pozduğu təqdirdə Ermənistan üçün beynəlxalq məsuliyyət yaradacağını dərk etməlidir. Bu fikir Azərbaycan XİN-nin 9 yanvar 2021-ci il tarixində yaydığı məlumatda (4), Rusiya XİN-nin rəsmi Nümayəndəsi Mariya Zaxarova 21 oktyabr 2021-ci il tarixindəki çıxışında da əksini tapmışdır. (16)

Beləliklə, elmi yanaşma sübut edir ki, Bəyanat hüquqi təbiətə malikdir, dövlətlərarası müqavilə statusundadır, beynəlxalq hüququn mənbəyidir, hüquq öhdəliklər müəyyən edir və pozulduğu təqdirdə beynəlxalq məsuliyyət yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Prezidentinin Bəyanatı. 10 noyabr 2020 / <https://president.az/articles/45923>
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevə və Azərbaycan xalqına Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Müraciəti. 13 noyabr 2020 / <https://meclis.gov.az/news-haqq.php?id=19&lang=az>
3. Hüseynov, Lətif (2012): *Beynəlxalq Hüquq*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 368 s.
4. XİN: Ermənistanın yaydığı bəyanat tamamilə əsassızdır. 09.01.2021 / https://azertag.az/xeber/-XIN_Ermenistanin_yaydigi_beyanat_tamamile_esassizdir-1684497
5. İlham Əliyev xalqa müraciət edib. 10 noyabr 2020 / <https://president.az/articles/45924>
6. Paşinyan Putinlə danışıqların detallarını açıqlayıb. 29.10.2020 / <https://www.moderator.az/news/353925.html>
7. Corten, Olivier. (2016): *Accord politique ou juridique: Quelle est la nature du “machin” conclu entre l’UE et la Turquie en matière d’asile?*, (Blog), EU Migration and Asylum Law and Policy. <http://eumigrationlawblog.eu/accord-politique-ou-juridique-quelle-est-la-nature-du-machin-conclu-entre-lue-et-la-turquie-en-matiere-dasile/>
8. Declaration on principles of International Law friendly relations and co-operation among states in accordance with the Charter of the United Nations, 1970 / <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-1>
9. Hofmann, Rainer; Schmidt, Adela. (2016): *Die Erklärung EU-Türkei vom 18.3.2016 aus rechtlicher Perspektive*. Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht-Extra, vol. 35 / <https://www.un.org/ruleoflaw/files/3dda1f104.pdf>
10. Qatar v Bahrain, Case Concerning Maritime Delimitation and Territorial Questions Between Qatar and Bahrain, Judgment of 01.07.1994, ICJ Reports, 1994, I July, General List, No. 87, 109-128 (1-20) pp. / <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/87/087-19940701-JUD-01-00-EN.pdf>
11. Spijkerboer, Thomas. (2016) *Minimalist Reflection on Europe, Refugees and Law*. European Papers, vol. 1, no. 2.
12. Statute of the International Court of Justice. Art.38 / <https://www.icj-cij.org/en/statute>
13. Tuori, Kaarlo: (2012): *The Common core of the Rule of Law and the Rechtsstaat*. In: Conference on “the Rule of Law as a Practical Concept”. London, March 2012, 13-15 pp. pp.13-14 / <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL%202013%29016-e>
14. United Nations Charter, Chapter I: Purposes and Principles. N.Y., 2014
15. Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969. P.11 / https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf
16. Брифинг официального представителя МИД России М.В.Захаровой, Москва, 21 октября 2021 года. 00.59-01.02 минуты видео формата, / https://www.mid.ru/brifingi/-/asset_publisher/MCZ7HQuMdqBY/content/id/4914524

17. МИД Карабаха заявляет, что последствия военных действий Азербайджана незаконны, 12 мая 2021 г. / <https://rus.azatutyun.am/a/31251188.html>
18. Оппозиция в Армении намерена аннулировать соглашение по Карабаху, 10.11.2020 / <https://www.dw.com/ru/oppozicija-v-armenii-zhelaet-annulirovat-soglashenie-po-karabahu/a-55550948>
19. Пашинян допустил "колоссальные" экономические изменения от заявления по Карабаху, 13.11.2020 / <https://www.interfax.ru/world/737063>
20. Пашинян обратился к народу: заявил об обмене пленными "всех на всех" и о купленном "за \$42 млн" бывшими властями нерабочем вооружении. 05.12.2020. / <https://www.currenttime.tv/a/pashinyan-armenia-speech/30985405.html>

Summary

The research topic is devoted to the international law analysis of the joint Statement of the President of Azerbaijan, the Prime Minister of Armenia and the President of the Russia dated November 10, 2020. The statement of November 10, 2020 reflects the military-political and international legal results. It is an international legal document that reflects the free will of the parties to the war. This agreement is being questioned by some representatives of Armenia. The legal nature of the Statement is determined on the basis of its rule-making properties. The treaty creates obligations for the parties.

İsmayılı Ayşən Fizuli qızı
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, doktorant

SPESİFİK ƏLAMƏTLƏRİNƏ GÖRƏ ADLANDIRILMIŞ MİKROTOPONİMLƏR (AĞDAM RAYONU MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: toponim, mikrotoponim, nominasiya, nomen, spesifik

Key words: toponym, microtoponym, nomination, nomen, specific

Ağdam rayonunun spesifik əlamətlərinə əsasən ad alan mikrotoponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Süxurlarının rənginə əsasən ad alan mikrotoponimlər. Ağdam rayonu ərazisində qeydə alınan mikrotoponimlərə (dağ, dərə, təpə, zirvə, eniş, yoxuş, qaya, qala və s.) süxurlarının rənginə əsasən ad alır. Bu növə aid olan coğrafi nomenlər yaranarkən ağ, qara, qırmızı, sarı və b. rənglərdən istifadə olunur. Belə şəkildə əmələ gələn mikrotoponimlərə Bozdağ, Qızıl qaya, Qızıllı təpə, Göytəpə, Göyarx dərəsi, Qara körlü, Ağburun, Qaraqaya, Qaratəpə, Bozqaya, Ağqaya və s. aid etmək olar.

2. Süxurlarının tərkibinə əsasən ad alan mikrotoponimlər. Mikrotoponimlərdən bir qismi süxurlarının tərkibinə əsasən ad almışdır. Bu nomenlərə Dəlikdaş, Daşlı yal, Daşlı dərə və s. aid edə bilərik.

3. Ölçülərinə əsasən ad alan mikrotoponimlər. Bəzi mikrotoponimlər vardır ki, coğrafi adlar nomenlərə insan böyük və kiçik olmasından asılı olaraq adlandırmışlar. Belə adlar əlamətlərinə əsasən fərqlidir. Bunovə aid edilən mikrotoponimlərə Böyüktəpə, Kiçiktəpə və s. aid etmək olar. Bir sıra nomenlər hündürlüyünə və alçaqlığına görə seçilir. Məsələn: Aşağı yer, Uzundərə və s.

4. Səthinin bitkisiz olmasına əsasən ad alan mikrotoponimlər. Bir qrup coğrafi nomenlər vardır ki, səthinin bitkisiz olmasına əsasən adlandırılmışdır. Belə mikrotoponimlərə Çılpaqdağ, Çılpaqqaya, Keçəl yal, Keçəl dağ və s. aiddir.

5. Say tərkibinə görə ad alan mikrotoponimlər. Bu qrupa aid olan mikrotoponimlər obyektin sayına əsasən adlandırılmışdır və tərkibində Ağdam rayonunda yalnız, qoşa, əkiz, cüt, dörd, yeddi və s. sözlər qeydə alınır. Məsələn: Cüt təpə, Yeddi xırman, Yedditəpə, Əkiz təpə, Yalnız təpə, Dördtəpə, 1saylı Qoşatəpə, 2 saylı Qoşatəpə, Cüt təpə, Ekizlər təpəsi, İkiyol dərəsi və s.

6. Suyunun dadına əsasən ad alan mikrotoponimlər: Bu mikrotoponimlər rayon ərazisindən axan suların dadı ilə əlaqədar olaraq adlandırılmışdır. Burada acı, şor, duzlu kimi sözlərdən istifadə olunur. Məsələn: Acidərə.

7. Suyun rejiminə əsasən ad alan mikrotoponimlər. Suyunun rejiminə əsasən ad alan mikrotoponimlərin quruluşu əsas götürülür. Məsələn: Quru dərə.

8. Yerləşdiyi cəhətə görə ad alan mikrotoponimlər. Bir qrup mikrotoponimlər yerləşdiyi cəhətə əsasən ad almışdır. Bu nomenlərin tərkibində quzey, guneý, yuxarı, aşağı və s. coğrafi terminlərdən istifadə olunur. Ağdam rayonu ərazisində qeydə alınan mikrotoponimlərə Aşağı yer, Güney qaya, Quzey qaya, Boz quzey, Qara quzey, Qızıl quzey və s. aiddir.

9. Baş vermiş hadisəyə əsasən ad alan mikrotoponimlər. Bəzi mikrotoponimlər müəyyən zaman kəsiyində baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Bu nomenlər insanlarla, heyvanlarla, müəyyən bədbəxt hadisə ilə bağlı olaraq əmələ gələ bilər. Ağdam rayonu ərazisində Teymurbatan göl, Fərhadçapan qaya, Dəvəbatıran təpə, Kəlbastırılan dərəsi, Şükürqazan kalafa və s. aiddir.

10. Bəzi səbəblərdən ad alan mikrotoponimlər. Bu mikrotoponimlərə Çeyildag, Çalağantəpə, Səsverən qaya, Sultanbud meşəsi, Çıldıran düzü, Çıraqlı dağ və s. aid etmək olar.

11. Bu və ya başqa əşyalara oxşarlığına əsasən ad alan mikrotoponimlər. Məsələn: Çardaqlıtəpə, Xaşdaş, Talvarqaya, Beşikdağ, Qazan qaya, Beşikli dağ və s.

12. Formasına və relyef quruluşuna əsasən ad alan mikrotoponimlər. Relyef formasına əsasən ad alan mikrotoponimlər uzunluğuna, eninə, dar, gen, yastı və s. olmasına görə əks etdirir. Məsələn: Kətəlarx, Çətəlarx, Burundağ, Yarıq pəyə, Yumru təpə, Gödəkdağ, Əyriarx və s.

13. Bu və ya başqa heyvana, quşa bənzədilməsinə əsasən ad alan mikrotoponimlər. Heyvan və quşa bənzədilməsinə əsasən ad alan mikrotoponimlər mifologiya ilə bağlıdır. Məsələn: Canavar yeri dağı, Keçiciğırı dağı, Qarışqalı arxı, Quzu yalı, Əjdaha kurqanı təpələri, Sərçəli təpə, Tülkü dərəsi, İlanlı təpə və s.

Qaraqaya. Ağdam rayonunda mövcud olan mikrotoponimlərdən biri də Qaraqayadır. Şelli və Abdal Gülablı kəndlərində rast gəlinir. Qaraqaya mikrotoponimi də belə vahidlərdəndir. Qara ən tünd rənglərdəndir. Qaya isə müsbət relyef formasıdır. Qaraqaya mikrotoponiminin birinci komponenti qara müxtəlif mənalarda işləyə bilər. Respublikamız ərazisində Babəkdə, Xocavənddə, Qaxda, Qusarda, Şamaxıda Qaraqaya dağı, Babəkdə, İsmayılıda, Yardımlıda Qaraqaya kəndi, Bakıda Qaraqaya burnu və s. qeydə alınmışdır. Deyilənlərə əsasən, mikrotoponimi “qara rəngli süxurlardan ibarət olan dağ” kimi izah edə bilərik. Qaraqaya – “Bolnisi rayonunda qaya adıdır” (2, 214); “Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Krasnoselsk rayonunda kənd adıdır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuşdur; İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adıdır. 1727-ci ilə aid mənbədə Ayıyası kəndinə məxsus məzrənin (əkin yeri) adı kimi qeyd olunmuşdur. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur; İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında kənd adıdır. 1828-1829-cu illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulduqdan kənd dağılmışdır; İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adıdır. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur” (1, 181). Türkiyədə – “Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bolu, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Ərzincan, Ərzurum, Eskişehir, İçel, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Konya, Muş, Samsun, Sivas, Tokat, Trabzon, Yozgatda” (8, 31-32); Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində Zəncan vilayətində – “Qaraqaya” (4, 254); “Əhər şəhəri Horand rayonunun kəndlərindəndir. Əhər şəhəri Vərzqan rayonunda Təbriz-Əhər yolunda yerləşir” (5, 171).

Uzundərə. Ağdam rayonunda rast gəlinən mikrotoponimlərdən biri də Uzundərədir. Toponimik vahid relyef quruluşuna görə belə adlandırılmışdır. Bu zaman obyektin ümumi forması əsas götürülür. Uzundərə mikrotoponiminin relyef forması uzunsovdur. Dərə isə mənfi relyef formasıdır. Respublikamızda uzun sözü ilə əlaqədar olaraq Neftçalada Uzunbabalı kəndi, Yardımlıda Uzunbaş dağı, Dəvəçidə Uzunboyad kəndi, İsmayılıda Uzuncaçay çayı, Ordubadda

Uzundağ, Şuşada, Xocalıda Uzundərəsu çayı, Zaqatalada Uzunqazmalar kəndi, Qubada Uzunmeşə kəndi, Xaçmazda Uzunoba kəndi, Babəkdə Uzunoba su anbarı, Qaxda Uzuntala kəndi, Tovuz və Cəlilabadda Uzuntəpə dağı və kəndi və s. qeydə alınmışdır. Uzundərə – “Sitelskaro rayonunda kənd adıdır. 1956-cı ildə kənd gürcücə Qamareveba adlandırılmışdır. Azərbaycan dilində uzun və dərə sözlərindəndir. Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında dərə adıdır” (2, 279); “İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indiki Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda dərə adıdır” (1, 278). Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində – “Uzundərə” yer adı qeydə alınmışdır” (4, 252).

Acıdərə. Ağdam rayonu ərazisində qeydə alınan mikrotoponimlərdən biri də Acıdərədir. Mikrotoponim suyunun dadına əsasən adlandırılmışdır. Bu qrup toponimik vahid dad bildirən acı sözü ilə müsbət relyef forması olan dərə coğrafi terminin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Bəşir Əhmədov acı sözünü belə izah edir: “acıq kəlməsi ilə eyni kökə malikdir. Acı “turş” demək olub (indi mənə bir qədər dəyişib) acıq isə “hirs” anlamında işlədilir. Bu da turş anlamı ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyil ki, acıqlı adam üz-gözünü turşudur” (3, 6).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında belə işlənir: “1) şirin olmayan. Adam içməyən axı sular sızınca, sızmasa, yeg. Acı ayran töküləndə çap-çap içən. Xoşa gəlməyən, qəlbə toxunan. İncinib acı sözlər söyləmə. 3) Qəzəbli, ağırlı-acılı. Acı tunaq ağ yüzünə aldı çaldı” (7, 25).

Nadir Məmmədovun fikrincə, “Bir qrup oronimlərin əksəriyyətinin adı ərazidən axan suların dadını bildirən sözlərlə ifadə edilmişdir. Bu səbəbdən həmin oroqrafik obyektlərin adında dad bildirən “acı”, “şor”, “duzlu” və başqa sözlər işlədilir. Respublikamızda 50-dən artıq Acıdərə oronimi qeydə alınmışdır” (9, 204). Acıdərə adı ilə əlaqədar olaraq respublikamız ərazisində oronimlər qeydə alınmışdır. Mikrotoponimlərin belə adlanmasına səbəb dərədən axan Acısu çayının adını özündə əks etdirməsidir. Respublikamızda İsmayilli, Kürdəmir, Şamaxıda Acıdərə çayı, Şamaxı, Qazax, Qax, Tovuzda Acıdərə dağı, Şamaxıda Acıdərə kəndi qeydə alınmışdır. Acıdərə Türkiyədə – “Bucağı Mərkəz, İlçəsi Sarayköy, İli Dənizli; Bucağı Celalli, İlçəsi Hafik, İli Sivas” (8, 8); Cənubi Azərbaycanda – “Acıdərə çayı” qeydə alınmışdır” (5, 121).

Toponimikada bu zamana qədər mikrotoponimlərin adlandırılması müxtəlif şəkildə olmuşdur. Bu nomenlərə relyefinin quruluşuna əsasən dağ, dərə, təpə, yüksəklik, düz, düzənlik, qaya, çuxur, çökək və s. rast gəlinir. Mikrotoponimlərin nominasiyasında coğrafi obyektin rəngi, ölçüsü, bitkisi, say tərkibi, suyunun dadı, rejimi, yerləşdiyi cəhət, ev əşyalarına oxşaması, forması, müəyyən heyvan və quşa bənzəməsi əsas götürülür. Ağdam rayonunun mikrotoponimləri də xarakterik cəhətlərinə görə seçilir. Məqalədə süxurunun rənginə əsasən ad alan Qaraqaya, hündürlüyünə əsasən ad alan Uzundərə, səthinin bitkisiz olmasına əsasən ad alan Çılpaqdağ, suyunun dadına əsasən ad alan Acıdərə, yerləşdiyi cəhətə əsasən ad alan Quzey qaya, bu və ya başqa heyvana bənzəməsinə əsasən ad alan Əjdaha kurqanı təpələri, Sərçəlitəpə, Çıldıran düzü mikrotoponimləri araşdırılmış, onların mənbə və məxəzlərdə əks olunması, respublikamızda və digər ərazilərdə paralelləri aydınlaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanın Azərbaycan mənşəli toponimləri. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
2. Budaqov B., Qeybullayev Q. Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Nurlan, 2008, 312 s.
3. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti (araşdırmalar, mülahizələr). Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
4. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı: Nurlan, 1999, 278 s.
5. Hacıyeva Q. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 2008, 200 s.
6. İzahlı saz-söz lüğəti. Bakı: Elmin İnkişaf fondu, 2015, 215 s.
7. “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 204 s.
8. Köylərimiz. Ankara: “Başbakanlıq Basımevi D.S.İ, 1968, 790 s.
9. Məmmədov N. Toponimika. Bakı: Azərənşr, 2007, 408 s.

Summary

The naming of toponyms does not mean just anthroponyms, ethnonyms, hydronyms, zoonyms, phytonyms, ctematonyms, oronyms in general. The reason is that the specifics of these types of geographical names are noteworthy. The study of microtoponyms of Aghdam region in terms of naming showed that a number of geographical names were named according to their specific features. Such village names are different from other microtoponyms. Some microtoponyms represent the names of nearby objects, but the names of the names given to them due to their specific features are not taken from the objects. The article deals with microtoponyms formed in this way.

Mustafayev Tofiq Telman oğlu
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ ZƏFƏRİ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan-Ermənistan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, millət, vətənpərvərlik, milli şüur, ərazi iddiaları

Key words: Azerbaijani-Armenian Nagorno-Karabakh conflict, nation, patriotism, national consciousness, territorial claims

1988-ci ildən bu yana həllini tapmayan və dondurulmuş münaqişə kimi qələmə verilən Dağlıq Qarabağ məsələsi 32 il sonra Azərbaycan ordusunun uğurlu əməliyyatı ilə çox qısa zamanda Azərbaycanın xeyrinə həll olundu.

2020-ci il sentyabrın 27-də atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozaraq Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycan Ordusunun mövqelərinə və sərhəd xəttində mülki yaşayış məntəqələrinə hücumlarından sonra Azərbaycan tərəfinin əks-hərəkət əməliyyatına başlaması ilə münaqişələr müharibəyə çevridi. 44 günlük II Vətən müharibəsi tərəflər arasında 9 noyabr 2020-ci il tarixində bağlanmış Anlaşma Memorandumu ilə sona çatdı. Cəbhədə məğlubiyyətə düşərək olan Ermənistan silahlı qüvvələri beynəlxalq humanitar hüquq normalarını kobudcasına pozaraq dinc sakinləri və mülki infrastrukturunu hədəf almışdılar. Ermənistan tərəfinin müharibə zamanı münaqişələrin baş verdiyi sərhəd zonalarından uzaqda olan əhalinin sıx məskunlaşdığı ərazilərin hücumu məruz qoymuş, sözügedən şəhər və kəndlərin qadağan olunmuş kasetli silahlar və orta mənzilli raketlər kimi silahlarla şiddətli bombardmana məruz edilmişdir. Xüsusilə, Bərdə və Gəncə şəhərlərinə kaset bombaları və ballistik raket hücumları nəticəsində uşaqlar və qocalar da daxil olmaqla ümumilikdə 100 dinc sakin həlak olub, 416-ya yaxın mülki şəxs yaralanıb, 3000-ə yaxın mülki obyekt dağıdılıb [4]. Bununla belə, bu silahların istehsalı, ticarəti və istifadəsi 1925-ci il Cenevrə Protokolu və 2008-ci il "Kasetli Bomba Qadağası Konvensiyası" ilə qadağan edilmişdir. Bu hərbi cinayətlər Roma Statutunun 8/2/b maddəsinin kateqoriyasına daxil olan cinayətlərlə aid olmaqla, yaşamaq hüququnu tənzimləyən "Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının" 2-ci maddəsinə, "Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi"nin 3-cü maddəsinə və 1966-cı il "Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Konvensiya" aktının 6 maddəsinə; həmçinin, "Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının" ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi ilə bağlı 14-cü maddəsinə və "Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi"nin 2-ci maddəsinin pozulması deməkdir [10].

Ermənistan silahlı qüvvələri döyüş meydanlarında Azərbaycanın mədəni və təbii sərvətlərinə xələl gətirəcək hücumlardan yayınmayıb, mədəni və arxeoloji əhəmiyyət kəsb edən tarixi tikililəri dağıdılıb, mədəni irsə qarşı terror fəaliyyətləri, o cümlədən dini abidələrin yandırılması və qeyri-qanuni istifadə edilməsi həyata keçirilmişdir. Bunlardan əlavə, Kəlbəcər

Laçın və Ağdam ətrafında meşələrin qəsdən yandırılması, ağacların kütləvi şəkildə kəsilməsi, torpaqların yararsız vəziyyətə salınması kimi ekoloji cinayətlər törədib, “Dünyanın mədəni və mədəni irsinin mühafizəsi haqqında” Haaqa Konvensiyasının müvafiq müddəalarını kobud şəkildə pozmuşdur.

Digər pozuntu isə zirehli təcili yardım maşınlarına üzərində Qırmızı Xaç simvolu olan silah qüllələrinin quraşdırılmasıdır. Sadiqlik prinsipinə uyğun olaraq üzərində Qızıl Aypara, Qızıl Xaç və ya Qırmızı büllur işarələri olan nəqliyyat vasitələri ilə döyüşən tərəflərin ordularının yaralı və ölənlərinin təxliyyəsinə icazə verilir, səhiyyə işçilərinə zərər vurulmamalıdır. Erməni tərəfi bu qaydalardan irəli gələn hüquqlarından sui-istifadə edərək, üzərində Qırmızı Xaç simvolu olan nəqliyyat vasitələrinə yerləşdirilmiş silah qülləsi vasitəsilə zədələnməsi qadağan edilən bu nəqliyyat vasitələrini təhdid və hərbi hədəfə çevirib və 1949-cu il tarixli I Cenevrə Konvensiyasının müvafiq maddələrimin 38 sayılı II Əlavə Protokolun 12-ci maddəsinin pozuntusu müşahidə olunmuşdur [12].

Ermənistanın hərbi cinayətlərindən digəri silahlı münaqişələrdə uşaqlardan istifadə etməsidir. Bu əməl I Protokolun 77-ci maddəsinə əsasən, döyüşçülər on beş yaşına çatmamış uşaqların birbaşa münaqişələrdə iştirak etməməsi üçün bütün tədbirləri görməli və onların hərbi qüvvələrə cəlb edilməsindən yayınmalıdırlar normasının kobud pozulmasıdır. Ermənistan bu cür hərəkətləri ilə “Uşaq Hüquqları Konvensiyası”nın 38-ci maddəsinə və uşaqların hərbi fəaliyyətdə istifadəsini müharibə cinayəti kimi müəyyən edən Roma Statutunun 8/2/b maddəsinə də pozur [11].

Ermənistanın mülki yaşayış məntəqələrini bombalaması, birbaşa mülki əhalini hədəf alan hücumlar, silahlı qarşılıqlıq metodu kimi həyatı əhəmiyyətli infrastruktur elementlərini hədəfə alaraq mülki əhalinin əsas ehtiyaclarının qarşılanmasının qarşısının alınması, beynəlxalq hüquqla qadağan olunmuş silahlardan istifadə edilməsi, səhiyyə obyektlərinə və nəqliyyat vasitələrinə hücumları müharibə cinayətlərini təşkil edən hərəkətlər olmuşdur. Beynəlxalq hüquqa müharibə başlayan andan mülki statusu olan hər kəsə humanist münasibət göstərilməli, mülki obyektlər müharibənin təsirindən qorunmalıdır. Xüsusilə, beynəlxalq silahlı münaqişə hüququ ilə xüsusi himayə altında olan qadınlar və uşaqlar hücumla məruz qalmamalı, onların həyat və bədən toxunulmazlığına qarşı hərəkətlərdən qaçınılmalıdır [11]. Lakin Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin mülki yaşayış məntəqələrini hədəf aldığı hücumlar nəticəsində çoxlu sayda ölənlər və yaralananlar arasında qadın və uşaqlar da var. Beynəlxalq Humanitar hüquqa görə insanların həyatı üçün zəruri olan sərvətlər məhv edilməməli, təbii mühitə zərər verəcək hərəkətlər edilməməlidir. Ermənilər isə I Əlavə Protokolun 54-cü maddəsi ilə qadağan edilən “yandırılmış torpaq” taktikası ilə istifadə edərək təbii mühitə ciddi ziyan vurmuş, sahib olmadıqları torpaqlarda hər şeyi məhv etmişlər.

Azərbaycanın Qarabağda qələbə qazanmasında ölkəmizin hərbi qüdrəti əsas amillərdən olmuşdur. Məsələn, ABŞ-ın “Global Fire Power” tədqiqat təşkilatının hazırkı hərbi güc indeksində Azərbaycan 64-cü, Ermənistan isə 111-ci yerdədir [1]. Silahlı Qüvvələr adlı platformanın məlumatına görə, Ermənistanın 500 milyon dollar, Azərbaycanın isə illik 2,7 milyard dollar hərbi büdcəsi var. Bu xərclərin konkret nəticəsi kimi, Azərbaycan əməliyyat meydanında hərbi üstünlüyə malik idi. Bundan əlavə, Azərbaycan ordusunun əməliyyat nəticəsində Ermənistanla məxsus təxminən 5 milyard dollarlıq silah-sursatını məhv etdiyini və ya ələ keçirdiyini nəzərə alsaq, Ermənistanın itkisini daha yaxşı anlamaq olar.

Regional faktorlar. Otuz iki ildən sonra Dağlıq Qarabağ məsələsinin hərbi qələbə ilə həllini təmin edən regional amillərdən birincisi və ən güclüsü şübhəsiz ki, Türkiyənin dəstəyidir. Bu Türkiyə ilə Azərbaycan arasında 2010-cu ildə imzalanmış Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Sazişinə əsaslanır. Türkiyə bütün münaqişə boyu Azərbaycana siyasi, hərbi və diplomatik dəstək verib. Bunların arasında xüsusilə Azərbaycanın Türkiyədən pilotsuz uçuş aparatları (PUA) alması və onlardan uğurla istifadə etməsi ona sahədə tarazlığı çətinləşdirən hərbi üstünlük qazanmasıdır [7].

Digər mühüm regional faktor isə münaqişə zamanı Rusiyanın passiv siyasəti olub. Rusiyanın Ermənistanda Nikol Paşinyan administrasiyası ilə yaşadığı siyasi problemlər Ermənistan hakimiyyətinin Qarabağ məsələsində gözdən salmaq siyasətini də özü ilə gətirib. 2018-ci ildə küçələrdən aldığı dəstəklə hakimiyyətə gələn Paşinyan hər zaman qərbyönlü siyasətçi kimi

görünüb. İş o yerə çatıb ki, onun siyasi cinayətkar kimi axtarısa verildiyi vaxt ABŞ səfirliyində gizləndiyi barədə şayiələr yayılıb. O, baş nazir olanda Rusiyaya yaxın siyasətçilər həbs edilərək həbs edildi. Moskva əvvəlcə Paşinyan hakimiyyətini yıxmaq məqsədi ilə geosiyasi mübarizələrin artdığı konyukturada Qarabağ probleminin həll olunmamasının uzunmüddətli perspektivdə Qərb dövlətlərinin müdaxiləsinə zəmin yaradacağından ehtiyat edərək problemin həllinə vaxt sərf etməyə başladı. Rusiya Paşinyan administrasiyasını məcbur etməklə bəyan etdi ki, 7 rayondan beşi Azərbaycana buraxılmalıdır.

Qələbənin ərsəyə gəlməsindən sonra təsirli və qeyd edilməli olan digər regional faktor İranın münaqişələrlə bağlı dilemması və daxili təhlükəsizlik narahatlıqlarının ortaya qoyduğu siyasi zəifliyi idi. İranın münaqişə boyu tutduğu mövqeyə nəzər saldıqda görünürdü ki, Cənubi Qafqazda təsirini artırmaqdan, ilk növbədə İsrailin Azərbaycana dəstəyindən və sərhəd bölgəsindəki münaqişələrin Azərbaycan regionlarına da sirayət edəcəyindən narahatdır. O, Rusiyadan Qarabağ bölgəsinə sərhəddən yardımların çatdırılmasında rol oynasa da, daxili təhlükəsizlik baxımından münaqişənin birbaşa iştirakçısı kimi görünməməyə çalışırdı. Bu baxımdan, İran coğrafi yaxınlığına görə münaqişədən sonrakı geosiyasi təhlükədə iştirak edə bilmədi, daxili təhlükəsizlik narahatlığına görə yüksək səviyyəli danışıqlara başlaya bilmədi və münaqişədə balansı dəyişdirə biləcək siyasət irəli sürə bilmədi. Sərhəd mühafizə qüvvələrini gücləndirmək və ölkə daxilindəki etirazlara qarşı sərt tədbirlər görməkdən başqa, bu vəziyyəti bir tərəfdən Dağlıq Qarabağ probleminin həllini daha az aktor olaraq həllini asanlaşdırsa da, digər tərəfdən İranın regionda təsirinin zəifləməsi ilə nəticələndi.

Nəticədə Türkiyənin Azərbaycana çoxşaxəli strateji dəstəyi, Rusiyanın Paşinyan administrasiyasını bir növ cəzalandırmaq istəyi, İranın daxili təhlükəsizlik problemləri ilə az məşğul olması 32 ildir həllini tapmayan Qarabağ məsələsi qısa zamanda bir araya gələrək, 44 gün müddətində həll edilmişdir.

Beynəlxalq kontekst. Azərbaycanın Qarabağda qələbə qazanmasında rol oynayan beynəlxalq amilləri də nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Əvvəla, deyə bilərik ki, dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri yeni növ koronavirus (Kovid-19) böhranı ilə məşğul olduqları müddətə, Qarabağ məsələsinə vaxt ayıra bilmirdilər. Bununla bağlı Qarabağ məsələsi bilavasitə Azərbaycan və Ermənistanı maraqlandıran məsələ olduğu üçün bir çox dövlətlər bu əməliyyata o qədər də maraq göstərmədilər ki, bu da onları maraqlandırmırdı. Əslində, əməliyyatın ilk günlərində İrəvan administrasiyasının kənardan dəstək tapmaq cəhdləri uğursuzluğa düşərək oldu. Bu, Azərbaycanın Ermənistanla meydana tək qalmasına şərait yaratdı, günün sonunda qələbəyə yol açdı [2].

Bu kontekstdə asanlıqla deyə bilərik ki, Azərbaycanın qələbəsində Ermənistanın Qarabağda ümid etdiyi ölkələr sırasında yer alan ABŞ-ın passivliyi mühüm rol oynayır. Çünki əməliyyat başlayandan dərhal sonra İrəvan administrasiyası Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) Minsk qrupunun üzvü olan ABŞ-ın Rusiya və Fransa ilə birlikdə prosesdə fəal iştirak edəcəyinə və dəstəklənəcəyinə ümid edirdi. Lakin məlum olduğu kimi, 2020-ci il ABŞ prezident seçkiləri Donald Tramp və Co Bayden arasında baş-başa getdiyindən Tramp administrasiyası seçki nəticələrini təhlükə altına sala biləcək addım atmaqdan çəkindi. Paralel olaraq, ABŞ seçkilərə görə çöldə baş verənlərə deyil, daxildə baş verənlərə üstünlük verdi. Bu, ABŞ-ın Ermənistanla mümkün siyasi və hərbi dəstəyinin qarşısını aldı və Azərbaycanın qısa müddətdə qələbə qazanmasında mühüm rol oynadı. Əslində, ABŞ-dakı yüksək rütbəli erməni siyasətçilərin və erməni lobbisi təşkilatlarının fəal cəhdlərinə baxmayaraq, Tramp administrasiyası tərəflər arasında atəşkəsin əldə olunmasına cəmi bir dəfə öncülük edib. Lakin bir neçə saat sonra atəşkəs uğursuz oldu. Bir sözlə, Tramp və Bayden arasındakı prezidentlik yarışına görə ölkə öz daxili gündəminə diqqət yetirdiyi bir vaxtda ABŞ Qarabağdakı prosesləri böyük ölçüdə izləməklə kifayətləndi və bununla da Ermənistanın bütün ümidlərini puç etdi [5].

Digər tərəfdən, Azərbaycan ordusunun Qarabağda işğala son qoymaq üçün əməliyyata başladıqdan sonra İrəvan administrasiyası axtarmağa başladığı beynəlxalq dəstəyi tapa bilmədi. Bu kontekstdə, həmin dövrdə Ermənistan prezidenti olmuş Armen Sarkisyan özü əməliyyatın gərginləşdiyi dövrdə NATO-nun baş katibi Yens Stoltenberqlə görüşüb dəstək istədi ki, NATO Qafqazı Rusiyanın arxa bağçası kimi gördüyü üçün “bölgədən kənar” konsepsiyasını irəli sürməklə

mümkün müdaxiləyə yanaşmadı və qapıları Ermənistanın üzünə bağladı. Əslində NATO administrasiyası əməliyyatın davam etdiyi ay yarım ərzində yalnız danışıqlara çağırmaqla neytrallığını qoruyub saxladı [10].

NATO kimi, Avropa İttifaqı (Aİ) də Qarabağ məsələsində tərəf tutmamaqla institusional olaraq neytral qaldı. Yalnız üzv dövlətlərdən biri olan Fransa erməni lobbisinin təsiri və regiondakı real-siyasi məqsədləri sayəsində prosesə cəlb edilmiş və Ermənistana siyasi və hərbi dəstək vermişdir. Digər üzv dövlətlər Brüsselin mövqeyini tutdular və bitərəf qalmağa üstünlük verdilər. Avropa Parlamentinin (AP) üzvləri Ermənistanı dəstəkləmək üçün qərarlar qəbul etməyə cəhd etsələr də, Aİ-nin icra hakimiyyətləri bu səylərə qiymət verməyib. Burada Aİ-nin Gürcüstan və Ukrayna ilə keçmiş təcrübələrinə görə Qafqazda Rusiya ilə qarşı-qarşıya gəlmək istəməməsi proses boyu nümayiş etdirilən passiv münasibətin ən mühüm səbəbi kimi qiymətləndirilə bilər. Bundan əlavə, münaqişələr davam edərkən Azərbaycanın “Şahdəniz 2” yatağından təbii qazı Avropaya daşıyacaq Trans-Adriatik təbii qaz kəməri layihəsi tamamlandığından, Almaniya kimi xaricdən əldə edilən təbii qazdan asılı olan ölkələr enerji təchizatının davamlılığı və müxtəlifliyi üçün Bakı administrasiyasına qarşı durmaq istəmədi. Ona görə də Aİ və bir çox üzv dövlətlərin Qarabağ məsələsində ehtiyatlı davranmasını iqtisadi-siyasi narahatlıqlar çərçivəsində hesab edə bilərik.

Nəhayət, BMT-yə nəzər saldıqda qurumun artıq qəbul etdiyi qərarlarla ilk gündən işğala qarşı olduğu görünür. Məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurası (BMT TS) 30 aprel 1993-cü il tarixli qətnaməsi ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistan tərəfindən qanunsuz işğal edildiyini qəbul edərək, Ermənistan silahlı qüvvələrinin bu bölgədən dərhal çıxarılmasını tələb edib. Bu baxımdan Azərbaycanın sentyabrın 27-də başladığı əməliyyat zamanı Ermənistanın BMT-dən dəstək almasından söhbət gedə bilməzdi. Bundan başqa, Ermənistan əməliyyat başa çatana qədər Azərbaycanın bölgədəki mülki insanları hədəf alması ilə bağlı saxta xəbərlər yaymaqla BMT-nin diqqətini cəlb etməyə çalışsa da, onlara hörmət olunmaması İrəvanda etimadsızlığın nümayiş etdirilməsi baxımından mühüm detaldır.

Nəticədə milli, regional və beynəlxalq olmaqla üç səviyyədə ibarət olan bütün bu amillər 44 gün kimi qısa müddətdə əməliyyatın müvəffəqiyyətini başa düşməyi asanlaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə bütün bu amillər, eləcə də cəbhədəki hərbi uğur və strategiyalar Azərbaycan xalqının qələbəsində həlledici rol oynayıb.

Ədəbiyyat

1. <http://www.science.gov.az/news/open/7452>;
2. http://anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/dekabr/145268.htm. H. Əliyevin Respublika Təhsil İşçiləri və Ali məktəblərə daxil olmuş tələbələrle görüşdəki nitqindən, 31 avqust 1999-cu il;
3. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=13185>. Ümummilli lider H. Əliyevin 01 oktyabr 2003-cü il tarixli xalqa müraciətindən;
4. İlham Əliyevin ADA Universitetində keçirilən “Cənubu Qafqaza yeni baxış: münqaişədən sonra inkişaf və əməkdaşlıq” adlı beynəlxalq konfransında çıxışı// www.president.az;
5. https://armedforces.eu/compare/country_Azerbaijan_vs_Armenia;
6. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997;
7. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Rəsmi internet səhifəsi: <https://president.az/articles/4098>;
8. Heydər Əliyev irsi və multikultural dəyərlər. Bakı: Azərnəşr, 2016;
9. Cəfərli R. Azərbaycanın qələbəsi bütün türk dünyasının zəfəridir. “Azərbaycan” qəz., 2021, 13 aprel, s.16;
10. İsmayilov İ. Türk dünyasının fenomenal lideri. “Azərbaycan” qəz., 2010, 8 may, s.10;
11. Rüstəmov R. Türk dünyasına Zəfər sevinci yaşadan Ali Baş Komandan. “Xalq qəzeti”, 2020, 26 dekabr, s.8;
12. Sultanova P. Zəngəzur məsələsi və türk dünyası. “525-ci qəzet”, 2021, 14 aprel.
13. İbayev V. İ. Beynəlxalq humanitar hüquq. Bakı. Hüquq ədəbiyyatı 2001
14. Məmmədov R. K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət

Summary

One of the major global problems of the modern world is war. Despite living in the XXI century, some of the countries are still having contradictions in the background even if they aren't in mutual relationships (such as Iraq, Syria, Afghanistan, Karabakh, Ukraine). Unfortunately, our corner of paradise Azerbaijan lands has always been claimed by Armenians. From the beginning of 1988, these relations enlarged and, unfortunately, the Karabakh region soon became part of the Armenians. However, exactly after 30 years later, the children who were once exiled barefoot from their ancestral lands now, with the "Get Ready" order of Mr. İlham Aliyev's, a worthy successor of the Great Leader of the National Lider Heydar Aliyev, liberated their lands within 44 days in a very short time from the clutches of the enemy. The article comprehensively encompassed the victory of Azerbaijan in the context of international relationships of the Second Karabakh War in a modern time.

Əmirov Ərzuman Əmirbaba oğlu

Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Seidova Gülşən Miriş qızı

Milli Aviasiya Akademiyası, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜASİR BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏSİNİN YERİ

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, 44 Günlük Vətən Müharibəsi, Zəfər Yürüşü, Dəmir Yumruq, Silah, Hərbi texnika., Beynəlxalq münasibətlər

Key words: President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, 44-day Patriotic War, Victory March, Iron Fist, weapons, military equipment, international relations

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev yürütdüyü siyasətlə Azərbaycan xalqının milli maraqlarını rəhbər tutub, bütün gücünü onun ərəzi bütövlüyünün təmin olunmasına, xalqımızın təhlükəsizlik və rifah içində yaşamasına yönəldib. Dövlət başçısı hər addımda ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqli şəkildə davam etdirərək ata vəsiyyətini də yerinə yetirir. Dünya azərbaycanlılarının və cəmiyyətimizin hər bir seqmentinin bir ağızla dediyi "Öldü var, döndü yoxdur" sözü qətiyyətimiz baxımından isbata ehtiyac duyulmayan aksiomdur. Çünki dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı əmindir ki, milli maraqlarımızın, təhlükəsizliyimizin və inkişafımızın təminatçısı cəsarətli, qətiyyətli, vətənpərvər, mahir diplomat və siyasətçi olan Prezident İlham Əliyevdir. Müharibədən sonra Ermənistanın artan təxribatları fonunda da xalqımız əmindir ki, ölkə başçımız cənab İlham Əliyev xalqımızın maraqlarını rəhbər tutaraq atdığı hər addımı, verdiyi hər mesajı ilə Azərbaycanın təhlükəsizliyini və uğur strategiyasını realizə edir. Mürəkkəb coğrafi şəraitdə, yəni siyasi maraqların kəsişdiyi bir nöqtədə yerləşən Azərbaycan kimi dövləti idarə etməyin çətinliyini və məsuliyyətini öz çiyinlərinə götürən cənab Prezident hər zaman bildirirdi ki, biz işğal siyasəti ilə barışmayacağıq. Bütün bunlarla yanaşı, mahir diplomat və uzaqgörən siyasətçi olan ölkə başçımız elə bir siyasi xətt tutdu ki, illər ərzində regional və beynəlxalq layihələr ya Azərbaycanda, ya da Azərbaycanın təşəbbüsü ilə reallaşdı. Öldə olunan iqtisadi dividendlər siyasi reallığa, siyasi reallıq isə Zəfərə doğru gedirdi. 44 gün ərzində ölkə başçımız gecə-gündüz demədən həm şanlı Azərbaycan Ordusuna Ali Baş Komandanlıq etdi, həm danışıqlar masasında qətiyyətli və prinsipial mövqe ortaya qoydu, həm də informasiya savaşına məhz özü rəhbərlik etdi (1).

Prezident İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasındakı çıxışı zamanı Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması üçün yenilənən cədvəlin hazırlanmasına dair çağırış etdi. “BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin vaxt məhdudiyyəti yoxdur. Həmin qətnamələr icra edilənə qədər qüvvədədir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin təhrif olunması isə qəbuledilməzdir”, – deyə prezident həmçinin çıxışı zamanı qeyd etdi (2).

Qarabağdakı münaqişənin eskalasiyası birbaşa və ya dolayı yolla hər iki tərəfdən kütləvi insan tələfatına səbəb oldu. Azərbaycan hər zaman münaqişənin sülh yolu ilə həllinə tərəfdar olmuşdu və 2018-ci ildə Ermənistanda hakimiyyət dəyişikliyindən sonra sülh sazişinə ümid yaranmışdı. Lakin Ermənistanın yeni hökuməti münaqişə ilə bağlı gərginliyi azaltmaq və sülh yolu ilə həllini dəstəkləmək imkanını əldən verdi. Ermənistanın Baş Naziri 2020 -ci ilin əvvəlində Madrid Prinsiplərini şübhə altına alan zaman Ermənistanla Azərbaycan arasındakı gərginlik daha da kəskinləşdi. Bununla yanaşı Ermənistanın Baş Naziri Nikol Paşinyan danışıqların formatı ilə bağlı şübhələrini ictimaiyyətə çatdıraraq sülh danışıqlarını pozdu (3).

Ardıcıl təxribatlar, xüsusən də 2020-ci ilin iyulunda Azərbaycanın Tovuz rayonu istiqamətində sərhəddə baş verən toqquşmalar bölgədəki bütün sülh səylərinə zərbə vurdu. Tovuz rayonu Azərbaycanın mühüm nəqliyyat və enerji yollarını qlobal bazarlara bağlayan strateji bir bölgədir. Məsələn, Bakı – Tbilisi – Ceyhan (BTC) neft kəməri, Cənubi Qafqaz təbii qaz boru kəməri (SCP) və Bakı – Tbilisi – Qars (BTK) dəmir yolu Tovuz rayonundan keçir. Sərhəddə baş verən həmin toqquşmalar nəticəsində 61 fərdi yaşayış evi dağıldı və əkin sahəsi məhv edildi (4).

Üstəlik, bu dövrdə Ermənistan digər məqsədyönlü təxribatlar həyata keçirirdi. Ölkə cəbhə xətti boyunca kəşfiyyat və təxribat işlərini gücləndirdi və avqustun 23-də Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi erməni təxribat qrupunun komandanı baş leytenant Qurgin Albəryanın ələ keçirildiyini açıqladı (5).

Sonradan Ermənistan ordusu 27 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycana qarşı genişmiqyaslı hərbi təxribatlar törətdi. Bu eskalasiya 1990-cı illərdən bəri ən böyük və ciddi eskalasiya idi. Elə həmin gün Azərbaycan ordusu mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün genişmiqyaslı hərbi əks-hücum keçdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ordusu əsasən BM-30 Smerç, “Toçka-U” taktiki raket sistemi və Skad raketləri kimi rus silahlarından, Azərbaycan isə Rusiya istehsalı olan silahlarla yanaşı, müasir Türkiyə və İsrail silahlarından və PUA-lardan fəal şəkildə istifadə etdi. Erməni Silahlı Qüvvələri həm canlı qüvvə, həm də silah baxımından ağır itkilər verdi. Cəbhə boyu məğlub olan Ermənistan ordusu Azərbaycan şəhərlərinə və mühüm infrastruktur obyektlərinə raket zərbələri endirdi. Oktyabrın 4-də Azərbaycanın Mingəçevir şəhəri Ermənistan tərəfindən raket hücumuna məruz qaldı. Ermənistan Mingəçevirin elektrik stansiyasını və su anbarını hədəf aldı. Azərbaycanın hava hücumundan müdafiə sistemi bu hücumu zərərsizləşdirərək böyük bir ekoloji fəlakətin qarşısını almağa nail oldu. Müharibə zamanı erməni qüvvələri Toçka-U və BM-30 Smerç raketlərindən istifadə edərək Gəncə və Bərdə şəhərlərinə də hücum etdi. Hücumlar nəticəsində çoxsaylı mülki şəxs yaralandı və həlak oldu (6).

Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə şəhəri o zamankı cəbhə xəttindən 100 kilometr aralıda yerləşirdi. 44 günlük müharibə zamanı Ermənistan ordusunun Azərbaycana qarşı “İsgəndər” raketlərindən istifadə etməsi barədə məlumatlar da var idi. Belə ki, Ermənistan maksimum uçuş məsafəsi 280 kilometr olan Rusiya istehsalı “İsgəndər-E” taktiki ballistik raket sistemini (TBM) əldə edərək onları 2016-cı ilin sentyabrında ölkədə təşkil edilmiş hərbi paradada nümayiş etdirib (7).

Ermənistanın belə bir sistemi əldə etməsi Azərbaycandakı bütün strateji infrastrukturunu təhdid altına alırdı. Azərbaycan Respublikası Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi Agentliyi (ANAMA) tərəfindən Şuşa şəhərinə atılan “İskəndər” raketin qalıqları aşkar edilib. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, 9M723 indeks kodlu raket qalıqları İskəndər-M tipinə aiddir (8).

Qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur bölgəsi regional iqtisadi integrasiya baxımından çox əhəmiyyətlidir və yuxarıda qeyd edildiyi kimi 10 noyabr Üçtərəfli Bəyanatın 9-cu maddəsinə əsasən bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələr bərpa edilməlidir və Ermənistan–İran sərhədini qoruyan rus sərhədçiləri Azərbaycanın qərb bölgələri ilə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqələrinin təhlükəsizliyini təmin edəcək (9).

Təəssüf ki, bölgədəki minalardan təmizləmə işlərinə baxmayaraq, mina partlayışlarında mülki şəxslər yaralanmağa və ölməyə davam edir. Məsələn, 2021-ci il iyunun 4-də Kəlbəcər bölgəsində tank əleyhinə mina partlaması nəticəsində 2-si jurnalist olmaqla 3 nəfər ölüb, 4 nəfər yaralanıb (10).

Ermənistanla Azərbaycan arasında başqa bir razılaşma 2021-ci ilin iyulunda baş tutdu. Ermənistanın Füzuli və Zəngilan bölgələrində basdırdığı 92 min minanın xəritəsini təhvil verməsi qarşılığında Azərbaycan 15 erməni əsirini geri qaytardı (14). Azərbaycan dövlətinin multi-kultural dəyərləri dövlət siyasətinin ayrılmaz bir parçası etməsi fonunda Azərbaycanda yaşayan bütün etnik azlıqlar Ali Baş Komandanın ətrafında bir yumruq kimi birləşdi. 44 gün ərzində Prezident İlham Əliyevin xalqa hər müraciəti hər kəs tərəfindən həyəcanla gözlənilirdi. Hər qarış torpağın azad olunması bizim üçün dünyalar dəyərində idi. Müharibədən sonra Ermənistanın artan təxribatları fonunda da xalqımız əmindir ki, ölkə başçımız cənab İlham Əliyev xalqımızın maraqlarını rəhbər tutaraq atdığı hər addımı, verdiyi hər mesajı ilə Azərbaycanın təhlükəsizliyini və uğur strategiyasını realizə edir (11).

Bir tərəfdən xarici siyasətdə illər ərzində beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində iş aparılırsa, digər tərəfdən də ölkə daxilində nəticəyə istiqamətlənmiş işlər görüldü. Belə ki, Azərbaycanda siyasi dialoq mühitinin daha da demokratikləşdirilməsi fonunda 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı dövlətin təməl prinsiplərinin rəhbər tutularaq 43 siyasi partiyanın bəyanat qəbul edərək orduya və Ali Baş Komandana dəstək verməsi olduqca mühüm amil idi ki, bu da ictimaiyyət tərəfindən təqdirə layiq qarşılanaraq insanları daha həmrəy etdi, onların mübarizə əzmini artırdı. Bu gün Azərbaycan dövlətinin bir neçə meyar üzrə – məhiyyət, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından gördüyü işlər, sadəcə, yerli və regional kontekstdə deyil, global və ümumbəşəri anlamda da tarixdə iz qoyan işlərdir. Yaradılan imkanlar da iqtidarın hər hansı amilə görə ayrı-seçkilik qoymadan bütün siyasi partiyalar ilə dialoqa və əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etməsi ümummilli məsələlərdə onların mütləq əksəriyyətinin xarici təhdidlərə qarşı birlik nümayiş etdirilməsi işinə də təkan verirdi.

Ölkə başçımızın işğaldan azad olunan ərazilərə hər səfəri sadəcə yerli mətbuatın deyil, xarici medianın da diqqət mərkəzində olur. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycana məxsus qızıl yataqları xarici şirkətlər tərəfindən istismar edilirdi, o zaman ölkə başçımızın da qeyd etdiyi kimi, qanunsuz fəaliyyətdə əli olan hər kəs ya Azərbaycana təminat ödəyəcək, ya da beynəlxalq məhkəmələr önündə cavab verəcək. Azərbaycan necə ki, sona qədər getdi, harada durmaq lazım olduğunu bilərək, Ermənistanı kapitulyasiya aktına imza atmağa vadar etdi, indi də dövlətimiz başlatdığı işi sona çatdıracaq. Geniş və maliyyə tutumlu işlərin başlandırılması və qısa zaman kəsiyində yekunlaşaraq, insanlarımızın öz doğma yurdlarına geri dönməsi əsas hədəfimizdir. Necə ki, işlər sürətlə gedir, tarixi toponimlərimiz də bərpa edilməlidir. Ölkə başçımız bunun əhəmiyyətini də dilə gətirərək bildirir ki, “Vardenis” yox, Basarkeçər, “Yerasx” deyil, Arazdəyən toponimləri istifadə olun-malı və bölgələrimizin adları əsl tarixi adları ilə çağırılmalıdır. Qarabağ da, Şərqi Zəngəzur da Azərbaycandır! (12).

Azərbaycanın tarixi ədaləti bərpa etməsinə baxmayaraq, təəssüflər olsun ki, Ermənistan hələ də səhvlərindən nəticə çıxarmır. Bu gün hələ də Ermənistan Azərbaycana qarşı nifrət siyasəti yürüdür. Haqlı və güclü olan Azərbaycan yenidən öz suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və xalqın təhlükəsizliyinə hər hansı bir təhdid görsə, legitim özünü müdafiə hüququndan heç bir tərəddüd etmədən istifadə edəcək. Azərbaycan xalqının öz dövlət başçısının ətrafında bir yumruq kimi birləşməsi, Vətən və torpaq sevgisi buna əsas verir. Bu gün Azərbaycan özünəməxsus quruculuq kursu ilə müasir şəhərsalma üsulları olan “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyalarını tətbiq edir. Dədəbaba yurdunu sıfırdan inşa edir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bu işdə Azərbaycana heç kim dəstək olmur, dövlətimiz bütün bu işləri öz maddi imkanları hesabına görür. İkinci Qarabağ müharibəsini qələbə ilə başa vuran Azərbaycan dövləti ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Bu zəfər xalqımızın şərəf və qəhrəmanlıq salnaməsi oldu, tarixə milli qururumuzun təntənəsi kimi yazıldı. 44 gün davam edən döyüşlər və qazanan möhtəşəm qələbə Prezident İlham Əliyevin yenilməz qətiyyətinin, Ali Baş Komandanı olduğu Ordumuzun qüdrətinin və xalqımızın milli birliyinin təntənəsi oldu. Vətən torpaqlarının azadlığı uğrunda 44 gün davam edən bu savaş milli həmrəyliyimizin rəmzinə çevrildi, tariximizə qürur mənbəyimiz kimi həkk olundu. Möhtəşəm zəfər

tariximizi, dövlətçilik irsimizi daha da şərəfləndirdi. Bu qələbə dövlətimizin qüdrətini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Xalqımız öz haqqı uğrunda mübarizə aparmaq əzmini nümayiş etdirdi, məğlubiyyət damğasını üzərindən götürdü. Bu savaşın nəticəsində dünya bizi həm də qalib xalq kimi tanıdı. Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli şəhərlərindən, azad olunan rayonların əksər kəndlərindən əsər-əlamət qalmayıb. Tarixi abidələrimizə, milli-mədəni irsimizə, mənəvi dəyərlərimizə, təbiətimizə qəsd edilib. Ermənistan bütün bu cinayətlərinə görə cavab verəcək. Dövlətimizin həyata keçirdiyi sürətli bərpa və yenidənqurma işləri isə düşmənin Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda vurduğu yaraları tezliklə sağaldacaq. Ötən ilin noyabr ayından başlayaraq azad olunmuş torpaqlarımızın bərpası istiqamətində atılan hər bir addım, icra olunan hər bir layihə həm də qələbəmizi tərənnüm edir. Müharibənin başa çatmasından ötən on ay ərzində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda bərpa və yenidənqurma layihələri sürətlə icra olunmaqdadır. Prezident İlham Əliyev ötən ilin noyabrından bu ilin avqust ayına qədər işğaldan azad olunmuş ərazilərə 11 dəfə səfər edib. Bu səfərlər, ilk növbədə, dövlət başçısının azad olunan ərazilərimizin yenidən qurulmasına olan həssas münasibətindən xəbər verir. Hər bir səfər azad olunmuş Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun dirçəlməsinə xidmət edən müxtəlif infrastruktur layihələrinin təməlinin qoyulması ilə yadda qalıb. Təsədüfi deyil ki, işğaldan azad edilmiş torpaqlarımız indi böyük inşaat meydanıdır. Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda 10 yeni avtomobil yolu, 3 hava limanı, dəmir yolu xətləri, su elektrik stansiyaları, yarımstansiyalar, su xətləri inşa olunur. Həmçinin ermənilərin dağıtdığı kənd və şəhərlərimizin smart konsepsiyalar əsasında bərpasına başlanılıb. İndiyədək bəzi infrastruktur layihələri uğurla yerinə yetirilib. Bir neçə ay əvvəl Laçında Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə Güləbird elektrik stansiyası istifadəyə verilib. Bundan başqa, Şuşanın yenidən qurulması, tarixi-mədəni irsinin bərpası istiqamətində xeyli iş görüldü. Bir müddət əvvəl Füzuli Beynəlxalq Hava Limanına ilk təyyarənin eniş etməsi torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsinin və Qarabağdakı yenidənqurma işlərinin növbəti təcəssümü oldu. Əvvəldə qeyd etdiyim kimi, biz torpaqlarımızın azad ediləcəyinə əmin idik, həmin günün mütləq yetişəcəyinə inanırdıq. Amma 2020-ci ilin bu günlərində təsəvvür belə etmirdik ki, cəmi bir ildən sonra Bakıdan Qarabağa təyyarə ilə getmək mümkün olacaq. Vətən müharibəsində torpaqlarımızın azad edilməsi kimi tarixi missiyanı layiqincə yerinə yetirən möhtərəm Prezident İlham Əliyevin Qarabağda başladığı bərpa və quruculuq işləri tezliklə keçmiş məcburi köçkünləri öz doğma yurdlarına qaytaracaq. Habelə Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə şanlı ordumuzun ölkəmizin mədəniyyət mərkəzi elan olunan Şuşa şəhərini mənfur düşməndən azad edərək istifadə etdiyi cığır-yolun əbədləşdirilməsi məqsədilə tikilən, dövlət başçısı tərəfindən “Zəfər yolu” adlandırılan avtomobil yolunun inşası tamamlanmaq üzrədir. Görünən odur ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin doğma sahiblərinin repatriasiyası sürətlə həyata keçirilərək, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şöhrətini qısa zamanda özünə qaytaracaq.

Xalqımız əmindir ki, dövlətimizin başçısı İlham Əliyev müharibədən sonra da milli maraqları rəhbər tutaraq atdığı hər addımı, verdiyi hər mesajı ilə Azərbaycanın təhlükəsizliyini təmin edir və strategiyasını reallaşdırır (13).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan qəzeti. 09.11. 2020, səh. 3
2. “ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin bəyanatı”, ATƏT-in internet saytı, 10 iyul 2009, <https://www.osce.org/mg/51152>.
3. “Dağlıq Qarabağ: Riskli müharibə”, Beynəlxalq Böhran Qrupu, Avropa Hesabatı No. 187, 14 noyabr 2007. Ətraflı məlumat üçün həmçinin bax: BBQ “Ermənistan və Azərbaycan: Risklər sezonu,” Avropa Brifinqi No. 71, 26 sentyabr 2013, <https://www.crisisgroup.org/Europe-central-asia/caucasus/armenia/armenia-and-azerbaijan-season-risks>.
4. «Ermənistanın Tovuz kəndlərinə və mülki əhaliyə vurduğu ziyan hesablanır», APA Xəbər Agentliyi, 23 iyul 2020, <https://apa.az/en/>
5. Ermənistan Silahlı Qüvvələri diversiya-kəşfiyyat qrupunun komandiri əsir götürülüb, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 13 avqust 2020

6. Esmira Cəfərova, “Rus hərbi yüklərinin Ermənistana daşınması: Eskalasiya təhlükəli həddə çatırmı?”, Euractiv, 31 avqust 2020, <https://www.euractiv.com>
7. “İlham Əliyev Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının 75 -ci sessiyasının ümumi debatlarında video formatda çıxışı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, 24 sentyabr 2020, <https://en.president.az/articles>
8. Ruslan Rəhimov, “Erməni hücumu Gəncədə 12 dinc sakinin ölümünə səbəb oldu”, Anadolu Agentliyi, 17 oktyabr 2020, www.aa.com.tr/en/Azerbaijan-front-line/armenian-attack-kills-12-civilians-in-ganja-azerbaijan/2009288
9. Ermənistanın Azərbaycana qarşı istifadə etdiyi “İskəndər” raketlərinin qalıqları nümayiş etdirilir, APA Xəbər Agentliyi, 2 aprel 2021, apa.az/enxeber
10. «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikasının Baş Nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı»
11. «Azərbaycanlı jurnalistlər və bir nəfər icra nümayəndəsi mina partlaması nəticəsində həlak olub», “Əl Cəzirə”, 4 iyun 2021, <https://www.aljazeera.com/news/2021/6/4/azerbaijani-journalists-official-killed-in-kalbajar-blast>.
12. Burak Dağ, “Azərbaycan mina xəritələri qarşılığında 15 erməni məhbusu sərbəst buraxdı”, Anadolu Agentliyi, 13 İyun 2021.
13. Azərbaycan qazeti “Amerika Strateji Araşdırmalar İnstitutu “Heritage Foundation”

Summary

Each of the glorious 44-day march of the glorious Azerbaijani army is a heroic epic. As a result of the “Iron Fist” operation led by President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces Ilham Aliyev, the enemy-occupied territories of our country have been liberated and territorial integrity has been restored. Mr. President Ilham Aliyev’s determination, principledness, foresight, purposeful and thoughtful policy are fully supported by our people, and we, as a nation, are united like a fist around our President. The brave soldiers of Azerbaijan showed their heroism and bravery. Detailed information was provided about the ideas and opinions about the war in the international arena.

Əzizova Kəminə Zeynal qızı
Bakı Slavyan Universiteti, dissertant

İSMAYIL ŞİXLİNİN ROMANLARINDA İŞLƏDİLƏN XİTABLARIN ÜSLUBİ MƏQAMLARI

Açar sözlər: xitablar, İsmayıl Şıxlının romanları, çağırış nidaları, ifadəlilik

Key words: the article, Ismayil Shykhly’s novels, summoning interjections, expressiveness

Cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən deyil, məntiqi cəhətdən, semantik cəhətdən əlaqəli olan, cümlədə müraciət məqsədi ilə işlədilən sözlər xitab adlanır.

Xitab ismin adlıq halında olur, şəkilçi qəbul etmir və bu baxımdan mübtədaya oxşayır. Heç bir sintaktik suala cavab vermir. Məzmunca ikinci şəxs, formaca isə üçüncü şəxsə aid olur. Aid olduqları cümlə üzvlərindən xüsusi intonasiya, fasilə ilə ayrılır. Ə.M.Cavadov bu haqda yazır: “Xitabları cümlə ilə bağlayan əsas əlamət onun cümləyə verdiyi intonasiyadır. İntonasiya isə üslubiyyatda əsas məsələlərdən biridir”. Xitablar cümlənin hər yerində - əvvəlində, ortasında və axırında işlənə bilər. Xitablar yüksək tonla deyilsə, nida işarəsi, alçaq tonla tələffüz edilsə, vergül qoyulur.

Xitablar, qrammatik quruluşun bir xüsusiyyəti kimi çox qədim zamanlardan yaranmış və yaranması bu günə qədər davam etmişdir. Şair və yazıçılarımızın xitabların yeni nümunələrinin yaradılmasında xüsusi rolu olmuşdur. Onlardan biri də xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlıdır.

İsmayıl Şıxlının romanlarında xitabın maraqlı növlərinə tez-tez rast gəlinir. Yazıçının müxtəlif məqamlarda və müxtəlif formalarda işlətdiyi xitablar əsərlərində rəngarəng üslubi çalarlar yaradır. Məs.: *Yenə nə olub, niyə gözüyün on yerindən ələyirsən?*(3, 6) *Ə, İmransanı? Xoş gördük, bala, nə vaxt gəlibsən?* (2;26) *Ay camaat, Hacınin yenə dəliliyi tutdu, qaçın!* (2, 291) *Meşə çaqqalsız olmaz, Halay bəy, sən hər gədə-güdənin sözündən niyə inciyirsən?* (2,354) *Qoca dayı, yol üstündəyik, bizə sataşma.* (3, 327)

Xitab dedikdə, müraciət, yəni şəxsə, canlı və ya cansız varlıqlara, həqiqi və ya mücərrəd anlayışlara, abstrakt qüvvələrə və s. müraciət başa düşülür. Q.Ş.Kazımov xitabların kimə və ya nəyə müraciətlə işləndiyini nəzərə alaraq, xitabları üç növə ayırmışdır:

- a) insana müraciətlə işlədilənlər;
- b) başqa canlı varlıqlara(heyvan,quş) müraciətlə işlədilənlər;
- c) cansız varlıqlara müraciətlə işlədilənlər.

Həm ümumxalq dilində, həm də bədii əsərlərdə insana aid xitablardan daha çox istifadə olunur. İnsana müraciətlə işlənən xitablarda əsas məqsəd dinləyicinin diqqətini nitqə cəlb etmək, onu çağırmaq, dinləməyə məcbur etmək olur. İnsan adları bildirən xitablar xüsusi adlar, qohumluq, ictimai və şəxsi münasibət bildirən sözlərdən ibarət olur. Məs.: *Yoldaş Əsədov, boş yerə nə çıxır-bağır salırsınız?*(2, 97) *Bacıoğlu, sən dediklərin pis deyil.*(2, 23) *Ana, hamı məni qınasa da, sən qınamazsan, oğlu-qızın var.* (2, 260) *Yox, Kəbi dayı, o tutulanların heç bir günahı yoxdur.*(2, 273) *Cahandar ağa, mən səni ağıllı adam hesab eləyirdim, bu nə sözdür danışırısan?*(3, 239) *Cənab pristav, torpaq kəndlinin çörəyidir* (3, 240).

Xitablar yalnız müraciət, çağırış bildirməklə məhdudlaşmır, həm də danışanın müraciət etdiyi şəxs və əşyaya münasibətini də bildirir. Bu münasibət əzizləmək, məsləhət vermək, yalvarmaq, hirsənmək, əmr etmək və istək şəklində ola bilər.məs.: *Qurbanın olum, ay qağa, evimizə qan salma. Amanın bir günüdü, əlini qana bulama!* (3; 8) *Hara istəyirsən rədd ol! Utanmaz!* (2;189) *Kəs səsinə, haramzada!* (2;158) *Ağır otur, batman gəl.*(3; 147) *Ay qız, Nura, zolotqa, mənə yoldaş prokuroru ver.*(2;26) *Canım sənə sadağa olsun, ay bala, eşikdə durma, keç içəri, hava soyuqdur, dərdin alım.*(2;17)

Başqa varlıqlara müraciət edildikdə həmin varlıqlar şəxsləndirilmiş, canlandırılmış olur, ona görə də başlıca olaraq, bədii ədəbiyyatda işlənən bu cür xitablarda emosionallıq çox olur. Yazıçının bütün əsərlərində obrazların Allaha, tanrıya müraciəti, Dəli Kür romanında atı Qəməri öldürmək məcburiyyətində qalan Cahandar ağanın dilindən verilən cümlələr, Ölən dünyam romanındakı Həsən ağanın Alanla söhbətləri bu baxımdan çox maraqlıdır:

Mən səni özümə qardaş, sirdaş bilirdim, Qəmər, sən kişnəyəndə ürəyim dağa dönürdü. (3;314)

İndi nə eləyək, Alan, bu dərdi kimə söyləyək?

Sən burda qalarsan, yaxşımı, Alan, Ələddini meşədə tək qoymaq olmaz.(2; 245)

Salamat qal, Alan, buraları sənə tapşırıb gedirəm. Ev-eşikdən muğayat ol. (2;310)

Ay Allah, ey yeri-göyü yaradan tanrı, sən özün kömək ol, qardaşım muraz üstündədi, ona qıyma, qoyma nişanlısı ağlar qalsın.(2;256)

Quruluşca xitablar sadə və mürəkkəb olur. Bunlara müxtəsər və geniş xitablar da deyilir. Bir sözdən ibarət olan xitablar sadə xitab adlanır və daha çox isimlə ifadə olunur. Məs.: *Teymur, bax, qızdan muğayat ol ha, sonra əlimdən qurtara bilməzsən, - dedi.*(2;151) *Müəllim, heç bilmirəm sizə necə müraciət edirəm.* (2;291) *Oğul, səndən xoşum gəldi,, yaxşı adama oxşayırsan.* (2;298) *Düz demirsən, Əhməd, sən özün də bimdən yaxşı bir iş başlamısan.*(3;125)

Mürəkkəb xitabların əsas hissəsi isim olsa da, onların daxilində müxtəlif nitq hissələri iştirak edir. Emosional bədii nitqdə daha çox mürəkkəb, geniş xitablardan istifadə edilir. məs.: *Başına and olsun, düz deyirsən, hərəsi bir hoqqa çıxardır.* (2;20) *A Kərim kişi, deyirdilər, inanmırdım, sən əməlli-başlı demədoqqsanmışsan ki.*(2;107) *Sənə kim qıydı, kim əl qaldırdı, a gözlərinə qurban olum.*(2;288)

Yazıq qardaş, səni də dərdə saldım. (3;167) *Salamat qalın, əziz balalar, mən sizdən çox razıyam.* (3; 370)

Müasir Azərbaycan dilində xitablar **ay,ey,a** çağırış nidaları ilə çox işlənir. Bu zaman xitablar nidalarla yanaşı müəyyən hiss halları da ifadə edir. Nida xitaba xüsusi intonasiya verir, əsərdəki fikrin daha da qüvvətli ifadə olunmasına səbəb olur. Məs.: *Ay qız, Şahnaz, gəl İmranın paltosunu tut.*(2;78) *Ə, a keçəl qurumsax, arvad-uşağın üstünə nə kişilənirsən?* (2;345) *Ey yeri-göyü yaradan Tanrı, niyə bizim qurbanlığımız ilə ehsanlığımızı bir-birinə qatırsan?*(2;366) *Dərdin alım, ay ana, qağama qarğama.*(3;32)

Yazıcının əsərlərində elə xitablara rast gəlirik ki, bir cümlədə eyni şəxsə müxtəlif vasitələrlə müraciət edilir. Bu cür vasitələr, əslində, eyni obyektə nəzərdə tutduğundan sinonimlik keyfiyyətinə malik olur:

Ey müsəlmanlar, ey camaat, ey əhlidinlər, bilin və agah olun: şəhərimiz üsyan etmişdir (2;324). *A bala, a Tapdıq, arabanı yuxarıdan, girmədən sal.*(3; 16)
Ömrüm, günüm nə yaman sınxmısan?(3;244) *Ədə, ədə, o yolnan gedən oğlan, qurban olum telli bacına, qələm qaşlı, incə belli bacına.*(3;254)

Yuxarıda qeyd edilənlər bir daha sübut edir ki, xitabların funksiyası yalnız müraciət, çağırış bidirməkdən ibarət deyil, həmçinin xitab olunan surətin əhval-ruhiyyəsini, daxili duyğularını aşkar edir. Xitablar əsərlərə canlılıq, emosionallıq, yüksək ifadəlilik verir.

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.245
2. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 408 səh.
- 3.İsmayıl Şıxlı. Dəli Kür. Bakı, “Gənclik”, 1977, 408 səh.
4. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı(öçerklər). Bakı: Elm, 1970, s. 308.

Summary

The article deals with theoretical basis for the address. The article investigates some interesting addresses taken from People's writer Ismayil Shykhly's novels. As Q.Sh.Kazimov said there are 3 types of addresses, and all of them are found in Ismayil Shikhly's works. The article gives examples from writer's works. The structure of address, its being simple and compound is mentioned in the article. It is noted that these addresses are also called extended and unextended addresses. In modern Azerbaijani language addresses are mainly used with such summoning interjections such as: “ey”, “ay“, “a” and used such addresses were widely used by the writer .

Cəfərova Tamam Şaməmməd qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ ZAMANI AZƏRBAYCANA QARŞI İNFÖMASİYA MÜHARİBƏSİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: II Qarabağ müharibəsi, Azərbaycan, informasiya müharibəsi, beyin mərkəzləri, lobbı təşkilatlar.

Key words: II Karabakh war, Azerbaijan, information wars, think tanks, lobby groups.

Vətən müharibəsi zamanı dövlətin qarşısında duran vəzifələrdən biri informasiya cəbhəsində mövqelərimizin qorunması, imkan daxilində isə əks-hücum əməliyyatlarının təşkil edilməsi idi. Müharibədən sonrakı çıxışlarından birində Azərbaycan prezidenti qeyd etmişdir: *“Necə ki, 44 gün ərzində nə qədər bizi dayandıрмаğa çalışdılar, nə qədər bizi hədələdilər, təzyiq etdilər, təhdid*

etdilər, *heç kim bizi dayandıra bilmədi*” [2]. Bu təzyiqlərin nə dərəcədə güclü və qərəzli olmasının müəyyən edilməsi hərtərəfli və dərin araşdırma tələb edir.

16 oktyabr tarixində Böyük Britaniyanın ən nüfuzlu beyin mərkəzi olan “Çatam Haus” II Qarabağ müharibəsinin humanitar əsaslarına dair məqalə yerləşdirdi. L.Broers, müharibənin yaratdığı humanitar böhran haqqında yazdığı məqalədə münafişənin Ermənistanın işğalçılıq siyasəti səbəbindən başladığını, Azərbaycanın 20% ərazilərinin 30 ilə yaxın işğal altında qalmasını və N.Paşinyanın öz ziddiyyətli çıxışları ilə müharibəni qaçılmaz vəziyyətə gətirdiyini qeyd etməyən müəllif, erməni mənbələrindən əldə etdiyi məlumatlara söykənərək II Qarabağ müharibəsində Ermənistanı qurban, Azərbaycanı isə mülki əhaliyə qarşı qətlə törədən tərəf kimi təqdim edir. Müəllifə görə, bu hallar ermənilərin ekzistensial mübarizə qavrayışını gücləndirib, Azərbaycanın Qarabağ ermənilərinə heç bir hədənin olmadığı haqqında vədlərini dağdır. Yekunda isə L. Broers *“insan haqqlarının pozulmasını qabaqlamaq üçün”* yeganə çıxış yolunu Qarabağın Azərbaycandan müalicəvi (islah) ayrılmasında gördüyü qənaətinə gəlir [6].

44 gün ərzində Ermənistana informasiya cəbhəsində dəstək qazandırmaq və bunu sonradan praktiki yardıma çevirmək cəhdləri az deyildi. Bu istiqamətdə Amerikanın ən nüfuzlu beyin mərkəzlərindən olan Brukinqs İnstitutunun 30 sentyabr tarixində dərc etdiyi məqaləsini xüsusilə qeyd etmək olar. Brukinqs İnstitutunun mütəxəssisi P. Bayevə görə Kreml postsovet məkanında rəngli inqilablar nümunəsində *“avtoritar rejimlərin yıxılmasına hədə yaradan kütləvi iğtişaslara qarşıdır”*. Məhz bu səbəbdən Ermənistanda 2018-ci il *“məxməri inqilabdan”* sonra Moskva *“Qafqazda ən etibarlı müttəfiqinə diqqətsiz və şübhəli yanaşmağa başladı”*. Müəllif 44 günlük müharibəni *“yaxşı silahlanmış avtokratiya (yəni Azərbaycan) ilə davamlı demokratiya (yəni Ermənistan) arasında iradə sınağı”* kimi təqdim edir [4].

Yanaşmanın Azərbaycan ilə bağlı birinci hissəsinin qərəzli olmasını Azərbaycan Respublikası prezidentinin 9 noyabr 2020-ci il tarixində “BBC News”ə verdiyi müsahibədəki arqumentlərlə isbatlaya bilərik: *“Bizim azad mediamız var. Bizim azad internetimiz var. ...Siz internetin azad olduğu, senzuranın olmadığı və 80 faiz internet istifadəçilərinin olduğu bir ölkədə medianın məhdudlaşdırılmasını təsəvvürünüza gətirə bilərsiniz?...Bizim müxalifətimiz var, bizim QHT-lərimiz var. Bizdə azad siyasi fəaliyyət var”* [1]. Ermənistanın *“davamlı demokratiya”* olması haqqında tezisə yanlış olmasını isə “Freedom House” beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatının Ermənistan ilə bağlı hesabatı ilə əsaslandırma bilərik. QHT-nin hesablamalarına əsasən, Ermənistanın demokratiya faizi 33, demokratiya xalı isə 2.96-a bərabərdir. Bu göstəricilərlə Ermənistan *“yarı-konsolidasiya olunmuş avtoritar rejim”* (“Semi Consolidated Authoritarian Regime”) hesab olunur [9].

Azərbaycana qarşı aparılan informasiya müharibəsinin tərkib elementlərindən biri – Türkiyənin mövqelərinə və beynəlxalq reputasiyasına zərbə endirərək, Azərbaycanı müttəfiqdən məhrum etmək idi. 29 sentyabr tarixində “CATO” institutunun mütəxəssisi T.Q. Karpente “NATO-nun nadürrüst üzvü digər münafişəyə qarışır” başlıqlı məqalə dərc etdi. T. Karpente rəsmi Ankaranın Azərbaycan leyhinə bəyanatlarının Türkiyə və Rusiya arasında ciddi toqquşmaya səbəb ola biləcəyini qeyd edir. Türkiyənin NATO üzvü olması ona gətirir ki, 5-ci maddəyə görə ona qarşı hücum bütün üzvlərə qarşı hücum kimi nəzərdən keçirilir. Belə şəraitdə müəllifə görə ABŞ və NATO-nun digər aparıcı fəvqəl dövlətləri Türkiyəyə birbaşa signal göndərüb, Ermənistan və Azərbaycan arasında *“xroniki mübahisəyə görə onları Rusiya ilə münafişəyə cəlb etmələrinə imkan verməyəcəklərini bildirməlidirlər”* [8].

Adı çəkilən siyasi ekspert 23 oktyabr tarixində “NATO üzrə müttəfiq Türkiyə ABŞ və Rusiya arasında təhlükəli qarşıdurma yaradırmı?” adlı məqalə dərc edir. Məqalədə Ankaranın indiyə qədər münafişəyə dair mövqeyinin son dərəcə faydasız və potensial cəhətdən təhlükəli olduğu bildirilir və Vaşinqtonun Türkiyənin münafişədə reaksiyasından ehtiyat etməli olduğu vurğulanır: *“Liviyada həm Türkiyə, həm Rusiya dağıdıcı davranış göstərsələr də, Qafqazda daha dağıdıcı oyunçu məhz Türkiyədir. Kreml tərəfləri atəşkəsə çağırdığı vaxtda, Ərdoğan hökuməti Azərbaycanı tam olaraq dəstəkləyir”*. Belə şəraitdə T.Q. Karpente Vaşinqtonun Moskvanı onun Qafqazda lider mövqelərini kölgəyə salmaq istəmədikdə əmin etmək və Türkiyəyə ABŞ-ı Rusiya və ya İran ilə qarşıdurmaya salmağa imkan verməyəcəyinə dair signal göndərmək kimi iki vacib addım

atmağa çağırır [7]. Azərbaycanın müttəfiqi Türkiyənin reputasiyasına zərbə endirərək, ölkəmizin müharibədə mövqelərini zəiflətməyə başqa nümunə qismində prezident R. Reyqanın sabiq xüsusi köməkçisi Daq Bandounun məqaləsini qeyd etmək olar. 13 oktyabr tarixində D.Bandounun *“Vaşinqton, Türkiyənin müttəfiqi kimi davranmağı dayandırılmalıdır”* adlı məqaləsi “CATO” institutunda dərc edildi. Məqalədə müəllif ümumi maraqların irəli getməsi üçün əməkdaşlığın sözsüz faydalı olduğunu bildirir, lakin bunun üçün özünü qoruya bilən ölkələrə birtərəfli sülh zamanətlərinin verilməsi lazımsız sayır və *“Türkiyə kimi ABŞ-ın təhlükəsizliyinə töhfə verməyən ölkə ilə ittifaqa girməyin əhəmiyyətinin”* olmadığını qeyd edir [5].

Müşahidə etdiyimiz kimi Ermənistanla edilən dəstəklər nəinki ABŞ-ın Türkiyə kimi vacib ölkə ilə müttəfiqliyinə zərbə endirirdi, həmçinin Cənubi Qafqaz kimi vacib geosiyasi regionu təməmilə Rusiyanın nəzarətinə ötürməyi özündə ehtiva edirdi. Belə məntiqəzidd təkliflər heç bir halda ABŞ-ın milli maraqlarını əlində rəhbər tutan fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən edilə bilməzdi. ABŞ-da erməni diasporunun təsiri altında Dövlət Katibi müavini Viktoriya Nuland Senatın xarici əlaqələr üzrə daimi komitəsinin ABŞ-ın Türkiyə siyasəti mövzusunda dinləmələrinə çağırılmışdır [12].

7 noyabr tarixində ABŞ-ın nüfuzlu lobbi təşkilatlarından olan Amerika Sahibkar İnstitutu (American Enterprise Institute) Maykl Rubinin *“Dağlıq Qarabağ böhranı: Stepanakertdə ABŞ konsulluğunun açılma vaxtıdır”* adlı məqaləsini öz saytında yerləşdirdi. Ermənistanın kapitulyasiyasına üç gün qalmış dərc edilən bu məqalədə müəllif Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Xankəndiyə daxil olmasına mane olmaq üçün orda ABŞ konsulluğunu açmağı təklif edir. Ermənistanı dəstəkləmək məqsədilə Amerika diplomatlarını qızğın döyüşlərin getdiyi regiona göndərməkdən çəkinməyən M.Rubin, məqalə çərçivəsində bu təklifdən irəli gələn bir çox ziddiyyətli məsələlərə aydınlıq da gətirməyə çalışmışdır. Məsələn, belə ziddiyyətlərdən biri ABŞ-ın Xankəndidə konsulluq açması ilə Minsk qrupu həmsədrə kimi neytrallığı qoruma öhdəliyi arasındadır. Bu ziddiyyəti müəllif özünəməxsus formada belə *“həll etməyi”* təklif edir: *“Konsulluqlar səfirliklərə bağlıdır. ABŞ Dağlıq Qarabağı Azərbaycan ərazisi olaraq qəbul etməyə davam edir. Amma Azərbaycanın çoxdan bu əraziyə nəzarət etməməsi səbəbindən Stepanakertdə (Xankəndidə) açılan konsulluğu Bakıdakı səfirliyə bağlamaq real olmayacaq. Bununla belə Dövlət Departamenti konsulluğu Ermənistandakı səfirlik ilə bağlamayacaq, beləki bu Ermənistanın iddialarının dəstəklənməsi və Minsk Qrupu prosesinin dağıdılması olardı”* [10].

M. Rubinin dediklərinə rəğmən Azərbaycanın icazəsi olmadan onun beynəlxalq tanınmış sərhədləri daxilində konsulluğun açılması rəsmi Bakı tərəfindən separatçı rejimin tanınması kimi dəyərləndirilib, adekvat cavab tədbirləri ilə qarşılanacaqdır. Azərbaycan Respublikası prezidenti 13 oktyabr 2020-ci il tarixində Türkiyənin “Haber Türk” telekanalına verdiyi müsahibəsi zamanı bu tip cəhdlərə belə münasibət bildirmişdir: *“Yəni, mən inanmıram ki, hər hansı bir ölkə Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanısin. Çünki bundan heç bir saat keçməmiş bu ölkə ilə biz bütün diplomatik əlaqələrimizi kəsərik”* [3].

Qeyd edək ki, Amerika Sahibkarlar İnstitutu Birləşmiş Ştatlarda ən nüfuzlu lobbi təşkilatlarından biridir. Bu təşkilat ABŞ-ın nəhəng kapitalı və iri sənaye şirkətləri ilə sıx əlaqələrə malikdir. Lobbi təşkilatının bütün söylərinə rəğmən Xankəndidə konsulluğun açılması məsələsinin müzakirəyə çıxarılmmaması Konqresin Azərbaycan rəhbərliyinin xəbərdarlıqlarına daha ciddi reaksiya verməsi ilə bağlıdır. ABŞ-da fərqli maraqları müdafiə edən və bir-biri ilə rəqabət aparan lobbi təşkilatlarının sayı çox olduğu halda Mərkəzi Asiya ilə Avropanı bir-biri ilə əlaqələndirən, Avropanın enerji təhlükəsizliyində vacib bənd olan Azərbaycan yerləşdiyi coğrafi mövqeyə görə əvəzənilməzdir. Bu səbəbdən Azərbaycan ilə diplomatik əlaqələrin kəsilmə riski istənilən lobbi təşkilatının dəstəyini itirməkdən daha təhlükəlidir.

Türkiyə və Azərbaycana qarşı informasiya müharibəsi 10 noyabr tarixli üçtərəfli razılaşmadan sonra da davam edirdi. 10 noyabr tarixində Amerika Sahibkarlar İnstitutu (“American Enterprise Institute”) öz saytında *“Dağlıq Qarabağ atəşkəs razılaşması üzrə problem”* adlı məqalə yerləşdirdi. Üçtərəfli razılaşmanın mətnini analiz edən müəllif, Dövlət Departamentini Türkiyə və Rusiyanın Qarabağda hərbi-siyasi mövcudluğu və Azərbaycanın Ermənistan ərazisi üzərindən Naxçıvana yol əldə etməsi kimi müddəaları şübhə altına almağa çağırıb. Bu məqalədə istifadə

olunan əsas ideoloji manipulyativ fənnlər pantürkçülük, islamizm və ermənilərin qondarma soyqırımı ilə bağlıdır. Müəllifə əsasən, “*Türkiyəyə münaqişədə rol oynamağa icazə vermək onun pantürkist ideyalarının təsdiqlənməsinə gətirə bilər*” [11]. Məqalədə istifadə olunan ideoloji ifadələrin və manipulyativ fənnlərin bəsitliyi Azərbaycanın təkcə döyüş meydanında deyil, o cümlədən informasiya cəbhəsində də qələbə çalmasından xəbər verir.

Aparılan araşdırma II Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycanın əldə etdiyi qələbənin gizli tərəflərini müəyyən etmiş, bununla da qələbənin əhəmiyyət dərəcəsi qabardılmışdır. Bununla bərabər məqalə beynəlxalq informasiya müstəvisində dövlətçiliyimə qarşı güclü müxalifətin mövcud olduğunu aşkarlayaraq, dövlət diplomatiyası qarşısında yeni vəzifələr müəyyən etmişdir.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyev “BBC News”ə müsahibə verib: [Elektron resurs] / 09 noyabr, 2020. URL: <https://president.az/az/articles/view/45845>
2. İlham Əliyev Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsinə səfər edib: [Elektron resurs] / 24 dekabr, 2021. URL: // <https://president.az/az/articles/view/54888>
3. İlham Əliyev Türkiyənin “Haber Türk” televiziya kanalına müsahibə verib: [Elektron resurs] / 13 oktyabr, 2020. URL: <https://president.az/az/articles/view/42869>
4. Baev, P.K. No peacemakers for the new/old Caucasian war. Understanding the Armenia-Azerbaijan clash: [Electronic resource] / September 30, 2020. URL: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/09/30/no-peacemakers-for-the-new-old-caucasian-war/>
5. Bandow, D. Washington Should Stop Pretending to Be Turkey’s Ally: [Electronic resource] / October 13, 2020. URL: <https://www.cato.org/publications/commentary/washington-should-stop-pretending-be-turkeys-ally?queryID=bbc298be399c2f42a09e5dc12d6ee8ae>
6. Broers, L. Humanitarian Crisis Unfolds In and Around Nagorny Karabakh: [Electronic resource] / October 15, 2020. URL: <https://www.chathamhouse.org/2020/10/humanitarian-crisis-unfolds-and-around-nagorny-karabakh>
7. Carpenter, T.G. Is NATO Ally Turkey Forcing a Dangerous US-Russia Confrontation?: [Electronic resource] / October 23, 2020. URL: <https://www.cato.org/publications/commentary/nato-ally-turkey-forcing-dangerous-us-russia-confrontation?queryID=bbc298be399c2f42a09e5dc12d6ee8ae>
8. Carpenter, T.G. NATO’s Rogue Member Meddles in Another Conflict: [Electronic resource] / September 29, 2020. URL: <https://www.cato.org/blog/natos-rogue-member-meddles-another-conflict?queryID=bbc298be399c2f42a09e5dc12d6ee8ae>
9. Nations in transit: Armenia: [Electronic resource] / 2021. URL: // <https://freedomhouse.org/country/armenia/nations-transit/2021>
10. Rubin, M. Nagorno-Karabakh crisis: It’s time to open a US consulate in Stepanakert: [Electronic resource] / November 7, 2020. URL: // <https://www.aei.org/op-eds/nagorno-karabakh-crisis-its-time-to-open-a-u-s-consulate-in-stepanakert/>
11. Rubin, M. The problem with the Nagorno-Karabakh ceasefire agreement: [Electronic resource] / November 10, 2020. URL: <https://www.aei.org/op-eds/the-problem-with-the-nagorno-karabakh-ceasefire-agreement/>
12. Testimony of Undersecretary Victoria Nuland. Senate Foreign Relations Committee. Hearing on U.S. Policy on Turkey. July 21, 2021.

Summary

It is not a secret that Azerbaijan faced pressure during the 44-day war. For determining how strong and biased these pressures were we provided deep and thorough analysis. The research revealed the secret aspects of Azerbaijan's victory during the Second Karabakh War, thus

highlighting the importance of the victory. In article we refutes the accusations made by the influential authors and think tanks against Azerbaijan with well-founded arguments.

Əliyeva Aygün Paşa qızı

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

ZƏFƏRLƏ BƏRQƏRAR OLUNAN MİLLİ İDENTİKLİK

“Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir”

Heydər Əliyev

Açar sözlər: millət, milli identiklik, vətənpərvərlik, milli şüur, marginal

Key words: nation, national identity, patriotism, national consciousness, marginal

Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: “Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir. Bizim hamımızı, azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli mənəvi dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir...xalqımıza mənsub olan adət-ənənələrdir” (5).

İdentiklik özünə bənzər fərdlərin toplaşdığı qrupla eyniləşdirmə ehtiyacı, eyni zamanda başqa qrupların üzvlərindən fərqlənmə cəhədidir.

İlk olaraq Jonn Lokk tərəfindən ortaya qoyulan “identiklik” termini “yadda saxlama, anlama, şüura” əsaslanır. Etnik identiklik formalaşma prosesində bir çox mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlər uşağın psixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Uşağın milli qrupa mənsubluğunun dərki haqqında konsepsiyanı J.Piaje (1896-1980) təklif etmişdir. O, 1951-ci ildə apardığı tədqiqatda bir prosesin iki tərəfi kimi “Vətən” və “əcnebi” kimi obrazları təhlil etmişdir. Etnik identikliyin inkişafını isveç alimi Piaje “Vətən” anlayış ilə bağlı olan koqnitiv modellərin yaradılması, etnik hissləri isə o, etnik hallara cavab kimi qəbul edirdi. Piaje etnik identikliyin formalaşmasının üç mərhələsini ayırd edirdi və qeyd edirdi ki, etnik identiklik yeniyetməlik dövrünün əvvəlində artıq bitmiş olur.

Uşağın etnik identikliyin inkişaf prosesində diffuz mərhələdən real mərhələyə qədər formalaşma gedir. Bu prosesin nəticəsində isə yeniyetməlik yaşda etnik birliyə mənsubluğun emosional qiymətləndirilməsi baş verir. İnsanların öz etnik mənsubluğunu dərk etmələrinə yaşadıkları polietnik və ya monoetnik mühit faktoru mühüm təsir göstərir. Etnikarası ünsiyyət fərdə və digər etnik qrupların xüsusiyyətləri haqqında daha çox bilik əldə etməyə, kommunikatativ vərdişlərin formalaşmasına imkan yaradır. Şəxsiyyətin öz etnik qrupu ilə etnik identifikasiyasının yüksək səviyyəsini göstərir (həm pozitiv, həm də neqativ). “...identiklik etnopsixoloji kateqoriya olub, fərdin digər insan qruplarına nümunə, yaxud idealla özünü emosional eyniləşdirməsi prosesi və nəticəsini əks etdirir” (2, 40).

Milli identiklik müasir dövrdə insanların şüursuz səviyyədə axtardıqları identiklikdir. Milli identiklik, bir insanın dövlət qarşısında məsuliyyətini təyin edən, Vətəninin taleyinə cavabdehlik daşıyan yetkin bir şəxsiyyətin vacib xüsusiyyətidir. Bununla belə milli identiklik insana xüsusi bir təhlükəsizlik, əminlik bəxş edir, eyni zamanda şəxsin öz xalqının keçmiş tarixi ilə şəxsi əlaqəni nəzərdə tutur. Bir insanın vətəndaşlıq mövqeyini müəyyən edərək, dövlətinin indiki və gələcəyi ilə bağlı insanın şəxsi bir layihəsinin formalaşması, həyata keçirilməsini müəyyən edən ölkəsinin bu günü və gələcəyi ilə bağlıdır. Milli identikliyi itirən xalqlar differensiasiyaya meyl etməyərək böhran yaşayıb, yeni milli identiklik axtarışında olurlar. İdentiklik insanı və cəmiyyəti keyfiyyətlərinə görə xarakterizə etmək üçündür. Çünki cəmiyyətdən kənar insanı təsvir etmək mümkün deyil. İnsanın xalqa məxsusluğu bioloji vərsəliyi ilə deyil, şüurlu surətdə onun mədəniyyətinə, milli dəyərlərinə alışıdır.

Hal-hazırda elmi diskussiyalarda milli identiklik barədə çoxistiqamətli, özündə etnik, dövlət, vətəndaş, sosial-mədəni anlayışları ehtiva edən konseptual tendensiya yaranıb. Milli

identikliyin konfigurasiyası cəmiyyətin tarixi inkişafın xüsusiyyətləri, siyasi, geosiyasi şərtlər, eləcə də xüsusi sosial-mədəni vəziyyətilə müəyyən edilir. Milli identiklik fenomeninin mürəkkəbliyi və çoxistiqamətliyi səbəbindən, onu psixoloji baxımdan öyrənmək, psixoloji məzmununu müəyyənləşdirmək və müvafiq tədqiqat vasitələri axtarıb tapmaq kimi problemi var.

Milli identiklik “kollektiv identikliyi”nin əsas komponentlərindən biri olaraq milli dəyərlərə mənsubluğun əməlini təşkil edir. Fərdin öz identikliyinə müəyyənləşdirməsi mexanizmi milli identikliyin təşəkkülü mexanizminə də şamil edilə bilər. Milli identiklik siyasi məqsədləri müəyyən edərək millətin nümayəndələrinin gündəlik həyatını tənzimləyir.

Milli identikliyin emosional komponenti şəxsiyyətin bir vətəndaş icmasına aid olmaq hissidir. Şəxsiyyətin özünü ölkəsi ilə eyniləşdirməsi onun tarixi keçmişini müsbət qavranılması, gələcək perspektivlərin bəyanatı müsbət milli identikliyin göstəricisidir. Müsbət milli identiklik ölkənin keçmiş tarixi təcrübəsinə, bu gününə tənqidi fikirlərlə müşayiət oluna bilər, amma tənqidi münasibət onun həddlərindən kənara çıxmır, millət ilə eyniləşdirmənin inkarına çevrilir. Milli şüur və tarixi yaddaşın öyrənilməsi daha geniş aspektdə olduğuna görə etnik identikliyin öyrənilməsində bu fenomenlərin qarşılıqlı əlaqəsini də nəzərə almaq lazımdır. Milli identiklik ilk növbədə bir xalqın millət olması üçün zəruri gücü və iradəsidir. Etnos, xalq anlayışlarına nisbətən millət daha mütəşəkkil formadır. Milli identiklik millətin keçmiş və gələcəyini özündə ehtiva edərək, yer üzündən silinməsindən, digər xalqlara assimilyasiyadan qoruyur. Milli identiklik milli şüurla birləşdikdə milliyətçilik ifadə edir və millətin mahiyyətini təşkil edir. “...milliyətçiliyin formalaşması, milli və dövlət quruculuğu prosesləri ilə bağlı olan milli identikliyin nəzəri əsasları nəzərdən keçirilməlidir” (3, 147).

Etnik identikliyin emosional komponenti öz xalqının taleyi ilə bağlı olan məsələlərə dərin emosional reaksiyalar verilməsində aydın surətdə özünü göstərir.

Xalqın, millətin müvəffəqiyyətinin milli qürur hissi doğurması, onun məğlubiyyətinin isə dərin kədər hissi yaratması, məhz etnik identikliyin emosional komponenti ilə əlaqədardır. Emosional identiklik hissi nə qədər güclü olarsa, etnos üzvləri arasında da bir o qədər güclü psixoloji birlik hissi yaranır. Bu halda etnosun özünə hörməti artır və milli iftixar hissi güclənir. Deməli, “Mən kiməm?”, “Biz kimik?” suallarına asanlıqla cavab vermək olur, yəni hansı xalqa mənsub olduğunu aydın surətdə təsəvvür edir və ona özlüyündə deyil, həm də başqaları qarşısında cəsarətlə cavab verə bilərsiniz. Bu halda həm vətəni və etnik mənşəyi, həm də öz xalqına məxsus etnik psixoloji xüsusiyyətləri dərk etmiş olursan. Bu səviyyə artıq etnik özünüdərk etmənin formalaşdığını və təzahürünü bildirir. “Milli identikliyin mühüm tərkib hissəsi olan davranış-tənzimləmə komponenti şəxsin özünün eyniləşdirdiyi dövlətə münasibətdə həyata keçirəcəyi hərəkətlərə hazırlıq formalaşdırır” (1, 9).

İnsan üçün ən təbii olanı pozitiv etnik identikliyin saxlanması və ya bərpa olunmasına meyllikdir. Bunun üçün A.Təşfel və İ.Ternerin sosial yaradıcılıq strategiyası mövcuddur.

Əlverişli sosial-tarixi şərait zamanı pozitiv etnik identiklik vətənpərvərliklə müşayiət olunur, xalqın naliyyətlərinə və onun nümayəndələrinə görə fəxr hissi yaranır və s. Çoxsaylı tədqiqatların nəticələri əsasında demək olar ki, pozitiv etnik identiklik nəinki öz qrupunun müsbət obrazını yaradır, eyni zamanda digər etnik qruplara pozitiv dəyərli münasibət formalaşır.

Azərbaycan xalqının identiklik uzun zamanlar müxtəlif təzyiqlərə məruz qalmışdır. Təzyiq proseslərində identiklik eroziyasına məruz qalan Azərbaycan xalqının identikliyi heç vaxt geniş mənada köklü surətdə dəyişilməmişdi.

XX əsrin əvvəllərindəki azərbaycançılıq, dövlətçilik dəyərləri Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə ictimai şüurda geniş meydan tapmışdır. Milli-mənəvi şüura qayıdış çağdaş milli varlığın təsdiqi kimi reallaşmış, zəruri tarixi-mənəvi prosesə çevrilmişdir. 80-ci illərin sonunda Azərbaycan xalqının milli “Mən”ini qorumaq üçün ayağa qalxıb ermənilərin ərazi iddialarına sərt reaksiya verməsi, ölkədə milli-azadlıq hərəkatının genişlənməsi də əsas məhz 70-ci illərdə qoyulmuş möhkəm ideoloji-siyasi təməl əsaslanmışdır. Onun əxlaqındakı vətənə sdaqət, vətənpərvərlik hissləri daşdığı mənəviyyətin mahiyyətindən irəli gəlirdi. Ulu öndərimiz vətənpərvərlik hissini insan mənəviyyətinin nüvəsi hesab edirdi. Bu məqsədlə də deyirdi: “Vətənpərvərlik hər bir insanın daxilindəki duyğularıdır. Əgər bu yoxdursa, o insan mənəviyyətsizdir” (5).

“Əgər Azərbaycan oğulları, Azərbaycanın yetirmələri başqa bir ölkədə Sovet ordusunun tərkibində vuruşa bilirdilərsə, qəhrəmanlıq nümunəsi göstərə bilirdilərsə, deməli, onlar öz torpaqlarını daha cəsarətlə, ürəklə qoruya bilər və torpaqlarımız uğrunda döyüşə bilərlər” (6). H.Əliyev tərəfindən Əfqanıstanda döyüşmüş əsgərlərimiz qarşısında söylənilən fikirlər, Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra əsgərlərimizdə, ordumuzda yaranan ruh düşkünlüyünü aradan qaldırmaq üçün, yeni qələbələrə motivasiya etmək üçün, milli identikliyin oyanması üçün düzgün, zamanında deyilmiş sözlər idi. Etnopsixologiya sahəsində milli identikliyin saxlanılması üçün bir çox strateqiyalar mövcuddur. Pozitiv milli identikliyin saxlanılması üçün ən məsuldar strateqiya güclü liderin, xalq qəhrəmanlarının olmasıdır. Heydər Əliyev daim xalqın ruhunu nikbin və gümrah saxlamağa çalışaraq buna böyük önəm verirdi. Milli identikliyi - milli hədəfə çevirməyi bacaran ümummilli H.Əliyevin milli mənsubluğa, milli maraqlara və ordunu inkişafına verdiyi önəm, həmçinin Azərbaycan dilinin milli identikliyə üçün vacibliyini bilərək, onun qorunub saxlanılmasına dair əsaslı işlər gördü (18 iyun, 2001-ci fərmanı).

Heydər Əliyev yolunun davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin milli ideologiya və milli-mənəvi dəyərlər probleminə dair baxışları onun siyasi portretinin əsas cizgilərini təcəssüm etdirir. Dövlət başçısının bu sahədəki xidmətlərinin yalnız xalqın milli dəyərlərinə - mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, folkloruna, incəsənətinə yüksək qayğı, diqqət nümunəsi kimi dəyərləndirilməsi bu fəaliyyətin gerçək miqyası üçün kifayət qədər dar çərçivədir. Görülən bu işlər, sadəcə, qayğı və diqqət nümunəsi olmaqla məhdudlaşa bilməz. Bütün bunlar qədimlərdən bizə gələn müqəddəs irsin gələcək nəsillərə əmanət edilməsi, azərbaycançılıq və türkçülük məfkurəsinin, əxlaqının, baxışlar sisteminin bütün dünyada təbliği və qəbul olunması üçün həyata keçirilən məqsədyönlü strategiyanın tərkib hissəsidir.

2020-ci ildə onun milli mənafeyini, dövlətçiliyini, siyasətini davam etdirən İlham Əliyevin rəhbərliyi altında baş tutan Böyük Zəfər oldu. Milli identikliyin qorunması üçün xalqın öz qəhrəmanları olmalıdı, həm lider təmsalında, həm də özlərini xalqın rifahı üçün, torpaq bütövlüyünün bərpası üçün, canlarını fəda edən igid şəhidlərimiz kimi. Tarix yazan qəhrəmanlar adlarını Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazaraq xalqın milli ləyaqət hissini, özünəgüvənini, bərpa etmiş oldular. XX əsrdə Azərbaycan xalqının milli identikliyi zaman-zaman sarsıntılar keçirib və mentalitetimizi, milli mənsubluğumuzu dəyişdirməyə çalışan qüvvələr olub. Ancaq ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı, xalqımız prezidentə dəstək olaraq, həmrəylik nümayiş etdirib bütün Azərbaycan xalqının əzmini, milli identikliyinə, milli xarakterinin gücünü və mətinliyini göstərdi.

Qarabağ uğrunda canlarını fəda edən şəhidlərimiz neçə nəsil qabağa Azərbaycan xalqının milli identikliyinə qorunmasını təmin etdilər. Bu gələcək nəsil üçün, Azərbaycan xalqının milli məfkurəsinin qorunması üçün ən böyük töhfədir. Ancaq hər yeni gələn nəsil bu qələbənin xalqımız üçün çətinliyini, oğullarımızın canları bahasına əldə edilən qələbənin dəyərini unutmayaraq, milli yaddaşımızda həkk etməlidirlər.

Müharibə bizdə çox böyük özgüvən yaratdı və bu özgüvən üstümüzdən 30 illik əzginliyi götürdü. Müstəqilliyimizin ilk 30 ilində istər iqtisadi, istər sosial durumda nə qədər yüksəliş olsa da, həmişə məğlubiyyətmizin yaratdığı əzginliyimiz bir tərəfimizi geri çəkirdi. 2020-ci ilin sentyabrın 27-də Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan ordusu Ermənistan tərəfindən başlanan növbəti təcridatı əks hücumla 44 gün ərzində tam məhv edərək, 30 il ərzində Azərbaycan xalqının sınımış qürurunu, milli identikliyinə bərpa etdi. Azərbaycanlıların öz dövlətinə, prezidentinə və milli ordusuna inamı daha da möhkəmlənməklə yanaşı, həm də milli-vətəndaş identikliyinə yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərdi. Azərbaycan xalqı həm cəbhə bölgəsində, həm də informasiya müharibəsində qalib oldu.

Torpaqlarımızın işğal altında olması bizə həm mənəvi, həm maddi tərəfdən ziyan vururdu. 30 ildə öz yurdlarını, evlərini itirmiş məcburi köçkünlük həyatı yaşayan insanlarımız psixoloji adaptasiyanın çətinliklərini yaşayaraq marginal identikliyi yaşamağa məcbur idilər. Azərbaycan xalqı torpaqlarını qaytararaq ilk növbədə məcburi köçkünlərin öz etnik identikliyinə bərqərar etdi.

Ədəbiyyat

1. Əliyev B. Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə milli identikliyin təsirinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri . Psixologiya jurnalı. Bakı, 2018, №2, s.9
2. Əliyev Q. Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. Bakı, 2003, 127 s.
3. Кадырова Р.Г. Национальная идентичность азербайджанских детей и подростков: Социально-психологический анализ. Баку, 2007. - 247 с.
4. Семенов И.С. Нация, национализм, национальная идентичность: новые ракурсы научного дискурса // Мировая экономика и международные отношения. 2015. Т. 59, № 11. С. 91–102.
5. http://vetensesi.qmkdk.gov.az/news_content.php?id=1045
6. <https://lib.aliyev-heritage.org/print.php?lang=az&page=5467894>

Summary

National identity established by victory. The article is dedicated to the national identity of the Azerbaijani people. One of the factors ensuring the existence of each nation, ethnic identity is not static, it's dynamic. Although the national identity of the Azerbaijani people has changed, there has been no radical change. Different factors affect the preservation of national identity. One of them is the presence of strong leaders in the destiny of the people. The article analyzes the role of the national leader in maintaining national identity and forming a positive ethnic identity. The victory in the Second Karabakh War under the leadership of the President played a key role in establishing the national identity of the people.

Eyyubov Ramazan Əzizxan oğlu

Bakı Slavyan Universiteti, dosent

Əkbərova Günel Vahid qızı

Bakı Slavyan Universiteti, laborant

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNƏ TAM-HİSSƏ MODELİNİN TƏTBİQİ

Açar sözlər: model, ibtidai sinif, riyaziyyat, məsələ, sürət, yol, zaman

Key words: model, primary school, math, problem, speed, way, time

İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisində məsələ həlli xüsusi önəmə malikdir. Bu prosesdə ayanlaşdırmanın tətbiqindən asılı olaraq məqsəd nəticəyə daha optimal əsasda çevrilir. Əyani əsaslarla sadə məsələlərin həlli aşağıdakı məqamlara ayrılır:

- məsələ şərtinin şagirdlərə söylənməsi;
- yardımçı suallar vasitəsilə və sualsız olaraq məsələnin təkrar edilməsi;
- məsələnin sualının ayırd edilməsi (məsələdə nə soruşulur);
- həlli: əməllərin seçilməsi və hesablamalar;
- məsələnin cavabının ifadəsi;
- məsələ həllinin yazılması.

Mürəkkəb məsələnin sadə məsələlərdən ibarət olduğunu, həmçinin bu cür məsələlərin tədrisən ardıcıl həll edildiyini şagirdlərə göstərmək üçün başqa bir üsul da vardır: müəllim şagirdlərə iki məsələ verir, bu məsələlərin birində axtarılan kəmiyyət o biri məsələdə verilmiş kəmiyyət olur, bunları bir- birinin ardınca həll etməyi şagirdlərə tapşırır.

Məsələnin əsas elementlərini (şərti, sualı, həlli, cavabı) ayrılmaqla onu həll etmək faydalıdır. Bunların hamısı bir şagirddən, sonra isə ayrı-ayrı elementləri uşaqlardan soruşmaq olar.

Uşaqlar məlum olmayan ədədin «iks» (x) hərfi ilə işarə edilməsini öyrənir və məsələnin həllini ədədi düsturun köməyi ilə yazırlar; ədədi düsturda isə heç bir kəmiyyətin adını yazmaq olmaz. Məsələ həllinin effektivliyi şagirdlərin hazırlıq dərəcəsindən də asılıdır. Həm də məsələləri sərbəst həll etməyi bacaran şagirdlər gələcəkdə istehsalın, xalq təsərrüfatının, mədəniyyətinin istənilən sahəsində praktik fəaliyyətdə əldə olunan bilikləri tətbiq edə biləcəklər.

Praktikada məsələ dedikdə yalnız məsələnin öyrədici aspekti nəzərdə tutulur. Yalnız ayrı-ayrı hallarda məsələ şagirdlərin riyazi inkişafı üçün məqsədyönlü vasitə kimi istifadə olunur. Orta məktəb məsələləri aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

- 1) öyrədici
- 2) tərbiyələndirici
- 3) inkişafetdirici

Bir çox riyazi anlayışlar, məsələn, ədədlərin bölmə və çıxma yolu ilə tutuşdurulması, bölmə əməlinin iki növü, ədədin hissəsini tapmaq və hissəsinə görə ədədi tapmaq və bir çox bu kimi anlayışlar məsələ vasitəsilə aydınlaşdırılır, konkretləşdirilir. Nəhayət, hesablama vərdişləri də məsələ həlli vasitəsilə təcrübə surətdə tətbiq edilir və möhkəmləndirilir [8].

Bütün bu sadə məsələlərin hamısı müxtəlif yollarla birləşdirilərək mürəkkəb məsələlərə daxil olur. Uşaqlar sadə məsələlərin həllini nə qədər yaxşı mənimsəmiş olarsa, mürəkkəb məsələləri də bir o qədər asan həll edə bilirlər [7, 101-105].

Müəllim dərstdə materialı şagirdlərə öyrətmək üçün əvvəlcə materialın məzmununu və onun həyatla əlaqəsini müəyyən etməlidir. Sonra həmin materialı öyrətməyin yollarını (metodlarını), vasitələrini və möhkəmləndirmək üçün çalışmalar sistemini müəyyənləşdirməlidir. Deməli, biz burada üç şərti:

- materialın seçilməsi;
- metod və vasitələrin müəyyənləşdirilməsi;
- tədris prosesinin təşkili və aparılmasını qeyd etdik.
- müəllimin tələbkarlığı və müntəzəm olaraq əks əlaqənin reallaşdırılmasıdır.
- şagirdlərin səhvlərinə səbrlə, təmkinlə yanaşmaq və şagirdlərlə birlikdə həmin səhvlərin aradan qaldırılmasından ibarətdir.
- müəllim şagirdlərin buraxdığı səhvlərin qeydiyyatını aparmalı və hər şagirdin biliyindəki, xarakterindəki zəif cəhətləri bilməlidir. Bütün bunlar müəllimə şagirdlə işləməyi asanlaşdırır.

- müəllim dərş prosesində hər hansı bir məsələnin həlli yolunu izah edərkən, hər hansı bir anlayışı başa salarkən, öz fəaliyyətini və şagirdlərin reaksiyasını ən xırda detallarına qədər diqqətlə izləməli və müvafiq tədbirlər görməlidir. Bu, o deməkdir ki, dərstdə müəllim öz diqqətini paylamağı bacarmalıdır. Müəllim şagirdlərin səhv cavablarına tez reaksiya verməli və onları düzəltməyin yollarını göstərməlidir.

- müəllimin nitqi dəqiq, qrammatik cəhətdən düzgün, akustik cəhətdən aydın olmalıdır. Müəllim şərh zamanı elmi təhrif və nöqsanlara yol verməmək şərtilə şagirdlərin başa düşdüyü səviyyədə danışmalıdır. Çox vaxt şagirdlər müəllimin izahını başa düşmədiklərini söylədiklərini başa düşməyən şagird başqa şagirdin izahını daha tez başa düşür. Nə üçün? Ona görə ki, şagirdlər «öz dillərində» bir-birini tez anlayırlar. Müəllim məhz bu cəhətə xüsusi fikir verməlidir.

- müəllim riyazi anlayışları və onların adlarını (terminləri) düzgün tələffüz etməklə, bunu şagirdlərdən də tələb etməlidir. Riyazi simvolların yazılışı və tələffüzünə xüsusi diqqət verilməlidir. Tələffüz edilən hər bir yeni termin yazı taxtasında yazılmalı və əgər xüsusi simvolu varsa, onu da göstərmək lazımdır.

- müəllim daim öz elmi və metodiki səviyyəsini, müvafiq kitab və jurnalları oxumaqla artırılmalıdır.

Tam-hissə” modelinin məsələ həllinə tətbiqi. Riyaziyyatın ibtidai kursunun əsasını hesab materialı təşkil etdiyindən, ilk növbədə şagirdlərin şifahi və yazılı hesablama bacarıqlarının inkişaf

etdirilməsinə və məsələ həll etmə bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Modellərlə işləməyin bir üstünlüyü də ondadır ki, onların üzərində şagirdlərin mühüm elementləri mühüm olmayan elementlərdən ayırmaq bacarığı, mücərrədləşdirmək qabiliyyəti, inkişaf etdirilir və onlar bu modelləri təsvir etmək işinə hazırlaşır. Model elə bir təfəkkür alətidir ki, onu tədqiqatçı özü ilə obyekt arasında qoyur və onun vasitəsilə həmin obyektin onun üçün maraqlı olan xassələrini öyrənir. Modelləşdirmənin məhz bu xüsusiyyəti abstraktlaşdırma, analogiya, hipotez və digər təfəkkür metodlarının müxtəlif formalarını təyin edir. Modelləşdirməni zəruri edən səbəblər çox müxtəlifdir-həmin obyektlərin alçatmaz olması, bu obyektlərin çox vaxt və vəsait tələb etməsi və s.

Modelləşdirmə - ətraf ələmin dərk edilməsi üçün effektiv bir üsuldur. Bu üsul aşağıdakıların vacibliyini tələb edir:

- tədqiqat obyekti;
- qarşısına konkret məqsəd qoyulmuş tədqiqatçının varlığı;
- obyekt haqqında informasiya əldə etmək və qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün modelin varlığı.

Yaradılmış modelin imkanları ilə originalın müəyyən və əsas xüsusiyyətləri əks edilməlidir. Original və modelin fərqli və oxşar cəhətlərinin olması ayrıca tədqiqat tələb edən bir işdir. Çünki bu, subyektiv şəkildə konkret məsələnin qoyuluşundan asılıdır. Lakin əgər model tamamilə originalın eynidirsə, artıq o model olmaqdan çıxır. Yəni bu halda biz onu model hesab etmirik.

Riyazi modelləşdirmə mürəkkəb problemlərin həlli metodu olub, üç əsas yolla yaradılır:

- 1) real prosesin birbaşa tədqiqi nəticəsində - belə modellər fenomenoloji modellər adlanır;
- 2) deduksiya yolu ilə - bu halda alınmış model hər hansı ümumi modelin xüsusi halı kimi yaranır və asimptotik model adlanır.

- 3) İnduksiya yolu ilə bu halda yaradılan model elementar modellərin ümumiləşməsi olur və ansambl modeli adlanır.

“Tam-hissə” modelinin məsələ həllini necə asanlaşdırdığını nəzərdən keçirək.

Məsələ. İki qutuda 18 karandaş var. İkinci qutudakı karandaşların sayı birinci qutudakı karandaşların sayından 4 dəfə çoxdur. Hər qutuda neçə karandaş var?

Biz indiyə qədər bu tipli məsələləri ədədləri seçib iki şərti yoxlamaqla həll edirdik. 1-ci şərt - iki ədədin cəmi 18-dir (iki qutudakı karandaşların sayı), 2-ci şərt - iki ədədin fərqi 4-dür. Cəmi 18, fərqi 4 olan iki ədəd: $11+7=18$, $11-7=4$ -dür.

Lakin məsələnin şərtindəki ədədlər böyüdükcə seçmə və yoxlama yolu ilə bu tipli məsələləri həll etmək çətinləşir.

Məsələnin həlli üçün model quraq

əvvəlcə iki bərabər hissələrə ayırırıq, $18-4=14$, Daha sonar bir hissəni, $14:2=7$

Deməli, bərabər hissələr 7-dir. Yəni birinci qutuda 7, ikincidə isə $11(7+4)$ karandaş var.

Dərslikdə həll edilmiş məsələ nəzərdən keçirilir. Bu məsələlərdə cəm (tam) və toplananların (hissələrin) bir-birilə müqayisəsi verilir. Bu müqayisədən istifadə edərək, hissələri bərabərləşdirmək, başqa sözlə eyni saylı qruplara gətirmək olur. Bununla məchullardan biri tapılır, digərini isə müqayisə şərtinə görə tapmaq olur. Məsələnin tam-hissə modeli çəkməklə həlli məsələnin şərtini daha əyani təsəvvür etməyə imkan verir. Məsələnin cəbri yolla, tənliklərlə formal həlli əvəzinə, modellərlə real canlandırma yolu ilə həlli şagirdin analitik təfəkkürünün inkişafına daha müsbət təsir edir.

Məsələ. Gün ərzində mağazada satılan televizor və kompüter detallarının ümumi sayı 56 dəfə oldu. Satılan kompüter detallarının sayı televizor detallarından 12 dəfə çox idi. Neçə kompüter detalı satıldı?

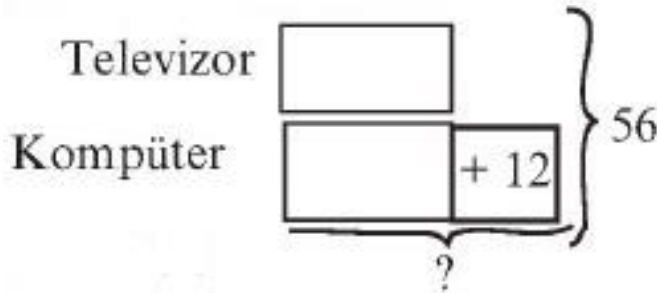
Tam: satılan detalların ümumi sayı: - 56.

Hissələr: televizor və kompüter detallarının ayrılıqda sayı.

Tam-hissə modelini müəllim lövhədə, şagirdlər isə dəftərlərində addım-addım çəkməklə müzakirə edirlər.

1. Televizor detallarına uyğun bir hissə - bir düzbucaqlı çəkilir.

2. Kompüter detalları televizor detallarını göstərən düzbucaqlı kimi bir düzbucaqlı (bir hissə) və 12 detal artıq şərtinə görə daha bir düzbucaqlı ilə ifadə edilir.

Məsələnin şərtinə uyğun tam-hissə modeli:

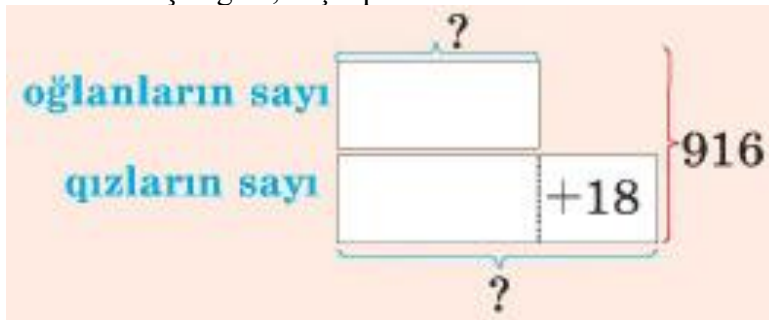
1) $56 - 12 = 44$

2) $44 : 2 = 22$ (Televizor detalları)

3) $22 + 12 = 34$ (Kompüter detalları)

Bu məsələni bir qədər mürəkkəbləşdirərək tam-hissə modeli ilə həllini şagirdlərə (uyğun səviyyəli) əlavə tapşırıq kimi vermək olar.

Məsələ: Məktəbdə 916 şagird var. Məktəbdəki qızların sayı oğlanların sayından 18 nəfər çoxdur. Məktəbdə neçə oğlan, neçə qız var?

Tam-hissə modelinin çəkilmə addımları:

Tam - şagirdlərin ümumi sayı; Hissələr - qızların sayı; oğlanların sayı.

Oğlanların sayı bir düzbucaqlı (xana) ilə göstərilir.

Qızlar oğlanlardan 18 nəfər çoxdur. Başqa sözlə, qızların sayı oğlanların sayı qədər (bir düzbucaqlı) və üstəgəl 18 nəfərdir.

Qızların və oğlanların sayını göstərən hissələri böyük mötərizəyə almaqla şagirdlərin ümumi sayı (tam) yazılır.

Tam-hissə modelinə görə məsələnin həlli: Şagirdlərin ümumi sayından 18-i çıxsaq, qızlarla oğlanların sayı bərabərləşər. $916 - 18 = 898$ ədədi iki bərabər hissənin-ədədin (hər biri oğlanların sayına bərabər olan) cəmini göstərir.

Oğlanların sayı: $898 : 2 = 449$; Qızların sayı: $449 + 18 = 467$

Məsələ. Samirin, atasının və babasının yaşlarının cəmi 131-dir. Samirin atası babasından 35 yaş kiçik, Samirdən isə 30 yaş böyükdür. Samirin babasının neçə yaşı var?

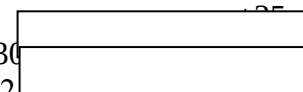
Həlli: Samir

ata

baba

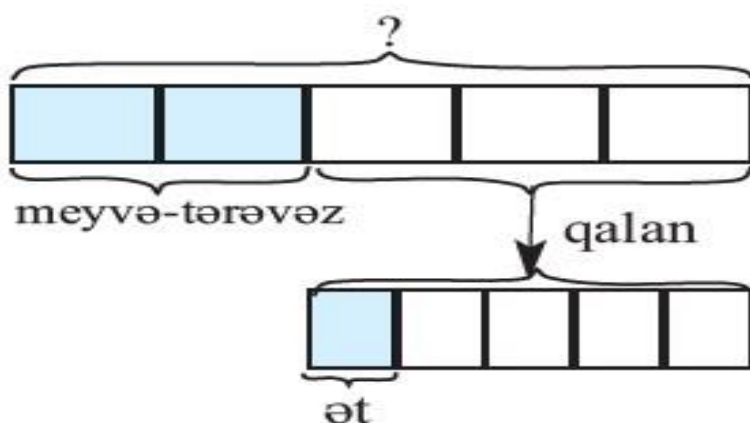

131

bərabər üç hissənin cəmi $131 + 30 = 161$ hissə $161 : 3 = 53$ -dir. Yəni atanın 42, babanın $42 + 35 = 77$, Samirin isə $42 - 30 = 12$ yaşı var.

Bəzən bir məsələni həll etmək üçün iki mərhələli model qurmaq lazım gəlir. Məsələ. Gülnar xanım pulunun $\frac{2}{5}$ hissəsinə meyvə-tərəvəz, qalan pulunun $\frac{1}{5}$ hissəsinə isə 1 kqət aldı. 1 kqətin qiyməti 9 manat olarsa, Gülnar xanımın əvvəlcə nə qədər pulu olduğunu tapın.

Məsələnin həllinə sonuncu məlumatdan başlayaq:

1. Gülnar xanım 1 kq ətə 9 manat pul verdi. Bu qalan pulun $\frac{1}{5}$ hissəsidir.

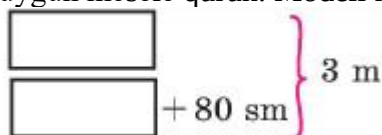
Qalan pul: $5 \cdot 9 = 45$ manat olar.

2. Pulun $\frac{3}{5}$ hissəsi 45 manatdır, onda $\frac{1}{5}$ hissə: $45 : 3 = 15$

3. Gülnar xanımın bütün pulu: $15 \cdot 5 = 75$

“Tam-hissə” modeli vasitəsi ilə məsələ həll etmək bacarığını möhkəmləndirmək məqsədi ilə şagirdlərə belə tapşırıqlar da vermək olar:

Tam-hissə modelinə uyğun məsələ qurun. Modeli məsələyə uyğun tamamlayın:

Ədəbiyyat

1. F.İbrahimov “İbtidai məktəbdə riyaziyyat tədrisinin bəzi məsələləri”, Bakı, 2006.

2. T.Məmmədova, “İbtidai sinif riyaziyyat dərslərində modelləşdirmə metodunun tətbiqinin inkişafetdirici funksiyaları” 5-ci Beynəlxalq Simpozium, 2015

3. Z. Qaralov “Riyaziyyat I-IV”. Bakı, 2004.

4. Володарская, И. Моделирование и его роль в решении задач/ Матем.2006.

5. Ермолаева А. А. Моделирование на уроках в начальной школе. М., 2009.

Summary

In addition to providing students with a certain amount of necessary knowledge, their mental development and cognitive motives should be formed. The role of the issue in the development of mathematical thinking in students is an undeniable fact. The possibilities of modeling in increasing visibility are very wide. The use of a "full-part" model in solving the problem allows you to easily solve problems by calculation

III BÖLMƏ

AZƏRBAYCANŞÜNASLIQ VƏ FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Abbasəliyeva Rüxsarə Ziyad qızı

S.C.Pişəvəri adına Humanitar fənlər gimnaziyası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

DİL TƏLİMİ ZAMANI KOMMUNUKATİVLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: mənimsəmə, kommunikativ, təlim prosesi, situasiya, səviyyə, metod, dil materialı.

Key words: mastery, communication, educational process, situation, level, method, language material

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 2001-ci ilin iyulunda imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı elə bir tarixi. Dünya liderləri arasında bu günə qədər dil məsələsinin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmayıb. Dövlət başçısı hörmətli İlham Əliyev doğma ana dilimizə, milli adət-ənənələrimizə, qədim mədəniyyətimizə böyük həssaslıqla yanaşır, Azərbaycan dilinə dair xeyli mühüm qərarlara imza atıb [1].

Azərbaycan dilnin xarici dil kimi tədrisi metodikasının əsas müddəalarından bəhs edərkən elmi yox, təlim sistemini və ya təlimin məqsəd, forma, məzmununu və material seçimini şərtləndirən təlim prosesinin ümumi modeli nəzərdə tutulur. "Metod" anlayışı xüsusi ədəbiyyatlarda iki mənada – təlim zamanı istiqamət kimi və tədris və təlim üsullarının cəmi kimi işlənir. "Geniş mənada metod – təlimdə prinsipial istiqamətdir, dar mənada isə – təlim üsullarından biridir". Burada metod sözünün məqsədi dilə praktiki yiyələnməkdir, təlimi isə dil materialının şüurlu mənimsənilməsi əsasında aparılır.

Azərbaycan dilnin xarici dil kimi tədrisi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- 1) şüurluluğa əsaslanan təlimin kommunikativ və ya praktik istiqaməti;
- 2) dil materialının seçimi və təqdimatına funksional yanaşma, leksika və morfologiyanın sintaktik əsasda öyrənilməsi kimi seçimi;
- 3) dil materialının kompleks təşkili;
- 4) tələbələrin ana dilinin rəşional uęotu;
- 5) təlim prosesi zamanı ölkəşünaslıq;
- 6) təlimin konkret məqsəd və şərtlərinin, həmçinin tələbələrin psixoloji xüsusiyyətlərinin uęotu.

Sadələnan müddəalar didaktikanın ümumi prinsiplərinə əsaslanır və Azərbaycan dilnin xarici dil kimi tədrisi metodikasının psixoloji və dilçilik əsasları ilə sıx baęlıdır.

Azərbaycan dilini öyrənməyə bařlayan insanların ęoxu bu dilə praktik yiyələnməyə, ünsiyyət qurmaq imkanı əldə etməyə ęalıřırlar. Bu cəhd Azərbaycan dilinin və ya hər hansı bir xarici dilin təliminin praktik kommunikativ istiqamətini şərtləndirən əsas amildir.

Bu zaman qrupda hər bir tələbənin təlim məqsədləri müxtəlif ola bilər: bəziləri Azərbaycana turist kimi gəlməyi və yolda, küçədə mağazada, kafədə və s. yerlərdə Azərbaycan dilində ünsiyyət qurmağı bacarmaq istəyirlər; digərləri öz ölkələrində Azərbaycandan gələn turistlərlə bələdçi kimi işləmək istəyirlər; digərləri isə məşęuliyyət növləri üzrə Azərbaycana gəlmək, azərbaycanlılarla işęüzar münasibət qurmaq istəyirlər. Beləliklə, təlimin kommunikativ praktik istiqaməti bir tərəfdən təlimin son məqsədlərini əks etdirir, digər tərəfdən isə məhz bu məqsədlərə ęatmaq üçün bütün təlim prosesinə nüfuz edir.

Təlimin kommunikativ yönümü hər hansı bir dil hadisəsinin (leksik, qrammatik və s.) məşęələlərdə təcrid olunmuş şəkildə deyil, məndə, cümlədə onun nitqdə istifadə olunma xüsusiyyətləri əsasında digər dil hadisələri ilə əlaqəni göstərməklə tətbiq edilməsinin vacibliyini

göstərir. Məhz təlimin kommunikativ istiqaməti dinləyənlərin hər hansı səviyyəsində və hətta başlanğıc mərhələdə bütün tapşırıqların orijinal nitq ünsiyyəti şərtlərinə maksimal yaxınlaşmasını, tələb edir. Artıq tələbələr yalnız onların ətrafındakı əşyaları bildirən bir neçə sözü bildikləri dərslərdə - Bu kitabdır; Kitab burdadır; Bu kitab maraqlıdır və s. kimi sadə cümlələri başa düşməli və qurmalıdırlar.

Tələbələr sualın sadə formasını mənimsədikdən sonra cavabda mənimsənilməli və möhkəmləndirilməli olan formaları əldə etmək üçün, onlardan belə üsulla soruşmaq olar. Məsələn: yaşamaq və işləmək feilləri ilə əlaqəli suallara vermək olar: Siz harada yaşayırsınız? Siz hansı şəhərdə yaşayırsınız? Siz hansı evdə yaşayırsınız? Siz hansı mənzildə yaşayırsınız? Siz harda işləyirsiniz? və s. Ailə üzvlərinə aid olan (ata, ana, bacılar, qardaşlar, həyat yoldaşı və uşaqlar) və məhdudlaşdırılmış dil materialı çərçivəsində qurulmuş başqa suallar da verilə bilər. Belə suallar söhbət illuziyasını yaradır və tələbələri bu səviyyədə mümkün qədər təbii ünsiyyət şəraitinə yaxınlaşdırır. Dilə dair biliklər və nitq bacarıqları artdıqca oxşar sualların forma və məzmunu çətinləşir, təbii illuziya daha da artır. Əgər tələbə təkcə cavab vermir, hətta bir – birlərinə sual da verirsə, onda bu illuziya daha güclənir.

Əgər şagird materialı mexaniki yadda saxlamayıb, fənnə şüurlu şəkildə yiyələnirsə, onda böyükələrin təlimi uğurlu keçir. Fəaliyyət nəzəriyyəsini yaradan psixoloqlar istiqamətləndirmə fəaliyyəti necə səmərəli həyata keçirməyi göstərən qaydaların əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirlər. Dil haqqında seçilmiş minimum nəzəri məlumatlar – xüsusi tərtib olunmuş qaydalar – bu prosesi əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirir. Xarici dildə nitq fəaliyyətinin istiqamətləndirici əsasını təşkil edən qaydalar qısa təlimat xarakterli olmalıdır. Çünki dərslərdə nəzəriyyə tədris vaxtının 15%-dən çoxunu təşkil etməməlidir, qalan vaxt isə praktikaya həsr olunmalıdır.

Öyrənilən xarici dil haqqında minimum nəzəri məlumatlar, tələbələrə onun sistemi qurmağa və tərtib edilmiş nitq vərdişi, bacarığını bir qədər dəyişdirilmiş şəraitə keçirərək, bu əsasda dilə yiyələnməni təkmilləşdirməyə imkan verir. Nisbətən sadə qrammatik sistemli əcnəbi dili öyrənərkən əsas diqqəti leksik ehtiyatın genişləndirilməsinə ayırmaq və əsasən yaddaşa güvənərək nəzəriyyəni təxminən çıxarmaq olar. Ancaq Azərbaycan dilinə yiyələnen zaman hətta başlanğıc mərhələdə belə nəzəri biliklərin minimum olması mütləqdir. Əks halda təlim prosesi ünsiyyət şəraitinin dəyişdirilməsi zamanı belə istifadəsi mümkün olmayacaq, bir neçə standart dialoqun mexaniki əzbərlənməsinə çevriləcək.

Təlimin şüura əsaslanan kommunikativ istiqamət prinsipi Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasının aparıcı prinsipidir. Dil materialının seçimi, təsviri və təqdimatına funksional yanaşmanın zərurəti məhz təlimin kommunikativ istiqamətinin tələbidir. Hər yeni sözü və ya morfoloji formanı dərhal nitqə daxil etmək, yəni sintaktik əsasda cümlədə işlətmək lazımdır. Təlimin əvvəlindən dil materialının bütün səviyyələrindən (fonetika, morfolojiya, sintaksis, leksika) seçilməli; kompleks şəkildə verilməlidir.

Ünsiyyət adətən konkret həyatı situasiyalarla bağlı olur. Demək olar ki, bütün xarici dillərin tədrisində başlanğıc mərhələdə rast gəlinən ilk 20 – 30 mövzu çox az dəyişikliyə uğrayır. Bu “Tanışlıq”, “Mənim iş günüm”, “Dərslərdə”, “Mağaza”, “Nəqliyyat”, “Telefonla danışmaq” və s. dir.

Hər belə ümumi mövzu bir neçə situasiyaya bölünə bilər. Tanışlıq məsələn, işdə, dərslərdə, küçədə, qonaqlıqda baş verə bilər. Həmkarlar, tələbələr, böyükələr tanış ola bilərlər. Kimin tanış olmağından, tanışlıq şəraitində iştirakçıların sosial rolundan asılı olaraq, dialoqun xarakteri də bir qədər dəyişir. Hər bir ünsiyyət situasiyasının məzmunu dialoji birləşmələr və ya danışanların nitq məqsədlərinə cavab verən, 4-6 replikadan ibarət qısa dialoqlar təşkil edir. Bəzi ünsiyyət situasiyaları çərçivəsində həmçinin bioqrafik və ya digər xarakterli məlumatları daxil edən 7-12 cümlədən ibarət qısa monoloq istifadə oluna bilər. Bir mövzu çərçivəsində konkret ünsiyyət situasiyasının seçimi peşəkar maraqlardan və tələbələrin psixoloji xüsusiyyətlərindən, həmçinin hər qrupun təlim məqsədlərindən asılı olaraq müəllimlər tərəfindən aparılır. Belə ki, tələbələr arasında bu, biri azərbaycanlı olan iki gəncin tanışlığı ola bilər.

Təlim prosesi zamanı aparıcı yeri dialoq və ya monoloq xarakterli mətnlər tutur, ancaq bunlar həmin mövzuya uyğun olan və seçilmiş situasiya və ya mövzu çərçivəsində ünsiyyəti təmin edən minimum dil materialını ehtiva etməlidir. Məsələn, “Tanışlıq” mövzusuna təbii olaraq

yaşamaq, oxumaq, işləmək kimi fellər; Mənim 20 yaşım var; Mənim qardaşım var; Mənim qardaşım yoxdur kimi konstruksiyalar; - Sizin adınız nədir?

- Mənim adım Əlidir və s.kimi sadə dialoq vahidləri daxil etmək. Əgər bu mövzu, başlanğıc mərhələ dairəsində, ilkin məşğələlərdə verilsə, material beş dərs çərçivəsində məhdudlaşdırıla bilər.

“İş günü” mövzusunə təbii olaraq hər səhər, hər gün, hər həftə və ya bazar ertəsi, çərşənbə, bazar günü, səhər saat yeddində, saat birdə və ya beş dəqiqə getmək, yarım saat getmək və s. vaxt bildirən konstruksiyalar; işə, məktəbə, universitetə, mağazaya getmək; televizora baxmaq və s. söz birləşmələri daxil edilə bilər.

Ana dili xüsusiyyətləri, istənilən dilin, o cümlədən Azərbaycan dilinin mənimsənilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Xarici tələbələr uzun müddət Azərbaycan dilində ismin hallarını səhv salırlar. Tez-tez fellərin (zaman növlərinin) istifadəsi ilə bağlı səhvlərə də rast gəlinir.

İki dilin müqayisəsi zamanı dil hadisəsini üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) tələbələrin ana dilində bənzəri olan;
- 2) tələbələrin ana dilində bənzəri olmayan;
- 3) iki dildə qismən üst-üstə düşən.

Birinci qrupa aid olan dil hadisələri nisbətən asan mənimsənilir, belə ki, bu zaman ana dilinin nitq verdiyi və bacarıqlarının Azərbaycan dilinə köçürülməsi həyata keçirilir. Buna görə də birinci qrup hadisəni, nisbətən az miqdarlı tapşırıqların köməyi ilə yalnız işarə etmək və möhkəmləndirmək olar.

Tələbələrin doğma dilində olmayan hadisələri, məsələn, Mənim qardaşım var; Mənim 20 yaşım var və s. konstruksiyaları nəzərdən keçirərkən, onların mənasını ana dilinin yaxın ekvivalentinin köməyi ilə izah etmək əhəmiyyətli dərəcədə tapşırıqlar vermək lazımdır (3).

İş prosesi zamanı daha çox diqqəti ana dilinin mənfi təsiri görünən, mənimsəmə üçün daha çətin olan, Azərbaycan və ana dillərində qismən üst – üstə düşən hadisələrə yönəltmək lazımdır. Tələbələrin nitqində yaranan səhvlər xüsusilə möhkəmdir və müəllim onlara böyük diqqət ayırmalıdır. Məsələn, məşğul olan, məşğul olmaq, qulaq asan, dərs oxuyan, dərs oxuyanda, dərs oxumaq və s. bu kimi feli birləşmələrin istifadə edilməsini nəzərdən keçirərkən onların məna çalarlarını ayırmaq, daha çox işləndiyi söz birləşmələrinin formal əlamətlərini göstərmək, hər iki dildə bu feli birləşmələrin işlənməsinin uyğunsuzluğunu dəqiq tapmaq, verdiyi və onların istifadə edilməsinin möhkəmləndirilməsi üçün maksimal miqdarda çalışmalar vermək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iki dildə qismən üst – üstə düşən (uyğunlaşmayan) hadisələr, əsas etibarilə söz işlətmə və sözlərin uzlaşması xüsusiyyətlərinə aiddir.

Azərbaycan dilinin təlimi zamanı tez – tez ana dil xüsusiyyətlərinin rəşional uçotu problemi ilə yeni sözlərin semantizasiya edilməsi və xarici dil materialının mənimsənilməsi üçün tərcümədən istifadə edilməsi məsələsini əlaqələndirirlər. Əgər tərcümədən yoxlama forması kimi danışıq, başlanğıc mərhələdə tərcümə üzrə çalışmalar tapşırıqların ümumi miqdarının 5 %-dən 20 %-ə qədərini təşkil edə bilər. Təcrübə göstərir ki, bundan sonra tərcümə tədrisən yeni sözlərin semantizasiya forması kimi digər üsullarla əvəz olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası. 2012-02-03.
2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu Dövlət dilinin əlifbası.
3. Tanrıverdiyev Əzizxan. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil. 2017, 180 s.

Summary

The article considers how the communicative and practical side of learning reflects, on the one hand, the ultimate goal of learning, and, on the other hand, permeates the entire learning

process to achieve these goals. The author notes that the selected theoretical information about the language greatly facilitates this process. At the initial stage, such theoretical knowledge should be kept to a minimum. From the very beginning of training, the language material should be selected and given comprehensively. The choice of language material is a requirement of the communicative direction. Dialogues and monologue material should take a leading place at the initial stage of training. However, these texts should be relevant to the topic or contain a minimum of language units related to the lesson material.

Abdullayeva Təranə Yaşar qızı
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz, elmi işçi

KLASSİK ŞƏRQ NƏSİHƏTÇİLİK ƏNƏNƏSİNDƏ ATADAN OĞULA NƏSİHƏT VƏ FÜZULİNİN “FƏZLİYƏ NƏSİHƏT” ƏSƏRİ

Açar sözlər: Şərq, nəsihət, ənənə, janr, Füzuli, “Fəzliyə nəsihət”

Key words: East, advice, tradition, genre, Fuzuli, "Advice to Fazli"

Qədim və Orta əsrlər ədəbiyyatımız öz forma və məzmununa görə ümumşərq və türk ədəbiyyatı ilə sıx bağlıdır. Xüsusilə, Azərbaycanda İslamın qəbul olunmasından sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatımızda da ərəb-fars poetik ənənələrinə köklənmə və həmin qaynaqlar əsasında formalaşma özünü açıq büruzə vermişdir. Təbii ki, bununla yanaşı ideya və mövzu baxımından klassik ədəbiyyatımız öz milliliyini də itirməmişdi. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatında geniş işlənən nəsihətnamə janrı da özünəməxsus yerə sahibdir.

Ərəb sözü olan və öyüd, yol göstərmə mənasını ifadə edən “nəsihət” bədii ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə olunaraq janra çevrilmişdir. Ə.M.Mirəhmədov tərəfindən tərtib olunan və 1988-ci ildə çap edilən “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” adlı kitabda bu haqda aşağıdakı fikirlər qeyd edilir: “Nəsihətnamə” - Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-tərbiyəvi səciyyə daşıyan, həm şeir, həm də nəsr şəklində yazılan əsərlər. Nəsihətnamə müəllifin həyat təcrübəsinə və xalqın müdrik sözlərinə əsaslanaraq müəyyən nəsihətamiz, tərbiyəvi fikirlər ifadə edir... Didaktik səciyyədə olmaları bəzən nəsihətləri bədii cəhətdən, sənətkarlıq baxımından sönük edir.

Müasir ədəbiyyatda nə bu forma, nə də ona aid termin mövcuddur” (1, s.163).

Zaman Əsgərli isə özünün “Poetika: izahlı sözlük” adlı kitabında qısa olaraq belə qeyd edir. “Nəsihətnamə - nəsihətlərin toplandığı kitab” (3, s.168).

Demək olar ki, bir çox klassiklərin yaradıcılığında yer alan nəsihətnamələr insana, gənc nəsle yol göstərmək, onları tərbiyə etmək, hərtərəfli ideal insan, nümunəvi cəmiyyət yaratmaq üçün bir vasitə idi. Hələ qədim dövrlərdən meydana çıxan, şifahi xalq ədəbiyyatında da özünü göstərən və təsəvvüf, eləcə də klassik Şərq ədəbiyyatı üçün ənənəvi olan nəsihətçilik, nəsihətnamə yaratmaq, oğluna nəsihət yazma ənənəsi ümumşərq ədəbiyyatı kontekstində türk ədəbiyyatında, eləcə də dini-təsəvvüf ədəbiyyatında ənənəyə çevrilmişdir.

Atadan və ya daha geniş mənada valideyndən uşaqlara nəsihəthət yazmaq ənənəsinin tarixi ilk insan və ilk peyğəmbər olan Hz. Adəmə gedib çıxır. Bəzi mənbələrdə Hz. Adəm və Hz. Nuhun ölümündən əvvəl övladlarına dünya və axirət həyatı haqqında nəsihətləri olduğu bildirilir (4, s. 68-105).

Şərq və İslam cəmiyyətlərində ata-anadan övladlara nəsihət ənənəsinin izləri çox açıq olub, qədim dövrlərə gedib çıxır. Qədim Misirdə Kral Merikare və Kral Amenemhatın oğulları üçün yazılmış nəsihətlər vardır (5, 1992: 57).

Atadan oğula nəsihət yazmaq ənənəsi dahi şair M.Füzuli yaradıcılığından da yan keçməmişdir. Onun bədii irsində nəsihət məzmunlu əsərlər kifayət qədər çoxdur. Oğluna yazdığı

“Fəzliyə nəsihət” adlı fərdi əsər isə bu ənənəyə uyğun qələmə alınmış dəyərli nümunə sayılır. Belə ki, qəsidə formasında yazılmış nümunənin məzmunu ənənəvi qəsidələrdən fərqli olaraq nəsihətamiz xarakter daşıyır. Əsər 27 beytdən ibarət olub, aşağıdakı misralarla başlanır.

İstədim aləmin işini etmək imtahan,
Oldum bu məqsəd ilə cahan seyrinə rəvan (2, s.313).

Daha sonra qoca bir bağbanın meyvə yetişdirmək ümidilə fidan əkməsi və uzun səylər nəticəsində yetişən fidanın getdikcə böyüməsi, qol-budaq atması meyvə əmələ gəlməsi və meyvənin zamanla yetişib ağacdən ayrılması kimi təbiət qanunauğunluqları şair tərəfindən bədii boyalarla əks olunur. Bütün bunlar isə insan həyatı ilə vəhdətdə verilir.

Meyvə ilə ağac bizə də bir nümunədir,
İbrət götür, gözəl deyilibdir bu dasitan (2, s.313).

İnsanı, onun böyüyüb boya-başa çatmasını, müstəqil həyata addım atmasını təbiətin qayda-qanunları ilə izah edən Füzuli insanın dünyaya gəlməsini, ata-anasının dəstəyi ilə böyüyüb boya-başa çatmasını, bir fidanın, meyvənin yetişməsi ilə təsvir edir.

Meyvə ki, əsl məqsəd idi zahir olacağın,
Əvvəl şükufədən o qida aldı bir zaman.
Ayrıldı bir qədər böyüyüncə şükufədən,
Yarpaqla şaxədən o qidalandı durmadan...
Həddi-kəmalə çatmadan o, meyvə daima
Üstündə idi ol ağacın şad, kamiran.
Dəydi ağacla bir-birin zidd oldular,
Rəng ilə ətri verdi bu ziddiyyəti nişan (2, s.313).

Vaxtı gəlib-çatanda övladın ata-anadan ayrılmasının, müstəqil həyata qədəm qoymasının vacibliyini bildiren Füzuli yenə fikirlərini təbiət qanunları ilə bədii şəkildə ifadə edir. Əks halda bunun hər iki tərəfə zərər verəcəyini bildirir.

Meyvə dərilməz isə ağacdən bu qaydadır,
Dövrən əlilə hər ikisinə yetər ziyan.
Həm meyvəni əzib, çürüdüb məhv edər hava,
Həm də dəyər ağac başına daş zaman-zaman (2, s.314).
Növbəti beytlərdə isə fikrini daha açıq ifadə edən şair oğluna müraciətlə deyir:
Salsan həqiqət aləminə yaxşı bir nəzər,
Sən meyvəsən, mən isə ağac, dəhr busitan (2, s.314).

Özünü ağaca, oğlunu isə onun meyvəsinə bənzədən şair, dünyanı bağ, onu yetişdirən fələyi isə bağban hesab edir. Əsərin bir hissəsini bu cür izahlara yer verən şair, sona doğru Şərq nəsihətçilik ənənəsinə uyğun olaraq öz övladına nəsihət etməyə və mənəvi-əxlaqi, məntiqi və estetik fikirlərinin nəsihətamiz bədii ifadəsinə çalışır.

Füzulinin qələmə aldığı nəsihətlərin məzmununda isə diqqət çəkən əsas məqam övladını müstəqil həyata, sərbəst yaşamağa təşviq etməsidir. O, öz nəsihətləri ilə bunun müsbət və mənfi tərəflərini qeyd etməklə yanaşı, həm də övladına yol göstərir.

Mənsiz yaşa, qazan hörmət, etibar,
Mən maneyəm, yoxunsa bu gün nam ilə nişan.
Şahin balasının var əgər seydə qüdrəti,
Əlbəttə, məsləhətdir edə tərki-aşıyan (2, s.315).

Sonda isə öz əsərini bir hikmət adlandıran şair, əsəri aşağıdakı misralarla sonlandırır.

Dünyanı nəzmə salmaq üçün hikmət oldu bil,
Hər söz ki. Söyləmiş bu Füzuliyi-natəvan (2, s.315).

Aparığımız təhlillərdən belə nəticəyə gəlirik ki, Füzulinin yüksək ideyalar ifadə edən “Fəzliyə nəsihət” əsəri həm forma cəhətdən Şərq nəsihətnamələrinin quruluşuna uyğun gəlir, həm də ideya cəhətdən təkcə öz oğluna deyil, ümumiyyətlə insanlara, xüsusən, gənclərə müsbət xüsusiyyətlər aşılamağa çalışan bir bədii nümunə kimi olduqca qiymətlidir. Belə ki, əsər gəncləri bir fərd, bir insan kimi müstəqil, öz gücü, əməyi ilə ayaqda dayanmağa səsləyir. Burada, həm də valideyinə müraciət edən şair müəyyən bir zaman sonra övlad və valideyinin bir-birinə maneə

olmaması üçün yolların ayrılmasının vacibliyini vurğulayır. Bütün bunlar şeirin müasir dövrdə də məzmun və ifadə etdiyi fikirlər baxımından aktuallığını göstərir. Xüsusən, gənc nəslin tərbiyəsində bu cür əsərlərin təbliği olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Ə.M. Mirəhmədov – Bakı. "Maarif", 1988. – 268 səh.
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. IV cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 344 səh.
3. Zaman Əsgərli. Poetika: izahlı sözlük. Bakı – "Elm" – 2014. 262 səh.
4. Köksal m. Asım, Peygamberlər Tarihi, TDV yay., s. 68, 105, Ankara, 2011.
5. Uğur Ahmet, Osmanlı Siyasetnameleri, Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 1992.

Summary

The Ottoman advice letters (Nasihatname) is one of the most penned literary species in the Turkish Literature. They can be found since the appearance of first written works of Turkish language. There are numerous advice letters written by the elders of the state, cultleaders, Islamic scholars and many poets and writers in the Turkish Literature. Among these types, there are texts and works in which fathers give advices to their sons, grandfathers give to their grandchildren, mothers give to their daughters and uncles give to their nephews. Some of these works were written as a separate work in the form of translation and compilation, and some of them written in the level of verse form. In this article information were given about the advice letters that were written by parents for their children, nephews or for their grandchildren and reasons for writing these Advice Letters and their features of literary style were tried to be explained. Besides, the article focuses on the most discussed issues of these works. Luqman Hakim's advices to his son and its effects on the most discussed issues in advice letters were evaluated in the context of writing advice from father to son. Some love masnavi's and some of the advices which were written by poems with mothers' mouth and were given by mother of heroes to their daughters in the nineteenth century were investigated. Similarities and differences of advice letters that are written by parents to their children with other types of advice letters were also discussed in the article.

Ağayeva Nigar Ağaddə qızı
Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

MÖVLUD SÜLEYMANLININ "KÖÇ" ROMANINDAKI YUXULARDA ADƏTLƏR

Açar sözlər: yuxu, yuxu mətnləri, adətlər, inanclar, subyektiv zaman, məkan, obraz, xronotop

Key words: dream, dream texts, habits, beliefs, subjective time, space, image, chronotope

Azərbaycanın görkəmli yazıçılarından biri olan Mövlud Süleymanlı 20-ci əsrin əvvəllərində hər kəsin marağını cəlb edən "Köç" adlı roman yazdı. Bu əsər yaşadığı dövrün qəlibləşmiş sujet xətlərindən uzaq yeni bir cığır açmışdı. Əsəri oxuyarkən yazıçının türklərin qədim tarixini bildiyi, adət-ənənələrinə dərinlən bələd olduğu aşkar olur. Bu romanda sənətkarın öz dili ilə desək o tarixi yuxular yazmışdır.

Biz bu tədqiqatımızda "Köç" əsərindəki obrazların gördüyü yuxuları, yuxuların yozulması, görülən yuxuların həyata keçməsi, ifadə etmək istədikləri anlam və s. araşdırmağa çalışacağıq.

Əsər İmir adlı altı yaşlı bir oğlanın gördüyü və həyata keçən yuxuları ilə başlayır. Əsərin əvvəlində sənətkar zaman olaraq indiki zamanı qeyd etsə də əsərin irəliləyən hissəsində yazıçı keçmişə qayıdaraq hər şeyi lap ilk çağlarından anlatmağa başlayır.

Romana əlavə edilən yuxu mətnləri hansı missiyanı yerinə yetirir, mətnin sujet xəttini necə dönüştürüb dəyişdirir bu suallara cavab tapmağa çalışacağıq. Bundan başqa yuxu mətnləri araşdırılarkən zaman, məkan, obrazlar (sujet xətti) ilə yanaşı aşağıdakı sadalanan məsələlər də ələ alınacaqdır.

- Əsərdə qeyd edilən yuxuların mərhələlərinin aşkara çıxarılması, hansı yuxuların hansı mərhələlərdən keçməsi, hansı mərhələlərin olub olmaması (yuxuya hazırlıq, yuxu görmə, yuxunun yozumu, yuxunun nəticəsi) təhlil olunacaq.
- Zaman ünsürü məkanla əlaqələndirilərək Mikayıl Baxtinin xranatop teoriyasından istifadə ediləcək, yuxu mətnlərində psixoloji zaman yaxud subyektiv zaman yumağı (xranatopu) funksiyası araşdırılacaqdır.
- Əsərdəki şəxs, obraz ünsürünün ruhi dərinlik qazanmasında isə yuxu mətnlərinin Ziqmund Freydin teoriyası olan "Yuxu yozumu" ilə bağlı fikirlərindən yararlanılacaqdır.

Əsərin əvvəlində deyildiyi kimi Oral iki yüz il idi ki obadan çıxmışdı. Oral əgər sağ olsaydı iki yüz yaşdan çox olardı yaşı. Sözsüz ki, bu İmirin gördüyü növbəti yuxusu idi.

Əsərdə bir sıra obrazlar yuxu görür. Bu obrazlar bəzən kəmkret olur bəzən isə bir kəndin yuxusu olur. Bildiyimiz kimi Köç romanında əsas yuxu görən obraz Qarakəllə Göyüşün kiçik oğlu altı yaşlı İmirdir. Əsər İmirin yuxusu ilə başlayır. Romanın fərqli zaman kəsiyində onun yuxugörməsi ilə bağlı fraqmentlər verilir. İmirin gördüyü bu fraqmentlərdən ibarət yuxular bəzən öncəki hadisələri izah edirsə, bəzi yuxuları gələcəkdən xəbər verir. Bu yuxuların bəzilərini hadisələr hazırlayırsa bəziləri gözlənilməz halda baş verir.

Romandakı yuxuların sujet xətti, və funksiyaları fərqlidir. Burada bəzi yuxular xəbərdarlıq funksiyası daşıdığı halda bəziləri keçmişdən məlumat verir, bəziləri isə gələcək ilə bağlı olur. Əsərdə yuxu görən əsasən İmirdir, elə ilk yuxu da İmirin yuxusudur.

İmirin ilk yuxusu: Altı yaşlı İmir bir il idi yuxusunda burulğana düşürdü. Göyüydümü, suyudumu, quruydumu, haraydısı, bir quyunun ağzıydı, min cür boya bir-birinə qarışa-qarışa İmir də içində yumurlanıb-yumurlanıb dörd oynayırdı. Əlləri ayaqları, üz-gözü əyilənə kimi fırlanırdı. Necə deşilirdi, bir-birinə qarışa-qarışa burulan rənglərin qanı axırdı (4, 15).

Yuxu ilk başda qarışıq görünsə də burada dərin psixoloji məqam var. Qeyd edim ki yuxunun görülmə mərhələsində yuxunu görməyə əsas verən heçbir hadisə yoxdur. Yuxu görülür ancaq heçkim tərəfindən yozulmur və nəticəsi olmur. Bundan başqa bu yuxu romanın sonuna doğru fərqli formada təkrar görülür. Əvvəldə görülən yuxu oxucuya bir şeyi ifadə etməsə də sonlara doğru təkrarən görülən yuxu bir çox şeyi deməyə əsas verir. Əsərin sonunda İmirin gördüyü yuxuda da eyni ilə hərtərəf rəngli idi və bu rənglər Bəkilin əlini üzünə sürtməsi ilə qan olur. Yuxuda qan görmək bildiyimiz kimi qovuşuq anlamına gəlir. Daha sonra atlılar peyda olur. Həmin atlılar isə düşmənlər deyildi, qayıdıb gələn Oral əmi idi. Hər iki yuxunu yozarkən belə qənaətə gəlmək olar ki, yuxuda görülən rənglər Qarakəllələrin ruhudur və onlar bir birinə qarışa qarışa qovuşurlar. Bunu İmirin ikinci yuxusundan daha aydın bilmək olur.

İmirin ikinci yuxusu: Yuxusunda boğanaqsız, burulğansız yamyaşıl dinc bir çöllük vardı. Göy də yaşıl idi günəş də. İmirin qanadı yox idi, qollarıylaca yaşıl göyde quşlardan da yaxşı uçurdu. Səssizlik idi. Amma İmir bu yaşıl qaraltılarla danışdı, gülürdü. Nə səs vardı, nə gülüş səsi. Amma oyun çıxarda-çıxarda səssiz-sözsüz danışdırlar. Nənəsi həyətdə kəlağayı yelləyirdi. Nənəsinin də elə bil səsi yoxuydu. Amma İmir nənəsinin nə dediyini eşdirdi.

- Gəl, ay İmir gəl, bu gün cümə axşamıdır, qazan asmışam. Gəlin bacamızın ağzına qonun. Gəl, gəl, onları da gətir.

Kəndi yemək iyi bürümüşdü, nənəsi pişirdiyi yeməkdən qablara pay qoyub dua oxuyurdu. Pisirdiyi yeməyin alovu burulub İmirə sarı gələndə İmir aylır yuxudan (4, 42).

İlk baxışda İmirin bu yuxusu psixoloji təsiri güclü olan, xəyallar aləmi ilə dolu yuxu kimi görünür. Burada yuxunu görməyə əsas verən hansısa bir hadisə yoxdur, yəni yuxuya hazırlıq

yoxdur, yuxu görülür heçkim tərəfindən yozulmadan qalır ancaq bu görülən yuxunun bir nəticəsi olur.

İmirin bu yuxusu əslində yazıçı tərəfindən hadisələr vasitəsi ilə yozulur. Belə ki, yuxuda İmirin danışdığı yaşıl qaraltılar keçmiş Qarakəlləllilərin ruhlarıdır və onlar adlarına asılmış qazanlardan gələn iylərə sarı gedirlər və bacalarına qonurdular.

Bildiyimiz kimi, islamdan öncə bir sıra inanclar, rituallar vardır ki, onlar islamla əlaqəli deyildir, islam dininə sonradan əlavə edilmişdir. Bunlardan təsbəh çevirmək, qurban kəsmək, ölən insana Quran oxumaq, cümə axşamının müqəddəs olması və s. inanclar, rituallar buna aiddir. Cüməaxşamı günü yemək bişirmək, ruhları çağırmaq islam dinində olmayan əski türk inancından bu dinə calaq edilmiş bir ritual idi. Yazıçı burada islama vurğu edərək romanda hələ keçmişdən danışarkən Tanrının adının dəyişib Allah olduğunu, bu Allahın insanlara bənzədiyini, insanları təbəqələşdirdiyini, çalıb-oxumağı, sevib-sevilməyi qadağa elədiyini, hətta insanların bir-birini vurduğu tüfənglərin də yaranmasında Allahın adının əli olduğunu deyir (4, 122). Bu yazıçının islamla bağlı oxucuya verdiyi dəyərli mesajlardan biridir. Tanrının adının dəyişib Allah olması və insanlara bənzəməsi məsələsi günü bu gün də aktual olan gerçək islamla əlaqəsi olmayan, insanların özünün uydurduğu islam inancından xəbər verir.

Təbi ki, romanın yazıldığı dövrə baxsaq islam dini tam idrak edilməmiş, hakk elədiyi sevgini qazanmamışdı, bu din qadağalar dini kimi anlaşılmışdır. Burada yemək pişirilərək ruhların çağırılmasının islam inancı ilə heç bir şəkildə əlaqəsi yoxdur. Yazıçı keçmiş adətlər və inanışlar barədə dərin bilgiyə sahibdir. buradakı ruhların quş kimi öz evlərinin bacalarına qonması da islam inancından öncəki inanca dayanır. Əski Türklərdə insan ruhları "quş" şəkilində düşünmüşdür. İnsanlara can vermədən öncə bu ruhlar göylərdə quş olaraq yaşarlar. İnsanlar öləndə də göyə uçarlar. İslamdan sonra da "sunkar boldi-sungur quş oldu" deyilər. Dədə Qorqudda Dəli Domrul qara qılincını sıvırıb hücum edəndə Əzrail göyərçin olub pəncərədən çıxıb gedir. Qırğızların "Ər Töşkür" dastanında bir igid "Bu yeddi quş mənim ruhumdur mənim nəfəsimdi" demişdir. Orta Asiyada da ruhlar heyvan əsasən də quş formasında düşünülmüşdür. Şamanlarda göyə səyahətə yardım edən ruhlar quş ya da qanadlı heyvanlar olaraq təmsil edilir və s. (1). Təbii ki bütün bunların islamla bir əlaqəsi yoxdur.

Əsərdə bir maraqlı məqam da yazıçının özünün görülən yuxuların yozumlarının necə olduğunu qeyd etməsidir. "Yuxusunda qismət görən qalxıb bazarlığına gedirdi, su görən təzə iş başlayırdı; hanaçı hana qurudurdu, əkinçi əkinə çıxırdı, səpinç səpinə. Yol görən gedənin gözləyirdi, qan görən qovuşuq gözləyirdi. İlan görən evdən çıxmırdı ki, Qanıq evinin qəzəbinə keçəcək" (4, 154). Yozumda diqqət çəkən qanın qovuşuq kimi yozulmasıdır. Dədənin gördüyü qan, İmirin gördüyü qan da əslində qanlı bir müharibənin xəbərçisi olsa da sonda qovuşuq idi.

Əsərdə diqqət çəkən bir digər yuxu isə Alay ilə Çəməninin yuxusu idi. Türklərin qədim inanclarından biri də yuxuda butanın verilməsi məsələsidir. "Folklorda buta ulu əcdadlarımızın kosmoqonik düşüncəsinin daşıyıcısı missiyasını yerinə yetirir. "Qədim insanların düşüncəsində su, bitki, dağ və digər varlıqlar müqəddəs hesab edilmiş, həyatın ilkin başlanğıcı sayılmışdır. Bu baxımdan buta nəslin davamı, artımın simvoludur. Buta butə sözündən olub qönçə, badamabənzər naxış növüdür. Farsca butə içində qızıl, gümüş əridilən odadavamlı qabın adıdır. Buta folkorda da özünü göstərir. Dastanlarımızda, nağıllarda aşiqə "buta verilməsi" ixtiyar qoca-Xızır tərəfindən eşq şərbətinin içirdilməsi ilə başlayır. Azərbaycan folklor nümunələrinin bir çoxunda həmçinin buta adı çəkilmədən, yuxugörmələrlə bağlı bir neçə süjet xətti vardır. Yuxunun ardınca getmə, yuxuda sevgilisini görmə, yuxuda başına gələcəkləri görmə və s. hadisələr də, fikrimizcə, "buta vermə" ilə paralel şəkildə izah etmək lazımdır. Buta verilməsi, buta alınması yuxuda baş verdiyindən yuxu və buta bir vəhdət təşkil edir. Kamil Vəliyev türklərin yuxuya böyük əhəmiyyət verdiyini, yuxunu və yuxuyozmanı insan təəvvürünün mənəvi aləminin dərinliklərində gedən gizli dünyanın bəliktisi və insanın ilk mifi adlandırmışdır" (3).

Ümumiyyətlə buta folkorda görüldüyü kimi hər adama verilmir. Yalnız seçilmişlərə verilir və buta verilənlər həm qeyri-adi istedadla malik olurlar həm məşəqqətli yol keçirlər ki sevdiklərinə qovuşsunlar və sonda niyətlərinə çataraq qovuşurlar. Yazıçının buta simvolundan romanda istifadə etməsi heç də təsadüfi deyil. Qarakəllələrə Qoşqaruşaqqları ilə qohum olduqdan sonra onlara belə

demək mümkündürsə buta verilir. Hələ ilk qohumluğun baş tutması da buta verilməsi ilə olmuşdur. Romanda qarı nənənin Bəkil ilə Çiçəyin evlənmə tarixçəsini nəvəsi Alaya danışarkən iki maraqlı faktı dilə gətirir. Bilirik ki, qarı nənə fəvqəlvəvələrə sahib idi ona şaman belə demək olar. Və o nəvəsi Çiçəyi də özü kimi böytmək istəyir ancaq Çiçək özünü tez tanıyır. Qarı nənə də ona duzlu kökə yedirdir və Çiçək yuxuda Bəkilin ona su verdiyini görür. Burada birinci maraqlı məqam duzlu kökə yemək adəti. Bildiyimiz kimi, tarixi çox qədim olan əski türk bayramı novruz bayramımızda ilaxır çərşənbə gecəsi gənc qızlar duzlu kökə yeyib yatarlar ki, yuxuda kim ona su versə ona da ərə gedəcək. Bu ənənə buta verilməsinə çox bəzəyir. su verilmə buta verilmə zamanı da bədədə su verilir aşiq və məşuqa. Buradakı paralellik buta verilmə ilə novruz bayramındakı duzlu kökə yemə ritualındakı bənzərlikdir. Həmin bu ilahi qovuşmadan dünyaya gələn Alaya da gün gəlib buta verilir. İki dost nəsilin gənclərinə buta verilərək birləşməsindən fərqli olaraq Alaya düşmən nəslindən olan Çəmən qismət olur. Nəsil onlarıqəbul etmir və onlar yurdu tərk edirlər.

Alayın yuxusu: Alayı yuxu apardı, bu yaşında ilk dəfə nənəsi yuxusuna gəldi. Əlində bir qab su yaxınlaşıb Alaya içirtirdi:

-Axtarırdım səni, - dedi, - on ildən tapdım,- iç, dərdin alım, su döyül, sənə dediyim qızdı, iç. Qanıq evindən Qutluğun qızıdır. Adı çəməndi, gördünmü?

-gördüm nənə.

-tanıdınmı?

Tanıdım.

-Oyanan kimi get, yüz qızın içində səni gözlüyür.

Çəmən yuxusu: Sonra bir qarı əlləri Çəmən də yuxusuna bir qab uzatdı.

-İç qızım, su döyül bu oğlandı. İç qismətinin adı Alaydı, gördünmü?

-Gördüm , nənə.

-Tanıdınmı?

-Qalx, gözlə, gəlir ardınca.... (4, 198)

Bir çox qədim adətlərimiz var ki, onların dərinədən bilən yazıçı bu adətləri obrazların gördüyü yuxular ilə həyata keçirir. Bunlardan biri də "teləmək" adətidir. "Əgər bir qoyun balasız, bir quzu anasız qalırdısa, bu, artımın dayanmasıydı. Anasız quzunun sağ qalma etməli az idi. Balasız qoyunsa, azından süd vermirdi, süddən kəsilirdi. Ona görə də onları, yad ana-balanı bir-birinə bağlamaq üçün teləkçi çağırılardı..." (1, 101). Bu "teləmək" mərasimi Ozan dünyasında ətraflı yazılmışdır. Bəkilin və oğlu Alayın bu yuxuları maraqlıdır. Bəkilin yuxusu çin çıxır. O quzuları qoyunları telədikdən bir müddət sonra Alay yetmiş yaşında yurduna geri dönür. Bəkil söz verdiyi kimi ağ papağını qoyuna telədi. Qoyun da bala həsrətini dinləndirdi. Bəkilə təzə papaq verdilər.

Ümumiyyətlə əsərdə yuxular əslində zamanın simvoludur. Yazıçı yuxularda zamanı gizləməyi bacarmışdır. Romanda zaman məkan xornotopunda zaman obyektiv və subyektiv formada verilməyə başlamışdır. Obyektiv zaman ölçülə bilən zaman sayılırsa, subyektiv zaman isə ölçülə bilinməyən zaman sayılır ki, buna da yuxu, obrazların daxili danışmaları və şüuraltı axını zamanını təyin edər. Bu insanın gerçək dünyasında iki zaman kateqoriyasını bir-birinin içində yaşamasına bir vurğudur.

Romandakı İmirin yuxusu obyektiv vaxtdan çıxaraq subyektiv vaxta keçir və o yuxularında öz zamanını yaşayır. Onun yuxularındakı zaman gerçək həyatdakı zamandan bir neçə vaxt irəlidedir. Bu nədənlədir ki, o zamanın fəvqündə yaşayır. Onun yuxuları bir növü hadisələri qabaqlayır. Qeyd edək ki, romanlarda zaman qavramında iç zaman deyilən qavram da vardır ki, bu obrazın daxili dünyasında formalaşar. Buna "psixoloji vaxt" deyilir. Psikoloji vaxt xronoloji olmadığı üçün gerçək zamanın məntiqi ilə uyğunlaşmaz. Orada keçmiş, gələcək deyə bir ayırım yoxdur.

Əsərin sonunda İmirin gördüyü yuxu, daha sonra yuxunun yozumu kimi baş verən hadisələr, üzərindən nəsillər keçmiş, gəlməsi mümkün olmayan Oral əminin gəlməsi və digər məsələlər subyektiv zamanın təzahürü sayıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Aslan M. Ozan dünyası. №4(15), Azərbaycan aşığıqlar birliyi 2013
2. Freyd Z. "Yuxuların yozumu" Qanun Nəşriyyatı, Bakı- 2014
3. İsmayıl M. "Naxçıvan əfsanələri" Naxçıvan-Elm-2008
4. Süleymanlı M. "Üç roman ", Bakı -2004
5. Zeynalova D. "Bədii əsərdə yuxugörmə və onun funksiyası", A.Ü.Türkiyat Araşdırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 45, Erzurum - 2011

Summary

In this study, dreams in Movlud Suleymanli's novel "Migration", their interpretations, customs hidden in dreams are analyzed. Dreams, which have always been relevant and an integral part of human life, are also reflected in works of art. The dreams seen by the characters in this work, the effect of dreams on the plot line of the work are involved in the study. As we know, dreams belong to people all over the world, but each nation has its own dream line based on its own national thinking. The interpretation of dreams is unique to each nation. The artist's use of sleep as a tool in the work, the presentation of images to the reader through the dreams they see, as well as the symbols seen in dreams help to reveal the mysterious aspects of the work. In addition, the artist introduces the spiritual and psychological world of images to the reader through dreams.

Examples include cooking for the souls of dead ancestors, an ancient Turkish custom in the İmir's dream, livestock issues, which is another ancient tradition in the Alay's dream, or the belief in giving buta in a dream, which is one of our ancient beliefs. All this shows that the writer is well aware of the customs of the ancient Turkic peoples, as well as his ability to convey to the reader through dreams.

Allahverdiyeva Günel Teyyub qızı
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

DİLLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK MATERIALININ ƏNƏNƏVİ TƏHLİL YOLLARI

Açar sözlər: semasiologiya, leksik vahid, semantika,
Key words: semasiology, lexical unit, semantics

Semasiologiyada ənənənin tarixi bir o qədər də uzun deyil. Əlbəttə, hər bir sözün semantik təhlilini dilçiliklə bağlasaq, onda tarixdə ilk təhlil olunan söz bizim üçün semasioloji təhlil və tədqiq nümunəsi olar. Bəllidir ki, Hindistanda lap qədim zamanlardan belə təhlillər müşahidə olunub. Hindlilər öz müqəddəs kitablarını öyrənərkən və öyrədərkən ayrı-ayrı sözlərin mənalарına xüsusi diqqət yetiriblər. Sözüün məndəki rolu və mətn semantikasına təsirinə özəl əhəmiyyət verilib. Lakin bütün bunlar elmi leksikologiya sayılmayıb, çünki sözlər leksik sistem daxilində yox, yalnız ayrı-ayrı mətnlər daxilində öyrənilib. Bu da təbii idi, çünki ümumiyyətlə sistem və struktur anlayışları mövcud deyildi. Eləcə də ərəblərin semasiologiya sahəsində böyük uğurları olub, lakin bütün bunlar yalnız müqəddəs Quran ətrafında cəmləşib. Quranı öyrənərkən ərəblər hər bir leksik vahidin məndəxili yükünü müəyyən edib, lakin ərəb dili sistemi çərçivəsində leksik status müəyyən olunmayıb. Əslində biz burada işlətdiyimiz *leksik vahid* termini də yerində deyil, çünki “vahid” anlayışı sistemi nəzərdə tutur. Sistem anlayışı olmayan yerdə vahiddən danışmaq olmur. Yəni vahid hansısa sistemin vahididir. Müqəddəs mətnlə bağlı şərti olaraq dil vahidindən danışmaq olar və bu təqdirdə mətn sistem kimi təhlil olunur. Dil vahidi isə ərəb dilinin vahidi yox, mətn dilinin vahidi olur.

Fikrimizcə, əsil və həqiqi semasioloji tədqiqatlar XX əsrdə sistem-struktur dilçiliyin təşəkkülü ilə başlayır. Ümumiyyətlə, sistem və struktur baxışlar dilin və digər semiotik sistemlərin

müxtəlif vahidlərinə aid edildiyi kimi, leksik vahidlərə də aid edilir. Bu baxışlar isə təsadüfi və fraqmentar şəkildə yox, ardıcıl və kompleks şəkildə yalnız F. de Sössürün “Ümumi dilçilik kursunda” öz təşəkkülünü tapır. Ən vacibi isə ondadır ki, dili işarələr sistemi adlandıran dildə Sössür işarə kimi əsas etibarilə sözlərdən istifadə edir, sözləri nəzərdə tutur. Məsələn, alim göstərir ki, işarənin işarələyən və işarələnən kimi iki tərəfi mövcuddur. Təbii ki, burada söhbət məhz sözdən gedir. Çünki işarələnəni Sössür anlayış kimi başa düşür, işarələyəni – akustik obraz kimi: “*Dil işarəsi əşya ilə onun adını deyil, anlayışla akustik obrazı əlaqələndirir*” [1, s.144]. Yəni Sössür leksik işarəni ümumi semiotik hadisələrin ən parlaq nümunəsi kimi götürür. Dil sisteminin, beləliklə, mərkəz vahidi söz, leksik vahid elan edilir.

Sössürün əsas ideyasını bütün dünya dillərinin eyni quruluşa malik olması haqqında fikir təşkil edirdi. O dili ilk növbədə işarələr sistemi sayırdı və ona görə həmin sistemi yaradan prinsipləri və münasibətləri, struktur əlaqələri müəyyən etməyə çalışırdı. Fikrimizcə də, alim öz məqsədinə nail ola bilmişdi. Leksik-semantik sistemin həqiqi elmi tədqiqatları məhz “Ümumi dilçilik kursu”ndakı ideyaların dərin mənimsənilməsindən sonra başlayır. Burada bir neçə fundamental ideya, fikrimizcə, qeyd olunmalıdır. Məsələn, işarənin sistem daxili dəyəri haqqında, məhdudiyyət haqqında, paradigmatik və sintaqmatik əlaqələr və s. İlk baxışdan bu ideyalar son dərəcə mücərrəd görünür və buna görə də elə gəlir ki, konkret tədqiqatlara onların bir o qədər də dəxli yoxdur. Əslində isə məhz konkret tədqiqatlar çərçivəsində həmin fikirlərin, sistem-struktur dilçiliyin əsas ideyalarının elmi əhəmiyyətini müşahidə etmək olur.

F.de Sössürün müəyyən etdiyi kimi, sistemi sistem edən iki mühüm əlaqə mövcuddur. Bu gün bizə adi gələn bu əlaqələr əslində tədqiqatçıdan dahilik tələb edirdi. Çünki bunların mahiyyəti son dərəcə dərin və məntiqlidir. Söhbət paradigmatik münasibətlərdən və sintaqmatik əlaqələrdən gedir. Səciyyəvidir ki, F.de Sössür paradigmatik münasibətləri *assosiativ* münasibətlər adlandırır [1, s.234]. Çox zaman paradigmatik münasibətlərdən danışan tədqiqatçılar onları hansısa bir təhlil səviyyəsi ilə bağlayırlar. Əslində isə Sössürün özü dildəki hər bir işarənin vektor üsulu ilə tamamilə fərqli olan müxtəlif sıralara daxil olduğunu göstərirdi. Məsələn, “*həm mənaya, həm də formaya, ya ancaq formaya, ya da ancaq mənaya görə ümumilik göz qabağındadır. İstənilən söz həmişə onunla bu və ya digər surətdə assoasiyaya qadir olan hər şeyi yada sala bilər*” [1, s.234].

Əslində assosiativ səciyyə yalnız paradigmatik münasibətlərdə olan dil vahidlərinə xas deyil, sintaqmatik əlaqələrdə olan dil vahidləri də açıq-aşkar assosiativ səciyyəyə malikdir. Yəni söhbət “yada salmaqdan” gedirsə, sintaqmatik əlaqələrdə olan işarələr də bir-birini xatırladır, biri göz qabağında olanda mütləq digəri (onunla əlaqədə olanı) yada düşür. Məsələn, ən adi söz birləşmələrini misal çəkmək olar. *Çörək ya xorək* anlayışı ilə rastlaşanda *yemək* yada düşür; *çörək yemək* və s.

Paradigmatika ilə sintaqmatikanın bir-birilə əlaqəsi dialektik prinsiplərə əsaslanır. Bu növ əlaqələr, fikrimizcə, biri digərini tamamlayır. Dildəki sabitlik də bu növ əlaqələrə əsaslanır. Düzdür, dilçilik tarixində sintaqmatik əlaqələri nəzərdə tutaraq sərbəst və sabit söz birləşmələrindən bəhs etməyin özü bir ənənəyə çevrilmişdir. Lakin müxtəlif dillərin materiallarını təhlil edərkən çox asanlıqla görmək olur ki, dilçilikdə sərbəst adlandırılan birləşmələr və əlaqələrin özləri də sabitliyə əsaslanır. Digər tərəfdən tamamilə nəzəri səviyyədə, yəni heç bir dilin praktikasına müraciət etmədən də, müəyyən etmək olar ki, dilə sabit olmayan heç bir şey aid ola bilməz. Yəni, ümumiyyətlə, dil və nitq dixotomiyası realdırsa, deməli, “dil” məfhumu sabitlik, “nitq” məfhumu isə təsadüflüklə əlaqələndirilir. Əks təqdirdə heç dili nitqdən, nitqi isə dildən fərqləndirməyin mənası belə yoxdur. Məlum olduğu kimi, dil-nitq dixotomiyası F.de Sössür nəzəriyyəsinin birinci və, demək olar ki, əsas diferensisiyadır. Hər zaman da bir çox alim bu bölgünün əleyhinə çıxış ediblər. Xüsusən də, bu dixotomiyayı qəbul etməyənlər Rusiya alimləri olub. Fikrimizcə, burada mübahisəli məqam yoxdur. Dil-nitq dixotomiyası sırf nəzəri tezisdir və bunun əsas məqsədi dildə olan sabit hadisələri qeyri-sabit və təsadüfi hadisələrdən fərqləndirməkdir. Sössürün özü də dəfələrlə qeyd edib ki, dil haqqında nə biliriksə nitqdən bilirik, nitqdən başqa dil haqqında məlumat toplamağa ikinci bir vasitə mövcud deyil.

Sintaqmatik əlaqələrin təsdiqlənməsi faktı, onların ümumiyyətlə bir semiotik əlaqə növü kimi müəyyən olunması dil haqqında nəzəriyyədə mühüm yer tutur. Bunun əsas mahiyyəti dil

vahidlərinin qeyri-müstəqil olması haqqında tezis qəbul olunmasındadır. Bu fikrin, doğrudan da, mühüm əhəmiyyəti var və, bundan əlavə, dil vahidlərinin qeyri-müstəqilliyi haqqında tezis yalnız təbii dillərə və dilçiliyə aid deyil, bu fikir ümumsemiotik əhəmiyyət kəsb edir. Semiotik sistem çərçivəsində hər bir dil vahidi yalnız digər dil vahidləri ilə vahid konfigurasiyada reallığını tapır, əslində dildə real konfigurasiyalardır, konkret vahidlərin müəyyən olunması elmi abstraksiyadır. Bu fikri frazeologiyaya görkəmli Azərbaycan dilçisi M.T.Tağıyev əsaslandırmışdır. Məlum olduğu kimi, keçən əsrin 60-70-ci illərində frazeoloji vahidin dildaxili statusu böyük mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu mübahisələrin əsas mahiyyətini frazeoloji vahidin statusunun semiotik prinsiplər xaricində müəyyən etmək cəhdləri təşkil edirdi. Fikrimizcə, ovaxtkı dilçilərdən yalnız M.T.Tağıyev frazeoloji vahidi özü-özlüyündə yox, sistem konfigurasiya daxilində təhlil etmişdir. Əlbəttə, bir insan rus dilinin bütün frazeoloji vahidlərini bu üsulla tədqiq edə bilməzdi. Lakin M.T.Tağıyev nəzəri prinsipi əsaslandıraraq və rus dilinin feili frazeologiyasını sistem konfigurasiyalar əsasında tədqiq etmişdir. Bu nəzəriyyə *əhatə nəzəriyyəsi* adı altında tanınmışdır və bütün frazeoloqlar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu günün özündə belə keçən əsrin frazeoloji nəzəriyyəsi ilə danışıqlar M.T.Tağıyevin nəzəriyyəsinə üstünlük verir. Xüsusən də Qərb alimləri M.T.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsinə yüksək qiymətləndirirlər. Bu haqda prof. F.Veysəlli ətraflı məlumat vermişdir [2, s.99-100]. Əslində isə M.T.Tağıyev göstərir ki, frazeoloji vahid qeyri-müstəqil və qeyri-tamam, tamamlanmamış semantik və qrammatik hadisədir. O özünü yalnız vahid konfigurasiya tərkibində reallaşdırır bilir. Konfigurasiya xaricində frazeoloji vahid bir abstraksiyadır, ya da ki, söhbət getdiyi dil vahidi frazeoloji vahid deyil.

Müxtəlif dillərin materialları əsasında aparılan tədqiqatlar göstərir ki, F.de Sössür yaratdığı nəzəri prinsiplər öz əhəmiyyətini bu gün də itirməyib. Müasir koqnitiv dilçiliyin inkişafına baxmayaraq, sistem-struktur paradigmanın nailiyyətləri müasir tədqiqatlarda istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Sössür, F. de Ümumi dilçilik kursu. – Bakı: BDU, – 2003. – 408 s.
2. Veysəlli, F.Y. Azərbaycan tədqiqatçısı professor M.T.Tağıyevin dilçilik konsepsiyasına dair fikirlər // Azərbaycanda xarici dillər, – 2008. № 1-2 (6). – s. 99-100.

Summary

When talking about tradition in semantics, it should be well understood that the history of this tradition is not so long. Of course, if we connect the semantic analysis of each word with linguistics, then the first word analyzed in history will be an example of semantic analysis and research for us. In our opinion, real and true semantic research begins with the formation of system-structural linguistics in the twentieth century. In general, systemic and structural views refer to different language units and other semiotic systems, as well as lexical units.

Allahverdiyeva Vəfa Elxan qızı

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

KOQNİTİV DİLÇİLİYİN ƏSAS ANLAYIŞLARI

Açar sözlər: dilçilik, dil, koqnitiv, konsept, mentalitet, freym, geştalt.

Key words: linguistics, language, cognitive, concept, mentality, frame, geshtalt.

Koqnitiv dilçilik müasir dünya dilçilik elminin simasını bir çox cəhətdən müəyyən edərək fəal inkişaf edən linqvistik sahədir. Bununla yanaşı, koqnitiv dilçilik nisbətən yeni, gənc istiqamət olduğundan burada həm nəzəri məsələlərdə, həm də tədqiqat təcrübəsində, tədqiqat metodlarında

çoxlu mübahisəli məqamlar mövcuddur. Bu da dilin praktiki linqvokoqnitiv təsvirinin təcrübəsi əsasında koqnitiv elmin nəzəri və metodoloji əsaslarını üzə çıxaran əsərlərə olan ehtiyacı müəyyən edir.

Koqnitiv dilçilik məlumatın kodlaşdırılmasında və transformasiyasında rol oynayan ümumi idrak mexanizmi kimi mərkəzində dilin dayandığı linqvistik istiqamətdir.

Koqnitiv dilçilik insanın dil xüsusiyyətlərini dərk etməyə, onun nitqinin və ifadələrinin yalnız onun həyatının davranış və kommunikasiya tərəflərinə deyil, həm də daxili psixoloji proseslərə və vəziyyətlərə necə təsir etdiyini anlamağa imkan verən bir elmdir.

Dil bir idrak mexanizmi kimi koqnitiv dilçiliyin *obyektini* təşkil edir. Onun *predmeti* isə informasiyanın mənimsənilməsinin və emalının xüsusiyyətləri, dilin köməyi ilə biliklərin mental reprezentasiyası üsulları, zehni təmsili yollarıdır. Zehnin fəaliyyəti haqqında məlumat əldə etmək koqnitiv dilçiliyin *məqsədi* hesab olunur.

Koqnitiv dilçilik XX əsrin son iki onilliyində formalaşmışdır, lakin onun predmeti – informasiyanın mənimsənilməsi və emalının xüsusiyyətləri, dilin köməyi ilə biliklərin mental (zehni) təmsili yolları, reprezentasiyası üsulları – XIX əsrdə dilçilik üzrə ilk nəzəri əsərlərdə artıq qeyd edilmişdir. Görkəmli dilçi Vilhelm fon Humboldtun xalqın ruhu haqqında nəzəriyyəsi bu məqama bariz nümunədir.

Eyni zamanda Boduen de Kurtenenin "...Linqvistik təfəkkürdən varlığın və yoxluğun bütün sahələri, dünyanın bütün təzahürləri, həm maddi, həm də fərdi-psixoloji və sosial (ictimai) təzahürləri haqqında bütöv bir özünəməxsus linqvistik biliyi aşkar etmək olar" fikrini də qeyd etmək yerinə düşərdi.

Göründüyü kimi, dünyanın dərk edilməsində dilin iştirakı ilə bağlı mülahizələrə qədim dövrlərdən bu günə qədər müxtəlif dövr və xalqların mütəfəkkirlərinin əsərlərində rast gəlmək olar. Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, linqvokoqnitiv problemlərin frontal inkişafı yalnız XX əsrin son onilliklərindən başlayır və koqnitiv dilçilik üzrə əsas nəşrlər bu dövrə təsadüf edir.

Koqnisiya – yalnız elmi və adi idrak prosesi deyil, həm də dərk edilənin müəyyən vahidi, biliyin müxtəlif formatları və strukturları ilə təmsil olunan bilik, rəy və qiymətləndirmə vahididir. Müasir koqnitiv dilçilik ümumi bir predmet olan koqnisiyanı, idrakı özünəməxsus metodları ilə tədqiq edən bir sıra elmlər sırasına aiddir. Bununla əlaqədar olaraq deyə bilərik ki, koqnitiv dilçilik fənlərarası koqnitiv elmin istiqamətlərindən biridir. Artıq koqnitiv antropologiya, koqnitiv sosiologiya və hətta koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq kimi elmlər formalaşmışdır, yəni demək olar ki, hər bir humanitar elmdə bu elmin müvafiq obyektlərinə koqnitiv yanaşma və koqnitiv təhlilin tətbiqi ilə bağlı xüsusi sahə ayrılmışdır.

Formal olaraq linqvistik tarixşünaslıqda koqnitiv dilçiliyin yaranması 1989-cu ilə aid edilir ki, bu da Duysburqda (Almaniya) elmi konfransda koqnitiv dilçilik üzrə assosiasiyanın yaradılmasının elan edilməsi ilə əlaqələndirilir və bununla da koqnitiv dilçilik ayrıca linqvistik istiqamətə çevrilir (3, 14).

Müasir koqnitiv dilçiliyin formalaşması C.Lakoff, R.Lanqaker, R.Cakendoff, C.Fillmor, L.Talmi, A.Kibrik, D.Miller, N.Xomskiy, V. fon Humboldt, A.A.Potebnya, E.S.Kubryakova və bir sıra başqa alimlərin əsərləri ilə bağlıdır.

Koqnitiv linqvistikanın bölmələri kimi koqnitiv semantika, koqnitiv fonologiya, koqnitiv qrammatikanı qeyd edə bilərik.

Bu gün koqnitiv dilçiliyin əsas istiqamətləri kimi kulturoloji, linqvokulturoloji, məntiqi, semantik-koqnitiv, fəlsəfi-semiotik istiqamətləri göstərmək olar.

Koqnitiv dilçiliyin əsas problemləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil ünsiyyət prosesində ümumi idrak mexanizmlərindən necə istifadə edir;

2) koqnitiv mexanizmlər özləri dil vasitəsilə necə öyrənilir.

Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışıdır. Konsept kateqoriyası bu gün filosofların, məntiqçilərin, psixoloqların, kulturoloqların araşdırmalarında əks olunur və bütün bu qeyri-linqvistik interpretasiyaların (şərhlərin) izlərini daşıyır. Konseptlər təfəkkür vahidləridir, çünki

onların əsas məqsədi düşüncə prosesini təmin etməkdir. Onlar həm də informasiyanın qoruyucusu kimi də çıxış edirlər.

Konseptlər müşahidə edilən və xəyali hadisələrin müxtəlifliyini vahid bir yerdə birləşdirir; onlar dünya haqqında bilikləri saxlamağa imkan verir və cəmiyyət tərəfindən hazırlanmış müəyyən kateqoriyalar və siniflər altında məlumatı əhatə etməklə subyektiv təcrübənin emalına töhfə verən konseptual sistemin qurucu elementlərinə çevrilirlər.

Konseptin məzmun planı bu hadisə haqqında biliklərin bütün məcmusudur. İfadə planı bu məzmunu ifadə edən dil vasitələrinin bütün toplusudur.

Kateqoriyalar – nisbi oxşarlıqla birləşən və öz sinfinin “ən yaxşı nümunəsi” – prototipinə bərabər olan vahidlərdir (2, 35).

Konseptsfer – koqnitiv dilçiliyin mühüm anlayışıdır, onun vahidləri olan konseptlərdən ibarət bilik sahəsidir. Konseptsfer millətin konseptlər məcmusudur, dil daşıyıcılarının konseptlərinin bütün potensialı ilə formalaşır. Xalqın konseptsferi dildəki sözlərin mənaları ilə təmsil olunan semantik sferadan daha genişdir. Millətin mədəniyyəti, folkloru, ədəbiyyatı, elmi, təsviri sənəti, tarixi təcrübəsi, dini nə qədər zəngindir, xalqın konseptsferi də bir o qədər zəngin olur. Konseptsfer – xalqın konseptlərinin nizamlı məcmusu, təfəkkürün informasiya bazasıdır.

Dünya mənzərəsi – ən ümumi formada ictimai (həmçinin qrup, fərdi) şüurda formalaşan reallıq haqqında biliklərin nizamlı məcmusudur. Dünyanın istənilən mənzərəsində hər bir insanın dəyər təsəvvürlərinə və həyatının mənasına uyğun olan ideyalar (adi gündəlik, dini, fəlsəfi, elmi və estetik şüur ideyaları) üstünlük təşkil edir.

Dünyanın koqnitiv mənzərəsi – mədəniyyət tərəfindən müəyyən edilmiş şüurun konseptsfer və stereotiplərinin məcmusudur.

Dünyanın milli koqnitiv mənzərəsi xalqın ayrı-ayrı nümayəndələrinin dünya mənzərələrindəki ümumi, sabit, təkrarlanan mənzərədir. Dünyanın milli mənzərəsi xalqın stereotipik situasiyalarda davranışının vahidliyində, xalqın reallıq haqqında ümumi təsəvvürlərində, fikirlərində və “ümumi mülahizələrində”, gerçəkliklə bağlı mühakimələrində, atalar sözləri, məsəllər və aforizmlərdə özünü göstərir.

Dünyanın dil mənzərəsi – xalqın inkişafının müəyyən mərhələsində gerçəklik haqqında xalqın dil vahidlərində təsbit olunmuş təsəvvürlərinin məcmusudur, dil işarələrində və onların mənalarında əks olunan həqiqət haqqında təsəvvür – dünyanın dillər üzrə bölgüsü, əşya və hadisələrin dil vasitəsilə nizamlanması, sözlərin sistemli mənalarında yerləşmiş dünya haqqında informasiyadır.

Dünyanın bədii mənzərəsi – oxucunun şüurunda bədii əsərin qavranılması zamanı, yaxud tamaşaçının, dinləyicinin şüurunda – digər incəsənət əsərlərinin qavranılması zamanı yaranır. Dünyanın bədii mənzərəsində yalnız müəyyən müəllifin dünyanı qavrayışına xas olan konseptlərə – yazıçının fərdi konseptlərinə rast gəlmək olar.

Mentalitet – Bu termin son vaxtlar koqnitiv dilçiliklə bağlı əsərlərdə çox tez-tez istifadə olunur, düşüncə tərz, psixoloji düşüncə tərz, təfəkkür xüsusiyyətləri, xarakter və bir çox başqa məqamlar kimi başa düşülür.

Milli mentalitet – gerçəkliyin millətin koqnitiv stereotiplərinin məcmusu ilə müəyyən edilən milli qavranılma və dərk edilmə üsuludur. Koqnitiv dilçilik dilin semantik sisteminin əsasını təşkil edən konseptləri təsvir edib milli mentalitetdə mövcud olan dünya mənzərəsi haqqında söz deməyə imkan açır (1, 13).

İdrakın əsasını təşkil edən əsas koqnitiv proseslər bunlardır:

1. Konseptuallaşdırma – konseptlərin yaradılması, biliklərin strukturlaşdırılması (biliklərin bəzi bloklarda birləşdirilməsi).

2. Təsnifləşdirmə – konseptlərin kateqoriyalara birləşdirilməsi prosesi, yəni biliklərin təsnifatı.

Konseptuallaşdırılmış informasiyanın xarakteri üzrə konseptlərin əsas növləri bunlardır:

Freym (çərçivə) – stereotipik vəziyyətin düşüncə obrazıdır, zehni görüntüsüdür. Freym onun tərkib hissələrinin bütövlüyündə təsəvvür edilən çoxkomponentli konseptdir, həcmli təsəvvürdür,

əşya və ya hadisə haqqındakı standart biliklərin müəyyən toplusudur. Məsələn, *mağaza* (komponentləri – *almaq, satmaq, mal, maya dəyəri, qiymət* və s.).

Ssenari (skript) – müəyyən bir prototipdə fəaliyyət alqoritminin təsviridir. Ssenari vaxt ərzində bir neçə epizodun ardıcılığıdır. Bunlar hərəkət, inkişaf əlaməti olan stereotipik epizodlardır. Əslində bunlar ayrı-ayrı epizodların, mərhələlərin, elementlərin ardıcılığı kimi zaman və məkan daxilində cərəyan edən freymlərdir. *Stadion* bir freymdir, *stadiona getmək, stadionda çıxış etmək, stadionun yenidən qurulması* və s. isə ssenarilərdir.

Geştalt – şüurda ayrı-ayrı hadisələrin müxtəlifliyini təşkil edən kompleks, bütöv bir funksional fikri strukturdur. Geştalt hissi və rəşional elementləri özündə birləşdirən, eləcə də nümayiş etdirilən obyekt və ya hadisənin dinamik və statik aspektlərini birləşdirən bütöv, vahid bir obrazdır. İnsanlar bu cür sözlərin mənasını şüur vasitəsilə müəyyən bir mürəkkəb mənzərəyə bağlanmış həssaslıqla qavranılan hallarla əlaqələndirirlər. Tipik geştaltlar *növbə, oyun, işgəncə, sevgi, tale* və s. kimi leksemlərlə obyektivləşdirilmiş konseptlərdir.

Beləliklə, göründüyü kimi, koqnitiv dilçiliyin ideyaları və kateqoriyal aparatı dilçiliyin koqnitiv linqvistikayaqədərki dilçilik zamanında qarşıya çıxmış çətinlik yaradan və ya ziddiyyətli həlləri olan bir çox nəzəri problemlərini həll etməyə imkan verir.

Fikrimizcə, müasir koqnitiv dilçiliyin inkişafı bir çox məqamlarda hazırki yüzilliyin elmi tədqiqatlarının istiqamətlərini və metodologiyasını müəyyən edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Piriyeu E. R. *Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum*. – Bakı: Mütərcim, 2012. – 108 s.
2. Дзюба Е. В. Когнитивная лингвистика. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., 2018. – 280 с.
3. Скребцова Т.Г. Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы. – М.: Издательский дом ЯСК, 2018. – 392 с.

Summary

It is known that twentieth-century linguists are moving in a cognitive direction, facing the problems of the relationship between language and consciousness, the perception of objective reality, the reflection of mental structures in language. Cognitive linguistics is one of the leading areas of modern linguistics, one of the most intensively developing areas, firmly rooted in the conceptual paradigm of modern world linguistics. Cognitive linguistics is the linguistic direction in which language stands as a general cognitive mechanism, a cognitive tool - a system of signs that play a role in the description (coding) and transformation of information. Modern cognitive linguistics is a common subject – one of the many sciences that explores cognition with its own methods. The area of effective research here is the modeling of one or another fragment of objective reality through language. Cognitive linguistics is based on the idea that language is closely related to all human mental and cognitive processes. The article deals with the basic concepts of cognitive linguistics, concept, worldview, cognitive worldview, language worldview, mentality, etc. the main provisions are reflected in the thesis.

Ağababayeva Səbinə Elxan qızı
Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

POSTMODERNİZMDƏ SİMULASIYA VƏ SİMULAKR ANLAMLARI

Açar sözlər: postmodernizm, simulakr, simulasiya, şərh, varlıq, surət, təsvir

Key words: postmodernism, simulacrum, simulation, interpretation, existence, copy, description

XX əsrin ikinci yarısından etibarən meydana gələn postmodernizm modernizmin fikir və nəzəriyyələrinin yenidən gözdən keçirilməsi, hətta bəzən tamamilə rədd edilməsi anlayışını ifadə edir. Postmodernizm mürəkkəb, qeyri-müəyyən, birmənalı şəkildə qəbul edilməyən anlayışdır. Modernizmi, eləcə də postmodernizmi dünya müharibələri, sənayeləşmə, urbanizasiya kimi hadisələrdən təsirlənən iki böyük ədəbi hərəkət kimi dəyərləndirmək olar.

Mürəkkəb və qeyri-müəyyənliyi ilə seçilən postmodernizmlə bağlı fərqli fikir və yanaşmalar dünya və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mövcuddur. Bu baxımdan deyə bilərik ki, postmodernizmin sadəcə şərhini onu dəqiq, konkret izah etməkdən daha asandır. Azərbaycanın görkəmli alimlərinin postmodernizmlə bağlı fikirləri maraq doğurur. Onları nəzərdən keçirək. Professor Rafiq Yusifoğlu postmodernizmi belə şərh edir: “Bir vaxtlar modernizm klassik, akademik dəyərləri inkar edib yeni bədii formalar yaratdığı kimi, postmodernizm (almanca «moderndən sonra gələn») də modernizmi inkar edərək ədəbiyyatda xaos, elementlər müxtəlifliyi yaradır” [4]. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Rahid Ulusel “Postmodernizm dalğası, yaxud “Güzgü-dünya”nın quraşdırılan qırıntıları” adlı məqaləsində postmodernizmi “dövrümüzün fəlsəfəsinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, ədəbiyyatına, bütövlükdə ideologiyasına, mənəvi-intellektual atmosferinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən çoxşaxəli bir istiqamət” [3] kimi qiymətləndirir. Görkəmli alim, ədəbiyyatşünas Qorxmaz Quliyev postmodernizmi belə xarakterizə edir: “Keçən əsrin ikinci yarısında formalaşmış postmodernizm tarixi, sosial və milli kontekstlərdən asılı olaraq hərəkətilik, elastiklik, misli görünməmiş “mühit”ə uyğunlaşmaq keyfiyyətləri nümayiş etdirən fəlsəfi, epistemoloji, elmi-nəzəri, estetik təsəvvürlər kompleksidir” [1]. Dəyərli alimlərin fikirlərini əsas götürərək deyə bilərik ki, postmodernizm çağdaş dünya incəsənətində - ədəbiyyat, teatr, musiqi, kino, memarlıq və digər yaradıcılıq sahələrində ən aktual problemlərdən biridir. Bu anlam altında nəinki cərəyan, üslub, eyni zamanda müəyyən bir təfəkkür forması ehtiva olunur. Məhz buna görə də biz postmodernizmi fəlsəfədə, hətta dəb, texnologiya kimi sahələrdə də izləyirik.

Postmodernizm ədəbiyyatda parçalanma, etibarsız rəvayətçi, parodiya, qara yumor, paradoks kimi təhkiyə üsullarına əsaslanır. Postmodernist yazıçılar bilərəkdən əvvəlki üslubların qarışıqından istifadə edir, postmodernist əsərlər də qeyri-müəyyənliyi, yaxud da tamamilə mənasızlığı ilə xarakterizə olunur. “Postmodernizmin stixiyası – dekonstruksiya, fragmentarlıq, təsadüf, illüziya (ilgım), oyun, fikrin dağınıqlığı – məna yayındırılması, parodiya, qara yumor, absurd və nihilizmdir” [3].

Bir cərəyan kimi meydana gəlmiş vaxtdan etibarən ənənəvi ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat üsulunu inkar edən postmodernizm mövzu, ideya, hekayə, təhkiyə anlayışlarını tam yeniləşdirir. Bu isə yeni terminlərin meydana gəlməsinə və bədii əsərə yanaşmanın dəyişməsinə səbəb olur. Belə ki bədii əsər artıq nə öyrətmə, nə tərbiyəvi, nə də əyləncə funksiyasını yerinə yetirmir, sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsirini bağışlayır. Postmodernist əsərlərdə ənənəvi süjet, kompozisiya anlayışları mövcud olmadığından onları ənənəvi ədəbiyyatşünaslıq elmi aparatı ilə tədqiq etmək qeyri-mümkündür. Məhz bu baxımdan bu terminlərin araşdırılması, təhlili postmodernist əsərləri anlamaqda, onları dərinlən təhlil etməkdə mühüm rol oynayır.

Postmodernizm terminləri içərisində diqqəti cəlb edən və maraq doğuran simulakr və simulasiya anlayışlarıdır. Simulakr postmodern fəlsəfə və poetikanın əsas terminlərindən biridir. Latınca *simulacrum* sözündən götürülmüşdür. Simulakr həqiqət kimi qəbul olunmağa çalışan görüntü, əslində mövcud olmayan bir şeyin surəti, əksidir. “Postmodernizm” ensiklopediyasına əsasən “postmodernizmə Jorj Batay tərəfindən daxil edilmiş, Klossovski, Kojev, Bodriyar və başqaları tərəfindən şərh olunmuşdur” [8].

Bir sıra mənbələrdə simulakrın bizə yunan mədəniyyətindən miras qaldığı qeyd olunur. Belə ki, simulakrın bir anlayış kimi ilk dəfə Platon tərəfindən işlənməsi bu fikri səsləndirməyə əsas verir. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Q.Quliyevin simulakr anlayışının meydana gəlməsi ilə bağlı fikirləri nisbətən fərqlidir. Q.Quliyev qeyd edir: “...Bu anlayışın meydana gəlməsinin kökündə Roma mütəfəkkiri Lukresi tərəfindən antik filosof Epikürün əsərlərinin yunan dilindən latıncaya

tərcüməsi prosesində “eicon” (inikas, forma, idrak obrazı) sözünün “*simulacrum*” kimi işlənməsi durur” [2].

“Platona görə simulakr “surətin surəti” (gerçək burada, “ideyalar dünyası” isə o biri tərəfdədir)” [7] deməkdir. Platon maddi dünyanın gerçəkliyi əks etdirmədiyi üçün ikinci dərəcəli olduğu qənaətinə irəli sürmüşdür. Platona görə əsas mövcudiyyət hər şeyi müəyyən edən ideyalardır (eidos). İdeyalar aləmi əsas, gerçəkdir, materiallar aləmi isə mənasızdır. Platon ruhu əsas varlıq, ağıl isə ruhun ən yüksək pilləsi hesab edirdi. Platonun nəzəriyyəsinə əsasən insan yalnız ideyanın surətlərini, onun bəzi “əkslərini” dərk edə bilər. Eyni zamanda Platon bəzi təsvirlərin orijinalının, yəni əks etdirdiyi şeyin əslində mövcud olmadığını qeyd etmişdir. Özgə, Başqası Platonun simulakr anlayışının alt qatıdır. Həqiqi surətlə, yəni gerçəklə fantaziya arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, surət Həqiqətə, simulakr isə Başqasına istinad edir.

Övvəllər (Platonun dövründə) simulakr sadəcə görüntü, təsvir, şəkil mənasına gəlirdi. Zamanla simulakr anlamı yeni mənalara qazanmışdır. Simulakr termini dünyanın rəasional dərkənin qeyri-kamilliyini, şeylərin əsl mahiyyətini dərk etməkdə insanın məhdud imkanlarının olduğunu özündə əks etdirir. Müasir dövrdə “simulakr artıq “surətin surəti”, orijinaldan iki addım uzaqda olsa da ona yenə də şahidlik edən təsvir deyil, daha çox illuziya, hiylədir” [8]. Simulasiya qeyri-rəal, gerçək olmayan bir şeyi həqiqət kimi təqdim etməkdir. Bir növ aldatmaq, yalançı görünüş yaratmaq, reallığın qəsdən təhrifidir.

XX əsrin sonlarından etibarən simulakr postmodern fəlsəfənin əsas anlayışlarından birinə çevrilmişdir. Jorj Batay tərəfindən postmodernizmə gətirilən bu termin Jil Delöz, Pyer Klossovski, Jan Bodriyar kimi postmodernizm nəzəriyyəçilərinin əsərlərində dərkətmə obyektinə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, postmodern nəzəriyyələrdə simulakrın interpretasiyası müxtəlifdir.

Simulakr termini ilə bağlı müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirək. İlk növbədə Jorj Batayın görüşlərinə diqqət yetirməyimiz daha məqsədəuyğun olar. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, simulakr anlayışını postmodernizmə daxil edən məhz Jorj Batay olmuşdur. Jorj Batayın qənaətinə görə anlayışların ifadə etməyə çalışdıqları reallıqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Öz konsepsiyası haqqında Batayın qeydləri maraq doğurur. Belə ki, Jorj Batay yazırdı: “Qapalı məfhumlardan uzaqlaşdım.... Dil ümidlərimi doğrultmurdu..... yaşadığımı yox, başqa bir şey ifadə olunurdu....” [6]. Buna baxmayaraq, Jorj Batay insan varlığının dillə güclü, sıx bir şəkildə bağlı olduğunu vurğulayır. Varlıqdan danışmağın həqiqətən var olmaq, əslində mövcud olmaq anlamına gəlmədiyini də Batay qeyd edir. Jorj Bataya görə simulakr anlamı gerçəkdə mövcud olmasa da insan tərəfindən başa düşülən, hiss edilə bilən müəyyən məna, müəyyən reallıq ifadə edir. Bir sözlə, simulakr prinsipə anlayışlar şəklində çatdırılması mümkün olmayan bir şeyi bizə çatdırır.

Jil Delözün simulakr anlamı ilə bağlı fikirləri maraq doğurur. Belə ki, Jil Delöz simulakr ontoloji baxımdan şərh etmişdir. Delözün nəzəriyyəsində simulakr sadəcə surət, nüsxə ilə orijinal arasındakı uyğunluq deyildir. Simulakr hər hansısa bir surətin orijinala yaxınlıq dərəcəsinə uyğun anlayışın ontoloji prioritetlərini müəyyən edir. “Yalnız oxşar, bənzər olanlar fərqlənir”, “yalnız fərqli olanlar bir-birinə bənzəyir” – Delözə görə dünyanı anlamağın, dərk etməyin iki əsas istiqaməti məhz budur. “Yalnız oxşar, bənzər olanlar fərqlənir”- bu birinci istiqamət dünyanı obraz kimi, “yalnız fərqli olanlar bir-birinə bənzəyir”- ikinci istiqamət isə dünyanı fantaziya – simulakr kimi müəyyənləşdirir. Jil Delözün simulakr dünyasında iyerarxiya, təqlid yoxdur. Təqlidin əvəzinə simulasiya vardır. Lakin simulasiya illuziya və aldatma kimi deyil, arxasında hər zaman bir nüsxəsinin də olduğu maska kimi özünü biruzə verir. Bu mənada Jil Delöz qeyd edir ki, simulakr hər hansı ideya, yaxud nümunənin təqlidi və ya qəsdən təhrif edilməsi deyildir. Orijinalı, ilkin modeli və onun mövqeyini rədd edən anlayışdır.

Fransız filosof - postmodernist Jan Bodriyar simulakr orijinalı olmayan təsvir, əslində mövcud olmayan bir şeyin inikası kimi şərh edirdi. 1970-ci illərdən simulasiya nəzəriyyəsi üzərində işləməyə başlayan Jan Bodriyar 1980-ci illərdə işini yekunlaşdırmış və simulasiya nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Ümumiyyətlə, postmodernizmdə simulakr problemi və simulasiya nəzəriyyəsi Bodriyar fəlsəfəsinin ana xəttini təşkil edir. “Bodriyar reallığın təkrar istehsalı üçün simulasiya nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür” [5]. Jan Bodriyarın təsvir etdiyi simulakr kütləvi mədəniyyətdə geniş istifadə olunur. Jan Bodriyarın şərhində simulakr mövcud olmayanı təsvir edən, onu həqiqət, reallıq

kimi ötürən psevdososial realizm üçün xarakterikdir. Bodriyar simulakrı bəşəriyyət tərəfindən uydurulmuş və mənimsənilmiş faciə kimi qiymətləndirir. Müasir dövrü kütləvi simulasiya mərhələsi kimi dəyərləndirən Jan Bodriyarın fikrincə insanlar daha real hesab etdikləri hiperreallıq dünyasında yaşayırlar.

Beləliklə, postmodernizmin aparıcı anlayışlarından biri olan simulakr haqqında görkəmli alim və ədəbiyyatşünasların fikirlərinə əsasən deyə bilərik ki, simulakr əslində orijinalı olmayan surət, nüsxədir. Sadə bir nümunə: redaktə edilmiş foto artıq orijinala uyğun gəlmədiyi üçün simulakr hesab edilə bilər. Simulasiya simulakrın görünmə, meydana çıxma prosesidir. Simulasiya reallığın (prototipin) hiperreallıqla (gerçəklə əlaqəsi olmayan) əvəz olunduğu prosesdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Quliyev, Q. Postmodernizm və bədii ədəbiyyat: [Elektron resurs] / URL: https://525.az/site/?name=xəber&news_id=65297#gsc.tab=0
2. Quliyev, Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları / Q.Quliyev. – Bakı: “Bəxtiyar-4” KM-in Mətbəəsi, – 2012, 344 s.
3. Ulusel, R. Postmodernizm dalğası, yaxud “Güzgü-Dünya”nın quraşdırılan qırıntıları: [Elektron resurs] / URL: <https://kaspi.az/az/postmodernizm-dalasi-yaxud-guzgu-dunyanin-qurasdirilan-qirintilari/config/xml/pages/q/pdf/config.xml>
4. Yusifoğlu, R. Postmodernizm və onun nəzəri-estetik prinsipləri: [Elektron resurs] / URL: <https://manera.az/edebiyat/2741-postmodernizm-ve-onun-nezeri-estetik-prinsipleri-maneraaz.html>

Türk dilində:

5. Dikmen, M. Jean Baudrillard ve Postmodernizm / M.Dikmen. – Bursa:– 2016. 102 s.

Rus dilində:

6. Бара́й, Ж: [Elektron resurs] / URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%B9,%D0%96%D0%BE%D1%80%D0%B6>
7. Мини-словарь постмодернистской терминологии: [Elektron resurs] / URL: http://philolog.pspu.ru/module/magazine/do/mpub_6_141
8. Постмодернизм: энциклопедия / сост. и науч. ред.: А.А. Грицанов, М.А. Можейко. – Минск: Интерпрессервис: Кн. дом, 2001. – 1038 с. – (Мир энциклопедий): [Elektron resurs] / URL: http://yanko.lib.ru/books/encycl/post_mod_encycl_all.html

Summary

The article deals with the concept of postmodernism, one of the urgent problems of modern literary criticism. Attention was paid to the comments of prominent Azerbaijani literary critics on postmodernism, which is characterized by uncertainty. The article is based on the analysis of the meanings of simulation and simulacrum in postmodernism. Therefore, manifestations of the meanings of simulation and simulacrum in postmodernism, the views of famous theorists of postmodernism are put forward to the fore.

Aslanova Kəmalə Həşim qızı

Bakı Slavyan Univertsiteti, elmi işçi

TƏDRİS PROSESİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ŞAĞİRDƏLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: tədris prosesi, şagirdlər, dil, isim, sifət, feil

Key words: language, noun, adjective, verb

Azərbaycan dilində isim və feillərdən sonra mühüm yer tutan, çox işlənən nitq hissələrindən biri sifətdir. Bu bəhsin tədrisi ilə əlaqədar olaraq şagirdləri başa salmaq lazımdır ki, sifətin nitqimizdə təbiət təsvirlərini verməkdə, insanın daxili aləmini və onun xarakterini daha düzgün göstərməkdə rolu böyükdür. Bu məqsədlə A.Şaiqın «Məktub yetişmədi» hekayəsində qışın təsvirinə nəzər salaq: «*Qışın dondurucu bir günü idi. Soyuq qılinc kimi kəsirdi. Göylər yaşlı adamlar kimi qara çarşaba bürünmüş, dağlar, çöllər də ağ kəfənlə örtülmüşdü. Küçələrdə koma-koma duran qarlar üzərində qarğalar gəzişirdi. Qalın paltolu, başları, ayaqları örtülü adamlar rahat-rahət küçələrdən keçirdilər. Bu dondurucu qış, bu yandırıcı şaxta onlar üçün əyləncədən başqa bir şey deyildi*».

A.Şaiq bu parçada təbiət təsvirindən hekayənin ideyasına uyğun olaraq istifadə etmişdir. Yazıçı bu parçada aşağıdakı sifətləri işlətməmişdir: *dondurucu, yaşlı, qara, ağ, koma-koma, qalın, yandırıcı* və s.

Bu parçanı həmin sifətləri kənara qoyub oxusaq, qışın təsvirinin əhəmiyyəti azalar və mətnin ekspressiyası aşağı enər. Yaxud C.Cabbarlının «Firuzə» hekayəsində oxuyuruq: «*O, gözəl, girdəsifət, gənc bir qız idi; şərqli qızlara məxsus qara, dərin, atəşli gözləri, qələmlə çəkilmiş kimi qara qaşları, incə dodaqları vardı*».

Göründüyü kimi, yazıçı qəhrəmanın gözəlliyini təsvir etmək üçün *gözəl, girdəsifət, gənc, şərqli, qara, dərin, atəşli, incə* və s. sifətlərdən istifadə etmişdir. Əgər yazıçı bu sifətləri işlətməsəydi, Firuzənin zahiri görünüşünü, gözəlliyini gərəyincə təsvir etməyə müvəffəq olmazdı.

Müəllim bunu nəzərə alaraq qrammatikanın «Sifət» bəhsinin tədrisi zamanı şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə xüsusi fikir verməlidir. Sifətin tədrisinə başlanılan zaman şagirdlər sifətin tərifini şüurlu olaraq öyrənməlidirlər. Tərfi şüurlu surətdə dərk etməkdən ötrü oradakı ifadələr (istilahlər) şagirdlərə düzgün öyrədilməlidir. Məlum olduğu kimi, «*sifət*» sözünün bir adi, bir də istilah mənası vardır. *İnsanın sifəti* dedikdə, onun zahiri görünüşünü, üzünün quruluşunu, rəngini, qaşlarını, gözlərini və s. nəzərdə tuturuq. Buna görə də canlı danışıda «Sifəti necə idi?», «Sifətdən kimə oxşayır?» və s. kimi ifadələr işlədirik. Lakin qrammatikada «*sifət*» dedikdə isə, yuxarıda dediyimiz kimi yalnız insanın zahiri görünüşü deyil, ümumiyyətlə, bütün şeylərin - canlı və cansızların əlamət və keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi nəzərdə tutulur (1, 11).

«*Əlamət*» sözünün mənasını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə onu qismən sadə bir sözlə - «*nişanə*» sözü ilə əvəz etmək lazımdır. «*Əlamət*» dedikdə biz əşyanın xarici (gözlə görünən) nişanələrini nəzərdə tuturuq. «*Keyfiyyət*» isə əşyanın daxili (gözlə görünməyən) nişanəsidir. Bunu *ağ* (qənd), *şirin* (qənd), *arıq* (adam), *iradəli* (adam) misalını göstərməklə izah etmək olar. «*Ağ*» sözü qəndin əlamətini bildirən sifət olduğu halda, «*şirin*» sözü qəndin keyfiyyətini bildirən sifətdir. «*Arıq*» sözü adamın əlamətini bildirən sifət olduğu halda, «*iradəli*» sözü adamın keyfiyyətini bildirən sifətdir.

Sifət üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, şagirdlərin lüğət ehtiyatında sifətlər azdır. «Sifət» bəhsinin tədrisi zamanı şagirdlər gətirdikləri misallarda 5-6 sifəti işlətməkdən kənara çıxma bilmirlər (məsələn, *yaxşı, qırmızı, ağ, göy, gözəl, sarı* və s.). Halbuki dilimizdə sifətlər yetərinə çoxdur. Onları mənasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) *rəng bildirən sifətlər* – *ağ, qırmızı, sarı, göy, yaşıl, abı, bənövşəyi, çəhrayı, sürməyi, qəhvəyi* və s.
- 2) *zahiri əlamət bildirən sifətlər* – *yaxşı, pis, gözəl, çirkin* və s.
- 3) *keyfiyyət bildirən sifətlər* – *gözəl, çirkin, qoçaq, qaçağan* və s.
- 4) *daxili əlamət bildirən sifətlər* – *xeyirxah, nəcib, təvazökar, kobud, paxıl, lovğa* və s.
- 5) *müxtəlif cəhətlərdən ölçü və həcm bildirən sifətlər* – *böyük, kiçik, dərin, uzun, qısa, uca, alçaq* və s.
- 6) *dad bildirən sifətlər* – *şirin, acı, şor, turş* və s.
- 7) *dərk edilməsi mümkün olan keyfiyyət bildirən sifətlər* – *isti, soyuq, ağır, yüngül, yoğun, nazik* və s.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, *rəng bildirən sifətlərin* omonimlərini ədəbiyyatda bəzən isim adlandırırlar. Çünki onlar isim olaraq müxtəlif rənglər və müəyyən mənada ad bildirirlər. Bu

fikir doğru olsa da, tam deyildir. Fikrimizcə, rəng bildirən sözlər sifət kimi qəbul olunmalıdır. Çünki Azərbaycan dilində sifətlər başqa nitq hissələrindən üç xüsusiyyətinə görə fərqlənir:

- 1.Lüğəvi xüsusiyyət;
- 2.Morfoloji xüsusiyyət;
- 3.Sintaktik xüsusiyyət.

Bu mənada rəng bildirən *qırmızı, ağ, sarı* sözlərinə nəzər salsaq, bu zaman görürük ki, bu sözlərin morfoloji cəhətdən formal əlamətləri yoxdur. Bununla belə, bu sözlər lüğəvi mənasına və sintaktik vəzifəsinə görə sifət hesab edilir.

Müasir Azərbaycan dilində düzəltmə sifətlər əsasən isim və feillərdən əmələ gəlir. Bunu nəzərə alaraq, şagirdlərə də sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gələn sifətləri izah etmək zəruridir. Qeyd etdiklərimizi əyani olaraq tədris prosesində etmək və sxem üzərində göstərmək müsbət nəticə verə bilər. Aşağıdakı sxemdə düzəltmə sifətlərə aid olan isimdən və feildən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər göstərilmişdir (2, 277).

İsim	Şəkilçi	Sifət	Feil	Şəkilçi	Sifət
bilik	-li	bilikli	kəsmək	-ici	kəsici
savad	-sız	savadsız	qırmaq	-ıcı	qırııcı
qəhvə	-yi	qəhvəyi	azmaq	-ğın	azğın
kütlə	-vi	kütləvi	küsmək	-əyən	küsəyən
zehin	-i	zehni	kəsmək	-kin	kəskin

Düzəltmə sifətlərlə əlaqədar olaraq şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün onlara belə bir çalışma təklif etmək olar.

Çalışma. Feillərə *-qın* (*-ğın, -gin, -gün, -qın, -kin, -qun, -gün*) şəkilçisi artırıb, sifətlər düzəldin.

Yor... adam, az... düşmən, kəs... söz, coş... nitq, süz... baxış, tut... hava, bit... əsər, dol... məzmun, tut... rəng.

Sifətin tədrisi ilə əlaqədar olaraq şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün sinonim, antonim sözlərdən də istifadə etmək lazımdır. Bu cür çalışmaların aparılması şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə bərabər, nitqlərini də inkişaf etdirir. Odur ki, bu məqsədlə aşağıdakı məzmunlu çalışma vermək olar.

Çalışma. Nöqtələrin yerinə aşağıdakı sinonimlərdən uyğun gələnini qoyun:

1.Bağçada ... ağaclar əkilmişdi. Məktəbimizdə ... təbiətçilər dərnəyi təşkil edilmişdi (cavan, gənc).

2.Xalqımız kənd təsərrüfatının inkişafına dair ... planı ruh yüksəkliyi ilə həyata keçirir (əzəmətli, böyük).

3.Mən mağazadan ... gül aldım (yeni, təzə).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli sinonim sözlərin üslubiyyatda da böyük rolu vardır. *Gənc, cavan* sözləri sinonim sifətlər olduğu halda nitqimizdə *cavan ağaclar* əvəzinə *gənc ağaclar, gənc təbiətçilər* əvəzinə *cavan təbiətçilər* kimi ifadələr işlətmək üslubi baxımdan nöqsanlıdır.

Feillər isimdən sonra dilimizdə ən çox işlənən orijinal nitq hissəsidir. Əsrlər boyunca müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalan Azərbaycan dili daha çox feillər vasitəsi ilə öz milli xüsusiyyətlərini mühafizə edə bilmişdir. Bu bəhslə əlaqədar olaraq, lüğət işi aparmaqdan ötrü müəllimdə təsəvvür yaratmaq üçün bir sıra məsələlərin izah edilməsinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1964.
2. Mahmudova G. İbtidai siniflərdə söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов. «Вопросы языкознания», №5, 1953.

4. Федоренко Л.П., Фомичева Г.А., Локтарев В.К. Методика развития речи детей дошкольного возраста. Пособие для учащихся дошкольных педучилищ. Москва, Просвещение, 1977.

Summary

Verbs are the most frequently used part of speech in our language after nouns. The Azerbaijani language, which has been influenced by different languages over the centuries, was able to maintain its national identity thanks to the greater number of verbs. We will have to explain a number of questions to the teacher in order to get a sense of vocabulary work in connection with this discussion.

Babayeva Nigar Oqtay qızı
Bakı Slavyan Universiteti, dosent

KOQNİTİV DİLÇİLİK VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏ

Açar sözlər: koqnitiv, dilçilik, ümumi, çoxmənalı, dil

Key words: cognitive, linguistics, general, ambiguous, language

Mədəniyyət ən uğurlu dildir. Bu dillə insanlar bir-birini anlayır. Qeyd edək ki, mədəniyyətlərin qovuşması olduqca böyük bəhrə verir. Xalqlar dostlaşır, mədəniyyətlər bir-birini inkar etmir. Azərbaycanda mədəniyyətlərarası dialoq hər zaman mövcud olub və mədəniyyətlərarası dialoqun multikulturalizmə təsiri əvəzsizdir. Dil ünsiyyətin ilk vasitəsi və insanlar arasında qarşılıqlı anlaşılma üçün vasitədir. Mədəniyyətlərarası, ölkələrarası qarşılıqlı anlama və inkişaf istiqamətində istifadə edilib və tədris edilərək öyrədilir. Koqnitiv dilçilik doğma dilin təhlilinə yanaşma 70-ci illərin sonu və səksəninci illərin əvvəllərində Corc Lakoff, Ron Langacker və Len Talmynin əsərlərində yaranıb və təşkil etmək üçün bir vasitə kimi diqqət yetirilib. Bu nöqteyi nəzərdən dil kateqoriyalarının konseptual və təcrübi əsaslarının təhlili koqnitiv linqvistikada birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən dilin formal strukturları sanki avtonom deyil, ümumi konseptual təşkilatın, təsnifat prinsiplərinin, təhlil mexanizmlərinin əksi kimi öyrənilib. Koqnitiv dilçiliyin nəzəri mövqeyini, tədqiqatın təşkil olunması, bir sıra praktik xüsusiyyətlərini təsvir edərək koqnitiv dilçiliklə məşğul olan insanlar kimlər olur, mühüm konfranslar və müvafiq nəşrlər hansılardır, giriş dərslələri varmı, koqnitiv dilçiliyə bu nəzəri və “sosioloji” giriş boyunca vurğulanacaq, koqnitiv dilçilik tək dil nəzəriyyəsi deyil, daha çox geniş şəkildə uyğun gələn yanaşmalar toplusudur. Koqnitiv dilçiliyin görünən cəlbədiciliyini izah edə bilərikmi və çərçivənin gələcək inkişafı üçün hansı vacib suallar olacaqdır, koqnitiv linqvistika dili insanın ümumi idrak imkanlarında yerləşmiş hesab etdiyi üçün xüsusi maraq kəsb edən mövzulara aşağıdakılar daxildir. Doğma dilinin təsnifatının struktur xüsusiyyətləri məsələn, prototiplik, sisteməlik çoxmənalılıq, idrak modelləri, psixi obrazlar və metafora linqvistik təşkilatın funksional prinsipləri ikoniklik və təbiilik kimi, sintaksis və semantika arasında konseptual interfeys koqnitiv qrammatika və konstruksiya qrammatikası tərəfindən araşdırıldığı kimi, istifadə olunan dilin təcrübi və pragmatik fonu, relativizm və konseptual universallarla bağlı suallar da daxil olmaqla dil və düşüncə arasındakı əlaqələrdir.

Əsas odur ki, koqnitiv dilçilik tərəfindən bu tədqiqat mövzularının bütün bunlara bu təlimatın fəsilərində xüsusi diqqət yetirilir, uyğun olaraq həyata keçirildiyi vahid əsas yoxdur. Bu mənada koqnitiv dilçilik vahid dil nəzəriyyəsi deyil, çevik çərçivədir. Kateqoriya strukturu baxımından koqnitiv linqvistikada təhlil üçün standart mövzulardan biri deyə bilərik ki, koqnitiv dilçiliyin özü

bir kateqoriya kimi baxıldığında, ailə oxşarlığı strukturuna malikdir. Dəqiq müəyyən edilmiş nəzəriyyədən çox, bir çox qismən üst-üstə düşən yanaşmaların toplusunu təşkil edir.

Bununla belə, koqnitiv linqvistikanın hələ də vahid vahid nəzəriyyəyə çevrilmədiyini etiraf etmək, Koqnitiv Dilçilik etiketi altında bir araya gələn bir çox tədqiqat formaları arasında fundamental ümumi xüsusiyyətlər və ortaq perspektivlər axtarmağa mane olmamalıdır. Başlamaq üçün açıq bir sual koqnitiv linqvistikanın “idrak” aspekti ilə bağlıdır. Koqnitiv linqvistika hansı mənada dilin öyrənilməsinə koqnitiv yanaşmalardan hesab edilir. Terminoloji baxımdan, koqnitiv dilçilik bu təlimatda təqdim olunan yanaşma və böyük hərfli yazılmamış koqnitiv dilçilik təbii dilin psixi fenomen kimi öyrənilməsi bütün yanaşmalar arasında fərq qoyulur. Koqnitiv linqvistika, məsələn, generativ qrammatikadan və süni intellekt sahəsində linqvistik tədqiqatların bir çox formalarından fərqləndirilməli olan koqnitiv dilçiliyin ancaq bir formasıdır. Beləliklə, koqnitiv elm daxilində koqnitiv dilçiliyin spesifikliyini nə müəyyənləşdirir. Sual daha iki spesifik məsələyə bölünə bilər: Koqnitiv linqvistikada koqnitivin dəqiq mənası nədir və (2, 5) bu mənə dilçiliyin digər formalarının özlərini idrak kimi təsəvvür etmə tərzindən nə ilə fərqlənir.

İdrak psixologiyasında, elm fəlsəfəsində və əlaqəli fənlərdə koqnitiv paradigmanın əsas xüsusiyyətləri fonunda koqnitiv linqvistikanın qəbul etdiyi nəzər nöqtəyi daha dəqiq müəyyən edilə bilər. Koqnitiv dilçilik dilin idrak funksiyasında öyrənilməsidir, burada idrak dünya ilə görüşlərimizdə ara informasiya strukturlarının həlledici roluna istinad edir. Koqnitiv linqvistika idrak psixologiyası kimi koqnitivdir, dünya ilə qarşılıqlı əlaqəmizin şüurdakı informasiya strukturları vasitəsilə vasitəçilik edildiyini fərz etməklə ifadə edilir. Bununla belə, bu məlumatı təşkil etmək, çatdırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə olunan dilə diqqət yetirməklə, koqnitiv psixologiyadan daha spesifikdir. Beləliklə, dil dünya biliklərinin anbarı, yeni təcrübələrlə mübarizə aparmağa və köhnələr haqqında məlumat saxlamağa kömək edən mənalı kateqoriyaların strukturlaşdırılmış toplusu kimi görünür.

Bu ümumi xarakteristikaya əsasən koqnitiv dilçiliyin üç əsas xarakteristikasını çıxarmaq olar:

1. linqvistik təhlildə semantikanın üstünlüyü,
2. linqvistik mənanın ensiklopedik xarakteri
3. linqvistik mənanın perspektiv xarakteri.

Birinci xüsusiyyət sadəcə olaraq bildirir ki, dilin əsas funksiyası mənə ehtiva edir, digər iki xüsusiyyət sözügedən semantik hadisələrin xarakterini müəyyənləşdirir. Linqvistik təhlildə semantikanın üstünlüyü bilavasitə koqnitiv baxımdan özünü göstərir: dilin əsas funksiyası kateqoriyalara ayırmaqdırsa, deməli, əsas dil hadisəsi mənə olmalıdır. Dil mənasının ensiklopedik mahiyyəti dilin kateqoriya funksiyasından irəli gəlir: dil dünyanın təsnifatı sistemdirsə, dünya biliyinin mövcud olduğu səviyyədə fərqli linqvistik mənanın sistemli və ya struktur səviyyəsini göstərməyə ehtiyac yoxdur.

Linqvistik mənanın perspektiv təbiəti dünyanın dildə obyektiv şəkildə əks olunmamasını nəzərdə tutur, dilin kateqoriyalara ayırma funksiyası obyektiv reallığı əks etdirməkdənsə, dəqiq olaraq dil fərdlərin və mədəniyyətlərin ehtiyaclarını, maraqlarını və təcrübələrini əks etdirən biliyin təşkili üsuludur. Linqvistik mənanın perspektivləşdirici funksiyaya malik olması ideyası koqnitiv dilçilik tərəfindən qəbul edilən fəlsəfi, qnoseoloji mövqedə nəzəri olaraq işlənmişdir (3, 123). Koqnitiv linqvistikanın insan biliyinə münasibətdə təcrübəçi mövqeyi insan zəkasının bizim üzvi təcəssümümüz və fərdi və kollektiv təcrübəmizlə müəyyən edildiyi fikrini vurğulayır.

Koqnitiv linqvistikanın təbiətinin bu ilkin xarakteristikasını nəzərə alaraq, indi ikinci suala keçə bilərik, necə ola bilər ki, koqnitiv dilçilik və generativ qrammatika özlərini koqnitiv müəsisələr kimi bəyan edirlər. Əsasən, istifadə edilən dilin qnoseoloji rolu ilə bağlı iki yanaşma bir-birindən fərqlənir. Onların hər ikisi razılaşırlar və bu, onların ümumi idrak valideynliyidir ki, subyekt və obyekt arasında qnoseoloji münasibətdə konstitutiv, vasitəçi rola malik olan zehni təmsil (4, 6) olmadan heç bir bilik ola bilməz. Lakin koqnitiv dilçiliyə görə, öz dilləri xarici aləmə dair bu cür kateqoriyalı perspektivləri dəqiq şəkildə təcəssüm etdirdiyi halda, generativ dilçi təbii dili subyekt və obyekt arasında aralıq əlaqə kimi deyil, qnoseoloji əlaqənin obyektini kimi qəbul edir. Koqnitiv dilçilik dünya haqqında biliklərimizlə maraqlanır və təbii dilin ona necə töhfə verdiyi sualını öyrənir. Generativ dilçi isə əksinə, bizim dil haqqında biliklərimizlə maraqlanır və

öyrənmənin koqnitiv nəzəriyyəsi əsasında belə biliyin necə əldə oluna biləcəyi sualını verir. Koqnitiv müəssisələr olaraq, koqnitiv dilçilik və generativ qrammatika eyni şəkildə biliyi təşkil edən psixi strukturlarla maraqlanır. Koqnitiv yanaşma üçün doğma dilin özü belə strukturlardan ibarətdir və müvafiq bilik növü dünya haqqında bilikdir. Generativ qrammatik üçün isə nəzərdən keçirilən bilik dil haqqında bilikdir və müvafiq psixi strukturlar insanların dili öyrənməyə imkan verən genetik səciyyəsi ilə ibarətdir. Generativ qrammatika dil bilikləri ilə maraqlandığı halda, Koqnitiv Dilçilik dil vasitəsilə biliklə maraqlanır.

Generativ qrammatikanın koqnitiv təbiəti ilə müqayisədə koqnitiv dilçiliyin "idrak" təbiəti haqqında verdiyimiz səciyyə göstərir ki, koqnitiv dilçilik və generativ qrammatikanın birbaşa qarşıdurmasına nail olmaq üçün iki yol vardır. İlk növbədə, generativ qrammatikanın formalist mövqeyini nəzərə alaraq, koqnitiv dilçilik göstərməyə çalışmalıdır ki, generativ nəzəriyyənin formalaşmasının əsasını təşkil edən iddia edilən formal hadisələrin adekvat təsviri özünə qoyulan hədudları aşan semantik və funksional amilləri əhatə edir. Bu mənada, koqnitiv dilçilik doğma dil haqqında spesifik işləyən fərziyyə ilə xarakterizə olunur, yəni doğma dildə indiyədək güman ediləndən daha çox semantik və funksional əsaslarla izah edilə bilən həmin fərziyyə, bir çox digər pragmatik və funksional yönümlü dilçilik nəzəriyyələri ilə, müəyyən bir fenomenin sadəcə formal sintaksisdən daha çox idrak funksiyasını əhatə etdiyi ortaya çıxdıqda, mümkün sintaktik konstruksiyalara genetik olaraq verilmiş formal məhdudiyyətlərin qoyulmasına ehtiyac azalır. Bu cür arqumentasiyanın əsas nümunəsini Van Hoekin bu təlimatın 34-cü fəslində tapmaq olar.

İkincisi, koqnitiv dilçilik proqnozları təcəssüm etdirən qeyri-avtonomist dilin mənimsənilməsi nəzəriyyəsi inkişaf etdirməlidir, birincisi, dilin mənimsənilməsi çox vaxt doğma dilə xas olmayan mexanizmləri və məhdudiyyətləri əhatə edir, ikincisi, öyrənmə ilə bağlı məhdudiyyətlərin mövcud olduğu dərəcədə doğma dilin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşan, ən azı müəyyən dərəcədə linqvistikdən başqa idrak sistemləri tərəfindən təmin edilən "informasiya substansiyasından" istifadə edəcəklər. Hazırkı təlimatın 41-ci fəslində Tomasello bu proqramın əslində necə həyata keçirildiyini göstərir, Ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, koqnitiv linqvistikanın müxtəlif formalarını birləşdirən, dil biliyinin təkcə dil biliyini deyil, dilin vasitəçiliyi ilə dünya biliyini də əhatə etdiyinə inamdır. Generativ qrammatikadan fərqli olaraq yanaşmaların diqqət yetirdiyi bilik tipindəki bu dəyişikliyə görə və xüsusən də koqnitiv dilçiliyin eksperimental təbiətinə görə bəzən koqnitiv dilçiliyin "ikinci idrak inqilabına" aid olduğu deyilir. Generativ qrammatika 1950-ci illərin "ilk idrak inqilabı"na aid olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Berthele, Raphael. 2004. The typology of motion and posture verbs: A variationist account. In Bernd Kortmann, ed., *Dialectology meets typology: Dialect grammar from a cross-linguistic perspective* 93–126. Berlin: Mouton de Gruyter.
2. Bybee, Joan L., and Paul Hopper, eds. 2001a. *Frequency and the emergence of linguistic structure*. Amsterdam: John Benjamins.
3. Croft, William. 2000. *Explaining language change: An evolutionary approach*. London: Longman.
4. Croft, William. 2000. *Explaining language change: An evolutionary approach*. London: Longman.
5. Dirven, René, Roslyn Frank, and Martin Pütz, eds. 2003. *Cognitive models in language and thought: Ideology, metaphors and meanings*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- 6.

Summary

The article concludes that linguistics, which combines various forms of cognitive linguistics, includes not only linguistics, but also the knowledge of the world through language. In contrast to generative grammar, cognitive linguistics is sometimes referred to as belonging to the "second

cognitive revolution" because of this change in the type of knowledge on which attention is focused, especially for cognitive linguistics experimentally.

Baxışova Yaqut Xəlil qızı
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

MAKROMƏTNDƏ MİKROMƏTNLƏRƏRASI ƏLAQƏLƏNMƏNİN REALLAŞMASINDA ELLİPSİSİN VƏ İNVERSİYANIN ROLU

Açar sözlər: Ellipsis, inversiya, cümlə, əlaqə, ixtisar, mikromətn, makromətn.

Key words: Ellipsis, inversion, sentence, contact, reduction, microtext, macrotext.

Cümlə konstruksiyalarında baş verən üslubi hadisələr arasında ellipsis xüsusi önəmə malikdir. Ellipsis (yunan sözü «ellepsis» – enmə, düşmə) mənaya görə asanlıqla bərpa olunan cümlə üzvlərindən birinin (çox vaxt xəbərin) buraxılmasına əsaslanan sintaktik fiqurdur. Bu üslubi fiqurun köməyi ilə nitq dinamik və lakonik xarakter alır. Ellipsisin yaranma səbəbi bütün dillərdə ümumi xarakter daşıyır. Lakin hər bir dilin öz strukturuna müvafiq xüsusi elliptikləşdirmə üsulları vardır. Azərbaycan dilində mövcud olan sintaktik konstruksiyaların – söz birləşmələri və cümlələrin struktur-semantikasındakı ellipsis hadisəsi mühüm rol oynayır. Ellipsis bu və ya digər formada həm təyini söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin müxtəlif növləri üzrə müşahidə edilir.

Ellipsis sintaksisdə tez-tez müraciət olunan dil hadisəsidir. Dilçilikdə mətnqurucu formal vahid kimi ona müraciət XX əsrin 70-ci illərindən daha da güclənmiş və bu sahədə dəyərli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir (6, s.303).

Azərbaycan dilçiliyində K.M.Abdullayev mətn səviyyəsində bu problemdən bəhs etmişdir. O yazır: “Ellipsis hər hansı komponentdə bu və ya başqa vahidin formal şəkildə iştirak etməsindən yaranır. Ellipsislik ideyası əslində sintaktik vahidin dəyərə malik yoxluğunun üzərində qurulur. Məhz belə bir yoxluq ellipsisli komponentləri, başqa sözlə desək, sıfır üzvlü komponenti başqa komponentlərə daha sıx şəkildə bağlayır” (3, s.158).

Qeyd olunduğu kimi dəyərə malik buraxılmış üzv kontekstə görə müəyyənləşir (7, s.708). Məsələn: *“Bir neçə il bundan qabaq bu uzunsaqqal müridlərdən biri Göytəpəyə gəlib çıxdı. Üç gün, üç gecə Molla Sadığın evində yeyib-yatdı. Getməzdən əvvəl ona bir kitab verdi. Bizim mirşidimiz, cəddinə qurban olduğum Seyid Nigarinindir. Oxu öyrən, başqalarını da başa sal, onun müridi ol, - dedi”* (5, s.65).

Bu mikromətdə ellipsisə uğrayan “uzunsaqqal müridlərdən biri” ifadəsidir. Mətdə o buraxıldıqdan sonra III şəxsin təkinin şəkilçisi ilə verilir və mətnin bütün komponentlərini bu kontekstdə birləşdirir. Bu tipli əlaqələnmələr müəyyən qədər də deyktivdir və burada deyktiv vahid III şəxs təkinin şəkilçisidir. Deməli, mikromətnin komponentlərini bir-biri ilə bağlayan elliptik vahidlər müəyyən qədər də deyktiv ola bilər. Başqa bir misal:

“Tapdıq kazakların da atını tutub gətirdi. Tüfəngləri götürüb çalın-çarpaz çiyinə keçirdi. Qılıncı belinə bağladı. Əsrəfin çamadanını atın tərkinə sarıdı və sıçrayıb yəhərə qalxdı:

- Tez olun, səs-səmirə tökülüb gəlməmiş gedək” (5, s.102).

Yuxarıda ardıcılıq əlaqəli mikromətdə bütün komponentləri bir-biri ilə bağlayan “Tapdıq”dır; o, MSB-nin birinci komponentində real şəkildə işlənsə də, sonrakılarda ellipsisə məruz qalır və bu tərzdə mətdaxili əlaqələnmə baş verir. Qeyd olunan komponentlərdə elliptik vahid III şəxsin təkinin şəkilçisi ilə verilir. Bu tipli əlaqəni paradigmatik də adlandırmaq olar. Bu aspektdə paradigma ellipsisin nəticəsi kimi meydana çıxır.

Bəzən ellipsis MSB-nin bütün komponentlərini əhatə edir:

“Əhməd yavaşca onun çiyini qucaqladı. Yumaq kimi büzüşüb balacalaşmış bu ixtiyar kişini öpdü. Başını sinəsində xeyli saxladı” (5, s.106).

“Əhməd” verilən mikromətdə hadisələrin əsasında dayanır. O, birinci cümlədə real, qalan

cümlələrdə isə elliptik şəkildə iştirak edir və bununla da komponentləri bir-biri ilə əlaqələndirir.

Ellipsis makromətnə mikromətnlərə əlaqələnməni reallaşdıran faktlardan biridir. Ellipsis cümlədə cümlə üzvlərindən hansınısa, söz birləşmələrində isə tərəflərindən birinin düşməsi ilə səciyyələnir. Mikro və makromətnə isə komponentlərə əlaqələndirmə funksiyasını yerinə yetirir. Mahiyyətə hansısa üzvün ixtisarı ilə səciyyələnən bu hadisə kommunikasiya prosesində - nitqin qurulmasında mühüm rol oynayır. Deməli, ellipsis söz birləşməsindən, cümlə üzvündən başlamış makromətnin təşkilinə qədər ehtiva edir.

Ellipsisin həm mikro, həm də makromətnin təşkilində əlaqələndirici funksiyası oxşardır, ancaq makromətnə o birilərindən fərqli olaraq informasiyanın qurulmasına, informasiyanın mikromətn həcmində bir-biri ilə əlaqələnməsinə yardım edir. Məsələn:

I. *“Bədəl kişinin kefinin sazlığının səbəbini açıb briqada üzvlərinə sevinə-sevinə danışmışdı. Demişdi ki, onu öz qızından da çox Əsədin xeyir işi sevindirir. Onların hamısını Əsədin toyuna dəvət eləmişdi. Tapşırırmışdı ki, hamı hökmən gəlsin. Demişdi ki, gərək elə eləyək ki, Əsəd təkliyini, kimsəsizliyi bilməzəcə hiss eləməsin, kimin əlindən nə gəlir kömək eləsinlər ona. Sonra da qızını Əsədə vermək istəməyən, arxalı-köməkli yerə yığılan qocanın ardınca alıb demişdi: demişdi, həlbət bir gün o qurumsağın saqqalı keçər onun əlinə... Cavanlardan bəzilərinin işdən hali olduqlarını və Əsədə kömək edəcəklərini eşidəndə lap sevinmişdi”.*

II. *İndi də zümzümə eliyə-eliyə, evinə gedə-gedə yenə Əsədin xeyir işi barədə fikirləşdi – toya kimləri çağıracaq, qızın atası ilə necə danışacaq, onunla toydan əvvəl barışıq eləsin, ya sonra....*

Gül mağazasının yanından sovuşanda yadına düşdü ki, bu gün Yeganənin son imtahanıdır. Mağazaya girdi, bir dəstə qərənfil aldı – qızı bu gülləri çox xoşlayırdı. İndi də qızının xeyir işi barədə götür-qoy eləyirdi. İstəyirdi bu şənbə gətiriləcək nişan barədə qızı ilə bir də danışsın. Düzdür, o dəfə bu barədə söz salanda Yeganə başını aşağı salmış, mızıldanmış və etiraz eləməmişdi. Amma istəyirdi bu gün ondan bütöv söz eşitsin” (Ə. Muğanlı. “Məsləhət”) (4, s.30).

“Bədəl kişi” birinci mikromətnə işlənir, ikinci mikromətnə isə o, ellipsisə uğrayır. İkinci mətn birincinin davamı olaraq “Bədəl kişi” ilə bağlı hadisələri, fikirləri davam etdirir. Bu səbəbdən ikinci mikromətn birinci ilə bağlanır, birinciyə nəzərən onun məzmunu müəyyənləşir. Məsələ ondadır ki, ikinci mətnin həm birinci, həm də ikinci komponentləri elliptik formada “Bədəl kişi” ilə bağlanır.

İnversiya – nitqin bədii təsirini artırmaq üçün sözlərin sırasının qəsdən pozulmasıdır (inversiya – yerdəyişmə deməkdir). İnversiyanın mətn daxili əlaqələndirici rolu inversiya olunan vahidə görədir. K.M. Abdullayev yazır: *“Mətnə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə dəyişməsini keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətnin komponentlərinin arasında işlənir. Bunda əsas məqsəd o olur ki, ümumi üzvün orta mövqedə işlənməsi ilə, yəni həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı komponentlərə aid olmaları ilə bu komponentlərin bir-birinə daha möhkəm bağlanması əldə edilsin”* (2, s.157).

İnversiya olunan vahid ümumi üzvdür; ona görə ümumidir ki, bütövlükdə mikromətni əhatə edir, mətn semantikasını ondan törəyir. Məsələn:

“Xacə İbrahim ağa dalı-dalı çəkilib isti çadırdan çıxdı soyuq çölə. Çöl-bayır ışıq-ışıq işıldayırdı. Çöldəki hər ulduzun işığı gəlib bu yer üzünə ayrıca çatırdı nədi, hər tərəf gündüzdəki kimi işıqlıydı. Nazik, ürəyideşən kədər dolu bir cızıltı səs də bu işıltının düz içindən çıxırdı. Xacə İbrahim ağa bir otarəfə boylandı, bir də bu tərəfə nəzər yetirdi, gedib çadıra yaxın bir yerdə, sağ əldə yerə çökmüş Qotazlı dəvənin hərdən diksinən bir böyrünə qısılib sarvan Nəzərli yatmış idi, bu biri diksinən böyründə də Xacə İbrahim ağa özünə yer elədi. Kilim kimi bir şeydi nəydisə, dəvənin üstündən götürüb yerə saldı, ayaqlarıyla təpikləyib quru yerini yumşaltmış, uzandı üstündən. Bir o tərəfə, bir bu biri tərəfə qurcuxdu, bir az da yerini yumşaltmış, amma nə illah elədi gözlərinə zalım yuxu getmədi ki, getmədi. Eləcə göydəki şıltaq, yorğun ulduzları seyr edə-edə bir para düşüncələrə qərq olub qaldı” (1, s.46).

Verilmiş mikromətnə ümumi üzv inversiya olunan “Soyuq Çöl”dür. Mikromətnə təsvir olunan hadisələr də burada baş verir; Xacə İbrahim ağanın Qotazlı dəvənin böyrünə sığınması, onun gözlərinə yuxu getməməsi də bu məkanda baş verir. Deməli, ümumi üzv mikromətn

hipertemasındakı mənasıdır və hadisələr öz başlanğıcını buradan götürür. Məhz inversiya olunan üzvün mətn daxili əlaqənin reallaşmasındakı rolu da bundan ibarətdir. Çox maraqlıdır ki, qeyd etdiyimiz mikromətnə inversiya olunan vahid (soyuq çöl) sonra gələn cümlənin əvvəlində də işlənməklə oxucunu hadisələrin baş verəcəyi məkana istiqamətləndirir. Bu kontekstdə üç varlıq (Xacə İbrahim, çöl, göydə işıldayan ulduzlar) kosmosun tərkib hissəsi kimi bir-birini tamamlayır. Xacə İbrahim məkana daha yaxındır, ona sığır. Bu mənada, ümumi üzv mikromətn hipertemasını tam əhatə edir. Əksər hallarda inversiya mikromətnin əvvəlinci cümləsində gəlməklə, onunla bağlı hadisələr açılmağa doğru gedir, hadisələr həmin ümumi üzvün ətrafında cərəyan edir. Ümumi üzvün – inversiya olunan vahidin komponentlərə əlaqələndirici funksiyası da bundan irəli gəlir. Qeyd olunan ümumi üzvün mətn daxilindəki həm semantik, həm də formal əlaqə funksiyası bir-biri ilə əlaqələnmiş, bir-birini şərtləndirən tərzdə təzahür edir:

“Məmmədquluya bir neçə gün heç kim bir söz demədi, padişahın nə qərar çıxardığı barədə. Bu yazıq da qalmışdı nigaran ki, əlbəttə başından böyük qələti eləyibdir, amma iş də artıq işdən keçmişdi. Düşünürdü: “Şahverən vardır şahın ləşkərində mən əvəzi heç olmazsa, buna görə mənə buraxar inşallah. Allaha təvəkkül. Ağlına gələn Məmmədqulun dilinə də gəlirdi, məsləhətləşdiyi, ürəyini açdığı, nigarançılığını bölüşdüyü köməkçisi qoca bir qul vardı, o idi. Bu qoca qul da Məmmədqulu ilə söhbətin hər dəfəsində onun son sözlərini qara başını tərpadə-tərpadə təkrar edər, hər dəfə “Allaha təvəkkül” deyib bununla da susardı. Amma sulu gözləri öz içində gizlətdiyi qorxu ilə bir yerdə hərlənirdi Məmmədquludan ötrə, çünki Məmmədquluya həqiqətən də sidq-ürəkdən bağlanmışdı, uzun-uzun illər idi ki, ondan savayı bir kimsəsi yoxdu” (1, s.27).

Bu mətnə bir-birini tamamlayan iki ümumiləşdirici üzv (padişahın nə qərar çıxardığı barədə, nigaran) vardır. Onlar bir-birini tamamlayır; ikinci (nigaran) birincidən (padişahın nə qərar çıxardığı barədə) törəyir. Burada bir məsələ də vardır ki, ümumiləşdirici üzvün birincisi birinci cümlədə, ikincisi isə ikinci cümlədə yerləşir. Ümumiləşdirici üzvlərdən birincisi ikincisinin səbəbidir və onlar bir-birini inkar etmir.

Ümumiləşdirici üzv mikromətnin ortasında da gələ bilər. Bu vaxt əvvəlki cümlələrdə ümumi üzvün ifadə edəcəyi fikrə başlanğıc verilir, hadisəni həmin məqama gətirir:

“Zəbulla isti yay gecəsi həyətdə hovuzun kənarında yatağını salıb uzanmışdı, xorultusu da artıq dörd tərəfə düşüb çəpər boyu utancaq-utancaq boylanan qızılgülləri diksindirməkdə idi. Elə yuxudaca əlindəki qəmənə Məmmədqulu var gücü ilə saplamışdı düz bunun ürəyinin başından. Həyat Zəbullanın bütün vücudundan yığılıb gəlib gözlərinin dibindən bayıra çıxdığı yerdə gözlərini yummazdan əvvəl son dəfə geniş, bir balaca da təəccüblə onları açıb başının üstündə Məmmədqulunu gördüyü zaman ağzından bir qanqarışıq ah çıxmışdı. Son gücünü toplayıb nə illah etmişdisə də, amma başını dikəldə bilməmişdi və hardansa güc alıb gəlib, bu zaman dodaqlarına şux təbəssüm qonmuşdu. Canını tapşırandan sonra da dodaqlarında o təbəssüm vardı” (1, s.31).

Bu mikromətnə ümumi üzv (düz bunun ürəyinin başından) söz birləşməsi ilə ifadə olunub və ikinci cümlənin sonunda yerləşmişdir. Birinci cümlədə Zəbullanın isti yay günündə xorultu ilə yatması Məmmədqulun onu öldürməsi üçün imkandır; bu, ikinci cümlədə ifadə olunur və ümumi üzv də həmin cümlənin sonunda verilir, onunla bağlı hadisələr həmin mikromətnin sonuna qədər davam edir.

Elə inversiyalara rast gəlmək olur ki, o, MSB-nin sonunda gəlir. Bu tipli inversiyaları formal əlaqələndirici vahid hesab etmək olarmı? Konkret misala müraciət edək:

“Bu qanlı hadisələrdən sonra uzun müddət Məmmədqulun sorağı bir yerdən gəldimi, gəlmədi. Qaçaq düşüb dağa-daşa çəkildi, ilim-ilim itdi, illərdi gəlib hansısı yavaş-yavaş, hansısı tez-tez ötüb keçdi, bunu bu görkəmə saldı, budur indi də oturub vəzir Məsdəlinin qənşərində nə istəyir, görəsən, bu bədbəxt, biçarə, zavallı?!” (1, s.38).

Bu mikromətnə diqqətimizi cəlb edən sonuncu cümlədəki “Məsdəlinin qənşərində”; “bu bədbəxt, biçarə, zavallı?!” inversial vahidləridir. Onlar ümumidən xüsusiyyətdə doğru prinsipi əsasında qurulmuş mikromətnin vahidləridir; mətnin komponentləri ilə bağlıdır, lakin birbaşa deyil, dolayısı ilə. Qeyd olunan inversial vahidlər Məmmədqulu ilə bağlı olduğundan mətnlə əlaqələnir, ancaq mətn qurucu formal vahidə çevrilə bilmir. O, mətn hiperteması üçün o vaxt ümumiləşir ki, onlar mətnə nəticə yerində işlənir. MSB-nin ifadə etdiyi informasiya da həmin nəticəyə doğru

istiqamətlənir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. Sehrbazlar dərəsi: roman / K. Abdulla. – Bakı: Mütərcim, –2006. – 224 s.
2. Abdullayev, K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri /K. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 280 s.
3. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: (dərs vəsaiti) /K.M.Abdullayev. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 607 s.
4. Muğanlı, Ə. Şəhriyar əfsanəsi // Ömürdən yeddi yarpaq: hekayə və povestlər. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 384 s.
5. Şıxlı, İ. Dəli Kür // Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 400 s.
6. Вардудль, И.Ф. Основы описательной лингвистики / И.Ф.Вардудль. – Москва: Наука, – 1977. – 350 с.
7. Стариченок, В.Д. Большой лингвистический словарь / В.Д.Стариченок. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2008. – 810 с.

Summary

The article considers the special significance of ellipsis and inversion among the stylistic phenomena found in sentence constructions. The ellipsis performs the function of inter-component matching in micro- and macro-text. This event, characterized essentially by the contraction of the phrase, plays an important role in the process of communication - the construction of speech. Thus, the ellipse includes everything from the phrase to the sentence structure.

Inversion is the deliberate distortion of a sequence of words to enhance the artistic effect of speech. The role of inversion in the text is due to the inverted unit. The inverted unit is a common term; it is common because it covers the entire microtext from which the semantics of the text follows. The generalizing term can also stand in the middle of the microtext. In this case, the idea expressed by the common member in the previous sentences is initiated, which brings the event closer to this moment. You can find such inversions that they occur at the end of the senior category.

When interpreting the issue, relevant scientific and theoretical materials were used, and factual materials were analyzed as arguments.

Baxşəliyeva Sevil Mirzəxan qızı
Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANINDA RETROSPEKTİV TƏHKİYƏNİN VƏ YADDAŞIN ASSOSİATİV-SİMVOLİK KODLARI

Açar sözlər: simvol, roman, xatirə, təhkiyə

Keywords: characters, novels, memoirs, prose

Təhkiyəçinin simvolik yaddaşı retrospektiv akta çevrilir. Retrospektiv akt təhkiyəçinin və ya qəhrəmanın psixoloji durumunu açıb göstərir. Təhkiyənin “latent” xatirə forması yazıçının bədii şərtlilik tipini və bütövlükdə romanın poetikasını müəyyənləşdirən priyomdur. “Şərtlilik müasir insanın zəngin olduğu və zəngin olduğu qədər də mürəkkəb daxili aləmini açmaqda, yazıçının dünyaya baxışını aydınlaşdırmaqda müəllifin müttəfiqi, köməkçisi olan bir bədii vasitədir. Və buna görə də şərtlilik son dərəcə əsaslandırılmış olmalıdır. İnsan zəkası elə bir səviyyəyə yüksəlmiş, elə mürəkkəb keyfiyyətlər əldə etmişdir ki, aşılamaq istədiyin fikri, yaratmaq istədiyin personajı artıq

birbaşa təqdim etməklə bədii nailiyyət qazanmaq çətinidir, belə hallarda bəzən yardımçı bədii vasitə - şərtlilik tələb olunur” (5, 9).

Hər yazıçı özünün yaddaş təcrübəsini roman strukturuna keçirməsi üçün fərqli bədii diskurslardan və moduslardan, müvafiq bədii “aksesuarlardan” - məcazlardan, simvollarından istifadə edir. Məmməd İsmayıl “İz” romanında retrospektiv yaddaşı poetik simvolika ilə bərpa etməyə çalışır. “İz” romanında Murad obrazı şairin təhtəşüüründəki “alter-ego”-sudur, yəni “Məmməd İsmayıl”dır, müəllifin simvolik “mən”idir. M.İsmayılın avtobioqrafik-retrospektiv təhkiyəsində mifopoetik təxəyyülün, simvolik obrazların təsiri də qabarıq görünür – bu, müəllifin poetik ruhundan gələn məsələdir. Müəllif Muradın taleyini danışmaqla əslində özünün ağır uşaqlığını, atasızlıq məhrumiyyətlərini paylaşmaq istəyir. “İz” romanın ideya-məna çevrəsini ehtiva edən metaforadır, ontoloji simvoldur. “Yazıçı ömründə dərin iz buraxmış, şırım açmış uşaqlığı yenidən yazmaqla içinə huzur qazandırmış olur” (8, 4).

Elçin Hüseynbəylinin “Metro vadisi” romanında (2006) xatirə təhkiyəsi uşaqlığın bir simvolik detallı – obrazı üstündə “köklənir”. Oyuncaq gəmi obrazı qəhrəmanın uşaqlıq yaddaşındakı digər assosiativ münasibətləri də “işə salır”: “İlk dəfə mənə oyuncaq aldılar. Plasmə çəhrayı ayı. Ona qədər əsl oyuncağım olmamışdı. Bu mənə ən gözəl hədiyyəydi. Hər gün onu özümə yatızdırardım. Onda olardı beş yaşı. Axırda Arazın qırağından qırmızı gəmi tapdım. Rəngi solmuşdu. Araz onu haralardansa gətirib sahilə atmışdı. Gəminin altı yox idi, qopmuşdu, mən ona konserv qutusunda altıq düzəltdim və Araza buraxdım. O dərhal batdı...” (7, 16).

E.Hüseynbəyli simvolik obraz vasitəsilə süjetyaratma üsuluna “Yovşan qağayılar” romanında da sadıq qalır. “Yovşan qağayılar” romanında da müraciət edir, fransız yazıçısı Marsel Prust kimi, uşaqlığın simvolik əşya və detallarına qayıdır. Romanın təhkiyə axarında retrospektiv məqam – keçmişə dönmə anı, fotoçəkilişdə olduğu kimi, qəfil və gözlənilmədən baş verir, xatirələr və reallıq arasında assosiativ “qısa qapanma baş verir”: “Metronun çıxacağında küncdə 10-12 yaşlı bir uşaq əlində novruzgülü tutmuşdu. Aprelin son günü dağlara qalxdığımız günləri xatırladım. Lalə, dovşanqulağı, bənövşə, may çiçəyi, xına gülü, novruzgülündən dəstə bağladım. Aprelin son gününün günəşi, sifətimizi sıgallayan səhər yelinin iyini indi də burnumda duyuram. Söz vaxtına çəkmişdi və mənim xatirələrimi özünə qaytaran yaddaşım yox, burnum idi” (7, 26). M.Yaqubova haqlı olaraq yazıçının bu xatırlama - yaddaş üsulunu “Prustsayağı xatırlama” kimi şərh edir: “Burun, daha doğrusu, novruzgülünün burnunda oyatdığı hisslər yaddaşa təsir edir, şüurda və ya şüuraltında yığılmış xatirələr yumağını oyadır, V.Vulfun “tunel metodu” baş tutur, bu gündən keçmişə tunel qazılır” (10, 126).

Yazıçı-publisist Miraslan Bəkirinin “Sürgün” romanında məhz simvolik yaddaş kodları ilə qəhrəmanlarını öz keçmişinə qaytarır, xatirələri oyadır. Bütün simvolik kodlar (saz, yuxu) vətənlə bağlı göynətilərin bədii ifadəsidir. Saz havaları roman qəhrəmanlarının ruhunun tərcümanıdır. Hər dəfə saz çalınanda onların ruhu yurd yerlərini dolaşır, kövrək xatirələri oyadır. M.Bəkirinin “Sürgün” romanında saz havası xatirələri canlandıran mistik hadisə kimi təqdim olunur. Bir neçə örnək gətirək: “Bir azdan aşiq “Urfani” havasını çalıb oxumağa başladı və bu anlar Səttaroğlu Musanın yaralı ruhu öz ellərini, öz dağlarını gözdü... “Urfani” sədaları altında uşaqlığına, gəncliyinə qayıtdı, qayğısız günlərini yaşadı...” (4, 125).

M.Bəkirli xatirələrin təsvirində yuxu, monoloq, xəyal, “şüur axını” və s. bu kimi bədii üsullardan yararlanır. Yuxu xatırlama aktı kimi çıxış edir və beləcə yuxular xatirələrə, xatirələr yuxulara çevrilir: “Əsmərin ürəyi sıxıldı, bir az əvvəl gördüyü yuxunu xatırlayanda elə bil içinə işıq düşdü. Dünyalar qədər sevdiyi, həmişə qul kimi qulluğunda durmağı ilə fəxarət duyduğu Musanı və atası Əli Musa oğlunu görmüşdü yuxusunda. Əsmər yuxu yozumunu da bilirdi az-çox. Əli babanın ruhu və ondan qabaq Allah mənə, balalarımə kömək olacaq, - düşündü. Əli babanın sinəsindən hələ də qan axması bu qan-qadaların uzun sürməsinə dəlalət edir” (4, 24). Yuxu bir anlığa Əsmərin xoş xatirəsi üçün bir vəsilə olur. Əsmər, Əlinin doğulmasına Musanın necə sevindiğini xatırlayır.

Roman strukturuna memuar xatirələr formalarının simvolik, metaforik obrazlar səviyyəsində qoşulması süjetin və təhkiyənin poetik havasını – ovqatını dəyişir. Xatirə ümumi roman təhkiyəsinə iki yolla: ya müəllifin, yaxud da qəhrəmanın (personajın) simvolik mətni kimi daxil olunur.

Yaddaşın simvolik obrazları başqa bir gerçəkliyin faktı kimi çıxış edərək ikinci, fərqli “gerçəklik” yaradır.

Tanınmış yazıçı Sabir Azəri “Bir məhbusun xatirələri” romanının strukturuna “yuxu mətni”ni daxil etməklə, onun təhkiyə aktına çevrilməsinə, xatirə kimi söylənilməsinə nail olur. Təhkiyəçi yuxuda gördüyü hadisələrin nostalji təfərrüatını çatdırır. “Yuxuda gördüklərini danışan hər kəs şüurlu surətdə yaradıcılıq aktına qatılmışdır; o, sujeti, obrazları və gördüyünün mənasını rekonstruksiya edir.” (10, 93).

Məhbusun şirin yuxusu sərt gerçəkliklə təzadda verilir: “Evimizdəyəm. Səhər tezdən idi. Quşlar ağız-ağıza vermişdilər. Ən gur oxuyanlar da ala sığırcınlar idi, deməli, yenə daraşiblar şirin gilaslara. Eybi yoxdur, qoy hələ keflərini çəksinlər, indicə duraram, rahatkamı götürüb dərslərini verərəm... Ha çalışdımsa, yerimdən dura bilmirdim. Gözlərim də açılmır, yuxu məni üstələyir... Həyətdən atamın səsi də gəlir. Atımız kişnəyir. Qızıl inəyimiz mələyir – deməli, sağın vaxtıdır, bir azdan inəyi naxıra qatacaq, yollayacaq Heyvalı dağına, Pirqələm düzünə. İndi oraların əla məqamıdır, qulançar da yetişib... Mən də lap xam-xam danışiram, bu zamana qulançar qalar? Qalsa da qartımış olacaq, yeməli deyillər indi. Anamın da səsi gəlir! Qalxın, acqarına tutdan-zaddan yeyin... Yox, durmaq lazımdır. Doğrudan da tutun ləzzəti acqarına yeməkdir. Atam da həmişəki sözünü deyir: Ay uşaq, qalxın, qoyun sübhün günəşi sifətinizi oxşasın, ürəyinizə dolsun...”

...Qalxın yuyunmaq vədəsidir!” Bu səsi eşidən kimi dik atıldım, Başım ikimərtəbəli çarpayının üst qatına dəydi” (3, 44-45).

S. Azəri avtobioqrafik qəhrəmanın psixoloji portretini vermək üçün yuxugörmə motivindən istifadə edir. “Bədii deyim ilə yuxugörməni yaxınlaşdıran məqamlardan biri də hər ikisinin təhkiyə aktına dönüşməsi prosesində ortaya çıxır.” (10, 93). Əsərin qəhrəmanı öz gerçək həyat hekayətini yuxu kimi, yuxularını da xatirələri kimi danışır.

Ş. Ağayarın “Arzulardan sonrakı şəhər” romanında yuxular balaca Həsənin xatirələrinin tərkib hissəsidir. O, yuxusunda cəhrayı atlar görür: “Cəhrayı atlar tez-tez yuxuma girməyə başlamışdı. Elə tez-tez ki, bunun yuxu, yoxsa gerçək olduğunu ayırd edə bilmirdim.

Mən o atları lap balaca vaxtı üfük boyu uzanıb gedən yaşıl təpəliklərdə görmüşdüm. Qüruba enən günəşin zərif şüaları altında cəhrayı rəngə çalırıdılar. Uşaqlığım deyəndə gözümün önünə bu yaşıl təpəliklər, bu yaşıl təpəliklərdə gəzişən cəhrayı atlar gəlir” (2, 7-8). Məhz bu “sürreal mətn”dən sonra uşağın xatirələri başlayır, nənəsilə şəhərə, həkim yanına gəlməsini xatırlayır.

Yazıçı-publisist Aqil Abbasın “Dolu” romanı (6) “simvolik obraz yükü” baxımından xüsusilə seçilir. Doğrudan da, “Dolu” romanını simvolik-poetik nəsrin nümunəsi kimi də qəbul etmək olar. “Dolu” romanı obrazlı dili ilə, simvolik obrazların intensivliyi ilə diqqəti cəlb edir. “Təbii ki, əsərin müəyyən bir epizodunda işlədilən qeyri-bədii simvolların hər hansı biri özlüyündə, kontekstdən kənarda simvoldur. Amma məzmun planında və ümumi şəkildə götürüləndə bunların əslində bədii simvol sayılması mümkün deyildir. Başqa kontekstdə simvollaşan bu anlayışlar bədii əsərin sujet xəttinin konkret bir mərhələsində sfesifikliyinə görə adi, amma naməlum ifadələr təsiri bağışlayır. Bəzən başqa simvol tiplərindən hər hansı biri bədiiləşdirilmək və ümumiləşdirilməklə bütöv əsər miqyasında, yaxud da epizod miqyasında bədii simvola çevrilir” (9, 23).

Romanda “dolu” obrazı ilk diqqəti çəkən simvolik obrazdır. Digər poetik obrazlar da bu obrazla əlaqədər, yəni “dolu” obrazının semantik çevrəsindədir, ilk simvolik “işarət” kimi öncə əsərin adından başlayır və leytmotiv kimi bütün sujetin içindən keçir. Dolu simvolunun mənələrindən bəziləri ilk epizodlarda təzahür edir. Bu şərti, simvolik işarələrin əsas özəlliyi semantik baxımdan açıqlıqdır, yəni müharibəni xatırladan hər bir işarə elə bu müharibədə doğulan, davam edən və heç zaman bitməyən hadisələrin içindən çıxır. Bu mənada “dolu” simvol-motivi roman boyu bütün “qırıq” sujet xətlərini calayır, mənalandırır, müharibənin yaddan çıxmayan hadisələrini öz adında canlandıran fraqmentlər kimi, yandırılan yurd yerlərinə təzə anlam verir, insan qoruya bilmədiyi sevgisinin acısını çəkir” (11, 60). “Dolu” simvolikasını yaradan amillərdən biri də müəllif- təhkiyəçi xatirəsinin assosiativ məqamlarıdır, uşaqlıq yaddaşının nöqtələridir, “xüsusən də bədii təsvirlər, deyimlər, bu mənzərələr arasında bir-birini doğuran assosiativ keçidlərdir” (11, 57).

A.Abbasın poetik təfəkkürü ümumi və sakral adları (Dünya, Tanrı) xüsusişəddir, onlara simvolik məna qazandırır. Yazıçı simvolik-assosiativ işarələr vasitəsilə Dünyanın Ən Varlı Şəhəri ilə virtual əlaqə yaratmağa və xəyalən keçmişlə bu günü bir arada qavramağa, məkan-zaman münasibətləri qurmağa nail olur.

Aqil Abbas romanda bədii şərtilikdən poetik ümumiləşdirmə vasitəsi kimi və retrospektivliyin ifadəsi kimi istifadə edir. Şərtilik qəhrəmanın mahiyyəti ilə bağlı olub simvolik adlar səviyyəsində kodlaşdırılır. Keçmişə emosional ekskurs, nostalji duyğularla keçən günləri xatırlama romanın xronotop strukturunu təşkil edir. Müşahidələr göstərir ki, Aqil Abbasın “Dolu” romanının xronotopu simvolik-assosiativ obrazlardan və detallardan təşkil olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, T.Əlişanoğlu yazıcının bu cür “simvolik mənalara intensiv köklənmə”sinə əsas götürərək, “Dolu” romanını M.Süleymanlının “Köç”, “Şeytan”, R.Rövşənin “Daş” əsərlərinin qrotesk realizmi ilə müqayisə etməyə imkan vermişdir: “Qrotesk realizminin milli variantlarını isə bizdə daha çox sırf modernistlərimiz R.Rövşən (hekayələrində), Mövlud Süleymanlı və Aqil Abbas yaratmağı bacarmışlar” (6, 319).

“Dolu” simvolik obrazından başqa, romanda “vurğun vurmuş cavanlar”, “Drakon Əzrayıl”, “katib Pələng”, “Millət”, “Tanrı”, “Yiyəsiz Dövlətin yiyəsiz övladları”, “Müharibə”, “Dünyanın böyük Dövlətləri”, “Dünyanın Ən Varlı Şəhəri”, “Dünya”, “At belində olan adam” və s. obrazlar müəllifin mifopoetik təfəkküründən xəbər verir. Belə ki, burada nə epik ardıcılığı gözləyən təsviri realizm, nə də bilavasitə insan içinin analizinə yönəlik psixoloji və yaxud sosial-psixoloji realizm məxrəci keçərli deyil; həmin məqamlar roman təhkiyəsində tərkib, ünsür mənziləsindədir. Təhkiyə olanların, gerçəklərin məğzindən-mənasından qurulub təsvirinə, açmasına doğru gedir” (6, 314).

Retrospektiv baxış bir simvolik məkanla – “Dünyaca ən varlı şəhər”lə (daha sonra “məğlub şəhər”lə) bağlıdır. Əsərin poetik-avtobioqrafik atmosferini təmin edən vasitələrdən biri də müəllifin öz vətəni (Ağdam) ilə bağlı baş vermiş hadisələrə impulsiv-emosional, reaksiyası-müdaxiləsidir.

Aqil Abbasın simvolik-assosiativ yaddaşı “səsli”, “akustik” obrazlar və detallar ilə zəngindir. Müəllifi və qəhrəmanlarını keçmişlə, uşaqlıq xatirələri ilə bağlayan yaddaşındakı obrazların səsidir – dolunun səsi, Qədir Rüstəmovun səsi və s. Q.Rüstəmovun səsi də təhkiyəçi üçün belə assosiativ-simvolik işarələrdən biridir. Q.Rüstəmovun oxuması (“Bu dərənin uzunluğunu, Tanrı qaytar quzunu”) Komandirin bütün yaddaşını “çaxnaşdırır”. Məhz səs obrazları təhtəşüür “axını”nı canlandırır, avtobioqrafik yaddaşı “diri saxlayır”.

Romanın strukturuna diqqət yetirsək, romanın fraqmentliliyi, bəzən vahid sujet xəttində bir-birilə qovuşmayan situasiyaların təsviri və təqdimatı da gözdən yayınmır. A.Abbas sanki effektiv poetik, yəni diqqət çəkən simvolik detalları seçməklə oxucunu təəccübləndirmək istəyir: “Yaradılan personajların xarakteri, diqqət edilərsə, məhz bu detallar üzərində “qurulur”, ancaq onlar müəyyən məqamlarda bir-birlərinə yapışmır və sonda hər ikisinin yarımçıq olması meydana çıxır” (11, 57).

Yaddaşda iki gerçəklik-uşaqlığın uzaq, şirin xatirə gerçəkliyi və mövcud müharibənin acı gerçəkliyi bir məxrəcə gətirilir ki, bu da təhkiyənin sujetqurma imkanlarını və ifadə formalarını dəyişir.

Göründüyü kimi, müasir roman janrında memuar-xatirə təhkiyə formalarının fəallığı müəlliflərə yaddaşdakı fərqli hadisələri, obrazları yenidən bərpa etməyə imkan vermişdir. Avtobioqrafik təxəyyülün və yaddaşın simvolqurma məntiqi xatirə fraqmentlərini sujet səviyyəsində bütövləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Aqil Abbas. Dolu (roman). Bakı: “Təhsil”, 2008, 256 s.
2. Ağayar Şərif. Arzulardan sonrakı şəhər (roman). Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017, 232 s.
3. Azəri S. Tələbə məhbusun etirafı. Bioqrafik sənədli roman. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2007, 256 s.
4. Bəkirli M. Sürgün (roman). Bakı: “Zərdabi LTD”, MMC, 2012, 392 s.
5. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. VII cild. Bakı: Çinar-çap, 2005, 569 s.

6. Əlişanoğlu T. Bir daha Aqıl Abbasın "Dolu" romanı haqqında // "Tənqid.net", 2011, №8, s. 308-317.
7. Hüseynbəyli E. Yovşan qağayılar // "Azərbaycan". №4, 2005, s. 6-78.
8. Kamal R. Ata ömrü mif kimi (M.İsmayılın "İz" romanı haqqında bir neçə söz) // İsmayıl M. İz. Roman. Bakı: TEAS Press, 2015, s. 3-8.
9. Maşallahqızı M. Klassik Azərbaycan hekayəsində bədii simvol (1900-1920). Bakı: "Elm", 2011, 184 s.
10. Yaqubova M. Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində retrospeksiya. Fil.ü.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2012 .
11. Yusifli C. "Dolu" romanı və nəsrimizin problemləri // Tənqid.net. 2008, №5, s. 56-60.

Summary

Forms of retrospective prose are widespread in the modern Azerbaijani novel. Writers use artistic terms to use memory experience in novel writing. Each writer uses different artistic discourses and modes in the structure of the novel, relevant artistic "accessories" - metaphors, symbols. One of the artistic conditions in the text is the symbolism of dreams. In the description of M. Bakirli's memoirs, dreams, monologues, dreams, "flow of consciousness" and so on. Uses such artistic methods M.İsmayıl's "Trace", A.Abbas's "Hail", E.Hüseynbəyli's "Metro Valley" and others. Poetic symbols play an important role in the subject of novels and act as associative meaning codes of memory.

Bayramova Səadət Məmməd qızı

**AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, elmi işçisi**

TOFIQ MAHMUD POEMALARINA ÜMUMİ NƏZƏRİ BAXIŞ

Açar sözlər: Tofiq Mahmud, uşaq ədəbiyyatı, poema, milli-mənəvi dəyərlər, fərdi üslub

Key words: Tofiq Mahmud, children's literature, poem, national-moral values, individual style

Uşaq ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələrindən olan Tofiq Mahmud yaradıcılığının mühüm bir hissəni poemaları tutur. Keçən əsrin 50-ci illərindən ədəbi mühitdə tanınmağa başlayan ədib nasir, publisist, tərcüməçi kimi gərəkli fəaliyyəti ilə adını uşaq ədəbiyyatının tarixinə yazmışdır. Müxtəlif zaman kəsiklərində yazdığı "Alpnistlər", "Süsən gəzir Abşeronu", "Sehrli meşəbəyi", "Kəpənək gözəlliyi", "Styopa dayı Bakıya gəlib", "Sehrli maşın, Süsən və Toplan", "Usta Dadaş", "Dəniz və bir damla göz yaşı", "Qərinələr", "Son nəğmə", "Əlvida dağlar", "Bir gənc haqqında ballada", "Meşədə qalan nəğmə", "Fırtına gözəlliyi", "Sədaqətli günlər", "Taksi sürücüsü", "Xeyirxah dələ" və s. poemaları şairin yaradıcılığında süjetli lirikanın yaradıcı istedadına bağlandığını aydınlaşdırır. Aparıcı motiv isə etnik mənəvi dəyərlərin gələcək nəsə aşılması, vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, əməksevərlik, böyüyə hörmət, kimsəsizlərə əl tutmaq, mübarizlik, qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyəsidir. Mövzu rəngarəngliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edən bu poemalar xalq düşüncəsindən gələnləri əks etdirmək və yaradıcı ruhunu ehtiva edə bilmək baxımından əvəzsizdir. Uşaq folkloru, əfsanə, nağıl, rəvayət və s. örnəklərdən gələn zənginlik ədibin poemalarının qaynağı olaraq xüsusi maraq doğurur. Sənətkar bunlardan yararlanmaqla uşaqların ürəyini fəth etmiş və onların sevimlisinə çevrilmişdir. Ədəbiyyatımıza isə poemaları, şeirləri, nəsr, publisistikası ilə gərəkli töhfələr vermişdir. Bütünlükdə bunlar T.Mahmud yaradıcılığının poemalar timsalında hansı zənginliklərlə əhatələnməsinin göstəricisidir.

"Azərbaycan müəllimi" qəzetində və "Göyərçin" jurnalındakı ədəbi fəaliyyəti onun yaradıcılığına istiqamət vermiş və uşaq ədəbiyyatının istedadlı nümayəndəsi kimi formalaşması üçün əsas olmuşdur. Respublikanın ayrı-ayrı rayon məktəblərinə ezamiyyətləri, məktəblilərin istək və arzuları, qayğıları ilə dərindən tanışlığı, uşaq dünyasına həssaslığı son olaraq bu istiqamətdə

maraqlı örnəklər yaratmasının başlanğıcını qoymuşdur. “Dibçək” (1962), “Utancaq oğlan” (1964) adlı kitabları məhz bu həssaslığın nəticəsində təbii olaraq meydana çıxmışdır. “Alpnistlər”, “Süsən gəzir Abşeronu”, “Sehrli meşəbəyi”, “Kəpənək gözəlliyi”, “Styopa dayı Bakıya gəlib”, “Sehrli maşın, Süsən və Toplan”, “Usta Dadaş” və s. poemaları onun uşaqların fantaziyasına, maraq və düşüncələrinə, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığına həssaslığının göstəricisidir.

S.S.Axundov, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, Əli Nəzmi, Məhəmmədəğa Sidqi, Səməd Mənsur, Abbas ağa Nazir Qayıbzadə, M.Rzaquluzadə, M.Dilbazi, T.Elçin (1) və onlarla digər uşaq ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılıq ənənələrinə köklənən ədib keçən əsrin altmışıncı illərindən başlayan ədəbi mühit qaynarlığında fərdi üslubu, yaradıcı istedadı ilə nəzər-diqqəti cəlb etmişdir. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında öz nəsri və poeziyası ilə diqqəti çəkən, ömrünün çox hissəsini uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına sərf edən, onlara vətən sevgisi aşılayan qələm sahiblərindən biri də Tofiq Mahmud olmuşdur” (3, 332).

T.Mahmudun poemaları mövzu rəngarəngliyi, hadisələri çatdırma və canlandırma üsulları ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. “Alpnistlər” poeması bir istiqamətdə uşaqların xarakter möhkəmliyini, istək və arzulara çatmaq üçün çalışqanlığını ifadə edirsə, digər baxımdan Azərbaycanın zəngin təbiəti haqqında bilgi vermək xüsusiyyəti ilə səciyyəvilik qazanır. Orada təbiətin əsrarəngizlikləri, flora və faunası, dağların əzəməti, bulaqların şırıltısı, quşların cəh-cəhi və s. bütün təfəsilatı ilə canlandırılır. Uşaqların təbiətə vurğunluğu, zənginliyi öyrənmək cəhdi, dağlar, qayalar, sıx ormanlar haqqında informasiya, zirvəni fəth etmək uğrunda apardıqları mübarizə bir bütöv olaraq canlandırılır. Dağları, təbiəti, tarixi abidələri poemanın ümumi axarında canlandıran sənətkar bütün olanlara uşaq dünyasından baxmaqla, həm də onlarla bir həmsöhbət ovqatı yaradır. “Sehrli meşəbəyi” poeması da eyni ruhda yazılmaqla meşəbəyinin cəfəkeşliyi təmsalında bir başqa məqama diqqəti yönəldir. “Şair “Sehrli meşəbəyi” poemasında yurdumuzun ecazkar gözəlliyindən zövq alan, bu gözəlliyin pozulmaması üçün canını qurban verməyə belə hazır olan, yaşıllığın qoynunda yaşayan canlı varlıqları göz bəbəyi kimi qoruyan meşəbəyi obrazını yaratmaqla bütün bəşər övladını ondan nümunə götürməyə çağırır. Azərbaycan təbiətinin əsrarəngiz gözəlliyi ilə yanaşı, onun bərəkətli, bol məhsul gətirən müqəddəs torpaqları, Vətənimizin hər bir dilbər guşəsi T.Mahmud poeziyasında öz əksini tapmışdır. Xalqımızın qəhrəman, mərd oğullarının ölməz obrazlarını yaradan şair, onları yeni nəsllə nümunə göstərir, vətənimizə göz dikmiş mənfur düşmənlərə qarşı mübariz olmağa haraylayır” (2, 7). Ədibin bütünlükdə ədəbi irsi kimi poemaları da zənginlik nümunəsidir. Ayrı-ayrı əsərlərində özünü göstərən əhvalatçılıq, hadisə və əhvalatların özünəməxsusluqla təcəssümü, çatdırmaq istədiyi qayə bütün aspektləri ilə gələcək nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə hesablanmışdır.

T.Mahmud yaradıcılığında poeziyaya həmişə xüsusi önəm vermişdir. Ayrı-ayrı məqallərində də onun şeir, sənət haqqında düşüncələri özünə yer almışdır. Ədibin qənaətinə görə, “bütün dünyada ən ülvəi nemət poeziyadır, onsuz həyat solğun və mənasız görünərdi”. Uşaq ədəbiyyatının istedadlı nümayəndəsi olan T.Mahmudun zəngin yaradıcılığı məhz bu meyar və prinsiplər üzərində bərqərar olmuş və həmişə də yaratdıqlarına o ucalıqdan baxmışdır. “Dəniz və bir damla göz yaşı”, “Qərinələr”, “Son nəğmə”, “Usta Dadaş”, “Yaxşılıq və paxıllıq”, “Meşədə səs”, “Taksi sürücüsü”, “Meşədə qalan nəğmə”, “Üç qız”, “Fırtına gözəlliyi”, “Sədaqətli günlər” və s. poemaları bunun tipik örnəyidir. Məsələn, “Usta Dadaş” poemasında başlanğıcda müəllif usta Dadaş haqqında qısa və konkretliklə nəzərə çarpacaq məlumat verir:

Mərd insandır,
usta Dadaş,
Elə bil ki,
pəhləvandır,
usta Dadaş.
Əfsanəvi
qəhrəmandır,
usta Dadaş. (4, 91).

Göründüyü kimi, şair öz qəhrəmanını uşaqların fantaziyasına, uşaq təsəvvüründə olanlara uyğun təqdim edir və usta Dadaşı bütün xüsusiyyəti ilə çatdırmağa çalışır. Onun mərdliyi, sanki pəhləvan olması, əfsanəvi qəhrəmanları xatırlatması ilə yanaşı, əlavə edir ki, uca boylu Dadaşın başı

göylərə dəyir, güc, qüvvət anlamında çiyni qaya, qolu dəmirdir. “Əlverişli süjetlət, şirin dil, rəvan təhkiyə, dolğun obrazlar, yaddaqalan xarakterlər, hadisələrdə əlvanlıq, daxili dinamika, gözlənilməz situasiyalar, bədii təsvir vasitələrinin bolluğu, zəngin fantaziya, nikbin ruh, zərif yumor və s. xalq ədəbiyyatını uşaqlara sevdirdir. Göründüyü kimi, folklor geniş və əlverişli imkanları ilə uşaq ədəbiyyatına çox şey vəd edir. Həqiqətən də onlar arasındakı əlaqə çoxxassəli, çox əlamətli xarakter daşmışdır” (5, 51). T.Mahmud da məhz poemada xalq ədəbiyyatından və uşaq təsəvvüründə olanlardan yararlanmaqla uğurlu bir nümunəni ortaya qoyur. Uşaqların dili ilə sanki onun rəsmi cızır və gözlərimiz önündə hansısa bir uşağın söylədiyi əhvalat, hadisəni canlandırır kimi görünür. Bu isə bir tərəfdən sənətkarın körpə yaşlıların hiss və duyğular aləminə bağlılığından, daha doğrusu, onların könül dünyasının dərinliklərinə bələdliyindən irəli gəlir. İkinci bir istiqamət yaradıcı istedadı ilə bağlıdır ki, şairin güclü təfəkkür intelleksiya onu bu ecazkarlıqda canlandıra bilir.

Addımını elə atır,
Bu buruqdan
o buruğa
An içində gedib çatır.
Sinəsi var,
bir meydandır,
Onu görən
dəyər bilər
bir aslandır! (4, 91).

Tofiq Mahmud Azərbaycan təbiətinin vurğunu olan "Bu torpağı tanı sən" adlı silsilə şeirlərində "Süsən gəzir Abşeronu", "Şehirli meşəbəyi" və digər poemalarında da kiçik qəhrəmanlarına vətənin tarixini, gözəlliklərini sevdirməklə yanaşı, onlarda təbiətə məftunluq, minnətdarlıq hissləri oyadır, duyğuları yaradır, hər bir gözəlliğin qədrini bilib onu qorumağı öyrədirdi” (2, 6). Üslub müəyyənliyində uşaqların həyatını əks etdirməyə, onların fantaziyalarında olanları bədii arenaya gətirməyə üstünlük verən sənətkar bu rəngarəng mövzulu əsərləri ilə onların dostuna çevrilmişdir. Zəngin mövzu mündəricəsi ilə səciyyələnən sənətkarın poemaları üfiqi və şaquli kontekstdə bir neçə istiqamətdə təhlilləri zəruriləşdirir:

- a) sənətkarın poemaların ümumi problematikası;
- b) əxlaqi-mənəvi dəyərlərin təlqin üsulları;
- c) klassik ənənənin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə qorunuşu;
- ç) xalq yaradıcılığından gələn motiv, hadisə və əhvalatların T.Mahmud poemalarında yeri və məqamı;
- d) tərbiyəvi dəyərlərin, bədii-estetik zövqün formalaşdırılmasının üsul və yolları;
- e) şairin əsərlərində fərdi üslub özünəməxsusluğu və s.

Bütün bunlar uşaq ədəbiyyatının istedadlı nümayəndəsi T.Mahmud yaradıcılığında mahiyyət məsələsi olaraq diqqət önünə gəlir və sistemli yanaşmalarda açılmanı zəruriləşdirir. “Uşaqların mənəvi zənginliyinin qayğısına qalan şair, onlarda incəlik, həssaslıq tərbiyə etmək, biliyə məhəbbət hissləri aşılamaq arzusu ilə rəngarəng mövzulara müraciət etmişdir. Gənc nəslin dünyaya baxışına, dərk etmə qabiliyyətinə, xarakter və psixologiyasına daha yaxından bələd olan şair, yaradıcılığında poetik məzmunu, uşaq nitqinə məxsus olan spesifik ifadələrin poetik düzümünə, obrazlılıq effektivə xüsusi diqqət yetirmiş, nəticədə, uşaqlar üçün uğurlu şeirlər yarada bilmişdir” (5, 6). Doğrudan da, bütün yaradıcılığı boyu yüksək ideallara köklənməklə uşaqların mənəvi zənginliyə yiyələnməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Bədii-estetik zövqünün formalaşdırılması baxımından bir-birindən maraqlı poetik örnəkləri əvəzsizliklə görünür. Xarakter və daxili psixologi situasiyaları bir bütöv olaraq verə bilmək və yüksək əxlaqi-dəyərlərə kökləmək məqsəd kimi poemalarında diqqət önünə gəlir.

Beləliklə, T.Mahmudun zəngin yaradıcılığında poemaları mühüm bir hissəni tutur. “Alpnistlər”, “Son nəğmə”, “Əlvida dağlar”, “Dəniz və bir damla göz yaşı”, “Qərinələr”, “Bir gənc haqqında ballada”, “Meşədə qalan nəğmə”, “Taksi sürücüsü”, “Xeyirxah dələ”, “Fırtına gözəlliyi”, “Sədaqətli günlər”, “Styopa dayı Bakıya gəlir”, “Şehrli maşın, Süsən və Toplan”, “Usta Dadaş” və s. poemaları uşaq ədəbiyyatının maraqlı örnəkləri kimi məzmun və ideya özünəməxsusluqları ilə

diqqəti cəlb edir. Nağıl, əfsanə, rəvayət, uşaq folkloru, xalq mərasimlərindən gələn mövzu, motiv və ifadə üsulları şairin poemalarına əlavə rəvnəqlik gətirmişdir. Tərbiyəvi mahiyyəti ilə diqqətçəkici təsir bağışlayan poetik örnəklər milli-mənəvi dəyərlərin təlqini baxımından da əvəzsizdir. Vətənpərvərlik tərbiyəsindən estetik tərbiyəyə qədər xalq düşüncəsində özünə yer almış dəyərlərin aşılınması şairin poemalarının əsas qayəsini təşkil edir. Bütün bunlar Tofiq Mahmud yaradıcılığının yüksək əxlaqi dəyərlərin ifadəsinə köklənməsini və gələcək nəsllə aşılınmasını bir məqsəd kimi əsas tutulduğunu aydınlıqla göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, 300 s.
2. Əsgərli F. Tofiq Mahmud bədii yaradıcılığının sirləri. Tofiq Mahmud (bibliografiya). Bakı: F.Köçərli adına uşaq Kitabxanası, 2018, s. 5-10.
3. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2011, 498 s.
4. Mahmud T. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı: Tuna, 2013, 712 s.
5. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
6. Nəsibova Hicran. Nağılları xatırladan bir aləm: Tofiq Mahmud hekayələrində uşaq dünyası. "525-ci qəzet", 2017, 2 noyabr

Summary

Tofiq Mahmud, one of the most talented representatives of children's literature, occupies an important part of the richness of his work. The writer, who became known in the literary world in the 50s of the last century, made his name in the history of children's literature with his necessary work as a writer, publicist and translator. "Alpinists", "Susan walks Absheron", "Magic forest", "Beauty of Butterfly", "Uncle Styopa came to Baku", "Magic car, Susan and Toplan", "Master Dadash", "Sea and a drop of tears", "Wives", "Last song", "Goodbye mountains", "Ballad about a young man", "Song left in the forest", "Storm beauty", "Loyal days", "Taxi driver", "Good squirrel" and so on. clarifies that his poems are connected to the creative talent of the plot lyric in the poet's work. The leading motive is to inculcate ethnic and moral values in the next generation, to educate them in the spirit of patriotism, kindness, diligence, respect for elders, helping the needy, struggle and heroism. These poems, which attract attention with their variety of themes, are invaluable in terms of reflecting the ideas of the people and their creative spirit.

Əfəndiyeva Aysel Rasim qızı

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi

B.E.AĞAOĞLUNUN "SOLOVKİDƏ GÖRDÜKLƏRİM" ƏSƏRİNDƏ BOLŞEVİK REJİMİNİN İFŞASI

Açar sözlər: mühacirət ədəbiyyatı, nəsr, bolşevik rejimi, repressiya, totalitarizm.

Key words: emigration literature, prose, bolshevik regime, repression, totalitarianism.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında bolşevik rejiminin ifşası hər zaman aparıcı mövzulardan biri olmuş, müxtəlif adlar altında – "pantürkist", "əksinqilabçı", "casus", "satqın", "millətçi" damğası ilə yerlərdə 15 dəqiqəlik məhkəmə iclaslarının qərarları əsasında sürgünə, güllələnməyə məhkum edilən soydaşlarımızın istintaqa cəlb edilməsi, həbsi, dindirilməsi, kameralarda ac-susuz saxlanması, müxtəlif ağılasığmaz işgəncələrə məruz qalması, şaxtalı, sazaqlı

hava şəraitində ağır, dözülməz əməyə məcbur edilməsi bədii və bədii-sənədli obrazlarla canlandırılmışdır.

Milli istiqlal uğrunda mübarizə aparmış Azərbaycan mühacirətinin bədii irsində totalitar sovet rejiminin ifşasına həsr olunan əsərlərin yetərinə olduğunu və həmin əsərlərdə bolşevizmin, Stalin diktaturasının törətdiyi qanlı cinayətlərin əksini tapdığını, repressiya, deportasiya, soyqırımı siyasətinin insanlığa zidd mahiyyətinin açıqlandığını qeyd edən tanınmış mühacirətşünas alim fil.e.d. Nikpur Cabbarlı özünün “Azərbaycan mühacirət nəsi” monoqrafiyasında yazır: “Bu mövzuda yazılmış ən dəyərli əsərlərdə müəlliflər sovet totalitarizminin mənfurluğunu ifşa etməklə yanaşı, özlərinin demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət ideallarını, insan haqlarına, vətəndaş azadlıqlarına hörmətə söykənən açıq cəmiyyətə dair baxışlarını bədii sözün gücü ilə ifadə etmişlər. Bununla da totalitarizmin, diktaturanın, müstəmləkəçiliyin ifşası və inkarı yolu ilə demokratik dəyərlərin, insan hüquqlarının, milli istiqlalın üstünlüyü təsdiq və təsbit edilmişdir” (1,73).

Bolşevik rejiminin iç üzünü açaraq onun müstəmləkəçi mahiyyətini ifşa edən əsərlər içərişində B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” (2) adlı xatirələri xüsusi yer tutur. Totalitar sovet rejiminin siyasi əqidəsinə, istiqlalçı baxışlarına görə repressiyaya məruz qoyaraq, Solovkiyə – “buzlu cəhənnəm”ə sürgün etdiyi soydaşlarımızın buradakı məşəqqətli həyatı və mübarizəsindən bəhs edən bu əsər M.B.Məmmədzaadənin redaktorluğu ilə İstanbulda Azərbaycan mühacirlərinin çıxardıqları “Bildiriş” qəzetinin 1930-cu il 2-15-ci saylarında (14 avqust – 13 ikinci təşrin (noyabr – A.Ə.)) dərc olunmuşdur. On dörd təfriqədən ibarət xatirələr vahid süjet xətti və hadisələrin xronoloji ardıcılıqla təsvir edilməsi cəhətdən bütöv və bitkin əsər təəssüratı yaradır.

Qeyd edək ki, «Solovkidə gördüklərim» əsərini tədqiqatçı Əli Şamil çağdaş Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıraraq, ön söz və şərhlərlə 2004-cü ildə Bakıda «Günəş» nəşriyyatında çap etdirmişdir (3). O, “Ön söz”də əsərin ideya-məzmunu barədə fikirlər səsləndirsə də, “Solovkidə gördüklərim”in əhatəli təhlilinə girişmir, əsərin müəllifi barədə məlumat toplamağa cəhd etsə də, səyinin nəticəsiz qaldığını vurğulayır.

N.Cabbarlı yuxarıda qeyd etdiyimiz monoqrafiyasında “Solovkidə gördüklərim”in təhlilinə müəyyən yer ayırmış, əsəri ideya və məzmun baxımından dəyərləndirmişdir. Xatirələrin müəllifinin kimliyi barədə maraqlı mülahizələr irəli sürən alim, B.E.Ağaoğlunun şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək üçün apardığı araşdırmaların hələ ki, bir nəticə vermədiyini bildirir və sonda bu qənaətinə bölüşür: “Görünür, müəllifin Solovkinin keçmiş məhbuslarından olduğunu nəzərə alan redaksiya təhlükəsizlik və konspirasiya mülahizələri ilə onun şəxsiyyəti, tərcümeyi-halı barədə, müxtəsər də olsa, məlumat verməyi lazım bilməmişdir” (1, 75).

Əsər 2021-ci ildə “Qulaqdan sürgün anıları” adı ilə İstanbulda yenidən nəşr edilmişdir. Əli Əsgər və Sərab Bozpolad Ayan kitaba yazdıqları “Ön söz”də “Bildiriş” qəzeti, onun nəşirləri, toxunduğu mövzular və s. haqqında geniş məlumat versələr də, təəssüf ki, xatirələrin müəllifinin kimliyini müəyyənləşdirə bilməmişlər (4).

“Solovkidə gördüklərim” əsərinin “Azəri gəncliyi və istila”, “Nasıl çalışıyırdıq, nasıl tövqif (həbs – A.Ə.) edildik”, “Solovkiyə doğru” fəsillərini xatirələrin giriş hissəsi də adlandırmaq olar. “Azəri gəncliyi və istila” adlı fəsildə Azərbaycanda bolşevik hakimiyyəti qurulduqdan sonra istilaya qarşı genişlənən xalq hərəkətindən, “qan və atəş içərisində qıvranan” Gəncə, Qarabağ, Şəki, Zaqatala, Kürdəmir, Salyan və Lənkəranda baş verən üsyanlardan, istiqlal uğrunda mücadilə aparan gənclərin gizli fəaliyyətindən, “Çeka”nın özbaşınalığından, amansız təqiblərindən, həbslərindən söz açılır, bununla da insan taleyinə qənim kəsilən bolşevik rejiminin anti-bəşər mahiyyəti ifşa edilir. Məlum olur ki, 1923-cü ildə “Çeka” mücahid gənclərin ilk qrupunun izinə düşür və onları həbs edir. “Bu qrupun “Çeka”da məruz qaldığı məzalimi (zülmləri – A.Ə) təsvir etməyə heç bir qələm müqtədir olamaz. Bunların hürriyyət və istiqlal uğrunda çəkdiklərini bolşevik “Çeka”sını görməmiş olanlar qətiyyənlə təəssəvvür edə bilməzlər. Hər gün onları dəmir çubuqlarla bayılcaya qədər döyər, ayıldıqdan sonra yenə işgəncələrinə davam edərdilər. Bundan sonra onları revolvərlə qorxudur, qurşuna düzmək üçün götürür, qaranlıq və sulu bodrumlarda qapadır, yeməksiz, susuz və hamamsız buraxırlardı” (2, №1). Ağır işgəncələrə, dözülməz saxlanma şəraitinə qarşı soydaşlarımız 1927-ci ildə aclıq aksiyası keçirməyə məcbur olurlar. Etirazlar daha geniş vüsət alır, hər kəsdə milli ruh, intiqam hissi baş qaldırır, mücahidlərin qəhrəmanlığı tələbələr arasında dastan olmağa başlayır, onl-

ar da hərəkata qoşulur, nəticədə həbs olunanların sayı da çoxalır. Həbs edilənlər içərisində tələbələr çoxluq təşkil etsə də, digər təbəqənin nümayəndələri də var: Əbdürrəhman Dai şairdir, Ağa Səlim zabitdir, Əli Həsən, Məşədi mürəttibdir, Əbdülvahab, Rəhim, Ağa Kərim, Qurban, Salman və digərləri tələbədir.

Xatirələri nəql edən mücahid də tələbə dostunun təşəbbüsü ilə istiqlal mücadiləsinə qoşulur, liseylərdə, hərbi məktəblərdə “bolşevizm tərbiyəsinə qarşı milli tərbiyəni, milli ruhu və istiqlal eşqini” yaymağa başlayır. Onlar 1924-cü ildə hazırladıqları bəyannamədə gəncləri ata-babalarının müqəddəs işini davam etdirməyə, “rusların ayaqları altında inildəyən Azərbaycanı” xilas etmək üçün mücadiləyə səsləyirdilər.

Əsərin “Nasıl çalışıyorduk, nasıl tövqif edildik” adlı təfriqəsi istiqlal mücahidlərinin Bakıdakı fəaliyyətinə, tələbələrin, fəhlə və kəndlilərin həyatına, “çəkistlərin qeyri-insani və vəhşi müamələləri”nə (rəftarına – A.Ə) həsr olunmuşdur. Bakının, Şamaxının həbsxanalarındakı işgəncəli həyat Solovki cəhənnəmindən heç də geri qalmırdı: “Bu surətlə bizim Solovkiyə kademə (səviyyəli – A.Ə) olaraq “Çeka” həyatımız başlamışdı, bodrum həyatı, qaranlıq, ratip, üfunətli zindanlarda günlərlə işıqdan, havadan, yeməkdən, hətta sudan belə məhrum bir cəhənnəm həyatı başlamışdı (2, №2). Şamaxıdakı məhbəsin müdirinin Pçimyans adlı birinin olduğunu vurğulayan müəllif oradakı həyatın daha dözülməz keçdiyinə işarə vurur.

“Solovkiyə doğru” sərlövhəli təfriqədə müəllif ağır vergilərə qarşı etiraz edən və onları ödəməkdən boyun qaçıran kəndlilərin Şamaxı həbsxanasına doldurulduğunu, orada saxlanılan mücahidlərin kəndlilər arasında təbliğat işi apardığını yazır və qeyd edir ki, bütün bunlardan xəbər tutan rəhbərlik bizi onlardan təcrid etdi. Bundan sonra çox çəkmir ki, Moskvadan mücahidlərin Solovkiyə göndərilməsi barədə əmr gəlir. Onların kəndlilərlə vida görüşü təsirli dillə qələmə alınmışdır: “Sizdən əvvəl gedən qəhrəman gəncliyə Azərbaycan köylüsündən salamlar aparın” (2, №3) – deyərək göz yaşlarını saxlaya bilmir, ağlayırdılar. Solovkiyə göndərilən mücahidlər isə kəndlilərə ürək-dirək verir, həbs və sürgünlərin onları qorxutmadığını, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda sona qədər mücadilə edəcəklərini inamla, uca səsle bildirirdilər: “Biz əziz Azərbaycanımızı və sizləri müvəqqədən tərk edirik. Biz yenə dönəcəyik. Məyus olmayın. Azərbaycan oğullarının qüdrətli əlləri əsarət zəncirlərini mütləq qıracaq və vətənimiz üzərində toplanmış qara buludları dağıdacaqdır. Azərbaycana olan eşqimizi söndürəcək və bizi bu müqəddəs cidal yolundan alı qoyacaq heç bir qüvvət yoxdur. Nə Solovkilər, nə də Şimal dənizinin buzlu adaları bizim əzmimizi qıramaz. Biz gedirik, fəqət bizi yeniləri əvəz edəcək... Və ruslar vətənimizi tərk edincəyə qədər mücadilə davam edəcəkdir” (2, №3). Bolşeviklər Azərbaycanın bütün bölgələrindən rejimə qarşı çıxanları yaxalayır və cəzalandırırdılar. Xatirə müəllifi nəql edir ki, Şimala üz tutan qatarda Naxçıvandan sürülən on beş nəfər azəri milliyyətçisi də vardı. Daha sonra Dərbənd, Mahaçqala, Vladıqafqaz, Rostov stansiyalarında qatara Şimali Qafqazın milli istiqlal hərəkətində günahlandırılan övladları doldurulurdu. Məhbuslar üç həftə Moskvanın Taqanka həbsxanasında saxlandıqdan sonra Solovkiyə doğru yola salınırlar...

Hələ Solovkiyə gəlməmişdən əvvəl məhkumları “Kem” adlı qərargahın 12 kilometrliyində yerləşən Murman (Murmansk) dəmiryolunun stansiyalarından birində saxlayırlar. Bu iki ayda hər gün 14-15-saat buzun, qarın üstündə ac, susuz işləyirlər. Burada daha öncə Solovkiyə sürgün edilən azərbaycanlılarla rastlaşarkən onları dəhşət bürüyür: sağ qalanların hamısı çəkdiyi əziyyətlərdən üzülmüş, rəngləri solmuşdur.

“Solovkidə gördüklərim” əsərinin sonrakı təfriqələrində hadisələr Rusiyanın Arxangelsk vilayətində – Ağ dənizdə yerləşən, kiminin “bütün Solovetsk torpağı şəhidlərin qanı ilə doymuş”dur – deyə kədərlə andığı, kiminin də tarixini və təbiətini heyranlıqla vəsf etdiyi adada – Solovkidə cərəyan edir. Müəllif əvvəlcə oxucuya bu adanın tarixi barədə bilgi verir. Möhtəşəm tarixi abidələri, xüsusi ilə nəhəng monastırı ilə məşhur olan Solovki, eyni zamanda çar dövründən başlayaraq “sürgün və vəhşət” məhəllələrindən biri kimi ad çıxarmışdır. Dekabristlər, xalqçılar, inqilabçı sosialistlər Solovki həbsxanalarında saxlanılır və ən şiddətli işgəncələrə məruz qalırdı. 1917-ci ildə bolşeviklər hakimiyyətə gələndə bütün həbsxana qapılarını açaraq məhbusları azad etmiş, köhnə quruluşu gözəndən salmaq üçün həbsxanaları zülmü əks etdirən eksponatlarla zəngin muzeyə çevirmişdir: “Bolşeviklər məhbəsləri, qalaları, mənfaları imha edərək, zəncirləri qıraraq bütün xalqa

və millətlərə hüriyyəti tam verdiklərini bu hərəkətləri ilə isbat etmək istiyorlardı” (2, №4). Solovkini kinayə ilə “bolşeviklərin ciddən şah əsəri” adlandıran müəllif rejimin saxta addımını ifşa edərək qeyd edir ki, sovet hakimiyyətinin 13 illik tarixi, yeni bolşevik zindanları çar dövrünün “dəhşət və vəhşətlərini” unutturdu. Üfunətli və rütubətli zirzəmilər, qurdlu balıq şorbaları, 17-18-saatlıq iş, 40 dərəcə soyuqda çılpaq və ən dəhşətli minlərlə məhkumun məzarlığına çevrilən bataqlıqlar – bu dözülməz işgəncələr və iş rejimi sayəsində təsadüfən sağ qalan məhkumlar əlil olurdular. Digər tərəfdən də 1927-1929-cu illərdə məhkumlar arasında tif xəstəliyi sürətlə yayılmağa başlayır. Hər gün yüzlərlə məhkum ölür. Moskvanı isə insanların həyatı, sağlamlığı yox, iş qüvvəsinin azalması narahat edir. Çünki meşə istehsalı düşür və ixracat azalırdı. Bu qeyri-insani şərait içərisindən sağ-salamat qurtulmaq bir möcüzə olsa da, məhkumlar sovet cəhənnəmindən millətlərini xilas etmək üçün çarpışırdılar.

B.E.Ağaoğlu qeyd edir ki, 1923-1928-ci illərdə həbs düşərgələrində yalnız rəislər deyil, nəzarətçi əsgərlər də məhkumlara təhlükəli bir düşmən kimi baxır və onlarla çox amansız rəftar edirdilər. Məhkumları döyür, gecədən səhərə qədər qırx dərəcə soyuqda qalmağa, donaraq ölməyə məcbur edir, yeməkdən məhrum edirdilər. Bu dəhşətli mənzərələr sovet hökumətinin amansız, qəddar bir rejim olduğunu, anti-bəşər mahiyyət daşıdığını bir daha sübut edir.

Solovkidəki dözülməz şəraitə etiraz əlaməti olaraq 1924-cü ildə ilk dəfə gürcü millətçiləri aclıq aksiyası keçirirlər. Onlardan sonra elə həmin ilin ortalarında Azərbaycandan Solovkiyə sürgün edilən ilk millətçi qrupun üzvləri də aksiyaya qoşulur, türk xalqlarına xas əsl cəsarət və igidlik nümayiş etdirirlər. Azərbaycanlı millətçilərinin iki həftə davam edən aclıq aksiyası nəticəsində onların vəziyyəti nisbətən yaxşılaşdırılır. Amma çox təəssüf ki, bu az bir zaman davam edir və yenidən işgəncələr başlayır. Acığa düşən həbs düşərgəsinin rəhbərliyi daha dəhşətli tədbirlərə əl atsa da, vətənpərvər soydaşlarımıza nə qədər ağır işgəncələr versələr də, onları sındıra bilməmişlər. Hüriyyət və istiqlal aşıqı olan gənclərimiz bir gün vətənlərinin azadlığa qovuşacağına əmin olduqları üçün bu əzablara dözürdülər. Digər tərəfdən, onsuz da qələbəlik olan Solovkinin aclıqdan dünyasını dəyişənlərin sayəsində nüfuzunun azalmasını insan həyatına qiymət, əhəmiyyət verməyən bolşeviklər sevinclə qarşılayırdılar.

Beləliklə, B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” xatirələri N.Cabbarlının da qeyd etdiyi kimi, “müəllifin bolşevik rejiminin mənfurluğunu şəxsi müşahidələri əsasında ifşa etməsi ilə diqqətəlayiqdir” (1, 75).

Fikrimizcə, minlərlə soydaşımızın acı taleyindən, istiqlal qəhrəmanlarının sarsılmaz əqidəsindən bəhs edən, dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini canlandıran, bolşevik rejiminin mənfur simasını üzə çıxaran bu əsər gənc nəslin vətənpərvərlik, istiqlalsevərlik, dövlətçiliyə sədaqət ruhunda tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı Nikpur. Azərbaycan mühacirət nəsr. Bakı: «Elm və təhsil», 2011, 140 s.
2. Ağaoğlu B.E. Solovkide gördüklerim. “Bildiriş” qəzeti, İstanbul: 14 avqust-13 ikinci təşrin (noyabr) 1930, saylar 2-15.
3. Ağaoğlu B.E. Solovkidə gördüklərim. Bakı: “Günəş”, 2004, 80 s.
4. Ağaoğlu B.E. Gulagdan sürgün anıları. Solovkide gördüklerim. İstanbul: Nestor Yayınları, 2021, 136 s.

Summary

B.E.Agaoglu's memoirs "What I saw in Solovki" have a special place among the works exposing its colonial nature revealing the inside of the Bolshevik regime in Azerbaijani emigrant literature. This work, consisting of fourteen divisions, gives a full impression of the hard life and struggle of our compatriots, who were exiled to Solovki - the "icy hell", repressed by the political beliefs of the totalitarian Soviet regime, their independent views.

The memoirs speak of Cheka's arbitrariness, violence, brutal persecution and intolerable conditions of detention in concentration camps, thus exposing the anti-human nature of the Bolshevik regime, which has devastated human life.

The article concludes that, this work, which tells about the bitter fate of thousands of our compatriots, the unshakable beliefs of the heroes of independence, revives the socio-political view of the time, reveals the disgusting face of the Bolshevik regime, is important in educating the younger generation in the spirit of patriotism, independence and statehood.

Sultanova Xanım Rza qızı

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

ŞƏHİDLİK POEZİYASINDA QADIN OBRAZI

Açar sözlər: etnoqenezis, qədim miflər, antiteza, imaqinasiya, prototip, müharibə ədəbiyyatı

Keywords: ethnogenesis, ancient myths, antithesis, imagination, prototype, war literature

Dünya ədəbiyyatı inciləri sırasında müharibə mövzusu öz aktuallığını qoruyub saxlayan mövzulardan biridir. Elə bir xalq yoxdur ki, onun ədəbi xəzinəsində bu mövzuya həsr olunmuş əsərlər olmasın. Məhz müharibə dövründə yaranmış ədəbi əsərlərdə etnoqenezis, milli kimlik, özünəqayıdış, etnik yaddaş xüsusi önəm kəsb edir. Əslində ədəbiyyat tarixin yazıçı təxəyyülündən süzülən yaradıcılıq məhsuludur. O, milləti oyadan, enerji verən, taleyüklü hadisələrin həllinə səsləyən əsas amil olmalıdır. İnsanlıq tarixi minlərlə müharibələrə şahidlik edib. Müharibə Yer üzünün ən böyük bəlası, dəhşətidir. O, anaların göz yaşı, körpələrin nələsi, igidlərin itkisi, xarabalığa çevrilmiş məkan deməkdir. Müharibə həm də Vətən torpağına yiyələnmək haqqıdır.

Bu mövzuya həsr olunmuş əsərləri saymaqla qurtarmaz. Homerin, Vergilinin əsərlərindən, hər bir xalqın qəhrəmanlıq dastanlarından tutmuş müasir ədəbiyyatımızadək müharibə mövzusu ən vacib mövzulardan biri olmuşdur. Müharibə hər zaman ədəbiyyata yeni ideya, süjet, obraz, tiplər və yeni üslub gətirmişdir. Qədim miflərdən şifahi söz sənətinə, oradan da yazılı ədəbiyyata keçərək, həyat reallıqları ilə səsləşən ədəbi nümunələrdə kişi qəhrəmanları ilə birgə rəngarəng qadın surətləri də canlandırılmışdır. Müharibə mövzusu insan taleyinin faciəsidir, ağrı-acıdır, çarəsizlikdən və yaxud cəsarətdən ölümün ağuşuna atılmaqdır, insan hislərinin fəryadıdır. Bu səbəbdən də oxucu qəlbinə təsir edə bilib. Əsrlər boyu Şərqi döyüşkən, at belində cəngavərlik edən, dövlətinin diplomatik siyasətində əsas qərarlar qəbul edən, xanımlığın mərdlik simvolu sayılan qadın personajlar ədəbi səhifələrdə yer tutmuşdur. XIX əsrdə Qafqazın müxtəlif bölgələrinə, xüsusilə Azərbaycana, Türkiyəyə (Ərzuruma) səyahət etmiş rus yazıçılarının “Yol qeydləri”ndə, şeirlərində, povestlərində bu qadınlar xüsusi sevgi ilə təsvir olunmuşdur. B.A.Marlinskinin, A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun, L.N.Tolstoyun əsərlərində müharibələrin qadın psixologiyasında törətdiyi fəsadlar böyük sənətkarlıqla təsvir olunmuşdur. L.N.Tolstoyun “Hacı Murad” əsərində Hacı Muradın anası Fatimatın, Sadonun anasının, M.Y.Lermontovun “Aşıq Qərib dastanı”nda Qəribin, “Qaçqın” poemasında Harunun anasının obrazları qeyd etdiklərimizin bariz nümunəsidir. Bütün bu obrazlarda Şərq qadını mərdlik, cəsarət, dözümlülük simvolu kim təcəssüm olunur. Xüsusi məhəbbətlə yaradılmış bu personajların hər biri həyatın ən ağır sınağına çəkilərkən, övladları döyüş meydanında həlak olarkən qürur mücəssəməsinə çevrilən xanımlardır. Onların hər birinin övladı haqq yolunda döyüşərək həyatını itirmiş, yəni şəhid olmuşlar. “Qaçqın” poemasında M.Y.Lermontovun qəhrəmanı oğullarını, həyat yoldaşını, bütün əzizlərini itirmiş qadın qanlı döyüş meydanından ona qara xəbəri gətirən kiçik oğlu Harunu dinlədikdən sonra onun döyüş meydanından qaçdığını anlayır. Əsərlə tanış olduqda Ana və oğulun dialoqunu oxuyarkən maraq və heyranəti gizlətmək olmur.

“Bəs, atan, qardaşların hardadı?”

“Öldürdülər”

“Sən intiqam aldınmı?”

“Almadım... vara-vara Yaydan çıxan ox kimi qaçdım uca dağlara”...

“Sus-sus, hiyləgər gavur, danışma yetər, yetər.

Sən şərəflə ölməyi bacarmadınsa əgər, gözlərimin önündən, rədd ol gedib tək yaşa” (5, 96)

Həqiqətən, şairin yaratdığı bu tükürpədicə səhnədə dağlı qadının necə böyük ürək sahibi olduğuna şahidlik edirik. Bir ana olaraq nə qədər ağır olsa da, ocağında yeganə sağ qalan oğlunu rədd edərək, qapını üzünə bağlayır. O, şəhid övladlarının və ərinin ölümünü şərəflə qəbul edir, qorxaq övladı isə sağ ikən ürəyində basdırır.

Övladını qəhrəmanlıqla şəhid verən analar göz yaşlarını qürurlarına sığınıb boğarlar. Təsadüfi deyil ki, görkəmli rus şairi A.S.Puşkin elə bu səbəbdən “Bağçasaray çeşməsi” poemasında Gəray xanın sevgilisi Mariya üçün tikdirdiyi abidəni və bu abidənin çeşməsindən axan damcılarını “döyüş meydanında ölənlə oğluna ağlayan ana”ya bənzədir:

Altında mərmərdən su sızıb axır
Dərdli göz yaşları halında əlan
O büllur damcılar axır hər zaman,
Sanki matəm günü ağlar bir ana,
Döyüş meydanında ölənlə oğluna;
Keçmişin bu həzin əfsanəsini
Zaman nəsilərə vermiş yadigar.
Bu ələm, bu kədər nişanəsini
Göz yaşları çeşməsi adlandırmışlar (8, 129).

Ümumiyyətlə, A.S.Puşkin cəmiyyət arasında qadın psixologiyasının mahir bilicisi kimi tanınırdı. Düşünürük ki, məhz Qafqaz, Ərzurum, Krım səfərlərində bu ərazilərdə yaşayan qadınları diqqətlə müşahidə edib, həyat tərzləri, xarakterik xüsusiyyətləri ilə tanış olmuş və təfəkküründə canlandırıdığı personajların prototiplərini hərtərəfli öyrənməyə çalışaraq, ümumiləşdirib qələmə almışdır.

Dünya ədəbiyyatında bu cür onlarla Şərq qadınının bədii obrazlarına rast gəlirik. Bu gün onların sırasında önəmli yer tuta biləcək Azərbaycan, türk xanımlarını xüsusi qeyd etmək istərdik. Ona görə də məqaləmizdə tədqiqat obyekti kimi, Qarabağ müharibəsində övladlarını şəhid vermiş ana obrazlarına müraciət edəcəyik. Daha konkret ifadə etsək Azərbaycan poeziyasında şəhid anaları obrazını tədqiqata cəlb edəcəyik.

Bildiyimiz kimi, bəşəriyyətə, insanlığa sevgi anadan başlayır. Öz varlığı ilə cəmiyyətə sevgi bəxş edən, özündə mərhəmət, ləyaqət, qeyrət və sədaqət anlayışlarını ehtiva edən qadın anadır. Azərbaycan, türk qadını Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş əsərlərin çox zaman həm baş, həm də lirik qəhrəmanı oldu. I Qarabağ müharibəsində əksər ədəbiyyatşünas-tənqidçilərin də qeyd etdiyi kimi, matəm qapılmış dərdli poeziyamız, Vətən müharibəsində əsgərlərimizlə səngərdə döyüşdü, Qələbə ruhunu yaşadı. 30 il ürəyinə qaralar bağlamış Azərbaycan qadınının adı 44 günlük Vətən savaşında, dünyada mövcud olan ən ali, müqəddəs adlar arasında çəkildi. Çünki 44 günlük müharibədə şücaət göstərən əsgəri dünyaya gətirən, ona tərbiyə verən, Vətən sevgisi aşılaman, sevincə döyüşə göndərən və qürurla tabutunu qarşılayan Azərbaycan qadını oldu. Balasını el ilə bərabər oxşayan, şəhadətinə mübarək deyən, dərini içində qovuran göz yaşlarını kirpiklərində donduran və şənini nəçə-nəçə şeirlər vəsf edilən O oldu. Lakin ona xitab olunan bu bədii nümunələrin hər birində ağır kədərlə bərabər nikbin hisslər, Qələbə notları səsləndi. I Qarabağ müharibəsində yazılmış əsərlərdən fərqli bir əhvali-ruhiyyədə və fərqli üslubda. 90-cı illərdə şairə Minəxanım yeganə oğlunu Şuşada şəhid vermiş anaya:

İnciyər Tanrının özündən belə,
Köz olar ocaqlar gözündən belə.
Döz,anam,bu dərdə,döz indən belə,
Oğullar itirdik ellər arxası,
Sənə qurban olum, şəhid anası, - (4, 31)

yazırdısa, 2020-ci ilin Vətən müharibəsində Amir Mustafadan fərqli ovqatda “Salam” eşidirik:

Salam, şəhid anası!
Mən də sənin bir balan.
Olmasam da qəhrəman
Şuşa, Kəlbəcər alan.
Sənin oğlun tapşırıb,
Səni mənə yol aldı.
Məhz onun sayəsində
Ordumuz Zəfər çaldı (6)

Göründüyü kimi, müxtəlif zamanlarda yazılmış bu iki şeirin ovqat fərqi duymamaq mümkün deyil. “Ədəbiyyat qəzeti”nin baş redaktoru Azər Turan haqlı olaraq 90-cı illər ədəbiyyatı haqqında yazır: “Təəssüf ki, 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən bizim ədəbiyyatımızda daha çox məhz çöküş ruhu, pessimizm, pasifist ovqat önə keçdi” (2).

Bəs bu çöküş ruhunun səbəbi nə idi? Əlbəttə ki, itirdiklərimizin varlığıma təsiri: Ən başlıcası isə hərtərəfli gücsüzlüyümüz, tənhalığımız, intiqam hissi ilə döyüşə atılıb məğlubiyyətə baş əymədən məhv olmağımız, yenidən müstəqillik qazanmış, iqtisadiyyatı zəif, ordusuz, silahsız özünümüdafiəmiz.

Göründüyü kimi, hər yazılan sətirdə işıq-nur, gələcəyə ümid, əbədiyyət səsləri ifadə olundu, eyni mövzu Zəfər əhvalı, Qələbə sevinci şəhadətə qovuşanın da, şəhid verənin də dilində xoş nəğməyə döndü. Qələbə müjdəli şeirlər yarandı. Ürəyi sevincli, gözləri yaşlı sətirlər dillər əzbəri oldu.

Burada bir məqamı xüsusi qeyd etmək yerinə düşərdi. Hər bir əsərin qadın obrazı ilə əlaqədar təhlili zamanı bu qəhrəmanları tərənnüm edən müəlliflərin kişi və ya qadın yazar olması faktorunu da aşkarladıq. Bu həm psixoloji, həm də mental dəyərlərlə bağlı ola bilər. Fikrimizi açıqlamağa çalışacağıq. Məsələn, böyük rus yazıçıları A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, L.N.Tolstoy şərqli qadınların müharibədən alqıdları zərbələri necə dözümlə, mərdliklə qəbul etmələrinə açıq-aydın heyranlıq hissi ilə yanaşıblar. Hər sətirdə bu qadınlara qarşı böyük simpatiya və təəccüb özünü büruzə verir. Azərbaycan yazarları isə öz cəmiyyətlərində gündəlik rastlaşdıqları, bir növ anaları, bacıları və digər tanıdıqları prototipləri qələmə alıblar. Lakin bunların hamısı kişi təfəkkürünün və müşahidəsinin məhsuludur. Həqiqət ondadır ki, qadını qadın qədər bir kimsə anlayıb, duya bilməz. Ana olmadan ananı, bacı olmadan bacını və s. anlamaq, psixoloji durumu hərtərəfli dərk etmək mümkün deyil. Ona görə də Vətən müharibəsində şəhid analarına həsr olunmuş şeirlərdə şair xanımların yaradıcılığında isti duyğulu ruh ortağı ilə rastlaşırıq.

Məsələn, Mahirə Nağıqızının “Şəhid anasına məktub” şeiri iki qadının iç duyğularının harmoniyasından ibarət sənət nümunəsidir. Burada nə təəccüb, nə heyranlıq var. Başdan ayağa doğma, tanış hisslərin tərənnümü hökm sürür. “Şəhid anasına məktub” şeiri məktubdan çox dünya görmüş, bir ağbirçəyin şəhid anasını oxşamasıdır. Şeirin ilk misralarından ana dərini duyan, kədərini onunla birgə çəkən, taleyini öz taleyi ilə eyniləşdirən lirik qəhrəmanı eşidirik. Bu lirik qəhrəmanın dərd yükü şəhid anasının yükündən də böyükdür. Çünki o, həm görür, həm duyur, həm dərdin içində batır, həm də o dərdi ovutmağa çalışır.

Duyuram ağrını, çəkilənləri,
Hansı yük düşübdür zərif çiyinə.
Bir ana qəlbinə əkilənləri,
Ancaq qəlbin bilər, danışar sənə (7, 105).

Şair “qəlbin bilər, danışar sənə” deyərkən özünü də o qəlbin bir parçası hesab edir. Bütün olanları elə təsvir edir ki, sanki hadisələrin içində ana ilə bərabər addımlayır və hələ bundan sonra çəkəcəyi dərdlərdən öncədən xəbərdar edir. Mahirə Nağıqızının lirik qəhrəmanı taleyinin sınaqlarından çıxmış, bu gün ananın çəkdiyi acıların bütün sirrlərinə bələd müdrik bir obrazdır. O, bilir ki, ananın tutduğu yas el yasından fərqlidir. Ona görə də “şəhid balası ilə tək danışmağı”, “gizli

tutduğu oğul yasını”, “ürəyindəki qoşduğu balasına yaraşan oxşamasını” “özünəməxsus tərzdə əzizləyir:

Yadına salarsan ağrı, sızıyla
Dönüb, keçənlərin hər saatına
Gözaltı etdiyin qonşu qızıyla,
Tamaşa edərsən toy-büsatına.

Burada şəhidin özü yox, onun anasının çəkdiyi izzətlər səslənir. Bu toy-büsatda şairin yaratdığı bəy portreti imaqinasiya termininin canlı nümunəsidir. O, sətirdən-sətirə şəhid övladı ilqımlar içindən alaraq ona real həyatda əbədiyaşarlıq statusu verir və irrasionallığı rasionallıqla paralel təqdim edir. Hər şey ana xəyallarının içində çövlən edir:

Arzular dillənər gələn savaşda,
Nəğmə istəyərlər, nəğmələr xası.
Oturur məclisdə, yuxarı başda,
O balan əynində şəhid libası.

Göründüyü kimi, Vətənin göyərməsi üçün “şəhid qanı ilə suvarılan torpaq ana məhəbbətindən, igidlərin canından müqəddəsdır”. “Vətən göyərdən” oğulların analarına verilən ən böyük təsəlli isə bu misralarda Mahirə Nağıqızının dilindən səmimiyyətlə səslənir.

Vətən-müharibə-poeziya mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının araşdırılmağa ehtiyacı olan mövzularındandır. 44 günlük müharibə bizə tək Qələbə sevincini yaşatmadı, həm də neçə-neçə yazılmamış müharibə mövzuları, müharibə qəhrəmanlarını ərməğan etdi: İstərdik ki, Azərbaycan ədəbiyyatının söz sənətkarları “Zəfər ədəbiyyatı”nı yaradaraq o səhifələrdə möhtəşəm Qələbəni bizə yaşadan nur üzli 3000 şəhidimizin və qazi olmuş oğullarımızın salnaməsi yer alsın. Bununla bərabər tarix yazan qəhrəman Azərbaycan əsgərini dünyaya gətirən Ana obrazları dünya ədəbi arenasında sözün əsl mənasında, təəccüb, heyrət və sevgi doğursun.

Ədəbiyyat

1. Azərtürk.A, Laçın ağılatdı məni,
<https://www.facebook.com/Abbasaqaazerturk/posts/568239100024105/>
2. Azər Turan. Müharibə, Ədəbiyyat və Sözün bitdiyi yer, <https://525.az/news/159068-muharibe-edebiyat-ve-sozun-bitdiyi-yer-9-luq>
3. Akimova E. Müharibə-ədəbiyyat,
<http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2020/fevral/705108.htm>
4. İsmayıl S. İgid yarasız ölməz. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları nəşriyyatı, 1997, səh. 31
5. Lermontov M.Y. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2005, səh. 96
6. Mustafa A. Şeirlər, <https://kulis.az/news/35616>
7. Nağıqızı M. Salam olsun. Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin mətbəəsi, 2020, səh. 105
8. Puşkin A.S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, səh. 209.

Summary

In the article, the artistic character of women fighters of the Eastern world is followed by Russian and Azerbaijani literary examples. In the poems of Russian writers and poets A.S. Pushkin and M. Lermantov, the images of mothers of martyrs who lost their children in the 44 days Patriotic War in Azerbaijan, in 2020 are brought to the study from a comparative-typological point of view.

The author discusses the influence of the current mood on the poet's psychology in poetry written in 1990 and 2020 and the embodiment of this influence in poetic texts.

Алиева Севиндж Гасан гызы
Бакинский славянский университет, преподаватель

ЭКЛЕКТИЗМ СИМВОЛИКИ И ПОСТМОДЕРНА КАК ВЕДУЩЕЕ НАЧАЛО ТВОРЧЕСТВА В. ПЕЛЕВИНА

Ключевые слова: символ, образ, пародия, сарказм, постмодернизм

Key words: symbol, image, parody, sarcasm, postmodernism

В. Пелевин – знаковая фигура в новейшей русской прозе, бесспорно, оригинальный реформатор, писатель нетрадиционного направления. Умело закрученный сюжет, таинственная, магическая или мистическая, а временами даже сюрреалистическая атмосфера, проникновение в глубины человеческой психики, максимальное насыщение сюжета всевозможными символическими образами – вот что привлекает в творениях этого талантливого художника и делает его популярным уже не только в России, но и далеко за пределами родины.

На сегодняшний день наиболее известным его сочинением является роман «Чапаев и Пустота». По следам прочтения и анализа ряда сочинений писателя критики С. Полотовский и Р. Казак отмечали: «Пелевин – удивительный писатель-прозаик, талантливый также при этом и ученик. «Чапаев и Пустота», по нашему мнению, один из лучших его романов, созданных словно на едином дыхании современного реформатора искусства нового слова, теоретика-философа» (5).

На материале переключки разных в истории России эпох рассредоточено немалое количество символов необычного семантического содержания. Н.Александров в статье «Новая эклектика» подчёркивает, что «Пелевину в первую очередь свойственна эклектика, причудливое соединение различных стилевых клише, манер. Он достаточно активно и органично использует символику, традиции модернистской мировой культуры, искусства авангардизма» (1, 71-72).

Характерно, что в этом романе, как и во многих сочинениях Пелевина, «символический каркас» объединяет такие специфические черты творчества, как непознаваемость, хаотичность, многомерность в безграничном мире неожиданных и логически необъяснимых явлений. Роман вышел в свет в конце 1995 года, и в буквальном смысле вскоре разошёлся в русской литературе на цитаты, в основном сатирической, откровенно пародийной и гиперболической направленности. Сюжетная канва романа – попеременные скачки из прошлого в 1990-ые годы, многократные переходы в виртуальную реальность, настолько непредвиденные, что читатель с большим трудом следит за перемещениями из одного временного периода (Гражданская война) и 1990-ми годами в психиатрической клинике или же в бытовой обстановке.

Иногда ощущение потери реальности становится мучительным, когда герой «проваливается» в «чёрные дыры» «гиперпространства». И вскоре выясняется, что эти провалы в пространстве, в которые попадает Пётр Пустота, болезненно отражаются на его психике. В частности, получается, что вынырнувшие из небытия и попавшие в век двадцатый Котовский и Чапаев предложили ему ответить, казалось бы, на простой вопрос: «существует ли он благодаря этому миру или этот мир существует благодаря ему» (3, 73).

Но Пётр в «муках физических» рассуждает следующим образом: «Конечно, все сводилось к банальной диалектике, но была в этом одна пугающая сторона, на которую он

мастерски указал своими на первый взгляд идиотскими вопросами о месте, где все это происходит. Если весь мир существует во мне, то где тогда существую я? А если я существую в этом мире, то где, в каком его месте находится мое сознание? Можно было бы сказать, думал я, что мир с одной стороны, существует во мне, а с другой стороны я существую в этом мире, и это просто полюса одного смыслового магнита, но фокус был в том, что этот магнит, эту диалектическую диаду негде было повесить. Ей негде было существовать!» (3, 73-74).

Эти переходы или переброски из одной стихии и временного периода в другие носят попеременный характер, и одновременно с использованием символики их порою гораздо больше, чем пребывания центрального героя – поэта Петра Пустоты в реальном, земном мире. В этом произведении символичны не только имена, псевдонимы или клички. В символы-образы повсеместно облакаются и материальные предметы. Например, даже поезда, в которых перевозят «красную солдатню», полки рабочих, крестьян под командованием легендарного Чапаева символичны, нереальны, потому что они, как и люди, «тащат за собою непонятное и тёмное прошлое» (3, 211).

По ходу повествования становится легко заметным, что во всех произведениях Пелевина основу составляет система ключевых пародийных образов и символических штампов. Выражается это в нарочитом неправдоподобии штампов (например, самурайский экшн, анима-фильмы, русские шансоны и т.п.). Показательно, что во всем этом, в этих клише и штампах мы ощущаем едкую иронию автора. Иногда она переходит в открытый сарказм. Это вполне естественно для Пелевина, который в новейшей прозе завоевал прочную репутацию одного из ярких русских постмодернистов.

Вот почему пародия, сарказм, гипербола и символика самым естественным образом приводят в романах Пелевина к демонстрации линейной иерархии. Везде наблюдается решительный разрыв причинно-следственной связи между различными событиями. Это выражается, например, в ничем не оправданных переходах-скачках из одной эпохи в другую, а также в целом ряде новаторских и реформаторских приёмов. В классическом понимании основных черт или признаков русского и европейского постмодерна здесь можно было бы говорить о так называемой теории «смерти автора». Однако ироничный автор, склонный к символике, аллегории и гиперболе нередко присутствует, и читатель это явственно ощущает, на страницах произведений Пелевина.

Продолжая в том же ключе, Пелевин показывает галерею образов-символов, причём характерно, что чуть ли не каждое слово нового абзаца о других поэтах (Бунин, Маяковский, Блок, Бальмонт и др.) олицетворяет либо определённый штамп, либо намеренное снижение исторических личностей и отдельных художественных прототипов. За Маяковским и Буниным, как по цепочке, следуют Блок, затем символист Бальмонт, зачинатель «натуральной школы» революционер-демократ Герцен и почвенник Чернышевский.

Однако, помимо наиболее популярного в России романа «Чапаев и Пустота» перу Пелевина принадлежат и другие замечательные творения, тоже отмеченные несколькими литературными премиями и высокими оценками критиков. Так, показателен в смысле широкого использования символики и роман «Generation «П», ассоциативно связанный с широко распространённым афористическим изречением «Вавилонского столпотворения».

Имя главного героя – Вавилон Татарский – «было составлено из слов «Василий Аксёнов» и «Владимир Ильич Ленин». Татарский очень стеснялся своего имени, представляясь по возможности Вовой, отнекивался от надоедливых товарищей и коллег, утверждая, мол «отец назвал его так потому, что увлекался восточной мистикой и имел в виду древний город Вавилон, тайную доктрину которого ему, Вавилону, предстоит унаследовать. А сплав Аксёнова с Лениным отец создал потому, что был последователем манихейства и натурфилософии и считал себя обязанным уравновесить светлое начало тёмным» (4, 14).

Такова предыстория героя и одновременно с тем возрождение странного имени, имеющего прямую связь с символикой. Ясно, что данное понятие накрепко прикрепило к

герою как иронический штамп. «Татарский с удовольствием потерял свой первый паспорт, то второй получил уже на Владимира» (4, 14). Однако, едва исчезнув из памяти читателей вместе с заменой паспорта, парадокс всей ситуации, связанной с рекламодателем, вскоре разрешается, и указанный символ, как знак судьбы Татарского, вновь напоминает о себе.

Герой пишет в молодости свой первый сценарий, в котором не было конкретного сюжета. Произведение состояло из ряда исторических реминисценций, символов и метафор. «Росла и рушилась Вавилонская башня, разливался Нил, горел Рим, скакали куда-то по степи бешеные гунны» (4, 30-31) и т.п. Одним словом, с помощью образа-символа Пелевин сознательно погружает нас в мир хаоса и беспорядка, непосредственно связанного с архетипической и легендарной Вавилонской башней.

Символика пронизывает этот роман и на уровне ономастики. А именно, автор, обращаясь к символу египетского божества Иштар, пытается (с субъективных позиций) разгадать тайну поклонения перед ней. Другими словами, Пелевин использует не только мифологическую, но и религиозную символику. Каноническое изображение ортодоксальным образом выражает сакральный символизм египетского культа жизни и смерти, а Рубикон может перейти только тот герой-смельчак, который раскроет секрет трёх загадок.

Разгадкой тайны богини Иштар как раз и занят Татарский на протяжении всего повествования. Здесь мы и видим, как на страницах романа обыгрываются символы Вавилонской башни и Вавилонского столпотворения. Они, по идее Пелевина, отнюдь не приближают к разгадке великой тайны, а «пудрят герою мозги», запутывая в сложный клубок его мысли, тем самым создавая сумятицу в сознании и будоража болезненно-воспалённое воображение.

Так, названные символы приобретают у В. Пелевина некую обрядовую религиозность. Автор вовлекает нас в ультрасовременную компьютерную игру, в которой главный герой, работая дистрибьютером в рекламной компании и большую часть рабочего времени проводя за информационными расчётами, вскоре и сам становится заводной игрушкой на экране монитора. Как профессиональная деятельность Татарского носит в этом романе отвлечённо-механистический характер, так и сцепление ряда недоработанных до нормальной речи символов-образов, словно смешение языков при Вавилонском столпотворении, деформирует его мышление. Вот один из типичных образчиков фраз, своей абракадаброй лишь отпугивающих случайных прохожих: «Вы не ска не-жите стар пройти нам до акций? Ну, где тоне эректрички-то хо?» (4, 58).

Почему же «слова, которые он пытался произнести, распались на слоги, которые потом склеивались друг с другом случайным образом?» (2, 58). Оказывается, странная дисфункция речи, порождая у героя неадекватную психологическую реакцию, непосредственно связана с символическими ассоциациями. Конечно, при беглом прочтении это незаметно. Но ведь мы уже указывали на сложности расшифровки символов-образов в новейшей русской прозе. Здесь именно такой случай.

Подытожим: символ Вавилонской Башни служит в романе связующим звеном между периодом многовековой истории и нашими днями. Вавилон Татарский символически оправдывает своё причудливое имя, данное ему при рождении. Для него загадки Иштар – действительно «пласт реальности». И как только он начинал помышлять о «смешении языков, ему становилось ясно, что воспоминание о Вавилоне есть единственно возможный Вавилон: подумав о нем, он тем самым вызвал его к жизни». И далее как авторское заключение: «И мысли в его голове... понеслись в сторону этого Вавилона, делая его все вещественнее и вещественнее» (4, 58).

По признанию большинства критиков, названные два романа Пелевина на сегодняшний день являются наиболее крупными его произведениями. Но и во многих других сочинениях, выполненных в разных жанрах, Пелевин активно использует символику. Например, в повести «Омон Ра» автор творчески переосмысливает такие культурологические символы ушедшей советской эпохи, как пионерлагерь под названием «Ракета», кинотеатр – «Космос»,

знаменитая выставка ВДНХ. Даже само название символично; в «Generation П» Пелевин отталкивался от богини Иштар, а здесь проставлено имя египетского Бога Солнца.

При рассмотрении самых разных произведений В.Пелевина становится очевидным, что рассматриваемые нами функции символа в художественном произведении и различные формы и приёмы их использования являются сюжетообразующими во многих его произведениях.

Литература

1. Александров А. Новая эклектика // Литературное обозрение, 1997, № 3, с. 66-75
2. Мережковский Д.С. Грядущий хам. М.: Искусство, 1991, 222 с.
3. Пелевин В.О. Чапаев и Пустота. Роман. М.: Эксмо, 2012, 509 с.
4. Пелевин В.О. Generation «П». М.: Вагриус, 2004, 235 с.
5. Неоплатонизм. Режим доступа: <http://rushist.com/index.php/philosophical-articles/2754-neoplatonizm>

Summary

V. Pelevin is an iconic figure in the latest Russian prose, undoubtedly an original reformer, a writer of an unconventional direction. A skillfully twisted plot, a mysterious, magical or mystical, and at times even a surreal atmosphere, penetration into the depths of the human psyche, the maximum saturation of the plot with all sorts of symbolic images - this is what attracts this talented artist in the creations of this talented artist and makes him popular not only in Russia, but also far away, outside the homeland

Əlizadə Fidan Nadir qızı

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, kiçik elmi işçi

LİRİKADA DÜNYƏVİLİK: AŞIQ ŞEİRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Açar sözlər: lirika, klassik şeir, aşiq ədəbiyyatı, ədəbi mühit, poetik nümunə.

Key words: lyric, classical poetry, ashug literature, literary environment, poetic example.

XVIII yüzillikdə poeziyanın məzmun və forma cəhətdən istiqaməti xalq yaradıcılığına doğru meyillənmişdi. Klassik şeir və aşiq ədəbiyyatı həmin dövrdə çulğalaşmaqda idi. Yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığında aşiq şeirinin müxtəlif şəkillərindən istifadə çoxluq təşkil etdiyi kimi, aşiq poeziyasında da müxəmməs janrına müraciət edilməkdə və getdikcə yayılmaqda idi. Getdikcə heca və əruz vəznlərinin işləklilik nisbəti dəyişir və birinci daha çox müraciət edilən bir şeir ölçüsü kimi diqqəti cəlb edirdi.

XVIII əsr lirikasının ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də dini mövzulardan uzaqlaşma, təriqətlə bağlılıqdan qopma, real dünyaya yönəlmə idi. Müxtəlif mövzularda olduğu kimi, bu cəhət ilk növbədə, özünü məhəbbət lirikasında da göstərir. “XVII–XVIII əsrlər ədəbi prosesinə nəzər salsaq, bu fakt daha aydın görünür. Bu dövrdə Əmani, Saib, Qövsi, Vaqif, Vidadi kimi yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə yanaşı, bir sıra qəhrəmanlıq və aşiqanə romantik dastanlar formalaşır, aşiq şeiri yeni vüsət tapırdı” (1, 161). XVIII əsrdə aşiq şeiri ilə klassik üslub sintez olunmaqda idi və Molla Pənah Vaqifin bu prosesdə əvəzsiz rolu var idi.

Aşiq yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarda bəzi klassik şairlərin el şairləri kimi təqdim olunması onların aşiq şeiri üslubunda yazmasına bağlı idi. Görkəmli folklorşünas A.Nəbiyevə görə, Şirvan ədəbi mühitində bu ənənənin yaranması və yayılması məhz Qarabağ mühitinin, xüsusilə, Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının təsiri ilə əlaqədardır: “XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığının, eləcə də sonralar Qarabağ ədəbi mühitinin təsiri ilə bu ənənə Şirvanda genişlənmişdir. Xalq şeirinə

müraciət poeziyaya, sənətə meyl edən bir sıra qadın sənətkarların yaradıcılığında da özünü göstərməyə başlamışdır. Təəssüf ki, bu gün həmin sənətkarlar, eləcə də xalq şeri üslubunda tək-tək şerləri olan, klassik üslubda yazıb yaradan Şirvan şairləri də el şairi sırasına daxil edilir” (2, 37). Folklorşünas alimin bu iradı folklorla yazılı ədəbiyyatın XVIII əsrdə sintez olunması ilə bağlı məsələlərdən qaynaqlanır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmin yüzillikdə əksər klassik ədəbiyyat nümayəndələri aşiq şeirinə də müraciət etmiş, müxtəlif janrlarda qələmlərini sınamışdılar.

Aşiq şeirinin XVIII əsrdə xüsusi bir inkişaf mərhələsinə çatdığını nəzərə alsaq, bu hadisəni nə də bu mühitdə, eləcə də aşiq poeziyasında baş verən təbii bir hadisə olduğunu unutmamalıyıq.

Şifahi və yazılı poeziyamızda heca vəznli şeiri kamilləşdirən, ərsəyə çatdıran və onun yüksək inkişafını təmin edən M.P. Vaqif yaradıcılığı üzərində Xəstə Qasımın müsbət təsiri vardır” (3, 219). Xəstə Qasım aşiq ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri kimi, yazılı və şifahi ədəbiyyat arasında bir körpü rolunu oynamışdır.

S.P.Pirsultanlının qeyd etdiyi kimi, bir çox yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin aşiq şeir tərzinə müraciət etmələrinin səbəbləri ana dilli şeiri yüksəltmək cəhdi idi və bu proses əruz vəznli ilə mümkün deyildi. XVIII əsrdə bu işdə Molla Pənah Vaqifin böyük rol oynaması və yeni bir ədəbi məktəb yaratması digər klassik şairlərin də yaradıcılıq istiqamətinin dəyişməsinə, heca vəzninə müraciət etmələrinə səbəb oldu: “XVIII əsrdə təkrarən zühur elədi və əsas aparıcı xəttə çıxıb bildi. Lakin bu o demək deyildi ki, həmin vaxta qədər xalq şeiri ruhunda yazma yox idi. Xeyr, var idi, daha doğrusu, öz sakit məcrasında durub qayıdışını gözləyirdi. Təkcə onu deyək ki, M.P.Vaqif hadisəsindən sonra demək olar bütün sənətkarlar, hətta ömür boyu klassik üslubda yazanlar da xalq şeiri tərzində bədii nümunələr yaratmağa başladı, daha doğrusu, etirafa gəldilər” (4, 201). Beləliklə, Vaqif yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin formalaşmasında rol oynayan əsas şəxsiyyətlərdən biri oldu.

“Vaqif yaradıcılığı üzərində aşiq poeziyasının təsiri aydın olduğu kimi, onun da aşiq poeziyası üzərindəki təsiri açıq və aydın idi. XVIII əsrdə onun bütün şeirləri kimi müxəmməsləri də aşiq yaradıcılığına gəlmişdi” (3, 292). Göründüyü kimi, XVIII əsr elə bir çulğalaşma dövrüdür ki, həmin yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatının hər iki qolunun nümayəndələrinin yaradıcılıq örnəkləri məzmun və forma, dil-üslub baxımından bənzərlik təşkil edirdi.

Vaqifin müxəmməslərinin aşiq yaradıcılığında qüvvətli təsirinə nümunə olaraq Aşiq Musanın “Pəri” rədifli müxəmməsi ilə Vaqifin eyni rədifli müxəmməsini müqayisə etmək kifayətdir:

Vaqif: Aldı canım nazilə ol gözləri şəhla pəri,
Ləbləri püstə, yanağı laleyi-həmra pəri,
Cismi gül, başdan ayağa qaməti rəna pəri,
Sərverdən yeyrək, sənubərdən dəxi bala pəri,
Yavru laçın gözlü, topğun sinəli sona pəri (5, 175).

Aşiq Musa: Qaşlarının tağını
Bənzətdim kamana, Pəri!
Bəşərliyinə təəccübəm,
Düşmüşəm gümana, Pəri!
Hanı bizim bu mahalda
Sənin kimi can, a Pəri!
Molla, Seyid görsə üzün
Güc verərim ana, Pəri!
Bir görüşən, ayrı düşən
Çəkərel aman, a Pəri! (6, 70).

Aşiq şeiri tərzində yazılmış poetik nümunələrdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, realizm və xəlqilik daha güclü şəkildə öz əksini tapırdı. Müxtəlif tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi, XVIII əsrə qədər ədəbiyyatın iki qolu bu dərəcədə bir-birinə yaxınlaşmamışdı: “XVIII əsrdə yazılı və şifahi ədəbiyyat qolları bir-birinə olduqca yaxınlaşmış, qarşılıqlı təsir güclənmişdi” (1, 161).

Həqiqətən, ədəbiyyatın hər iki qolunun təmsilçilərinin aşığı şeiri üslubunda yazdığı nümunələri bir-birindən seçmək olduqca çətindir. Nümunə üçün XVIII əsrin məşhur aşığılarından olan Aşiq Valeh (Kərbəlayı Səfi) yaradıcılığından verəcəyimiz nümunə də Vaqif yaradıcılığı ilə səsləşir:

Valeh deyər ikinizə mən qurban,
Yolunuzda mən qoymuşam başla can,
Əyləməyin bu qəribi bağı qan,
Sizdən ötrü çeşmi-giryan məndədi (7, 58).

Qız ilə gəlinin bəhsini təsvir edən bu şeirlə Vaqif yaradıcılığında da qarşılaşırıq və Qarabağ aşığı mühitinin nümayəndəsi olan Aşiq Valehin ondan təsirləndiyini və ya əksinə olduğunu söyləmək çətin olsa da, Vaqif ədəbi məktəbinin həm də aşığılar üzərində qüvvətli təsiri olduğunu qeyd etməliyik:

Səhər-səhər həsrət ilə gəzirdim,
Cüt qoşa nar gördüm iki sinədə.
Biris qız idi, birisi gəlin,
Can qurban eylərəm ikisinə də.

Gəlin bulaqda əl, üzünü yuyur,
Qız deyir: gəl gedək, hərflər duyur,
Belə gözəl sevən əldənmi qoyur,
Can qurban eylərəm ikisinə də (5, 116).

Akademik Həmid Araslı XVIII əsr aşığıları Həmrah Hüseyni, Saili, Ürfani, Zabit, Xurşid və Səyyad kimi aşığıların əslində Vaqif ədəbi məktəbinin davamçıları olduğunu vurğulayır (8, 216). Nümunə üçün Ürfaninin qoşmasından sadəcə aşağıdakı bəndə baxmaq kifayətdir:

Gərdəni sürəhim, qəddi ər-ərim,
Buxağı büllurum, sədr mərmərim,
İqbalım, dövlətim, şahım, sərvərim,
Əfəndim, sultanım sən səfa gəldin (8, 218).

XVIII əsrdə aşığı şeiri üslubundan yazıb-yaradan müəlliflərdən biri də Seyfixanadlı şairdir. Onun da yaradıcılığına nəzər saldıqda Vaqif tərzində məhəbbət lirikasının mövcud olduğunu görürük:

Uzun illər həsrətini çəkdiyim,
Soruş indi, dərdim indi, bil indi.
Məni yardan ayrı salan səg rəqib,
Duam indi, sənəm indi, bil indi.

...Avaz bülənd, göər ləziz, ləbi bal,
Nazik miyan, əbrü kaman, hindu xal,

Bidamağəm bir busə ver, könlüm al,
Həmayil tək sal gərdənə qol indi (1, 88).

Səfixan adlı bu sənətkarın da yaradıcılığında yenə Vaqifin aşağıdakı qoşmasının təsiri hiss olunmaqdadır:

Vaqif deyir, yalvar yara, könlün al,
Bir busə diləyib, boynuna qol sal,
Ara xəlvət ikən, etmə qilü qal,
Tez ol, çıxdı canım, naz vaxtı deyil (5, 50).

Bütün bu müqayisələrdən bəlli olur ki, XVIII əsr lirikasında aşığı poeziyasının təsiri olduqca güclüdür. Aşığı poeziyası yazılı ədəbiyyata birbaşa deyil, məhz Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı vasitəsilə təsir göstərmişdir. Vaqif yaradıcılığı aşığı yaradıcılığı üçün səciyyəvi sayılan sadəlik, folklorla bağlılıq, canlı danışığı tərzini kimi xüsusiyyətlərə malik idi. "Heç bir xüsusi rənz və fəlsəfi örtük tələb etməyən adi fikirləri sadə danışığı dilində, xalq ədəbiyyatından, canlı söhbət dilindən

gələn obrazlar və bənzətmələrlə verə bilmək imkanı aşiq yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərindən idi” (1, 159).

M.P.Vaqif kimi realist bir şairin sarayda baş vəzir olması klassik ədəbiyyatın dilinin xalqın, elatın anlayacağı tərzdə sadələşməsinə gətirib çıxarmış, artıq Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir məktəb yaratmışdı. M.A.Dadaşzadə bununla əlaqədar qeyd edir: “Klassik romantik lirikanın əsaslı şəkildə zəifləməsi, xalq-aşiq ədəbiyyatı ənənələrinin yazılı poeziyada yaradıcı şəkildə davam etdirilməsi, dünyəvilik, həyatilik, xəlqilik, tərbiyəvi-didaktik səciyyə, müdriklik və gerçəkliyin bədii inikası, dildə sadəlik və təbiilik erkən realizmin əsas xüsusiyyətləridir” (1, 227-228).

XVIII əsrdə folklorun yazılı ədəbiyyata təsiri klassik şeirin mövcud ənənələrdən uzaqlaşması ilə nəticələndi. Əvvəlki dövrlərdə qələmə alınan klassik şeirlərdə məzmun baxımından dini-təsəvvüfi mövzulara müraciət daha çox diqqəti cəlb edilirdisə və dini motivlər şeirin məzmun səciyyəsinə müəyyənləşdirirdisə, XVIII əsrdə real həyata, gözəlliyə, estetik dəyərlərə, tarixi hadisələrə müraciət lirikada leytmotiv təşkil edir: “XVIII əsrdə klassik üslubda yazılmış lirik əsərlərdə ümumən orta əsr poeziyası üçün səciyyəvi olan, məsələn, elmi bilik və təsəvvürlərə aid fikirlər, xüsusi fəlsəfi ideoloji, dini təbliği ruh XVIII əsr şeiri üçün yabancı idi. Sufi simvollar və obrazlar əsasən zahiri, ənənəvi bədii vasitə kimi işlənirdi (1, 73). Vaqifin bir sənətkar kimi qüdrəti yeni bir ədəbi məktəbin yaradılmasına səbəb olmaqla yanaşı, onun müxtəlif şeirlərinin öz dövründə və daha sonralar aşiq yaradıcılığına təsir göstərməsinə səbəb oldu. Nümunə olaraq aşağıdakı bir bəndə baxmaq kifayətdir:

Ey maral baxışlı, sona sığallı,
Nə gözəldir səndə o qara tellər.
Kəmənd kimi tökülübdür gərdənə,
Dönübdür sərəsər şahmara tellər (5, 103).

Vaqifin bu gözəlləməsində yaratdığı poetik fiqurlar daha sonra bir çox aşıqların yaradıcılığında təkrar edildi, onlar əsasında yeni-yeni şeirlər üzə çıxdı. Aşağıdakı nümunə Aşiq Hüseyn Bozalqanlı yaradıcılığındandır və hər iki qoşma arasında böyük bənzərlik mövcuddur:

Çərşənbə günündə, xas axşamında,
Sallandı qarşımdan sona yeridi.
Başını oynatdı, gözüylə güldü,
Bir ox vurdu, şirin cana yeridi...

Quba qaz yerişli, maral baxışlı,
İnnabı dodaqlı, mirvari dişli,
Ucu güləbatın, xurmayı saçlı,
Telində şirmayı şana yeridi (7, 103).

Aşiq Hüseyn Bozalqanlının “Yeridi” rədifli qoşmasının ilk bəndindən gördüyümüz kimi, bu şeirini Vaqifin çox məşhur olan “Çərşənbə günündə, çeşmə başında” qoşmasının təsiri ilə söyləmişdir.

Beləliklə, XVIII əsr aşiq şeiri ilə klassik poeziyanın Vaqif başda olmaqla bədii yaradıcılıqda ən uğurlu şəkildə sintez olunduğu bir mərhələdir. Vaqifin təməlini atdığı realizm bir əsr sonra M.F.Axundzadənin daha üstün bir şair hesab etdiyi Qasım bəy Zakir yaradıcılığının ortaya çıxmasına rəvac oldu. XVIII əsrdə aşiq şeirinin sərhədləri ilə klassik poeziyanın hədlərini müəyyənləşdirməkdə olan çətinlik Vaqif yaradıcılığında hər ikisinin yüksək səviyyədə sintez olunmasına bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Dadaşzadə Araz. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. // Dadaşzadə Araz. Məqalələr. Bakı: Təhsil, 2017, 424 s.
2. Nəbiyev Azad. Azərbaycan aşiq məktəbləri. Bakı: Nurlan, 2004, 312 səh.
3. Pirsultanlı Sədnik Paşa (Paşayev) “Azərbaycan şifahi xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi”. Bakı: Təknur, 2013, 482 səh.

4. Allahmanlı Mahmud. Aşıq yaradıcılığının inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 292 səh.
5. Molla Pənah Vəqif. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 səh.
6. Aşıq Musa. Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 148 səh.
7. Seçmə aşıq şeirləri. I cild, DGTYB yayını. Bakı: Nurlan, 2011, 201 s.
8. Araslı Həmid. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1956.

Summary

The 18th century was a period of unification of folklore and written literature, as well as classical literature and ashug art.

The article discusses the important influence of ashug poetry on the secular character, content and form of lyric poetry in the XVIII century and at the same time about the work of Mullah Panah Vagif, who made a great contribution to this work, in creating a new literary school, and changing his creative direction. These points are analyzed by comparing the examples of Mullah Panah Vagif and ashug poetry.

Thus, the eighteenth century is a stage in which classical poetry and ashug poetry were most successfully synthesized in artistic creation, led by Vagif. A century later, the realism founded by Vagif gave rise to the work of Gasim bey Zakir, whom MFAkhundzadeh considered a superior poet. The difficulty in defining the boundaries of classical poetry with the boundaries of ashug poetry in the 18th century is due to the high level of synthesis of both in Vagif's work.

Əsədova Məlihə Fəxrəddin qızı
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

QƏRB QURUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏKİ FRAZEOLÖJİ VARIANTLAR VƏ FRAZEOLÖJİ EVFEMİZMLƏR

Açar sözlər: Frazeoloji vahidlər, frazeoloji variantlar, evfemizmlər, disfemizmlər

Keywords: Phraseological units, phraseological variants, euphemisms, dysphemisms

Qərb qrupu dialekt və şivələrindəki frazeoloji vahidlərin xeyli hissəsinin leksik tərkibi və komponentləri arasındakı sintaktik əlaqə əsasən dəyişməzdir. Buna görə də belə sabit birləşmələr ancaq bir formaya malikdir: çiçəyi çırtlamaq, gözü su içməmək, hən-hün eləmək və s. Dialektlərdə mənaca bu frazeoloji vahidlərə qarşılıq olan, yəni başqa sözlərin sabit birləşməsindən ibarət olub, bunlardan hər hansının əvəzində işlənən frazeoloji vahid yoxdur [2, 147].

Lakin bir sıra frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi məna eynilə qalmaqla, leksik tərkibindəki bir və ya iki komponent dəyişərək yeni variantları yarana bilər. Komponentlərin dəyişməsinə görə frazeoloji variantları 3 qrupa ayırmaq olar: 1. Leksik variantlar; 2. Leksik-qrammatik variantlar; 3. Qrammatik variantlar.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin leksik variantlarının yaranmasına səbəb onların tərkibindəki hansısa bir sözün başqa bir sözlə əvəzlənməsidir. Bu zaman heç bir qrammatik şəkilçi nə əlavə olunmur, nə də dəyişmir. Məsələn:

- *Qan beyninə vurmaq* (Füzuli) – *Bu əhvalatı arvadım mənə deyəndə qan beynimə vurdu* (Ə.Abbasov). Gəncə dialektində bu frazeoloji birləşmənin “*qan beyninə sıçramaq*” variantı işlənəməkdədir.

- *Mız qoymax* (Tovuz) – *Sən də hər şeyə bir mız qoymasın olmaz*. Gədəbəy dialektində bu frazeoloji birləşmənin “*mucux qoymax*” variantı işlənəməkdədir: *Nə:η mucux qoyeysin mə:m işimə*.

Göstərdiyimiz nümunələrə diqqət yetirsək, birincidə üçüncü komponentin, ikinci nümunədə

isə birinci komponentin dəyişilməsi hesabına eyni mənanı ifadə edən frazeoloji birləşmənin iki variantının yarandığını görürük.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin leksik-qrammatik variantlarının yaranmasına səbəb onların tərkibindəki hansısa bir sözün başqa bir sözlə və qrammatik əlamətlə əvəzlənməklə yeni variantı yaradılır. Bu tip frazeoloji birləşmələr dialekt və şivələrdə o qədər də çox deyil. Məsələn:

- *Abırdan salmax* – *İlyas da sədir Kərimi abırdan saldı*. Şəmkir dialektində bu frazeoloji birləşməyə “*avırını ətəyinə pühyməx*” (Füzuli) formasında təsadüf edilir: *Birgədir Kərimin avırını ətəyinə pühdü, yola saldı*. Nümunədən gördüyümüz kimi, birinci frazeoloji birləşmədə “abırdan” sözü çıxışlıq haldadır, ikinci variantda isə söz həm mənsubiyyətə görə dəyişmiş, həm də təsirlik haldadır. Deməli, qrammatik dəyişmə gedib. Bundan əlavə, frazeoloji birləşmənin ikinci komponenti “salmax” “pükmək” feli ilə əvəzlənmişdir, yəni leksik əvəzlənmə də baş vermişdir. Qazax – Borçalı şivəsində bu frazeoloji birləşməyə “*urvatdan salmax*”, “*urvatsız etmək*” formalarında da rast gəlinir.

- *Atasını yandırmaq* (əks.şiv.) – *Mirzə Turab kəndlilərə: Səfər bəyin nə haqqı var sizi bu qədər incidə. Mən onun atasını yandıraram*. (B.Talıblı). Bəzi dialektlərdə bu frazeoloji birləşməyə “*atasına od vurmaq*” formasında təsadüf edilir. Nümunədən gördüyümüz kimi, birinci frazeoloji birləşmədə “atasını” sözü təsirlik haldadır, ikinci variantda isə söz yönlük haldadır. Deməli, qrammatik dəyişmə gedib. Bundan əlavə, frazeoloji birləşmənin ikinci komponenti “*yandırmaq*” “*od vurmaq*” feli ilə əvəzlənmişdir, yəni leksik əvəzlənmə də baş vermişdir. Bu frazeoloji birləşmə hazırda ədəbi dilə keçmiş və lüğət təribinə də daxil olmuşdur.

- *Yadıma daş sal* - *Bıy, a bala, yadıma daş salsınnar, saa yeməx` qoymadım, nağayrajaxsan* (Bərdə ş.). Bəzi dialektlərdə bu frazeoloji birləşməyə “*huşumnan daş sallanır*” formasında təsadüf edilir. Nümunədən gördüyümüz kimi, “yadım” (yaddaşım) sözü “huşum” sözü ilə əvəz olunmaqla bir frazeoloji birləşmənin yeni variantı yaranmışdır.

- *Üzünən qara yaman çıxsın* – *Onun görüm, üzünən qara yaman çıxsın, məni zivilə salıd*. (Bərdə ş.). Bu frazeoloji birləşmənin digər şibələrdə “*üzünnən qara yara çıxsın*” formasına da rast gəlinir. Qarğış xarakterli olan bu frazeoloji birləşmə əslində real fakt əsasında meydana gəlmişdir. Belə ki, Bərdə şivələrində “yaman” – yara mənasında işlənir və “qara yara xəstəliyi” keçici olduğu üçün bu xəstəliyə tutulan adamların üzünə yara düşən zaman üzlərini gizdədirlər. Zaman keçdikcə bu birləşmə frazeoloji birləşməyə çevrilərək məcazi mənalı qarğış kimi daşlaşmışdır.

- *Canımı cəzanə gətirmisən* – *Bu güllələnmiş mənim canımı cəzanə gətirib, vurub bir gün kəlləsinin qatığını yerə tökəjəm, ağı başına gələjəx*. (Bərdə ş.). Bu frazeoloji birləşmənin digər şivələrdə *canımı boğaza yığmaq* - *canımı xirtdəyə yığmaq* kimi variantları mövcuddur. Birləşmədə dəyişən yalnız “*cəzanə*” leksemdir. Bu söz boğaz, xirttək leksemləri ilə əvəz olunaraq, bir frazeoloji birləşmənin yeni variantları formalaşır.

Qərb qrupu dialekt və şivələrində sabit söz birləşmələrinin qrammatik variantlarının yaranmasına səbəb isə onların tərkibindəki hansısa bir sözün başqa bir qrammatik əlamətlə əvəzlənməklə yeni variantı yaradılır. Bu tip frazeoloji birləşmələr də dialekt və şivələrdə o qədər də çox deyil. Məsələn: *aralığa söz qatmaq* – *araya söz qatmaq*: *Molla Cuma səni agah eyləyim \ Hünərin yoxsa araya girmə.* \ *Aşıqlar söhbəti qoç davasıdır \ Beş qafiyə ilə araya girmə.* (Molla Cümə ilə Aşıq Könülün dəyişməsi).

İlk dəfə bu tip sabit söz birləşmələr haqqında ətraflı danışan H.Bayramov yazır: “*Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi qrammatik cəhətdən formalaşmaqla bitmiş bir fikri bildirir və ilk baxışda cümləyə oxşayır. Azərbaycan dilçiliyində S.Murtuzayev belə konstruksiyaları “frazeoloji cümlələr”, Ə.Dəmirçizadə isə “idiomatik cümlələr” adlandırmışdır. Biz vaxtilə belələrini “frazeoloji ifadə” adlandırmışdıq* [3, 122]. Həmin kitabda müəllif “frazeoloji ifadələr” terminini “frazeoloji cümlələr” adı ilə təqdim edir: “*Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri iki və ya daha çox tammənəli sözün birləşməsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə bunların müxtəlif tipləri olsa da, bir qismi söz birləşməsi şəklində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşaraq cümlə quruluşunda işlədilir. Buna görə də bunları həm bir-birindən, həm də dilimizdəki sintaktik vahidlərdən fərqləndirmək*

üçün öz spesifikasiyalarına müvafiq şəkildə xüsusi terminlərlə adlandırmaq lazımdır. Bizcə, hər iki cəhəti nəzərə alaraq, quruluş və mənacə söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidi frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə, quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahidi isə frazeoloji cümlə adlandırmaq məqsədəuyğundur” [4, 70] və bizim fikrimizcə, bu termin daha münasibdir. Bu sabit söz birləşmələri bu gün həm də atalar sözləri kimi istifadə edilirlər.

Professor T.Hacıyevə görə, dialektlər dilin və xalqın ən etibarlı arxividir [5, 14]. Dialektizmlərin üslubi-lingvistik imkanlarından biri də onun məndaxili keyfiyyətlərinin öyrənilməsidir. “Dialekt” sözü sözün ədəbi dildəkindən fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən fərqlənən ərazi variantıdır [1, 71]. Azərbaycan dilçiliyində dialekt frazeologiyasının bədii mətnlərindəki funksiyasını geniş şəkildə tədqiq edən tədqiqatçılardan biri Ə.Tanrıverdidir. O, “Koroğlu”nun şeir dili” adlı monoqrafiyasında dastandakı frazeologiyani iki istiqamətdə araşdırmağı düzgün hesab edir: atalar sözləri və frazeoloji vahidlər [6, 184]. Azərbaycan dilində frazeoloji evfemizmlərin tədqiqi dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Bu problemin həlli müxtəlif sosial təbəqələrdə (məişət, tibb, publisistika) evfemizmlərin üslubi imkanlarını aşkar edir, hər iki dilin ekspressiv sahələrini daha da dərinlən dərk etməyə imkan yaradır. Dilçilikdə evfemizmlərin leksik-semantik, üslubi çalarlarına aid tədqiqat işləri olsa da, dialektlərdəki frazeoloji evfemizmlər xüsusi və ümumi dilçilikdə əsas tədqiqat obyektı olmamışdır.

“Evfemizm” («Eupheme») - etimoloji cəhətdən haqqında danışılması və ya adının çəkilməsi namünasib sayılan dini məfhumların yerinə işlənən söz və birləşmələrə deyildir, başqa sözlə, kafir danışığının əksi demək idi. Bu terminin etimologiyasını araşdırdıqda görünür ki, ilkin mərhələdə dini qadağaların yaranması nəticəsində belə sözlərə ehtiyac yaranmışdı. Ən qədim evfemizmlər Azərbaycan dilinə gətirilməsi islamın yayılması dövrünü əhatə edir.

Dilçilikdə evfemizmlər dörd əsas tematik qrup əsasında qruplaşdırılır:

1) nəzakətlik prinsipinə uyğun gələn evfemizmlər; 2) tabu prinsipinə əsaslanan evfemizmlər; 3) iqtisadi, siyasi və sosial həyatda mənfi hadisələri kamuflyaj edən evfemizmlər; 4) müxtəlif ixtisasların sosial statusunu artıran evfemizmlər.

Dildə evfemizmlərlə yanaşı, disfemizmlər də mövcuddur və onlar evfemizmin əksi kimi yaranmışdır. Əslində disfemizmlər tabu olsa da, mənanı sərt, kobud, mənfi mənada təsirli ifadə etmək deməkdir. Disfemizmlərdə üslubi çalar, modallıq, subyektiv münasibət daha güclü olur. Məsələn: *ölmək* əvəzinə *cəhənnəmə vasil olmaq*, *gorbagor olmaq*, *əzrailə salam vermək*, sinonim sözlərlə ifadə edilən məna cərgəsinin dominantını neytral göstərərək evfemizmləri sağda, disfemizmləri solda təsəvvür etmək olar. Məsələn: *rəhmətə getmək* - *ömrünü bağışlamaq* - *cəhənnəmə vasil olmaq* – *qır qazanında yanmaq* – *cənnətdə gəzmək*. Bu cür frazeoloji ifadələr bədii dildə daha çox işlədilir.

Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, qərb qrupu dialekt və şivələrində ölmək və ya xəstəliklə bağlı frazeoloji evfemizmlərdən əvvəl “üstünə sağlıq” ifadəsindən istifadə mütləqdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri (sorgu lüğəti) / M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva - Bakı, “Maarif”, 1989, 364 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / Bayramov H. - Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / Bayramov H. - Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / Bayramov H. - Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
5. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi // T.İ.Hacıyev - Filol.elm.nam. ...dis. Bakı: 1961, 437 s.]
6. Tanrıverdi Ə.V. “Koroğlu”nun şeir dili” / Ə.V. Tanrıverdi - Bakı: Elm və təhsil, 2015, 256 s.

Summary

The syntactic relationship between the lexical composition and components of many of the phraseological units in the dialects and dialects of the Western group is largely unchanged. The study of phraseological euphemisms in the Azerbaijani language is one of the current problems of linguistics. The solution of this problem reveals the stylistic possibilities of euphemisms in different social strata (household, medicine, journalism), allows for a deeper understanding of the expressive areas of both languages. Although there are researches on lexical-semantic, stylistic shades of euphemisms in linguistics, phraseological euphemisms in dialects have not been the main object of research in special and general linguistics.

Асадзаде Расима Фархад гызы

**Азербайджанский университет языков, доктор философии по
филологии, доцент**

К ПРОБЛЕМЕ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО РОМАНА В ТВОРЧЕСТВЕ А.МЁРДОК

Açar sözlər: ekzistensializm, problematika, yaradıcılıq, ingilis ədəbiyyatı, roman.

Key words: existentialism, problematics, creativity, English literature, novel.

Творчество известной английской писательницы Айрис Мердок представляет огромный интерес в азербайджанском литературоведении. «Под сетью», «Замок на песке», «Колокол» и «Чёрный принц» – это наиболее крупные произведения Мердок. В этих романах на примере центральных персонажей обстоятельно показана свобода выбора героев как часть более масштабной – проблемы личности в целом. Одновременно эта острая и актуальная проблема волнует автора и в некоторых других её романах. Хотелось бы отметить, что герои Мердок в такой степени увлечены выбором волею роковых стечений обстоятельств или по собственной инициативе, что в их действиях невольно просматривается последовательность либо ступенчатость, приводящая, между прочим, и к однотипным результатам. Только свобода, примененная к избирательной системе художественных образов в этих романах, оказывается понятием зыбким и расплывчатым. Похоже, что герои, попадая в критическую или, по крайней мере, сложную жизненную ситуацию, сами не вполне осознают, какой системы координат им придерживаться. Джейк Донагью, оправдываясь за нежелание выбрать Мэдж себе в жены и укрепить свой семейный тыл, словно пациент Фрейда, бросает в лицо Дэйву: «Чем я виноват, что у меня такая психика? Ведь свобода – это, в конце концов, только идея, т.е. нечто неуловимое, эфемерное» [1, 32]. В романе «Море, море» друг семейства Эрроуби Джеймс философски распространяется о свободе выбора как о факторе полнейшего отъединения творческого «Я» ото всех пристрастий духа, в том числе и раскрепощение личности от чувства любви. Если в цель выбора, уверяет он Чарльза, входит «удержание» Хартли против ее желания, значит, можешь считать себя победителем и «тогда ты свободен» [1, 400].

Что же происходит? Мёрдок применяет своеобразный экзистенциальный приём, когда основной текст не отображает действительность в буквальном смысле, а творит новую реальность, точнее сказать, конструируется набор разветвлённых нитей, идущих от мира реальностей, порою даже не зависящих друг от друга. Как трудно достучаться до сердца близкого человека или хотя бы коллеги, чтобы тебя поняли, оценили и помогли, так и никак не дотронуться до видимого, но физически не осязаемого объекта. В одном случае вырастает стена недопонимания, (любовь, профессиональный долг журналиста и политика), во втором

– оболочка непроницаемости, с которой, собственно говоря, и сталкиваются главные герои «Чёрного принца».

Такое откровенно релятивистское отношение к свободе личности приводит к крайне спорным решениям, некоторые из которых, по идее А.Мёрдок, следует отнести к категории судьбоносных. Поэтому в поступках героев очень много сумбура и несуразности, усугубляемых обстановкой хаоса. Наблюдается массовая рассогласованность в действиях людей, их бесцельные блуждания... Повсюду ищут Хьюго, Дэйва, Анну и Мэдж («Под сетью») и подолгу нигде не находят; попадают в передрагу с полицией, идут слушать «нового социалиста» Лефти, но не сообщаются дата и тема выступления; назначается встреча политиков и журналистов (Лефти и Донагью) – и вновь «сюжетный провал» и т.д. Получается круговорот вечного блуждания. Некоторые из таких несостоявшихся деловых встреч или randevu оставляют печать неизбывной экзистенциальной тоски от суеты разъединённости. Так, теряется из виду Анна («Под сетью»), до которой, казалось бы, только рукой подать. («Я нагнал её и раскрыл объятия...Женщина, обернувшаяся ко мне, была не Анна») [1, 245]. Завершилась бессмысленная погоня за объектом – конец и радужным мечтам Джейка. Впереди – только эфемерный призрак.

Абсолютно безрезультатны многочисленные скитания героев и в романе «Море, море», а подготовка к похищению миссис Крин-Смит («Единорог») сопровождается беспочвенными хождениями на протяжении большей половины романа. С одной стороны, это, конечно, выражение одного из экзистенциальных приемов внутренней пустоты и отчужденности в мире лжи и абсурда, а с другой, – подводится некая черта под неверным собственным выбором.

Хотелось бы указать на многочисленные случаи свободного волеизъявления личности, в основном связанные с мистико-философскими размышлениями А.Мёрдок и реализованные на материале полуфантастических и чудесных превращений, похищений, таинств ритуальных действий в таком ракурсе. Апофеозом разгула потусторонних сил служит гибель персонажей либо их перевоплощение. Однако, по нашему убеждению, проблема свободы выбора в творчестве писательницы этим вовсе не ограничивается. Её следует воспринимать и оценивать в более расширенном аспекте, а именно как свободу убеждений, возможность отстаивать свои собственные принципы, даже если их результаты не востребованы со стороны, а окончательные итоги, увы, весьма сомнительны.

Свободой выбора в таком понимании наделены многие герои. Например, Мёрдок на удивление точно схватывает психологию смены настроения Хартли («Море, море»), которая большую часть времени пребывает в удручённом состоянии, но в отдельные мгновенья проблеска незамутнённого сознания умеет отобрать разумное, защитив независимость и достоинство. В такие моменты апатия и инфантильность уступают место душевной стойкости. «С невыразимым облегчением, наблюдает реакцию Чарльз Эрроуби, – я встретил не тот злой, тревожный взгляд, которого так страшился, а другой взгляд, спокойный, мягкий и задумчивый... Возможно, это в ней проснулась свобода» [1, 292].

Мёрдок делает, по нашим соображениям, смелый вывод: вот в какой ответственный избирательный момент просыпается свобода, происходит внутреннее освобождение человека из-под гнёта вечного страха, нагоняемого супругом. Ты выходишь из оцепенения, продолжается авторская мысль, и чувство уверенности подталкивает к наиболее приемлемому в стеснённых обстоятельствах выбору. В пору своего духовного обновления Хартли заявляет Чарльзу о своей решимости нести свой жизненный крест до конца своих дней. Образ становится патетическим. Гордая и свободная, центральная героиня в такие редкие минуты чем-то напоминает нам новоявленную Сонечку с её аналогичным признанием Раскольникову, правда, в данном случае ставя этот крест только на себе самой.

Как удаётся выяснить, важнейшей частью проблемы свободы выбора является также раскрепощение личности благодаря религиозным воззрениям. Некоторые герои, по идее Мёрдок, могут обрести приют и утешение именно в исповедуемой ими религии. Так, под конец жизни (что соображается и с финалом романа «Под сетью») Хьюго Белфаундер

сообщает Джейку Донагью об избрании дальнейшего пути, связанного с особым представлением о божестве. «Поиски Бога, недоумевает журналист?». «Что же вам больше – сказал Хьюго. Бог – это работа. Бог – это конкретные вещи» [2, 289].

Необходимо подчеркнуть, что любое решение в романах Мёрдок даётся героям с очень большим трудом. Выбор, как правило, рождается и завершается в мучениях, люди подолгу бьются в тисках сомнений и противоречий. Поэтому итог её произведений если не пессимистичен то, по крайней мере, безрадостен. Как правило, главные персонажи остаются в полном одиночестве, не находя себе ни домашнего очага, ни верного пристанища в любимой профессии. Так, Джейк, отмежевываясь от последнего жизненного выбора, всё ещё пребывает в состоянии прострации. «Мне предложили кучу денег, анализирует он свои поступки, – и я не мог объяснить, почему я от них отказываюсь. То, что я выбираю, – говорит он в финале романа «Под сетью», – пустота, которую я и описать толком не в силах» [2, 223]. Чарльз Эрроуби («Море, море»), теряет всех близких. Театральная богема стала для него закланием. По случаю смерти последнего друга Джеймса он «ощутил глубокую печаль – она свернулась клубком и затаилась... И ещё я испытал странное новое, никогда прежде не испытанное чувство, которое не сразу распознал как одиночество. Без Джеймса я наконец остался совсем один» [1, 489].

В романе «Море море...» каждый урывает лично для себя частицу семейного спокойствия и умиротворения. Соответственно тому, исходя из корыстных побуждений, вырисовывается и линия выбора. Для Чарльза он заключается в эгоистическом стремлении наказать соперника и тем самым утвердиться в качестве лидера вновь восстановленной семьи. Следует цепочка различных вариантов, удовлетворяющих мужскому себялюбию и не принимающих в расчет желание близкого человека. «... с быстротой, присущей мыслям, я строил вполне трезвые планы. Я, конечно, не терял надежды, что Хартли всё же решит остаться у меня. Однако не исключена была и другая возможность, да если и решит, с неё станет завтра же пожалеть об этом. Слишком энергично подгоняя её, я рискую не столько помочь, сколько повредить делу» [1, 245].

С этой целью он берет себе в помощники Титуса, разыгрывая сценарий похищения Хартли. Но внутренний голос подсказывает, что поспешность и грубое насилие над свободой личности может обернуться для него крахом. Так рождается параллельный выбор. «Не лучше ли дать ей спокойно подумать о нашем воссоединении и самой сделать выводы. ... Мне казалось, что она всё ещё пребывает во сне, что она заперта внутри своего кошмара. Возможно, мне ещё надо будет проделать большую работу, чтобы вернуть ей надежду и жизнь, пробудить в ней жажду свободы...» [1, 245-246].

Хартли в свою очередь находится как бы между молотом и наковальней; измученная тираном-мужем и одновременно с тем не имея доказательств возродившейся страсти Чарльза, она пытается тешить себя утраченными иллюзиями. Ее настроение ежечасно меняется, маятник желаний отклоняется в ту или иную сторону, поэтому у нее нет четкого плана выбора, и в растерянности она полагается на волю проведения.

Словно возникший из небытия приемный сын Титус принимает условия Чарльза. («Вы её любите?... тогда ладно... давайте, пригласите её сюда повидаться со мной») [1, 278]. Однако, свой план он рассматривает только как увлекательную игру, своего рода эксперимент над человеческой судьбой. Нам представляется, что Мердок разрабатывает здесь проблему свободы выбора во всем блеске психологического мастерства. Писательница не грешит против истины. Титус – свободное ото всяческих забот и предубеждений личност. Он не знает приемного отца и в благодеяниях известного режиссера не нуждается. («Не нужны мне ни ваши деньги, ни ваша протекция») [1, 277]. Он откровенно не признает и матери, которая всегда была для него чужой. В одной из бесед с Чарльзом она вспоминала: «Бен одно время сильно поколачивал Титуса. Соседи вызвали людей из Общества защиты от жестокого обращения. Я ничего не могла поделать, не могла за него заступиться, пришлось вроде бы стать нас сторону Бена...» [1, 240].

Итак, все трое стоят перед выбором, который является главным в произведении экзистенциализма. Из этого выбора каждый герой намеревается извлечь личную выгоду. Перед нами классический треугольник, но составленный не по принципу традиционного любовного романа, а на основе избирательной системы оценок своих действий или настроения со стороны названных героев.

В романе «Единорог» свобода выбора центральных действующих лиц словно подёрнута призрачными надеждами, которым не дано сбыться. Но их решения остаются только в мечтах. В результате дешёвой мести погибает бывший супруг Анны Крин-Смит, а сама героиня остаётся в полном одиночестве. По существу никаким счастливым будущим не окрашена деятельность издателя-номенклатурщика Баффина (роман «Чёрный принц»). Он, как и гонимый им Бредли Пирсон, порознь остаются без родных, коллег и любимых. Приговор, вынесенный этим и некоторым другим лицам Айрис Мёрдок, конечно, не является катастрофическим в буквальном смысле. Однако он призывает к новым и длительным философским размышлениям.

Литература

1. Мёрдок А. Море, море. Роман. М.: Прогресс, 1982, 519 с.
2. Мёрдок А. Под сетью. Роман. М.: АСТ, 2004, 318 с.

Summary

The article attempts to study the problem of personality in the work of the famous English writer I. Murdoch. Her works use existential motives characteristic of the European literature of the XX century. Existentialism as a philosophical direction has played an important role in the search for a way out of crisis situations and the formation of a new social worldview. In the novels of A. Murdoch, the problem of personality occupies a central place. The author gives his hero the opportunity to choose true spiritual values.

Gandilova Maral Majid s.t.
Azərbaycan Texniki Universiteti
Badalova Irada Elman s.t.
Azərbaycan Texniki Universiteti

MODERN TECHNOLOGY IN THE ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Key words: English language teaching, multimedia technology, advantages, software, teaching methods

This paper tries to analyze the necessity of multimedia technology to language teaching and also brings out the problems faced by using these technologies. It also aims to make English teachers aware of the strategies to use in an effective manner.

1. Introduction:

With the spread and development of English around the world, English is used as a second language in most countries and for some people the 1st one. It enjoys a high prestige.

At present the role and status of English in the world is higher than ever as evidenced by its position as a key subject of medium of instruction and curriculum. As the number of English learners is increasing, different teaching methods have been implemented to test the effectiveness of the teaching process. Use of authentic materials in the form of films, radio, TV has been there for a

long time. It is true that these technologies have proved successful in replacing the traditional teaching.

The new era assigns new challenges and duties on the modern teacher. The tradition of English teaching has been drastically changed with the remarkable entry of technology. Technology provides so many options as making teaching interesting and also making teaching more productive in terms of improvements.

Technology is one of the most significant drivers of both social and linguistic change. Graddol: states that "technology lies at the heart of the globalization process; affecting education, work and culture. The use of English language has increased rapidly. Currently the role and status of English is that it is the language of social context, political, sociocultural, business, education, industries, media, library, communication across borders, and key subject in curriculum and language of imparting education". It is also a crucial determinant for university entrance and processing well paid jobs in the commercial sector.

Since there are more and more English learners in the world, different teaching methods have been implemented to test the effectiveness of the teaching process. One method involves multimedia in ELT in order to create English contexts. This helps students to get involved and learn according to their interests, it has been tested effectively and is widely accepted for teaching English in modern world.

Technology in Teaching English

As the use of English has increased in popularity so it has the need for qualified teachers to instruct students in the language. It is true that there are teachers who use 'cutting edge' technology, but the majority of teachers still teach in the traditional manner. None of these traditional manners are bad or damaging the students. However, there are many more opportunities for students to gain confident practice and extend their knowledge, especially for ELT students who learn the language for more than just fun. For them to keep pace with ELT and gain more confidence they have to stride into the world of multimedia technology.

The Growth of ELT through Technology

21st century is the age of globalization and is important to grasp on various foreign languages and English language comes first. The forecast points to a surge in English learning, which has peaked in 2010. The same study indicates that over 80% of information stored on the internet is in English. For the first time there are more Non-Native than Native users of the language and diversity of context in terms of learners, age, nationality, learning background, has become a defining characteristic of ELT today.

With the rapid development of science and technology, the emerging and developing of multimedia technology and its application to teaching, featuring audio, visual, animation effects comes into full play in English class teaching and sets a favorable platform for reform and exploration on English teaching model in the new era. It's proved that multimedia technology plays a positive role in promoting activities and initiatives of student and teaching effect in English class. Technological innovations have gone hand –in hand with the growth of English and are changing the way in which we communicate. It is fair to assert that the growth of the internet has facilitated the growth of the English language and that this has occurred at a time when computers are no longer the exclusive domains of the dedicated few, but rather available to many. Teachers can use Multimedia Technology to give more colorful, stimulating lectures (new Horizons). Technology can be a great asset in ELT classrooms, offering authentic writing activities and endless resources on grammar instruction, lesson plans and other central topics.

Computers, tablets and e-readers can all be instrumental in learning English, offering interactive and motivating activities for students of all ages. The following are some different ways that ELT teachers can use technology to teach English in a way that will make lessons more engaging and appealing:

Film and Video

Using short and feature-length videos is an engaging way to work on skills like vocabulary and comprehension. Videos help to expose students to the use of natural English. Students can learn about current events through news broadcasts. **Partyland** has free resources that include vocabulary worksheets and discussion questions to accompany films. The site also offers a film survey to assess your students' interests before choosing films, and film reviews that can be adapted for any level of instruction.

Apps

Learning English can be very difficult and frustrating at times. Apps on iPads and tablets are great ways for students to practice English and have fun while doing it. For practicing grammar rules, apps like **Grammar Up** allow students to test their knowledge on specific topics (verbs, prepositions, etc.). The app also keeps track of students' progress and allows them to skip questions by shaking the tablet. **Online** offers a list of 16 apps for ESL students, ranging from basic letter instruction to pronunciation guides. Students can also play classic games like **Scrabble and Boggle** on mobile.

Digital Field Trips devices

Students absorb a great deal of information through experiential learning, but field trips are not always an option with limited school budgets. **Digital field trips** provide more authentic ways for students to absorb new information. Students can learn Vocabulary through fun virtual trips via **4-H Virtual Farm**, and about the government on sites like **Inside the White House**. There are many options on the Internet to learn about virtually any topic.

Podcasts

Students can listen to podcasts to improve their comprehension. They can also create podcasts to practice their English speaking abilities. A free download of **iTunes** gives teachers access to hundreds of free podcasts on a range of topics. There are multiple podcasts tailored specifically for English language learners. Teachers can also have students create podcasts to give them opportunities to practice their speaking skills. With just a microphone and a computer, students can create reports and presentations. Video podcasts are an attractive option for students, and some classes even have their own **YouTube** channels.

Pen Pals

Since snail mail is becoming a thing of the past, students can have pen pals that they email or write to on a discussion board. Make an arrangement with an English-speaking class in another state or country and have students write to their pen pal on a regular basis. This is a great way for them to practice their English writing and reading comprehension skills, while making friends in the process. Connect your classroom for free today with **ePals**!

Web Quests

Web quests are a fun way for students to use the Internet to build English proficiency. Students are given a task and rely on their content knowledge and grasp of English language to complete it. Teachers can create their own or visit **Web Quests** to access tutorials and databases of pre-created web quests.

Online Games

Students can master spelling, grammar and other English skills by playing games on the computer or mobile devices. **Fun brain** has educational games and books. **Star Fall** has multiple games for students to increase English literacy skills. Digital versions of **hangman, Scrabble and Boggle** are also entertaining for all age of students. Games can be put up on interactive white boards to get full class participation

Blogging

Class blogs provide great forums for students to practice their writing skills. Live Journal, Edu blog and Blogger allow you to create blogs for free. One of the reasons that students find blogging appealing is that it is more of an authentic writing experience, as a wider audience typically has access to read posted entries, which means students tend to put more effort into their blogs. Teachers can get students to write about specific topics that they find interesting, or students can provide commentary on current events and social justice issues. The more they practice

their writing skills, the more proficient they become, so regular blogging (weekly or daily) is recommended. Blogs also provide good opportunities for family members to see what their children are working on in class!

Skype

Skype is a great way for students to practice their speaking and listening skills with other people from any location. **Teaching Degree** offers 50 suggestions on how to use Skype in the classroom. Students can have question-and-answer sessions with authors of books, attend video-conferences and virtual field trips, interview professionals, and connect with students from other cultures and countries. Skype can even be used to conduct parent-teacher conferences or connect with students' family members who may be abroad.

Zoom meeting

If you work from home, **Zoom** is one of the leading video conferencing software apps. With **Zoom** you can start or join the **meeting**. It displays the active speaker view. It allows you to virtually interact with co-workers or students when in-person meetings are impossible. This makes telecommunicating seem much more human, it helps feel connected. With Covid-19 coronavirus wreaking havoc across the world, Zoom has become an essential tool for small-, medium-, and large-sized teams or groups that want to keep in touch and continue studies or workflows with minimal disruption.

Other Resources

Dave's ESL Cafe has a page for students, which provides easy-to-understand explanations of different grammar concepts, like tenses and verb forms. It also has an **Idea Cookbook**, which is full of resources for teachers to improve ESL instruction. **Audio books** can be used to supplement reading instruction and improve comprehension. **Blackboard, Teams**. Since technology is something that students interact with regularly outside of school and students need 21st century skills to be successful in college and their future careers, the more that technology can be integrated into instruction, the better.

Conclusion

"Ideally, the purpose of both, the traditional and computer-assisted cooperative language leaning, classrooms are to provide a space in which the facilitation of learning, and learning itself, can take place" (Shi, 2008: 76). During the process of optimizing the multimedia English teaching, students are not too dependent on their mother tongue, but will be motivated and guided to communicate with each other. In conclusion, we believe that this process can fully improve students' ideation and practical language skills, which is helpful and useful to ensure and fulfill an effective result of teaching and learning.

References

1. Graddol 2011: Page (7-16)
2. David Graddol 2013, The future of English, Page (2-26)
3. Zhanghongling (The development tendency of the modern foreign language teaching and the computer assisted instruction.)
4. Shi 2008: Computer-Assisted Foreign Language Education 3. Page (76, 155)

Summary

In language teaching and learning, we have a lot to choose from the world of technology: Radio, TV, CD Rom, Computers, C.A.L.L., the Internet, Electronic Dictionary, Email, Blogs, and Power Point, film and Video, Apps, Skype Zoom, Podcasts or Pen Pals. The last two decades have witnessed a revolution due to onset of technology, and has changed the dynamics of various industries, and has also influenced the industries and the way people interact and work in the

society. This rapid rising and development of information technology has offered a better pattern to explore the new teaching model. As a result, technology plays a very important role in English teaching. Using multimedia to create a context to teach English has its unique advantages.

Hacıyev Kamran Əliverdi oğlu
Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XARİCİ ƏDƏBİYYATIN MİLLİ AUDİTORİYADA ELMİ DƏRKİ VƏ TƏRCÜMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: tərcümə, adekvatlıq, mədəniyyət, milli özünəməxsusluq, mətnin təhlili, bədii əsər, anlama

Key words: translation, adequacy, culture, national originality, analysis of the text, work of art, comprehension

Milli ədəbiyyatın digər mühitlərdə mənimsənilməsi geniş anlayışdır və bir-biri ilə sıx bağlı olan iki əsas istiqaməti özündə ehtiva edir. Bunları elmi-ədəbi qavrama və tərcümə istiqamətləri kimi müəyyən etmək olar. Xarici ədəbiyyatın resepsiyası (mənimsənilməsi) dedikdə, bir qayda olaraq, onun qeyri-milli mədəni kontekstdə qavranılması, yeni zəmində yaranan elmi tədqiqatlar, ədəbi-tənqidi araşdırmalar, özü üçün müəyyən mənada yeni olan xarici ədəbiyyatı qəbul edən milli ədəbiyyata onun müxtəlif səviyyəli təsirləri (motiv və süjetlərin, bədii vasitələrin əxz edilməsi, təbdil, təfsirlər və sairə) başa düşülür. Hər bir milli ədəbiyyatın elmi dərkində onun digər mədəni mühitlərdə mənimsənilməsinin böyük rolu var.

Məlumdur ki, resepsiya həm orijinal dildə olan mətnlər, həm də tərcümələr vasitəsilə gerçəkləşir. Lakin, bu prosesdə hər hansı bir milli ədəbiyyatın başqa mədəniyyət tərəfindən mənimsənilməsində tərcümənin əhəmiyyəti xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Halbu ki, bədii tərcümə ilə elmi resepsiya bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayan anlayış və proseslərdir.

Elmi resepsiya və orijinal əsərin tərcüməsində olduqca vacib məqamlardan biri kimi mətnin başa düşülməsini (qavranması və anlaşılmasını) qeyd etmək olar. Ona görə ki, anlama prosesi bir tərəfdən mətndə olan mədəni əənələrin obyektiv qatını, digər tərəfdən isə tərcüməçinin mənəvi dünyasında və mədəni hazırlığında əks olunan elementləri ortaya qoyur. Ümumiyyətlə qavrama və anlama problemlərinə toxunan Gornfeld yazırdı: "Anlamaq hər hansı bir kontekstə öz başa düşdüyün mənanı verməkdir və hər bir bədii şüurun yaranma tarixi bu yeni mənalardan, yeni anlayışların gerçək bir dəyişməsidir ... birtərəfli yanaşma olmadan başa düşmək mümkün deyil" (3, 108, 118).

Fərdi şüur, dövrün ictimai reallığı, bu şəxsin aid olduğu sosial qrupun dəyərlər sistemi və istiqamətləri, mədəni əənələri və tutumları əsasında inkişaf edir. Məhz bu fərdi şüur anlaşmanı müəyyən edir. Məşhur alim A.L.Nikiforov özünün anlayış konsepsiyasını belə izah etməyə çalışırdı ki, insan anlayış obyektlərinə aid etdiyi mənalara müəyyənləşdirərkən, o bunu, anlayışın əsasını təşkil edən öz fərdi bilik dünyasından bəhrələnərək edir (5, 53).

Milli ədəbiyyatların başqa mədəni mühitlərdə mənimsənilməsi sırf ədəbi amillərlə yanaşı, həm də tarixi, ictimai, ideoloji, siyasi proseslərlə də sıx bağlıdır. Müxtəlif dövrlərdə özgə ədəbiyyatların resepsiyası sadələşdirmə amillərdən asılı olaraq, fərqli metodologiyaya əsaslanır və fərqli tipologiyada aşkarlanır.

M.M. Baxtin əsərin qavranılması prosesində dörd məqamı vacib sayırdı. Bunlar - işarənin psixofizioloji qavranılması, onun tanınması, işarənin mənasının müəyyən kontekstdə başa düşülməsi və fəal dialoq baxımından işarənin başa düşülməsi məqamlarıdır (2, 361).

Milli ədəbiyyatın digər mədəniyyətlər tərəfindən qavranılması və digər dillərə tərcüməsi prosesinin tarixi-tipoloji cəhətlərinin, mərhələlərinin və nəzəri-metodoloji, tipoloji keyfiyyətlərinin tədqiqi iki cəhətdən əhəmiyyətlidir: birincisi, digər mədəniyyət tərəfindən mənimsənilən milli

ədəbiyyatın tipoloji səciyyəsinin müqayisəli aspektdə daha dolğun anlanılması, ikincisi, başqa ədəbiyyatı mənimsəyən mədəniyyətin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarının qavranılması.

Tərcüməşünaslıqda bir əsərin bir neçə tərcüməsinə tez-tez rast gəlinir. Bununla əlaqədar, eyni əsərin müxtəlif tərcümələrinin mövcudluğu tərcüməçilərin orijinala yaradıcı yanaşmasının nəticəsi kimi qəbul oluna bilər. Tərcüməçinin orijinal əsərə yaradıcı yanaşmasına əsaslanaraq, bu məqalənin müəllifi bədii tərcümə sahəsində tanınmış alim İrji Levinin irəli sürdüyü üç əsas tələb və prinsipi ilə tamamilə həmrəydir: "...1) orijinal əsərin tam başa düşülməsi (anlama prosesi); 2) orijinal əsərin interpretasiyası (təfsiri); 3) orijinalın yenidən ifadəsi" (4, 59).

Rus ədəbiyyatının Azərbaycanda mənəvi-mədəni baxımdan mənimsənilməsi tarixinin tədqiqi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə araşdırmalar ilk növbədə rus ədəbiyyatının düzgün dərk edilməsi cəhətdən vacibdir. Bir daha nəzərə alınmalıdır ki, hər bir milli ədəbiyyatın digər mədəni mühitlərdə funksionallığının tədqiqi ilk növbədə məhz bu milli ədəbiyyatın özünün elmi dərkinə xidmət edir. Rus ədəbiyyatının digər mühitlərdə qavranılmasına dair tədqiqatlar da məhz rus ədəbiyyatının tarixi-tipoloji, poetik xüsusiyyətlərinin dərkini dolğunlaşdıran amillərdir. Rus ədəbiyyatının Azərbaycanda elmi resepsiyası və tərcüməsi iki yüz ildən artıq bir dövr ərzində konkret tarixi, ideoloji, siyasi, metodoloji, ədəbi-nəzəri amillərdən asılı olaraq müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Maarifçilik, romantizm, tənqidi realizm, sosialist realizmi məcrasında baş verən bu proseslər bu gün – Azərbaycanın müstəqillik dövründə – yeni mərhələsini yaşamaqdadır.

Resepsiya prosesinin özəllikləri və tərcümə üçün seçim meyarları ilk növbədə mənimsənilən ədəbiyyatın, konkret olaraq isə, rus ədəbiyyatının və onu mənimsəyən mədəni mühitin xüsusiyyətlərindən doğur. Rus ədəbiyyatının dünya mədəniyyətində, formalaşdığı və inkişaf tapdığı tarixi-millî arealın özəllikləri ilə izah olunan xüsusi yeri var. Rusiya imperiyasının yaranmasından və bir çox xalqların bu imperiyaya birləşdirilməsindən sonra çoxdilli mədəni mühit formalaşdı ki, rus ədəbiyyatı da məhz bu mühit kontekstində inkişaf etməyə başladı. Bu unikal ortaqlığın formalaşması ilə ədəbi əlaqələr, dil və mədəniyyətlərin dialoqu, xalqlararası münasibətlər bütün milli ədəbiyyatların inkişafına təsir edən amilə çevrildi. Maraqlı faktır ki, ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri, beynəlmillət mövzulara maraq, ikidillilik və rusdillilik SSRİ dağıldıqdan sonra, milli-etnik adətlərin və doğma dilin əhəmiyyətinin artdığı şəraitdə də qalmaqda davam edir. Rusdilli və ikidilli yazıçıların əsərləri, onların tərcümələri həm milli, həm də rus ədəbi prosesinin orijinal faktları olaraq qalır. Müasir dövrdə MDB ölkələrində rus ədəbiyyatı üç rəqəsdə qəbul olunur: rus xalqının milli-mənəvi həyatının özlüyündə yetərli etno-mədəni hadisə kimi; məzmun dərinliyi və forma xüsusiyyətləri ilə maraq kəsb edən ümumbəşəri əhəmiyyətə malik hadisə kimi; başqa xalqın mənəvi-mədəni həyatının bir hissəsi kimi.

Azərbaycanda rus ədəbiyyatı təkcə qeyri-millî mədəni hadisə kimi yox, həm də milli mədəniyyətin əsas elementlərindən biri kimi də öz aktuallığını saxlaya bilmişdir. Lakin Azərbaycanda da hazırda rus dili və rus ədəbiyyatı postsovet dövründə dəyişikliklərə uğramış siyasi və sosial-mədəni şərait daxilində fəaliyyət göstərir. Bu şəraitin özü də həm rus ədəbiyyatının cəmiyyətdə fəallığına, həm də bütövlükdə onun resepsiyasına, rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi və elmi-ədəbi dərk məsələlərinə müvafiq metodoloji yanaşma tələb edir. Bu isə, öz növbəsində, rus ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsində müəyyən metod və meyarların işlənilib hazırlanmasının vacibliyini şərtləndirir.

Qeyd olunan məsələnin vacibliyi həm də onunla izah olunur ki, yeni dövrdə rus ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə əvvəllər edilmiş tərcümələrin yeni ideoloji, metodoloji və mədəni reallıqlar baxımından şərh və təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır və müasir dövrdə bu problemə yenidən diqqət yetirilməsi onunla müəyyən olunur ki, bir tərəfdən, rus ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə yeni tərcümələri, demək olar ki, araşdırılmamışdır, digər tərəfdən isə, son illərdə yeni metodoloji zəmində yazılmış tədqiqatlar və gələcək tədqiqat istiqamətləri elmi ümumiləşdirməsini tapmamışdır. Buna misal olaraq klassik və müasir rus ədəblərinin əsərlərinin – F.M.Dostoyevskinin "Şeytanlar" (Tərcümə edən və ön sözün müəllifi: prof.Məmməd Qocayev), "Karamazov qardaşları" (Tərcümə edən: prof.Telman Cəfərov) əsərləri, "Gümüş dövr poeziyası" toplusu (Tərcümə edən: akad.Kamal Abdulla), Aleksandr Soljenitsin "Birinci çevrədə" romanı (Tərcümə edən: dos. Seyfəl Həsənov), Vladimir Nabokovun "Lujin müdafiəsi", "Obskur

kamerası”, “Maşenka” romanları (Tərcümə edən: Səfər Kəlbixanlı), Andrey Platonovun “Seçilmiş əsərləri” (Tərcümə edən: Nəriman Əbdürrəhmanlı), Yuri Polyakovun “Süddə çəpiş” romanı (Tərcümə edən: E.Başkeçid, Y.Quluzadə), B.Yevseyevin “Hekayələr”i (Tərcümə edən: X.Əliyeva, S.Quliyeva, F.Qaraşova, K. Hacıyev) kimi tərcümə mətnlərini göstərmək olar.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda rus ədəbiyyatına dair dərc olunmuş monoqrafiyalar, məqalələr, müdafiə edilmiş dissertasiya işləri və digər elmi əsərlər də təhlil olunmalı və geniş ədəbi kütləyə çatdırılmalıdır. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar: Коджаев М.К. Характеры и идеи Ф.М.Достоевского. Баку, 2007.; Коджаев М.К. Образы и характеры в литературе. Баку, 2003.; Мамедханова Н. Восприятие искусства и искусство восприятия. (Русско-азербайджанские литературные связи рубежа веков). Бку, 2002.; Джафаров Т.Г. Славяно-тюркские связи в литературе Древней Руси. Баку, 2003.; Агаева И.И. Публицистика Н.В.Гоголя и Ф.М.Достоевского («Выбранные места из переписки с друзьями» и «Дневник писателя»), Баку, 2006.; Рзаев Ф.Ч. Проза Л.Н.Толстого в азербайджанских переводах. Баку, 2009.

Qeyd olunan bu araşdırmalar müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş rus yazıçılarının əsərlərinin və onların Azərbaycan dilinə tərcümələrinin ədəbi-bədii xüsusiyyətləri, Azərbaycan müəlliflərinin rus ədəbiyyatına dair müstəqillik dövründə yazdıqları ədəbi-tənqidi və elmi işlərin metodoloji, nəzəri, ədəbi səciyyəsinə müəyyənləşdirir və həmin əsərlərin daha dəqiq qavrayışına yardım etmiş olur. Qeyd olunanlar rus ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələlərinin tarixi təkamülünün araşdırılması və dəyişikliklərin tipologiyasının müəyyənləşdirilməsi, həmçinin, müstəqillik dövründə Azərbaycanda rus ədəbiyyatının rolunun sosial-mədəni və tarixi kontekstdə öyrənilməsi baxımından da önəmli hesab oluna bilər. Bu sırada metodoloji və ideoloji problemlərin, eləcə də bu məsələlərdə dövlət siyasətinin rolu, müasir dövrdə rus ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümələrinin əsas prinsip və metodlarının müəyyən edilərək araşdırılması kimi məsələlər də vacib amillərdəndir.

Müasir dövrdə rus ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi və resepsiyası məsələlərinin tədqiqi Azərbaycan alimləri və tədqiqatçılarının rus ədəbiyyatına dair əsas elmi, bədii-tənqidi işlərinin sistemləşdirilməsi və Azərbaycanda rus ədəbiyyatının ədəbiyyatşünaslıq baxımından qavranmasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilərək öyrənilməsi xüsusi yer tutur. Burada müstəqillik dövründə rus ədəbiyyatının Azərbaycan mühitində resepsiyasındakı dəyişikliklərin təbiəti və səbəblərinin araşdırılmasının vacibliyi, xalqlar arasında bədii, elmi və mədəni əlaqələrin əsas formalarından biri kimi bədii tərcümənin bu prosesdəki yeri və rolu dəqiq müəyyən olunmalıdır. Həmçinin, rus ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümələri prosesinin tarixi təkamülü və müasir mədəniyyətin inkişafında onun rolunun müəyyən edilməsi baxımından da tədqiqat işlərinin aparılması zərurəti ortaya çıxır.

Qeyd olunan məsələlərin hərtərəfli araşdırılması üçün Azərbaycan-rus ədəbi və mədəni əlaqələrinə tarixi ekskurs, münasibətlərin tarixi təkamülü və yeni mərhələyə keçməsi məsələlərinin araşdırılması olduqca vacib hesab olunur. Həmçinin ideoloji, siyasi, tarixi paradigmanın dəyişməsi, milli dilin, milli mədəniyyətin və milli dəyərlər sisteminin aktuallaşması və bu kontekstdə rus ədəbiyyatına münasibət məsələləri rus ədəbiyyatının Azərbaycanda resepsiyasının anlamı baxımından olduqca vacibdir. Bu sırada Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda rus dili və mədəniyyətinə münasibəti və qayğısı, rus dili və ədəbiyyatının Azərbaycanda rolunun və yerinin müəyyən olunmasındakı xidmətləri də danılmazdır və xüsusi önəm daşıyır.

Bu baxımdan rus dili və ədəbiyyatının işlənmə aspektləri, onların elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, ədəbi fəaliyyət, mətbuatda oynadığı rolu müəyyən olunmaqla, rus ədəbiyyatının öyrənilməsinin və ona elmi yanaşmanın yeni metodologiyası müəyyənləşə bilər.

Ədəbiyyat

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
2. Гачечиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. – М.: Сов. писатель, 1972. – 262 с.

3. Горнфельд А.Г. Пути творчества: Статьи о художественном слове. – Петроград: колос, 1922. – 234 с.
4. Левый Иржи. Творческое воспроизведение. // Мастерство перевода. «Искусство перевода». – М.: Сов. писатель, 1968. – С 440-469
5. Никифоров А.Л. Семантическая концепция понимания // Проблемы объяснения и понимания в научном познании. – М.: 1982. – С. 53.

Summary

Nowadays in scholarly understanding of every national literature a big role is being played by its perception in different cultural environment from two points of view: reception-understanding and translation itself. The article is concerned with translation and reception of Russian literature in Azerbaijan as well as with the issues of Russian-Azerbaijani literary connections. It is being pointed out that artistic reception is conditioned by objective social-historical factors as well as by subjective specific features of a reader. The article also touches upon the problem of perception, understanding and translation of original literary works.

Hacıyeva Mətanət Həşim qızı

Azərbaycan Tibb Universiteti, dosent

Əliyeva Nüşabə Əjdər qızı

Azərbaycan Tibb Universiteti, baş müəllim

ÖLKƏŞÜNASLIĞA DAİR BİLGİLƏRDƏN TƏLİMİN BAŞLANĞIC MƏRHƏLƏSİNDƏ İSTİFADƏ İMKANLARI

Açar sözlər: bacarıq, ünsiyyət, ölkəşünaslıq, məşğələ, təcrübə, başlanğıc mərhələ, nitq, tələffüz.

Key words: skill, communication, country studies, training, experience, initial stage, speech, pronunciation.

Başlanğıc mərhələ kifayət qədər minimum dərslər materialı, nitq fəaliyyətinin növləri üzrə bacarıq və vərdişlərin müəyyən formalaşma səviyyəsi, həmçinin təlimin müəyyən üsul və vasitələrinin istifadə edilməsi ilə əlaqələndirilir. Təlimin başlanğıc mərhələsinin məqsədləri təlimin son məqsədlərinə uyğun olmalıdır. Əgər bütün təlim prosesinin son məqsədi – Azərbaycan dilinə müstəqil yiyələnməkdirsə, onda başlanğıc mərhələnin vəzifəsi – elementar səviyyədə nitqin dinləmə, danışmaq, oxu və yazı vərdişlərini formalaşdırmaq, yəni tələbələrə ünsiyyət qurmaq imkanını təmin etməkdir.

Azərbaycan dilinin öyrənilmə məqsədləri müxtəlif ola bilər. Böyüklər üçün ümumi (turistik) ünsiyyət situasiyasının məhdudlaşdırılmış dairədə anlaşımaq üçün öyrənilir. İşgüzar insan Azərbaycan dilini işgüzar yazışma və peşəkar ünsiyyət sahəsində Azərbaycan dilində anlaşımağı bacarmaq üçün öyrənilir, bununla da yazılı nitq formasının rolu artır. Mütəxəssislər Azərbaycan dilini əsas olaraq xüsusi ədəbiyyatı¹ oxumaq üçün öyrənilir.

Bəzi hallarda qısa müddətdə qəzet və ya hətta xüsusi ədəbiyyat oxumağı öyrənmək tələbatı yaranır. Bu halda təlimin məqsədləri reseptiv nəzərdən keçirilə bilər. Onda əsas diqqəti danışmaq vərdişlərinin inkişafına ayırmaq lazım deyil. Lakin tələbələr qısa müddətə yalnız mövzu və ya müəyyən janrla məhdudlaşdırılmış xüsusi mətnləri oxumağı öyrənmə bilərlər.

Dilin əcnəbilərə tədrisində bəzi tələbləri aşağıdakı üsullarla qeyd etmək olar:

- 1) tələbə oxu zamanı kontekst üzrə və ya söz yaradıcılığının təhlili əsasında asan başa düşülən öyrənilmiş material və 3 – 4 % - dən çox olmayan yeni sözü daxil edən asan mətnləti lüğətsiz oxumağı bacarmalıdır; tələbə daha çətin mətnləri lüğətin köməyiylə oxumalıdır;

- 2) tələbə dinləmə zamanı, öyrənilmiş material əsasında (10 – 12 cümlə), ayrıca replikaları və nitqi qulaq asaraq başa düşməlidir;
- 3) tələbə danışmaq prosesi zamanı, suallara cavab verməyi, öyrənilmiş mövzu – situasiya dairəsində söhbət qurmağı və qısa məlumatlar (7 – 9 cümlə) qurmağı bacarmalıdır.
- 4) tələbə Azərbaycan hərflərini düzgün yazmalı, ayrı – ayrı söz və ona məlum olan sözlərdən təşkil olunmuş cümlələri düzgün yazmağı, eşidilən və ya oxunulmuş qısa qeyd etməyi və oxunulmuş mətnin planını tərtib etməyi bacarmalıdır.

Məlumdur ki, nitq fəaliyyəti – bütün dil – fonetika, morfologiya, sintaksis və leksika bölmələrinin bütünlüyüdür. Fonetika və intonasiya üzərində iş (Azərbaycan dili saitlərinin və müəyyən qrup samitləri, üzərinə vurğu düşən və vurğusuz saitlərin tələffüz xüsusiyyətləri) düzgün tələffüzün möhkəm bazasını qurduğu və kommunikasiya prosesini yüngülləşdirdiyi üçün zəruridir.

Qramatik minimumun verilməsi zamanı hər şeydən əvvəl təlimin məqsədləri, tələbələrin hazırlıq dərəcəsi və yaşı, həmçinin Azərbaycan dili ilə müqayisədə onların ana dillərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır, müəyyən sahədə aktiv nitq ünsiyyəti üçün zəruri olan nitq vahidləri seçilir.

Başlanğıc mərhələdə tələbələrin Azərbaycan dilinə aktiv yiyələnməsi üçün, leksik, qrammatik material kiçik həcmdə və ya ümumi minimumda birləşdirilmiş şəkildə verilməlidir.

Leksik-qrammatik materialın ilk təqdim olunması zamanı isim (adlıq hal, kəmiyyət şəkilçisi), fel (felin indiki, keçmiş zamanı, tək və cəm halı), zərf (*yaxşı – pis, cəld – yavaş, orda – burda* tipli), sifət (sifətin isimlə uzlaşması), əvəzlilik (şəxs, yiyəlik, işarə və sual) haqqında bəzi məlumatlar təqdim olunur.

Tələbələr – *Bu masadır; Bu otaqdır; Bu pəncərədir; Bu nədir? – Bu bizim böyük masamızdır; Bu nədir? – Bu bizim böyük otağımızdır; Bu kimdir? – Bu mənim qardaşımdır; Bu kimdir? – Bu mənim bacımdır; Bu kimdir? – Bu bizim yeni tələbələrimizdir; Sənin yeni çantan hardadır? – Mənim yeni çantam ordadır; O stolun üstündədir; O nə edir? – Mənim bacım oxuyur; O nə edir? – Mənim qardaşım da oxuyur; Onlar nə edirlər? – Onlar oxuyurlar və s.* kimi konstruksiyalara aktiv yiyələnirlər.

Leksik-qrammatik materialın ikinci hissəsində obyektin təsirlik hallı konstruksiyaları: *Mən kitab oxuyuram; Sən kitab oxuyursan; O jurnal oxuyur; Biz radioya qulaq asırıq* və s. kimi indiki zamanın müxtəlif təsirlik felləri; *Kitabi gətir(in)! Qapını ört(ün)!* kimi əmr şəkilli feillərlə uyğunlaşan təsirlik hallı konstruksiyalar; mürəkkəb cümlənin növlərindən biri; *Mən bilirəm ki..., Mən bilirəm, harda...; Mən bilirəm, nə vaxt...; Mən görürəm ki...* və s. daxil edilə bilər.

Sonra isə hərəkətin yerini bildirmək üçün ismin yerlik hallı konstruksiyaları, istiqamət və yer bildirən *məktəbdə oxumaq, məktəbə getmək* və s. kimi təsirlik və yönük halın istifadəsi konstruksiyası daxil edilə bilər.

Təlimin başlanğıc mərhələsində auditoriya məşğələlərini Azərbaycan dili materialı ilə maksimal zənginləşdirmək lazımdır. Başlanğıc mərhələnin iş təcrübəsində müxtəlif nitq nümunələri, təlim tapşırıqları və cədvəllərindən istifadə etmək lazımdır.

Başlanğıc mərhələsində müəllim kommunikasiyanı pozmayan bəzi səhvləri nəzərə almayıb, ancaq anlayışı çətinləşdirən bütün səhvləri qeyd etmək və düzəltmək vacibdir.

Qeyd edək ki, təlimin başlanğıc mərhələsində ölkəşünaslıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Ölkəşünaslıq” termini iki eyni anlamı daşıyır: “ümumi coğrafiya” və “dil coğrafiyası”.

Ümumi coğrafiya – ölkənin tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, dövlət quruluşu haqqında məlumatdır. Ümumcoğrafiya materialı minimumu adətən tələbələr üçün çətinlik və asanlıq dərəcələrinə görə bölünür. Tələbə kateqoriyası üçün qəbul edilmiş proqrama müvafiq olaraq və ya hər konkret qrupun milliyyət, peşəkarlıq, yaş və digər xüsusiyyətlərdən asılı olaraq seçilir.

Dil coğrafiyası – xarici tələbələrin Azərbaycan dili vasitəsilə onun öyrənilməsi prosesi zamanı müasir Azərbaycan həyatı və mədəniyyəti ilə tanışlığıdır. Dil coğrafiyası müəyyən ünsiyyət situasiyasında dil daşıyıcıları üçün səciyyəvi olan nitq və qeyri nitq hərəkəti ilə əlaqəli məsələləri nəzərdən keçirir.

Nitq hərəkəti dil coğrafiyasının bir hissəsi kimi daxil edilir:

- a) nitq etiketi (azərbaycanlılar tərəfindən qəbul edilmiş görüşmə, ayrılıq, müraciət, razılıq, inkarlıq, xahiş və s. formaları);
- b) ekvivalentsiz leksikanın, yəni tələbələrin ana dillərində olmayan anlayışı bildirən sözlərin (qabaqcıl, zərbəçi) istifadə edilməsi;
- c) ekvivalent olmayan leksikanın istifadə edilməsi (ana və Azərbaycan dilində eyni sözlə verilən anlayışların oxşar məsələn: *məktəb*, *universitet* və s. olmadığı hallar nəzərdə tutulur);
- d) frazeologizmlərdən istifadə edilməsi;
- e) monoloji və dialoji nitq formasının ən yüksək pilləsi kimi diskussiyaların aparılması üçün səciyyəvi olan nitq nümunələrinin istifadə edilməsi;
- f) nitqin funksional üslubu və onun ayrı-ayrı elementlərinin (nitqin bədii, elmi, publisistik və rəsmi – işgüzar üslubları nəzərdə tutulur) istifadə edilməsi.

Qrupda tələbələrin konkret məqsədləri və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinin qeydə alınması təlimin başlanğıc mərhələsi üçün vacib olan materialın seçilməsinə kömək edir.

Ölkəşünaslığa dair materialının seçimi. Başlanğıc mərhələdə təlim prosesinə heç də bütün ölkəşünaslıq materialları daxil edilmir.

Xarici dilin təlimi zamanı dili öyrənilən ölkənin tarixi, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti ilə əlaqəli minimum məlumat vermək vacibdir.

Başlanğıc mərhələnin bütün qrupları üçün, ümumi ölkəşünaslıq üzrə mövzu Azərbaycanın dövlət quruluşu, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, tarixi və mədəniyyəti haqqında minimum məlumat verilən mövzulardır. Ölkəşünaslıq materialının həcmi və məzmunu qrupun növündən, tələbələrin peşəkar və yaş səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir.

Nitqin publisistik və elmi üslubu elementlərinə diqqət ayırmaq və ümumiyyətlə yazılı nitq üçün səciyyəvi olan (kömək etmək, ziyarət etmək, maraq oyatmaq) təlim materialına az miqdarda frazeologizm və digər sabit söz birləşmələrini daxil etmək lazımdır.

Ölkəşünaslıq materialını digər tədris materialları ilə qarşılıqlı olaraq hər məşğələnin məzmununa daxil edərək vermək məqsədə uyğundur.

Belə daxil etmə əvvəlcə tələbələrin ana dilində həyata keçirilə bilər. Məsələn, birinci məşğələdə müəllim tələbəyə şəhəri, harda yaşadığı, o dövrün ali məktəbləri, dilini harda öyrəndiyi haqqında danışa bilər. Belə nəql etmə açıqca və ya slaydların nümayişi ilə müşayiət olunsada daha yaxşı olar.

Qeyd edək ki, növbəti dərslərdə mətnlərə daxil edilən ölkəşünaslıq materialları çətinləşir. Sonra Azərbaycan Respublikasının şəhərləri, muzeyləri, teatrları, adətləri və xalq yaradıcılığı haqqında danışılır.

Ölkəşünaslıq materialı tələbələrin səviyyə və maraqlarından asılı olaraq genişlənilir. Belə ki, “Bakı” mətni, adları ilə şəhərin küçə və meydanları adlanan yazıçı və rəssamlar haqqında danışmağa imkan verir. Bu materialı genişləndirmək və adları tarixi hadisələrlə bağlı olan Bakı küçələri haqqında danışmaq olar.

Müəllimin nitqində ölkəşünaslıq məlumatının genişləndirilməsi, tamamlayıcı mətnin istifadə edilməsi, şəkil və diafilmlərin nümayiş etdirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Eyni milliyyətli tələbə qruplarında çalışarkən, təlimin bütün, həmçinin başlanğıc mərhələsində, onların milli mədəni – ölkəşünaslıq təcrübələrini nəzərə almaq çox mühümdür. Azərbaycan mühiti və həyat tərzı haqqındakı mətnləri, tələbələrin doğma ölkələrinin mühiti və həyat tərzı haqqındakı mətnləri ilə tamamlamaq faydalıdır. Tələbələrin doğma ölkələrinin tarixi, iqtisadiyyatı və mədəniyyəti üzrə məlumatların belə daxil edilməsi təlimin konkret məqsədləri ilə bağlı ola bilər. Tələbənin ailəsi, mənzili, ölkəsi, universiteti və s. haqqındakı sualların köməyi ilə Azərbaycan mühiti haqqında uyğun mətnlər də verilə bilər. Bu tələbələri müstəqil yaradıcılığa stimullaşdıraraq, onlarda təkcə təbii maraq deyil, həm də nitq vərdişi və bacarıqları formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi metodikası. – Bakı: Maarif, 1978. – 255 s.

2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər). – Bakı, 2013. – 86 s. – Bakı:
3. Qurbanov Afad. Müasir Azərbaycan ədəbi dili.– Bakı, 2003. – 460 s.

Summary

The article emphasizes the importance of using the rich material of the Azerbaijani language during classroom studies at the initial stage of education. In addition, it is noted that in the practice of the initial stage it is necessary to use different speech turns, training tasks and tables. The author notes that in order to effectively master the Azerbaijani language at the initial stage, students should be provided with a small amount of lexical and grammatical material. In addition, the article explains in detail some of the requirements for language teaching. For example, the formation of communication skills, listening skills, reading and writing skills, which are important in language learning, are widely discussed.

Həsənli Mehman Ağasəlim oğlu

**Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent**

1980-Cİ İLLƏR UYĞUR ROMANINDA MİLLİ XARAKTER PROBLEMI

Açar sözlər: uyğur, roman, milli xarakter, milli ideya

Key words: Uyghur, novel, national character, national idea

Qədim və zəngin Qaraxanlı mədəniyyətinin varisi olan Uyğur ədəbiyyatında, xüsusən romançılığında 1980-ci illər paradigma dəyişikliyi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Bu dəyişiklik ilk növbədə tarixi situasiya ilə - Mao inqilabı (1966-1976) ilə bağlı idi. Yaranan yeni tarixi mühit, inqilab dövrünün sərt və haqsız yanaşmalarına münasibət özünü ilk növbədə nəsrdə göstərməyə başlamışdır. Ciddi şəkildə olmasa da, bu paradigma dəyişikliyi uyğur romanında janr transformasiyası ilə nəticələnmiş, janrın qabıq ünsürləri dəyişmiş, tarixi və milli mövzulara müraciət artmışdır. 1980-ci illərdə uyğur ədəbiyyatında roman janrı aktuallaşmağa başlayır və Əbdürrəhim Ötkür, Zordun Sabir kimi tarixi roman yazan yazıçılar meydana çıxmışdır. “1976-cı ildə Maonun ölümündən sonra Çinin 11-ci Böyük Konqresinin (1978) Üçüncü Qurultayında qəbul edilən qərarla dövlət siyasətində dəyişikliklər edilmiş və qismən yumşalmalar olmuşdur. Mədəni inqilab dövründə çox iztirab çəkmiş uyğurlar bu tarixdən etibarən qadağalar qismən qalxdığı üçün yazıçılarına qovuşmuşlar. Bu tarixdən etibarən uyğur yazıçıları yenidən yazmaq haqlarına və müəyyən qədər də olsa yazma müstəqilliyi əldə etdiyi üçün altı-yeddi il ərzində ard-arda ondan artıq roman nəşr edilmişdir” (3).

Dövrün tanınmış yazıçılarından olan Zordun Sabirin romanları bu dövr uyğur nəsrinin əsas inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir. Onun iki hissəli Arayış romanı 1960-70-ci illər uyğur insanın həyatını, yaşamını ifadə edən, milli mahiyyəti ilə seçilən nəsr nümunəsidir. Forma baxımından “Arayış” romanı modernizmdən əvvəlki təcrübə ilə yazılmışdır. Geniş təbiət təsvirləri, insan xarakterlərinin detallı göstərilməsi bu romanın xarakterik xüsusiyyətlərinə aiddir.

“Arayış” uyğur həyatını, 1960-cı illərdəki təzyiqlərin mahiyyətini ifadə edən və məzmun etibarilə digər türk xalqlarında repressiya illəri ilə bağlı yazılmış olan əsərlərlə eyni ideya-məzmunu ifadə edən nəsr nümunəsidir.

Əsərdə təsvir edilən obrazlar da müəllim kursunu oxuduqdan sonra Şərqi Türkünstanın müxtəlif ucqarlarına, insanları təhsil verməyi, savadlandırmağı bir məqsəd kimi gənclərdir. Qriqori Petrov

Finlandiya həyatından bəhs edən “Ağ zanbaqlar ölkəsi” kitabında bir xalqın ucalması, varlığını qoruması üçün təhsilin və əməyin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. “Yalnız əmək və əmək! Qaba əmək, öküz və at əməyi, kürəyinə döyülən yabı əməyi – və düşüncəli əmək, təhsilli əmək! On qat, yüz qat, min qat təhsillə gücləndirilmiş əmək!” (4, s.30).

Onların taleyi yaşadıkları əqidəyə görə rejim tərəfindən bir sıra ağır təbəddülatlardan keçməli olur. Əsərin əsas qəhrəmanı Ala “Uyğur ədəbiyyatı tarixi” kitabını yazır, uyğur şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlar aparır. Yazıçı üstüörtülü şəkildə də olsa aparılan assimiliyasiya etiraz edir, Ala və onun dostlarının təmsalında uyğur xalqının gələcəyini təsvir edir. Fərqli zaman və tarixi prosesləri əks etdirməsinə baxmayaraq “Arayış” romanın əsas ideya xətti Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanını xatırladır. Ala bir növ Abutalıbdırsa, rejimdə tutduğu mövqedən istifadə edərək Alanın onun müəllimlərinin ölümünə, özünün və dostlarının həbs və təqiblərə məruz qoyan Raqub isə bir növ Tansıkbayevdir (2). Zaman və məkan baxımından əsərlər fərqli kontekstdə yaransa da, etnik təfəkkürün köklərini eyniliyi və təbii onun məhvi istiqmətində aparılan savaşı bu romanlarda ortaq məqamların yaranmasına səbəb olmuşdur. Əsərdə Ala və onun müəllim dostlarına qarşı irəli sürülən “burjua sinfinin yetişdirdiyi çürük toxum”, “Pantükist təşkilat qurmaq” damğaları da məsələnin mahiyyətini ifadə etmək baxımından əhəmiyyətli olur.

Müəllif əsərdə türk ədəbiyyatı tarixinin görkəmli simalarından Mahmud Kaşğarlı, Yusif xas Hacib Balasaqunlu, Əhməd Yüqnəki, Ətəyi, Lütfi, Əlişir Nəvai, Zəlili adlarını çəkir, onların əsərləri haqqında məlumat verir. Əsərin baş qəhrəmanı Ala isə “Oğuznamə və Oğuz haqqında rəvayətlər”, Uyğur tarinə dair qaynaqlar” adlı məqalələr üzərində işləyir. Bu da müəllifin öz tarixinə, mədəniyyətinə sahib çıxmaq, şərtlərin necə olmasından asılı olmayaraq uyğur milli varlığını qoruyub saxlamaq cəhdlərinin əyani təzahürü kimi görünür.

XX əsr uyğur ictimai-ədəbi fikir tarixinin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri Abdurrahim Ötkür olmuşdur. Yazmış olduğu elmi məqalələr (Nəvainin izindən boylanarkən”, “Milli teatrın xüsusiyyətləri nədir?”, “Uyğur klassik ədəbiyyatı haqqında bəzi mülahizələr”, “Çağatay ədəbiyyatı və əruz vəznü” və s.), şeirlər (Ömür mənzilləri şeir kitabı “Qaşqar keçisi” poeması), pyes (Lutpulla Mütəlliblə birlikdə yazdığı və uyğur xalqının yaşantılarını ifadə edən “Çin moden” əsəri), romanlar (“İz” və iki hissəli “Oyanan torpaqlar”) və eləcə etdiyi tərcümə və tərtib etdiyi kitablarla (Türk dilləri divanı, “Qutadğu bilik”) uyğur ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, romanında da qeyd etdiyi kimi silinməz bir iz qoymuşdur.

Abdurrahim Ötkürün “İz” romanı uyğur ədəbiyyatının, romançılığının tarixində qızıl xətlə keçən və xalqın kimliyini ifadə edən ən əsas əsərlərdən biridir. Yazıçı əsərdə uşaq və gənc yaşlarında doğulub boya-başa çatdığı Kumul bölgəsində baş vermiş üsyan haqqında tarixi faktları bədi kontekstdə təqdim etmişdir. Müəllif əsərində romanın yazılma səbəbini qeyd etmişdir: “...tarixi mövzuda yazılan bir roman tam mənasıyla həm gerçək bir tarix, həm də bəddi əsərdir. Yəni, tarix bilgisi ilə romançılıq sənətinin canlı bir şəkildə birləşməsi, hər şeydən öncə tarixi gerçəkliyin əsas alınmasını vacib edir. Belə bir əsər, müəllifdən tarixin dərinliyinə enməyi bilməyi və tarixin içindən ustalıqla sıçrayıb çıxmağı gözləyir. Mən bu romanda bu prinsiplərə sadıq qalmağa çalışdım. Bu kitab heç olmasa tariximizdəki qəhrəmanların izlərinə işıq tutmaqda bir başlanğıc ola bilərsə, bundan çox xoşbəxt olaram. Əksik yerlərini sonrakılar doldurar, xətaləri xalq düzəldər” (1, s.702).

“İz” tarixi-sənədli romanında XX əsrin əvvəllərində, 1911-1913-cü illərdə Şərqi Türküstanda, Kumul bölgəsinin dağlarında zülmədən zinhara gəlmiş əhalinin Teymur xəlifənin başçılığı altında azadlıq uğrunda apardığı mübarizədən bəhs edilir. Müəllifin əsərə iz adını verməsi təsadüfi olmayıb, varisliyi və uyğur xalqının gələcək arzularının ifadəsi məqsədini daşıyır. Əsər ilk türk lüğətinin müəllifi, böyük fikir adamı Mahmud Kaşğarlının “Ayaq izi, birilərinin yürüdüynü göstərir” (1, s.698) – epigrafi verilmişdir. Abdurrahim Ötkür romanda uyğurlara qarşı aparılan amansız istismara qarşı xalqın dirənişini və bu mübarizənin cumhuriyyətə qədər davam edəcəyini bildirmişdir. O, özü də bu mücadilənin öncüllərindən olmuş, dəfələrlə həbs edilmiş, təzyiqlərə məruz qalmışdır.

İyirmi səkkiz fəsildən ibarət olan romanın hər fəslində müxtəlif əsərlərdən, ayrı-ayrı xalqların şifahi xalq ədəbiyyatından epigraflar verilmişdir. Romanda XX əsrin əvvəllərində ümumilikdə türk

xalqlarında mövcud olan gerilik və bundan istifadə edən imperiya rəhbərliyinin idarəetməni əlində saxlamaq üçün həm mədəni, etnik zəmində apardığı siyasət “İt kökəlsə sahibini qapar, qul kökəlsə ağasına qarşı çıxar. Vətəndaş dediyini çiyindən basıb qımıldamayacaq vəziyyətə gətirmək lazımdır” (1, s.729) – təkrar-təkrar ifadə edilən misalla təqdim edilmişdir. Qədim və zəngin ənənəyə, tarixə malik Şərqi Türküstan elinin əsarət altına düşərək əzilməsi, amansız istismar altında, repressiyaya məruz qalaraq yaşaması çağının aparıcı fikir admlarından olan Abdurrahim Ötkürü də düşündürmüş, Teymur xəlifənin Heydər əfəndi adlı tatar müəllimi ilə dialoqunda bu məsələyə öz münasibətini ifadə etmişdir. “Siz uyğurlar uzun bir tarixə, mədəniyyətə sahib bir xalq idiniz. Türk dilində danışan xalqlar içərisində yazını ilk öncə sizlər icad etmisiniz. Bu yazı bütün türk xalqlarının ortaq yazısı olmuşdur. Bugünkü monqolların yazısı da qədim uyğur yazısı əsasında meydana çıxmışdır. Çingiz xan və onun nəvələrinin hökmdarlıq etdiyi zamanlarda bütün dövlət işlərinin idarəsi və elm, təhsil işləri uyğur alimlərinin əlində idi. Tatar xanları da uyğur alimlərindən çox şey öyrənmişlər” (1, s.728).

Abdurrahim Ötkür “İz” romanından sonra bu romanın davamı olan iki hissəli “Oyanan torpaqlar” romanını qələmə almışdır. Birinci hissəsi 1987-ci ildə çap olunmuş “Oyanan torpaqlar” romanı “İz” əsərinin tarixi-xronoloji davamı, Şərqi Türküstanda baş vermiş qanlı hadisələrin, uyğurların başına gətirilənlərin bədii-sənədli formada təqdimatıdır. Baş qəhrəman Haciniyaz, qırğında sağ qalmış Ənsari də obraz kimi bu əsərdə iştirak edirlər. Haciniyaz romanda Teymur xəlifə kimi öz ideallarına sadıq qalan, tək məqsədi xalqının varlığı və daha yaxşı yaşaması, azad olması uğrunda mübarizə aparan əqidəli şəxsiyyətdir. Əsər 1930-cu illər Şərqi Türküstanda baş vermiş üsyanların bədii formada təzahürüdür. “İz” romanında Teymur xəlifə-Şahmaqsud ziddiyyəti romanın əsas xəttini təşkil etsə də, burada konflikt daha da dərinləşmiş, ziddiyyətlər artmışdır. Şahmaqsudun ölümündən sonra ləğv edilmiş şahlığın yerini idarəetməni Jin Şiuren adlı çinli ələ keçirmişdir. Yerli uyğurlar bundan sonra vəziyyəti daha da ağırlaşmışdır. Şahın torpaqlarını xalq arasında bölüşdürən, bu torpaqların ən məhsuldar hissəsini köçürülmə çinlilər arasında bölünməsi yerli uyğurlara quraq ərazilərin düşməsi onların onsuz da çətin olan sosial vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdır. “İz” romanında General Yanın vurğuladığı məqam, xalqlararası nifaqın salınması ilə idarəetmənin qorunması fikri bu dövrdə tam olaraq tətbiq edilməkdədir. Teymur xəlifə kimi Haciniyaz da dəfələrlə xəyanətə məruz qalır.

Romanın ikinci hissəsi 1994-cü ildə çap olunmuşdur. Forma baxımından “Oyanan torpaqlar” romanının ikinci hissəsi “İz” romanını xatırladır və iyirmi altı hissədən ibarət əsərin hər birində ideya xəttinə uyğun olaraq atalar sözləri və məsəllərdən ibarət epigraflar verilmişdir. Yazıçı əsərin üçüncü hissəsini yazmağı düşünsə də sonradan bu fikrindən vaz keçmişdir. Bu işi gələcək nəsillərin öhdəsinə buraxmışdır. Abdurrahim Ötkürün roman yaradıcılığı uyğur bədii təfəkkürünün onurğa sütunlarından birini təşkil edir. O təkcə bədii əsər yazmamış, eyni zamanda çətin və şərəfli mübarizə yolu keçmiş uyğurların XX əsr tarixinin yaradıcılarından biridir. Onun yazmış olduğu “İz” və iki hissəli “Oyanan torpaqlar” romanları uyğur xalqının yaddaş kitablarıdır.

1980-ci illərdə yaranan uyğur romanında milli xarakterik keyfiyyətlər heç şübhəsiz ki, onların müəlliflərinin şəxsi taleləri, bioqrafiyaları ilə birbaşa bağlı idi. Turdi Samsakın müəllifi olduğu və 1982-ci ildə çap olunmuş “Axirətdən dönənlər” avtobiqrafik-sənədli romanının mövzusu da müəllifin yaşadığı tale ilə birbaşa bağlıdır. Təbii ki, yeni yaranan uyğur romanında roman texnikasının dərin qatları, zaman baxımından dünya romançılığının ən son yanaşmaları hələ öz əksini tapmasa belə, bu yazılan əsərlər milli keyfiyyəti ilə seçilmiş, özündə dərin mətləbləri ifadə etmişdir. Şair, yazıçı və dramaturq Turdi Samsakın 1940-cı illərdə Üç vilayət inqilabı adlanan milli mübarizə dövründə zabıt kimi çalışmış və “Axirətdən dönənlər” romanında öz şəxsi taleyini qələmə almışdır. O, da digər xalqının aparıcı ziyalıları kimi Mao inqilabı dövründə təzyiqlərə məruz qalmış və bu təzyiqlər sağ çıxa bilməmişdir. Romanın baş qəhrəmanı Əbdürrəhman yazıçının özüdür. Əbdürrəhmanın bacısı Gülcüz da onun öz bacısının adıdır. Yazıçı əsərdə adları belə dəyişdirmədən öz şəxsi bioqrafiyasını olduğu kimi romana daxil etmişdir. Təbii ki, romanda əsas qayə 1940-cı illərdə baş verən Üç vilayət inqilabının bütün tarixi və milli tərəfləri ilə yazmaqdan ibarət olmuşdur. Təhsil adı ilə çinlilər tərəfindən aldadılan iki yüzə yaxın uyğur yeniyetməsi ön cəbhədə uyğur milli qüvvələrinə qarşı savaşda istifadə olunmuşdur. Onlardan biri də əsərin baş qəhrəmanı

Əbdürrəhmandır. Öz vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirməsinə baxmayaraq rəhbərləri onu və digər uyğur gənclərini hər dəfəsində qurban verməyə çalışır, onlardan canlı sipər kimi istifadə etməyə çalışırlar. Bunu anlayan Əbdürrəhman günlərin birində ani verdiyi qərarla milli qüvvələrin tərəfinə keçir və qısa zamanda tanınan və nüfuzla zabitlərdən birinə çevrilir. Əsərdə onun bacısı Gülcəziz də başına oyunlar gətirilir, qaçırılır. İki övladlarını itirdiklərini zənn edən valideynləri isə buna dözməyib vəfat edirlər. Əbdürrəhman və Gülcəziz geri dönüşü onları yaxınları tərəfindən axirətdən dönməkləri kimi qiymətləndirilir və əsərə buna görə belə bir ad verilmişdir.

1985-ci ildə çap olunmuş Abdulla Talibin “Yandan keçən ox” romanında da nəinki gerçək tarixi obrazlar verilmiş, istinadlarda onların sonrakı taleyi və fəaliyyətləri barədə də məlumatlar verilmişdir. Romana, bədii əsərə bu şəkildə baxış ilk növbədə milli ziyalıların uyğurların başına gətirilənləri bu hadisələrdən məlumatsız olan yerli xalqa çatdırmaq, onları ayıq-sayıq olmağa çağırmaq məqsədi ilə bağlıdır. Romanda 1945-ci il hadisələri, qızıl axtarışı bəhanəsiylə on minlərlə uyğur gəncin sürgün edilərək öldürülməsi hadisələrindən danışılmaqdadır. “Qızıl axtarmaq üçün işə götürmək” adı ilə Şərqi Türkünstanın cənubundan otuz mindən çox uyğur gənci silah gücüylə apardılar. Bu qara bəxtlilərin bir çoxu yollarda aclıqdan, xəstəlikdən öldülər. Bu hadisə Şərqi Türkünstanın tarixində qanlı “Qızıl yağılığı” kimi tarix səhifələrində qeyd edilmişdir.

Romanın baş qəhrəmanı iyirmi yaşlı İrfan nişanlısı Çolpanın evinə gələrkən zorla tutularaq qızıl axtarmaq üçün aparılır. Bu səssizcə edilən insan oğurluğundan heç kimin xəbəri olmur. Onlar zorla qamçı altında hər hansı nəqliyyat vasitəsi olmadan piyada günlərlə ac-susuz yol getməlidirlər. Yolda aclıqdan, xəstəlikdən yüzlərlə gənc ölür, qaçmaq istəyənlər döyülərək öldürülür. Bu dəstəyə çinlilər Zamankul adlı manqurt uyğuru başçı təyin ediblər. Ölənlərin yerinə keçdikləri yerlərdəki kəndlərin gəncləri oğurlanaraq daxil edilir. Bu xəttə paralel olaraq 1945-ci ildə Şərqi Türkünstanda Əhmədcan Qasımın rəhbərli ilə Milli mücadilə ordusunun qurduğu Cümhuriyyət də təsvir edilməkdədir.

Beləliklə, 1980-ci illər Şərqi Türkünstanda yaşayan uyğurların roman yaradıcılığında əsas mövzu və ideya XX əsrdə xalqın başına gətirilənləri anlatmaq, bütün bu olanlardan dərs çıxararaq xalqın milli varlığını qoruma cəhdləri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdurrahim Ötkür. İz / Özgür Ay (doktora tezi). İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin. İzmir. 2007, 1900 s.
2. Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015, 399 s.
3. Gülcəziz Tanrıdağı. Uyğur edebiyatında roman. [https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136250\](https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136250)
4. Qriqori Petrov. Finlandiya. Ağ zənbəqlər ölkəsi. Bakı, “İz” nəşriyyatı, 176 s.

Summary

In the 1980s, prose, especially the novel genre, gained a foothold in Uyghur literature. The widespread use of the novel by the Uyghurs, the leading genre in world literature, was directly related to the historical situation. Through the twentieth century, their oppression began to be reflected in the literature, thanks to the relative freedoms granted. The article deals with the study of the problem of national character in the Uyghur novel of the 1980 s.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ: PROBLEMLƏR, DÜŞÜNCƏLƏR

Açar sözlər: dil, dilçilik, nitq mədəniyyəti, dövlət dili statusu, problemlər.

Key words: language, linguistics, speech culture, state language status, problems.

Azərbaycan nitq mədəniyyəti sahəsində son illər respublikamızda xeyli işlər görülmüşdür. Ali məktəblərin çoxunda “Nitq mədəniyyətinin əsasları” fənni tədris edilir. Nitq mədəniyyətinə aid tematik məcmuələr çap olunur.

Dilçiliyimizin bir sahəsi kimi, nitq mədəniyyəti problemləri 1970-ci illərdən Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda tədqiq olunur, xalqın nitq mədəniyyətini yüksəltmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. “Nitq mədəniyyəti məsələləri” məqalələr toplusunun yeddi nömrəsi çap olunmuşdur. Burada mətbuatda, bədii və elmi əsərlərdə, səhnədə, radio və televiziya verilişlərində müşahidə edilən nöqsanlar göstərilir və bunların aradan qaldırılması üçün səmərəli təkliflər verilir. Respublikada ilk dəfə olaraq, institutumuzda “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü”, “Vurğu lüğəti” hazırlanıb çap etdirilmişdir. Səhnə dilinə, dərsliklərin dilinə, mətbuat dilinə, bir sözlə, nitq mədəniyyətinin bir sıra mühüm məsələlərinə aid respublika müşavirəsi keçirilmişdir. Respublikamızın ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında nitq mədəniyyətinin vacib məsələlərinə həsr olunmuş seminar və söhbətlər aparılmışdır.

İnstitutun elmi-tədqiqat planında nitq mədəniyyəti problemlərinin tədqiqinə yenə də xüsusi yer verilmişdir. Son üç ildə şöbəmiz “Azərbaycan dilinin normativ qrammatikası”, “Kütləvi informasiya vasitələrinin dili”, “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları” mövzularında kollektiv əsərlər yazıb tamamlamışdır.

Ağamusa müəllimin məqalələrindən biri “Xalqın dili onun ruhudur” adlanır. O, bütün əsərlərində dilimizə belə bir etiqadla, belə bir inamla yanaşır. O hər zaman pərvanə kimi dilimizin dövrəsində çırpınan, onun ətrafında dolanan dilçilərimizdənndir. Ağamusa müəllim dilimizin milli simasını, ruhunu, müqəddəsliyini, əzəmətini qoruyan, onun tədqiqinə və təbliğinə əzmlə çalışan, onun gözəlliyini, estetik, qrammatik normalarını göz bəbəyi kimi gözləyən vətəndaş dilçilərimizdən biridir. “Biz öz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq, ona görə ki, ən çətin vaxtlarda da dilimiz itməyib – yaşayıb. Onu xalq yaşadıbdır, eyni zamanda, onu xalqımızın böyük şəxsiyyətləri yaşadıbdır” (H.Ə.Əliyev).

Ağamusa müəllimin dediyi kimi, nitq mədəniyyəti dilçiliyimizin ən aktual və gündəlik qayğı tələb edən sahələrindən biridir. Nitq mədəniyyəti xalqın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir, onun təfəkkür mədəniyyətidir. Dilimizin işləndiyi bütün sahələrdə nitq mədəniyyətinə diqqət vermək hər bir azərbaycanlının müqəddəs vəzifəsidir, onun ana dilinə sonsuz məhəbbətidir. Respublikamızın müstəqillik qazandığı və dilimizin dövlət dili statusu aldığı bu dövrdə bu məsələyə daha məsuliyyətlə yanaşmalı və xüsusi qayğı göstərməliyik.

Yeri gəlmişkən deyək ki, nitq mədəniyyəti məsələləri son 30-40-cı illərdə bir sıra Avropa ölkələrində və keçmiş Sovetlər İttifaqına daxil olan respublikalarda da diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu ölkələrdə vaxtaşırı müşavirələr keçirilir, xüsusi tədqiqatlar aparılır, dilə nəzarət edilir. Mətbuatda dərc olunmuş maraqlı bir yazını burada xatırlatmaq yerinə düşərdi. Məqalə “Latışca danış, cərimə də vermə” adlanır. Məqalədə oxuyuruq: “Latviyada ilk dəfə olaraq televiziya jurnalisti dil haqqında qanuna əməl etmədiyinə görə cərimə olunmuşdur. Dil üzrə dövlət müfəttişliyi E.Sverjitskiyə 2 min rubl cərimə ödəmək üçün protokol yollamışdır. Onun hazırladığı televiziya verilişinin bir hissəsinin latış dilinə tərcümə olunmadan rus dilində səslənməsi jurnalisti əlini cibinə salmağa məcbur etmişdir. Yuxarıda adı çəkilən qanuna görə müxtəlif dillərdə səslənən dövlət radio və televiziya verilişlərinin dövlət dilinə tərcümə olunması təmin edilməlidir. Protokolu aldıqdan sonra, bir həftə müddətinə, cəriməni ödəmək lazımdır”.

Başqa bir maraqlı fakta nəzər salaq. “Raboçaya tribuna” qəzetində “Özgə dili düşmənimdir” (məqalə “Xalq qəzeti”ndə, 10.03.1993 dərc edilmişdir) adlı məqalədə oxuvuruq: “Latviya dövlət dili üzrə müfəttişliyinin fiziki şəxsləri on min rublis (təxminən qırx min Rusiya rublu) məbləğində cərimə etmək ixtiyarı var. Lakin respublika nəqliyyat konservinin “Servis” firmasının direktoru V.Xristin üç minlə canını qurtarmışdır. Məsələn burasındadır ki, dəmir yolu kassalarında gediş biletləri rus dilində çap edilibmiş. Direktorun bəxti onda gətirib ki, idarədə müvafiq çap maşını yox imiş”.

Bu cür məlumatlardan çox göstərmək olardı. Arzu edərdik ki, dil üzrə müfəttişliklər bizim Respublikamızda da yaradılsın. Belə olduqda hər kəs dil qanunlarına daha məsuliyyətlə əməl edərdi.

Hazırda narahatlıq yaradan daha bir məsələni qeyd etmək lazım gəlir. Müasir həyatımızda qərribə bir təzadla qarşılaşmışıq. Hazırda hər şeyin bahalaşmış qiymətlərin ərsə qaldığı halda, təəssüf ki, yalnız söz ucuzlaşıb, tamamilə qiymətdən düşüb. Elə bil ki, ən çox o infilyasiyaya uğrayıb. İndi nə alim sözünün, nə yazıçı sözünün, nə jurnalist sözünün heç bir kəsəri qalmayıb. Bunun əsas səbəbkarlarından biri də əlbəttə, biz özümüzük, özümüzün sözə laqeyd münasibətidir. Biz nə üçün böyük Füzulinin “Artıran söz qədrini, siddiq ilə qədrin artırar” məşhur kəlamını yaddan çıxarıyıq. Şairin 500 il əvvəl dediyi bu sözlər necə də müasir səslənir. Axı bizim klassiklərimiz, görkəmli elm, mədəniyyət və dövlət xadimlərimiz hər zaman dilə, sözə yüksək qiymət vermiş, onun “inci saflığı”nı göz bəbəyi kimi qorumuşlar, məhz bununla da fəxr etmişlər. Görün, Xaqani vaxtilə nə yazmışdır:

Bu söz göylərinin Günəşiyəm mən,
Yoxdur ayağıma əlləri yetən.
Bu yeddi iqlimin şahı Günəş də,
Gədə tək pay umur söz gülşənindən.

Çox təəssüf ki, mətbuat səhifələrində dilin qayda-qanunları gözlənilmir, kim necə istəyir, elə də yazır, özbaşnalıq edir. Dilin üslub qanunlarına, qrammatik normalarına, dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş imla qaydalarına əməl olunmur. Səhnədə, radio və televiziya verilişlərində dialekt və şivə ünsürlərinə yol verilir, bəzən kitab tələffüzü ilə danışılır, sözlərdə xüsusilə alınma sözlərdə vurğu düzgün işlədilmir. Küçə, idarə, təşkilat adlarının yazılmasında da saysız-hesabsız və ciddi nöqsanlara rast gəlik, reklam və afişa bürolarında işləyənlərdə isə heç bir məsuliyyət hissi yoxdur.

Yəqin ki, növbəti verilişlərimizdə belə konkret nöqsanlardan danışmaq lazım gələcək.

Biz təbiəti, bütün maddi mədəniyyət abidələrini, yaşıllıqları, çayları, dənizləri qoruyuruq. Bir sözlə, xalqa mənsub maddi varlıqların hamısına hər gün nəzarət edirik. (Əfsus olsun ki, son zamanlar bu sahələrdə də dözülməz bir laqeydlilik yaranıb). Amma nədənsə, bu qanunları gözləmək vərdişini dil mədəniyyəti sahəsində, sözlərin işlənilməsində, dil və üslub qaydalarına əməl olunmasında əldə edə bilmirik, yaxud bu məsələyə, sadəcə olaraq, etinasızlıq göstəririk. Axı dilin də öz qanunları var və həm də bu qanunların müəllifi xalqdır. Yaxşı olmazmı, biz hamımız bu qanunların müqəddəsliyinə, toxunulmazlığına əməl edək, hər zaman, hər yerdə - bağçada da, ailədə də, məktəbdə də uşaqlarımızı, gənclərimizi bu ruhda tərbiyə edək.

Dil canlı bir orqanizm və bir sistem kimi fonetik, leksik, qrammatik və üslubi qanunları özündə birləşdirir, bu qanunlara əsasən fəaliyyət göstərir. Bu qanunlar, normalar dilin özü qədər qədim olduğu kimi, bütün dövrlərdə nitq mədəniyyətinin əsas problemləri, onun istiqamətvericisi hesab edilmişdir. Nitq mədəniyyətindən söhbət gedəndə, adətən, ən çox dilin bu normalarına, xüsusilə orfoepiya və üslub normalarına diqqət verilir. Akademik L.V.Şerba vaxtilə yazırdı ki, hər cür sözün üslubi cəhətdən yersiz işlənilməsi dilin üslubi qanununu pozur, üslubi qanunu pozulmuş dil isə tamamilə kökdən düşmüş musiqi aləti kimidir. Fərq ondadır ki, çalğı alətini dərhal yenidən qurmaq, kökləmək olar, dilin üslubi qanunu isə əsrlərlə yaradılır.

Buna görə də biz, hər şeydən əvvəl, həm yazılı, həm də şifahi nitqdə dil normalarına əməl olunmasına, sözlərin dəqiq seçilməsinə, düzgün və yerində işlənilməsinə xüsusi diqqət verməliyik.

Zərərli meyllərə qapanıb hər hansı bir dilin sözlərini yerli-yersiz işlətməyə aludə olmamalıyıq. Dil sünilik sevmir, onun öz qanunları, öz təbii axarı var. Dilin təmizliyinin, saflığının keşiyində isə xalq ruhu dayanır. Buna görə də hər sözü, ifadəni seçib işlədəndə onu ətraflı götür-qoy etmək, ona xalq təfəkkürünün təcrübəsinin meyarı ilə yanaşmaq lazımdır. Məsələn, bir neçə il

bundan əvvəl "müvəffəqiyyət" sözünün müqabilində "uğur" və "başarı" sözlərini işlətdik, "uğur" sözü daha geniş yayıldı, çünki bu söz xalqın dilindən gəlirdi. "İzah etmək", "şərh etmək" əvəzinə işlədilən "açıqlamaq" sözü də artıq dilimizdə özünə yer tapmışdır. Amma "müstəqillik" mənasında mətbuatda bir vaxt işlədilən "bağımsızlıq" sözü haqqında bunu demək olmaz. Çünki "bağımsızlıq" sözünün dilimizdə başqa mənaa yükü var. Son zamanlar "yazıçı" əvəzinə böyük bir həvəslə "yazar" işlədirlər. İstər-istəməz, belə bir sual meydana çıxır: kökü də, şəkli də özümüzün olan "yazıçı" sözünün nəyi pisdirdi?

"Başçı", "başbilən" əvəzinə "öndər" işlətməklə də dilimiz heç nə qazanmır. Eləcə də "kompüter" əvəzinə "bilgisayar", "kompüter dərsləri" əvəzinə "bilgisayar dərsləri", "kompüter otaqları" əvəzinə "bilgisayar otaqları", "orijinal" əvəzinə "özgün", "liberallıq" əvəzinə "uysallıq" işlədilməsi haqqında da eyni sözləri demək olar. Bəziləri də "konstitusiya" əvəzinə "ana yasa", "nömrə" əvəzinə "saylı" işlətməyi təklif edir, uzun illərdir işlətdiyimiz "yoldaş" sözünü qəbul etmir və bəyənirlər. Axı bu sözlər zərflərlə dilimizdə işlənib vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bunların bəzisi dünyanın bir çox dilində geniş şəkildə işlədilir və başa düşülür. Belə sözlərə qarşılıq axtarmağa ehtiyac varmı? Biz dilimizin ahənginə uyğun və onun qanunları əsasında işlədilən hər bir sözə diqqətlə yanaşmalı və onları da qorumalıyıq.

Burada dahi şairimiz Səməd Vurğunun bu sözlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. O deyirdi: "Xalqın böyük bir dövləti də vardır. O da xalqımızın dilidir. Dil xalqın namusu deməkdir, tarixi deməkdir, vicdanı deməkdir. Biz, dil məsələsini göz bəyimiz kimi gözləməliyik".

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, Maarif, 1979.
2. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1998.
3. Abdullayev N.Ə. nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2014.
4. Qurbanov V.T., Xalıqov F.R., Abbasova S.İ. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, "Müəllim", 2018.

Summary

The culture of speech is an integral part of the general culture of the people, its culture of thinking. Paying attention to the culture of speech in all areas of our language is a sacred duty of every Azerbaijani, his endless love for his native language. In a period of gaining the status of the state language, this issue should be treated more responsibly and given special care.

İmaməliyeva Leyla Məcid qızı

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor

SALMAN MÜMTAZIN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRƏ DAİR TƏDQİQLƏRİ

Açar sözlər: Salman Mümtaz, ədəbi əlaqələr, tədqiqlər

Keywords: Salman Mumtaz, literary relations, research

Salman Mümtazın elmi irsində ədəbiyyat tarixinin tədqiqi əsas yer tutur. XX yüzilliyin əvvəllərindən, daha dəqiq desək, 1903-cü ildən etibarən Azərbaycanın həm ədəbiyyatına, həm də dilinə dair materiallar toplayan Salman Mümtaz həyatının sonunadək usanmadan bu işlə məşğul olmuş və beləliklə də milli mədəniyyətimizə dəyərli töhfələr vermişdir.

"Onun bir ədəbiyyatşünas kimi yetişməsində istedadı, ədəbiyyata böyük həvəsi, öz üzərində işləməsi və çox qüvvətli hafizəsi mühüm rol oynamışdır. Orta Asiyada olarkən Salman Mümtaz

müəllimi Mirzə Əsədulladan ərəb və fars dillərini, habelə Hindistanda geniş yayılmış urdu dilini öyrənmişdi. Şərq dillərinə bələd olması onda ümumiyyətlə ədəbi nümunələri toplamaq, nəşr etmək, onların izahı və şərhini ilə məşğul olmaq, məşhur şairlərin əsərlərini oxuculara çatdırmaq meylini qüvvələndirmiş və onu mətbuat aləmi ilə daha sıx bağlamışdır” (3, 5).

Aşqabadda xalxallı Əsədullanın məktəbinə oxumağa gedən Salman maddi ehtiyac üzündən 3 ay sonra oranı tez tərk etməli olur. Lakin məktəbə getməsə də, o, müəllimlərdən uzaq düşmür, hətta ərəb, fars və urdu dillərini öyrənir.

Salmanın anası Məşədi Zəhra xanımın Mirzə Fətəli Axundzadəyə qohumluğu çatırdı. Çox ağıllı, düşüncəli olan bu xanım bir sandıq alır və övladları böyüyüb başa çatanaqədər onun içində qızıl pullar yığır. “Həmin qızılları bir qədər sonra Salman Mümtaz Azərbaycan əlyazma kitablarını almağa, saysız xeyriyyə işlərinə xərclədi” (4, 3).

Salman Mümtaz XX yüzilliyin əvvəllərindən yaradıcılığa başlamış, lakin inqilabdan əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid elmi məqalələri geniş yayılmamışdı. 1913-cü ildə nəşr etdirdiyi “Hatif İsfahani” kitabı və bir neçə məqaləsi istisna olmaqla, o, 1920-ci ildən sonra daha aktiv şəkildə tədqiqatla məşğul olmağa başlamışdır. Nəticədə o, klassiklərin şeirlərindən ibarət 24 kitab və 70-dən çox müxtəlif məzmunlu məqalə çap etdirmiş, 100-ə qədər Azərbaycan və Yaxın Şərq şairlərinin yaradıcılığını tədqiqata çəkmişdir.

Salman Mümtaz tədqiqatlarında məşhur təzkirə-nəvislərdən Övfi, Dövlətşah Səmərqəndi, Lütəli bəy Azər, Əmin Əhməd Razi, Rzaquluxan Hidayət, Həsən Çələbi, Şəmsəddin Sami bəy, Sam Mirzə, Mir Möhsün Nəvvab, M.Müctəhidzadə və başqalarının təzkirələrinə müraciət etmiş, onlardan faydalanmışdır.

Salman Mümtazın məqalə və kitabları onun çox gərgin işlədiyindən xəbər verir. Ədibin tədqiq etdiyi şəxsiyyətlərin siyahısına baxdıqda demək olur ki, o, ədəbiyyatın bütün dövrləri və sahələri ilə marqlanmışdır.

XX əsrin 20-ci illərində milli ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran vacib məsələlərdən biri klassik irsin öyrənilməsi və təbliği məsələsi idi. Sözügedən dövrdə Salman Mümtazın klassik ədəbiyyatla bağlı apardığı tədqiqatlar, yazdığı məqalələr ədəbiyyatşünaslığa, xüsusilə də ədəbiyyat tarixinə verilən dəyərli töhfələr idi.

Salman Mümtaz məqalə və tədqiqatlarında XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının problemlərinə toxunur, Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Qivami Mütərrizi kimi klassiklər haqqında fikirlər söyləyirdi. O, 1934-cü ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap olunan “Dünya şairi Firdovsi” adlı məqaləsində Qətran Təbrizini “Azərbaycanın ən böyük və nəsr şairlərindən” hesab edir, onun “Qovsnamə”sini Firdovsinin “Şahnamə”si ilə müqayisə edirdi.

Salman Mümtaz həm rus, Avropa və Şərq klassiklərinin yaradıcılığını araşdıraraq təbliğ etmiş, həm də şərqşünas-alimlərin elmi əsərləri ilə tanış olmuş, onların tədqiqat üsullarından bəhrələnməyə çalışmışdır. O, rus şərqşünaslığı elminə çox böyük əhəmiyyət vermiş, B.A.Dorn, A.Y.Krimski, V.V.Bartold, A.Y.Samoyloviç, Y.N.Marr, Y.E.Bertels, M.A.Azadovski kimi alimlərin qiymətli tədqiqatlarından faydalanmışdır.

“Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü” Cəmiyyətinin dəvəti ilə 1924-cü ildə Bakıya gələn akademik V.V.Bartold S.Mümtazla görüşmüş və onun elmi tədqiqatları ilə marqlanmışdır. Akademikin diqqətini daha çox cəlb edən S.Mümtazın “Kommunist” qəzetində “Unudulmuş yarpaqlar” başlığı altında dərc etdirdiyi məqalələr olmuşdur. Akad. V.V.Bartold 1924-cü ildə Bakı Dövlət Universitetində 20 mühazirə demişdir və bu mühazirələr bir müddət sonra kitab şəklində çap olunmuşdur. Bu mühazirələrdə akademik Bartold Salman Mümtazın fəaliyyətini xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Bundan əlavə, 1926-cı ildə I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayda iştirak edən Bartold akademik S.F.Oldenburqla birlikdə Salman Mümtazın kitabxanasında olmuş və onun topladığı nadir, dəyərli əlyazmalarına heyran olmuşdur.

XX əsrin 20-ci illərində Moskva, Sankt-Peterburq, Kazan şəhərlərində yaşayıb tədqiqatla məşğul olan bir sıra görkəmli rus şərqşünas-alimləri Bakıdan dəvət alır və burada öz mühazirələrini oxuyurdular. Alimlərdən V.Qordlevski, İ.Meşşaninov, N.Marr bu xüsusda seçilirdilər. Onlar “Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü” Cəmiyyətinin xəbərlərində yüksək elmi dəyərə malik məqalələr dərc etdirirdilər. Akademik A.Samoylov isə öz elmi axtarışlarında Azərbaycan alimləri ilə

əməkdaşlıqdan əlavə, “Maarif və mədəniyyət” jurnalı ilə yaxından əməkdaşlıq edir və Azərbaycanın ali təhsil ocaqlarında mühazirələr deyirdi. A.Samoyloviçlə S.Mümtaz arasındakı yaradıcılıq münasibəti də elə bu kontekstdə yaranmışdı. S.Mümtaz irsinin tanınmış tədqiqatçısı Nəcəf Nəcəfov yazır ki, “A.Samoyloviç Azərbaycan alimlərinin, o cümlədən Salman Mümtazın gərgin tədqiqat işlərini, səmərəli elmi fəaliyyətini təqdir edirdi. O, Mümtazın “Soltanüş-Şüəra Həbib” məqaləsi haqqında öz təəssüratlarını professor Y.N.Marra söyləmişdi. A.N.Samoyloviç Asiya xalqları Muzeyinin əməkdaşlarının Mümtaza köməklik göstərməsinin də qayğısına qalmış, Azərbaycan klassiklərinə, o cümlədən Xətaiyə dair muzeydə saxlanılan əlyazmaları ilə Mümtazın tanış olması ilə maraqlanmışdır” (2, 51).

Salman Mümtaz XX yüzilliyin 30-cu illərində Məhəmməd Füzuli divanının nadir nüsxəsi əsasında şairin ikicildliyinin elmi-tənqidi mətnini hazırlamışdır. Akademik Y.Bertels bu mətni Məhəmməd Füzuli divanının Sankt-Peterburq nüsxəsi ilə müqayisə edərək ona çox böyük dəyər vermişdir.

Görkəmli mətnşünas-alim Salman Mümtazın yaradıcılıq əlaqəsi saxladığı alimlərdən biri də Mirzə Şəfi Vazeh və Fazil xan Şeyda kimi ədəbi şəxsiyyətlərin tədqiqatçısı olan İ.K.Yenikolopovdur. AMEA Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutunda S.Mümtazın İ.Yenikolopova ünvanladığı rusca məktublar qorunub saxlanmaqdadır. İki alim arasındakı yaradıcılıq əlaqələrinin qaranlıq məqamlarının aydınlaşmasına çox böyük xidmət edən bu məktublar əsasən 1931-ci ildə yazılmışdır.

S.Mümtazın M.Qorki, A.Tolstoy, S.Ayni və başqa klassiklərlə tanışlığı, A.Puşkin, M.Lermontov, A.Çexov, L.Tolstoy kimi dahi rus klassiklərinin adlarını əsərlərində hörmətlə çəkməsi onun elmi dünyagörüşünün formalaşması və apardığı tədqiqat işlərinin doğru yolla istiqamətlənməsində müsbət rol oynamışdır.

23 iyun 1936-cı ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap olunan “Ölməyən insan” adlı məqaləsini görkəmli rus yazıçısı Maksim Qorkiyə həsr edən S.Mümtaz onun əsərlərinə xas olan dərin həyatiliyi yüksək dəyərləndirmiş, hətta ədibə şeir də ithaf etmişdir.

Salman Mümtaz Firdovsinin anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə təşkil edilmiş yubiley tədbirində də çox fəal iştirak etmişdir. Tədqiqatçı bu dünya klassikinə “Dünya şairi Firdovsi” adlı məqalə həsr etmiş və onun cahanşümül sənətkar olmasını bu şəkildə aydınlatmışdır: “Bir şair ki, bütün dünya ədəbiyyatına təsir etmiş və edir, bir şair ki, bütün dünya tanımış və tanıyır, bütün cahan bəyənmiş və bəyənir və hər millət, hər bir xalq onun əzəmətinə etiraf edir, bu kimi xarüqülədə qüvvəyə, dühaya, nüfuza malik olan adam, danışqsız dünya şairidir” (1, 371).

Mətnşünas-alimin ədəbi əlaqələr kontekstində yazdığı məqalələrdən biri də Sədi Şiraziyyə həsr etdiyi “Şeyx Sədi” adlı məqalədir. Ədibin “Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri” adlı məqaləsi də onun Nəvai irsinə yaxından bələd olmasından xəbər verir. Salman Mümtaz məqaləsində böyük özbək klassiki Nəvainin Nizami mövzularında gözəl əsərlər yaratmasını, Füzulinin müəllimi olmasını və ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatına çox böyük müsbət təsir göstərməsindən geniş bəhs açmışdır.

Ədibin ədəbi əlaqələrə həsr olunan məqalələrindən bu qənaətə gəlirik ki, o, Əhməd Yəsəvi, Sofi Allahyar, Durdu Şeyx, Məxdumqulu, Zəlili kimi şairlərin vətəni Azərbaycanda yayılmamasına təəssüf bildirmişdir.

“Dağıstanda yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairləri haqqında Salman Mümtaza qiymətli məlumatlar göndərən Əhməd Əfəndiyev 1930-cu ildə Dərbənddən yazdığı məktubunda S.Mümtazın xidmətlərini yüksək qiymətləndirir, alimin kitabxanasındakı nadir nüsxələrin olmasından iftixarla danışib onunla olan söhbətlərini heç zaman unutmayacağını böyük ürək dolusu ilə qeyd edirdi” (2, 61).

Görkəmli tədqiqatçının ədəbi əlaqələr kontekstində şairlərə həsr etdiyi məqalələr həmin simaların ədəbi irsinin öyrənilməsində çox dəyərli mənbə rolunu oynamış və oynamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Avrasiya press, 2006, 440 səh.

2. Nəcəfov N. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti. Bakı: Maarif, 1987, 100 səh.
3. Tağıyev R. Salman Mümtaz. Bakı: Elm, 1974, 44 səh.
4. Tahirzadə Ə. Salman Mümtaz. Bakı: Kür, 2002, 16 səh.

Summary

Salman Mumtaz's articles and books show that he is working very hard. He studied and promoted the works of Russian, European and Eastern classics, got acquainted with the scientific works of orientologists and scientists, tried to benefit from their research methods. S.Mumtaz's acquaintance with M.Gorky, A.Tolstoy, S.Aini and other classics, respectful mention of names of great Russian classics such as A.Pushkin, M.Lermontov, A.Chekhov, L.Tolstoy in his works formed his scientific worldview and his research played a positive role in guiding it in the right direction. He attached great importance to Russian oriental studies and benefited from the valuable research of such scholars as B. A. Dorn, A.Y.Krimsky, V.V.Bartold, A.Y.Samoylovich, Y.N.Marr, Y.E.Bertels, M.A.Azadovsky.

İmanov Rauf Vaqif oğlu
Bakı Dövlət Universiteti, magistr

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR

Açar sözlər: alınmalar, neologizmlər, beynəlmiləl sözlər, ekzotizmlər, varvarizmlər
Key words: derivations, neologisms, international words, exoticisms, barbarisms

AMEA-nın nəşri olan “yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”-nin ön sözündə alınma sözlər haqda aşağıdakı fikirlər özünə yer almışdır: “Azərbaycan dili dünyanın qədim və zəngin dillərindən biridir. Bu dilin zənginliyi, onun qrammatik quruluşunun sabitliyi, mükəmməlliyi və möhkəmliyində, ana dilimizin bitib-tükənməyən söz xəzinəsində – lüğət tərkibində öz ifadəsini tapır. Doğma dilimiz yüzillər boyu pillə-pillə inkişaf etmiş, tarixin müxtəlif dövrlərində öz müstəqilliyini, sabitliyini, öznəməxsusluğunu qoruyub saxlamış, yaşadığı dolanbac, mürəkkəb zamanların hər bir mərhələsindəki dəyişiklikləri, həm də yenilikləri siyasi-iqtisadi, elmi-fəlsəfi, mədəni-mənəvi, ədəbi hadisələri ifadə etmək qüdrəti ilə, heyrətamiz mübarizliyi ilə bugünkü varislərinə – dilimizi yaşadanlara çatdırıb bilmişdir. Bir həqiqət də şəxsizdir ki, bu gün ana dilimizin lüğət tərkibi yalnız öz daxili imkanları hesabına deyil, həm də bir çox dünya dillərinin leksikasında yaranan, günbəgün müşahidə edilən, durmadan artan yeni-yeni anlayışlarla, söz qrupları ilə təqdim edilən alınma sözlər, mənaca zənginləşmə keçirən, mənə dəyişmələrinə məruz qalmaq səbəbinə yeniləşən kəlmələr- leksemlər hesabına inkişaf edib tanınmış, dünya dilləri ilə birgə, yanaşı M.Kaşğarının təbirincə desək, – atbaşı gedə bilir. Əgər belə olmasaydı Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində, – Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində (2013-cü ilin 6-cı nəşrində göstərildiyi kimi) 110 min 563 söz olmazdı. Bu artım indi də davam etməkdədir.” [1, 2].

«Alınma sözlər» dedikdə, ilk növbədə, nəyi başa düşürük? «Alınma dildə xarici amilləri, yəni başqa dil ünsürlərinin qrafik, fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik sahələrində özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir... Bu proses öz daxili imkan və vasitələri əsasında gündən-günə təkmilləşmə ilə yanaşı, qohum və qohum olmayan, bilavasitə və bilvasitə kontaktda olan dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində gedir» [3, 4-5].

Başqa dildən dilimizə keçən sözlər, başqa sözlə desək alınma sözlərin dilə gəlməsi dilin zənginləşmə yollarından biridir. Belə ki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibində başqa dildən alınma sözlər olmasın. Bu hər şeydən əvvəl dövlətlərin başqa dövlətlərə təsirindən irəli gəlir. Bununla yanaşı milli, iqtisadi, siyasi, mədəni sferalarda əlaqələr başqa sözlərin dilə keçməsinə şərtləndirir. Bütün bunlarla yanaşı müharibələr, toqquşmalar, xəstəliklər və s. səbəblərdən dolayı dilimizə alınma sözlər daxil olur. Məsələn, son illər ərzində dilimizə Qarabağ müharibəsi və pandemiya ilə əlaqədar olaraq bir sıra sözlər daxil oldu. Bu sözlərin bəziləri silah adları, bəziləri vaksin və s. adları ilə əlaqədardır. Bu dövr ərzində dilimizə gələn sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Bayraktar TB2, Covid-19, covidiot, koronavirus, Harop, sinovak və s.

Pandemiya zamanı bütün dünyada insanların oxşar şəraitdə olması səbəbindən, koronavirusla əlaqəli bir çox neologizmlərin alınma olduğu ortaya çıxdı. Bununla bağlı Azərbaycan dilinə bir çox neologizmlər ingilis dilindən birbaşa alınma yolu ilə gəldi. Bu neologizmlər beynəlxalq sözlər hesab edilir. Bunlara misal olaraq: sanitayzer ↔ sanitizer, aktiv daşıyıcı ↔ superspreader, Kovid ↔ Covid, covidiot ↔ covidiot, kovidovors ↔ covidivorce, karantim ↔ quaranteam, zumbombinq ↔ zoombombing, dumskrollinq ↔ doomscrolling, karantin rüsvayçılığı ↔ quarantine-shaming, lokdaun ↔ lockdown, kovidol ↔ covidol, antivakser ↔ anti-vaxxer, supervakser ↔ supervaxxer.

Dilimizə alınma sözlərin daxil olma səbəblərindən biri kimi hərbi toqquşmaların da təsiri haqda Türkan Əfəndiyeva bəhs etmişdir. Türkan Əfəndiyeva alınma sözlərin dilimizə gəlmə şəraitinə belə izah verir: «Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsi başqa dillərdən gəlmə sözlərdən ibarətdir. Həmin sözlər dilimizin lüğət tərkibinə müxtəlif tarixi dövrlərdə iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni, məişət əlaqələri və bəzi hallarda hərbi toqquşmalarla bağlı daxil olmuşdur» [5, 199].

Ə.Dəmirçizadə alınma sözləri şərti və nisbi adlandırır [4, 91]. O, bu aspektdən alınmalara yanaşaraq, onların mahiyyətini belə izah edir: «Alınma söz anlayışı həm mürəkkəb, həm də şərti bir anlayışdır. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatında alınma sözlər dedikdə, əsasən, başqa dillərdən alındığı dərin tarixi tədqiqat aparmadan məlum olan və üslubi məqsədəuyğunluq çalarlığı nöqtəyindən nəzərdən mənşə mənsubiyyətinə görə xüsusiyyət təşkil edən sözlər nəzərdə tutulur. Buna görə də bu növ sözləri əcnəbi sözlər adlandırırıq ki, beləliklə də, bu termin anlayışı geniş mənada işlədilən «alınma sözlər» anlayışına daxil olmaqla bərabər, daha çox poetikada, üslubiyyatda barbarizm termini ilə ifadə olunan anlayışa yaxın bir mənada işlədilən termin kimi də anlaşılasın və ondan fərqləndirilsin» [4, 91-92].

Bilqeyis Abbasova sözalma hadisəsini «dillərarası ünsiyyətin ən ali nəticəsi» adlandırır [6, 6]. Bu, doğrudan da belədir. Hər hansı şəraitdə olursa-olsun, bir dil digərindən söz alırsa, bu ünsiyyətin nəticəsidir. Bir xalq başqa xalqın üzərində hegemon olduqda, zorla öz dilini hakim dil səviyyəsinə çatdırmaq istədikdə belə, yenə də əzilən xalqın dilindən hegemon dil söz götürür. Deməli, ünsiyyətin bu və ya digər formasından asılı olmayaraq, dil zəruri hallarda öz lüğət fondunu zənginləşdirmək üçün bilavasitə və bilvasitə digər dillərə müraciət edir [8, 13].

Həsret Həsənov alınma sözlərin bu və ya digər dilin leksikasında yer almasının səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

- 1) ana dilinin strukturu ilə birləşməsi
- 2) üslubi çalara malik olması;
- 3) mənaca ana dilindəki sözlə yenilik yaratması, mənaca müstəqil olması;
- 4) ana dilinin söz yaradıcılığında yeni söz yaratma mərkəzinə çevrilməsi;
- 5) ana dilinin (alan dilin) qrammatik kateqoriyalarına uyğun gəlməsi [2, 22].

Alınma sözlərin növləri haqqında H.Həsənov «Müasir Azərbaycan dilinin leksikası» əsərində bəhs etmiş və alınma sözləri 4 qrupa bölür:

- 1) Ektotizmlər; 2) Beynəlmiləl alınmalar; 3) Ümumişlək alınmalar; 4) Varvarizmlər [2, 124].

Ekzotizmlər. Ekzotizmlər başqa dillərdən alınan sözlərdir ki, bu sözlər vasitəsi ilə başqa – başqa dillərin adət-ənənələri, mədəniyyətinin, məişətinin fəqli cəhətlərini təsvir etməyə xidmət edir: triumf, troll, troyan və s.

Beynəlmiləl sözlər bir-biri ilə yaxın qohumluğu olmayan bir sıra dillərdə eyni və ya çox yaxın mənada işlənən alınma sözlərin bir növü də beynəlmiləl sözlərdir. Bu leksik qrupa hamı tərəfindən qəbul edilmiş və müxtəlif sahələrə aid sözlər aiddir. Məsələn: Veb-kamera,vebkast, vebkasting, vendetta, vayber, tik-tok, skayp, butik.

Ümumişlək alınma sözlər. Bu tip alınma sözlər Azərbaycan dilinin leksik sisteminə tamam keçərək dilimizə xas olan qrammatik əlamətləri, leksik mənanı qəbul edərək müxtəlif üslublarda işlədilən, dilimizin fonetik sisteminə uyğun olaraq səslənən, hamı tərəfindən dərk edilən sözlərdir. Məsələn: piar, media, link, instaqram, imeyl.

Varvarizmlər. Varvarizmlər hər hansı bir dildə əcbəbi sözlərin yersiz işlədilməsidir. Bu və ya digər xalqa aid olan əşyaları, hadisələri, adətləri təsvir etmək, fərdi kolorit yaratmaq məqsədi ilə həmin dilin sözlərini başqa bir dildə heç bir dəyişiklik olmadan işlədilməsidir: taymer, level, kontinent, star, finiş, absurt.

Alınma sözlərin mənbəyinə görə təsnif edən dilçilərimiz müxtəlif bölgülər vermişlər. Fikrimizcə bu bölgülərdən daha məqsədəuyğunu H.Həsənovun verdiyi bölgüdür. Bu baxımdan bir neçə dilçinin alınma sözlərin mənbəyi haqda təsnifini qeyt etməyi lazım bilirik. Mənbəyinə görə alınma sözləri Afad Qurbanov belə qruplaşdırır:

- 1) rus mənşəli sözlər;
- 2) fars mənşəli sözlər;
- 3) ərəb mənşəli sözlər;
- 4) qafqaz mənşəli sözlər;
- 5) avropa mənşəli sözlər [9, 197].

Alınma sözlərin mənşə etibarı ilə bölgüsünü verən Ə.Dəmirçizadə dilimizdəki alınma sözləri mənşə etibarilə iki qrupa bölür:

- 1) Rus və Avropa mənşəli sözləri aid edir
- 2) Ərəb və fars mənşəli sözləri daxil edir [4, 17].

Həsənov isə alınma sözlərin mənbəyi etibarı ilə bölgüsünü aşağıdakı kimi verir [2, 218]:

- 1) Ərəb və fars mənşəli alınmalar
- 2) Rus və Avropa mənşəli alınmalar
- 3) Qafqaz mənşəli alınmalar.

Azərbaycan dilçiliyində alınma sözlərin mənimsənilməsi məsələsinə də toxunulmuşdur. Onlardan bəzilərini qeyd etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. A.Qarayev alınmaları mənimsənilməsinə görə 4 qrupa bölür:

- 1) qrafik mənimsəmə hərf, qrafik, heca, diatirik və durğu işarələri;
- 2) fonetik mənimsəmə, vurğu növü, fonetik heca tipi, intonasiya;
- 3) leksik mənimsəmə ümumişlək sözlər və ifadələr, terminoloji sözlər, beynəlmiləl sözlər, ekzotizmlər;
- 4) qrammatik mənimsəmə.

Müəllif həm də fonemin, hecanın, səsin, vurğunun sözlə birlikdə mənimsənildiyini qeyd edir [3, 19].

T.Əfəndiyeva əcnəbi sözləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: 1) ümumişlək söz və istilahlər; 2) beynəlmiləl terminlər; 3) ekzotik sözlər; 4) barbarizmlər; 5) arxaik sözlər [5, 205].

B.Abbasova alınmaların növlərindən danışaraq onların 14 növünü qeyd edir [6, 23]. Təhminə Yaqubova bu haqda haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, bu bölgü daha çox xırdalanır, onlardan bir neçəsi ilə də alınmaların ümumi mənzərəsini vermək olardı. Bunula yanaşı əsərdə tez-tez işlədilən lüzumsuz “reseptor”, “retsipient” terminləri “nitq”, “dil daşıyıcısı” terminlərindən istifadə edilməsi daha məntiqli və doğru olardı. Güman edirik ki, müəllif əsərinin elmiliyini artırmaq məqsədi ilə bu terminlərdən yararlanmışdır, lakin bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki,

əsrin elmiliyi əsər daxilində işlənən terminlərin çoxluğundan deyil, elmi mahiyyətin sadə, anlaşıqlı izahından çox asılıdır, buraya həm də müasirlik əlavə olunur [8, 36].

Krisin alınma sözlərin dilə gəlməsinin altı şərtini göstərir: 1) alınma sözün söz yaradıcılığındakı aktivliyi; 2) sözlərin dildə qrammatik kateqoriyalarla alınma sözlərin əlaqələndirilməsi; 3) alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsi; 4) alınma sözlərin semantik mənimsənilməsi; 5) sözlərin dildə alınma sözlərin fonetik və qrafik uyuşması; 6) alınma sözlərin qrammatik mənimsənilməsi [10, 35].

Müasir Azərbaycan dilində alınma sözlər lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edir. Məqalədə alınmalar, onların dilə keçmə səbəbləri, yolları və vasitələri, onların mənimsənilməsi üsulları öz əksini tapmışdır. Bu dil vahidləri haqda dilçilərin bir-birinə uyğun gələn və gəlməyən fikirləri verilmiş və onların müasir dövr üçün aktuallığından bəhs edilmişdir. Bu dilçilər sırasında H.Həsənov, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov və başqa dilçilərin fikirləri öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, son dövrdə siyasi və iqtisadi proseslərlə əlaqədar olaraq, daha aydın dillə desək, II Qarabağ müharibəsi və pandemiya ilə bağlı dilimizə keçən sözlər öz əksini tapıb. Bunlara misal kimi Harop, Zəfər yolu, Zəfər Günü, Bayraktar TB2, Covid-19, pfizer, sputnik V, sinovac və s. sözləri göstərmək olar. Nümunələrdən də aydın olur ki, dilimizə yeni gələn bu kimi sözlər aktiv işlənmə qazanana kimi neologizmlər sırasında gedir.

Ədəbiyyat

1. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti” “Elm və təhsil” Bakı, 2016.
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988, 306 s.
3. Qarayev A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, ADU nəşri, 1989, 95 s.
4. Dəmirçizadə Ə.M. “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti.” Bakı, 1962, 270 s.
5. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, Elm, 1980, 250 s.
6. Abbasova B. Sözlərin hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 90 s.
7. Dəmirçizadə Ə.M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı, 1965, 49 s.
8. Yaqubova T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar. Bakı, 2008, 152 s.
9. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 409 s.
10. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., Изд-во «Наука», 1968, 207 с.

Summary

The article provides information about the words taken, the reasons for their transition to our language, ways and their place in the vocabulary of our language. As we know, derived words make up about 15% of the vocabulary of the Azerbaijani language. Derived words pass into our language from other languages either directly or indirectly, that is, through other languages. Therefore, derived words come into our language in two ways, directly and indirectly. Derived words are one of the ways to enrich the vocabulary of the language. And in every language of the world there are derived words. This is due to the interconnectedness of the countries of the world. The words that make up this group come to our language through various methods of assimilation. Thus, this assimilation is due to certain reasons, to be more precise, the grammatical, phonetic, syntactic, etc. of the words that pass into our language. due to exposure to change.

Исаева Айгюн Ханоглан гызы

ПУТИ ВЫРАЖЕНИЯ ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ ГЕРУНДИЯ, ПРИЧАСТИЯ И ИНФИНИТИВА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: глагольные формы, герундий, причастие, инфинитив, язык

Key words: verb forms, gerund, participle, infinitive, language

Английский язык опирается на три столпа своей грамматики. Высказывания, разговоры, общение и сам прогресс формируются благодаря одному из них – каждая речь произносится, каждое предложение в научной статье и каждая деловая встреча содержат глаголы в различных формах: герундий, причастие и инфинитив. Это те, которые обеспечивают возможность общения, и их понимание обеспечивает либо возможность кодирования, либо декодирования.

Конечно, очевидно, что герундий – это неличная форма глагола, которая образуется при помощи окончания *-ing*, и действует так же, как и существительное. Например, «Еда – это весело». В этом предложении «есть» означает герундий. Хотя герундий выглядит как глагол, он действует как существительное и всегда выполняет ту же функцию, что и существительное, например, может быть изменен наречием и может принимать прямой объект. Инфинитивная форма глагола появляется либо как основная форма (без маркировки), либо со словом «to». Например, вы можете сказать: «Я могу есть все время» или «Я люблю есть». В этом предложении «есть» является инфинитивом.

В английском языке есть 2 вида причастий: причастие I, которое называют также причастием настоящего времени, и причастие II, тоже именуемое причастием прошедшего времени. «Причастие I образуется от основы глагола путём добавления к основе окончания *-ing*, причастие II образуется от правильных глаголов путём добавления к основе окончания *-ed*, формы причастия II неправильных глаголов приведены в особых списках в словарях. Причастие I в английском языке имеет глагольные категории залога и временной отнесенности, причастие II собственной парадигмы не имеет; оно имеет только одну форму и не входит в противопоставления, образующие грамматические категории. Как причастия I, так и причастия II в английском языке употребляются в функции определения к существительному, обстоятельства времени или причины, а также как часть составного сказуемого» [6].

Формы, о которых мы говорили выше, определенно связаны друг с другом, как грамматически, так и синтаксически. «Любой язык – это система, состоящая из определенных элементов. Устойчивые связи и отношения между элементами системы образуют ее структуру» [3]. В данной статье анализируется одна из основных частей английского языка – глаголы, когда они выступают в качестве сказуемого. Предикат (сказуемая часть) – самая сложная часть английской грамматики. Его можно рассматривать как подсистему английского языка, элементами которой являются глаголы.

Мы все понимаем роль глагола и его форм в языке, мы ценим это и в то же время забываем, насколько это действительно важно. В некоторых случаях мы стали настолько невнимательными, что даже упустили одну драгоценную деталь – все эти формы глагола являются частями одной своеобразной сети, неконечных глаголов. «*Non-finite* – неопределенная форма глагола или придаточное предложение, которое не обозначено временем. Термин охватывает инфинитивные формы глаголов (инфинитив *to-* и голый инфинитив), форму *-ing* и форму причастия прошедшего времени, а также связанные с ними придаточные предложения, содержащие эти формы» [2]. Неопределенные формы глаголов

похожи на обычные глаголы, но действуют совершенно иначе, чем другие глаголы. По определению мы можем сказать, что *Non-finite* глагол не может служить основным глаголом в независимом придаточном предложении. Неопределенные формы глаголов похожи на обычные глаголы, но действуют совершенно иначе, чем другие глаголы. Есть три типа *Non-finite* глаголов: герундий, причастие и инфинитив.

Ещё одна неличная форма, сочетающая свойства глагола и существительного в английском, – герундий. Все герундии оканчиваются на

-ing: *катание на коньках, рисование, чтение, пение* и т. д. Герундий имеет простую и перфектную форму и может употребляться в активном и пассивном залогах (т. е. имеет категории залога, вида и временной отнесенности). Герундии действуют как существительные и могут служить субъектами или объектами предложений. В предложении герундий может являться подлежащим, определением, обстоятельством, частью составного именного сказуемого (в сочетании с глаголом-связкой *to be*), прямым беспредложным дополнением, а также косвенным дополнением после некоторых глаголов с предлогами [5].

Причастие употребляется как прилагательное или наречие. В английском языке есть два типа причастий: причастия прошедшего и настоящего времени. Причастие настоящего времени также принимает форму -ing: (например, *письмо, рисование и понижение*). Причастие прошедшего времени обычно выглядит как прошедшее время, но у некоторых есть разные формы.

Инфинитив – это основная словарная форма глагола, которому обычно предшествует *to*. Таким образом, *идти* – это инфинитив. Есть еще один вариант наименования *Non-finite*. Это связано с их неспособностью показать человека, который сказал или совершил действие самостоятельно, и это может быть названо неличными глаголами. Эти формы сочетают в себе свойства глагола и существительного (инфинитив и герундий) или глагола и прилагательного (причастие), например:

I want to warn you. – Я хочу предупредить вас. (Infinitive)

He likes eating candies. – Он любит кушать конфеты. (Gerund)

The kid looking at the window is my son – Ребенок, смотрящий в окно - мой сын. (Participle)

В английском языке герундий имеет свойства как глагола, так и существительного, например, может быть изменен наречием и может принимать прямой объект. Термин «форма -ing» часто используется в английском языке для обозначения герундия» [1]. «Причастия – это глаголы, не являющиеся конечными. (Неопределенный глагол – это глагол, который сам по себе не имеет времени. Это означает, что если вы посмотрите только на причастие, вы не сможете сказать, имеете ли вы дело с прошедшим, настоящим или будущим временем)» [4].

Неопределенная форма глагола не является личной, что означает, что он не показывает человека в предложении. Он присоединен к основному или вспомогательному глаголу и без них не имел бы смысла, например:

Elton decides to continue his work on the theme. – Элтон решает продолжить свою работу по этой теме.

Elton has to continue his work on the theme. – Элтон должен продолжить свою работу по этой теме.

Мы не можем отделить неопределенную форму глагола от основного глагола или вспомогательного, иначе это привело бы к потере грамматической правильности в предложении; *Elton continue his work on the theme. – Элтон продолжил работу над темой.*

Так же неопределённая форма глагола может иметь смысл, если он был составлен из позиции первого (я), второго (вы) человека или (меня); он теряет модальность необходимости или обязанности, которая связана с субъектом. – *Они продолжают работу над темой.* Тем не менее, нам кажется сомнительным, не показывает ли он человека или действительно показывает. Из-за того, что форма глагола или вспомогательного глагола представляет, было ли это первое лицо или третье, мы можем предположить, что это

отражается на неопределенной форме глагола, поскольку он присоединен к основному глаголу.

Глаголы, не являющиеся личными, также не показывают числа. Это связано с указанным выше фактом их присоединения к главному глаголу в придаточном предложении. Опять же, без основного глагола неопределенная форма глагола не имеет никакого смысла или может передавать только множественное число, первое, второе лицо.

They are going out in the evenings. – *Они выходят на прогулку по вечерам.*

He managed to escape the jail within three months. – *Он сумел сбежать из тюрьмы за эти три месяца.*

Cursed with all of the dark names, Sara went outside. – *Проклятая всеми темными именами, Сара вышла вон.*

«Выход» в первом предложении не обозначается временем, лицом или особенно числом, и, если бы оно было оставлено без вспомогательного (are), которое указывает, кто является подлежащим, не осталось бы никакого логического предложения. – *Они выходят по вечерам.* То же самое происходит с «убежать» во втором примере и с «проклятым» в третьем. Если оставить предложение номер два без ведущего глагола, оно превратится в нечеткий набор слов.

Суммируя вышеизложенное, можно прийти к выводу, что использование неопределенной формы глагола – это постоянное распространенное явление, которое мы наблюдаем в повседневной жизни в разговорной речи, литературе, фильмах. И что инфинитив, герундий и причастие применяются к неопределенной форме глагола, поскольку они используются как дополнительные единицы в предложениях. Всегда должен быть главный или вспомогательный глагол, который мог бы обозначать лицо, число, время, наклонение. Без него мы остаемся без правильности в нашей речи и грамматике, что приводит к потере смыслового значения предложений.

Литература

1. Blokh M.Y. Theoretical grammar of modern English. M., 1983. Pp. 85-103. Grammar Monster, Free Grammar Lessons and Exercises // [https://www.grammar-monster.com/glossary/past_participles.htm].
2. Bas Aarts. The Oxford Dictionary of English Grammar (2 ed.) – Oxford University Press, 2014.
3. Kuryaeva R. I. Hierarchy of English verbs in the system of the English predicate / “Vestnik” of Tatar State University of Humanities and Education. 2017. №1 (47).
4. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка / И.Р. Гальперин. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1958. – 459 с.
5. Утевская Н.Л. Грамматика английского языка / Н.Л. Утевская. – СПб.: Антология, 2007. – 544 с.
6. Хомутова Т.Н. Теоретическая грамматика английского языка. Курс лекций / Т.Н. Хомутова. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2006. – 297 с.

Summary

The article deals with the concept of impersonal forms of the verb, gives a brief description of the impersonal forms of English verbs, and provides their grammatical categories and syntactic functions. The author notes that impersonal forms have a syncretic character, combining the properties of the verb with the properties of other parts of speech. Using of the indefinite form of the verb is a constant common phenomenon that we observe in everyday life in colloquial speech, literature, films. And that the infinitive, gerund, and participle apply to the indefinite form of the verb because they are used as complementary units in sentences. There should be a main or

auxiliary verb that could indicate person, number, tense and mood. Without it, our speech is not grammatically correct, which leads to the loss of the semantic meaning of sentences.

İsmayılı Aytac Fizuli qızı
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, kiçik elmi işçi

LİRİK-EPIK POEMANIN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: janr, poema, lirik-epik poema, süjet, lirik qəhrəman

Key words: genre, poem, lyric-epic poem, plot, lyrical hero

Janrların əlaqələri və qarşılıqlı zənginləşməsi ədəbiyyatşünaslığın müstəqil istiqamətinə çevrilmişdir. Ədəbiyyatın çoxəsrlik inkişafı boyunca janrların qarşılıqlı təsiri onun zənginləşməsinə səbəb olur, çünki birinin təsiri ilə dünyanı əks etdirmək imkanları genişlənir, digərinin təsiri ilə ifadəli vasitələri ilə zənginləşir. Poemanı da üç tanınmış ədəbi növün həddlərindən kənara çıxarmaq cəhdi lirik-epik poemanın yaranması ilə nəticələnir. Sintetik poemanın növünü seçərkən, janrın lirik və epik əsasda müxtəlif dəyişiklikləri ehtiva etdiyini nəzərə almaq lazımdır. Poemada epizmin və lirizmin birləşməsi, epik elementlərin lirik elementlərə və ya əksinə çevrilməsidir. Belə ki, janrın epik miqyası, onu təsvir etməyin epik yolu lirik təhriflərlə, keyfiyyətlərlə birləşir.

Bir çox ədəbiyyatşünaslar poemaya tərif verərkən, yalnız ümumi xüsusiyyətlərin nisbətini əsas götürür. A.Kvyatkovski poemanı “epik və ya lirik xarakteri olan çoxhissəli böyük şeir” (2, 221) olaraq təyin edir. O cümlədən N. Quliyev, A.Boqdanov, L.Yudkeviç poemanı “böyük həcmli lirik-epik əsər” (3, 325) adlandırırlar.

Lirik-epik poema adından da göründüyü kimi, lirik və epik prinsiplərin sintezidir. Bu tipli poemada süjet zəifləsə də, epik poema ilə müqayisədə az personaj sistemi, obyektiv dünya yer alır. Subyektiv təcrübənin ifadəsi, lirik qəhrəmanın olması, nisbətən kiçik həcm, əksər hallarda psixologizm lirik-epik poemanın xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Bir sıra hallarda həyat kifayət qədər material vermir və ya bu material şairi qane etmir. Bu halda əsər və onun məzmunu süjetdənkənər materialla tamamlandığı, balanslaşdırıldığı bir quruluşa malik ola bilər. Bəzən isə şair həyat materialını süjetə sığdırma bilmir, subyektiv olaraq şərh edir. Lirik-epik poema süjetin bir-birinə qarışmasında, həyatın həm təcrübələrlə, həm də xarakterlərlə əks olunmasında ifadə olunan lirik və epik prinsiplərin birləşməsi ilə nəticələnir.

Lirik-epik əsərlər, ümumi və inkişaf edən mövzular, obrazlar, fikirlər və bədii münasibətlərlə əlaqəli müəlliflərin poetik irsinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Şairlər hər hansı bir məsələni həll etmək, müəyyən surətlər vasitəsi ilə fikirlərini ifadə etmək üçün lirik rəcətlərlə məhdudlaşmırlar, lirik-epik formaya müraciət edirlər. S.Vurğunun “Muğam”, N.Xəzrinin “Günəşin bacısı”, “İnam”, “İki xəzər”, Məmməd Araz “Üç oğul anası”, “Araz axır”, “Əsgər qəbri haqqında ballada”, N.Həsənzadənin “Əsir uşaq” və başqa poemalar lirik-epik səpkilidir.

Nəbi Xəzrinin sintetik süjetli, sədalar şəklində, lirik-romantik üslubda yazılan “Günəşin bacısı” poeması proloq, 7 səda, “Sevilin nəğməsi” və epiloqdan ibarətdir. Poema əmək mövzusunə həsr olunub, əməyin insan həyatında rolu, o cümlədən də xalqın, dövlətin inkişafına təsiri geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Poemanın qəhrəmanı real həyatdan götürülmüş, Sevil Qaziyevanın şəərəfinə yazılmışdır. Onun həyatını, əmək fəaliyyətini, hisslərini, düşüncələrini, insana, torpağa bağlılığını poema özündə ehtiva edir. Nəbi Xəzri sadə və səmimi bir dillə insan, əmək, təbiət əlaqələrini qələmə alır. Şairin qəhrəmanı təbiətə bağlı insandır. Onun sənətkarlığını şərtləndirən əsas amillərdən biri insanla təbiətin vəhdətdə, insanın daxili aləmi, hissləri ilə təbiətin əlaqəli şəkildə verilməsidir. Şair insana xas olan bir sıra duyğuları, dostluğu, sevgini təbiətlə əlaqədə tərənnüm edir, Mil düzünü, Günəşi, Arazı şəxsləndirir, Sevil ilə Günəşi, Mil düzünü qarşılaşdırır. Günəş öz nuru, işığı ilə torpağa hərarət verir, Sevil isə öz zəhməti ilə ana torpağın ikinci günəşi olur, gələcək nəsillər üçün nümunə rolunu oynayır. Şairin irəli sürdüyü ideya həyatla, gələcək

inkişafı ilə bağlıdır. Sevil öz varlığı, əmək sahəsində göstərdiyi hünəri ilə insanları, Günəşi, Mil düzünü sevindirirsə, faciəli ölümü ilə kədərə qərq edir. Bu hadisə qarşısında şair özü də sakit qala bilmir:

Xəbər addımladı düzdən, dərədən,
Kaş o yalan olub küləyə getsin.
Həyatı bu qədər ürəkdən sevən
Həyatdan bu qədər tez niyə getsin? (1, 8).

Süjet iştirakçıları ilə birlikdə şair hadisələrə qiymət verərək süjetin xaricində görünür, bu hər şeydən əvvəl izah edən təsvir edilənə münasibətindən asılı olaraq fərqli bir emosional rəng alan nitq quruluşunda olur. Bu da obyektiv, həyatı material və müəllifin ona qarşı subyektiv münasibətinin ifadəçisi olan lirik-epik janrı xarakterizə edir.

Nəbi Xəzri “İki Xəzər” poemasında nəğmələrdən ədəbi vasitə kimi istifadə etmişdir. Poema giriş və 6 nəğmədən ibarətdir. Poemanın mövzusu neft daşlarını quran neftçilərin ağır və zəhmətli əməyinə, dalgaların qoynunda apardığı mübarizəyə, bu mübarizədə ölməzliyə həsr olunub. Nəbi Xəzri lirikasının baş qəhrəmanı insandır, bu insana böyük məhəbbət ifadə olunur. Şairin vəsf etdiyi insan öz əməyi ilə fırtınalara üstün gələrək, dənizlərin qucağında şəhər salır, dalgalarla çarpışır. Tərənnüm etdiyi insanın qüdrətini Neft daşlarının dili ilə belə ifadə edir:

Mən ki, sənə varlığınla
Bu gün varam, İnsan oğlu!..
Tarixlərdə belə şəhər
Görünməyib...
O, sənindir, İnsan oğlu! (1, 30-31).

Gənc neftçi obrazı ümumiləşdirilmiş insan obrazıdır. Rəmzi olaraq şair qəhrəmanını İnsan oğlu adlandırır, bu insan çətinlikdən qorxmada öz məqsədindən dönmür, dalgalarla çarpışır, həlak olsa belə Xəzərlə qovuşur, həyat ölümə qalib gəlir, ölümsüzlük qazanır. “Lirik-epik formada yazılmış əsərlərdə insan taleyi birinci planda dayanır. Lakin bunun bədii həlli süjetli, yaxud da epik təsvir üsulunda nəzmə çəkilmiş əsərlərdən fərqlənir. Həmin formada yazılmış əsərlərdə də insan həyatı və taleyinin bədii həlli əsas yer tutur. Lakin lirik-epik formada insan bir subyekt olaraq əsas götürülür, onun həyəcanları, məhəbbəti və iztirabları fonunda ictimai həyat problemləri, mühit və s. məsələlər göstərilir. Bir sözlə, hadisələrin cərəyanı sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir” (4, 182).

Dünya ədəbiyyatında S.Yeseninin “Anna Snegina” poemasında real obrazların, hadisələrin epik təsviri müəllifin lirikası ilə kəsişir və vurğulanır. Avtobiografik poemada şair gənclik məhəbbətindən, doğma kəndi Radova səfərindən bəhs edir. Eyni zamanda vətən, müharibə mövzusunə toxunur, dövrün hadisələrinə, onun nəticələrinə münasibətini ifadə edir. Poemada lirik və epik fraqmentlər, süjet və təsvirlər, dərin psixologizmlə zəngin lirik monoloqlar olduqca aydın şəkildə bir-birindən fərqlənir. Nağıl nitqi asanlıqla, hiss olunmadan ifadəli, lirik nitqə çevrilir. Hadisəni nəql edənlə lirik qəhrəman eyni obrazın ayrılmaz tərəfləridir. İki qəhrəman arasındakı dialoqun epik ötürülməsi, lirikaya çevrilir, lirik qəhrəmanın intonasiası hiss olunur:

Ay qəhqəhə çəkdi bir təlxək kimi.
Köklərində yoxsa da keçən duyğular,
Qəribə bir hiss də sardı qəlbimi,
Sandım indi düz on altı yaşım var (5, 148).

Ənənəvi epik poema daha çox sakit ifadə forması ilə seçilir. Lirik-epik poemada hadisələr lirik qəhrəmanın özü tərəfindən danışıldığı üçün əhəmiyyətli bir emosional təsir ortaya çıxır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, lirik-epik poemaların təhlilində lirik və epik prinsipləri fərqləndirməyə deyil, bir sənət dünyası çərçivəsində sintezinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Əksər lirik-epik əsərlər üçün tipik bir kompozisiya vardır, belə ki, epik proloq, lirik etiraf və süjet səhnələrini özündə birləşdirir. Kiçik poetik formalar da lirik-epik poemada sintez olunur. Poemadakı subyektiv və obyektiv motivlərin və obrazların funksiyası çox vaxt iki qatlıdır - lirik, epik. Lirik vasitələr süjeti aydınlaşdırır və real motivlər yüksək dərəcədə lirizmin ifadəçiliyini əldə edir. Lirik-epik poemada lirik qəhrəman obrazının təhlili fundamental əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar, hadisələr haqqında hekayə lirizmlə doludur, poemanın hər hansı bir hissəsində lirik

qəhrəmanın intonasiyasını hiss edirik. Poemanın bu növündə uzunçuluğa yol vermədən lakonik, tutarlı fikirlə düşüncə və duyğulara təsir edilir. Subyektiv fikirləri, hissləri tərənnüm edən parçalar, lirik ricətlər lirik-epik poemanın əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Ədəbiyyat

1. Babayev N. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə. IV cild. Bakı, Yazıçı, 1984. 263 s.
2. Квятковский А. Поэтический словарь / Науч. ред. И. Роднянская. Москва, Сов. Энцикл., 1966, 376 с.
3. Гуляев Н., Богданов А., Юдкевич Л. Теория литературы в связи с проблемами эстетики // Чебаевская Л.П. Москва, Высшая школа, 1970, 379 с.
4. Məsud Əlioğlu. Amal və sənət. Bakı, Yazıçı, 1980, 258 s.
5. Yesenin S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya, 2006, 168 s.

Summary

According to many literary critics, the poem is based on an epic description of events in society, human life, the creation of character, the construction of an interesting plot line. However, due to historical circumstances, changes in the content and form, typology of the poem, the synthesis of literary genres are observed at different times. The article examines the specific features of the lyrical-epic poem, which is one of the genres of the poem, based on N. Khazri's "Sister of the Sun", "Two Caspians", S. Yesen's "Anna Snegina" poems. The small volume, the richness of human life, the richness of the described events, the thoughts and feelings of the lyrical hero, lyrical verses, lyrical and epic fragments, plot scenes, descriptions of nature are among the factors that characterize the lyrical-epic poem.

İsmayılova Ləman Aqşın qızı

Bakı Slavyan Universiteti, aparıcı mütəxəssis

NİZAMİŞÜNASLIQ MÜASİR KONTEKSTDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, dahi şair və mütəfəkkir, Nizami yaradıcılığı

Key words: Azerbaijani literature, genius poet and thinker, Nizamis work

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi XII əsrdə yaşayıb-yaratmışdır. Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatına sonsuz şedevrlər bəxş edən bu böyük dühanın yaradıcılığı, ədəbi-bədii irsi bəşəriyyətin nadir tapıntısı, kainatın misilsiz xəzinəsidir. Nizami dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə yüksək bədii dəyəri olan əsərlər vermiş ilk Azərbaycan şairidir. Doqquz əsr bundan əvvəl yaşamış bu dahi Azərbaycan şairi dünya ədəbiyyatının ən qüdrətli romantik sənətkarlarından, dünya poeziyasının tanınmış liriklərindəndir. Şərq ədəbiyyatında “Xəmsə” adı altında məşhur olan beş poemanın müəllifi, dünya ədəbiyyatının Şekspir, Dante, Göte, Nəvai və başqa bu kimi böyük nümayəndələri ilə bir sırada dayanan görkəmli mütəfəkkir yazıçılardandır.

İndi artıq təkcə Nizaminin yaradıcılığı ilə məşğul olan ədəbiyyatşünaslar deyil, demək olar ki, bütün ədəbi ictimaiyyət təsdiq edir ki, Nizaminin humanizmi, onun fəlsəfi fikirləri, öz zamanəsinə görə qabaqcıl ictimai-siyasi görüşləri, onun yaradıcılığının mahiyyət etibarlı ilə xalqa yaxın olması bu böyük şairi dünya ədəbiyyatının bir sıra böyük şəxsiyyətləri ilə, xüsusən Qərbi Avropada intibah dövründə yetişmiş görkəmli və mübariz yazıçılarla müqayisə etməyə imkan verir (1,3).

Həqiqətən də, Nizami yaradıcılığı o qədər dərinlik ki, onu nəinki dünya ədəbiyyatının zirvəsi hesab olunan dahi yazıçılarla müqayisə etmək, hətta pyedestalin üst qatına yerləşdirmək olar.

Böyük şair öz ölməz ideallarını həm də yüksək sənət dili ilə ifadə etmiş, humanist həyatı görüşlərini bədii sözün ecazlarından istifadə yolu ilə, eləcə də xalq ədəbiyyatından aldığı hikmətli hekayələrlə təsdiqə çalışmış, tarixi vəqifləri, ötən hadisələri öz bədii məqsədinə uyğun şəkllə salaraq oxucuya təqdim etmişdir. O, əfsanə və el rəvayətlərindən bol-bol faydalanmış, xalq hikmətinə, xalqın iti zəkasını əks edən ibrətamiz məsəllərə, dərin mənalı atalar sözlərinə tez-tez müraciət etmişdir (2, 4).

Azərbaycanın ictimai fikir və bədii təfəkkür tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Şeyx Nizaminin xəzinəsi xalqımızın maddi-mənəvi sərvətidir və bu sərvətin qorunması, tədqiqi və təbliği dövlətimizin daim diqqət mərkəzindədir. Təsədüfi deyildir ki, ölkəmizdə dahi şairin əsərləri dəfələrlə nəşr olunmuş, ədəbi-bədii irsinin öyrənilməsi və yayılması, xatirəsinin əbədləşdirilməsi istiqamətində son illər mühüm işlər həyata keçirilmişdir. Bu gün tam qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan nizamişünaslığının elmi şəkildə formalaşaraq, müasir səviyyəyə yüksəlməsi Nizami Gəncəvinin özü qədər tarixə malikdir.

Nizami irsinin müasir tədqiqi macar alimi V.Baxerin “Nizami və əsərləri” monoqrafiyası ilə başlamışdır. İlk dəfə bu kitabda şairin öz əsərləri əsasında onun tərcümeyi-halı yaradılmışdır. Nizami əsərlərində belə elmi-tənqidi mətnlərinin olmaması, əlyazmalarındakı təhriflər, müəllifin ilk dəfə belə işə girişməsi onun əsərində müəyyən səhvlərin olmasına şərait yaratmışdır. Bundan sonra Avropada Nizami irsinin sahəsində ciddi tədqiqatlar aparılmamışdır. Ş.Ryo, Y.Rıpka, Houtsma, Q.Darab, Arberri, Levi və başqaları müəyyən işlər görmüş, əsərlərinin orijinalını, tərcümələrini çap etdirmiş, məqalə və очерklər yazmışlar (4, 200).

Rusiyada Nizaminin irsinin ən yaxşı tədqiqatçılarından biri Bertelsdir. Onun Nizamiyə həsr etdiyi tədqiqatlar, o cümlədən “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” (1940), “Nizami” (1948, 1956), “Nizami və Füzuli” kitabları nizamişünaslığın ən böyük nailiyyətləridir.

Sovet hakimiyyəti illərində Nizami irsinin Azərbaycanda öyrənilməsi sahəsində daha çox iş görülmüşdür. H.Araslının (“Şairin həyatı”, 1941), M.Quluzadənin (“Nizami Gəncəvi”, 1953), M.Rəfilinin (“Nizami Gəncəvi”, 1941), M.Əlizadənin (“Nizami Gəncəvi”, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, 1960) kitabları ilə başlayan bu tədqiqat işləri get-gedə daha da genişlənmişdir. Qəzənfər Əliyevin “Şərq ədəbiyyatlarında Xosrov və Şirin əfsanəsi”, Əli Abbasovun “Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması”, Q.Beqdelinin Şərqdə “Xosrov və Şirin mövzusu”, X.Yusifovun “Nizaminin lirikası”, Q.Cahaninin “Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri”, X.Hüseynovun “Sirlər xəzinəsi”, H.Araslının “Nizami və türk ədəbiyyatı” kitabları bu sahədə aparılan işlərin genişliyini aydın şəkildə sübut edir. Nizami irsi bu gün də öz aktuallığı və müasirliyini saxlayır (4, 200).

Ötən əsrin 70-ci illərində respublikamızda klassik ədəbi irsimizin öyrənilməsi baxımından tamamilə yeni mərhələ başlamışdır. Həmin mərhələ bilavasitə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə qəbul edilən “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” 1979-cu il 6 yanvar tarixli qərar bu istiqamətdə qarşıya kompleks vəzifələr qoyaraq dahi şairin irsinin və ümumən orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin sistemli araşdırılması üçün geniş perspektiv açmışdır. 1981-ci ilin avqustunda Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyi haqqında qərar isə nizamişünaslıqda əsaslı dönüş yaratmışdır. Nizami Gəncəvi ilə bağlı son yubiley tədbirləri dahi sənətkarın 850 illiyi ilə əlaqədar 1991-ci ildə keçirilməli idi. Lakin ölkədəki dərin siyasi, iqtisadi və sosial böhran buna imkan vermədi. Bütün bunları nəzərə alan Prezident İlham Əliyev 2011-ci ildə dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin geniş şəkildə qeyd olunması üçün Sərəncam imzalamışdır (5).

Bu dövrdə görülmüş işlərdən 2013-cü ildə İngiltərədə Oksford Universiteti nəzdində yaradılmış “Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzi”nin uğurlu fəaliyyətini göstərmək lazımdır.

Bu elmi mərkəz Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin dəstəyi və himayəsi sayəsində, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin rektoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nərgiz Paşayevanın Oksford və Nyu-York universitetlərinin şərqşünaslıq sahəsi üzrə professoru

Robert Hoylandın təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Elmi mərkəz Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya tanıtılması, o cümlədən Nizami Gəncəvi irsi haqqında dəqiq məlumatların elmi ictimaiyyətə çatdırılması sahəsində bir sıra mühüm işlər görmüşdür. Böyük şairin Gəncə şəhərində məqbərəsi, Bakıda, Sankt-Peterburqda və Romada heykəlləri ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır.

Dahi Azərbaycan şairinin misilsiz xidmətləri xalqımız, dövlətimiz tərəfindən layiqincə dəyərləndirilmişdir. Onun adını əbədləşdirmək üçün Bakının rayonlarından biri, mədəni-maarif müəssisələrindən bir qismi (kinoteatr, kitabxana, muzey), Bakı metropoliteni stansiyası və paytaxtın mərkəzi küçələrindən biri onun adı ilə adlandırılmışdır [8, 55].

1982-ci ildə “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının çəkdiyi “Nizami” filmi böyük mütəfəkkirin yaradıcılığı, onun ədəbi-bədii irsinin xatirələşdirilməsi istiqamətində atılan növbəti addımdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın elmi potensial qüvvələri nizamişünaslığın aktual problemlərinin həlli sahələrinə yönəldilmişdir və akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda yenidən Nizamişünaslıq şöbəsi yaradılmışdır.

Prezident İlham Əliyevin “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2011-ci il 23 dekabr və Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında 2021-ci il 5 yanvar tarixli müvafiq Sərəncamları ilə nizamişünaslığın inkişafı və klassik ədəbi irsinin azərbaycançılıq məfkurəsi işığında tədqiqinin genişləndirilməsinə təkan verilib.

2021-ci ildə dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi tamam oldu. Prezident İlham Əliyev qüdrətli söz və fikir ustasının insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşıl原因an zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 5 yanvar 2021-ci ildə imzaladığı Sərəncamla 2021-ci il Azərbaycan Respublikasında “Nizami Gəncəvi ili” elan etdi. Bu tarixi Sərəncam dahi şairin zəngin bədii irsini müasir dövrdə azərbaycançılıq və müstəqil dövlətçilik işığında yenidən tədqiq və təbliğ etməyə bir töhfə kimi dəyərləndirilməlidir.

Nizami Gəncəvi ədəbi-bədii irsinə, onun əvəzsiz yaradıcılığına həsr olunmuş tədbirlər proqramı çərçivəsində Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin ingilis dilində nəşr etdiyi “The interpretation of Nizami’s cultural heritage in the contemporary period” (“Müasir dövrdə Nizami mədəni irsinin təfsiri”) kitabı işıq üzə görmüşdür və bununla bağlı 2021-ci il aprel 7-də Azərbaycan Milli Kitabxanasında böyük tədbir keçirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Prezident İlham Əliyevin 2021-ci ilin “Nizami ili” elan olunması haqqında Sərəncamı Nizami Gəncəvi kimi dünya miqyaslı qüdrətli sənətkara yenidən qayıdış üçün Azərbaycan ziyalılarını səfərbər olmağa çağırdı və ötən bir il ərzində respublikamızda və onun hüduqlarından kənarda çoxsaylı beynəlxalq konfranslar, irimiqyaslı tədbirlər keçirilərək, bir daha bu ecazkar sənət yoluna işıq saldı.

Summary

The article deals with the work of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi, his contribution to Azerbaijani and world literature. The work of Nizami Ganjavi, his literary and artistic heritage are studied in a modern context and become the object of analysis.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1964, 163 səh.
2. Araslı Nüşabə. Nizami və türk ədəbiyyatı. “Elm” nəşriyyatı. Bakı, 1980, 205 səh.

3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. Nizami Gəncəvi və folklor, Bakı, Nurlan, 2013, 214 səh.
4. Əliyər Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər), Bakı, Ozan, 2008, 696 səh.
5. <https://president.az/articles/10853/print> Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi www.president.az
6. Abdullayeva Səadət. Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami. Bakı, Nurlar, 2018, 360 s.
7. Nizami Gəncəvi (Bibliografiya). Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012, 632 s.
8. Poeziya dünyasının dahisi. Bakı: M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012, 64 s.

Керимова Самая Алифхан гызы
Бакинский славянский университет, доцент

ПОСТМОДЕРНИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ИСТОКИ И ЭВОЛЮЦИЯ

Ключевые слова: азербайджанская литература, постмодернизм, смешение жанров, деконструкция, роман-антимиф, роман-притча.

Key words: Azerbaijani literature, postmodernism, blending of genres, deconstruction, antimythical novel, proverbial novel.

Современная азербайджанская литература тесно связана с новыми тенденциями в мировой литературе, поэтому неслучайно в 90-х гг. - начале XXI века отдельные писатели Азербайджана в своем творчестве обратилась к постмодернизму.

Постмодернизм – это широкое философское, культурологическое, эстетическое, литературоведческое понятие, включающее поиск новых форм отношений человека с миром и овладения новыми ценностями, освоение новых подходов к действительности. Литература постмодернизма, формирование которой относится к 40-50-м гг. XX века, стремится к деконструкции, к переосмыслению ранее выработанных литературных традиций и жанров, способствует «взаимопроникновению и наслаиванию в индивидуальном творчестве разных типов культур: европейской и американской, западной и восточной» [7, 10].

В этом проявляется художественная природа постмодернистского творчества: «Размывание внешних границ между литературой и философией, историей, литературой и другими видами искусства – кино, театром, музыкой, сопровождаемое эрозией внутрилитературных границ между жанрами и стилями, привело к возникновению металитературы – термина, означающего неограниченные комбинаторные возможности языковой игры» [6, 180].

Наиболее часто писатели-постмодернисты экспериментируют с жанровой формой, прибегая к внутривидовому и межвидовому смешению жанров. Для азербайджанской литературы этапа зарождения постмодернизма (90-е гг. XX в.) характерно внутривидовое жанровое смешение, что приводит к возникновению таких жанровых форм, как мифологический роман с разновидностями (роман-миф и роман-антимиф), роман-утопия и роман-антиутопия, роман-притча и др.

Эта приверженность форме азербайджанских писателей раннего периода постмодернизма дала основание ученым считать, что они воспринимали особенности постмодернизма «без осознания его философской сути» [2, 235]. Именно так оценивались первые произведения азербайджанских писателей в русле постмодернизма.

Известный критик А.Джахангир характеризует 90-е гг. как «период внутренней подготовки к новому этапу, чем как новый этап» [5]. С ним солидаризуются другие критики, считающие, что в развитии романной формы 90-х гг. «имели место только интересные опыты» [3, 10]. По утверждению Э.Рагимовой, постмодернизм в Азербайджане в самом начале своего развития проявил себя не в творчестве, а в точке зрения писателей [8, 299].

Как считают многие литературоведы, в азербайджанской литературе полноценным образцом постмодернизма начала XXI в. является роман К.Абдуллы «Неполная рукопись», отличающийся мастерским построением сюжета, фрагменты которого «содержат мистический смысл в сопряжении исторической истины и недосказанности, лакун и намеков на путаницу, искажения и горькое осознание того, что это вечно» [1, 7-8].

Исследователи определяют жанр этого романа как роман-антимиф, которому свойственны такие особенности, как свободное манипулирование мифом как текстом, разрушение мифологического содержания, интертекстуальная игра. Произведение основано на древних эпических сказаниях и легендах о Деде Коркуде, но автор применил в проекции на дастан «Деде Коркуд» одну из основных концепций постмодернизма – элемент деконструкции. Постмодернизм, по мнению канадского литературоведа Линды Хатчеон, «одновременно использует и отвергает, устанавливает и затем разрушает те понятия, которые он подвергает сомнению...» [Цит. по: 10].

К.Абдулла дискредитирует мифологического героя: в мифе Деде Коркуд – это аксакал, архетип мудреца, в романе – верный слуга Баяндур хана; автор разрушает основу мифологического мировосприятия, превращая камень Нур («Святой») в божественное начало Тенгри [10].

Постмодернистские тенденции реализуются в романе в своеобразном представлении классического наследия – дастана «Деде Коркуд» – с искаженным ироническим эффектом. Именно такой подход, по мнению исследователей, не позволяет считать данное произведение историческим романом [11, 39]. Новая художественная форма отношения с читателем и необычная манера представления сюжета выстраивают сложную и оригинальную композицию (рукописную).

Все отмеченные особенности романа К.Абдуллы «Неполная рукопись» отвечают эстетике постмодернизма – от деконструкции до переоценки предыдущих ценностей и отражения архетипических образов с новой точки зрения. «До «Неоконченной рукописи» азербайджанский роман, как правило, придерживался просветительских взглядов. Камал Абдулла революционным рывком деконструировал эти взгляды на современную плоскость. В романе главный сказитель Деде Коркуд теряет статус аксакала и превращается в историка и летописца» [3].

Роман уводит читателя в далекое прошлое азербайджанского народа, однако герои выглядят настолько живыми и реальными, как будто являются нашими современниками. Это свойство текста связано с постмодернистским мышлением и постмодернистской эстетикой, согласно которым стирается грань между прошлым, настоящим и будущим: история и время представляют собой единое целое, поэтому герои и читатель связаны между собой единой незримой временной нитью событий. Как писал в Предисловии к русскому переводу этого романа известный российский критик Л.Аннинский, мы наблюдаем здесь «непрерывное мерцание параллельных миров».

Несмотря на разное отношение к течению «постмодернизм», это явление имеет положительную динамику в азербайджанской литературе. Уже в первой четверти XXI в. появляются такие постмодернистские произведения, как роман К.Абдуллы «Долина Кудесников», произведения Х.Херисчи «Некролог», А.Акбера «Амнезия», И.Фехми «Воронье гнездо», «Ченлибельская лисица» и др.

Роман К.Абдуллы «Долина кудесников» определяют как «роман-фантазию», или фэнтези (авторская интерпретация), т.к. фэнтези – это «пропущенные через современное сознание и ожившие по воле автора древние мифы, легенды, сказания» [9, 836]. Другие исследователи причисляют это произведение к роману-притче: проблематика романа имеет

общечеловеческий и вневременной подтекст, поскольку автор поднимает проблему тщетности земных страстей, несовершенства человека и общества в целом [11].

Как «историко-мифическую притчу» определяет роман К.Абдуллы «Долина кудесников» Л.Беженару. Основанием для этого служит то, что в романе «современность сдвинута в направлении Прошлого, и переплетение Будущего и Прошлого происходит в мифологических событиях» [4, 90]. Здесь в иных измерениях выступает «соотношение человека и мироздания, Прошлого и Будущего, Памяти о Прошлом, грехопадения и всепрощения» [4. 92].

Творчество Ильгара Фехми на современном этапе рассматривается как образец умеренного постмодернизма в азербайджанской литературе. Критики отмечают нацеленность его художественных текстов на мышление как интеллектуальной элиты, так и массового читателя. Произведения И.Фехми созданы по мотивам национального героического дастана «Кероглу», в одном из которых автор главным героем сделал отрицательного персонажа дастана Плешивого Хамзу, а в другом сплелись образы и мотивы, взятые из истории Сефевидов XVII века и народного дастана.

Деконструкция народного дастана о Кероглу представлена в произведении К.Беюкчола «Поле», в котором художественный образ Кероглу не совпадает с образом героя дастана: в романе Кероглу – «алчный торгош и наемник, готовый воевать только при наличии материальной выгоды» [9].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в развитии и дальнейшем совершенствовании принципов, составляющих философское и художественное содержание постмодернизма в азербайджанской литературе, отсутствуют четкие хронологические рамки (условно конец XX вв.). На современном этапе развития национальной литературы азербайджанские писатели, используя опыт периода формирования постмодернизма в Азербайджане, восприняли постмодернистскую эстетику (с ориентацией на деструктивизм, иронию, гипертекстуальность, интертекстуальность), трансформируя ее сквозь призму индивидуального мировидения.

Литература

1. Абдулла К. Неполная рукопись. Роман. М.: Хроникер, 2006
2. Азербайджанская литература периода независимости. В 2-х томах. Т.2. Баку: Наука и образование, 2016
3. Алишаноглы Т. Новое литературное поколение: поиски, проблемы. Баку: Йурд, 2002
4. Беженару Л. Прошлое и память в творчестве Камала Абдуллы // Славянские чтения. Кишинев, 2014, №3(9). С. 89-93
5. Джахангир А. Глобализация или национальное: в чем выход из дилеммы? // Дружба народов. 2006, №3. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://magazines.russ.ru/druzhba/2006/3>
6. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. СПб.: Алетейя, 2000
7. Пестерев В.А. Постмодернизм и поэтика романа: Историко-литературные и теоретические аспекты. Волгоград: Издательство Волгогр. гос. ун-та, 2001
8. Рагимова Э. Проблема развития постмодернистской прозы в литературной критике Азербайджана // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія літературознавство. Тернопіль: ТНПУ, 2015. Вип. 43. С. 296-305.
9. Шагалова Е.Н. Словарь новейших иностранных слов (конец XX-начало XXI века). М.: АСТ, Астрель, 2010
10. Шарифова С.Ш. Постмодернистский азербайджанский роман XXI века (обзор современной азербайджанской романистики) // Journal of Siberian Medical Sciences. Новосибирск, 2011, №2. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/postmodernistskiy-azerbaydzhanskiy-roman-xxi-veka-obzor-sovr...>

11. Шарифова С. Современный азербайджанский постмодернистский роман. Баку: Наука и образование, 2015.

Summary

The article reviews different stages of development of postmodernism in Azerbaijani literature - from its inception in the 1990s till the present, determines the key features of postmodernism in literature and their reflection in the works of Azerbaijani writers, provides a brief analysis of the most outstanding examples of the Azerbaijani postmodernist literature. Author concludes that this trend has a positive dynamics in the Azerbaijani literature.

Lətifli Seyidnisə Bəxtiyar qızı

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, doktorant

CƏMŞİD ƏMİROVUN "QARA VOLQA" ROMANININ BƏDİİ STRUKTURU

Açar sözlər: roman, detektiv, struktur, cinayət, süjet.

Key words: novel, detective, structure, crime, plo.

Ədəbiyyat cəmiyyətin güzgüsüdür. Müxtəlif dövrlərin aktual problemləri daim elm və incəsənət insanlarını düşündürmüş və bu istiqamətdə işlərin aparılması yolunda əsərlər yaradaraq cəmiyyətə işıq tutmağa çalışmışlar. Ədiblərin bu sahədə fəaliyyəti nəticəsində həm incəsənət sahəsində, həm də elm sahəsində yeni növlər, janrlar, cərəyanlar, istiqamətlər və s. formalaşmışdır. Məhz bu fəaliyyətin nəticəsində ədəbiyyat hər zaman canlı qalır. Yazıçılar hər hansı bir bədii nümunə ilə insan qəlbini, ruhunu yeni ideallar ilə işıqlandırır, həyata baxış bucağını dəyişir. Nəticə də həyatdan alınmış hadisə bədii təsvir və boyalarla yenidən həyata qaydır. Müəllif əsərdə təsvir etmiş olduğu hadisəni həm mənfi, həm də müsbət prizmadan təhlil edərək cəmiyyətdə mövcud olan ziddiyyətlərin həllində fərdin rolunu ön plana çıxarır. Bəzi hallarda bədii mətn fərdin cəmiyyətdə təzahür edən hadisəyə baxış bucağı dəyişir. Çünki bu zaman sanki yazıçı oxucu ilə bir psixoloq kimi danışaraq mövcud olan ziddiyyətlərin fərqli yönərini müzakirə edir. Cəmiyyətdə təzahür edən prosesləri müxtəlifliyi, ziddiyyəti, sosiallığı, ictimailiyi və s. fərqli prizmalardan analiz etmək mümkündür. Təbiidir ki, tarixdə hər dövrü xarakterizə edən aktual problemlər mövcud olmuşdur. Bu problemlərdən biri də dünyada baş verən cinayət hadisələri, bu cinayətlərin araşdırılması, istintaq prosesinin həyata keçirilməsi, cinayətkarın yaxalanması və ədalətin bərqərar olmasıdır.

Dünyada baş verən cinayət proseslərinin artması ədəbiyyatda cinayət mövzularının yaranmasına zəmin yaratmışdır. Bu problem dövrün ədiblərini narahat etmiş və cinayət hadisələrinin qarşısının alınması üçün, cəmiyyətdə mövcud olan ziddiyyətli məqamların səbəblərini araşdıraraq öz əsərlərində əks etdirmişlər. XX əsrdə formalaşmasına baxmayaraq detektiv nəsrin kökləri qədim tarixə malikdir. Qədim dövr və orta əsr ədəbi nümunələrimizə diqqət yetirdikdə detektiv üsürlərə rast gəlirik. Cinayətlərin aşkarlanması, cinayətkarın tapılması üçün göstərişlərin verilməsi, ədalət prinsipinin qorunması, xeyrin şər üzərində qələbəsi və s. kimi motivlər detektiv nəsrə aid xüsusiyyətlərdən sayılır. Detektiv nəsrin mühüm əlamətlərindən biri böyük idraki əhəmiyyətə malik olmasıdır. XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsr formalaşmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrin əsası XX əsrin görkəmli ədibi olan Cəmsid Əmirov tərəfindən qoyulmuşdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatında öz üslubu, dəst-xətti, yaradıcılıq üslubu ilə seçilən alimdir. O, detektiv nəsrin bir-birindən fərqli süjetlər əsasında qurulmuş bədii örnəklərini yaratmışdır. Əsasını qoymuş olduğu detektiv nəsr nümunələri hər kəs

tərəfindən sevilmiş və daim rəğbət göstərilmişdir. Cəmişid Əmirov 1958-ci ildə “Sahil əməliyyatı” povestini çap etdirməklə ədəbiyyatımızda detektiv nəsrə cığır açmışdır.

Görkəmli ədibin ən məşhur əsərlərindən biri Qara Volqa romanıdır. Cəmişid Əmirovun oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanan əsərlərindən biri olan Qara Volqa romanı 1966-cı ildə dərc olunmuşdur. Əsərin mövzusu Böyük Vətən müharibəsindən sonra Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən böyük cinayətkar qrupun törətmiş olduğu cinayətlərdən götürülmüşdür. Bu əsər real sübutlar və hadisələr əsasında qələmə alınmışdır. “Qara Volqa” cinayət qrupu bütün qətl, qarət və oğurluq əməllərini peşəkarlıqla həyata keçirirdi. Bu hadisələr zamanında böyük vahimə yaratmasının səbəbi o idi ki, cinayətkar qrup qarşılarını kəsə biləcək bütün məcəzələri aradn qaldırmaq üçün hər yola əl atır hətta onlara maneə olmaq istəyən polis işçilərini də qətlə yetirmişdilər. Görkəmli ədib bu əsəri qələmə alarkən həm polis orqanının əməkdaşları ilə, həm də kriminal aləmin üzvləri ilə görüşmüş, ağır əməliyyatlarda polis işçiləri birgə mübarizə aparmışdır. Ədibin bəhs etdiyi hadisələrə yaxından bələd olması əsərin maraqla qarşılanmasını şərtləndirən amillərdəndir. Qara Volqa polis detektiv nəsrində yazılmış yarımşəxsiyyətli nəsr əsəridir (2, 6).

Əsər 5 fəsildən ibarətdir. Qara Volqa romanında 3 süjet xətti əksini tapmışdır. Birinci süjet Revekka Solomonovna və Abram Lifşitsinin qarət olunması, ikinci süjet Mübarək Novruzəlinin təqib olunması, üçüncü süjet isə falçı Pelageya Panteleyvnanın qətlidir. Bu üç süjet xəttini birləşdirən ortaq mətləb eyni cinayətkar qrup tərəfindən həyata keçirilməsidir. Müəllif əsərdə romanın janrının geniş imkanlarından istifadə edərək maraqlı obrazlar sistemi yaradaraq şəxslənmiş hadisələri bir-biri ilə əlaqələndirmişdir. Cinayətkar qrupunun başçısı Pəncəli Aslan və onun tərəfdaşlarının həyata keçirmiş olduğu bütün qətl, cinayət və oğurluq məsələləri əsərdə bütün incə detallarına kimi təsvir olunmuşdur. Romanda xüsusi keçidlər vasitəsi ilə obrazların bir-biri ilə necə tanış olması, əməkdaşlığı, keçmişi və psixologiyası məharətlə təsvir olunmuşdur. Əsəri oxuyarkən yazıçının etdiyi bu keçidlər əsərdə qarışıqlıq yaratmamış əksinə sanki əsərin bir parçası olaraq xüsusi bir axıcılıq gətirmişdir. Təhlükə hər bir ölkə vətəndaşının hüquq və azadlıqlarına zərbə vurur, hakimiyyət üzərində cəmiyyətin təsirini heçə endirir, dövləti zəiflədir, milli müstəqilliyin itirilməsi, xaos yaranması və kəskinləşməsi, qeyri-hüquqi nizam-intizam və hakimiyyəti dağıda bilən sosial hadisələrə aparıb çıxarır (3, 44). Təhlükəsizlik problemi yazıçıları da daim düşündürmüşdür. Asayişin keşiyində duran polis işçilərinin həyatından bəhs edən bu əsərdə onların cinayətkarlarla mübarizəsi, qorxmazlığı, peşələrinə olan ciddiyyəti və məsuliyyəti bədii boyalarla əks olunmuşdur. Yazıçı romanda təkcə hüquq-mühafizə orqanları ilə cinayətkarlar arasında ziddiyyəti deyil, həmçinin hər iki tərəfin öz aralarında olan daxili çaxnaşmaları da təsvir etmişdir. Hüquq-mühafizə orqanı işçiləri iki mövqedə iştirak edir: Adil Cavanşirov, Dilarə Bayramova, Əli Rüstəmov kimi işini ləyaqətlə yerinə yetirən əməkdaşlar, Əyyub Ələkbərov, Ərəstun Əsgərov kimi polis adına yaraşmayan xəyanətkar əməkdaşlar. Müəllifin əsərdə yaratmış olduğu obraz qütbləşməsi oxucunu beynində müsbət və mənfi qəhrəman sxemini canlandırmağa sövq edir. Müəllif bu qütbləşməni yaratmış olsa da qəhrəmanlarını ittiham etmir və onları bu yola sövq edən cəmiyyət daxilindəki ziddiyyətləri aşkara çıxararaq oxucu ilə tanış edir. Cinayətkarların daxili məni ilə olan ziddiyyətlərində yazıçı oxucuya “insan cinayətkar kimi doğulmur, cəmiyyət fərdi formalaşdırır” fikrini təlqin edir. Əsərdə müəllif təsvir etmiş olduğu obrazların keçmişinə işıq salır. Mənfi obrazların daxili mənində çəkdiyi əzabları, sıxıntıları, düşükləri yolun çıxılmazlığını göstərməklə cəmiyyəti doğru yolu tutmağa təşviq edir. Pəncəli Aslan, Yaşa, Viktoriya, Heydərləli kimi obrazların yanlış yolu seçməsində yalnız onları günahlandırmır. Cəmiyyətdə və ailədə baş verən ziddiyyətli hadisələrin şəxsin formalaşmasında mühüm amil olduğunu nəzərə çatdırır. Müəllif “Qara Volqa” romanında Mübarək Novruzadə obrazını yaratmaqla əqidəli və dürüst insanın həyatın bütün çətinliklər ilə başa çıxma biləcəyini göstərmişdir.

Qara Volqa romanının süjeti daim oxucunu nigaran saxlayır, əsərin sonunu ilk baxışdan görmək mümkün deyildir. Süjet dinamik formada qurulmuşdur, hadisə yeni bir hadisəni doğurur. Kələfin ucunu tapdıq deyilən yerdə yeni bir maraqlı fakt üzə çıxaraq müəllif oxucunu intizarda saxlayır və oxucu sanki bir kəşfiyyatçı rolunda iştirak edir. Müəllif detektiv nəsrin strukturuna uyğun olaraq əvvəl cinayəti oxucularla tanış edir, istintaq prosesini dinamikada saxlayaraq baş vermiş cinayətlərin kilidini və ortaq cəhətini açmaq üçün oxucunu detallarla tanış etdikdən həll

yolu istiqamətində sübut və faktların təhlilinə yönəlir. Detektiv nəsrin digər xüsusiyyətlərindən biri faktların tamlığıdır. Cinayətin işlənməsi zamanı təsvir olunan detallar, istintaq aparıldığı müddətdə əldə edilmiş fakt və sübutlar oxucuya verilməlidir. Bu oxucunun detektivlə yanaşı istintaqın gedişatında aktiv rolda çıxış etməsinə şərait yaradır. “Qara Volqa” romanında yazıçı müxtəlif zamanlarda baş verən cinayətləri təsvir etdikdən sonra ardıcılıqla istintaq prosesinə başlayır, bu zaman oxucuya 3 cinayət işini əlaqələndirməsi üçün obrazlar haqqında məlumat verməyə başlayır. Bu məlumatlarda sonra oxucunun beynində obrazların əlaqələndirilməsi prosesi başlayır, eyni zamanda əsərdə polis işçiləri də cinayətkarlar arasında əlaqəni izləyirlər. Ədib falçı Pelageya Panteleyvnanın qətli ilə bağlı məlumatları oxucuya ötürsə də bu hissədə fasilə verərək qəhrəmanların keçmişinə işıq salır və bundan sonra daşlar yerinə oturur. Məhz bu xarakterik cəhət detektiv nəsrini şərtləndirən amillərdən biridir. Hadisələrin əsl səbəbləri istintaq bitənə qədər tam şəkildə oxucuya çatdırılmır və oxucu məlum faktlara əsaslanaraq öz versiyalarını qurma şəraiti tapıb həll prosesi zamanı yazıçı tərəfindən idarə olunur.

Detektiv əsərlərə xas digər xüsusiyyətlərdən biri də obrazın tipikləşdirilməsi zamanı istifadə olunan arqo və jarqonlardır. Jarqon- sosial dialekt olub, ümumxalq danışığı dilindən spesifik leksik və ifadə əlamətlərinə görə fərqlənir. Jarqonlar qaba ifadələrdir, qəhrəmanların dilini səciyyələndirməkdən ötrü istifadə olunur (1, 89). Arqo eyni ictimai zümrə və ya peşə adamlarının nitqidir. Xalq danışığı dili və jarqolardan fərqlənən arqonun başlıca xüsusiyyəti bu və ya digər sözün, ifadənin yalnız məhdud zümrə, yaxud peşə adamlarının başa düşdüyü şərti mənada işlədilməsindədir (1, 110). Cəmsid Əmirov əsərlərində tipi dilindən danışdırır. “Qara Volqa” əsərində oğruların istifadə etdiyi xüsusi jarqonları və arqoları əsərə daxil etməklə bədii çalar yaratmışdır. Məsələn: Kamen-qalava- daş-baş, paraxod-gəmi, cayıl-cahil, podarkə-hədiyyə, qurd-pul, ülgüc-bıçaq, vışkə- güllələnmək, milton- milis işçisi və s. Məhz bunun vasitəsilə hər bir obrazın dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi meydana çıxmışdır.

“Kilidli otaq sirri” detektiv nəsrə aid olan terminlərdən biridir. Bu süjet ilk dəfə ABŞ yazıçısı, şair və əbədi tənqicisi Edqar Allan Poe tərəfindən istifadə olunmuşdur. O, 1841-ci ildə yazmış olduğu “Morq küçəsində qətl” əsərində bu süjetdən istifadə etmişdir. Kilidlənmiş otaqda baş verən cinayətin izləri ilk baxışda imkansız cinayət kimi görünür. Cinayət ya çöldən gəlmiş insan tərəfindən törədilir, ya da otaqda olan şəxs tərəfindən qətl hadisəsi baş verir. Misal olaraq “Qara Volqa” romanında falçı Pelageyanın otaqda ölmüş vəziyyətdə tapılması hadisəsini göstərmək olar. Polislər cinayət yerini tam araşdırmamış hadisənin bir top zərbəsindən baş verdiyini qeyd etsələr də əsər irəlilədikcə oxucu cinayətin Pəncəli Aslan tərəfindən zəhər verilərək baş verdiyini anlayır.

“Qara Volqa” romanında müəllif müxtəlif ləqəblərdən istifadə etmişdir. Bu ləqəblər böyük cinayətkar dəstəsinin üzvlərinə aiddir. Məhz bu ləqəblər vasitəsilə cinayətkarlar əsl kimliklərini gizlətməyə nail olurlar. Onlar öz aralarında danışarkən, bir-birilərinə şifrəli ismarıclar göndərərkən bu ləqəblərdən istifadə edirlər. Məsələn: Paxan və Zəli-Sübhəverdi, Uzun-Heydərel, Professor-Mübarək Novruzzadə, Qozbel-Bürsəli, Pəncəli-Aslan və s.

Detektiv əsərlərə məxsus xüsusiyyətlərdən biri əsərin müsbət sonluqla bitməsi və xeyrin şəər üzərində qələbəsi ilə yekunlaşmasıdır. Cəmsid Əmirovun qələmə almış olduğu Qara Volqa romanında hadisələr xeyrin şəər üzərində qələbəsi ilə bitir. Əsərin sonunda bütün cinayətkarlar məhkəmə və xalq qarşısında cavab verir. Ədalət hər zaman qalib gəlir.

“Qara Volqa” romanı zəngin bədii struktura malikdir. Detektiv nəsrdə yazılmış uğurlu əsərlərdən biridir. Cəmsid Əmirovun detektiv nəsrimizdə qoyduğu iz və ənənələr daim aktualıq təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, I cild. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş redaksiyası, 1980, 592 səh.
2. Cəmsid Əmirov. Qara Volqa. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2020, 412 səh.
3. Gülxani Pənah, Tural Məzəhroğlu. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrı. Bakı, MSA, 2012, 556 səh.

Summary

For the first time in the history of Azerbaijani literature, the masterpiece of Jamshid Amirov, the creator of detective prose, the novel "Black Volga" is distinguished by its artistic richness. One of the main features of his works is that they are related to a single theme and the originality of his style. The novel "Black Volga" was published in 1966 and was written by a police detective. The novel tells about the crimes committed by a criminal group in Azerbaijan, the fight against them by law enforcement agencies and the discovery of this group. This work is based on real evidence and events. The Black Volga criminal group carried out all murders, robberies and thefts professionally. While working on this novel, Jamshid Amirov met with police officers and members of the criminal world, talked to them, and police officers fought together in heavy operations. The writer's close acquaintance with the events described in the work is one of the factors that made the work met with interest. The article analyzes the artistic structure of the novel "Black Volga", the features of the work as an example of detective prose.

Qasımova Aynur Yasın qızı
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

ALİ MƏKTƏB MÜƏLLİMİNİN PEDAQOJİ QABİLİYYƏT VƏ PEŞƏ SƏRİŞTƏLİLİYİ TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN BAŞLICA ŞƏRTİ KİMİ

Açar sözlər: təlim, təhsil, müəllim, tələbə, qabiliyyət, səriştəlilik

Key words: training, education, teacher, student, ability, competence

Müasir dövrdə cəmiyyətin uğurlu inkişafı təhsildən keçir. Ölkəmizdə təhsilin məzmunca yaxşılaşdırılması, gənc nəslin dünyagörüşünün formalaşdırılması, onların təlim və tərbiyəsinin düzgün təşkil edilməsi cəmiyyətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" 13 iyun 2003-cü il tarixli fərmanı təhsil sisteminin əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsinə, idarəetmənin müasir prinsiplər üzrə təşkilinə, onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına zəmin yaratmışdır. Bu fərmanla təhsil müəsisələri şəbəkəsinin optimallaşdırılması, ölkəmizdə müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur [2, 77-78]. Bütünlükdə təhsil sisteminə aparılan islahatların keyfiyyət və səmərəliliyi, ilk növbədə pedaqoji kadr hazırlığı sahəsində aparılan islahatlarla xarakterizə edilir. Müasir cəmiyyətin başlıca tələblərindən vacib olanları odur ki, şəxsiyyət öz peşəsinə dərinlən və hərtərəfli yiyələnməklə yanaşı, elmi cəhətdən məlumatlı, yeni təlim texnologiyaları ilə işləmə qabiliyyətinə malik olan, normativlərə uyğun yaradıcı fəaliyyət göstərən yüksək potensiallı müəllim kadrlarının olmasıdır. Hazırki əmək bazarında öz işini, peşəsini, dərinlən bilən, bazarın tələblərinə cavab verəcək səviyyədə hazırlığa malik peşəkar kadrlara, işçilərə daha çox ehtiyac hiss olunur. Yüksək intellektə malik insan kapitalının formalaşması və güclü iqtisadiyyatın qurulmasında təhsilin indiki qədər əhəmiyyəti heç bir zaman olmayıb. Məhz bu səbəbdən istedadlı uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı hazırlanmışdır.

Müəllim təlim prosesinin yaradıcısı və müəllifidir. Təlim prosesinin səmərəsi üçün müəllim eyni zamanda yüksək səviyyədə hazırlanmış proqram və dərsliklərə, Təhsil Nazirliyinin qərar və göstərişlərinə, pedaqoq və metodistlərin əsərlərinə əsaslanır. Bütün bunlara baxmayaraq təlimin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi müəllimin özündən, onun bilik və bacarığından, səriştəliliyindən, dünyagörüşündən, pedaqoji işə marağından, tələbələrə qayğısından çox asılıdır. Təlimin səmərəli təşkili üçün müəllim daim öz üzərində çalışmalı, dərstdə təlimin müxtəlif vasitələrindən, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından, interaktiv və fəal təlim

metodlarından yüksək səviyyədə tətbiq etməyi bacarmalıdır. Qabiliyyət insanın fərdi psixoloji xassələri olub, hər hansı fəaliyyətin uğurlu həyata keçirilməsinin şərtini və onun üçün vacib olan bilik, bacarıq və vərdisləri mənimsəmə dinamikasındakı fərqlərdə öz əksini tapır. Şəxsiyyət bu və ya digər qabiliyyət keyfiyyətlərinə yiyələnərək hər hansı fəaliyyəti uğurla yerinə yetirir, səmərəli göstəricilərə nail olur. Qabiliyyətlər şəxsiyyətin elə psixoloji xüsusiyyətləridir ki, onların sayəsində bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməklə uğurlar qazanmaq olur. [1, 85-86]

Hər bir şəxs peşə fəaliyyəti çərçivəsində özünürealizə üsullarını mənimsəməsi və inkişafı, məhsuldar fəaliyyət göstərməli, əmək bölgüsünü vaxta və zamana görə təşkil etməyi bacarmalı, işini səmərəli şəkildə həyata keçirməyi bacarmalıdır. Ali məktəb müəlliminin pedaqoji ustalığı, işə yaradıcı yanaşması onun konkret pedaqoji vəziyyətlərdən çıxış edərək təhsil-tərbiyə vəzifələrini düzgün müəyyənləməsində və onların optimal həlli yollarını tapmasında özünü göstərir. Ali məktəb müəllimi müəyyən pedaqoji qabiliyyətlərə malik olmalıdır:

Konstruktiv qabiliyyətlər tələbə şəxsiyyətini lahiyələşdirmə, öz fəaliyyətinin strategiyasını müəyyən etmə, təlim-tərbiyənin taktiki məqsədini reallaşdırır. Diaqnostlaşdırma və onunla qırılmaz surətdə əlaqədar olan proqnozlaşdırma pedaqoji prosesi düzgün istiqamətləndirməyə şərait yaradır. Əlində dəqiq diaqnozu olan və əlverişli proqnoza əsaslanan peşəkar pedaqog təhsil-tərbiyə fəaliyyətini səmərəli və məhsuldar şəkildə təşkil edir, gələcək fəaliyyətin modelini qura bilir, həm özünün həm də tələbələrinin fəaliyyət növlərini lahiyələşdirir.

Didaktik qabiliyyətlər məlumatın seçilməsi, tədris materialının hazırlanması, şəxsiyyətyönümlü imkanlarının təyini, təlim metodlarının seçilməsində, intizamın bərpa edilməsində və işgüzar təlim şəraitinin yaradılmasında, tələbələrin idrak maraqlarının, tələbatlarına həvəs, öyrənilərdə müstəqillik, təşəbbüskarlıq və təlim-idrak fəallığının artırılmasında təzahür edir.

Təşkilati qabiliyyətlər tələbələrin fəaliyyətinə düzgün rəhbərlikdə, onları aktiv təlim-idrak prosesinə cəlb etməkdə, asudə vaxtlarını günün tələbləri səviyyəsində qurmaq bacarığında, habelə özünün ali məktəbdə pedaqoji əməyini təşkil etmək məharətində istifadə olunur. Akademik qruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzimləmək, tələbələrə ictimai işlərə cəlb etmək və vəzifə bölgüsü aparmaq, planlaşdırmaq, görülmüş işləri yekunlaşdırmaq və s. təşkilati qabiliyyətlərlə bağlıdır. Müəllim təkcə tələbələrin fəaliyyət və davranışını deyil, öz fəaliyyətini də real şəraitə uyğun dəyişdirməyi bacarmalıdır.

Kommunikativ qabiliyyət münasibətlərin nizama salınması, tələbələrlə, öz həmkarları və rəhbər işçilərlə məqsədəuyğun pedaqoji ünsiyyətin yaradılması, tərbiyə işlərinin həyata keçirilməsi, pedaqoji prosesin gedişinin təhlili, yol verilmiş səhvlərin, yaxud arzuolunmaz nəticələrin səbəblərinin aşkarlanması və qısa zaman kəsiyində korrektə edilməsilə bağlıdır.

Suqgestiv qabiliyyət Bu, təhsil alanlara təlqinedici, iradi-emosional təsir göstərməkdə ifadə olunur.

Perseptiv qabiliyyət – təhsil alanlara iradi-emosional təsir göstərməklə onların nüfuzunu qazanmaqda özünü göstərir. Avtoritar qabiliyyət müəllimin bir sıra kompleks keyfiyyətləri, xüsusən də qətiyyət, təkidlili, dözümlülük, tələbkərlilik və digər iradi keyfiyyətləri, yetirmələrinin təhsil və tərbiyəsi üçün məsuliyyət hissi, özünə inam kimi şəxsi psixi xüsusiyyətlərlə sıx vəhdətdədir.

Qnostik qabiliyyət dedikdə, müəllimin ixtisas fəaliyyətinin əsasını təşkil edən bilik və bacarıqlar sisteminə dərinlən bələd olması başa düşülür. Təlim-idrak fəaliyyətinin effektivliyini təmin edən amillərin müəyyənələnməsi, fərziyyənin irəli sürülməsi və yoxlanılması, ziddiyyətlərin aşkarlanması və həll edilməsi, alınan nəticələrə tənqidi münasibət – qnostik qabiliyyətlərlə bağlıdır. Qnostik qabiliyyət pedaqoji nəzəriyyəyə dərinlən bələd olması başa düşülür. Təlim-idrak fəaliyyətinin effektivliyini təmin edən amillərin müəyyənələndirilməsi, fərziyyənin irəli sürülməsi və yoxlanılması, ziddiyyətlərin aşkarlanması və həll edilməsi, alınan nəticələrə tənqidi münasibət – qnostik qabiliyyətlərlə bağlıdır. Qnostik qabiliyyət pedaqoji nəzəriyyəyə dərinlən bələd olmaq və ondan yaradıcı şəkildə istifadə etmək, qabaqcıl təcrübəni öyrənib ümumiləşdirmək, elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, təkcə öz fənnini deyil, onun tədrisi metodikasını və habelə psixologiyanı dərinlən bilmək, elmi yenilikləri müntəzəm izləmək və innovasiyaları təhsilin məzmununa daxil etmək bacarıqları ilə müəyyənəlişir. Pedaqoji fəaliyyətə yaradıcı münasibət və

təlim-tərbiyənin ən yeni metodlarından səmərəli surətdə istifadə olunması müəllimin qnostik qabiliyyətlərinin göstəricisidir [3, 103-104]. Pedaqoji qabiliyyətlər bir-biri ilə sıx əlaqədə həyata keçirilir. Bu qabiliyyətlərin hər birinin özünəməxsus tərəfləri müəllimin fəaliyyətində özünü göstərir.

Sürətlə dəyişən cəmiyyətdə müasir iqtisadiyyat insanın qarşısına sosial-mənəvi və peşə seçimini həyata keçirmək üçün ciddi tələblər qoyur. Bu baxımdan müəllim kadrlarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsində hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki müasir müəllim yüksək peşəkarlıq qabiliyyətləri ilə seçilməli, milli və ümumbəşəri dəyərlərin daşıyıcısı olmaqla şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərə bilməlidir. Müəllimin peşə səriştəliliyinin təmin olunması üçün proqramların nəzərə alınması vacibdir. Bütün bunlar özündə XXI əsr təhsili üçün səriştəli, yüksək səviyyəli peşəkar müəllimlərin hazırlanmasına yeni yanaşmaların axtarılması, pedaqoji təhsilin keyfiyyətə yenilənməsi məsələləri ilə ehtiva edir. Bütün bunlarla bərabər, müəllim fəaliyyətinin uğurlu göstəriciləri sırasında tələbə-müəllim əməkdaşlığı, dərs prosesində əlverişli emosional mühitin yaradılması, tələbələrdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafına yönəldilmiş motivasiyanın formalaşdırılması məsələləri də qeyd edilməlidir.

Müəllim təlim prosesinin, çoxsaylı tədris situasiyalarının yaradıcısı və müəllifidir. Ali təhsil müəsisələrinə qəbul olan bakalavrların yüksək səviyyədə peşə keyfiyyətlərinə yiyələnməsi gələcək nəslin intellekt və qabiliyyətini müəyyən edir. Göründüyü kimi zəncirvari şəkildə bir-birini izləyən bu struktur bizim cəmiyyətin ziyalı təbəqəsinin təşkilinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Alışov M.Ə. Təhsil və cəmiyyət: Təhsil islahatlarının dinamikası. Bakı, 2020, 222 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. 3-cü cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 346 s.
3. Əhmədov H.H. Azərbaycan Təhsilinin İnkişafı Strategiyası. Bakı, Elm, 2010. 799 s.
4. Rüstəmov F.A. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, Nurlan, 2007, 576 s.

Summary

The article talks about teacher ability. To be a great teacher, you should be an effective communicator and a critical thinker. Teacher should also exhibit patience, organization and creativity. The schools to which you are applying will want to see these traits along with a genuine desire to better the lives of students in lasting and meaningful ways.

Касимова Майя Мехди гызы

**Бакинский славянский университет, доктор философии по филологии,
доцент**

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРИЕМА – «ПОТОКА СОЗНАНИЯ» В РАСКРЫТИИ ЧЕРТ НАЦИОНАЛЬНОГО ТИПА ГЕРОЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА Ч.ГУСЕЙНОВА)

Ключевые слова: национальный тип характера, менталитет, колорит, тип мышления, быт, азербайджанская литература.

Key words: national type of character, mentality, color, type of thinking, way of life, Azerbaijani literature.

Творчество нашего современника, в настоящее время проживающего в Израиле, Ч.Гусейнова представляет собой яркое и своеобразное явление современной русской и

азербайджанской литературы. О себе писатель впервые заявил в начале 60-х годов первой повестью «Моя сестра» (1961) и стал известен как мастер небольших рассказов и повестей. В дальнейшем он будет целиком и полностью посвящать свое творчество истории азербайджанской нации и ее героям. Ч.Гусейнов сумел создать великолепный образец исторического романа «Фатальный Фатали», как и Натиг Расулзаде, который создал свой исторический роман «Хонхары». В этот список можно добавить и К.Абдуллу, создателя исторического романа о дастане Деде Коркуд, что в свою очередь дало начало новому типу исторического романа в литературном процессе Азербайджана второй половины XX века.

Уже в начале 70-х годов XX века началось комплексное системно-аналитическое изучение романов Ч.Гусейнова (С.Ассадуллаев, С.Чуприн, П.Ульяшов, В.Колмановский, А.Марченко, С.Андреева, Н.Ивашова, Ш.А.Мазанаева, Е.Тведиева, К.К.Султанова, Э.Шафранская и др.); для полного списка следует отнести и ряд диссертаций: «Характер и конфликт в романах Ч.Г.Гусейнова» Ф.Фархатова, М.К.Иманова, «Психологизм в современной азербайджанской прозе (1960-1980)» Ш.А.Керамова, «Жанрово-стилевое своеобразие романов Ч.Г.Гусейнова «Магомед, Мамед, Мамиш» и «Семейные тайны» Э.С.Бабаевой др.

По мнению исследователя проблемы национального и интернационального Г.Ломидзе в новых поисках писателей в жанре исторической прозы особенно заметно их новаторство «в проекции великого пятидесятилетнего исторического пути нашего советского общества» (3, 6) Общие тенденции в обновлении идеологических и эстетических установок социалистического реализма в дальнейшем определяют проблематику исторических и современных произведений Ч.Гусейнова и их жанровое и стиливое своеобразие. Однако, только с 70-х гг. жанр исторической повести и романа в его творчестве стал приобретать романские признаки в связи с тем, что им были освоены традиции постмодернизма, способствующие выражению новых жизненных сфер с целью обладания новой проблематикой в поисках выразительных возможностей для создания полноценного художественного произведения. При этом самобытность в его трактовке национального менталитета и локусов колорита национальных деталей окружающей героев действительности стало проявляться через отображение национальных черт в характере и поведении его героев, на материале сюжета его современных и исторических романов и повестей.

Ч.Гусейнов, создавая свои романы и повести, одним из первых в литературном процессе второй половины XX – начала XXI века стал опираться на художественный прием «поток сознания». «Бурный поток» лиц и событий в его романе «Магомед, Мамед, Мамиш», удостоенного ряда премий, был вызван вторжением писателя в судьбу своего героя, окруженного большим количеством родственников. Включая огромное количество персонажей-родственников в сюжет романа, писатель создает национальный колорит в описании жизни и судьбы своего героя. Отчасти обращением к художественному приему – «поток сознания» в этом романе был реализован его авторский замысел – раскрыть черты национального типа героя, его мысли и переживания.

Осознавая всю трудность в достижении выдвинутой им задачи – показать азербайджанский тип национального героя, писатель, опираясь на вымышленные и реальные события времени, в романе «Магомед, Мамед, Мамиш», ставит самые разнообразные проблемы, при создании национальных черт героя. При чтении его романа «Магомед, Мамед, Мамиш» поражает насыщенность описаний национальных норм поведения азербайджанца. Автор, даже опирается на многочисленные пословицы, типа (куда иголка, туда и нитка), с целью подчеркнуть локусы национального колорита в описании жизни своего героя, что существенно обогащает облик Мамиша, названного в романе «джигитом восточных сказок». Приводит писатель и сказку бабушки Мамиша о плешивом, влюбившемся в шахскую красавицу.

Вокруг Мамиша большое количество родственников что можно даже запутаться при знакомстве с ними. Каждый из них что-то советует Мамишу, принимая самое активное

участие в его жизни и судьбе. Мы узнаем, что после армии он вначале приезжает к отцу и что он сдал последний экзамен по Бурению нефтяных скважин и что вся его дальнейшая жизнь племянника Хасая будет связана с его работой и новыми друзьями: Сергеем, мастером Гаем, бурильщиком Селимом грозой квартала из Крепости.

В индивидуальном стиле писателя по-своему будут раскрываться черты самого времени, включающие в сюжет романа даже особенности национальных обычаев: «самому младшему обрезание сделали, и он обвязан цветастым полотном, пока не заживет ранка» (1, 17). Внутренний конфликт, возникающий в жизни героев писателя, отраженный в напряженных духовных поисках Мамиша и исторического героя Фатали будет раскрываться в условиях лицемерия, фальши и потребительства окружающей среды. В романе «Семейные тайны», как и в романе «Магомед, Мамед, Мамиш» на современном и близком для автора материале – изображение одной азербайджанской семьи Аббасовых будет показана семейная жизнь и судьба ее членов и членов семьи Мамиша.

Э.Шафранская, сопоставляя содержание романа «Семейные тайны» с романом Салтыкова-Щедрина «Господа Головлевы» приходит к выводу, что уже самим названием роман заявил о своем жанровом своеобразии. Если «скрепами» семьи Головлевых оставались только деньги, «куски» и «покостья», то в семье Аббасовых: глава клана умело обрывает всяческие родственные связи со своей родной сестрой, и с другими близкими родственниками, когда появляется угроза ее репутации, дабы сохранить «честь: и «святыню» семьи (4, 22).

Опираясь на традицию чистоты семейного клана через отношение семьи Аббасовых к своим родственникам писателем был обрисован механизм разложения семейных отношений во имя сохранения социального статуса семьи, что показано и в романе «Магомед, Мамед, Мамиш». В процессе анализа романа «Семейные тайны» Э.Шафранская пишет, что, рисуя «содружество» людей, связанных одной «родственной» веревочкой, Ч.Гусейнов, как и М.Е. Салтыков-Щедрин объективно показывает в личине семьи Аббасовых «свору», приспособленцев, хапуг и рвачей.

В 70-е годы XX века мнение о Ч. Гусейнове гласило, что писателю удалось в своих произведениях «дать более резкую критику, чем это было у его собратьев по перу, сорвать маску со многих постыдных тайн нашей действительности, может быть, оказаться смелее и последовательней их» (с 69). Имидж «обличителя тайн», Ч.Гусейнову, – как отмечала, в свое время проф. З.Велиева, – уже давно утвердили читателя в мнении о том, что перед ним сложный, мыслящий и остросовременный писатель, который станет одним из крупнейших среди русскоязычных азербайджанских писателей. Возможно на этом основании, его творчество в пространстве послевоенной азербайджанской прозы, стало стоять особняком, чему способствовал своеобразный стиль повествования, жанр его исторических произведений, носящих своеобразное авторское название, особенности композиции его произведений, что вкуче «позволило ему преодолеть наблюдающийся в азербайджанской литературе кризис романа как жанра (2, 68).

«Художественный прием, или одновременно стремление посмотреть на азербайджанский быт глазами русского читателя» (2, 69), – по мысли З.Велиевой, делает его «ближе русскому человеку, но одновременно отдаляет от азербайджанца, создает иллюзию рассказа чужака. Это мы и называем балансирование на грани» (2, 69). В его глубоко укорененной национально-художественной позиции просвечивает неотступная мысль о долге перед прошлым и будущим азербайджанского народа. И, чтобы наиболее зримо показать мысли и переживания своих героев, писатель одним из первых вводит в практику азербайджанского повествования «поток художественного сознания», что позволило ему значительно углубить психологическую трактовку в обрисовке поведения своих героев и персонажей, наряду с такими художниками русскоязычной азербайджанской прозы, как Анар, Ю.Самедоглу, Н.Расулзаде.

Рисуя уклад эпохи в конкретных восточных деталях ежедневной жизни, писатель тем самым, выделяет черты присущие азербайджанскому народу: мудрость, сообразительность, терпеливость, смелость, как и веру его в будущее своей нации. Сюжет романов «Магомед, Мамед, Мамиш» и «Семейные тайны» пронизывает «внутренний монолог, ассоциативный стиль, статический психологический анализ в осмыслении морально-нравственных проблем, что сразу же вызывает интерес к роману, как к произведениям с высокой художественной ценностью.

Через «поток сознания» героя в современно-историческом пространстве сюжетов его романов, наряду с фантастическим и реальным стилем повествования, раскрывался внутренний мир азербайджанского героя. При этом в мировоззренческой позиции автора, обнаружилось его национально-образное мышление, опирающееся на творческие взаимовлияния традиций многонациональных писателей в выражении проблемы национального и интернационального с проекцией на историю нации. Тем самым писатель в литературном процессе второй половины XX века показал широкие возможности для самораскрытия поведения современного и исторического героя. Его стилевые новации стали способствовать художественному возмужанию жанра национальной современной и исторической прозы, насыщая ее идеями национальной независимости и суверенитета, приближая и укрупняя при этом объект современного и исторического повествования. Поэтика его творчества, наделённая чувствами исторической памяти, генетически составляющая первооснову этической системы его романов и повестей в постановке национальных черт современных и исторических героев выявляла в своей основе способность постигать тайны исторического и современного бытия и соотносить при этом с ним поведение и поступки героя.

В результате насыщения романа «Фатальный Фатали» историческими и восточными локусами, как и современными деталями в сюжетной канве исторического повествования проявилось влияние национальных традиций на формирование мировоззрения писателя, творчество которого твердо опиралось на национальные традиции русской и азербайджанской классической литературы, представляемого в эволюции проблемы, как тип источника, дающего стимулы для дальнейшего развития азербайджанского типа национального характера современника.

Опираясь на творческие завоевания Ч.Гусейнова русские и русскоязычные азербайджанские писатели в дальнейшем стали прибегать к индивидуальной концепции в отображении черт национального и интернационального типа героя по отношению к русской и азербайджанской действительности. Не видя иного пути в решении задачи создания единого «своего» и «общего», «национального» и «интернационального», Ч.Гусейнов при создании исторического романа «Фатальный Фатали» определил для себя ведущее направление в концепции «национального и интернационального». Прежде всего он сумел обозначить в многообразии художественно-эстетических форм, свой стиль повествования, названный им «ассоциативным», справедливо считая, что он несет в себе новые способы познания и организации все более усложняющихся связей характеров и обстоятельств с самой национальной действительностью.

Насыщая содержание своих современных и исторических произведений идеями национальной независимости и суверенитета, Ч.Гусейнов приближал и укрупнял при этом объект современного и исторического повествования. Новаторские стилевые новации стали способствовать художественному возмужанию жанра национальной современной и исторической прозы. Поэтика его творчества, наделенная чувствами исторической памяти, генетически составляющая первооснову этнической системы персонажей в историческом и современном повествовании, заявляла в своей основе о способности писателя постигать тайны исторического и современного бытия и соотносить при этом поведение и поступки своего героя с жизнью нации.

Поиски новых художественных приемов при создании образа главного исторического персонажа Фатали в сюжетно-композиционной структуре романа «Фатальный Фатали» и «Магомед, Мамед, Мамиш», объяснялись стремлением писателя выработать новые тенденции в трактовке черт национального современного и исторического типа героя. Обеспокоенный судьбой своей нации в процессе отображения чувств и переживаний героя Фатали и Мамиша, писатель также опирался на художественный прием «поток сознания», создавая идейно-тематическую и сюжетно-композиционную структуру современного и исторического повествования, характерную для национальной литературы.

Созданная русскоязычным киргизским писателем Ч.Айтматовым философия и история своего народа, выраженная в сказочно-фантастической форме, становилась национальным заветом для писателей будущего поколения. Новаторство художественной прозы Айтматова, в отличие от Ч.Гусейнова, стоящего в своем повествовании на грани многоликого влияния традиций восточных и фольклорных элементов, также повлияло на поэтику многонациональной литературы.

Ч.Гусейнову, в отличие от романов и повестей Ч.Айтматова, удалось в своем историческом и современном романе наиболее полно и последовательно воплотить национально своеобразные черты характера Фатали и Мамиша в жизни которых важную роль стала играть задача возрождения нравственности в духовном мире азербайджанского народа. Настойчиво проводя в жизнь своего народа тезис о его национально-самобытном явлении, творчество Ч.Гусейнова предстает в многообразии русских классических, многонациональных и азербайджанских традиций, в переплетении многоцветия национальных и интернациональных красок при воссоздании образа великого азербайджанского писателя и просветителя Мирза Фатали, и современного героя Мамиша.

Литература

1. Гусейнов Чингиз. «Семейные тайны». Романы, повесть. М.: Известия, 1987.
2. Велиева З.А. Поэтический феномен русской и азербайджанской прозы 60-80-х годов XX века. Баку: Kitab aləmi, 2006, 260 с.
3. Личность героя и трагедия морального одиночества в произведениях Ч.Гусейнова // Вопросы теории и истории литературы. Баку, 1995, с. 20-23.
4. Ломидзе Г.И. Интернациональное и национальное в советской литературе // Проблемы взаимосвязи и взаимообогащения литературы и искусства народов СССР. М.: Мысль, 1968, с. 3-33.
5. Шафранская Э.Ф. Создание национального характера в творчестве русскоязычных писателей (на материале прозы Т.Пулатова, Ч.Гусейнова, А.Алимжанова // Автореф. канд. дисс. Ташкент, 1988, 27 с.

Summary

The article is devoted to the analysis of the artistic technique of the "stream of consciousness" based on the material of the novel by Ch.Huseynov "Magomed, Mamed, Mamish" and "Fatal Fatali". It reveals the universal views on the life of the hero-contemporary Mamish and the historical hero Fatali. It is noted that Ch.Huseynov, by his appeal to the artistic technique of the "stream of consciousness", in contrast to the Russian-speaking Azerbaijani writers Anar, Yu.Samedogly, N.Rasulzade, contributed to the attention of readers to the formulation of national traits in the character of the hero-contemporary and historical hero. Ch.Huseynov not only manages to introduce this artistic technique into the structure of the plot of his novels and novellas, but also to contribute to the disclosure of his view of the unfolding events in the national space of the life of his heroes.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSUNUN BƏDİİ DƏRKİ (A.BARBÜSUN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Açar sözlər: müharibə mövzusu, fransız ədəbiyyatı, roman, qəhrəman problemi, müxbir qeydləri

Key words: war theme, French literature, novel, hero problem, novel. correspondent records

Birinci Dünya müharibəsi XX əsrin birinci yarısında incəsənətin başlıca mövzusa çevrilmişdi. Müharibə Anri Barbüs, Riçard Oldinqton, Ernest Heminqvey və s. kimi yazıçıların talelərini müəyyənləşdirdi, onların bədii fərdiliklərini formalaşdırdı, Avropa ölkələri yazıçılarının yaradıcılığına böyük təsir göstərdi. XX əsrin ilk şairlərindən olan Qiyom Apolliner müharibədə ölümcül yaralanmışdı.

Birmənalı olaraq müharibələr təcavüzkar xarakter daşıyır. Bu mənada Birinci Dünya müharibəsi də istisna deyildir: bu müharibənin iştirakçısı olan ölkələrin hər birinin hökumətləri sərhədlərinin və təsir dairələrinin genişlənməsini düşünür, öz maraqlarını güdürdülər. Hər bir ölkə üçün bu müharibənin şərtləri və nəticələri müxtəlif idi. Lakin Birinci Dünya müharibəsinin müxtəlif ədəbiyyatlarda bədii təəcəssümü həm problem və pafos cəhətdən, həm də poetikada ümumi, tipoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Avropa ədəbiyyatlarının demək olar ki, hər birində müşahidə olunan müharibənin epik bədii dərkə Roje Marten du Qarin, Romen Rollanın, Leonhard Frankın, Arnold Sveyqin əsərləri üçün səciyyəvidir.

Dünya ədəbiyyatında müharibəyə yanaşma fərqli olmuşdur. Məsələn, "itirilmiş nəsil" yazıçılarının əsərlərində müharibənin təsviri bədbinlik və ümitsizlik motivləri ilə müşahidə olunur. Lakin onlardan fərqli olaraq A.Barbüs müharibəni fərqli mövqedən göstərmişdir: yazıçı "Od içində" romanında onun inqilabi mahiyyətini əks etdirmişdi.

A.Barbüs fransız ədəbiyyatında və ümumən dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Realizmin görkəmli nümayəndəsi olan ədib müharibəyə nifrət edirdi. Yaşına və sağlığına görə müharibəyə yararsız olmasına baxmayaraq Barbüs cəbhəyə yollanır. O illərdə fransızların əksəriyyəti kimi, o da, Fransanı militarist Almanıyanın qurbanı olduğuna inanırdı və onu sadə əsgər qismində ön cəbhəyə göndərilməsini tələb edirdi. O, müharibənin həqiqi üzünü görürdü. Ədib realizm yolunu seçərək, müharibədən inqilabi çıxış imkanlarına inanırdı.

A.Barbüs dünya ədəbiyyatında roman janrının yeni tipini yaratmışdı. Müharibənin həqiqi üzünü göstərən və yazıçının yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutan "Od içində" əsərinin qəhrəmanları, eynilə onun "Aydınlıq" romanında olduğu kimi, avtobioqrafik səciyyə daşıyırlar: yalan illüziyalarla vidalaşan qəhrəmanlar alovlardan keçərək aydınlığa çıxırlar; bu isə yazıçı üçün həqiqət və düzgünlüyə bərabərdir.

A.Barbüs "Od içində" romanını 1915-ci ilin dekabrında hospitalda yazmağa başlamış, altı ay müddətində əsəri bitirərək, ilk dəfə 1916-cı ilin avqustunda "Evr" qəzetində dərc etdirmişdir. Həmin ilin oktyabrında isə müəllif bu romana görə Qonkur mükafatına layiq görülmüşdür. Romanın qəzetdə ilk nəşri zamanı əsərin müharibə əleyhinə pafosunu senzuranın ixtisarlara zəiflətməmişdi. Lakin buna baxmayaraq, "Od içində" əsəri nəinki Fransada, ümumən Avropada rezonans doğurmuş və dünya ədəbiyyatı tarixinə müharibə romantikasını ifşa edən və müharibə haqqında həqiqətləri söyləyən bir kitab kimi daxil olmuşdu.

A.Barbüsün romanına iki müqəddimə yazan M.Qorki qeyd edirdi ki, "Barbüs müharibənin gündəlik həyatını əks etdirib; o, müharibəni heç bir günahı olmayan, daha dəqiq isə ağılsızlıqdan başqa heç bir günahı olmayan ağır və çirkli bir iş kimi, qarşılıqlı qırğın kimi təsvir edib" (4, 4).

"Od içində" romanının əsasını Barbüsün müntəzəm yazdığı müxbir qeydləri təşkil edir ki, bu da kitabın janr özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirdi.

Romanın "Alayın gündəliyi" adlı başlığında ithaf sözləri əks olunur: "119 hündürlüyündə olan və yanımda vəfat edən yoldaşlarımın xatirəsinə". Bununla da müəllif kitabının qərəzsiz və təsvir olunan hadisələrin həqiqətə uyğunluğunu vurğulayır. Roman ardıcıl inkişaf edən süjet xəttinə malik deyil, o ayrı-ayrı epizod-oçerklərdən ibarətdir. Onlar isə öz növbəsində bir növ bir-birinə birləşərək "... sanki hansısa bütövü tamamlayır". Romanın iyirmi dörd fəslində Barbüsün novella janrının mahir ustası olduğunu xatırladan bir çox kiçik müstəqil fraqmentlər vardır.

Barbüsün əvvəlki əsərlərində həqiqəti əks etdirən, hər kəsdən və hər şeydən üstün duran "yeganə" qəhrəman obrazını müşahidə etmək olar. Lakin burada baş qəhrəman obrazı yoxdur. Bir əsgər kütləsi, bir alay vardır – "Od içində"nin qəhrəmanları. Bunlar sadə insanlardır, "əsasən əkinçilər və fəhlələr"in üç nəslidir: kömürçülər Poterlo və Beküv, avtomobillərin boyaqçısı Tirluar, futlyar emalatxanasında işləyən kapral Bertran, qayıqçı Fuyyad, əczaçı Andre Menil, kəndli Lamyuz və s. Bunlar sadə əsgərlərdir. "Bu müharibədə, demək olar ki, ziyalı-aktyorlar, rəssam və ya varlılar yoxdur: onlara nadir hallarda, yaxud yalnız zabit geyimini geyindiği hallarda rast gəlinir", – deyər müəllif özünü alayın nümayəndələri ilə eyniləşdirərək, satqınlığa, xüsusən ziyalıların xəyanətinə dözümsüzdür (1, 179). Yazıcının romanın lap əvvəlində elədiyi bu müşahidəsi əsərin sonrakı səhifələrində iki Fransa mövzusunda çevrilir: birincisi, arxa cəbhədə "qurcalanan" və müharibədən yaxşı qazanan, həyata çəhrayı əynəklərlə baxan Fransa, ikincisi isə fit verən güllələrin altında, palçıqda və suda vətəninə müdafiə edən, buna inanan, əslində isə xalqa yad olan hakimiyyət sahiblərinin maraqlarına görə ölənlərin Fransası.

Hadisələr hekayəçinin – Barbüsün və alayın adından təsvir edilir. Görünür ki, yazıçı artıq alayın taleyini öz taleyindən ayırmır. Barbüs öz qəhrəmanlarından heç birini irəli sürmür, əsərinin qəhrəmanı etmir, lakin onların fərdiləşməsi və özünəməxsusluğu personajların parlaq portreti və dilinin xarakteristikası ilə vurğulanır. Hətta epizodik obrazların təsvirində sxematizm yoxdur, çünki müəllif ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə təsvir edə bilir. Romen Rollan qeyd edirdi ki, "hər kəsin (personajların – qeyd bizimdir) düzgün və dəqiq cızılmış konturları vardır ki, onları gördükdə siz qəhrəmanı başqaları ilə qarışdırma bilməzsiniz" (3, 124).

"Od içində" romanı mürəkkəb bədii palitralı əsəridir: o, lirik və eyni zamanda natiralistik əsərdir; burada sosial və psixoloji təhlili özünə tabe edən publisistik (qəzet) aspekt üstünlük təşkil edir.

Əsərdəki hadisələrin səmimi və həqiqi təsviri onun dilində də özünü göstərir. Barbüs əsgər jarqonundan və yerli dialekt sözlərdən geniş istifadə edir. O, qəhrəmanların dilinə "kobud" sözləri də daxil edir. "Evr" qəzetində romanın dərc olunması zamanı Barbüs üçün öz qəhrəmanları olan əsgərlərin dilinin təbiiliyini, onun parlaqlığını və doğruluğunu, əsgər jarqonunu qoruyub saxlamaq xeyli çətin idi. Redaktorlar dili düzəltməyə, onu "layiqli" etməyə, "kəskin sözləri", kəsərlə ifadələri əsərdən çıxarmağa, mətni rəngsiz etməyə çalışdılar.

"Od içində" – müharibə haqqında qeyri-adi bir kitabdır. Burada döyüş və ya hər hansı bir möhtəşəm səhnələr çox deyil. Barbüsün kitabında imperialist müharibəsinin "amansız həqiqətləri" (M.Qorki) – hər şeydən əvvəl "sadə əsgərin həddindən ağır zəhməti" (Barbüs cəbhədən belə yazırdı), səngərlərdə onun günlərlə "yaşaması" (çürüməsi), çirkaba, soyuğa, vəhşi həyata məhkum olması öz əksini tapır. Müharibə – insanların və insanın yaratdığı dəyərlərin məhv edilməsi, hər şeyin vahid məxrəcə – təhlükəli, qorxunc, kimsəsiz "qanlı düzənliyə" – gətirilməsidir. Bu obraz artıq romanın əvvəlindən gözümüzün önündə canlanır.

"Od içində" əsərinin artıq ilk səhifələri bu romanı müharibəni tərənnüm edən imperialist ədəbiyyatdan fərqləndirir. Mərmə və səngərlər ilə qazılmış, palçıqla dolu torpaq səhraya, "qurumuş sahə"yə çevrilmişdir. Əsərdəki hadisələr bu fonda cərəyan edir. Barbüsün göstərdiyi kimi, müharibə "parada bənzər bir hücum deyil, dalğalanan bayraqlar altında mübarizə deyil, hətta qəzəb və qışqırıqlardan ibarət əlbəyaxa döyüş deyildir; müharibə dəhşətli, fəvqəltəbii yorğunluqdur, belinə qədər çirkəbli su və palçıqdır, bit və iyrəclikdir. Müharibə qurumuş və kif bağlamış simalar, yaralanmış bədənələr və torpağın üzünə çıxan meyitlərə bənzəməyən insan cəsədləridir. Bəli, müharibə – gümüş kimi parıldayan süngü deyil, dəhşətli dramlarla müşahidə olunan bəlalərin sonsuz yeknəsəqliyidir" (1, 186). Elə bil ki, müharibə insanların yabanılaşmasına, vəhşiləşməsinə şərait yaratmışdı: "axı biz heyvanlar kimi yaşayırıq", - qəhrəmanlardan biri söyləyir (1, 187).

Təsadüfi deyildir ki, əsərin ikinci fəslində Barbüs qəhrəmanlarını tarixdən əvvəl yaşamış "qədim canlılar" kimi və vəhşilərin qəribə geyimlərində təsvir edir. Bənzərliyi tamamlamaq üçün yazıçı qəhrəmanın səngərdə tapdığı qədim baltanı əlində silkələməsi səhnəsini təsvir edir. Bütün olanlara baxmayaraq, müharibə insanlarda insaniyyəti məhv etməmişdir. Əsgərlər daim hərbi həyatları ilə bağlı hər şeyi düşünürlər. İnsanları parçalayan, "hər kəs özü üçün", "yalnız yaşamaq üçün" kimi düşünməyə məcbur edən müharibə, insanlarda yoldaşlıq, nəciblik hisslərini məhv edə bilməmişdi. Dinc həyat, doğma ev həsrəti, müharibəyə nifrət Barbüsün təsvir etdiyi bütün əsgərlərə xasdır.

Müharibə alovundan keçən əsgərlər onun mahiyyətini, səbəblərini dərk etməyə başlayırlar. "Od içində" əsərinin dəyəri yalnız müharibə dəhşətlərinin həqiqi mənzərəsinin təsvirində deyil, həm də və daha çox – əsgərlərin, "bir-birinin üstünə cinayətkarcasına atılmış otuz milyon qulun" tədricən müharibənin mahiyyətini dərk etməsinin göstərilməsindədir (3, 141). İmperialist müharibəsinin dəhşətlərinin təsviri Barbüs üçün məqsəd deyildir. Onun üçün əsas – müharibə içində olan insanı, müharibə və insan münasibətini, qanlı qırğınların dəhşətli gerçəkliyi ilə qarşılaşan insanın gəldiyi nəticələri göstərmək idi.

Romanın əsas ideyası – əsgər kütləsinin müharibəni dərk etməsi – əsasən, "şəfəq", "gözqamaşdırıcı atlı döyüşçülərin görüntüləri", "od" kimi yadda qalan simvollarla istifadə etməklə publisistik şəkildə reallaşır. Sonuncu simvol olan "od" kitabın adında da işlədilmişdir və Barbüs bu haqda öz həyat yoldaşına məktubunda yazırdı: "od" həm müharibə, həm də müharibənin törətdiyi inqilab deməkdir" (2, 123).

"Od içində"nin son səhifələrinə polifoniya xasdır. Əsərdə hər hansı bir qəhrəman deyil, kütlə danışır. Roman boyunca əsgərlərin obrazları (kifayət qədər parlaq olsalar da) müəllif tərəfindən qəsdən fərqləndirilmir: onlar bir çoxları kimi idilər. Burada, müəllif birbaşa kütlənin səsinə (mövqeyinə) çatdırmaq üçün, təxisi (şəxsləndirməni) zəiflədir. Paradinin müharibə haqqında başlatdığı söhbətə adsız və naməlum əsgərlər qoşulurdu.

Romanda kütlənin oyanması göstərilir. Milyonlarla əsgər müharibəyə son qoyulmasının zəruriliyi barədə fikirlərə qoşulur, onlar dərk etməyə başlayır ki, kapitalistlərin mənfəəti nəminə bir-birini öldürməyə məcbur ediliblər, müharibənin "materialı" məhz onların özləridir. Əsgərlər bir-birindən fərqlənsələr də, onların hamısını birləşdirən müharibənin səbəbkarlarına qarşı qəzəb və nifrət hissidir.

Beləliklə, A.Barbüs müharibəyə fərqli mövqedən yanaşaraq "Od içində" romanında onun inqilabi mahiyyətini önə çəkmişdi.

Ədəbiyyat

1. Барбюс А. Огонь. М.: Эксмо, 2014, 480 с.
2. Горький М. Замечательный человек эпохи // М.Горький. Собрание сочинений в тридцати томах. Том 27. Статьи, доклады, речи, приветствия М.: ГИХЛ, 1953, 590 с.
3. История зарубежной литературы XX века. 1917-1945 // Под ред. Л.Г.Андреева. Леонид Григорьевич. М.: Высшая школа, 1980, 392 с.
4. Предисловие к книге А.Барбюса «В огне» // Барбюс А. Огонь. М.: Эксмо, 2014, 3-6 с.

Summary

The First World War became a cardinal theme of the art of the first half of the twentieth century, determined personal destinies and formed the artistic personalities of many writers. However, the artistic embodiment of the First World War in different literatures has common typological features both in problematics and pathos, and in poetics.

One of the writers in whose work the theme of war becomes the leading one was Henri Barbusse. His novel "Fire" is a characteristic work in this sense. Earlier in Barbusse's works, the "only" hero towered over everything, the hero whose experience seemed to be the truth. There is no

main character here. There is a soldier's mass, there is a platoon - heroes of "Fire". These are ordinary people.

The value of "Fire" is not only in a true picture of the horrors of war, but most of all – in showing the gradual enlightenment of soldiers. The depiction of the horrors of the imperialist war is not an end in itself for Barbusse. The main thing for him is a man at war, the conflict of war and man, the conclusions that this person comes to when faced with the terrible reality of a bloodbath. The main idea of the novel is an epiphany of the soldier's mass, which is realized mainly in a journalistic way. For Barbusse, "Fire" means both war and revolution, to which the war leads.

Quliyev İbrahim Nəsir oğlu
Bakı Slavyan Universiteti, dosent

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNİN TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ TƏHRİFLƏR

Açar sözlər: totalitar-ideoloji system, orijinal mətn, tərcümə, guşənişin, ideya, forma, məzmun

Keywords: totalitarian-ideological system, original text, translation, ascetic, idea, form, content

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərinin həm filoloji, həm də poetik tərcümələrinin əksəriyyəti sovet dövründə həyata keçirilmişdir. Tərcümələr üzərində vaxtilə ən istedadlı qələm sahibləri və mütəxəssisləri çalışsa da, dövrün qanunları, sovet totalitar-ideoloji sisteminin sərt qaydaları, yasaqları onların üzərində öz təsirini qoymuşdur. Poetik tərcümələr təkcə forma, bədii-estetik baxımından deyil, həm də ideya-məzmun baxımından təhrif edilir, bəzən isə orijinalda olmayan fikirlər Nizami əsərlərinə daxil edilirdi. Məqsəd Nizaminin yaradıcılığını sosialist ideyalarına uyğunlaşdırmaq, onlara inqilabi xarakter vermək idi. Təbii ki, buna görə kimisə ittiham etmək caiz deyil. İndi həmin beytlərdən bəziləri ilə bağlı fikrimizi bildirməyə çalışacağıq. “Xosrov və Şirin” poemasının جان دادن شیرین در دخمه خسرو bölməsində belə bir beyt var:

چو باشد مطرب زنگی و روسی

نشاید کرد ازین بهتر عروسی

Sətri tərcüməyə baxaq: *Zənci və rus mütribi olsa belə, bundan daha gözəl toy təsəvvür etmək olmaz.*

Nizami rus və zənci mütribləri arasında bir yaxınlıq gördüyü üçün birinci misrada onların sənətkarlarını misal gətirir. Amma tərcüməçi mətni mücərrədləşdirir və ümumləşdirərək “zənci və rusu” “dünya çalğıçıları” ifadəsi ilə edir.

Dünyada çalğıçı nə qədər ki, var

İnanma bundan gur bir toy qurular.

Heç bir ciddi dəyişiklik etmədən, qafiyə və sintaksisi saxlamaqla birinci misranı çox asanlıqla orijinala yaxınlaşdırmaq olar:

Zənci, rus mütribi nə qədər ki, var,

İnanma bundan gur bir toy qurular.

Yaxud,

نظامی اکدشی خلوت نشینست

که نیمی سرکه نیمی انگبینست

Həmin beyti Rəsul Rza aşağıdakı kimi çevirmişdir:

Bu ikdiş Nizami qərib haldadır,

Yarı sirkə dadır, yarı bal dadır.

Tərcümədə “xəlvətnəşin” sözü buraxıldığı üçün fikir təhrif edilib. Nizami guşənişin olduğunu qabardaraq onun üçün bu dünyanın sirkə, o biri dünyanın isə bal kimi şirin olduğunu diqqətə çatdırır.

Beyti orijinala yaxın şəkildə tərcümə etmək mümkündür.

Bir guşənişindir ikdiş Nizami,

Yarı sirkə kimi, yarı bal kimi.

“Sırlar xəzinəsi”ndən bir beytə fikir verək:

موی به مویت ز حیش تا طراز
تازی و ترک آمده در ترکتاز

(*Həbəşdən Təraza qədər (yəni ağ və qara) üst-üstə tökülmüş saçını*
Ərəb və türk (ordusu) talamağa gəlib)

Beytin Azərbaycan dilinə tərcüməsində Süleyman Rüstəm orijinaldan uzaqlaşdığı üçün söhbətin nədən getdiyi aydın olmur. Gəlin həmin beytin tərcüməsinə baxaq:

Saçın ağ, saçın qara... Başında səngərmə var?

Türk ordusu elə bil zəncilərlə çarpışar.

Dəqiq tərcümə isə belə olmalıdır.

Tüklər həbəşdən Təraza yanbayan

Türk və ərəb gəlmiş eləsin talan.

Yaxud “Xosrov və Şirin”də Xosrovun çəmənlə keyf eləməsi və cəzalanması hissəsində belə bir beyt var.

کنون گر خون صد مسکین بریزند
ز بند یک قراضه برنخیزد

Məlum olduğu kimi, “Xosrov və Şirin”in filoloji tərcüməsi Həmid Məmmədzaadəyə məxsusdur. Alim bu məşhur beyti aşağıdakı kimi çevirmişdir:

“İndi yüz məzlumun qanı axıdılrsa,

Heç bir damcı su da bənddən kənara axıdılmaz” [1, 59]

Poetik tərcümə də buna uyğundur.

İndi yüz yoxsulun tökülə qanı

Qeydinə qalacaq bir adam hanı

[1, 40]

Beytin ikinci misrasının həm filoloji tərcüməsində, həm də poetik tərcüməsində ciddi təhrifə yol verilmişdir.

“Ze bənd-e yek ğoraze bər nəxizəd”in “bənddən bir damcı da su kənara axıdılmaz” kimi tərcümə edilməsi tamamilə səhvdir və o, ümumiyyətlə, heç bir məna ifadə etmir. Tofiq Cəhangirov fars dilində “əz bənde-çizi bər xastən” idiomatik ifadəsinin “bir şeydən imtina etmək” mənasını verdiyini tutarlı şəkildə izah etmişdir [3, s.358]. “Ğoraze” isə “qızıl zərrəsi”, və yaxud da “qızıl tozu” deməkdir. Nizami demək istəyir ki, yüz məzlumun qanı axıdılrsa da, o, bir zərrə qızılından keçməz. Bu dövrün hökmdarlarının tamahkarlığına, acgözlüyünə işarə idi. Poetik tərcümədə beytin ikinci misrasındakı “Qeydinə qalacaq bir adam hanı?” misrası Nizaminin nəzərdə tutduğu fikri ifadə etmir. Bircə, beyti aşağıdakı kimi tərcümə etməklə onu orijinala daha yaxınlaşdırmaq olar:

İndi yüz yoxsulun qanın töksələr,

O, keçməz qızıldan bir zərrə qədər.

Yaxud,

Yüz miskin edilsə qanına qəltan,

O keçməz bir zərrə qızıl tozundan.

“Sırlar xəzinəsi”ndə belə bir beyt var:

پیرزنی را ستمی درگرفت

دست زد و دامن سنجر گرفت

(*Bir qarıya zülm edilmişdi,*

Əl atıb Səncərin ətəyindən tutdu).

Süleyman Rüstəmin tərcüməsində bu belə getmişdir:

Zülm edib bir qarıya çox uddurmuşdular qan

O da Sultan Səncərin tutaraq yaxasından...

Bir qarının hökmdarın yaxasından yapışması mümkün deyil, üstəlik, bir çox orta məktəb dərsliklərində bu əhvalatla bağlı Sultan Səncərin at üstündə şəkli verilmişdir. Bir qarı at üstündəki hökmdarın yaxasından necə yapışa bilər? Əlbəttə, ki, bu bir tərcümə xətasıdır, Nizami fars dilində “yaxa” demir, “ətək” deyir. Həmin misraları belə tərcümə etmək olar.

*Bir qarıya zülm eləmişlər yaman
Tutdu o da Səncərin balağından.
“Sirlər xəzinəsi”nin birinci cümləsi belədir:*

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هست کلید در گنج حکیم

(Bismillahir-rəhmanir-rəhim

həkimin xəzinəsinin qapısının açarıdır)

Bu beyt bir neçə dəfə müxtəlif şəkildə tərcümə edilib. Hətta professor Xəlil Yusifli bu beytin Rüstəm Əliyev tərəfindən edilmiş floloji tərcüməsində ciddi səhvə yol verildiyini bildirir. O yazır: “İkinci misra tərcümə edilərkən bütün sözlərin qarışılığı düzgün verilsə də, orijinalda tək halda işlənmiş “həkim” sözünün tərcümədə cəm halında verilməsi ilə məna təhrif olunmuşdur” [6, 368]. Professor haqlıdır, Nizami “həkiman” (yəni həkimlər) demir, həkim deyir və bu zaman o, hikmət sahibi olan Allahı nəzərdə tutur. Süleyman Rüstəm bu beyti tərcümə edərkən, “bismillahir-rəhmanir-rəhim”i də tərcümə etmiş və orijindən uzaqlaşmışdır. Ancaq Xəlil Yusiflinin özünün redaktoru olduğu Xəlil Rzanın tərcüməsində birinci misra düzgün olaraq olduğu kimi saxlanılsa da, ikinci misrada üslubi-məntiqi səhvə yol verilib.

Bismillahir-rəhmanir-rəhim.

Hikmət xəzinəsinə budur açar, ey həkim!

[5, 264]

Nizami əslində həkimə müraciət etmir, o, həkimin hikmət xəzinəsinin açarı barədə danışır və bismillahir-rəhmanir-rəhimin həkimin (yəni Allahın) xəzinəsinin qapısının açarı olduğunu bildirir. Həkimin xəzinəsi barədə həkimin özünə müracətə etməyin nə mənası var. Fikrimizcə, həmin beyti belə tərcümə etmək daha yaxşı olar:

Bismillahir-rəhmanir-rəhim

Xəznəsinin açarıdır həkimin.

“Sirlər xəzinəsi”nin girişindəki ikinci beytin tərcüməsində də dəqiqləşdirmə zəruridir.

فاتحه فکرت و ختم سخن

نام خدایست بر او ختم کن

Yəni “sənin düşüncənin başlanğıcı, sözünün sonu Allahın adıdır, onunla da (sözünü, fikrini) bitir”. Xəlil Rza Ulutürk bunu aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

Odur fikrin əvvəli, odur kəlamın sonu,

Nə iş görsən, Tanrının adıyla qurtar onu.

[4, 23]

Xəlil Rzanın tərcüməsi, əslində, Süleyman Rüstəmin tərcüməsindən bir o qədər fərqlənir. Özünüz tutuşdura bilərsiniz:

Düşüncənin əvvəli, hər sözün odur sonu,

Nə söyləsən, tanrının adıyla qurtar onu.

[4, 1]

Burada “nə iş görsən” sadəcə hecanı düzəltmək üçün işlənmişdir, çünki yuxarıdakı beytdə fəaliyyətin növü göstərilmişdir. Bu beyti də orijinala daha yaxın olmaqla səri bəhrində tərcümə etmək mümkündür.

Əvvəli fikrin və kəlamın sonu,

Tanrıdır, adıyla tamam et onu.

Yaxud

پیش وجود همه آیندگان

بیش بقای همه پائندگان

(Bütün mövcud olanlar yaranmazdan əvvəl (o, mövcud olub)

Bütün ölməzlərdən daha əbədi olan odur)

Beytin Süleyman Rüstəm tərəfindən edilmiş tərcüməsi həm strukturun gözlənilməsi, həm də fikrin çatdırılması baxımından qüsurlu olmaqla bərabər, bədii-poetik cəhətdən də zəifdir. Tərcüməçi beytə xeyli əlavə sözlər yükləməklə vəznə düzəldibse də, mənanı mürəkkəbləşdirib:

Əzəllərdən əzəldir onun varlıq hikməti,

Əbədlərdən əbəddir, çəkməz ədəm minnəti.

Birinci misradakı “hikmət”, ikinci misradakı “ədəm” sözləri mətnə artıqdır. Həm də mənə baxımından şeiri orijinaldan uzaqlaşdırır. Xüsusən, “Əbədlərdən əbəddir, çəkməz ədəm minnəti”nin nə demək olduğu oxucuya aydın olmur. Məncə, həmin beyti aşağıdakı kimi tərcümə etməklə həm vəzn-struktur baxımından, həm də fikir baxımından şeiri orijinala daha da yaxınlaşdırmaq olar.

Ey hamı varlıqdan əzəl var olan,

Ey bütün ölməzlərə sərdar olan.

Başqa bir beytə nəzər salaq:

سابقه سالار جهان قدم

مرسله پیوند گلوی قلم

(Qədim dünyanın karvanbaşı,

Qələmin boynuna boyunbağı taxan (odur).

Bu beyt Xəlil Rza Ulutürk tərəfindən aşağıdakı kimi tərcümə edilmişdir:

Qədim, sonsuz cahanı odur quran, saxlayan,

Qələmlərin boynuna boyunbağı bağlayan.

[5, 23] سابقه سالار “karvanbaşı”, “sarvan” deməkdir.

Şair onun qədimdən cahana sarvan olduğunu, yəni onu idarə etdiyini bildirir. Nizami obrazlar, fikrin yüksək poetik ifadəsi deməkdir. O, bununla özündən sonra gələn və onun mövzularında əsərlər yaradan yüzlərlə şairdən daha yüksəkdə dayanır. Nizaminin zəif beyti, epitetlər, təşbehsiz, təlmihsiz misrası yoxdur. Həmin obrazlar tərcümədə buraxıldığı halda, Nizami poetikası düzgün qiymətləndirilə bilməz. Və nəzərə alsaq ki, bu gün Nizami haqqında yazanların böyük əksəriyyəti məhz onu tərcümə dilində araşdırırla, onda mənzərə tam aydın olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz beyti aşağıdakı kimi tərcümə etmək olar:

Sarvan olub dünyanın ilkin çağı

Asib qələm boynuna boyunbağı.

Təbii ki, biz belə nümunələri çox gətirə bilərik, demək olar ki, şairin bütün əsərlərində məzmunu təhrif edilmiş beyt və misralara rast gəlmək olur və bir məqalədə onların hamısına toxunmaq mümkün deyil. Lakin hesab edirik ki, həmin qüsurları artıq aradan qaldırmaq zamanıdır. Çünki Azərbaycanın müstəqil olduğu indiki dövərdə şairin yaradıcılığına yeni baxış və tərcümələrin təkmilləşdirilməsinə xüsusi ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1981, 274 s.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1962, 312 s.
3. Nizami Gəncəvi -850. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1992, 358 s.
4. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, “Lider” nəşriyyat, 2004, 264 s.
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1947, 210 s.
6. Yusifli Xəlil. Nizami əsərlərinin tərcümə və tədqiqi haqqında // Nizami Gəncəvi-850, Bakı, Universitet nəşriyyatı, 1992, 368 s.

Summary

The article discusses translations of Nizami Ganjavi's works into Azerbaijani. Noting that Nizami's works were mainly translated during the Soviet period, the author points out that the political and ideological conjuncture of the period had an impact on these works, and as a result, many distortions were made. The article not only shows translation distortions, but also presents both line and new poetic translations of verses from the original.

Quliyeva Rəvanə Hacığa qızı
Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim
Şahbazova Nüşabə Şamil qızı
Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

RABİTƏLİ NİTQİN İNKİŞAFI YOLLARI

Açar sözlər: rabitəli nitqin inkişafı, düzgün tələffüz, mütaliənin rolu, nitqdə olan ləhcə ünsürlərinin aradan qaldırılması, şifahi və yazılı nitq, ifadə və inşa yazılar, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi.

Key words: development of communicative speech, correct pronunciation, the role of reading, the elimination of dialect elements in speech, oral and written speech, expressions and compositions, vocabulary enrichment.

Nitqin ictimai həyatda əhəmiyyəti çox böyükdür. Nitq inkişafı hər zaman müəllim və metodistlərin diqqət mərkəzində durmuş və indi də durmaqdadır. İnkişaf etmiş nitq məzmunul nitq deməkdir.

Nitqdə olan ləhcə ünsürləri aradan qaldırılmalıdır. Düzgün tələffüzə və zəngin nitqə malik üçün mütaliə əsas şərtlərdən biri olmalıdır. Oxunmuş ayrı-ayrı kitablar haqqında sərbəst fikir söyləmək, nəticələr çıxarmaq, bədii əsərlərdə qəhrəmanların söylədikləri məzmunlu və təsirli nitqləri dinləmək (məsələn, C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» əsərində İsgəndərin monoloqu) ifadəli nitqin bütün tələblərini gözləmək şərtilə təkrar etmək faydalıdır (1, 56).

Ümumiyyətlə, dil və nitq anlayışları bir-birinə son dərəcə bağlı anlayışlardır. Nitq dildən istifadə prosesidir.

Rabitəli nitq ən çox təlimlə bağlı olan anlayışdır, bacarıqlar sisteminə malik olan bir bölmədir. Nəzərə alsaq ki, nitq problemi Azərbaycan dilindən sistematik kursun öyrədilməsində başlıca problemlərdən biridir, onda rabitəli nitq bacarıqları formalaşdırmağın aktuallığı aydın olar.

Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə doğma dilimizin praktik dəyəri çox artmışdır. Müstəqilliyin əldə olunması, demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyulması sözün əsl mənasında dilimizə yeni həyat verdi, onun dövlət dili kimi daha da inkişaf etməsi və fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi üçün imkanlar yaratdı. Bu da hər bir Azərbaycan vətəndaşından rabitəli nitq bacarıqlarına yüksək səviyyədə yiyələnməyi tələb edir. Azərbaycan dili kursunun tədrisində rabitəli nitqə xüsusi yer ayrılır və 5 növ amil əsas götürülür:

1. Oxu
2. Mətnin qavranılması və təhlili
3. Mətni şifahi və yazılı ifadə etmək
4. Şifahi və yazılı şəkildə mətnlər tərtib etmək
5. Onları təkmilləşdirmək (1, 78).

Rabitəli nitq təliminin nəzəri əsasları 3 qrupa ayrılır: nitqin üslubları, nitqin məna-funksional tipləri (təsvir, mühakimə), mətnin əlamətləri.

Rabitəli nitq nitq inkişafı üzrə aparılan işin son mərhələsidir. Başqa sözlə, düzgün tələffüz və ifadəli oxu, lüğət ehtiyatının zənginləşməsi və düzgün cümlə qurmaq vərdislərinin inkişafı müəyyən mənada rabitəli nitqə hazırlıq mərhələsidir.

Rabitəli nitqə verilən əsas tələblər bunlardır: 1. Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Deyiləcək material yaxşı mənimsənilməlidir.

1. Söyləniləcək fikir müəyyən məntiqi ardıcılığa əsaslanmalıdır. Fikir ardıcılığı pozulduqda nitqdəki rabitə pozulur.
2. Dolğun məzmun və hadisələrin ardıcılığı grammatik, üslubi cəhətdən düzgün qurulmuş, leksik cəhətdən zəngin olan cümlələrlə ifadə olunmalı, hər bir sonrakı cümlə özündən əvvəlki cümlə ilə müəyyən məntiqi və sintaktik əlaqəyə girməli, onun mənasını tamamlamalıdır.
3. Rabitəli nitq prosesində əsas və ikinci dərəcəli hadisələr bir-birindən fərqləndirilməlidir. Əsas məsələ ön plana çəkilməlidir.

4. Rabitəli nitq üçün əsas şərtlərdən biri də əzbərçilikdən uzaq olmaq məsələsidir. Fikir sərbəst ifadə edilməlidir (2, 45).

Şifahi nitq insan cəmiyyəti ilə bir vaxtdan yaranmışsa, yazılı nitq cəmiyyətin müəyyən bir inkişaf mərhələsində meydana çıxmışdır. Hər bir kəs başqasına çatdıracağı fikri həm yazılı, həm də şifahi şəkildə düzgün ifadə etmək bacarığına malik olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rabitəli nitqin inkişafında yaradıcı yazıların xüsusi rolu vardır. Bu yazılar müşahidə aparmaq, hadisələrdən nəticə çıxarmaq, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək xüsusiyyətinə malikdir. Belə yaradıcı yazılar, əsasən inşalar ədəbiyyat dərslərində də aparılır. Lakin dil dərslərində aparılan yazıların özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, bu yazılar keçilən qrammatik materialların mənimsədilməsinə xidmət edir.

Haqqında danışılan yazılar (inşa, ifadə) öyrədici xarakter daşıyır.

Yaradıcı yazılarda müstəqillik, fəallıq artır.

Qrammatik ifadələr üçün mətnin ədəbiyyat dərsliyindən seçilməsi məqsədəuyğun sayılır. Belə olduqda dil və ədəbiyyat dərsləri arasında əlaqə yaranır, həm qrammatik material, həm də bədii əsər yaxşı öyrənilir.

Dil və üslub vərdişlərini, rabitəli nitqi inkişaf etdirmək üçün ifadənin müxtəlif növlərindən istifadə etmək olar. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərini, sadə cümlənin növlərini öyrədərkən belə yazılar aparmaq faydalıdır.

Publisistik üslubda yazılmış mətni bədii şəkllə salmaq da rabitəli nitqin dolğun və təsirli olmasına kömək edən amillərdir. Eyni fikir müxtəlif şəkillərdə çatdırıla bilər. Başqa sözlə, fikir həm publisistik, yeri gəldikdə həm də bədii üslub vasitəsilə verilə bilər.

Rabitəli nitq inkişafına yardımçı olan yaradıcı ifadələrin növlərindən biri də seçmə ifadələrdir. Seçmə ifadənin əsas məqsədi hadisələri qruplaşdırmaq, lazım olan hissəni yığcam və ya geniş şəkildə yazmaq bacarığını inkişaf etdirməkdir. Məsələn, hər hansı bir böyük hekayədən, povestdən müəyyən əsas cümlələri seçib yazmaq olar.

Rabitəli nitqdən danışarkən qrammatik inşaları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə inşaların bir qrupu şəkil üzrə aparılır. Bunlar fəallıq və müstəqilliyi artırır, keçilən qrammatik materialın təcrübəyə tətbiq olunmasında mühüm rol oynayır.

Inşaların bir qismi isə şəxsi təəssürat və müşahidələr əsasında aparılır. Bunlar nitqin və təfəkkürün inkişafına müsbət təsir göstərir. Hekayə xarakterli inşaların əsas məqsədi odur ki, hadisələri ardıcıl və rabitəli şəkildə ifadə etmək vərdişlərini möhkəmləndirsin (2, 58).

Mühakimə xarakterli inşalarda sadə, bəsit yox, hərtərəfli, geniş mühakimə olmalıdır. Məsələn, bir obrazın səciyyəsi haqqında inşa yazmaq, eyni zamanda həmin şəxs haqqında mühakimə yürütmək onun müsbət və mənfi cəhətlərini, həyata olan münasibətlərini aşkara çıxarıb əsaslandırmaq deməkdir. Burada hadisələrin ardıcılığı ədəbi material əsasında verilir. Mühakimə xarakterli inşaların qarşısında duran məsələ daha geniş və mürəkkəbdir. Belə ki, burada ancaq təsvirlə kifayətlənmək olmaz, təsvir olunan hadisəyə öz münasibətini bildirmək, fikir yürütmək, nəticələr çıxarmaq lazım gəlir. Bu zaman tabeli mürəkkəb cümlələrdən, xüsusən də səbəb-nəticə və şərt budaq cümlələrindən istifadə olunur, həm də məntiqi təfəkkür inkişaf edir.

Rabitəli nitqə ayrılan saatların müəyyən bir hissəsi əməli yazıların üzərinə düşür.

Ümumiyyətlə, təhsil ocaqlarında oxunmuş kitablar haqqında rəy, ənnltasiya, konspekt, tərcümeyi-hal, ərizə və s. yazmağı öyrətmək lazımdır. Gənc nəslin gələcək həyat fəaliyyətində bunlara təbii ki, ehtiyacı olacaqdır. Əməli yazı nümunələrinin qrammatika ilə də əlaqəsi vardır. Məsələn, ərizə yazılarkən ismin hallarından düzgün istifadə edilməsi, cümlələrin qurulması, yikrin dəqiq ifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafı ilə əlaqədar deyilənləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Müəyyən bir mətni təşkil edən cümlələr arasında məzmun və formada bağlılıq olur ki, bu əlaqələr də cümlə üzvləri və mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr arasındakı əlaqələrə uyğun gəlir. Cümlələr arasındakı əlaqələr tabesizlik və ya tabelilik əlaqələri şəklində meydana çıxır. Bu əlaqələrin öyrənilməsi rabitəli nitq ardıcılığına mühüm təsir göstərir.

2. Fənnin tədrisi ilə əlaqədar ifadə yazıların qarşısında tələblər qoyulmalıdır.

3. İfadənin müvəffəqiyyətinin əsasını mətnin yaxşı mənimsənilməsi təşkil edir.
4. İnşa yazılarda mövzunun yaxşı dərk olunması əsas şərtidir.
5. Nitq inkişafında əməli yazı nümunələrinin öyrənilməsi, məzmun və formanın vəhdəti əsasdır.

Nitq inkişafının əhatə etdiyi sahələrdən biri də lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsidir. Görkəmli pedaqoqlar hər zaman nitqin zənginliyinə yüksək qiymət vermişlər. Azərbaycan dili zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Hər bir kəs söz ehtiyatını zənginləşdirmək üçün daim öz üzərində işləməlidir. Dil dərslərində aparılan lüğət işi bilavasitə müasir həyatla əlaqəli olmalı, yazılı və şifahi nitq vərdişlərini inkişaf etdirməlidir.

Göründüyü kimi, nitq inkişafı çox geniş anlayışdır. Xalqımızın müstəqillik əldə etdiyi müasir dövrdə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxslərin yetişməsi vacibdir və şübhəsiz ki, yetişən gənc nəsil gözəl və zəngin nitq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 236 s.
2. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. II hissə. Bakı, Maarif, 1976, 344 s.

Summary

Speech is very important in public life. Everyone should think about the word he uses, feel his responsibility, and be able to prove and defend what he says. The teacher should be an example to the younger generation with his speech. Orthoepic errors should be explained regularly, and the correct version of the omissions should be indicated. The role of reading is invaluable in having a rich speech.

Qəmbərova Gülnar Ramiz qızı

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi

İNQILAB İSAQIN UŞAQ ŞEİRLƏRİ TƏHLİL KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: İnqilab İsaq, uşaq şeirləri, təhlil, tərbiyə, rol

Key words: İnqilab Isac, children's poems, analysis, upbringing, role

İnqilab İsaq müasir Azərbaycan poeziyasının inkişafında, yeni mövzu və ideyalarla zənginləşməsində, sənətkarlıq axtarışlarının dolğunlaşmasında mühüm xidmətləri olan, ədəbiyyatda öz sözünü deməyə müvəffəq olan yazıçılardandır. Onun böyük istedad və ilhamla yazılmış çoxsaylı şeirləri və poemaları, nəsr əsərləri söz sənətimizin qiymətli nümunələri sırasına daxildir. Şairin yaradıcılığından, əsrarəngiz söz dünyasından söz açan əksər tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar onun sənətinə yüksək dəyər vermiş, xüsusən ədibin əsərlərindəki dərin vətənpərvərlik qayəsini, fəlsəfi mündəricəni və bədii kamilliyi ayrıca qeyd etmişlər. Afiq Muxtaroglu şairin poetik yaradıcılığı haqqında yazır: “Poeziyanın əbədi poetik obrazları - dərd, kədər, sevgi, ayrılıq, həsrət, qeyri-müəyyən hiss və qavrayışlar - İnqilab İshaqın şeirlərində yeni keyfiyyətlə üzə çıxmağı bacarır. Bu obrazlar heç kimin baxıb görə bilmədiyi bir baxış bucağından müşahidə olunub, şairin könül dünyasında saf-çürük edildikdən sonra ortaya çıxarılır. Nəticəni görən oxucu isə bunu “bəh-bəhlə” və ya əksinə dodağını büzməklə qarşılaya bilər. Nə yazıq ki, adətən, çoxları şairin könül çırpıntılarının, iç savaşıнын səsindən xəbərsiz qalırlar” [2].

İnqilab İsaq yaradıcılığı təkcə böyüklər üçün qələmə aldığı poetik nümunələrlə məhdudlaşmır. Onun uşaqlar üçün yazdığı şeirlər, hekayələr, poemalar özünəməxsus bədii keyfiyyətləri ilə oxucuların marağına səbəb olur. Araşdırma göstərir ki, şairin əsasən uşaqlar üçün yazdığı müxtəlif əsərlər ideya-bədii dolğunluğu, uşaqların yaş səviyyəsinə, psixologiyasına

uyğunluğu, axıcılığı ilə diqqətəlayiqdir. Görkəmli ədib müxtəlif vaxtlarda uşaqlar üçün bir sıra maraqlı, oxunaqlı şeirlər yazmışdır. Mövzu, məzmun, janr, dil, üslub baxımından çoxşaxəli, rəngarəng olan bu şeirləri oxuyarkən Vətən, təbiət təsvirindən tutmuş uşaqların maraq və diqqətini çəkən bir çox məhfumların təsvirini görürük. “Ağacları bəzəyən qış”, “Cənnətin bağbanı”, “Cin atı” “Anamın adı ana”, “Güllü bina”, “Dağlarda görüş”, “Nənəmin təqaüdü”, “Çörək ətri”, “Daşbulaq” və s. yazıçının maraqlı şeirlərindəndir. Bu şeirlər 2018-ci ildə işıq üzü görmüş “Nərgizin nərgizləri” kitabında toplanmışdır. Şair bəzən niyə uşaq ədəbiyyatına müraciət etdiyini anlamır, öz-özünə sual verir, cavab axtarmağa çalışır: “İndi oturub niyə uşaq şeiri yazıram? – sualına cavab axtarmaq kimi cəfəng bir fikrə düşmüşəm. Necə, yəni niyə yazıram? Əgər bu sualın cavabını tapa bilsəydim əlimi qələmə uzatmazdım. Elə həqiqətlər var ki, onun cavabı sirr olaraq qalır və bu sirri açanın vay halına”.

Fikrimizcə, İnkılab İsaqın bədii yaradıcılığı öz saflığı, dolğunluğu, zəngin poetik mistikası ilə seçilir. Biz onun açıqlamasını oxuyarkən uşaqların məsum dünyası ilə yaxından bağlılığını sezdik. Məncə, məhz bu cəhətlər şairi uşaq ədəbiyyatına yaxınlaşdırır.

Uşaq ədəbiyyatına böyük tələblər mövqeyindən yanaşan Səmə Vurğun bu ədəbiyyatla bağlı məsələlərin heç də bəsit olmadığını öz tənqidi məqalələrində nəzərə çatdırırdı. O, uşaq psixologiyasına, uşaq dünyasına dərinlən bələd olduğundan kiçikyaşlı oxucularına humanizm mövqeyindən yanaşırdı: “Uşaq insandır! Onun sadə görünən oynaq, daim xoşbəxt və azad təbiətində böyük insanların bütün xassələri mövcuddur. Düşünmək, duymaq, sevmək, kəsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək, xatırlamaq, xəyala dalmaq, ümid və arzulara bağlanmaq, yaxşılıq, hörmət, bütün insan xassələri uşaqılıq aləmində mövcuddur. Demək istəyirəm ki, biz uşaqla danışdığımız zaman – insanla danışdığımızı, uşaq üçün yazdığımız zaman – insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq” [4, 90].

İnkılab İsaqın şeir yaradıcılığı müasir mərhələdə söz sənəti Səməd Vurğunun yazdığı tələblərə cavab verməsi, poetik ənənələri davam və inkişaf etdirməsi ilə seçilir. Sənətkarın poeziyasında vətənə məhəbbət duyğularının tərənnümü, müharibə dəhşətləri, Vətən həsrəti əsas yer tutur. “Sərhəddə ağac” şeirində müharibənin ağrı-acısını bir uşağın dilindən təsvir edir. Uşaq sərhəddəki ağacın nə kimə dayanaraq Vətəni, elini qoruduğuna inanır, doğma torpaqların gec-tez düşməndən azad edilməsinə ümid edir:

Sərhəddə bir ağac var,
Onu əkibdi babam.
Qanlı döyüşlər görüb
Hər yarpağı, budağı.
Kölgəsində gizləyib
Nəçə oğul-uşağı. [1, 90]

“Qara bayraq – Xocalı” şeirində Xocalı müsibətlərini, ana fəyadını az sayda misralara yerləşdirən müəllif həmin günün ağrı-acısını dolğun, real şəkildə sadə, rəvan dilə oxucusuna çatdırır. Erməni xislətinin vəhşiliyini göstərən şair onların körpə uşağa belə rəhm etməməsini, uşaqları ana gözü qarşısında süngüyə keçirməsini ürək ağrısı ilə qələmə alır:

Ana deyib son anda:
– Qoy ölüm mənim olsun,
Düşmən bəlkə səngiyə.
Bələyi qan, qəlbi qan...
Silkələdi yer məni.
Bələyə süngü sancan
Erməniydi, erməni.
Öldü bir şəhər, öldü.
O uşaq, qocalı.
Durur baş daşı kimi
Tarixdə qara bayraq –
Xocalıdı, Xocalı. [1, 67]

“Babam deyir” şeiri formaca və üslubi cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Əsl ideyası Vətənə məhəbbət olan bu şeirdə müəllif insanlara qarşı sevgi, məhəbbət, doğruluq, dürüstlük kimi müsbət keyfiyyətləri uşaqlara təlqin edir. Tarixən odlar diyarı olan Azərbaycanda od, alov müqəddəs anlayış kimi dərk olunub. Müəllif də bu şeirdə “odu sevin deməklə” əslində uşaqlara anaya-ataya məhəbbəti aşılayır, məhəbbətin hərarəti ilə onları sevməyi öyrədir:

Vətən sözü

Adlar tacı.

Arzumuzun

Hər əlacı.

Vətən candı,

Bölünməz o.

Ürəksizə

Görünməz o [1, 87]

“Şuşa bizim şəhərdi” şeiri isə xüsusi özəlliyi ilə seçilir. Şeirdən verilmiş aşağıdakı parçaya diqqət edək:

Deyirəm ki, atacan,

Məni də apar ora.

Deyir: – Darıxma Əli,

Şuşamız düşüb dara.

– Evdə var avtomatım,

Təyyarəm, maşınım da.

Düşmənlər dayanarmı,

Söyləyin, de qarşımda?

Deyirəm ki, hamımız

Gedək düşməni əzək.

Şuşamız azad olsun

Qoynunda biz də gözək! [1, 67].

Mənə elə gəlir ki, İnkilab İsaq bu şeiri böyük inam və şövqlə qələmə alıb. O sanki hər şeyi əvvəldən, gözəl Şuşamızın gec-tez bizə qayıdacağını duyur, buna ümid bəsləyir, şeiri məhz müsbət əhval-ruhiyyəyə köklənərək qələmə alır. Onun atası ilə dialoqa girən kiçik qəhrəmanı böyüyür, uşaqlıqda oyuncaq avtomat və təyyarəsi ilə düşmən ilə savaşa getdiyi kimi böyüyəndə də heç nədən qorxmadan, çəkinmədən düşmən üzərinə şığıyır və bizim əzəli və əbədi Qarabağımızı, Şuşamızı düşməndən azad edir. Biz bu şeirlərdə, əsərlərdə qanımıza hopdurulan Vətən sevgisi, torpaq məhəbbəti ilə böyüdük və bu gün Şuşanı, Cıdır düzünü artıq xəyalən yox, həqiqətən azad xürrəm, bəxtəvər gördük. Məhz uşaqlar üçün yazılmış vətənpərvərlik şeirləri onlarda yüksək əhval ruhiyyə yaratdı, düşməndən qorxmadan, igidcəsinə onunla mübarizə aparmağın labüdlüyünü onlara təlqin etdi, onların mübariz ruhda, igid, qəhrəman kimi böyüməsinə şərait yaratdı.

İnkilab İsaq öz şeirlərində elə incə detallara toxunur ki, əslində bunlar bəlkə də hamının gördüyü, ancaq önəm vermədiyi məqamlardır. O məqamlar ki, körpə qəlbinin incəliklərinə varır, onun duyğu və hisslərini duymağa yardımçı olur. Şair bunu yüksək poetik səviyyədə oxuculara çatdırmağa müvəffəq olur:

Balaca bacısını

Yenə aldatdı Polad.

Özündən razı-razı

O, əmziyi Dənizin

Əlindən alıb atdı.

Heç nə olmamış kimi

Gedib yerində yatdı.

–Əmziksiz qaldı Dəniz,

Qardaşından incidi,

–Bunu hardan bilirsən?

–Körpənin göz yaşından.

Polad birdən oyanıb,
Günahını anladı.
Yanaşdı anasına
“Bağışla” deyə-deyə.
Doluxsunmuş gözüylə
Tamaşa etdi ona [1, 78].

Təbiət şairin uşaq əsərlərində müraciət etdiyi başlıca mövzulardandır. İnqilab İsaqın təbiət şeirləri sadəcə təbiətin gözəlliklərinin təsvirindən ibarət deyildir. Bu əsərlərdə kiçik yaşlı oxucularda təbiətə məhəbbət hissi aşılanır, quşları, heyvanları, bitkiləri qorumaq, onların qayğısına qalmaq tələq olunur. Uşaqların mənəvi baxımdan zənginləşməsində, onların gözəllik duyğusunun inkişafında təbiət şeirləri əsas yer tutur. Azərbaycanın zəngin təbiəti İnqilab İsaqın bu mövzuda qələmə aldığı şeirlərində bütün əlvanlığı, rəngarəngliyi, çalarları ilə əks olunmuşdur. “Güllü bina” şeirində yaşadıkları binanın gül-çiçəklə bəzənməsini təsvir edən uşağın qəlbində çiçəyə, gözəlliyə olan məhəbbət əsas təsvir obyektinə çevrilir:

Nənəm tez-tez sulayır,
Həyətdəki gülləri.
Güllərin də uzanır,
Dibçək-dibçək əlləri.
Güllərə bax, güllərə,
Salamlayır hamını.
Gəndə durma, yaxın gəl,
Onları bir-bir tanı.
Gül ətrinə bürünüb,
Gül kimidi otağım,
Ətir saçır yatağım [1, 28].

“Yağış” şeirində isə müəllif xırda-xırda yağan yağışın toz bürümüş yolları yumasını incə detallara varmaqla qələmə alır. Yağışdan sonra yaranan mənzərə isə özünəməxsus gözəlliyi ilə seçilir ki, bu da müəllifin diqqətindən kənarda qalmır:

Çıxdı Günəş
şəfəqləndi,
İndi bildik
Nurdu yağış.
Qövsü-qüzeh
Tablosunu
Təbiətdə
Qurdu yağış [1, 89]

Azərbaycanın ayrı-ayrı gözəl məkanlarının təsvirinə həsr olunmuş şeirlər uşaqlara həmin coğrafi məkanları tanımağa yardımçı olur, onlarda ölkəmizin dilbər güşələri haqqında təsəvvürlər formalaşır. Bu şeirlərdən “Maralgöl”, Göygöl, “Hacıkənd”, “Daşkəsən” və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

İnqilab İsaqın uşaq şeirlərinin mövzusu çoxşaxəlidir. O, gerçək həyatda nənə-nəvə, baba-nəvə, ata-övlad münasibətlərindən doğan, bizim önəm vermədiyimiz, əslində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hər bir məqamı diqqətdən qaçırmamış, əsl sənətkar mövqeyi ilə bu kiçik detallara yanaşaraq uşaq şeirlərinin mövzusuna çevirməyə nail olmuşdur. Məsələn, “Nənəmin təqaüdü” şeirində təqaüd alan nənə kiçik məvacibini böyük sevinc hissi ilə nəvələri arasında bölüşdürür. Bu epizod uşaqlara bir daha sevgi, nəciplik, doğmalığ, qayğı kimi müsbət keyfiyyətləri aşılamağa yardımçı olur.

Folklor Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının zəngin qaynaqlarından biridir. Bunu yüksək dəyərləndirən Elçin Əfəndiyev “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı haqqında düşüncələr” məqaləsində yazır: “Azərbaycan folkloru elə zəngin mənəvi sərvətdir ki, burada epik dastanlarla, dərin fəlsəfi mündəricəli poeziya nümunələri, janrından asılı olmayaraq bu folkloru bir küll halında səciyyələndirən böyük bəşəri-ictimai problematika vüsəti, əsrlərin süzgəcindən keçib gəlmiş əsl

xalq müdrikliyi ilə bərabər, yalnız uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş həm janr, həm də estetik çalarlar baxımından son dərəcə müxtəlif, rəngarəng nümunələr də çoxdur: bir tərəfdən sırf uşaq nağılları, biri tərəfdən tapmacalar, bir tərəfdən yanıltmaclar, o biri tərəfdən uşaq nəğmələri, bir tərəfdən saysız uşaq oyunlarının yüksək bədii səviyyəli poetik tekstləri, o biri tərəfdən dəcəl, şən, fərəhli uşaq şeirləri...”

İnqilab İsaqın şeirlərində də şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət edilir, folklor mövzuları və janrlarından yaradıcılıqla istifadə olunur. “Nağıl de” şeirində babasından nağıl eşitməyi rica edən nəvə nağıllarda olduğu kimi Şəngülümü, Cırdanı, göy göz kosanı, Qıratı, Düratı arzulayır:

-Baba, görən Cırdanın,

Yenə gəlirmi səsi?

Yenə yaxmac verirmi

Gecə ona nənəsi? [5]

Kitabın sonunda İnqilab İsaqın “Uşaqlar, qar adam və şəkərbura”, “Dədə bağı”, “İt qayıtdı”, “Heykəl nəvə” və s. hekayələri yer almışdır. Şeirlərində olduğu kimi, hekayələrində də müəllif uşaqları sevgiyə, dostluğa, sədaqətə səsləyir. O, uşaq psixologiyasına yaxından bələddir, uşaqlara şəxsiyyət kimi yanaşır və onların bu ruhda böyüməsini təmin etmək üçün bütün əsərlərində uşaqlara sevgini, mərhəməti, dostluğu və insana xas olan digər gözəl xüsusiyyətləri aşılaya bilir.

Oxuduğum, təhlil etdiyim şeirlər əsasında əminliklə deyə bilərəm ki, İnqilab İsaqın zəngin uşaq dünyası onun şeirlərində canlanır, öz əksini tapır. Şairə bu saf, məsum dünya ilə daim baş-başa qalması diləyirik və yeni-yeni əsərləri ilə balaca oxucularını sevindirəcəyinə inanırıq.

Ədəbiyyat

1. İnqilab İsaq. Nərgziizn nərgizləri. Bakı, Təhsil, 2018
2. Muxtaroglu Afiq. İnqilab İsaq // Ədalət qəzeti 2015, 8 avqust
3. Səfərov Ehtiram. Düşündürən poeziya// 525-ci qəzet 2018, 15 may, s. 8.
4. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Təhsil, s.48-67
5. <https://portal.azertag.az/az/encyclopedia/post/18521>

Summary

Ingilab Isaq is one of the writers who has made an important contribution to the development of modern Azerbaijani poetry, enriching it with new themes and ideas, filling the search for art, and has had a say in literature. Numerous poems and verses written with great talent and inspiration, prose works are among the valuable examples of our word art. Most critics and literary critics, who spoke about the poet's work and the mysterious world of words, praised his art, especially the deep patriotic spirit, philosophical content and artistic perfection in the works of the writer. The article analyzes the rich children's poems of the Inqilab Isac, which are characterized by ideological and content features.

Mehrəliyev Elçin Eldar oğlu

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor

NİZAMİ VƏ ÇEX ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: Çex, ədəbiyyat, Nizami, Azərbaycan; Czech, literature, Nizami, Azerbaijan

Key words: Czech, literature, Nizami, Azerbaijan; Czech, literature, Nizami, Azerbaijan

Dünya ədəbiyyatı dahilərlə zəngindir. İspan ədəbiyyatında Migel de Servantes, ingilis ədəbiyyatında Uilyam Şekspir, italyan ədəbiyyatında Aligyeri Dante, çex ədəbiyyatında Yaroslav Haşek və.s.

Azərbaycan ədəbiyyatında belə dahilərdən biri də Nizami Gəncəvidir. Nizami elə dahilərdəndir ki, onun dühası təkcə mənsub olduğu xalqın mənəvi dünyasını özündə ehtiva etmir, eyni zamanda onların duyğularını əks edir. Elə bu səbəbdəndir ki, dünya dahiləri Nizami dühasından bəhrələnmişlər. Dante, Şekspir, Bokkaçço, Höte və Nəvai məhz belə dahilərdəndir. Nizami irsi əsrlər boyu tədqiq olunmuş, əsərləri bir çox dillərə çevrilmişdir.

Nizaminin Çexiyada tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun Çexiyada ən böyük tədqiqatçısı dünyanın ən böyük nizamişünaslarından olan Yan Rıpkadır. Yan Rıpkə mənşəcə çex olsa da, Avstriya şərqşünaslıq məktəbinin yetirməsi olduğu üçün tədqiqatlarını əsasən alman dilində qələmə almışdır. Onun fundamental tədqiqatları bir tərəfdən Nizaminin “Xəmsə”sinin dərk edilməsinə vəsilə olmuş, digər tərəfdən isə Avropada, o cümlədən Çexiyada Nizami yaradıcılığına böyük marağın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən 1915-ci ildən başlayaraq Nizami poemaları çex şairlərinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Doğrudur, bütün hallarda Yan Rıpkə fars orijinalından çex dilinə sətri tərcümələr etmişdir. Şairlər əsərləri tərcümə edərkən məhz onun sətri tərcümələrinə istinad etmişlər.

Avropada Nizaminin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı təsəvvürlər XIX əsrin sonlarına qədər çox bəsit idi. İrana səyahət edən Avropa səyyahları bir qayda olaraq Sədi və Hafizin yaradıcılığına toxunurdular (1,32,33,35). Nizami ədəbi irsinin Avropada tədqiqi ilə bağlı problemlər tam şəkildə tədqiq olunmamışdır. Belə problemlərdən biri də Nizaminin çex şərqşünaslığında tədqiqi ilə bağlıdır. Çexiyada Nizaminin yaradıcılığına xeyli gec – yalnız XX əsrin I yarısında müraciət olunmuşdur. Nizaminin dünya ədəbiyyatına azadlıq, bərabərlik, xoşbəxtlik uğrunda mübarizə, despotizmə qarşı üsyan ideyalarını gətirən zəngin poeziyası 1930-cu illərin əvvəllərində görkəmli çex şərqşünası Yan Rıpkanın diqqətini cəlb etmiş və o, professor H.Ritterlə birlikdə “Yeddi gözəl” poeması üzərində tədqiqat işi aparmışdır (2). O vaxtdan etibarən akademik Y.Rıpkanın böyük xidmətləri sayəsində bir-birinin ardınca çex dilində Nizami poeziyasından yeni-yeni tərcümələr, o cümlədən, onun poeziyasına həsr olunmuş ayrı-ayrı tənqidi məqalələr dərc olunmuşdur.

Nizaminin milli mənsubiyyəti, doğum və ölüm illərinin, həmçinin qəhrəmanlarının prototiplərinin müəyyən edilməsində Y.Rıpkanın mühüm xidmətləri olmuşdur. I Ümumittifaq Türkoloji qurultayın materiallarından götürülmüş fakt bunu təsdiqləyə bilər; “Yan Rıpkə ilk dəfə olaraq türk materialı üzərində aparılan ədəbi tədqiqatın yeni üsulunu kəşf etmişdir, başqa sözlə, yazıcının tərcümeyi-halını məhz onun öz əsərləri əsasında müəyyən etmişdir (3, 101).

Nizaminin tərcümeyi-halı ilə bağlı çex tədqiqatçısı akademik A.Krımski ilə öz həmrəyliyi ifadə edərək Nizaminin azərbaycanlı olduğunu, Azərbaycanın həqiqətən də onunla fəxr etdiyini, eyni zamanda onun İran və dünya ədəbiyyatının da fəxri olduğunu bildirmişdir (1, 93). Hərçənd ki, “Avropa şərqşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin ədəbi irsini uzun müddət tədqiq etməsinə baxmayaraq, hələ də Azərbaycanın farsdilli şairləri, o cümlədən, Nizami Gəncəvi səhvən İran (fars) şairi kimi təqdim olunmaqdadır” (4, 11).

Çex alimi hər şeydən əvvəl Nizaminin cəhanşümul bir şair olduğunu xüsusilə qeyd edir. Bu fikir digər tədqiqatçıların da əsərlərində səslənir; “Həqiqətən də Nizaminin əsərlərində təsvir olunan şəhər və ölkələrin coğrafiyası az qala bütün Asiyayı, Afrikayı və Avropanyı əhatə edir. Onun cəhanşümul poeziyası əsrlərlə dil və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün insanlara, heç bir milli məhdudiyyət qoyulmadan bütün bəşəriyyətə xidmət etmişdir, çünki Nizami zamana və ölümə tabe olmayan bədii dəyərlərin yaradıcısı olmuşdur” (5, 43).

Nizaminin dünya ədəbiyyatına mühüm təsiri aşağıdakı fikirdə öz əksini tapır : “ Nə Yaxın Şərq, nə Orta Asiya, nə də Zaqafqaziyada Avropa İntibahına Nizami Gəncəvi səviyyəsində təsir edə biləcək bir şair yoxdur” (4, 5).

Öz tədqiqatlarında çex alimi Nizaminin yaradıcılığını dərinlən təhlil etmiş, onun poeziyasının böyüklüyünün səbəblərini açıb göstərmişdir; “Nizami nəzm ustası və bacarıqlı rəvayətçi idi. O, pərakəndəliyi sevmirdi, əksinə onun ifadə tərzii öz konkretliyi və lakonikliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. O, böyük ustalıqla ehtirasları təsvir edir və onu son həddə qədər gərginləşdirir. Tərcümədə onun sözü hansı məharətlə cilovlamasını ümumiyyətlə təsəvvür etmək mümkün deyil... Biz onun əsərlərində quru və yersiz məqamlara rast gəlmirik. Onun hər sözündən mahir ustanın, sehrkarın gücü hiss olunur. Nizami şeirinin musiqisini obrazlarının az qala eşidilməyən orkestri müşayiət edir” (6, 106). Bu ifadə bir daha onu deməyə əsas verir ki, çex tədqiqatçısının qarşısında doğrudan da çətin vəzifə durmuşdur. Yalnız

Y.Rıpka kimi yüksək ustalığa malik mütəxəssis Nizaminin incə yumorunu, aforizmini, söz oyununu sətri tərcümədə ustalıqla verə bilərdi.

Y.Rıpka Nizaminin “Xəmsə”si ilə yaxından tanış idi. N.İ.Konradın fikrincə, yad ədəbiyyatla birbaşa orjinaldan tanışlıq da bir ədəbiyyatın başqa ədəbiyyata müdaxiləsi hadisəsidir (7, 321).

Çex aliminin diqqətini, xüsusilə, “Yeddi gözəl” poeması cəlb etmişdir. Çex tədqiqatçısı bu əsərə yüksək qiymət vermiş, onu mövzu və üslub zənginliyi baxımından digər poemalardan üstün hesab etmişdir. “Bilmirəm mən “Yeddi gözəl” əsərinin bu və ya digər hissəsini neçə dəfə oxumuşam” - deyər Rıpka yazırdı - “hər dəfə mən özüm üçün burada nə isə bir yeni şey tapır, ibarələrin zənginliyinə heyran olurdu və bir daha əmin olurdu ki, məhz Nizami əsərdə forma və məzmun birliyinə nail olub, elə birliyə ki, biz onu “yetkinlik, əlçatmaz zirvə “adlandırırıq” (6, 106). “Yeddi gözəl” poeması üzərində çex yazıçısı böyük tekstoloji tədqiqat işi aparmışdır (8). Onun sətri tərcüməsi böyük və gərgin əməyin nəticəsi olmuş və bu işi o, 1939-cu ildə bitirmişdir. Bu tərcümə ilk dəfə həmin il Praqa Qrafika İnstitutunda Avropa ədəbi klubunun vəsaiti hesabına dərc olunmuşdur (9, 246). Kitab satış üçün deyil, klubun üzvləri üçün nəzərdə tutulduğundan nəşri də məhdud idi. Poema tam şəkildə çex dilində yalnız 1943-cü ildə çap edilmişdir. Tanınmış çex şərqşünası İrji Becka bu barədə yazırdı: “Yeddi gözəl” poemasının çex dilində nəşri “nasist köləliyin zülmətində ufacık bir işıq xatırladırdı” (6, 107).

Çexiyada Nizami yaradıcılığına Y.Rıpkanın onun əsərləri üzərində apardığı tekstoloji tədqiqat işlərindən əvvəl də müraciət olunmuşdur. Belə ki, 1915-ci ildə tanınmış çex yazıçısı Mariya Mayerova ilk dəfə olaraq Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının bir hissəsini tərcümə etmiş və onu “Bəhram Gurun və al yanaqlının tarixçəsi və ya Yeddi gün, yeddi gecə” adı altında çap etdirmişdir (10). Lakin tərcüməçi Nizami poemasını bütün gözəlliyi ilə çex oxucusuna çatdırı bilməmişdir. Hər şeydən əvvəl bu əsərin janrının dəyişməsi, yəni nəsr şəklində tərcümə olunması ilə izah oluna bilər. Digər tərəfdən poema Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin Avropada yayılmasında uzun müddət vasitəçi dil olan fransız dilindən tərcümə edilmişdi. Məhz bu səbəbdən poemaya yenidən müraciət olundu. Əvvəlki tərcümədə mövcud olan çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün Y.Rıpka əsəri birbaşa fars dilindən tərcümə etdi. Lakin şairlik səriştəsi olmadığından görkəmli çex şairləri ilə əməkdaşlıq etməli oldu. Poemanın poetik tərcüməsini Y.Rıpkanın rəhbərliyi altında XX əsr çex poeziyasının görkəmli nümayəndələri Vityezslav Nezval, Yaroslav Seyfert, Svyatoslav Kadlets, Vladimir Holan həyata keçirmişlər. “Yeddi gözəl” poeması çex dilinə hissə-hissə tərcümə olunmuşdur. Çex oxucuları əvvəlcə “Bagda sevgilisi ilə qovuşmağa can atan və hər dəfə taleyin üz çevirdiyi subay oğlanın tarixçəsi” adını almış poemanın bir hissəsi ilə tanış oldular (11). Sonra poemanın digər hissəsi olan “Yeddi şahzadə qız” işıq üzü gördü (2). XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bu möhtəşəm abidəsini Çexiyada nəşr etdirən, həmçinin poemanın Şərq koloritini böyük ustalıqla əks etdirən tanınmış rəssam Vatslav Fiala olmuşdur. Hətta bəzən elə olmuşdur ki, Y.Rıpkanın eyni sətri tərcüməsi üzərində iki şair – V.Nezval və S.Kadlets birlikdə işləmişlər. Bu tərcümələrin müqayisəli təhlili Yan Mukarjovskinin tənqidi məqaləsində öz əksini tapmışdır (12). Nezvalın poetik tərcüməsində “...subayın tarixçəsi” əsəri çex dilində 1939, 1972 və 1984-cü (11), Kadletsin tərcüməsində isə “Yeddi şahzadə qız” əsəri 1939, 1952 və 1959-cu illərdə çap edilmişdir (2). Bu nəşrlərdən hər biri Yan Rıpkanın yazdığı ön söz və şərhərlə müşayiət olunmuşdur. Bu yazılarda çex alimi böyük Nizaminin klassik irsi, poeziyasının məziyyətləri haqqında söhbət açır. Hər nəşrin sonunda poemanın çətin anlaşılan yerlərini dərk etmək üçün kiçik lüğət verilir. Yan Rıpka həmçinin P.Eysnerlə poetik əməkdaşlıq edərək Nizaminin lirikasını da çex dilinə tərcümə etmiş və bu əsər “Mədhiiyələr” adı altında çapdan çıxmışdır (13). O eyni zamanda İran nizamişünası Vahid Dəstigərdi ilə birlikdə əvvəllər hətta sovet nizamişünaslığına bəlli olmayan Nizamiyə məxsus qəzəlləri tapıb üzə çıxartmışdır. Y.Rıpkanın fikrincə, Nizaminin lirikası 20 min beytdən ibarətdir, onun böyük əksəriyyəti isə hələ də tədqiq olunmamışdır. “Lakin hətta Nizaminin əldə olunan qəzəlləri” - deyər Y.Rıpka yazırdı - “bizə deməyə əsas verir ki, o, Sədinin yaradıcılığının çiçəklənməsinə qədər ən böyük lirik olmuşdur” (14).

Göründüyü kimi, Nizaminin əsərləri bütün dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, çex ədəbiyyatında da geniş şəkildə tədqiq və tərcümə olunmuşdur və bu proses bu gün də davam etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Крымский А. Е. Низами и его современники. Б., 1981.
2. Nizami. Sedm princezen. První vydání. Praha, 1943.
3. Материалы первого всесоюзного тюркологического съезда. Б., 1926.
4. Гаджиев А.А. Проблемы изучения азербайджанско-европейских литературных взаимосвязей. Азербайджанско-европейские литературные взаимосвязи. Б., 1985.
5. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. B., 1964.
6. Ромашева Н. Мастер-чародей // Литературный Азербайджан, 1984, 6, с.106-107.
7. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. М., 1976.
8. Рипка Я. Опыт текстологического разбора первой главы поэмы «Хафт пайкар». Краткие сообщения Института народов Азии. М., 1964, с. 147-155
9. Новрузов Р. Художественный перевод и проблема взаимодействия, взаимообогащения литератур. Б., 1990.
10. Nizami. Příběh pánice a jiné básně. Praha, 1972, s. 7-39.
11. Nizami. Příběh pánice, který se chtěl odolat rojkoši s milenkou v zahradě, ale pokaždé se vyskytla překážka. Praha, Evropský literární klub, 1939, 58 p.
12. Mukařovský J. Nizamiho Sedm princezen. Slovo a slovesnost, X, 1947, s. 42-50.
13. Lehar J. aj. Česká literatura od počátku k dnešku. Praha, 1986.
14. Рагимов А. Чехословацкий ученый о Низами. Молодежь Азербайджана, 1961, 23 июля.

Summary

The work deals with the analyses of the Czech translation of Nizami poems. The research of Nizami's poems by the prominent Czech scientist Jan Ripka is also highlighted. All this created favorable conditions for Nizami to be loved by Czech readers.

Məcidova Xəyalə Mirələm qızı

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

TÜRK DİLİNDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN TƏSNİFATI PROBLEMİNƏ DAİR

Açar sözlər: Türk dili, sintaksis, cümlə üzvləri, təsnifat, termin

Key words: Turkish language, syntax, sentence members, classification, term

Cümlə üzvləri qrammatik bir termindir. Bu termin quruluş və məna baxımından birdən çox sözü özündə birləşdirən dil birliyi. Cümlə üzvü quruluşca ismi birləşmələr olaraq iki hissədən ibarətdir. Birinci tərəf (tamlayan), ikinci tərəf isə III ş.t. şəkilçisi alaraq (tamlanan) adlanır. Cümlə üzvləri sözlərə və bütövlükdə digər cümlə üzvlərinə aid olduğu üçün cümlələrdə bütövlükdə iştirak edir.

Dilin zənginliyi onun tarixi və çağdaş mətnlərindəki söz zənginliyi qədərdir. Bu da istifadə üslubları ilə sıx bağlıdır. Mətnin üslubu, sözlərə münasibətdən başa düşülür. Mətnlərdə sözlər arasındakı əlaqəni başa düşmək üçün cümlə üzvlərindən istifadə olunur.

Türk dili uzun tarixi və zənginliyi ilə dünya dilləri arasında mühüm yer tutur. Türk dilinin xüsusiyyətlərini, inkişafını və bugünkü vəziyyətini ən yaxşı şəkildə ortaya çıxarmaq üçün türk dili ilə bağlı hərtərəfli araşdırmalara ehtiyac var. Dilin keçmişi ilə bağlı aparılacaq araşdırmalar; bu günə bağlı görülməli işlərin də keçmişə işıq salacağı aydındır. Ona görə də dilin heç bir sahəsinə laqeyd qalmadan, hər bir mövzuya diqqət yetirilməlidir. Dilçi alimlər son illərdə Sintaksisə xüsusi diqqət yetirir. Bu səbəbdən bu sahədəki işlər Türkiyə türkcəsinə əhəmiyyətli qatqılar verəcək.

Leylâ Karahanın “Türkçede Söz Dizimi” və Mehmet Yeltenin “Kelime Grupları” adlı əsərləri cümlə üzvləri ilə bağlı xüsusiyyətlər bu çalışmada əsas olaraq qəbul edilmişdir. Daha sonra

digər mənbələr də (ədəbiyyat siyahısında verdiyimiz əsərlər) araşdırılaraq, məlumat toplamaqda istifadə edilmişdi və buna görə əsaslar müəyyənləşdirilmişdir. “Türk dilinin ümumi qrammatik quruluşu və funksiyası içində cümlə üzvlərinin yeri söz ilə cümlə arasında dil vahidləridir. Buna görə də cümlə üzvlərinə sözdən daha böyük, cümlədən isə daha kiçik bir qrammatik birlik, deyirlər” (18, 123-126).

Cümlə üzvləri ilə bağlı dilçi alimlərin fərqli fikirləri:

Son illərdə cümlə üzvləri ilə bağlı araşdırmalar artmışdır. Bununla belə əlavə işlər görülməlidir. Cümlə üzvləri çox diqqət mərkəzində olan bir sahə olduğundan hələ də fikir birliyinə nail olmaq mümkün olmayan çatışmazlıqlar və məqamlar var. Buna görə də sintaksisin hər bir aspekti ilə bağlı dərin araşdırmalara ehtiyac var. Başlanğıcda dilşünaslıqda cümlə üzvlərinə əhəmiyyət verilməsə də, son vaxtlar geniş tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. Türkiyədə son illərdə cümlə üzvləri ilə bağlı araşdırmalar intensivləşib, dilçi tədqiqatçılar cümlə üzvləriylə bağlı çalışmalara xüsusi diqqət yetirirlər.

Türk dili kitablarında Sintaksislə bağlı bölümdə bu şəkildə qruplaşdırılır:

1. Jean Deny (1941)-də, “Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)” adlı əsəri ilk araşdırmalardan biri olması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu əsərin altıncı hissəsi “kelime öbekleri” (söz birləşmələri) adlanır. Müəllif ifadələri “üç fərqə” tabe edir: Göstərici birləşmələr, deklarativ istinad ifadələri, “cümlə öbekleri” (cümlə birləşmələri) (6).

2. Tahir Gencan (1971)-də, “Türkçe Dilbilgisi” adlı əsərinin üçüncü hissəsini “Sintaksis” təşkil edir (10).

3. Tahsin Banguoğlu (1990)-ın, “Türkçenin Grameri” əsərinin son hissəsinə Sintaksis daxildir. Burada “Belirtme öbekleri və Yargı Öbekleri” başlığı altında verir (2).

4. Sezai Güneş (1991)-nin, “Türk Dili Bilgisi” əsərinin dördüncü hissəsi Sintaksisdir. Bu bölüm cümlə üzvlərinə və cümləyə istinad edir. Cümlə üzvlərinin xüsusiyyətləri, onların növləri daha sonra cümlə haqqında danışılır (11).

5. Muharrem Ergin (2002)-nin, “Türk DilBilgisi” adlı əsərinin son hissəsində cümlə üzvlərinə və cümləyə yer verir. Cümlə üzvlərinin xüsusiyyətləri, onların növləri daha sonra cümlə haqqında məlumat verilir (8).

6. Haydar Ediskun (2010)-nun, “Türk Dilbilgisi” adlı əsərinin üçüncü bölümünü “Sintaksisə” ayırır. Bu bölümdə cümlədən bəhs edilir (9).

Türk dili kitablarında mövzuyla bağlı araşdırmalar:

1. Zeynep Korkmaz (2003)-in, “Gramer Terimleri Sözlüğü” adlı əsərində cümlə üzvləri sxem şəklində ardıcıl olaraq verilmişdir. “Temel ve yardımcı öğeler” olaraq iki yerə ayırmışdır. Temel öğeler: özne ve fiil, tamlayıcı, nesne, zarf; yardımcı öğeler isə: ünlem ve bağlaçlar şeklinde təsnif etmişdir (13).

2. Vecihe Hatiboğlu (1972)-nin, “Türkçenin Söz Dizimi” adlı əsəri Sintaksislə bağlı ilk tədqiqatlardan biri olması ilə əhəmiyyətlidir. Əsərin birinci hissəsində yargısız anlatımlar və kalıplaşmış ifadələr yer alır. Sintaksislə bağlı ilk çalışmalardan olması baxımından çox əhəmiyyətlidir. İkinci hissədə isə yargılı anlatım (cümlə – cümlənin ögeleri ve cümlənin çeşitleri)nə yer verir (12).

2. Mazher Kükey (1975)-in, “Türkçenin Söz Dizimi” adlı əsərinin birinci bölümündə söz birləşmələrinə, ikinci bölümündə isə cümlə üzvlərinə yer verir (15).

3. Hikmet Dizdaroğlu (1976)-nın, “Tümce Bilgisi” adlı əsəridir. Əsərin birinci hissəsində cümlə və onun xüsusiyyətləri təqdim edildikdən sonra ikinci hissədə cümlə üzvləri verilir. Burada cümlənin əsas elementləri, “yüklem ve özne” (mübtəda və xəbər) qeyd olunur. Əsərin üçüncü hissəsində “cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən” bəhs edilir. Burada “nesne”, “dolaylı tümlec”, “belirteç tümlec” və “ilgeç tümlec” (tamamlıq, zərflilik və təyin) haqqında geniş məlumatlar verilir (7).

Son zamanlarda qrammatika kitablarında edilən çalışmalar isə bunlardır:

1. Leyla Karahan (1999)-un “Türkçede Söz Dizimi” adlı əsəridir. Əsərin birinci hissəsi “cümlə üzvləri və cümlələr”dən bəhs edilir. Burada iki əsas bölmə var: birinci hissə cümlə üzvlərinin

xüsusiyyətləri və növləridir; ikinci hissədə cümlənin xüsusiyyətləri, baş üzv və ikinci dərəcəli üzvlər (14).

2. İbrahim Delice (2003)-ün, “Türkçe Sözdizimi” adlı əsərini iki hissəyə ayırır: Əsərin birinci hissəsində söz birləşmələri və onların təhlili yer alır. İkinci hissədə cümlə və cümlənin növləri təhlillərinə yer verir (3).

3. Halil Açıkgöz və Mehmet Yelten (2005)-nin, “Kelime Grupları” adlı əsəridir. Bu çalışma iki hissədən ibarətdir. Əsərin birinci hissəsində cümlə üzvlərinin növləri daxildir. İkinci hissədə cümlə üzvlərinin struktur təhlilini ehtiva edir (1).

Mövzu ilə bağlı dilçilərin fikirləri və rəyləri

Türk dilində cümlə üzvlərinin tərfi, növləri və funksiyası haqqında dilçilər eyni fikri müdafiə etmişlər. Bununla belə, cümlə üzvlərinin təsnifatı ilə bağlı müxtəlif qrammatika kitablarında və tədqiqatlarda bəzi prinsiplər ayrıca və ya paralel götürülüb. Bu fərqli baxışları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

İlk fikir və rəy Tahsin Banguoğluaya aiddir.

Cümlə üzvlərinin (dəqiqləşdirici ifadələr) adı verildi. Cümlə üzvləri 8 növə bölündü: 1. Ad takımları. 2. Sıfat takımlar. 3. Zarf öbekləri. 4. Takı öbekləri. 5. Çekim öbekləri. 6. İsim öbekləri. 7. Fiil öbekləri. 8. Bağlama öbekləri. 9. Yanaşma takımları, iki bölümdən oluşur:a. San öbekleri. b. Ayama öbekleri. c. Künya ve mahlâs. 10. Katma öbekleri, iki bölümden oluşur:a.Ünlem öbekleri. b.Saplama öbekleri (2, 497-498).

İkinci fikir və rəy Muharrem Erginə aiddir.

Bu fikir isə cümlə üzvlərini bu cür səciyyələndirir:1.Tekrar grubu. 2.Bağlama grubu. 3.Sıfat tamlaması grubu. 4.İyelik grubu ve isim tamlaması grubu. 5.Âitlik grubu. 6.Birleşik isim grubu. 7.Birleşik fiil grubu. 8.Ünlem grubu. 9.Ünvan grubu.10.Sayı grubu. 11.Edat grubu.12.Kısaltma grubu.a.İsnat grubu. b.Genitif grubu. c.Lokatif grubu. ç.Ablatif grubu. d.Akkuzatif grubu. 13.İsim-fiil grubu. 14.Partisip grubu.15.Gerundium grubu (8, 377-397).

Üçüncü fikir və rəy İbrahim Deliceyə aiddir.

Bir cümlə üzvündə qruplaşma nəticəsində yaranan birləşmələrlə qəlibləşmiş və söz törəmə şəkildə istisna olmaqla, iki növ şəkildən (grup yapım ve grup çekim) meydana gəlir. Buna görə cümlə üzvləri iki ana növdə səciyyələnir:

a qrupu: Bağlama grubu, çekim edat grubu, ünlem grubu, takısız isim tamlaması, fiil grubu, birleşik isim grubu, sayı grubu, sıfat tamlaması grubu, tekrar grubu, unvan grubu və zarf grubu.

b qrupu: İsim tamlaması grubu, sıfat yapım ekli grup, kı-saltma grupları (ayrılma grubu, belirtme grubu, ilgi grubu, isnat grubu, kalma grubu ve yöneleme grubu), fiilimsiler grubu (isim-fiil grubu, sıfat-fiil grubu, zarf-fiil grubu), şart grubu (3,17-18).

Dördüncü fikir və rəy Nurattin Demir və Emine Yılmazaya aiddir.

Cümlə üzvləri ilə bağlı fərqli təsnifatlardan biri də; tabeli və tabesiz olaraq iki əsas qrupa bölünür:

a)1.İsim tamlamaları. 2.İlgi grubu. 3.Sıfat tamlamaları. 4.Zarf grupları. 5.Ünlem grupları. b)1.Ünvan grupları. 2.Kısaltma grupları. 3.Çekim grubu. 4.İkilemeler. 5.Sayı grubu (5, 201-202).

Cümlə üzvlərinin növləri bu dörd və ya çox çeşitli təsnifatdan biri olmalıdır. Araşdırmamızda Muharrem Erginin etdiyi təsnifat yolunu izlədik. Deyə bilərik ki, prof.Leyla Karahan da M.Erginlə eyni fikirdədir. Bölgü tamamilə eynidir.

Tədqiq edilən əsərlərin demək olar ki, hamısına cümlə üzvləri daxil edilmiş və bu üzvlər sırayla göstərilmişdir. Bu üzvləri adlandırarkən çox böyük bir termin qarışıqlığı ortaya çıxdığını görürük. Nümunə olaraq “ismi birləşmənin” müxtəlif müəlliflər tərəfindən necə adlandırıldığına diqqət etsək, görürük ki: M.Ergin, L.Karahan, Z.Korkmaz, Ahmet Beserek ve K. Yavuz - K. Yetiş - N.Birinci "isim tamlaması"; T.Banguoğlu və R.Şimşek "ad takımı"; V.Hatiboğlu, M.Kükey, N.Koç və F.Bozkurt "ad tamlaması"; Haydar Ediskun "isim takımı adlandırmışlar. Eləcə də cümlə üzvlərini tədqiq edərkən bu anlaşılmazlıqlar ortaya çıxır.

Fikrimizcə, cümlə üzvlərinin adlandırılmasında Prof. Dr. Zeynep Korkmazın “Gramer Terimleri Sözlüğü”əsas sayılmalıdır. Beləliklə, ən azı bu baxımdan termin birliyinə nail olunacaq.

Ədəbiyyat

1. Açıkgöz H., Yelten M. (Ortak Yapım), Kelime Grupları, Özal Matbaası, İstanbul, 2005
2. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, TTK Basımevi, Ankara, 1990
3. Delice H.İ. Türkçe Sözdizimi, 2.Baskı, Bayrak Matbaa-cılık, İstanbul, 2003
4. Demir N., Yılmaz E. (Ortak Yapım), Türk Dili, 3.Baskı, Grafiker Ofset, Ankara, 2006
5. Demir T. Türkçe Dilbilgisi, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2006
6. Deny J. Türk Dili Grameri Osmanlı Lehçesi, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941
7. Dizdaroğlu H. Tümce Bilgisi, Kalite Basımevi, Ankara, 1976
8. Ergin M. Türk Dilbilgisi, Bayrak Basımevi, İstanbul, 2002
9. Ediskun H. Türk Dilbilgisi, 12. Baskı, Remzi Basımevi, İstanbul, 2010
10. Gencan T.N. Türkçe Dilbilgisi, 2.Baskı, TDK Yayın-ları, Fen Fakültesi, Döner (Sermaya) Basımevi, İstanbul, 1971
11. Güneş S. Türk Dili Bilgisi, 3.Baskı, DEÜ. Rektörlük Mat-baası, İzmir, 1991
12. Hatipoğlu V. Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, 2.Baskı, TDK Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972
13. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yayınları, Ankara, 2003
14. Karahan L. Türkçede Söz Dizimi, 6.Baskı, Başer Basımevi, Ankara, 1999
15. Kükey M. Türkçenin Söz Dizimi, Kardeş Matbaası, Ankara, 1975
16. Nurettin K.Yeni Dilbilgisi, İnkılıp Kitabevi, İstanbul, 1990
17. Nurettin K. Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1992
18. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c.1, Dergâh Yayınları, İstanbul,1977

Summary

The richness of a language is as formidable as the richness of its history and contemporary texts. This is also closely related to the expression styles. The style of the text is understood from the attitude to the words. The constituent of the sentences are used in texts to understand the relationship between words. Turkish language has a crucial place among the world languages with its long history and richness. There is a need for a comprehensive study of the Turkish language to reveal in the best way its characteristics, development and current state. Researches will be conducted on the past of language: obviously, the work to be done today will shed light on the past.

Məmmədova Çimnaz Həsənəli qızı

Bakı Slavyan Universiteti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SİNTAKTİK TƏHLİL BACARIQLARININ AŞILANMASINDA FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ROLU

Açar sözlər: Frazеолоji birləşmələr, sintaktik təhlil, bacarıq və vərdişlər.

Key words: Phrasal verbs, skills of syntactic analysis.

Məlumdur ki, tərkibində frazeoloji birləşmələr olan cümlələrin sintaktik təhlili şagirdlər üçün çətin olur. Bunun bir neçə səbəbi var. Bunlar aşağıdakılardır.

1. Şagirdlərin frazeoloji birləşmələrlə tanışlığının lazım səviyyədə olmaması.

2. Frazеолоji birləşmələrin sabit daşlaşmış ifadələr olması haqqında təsəvvürlərinin səthi olması.

3. Frazeoloji birləşmələrin sintaktik bütövlüyü haqqında təsəvvürlərin yaradılmaması.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, bu cür frazeoloji birləşməli cümlələrin imkanları çox genişdir. Belə ki, sintaktik təhlil prosesində bu və ya digər bir frazeoloji birləşmənin hansı cümlə üzvi olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onun leksik və ya sintaktik sinonimi, yaxud yaxınmənalı frazeoloji birləşmə ilə əvəz edilməsi mənimsəmənin daha əsaslı və davamlı olmasına səbəb olur. Nəticədə şagirdlər frazeoloji birləşmələrin sintaktik funksiyasını müəyyənləşdirməklə yanaşı, onların məna bütövlüyünü, leksik mənasını dərk etməkdə çətinlik çəkmirlər (2, 13).

İbtidai siniflərdən başlayaraq sintaktik təhlil üçün tərkibində iki komponentli sadə və çoxişlək frazeoloji birləşmələr olan nümunələr seçilir. Belə frazeoloji birləşmələr dilimizdə çoxişlək olduğundan onların leksik sinonimlərini şagirdlər asanlıqla müəyyən edir və belə halda onlar həmin frazeoloji birləşmənin rolunu asanlıqla mənimsəyirlər.

Məsələn: şagirdlər “ürəyi düşmək” frazeoloji birləşməsinin işləndiyi cümlənin xəbərini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman müəllim ürəyi düşmək frazeoloji birləşməsinə leksik sinonim ilə əvəz etməyi tapşırır. Aparılan əməliyyat nəticəsində şagirdlər dərk edirlər ki, cümlənin xəbəri “qorxmaq” mənalı “ürəyi düşmək” birləşməsidir. “Telefon zəngindən sonra kürkümə birə düşdü” cümləsindəki *kürkünə birə düşdü* birləşməsinin ayrı-ayrı komponentlərinə ayrıca sual versək, cümlənin qrammatik əsasını düzgün müəyyənləşdirə bilərik.

Bunun üçün frazeoloji birləşmənin sərhədini müəyyən etmək, onu sinonim ilə əvəz etmək lazımdır.

“Telefon zəngindən sonra narahat oldum”, cümləsində *narahat oldum* sözü xəbərdir və o *kürkünə birə düşmək* ifadəsi əvəzinə işlənmişdir.

Məlumdur ki, frazeoloji birləşmələrin komponentləri sintaktik cəhətdən parçalanmır, cümlənin vahid bir üzvü kimi çıxış edir.

Müşahidələrin nəticəsi göstərir ki, şagirdlər frazeoloji birləşmələri qrammatik cəhətdən parçalayır, hər bir sözü müstəqil cümlə üzvü hesab edirlər. Belə səhvlərə zəif, yaxşı və əla oxuyan şagirdlərin cavablarında da tez-tez təsadüf edilir. Bəs bu nöqsanı doğuran hansı səbəblərdir.

Tədqiqat göstərir ki, həmin nöqsanları doğuran səbəblər aşağıdakılardır:

1. Sintaktik təhlil üçün seçilən materiallar məqsədmüvafiq deyil.
2. Müəllimlərdən bir çoxu tərkibində frazeoloji birləşmələr olan cümlələr üzərində sintaktik təhlil aparmağa meyl göstərmirlər.
3. Müəllimlərin əksəriyyəti tərkibində frazeoloji birləşmələr olan cümlələr üzərində sintaktik təhlil aparılmasının əhəmiyyətini nəzərə almırlar.
4. Azərbaycan dili dərsliklərində sintaktik təhlil üçün nəzərdə tutulmuş çalışmalarda belə cümlələr azlıq təşkil edir.

Tərkibində frazeoloji birləşmələr olan cümlələrin sintaktik təhlili zamanı şagirdlərin qarşılaşdıqları çətinlikləri necə aradan qaldırmalı? Təbii ki, “frazeoloji birləşmələr sintaktik cəhətdən üzvlərə parçalanmır” deməklə şagirdlərdə praktik bacarıqlar formalaşdırmaq qeyri-mümkündür. Əgər şagird cümlədə mənasını bilmədiyi sabit söz birləşməsi ilə qarşılaşırsa, onun həqiqətən frazeologizm olub-olmadığını, sintaktik cəhətdən üzvlərə parçalanıb-parçalanmadığını hansı vasitələrlə öyrənməlidir?

Metodikada belə hallarda aşağıdakı priyomlardan istifadə məqsədəuyğun hesab olunur:

Grammatik suallar vasitəsilə.

1. Əgər cümlədəki hər bir sözə cümlə üzvi kimi ayrılıqda sual vermək mümkündürsə, deməli, burada frazeoloji birləşmə yoxdur. Əgər cümlədəki sözlərin hər birinə ayrılıqda sintaktik sual vermək qeyri-mümkündürsə, deməli, üzvlərdən biri frazeoloji birləşmələr ilə ifadə olunub. Məsələn:

1. Ələsgər Adalı atasının burnundan düşüb (H.Seyidbəyli)
2. Sənə mənim ürəyim yaman qızır.

Bu cümlədəki sözlərə ayrılıqda sual vermiş olsaq (nə edib?-düşüb, kim düşüb Ələsgər Adalı, nədən düşüb-atasının burnundan, yaxud nə edir?-qızır, nə qızır, mənim ürəyim, kimə qızır? –sənə, necə qızır? yaman) məntiqsizlik yaranar.

Müəllim burnundan düşmək və ürəyi qızmaq birləşmələrinin mənasını dəqiqləşdirməyi təklif edir. Şagirdlər çox oxşamaq və inanmaq sözlərini söyləyirlər. Sonra müəllimin tapşırığına əməl edərək frazeoloji birləşmələri sinonimləri ilə əvəz edirlər.

1. Ələsgər Adalı atasına çox oxşayır.
2. Mən sənə çox inanıram.
3. Beləliklə, şagirdlərə aydın olur ki, atasının burnundan düşüb və ürəyim qızır ifadələri frazeoloji birləşmələrdir və cümlənin bütöv bir üzvüdür, yəni xəbərdir.
4. 2.Birləşməni leksik vahidlə əvəz etmək vasitəsilə.
5. Təhlil prosesində qarşıya çıxan birləşmələrin sintaktik cəhətdən parçalanıb parçalanmadığını müəyyənləşdirmək, dil faktının mahiyyətini açmaq məqsədilə həmin birləşməni leksik vahidlə əvəz etmək üsulundan istifadə çox səmərəli nəticə verir. Məsələn:

6. Axşamçağı Nabat xala başmaq seyrinə çıxanda qapımızdakı qıfılı görəcəkdə. (Ə.Əylisli)
Şagirdlər əvvəlcə frazeoloji birləşmənin sərhədini müəyyənləşdirir, sonra onu leksik sinonimləri ilə əvəz edirlər. Nəticədə cümlə aşağıdakı formaya düşür.

1. Axşamçağı Nabat xala gəzməyə çıxanda qapımızdakı qıfılı görəcəkdə.
2. Verilmiş cümlə üzərində belə əməliyyat aparmaqla şagirdlər frazeoloji birləşmələrin sintaktik cəhətdən parçalanmadığını öyrənirlər.
3. Beləliklə, tərkibində frazeoloji birləşmələr olan cümlələrin sintaktik təhlili iki cəhətdən faydalı olur: birinci şagirdlərin frazeoloji birləşmələrlə bağlı bilikləri genişlənir, ikincisi isə sintaktik təhlil bacarıqları daha da kamilləşir.
4. Fəlsəfədən məlumdur ki, yeni köhnənin əsasında yaranır və bu inkişaf keçilmiş pillələri sanki təkrar edir. Ancaq bu təkrar düz xətt üzrə deyil, spiralvari xətt üzrə gedir. Dialektikanın bu qanunu universal xarakter daşıdığından təlimdə yeni biliyin dərk olunması prosesində də özünü göstərir. Sintaktik təhlil yalnız keçilmiş materialları təkrar etmək məqsədinə xidmət etməməli, həm də şagirdlərə yeni nəzəri məlumatlar verməyə imkan yaratmalıdır.
5. Aşağıdakı cümlələrin sintaktik təhlil üçün seçilmiş didaktik materialların tərkibinə daxil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Məsələn
6. Birdən yadıma plaşımın cibinə qoyduğum rəngli karandaşlar düşdü. (T.Mahmud)
7. Bu cümlənin sintaktik təhlilində şagirdlər çətinliklə qarşılaşırlar. Belə ki, onlar frazeoloji birləşmələrin sərhədini müəyyənləşdirə bilmirlər. bunun qarşısını almaq üçün ilk növbədə xəbəri iki komponentli feli frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan cümlələr üzərində təhlil aparmaq yaxşı nəticə verir. Çünki belə cümlələri şagirdlər daha tez təhlil edirlər. Məsələn:
8. 1. Ulduz evə göz gəzdirdi (Ə.Məmmədخانlı).

Şagirdlər iki komponentli frazeoloji birləşmələrin sintaktik funksiyasındaha tez müəyyənləşdirirlər. Bu, fikrimizcə, bir neçə amillə bağlıdır.

1. İki komponentli frazeoloji birləşmələrin çoxişlək olması bu amillərdən biridir. Azərbaycan dilində cavab vermək, söz vermək və s. frazeoloji birləşmələr leksik sinonimlərə nisbətən daha çox işlənir.
2. Həmin frazeoloji birləşmələrinin əsasında yaranır və bu inkişaf keçilmiş pillələri sanki təkrar edir.
3. Məlumdur ki, xəbər vəzifəsində işlənən sabit söz birləşmələrinin tərəfləri arasına bəzən müxtəlif sözlər daxil ola bilir. Məsələn:
4. Gözümə heç kəs dəymir. (İ.Qasımov).
5. Birdən gözü içəri girən poçtalyona sataşdı.
6. Birinci cümlənin təhlilinə başlamazdan əvvəl gözü sataşdı frazeoloji birləşməsini başqa bir sözlə əvəz etmək təklif olunur. Şagirdlər çətinlik çəkmədən gördü sözünü təklif edirlər. Həmin frazeoloji birləşməni gördü sözü ilə əvəz etdikdə cümlə də dəyişir. “Birdən içəri girən poçtalyonu gördü”. Beləliklə, gözü sataşdı-xəbər, poçtalyona tamamlıq, birdən tərzə hərəkət zərfliliyi, içəri girən-təyin olur.

7. Dildə frazeoloji birləşmələrin tərəfləri arasına söz artırılması halları ilə yanaşı, komponentlərinin inversiyası hadisəsinə də təsadüf edilir. Belə hallara ən çox şifahi danışqda, folklor nümunələrində, bədii əsərlərdə təsadüf edilir. Məsələn:
8. Gətirdiyi xəbəərə görə muştuluq keçir könlündən (V.Nəsib)
9. Belə konstruksiyalı cümlələrin sintaktik təhlil edilməsi iki cəhətdən faydalıdır:
10. 1) Belə cümlələrin təhlili şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü müstəqil yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir.
11. 2) Belə cümlələrin təhlili şagirdlərin sintaktik təhlil bacarıqlarını möhkəmləndirir, üslubi bacarıqların formalaşmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. və b. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973.
2. Abdullayeva H. Frazeoloji birləşməli cümlələrin sintaktik təhlilində linqvistik eksperiment preymundan istifadə ADƏT, 1990, №1.
3. Abdullayeva H. Azərbaycan dili dərslərində linqvistik eksperiment priyomundan istifadə təlim prosesini optimallaşdırmağın vasitələrindən biri kimi, avtoreferat. Bakı, 1992.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. İDC. 1983.
5. Cabbarlı C. Mənim tanrım gözəllikdir. Bakı, 2000.
6. Дудников А.Б. Методика изучения грамматики в восьмилетней школе. М., 1977.
7. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı, 2015.
8. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973.
9. Kazımov O. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2002.
10. Suallar və cavablar. Bakı, 1999.

Summary

The role of phrasal verbs in the formation of syntactic analysis skills. Phrasal verbs are linguistic units. They are stand by in language. Phrasal verbs increase the vocabulary of students. To beatufy speech. It also formsyntactic analysis skills.

Məmmədova Fərəh Əlixan qızı

Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMALARIN MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: müasir ingilis dili, dil tarixi, alınma söz, etimologiya, alınma.

Key words: modern english, language history, borrowed word, etymology, borrowing.

Alınma anlayışı dil əlaqələri nəticəsində bir dildən digərinə keçmiş dil elementi (söz, morfem, sintaktik konstruksiya və s.), həmçinin bir dil elementlərinin digərinə keçməsi prosesini özündə birləşdirir [6, s. 158]. Adətən başqa dildən sözlər və daha az hallarda sintaktik və frazeoloji vahidlər götürülür. Əksər hallarda alınmalar dildə o dərəcədə mənimsənilir ki, onun daşıyıcıları hətta onun alınma olduğunu hiss etməirlər, amma bu, yalnız etimoloji təhlil sayəsində aşkar edilir. Çox hallarda, alınma vahid xüsusi sahələrə aiddir (məsələn, terminologiya sahəsinə).

Beynəlmiləl sözlər fondunun yaranması məhz dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin gücləndirilməsi ilə bağlıdır ki, onun səbəbləri çox müxtəlif ola bilər, qəbul edən dildə müəyyən əşya adının olmamasından başlayaraq modanın təsiri və müasir ənənələrinə verilən hörmət, alınan sözlərin sosial nüfuzuna qədər.

Alınma sözlər şifahi (səslər üzrə) və yazılı (hərflərlə) ola bilər. Şifahi alınma zamanı söz daha böyük dəyişikliklərə məruz qalır nəinki alınmanın yazılı növlərində. Dildə yeni sözlər yeni əşyalar üçün ad vermək və ya artıq mövcud olan əşya/hadisələrə fərqli bir münasibət ifadə etmək ehtiyacı zamanı yaranır. Ona görə də M. Qorki deyirdi ki, "söz faktların, bütün fikirlərin geyimidir" [1, s.100]. Əgər söz dilə yeni məna və ya predmetin yaranması ilə daxil olursa, onda o praktik olaraq dəyişikliklərə məruz qalmır. Amma bir sözün sinonimi kimi dilə daxil olarkən, onun leksik mənasının dəyişdirilməsi çox ehtimal olunur [7].

İngilis dili müxtəlif qruplara aid olan dillərdən çoxlu sayda alınmalara malikdir. İngilis dilinin lüğət tərkibinin təxminən 70% - ni alınmış sözlər və müvafiq olaraq 30% - ni milli sözlər təşkil edir [6]. İngilis dili analitik quruluşlu olduğundan sözlərin nisbəti bu cürdür, və tez-tez digər dillərdə baş verdiyinin əksinə olaraq, onların orijinal elementlərini tərcümə ilə deyil, yəni, kalkalaşmadan istifadə etmədən sözləri onların orijinal formada digər dillərdən mənimsəyə bilir [4, s.9].

İngilis dili alınmalarının böyük hissəsini latınizmlər, yunan, fransız, ispan dillərindən sözlər təşkil edir, lakin məlumdur ki, ingilis dilində əsasən ictimai-siyasi leksikaya aid olan dörd yüz türkmizmə mövcuddur. Türk dilləri Asiya və Şərqi Avropada geniş yayılmış dillərdir. Bu alınmalar birbaşa əlaqələr nəticəsində, eləcə də vasitəçi dillərin köməyi ilə baş vermişdir. İngilis dilində türk alınmaları arasında leksik qruplardan bir neçəsi ayrılır ki, bu da mənimsənmənin müxtəlif mərhələlərində olduğunu göstərir: tam mənimsəmiş, qismən assimilyasiya olunmuş və assimilyasiya olunmamış [4, s. 101].

İngilis dilinə rus dili də öz töhfəsini vermişdir (bu töhfə çox böyük olmasa da) [5]. Bəzən bu alınmalar Rusiyanın tarixi ilə bilavasitə bağlı idi. İnqilabdan əvvəlki Rusiyada həyatın ictimai-siyasi reallıqları *muzhik* (kişi), *boyar* (boyar), *tsar* (çar) kimi alınmaların ingilis dilində yaranmasına səbəb olmuşdur və bu sözlər bütün siyahını təşkil etmir. Sovet Rusiyası dövründə ingilis dilində *bolshevik* (bolşevik), *Kremlin* (Kreml), *Soviet* (sovet) və digər sözlər ortaya çıxdı. Həmçinin alınmalar rus ədəbiyyatı, rus mühacirləri və rus turistlərinin təsiri sayəsində əmələ gəlmişdir. Yuxarıda göstərilən nümunələrin hamısında rus və ingilis sözlərinin mənası üst-üstə düşür, lakin müxtəlif dillərdə sözlərin mənalı üst-üstə düşmədiyi nümunələr də var. Məsələn, ingilis dilində *magazine* sözü "hərbi təchizat anbarı" və "jurnal" deməkdir, lakin bu mənalardan heç biri rus sözü "магазин" (mağaza) ilə üst-üstə düşmür.

İngilis dilində hindi alınmaları amerind dil ailəsinin üç qrupundan alınmış sözləri ilə təqdim olunub: aravak, And, tupi [4]. Aravak alınmaları iki sözlə təmsil olunur: *gaucho* (avara) və *poncho* (yun parça). And dilindən alınma sözlər çox təmsil olunub. Əsasən bu alınmalar heyvan adları, flora və kənd təsərrüfatı terminləridir. Tupi dillərindən alınmalar aravak və and dillərindən daha çoxdur. Flora və faunanın nümayəndələrinin adları alınmaların əsas hissəsini təşkil edirlər. Belə çıxır ki, Cənubi Amerikanın hindi dillərindən götürülmüş leksika əsasən təbiət sahəsinə aiddir.

Beləliklə, ingilis dili sözlərinin yarısından çoxu yalnız latın, yunan, fransız, ispan dillərindən deyil, həm də türk, rus və Cənubi Amerika xalqlarının dillərindən ibarətdir.

Elmdə ingilis alınmalarının aşağıdakı mərhələləri müəyyən edilir [6]:

1. Latın dilindən e.ə. I əsrə aid alınmalar xristianlaşma və fəal ticarət prosesi ilə bağlıdır. Mərkəzi Avropanın şimal hissəsində yaşayan qədim tayfalar, anql-saksonların əcdadları Roma İmperiyası ilə fəal qarşılıqlı əlaqə saxlayırdılar: ticarət aparırdılar, döyüşürdülər, Roma tacirləri ilə toqquşurdular və bununla da romalılar arasında ticarət, mal və bu qəbilələr üçün yeni olan əşyalarla bağlı sözləri mənimsəyirdilər. Xristianlıq Roma xətibləri tərəfindən gətirildi, moizəçilər anql-saksonları yeni bir dinə çevirdilər. Latın dili kilsə ibadətlərinin dili idi, buna görə də xristianlaşma ingilis dilinə bir çox latın alınmalarını gətirdi. Amma bu dini latın sözləri əslində latın dilindən deyil, yunan dilindən alınmalar idi, çünki o, xristian kitablarının dili idi. Bütün bu sözlər şifahi ünsiyyət yolu ilə mənimsənilmişdir, buna görə də məhz ingilis dilinin qrammatik qaydalarına tabe idilər, bu səbəbdən də artıq o vaxtlar onlar yad ünsürlər kimi qəbul edilməmişdilər. Məsələn, *wine* (şərab), *pepper* (bibər), *school* (məktəb), *devil* (şeytan) və *priest* (kahin).

2. VIII əsrin sonlarında vikinqlərin basqınları nəticəsində Danimarkanın leksikası ingilis dilinə keçməyə başladı. İngilis dilində belə alınmalar çox deyil, lakin onlar geniş yayılmış və çox

işlənən sözlərdir: *they* (onlar), *take* (götürmək), *cut* (kəsmək), *get* (almaq), *ugly* (çirkin), *husband* (ər), *shirt* (köynək), *whole* (bütün/bütöv), *wrong* (səhv), *leg* (ayaq). Alınmaları qədim ingilis sözlərindən ayırmaq çox çətindir, çünki Danimarka və qədim ingilis dili yaxın qohum dillərdir. Səciyyəvi bir fərq ondan ibarət idi ki, Danimarka sözlərində /k/, /g/, /sk/ qorunub saxlanırdı, ingilis dilində isə fışılıtlı səslərə çevrildi: /k/ və /g/ – müəyyən şəraitlərdə, /sk/ – həmişə.

3. Köhnə fransız dilindən olan alınmalar müasir ingilis dilindəki alınmalarının ən böyük qruplarından biridir. Bu alınmalar 1066-cı ildə normanların İngiltərənin fəthi ilə bağlıdır. Məhz bu xalqlar adalara fransız dilini gətirmişlər, bu onunla bağlıdır ki, Normandiya fransız hersoqluğu idi. Bir müddət sonra fransız dilinin normand dialektindən angl-norman dili yarandı, gələcəkdə bu dil dövlət dilinə çevrildi və XIV əsrin sonuna qədər mövcud oldu. Bu alınmalar yalnız dillərin assimilyasiya ilə bağlı deyil, həmçinin İngiltərədə normanların gəlməsi ilə qədim ingilislər tərəfindən əvvəl tanınmayan həyat xüsusiyyətləri və fəaliyyət növləri ortaya çıxması ilə bağlı idi. Belə bir fikir var ki [7], bu alınmalar ingilis dilinin ən geniş yayılmış sözlərinin dördə bir hissəsini təşkil edir (təxminən 80 000-dən 22 500). Onlardan bəziləri: *entrance* (giriş), *Goddess* (ilahə), *admirable* (gözlə, üstün), *flexible* (çevik), *difficult* (çətin), *disappointment* (naümid etmə, əlini soyutma), *movement* (hərəkət), *solitude* (təklilik, tənhalıq), *court* (məhkəmə), *government* (hökumət), *battle* (döyüş), *city* (şəhər).

4. XX əsrdə ingilis dilində alman dilindən bir çox alınmalar meydana gəlir, bu sözlər İkinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar olan hərbi terminlər idi, lakin bu alınma prosesi müharibə başa çatdıqdan sonra bir qədər ləngiyir.

Göründüyü kimi, dil canlı inkişaf prosesindədir, o, ictimai-siyasi, elmi-texniki, iqtisadi, mədəni və psixoloji amillərin təsirinə məruz qalır və nəticədə yeni sözlər müasir dillərə, o cümlədən müasir ingilis dilinə də keçir və uyğunlaşır.

Ədəbiyyat

1. Клещина Н.Н. Новые слова в английском языке и заимствование англицизмов в русском языке // Власть. – 2015. – №1. – С. 99-102.

2. Иванова О.В. Статистический метод исследования заимствований в лексическом составе современного английского языка (на материале языка СМИ) // Современные парадигмы лингвистических исследований: методы и подходы. Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Ответственный редактор Н.В. Матвеева. – 2017. – С. 7-13.

3. Касимов Р.Х. Заимствования из коренных языков Южной Америки и их влияние на культуру (на примере английского языка) // Актуальные проблемы лингвистики – 2014. Материалы Международной научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных. Ответственный редактор Х.С. Шагбанова. 2014. С. 58-60.

4. Салимова Р.И. Лексические заимствования из тюркских языков, называющие реалии Востока в английском языке // Северо-Восточный научный журнал. 2011. – № 2. – С. 9-13.

5. Самойлова М.В., Кузнецова В.В. К вопросу о лексических заимствованиях в английском языке из русского языка. – Международный студенческий научный вестник. 2018. – № 6. – С. 211.

6. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1998. – 685 с.

7. <https://apni.ru/article/1720-k-voprosu-ob-etapakh-i-osobennostyakh-zaimstv>

Summary

The article is devoted to borrowings in modern English, their role and meaning. The concept of borrowing includes both the borrowed language unit itself and the process of transition of elements of a foreign language as a result of language contacts. More than half of the vocabulary of

modern English consists of borrowed words. For modern English, the process of borrowing continues to be relevant, despite the fact that English at the present stage is a base for borrowing into other languages.

Məmmədova Nurlanə Hümət qızı
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi

QULU XƏLİLOVUN “ÖMRÜN BAHARI” ROMANINDA TƏLƏBƏ HƏYATININ TƏSVİRİ

Açar sözlər: Qulu Xəlilov, bədii yaradıcılıq, nəsr, tələbəlik illəri, dövlət imtahanı

Key words: Qulu Khalilov. artistic creativity, prose, student years, state exam

Ədəbi proses və bədii yaradıcılıq. Ədəbiyyatın bir-birindən fərqli sahələri olmasına baxmayaraq, onlar arasında üzvi bir bağlılıq vardır. Tənqidçinin vəzifəsi ədəbi prosesi və yeni yaradılan bədii əsərləri təhlil sınağından keçirməkdir. İstər elmi, istərsə də bədii əsərlər gərgin yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsidir. Bu iki yaradıcılıq istiqamətinin bir ədəbi simada cəmləşməsinə ədəbiyyatşünaslıqda görmək mümkündür. Elmi və bədii tənqiddə üstünlüyü nöqtəyi-nəzərindən yazıçı tənqidi, tənqidçinin bədii yaradıcılığı və yazıçı-tənqidçi kimi üç xüsusiyyət ədiblərin yaradıcılığında formalaşmışdır. Birinci qrupa Mirzə İbrahimovu, İlyas Əfəndiyevi, ikinci qrupa Məmməd Cəfər Cəfərovu, Kamran Məmmədovu, Qulu Xəlilovu, üçüncü qrupa isə Seyid Hüseyni, Elçini daxil etmək olar. Tənqidçinin ədəbi prosesdə əsas xidmətlərindən biri də yazıçı ilə oxucu arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirməkdir. Bu da onların bədii yaradıcılığa meyil etməsinə səbəb ola bilər. Xüsusilə, bu mütəvidə Qulu Xəlilovun bədii yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov “Yüksəliş yollarında” məqaləsində bu məsələyə toxunmuş, Qulu Xəlilovun bədii yaradıcılıqda öz qələmini sınamasını dövrün nəsrinin cəlbədicisi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmişdir: “Necə olur ki, tanınmış tənqidçilərimizdən Qulu Xəlilov nəsr əsəri yazmağa da meyil göstərmiş, oçerk, hekayə və povest də yazır. Belə bir hadisəyə ötürmə meyil-həvəs kimi baxmaq olarmı? Əlbəttə yox! Bəs onda səbəb nədir ki, belə səriştəli tənqidçi-nəzəriyyəçilər aradabir, özlərini saxlaya bilməyib, əməlli-başlı nəsr əsərləri də yazırlar. Bəlkə, bunlar tənqid aləmində çalışmanın nisbətən çətinliyindən çiyirib çayın bu tayına keçmək, bu taydan o taya əl qaldırmaq tənqiddə əlvida demək istəyirlər? Bu belə ola bilərmi? Bizcə səbəb nəsrin özünün cazibə qüvvəsindədir. Nəsrin ümumi ədəbi inkişafında, mərkəzi yerə can atmasında, gündən-günə qüvvətlənməsindədir” (3, 24). Təbiidir ki, bədii yaradıcılığı mütəmadi izləyən bir tənqidçinin bu tipli yazıları qələmə alması real səbəblərə söykənirdi. Süleyman Rəhimovun sözlərində həqiqət var ki, XX əsrin 50-70-ci illərində nəsrə maraq artmışdır. Bu istiqamətdə sanballı, böyük həcmli bədii nümunələr, eləcə də elmi-tədqiqat əsərləri yazılırdı. Məsud Əlioğlunun “Azərbaycan sovet nəsrinin inkişaf yolları”, Qulu Xəlilovun “Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən” kimi tədqiqat əsərləri də bu illərdə nəsrə marağın diqqət mərkəzində olduğunu nəzərə çatdırırdı. Göründüyü kimi, Qulu Xəlilov roman janrının nəzəri problemləri ilə yanaşı, qələmini bu janra müraciət etməklə də sınamışdır. Onun “Ömrün baharı” romanı təhsil və tədris prosesinin aktual problemlərini əhatə edir. Əsərdə qaldırılan müxtəlif məsələlərdə cəmiyyətin nöqsanlarına qarşı barışmazlığı məqalələrindəki tənqidçi simasını xatırladır.

İnsan ömrü bir-birinin davamı olan mərhələlərdən ibarətdir. Bu mərhələlərin hər biri insanın həyatında unudulmaz izlər buraxır. Məktəb illərinin ardınca tələbəlik illəri başlayır. Tələbəlik illəri uşaqlıq çağından çıxıb həyatın çətinlikləri qarşısında təkbaşına mübarizə aparılmasında ilkin mərhələdir. Bu mərhələni bədii ədəbiyyata gətirmək yazıçıdan bacarıq tələb edir. Qeyd edək ki, Yusif Vəzir Cəmənzəminli “Studentlər” romanı ilə bu işin öhdəsindən gəlmiş, bu məsələlərin fonunda daha global problemlərə toxunmuşdur. Qulu Xəlilovun da qələmindən bu mövzu yan keçməmişdir. Tənqidçinin müəllimlik fəaliyyətinin bu işdə az rolu olmamışdır. Tələbələrle ünsiyyətdə olmaq, onların xarakterik xüsusiyyətləri ilə tanışlıq müəllifə böyük imkanlar vermişdir.

Amma Qulu Xəlilov lokal çərçivə ilə kifayətlənmiş, tələbə psixologiyasının dərin qatlarını açmağa çalışmışdır.

“Ömrün baharı” romanı ömrünü elm yoluna fəda etmiş müəllimlərin və tələbələrin həyatına həsr olunmuşdur. Tələbə həyatının qayğılı günləri, ali məktəbə daxil olub xəyallarını gerçəkləşdirməyə çalışan gənclərin həyəcanlı anları romanın süjet xəttini təşkil edir. Ali məktəbə daxil olmaq üçün keçirilən imtahan prosesi, imtahan götürən müəllimlərin təsviri, tələbələrin bu çətin sınaqdan keçmək arzusu realist boyalarla qələmə alınmışdır. Əsərdə tələbə həyatının bir çox mənzərəsini görmək mümkündür: tələbənin imtahan zamanı keçirdiyi həyəcanlar, tələbələrin seminara hazırlıq prosesi, yataqxana həyatı, tələbələrin bir-birinə olan münasibəti. Əsərin süjeti bir neçə xətt üzrə inkişaf edir: müəllimlik vəzifəsini icra edənlərin vicdan borcu, tələbə həyatının qayğılı, eyni zamanda çətin günləri, bu hadisələrin fonunda saf sevgi münasibətləri. Bu obrazların qəbul imtahanından dövlət imtahanına qədərki fəaliyyəti, gələcəyin gənc kadrları kimi yetişmə prosesi və universitet həyatının onların şəxsiyyət kimi inkişafına təsiri məsələsinə toxunulması əsərin yaxşı işlənmiş hissələrindəndir. Qulu Xəlilov hər bir tələbəyə fərdi yanaşır, onların yataqxanada, auditoriyada, məclislərdə bir-birlərinə olan münasibətinə xüsusi diqqət ayırır, onların daxili və xarici təsvirini vermir, hər bir obrazın tipik xüsusiyyətləri öz nitqlərində açılır. Tələbələrin əsl insani keyfiyyətləri dialoqlarda üzə çıxarılır. Onların yaxşısını, pisini, safını, paxılını, fərasətlini, tənbelini, savadlısını, zəifini bu dialoqlar vasitəsilə aydınlaşdırmaq mümkündür. Müəllif şəraitdən asılı olaraq obrazın fərqli tərəflərini oxucuya çatdırır. Yataqxana insani keyfiyyətlərin üzə çıxarılmasına kömək edirdisə, tədris prosesi tələbənin savad göstəricisini müəyyənləşdirməyə şərait yaradırdı. Xüsusilə, tələbələrin seminara hazırlıq zamanı Qulu Xəlilovun müəllimlik fəaliyyətinin izlərini görmək mümkündür. Belə ki, tələbələrin bir-birinə ünvanladığı suallar ədəbiyyatın əsas problemləri ətrafında idi.

Yataqxana həyatı müxtəlif bölgələrdən gələn gəncləri bir araya toplamışdır. Bu dördmərtəbəli yataqxana binası müxtəlif təfəkkürlü, fərqli xarakterli tələbələrin səmimi münasibət qurmasına, bir-birlərinə yaxınlaşmasına, bir ailə kimi yaşamalarına səbəb olmuş, tələbə kollektivi formalaşdırmışdır. Kimlər idi bu gənclər? Ülkər, Elvira, Billurə, Sevgiyyə, Lətifə, Nərgiz, Gülmayə, İlqar, Fəxrəddin, Zeynəli, Məcid, Alcan.

Bu tələbələr içərisində Qulu Xəlilov diqqəti Ülkər Cəfərlinin üzərində cəmləşdirir. Gürcüstanın Borçalı rayonundan olan bu qızın yetişdiyi ailə mühiti, qəbul imtahanında göstərdiyi nəticə, tələbəlik həyatı, daxili keyfiyyətləri və sevgi münasibətinə əsərdə geniş yer verilir. Ülkər qapalı bir ailədə - mağaza sahibi olan Əmrullanın ailəsində dünyaya göz açmışdır. Onun Bakıda ali təhsil almaq arzusunun qarşısında dayanan yeganə maneə vardır ki, o da atasıdır. Qızı ilə bağlı başqa xəyallar quran atanın “Qız hara, uzaq-uzaq şəhərlər hara? On il oxudu bəsdir” – deməsi qızın çiçəklənən xəyallarının qarşısını ala bilmir. Müəllif bu məqamda ata ilə qız arasında olan bu münasibəti kəskinləşdirmir, konflikti dərinləşdirmir. Atanın qızının ali təhsil almasına qarşı çıxmasının yalnız bu cümlənin verilməsi ilə məhdudlaşdırılması, Ülkərin birbaşa qəbul olunmasının təsviri, qızın imtahana getməsinə atanın necə razılıq verməsinin qələmə alınmaması həmin hissələrin real alınmasına mənfi təsir göstərir. Yaxşı olardı ki, müəllif atanın qızının oxumağa getməsinə necə razılıq verməsinə diqqəti yönəldərdi. Ülkər yüksək nəticə ilə institututa daxil olur, Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri seçilir, yenilikləri öyrənməyə çalışır. Övladlarının yolunda hər cür fədakarlığa hazır olan, övladını başa düşən valideyn Ülkərin xəyalını qurduğu ata obrazı idi. Anası Nigarın qayğıkeşliyi qarşısında Əmrullanın laqeydliyi qabarıq şəkildə oxucuya çatdırılır. Varlı bir adamla qohum olmaq, onun imkanlarından istifadə etmək üçün qızını vasitəyə çevirən ata obrazının daxili keyfiyyətlərinin təsvirinə müəllif daha çox önəm verir. “Arxalı köpək qurd basar” əqidəsi ilə yaşayan bu kişinin əksinə olaraq, Nigar qəlblə alver olmayacağını yaxşı bilir, saf məhəbbətin tərəfdarı kimi çıxış edir.

Ülkərin gündəlik yazması ilə başlayan əsərdə tələbələrin bir-birinə yazdığı məktublardan bədii vasitə kimi istifadə edilmişdir. Ülkərlə Raufun sevgi xətləri üzərində qurulan bu məktub və gündəliklərdə iki gəncin bir-birinə olan münasibətinə, səmimi etiraflarına aydınlıq gətirməklə müəllif əsərə sentimental ruh gətirmiş olur. Bu məktublar yol gözləyən insanın tək dayaq nöqtəsi

olmaqla, iki sevən gəncin hisslərinə vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, “Hər məktubun arxasında canlı bir insan durur” (2, 220).

Əsərdə müəllimlik peşəsinin ləkələnməsinə xidmət edən müəllimlərin təsvirinə də rast gəlirik. Ruşəddin obrazının təsviri həyatın gerçəklikləri ilə səsleşirdi. Belə müəllimlərin təsviri təəssüf hissi doğursa da, cəmiyyətimizdə müəllimlik ləyaqətinə zidd hərəkət edən müəllimlərə təsadüf olunur. Cəmiyyətin islahı naminə Ruşəddinn obrazının qələmə alınması yerində verilmiş bir qərar idi. Müəllimlik peşəsini öz şəxsi mənafeyindən üstün tutan müəllimlərin sayının çoxluğunun təsviri əsərin üstün cəhətlərindən idi: Məmməd müəllim, Aynur müəllimə, Adil müəllim, Aslan Vüqarlı. Müəllif elmin, maarifin inkişafı üçün savadlı kadrların yetişməsinə xidmət edən müəllimlərin bu mübarizədə qələbəsini də qeyd etməyi özünə borc bilmişdir. Çünki ali məktəbdə müəllimliklə məşğul olan Qulu Xəlilov yaxşı bilirdi ki, “Hər imtahan abituriyent üçün bir qalanı, bir şəhəri, bir dağı fəth etmək, tutmaq və öz qələbə bayrağını onun ən uca zirvəsinə sancmaq deməkdir” (2, 18). Buna görə də müəllif gələcəyin savadlı kadrlarının seçilməsi prosesini ən incə ayrıntısına qədər təsvirinə önəm vermiş, bu işdə müəllimləri ədalətlik prinsipinə sadıq qalmağa səsləmişdir. Romanda gələcək taleyini qəbul imtahanına bağlayan abituriyentin qiymətləndirilməsi prosesinə geniş yer verilməsi kənar, yad təsirlərin altına düşməməyə, obyektivliyi itirməməyə səsləyiş motivi vardır.

Əsərin maraqla qarşılanan hissəsi 22 nömrəli abituriyentin qəbul imtahanında iştirakının təsviri ilə bağlı olan hissəsidir. Bu nömrə Ruşəddinin ən sevimli nömrəsidir. Bu nömrənin arxasında onun arzularını gerçəkləşdirən məqsədlər dayanır. Onun həyatı bunun kimi nömrələrdən asılıdır. Bu nömrə sahiblərinin “əla” qiymət alması Ruşəddinin başlıca vəzifəsi idi. İmtahana hazırlıqsız gələn 22 nömrəli abituriyentin biletdəyişmək əhvalatı onun həyəcanına səbəb olur. Nazirlikdən imtahana yoxlamanın gəlməsi məsələni çıxılmaz vəziyyətə salır. “Qəbul imtahanında biletdəyişmək olarmı?” sualına aydınlıq gətirmək bəhanəsi ilə yoxlanışa gələn nümayəndəni rektorun yanına göndərən Ruşəddin öz sevimli nömrəsinin instituta qəbul olmasına kömək edir. 22 nömrəli abituriyentin tələbəlik həyatı da ürəkaçan deyildir. 22 nömrəli abituriyent əsərin sonrakı hissələrində tələbə Alcan kimi diqqəti cəlb edir.

Ruşəddinə qarşı Məmməd müəllim, Aslan Vüqarlı obrazlarının qoyulması, subyektiv hisslərinə üstünlük verən müəllimin üzərində tələbəyə qayğıkeşliklə yanaşan müəllimlərin qismən qələbəsinin qələmə alınması əsərin müsbət ideyalar təbliğ edən hissələridir. Ədalət prinsipi bu iki müəllimin ayrı-ayrı qütblərdə fəaliyyət göstərdiyini üzə çıxarırdı. Bu nöqtəyi-nəzərdən Ruşəddinlə Məmməd müəllimin dialoqunda hər iki obrazın əsl siması açılır. Ruşəddinin “ali məktəb müəlliminin övladına, qohumuna kömək lazımdır” cümləsinə Məmməd müəllim tutarlı cavablarla qarşılıq verir: “Ali məktəbin qapıları hər bir vətəndaşın üzünə açıqdır. Kömək məsələsinə, güzəşt məsələsinə gəldikdə müəllimin oğlunu da, qızına da heç bir güzəşt ola bilməz. Çünki ali məktəb müəlliminin övladının imtahanlara hazırlıqsız gəlməsi dəhşətdir” (2, 44). Ruşəddinin rüşvət, xahiş, tapşırıq üzərində qurulan əmək fəaliyyətinin ədalət tərəzisini pozması cəmiyyətdə təbəqələşməyə gətirib çıxarırdı. Yəni bu obraz “alimin övladı alim, fəhlənin övladı fəhlə olmalıdır” kimi məntiqsiz təfəkkürün tənqidinə yönəlmiş obraz idi. Müəllif haqlı olaraq, cəmiyyətimizdə kökündən yanlış olan bu əqidənin tənqidinə diqqəti yönəltmişdir.

Roman Dövlət imtahanının və Buraxılış gecəsinin təsviri ilə bitir: Tələbəlik həyatının həyəcanlı və qorxu hissi ilə qarşıladığı günlər. Müəllif imtahan məsuliyyətini dərk edən tələbələrin narahat və nigaran əhval-ruhiyyəsini təsvir etməklə bu imtahanın onların həyatında çətin sınaqların başlanğıcı olduğunu diqqətə çatdırma bilmişdir: “Dövlət imtahanı! Bu iki sözün ifadə etdiyi mənanı tələbə olmayanlar dərinliyinə qədər dərk edə bilməz. Dövlət imtahanı həyata atılmaq imtahanı deməkdir. Bu elə bir sonluq və başlanğıcdır ki, burada tələbənin biliyi, bacarığı, qabiliyyəti müəllimləri və yoldaşları qarşısında nümayiş etdirilir, sınaqdan keçirilir, həyata ilk addım atılır” (2, 276). Bu tələbələrin bəxti onda gətirir ki, dövlət imtahan komissiyasının sədri xahişə, tapşırığa fikir vermədən öz müəllimlik şərəfini, təmiz adını qorumağa çalışan Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru Aslan Vüqarlıdır. Qulu Xəlilovun dövlət imtahanı haqqında olan fikirlərinə 1971-ci ildə nəşr olunan “Dövlət imtahanı” məqaləsində də təsadüf etmək mümkündür (1, 201). Əsərin bu hissəsində publisistik ruh hiss olunur.

Dövlət imtahanı tələbənin müqəddəratını həll edən sınaqdır. Bu sınaqdan uğurlu çıxan tələbə gələcək əmək fəaliyyətini qurmaq yolunda ilk addımı atır. Diplom alıb müəllimlik peşəsinə yiyələnən bu gənclərə Vuqarlığın son nəsihəti bu peşənin məsuliyyətini gözlər önünə qoyur: “Müəllim! Bu bir kəlmə sözə nə qədər böyük məna var. Sənətlərin ən müqəddəsi və təmizi müəllim! Sizə xalqın heç nəyi ilə əvəz olunmayan mənəvi dünyası, mənəvi sərvəti, dili, ədəbiyyatı etibar edilir. Bu xəzinəni göz bəbəyi kimi qorumaq, yaşatmaq, zənginləşdirmək sizin ümdə vəzifənizdir” (2, 304).

Obyektiv tənqidi fikirləri ilə ədəbi prosesdə iz qoymuş Qulu Xəlilovun bədii yaradıcılığı da cəmiyyətin diqqət mərkəzində olan problemlərini əhatə etməkdədir. Hekayələrində və romanında seçdiyi mövzularda tənqidi təfəkkürün incə məqamlarını görmək mümkündür. O, “Ömrün baharı” romanında insan psixologiyasının dərin qatlarına enməyi, əsərin mərkəzində dayanan problemi oxucunun öhdəsinə qoymadan həll etməyi bacarmışdır. Təlim prosesinin inkişafına maneə olan çətinlikləri duyması və ən əsası bunlara tənqidçi mövqeyi ilə yanaşması onun romanının orijinallığını göstərən faktorlardır.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov Qulu. Həyatdan gələn səslər. Bakı. Gənclik, 1984, 350 s.
2. Xəlilov Qulu. Ömrün baharı. Bakı. Gənclik, 1978, 309 s.
3. Torpaq dərdli insan: Qulu Xəlilli xatirələrdə. Bakı. Şuşa, 2000, 352 s.

Summary

Qulu Khalilov is one of the critics of Azerbaijani literary criticism selected from the 50s of the XX century with his unique writing style. The writer tested his artistic creativity in this field and created artistic examples covering various problems of the society. It is gratifying that the critic, who has chosen the specific features of the novel genre as the subject of extensive research, addressed the novel himself. The novel, called “Spring of Life” by the author, covers the carefree, carefree days of student life, the pure love and pleasant memories of youth. The novel follows the period from the entrance exam to the state exam. The novel describes the dormitory life, the relationship of young people growing up in different families, the teaching process, the preparation of students for the seminar, the attitude of teachers to students and each other. As a teacher, Qulu Khalilov maintained his critical pathos when choosing student-teacher relations as the subject of his work.

Məmmədzadə Almaz Temur qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti (Gəncə), dissertant

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK MƏNA QRUPLARI

Açar sözlər: leksik-semantik məna qrupu, çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik, frazeoloji variantlıq.

Key words: lexical-semantic meaning group, polysemy, homonymy, synonymy, antonymy, phraseological variant.

Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasının leksik-semantik məna qrupu 5 yerə ayrılır. Leksik-semantik qrupa ayırmaq üçün əvvəlcə bu vahidlərdə dayaq söz və ya əsas sözü ayırd etmək lazımdır. Əsas söz heç də həmişə olmur. Frazeologizmlərin bir çoxunun tərkibində əsas məna komponentlər arasında nisbi bərabər olmaq üzrə qurulur. Hansı komponentin konkret məna mərkəzi

olduğunu demək çətin olur. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilində dayaq sözü təyin etmək çətin olan vahidlər sayca çox azdır. Dayaq sözün semantik cəhətdən komponentlərin qrammatik xüsusiyyətləri və tərkibin ümumi strukturu ilə asılılığı yoxdur (5, 88,89).

Frazeoloji vahidlərin iki, üç, hətta daha çox variantlıları vardır (5, 92). Frazeoloji variantlılıqda leksik tərkib və strukturunun dəyişməsi onların daxili formasına təsir etmir. H. Bayramov frazeoloji variantlara belə bir tərif verir: “Dildə eyni mənanı ifadə etmək üçün frazeoloji vahidin leksik, leksik-qrammatik, qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğraması frazeoloji variasiya, bunun əsasında yaranan belə sabit birləşmələrə isə frazeoloji variantlar deyilir” (5, 94).

Frazeoloji variantları müəyyənləşdirən cəhətlər aşağıdakılardır:

1. frazeologizm leksik, leksik-qrammatik baxımdan dəyişməsi ilə yaranır;
2. frazeoloji vahidlər variantlılıq kəsb etməsi üçün ortaq komponentin və ya komponentlərin olması lazımdır;

3. frazeoloji vahidlər eyni məna bildirməlidir;

4. frazeoloji variantlar dilin bütün üslublarında bir-birini əvəz edə bilməlidir;

5. əvəzlənmənin mətnin məzmununa heç bir təsiri olmamalıdır;

6. obrazlı frazeologimlərin əsasında eyni obraz olmalıdır.

Frazeoloji variantlılıq üzrə müxtəlif təsnifatlar aparılır. Məqalədə frazeoloji vahidlərdə variantlılıq Ə.Rəcəblinin təsnifatını əsasında aparılır:

1. leksik variantlar,

2. leksik-qrammatik variantlar;

3. qrammatik variantlar.

1. Leksik variantlar. Burada sözlərin biri və ya ikisi fərqli səciyyə daşıyır, qalan komponentlər isə ortaq olur.

- 1) leksik əvəzlənmələr bir və ya iki sözün – komponentin dəyişməsi ilə yaranmışdır, iki yarımqrupa ayrılır: a) baş sözə, b) digər bir sözə görə leksik əvəzlənmə olur. a) Baş sözə görə leksik əvəzlənmə - ismin başqa dillərdən alınma və ya türk mənşəli tipi var.

- 1) Türk mənşəli - leksik mənasına görə tam eyni olmayıb, sinonimdir. Ürəyinin yağını (piyini) yemək (4, 436), yağla (lornan) şora fərq qoymamaq (7, 270), unu (ələyi) ələnib, xəlbiri göydə fırlanır (7, 256).

- 2) Baş söz türk mənşəli qoşa sözdən ibarət olur. Qoşa sözün ikinci komponenti fərqli mənaya malik leksik vahiddən ibarət olan. Şitini-şorunu çıxarmaq (7, 247).

- 3) Frazeoloji vahidin baş sözü kimi işlənən türk mənşəli ismin eyni mənalı ərəb mənşəli isimlə etimoloji sinonimlərlə əvəzlənməsi ilə olanlar. Hazır aşın dik qaşığı (naziri) olmaq (7, 143), ayı kal armuda (dəvə nalbəndə) baxan kimi baxmaq (7, 32).

- 4) İki, üç ərəb mənşəli baş sözün əvəzlənməsi ilə yarananlar. Dilinin altına qənd (şəkər) qoymaq (7.93); yediyini zəhərə(zəhrimara) döndərmək (7, 274).

- b) Baş sözü olmayan vahidlərin komponentlərin əvəzlənməsi ilə yaranan variantlar. Belə frazeoloji vahidlərin bir sıra tipləri var. Baş söz olmayan müxtəlif mənalı türk mənşəli sözlərin əvəzlənməsi ilə olan və s.

- c) Feil komponentin əvəzlənməsi ilə yaranan frazeoloji variantlar.1) feil komponentləri öz leksik mənalarına görə sinonim səciyyəsi daşıyanlar. Xəmirləri bir torpaqdan götürülmək (yoğrulmaq) (7.151); çörəyi ayaqlamaq (tapdalamaq) (7, 78).

- 2) Feil komponentləri müxtəlif leksik mənaya malik olanlar. Bişmiş toyuğun gülməyi gəlir (tutur) (4.363); yağ-bal içində böyümək (üzmək, yaşamaq) (7, 270).

- 3) Leksik variantların az qismi frazeoloji vahidlərin bir və ya ikisindəki feilin əvəzində isimlə başqa leksik mənaya malik feilin, yəni bir sözə qarşı iki sözün işlədilməsi əsasında yaranmışdır. Ətəyinə qoz töküb başını yarmaq (başına qapaz vurmaq) (7, 120), küp dibində yatmaq-küpünə girmək (7, 176).

- 2) Leksik ixtisarlarda komponentlərdən biri ixtisar olur. Yağ içində (böyrək kimi) bəsləmək (7, 270); qabına-qacağına sığmamaq- qabına sığmamaq (3, 12).

2. Leksik-qrammatik variantlar. Feil komponenti frazeoloji vahidin ismi komponentini iki halında idarə edir. Aşını bişirmək/ aşının suyunu vermək (7, 27).

3. Eyni leksik vahidlərdən düzələn, eyni mənaya malik olan, lakin isim komponentlərinin qrammatik forması ilə fərqlənən variantlara qrammatik variantlar deyilir. Üç tipi var:

1) isimdən ibarət olan komponent hal şəkilçisiz, bəzilərinə isə çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə işlədilir. Ətəyinə qoz töküb başına qapaz vurmaq; ovcuna qoz töküb başından qapaz vurmaq; ətəyinə qoz töküb başını yarmaq (7, 120).

2) Qrammatik variantlardan biri frazemın isim komponentinin mənsubiyyət və hal şəkilçilərinin buraxılmasından ibarətdir. Şirinlik (şirinliyini) vermək (4, 229).

3) İsimlə sifətin birləşməsindən əmələ gələn frazemdə komponentlərin inversiyası və birinci komponentdəki hal şəkilçisinin ixtisarı ilə yaranan variantlar. Yüz acını bir şirinin xatirinə udmaq/ bir şirinin xatirinə yüz acını udmaq (7, 282).

4) Eyni sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir, komponentlərin arasındakı sintaktik əlaqələr də eyni olur. Fərqləndirici cəhət odur ki, komponentlər müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərə malik olmasıdır. Az (acıq) aşın duzu deyil (1.150), sifətini turşutmaq (7, 235) /sir-sifətini turşutmaq (7, 236).

Bayramov frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığının iki, üç və dörd mənalı olduğunu deyir. Aşpazlıq frazeologiyasında isə iki mənalılar daha çox müşahidə olunur; əlinin duzunu dadmaq - 1. nəyə qadir olduğunu görmək, anlamaq, 2. necə cəza verdiyini bilmək (7, 117). Polisemiya bir mənanın dəfələrlə mənalılaşmasından meydana gəlir. O, frazeoloji vahidlərin məna cəhətdən dəyişə bilməsi üzərindən yaranır. Frazeoloji vahidlər arasında çoxmənalılığa geniş rastlanmır, çünki frazeoloji vahidin bildirdiyi vahid semantik məna çox vaxt dəyişməz olur. Polisemiya bütün dillərdə geniş yayılmış bir hadisədir. Frazeoloji vahid müəyyən bir kontekstdə və ya nitq situasiyasında işləndikdə polisemantik mənalardan biri reallaşır. Çoxmənalılıq frazeoloji tərkibin göstəricisini zəiflədir. Frazeoloji tərkibin semantikasi söz semantikasına nisbətən daha az dəyişkəndir, amma mütləq dəyişməz hesab edilə bilməz (5, 102). Frazeoloji vahidlər semantik məna və situasiyadan asılı olaraq yenidən mənalılaşma hesabına çoxmənalılıq əldə edir. Yeni məna yaranma prosesinin iki tipi vardır: 1) ikinci metaforik dəyişmə, 2) paralel metaforik dəyişmə. (5, 103). Çoxmənalı frazeoloji vahid üçün strukturda ikinci dərəcəli dəyişiklik olmalıdır (5, 106). Yəni, burada ikinci dərəcəli dəyişiklik çoxmənalı frazemə az təsiri olmalıdır.

H. Bayramova görə, tərkibindəki komponentləri və onların arasındakı sintaktik əlaqələri eyni olan sabit söz birləşmələri və sərbəst söz birləşmələri omonimlərdir. “Eyni formaya malik belə birləşmələr sərbəst söz birləşməsi səciyyəsi daşıdıqda nitq vahidi, sabit söz birləşməsi olduqda dil vahidinə ekvivalent xüsusiyyəti kəsb edir, beləliklə, bunların bir-birindən fərqli kateqoriya olduğu aşkara çıxır” (5, 160).

Frazeoloji omonim şəkilçə eyni, hər ikisi sabit söz birləşmələrdir: çörək kəsmək- 1) yoldaşlıq, dostluq etmək; 2) birlikdə çörək yemək (7, 77); cəmdəyinə döşəmək

1) ağır sözlər demək şiddətli tənqid etmək, 2) döymək, vurmaq (7, 71) Yaranma üsulları bunlardır: 1) təkmənalı frazeoloji birləşmə ilkin mənasından əlavə yeni mənaya sahib olduqda frazeoloji omonim yaranır. 2) çoxvariantlı frazeoloji birləşmələrin variantlarından biri omonimləşdikdə frazeoloji omonim yaranır. 3) Kalka üsulu ilə alınma frazeoloji vahidlər milli frazeoloji vahidlər ilə omonimlik kəsb etdikdə frazeoloji omonim yaranır (5, 110).

Frazeologiyada müxtəlif strukturlu sabit söz birləşmələri sinonimlik təşkil edir və onların mənaları bu zaman ya bir-birinə tam uyğun gəlir, ya da ümumi məzmunu görə müəyyən semantik çalara sahib olur (5, 111). Obyektiv gerçəkliyin eyni bir əşyasını və ya hadisəsini işarə edən müxtəlif tərkiblər sinonim frazeoloji vahid adlanır. Onlar eyni bir predmet və ya hadisəni adlandırırsa da, leksik, leksik-qrammatik, üslubi xüsusiyyətlərlə fərqlənir (5, 113). Sinonimlik ən çox feil və zərf səciyyəli frazeologizmlərdə vardır. Sinonimliyi strukturu yaratmır, onu məhdudlaşdırmır. Əsasən leksik-qrammatik məzmunu malik olmalıdırlar.

Struktur sinonimlər yaranması dildə iki prosesin nəticəsində mümkündür. 1. Strukturda və qismən komponentlərin leksik tərkibində mənşəyinə görə müxtəlif olan frazeologizmlərin uyğunluğu. 2. Mövcud olan frazeologiya əsasında yaranması.

Mənşəyinə görə 2 qrupu var. 1. Məxsusi sinonimlər, yəni müxtəlif strukturlu və birstrukturlu frazemlər. Yediyi qaba tüpürmək/oturduğu budağı baltalamaq (kəsmək) (7, 274), xəşilə döndərmək/

salamat yer qoymamaq, xəşilini çıxarmaq (7, 152). 2. Struktur sinonimlər, yəni mövcud frazeologizmlər əsasında yarananlar. Struktur əlamətinə görə frazeoloji sinonimləri iki qrupa bölürlər. 1. Müxtəlif strukturlu frazeologizmlər, yəni müxtəlif sintaktik quruluşu və müxtəlif obrazlı - motivləşmiş semantik əsasla malik olan frazeologizmlər. Arpa çörəyi/ quru balıq (7, 27), aş daşandan sonra çömçə axtarmaq / toydan sonra nağara (7, 27). 2. Birstrukturlu frazeologizmlər, yəni eyni sintaktik quruluşu, yaxın obrazlı-motivləşmiş semantik əsası və komponentlərinin təxminən eyni leksik tərkibi olan frazeologizmlər. Ətdən çəpər çəkmək/ ətdən sipər çəkmək (7, 120), ələyi ələlib, xəlbiri göydə fırlanır / unu ələlib, xəlbiri göydə fırlayır. (7, 111).

Frazeoloji vahidlərin antonimliyi. İki qrupa ayrılır. 1. təkmənəli frazeoloji vahidlərin antonimliyi. Belə qruplaşdırılır. a) Eyni leksik tərkibə və quruluşa malik olub baş sözü antonim olanlar (5, 118). Qoltuğuna qarpız vermək (7, 17)/ abırını vermək. b) Eyni leksik quruluşa və tərkibə malik, lakin ikinci sözü antonim olanlar. Xəmiri haqdan yoğrulmaq (7, 151) / xəmiri haramlıqla yoğrulmaq (7, 151), ağzından bal tökülmək (7, 17)/ ağzından horra tökülmək (7, 17). c) Quruluşca və baş sözünə görə eyni olan lakin feil komponenti fərqli leksik mənə daşıyanlar: İştahası açılmaq (7, 163)/ iştahası küsmək (bağlanmaq, pozulmaq, tutulmaq) (2, 604), duz-çörək kəsmək (7, 98)/ duz-çörək unutmaq (4, 405). ç) Baş sözü eyni olan, lakin quruluşca feil komponentinin leksik mənasına görə fərqli olanlar. Sözü bal qatmaq (6.240)/ sözünü bal ilə də yemək olmur (7, 241), kisədən getmək / kisəsini doldurmaq (2, 713). d) Müxtəlif leksik tərkibə, quruluşa malik olan. Ağzından bal tökülmək/ sözü çeynəmək (7, 17). 2. Omonim frazeoloji vahidlərin mənalardan birinə qarşı təkmənəli frazeoloji vahidin antonimliyi. Qabıqdan çıxmaq (7, 15) / bacasından quyuq yağmaq (7, 34)

Dilimizdə aşpazlıq frazeologiyası hər bir leksik-semantik mənə qrupunda var.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, I cild, “Şərq-Qərb” , Bakı, 2006, səh.
2. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, II cild, “Şərq-Qərb” , Bakı, 2006.
3. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, III cild, “Şərq-Qərb” , Bakı, 2006.
4. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, IV cild, “Şərq-Qərb” , Bakı, 2006.
5. Rəcəbli Ə. Frazeologiya, “Elm və təhsil”, Bakı, 2021
6. F.H.Hüseynov, B.B. Əhmədov, “Məkləblinin frazeoloji lüğəti”, “Elm və təhsil”, Bakı, 2011.
7. Q. Məhərrəmli, R. İsmayilov, “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”, “Altun kitab”, Bakı, 2015. Rəyçi f.e.d., professor Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

Summary

The article is about 5 lexical-semantic meaning groups of culinary phraseology of the Azerbaijani language. Lexical-semantic meaning groups cover polysemy, homonymy, synonymy, antonymy, phraseological variant. When defining lexical-semantic meaning groups, it is based on the idea of distinguishing the main word in the components. The groups of formation of each lexical-semantic meaning group are shown. These groups are based on the classification of Abulfaz Rajabli. Examples for each group are also provided. The defining features of phraseological variants are listed. Phraseological variants are divided into lexical, lexical-grammatical and grammatical variants. They are also divided into subgroups. Polysemantical culinary phraseologies usually have two meaning. They are explained by semantic meaning and situational re-meaning.

Məmmədsoy Rövşən Rəhib oğlu

B.PASTERNAKIN “QƏLB” ŞEİRİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ SİYASİ MOTİVLƏRİN SAXLANMASI PROBLEMİ

Açar sözlər: sosialist realizmi, ideoloji prinsiplər, poeziya, orijinal mətn, ölüm, işgəncə

Key words: socialist realism, ideological principles, poetry, original text, death, torture

Boris Pasternakın yaradıcılıq dəsti-xəttini nəzərdən keçirəndə onun qısa müddət simvolistlərlə və futuristlərlə bağlılıqdan sonra ictimai-siyasi məzmunlu şeirlər yazmağa başladığını, hətta sosialist realizminin parlaq nümayəndəsi kimi hər yerdə qabağa çəkildiyini görürük. Lakin çox keçmədən ideoloji cəmiyyətin ağırlığını, azadlıq dairəsinin getdikcə qapandığını öz üzərində hiss edən şairin yaradıcılığında kədər və hüzn məqamları güclənir. 1956-cı ildə Pasternak Oktyabr inqilabından sonra bolşeviklərin qurduğu totalitar rejimin dəhşətlərini əks etdirən “Qəlb” şeirini yazır. Lirik qəhrəmanın qəlbi mətndə “diri-diri işgəncələrə məruz qalanların” məzarlığı, onların küllərinin rahatlıq tapdığı qəbir-urna idi. Ümumiyyətlə, əsərdə bu və ya digər şəkildə ölüm və dəfn mərasimləri ilə bağlı çoxlu sözlər var: meyit tozu, meyit və qəbirlər, qəbiristanlıq çürüntüsü, köpük. Təxminən qırx il ərzində (bolşeviklərin hakimiyyətə gəlişindən 1956-cı ilə qədər) qəhrəmanın qəlbi bütün görünənləri, baş verənləri üyütmüşdü, gələcəkdə də eyni ilə bu işi görməli idi. Belə çətin vəziyyətdə şairdən nə tələb olunur? O, günahsız qurbanlara necə kömək edə bilər? Variantlar çox deyil - yas tutmaq və şeir həsr etmək.

“Qəlb” şeirini daha yaxşı başa düşmək üçün Pasternakın tərcümeyi-halından faktlara müraciət etmək lazımdır. 1920-ci illərin sonu - 1930-cu illərin əvvəllərində onun yaradıcılığı Sovet İttifaqında rəsmən tanınırdı. Şairin topluları ardıcıl nəşr olunurdu. O özü də SSRİ Yazıçılar İttifaqının işində fəal iştirak edirdi. 1936-cı ilin ortalarında hakimiyyətin Pasternaka münasibəti kəskin şəkildə dəyişdi. Onu dövrə uyğun olmayan dünyagörüşdə və həyatdan uzaq olmaqda ittiham etməyə başladılar. 1957-ci ildə Boris Leonidoviçin əsas nəsr əsəri olan “Doktor Jivaqo” romanı xaricdə nəşr olunanda şairə hücumlar başlamamışdı. Kitabın uğuru Vətəndə Pasternakın təqibinə səbəb oldu - o, Yazıçılar İttifaqından qovuldu, ölkədən deportasiya olunması tələb olundu, qəzet səhifələrində təhqirlər başladı. 1958-ci ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel Mükafatının verilməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı.

“Qəlb” şeiri B.Pasternakın ən kədərli şeiridir, lakin bütün dəhşətləri, faciələri özündən keçirən şairin bu şeirində biz müqavimət, etiraz görmürük, o sanki taleyi ilə barışmışdır. Ümumiyyətlə, “Qəlb” (“Duşa”) mövzusu rus poeziyasında ən çox işlənən mövzulardandır.

B.Pasternak 1956-cı ildə yenidən “Qəlb” haqqında düşüncələrinin üzərinə qayıdır, yenidən ürəkdə əksolunan şəkillərə tarixi-fəlsəfi qiymət verməyə çalışır, lakin bu dəfə o, əvvəlkindən fərqli olaraq simvollarla, yaxud emosiyalarla deyil, fikrini daha aydın və daha aşıqanə şəkildə ifadə edir. Bu şeir B.Pasternakın özü haqqındadır. Yuliya Xalfın və Dmitri Bıkovun “Boris Pasternak” kitabı haqqındakı “Qızıl və qanadlı yol” məqaləsində həmin şeir barədə yazır: “Məgər bu şairin qəlbinin həqiqi vəziyyəti haqqında hekayə deyilmi? Və bəlkə də, şair haqqında kitab-faciə kimi, işığa doğru sıçrayan, amma həyat mübarizəsində iztirabdan əyilmiş bir qəlbin hekayəti kimi qurulmalı idi. Və belə bir tərcümeyi-hal üçün kifayət qədər faktlar var” (3). Şeirin Azərbaycan dilinə tərcüməsi barədə fikir deməzdən öncə onun mahiyyətinə, yarandığı tarixi şəraitə toxunmağı zəruri hesab edirik.

Məlumdur ki, B.Pasternakı bütün yaradıcılığı boyu antitarix, antixalq olmaqda ittiham ediblər. Onu “laqeyd müşahidəçi”, “tarixi və xalqı qaralayan”, “sovet vətəndaşı və patriotu olmayan” sənətkar adlandırıblar (4, 48). “Doktor Jivaqo” darmadağın edildiyi günlərdə onun haqqında ümumi verdikt çıxarılmışdı: “Boris Pasternak qədər xalqdan uzaq şair yoxdur” (4, 54). Lakin şairin yaradıcılığı dərin tarixilik əsasında formalaşmışdır. Baxmayaraq ki, “Pasternak heç vaxt öz poeziyasının inqilabın vəzifə və məqsədləri ilə bağlılığı haqqında yazmamışdı” (5, 14). Onu “zəmanəsindən, inqilab və müharibədən kənarda başa düşmək mümkün deyil” (1, 5, 32). Təbiətin nəgmkarı, panteist B.Pasternak inanırdı ki, “insan təbiətdə yox, tarixdə yaşayır” (1, 5, 14). “O,

tarix, yaxud “tarixi mövcudluq” adlanan quruluşun qəhrəmanı idi (1, 5, 671). Onun sənətkar haqqındakı məşhur ifadəsi “sən əbədi olaraq zamanın əsirliyində girovsan” fikri, şairin öz poeziyasının zamanla dəyişməz əlaqəsini göstərən yaradıcılıq proqramı idi: “mənim düşüncəmə görə poeziya həqiqi həyatla əməkdaşlıqda tarixə doğru axır” (1, 5, 105).

B.Pasternakın qəhrəmanlarının faciəsi də həqiqi həyatla tarixin üzvi vəhdətində baş verməkdə idi. Amma o seyrçi deyildi, “bütün qanı ilə xalqda idi” (всей кровью – в народе»), “bütün zəifliyi ilə onlarda qalmaq istəyirdi” (всей слабостью клянусь остаться в вас). Şair tez-tez insan əzablarını bölüşməyə hazır olduğunu (готовности разделить человеческие страдания) bildirirdi. Və bu faciə “müəllfin qəlbinin hadisəsi olur”: “Mənim qəlbim, yaxınlarım üçünqəm yeridir. Sən diri-diri işgəncələrə məruz qalanlara sərdabə oldun. Onların bədənini mumiyalayaraq, onlara şeir həsr edirsən. Hönkürən lira ilə onları ağlayırsan...”. Misralardan göründüyü kimi, şair tarixi, tarixi faciələri, iztirabları yaşayır, öz hiss və duyğularından keçirir. O, seyrçi, müşahidəçi deyil, qəlbini kədər almış bir tarix yolçusudur. “Sənətkarın başlıca vəzifəsi tarixi və xalqı öz qəlbində axtarmaqdır”, - deyər B.Pasternak dostu, şair T.Tabidzeyə yazırdı (3, 5, 358). Təbii ki, tarixin hiss və duyğulardakı canlı əksini bir dildən başqa dilə çevirmək asan deyil. B.Pasternakın “Qəlb” şeirinin tərcüməçilər üçün bir o qədər də maraq kəsb etməməsinin, bu şeir ətrafında ajiotaj yaranmamasının səbəblərindən biri də bəlkə elə budur. Şeiri Azərbaycan dilinə məhsuldar tərcüməçi Xeyrulla Xəyal çevirmişdir. Tərcümənin orijinala müqayisəsi üçün onu bütöv şəkildə təqdim edirəm:

Qəlbim, geyirsən qara, Душа моя, печальница
Gedəndə yaxınlarım. О всех в кругу моем,
Məqbərəsən canları, Ты стала усыпальницей
Zülmə çıxanların. Замученных живьем.

Onları balzamlayır, Тела их бальзамируя,
Şeir həsr eləyirsən. Им посвящая стих,
Ağlayan rübabınla Рыдающею лирою
Ağılar söyləyirsən. Оплакивая их,

Hamı maraq hayında Ты в наше время шкурное
Səndəsə qorxu, vicdan. За совесть и за страх
Xatirələr yaşadan Стоишь могильной урною,
Məqbərə tək durursan. Покоящей их прах.

Onların əzabları, Их муки совокупные
Səni torpağa əyir, Тебя склонили ниц.
Səndən də məzarların, Ты пахнешь пылью трупною
Tanış qoxusu gəlir. Мертвецких и гробниц.
Qəlbim, qardaş qəbrisən Душа моя, скудельница,
Nə eşitdin, nə gördün Всё, виденное здесь.
Qatmışan bir-brinə, Перемолов, как мельница
Dəyirman tək üyüdüb. Ты превратила в смесь.
Mənə hər nə olubsa И дальше перемалывай
Dayanma bircə gün də Всё бывшее со мной,
Üyütvə qəbiristan, Как сорок лет без малого
Çürüntüsünə döndər. В погостный перегной.

Təbii ki, şeirin strukturu, daxili quruluşu, misraların sıralanması mürəkkəb deyil, amma fonetik-assosiativ xarakter və emosionallıq tərcüməçini məsuliyyətli olmağa vadar edir, onun qarşısında mürəkkəb və çətin vəzifə dayandığını göstərir. Əlbəttə, şeiri sözbəsöz tərcümə etmək və hətta qafiyələndirmək də mümkündür, amma mətnin yenidənyaradılması prosesində bədii estetik dəyərlə bərabər, ruhun, ovqatınqorunması şərti yaranır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, B.Pasternak söz üzərində əsən, hər bir ifadəyə dönə-dönə qayıdaraq onu cilovlamağa çalışan(onun

elə şeirləri var ki, 30 ildən sonra onların üzərinə qayıdaraq yenidən işləmişdir), fikrin birbaşa ifadəsinin yaratdığı problemləri nəzərə alaraq sözləri əksər halda patriarxal ənənə və xristianlıq terminləri ilə əvəzləyən, ideyanı daha çox işarə və eyhamla çatdıran sənətkardır və məhz bu cəhəti tərcümədə onun deyim tərzinin, intonasiyasının, hətta vurğusunun saxlanılmasını tələb edir. Buna görə B.Pasternakdan tərcümə zamanı tərcüməçi yalnız orijinal mətn daxilində sərbəst ola bilər, hər hansı əlavə fikrin təhrifinə gətirib çıxarmaz.

Şeirinin birinci kupletinin tərcüməsinə baxaq:

Qəlbim, geyirsən qara, Душа моя, печальница

Gedəndə yaxınlarım. О всех в кругу моем,

Məqbərəsən canları, Ты стала усыпальницей

Zülmə çıxanların. Замученных живьем.

Şeirinin sətri tərcüməsi belədir:

Mənim qəlbim, ətrafımdakı bütün insanlara görə sən qəm evisən.

Sən diri-diri işgəncə çəkənlərəsərdabə oldun.

Göründüyü kimi, orijinalda “qara geyirsən” ifadəsi yoxdur, çünki Azərbaycan dilində qəlbın nəse geyinmək xüsusiyyəti yoxdur, ustad Füzuli və digər böyük şairlərimiz hər zaman qəlbın hüzn evi, qəm evi olduğunu yazmışlar. B.Pasternak da “печальница” deyəndə qəlbın “qəm evi” olmasını nəzərdə tutur. İkinci beytin tərcüməsində həm üslubi-qrammatik **xətaya yol verilmiş, həm də məntiqi səhv dərhal nəzərə çarpır. Nə deməkdir “məqbərəsən canları zülmə çıxanların”?** (Burada qarammatik şəkilçi səhvinə də yol verilmişdir, belə ki, ya birinci söz “məqbərəsisən” kimi yazılmalı, ya misranın sonunda “canı çıxanlara” deyilməlidir). Şair qəlbının diri-diri işgəncələrə məruz qalanların sərdabəsi, məqbərəsi olduğunu bildirir. Tərcümədə isə fikir anlaşılmır.

İkinci bənddə də “тела их балъзамируя” ifadəsi “onları balzamlayır” kimi tərcümə edilmişdir ki, bu da yanlışdır, çünki Azərbaycan dilində “balzamlamaq” yox, “mumiyalamaq” sözü işlənir və ölünü mumiyalayırlar.

Son bəndin tərcüməsi, ümumiyyətlə, orijinaldan çox uzaqlaşmış.

Mənə hər nə olubsa И дальше перемалывай

Dayanma bircə gün də Всѣ бывшее со мной,

Üyütvə qəbiristan, Как сорок лет без малого

Çürüntüsünə döndər. В погостный перегной.

“И дальше перемалывай, всё бывшее со мной” misralarının X.Xəyal tərəfindən “Mənə hər nə olubsa - Dayanma bircə gün də” kimi tərcümə olunması mənə təhrifi yox, ümumiyyətlə, B.Pasternakın adından şeir yazmaq kimi də başa düşülə bilər. Səndən əvvəlki bənddə müəllif qəlbının burada görünən hər şey üçün ümumi qəbristanlıq olmasından, üyüdülmələri dəyirman kimi xəlitəyə (qarışığa) çevirməsindən danışır. Son bənd də əvvəlki bəndin davamı olaraq şairlə bağlı olan hər şeyin yenə üyüdülməsini və qırx illik qəbir çürüntüsünə çevirilməsini istəyir. Tərcüməçi bir çox detalları, o cümlədən “təxminən qırx illik çürüntü” ifadəsini də buraxmışdır ki, bununla da şairin nəhəng bir epoxanın mənzərəsini-günahsız insanların repressiyalarını verən sətiraltı fikirlərini oxucunun nəzərindən kənarda qoymuşdur.

İlk növbədə onu yadda saxlamaq lazımdır ki, B.Pasternakın, demək olar ki, bütün şeirlərinin müəyyən siyasi yükü vardır. Ona görə də bu şeirlər tərcüməçidən yüksək dil bilgisi ilə bərabər, tarixi hadisələrdən də baş açmağı tələb edir. Tərcümənin zəifliyi bədii-estetik xüsusiyyətlərdən daha çox, onun şairin eyham və işarələrinə diqqətsiz yanaşmasından qaynaqlanır. Qeyd edək ki, bu şeirin digər dillərə tərcüməsi ilə müqayisədə onun Azərbaycan dilinə tərcüməsi xeyli zəifdir. Ümid edirik ki, tərcüməçilərimiz bu şeirə qayıdacaq və onun mükəmməl tərcüməsi ilə tərcümə ədəbiyyatımızı zənginləşdirəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Борис Пастернак. Собрание сочинений в пяти томах, том первый, Москва. "Художественная литература", 1989, 135.

2. Pıxtina. Y.Q. “Фундаментальные исследования”, Moskva – 2013. – № 8 (часть 2) – с. 490-494.
3. <https://lit.1sept.ru/article.php?ID=200702409>.
4. С разных точек зрения: «Доктор Живаго» Бориса Пастернака. М., 1990. 288 с.
5. Озеров Л. О Борисе Пастернаке. М., 1990. 132 с.

Summary

In the article, the author conducted an analysis of what historical conditions Boris Pasternak's poem “Heart” was written, what content it covered, and the problem of maintaining political motives in translation. R.Mammadsoy noted that for a good understanding of the poem “Heart” it is necessary to refer to the facts from the biography of Pasternak. In 1956, Pasternak wrote the poem “Heart”, which reflects the horrors of the totalitarian regime established by the Bolsheviks after the October Revolution. The poem was translated into Azerbaijani by translator Kheyrolla Khayal. The structure of the poem, its internal structure, the sequence of lines are not complicated, but the phonetic-associative character and emotionality make the translator to be responsible, indicating that he has a complex and difficult task. The poem “Heart” has a certain political burden, which is why it requires the translator not only high language knowledge, but also historical events. The weakness of translation is more due to artistic and aesthetic features, due to his careless attitude to the poet's hint and signs. The author came to the conclusion that the translation of this poem into Azerbaijani is much weaker than translation into other languages.

Mikayılov Ülvi Aydın oğlu
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

“MƏHŞƏR” ROMANINDA NƏSİMİNİN BƏDİİ OBRAZI TARİXİ MÜSTƏVİDƏ

Açar sözlər: Tarixi şəxsiyyət, İmadəddin Nəsimi, Şirvanşah İbrahim, Əmir Teymur, “Məhşər”, roman, hürufilik

Key words: Historical person, İmadəddin Nasimi, Shirvanshah İbrahim, Amir Teymur, “Mahshar”, novel, Hurufism

XIV-XV əsrlərdə yaşayıb yaradıcılıq yolu keçmiş mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin şəxsiyyəti, düşüncəsi, yaradıcılığı yalnız ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik elminin deyil, eyni zamanda tarix, fəlsəfə, mədəniyyətşünaslığın da araşdırma obyektidir. Nəsiminin yaşadığı dövrdən altı yüz ildən çox zaman keçsə də şairin yaradıcılığının ilk təbliğatçısı onun düşüncələridir. Nəsimi fikriyyəti bəşəri əhəmiyyət daşıdığından əsrlər keçməsinə rəğmən günümüzdə də aktuallığını saxlamaqdadır. Nəsimi deyərkən insanın təsəvvüründə ilk olaraq böyük Azərbaycan şairinin obrazı canlanır. Nəsimi şair olmaqla bərabər, həm də tarixi şəxsiyyətdir.

Hürufüzmin təbliğatçısı olan Nəsiminin yaşadığı dövr Azərbaycan tarixində geniş dövlətçilik ənənələri olan Şirvanşahlar dövlətinin (861-1538) mövcud olduğu dövrə təsadüf etmişdir. Nəsiminin düşüncələri bəşəri önəm daşıdığından onun tarixi şəxsiyyət olaraq Azərbaycan tarixində yer almasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında Nəsimi ilə bağlı bir sıra bədii əsərlər yazılmışdır. Şairlə bağlı yazılmış nümunələr içərisində özünün bədiliyi, tarixiliyi, elmiliyi, ümumən intellektual səviyyəsi ilə diqqət çəkən “Məhşər” romanı tədqiqatın əsas obyekti olacaq.

Tarixi fəlsəfi əsər olan “Məhşər” romanının yazılması XX əsrin 70-ci illərinin sonuna təsadüf etdi. İsa Muğanna romanı yazmadan öncə Ümummilli lider Heydər Əliyevin tapşırığı ilə

“Nəsimi” filminin ssenarisini qələmə almışdır. Nəsimi filminin çəkilişi müəyyən çətinliklərlə qarşılaşsa da, bütün maneələrə baxmayaraq, çəkiliş prosesi uğurla sona çatdırılır.

Film ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən çox müsbət qarşılır. “Nəsimi” filmi tarixi xronika deyil, müəlliflər tarixi fakt və hadisələrə istinad edərək, müasir kino sənətinin tələblərinə cavab verən müstəqil əsər yaratmışlar. Şair və filosof Nəsiminin obrazı vasitəsilə çatdırılan bədii fikir bizə yaxın və doğmadır (2, 266). Romanın ərsəyə gəlməsi isə ssenarinin yazılışından sonra baş vermişdir. Roman ilk dəfə “Azərbaycan” jurnalında “Nəsimi” adı ilə 1979-cu ildə çap olunmuşdur. Tarixi kontekstdə yazılan romanın əsas ideyası insanın daxili aləmi ilə bağlıdır. Bədii əsərdə yazıçı təxəyyülü yer almaqla bərabər, tarixi faktlara və hadisələrə geniş meydan verilmişdir. İsa Muğanna bu romanı yazanadək xeyli tarixi mənbəyə müraciət edərək araşdırmalar aparmış, bədii obrazını yaratdığı tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı məlumatlar toplamışdır. İsa Muğanna “ədəbiyyat tarixdir, tarix isə hər şeydir” - deyirdi (5, 323). Bu ifadə onu anlamaqda kifayətdir ki, Muğanna üçün tarix və ədəbiyyatın uzlaşması mühüm şərt idi. Tarixi roman yazmaq bir xalqa öz keçmişini xatırlatmaq baxımından da əhəmiyyətli idi, eyni zamanda tarixi hadisələrin və dövrün yığcam təsviri kimi də dəyərləndirilə bilər. Romanın baş qəhrəmanı Nəsimi olsa da, digər tarixi şəxsiyyətlər Əmir Teymur, Şirvanşah İbrahim, Miranşah, Fəzlullah Nəsiminin də bədii obrazları əsərdə əks olunmuşdur. “Məhşər” romanında cərəyan edən tarixi hadisələr müəyyən məqamlarda gerçək tarixi dövrü əks etdirib. Yazıçı təxəyyülü romanda yer tutmaqla bərabər, obrazları bədiiləşdirilmiş tarixi şəxsiyyətlərin həyatında baş verən hadisələr də əsərin əsas ideyasının dərk olunmasına xidmət edir. Romanda əsas diqqət çəkən məqamlardan biri Nəsiminin hökmdarlarla görüşü idi. Həmin görüşlərdə tarixi həqiqətin əks olunması ilə bərabər yazıçı təxəyyülünün də qüdrəti aydın nəzərə çarpır. Xüsusən, Nəsimi obrazının romanda orijinal canlandırılmasının əsas səbəbi Muğannanın Nəsimini tam dərk etməsi idi. Akademik Tofiq Hacıyev yazırdı ki, “İsa bu günki Muğanna kimi Nəsiminin hürufi fəlsəfəsindən yetişmişdir (Qoqolun “Şinel”indən yox, məhz Nəsiminin məsləkindən çıxmışdır) İsa bu günün canlı Nəsimi mürididir... O, sözün həqiqi mənasında məhz hürufiçidir və hürufiliyi də içinə alan təsəvvüfçüdür” (4, 225-226). Hürufi anlayışı ərəbcədə “Hərf” sözündəndir. Hürufi ideoloqları yazı sistemindəki işarələri müqəddəs sanırdılar. Onların fikrincə, bu hərflər dünyanın yaranış sirlərini, gerçəkliyi özlərində hifz etmişdi. Hərflər də, onların əbcəd sayı ilə bildirdiyi rəqəmlər də müqəddəs sayılırdı (2, 300). Tofiq Hacıyevin də qeyd etdiyi kimi, Muğannanın Nəsimi elminə, düşüncəsinə ruhən və xislətən yaxın olması yazıçının Nəsimi obrazını orijinal yaratmasına imkan verirdi. İsa Muğanna “Məhşər” romanını yazdığı ərəfədə Nəsimi yaradıcılığını dərinlən öyrəndiyi üçün bu yaradıcılığın ab-havası ədibə “İdeal” və digər əsərlərində öz təsirini göstərməyə başladı.

Nəsimi Şirvanşahlar dövlətinin şahı İbrahimi öz cəsarəti və düşüncəsi ilə bir neçə dəfə təəccübləndirmişdi. Gənc Nəsimi “Ənəlhəqq” deyərək İbrahim onun kim olduğu ilə marqlanmış, sonralar da şairi şəxsən tanıyaraq düşüncələrinə valeh olmuşdu. İbrahim Fəzlullahı görüşə çağırarkən əvəzində müridi olan Nəsimi gəlmişdi. Şah Fəzlin özünü çağırıldığını bildirdikdə Nəsiminin verdiyi cavab İbrahimi diksindirmişdi. “Mən Fəzlullahın özünü çağırırdım” deyən Şirvanşah

- “Fəzl laməkandır, şahım” cavabını eşitmişdi (6, 30)

İbrahimə yaxşı məlum idi ki, müridləri Fəzlə İdealları kimi baxırdı. Tarixi şərait baxımından, İbrahim ətrafında Teymurun adamları olduğunu zənn edərək, Nəsiminin bu cəsarətli cavabından nə qədər heyrlənmişdirsə də, bir o qədər də xoflanmışdı. Amma Nəsiminin cəsarəti bununla da bitmirdi: “Fəzlə məlumdur ki, Əlincədə döyüş meydanına atılan papaq da, Məsciddə qurama sui-qəsd də sənin öz əməlidir... Bu əməllər bizim hamımızı məyus edib, amma biz səni bu əməllərə vadar edən səbəbləri bilirik. Dərgahında xəyanət var, şahım (6, 32).

Şahı heyrləndirən bu sözlərdən sonra İbrahim üzünü Nəsimiyə tutub:

- Mənim təbəələrim Miranşaha xəbər çatdırı bilər, - dedi, - bəs sizə kim çatdırıb bu xəbərləri?

Nəsimi: - Fəzl müridi çatdırır, şahım.

- Fəzl müridi Miranşahın hüsurunda oturur?!

Nəsimi istər-istəməz gülümsünüb:

- Müridimiz Əmir Teymurun öz hüzurunda oturur, - dedi.” (6, 34-35)

Romanda yer alan bu fraqment tarixi gerçəkliyin elementləri kimi dəyərləndirilə bilər. Professor Süleyman Əliyərli yazır ki, hürufilik işinin böyük bir siyasi təhlükəyə çevrildiyini görən Teymur Səmərqənd Üləma yığıncağının fıtvasını dərhal yerinə yetirməyi Azərbaycanda olan oğlu Miranşaha əmr etmişdi (2, 304). Bu tarixi həqiqət ondan xəbər verir ki, Nəsimi ilə İbrahimin görüşü tarixi gerçəklikdir. Deyilən fikri əsaslandıran digər fakt isə Nəsimi bir çox yerləri səyahət etsə də, onun doğulduğu və əsasən qaldığı məkanın Şirvan ərazisi olmasıdır. Teymurun hürufizmə qarşı çıxmasının səbəbi bu elmin bəşəri əhəmiyyətindən ehtiyatlanması idi. Teymura görə, dünya qəddarlıq üzərində qurulduğu halda, Nəimi, Nəsimi, onların davamçılarına görə kainat elmlə bərqərar olunmuşdur. Fəzl mürüdi olan Nəsimi hürufi elminin yayılmasında həddən artıq ısrarlı idi. Şairin İbrahim şahla görüşündə bunun bir daha şahidi oluruq. Hökmdar Nəsimidən məramını soruşduqda, “Ustadımın məramı səninlə ittifaqdır, Teymurun əsarətindən qurtarmaq və Miranşah təhlükəsindən azad olmaq üçün biz sənə hər cür kömək etməyə hazırıq... ümdə şərtimiz Şah və Şahın bahadırları gərək hürufi elminə istinad etsinlər” (6, 37) sözlərini eşidir.

İbrahim Nəsimiyə cavabında “Yəni həqqi danaq” deyə müraciət etdikdə, Nəsimi eyni səmimiyyətlə “Əksinə, şahım biz həqqi danmırıq” (6, 38) deyir.

Nəsiminin şahla bu qədər səmimi, təmkinli, cəsarətli danışmasının bir səbəbi onun elmi, zəkası idisə, digər bir səbəbi də çox səyahət etməsi, dünya görüşünün genişliyi idi. Mütəfəkkir şair elmi biliklərə yiyələnməklə bərabər görüb eşitdiklərini mənimsəyirdi ki, bu da ona gündəlik həyatında gərəkli olmuşdur. Təxəllüsü ilə səyahətlərdə keçən ömrü bir həmahənglik yaradan Nəsimi səhər mehi kimi bir yerdə qərar tuta bilməmişdir. Onun müxtəlif niyyətlər ilə üz tutduğu ölkə və şəhərlərin təqribi siyahısı belədir: Şiraz, İsfahan, Bursa, Bakı, İraq, Maraş, Anqara, Toqat, Əntəp (indiki Qaziantəp) və nəhayət, sonuncu duracaq yerlərindən olan Hələb. Şairin əsərində Kəmax qalasına poetik müraciəti onun Ərzincanda da olduğunu göstərir (8, 12).

Nəsiminin üstün cəhətlərindən biri də elmi və fəlsəfi fikirlərini məntiqə əsaslanaraq isbat edə bilməsidir. Şairin fəlsəfi düşüncəsi və istinadları hökmdarları təəccübləndirir, görüşlərdə onları çətin vəziyyətə salırdı. Nəsimi Allahı inkar etmədiklərini... biz Allahı yox, yalançı “Lailəhəilləllah”ın inkarına durmuşuq deyirdi (6, 39).

Nəsimi ilə Teymurun görüşündə tarixi məqamlarla yanaşı obrazların psixoloji durumu və xarakteri də özünü göstərməkdədir. Bu mükəllimələrdən birinə diqqət edək: “Teymur bu qərribə sükuta dözmədi. Sütun birdən ləngərləndi: Baş açmıram, nə sirri-xüdasan! Gah mənə təzə qible göstərib rəhm diləyirsən, gah da müttəfiqlərinizlə, hədələyirsən!... Kütahını de: Nə üçün gəlibsən?

- Mən elə bir mövqedəyəm ki, o mövqedən nə rəhm diləyirlər, nə də hədələyirlər əmir! Həqq elçisiyəm mən. Dilimdən nə çıxırsa hamısı həqq məramına aiddir (6, 235-236).

Şairlə hökmdarın görüşü iki böyük söz sahibinin görüşü idi. Mütəfəkkir şair Nəsimi həm bədii söz ustası idi, həm də düşüncə və fikirləri mühakimələri ilə nüfuz qazanmışdı. Teymur isə hökmdar kimi söz sahibinə çevrilmişdir. Nəsiminin hürufi elminin izahını verməsi Teymurda qəzəblə bərabər heyrət və maraq da doğurmuşdur. Bunu obrazların dialoqundan da aydın müşahidə etmək olur.” Güclü-gücsüz insan yoxdur əmir! Cahil var, kamil var. Cahilin tərz-i həyatı heyvanatın tərz-i həyatına uyğundur... Həqqə qovuşan kamillər isə dünyada qorxunun səbəblərini öyrənirlər... O kamillərdən birisi sənin hüzurundadır, bax gör üzümdə qorxudan bir əlamət taparsanmı, əmir?

Teymur məğlubiyyət hiss edirmiş kimi...

Mürşidiniz ilə, birgə hamınız ölməlisiniz dedi!

- Qəflətdəsən əmir! Mən sənə isbat edə bilərəm ki, Fəzlullah əl-Hürufinin qətlinə yox, sən öz qətlinə fitva verdiribsən...

- İsbət elə!

Bu qələbə idi”. (6, 237)

Teymur Nəsiminin dediklərindən təşvişə düşsə də, bunu bürüzə verməməyə çalışırdı. İntelekti və fəlsəfi düşüncəsi ilə diqqət mərkəzində olan Nəsimi isə ısrarlı şəkildə hürufi elmini isbat edirdi. Başqa sözlə desək, hökmdarın beynində bu elmlə bağlı fikir yaratmağı bacardı. Bir əmri ilə minlərlə insanı qırdıran Teymur indi Nəsimini dinləmək qərarında idi. Romanda yazıçının eyhamı Nəsimi düşüncəsinin qələbəsinədir.

Əsərin ümumi gedişini tarixi hadisələr müşayiət etsə də, romanda müasirlik və psixoloji assosiasiya da müşahidə edilir.

Əsərdə düşüncə mübadiləsi deyil, əsasən beyinlərin mübarizəsi gedir. Düşüncə mübadiləsi getdiyi halda tərəflər bir-birini rahat şəkildə qəbul etməli idi. Əsərə ümumi nəzər saldıqda Nəsimi fikrinin qismən qəbul edilməsi görünür. Milli-tarixi keçmişin bütöv bir mərhələsinin bitkin obrazını təqdim edən əsərdə yazıçı həyəcanının müasir mətləb və məna ifadə etdiyi vurğulanır, romanda bədii əksini tapan məsələlərin müasir insanın mənəvi axtarışları ilə yaxından bağlılığı göstərilir (7, 340).

Ədəbi nümunədə dövrlərin müqayisəsi açıq şəkildə verilmir. Amma yazıçı göstərirdi ki, tarixi dövr baxımından Nəsiminin zamanıyla romanın yazıldığı vaxtda xeyli fərq olsa da, həmin bəşəri problemlər hər zaman aktual ola bilər. Elm nə qədər tərəqqi etsə də bütün beyinlərə eyni tərzdə yansımaması bu gün də (romanın yazıldığı dövr) cəhalətin mövcud olduğunu göstərir.

Teymurla görüşün sonunda Nəsimi Mürşidini xilas edə bilməsə də, elmini Teymura qismən çatdırı bilir.

- İndirdin məni... indirdin ki, Fəzlullah hər bəniyyətində deyil, amma onun məna vurduğu zərəri heç bir hökmdar vurmayıb. Şahdan tələbim hökmdə qalır... danışmaq qurtarmışdı (6, 240).

Teymurun Fəzlullahı ən çox zərər vuran insan kimi xarakterizə etməsi hürufi elminin gücünü bir daha göstərmiş oldu. Qılınç gücünə Teymura qalib gələ bilməyən hökmdarlarla müqayisədə hürufilik elmi daha çox üstünlük qazanmış, qismən qələbə çalmışdı.

“Məhşər” romanının yazılması həmin tarixi dövrə (XIV-XV əsr) işıq salmaqla bərabər hürufiliyin təhrif edilmədən çatdırılmasına da nail oldu. Nəsiminin tarixi şəxsiyyət kimi formalaşmasında bədii yaradıcılığı ilə bərabər universal düşüncəyə malik olması da rol oynayır. Romanda yazıçının Nəsimi obrazına yanaşmasında müstəsnaqlıq görünür. İ.Hüseynov Nəsimi obrazını yaradarkən ənənəvi yolla getmir, yəni Nəsiminin uşaqlıq, gənclik və sonrakı həyatını bilərəkdən göstərmir (3, 72). İsa Muğanna Nəsimini tarixi şəxsiyyət olaraq romanda canlandırırdığında şairin uşaqlıq dövrünə nəzər salmır, əsasən hürufizmə qoşulduğu zamandan başlayaraq Nəsimi obrazını filosof-şair və tarixi şəxsiyyət kimi romanda əks etdirir. Nəticə olaraq qeyd olunmalıdır ki, Nəsimi şəxsiyyəti, düşüncəsi və yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslığın, dilçiliyin, tarixin, şərqşünaslığın, mədəniyyətşünaslığın və fəlsəfənin mühüm tədqiqat obyekti.

Ədəbiyyat

1. Əlibəyova, G. Nəsiminin səsi // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1976, 20 mart – s. 8.
2. Əliyərli, S. Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər / S.Əliyərli. – Bakı: Çıraq nəşriyyatı, – 2009. – 872 s.
3. Əsgərov, B. İsa Hüseynovun “Məhşər” romanında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazı / Ədəbiyyat məcmuəsi: Nizami adına ədəbiyyat institutunun əsərləri. XXVII cild. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016, – s. 69-75.
4. Hacıyev, T. Uzaq səfərlər kapitanı // Ədəbiyyat. – 2008, 6 iyun – s. 3.
5. Qədirova, T. İsa Muğannanın “Məhşər” romanında Əmir Teymur obrazı bədii və tarixi kontekstdə // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. s.323-329.
6. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri: [6 cildə] / İ.Muğanna. – Bakı: Avrasiya press, – c. 3. – 2009. – 304 s.
7. Rəhimli, T. İsa Hüseynovun bədii nəsr ədəbi nəzəri fikirdə // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. №2, – s. 337-341.
8. Şıxıyeva, S. Nəsiminin şəxsiyyəti tarixi qaynaqlar işığında // – Bakı: Mədəniyyət, –2016. №12, – s.10-13.

Summary

The main object of research is the historical-philosophical work – the novel “Mahshar” written by Isa Muganna. The article deals with the historical image of the great poet Imamaddin Nasimi. At the beginning of the research, was given a short information about Nasimi’s personality, and were discussing about the movie “Nasimi” which script writer was Isa Muganna. In the progress of article, was represented the meeting of Imadaddin Nasimi with Lord of Shirvanshah Ibrahim and the Lord of Teymurilər Amir Teymur. With the facts from Azerbaijani history some historical events were included in this research. It was discussed about the meeting of Nasimi with the Lords and about the character and how he became an historical person, and also revealed the details of Hurufism. Here we can see how Hurufism influenced Lord of Shirvanshah - Ibrahim and Amir Teymur. New scientific ideas appeared with reference to other researchers.

Müzəffərli Səbirə Rövşən qızı
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, doktorant

“UÇAN İŞIQ VƏ KÖLGƏ” POEMASINDA İŞIQ VƏ KÖLGƏ OYUNU

Açar sözlər: Çingiz Əlioğlu, lirik poema, kölgə, ikili obraz, işıq.

Key words: Chingiz Aliyoglu, lyric poem, shadow, double image, ligh

Həm lirik, həm epik ünsürlərin, tərənnüm və təhkiyənin vəhdəti əsasında formalaşan, məhəbbət, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, ictimai-siyasi, fəlsəfi və intim duyğuların bədii lövhələrlə inikas tapdığı poema janrının Çingiz Əlioğlu yaradıcılığında özünəməxsus yeri vardır. Yaşadığı dövrün aktual məsələlərini poetik söz libasına bürüyən şair mövzu palitrası baxımından biridigərindən seçilən “Qobustan ritmləri”, “Meşəbəyi”, “Yuxular şəhərində”, “Qoca Çinarın əfsanəsi”, “İçərişəhərdə yağış” və “Uçan işıq və kölgə” və s. poemalarını qələmə almışdır.

“Uçan işıq və kölgə” şairin yüksək sənətkarlıqla qələmə aldığı maraqlı poemalarından biridir. Bu poema cəmiyyətin ümumbəşəri problemlərinin mənəvi təzadlarını açıqlayan, lirik düşüncələrin və duyğuların qabarıq və metaforik formada izhar olunduğu əsərdir. Əsərdə lirik qəhrəmanın müxtəlif xarakterləri təsvir edilmişdir. Lirik qəhrəmanın daxili dünyası ilə zahiri görünüşü şairin obrazlaşdırdığı cismani “mən” və ruhi “mən”lə ifadə edilmişdir. Əsərdə “kölgə” ruhi “mən”i simvollaşdıran aparıcı obrazdır. Bizlərə insanın daxili və qaranlıq tərəfi kimi tanış olan “kölgə” poemada müsbət obraz kimi səciyyələnərək cismani “mən” i riyakar, saxtakar, ikiüzlü kimi bütün eybəcərliklərdən uzaq olmağa, dünyanın şirnikləndirici “harın işığı” na aldanmamağa çağırır.

Poemada tekst real materiallar əsasında formalaşsa da, kontekst nöqtəyi-nəzərindən simvolik səciyyə daşıyır. Poema “Proloq”, “Gecə qonağı”, “Yuxu”, “Epiloq” kimi yarımbaşlıqlara bölünür. Proloq işığın təsviri ilə başlayır.

İşığın ucunda yanan qaranlıq

İşığın ovcunda ölən qaranlıq (1, 322).

Əsas diqqət “ışıqla-qaranlığın” kontrastına yönəlidir. “Simvolistlərə görə “predmet, obrazlar, troplar, simvollar, işarələr və rəmzlər ikili səciyyə daşıyır: biri real həyatdan alınan predmetin görünən, dərk və hiss olunan tərəfi, bir də onun gizli, başqa həqiqəti göstərən, anlamdan kənar istiqaməti” (2, 239). Burada da işıq iki anlamı ehtiva edir. O, bir tərəfdən “qaranlığın mənşəyi”, digər tərəfdən isə “həyatın gözəlliyi” kimi simvolizə edilir. Hadisələr İşığın fonunda təhkiyə olunur. İşığın göz oxşayan parlaqlığı insanın ruhuna birdən-birə deyil, pillə-pillə enir. Belə ki, daim qabağa getmək, irəli olmaq, zirvə eşqini içində bəsləmək, zirvəni fəth etmək insanın əzəli istəyidir. Bu istək üfuku ilə gedənlər bəzən işığın “qaranlıq missiyası” nın, ışıqdan qaranlıq törəyə biləcəyinin fərqiə varmırlar. Peyzaj funksiyasını yerinə yetirən misralar həm də əsərin sonrakı gedişatına oxucunu hazırlayır.

Fikrimin o yorğun axarlarında.

Doymadıq işığın harınlığından (1, 323).

Zahirən parlaq görünən bu misraların alt qatında dərin mənə, kəskin tənqid, satirik rakurslar gizlənmişdir.

Poemanın mərkəzində duran obraz “kölgə” obrazıdır. Kölgə varlığımızın bir parçasıdır. O bizimlə bərabər doğulur, bizimlə bərabər yaşayır. Poemada “İşiq və kölgə” dualizmi oxucuya varlığın, kainatın sirlərini anlamağa kömək edir.

Bəlkə kölgəmizin canı da vardır,

Bəzən kölgə dayaq, canlı divardır.

Bizsiz də yaşayır kölgə dünyada (1, 322).

deyən şair ruhi “mən”in cismani “mən” üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bu misralarla ifadə etmişdir. **“Bizsiz də yaşayır kölgə dünyada”** fikri isə platonik ideyaya, yəni ruhun ölməzliyinə işarə edilir.

Kölgəni anlamaq, duymaq da gərək,

Kölgədir zamanda, vaxtda əksimiz.

Keçmişdə sədamız, azan səsimiz,

Kölgə duyğuların geydiyi köynək,

İşığı duymaqçün vasitə, örnək (1, 323).

“Kölgə” daxilimizdə bəslədiyimiz, tərbiyələndirdiyimiz, duyğularımızın ört-basdır etdiyi ikinci “mən”, iç dünyamız, iç səsimiz kimi simvolizə edilir. Lakin zamandan və məqamdan asılı olaraq onun mövqeyi dəyişə bilər.

Ay alan, kölgəni satıram alın,

Alın, ayağınız altına salın.

Bu kölgə mənim heç gərəyim deyil,

Qaçıram, qıçıma dolaşır dəyir.

...Qovuruq kölgəni inciyir gedir.

Buludlar ardından dönür əl edir.

Göylərin işığı kölgəni içir.

Kosmik qaranlıqda, uzaq fəzada

Qovulmuş, atılmış kölgələr uçur (1, 323).

Müəyyən bir çağ yaşamış insan zamanın gedişatında çox zaman çarxını itirir və yolunu azır. Şüursuz şəkildə sonu bəlli olmayan yolda təkbəşinə yürüyür. Nümunə gətirdiyimiz misrada da cismani “mən” obrazı ona maneə olan “kölgə”dən - ruhundan imtina edərək onu özündən uzaqlaşdırır. “Göylərin işığı” ilə qidalanmaq həm onun özünü, həm də həqiqəti görə bilməyən gözlərini məhv edir.

Dönüb, qayıdırıq soyuq evlərə,

Evlərin kölgəsi dönür divlərə

Kölgələr rəqs edir uzun divarda.

Orada əllər də, ayaqlar da var.

Rəqs edir divarda dırnaqlar, gözlər,

Ölməyən fikirlər, itməyən sözlər (1, 323).

Ruhunu şeytana satan birinin “divarda” - güzgüdə özüylə qarşılaşması onu qorxudur və özünü sorğulayır.

Bu kimin kipriyi, kimin qaşdır,

Bu daban kimindir, kimin başıdır (1, 323).

İnsanın zamanla tanınmaz hala düşməsi, həyatın alt qatına qarşı mübarizəyə məğlub olması və bu məğlubiyyətin onun xaricinə yansımaları bədii suallar vasitəsilə ifadə olunmuşdur. İnsanı düşündürən məqamlar şairin yaratdığı poetik detallarla, incə mənə çalarları ilə təsvir olunmuşdur.

Üzümə nur düşür, kölgəm görünmür,

Arxamda kölgəm yox, uçurum vardır.

Dibi də görünmür, boğazı dardır (1, 323).

Çingiz Əlioğlu “bəzən səslər və sözlər vasitəsi ilə mücərrəd bir hadisənin, yaxud obyektin konkret, görümlü obrazını yaratmağa nail olur” (3, 9). Ucsuz-bucaqsız bir uçurumla üzləşdiyinin fərqlində olan insan artıq qəflət yuxusundan oyanır.

Poemanın “Gecə qonağı” adlı hissədə lirizm dramatizmlə vəhdətdə verilmişdir. Bu hissədə müəllif bir-birindən ayrı düşmüş ruhla cismi üzləşdirir, dialoqa salır. Bu dialoq hər iki obrazın xarakterini, düşüncələrini açıq-çıxarmaq kimi bədii missiyanı yerinə yetirir.

Sən bütöv deyilsən, ikiləşirsən,
Hərdən kiçilirsən, “yekələşirsən”.
Bir deyil kəlamın, bir deyil sözün.
Fikrintək dağ-daşı dolaşır gözün (1, 324).

Bu dialoq əsərin zirvə nöqtəsi hesab oluna bilər. Bu dialoq təkcə oxucuya deyil, bütün cəmiyyətə göndərilmiş mesajdır. Müəllifin real “mən”lə sosial “məni” qarşılaşdırmasında cüzi konflikt sezilir. Zahirən iki obrazın dialoqu həm də insanın özüylə daxili monoloqudur.

Kölgəm çox düşmüşdü. Səbəbi nəydi?
Özü də gözümə çox qoca dəydi (1, 324).

Xalqın mənəvi varlığında kök salmış haqsızlıq, riyakarlıq kimi eybəcərliklər insanın ruhuna kölgə salır, onun ruhunun gəncləşməsinin qarşısını alır, onu yükləyir və qocaldır. İnsan cismən ayaq üstə dursa da, ruhən çöküş mərhələsinə qədəm qoyur.

Poemanın “Yuxu” adlı hissəsində lirik qəhrəmanın özünədənüşü, dünyanıdərki ifadə olunmuşdur.

Uçan işıqla keçdim,
dünyanın daşından, dəmirindən.
Keçdim insanların taleyindən, ömründən.
Gördüm ki, bir şüa
hamıdan, hər yerdən keçib gedirdi.
Şəfəqin yolunda
dərələrin, düzlərin
eni birdi, yönü birdi.
Yolu birdi
sevincin, qəmin.
Yolu birdi
Gec-tez bütün aləmin (1, 327).

Misralar altında yatan fikirlər bəllidir. Bu misralar təkcə lirik qəhrəmanın deyil, hamımızın etirafı kimi səslənə bilər.

Gözümdən bir şüa keçdi,
Keçib getdi ürəyimdən.
Mən ötən işığın ardınca baxdım
İşıqda nişan vardı
Arzumdan diləyimdən.
Görürdüm ki, o şəfəq yenə yaşayır (1, 327).

Artıq müəllifin ikisəciyyəli obrazı - “ışık” zülmət torunu üzərindən ataraq həqiqi mənasına qayıdır. Poemanın bu hissəsində “ışık” gələcək, ümid, yeni başlanğıclar kimi simvollaşdırılmışdır.

Çingiz Əlioğlunun lirik poeması “insan konsepsiyası” üzərində qurulmuş, müxtəlif sintaktik fiqurlar, təzadlar kimi sənətkarlıq komponentlərinin istifadə olunduğu hesab oluna bilər. Poema mövzu və problematikası baxımından ingilis yazarı Oskar Vayldın “Dorian Qreyin Portreti” əsəri ilə yaxından səsləşir.

Ədəbiyyat

1. Ç.Əlioğlu. Tanrını tanı (şerlər, lirik poemalar). Bakı, Yazıçı, 1991. 336 s.
2. A. Hacıyev. Ədəbi meyllər və cərəyanlar. Bakı, ADPU-nın nəşriyyatı, 2010, 289 s.
3. V. Quliyev. Tanrı - ucalıq zirvəsi // Ç. Əlioğlu. Tanrını tanı, Bakı, Yazıçı, 1991, səh. 3-10.

Summary

The lyrical poem "Flying Light and Shadow" is one of the works written by Chingiz Aliyoglu in the early days of his career and emphasizes the "human concept". The article analyzes the lyrical poem in different directions, characterizes the images, interprets them in terms of subject and problem, form and content.

Namətova Sevinc Zülfiyar qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, müəllim

AZƏBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏKLİK VƏ CƏMLİYİN İZAHINA DAİR

Açar sözlər: təkə qarşı cəm, “bir” və “dəqiq bir” kəmiyyət ifadələri, mürəkkəb kəmiyyət sözlərinin tarixi, çoxluğun neyrofunksional əsasları, gizli kvantifikator

Key words: singular vs plural, one and exactly one as quantifiers, complex quantifiers' history, neurofunctional bases of plurality, implicit quantifier

“İngilis dilində işlətdiyimiz “cəm” sözü mənşəcə latın dilində olan “pluralis” sözündən qədim fransızcaya keçmiş plurel-dən gəlir və “çoxlarına aid olan” (concerning many) mənasını verir. Cəmdə biz latınca “plus” sözünə rast gəlirik, və bu “daha çox” (ingiliscə more) deməkdir. Başqa sözlə, çoxluq anlayışı cəmdən istifadə edərkən “daha çox” və yaqin ki, “birdən çox” nəzərdə tutduğumuz fikrə əsaslanır və beləliklə, çoxluğun nisbi anlayış olduğunu, onun tamamilə kəmiyyət olmadığını, lakin dərəcəyə malik olduğunu göstərir. Daha dəqiq desək, cəm təkə münasibətdə başa düşülür; o, təkə nisbətən “daha çox”dur, tək sözünün qohumu olan sözdür: singularis latın singularis-dən gəlir, “tək” deməkdir (5).

Hal və cins kateqoriyasından fərqli olaraq, kəmiyyət isimlərə flektivləşə bilən xüsusiyyətlərdən yalnız biridir. Köhnə Hind-Avropa dilləri bu mənada fleksiyaya daha çox meyllidirlər. “Məsələn, latın şəkilçisi -is "insan" “homin+is” söz formasında "təklilik" və ya “tək insan” və eyni zamanda ismin "yiyəlik" kateqoriyasını bildirmək üçün istifadə edilir (singularity vs genitiveness)” (4). Biz həmişə fərdi, sayıla bilən şeylərə (cəm halları olan) kütlə, maye və ya dənəvərlik bildirən şeylərdən (çox halda cəm olmayan) fərqli yanaşıırıq. “İsmin tək və cəm formalarının müxtəlif dillərdən götürülməsi, nəticədə, sabit olmayan say morfolojiyasını da yaratmış olur” (3). Bu məlumatların daha geniş toplusu Dünya Dil Quruluşları Atlasında (DDQA-WALS-World Atlas of Language Structures) izah edilmişdir və buradakı elmi-nəzəri ümümləşdirmələr təsviri halda təhlil edilərkən toplanmış dillərin strukturu üç istiqamətdə – *fonoloji, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin* məlumatları əsasında formalaşmışdır. Amerikalı xanım dilçi professor Joan Bybee (1945) “Fonologiya və dildən istifadə adlı” kitabında qeyd edir ki, leksikon sözlərin mental olaraq bütün flektiv variantlarının..., o cümlədən, bir-biri ilə sıx əlaqəli, lakin ayrı-ayrı girişlərdən ibarət sıx şəbəkədə bütünlüklə saxlanılan müntəzəm formaların inkişafı üçün asan bir yol açır” (2).

Təklilik və cəmlilik paradigmasında "bir" sayı ilə "birdən çox" arasında münasibətə dair ən ümumi fərziyyə insan beynində qurulmuş bir fərqdır - məsələn, "səkkiz" ilə "səkkizdən çox" sözləri arasında belə bir "fərqi yoxdur. Bizim bu ifadələri hələ çox erkən və çox asanlıqla tanıdığımız bir şey olduğunu nəzərə alaraq, onları dilimizdə hansısa formada göstərməyin və ya şifahi şəkildə idadə etməyin məna və əhəmiyyət daşıdığını bilirik. Əgər diqqət yetirmiş olsaq, məsələn, yer üzündəki heç bir təbii dildə "səkkiz şey/əşya" ilə "səkkiz olmayan şey/əşya" üçün, hətta "iki şey/əşya" ilə "iki

şey/əşya olmayan" və sair ifadələr üçün dilin yeni bir forması, yəni formal bir ifadəsi mövcud deyildir. Eləcə də, heç bir dildə "ya bir" və ya "üç üstəgəl" kimi ayrıca formal ifadələr yoxdur (xüsusi məqsədlər istisnaqlıq təşkil edir). Bir çox hallarda dillərdə "məhz bir" və ya "məhz iki" üçün ayrıca formal ifadələri mövcuddur (məsələn, ingilis dilində "exactly, one", "exactly two"), bəzilərinin "məhz iki" üçün say komponentli ayrıca forması mövcuddur, lakin bu o zaman mümkün olur ki, həmin dillərdə "məhz və ya dəqiq bir" ifadəsi mövcud olsun. Bu kimi çoxluq ifadə edən sözlər insanlar tərəfindən tərəfindən erkən tanış olduqları və instinktiv olaraq tanınan kəmiyyətlərdir. Burada bir sıra maraqlı məqamlarla da rastlaşmalı oluruq. Belə ki, ingilis dilində "me" (azərbaycanca – "məni, mənə") və "everyone else" ("hər kəs") arasındakı fərq qrammatik cəmlilik tələb etmir, çünki, ingilis dilində "everone" ("hər kəs") ifadəsi "mən" və "sən"-i də semantik qaydada ehtiva etmiş olsalara da, "everyone else" təklif bildirir. Bəs nə üçün belə fərqlər mövcuddur? Ən azından, biz onların yerinə "same" və ya "the same" ("eyni") ifadəsini işlədə bildiyimiz halda, niyə dillərdə belə fərqli kəmiyyətlər mövcud olmuşdur? Bu cür paradoksların indiki halda mövcudluğu, düşünürük ki, ona görə yaranmışdır ki, birincisi, "mənimlə" "hər kəs" arasındakı fərq qrammatik cəmlilik tələb etmir. Məsələn, ingilis dilində "mən" və "sən"-i də özünə daxil etmiş olsa belə, "everyone else" ("hamı") sözü və ya qeyri-müəyyən əvəzliyi təklif ifadə edir. İkinci səbəb isə daha qlobaldır, çünki, primitiv dillərdə tarixi inkişafın ilk vaxtlarında kəmiyyəti, cəmliyi və ya çoxluğu ifadə edən sözlər o qədər də bol olmamışdır və insanlar qlobal ticarət inkişaf etdikcə, aldığı və satdığı məhsulların ekvivalentinin daha dəqiq ifadə olunmasına ehtiyac duyduqlarından kəmiyyət və miqdar bildirən yeni sözlər meydana gəlməyə başlamışdır. Beləliklə, kommersiya iştirakçılarının müxtəlif yaşayış tərzində fərqli çoxluq və ya azlıq, topluluq, dənəvərlik və sair biuldiren fərqli ifadələri meydana gətirmişdir.

İnsan icmaları tarixən fərqli sosial zəka və əqli düşüncə qabiliyyətlərini nümayiş etdirmişlər. Bu o deməkdir ki, məhz insanların sosial təbiəti və kommersiyaya qaydalarını asanlaşdırmaq cəhdi belə çoxluqlara rəvac vermişdir. Odur ki, bəzi ibtidai cəmiyyətlərdə "bir, iki, çox"dan kənar rəqəmlər üçün fərqli sözlər mövcud olmamış, qlobal ticarətin və ya mübadilənin olmadığı dövrlərdə insanların sahib olduqları və satılan əşyaların dəqiq miqdarını izləmək ehtiyacı olmadığından, daha böyük və mürəkkəb rəqəmlər yaranmamışdır. Məsələn, "e.ə. II minillikdə Babilistanda "qullara vurulan ziyan sahibkarın əşyasına vurulan ziyanın ödənilməsi meyarları ilə həyata keçirilirdi", yəni ekvivalentliyin həcmi tərəflərin həyata keçirilməli olduğu sosial və hüquqi normalarda əks olunmuşdur" (6, 21). Qədim Hindistanın Harapp ehtimalları tapılan "buynuzlu tanrı"ni şərh edən Y.V.Vasilkov göstərmişdir ki, o, "buynuzlar" 12 halqadan ibarətdir və onlar "illik halqalarla", yəni Harappa (bəzən Harappa sivilizasiyası kimi də tanınır, Hind çayı vadisi sivilizasiyasıdır, burada 1,6 mm-ə qədər dəqiqliklə standartlaşdırılmış çəki və ölçülərin ilk dəqiq sistemi inkişaf etdirilmişdir) mərkəzlərinin sakinləri tərəfindən qəbul edilmiş 12 illik təqvim dövrü ilə əlaqədirlər. Sonralar, "bu dövr əsasında müqəddəs şahın səltənət müddəti hesablanmağa başlanmışdır" (1, 238).

Burada digər mühüm bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, **dillərin qeyd edə biləcəyi rəqəmlərlə insan beyninin fərqli şəkildə davranma biləcəyi rəqəmlər arasında müəyyən korrelyasiya vardır.** Belə ki, bizə kiçik rəqəmləri, 1-dən təqribən 5-ə dək olan cəmliyi saymadan qavramaq çətinlik yaratmır. Deməli, bu, *qrammatik cəmliyin motivlərinin əsasında haradasa insan beyni ilə bağlı olan neyrofunksional əsaslar və ya dilşilik də dayanır.* Bu gün dilçilikdə təklif olunan bu *subitizasiya* (məsələn, saymadan 1-5 toplu haqda rəqəmi demək) heç də həmişə məqbul sayılmasa da, hesab olunur ki, bu proses həm sosial varlığın, həm də onun əqli-predmet fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqədardır.

Tək isim cəmdən köklü şəkildə fərqlənir, çünki birdən çox şeyə sahib olduqda, hərəkət və ya şeylərin təyini sadəlikdən uzaq görünür, çünki kəmiyyət göstəriciləri məsələsi faktik olaraq labüddür. Məsələn, *"Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək"* (*Friends in need are the friends indeed*) atalar misalında olduğu kimi, bütün dostlar ancaq tən olanlardır, dost olmayanlar gen və ya uzaqdırlar və ya, digər tərəfdən, "dostlar dostlarla ya tən, ya da gen olurlar." Bu misalın ehtiva etdiyi mənada "dost" və ya "dostlar" leksik cəhətdən müxtəlif (tək/cəm) olsalar da, semantik mənə cəhətdən oxşadırlar, yəni leksik müstəvidə işarələnmiş cəmlilik və ya cəmliyin yoxluğu təklif semantik müstəvidə "yox olmuşdur!"

Beləlikl, bu misalda cəmlilik, say bildirən sözlərin ya bəbaşa və ya, *implisit mənada mövcud olması* ilə əlaqədardır, yəni, ingilis dilində müəyyənədicisi determinantı olmayan cəm isimlərlə işlədilən söz birləşmələri qeyri-müəyyən sayılır. "*Qonşularla bir yerdəyəm*" (*I am together with neighbours*) dolayısı ilə - "*Mən bütün qonşularla bir yerdəyəm*" demək deyildir.

Ədəbiyyat

1. Бонгард-Левин Г. М. Древнеиндийская цивилизация, 2-е изд., перераб. и доп. / Г. М. Бонгард-Левин - Москва: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», - 1993. - 320 с.
2. Bybee, J. Phonology and Language Use //Cambridge University Press, Language Arts & Disciplines, - 2001, 260 p.
3. List, J. Mattis. Typology and Linguistic Reconstruction [Elektron resurs] Introduction. 2007, 14. 11. URL: https://www.academia.edu/2989344/Typology_and_Linguistic_Reconstruction.
4. Mithun, M. Lexical affixes and morphological typology. //Essays on Language Function and Language Type. /In: John Haiman, Joan Bybee & Sandra Thompson (eds.), - 1997. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, - p. 357–372
5. Rotge W. Plurality in English and other languages: does it add up? //-French Journal of Linguistics, Anglophonia, - 2009, 13 (26), p. 101-120
6. Черниловский З. Всеобщая история государства и права. Под ред. К.И.Батыра. Раздел 1, 357 с.

Summary

This article discusses the issues related to the details and principles of singularity and plurality in Azerbaijani and English languages. The author argues that, apart from the lexical, morphological and phonological meanings, the emergence of expressing quantities is also connected with two main factors: 1) with the historically emerging different lifestyles in the social activities of commercial participants giving rise to various expressions of plurality; and 2) neurofunctional capacity of human brain. Of course, this phenomenon is also not limited to these factors, as well. The article also illustrates the existing some differences between interpretation the indicators of quantifiers in two compared languages -Azerbaijan and English. If we pay attention to any natural language on the Earth, in fact, there is not a special way for expressing "eight things / items" and "non-eight things / items", even for "two things / items" and "non-two things/items". Apparently, its does not exist. Also, in no language do we have separate formal substances for expressions such quantifiers as "either one" or "three plus". There is a great deal of difference in understanding of some quantifiers as "everyone else" and "hamı" or "hər kəs" in two compared languages, too. Thus, the difference of singularity and plurality does lies on the ground of various ways of their expressions and their understanding which historically came from different lifestyles and social activities of people.

Piriyeva Leyla Məzahir qızı
AMEA Gəncə Elm Mərkəzi, doktorant

AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINDA BƏDİİ PORTRETİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ (BƏZƏK-ZİNƏT ƏŞYALARININ ADLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: aşıq poeziyası, Aşıq Ələsgər, bəzək-zinət əşyaları, sinonimlik, semantika.

Key words: ashug poetry, Ashug Alaskar, synonymy, jewelry, semantics.

Milli geyim mədəniyyəti xalq estetik düşüncəsi xüsusiyyətləri ilə sosial, mənəvi-mədəni, dini təsəvvürləri, etnik yaşam idealları tapmışdır. Xüsusən bəzək- zinət əşyaları “ictimai təbəqələr arasında sosial bərabərsizliyi daha dolğun əks etdirməklə bəhs olunan dövrün (XIX-XX əsrin əvvəllərinin – L.P.) xüsusiyyətlərini, xalqın həyat və məişət tərzini, lokal və etnik özünəməxsusluğunu, etnik-mədəni təması və türkdilli xalqlar arasında etnoqrafik əlaqələri, yaş dövrünün ayrı-ayrı pillələrində bəzəklərdən istifadə edilməsində meydana gələn dəyişiklikləri və s. də özündə daha dolğun əks etdirir” (14, 323-324). Öllər üçün bəzək əşyaları-üzüklər və qolbağlr, bazubəndlər dekorativ funksiya daşımaqla yanaşı, apotropik mahiyyət kəsb edir. Üzük bir sıra mərasimlərin (toy – düyün, nişantaxma) vacib atributudur. Bəzək-zinət əşyaları Azərbaycan aşiq poeziyasında lirik qəhrəmanın portretini tamamlayan mühüm geyim detallarından biridir. Bu dekorativ - estetik elementlər Azərbaycanın bütün bölgələrində sənətkarlar tərəfindən sevilərək vəsf olunmuşdur. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər kimi böyük sənətkarların dilində bəzək-zinət əşyalarının vəsfi məişət-mərasim və geyim mədəniyyətimizin zənginliyini ifadə edir. Sırğa, tana, guşvara, qolbağ, bazubənd, bilərzik, üzük qadın geyimlərini-qiyafətlərini tamamlayan detallar kimi təqdim olunur və vacib portret atributları kimi çıxış edir. Aşıqlar bir gözəlin portretini təsvir edərkən bir qayda olaraq geyimlərlə yanaşı, bəzək –zinət əşyalarının adlarını da sadalayır. Aşıq Ələsgər geyimlərin və bəzək-zinət adlarının obrazlı vəhdətini yaratmaqla gözəlin vizual portretini bütövləşdirir.

Qızıl tənə qulağında,

Bu dərdimi bildi, keçdi (Aşıq Nəsim).

Azərbaycan dilinin geyim leksikasında zənginləşmə prosesi sinonimlər hesabına baş verir. Sinonimlik geyim-bəzək adlarında da özünü göstərir. “Tam sinonimlər, dubletlər adətən alınma sözlər hesabına yaranır “...” Başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqə, yaxınlıq yeni sözlərin yaranmasına şərait yaradır” (1, 131-132). Tarixin müxtəlif dövrlərində dilimizə keçmiş bu sözlər eyni mənalı sözlərin sırasında yer tutmuşdur.

Aşıq yaradıcılığının üslubi kateqoriyalarından biri də sinonimlikdir. Aşıq poeziyasının ümumi formul-klişe təbiətinə baxmayaraq, dil vasitələrindən istifadəyə görə ustad aşıqların fərdi üslubunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunun bir səbəbi də ondadır ki, “ xalq müdrikliyindən yaradıcı faydalanma hesabına söz sənətkarı leksik materialın mayasındakı semantik zənginliyin potensialına yaxından bələddir. Xalq dilindən əks olunan danışiq – məişət leksikasının sıqlətli keyfiyyətləri” (10, 110) aşıq şeirində üslubi özünəməxsusluğu ifadə edən amillərdən biridir.

Dilimizin etnoqrafik zənginliyi geyim, bəzək-zinət adlarının sinonim sırasını yaratmağa imkan vermişdir. Hər bir aşığın fərdi üslubundan asılı olaraq, ayrı-ayrı geyim və bəzək adları “lokal vəziyyətdə, situativ məqamda sinonimlik qazanır ki, bu da bədii dilin fərdi yollarla zənginləşməsini təmin edir” (13, 143).

Bilərzik – qolbağı – bazubənd

Guşvara- tana - sırğa

Aşıqların xalq danışiq dilinə, ləhcə və şivələrə dərindən bağlılığı alınma sözlərin işləkliyi, sinonimliyi şərtləndirən amillərdən biridir. Geyimlərin və bəzəklərin müxtəlif bölgələrdə, dialektlərdə fərqli adlanması da aşıq poeziyasında üslubi sinonimlərin mövcudluğunu şərtləndirmişdir. Geyim-bəzək adlarında sinonimləşməni yaradan mənbələrdən biri də ərəb və fars dillərindən alınmalardır. “Belə alınmaların bəzisi məhz klassik üslubun təsiri ilə işlənmiş, Azərbaycan dilinin sonrakı mərhələlərində dildə ümumişləkliyini itirmiş və istifadədən qalmışdır. Bir qismi isə ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində (hətta ümumxalq danışiq dilində belə) işləkliyini saxlamışdır. Sinonimlərdə tarixilik prinsipi məhz belə bir prosesin nəticəsidir” (13, 140).

Azərbaycan aşiq şeirində “geyim bəzəkləri” mənası ilə dil vahidləri mürəkkəb struktura malikdir və bütövlükdə dilə xas olan linqvistik qanunauyğunluqları, eləcə də xalqın maddi və mənəvi həyatının xüsusiyyətləri ilə bağlı olan ekstralingvistik amilləri əks etdirir.

Bu leksikanın tərkibinə ümumtürk sözləri ilə yanaşı, fars, ərəb, rus mənşəli leksemlər daxildir. Geyim bəzəkləri adlarının denotasiyası predmetin fiziki və digər əlamətləri ilə müəyyən

edilir. Məsələn, “bəzək rəngləri”, “materialın strukturu”, bəzəyin ölçüsü, bəzəyin funksiyası” və s. differensialsemləri predmetin əlamətlərini əks etdirir.

“Qolbağ” mürəkkəb söz olub, “qol” və “bağ” sözlərinin birləşməsindən əvvələ gəlmişdir. Yeri gəlmişkən, bazubənd sözü də eyni semantik-morfoloji üsulla bazu(qol) və bənd (bağ) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Qolbaqlar tamam altun,

Qolaltısı gümüş, zərli (Aşıq Nəsim).

Qolları qolbaqlı, dingəli başı (Qul Qarani. bax: 2, 190).

Mirvari qolbağı, bəyaz biləyi

Dar gərdəndə siyah tellər açılmış (Qurbani).

Azərbaycan dilində biləzik sözü ilə bir sinonimik sırada qolbağ və bazubənd sözləri də yer alır. “Nəzərə almaq lazımdır ki, qolbağ və bazubənd sözləri bir-birinin tam paraleli kimi çıxış edir. Mənşəcə qolbağ sözü Azərbaycan dilinə, bazubənd isə fars dilinə məxsusdur. Fars dilində bazu sözü qol, bənd isə bağ sözünə uyğun gəlir. Beləliklə, məişətdə işlənən bir bəzək əşyasının adı kimi quruluşuna görə bazubənd və qolbağ sözlərindən biri digərinin kalkası hesab edilməlidir. Bu sözlərin hansının əsas hesab edilməsi onların yaranma tarixinin araşdırılması nəticəsində müəyyənəldirilə bilər” (9, 70).

Biləzik. 1. Qadınların yaraşıq üçün biləklərinə taxdıqları gümüş, qızıl və s.-dən qayrılmış halqa, qolbağ. 2. Xüs. Çənber, qurşaq (5, 304).

S.Cəfərov hesab edir ki, biləzik sözü “bilək” və “üzük” sözlərinin birləşməsindən ibarətdir (8, 160). H.Əsgərov həmin etimoloji yozumu qəbul etmir və “biləzik” variantının üzərində dayanır: “Güman etmək olar ki, biləzik sözündə bilək tərkibi “bilək” (qol), - zik elementi isə “bağlamaq” mənası verir” (9, 73).

Qolunda qızıl biləzik,

Guşunda zər tana keçdi (Aşıq Ələsgər).

Zər nimtənə geyib-qolları nazik

Ağ qala yaraşır burma biləzik (Qurbani).

Bazubənd fars mənşəli söz olub, etimoloji baxımdan “qola bənd edilən, qola taxılan” deməkdir, qolbağ sözünün qarşılığı kimi işlənir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bazubənd sözü üç mənada verilmişdir: 1. Qolbağ, biləzik; 2. Qədimdə döyüşçülərin qollarına geydikləri dəmir qolçaq; 3. din. İçərisində nəzər duası, yaxud dua kitabçalarından bir nüsxə qoyulmuş, meşin və ya parça qovluq, qolbənd (5, 253). H.Əsgərov belə ehtimal edir ki, quruluşca daha qədim görünən biləzik sözü əslində fars dilində funksiyası onun eyni olan əşyanın bazubənd adlandırılmasına təsir göstərmişdir” (9, 7).

Galıbsan gərdənə heykəl həmayıl,

Qızıl bazubəndlər qola yarar (Aşıq Ələsgər).

Qurbani də bazubəndin qola taxıldığını işarə edir:

Pərimin boynunda heykəl-həmayıl,

Ləl-bazubənd düzüb qol kənarında (Qurbani).

Yerli şivələrdə, bayatı yaradıcılığında bazubənd sözünün bəzmənd variantına da rast gəlirik.

Məsələn:

Sinəbəndin açma gəl,

Başıma iş açma gəl.

Bir cüt bəzmənd olaydım

Yarımin qollarında (7, 11)

Sırğa. Qadınların qulaqlarına taxdıqları qızıl, gümüş və s.-dən qayrılmış müztəlif formalı bəzək əşyasının adıdır (6, 88). Sırğalar yalnız adi, gündəlik məişətdə deyil, toy-düyündə, bayram günlərində taxırdılar. “Bu gün qadınların qulaqlarından asılan bəzək əşyası vaxtı ilə asırğa adlanmış, sonradan a səsi düşərək sırğa fonetik formasında işlənmişdir (16, 16).

“Guşumda sırğadı, sinəmdə dağdı” (Aşıq Ələsgər). “Sərv kimi sığal verib anası /Guşunda guşvara, qızıl tanası” (Aşıq Ələsgər). Bəzi hallarda Aşıq Ələsgər “sırğa” sözünün sinonimi kimi “tana”, “guşvara” sözlərini işlədir.

V.V.Radlov “sırğa” sözünü türk dillərinə rus dilindən alınma hesab edir (Radlov, I, 1398).

M.Fesmerin lüğətində sırğa sözünü türk mənşəli söz kimi qeyd edilmişdir (17, 611-612).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində sırğalıq “qulağın ət halında olan aşağı hissəsi; mərçək” (6, 88) və sırğacıq “balaca sırğa, kiçik sırğa” (6, 88) sözlərinin də işləndiyini görürük.

M.Kaşğarının “Divan”ında da sırğa anlayışının paraleli kimi “küpə” sözü qeyd olunmuşdur. Hazırda yalnız türk və qaqauz dillərində küpə varınatı qalmaqdadır. Amma əksər türk dillərində sırğa sözünün fərqli fonetik formaları fəal işlənmə tezliyinə malikdir. Azərbaycan dili şivələrində isə sırğa mənasındakı küpə sözünün küfə variantı qeydə alınmışdır (5, 278). Müq.ət. MK: küpə “sırğa” – dial. Küfə “sırğa” (bax: 9, 56).

“Kitabi – Dədə Qorqud”da da sırğa anlamında “küpə” leksik vahidi verilmişdir: “Çayın bağsa çalmalı, qara quş ərđəmli, qurqurma quşaqlı, qulağı altun küpəli, Qalın Oğuz bəglərinin bir-bir atdan yıxan Qasılıq qoca oğlu bəg yegnək çapar yetdi: “Çal qılınıcı ağam Qazan, yetdim” – dedi (11, 77).

Sırğa sözü orta əsrlər türk yazılı qaynaqlarında ısırğa // asırğa formasında yazıya alınmışdır. S.B.Baxşəliyeva “Fərhəngi-türki” əsərinin leksik tərkibini təhlil edərək sırğa sözünün “ısır” felinə -ğa şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəldiyini güman edir (15, 10).

M.Xabiçev sırğa sözünü asır felindən əmələ gəldiyini iddia edir: asır-asırğa-sırğa (18, 65-66).

Azərbaycan dilçisi H.Əsgərov sırğa sözünü sır morfemi ilə əlaqələndirir: “Bizə elə gəlir ki, sırğa sözündəki sır morfemi çır kökü ilə bağlı morfem törəməsindən ibarətdir. Azərbaycan dilində sır kökünün derivatı olmadığından onun ilkin mənasını aydınlaşdırmaq mümkün olmur. Lakin çır morfeminin çırağ derivatı var ki, burada da parlaqlıq, işıqlılıq anlayışı aydın müşahidə edilir. Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sırğa və tana ayrı-ayrı sözlər olsalar da, ümumi bir anlayış bildirirlər (9, 61).

Qulağında qızıl sırğa,
Zənəxdanda xalı qəşəng
(Aşıq Ələsgər)

Dialekt və şivələrdə tənə sözü daha işlək intensivliyə malikdir: “Qıza nişan göndərəndə üzük də, tənə də qoyillər. Qulağımı tənə incidir” (4, 378). Aşıq yaradıcılığında sırğa ilə tənə / tana sözü də işlədilir ki, bunu dialektlərin təsiri ilə əlaqələndirmək olar. Aşıq Ələsgərdə oxuyuruq:

“Qolunda zər bilərzik, / Guşunda tana yeridi” (Aşıq Ələsgər)

Beləliklə, Aşıq Ələsgər poeziyasında bəzək-zinət əşyalarının adları bir tərəfdən xalqımızın məişət və geyim ənənəsini səciyyələndirirsə, digər tərəfdən, Aşıq Ələsgərin dili XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində dil situasiyasının xüsusiyyətlərini, dil vasitələrindən istifadə imkanlarını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva M. Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri. Fil.elm.nam.dis. Bakı, 1996.-266 s.
2. Ağbaba, Aftandil. Ağbaba-Çıldır aşıq mühiti. Bakı: Elm və təhsil”, 2012, 372 s.
3. Aşıq Ələsgər (əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr...) – Bakı: Şərq-Qərb, 1999.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq – Qərb, 2006.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c.- Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – 744 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c.- Bakı: Şərq –Qərb, 2006, -710 s.
7. Bayramov A.Ə. Geyim və bəzək adlarının bayatılarda əks olunması // Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – cild 13, 2017. – N2.
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970.
9. Əsgərov H. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası. Filol.elm.dok.dis. Bakı, 1995.

10. Hüseynov M. Estetik qayə və poetik təkamül (Mahirə Nağıqızının bayatıları əsasında). Bakı ADPU nəşriyyatı, 2020, 300 s.
11. Kitabı- Dədə Qorqud. – Bakı: Gənclik, 1978. – 184 s.
12. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat – it – türk. Dörd cildə. I cild. Bakı: “Ozan”, 2006, 512 s.
13. Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin lingvopoetik tədqiqi (orta əsrlərdə yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının əlyazmaları əsasında). Bakı: “Elm”, 2003, 220 s.
14. Vəliyev F.İ. Geyimlər və bəzəklər / Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007.
15. Бахшалиева С.Б. Словарь «Фарханги-тюрки» Мухаммедаги Каракоюнлу и его значение в изучении истории азербайджанского языка. АҚД. Баку, 1986.
16. Мамедова В.Р. Название одежда в азербайджанском языке. АҚД. Баку, 1992, - 22 с.
17. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. III. М., 1986.
18. Хабичев М. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкасск, 1978.

Summary

Names of clothes are an important part of the vocabulary of the Azerbaijani language and cover the different sides of folk life. In the artistic language of Azerbaijani ashig poetry, part of these words is characteristic of a certain dialect and the historical memory of the word is contained in the speech consciousness of native speakers. The name of clothing acts as a lexical representative of a number of associations associated with a certain cultural and historical time. The study of the lexico-semantic group “clothes” in the language of ashig poetry will allow not only to identify lexical-semantic features, the nature of the functioning of this vocabulary, but also get acquainted with the material culture of the Azerbaijani people. This study describes the lexical and semantic group associated with the names of clothes in the language of Ashig Alasgar. In Azerbaijani linguistics, the names of clothes in ashig creativity have not yet been the object of special study, which determines the topicality of this study.

Rəcəbova Məlakə Ağasəf qızı
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

“HƏRƏ GÖRDÜYÜNÜ GÖRÜR” HEKAYƏSİNDƏ İNSAN VƏ QORXULARI

Açar sözlər: qorxu, xəyanət, mərhəmət, inanc

Key words: fear, betrayal, compassion, belief.

Məqalədə məqsədimiz əsərin baş qəhrəmanının əsas qorxuları, bu qorxuların yaranma səbəbləri və insanın öz qorxularının dəf etmə yolları haqqında müəllif fikrinin hekayədə necə proyeksiya olduğunu araşdırmaqdır.

Qorxu hissi onun yaranma səbəbləri, bu hissin insanın taleyində rolu, nəticələri bir çox bədii əsərlərdə müxtəlif şəkillərdə təqdim olunur ki, bu da yazıçı və şairlərin insan təbiətinin, onun psixologiyasının incəliklərini işıqlandırmaq marağından yaranır.

Ramiz Rövşenin “Hərə gördüyünü görür” adlı hekayəsi müharibədə bir gözünü itirmiş əsgər Əlişin öz yurduna gəlməsi ilə başlayır. Əliş kəndə çatanda ilk öncə kənd camaatı onun müharibədə itirilmiş gözünü yox, döşdəki medalını görürdü. Müharibədə çətinliklərlə üzləşən Əliş düşünürdü ki, kəndə çatanda hamı onu təmtəraqla qarşılayacaq. Amma belə olmadı çünki, Əliş kəndə gələn günü atası vəfat etmişdi. Hələ ki, heç kim Əlişin başına gələnləri bilmirdi.

Əlişin müharibədən əvvəlki Əliş olmadığını ilk əvvəl həyat yoldaşı hiss etdi. Çünki, Əliş müharibədən əvvəl “vurub- yıxan”, yəni öz fiziki gücünü göstərən bir insan idi. Atasının vəfat xəbərini eşidəndən sonra evlərinə sarı gəldikcə qarşısına çıxan hər kəsi itələyib atasının son nəfəsinə çatmaq ümidində idi. Yol boyu itələdiyi adamlardan biri də həyat yoldaşı idi. “- Qurban

olum, Əliş!.. – dedi, – Keçindi!.. Dədən keçindi...” (4, 491). Bu sözdən sonra Əliş başa düşdü ki, qaçmağı mənasızdı. Əlişin yoldaşına tərəf əyilib onu ayağa qaldırmağı həyat yoldaşına qərribə gəldi. “Arvadı elə bildi ki, Əliş indi təpiknən onu vuracaq, əliynən başını tutdu” (4, 491). Çünki Əlişin arvadı o, müharibəyə getməzdən əvvəl ondan belə bir incəlik, nəzakət görməmişdi.

Zaman keçdikcə hamı başa düşdü ki, Əliş müharibədə yaralanıb, bir gözünü itirib. Və bütün kənd camaatı bunları anlayandan sonra Əliş kənddə “yazıq adam” oldu. Bundan sonra Əlişi kəndə poçtalyon qoydular. “Çünki poçtalyon Səməd təzə ölmüşdü, həmin poçtalyon Səməd ki, dava vaxtı evlərə məktublarnan qara kağızları daşıyırdı və kənddə ən yazıq adam idi” (4, 493). Poçtalyon Səmədi “yazıq adam” adlandırmalarının əsas səbəbi müharibə vaxtı evlərə qara kağızı onun aparması idi. Buna görə kənddə bütün ev yiyələrinə yaltaqlanırdı, çünki bir gün həmin evlərə də qara kağız aparmaq qorxusu var idi. Poçtalyon Səməd ölənə qədər gözüqırıpq yaşadı. Deməli, poçtalyon Səmədin “qara kağız” gətirməklə kənd camaatının nifrət obyektinə çevrilmə kimi bir qorxusu olduğu üçün “yaltaqlanıb” qabaqcadan özünün “günahkar” olmadığını göstərməyə çalışır. Deməli, bu kənddə camaatın gözündən düşmək, sevilməyən, istənilməyən bir adama çevrilmə qorxusu onu yazıq adama çevirir. Qəlbiumşaqlıq, zəif xarakter, başqasının dərdinə acımaq kimi xüsusiyyətlər də Səməd kişini kəndin gözündə “yazıq adam” statusu alma səbəblərindən biri kimi yazıçı tərəfindən proyeksiya olunur. Səməd vəfat edəndən sonra kənd camaatı hətta belə bir fikrə gəlir ki, “yazıqlıq” elə bu peşənin özündədir. Məhz buna görə poçtalyon vəzifəsinə Əlişi layiq görürlər.

Yazıçı Əlişin taleyini işıqlandırmaqla da həm də göstərmək istəyir ki, “yazıqlıq” hissi də elə qorxu faktorundan yaranır. Eyni zamanda əsər “yazıq adam” olmaqlıq və ya şikəstliyin (Əliş müharibədə bir gözünü itirir - R.M) də, insanı qorxaqlığa sürüklədiyini düşündürür.

Çünki Əliş müharibədə gözünü itirməşəydi, kənd camaatının gözündə şikəst və yazıq olmazdı. Kənd camaatının ona qarşı rəftarı heç də düzgün deyildi, “Vətən” uğrunda canını qurban verməyə hazır olan və bu yolda gözünü itirən Əlişə bu peşəni layiq bilən kənd camaatının özü *şikəst* idi. Onlar cismən deyil, ruhən şikəst idilər.

Əliş bu işə başlayandan sonra kənd camaatının gözündə daha da *yazıq* oldu. Amma təkcə arvadı onun yazıqlığına inana bilmirdi, çünki Əliş müharibədən gələndə yolda onu necə itələmişdisə arvadının iki dişi hələ də laxlayırdı. Ancaq bir gün arvadı o iki dişi dibindən qopardı, bununla da özündəki qorxu hissini dəf etdi və həmin gündən Əliş arvadının da gözündə *yazıq* oldu.

Bəlkə də Əlişi ən çox qorxudan, onu məhz “yazıq adama” çevirən kənd camaatının deyil, arvadının ona yazığı gəlməsi idi. Zaman keçdikcə arvadı Əlişi heç istəmədi. Çünki müharibədən əvvəl Əliş belə deyildi. Davadan əvvəl Əliş araba sürərdi, ot daşıyırdı. Arabaya dörd öküz qoşulardı. Amma Əliş müharibədən olan vaxt onun öküzlərindən üçünü sədr Şərif qocaldığı üçün ətliyə vermişdi, qalan bir öküzü də əmisi oğlu Səttər sürürdü.

Yazıçı eyni zamanda Əlişin arvadının sonra daha ona xəyanətini də açıq şəkildə deyil, qapalı süjet xətti ilə göstərməyə çalışır. Çünki Əliş arvadını Səttər ilə birlikdə “tutmamışdı” ki, onu xəyanətdə günahlandıra bilsin. Bunu da qeyd etmək düzgün olardı ki, Əlişin arvadı ona xəyanət etməyə başlayanda Əliş müharibədə idi və onun başına gələnlərdən arvadının xəbəri yox idi. Müəllif burada incə psixoloji məqamı proyeksiya etdirib, bizi düşündürür ki, Əliş artıq müharibədən qayıtdığı ilk gün bu xəyanəti hiss edir, həqiqəti bilmək onun üçün dəhşətli qorxuya çevrilir və ailəsini itirmək qorxusundan yazığa çevrilməyə başlayır. Arvadının isə bu xəyanətə davam etməsinin səbəbi kimi Əlişdən daha qorxmaması və onu yazıq görməsi ola bilərdi.

Əlişin əsas qorxularından biri də arvadını itirmək və ya onun xəyanəti ilə üzləşmək qorxusu idi ki, o, məhz ona görə də, bütün bu xəyanətləri görməzlikdən gəlirdi. Çünki bütün bu məsələlərin üstü açılsa Əlişə bir zərbə daha öz sevdliyindən, əzizindən gələcəkdi. Və “namusunu itirmək” qorxusu onu bu addımı atmaqdan çəkindirirdi. Bütün gerçəkliklər aşkar olunsa idi, Əliş həm ailəsini, həm də namusunu itirəcəkdi və bu dərd ilə yaşamaq onun üçün şikəstliyindən belə ağır olardı.

Bir gün Əliş rayondan poçt gətirəndə yolda Səttərin arabasını gördü. Amma Səttərin özü görünmürdü. Öküzləri otlağa buraxmışdı. Öküzü tamam qocalmışdı və Əlişi tanımadı. Otlaqda Əlişin öküzündən başqa Mikayıl kişinin düyəsi və başqa buğalar da var idi. Əliş gördü ki, buğalar

düyəni mühasirəyə alıb. Həmin anda Əlişin öküzünə yazığı gəldi, sonra yadına düşdü ki, arvadı da iki aydır Əlişə yaxın gəlmir, özünə də yazığı gəldi. Tez əlinə daş alıb buğaları qovmağa çalışdı, həmin anda duyənün buğalara tərəf getdiyini gördü. “O dəqiqə ürəyindən boğazınacan isti, bulanıq bir şey axdı, – ağzını açsaydı qusardı” (4, 496).

Yaratdığı obrazın daxili ruhi çarpışmasını sözlə deyil, yaradılmış şəraitlə təqdim etmə üsulu bu məqamda müəllif haqqında ədəbi tənqidin fikrini bir daha təsdiq etmiş olur. “Ramiz Rövşənin hekayələri fərdi əzablardan, dərin ruhi çarpışmalardan, tökülməmiş göz yaşlarından, ürəklərin ən dərin qatlarında yuvalanmış şəxsi fəlakətlərdən yoğrulmuş fəryaddır” (2, 188). Bu hadisədən sonra Əliş evə gəldikdə arvadını evdə görmədi, bir də baxdı ki, arvadı çayın qırağında Səttərin köynəyini yuyur və Səttər bir az aralıda uzanıb özünü günə verir. Əliş istədi arvadını çağırınsın amma ürək etmədi. Bu gündən sonra Əlişin qorxuları daha da çoxaldı. Çünki o qorxurdu ki, bir gün evə gələndə arvadı ilə Səttəri birlikdə görəcək. Beləliklə, Əliş çarəni hər dəfə rayona poçt arxasınca gedəndə arvadına məktub yazmaqda gördü. Əliş həmişə məktubda evə nə zaman qayıdacağını qeyd edərdi və o vaxtdan da gec gələrdi. Amma həmişə məktubda nəsa yazıb silərdi. Kənd uşaqları ilə məktubu arvadına göndərirdi. Arvadının isə heç vecinə deyildi məktub. Uşaqlar isə həmişə məktubu Əlişdən götürərədilər və baxardılar ki, Əliş yenə də sonda yazdığını silib. Bir gün Əliş yazdığı cümləni silməyi unutmuşdu. Kənd uşaqlarından İbrahim o cümləni oxumuşdu amma uşaqlara o cümləni demədi. “O məktubun ikinci cümləsi söyüşüydü; o cümlədə Əliş Allahı söymüşdü” (4, 498).

Yay tətili başlayan kimi, şəhərdə olan bütün cavanlar kəndə gəlirdilər. Çünki kəndin kişiləri davada idi. Bu cavanlar hərəsi bir evin kişisi idi. Məktublar da dayanmışdı artıq, çünki məktubları bu cavanlar şəhərdə olanda yazırdılar. Əliş də hamı kimi biçənəyə gəlmişdi. Əliş o qədər gözütöx adam idi ki, deyirdi qoy hamı biçsin sonda mən biçəcəyəm. Kənd camaatı biçənəyi iki yerə bölmüşdü, biri özləri üçün, biri kolxoz üçün. Və bir gün səd Şərif biçənəyə gələndə gördü ki, camaat ancaq öz tərəfini biçib və kolxoz tərəf qalıb. Bu vaxt çox əsəbləşdi. Mikayıl kişi bildirdi ki, isti olduğundan iş ləng gedir. Sədr Şərif söyüş söyən idi, amma camaat bunu pis qarşılamırdı. Deyirdilər ki, məhəbbətindən söyür. Dava başlayandan sonra sədr Şərif söyüş söyməyi tərgitmişdi. Çünki uşaqları dədə söyüşü ilə söyürdü həmişə. Amma bir gün biçənəyin vəziyyətini görəndə sədr Şərif qışqıra-qışqıra söyüş söydü. “Mikayıl kişinin arvadı çoxdan ölmüşdü və Mikayıl kişi dedi ki, a Şərif, qışqırıb söyməynən deyil. Kişisən, bir özün biç, gör bu istidə biçmək necə olur” (4, 502). Sədr Şərif dəryazı götürdü “Kim kişidi, döşümə çıxsın, görək kim- kimin nəfəsin kəsər?!..” (4, 503).

Əlişin sədr Şərifdən zəhləsi gedirdi və bayaq söydüyü söyüşdə onun arvadının da adını çəkmişdi. Və Əliş yerindən dik atıldı. Bu zaman kənd camaatı gülüşdü, ən pisi də o idi ki, Əlişin arvadı da gülürdü. Əlişi açıqlandıran əsas məsələ o idi ki, Səttər yerindən atılıb sədrin qarşısında duran zaman arvadı səsinə kəsdi.

Mikayıl kişi hərəsinə bir ərazi verdi və biçin başladı. Birdən Əlişin arvadının çığırtısı gəldi və o an Səttər əlindəki dəryazı tullayıb sağ ayağının üstə hoppana- hoppana camaata tərəf gəldi. Sol ayağının baldırından qan axırdı, çünki o biçində ləng tərpənmişdi və Əlişin dəryazı Səttərin baldırını kəsmişdi. Hamıya qaranlıq qalan bir o məsələ idi ki, Əlişin arvadı Səttərin ayağı kəsildəndən sonra çıxırdı ya əvvəl? Bunu bircə Əliş bildi və çox hirsələndi. Bəlkə də arvadı çıxırmısaydı Əliş Səttəri yaralamazdı. Əlişi hirsələndirən nə idi axı? Arvadı ayağı kəsildəndən sonra çıxırmışdı, bəlkə də Əlişə görə narahat olmuşdu? Bəlkə də yox, çünki arvadı onları izləyirdi və dəryazın Səttərin baldırına yaxınlaşdığını gördüyü üçün qışdırdı? Bu məsələni yazıçı yarımçıq qoymaqla oxucunu düşündürməyə çalışmışdır.

Bundan sonra Əliş sanki özünü güclü hiss edirdi, hətta sədr Şərifə də hədə- qorxu gəldi ki, ləng tərpənsən sən də baldırını kəsərəm. Sədr peşman idi, amma Səttərdən sonra dəryazı tullamağa ürək etmədi ki, deyəcəklər qorxdı. Əliş elə sürətlər biçirdi ki, sədrin sol ayağının baldırını əsməcə tutur. Biçin əsnasında Əlişin şüşə gözü itmişdi. Birdən Əliş sədr Şərif tərəfə döndü və o anda sədr Əlişin kor gözünün çuxurunu birinci dəfə idi ki, gördü. Bu çuxur uçurumdan da dərin idi. Sədr Şərif Səttərdən sonra necə qorxmışdusa, o çuxurda sanki öz ayağını gördü. Camaat elə bildi ki, sədrin ayağı da kəsilib amma heç bir cızıq belə yox idi. Sədr axsaya-axsaya biçəndən çıxıb getdi. Və sonra Əliş tək gözünü ilə kənd cammatına zillədi və başa düşdü ki, tək gözü ilə belə

o bunların hamısından güclüdür. “Əliş başa düşdü ki, bu kişilər bir də onun tək gözüne dik baxa bilməyəcəklər, bu arvadlar bir də onun dalınca hırıldaya bilməyəcəklər, bu uşaqlar bir də onu dolaya bilməyəcəklər” (4, 508). Əlişin arvadı elə bil yuxuda idi. Bəlkə də o etdiklərindən peşman idi. Amma artıq gec idi. Çünki hamı kimi o da Əlişin gözündən düşmüşdü. Əliş özü üçün itirmişdi gözüünü? Yoxsa arvadını, uşağını, kəndin camaatını düşməndən qoruyan zaman itirmişdi gözüünü? Onlar üçün belə fədakarlıq edən, qorxmadan canını belə qurban verməyə hazır olan insana qarşı belə vəfasızlıq qəbul edilməz idi. Əliş nə üçün gücünü, yenilməzliyini biçində onlara sübut etməyə çalışmalı idi? O özünü düşmənlə döyüşdə sübut etməmişdimi? Bunlar az idi mi? Məhz bütün bunlar idi Əlişi yıxan. Əsəri oxuduqca anlayırıq ki, müharibədən əvvəl Əliş öz arvadına qarşı daha kobud imiş, amma müharibədən sonra o dəyişmişdi. Əsərin ilk səhifələrindən bunu anlamaq olurdu. Əlişin arvadı isə deyəsən bu kobudluğa öyrəşmişdi və mülayim Əlişi yaxşı insan kimi yox, yazıq insan kimi qiymətləndirməsi buna sübut idi.

Məncə, müəllif belə bir qənaəti bizə təlqin edir ki, bəzən etdiyimiz fədakarlıqlar, yollarında canımızı belə qurban verməyə hazır olduğumuz sevdiklərimiz, əzizlərimiz tərəfindən qiymətləndirilmir. Məhz Əliş obrazı da bunları layiqincə yerinə yetirən insanlardan biri olmuşdu. Ramiz Rövşənin bəzi obrazlarından fərqli olaraq, Əliş pessimist insan deyildi və əsas qorxularına qalib gəlməyə çalışdı, bu qalibiyyəti Səttərin ayağını kəsməklə etdi. Biz əsərin sonunda onun qorxularına güc gəldiyinin, qalibiyyətinin şahidi olurduq. Əliş sübut etdi ki, o bir gözü ilə belə bütün kənd camaatından və hətta kəndin sədrindən də güclüdür. Ramiz Rövşən əsərdə insan qalibiyyətinin səbəbini məhz özünə inamda, qorxuları dəf etməkdə görür. Müəllif hekayənin əvvəlində oxucusunu Əlişin “yazıq”, şikəst adam olduğu üçün “qorxaq”a çevrildiyini düşündürsə də, daha sonrakı gedişatda məsələnin daha dərin qatlarını üzə çıxartmaqla, həm fərqli bir fikrə, nəticəyə gətirib çıxarır. Fiziki şikəstliyin, korluğun deyil, bəzən acı həqiqəti görmək, xəyanət dəhşətini yaşamaq qorxusunun məhz insanı “yazıqlığa” gətirməsinə səbəb olduğunu aşılıyır. Hekayə insan qorxusunun yaranması, qorxuların insanı “yazığa” çevirməsinin və ona qalib gəlmənin yolunu psixoloji detallarla proyeksiya etdirir.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyev, N. Bədii əsər modellər kompleksi kimi : Şair Ramiz Rövşənin “Hərə gördüyünü görür” hekayəsi haqqında // Qobustan. 1982. № 3. İyul-sentyabr. s. 27.
2. Məmmədov, A., Ramiz Rövşən. Şeirdən gələn notlar: Şair Ramiz Rövşənin hekayələri haqqında // Azərbaycan. 1979, № 5, May, s. 185-192.
3. Məmmədov, A. Şeirdən gələn notlar: Şair Ramiz Rövşənin hekayələri haqqında / Məmmədov A. Sözümlər eşidiləndək. Bakı: Yazıçı, 1988. s. 77- 92.
4. Rövşən R. Nəfəs. Kitablara kitabı (şeir, nəsr, esse). Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017, 728 s.

Summary

In Ramiz Rovshan's story "Everyone sees what he (she) sees", the image of Alish, who became physically disabled in the war, is compared to a society that sees him as "poor" and morally disabled, despite all his sacrifices for his homeland, family and the environment he lives. The article reflects how fear affects human life and how the image overcomes such fears as "betrayal" and "compassion". Alish's struggle not only against society, but also against his dear wife and inner hesitations, and the reasons for this are shown in the article. The reason for the image's greatest fear - the betrayal of his wife, who saw and felt his "compassion" for the first time, is emphasized. It is also stated in the article that unlike many of his characters, the author has created not pessimistic, but an optimistic image. At the end Alish proving to the villagers that he is stronger than the whole village community with his only eye, he overcomes all his fears. Many of the instants mentioned above are extensively and thoroughly analyzed in the article.

AŞIQ ƏLƏSGƏRLƏ BAĞLI RƏVAYƏTLƏRDƏ YUXU MOTİVİ

Açar sözlər: rəvayətlər, Aşıq Ələsgər, motiv, oneyrosfera, sakrallıq, davranış semiotikası

Key words: legends, Ashug Alaskar, motive, oneirosphere, sacrality, semiotic behavior.

Son vaxtlar psixoanalitiklər, koqnitiv psixoloqlar və tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar yuxulara bədii mətnin ekvivalenti kimi nəzərdən keçirirlər. Yuxugörmə insanın koqnitiv və estetik fəaliyyətlərinin fundamental əməliyyat modellərindən biridir. Yuxunun işi (Freyd bunu təhtəşüür prosesi adlandırır) bir obrazı başqa bir obrazla əvəz etməkdir (yəni metaforlaşdırma). Yuxu arxetipik janr kimi ya rəvayətlərin, dastanların sujet mənbəyi olur, ya da sakral keçmişi ifadə edir. Təsadüfi deyil ki, X.L.Borxes “Dəhşətli yuxu” essəsini bu sözlərlə başlayır: “Yuxu janrdır” (14, 401). Personajın sakral status almasında yuxu mətnlərinin rolu danılmazdır. Dastan qəhrəmanına yuxularda buta verilməsi məhəbbət dastanlarında sujet vahidləri kimi yuxuların mövcudluğu onların “mətn içində mətn” kimi, yaxud “janr içində janr” kimi səciyyələndirməyə də imkan verir. Aşıq rəvayətlərinin hadisələrin gedişatı öncə yuxularda əyan olur.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının janr sistemində aşıq rəvayətləri özünəməxsus yer tutur. “Ustad aşıqların başına gələn maraqlı əhvalatlar, qarşılaşdıqları hadisələr, şəxsi həyatları ilə bağlı qeyri-adi məqamlar el-elat arasında yayıldıqca folklorlaşma prosesi sürətlənir. İstər etnosun sırayı nümayəndələri, istərsə də peşəkar folklor daşıyıcıları – aşıqlar tərəfindən müxtəlif ünsiyyət formaları (yolüstü söhbət, çayxana söhbəti, ocaqbaşı söhbət və s.) zamanı xüsusilə etnoqrafik mərasim çərçivəsində təqdim olunur” (9, 62).

Aşıq Ələsgərlə bağlı dastan – rəvayətlər də bu qəbildəndir. Böyük sənətkarın adına dastan-rəvayətlər düzülüb qoşulmasının bir neçə səbəbi ola bilər: 1) Aşıq Ələsgər “əcdad”, “ustad” arxetipinin daşıyıcısı olması; 2) aşıqlar arasında Aşıq Ələsgər obrazının əfsanələşməsi və Haqq aşığı kimi sakrallaşması; “Ustad sənətkarla bağlı yaranan dastan – rəvayətlər sözün həqiqi mənasında Aşıq Ələsgərin həyat və sənət hekayətləridir. “Aşıq Ələsgər qarabağlıların yaylağında”, “Aşıq Ələsgərin Qaraqoyunlu səfəri”, “Aşıq Ələsgərlə Dəli Alı”, “Ələsgərnən Səhnəbanı”, “Aşıq Ələsgər Yanşaqda”, “Aşıq Ələsgərlə Aşıq Şəmkirli Aşıq Hüseynin görüşü”, “Aşıq Ələsgərnən Mir Məcid ağanın görüşü”, “Bəşirin Molla Rəhimi vurması”, “Aşığın qocalığı”, “Dəyirmançı aşıq” və s. ustada həyatının müxtəlif səhifələrini əks etdirən avtobioqrafik hekayətlərdir. Bu dastan – rəvayətlərdən onun canlı sənətkar obrazı, şəxsiyyəti, hərəkət və davranışları, münasibətləri, səmimiyyəti və s. buradan boy göstərir” (7, 11).

Aşıq - dastan – rəvayətləri epik və lirik elementləri özündə birləşdirir. Söyləyicilər Aşıq Ələsgərin “Haqq aşığı”, “Böyük Ustad” obrazını yaratmaq üçün onun şeirləri əsasında ritual-yaşam tərzini və s. bərpa edirlər. “Bu epik mətnlərin bir qismi gerçək əhvalatları çevrələdiyi kimi, bir xeyli qismi də sonrakı dönmə aşıqların və el-camaatın təxəyyülü vasitəsi ilə ortaya çıxmışdır” (7, 5).

Azərbaycan folklorşünaslığında dastan ənənəsində (xüsusən məhəbbət dastanlarında) yuxu motivləri geniş öyrənilsə də, aşıq rəvayətlərində, xüsusən ustad aşıqların həyatı ilə bağlı sujetlərdə oneyromotivlər (yuxu motivləri) bir qədər diqqətdən kənarda qalmış kimi görünür. Azərbaycan aşıq mühitində belə təsəvvürlər formalaşmış ki, aşığa söyləyicilik sənəti ilahi qüvvələr tərəfindən verilir. ustad yanında çəyirdlik təcrübənin empirik ötürülməsi və mənimsənilməsi buna mane olmur. Epik sözün sehrli-magik mahiyyətinə inam qədim dövrlərdə aşıq mühitində qorunub saxlanılır.

Yuxu ilahi, sakral informasiyanın ötürülmə vasitəsidir. Yuxu “o dünya”nın “bu dünya”ya replikasıdır. Rəvayətdə Növrəs İmanın yuxusu eşq dastanlarında butavermə aktını xatırladır. Məhəbbət dastanlarının qəhrəmanı yalnız rəy aktında fərqli sosial statusa keçə bilər. Butavermə mərhələsi M.Cəfərliyə görə, üç hissədən ibarətdir: 1) qəhrəmanın əvvəlki vəziyyəti; 2) simvolik ölüm – yuxuda buta alması vəziyyəti; 3) qəhrəmanın yeni vəziyyəti (11,96). M.Cəfərli daha sonra

yazır: “Məsələ burasındadır ki, məhəbbət dastanlarının əsas kütləsi ilə təsdiq olunan butavermə mexanizmi öz simvolik təbiəti ilə əski türk inisiyasiya (ölüb-dirilmə) mərasimini əks etdirir. İnisiyasiya mərasimindən keçən simvolik şəkildə ölür, ölüm dünyasına – sakral dünyaya daxil olur, sonra təzə statusla doğulur. Bu ritual strukturu məhəbbət dastanlarının butavermə aktında da var” (11, 95).

Qəhrəmanın uzun müddət yatması (“Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuz bəylərinin yeddi gün, yeddi gecə yatması) müvəqqəti ölümü simvolizə edir. Növrəs İmanın üç gün yuxudan oyanmaması bu qəbildəndir.

Yuxuda ilahi vergi qəhrəmanın sakral statusa keçidini gerçəkləşdirir, onu iki dünya arasında liminal varlığa çevirir. “Aşıq Ələsgər və Növrəs İman” rəvayətində Növrəs İman üç gün yuxudan oyanmır və bu hadisə insanları təşvişə salır. Növrəs İman Aşıq Ələsgərin qardaşı oğludur. Söhbət Aşıq Ələsgərə də çatır. Növrəs İmanın durumunu yalnız dərşini qırxlardan, ərənlərdən almış Aşıq Ələsgər anlaya bilirdi. “İman oyananda arvadı Gülnisə atasıgilə gedib İmanın oyanmasını anası Anaxanıma deyir. Anaxanım yavaşca Ələsgərin yanına gəlib deyir:

- A kişi, İman yuxudan ayılıb, get gör neyləyirsən?

Aşıq Ələsgər kiçik qardaşı Çoban Məhəmmədi yanına çağırır deyir:

- Get İmanı yoxla, gör nədən danışır.

Məhəmməd İmanın yanına gələndə görür bu öz-özünə ərşdən-gürşdən danışır” (2, 143-144).

Növrəs İmana aşılıq vergisi yuxuda verilir. Aşıq Ələsgər onun vergili olub olmamasını təcnis ilə sınaqdan keçirir: “Məhəmməd gəlib qardaşı Ələsgərə dedi ki, onunku hax vergisidi. Ələsgər oğlu Əbdüləzimə deyir:

- İndi də sən get İmanı yoxla, ona bir təcnis de” (2, 145).

Növrəs İmana da yuxuda haqq aşılıqlığı vergisi verilir. “Bu, butavermə yolu ilə alınmış ilahi-ezoterik bigi/elmdir. Onu ancaq haqq aşılıqları bilirlər” (8, 261).

Bildiyimiz kimi, Qurbani də üç gün yatır. “Bəli, vaxt gəldi keçdi. Qurbani üçüncü gün ayılıb gördü ki, başına çoxlu qız-gəlin yığılıb, dedi:

- Ay dədə, xalxınkı buradadı, bəs mənimki haradadı?

Mirzə xan dedi:

- Oğul, ölmüsən o dünyadan danış, sağsan bu dünyadan. Səninki, mənimki nədi?

Qurbani dedi:

- Dədə, bir başı limçə, birbaşı çömçə olsa, dərdimi sənə söyləyə bilərəm.

Dədəsi dedi:

- Oğul, birbaşı limçə, birbaşı çömçə nə deməkdir? Sən mənimlə qarğa dili danışırısan:

Qurbani dedi:

- Dədə, ona həm dəm, həm də qəm qönçəsi deyirlər. O gahdan dəmə çalar, gahdan qəm.

Bəli, gətirdilər Qurbaniyə bir dənə saz verdilər” (3, 43).

Növrəs İmanın yuxusunun sakral mahiyyətini dərin bilgi sahibi Aşıq Ələsgər anlayır. Aşıq Ələsgər sanki həmin hadisədə Növrəs İmanla ilahi varlıqlar arasında mediator “yuxuyozan” funksiyasını yerinə yetirir. “Burada “yuxu yozan” mediator obrazdır, o dünya və bu dünya arasında əlaqələndiricilik funksiyasını yerinə yetirir” (6, 32).

Əlbəttə, yuxularda dialoq nisbidir. Y.M.Lotman qeyd edir ki, yuxu həmişə “fərdidir, özgə yuxusuna girmək olmaz” (10, 126). Aşıq Ələsgər yuxularda kəramət sahibi kimi çıxış edir, hətta dialoqa da giri “Günlərin birində qəflətən Aşıq Şəmşirin boğazında şiş əmələ gəlir. O, həkimə, loğmana gedir, amma çarəsi olmur ki, olmur. Axırda Söyüdlər yaylağında olan Qara Pirə ziyarətə gedir. Ona elə gəlirdi ki, bir də heç vaxt əlinə saz alıb aşılıq edə bilməyəcək. Üç dəfə ocağın başına dolanan Aşıq Şəmşir bu fikirlə də xəyal içində yuxuya gedir. Elə bu vaxt Aşıq Ələsgər nurani bir simada Aşıq Şəmşirin yuxusuna girir və deyir:

-Şəmşir, həvəsdən düşmə. Dərdinə çarə tapılacaq. Sənə qəfildən bir at gələcək, o at sənə qəlbini yerindən oynadacaq. Sənə yeni ilham gələcək və sən yurdumuzun şöhrətli bir sənətkarı olacaqsan.

Aşıq Şəmşir gözlərini açanda qarşısında bir ağ atlı oğlan görür, yedəyində də başqa bir at.

Oğlan ondan soruşur:

-Şəmşir əmi, niyə piyadasan?

-Atım ölüb, bala.

-Dur bu atı min gedək.

Hələ o zamanlar Aşıq Şəmşir Ağdabanın Çayqovşanına köçməmişdi. Onlar Göyçəyə yaxın olan ata-baba yurdları Dəmirçidamda yaşayırdılar. Dəmirçidama çatanda oğlan deyir:

- Şəmşir əmi, indi ki atın yoxdur, bu atı sənə bağışlayıram.

Şəmşir istəyir ki, etiraz etsin. Birdən Ələsgərin yuxuda dedikləri yadına düşür.

Səhər açılanda əli torbalı bir kişi Şəmşirgilə gəlir və deyir:

- Eşitdim xəstəniz var. Nədən şikayət edir?

Şəmşir boğazını göstərdikdən sonra soruşur:

- Sən kimsən, ağrın alım?

- Mən türk loğmanıyam. Gürcüstanın Axalqalasından gəlmişəm. El-el, oba-oba gəzib dərdlərə türkçarə edirəm.

Türk loğmanı bir həftə dava-dərman edir. Bundan sonra Aşıq Şəmşirin səsi açılır, ona əlavə ilham və yeni səs gəlir.

Atı Şəmşirə bağışlayan oğlan isə özünün həmkəndlisi olur” (12, 15-16).

Haqq aşıqları gələcək hadisələri yuxuda görürlər. Aşığın davranışı “yuxunun məntiqinə” uyğun olara gerçəkləşir. Məsələn: “Sarı Aşıq yuxuda görür ki, murov Gorusdan adam göndərir ki, gedib Sarı Aşığı gətirsinlər onun yanına. O adam gəlib Məmmədbəyli kəndində Sarı Aşığı tapır. Soruşur ki, hara gedirsən, murov səni çağırır yanına. Sarı Aşıq deyir:

- Bilirəm niyə çağırır. İrana sürgün eləmək istəyir. Özüm gedirəm. O adam Gorusa qayıdıb murova xəbər verir ki, Sarı Aşıq özü gedir sürgünə. Murov bu işə məhəttəl qalır.

Sarı Aşıq bir müddət İranda qalır, qayıdıb gəlir” (13, 212). Xatirələrdən, şahid söhbətlərindən məlum olur ki, Aşıq Ələsgər “bəzən gündüz baş verəcək hadisələri əvvəlcədən (gecə) yuxuda görmüş, bir çox məsələlərin həlli yollarını yuxuda müəyyənləşdirmiş” (4, 24). Aşıq Ələsgər özü də dərslərini ruhlar dünyasından almışdı.

Oxuram “inna-fətəhna”,

Mətləb allam yuxuda,

Şahi – Mərdan nökrəiyəm,

Dərsimi günhan verir” (1, 201).

Aşıq Ələsgərə məhz yuxuda əyan olur ki, aşıq Hüseyn Şəmkirli Ağkilsəyə qonaq gəlir və qonağı qarşılamaq üçün hazırlıq görülməsini tapşırır.

“Bəli, mənim əzizlərim, Aşıq Hüseyn Zodda söhbət eləməkdə olsun, sizə deyim Aşıq Ələsgərdən. Aşıq Ələsgər həmin gecə Aşıq Hüseynin gəlməyini yuxuda gördü.

Dağ otu biçilirdi. Aşıq Ələsgər də biçinə gedirdi. Bu gün o, biçinə getmədi. Arvadı Anaxanım onun yanına gəlib dedi:

-A kişi, camaat biçinə getdi, sən niyə yubanırsan?

- Arvad, mən bu gün getməyəcəm.

- Niyə?

- Bu gün Şəmkirli Aşıq Hüseyn bizə qonaq gələcək.

Anaxanım daha bir söz soruşmadı. Başladı ev-eşiyi səliqəyə salmağa. Aşıq Ələsgər qardaşı Məhəmədi yanına çağıraraq dedi:

- Məhəmməd, durma, get yaylaqdan heyvan gətir.

- Ay qağa, xeyirdimi?

- Bu gün Şəmkirli Aşıq Hüseyn bizə qonaq gələcək.

- Ay qağa, kim dedi?

-

Yuxuda görmüşəm. Sən durma, get heyvan gətir. Gerçək olar, qonağımıza kəsərik, qonaq gəlməsə, özümü də kəsərik.

Məhəmməd atı mindi, heyvan gətirməyə getdi.

Aşıq Ələsgər qapı-bacada hərlənib, qonağın yolunu gözləməyə başladı. Bir də gördü ki, Zod yolu ilə bir atlı gəlir” (1, 352).

Məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, bu dastan – rəvayətlərdə də “yuxu semiotik proses kimi” (10, 125) iştirak edir.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər (Əsərləri, dastan – rəvayətlər, xatirələr...) – Bakı: Şərq- Qərb, 1999, - 578 s.
2. Aşıq Ələsgərlə bağlı dastan – rəvayətlər. Bakı: Azərbaycan Aşıqlar Birliyi, 2021 – 400 s.
3. Azərbaycan dastanları: (Beş cildə). Bakı: “Lider”. – 2005. – I cild. – 392 s.
4. İslam Ələsgər. Ulu ustad // Aşıq Ələsgər (əsərləri, dastan- rəvayətlər, xatirələr...). – Bakı: Şərq-Qərb, -1999.-s.21-38.
5. İsmayilov H. Göyçə dastanlarının janr spesifikasiyası və təsnifi prinsiplərinə dair // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (on üçüncü kitab). – Bakı: “Səda”, 2002, s.135-139.
6. Qarayev S. Mifin tarixə müdaxiləsi: 21 dekabr 2012-ci il – Bakı: “Sabah”, - 2018. – 204 s.
7. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq Ələsgərlə bağlı dastan – rəvayətlər. // Aşıq Ələsgərlə bağlı dastan – rəvayətlər. – Bakı: Azərbaycan Aşıqlar Biliyi, 2021 – s.5-13.
8. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman- qəhrəman arxetipi (“Əsli – Kərəm” və “Dədə Qorqud”). – Bakı: Elm və təhsil, 2015. – 436 s.
9. Xəlilova A. Aşıq rəvayətlərindən dastana doğru //“Qobustan” dərgisi, 2005, II.
10. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: «Искусство», 2000. – 704 с.
11. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı, Elm, 2000.
12. Xəlilova A. Aşıq rəvayətləri: təsnifi və poetik sistemi. Filol. üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün diss. Bakı, 2006, 136 s.
13. Sarı Aşıq. Gül dəftəri. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı , 2011.-244 s.
14. Борхес Х.Л. Письмена Бога. М., 1992.- 510 с.

Summary

Since ancient times, in all cultures, there has been a belief that sleep and dreams are gates, a kind of road that leads a person to the other world, beyond the sensually observable world. People believed that important historical events were initially manifested in symbolic visions. Since ancient times, the dream model in literature has become one of the most effective forms of embodiment of the collective unconscious. In dreams, the human subconscious is as open to the World as possible, the Divine and / or Devilish beginnings are manifested in it. Dreaming of Sufi traditions is one of the most popular forms of dialogue by higher powers. Therefore, guides, saints and storytellers have always had prophetic dreams. The article is devoted to the motives of dreams in ashug legends. In these legends, all the actions of the hero are predetermined by the dream. This tradition can be traced in the lives of the heroes of the ashug legends. In ashug legends, most of the incidents, before they appear in the real world, appear in the hero's dream and the dream in them is of an internal nature, influencing the epic narrative. In the epic tradition, hanging dreams go back to the archetypal concept of sleep as a second reality, parallel to the ordinary. The prophetic dream, which played an important role in the consciousness of the epic character, is one of the plot-forming motives. As one of the common motives in ashug legends, a prophetic dream contains several plot-forming goals. The article reveals the content and compositional features of dreams and visions in the context of the narration of legends, and also determines the influence on the consciousness of the hero and narrator. Ashug Alaskar enters as well versed in the science of dreaming and interpretation of dreams.

RİTORİK SUALLARIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ FUNKSİYASI

Açar sözlər: ritorik sual, ritorik fiqur, emosional tutum, informativ cavab

Key words: rhetorical question, rhetorical figure, emotional content, informative answer

R ritorik suallar nitqdə geniş yayılmış dil hadisəsi kimi daima tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Müasir dilçilikdə ritorik suallar monoloji nitqin ən təsirli dialoqizasiya fiquru kimi xarakterizə edilərək adresatda nitq predmetinə qarşı emosional-dəyərləndirici münasibətin formalaşdırılmasına xidmət edən məna mərkəzlərinin məna və emosionallığının göstəricisi kimi çıxış edir. Beləliklə, ritorik suallar adresata yönəlmiş nitqin təsir gücünü artırmaq məqsədi ilə istifadə edilən ritorik fiqur, ekspressiv dil vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir.

R ritorik suallara ritorik fiqur kimi üslubiyyat və qrammatikaya aid olan dərəcələrdə də rast gəlinir. Arnold "Müasir ingilis dilinin üslubiyyatı" kitabında ritorik sualları üslubiyyatda geniş araşdırılmış transpozisiyanın bir forması kimi müəyyən etmişdir. R ritorik sual cavab tələb etmir və dinləyicini oyatmaq danışana məlum olmayan bir şeyi xəbər vermək üçün verilir. Cavab artıq sualın özündən bəllidir. R ritorik sual danışan və ya dinləyicini fikir yürütməyə və ya həyəcanlanmağa təşviq edərək, onu daha aktiv edərək, sanki danışan və ya dinləyicinin özünü nəticə çıxarmağa məcbur edir. Beləliklə, ritorik suallara cavab tələb etməyən və emosional tonu artıran hər cür suallar aid edilir. İfadənin emosional tutumu və informativ cavabın olmaması ritorikliyin əsas əlamətlərinə aid edilir. Bu yanaşmanı bir sıra alimlər dəstəkləyir (Ş.Balli, L.M.Mixaylov, R.Vaynrix, P.Restan və b.).

R.Kvirk və digərləri ritorik sualları emosional konstativ kimi funksionallaşan suallar şəklində müəyyən edir. Strukturca sual olduğundan ritorik suallar güclü assertivlik gücünə malikdir və bir qayda olaraq cavab tələb etmir. Müəlliflər onu da qeyd edirlər ki, pozitiv ritorik suallar özünü-özlüyündə güclü neqativ assertivliyə malik olduğu halda, neqativ suallar güclü pozitiv assertivliyə bənzəyirlər. Bu fikir Y.M.Skrenevanın tədqiqatlarındada öz əksini tapmışdır. O, ritorik sualları iki yerə ayırmışdır: 1) qeyri-şəxsi təsdiq ritorik suallar; 2) qeyri-şəxsi inkar ritorik suallar.

Qeyri-şəxsi təsdiq ritorik suallar sadəcə daşdıqları implikasiyaya görə təsdiq funksiyasını yerinə yetirirlər və əslində inkar-sual cümlələridir: Isn't that too bad?

Qeyri-şəxsi inkar ritorik suallar qrammatik inkar məzmununa malik olmasa da, (inkarda olan hökmü implikasiya edir) ritorik sualı təsdiqdə işlənmiş köməkçi feil ilə implikasiya nəticəsində yaranır: Did I say a word about the money?

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq ritorik sual dedikdə üslubi effekt yaratmaq, xüsusi diqqət çəkmək və ya deyilən cümlənin emosional tonunu yüksəltmək məqsədi ilə sual formasının təsdiq və ya inkar edilməsi başa düşülür.

R ritoriklik konkret sintaktik strukturun üslubi və pragmatik funksiyasıdır və burada bir hadisənin – ritorik sualın formal və məzmunu xüsusiyyətləri üçün xarakterik olan affermativlik asimmetriyasının təsdiq və ya inkar tərəfləri var.

R ritorik suallarda informativ cavabın olmaması ritoriklikliyin zəruri olmasa da xarakterik əlaməti sayılır.

R ritorik sualların ən geniş yayılmış formalarından biri həm təsdiqdə, həm də inkarda işlənən əvəzliksiz (ümumi) suallardır ki, onlar sual əvəzliliklərinin əksikliyi ilə xarakterizə olunur və əvvəlki cümlədə ifadə olunmuş yeni fikrin gerçək olub olmamasının sorğuya çəkilməsini özündə əxz etdirir [3, 178].

Formasına görə inkarda işlənən əvəzliksiz ritorik sual (qrammatik neqatora malik olan ritorik sual) vasitəli nitqdə təsdiq konstantivi nəzərdə tutur.

(1) Brother, don't I feel as bad about it as you do? [4, 42].

Bu nümunədə ritorik sual təsdiq formasındadır: Brother, I feel as bad about it as you do.

Əvəzliksiz ritorik sualların digər bir növü vasitəli nitqdə inkar konstantivi reallaşdırən, qrammatik inkarı olmayan sual cümlələridir:

(2) "Is there anyone in the world", cried Miss Waterford, "who can put such a wealth of wit and satire and comic observation into a semi-colon?" [7, 108].

Bu nümunədə ritorik sual formasında olan vasitəli nitq inkar formasında işlənmişdir: "There is no one in the world... who can put such a wealth of wit and satire and comic observation into a semi-colon".

R ritorik suallar xüsusi sual formasında da işlənə bilər. Cümlənin əvvəlində işlənən sual sözlərinə görə ritorik sualların aşağıdakı alt qrupları vardır. Əvəzlikli ritorik sualların ən geniş yayılmış növlərindən biri də formasına görə təsdiqdə olan, inkar konstantivə istinad edən mübtədaya (who-question), verilən sualdır.

(3) But who does hawk at eagles with a dove? [5].

Nobody hawks at eagles with a dove.

Əvəzlikli ritorik sualların daha az yayılmış növlərindən biri isə formasına görə təsdiq konstantivə istinad edən sualdır.

(4) Who wouldn't like it? It's so beautiful

Everyone would like it. It's so beautiful.

Who sual əvəzliyi ilə verilən suallar tamamlığın sualı qismində çıxış edə bilərlər.

(5) "Who did you ever treat square, you rummy?" I told him. "You'd double cross your mother" [5, 38]. —> You never treated anyone square.

Sual cümlələrində *what* sual əvəzliyi funksionallaşan ritorik suallar formasına görə tamamlığa verilən sualla üst-üstə düşə bilər.

(6) What can I say that will enable you to understand the depth of my sorrow? – I cannot say anything that will enable you to understand the depth of my sorrow.

Nümunə (7) predikativə verilən sual formasında işlənmişdir:

(7) After all, what was this man to him? —> After all, this man was nothing to him.

What sual əvəzliyi ilə düzələn ritorik suallar təyin funksiyasında işlənə bilər:

(8) "What worse trouble are you going to get in than you are in now?" he said. "What the hell worse trouble is there than starving?" [5, 81] —> You are not going to get in a worse trouble than you are in now. There is no worse trouble than starving.

Aşağıdakı nümunədə isə *What* mübtədaya verilən sual formasında işlənmişdir:

(9) What may not be expected in the country of the eternal light?

Everything may be expected in the country of the eternal light.

Sual sözlü ritorik sualların ən geniş yayılmış növlərindən biri də *Why* (why-question) səbəb zərfliliyi funksiyasında işlənən sual əvəzliyi ilə düzələn suallardır.

Adətən belə sualların tərkibində *should* modal feili təsdiqdə (10), eləcə də inkarda (11) işlənir:

(10) Why should I waste your time in discussing what is inevitable? – I shouldn't waste your time in discussing what is inevitable.

(11) Why shouldn't he work with his hands? [6, 38].

There is no reason why he shouldn't work with his hands – He should work with his hands.

Sual sözlü ritorik sualların növlərindən biri də *how* (how questions), tərzli hərəkət zərfliliyi funksiyasında işlənən sual əvəzliyi ilə düzələn suallardır ki, belə suallar təəssüf, təəccüb, narazılıq, məyusluq, əsəbilik və s. bildirmək üçün istifadə edilir:

(12) "How am I to live on that?" cried Mrs. Albert Forrester. "I have my position to keep up" [8, 119] – I cannot live on that.

13 nümunədə isə ritorik sual *How many* ilə düzəlmişdir.

(13) "Thou understand that there is to be no attack on the post until thou hearest the falling of the bombs?"

"How many times do thou have to tell me?" – Pilar said [7, 129].

You don't have to tell me again and again what you have already told me so many times.

R ritorik sual yer zərfliyinə edilən istinad formasında olub *where* (where-question) sual əvəzliyi ilə düzəldə bilər:

Well, I never heard anything like this. Somebody was dead. Somebody was buried. Where was the mystery? – > Well, I never heard anything like this. Somebody was dead. Somebody was buried. There was no mystery.

Aşağıdakı nümunədə isə ritorik sual zaman zərfliyinə edilən istinad formasındadır və *when* (when-question) sual əvəzliyi ilə düzəlmişdir:

There can be no doubt of your being much more engaged with company than you used to be. Witness this very time. Here am I come down for only one day, and you are engaged with a dinner-party! When did it happen before, or any thing like it?

Alternative sual və ayırıcı sual, əvəzliksiz sualların transforması olmaqla yanaşı həm də ritorik sual ola bilər. Alternativ və ayırıcı sualların ritorikliyi kontekstdən bəlli olur. Kontekstdən asılı olan ritorik sualların ritorikliyi müxtəlif həcmli kontekstlərdə açıla bilər. Ritorik sualın aydınlaşdırıcı konteksti bir cümlə daxilində ola bilər (1) və ya bir neçə cümlə ilə (2) ifadə edilə bilər:

Who could attempt to pursue him? It was impossible

nümunədə ritorik sualı izləyən cümlə "No one could attempt to pursue him" – fikrinə əsaslanaraq ritorikliyi sübut edir.

"What's your degree?"

"A Bachelor of Arts. In music," Marty said, in his reasonable tone.

"Mr. Barker, do you think that qualifies you to judge aircraft?"

nümunədə ritorik sualdan əvvəl gələn cümlə danışanın əminlik mövqeyini əks etdirərək təsdiqləyərək ona istinad edir ki, yalnız humanitar biliklərə malik bir şəxs təyyarə düzəltmə kimi texniki məsələlərdə ekspert ola bilməz:

That does not qualify you to judge aircraft.

Deklarativ suallar formaca nəqli cümləyə uyğundur, onlar nadir hallarda ritorik ola bilər, onların ritorikliyi kontekstdən asılıdır. İngilis dilində sual cümlələrinin bütün sintaktik növləri ritorik sual ola bilər. Beləliklə, hər cür sintaktik növdə və quruluşda olan cümlələr ritorik sual ola bilər. Əvəzliksiz (formaca təsdiqdə və inkarda olan) və istənilən sual sözü ilə düzələn əvəzlikli suallar ritorik suallar üçün daha xarakterikdir.

Alternativ sual, ayırıcı və deklarativ sual formasında olan ritorik suallara daha az rast gəlinir onların ritorikliyi kontekstdən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli, F.Y. Semiotika. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mürtəcim, – 2010. – 336 s.
2. Yunusov, D. Konstruktiv dialoq və ya düzgün ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti// Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Mürtəcim, – 2010, – s.336-337.
3. Почепцов, Г.Г. Предложение. Теоретическая грамматика современного английского языка. / Г.Г.Почепцов, И.П.Иванова, В.В.Бурлакова. – Москва: Высшая школа, – 1981. с. 161-281.
4. Chrichton, M. Airframe / M.Chrichton. – Arrow Books, 1997. – 726 p.
5. Gray, T. The Penguin Dictionary of Quotations. / T.Gray. – London: Claremont Books, – 1995. – 663 p.
6. Hemingway, E. To have or have not / E. Hemingway. – Москва: Международные отношения, 1979. – 230 p.
7. Hemingway, E. The Torrents of Spring / E.Hemingway. – Penguin Books, – 1996. – 262 p.
8. Landor, K. The Penguin Dictionary of Quotations. / K.Landor. – London: Claremont Books, – 1995. – 663 p.

Summary

Rhetorical questions do not require an answer, and it is not given to the listener to tell the speaker something unknown. The answer is obvious from the question itself. A rhetorical question encourages the speaker or listener to think or get excited, making him more active, as if forcing the speaker or listener to draw their own conclusions. Thus, rhetorical questions include all kinds of questions that do not require answers and increase the emotional tone.

Seyidova Şahnaz İsmayıl qızı
Bakı Slavyan Universiteti, dosent

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA **A.P.ÇEXOV YARADICILIĞINA BİR BAXIŞ**

Açar sözlər: yaradıcılıq, zəngin, ədəbiyyatşünaslıq, tənqid, dünya, təsir

Key words: creativity, rich, literary, criticism, the world, effect, benefit

XX əsrdən Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin parlaq dönəmi başlamışdır. Beləki, iki xalqın ədəbiyyatı arasında qarşılıqlı təsir daha da möhkəmlənmiş və bu əlaqələr bir-birindən bəhrələnərək zənginləşmişdir. Görkəmli rus yazıçısı Anton Pavloviç Çexovun çoxşaxəli yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri ədəbi əlaqələr yönümündən elmi tədqiqat üçün geniş imkanlar verir.

A.P.Çexov yaradıcılığını dərinlən tədqiq etmiş görkəmli çexovşünas R.Quliyeva yazır: “Çexov müxtəlif səpkidə 600-ə qədər hekayə yazıb. O povestə bənzər dramlar və hekayəyə bənzər povestlər yaradıb və biz tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, Çexovun yaradıcılığı hekayətdir. Çünki onun dramlarında şekspirsayağı açıq konflikt yoxdur. Bütün faciələr mətnin gözəcarpmayan dərinliyində baş verir. Onun əsərlərində 11000-ə qədər qəhrəman iştirak edir. Müqayisə üçün deyək ki, 30-a qədər romanı əhatə edən “İnsan komediyası” siləşəsində 3000-ə qədər personaj var. Çexovun yaradıcılığında hekayələrin sayının çox olmasına baxmayaraq, onlar 6-7 əsas problem ətrafında qruplaşıb” (9, 122).

A.P.Çexovun yaradıcılığında hekayə janrında yazılan ilk əsərləri xüsusilə seçilir. Hekayə janrı yazıçıya həyatın bütün genişliyini və dərinliyini hərtərəfli araşdırmağa imkan vermişdir. Çexov əsərlərində rus ədəbiyyatının ən parlaq və dolğun obrazlarını yaratmışdır. Ədibin əsərləri rus ədəbiyyatını yeni ədəbi qəhrəmanlar, maraqlı obraz və xarakterlər, orijinal bədii forması ilə zənginləşdirmişdir. R.Quliyeva yazır: “Çexov ədəbiyyata gələn vaxt Tolstoy və Dostoyevski artıq köhnə formaların imkanlarının tükəndiyini başa düşmüşdülər. Bu barədə Tolstoy mülahizələrinin çoxsaylı olması yeni ifadə vasitələri axtarırlarının necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən xəbər verir. Bu barədə Tolstoy mülahizələrinin çoxsaylı olması yeni ifadə vasitələri axtarırlarının necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən xəbər verir. Bu axtarırlar, janr probleminə daxil olmaqla, söz sənətinin ən müxtəlif sahələrini əhatə edir. Ona görə heç təsadüfi deyil ki, Çexovun hekayət sistemində hekayə və povest aparıcı yer tutur” (9, 123).

L.İmaməliyevanın “Rus və Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrı” monoqrafiyasında Azərbaycan ədəbiyyatında Çexovun yaradıcılığından söhbət açılır. L.İmaməliyeva yazır: “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatında tipoloji təsnifat baxımından yumoristik hekayələr yazılmışdır. Xarakter və yaradıcılığında başlıca xüsusiyyətin yumor olduğu yazıçılardan biri Çexov olmuşdur. A.P.Çexovun hekayələri forma etibarilə bir-birinə bənzəməmişdir. Məsələn, “İsveç kibriti” dəyişgən hadisələrdən ibarət, kiçik həcmli hekayədir. Müəllifin yumoristik hekayələrinin böyük qismi isə (məs., “Cərrahlıq”, “Uzun dil”, “Natiq”, “At familiyası” və s.) bir epizoddan və iki-üç iştirakçıdan ibarət olmaqla yığcam məişət səhnələrini özündə əks etdirir. A.P.Çexovun uğur qazanmış hekayələrindən biri də onun 1884-cü ildə yazdığı “Cərrahlıq” hekayəsidir. Hekayə ilk dəfə 1884-cü ildə “Oskolki” (Qəlpələr jurnalında “Ssenka” “Səhnəcik”) adı altında çap olunmuşdur” (4, 96). Həqiqətən də, L.İmaməliyeva doğru qeyd edir, Çexov hekayələri

nə forma, nə də məzmunca bir-birinə bənzəmirlər. Onun əsərləri hər zaman həm maraqlı məzmunuyla, həm də formasıyla digər yazıçıların əsərlərindən fərqlənmişdir.

A.P.Çexov bütün yaradıcılığı boyu əsərlərində fəlsəfi problemlərdən bəhs etmişdir. Fəlsəfi problemlər onun yaradıcılığının önəmli bir hissəsi idi. Çexov bir sıra əsərlərində qəhrəmanlarının dilindən fəlsəfi problem qaldırır, o yalnız problemi qaldırmır, eyni zamanda bu problemin nədən yarandığını da vurğulayır. Bu haqda R.Quliyeva yazır: “Çexov məişət ətrafında fəlsəfi problem qaldırır. Çexovun yaradıcılığında əslində cılız adam fəlsəfi ideyaları araşdırılır. Qonçarovun, Turgenevin nəhəng qəhrəmanları fəlsəfi ideyaları əks etdirirlər. Çexovun əsərlərində isə cılız insanlar fəlsəfədən danışır. Götürək, “Qara Rahib” əsərini. Baxmayaraq ki, bu əsərin qəhrəmanı magistr Kovrin universitetdə dərs deyir. Amma qara Rahib ona hansı ideyaları əks etdirir? Qara Rahib görüntüsü onun gözüne görünür, bunu müalicə edəndən sonra Kovrin deyir, kim sizdən xahiş etmişdi ki, mənə müalicə edin. Mən Qara Rahiblə söhbət edirdim kimə mane olurdum. Qara Rahib ona istədiyi sözləri deyirdi, tərifləyirdi” (9, 407). Göründüyü kimi, R.Quliyeva Çexovun əsərlərində fəlsəfi problemlərdən bəhs olduğunu vurğulayır. O Çexovun əsərlərinin qəhrəmanlarının fəlsəfi ideyalarını Turgenevin və Qonçarovun qəhrəmanlarının fəlsəfi ideyaları ilə müqayisə edir, və qeyd edir ki, Çexovda, Qonçarovdan və Turgenevdən fərqli olaraq, cılız qəhrəmanlar fəlsəfədən danışır.

Azərbaycan görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünası F.Köçərli Çexov yaradıcılığını dəyərləndirərək yazırdı: “O cənab kəlamın ustadı hesab olunur, azacıq və lətif sözlər ilə dərin və böyük mənalıq yetirməkdə bilikli bir vücut idi. Gödək və xırdaca rəvayətlərdə və nağıllarda məişətin ənvayi tərzini və qisim qisim övzalarını təhrir edib, demək olar ki, eyni ilə onun şəklini oxuculara göstərib, bir yandan onları dilşad və bir yandanda məğmun, məhzum edir. Hörmətli “Şərqi-Rusun” oxucularına nümunə göstərmək üçün onun bəməzə hekayələrindən birisini burada tərcümə edirik” (5, 91). Azərbaycan ədəbiyyatında Çexov yaradıcılığına ilk münasibət göstərən tənqidçilərdən biri olan Firudin bəy Köçərli onun “At familiyası” hekayəsini tərcümə edərək, cap etdirmiş və Çexova böyük rəğbətini qələmə almışdır.

Rus ədəbiyyatına “kiçik adam” və “artıq adam” tipajlarını A.S.Puşkin gətirmişdir. Onun “Belkinin povestləri” və “Evgeni Onegin” əsərlərinin qəhrəmanlarından Samson Vırin “kiçik adam” və Oneqin isə “artıq adam” tipajlarıdır. A.Puşkindən sonra N.Qoqolun “Şinel” əsərindəki Akaki Başmaçkin, F.Dostoyevskinin “Yoxsul insanlar” əsərindəki Makar Devuşkin obrazları “kiçik adam” obrazlarıdır. M.Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanının baş qəhrəmanı Qriqori Peçorin, İ.Qonçarovun “Oblomov” əsərinin əsas obrazı İlya Oblomov, İ.Turgenevin “Pudin” əsərinin qəhrəmanı Pudin “artıq adam” tipajlarıdır. A.Çexovun əsərlərində “kiçik adam” və “artıq adam” tipajlarını yaratmışdır. Ədibin “Çinovnikin ölümü” hekayəsindəki Çervyakov, “Kiçik zabıt Prişibeyev” hekayəsindəki Prişibeyev, “Qılafı adam” hekayəsindəki Belikov, “Qüssə” hekayəsindəki İon, “Tələbə” hekayəsindəki İvan, “İonıç” hekayəsindəki İonıç, obrazları “kiçik adam” tipajlarıdır. L. İmaməliyeva yazır: “A.P.Çexov “Kiçik zabıt Prişibeyev” hekayəsində “kiçik adam”ın mükəmməl obrazını yarada bilmişdir. Ədib 1885-ci ildə bir hekayə yazmış və bu hekayəni əvvəlcə “Ştatdankənar nəzarətçi” adlandırmışdır. Sensura tərəfindən qadağan edilən bu əsər elə həmin il “Böhtançı” adı ilə dərc olunmuşdur. Yazıçı sonralar bu əsərin üzərində yenidən işləmiş və hekayə ədibin “Seçilmiş əsərləri”nə “Kiçik zabıt Prişibeyev” adı altında daxil edilmişdir” (4, 173). “Kiçik zabıt Prişibeyev” Çexovun ən çox sevilən əsərlərindəndir. Hekayənin əsas qəhrəmanı Prişibeyevi Çexov canlı və dolğun qələmə almışdır.

L.İmaməliyeva “Kiçik zabıt Prişibeyev” hekayəsini belə xarakterizə edir: “Sərsəm ideyalar xəstəliyinə düşər olmuş kiçik zabitin faciəsi A.P.Çexov tərəfindən kəşf edilmiş prişibeyevçiliyin mahiyyətini müəyyənləşdirir. Bu hekayənin sonluğu çox maraqlıdır. Əsərin “Böhtançı” adlanan 1885-ci il variantında Prişibeyev tək tənha təsvir olunmuşdur. Zəhləsini tökdüyü camaat deyilərək ona gülür. Hətta hakim də onun tərəfində deyil. Hekayənin son variantında isə kiçik zabitin tənhalığı saxlanılıb, lakin yeni ştrixlər əlavə olunub” (4, 174). L.İmaməliyeva Prişibeyevin faciəsini tənhalıqla əlaqələndirir, əslində faciənin səbəbi tənhalıq deyil, qəhrəmanın faciəsi onun xasiyyətiylə bağlıdır, Prişibeyev özündən başqa heç kimsənin sözünü dinləməyən, öz qanunlarını insanlara məcburi qəbul etdirməyə çalışan özünü “böyük insan” zənn etsə də, “kiçik insan”dır.

Çexov əsərlərindəki kiçik adam obrazlarını təhlil edən L.İmaməliyeva yazıçının “kiçik adam” obrazlarını mükəmməl və maraqlı obraz kimi səciyyələndirir. L.İmaməliyeva bu haqda yazır: “A.Çexov hekayədə bu sonluğu verməklə prişibeyevçiliyin səciyyəsinə insan xarakterinin xüsusi çalarlarını əks etdirən axırıncı, həm dəhşətli və həm də gülməli olan ştrixlər əlavə etmişdir. Həm Çervyakov, həm də Prişibeyev A.Çexovun rus ədəbiyyatına gətirdiyi olduqca mükəmməl və maraqlı “kiçik adam” obrazlarıdır. Prişibeyev Çervyakovla müqayisədə daha aktivdir. Çexovun Çervyakovu əsla Qoqolun Başmaçkini deyil, tamamilə yeni tipdir” (4, 174).

Həqiqətən də, “Məmurun ölümü” hekayəsinin baş qəhrəmanı Çervyakov yeni bir tipdir. Çexovun bu obrazı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ədib onu belə təsvir edir: “Bir gün axşam ekzekutor İvan Dmitriç Çervyakov ikinci sıradakı kreslodə oturub durbin ilə “Kornevil zəngləri” operasına baxır və özünü son dərəcə xoşbəxt hiss edirdi. Lakin birdən... Hekayələrdə “lakin birdən” sözünə çox təsadüf olunur. Müəlliflər haqlıdırlar: həyat gözlənilmədən baş verən hadisələrlə doludur! Bəli birdən onun üzü gözü qırıxdı, gözləri qıyıldı, nəfəsi kəsildi... O durbinə gözündən uzaqlaşdırıb əyildi və asqırdı. Asqırmaq heç kimə qüsurlu tutulmur. Kəndlilərdə, polis rəislərdə, bəzən hətdə məxfi müşavirlərdə asqırırlar. Hamı asqırır. Çervyakov heç pərt olmadı.” (4, 11). Bu kiçik parçada Çexov qəhrəmanın opera teatrındakı vəziyyətini təsvir edir, Çervyakovun asqırdıqdan öncəki xoşbəxtliyini, asqırdıqdan sonrakı halını göstərmişdir. Çexov Çervyakovun öncə pərt olmadığını, lakin sonradan, generalın başına asqırdığını bildikdən sonra qorxudan ondan üzr istəməsini, özünü itirməsini, ondan qorxmasını olduqca canlı və rəngarəng boyalarla qələmə almışdır.

A.P.Çexov “kiçik adamını” elə mühitdə, elə adamlar əhatəsində göstərir ki, süjetin inkişafını elə şəxsi hadisələrlə təsvir edir ki, bu insanların taleyini oxuyub, onlara laqeyd qalmaq olmur. R.Quliyeva yazır: “Çexov isə “kiçik insanı” təsvir edəndə Çervyakov əslində pis insan deyil, o teatrı sevir. Hekayənin adı “Mərhumun ölümü”dür. Əslində gülməli bir süjetdir. İnsan gəlir üzr istəyir, istəyir və axırda ölür. Belə baxımdan bu faciədir. Gör insan nə qədər bu həyatında müdafiəsiz, kimsəsiz, yəni heç bir tərəfdən pənah gözləməyən bir şəxsdir ki, kiminsə başına asqıraraq ondan qorxu içində yaşayıb və ölür. Ona görə də Çexovun hekayəsində bir vəziyyət də var. Ona biz qorxu psixologiyası deyirik və Çexov da həmişə iki final verir” (9, 407). R.Quliyeva qorxu psixologiyasını vurğulayır, həqiqətən də qorxu hissi insanı məhvə aparan ən dəhşətli amildir. Çexov qəhrəmanlarının bir çoxunda qorxu hissi vardır. Çervyakov da bu obrazlardan biridir. Məhz qorxu hissi də Çervyakovun məhvinə səbəb olur.

Azərbaycan ədəbiyyatında “kiçik adam” obrazları “Koroğlu” dastanında Alı kişi, Y.Çəmənzəminli “Zeynal bəy” Zeynal, C.Məmmədquluzadə “Usta Zeynal” usta Zeynal, “Poçt qutusu” Novruzəli, Anar “Dantenin yubileyi” Feyzulla Kəbirlinski və “Ağ liman” əsərindəki Nemət obrazlarıdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatçılar Çexovun yaratdığı “kiçik adam” obrazları ilə Azərbaycan ədəbiyyatındakı “kiçik adam” obrazları arasında müqayisəli təhlil aparmışlar və tədqiqatlar davam edir.

Ədəbiyyat

1. Çexov A.P. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 456 s.
2. Çexov A.P. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, 2005, 432 s.
3. Çəmənzəminli Y. Çexovun dili // Ədəbiyyat qəzeti, 1935, 12 fevral, №5.
4. İmaməliyeva L. Rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə janrı. Bakı: Mütərcim, 2015, 240 s.
5. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963, 340 s.
6. Бабаев Г. Глубокие корни. Баку: Азгосиздат, 1964, 140 с.
7. Гасимова С. А.П.Чехов и мировая литература: предшественники и последователи. Баку: Мутарджим, 2017, 112 с.
8. Кулиева Р. Реализм А.П.Чехова и проблема импрессионизма. Баку: Элм, 1988, 188 с.
9. Кулиева Р. Литература в контексте времени. Баку: Мутарджим, 2017, 420 с.
10. Рахман С. Гений русской прозы // Литературный Азербайджан, №1, 1960, с.4-8.

Summary

The article examines the work of A. Chekhov in Azerbaijani literature. Analyzes the works explores the problems of these works of A. Chekhov in Azerbaijani literature. This article contains opinions, conclusions, critical articles of Azerbaijani researchers. The article also mentions scientists and writers who studied A. Chekhov's work in Azerbaijani literary criticism: F. Kocharli, Y. Chamanzamanli, R. Kuliyeve, L. Imamaliyeva and others, their articles and monographs are analyzed.

Şərifova Salidə Şəmməd qızı

**AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, filologiya elmləri
doktoru, professor**

SABİR ŞAHTAHTININ “YOSUN ƏTRİ” (“YOSUN KOKUSU”) ROMANI YENİ ÜMUMTÜRK ƏDƏBİYYATININ NÜMUNƏSİ KİMİ

Açar sözlər: “Yosun ətri”, roman, ümumtürk ədəbiyyatı, millətin assimilyasiyası, ortaq ədəbi nümunələr, ümumtürk arenası, vahid ümumtürk dövləti

Key words: “The smell of algae”, novel, all-Turkish literature, assimilation, of the nation common literary examples, all-Turkish arena, united Turkish state

Sabir Şahtahının “Yosun ətri” (“Yosun kokusu”) romanı son dövrlərdə qələmə alınmış yeni ümumtürk ədəbiyyatının nümunəsi kimi maraq kəsb edir. Əsərin ümumtürk kontekstində yaranması Sabir Şahtahını ümumtürk yazıçısı kimi qəbul edilməsini təlqin edir. Əsər nə sırf Azərbaycan oxucusuna, nə də sırf Türkiyə oxucusuna deyil, ümumtürk oxucusuna ünvanlanıb. Roman düşüncə zənginliyi və geniş zaman əhatəsi kontekstində xalqın taleyini əks etdirməsi ilə də maraq kəsb edir.

Osmanlı Dövləti dağıldıqdan sonra ona daxil olan dövlət və millətlərin öz yerlərini tam şəkildə tapa bilməməsi romanda əks etdirilir. Əsərin baş qəhrəmanı Rəsulun Əfqanıstandan olması, Türkiyədə, Liviyada, Azərbaycanda, Rusiyada yaşaması və s. amillərdə əks etdirməyə cəhd edən müəllif buna nail olur. Romanda həmçinin, 1299-1922-ci illərdə mövcud olmuş çoxmillətli sünni müsəlman dövləti olan Osmanlı Dövlətinin yenidən bərpa edilməsinə olan ümidlərini əks etdirir. Qəhrəmanın İstanbul şəhərində məkan salması, məhz həmin şəhərdə nıcat tapması da, Osmanlı Dövlətinin tarixdə Bizans İmperiyasının varlığına son qoyaraq, onun paytaxtı Konstantinopolu öz paytaxtına çevirdikləri İstanbulla əlaqələlidir. Tarixən Osmanlı Dövləti üç qitəyə yayılmış, cənub-şərqi Avropanın, Yaxın şərqi və Afrikanın şimalını əhatə etmişdir ki, təsvir edilən hadisələr bu məkanlarda açıqlanır. Rəsulun ailəsi ilə Liviyaya getməsi məqamında oxucu qarşısında suallar yaranır. Niyə Liviya? Rəsulu Liviyaya cəlb edən nədir? Liviya da tarixən Osmanlı Dövlətinin ərazisinə aid olan ərazilərdən biri olmuş, İtaliya-Osmanlı müharibəsindən sonra Osmanlı Dövlətinin əlindən çıxmışdır.

Müəmmar Qəddafinin romanda təqdimi siyasi olaylara qiymət verilməsi məqsədini güdür. Müəllif birliyin olmaması məqamında məhvə düçar ola bilməni açıq-aydın əks etdirir. Osmanlı Dövləti dağıldıqdan sonra İmperiyaya daxil olan xalq öz yerini tapa bilmir. Bu İmperiyaya daxil olan dövlət və ölkələr sırasında Əfqanıstan, Liviya və s. kimi dövlətlərin olmasını göstərilməklə, Qərbin süni surətdə böhranlar yaratması əks etdirilir.

Müəllifin əsərdə Əfqanıstana toxunması məqamı ilə bu məkanların babalarımızın torpaqları olmasını təqdim etmək məqsədi güdür. Əfqanıstan ərazisinin tarix boyunca Kuşan İmperiyası, Ağ hunlar, Samanilər, Səfərilər sülaləsi, Qəznəvilər dövləti, Qurilər, Xələclər sülaləsi, Böyük Moğol İmperiyası, Hotakilər, Durraniilər və digər böyük imperiyaların tərkib hissəsi olması məlum faktlardır.

Müəllif Əfqan xalqının tarixi məqamlarına da diqqət yetirir, Qərb ölkələrinin müdaxilə etməsini göstərir. Sabir Şahtahı Əfqan dövlətinin tərəqqi etdiyi məqamların olmasına toxunur. Bu

tərəqqinin dövlət çevrilişi ilə sona yetməsi məqamını da romanda açıqlayır. Müəllif istər Əfqanıstanda, istərsə də Liviyada əhalinin pis yaşamasını Qərbin apardığı siyasətin nəticəsi kimi göstərir. Sabir Şahtahı Əfqanıstan, Liviya, Qarabağ müharibəsi və s. məqamlarla göstərməyə nail olur ki, vahid Türk birliyi, vahid bir dövlət olmayanda bu belə davam edəcək. Bu cür acınacaqlı durumlar yaranacaq və yaşanacaqdır.

Əsərdə millətin assimilyasiyaya uğramaları faktlarına biganə qalmaması özünü göstərir. Romanda ailə başçısı Ağa Mehдинin özünü noğay türkü yox, əfqan adlandırılması bu xalqın assimilyasiyaya uğramasını əks etdirir: "...Ağamın atasının və qaynatasının Noğay türkü olduqlarını öyrəndim. Bütün bunları mənə anam anladır. Ancaq Ağa özünü Türk olaraq görmürdü. Çünki bəzən "Əlhəmdüillah ki, təmiz Əfqan və Müslümanam" deyərdi. Onun öz dilindən heç bir zaman "Türk" olması ilə bağlı bir kəlmə eşitmədim" [1, 11-12].

Müəllifin romanda noğay türklərinin Əfqanıstanda da məskunlaşmaları faktına toxunması türkdilli xalqların müxtəlif yerlərdə olmasını açıqlamağa xidmət edir. Noğaylar Rusiyanın Həştərxan vilayətində yaşamış türk dilinin qıpçaq qrupuna daxil olan noğay dilində danışan türk tayfasıdır. Noğay dili etnik və linqvistik baxımdan qazax və qaraqalpaqlara ən yaxın xalq olması vurğulanmaqdadır. Qızıl Orda imperatorluğunun dağılmasından sonra yaranan Noğay Xanlığı bu xalqın varlığına dəlalət edir. İmam Həşimin Moskvada yaşayan qızı Oksananın rus deyil, "Qaranoğay" və ya "Noğay-Qaraqas" adlandıran noğay türkü olması anlaşılır.

Qeyd etməliyik ki, millətindən, dinindən asılı olmayaraq assimilyasiyanın hər hansı bir xalqın həyatına, mədəniyyətinə, tarixinə və s. amillərə mənfi təsir etməsi inkar edilməzdir. Orta əsrlər türk ədəbiyyatında bir ədəbi dil olması faktı özünü göstərməkdədir. Orta əsrlər dövrü ədəbi dilin müasir Azərbaycan dilinə yaxın olması faktı da danılmaz faktdır. Yunus Əmrə yaradıcılığının dili buna parlaq nümunədir. Əlifba sayəsində aparılmış siyasətlər diqqəti cəlb etməkdədir. Azərbaycan xalqı XX əsrdə üç dəfə əlifba dəyişdirmişdir. 1920-ci illərdə SSRİ-nin tərkibinə daxil olan türkdilli xalqlar kimi Azərbaycan əlifbası 1920-ci ildə Latın qrafikasına keçirilib. Azərbaycan 1930-cu illərdə Kiril əlifbasına keçdi. Bu amillər xalqın şüurundakı birliyi, türkliliyi məhv edə bilmirdi. Məsələn, "Molla Nəsrəddin" jurnalının ərəb əlifbası ilə, Sovet İttifaqı qurulandan sonra latın əlifbası ilə Azərbaycan dilində nəşr olunması əlifba siyasətini əks etdirir.

Romanda bir atanın, yəni İmam Həşimin iki qız övladının fərqli məkanlarda, bir-birilərindən xəbərsiz böyümələrini əks etdirilməsi maraq kəsb edir. Müəllifin İmam Həşimin qızlarını fərqli məkanlarda, həmçinin də bir-birilərindən xəbərsiz təqdim etməsində məqsədi nədir? Əfsanə Moskvada böyüyür, Sara isə Əfqanıstanda Ağaya əmanət edilir. Oksananın Saranın bacısı olması da təsadüfi deyil. Müəllif bunları göstərməklə, türkün olduğu məkanlara diqqət yetirir. Müəllif Oksananın Rusiyada olması ilə babalarımızın Sibirdə, Altayda ilkin məskənlərinin olması amilinə diqqət yönəltməyə cəhd edir. Əfsanənin Rəsuldan oğlu olması da Rusiyadan vahid türk dövlətinə qayıdış olacağına ümidini əks etdirir. Oksananın adının Əfsanəyə dəyişdirilməsi də bu məqama xidmət edir.

Oksanın adının məhz niyə Əfsanəyə çevrilməsi məqamı maraq doğurur. Niyə başqa ad deyil, məhz Əfsanə... Əfsanə məfhumuna diqqət yetirdikdə, ilk növbədə dillərə düşmüş, məşhur olmuş xalqın tarixini, dünya görüşünü, xəyal və arzularını özündə əks etdirən məfhum yada düşür. Bəşəriyyətin keçmişi, xalqın tarixi haqqında tarixlə yanaşı əfsanələr, miflər də öz sözünü deməkdədir. Tarixi faktları tam şəkildə öyrənmək bir az qəlizdir. Məhz bu mənada tarixi faktları əldə etmək üçün tarixi məlumatlarla yanaşı əfsanələrdən də məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Fars sözü olan əfsanə sözünün nəsillərdən nəsillərə ağızda dolayan və mövzusu çox zaman fəvqəladə xarakter daşıyan hekayə, rəvayət, əsatir mənasında olması bəllidir. Əfsanənin əsas məğzini əsasında möcüzə, inanılmış tərzdə anlaşılan obraz olması da məlumdur. Əfsanədə hadisə həm keçmişdə (diaxronik), həm indidə, həm də gələcəkdə (sinxronik) baş verən hadisələrdir. Müəllifin də Oksananın adını Əfsanə adına çevirməsi milli tarixə qayıdış əsaslandırmağı nəzərdə tutur. Sabir Şahtahı Əfsanə adı ilə xalqın tarixi yaddaşında həkk olunmuş türk dilli xalqların əcdadlarının indiki Sibir, Yenisey çayları, Altayda məskunlaşmalarını bu adla bağlayır. Xalqın yaddaşında yaşayan bir mif... Nəsillərdən nəsillərə keçmişin vacibliyini göstərərək tarixin keçidini

açıqlayır. Müəllif tarixi yaddaşın bu günün, həmçinin gələcəyin keçidi olmasını açıqlamağa nail olur.

Romanda Əfsanədən oğlunun olması da rəmzi mənə daşıyır. Müəllif bunu İstanbulla yerləşmiş və adı Əfqan olan oğlanın timsalında rəmziləşdirə bilir. Anası Rusiyada, atası Əfqanıstanda anadan olmuş Əfqanın simasında müəllif vahid bir türk məkanını təqdim etməsini nəzərdə tutur. Qeyd etməliyik ki, “əfqan” məfhumu yalnız Orta Asiyada yaşayan müsəlman bir qövüm deyil, həm də döyüşçü, igid mənasındadır. Müəllif Rəsulun oğlunun adını Əfqan adlandırmaqla bu məqamların hər ikisini nəzərdə tutması özünü göstərir. Müəllif romanda qanlarında türk qanı axan insanların dünyanın hər yerinə yayıldığını Əfsanənin və onun dünyaya gələn oğlu Əfqanın simasında göstərir. Müəllif Əfsanənin simasında türk tayfalarından ayrılmış insanları göstərməklə, oğlu Əfqanın simasında isə vahid bir məkanda toplanacağına ümidini əks etdirir. Müəllif məhz xalqın, millətin öz kökünə qayıdışını dünyaya gətirilən övladla göstərir. Bu qayıdış türk tayfalarından ayrılmış türkləri təmsil etməklə, həm də həmin türk tayfalarının birləşəcəyinə ümidi əks etdirir. Əfsanənin oğlunun, İmam Həşimin nəvəsinin Əfqan adı ilə qayıtması bunun göstəricisidir. Müəllif Rəsulla Əfsanənin dünyaya gələn oğlunun adını Əfqan adlandırmaqla, romandakı missiyanın nə ilə bitəcəyini açıq şəkildə ortaya qoya bilir. Valideynlərinin Əfqanıstan və Rusiyada anadan olmalarına baxmayaraq, onların nicat və qovuşmaq məkanı İstanbul olur. Osmanlı Dövlətinin paytaxtı olan İstanbul... İstanbul əsərdə məhz vahid bir türk məkanının simvolu kimi təqdim edilir.

Müəllif romanda təsvir etdiyi hadisələrin mahiyyətini əsərin qəhrəmanlarının adları ilə də təqdim etməyə cəhd edir. Adlar adı görünüşdən gündəlik adları əks etdirsə də, mahiyyət etibarı ilə isə müəllif ideyalarının açıqlanmasına yardım edir. Məsələn, əsərin baş qəhrəmanı Rəsulun adı, sevdiyi qızın adının Sara olması, Rəsulun Sara adını qızına qoyması, müəyyən səbəblərdən qızının adının Dənizə çevrilməsi, oğlunun anası Oksananın Əfsanəyə çevrilməsi, oğlunun adının Əfqan olması, nəvəsinin Səmayə adlanması və s... Romandakı adların mahiyyətinə baxdıqda bunu açıq-aydın şəkildə müəllif ideyaları ilə əlaqəli olması diqqətdən yayınmır. Əsərin baş qəhrəmanının adı Rəsuldur. Rəsul xəbər gətirən, səfir, elçi, nümayəndə və s. deməkdir. Müəllif qəhrəmanını belə adlandırmaqla qəhrəmanını ümumtürk ideologiyasının elçisi kimi təqdim edir. Müəllifin əsərin baş qəhrəmanının adını əsərin lap sonunda açıqlaması buna xidmət edir.

Maraqlı məqam odur ki, müəllif öz tarixindən, özlüyündən, ailə dəyərlərindən imtina edənləri dənizdə batırır. Dəniz həm də təmizlənmə yeri kimi özünü göstərir. Sevdiyi qızı Saranı, ömür-gün yoldaşı Qumrunu dənizdə itirən Rəsulun qızı Saranı Dəniz kimi tapması da oxucunu düşünməyə vadar edir. Sara sözünün bir mənası da rəngi dəyişmiş olan sudur. Müəllif Saranı, yəni “rəngi dəyişmiş olan su”yu dənizə qər qətməklə, sonra dünyaya gəlmiş körpə qız uşağına Dəniz adı verməklə insanın dənizdə ölməsini deyil, mənəvi cəhətdən yeniləşməsini göstərir. Bu özünü həm dənizdə batması iddia edilən Saranın cəsədinin tapılmamasında, həmçinin sonra adını daşdığı Saranın dənizdə boğulmaqla üzləşməsi, xilas olduqdan sonra adının dəyişdirilib Dəniz olmasında təqdim edir.

Qeyd edək ki, romanda diqqəti cəlb edən ana və balanın adlarının bir-biri ilə təzad yaradan sözlər olmasıdır: Dəniz və Səmayə... Qeyd edək ki, Səmayə uca, yüksək, səmavi, səmaya aid olan, göyə məxsus olan mənasında, yer kürəsinin acı-duzlu su ilə örtülü olan və az-çox quru ilə əhatə edilmiş böyük sahəsi, okeanın bir hissəsi olan Dəniz isə sözün məcazi mənasında nəhayətsizlik, tükənməzlik anlamlarındadır. Sadə dillə desək, yer və göy dilemması...

Dəniz və səma - yer və göy dilemmaları ilə müəllif əsərdə müəyyən fikirlər təbliğ etməyə cəhd edir. Bəllidir ki, “dəniz” sonsuz sevgi, həmçinin ayrılıq rəmzi, daha sonra azadlığın, qurtuluşun, əsarətdən qaçışın simvolu kimi, “səma” isə təbiətin yaradıcı qüvvələrinin simvolu kimi türk dilli xalqların mifik şüurunda, inanclarında özünü göstərmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanı Rəsulun soyadının Biruni olması da maraq doğurur. Niyə, məhz Biruni? “Biruni” izahlı lüğətlərdə qərib, əcnəbi, yad, xarici, zahir və s. kimi təqdim edilir. “Biruni” tərcümədə “çöldə, çöldə” deməkdir. 12-ci əsr tarixçisi Samani adın bu hissəsini “şəhəratı bir adam” kimi tərcümə etdi. ... “Biruni” sözü tez-tez müəyyən bir bölgənin yerli sakinlərinə istinad etmək üçün istifadə olunur” [2] kimi təqdimi ilə də rast gəlinir.

Romanın problematikasının geniş olması, süjet xətti baxımından çox hissələrə bölünməsi əsərə ağırlıq gətirir. Müəllif əsərdə xronoloji ardıcılığı qorumağa cəhdlər etsə də, hadisələri vahid bir xəttə yığılmasına nail ola bilmir. Bu da qeyd etdiyimiz kimi, romanda problematikanın geniş, süjet xəttinin çox hissələrə bölünməsi səbəbindən meydana çıxır.

Müəllif romanda süjet xətlərini dağınıq, müxtəlif epizodlar şəklində təqdim edir. Müəllifin niyyəti də elə bundadı. Oxucusu üçün çətin olsa da, müəllif öz niyyətini müxtəlif epizodlar vasitəsilə çatdırmağa cəhd edir. Sabir Şahtahtı xarakter çoxluğu və problemlərin mürəkkəbliyi ilə seçilən epizodları müxtəlif başlıqlar altında təqdim edir. Müxtəlif başlıqlar altında təqdim edilən hadisələr oxucunun diqqətini həm başlıqlara, həm də başlığın adına çıxarılmış hadisələrə yönəldir. Lakin romanda təqdim edilmiş hadisələrin başlığa çıxarılmış adı tam əhatə etməməsi, müəllifin oxucusuna çox material təqdim etməsi ilə bağlıdır. Müəllif təsvir etdiyi hadisələri müxtəlif hissələrdə təqdim etsəydi daha məqsəduyğun olardı. Məsələn, trilogiya şəklində təqdim edə bilərdi. Bu zaman romandakı hadisələr daha geniş və ətraflı, xronoloji ardıcılıq gözlənilməklə vahid xəttə yığılardı. Məsələn, Əfqanıstanla bağlı hadisələri bir hissədə, Liviya ilə bağlı hadisələri başqa hissədə, Türkiyə ilə bağlı hadisələri tamam ayrı bir hissədə və s. Bu zaman müəllif hadisələrin xronoloji ardıcılığını qorumaqla yanaşı, müəllif fikirlərinin geniş və ətraflı şəkildə çatdırılmasına şərait yaradardı. Lakin bütün bunlar əsərə xələl gətirmir.

Sabir Şahtahtının türk dilində qələmə alınmış və Türkiyədə nəşr edilmiş “Yosun ətri” (“Yosun kokusu”) romanı ümumtürk ideologiyasının həyata keçirilməsi sahəsində atılan bir addımdır. Bu özünü ictimai rəydə ciddi əks-səda yarada biləcək əsərdə hadisələrin baş verdiyi məkanlarda göstərə bilmişdir. Əfqanıstan, Rusiya (Sibir, Altay və s.), Azərbaycan, Türkiyə, Liviya və s. məkanlar türk xalqlarının bu region və ölkələrdə yaşamasını əks etdirən əsər kimi dəyərləndirilməlidir. Ümumtürk arenasına çıxıb bilmiş romanda Ərdoğan siyasətinin vahid ümumtürk dövləti yaratması ideyasını əks etdirməsi də özünü göstərə bilir.

Ədəbiyyat

1. Sabir Şahtahtı. Yosun Kokusu. Ankara, Temmuz, 2021. I. Baskı. 300 səh.
2. <https://thestrrip.ru/az/vidy-makiyazha/al-biruni---filosof-i-uchenyi-al-biruni-velikii-uchenyi-iz-horezma/>

Summary

Sabir Şahtahtı's novel “The smell of algae”, is interesting as an example of Turkish literature. The fact that the work was created in a purely Turkish context indicates that Sabir Şahtahtı is considered a purely Turkish writer. Because the work appeals to all Turkish readers. The novel reflects the fate of people in the context of a richness of thought and a wide time period. The novel reflects that the states and nations that entered the Ottoman Empire could not find their exact place after they were destroyed. This point is also reflected by Sabir Şahtahtı as the main problem of the novel. The author tries to reflect that the hero of the work is Rasul from Afghanistan, living in Turkey, Libya, Azerbaijan, Russia and other factors. The work of Sabir Shahtahti shows that the nation is not indifferent to the realities of assimilation. The fact that Agha Mahdi, whom the author sees as the head of the family in the novel, calls himself Afghan, not Nogai Turk, reflects the assimilation of this people. Although the author tries to explain this point away from the roots, the assimilation of the Nogai Turks also comes to life.

Vəliyeva Zemfira Əlişah qızı

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ŞƏRQ FOLKLORU ELEMENTLƏRİ

Acar sözlər: Nizami Gəncəvi, yaradıcılıq, poetik dil, fəlsəfi düşüncələr, epos, nizamişünas, motiv, haqq-ədalət, ağıl-hikmət, mifoloji baxışlar, abidə, təsvir.

Key words: Nizami Gancavi, creation, poetic language, philosophical reasoning, epic, nizamification, motive, justice, mind-wisdom, mythological views, monument, described (image)

Dünya yazılı ədəbiyyatın qədim daş kitabələrdən tutmuş müasir dövrümüzə qədər keçdiyi tarixdə Homer, Dante, Nəvai, Şekspir və başqa müəlliflərlə yanaşı dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin adının ilk onluqda yer alması qürurverici haldır. Bu statistika tarix boyu bir neçə dəfə təzələlib, lakin Nizami olduğu zirvədəki yerini dəyişməyib. Dünyanın Şərqindən, yaxud Qərbindən baxılmasından asılı olmayaraq Nizami Gəncəvi şeir-sənət səmasında əbədi günəş kimi parlayır. Ölməz sənətkarın “Xəmsə”si sanki bütün dövrlər üçün həm qiymətli ədəbiyyat nümunəsi, həm mühüm tarixi hadisələrin əks olunduğu dəyərli mənbə, həm də bütövlükdə ensiklopedik məlumatlar toplusudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üçün ən spesifik mövzu insan və cəmiyyət motivləridir. Şairin ölməz “Xəmsə”sində yer almış beş poemanın hamısında müxtəlif xarakterli insan obrazları, folklor nümunələrindən qaynaqlanmış süjetlərə müəllif yanaşması, təsvir və tərənnüm faktları diqqət çəkir. Əlbəttə, Nizami Gəncəvi kimi bir dahinin yaradıcılığını tədqiq etmək, əsərlərinin mövzu və ideya fəlsəfəsini araşdırmaq bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olsa da, bu məsələ son yüz ildə daha geniş şəkildə vüsət tapıb. Yevgeni Bertels, Firudun bəy Köçərli, Həmid Araslı, Fuad Qasımzadə kimi şərqşünaslar, son dövrlərdə isə İsa Həbibbəyli, Teymur Kərimli kimi akademiklər, Nüşabə Araslı, Əjdər Fərzəli kimi alimlər Nizami Gəncəvi yaradıcılığına müxtəlif rakurslardan yanaşaraq, şairin əsərlərindəki mövzu və məna yükünün yeni keyfiyyətlərini üzə çıxara biliblər.

Bildiyimiz kimi “Sirlər xəzinəsi” Nizami Gəncəvinin ilk iri həcmli poemasıdır. Poema Yaxın Şərqdə geniş yayılmış didaktik əsərlər silsiləsinin ən maraqlı nümunələrindən biridir, lakin sanki dahi şair özünə qədərki didaktik ədəbiyyatı yekunlaşdırıb, öz yaradıcılığı ilə ona yeni humanist və demokratik istiqamət verib. “Sirlər xəzinəsi” və digər poemalarında şairin qədim Şərq folklor nümunələrindən geniş şəkildə bəhrələndiyi hiss olunur. Nizamişünas, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının “Nizami Gəncəvi poeziyasının hind qaynağı” adlı elmi araşdırmasında bu fikir konkret faktlarla öz əksini tapır. Alim unudulmaz şərqşünas Azadə Rüstəmovaya istinad edərək yazır: “Nizami Şərqdə geniş yayılmış məşhur hind abidəsinə tez-tez müraciət etmiş, hələ “Xəmsə”nin ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndən tutmuş poemalarının hamısında... təmsil səciyyəli hekayələrlə “Kəlilə və Dimnə”yə yaxınlaşmışdır. “Ovçu, it və tülkü hekayəsi”, “Harun-ər Rəşid və dəllək”, “Baqqal və tülkü”, “Bülbül və qızılquş” hekayələri “Kəlilə və Dimnə” abidəsinə xatırladır.” [4, 4].

Ümumiyyətlə, dahi şairin “Kəlilə və Dimnə” motivlərinə toxunması, onları poetik dilin bədii təsvir forması ilə verməsi “Xəmsə” üçün spesifik haldır. Nümunə üçün qeyd edə bilərik ki, “Sirlər xəzinəsi”ndə kəfən geyib şahın hüsuruna gələn, nöqsanlarını çəkinmədən onun üzünə deyən qoca zahid, ya da, Sultan Səncərin ətəyindən tutub, onun ədalətsizliyinə etiraz edən qarının əhvalatları bizə “Kəlilə və Dimnə”dəki Beydəbanın Dəbşəlim şahla söhbətlərini yada salır.

Şairin “Kəlilə və Dimnə” motivlərinə dəfələrlə müraciət etməsi Nizami dövründə adı çəkilən möhtəşəm Şərq abidəsinin xalq arasında geniş maraqla qarşılanmasına işarədir. Əgər “Kəlilə və Dimnə”də şahlarla yaxınlıq etmək barədə düşüncələr fərqli ibrətamiz hekayətlərlə təqdim edilsə, Nizami bu motivlərə həssaslıqla yanaşmış, əsərlərində bundan ustalıqla faydalanmışdır. Kəlilənin Dimnə ilə söhbətində belə bir məqam var: “Şahlar öz mərhəmətini fəzilət sahiblərinə deyil, özlərinə yaxın adamlara göstərirlər. Şahlar bu cəhətlərinə görə üzüm tənəklərinə oxşayırlar, özlərinə daha yaxın olan ağaclara sığınırırlar” [5, 63]. Eyni bənzətmə Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında da yer alır: “Padşah üzüm tənəyi kimidir, özündən uzaq olana sarılamaz...”.

Dahi şair “İsgəndərnamə” poemasında: “Gücünə məğrur olana nəsihət vermək, Toxumu şor suya atmağa bənzəyər”, – deyir. Bu fikirlər, yəni əkinçi əməyi ilə bağlı düşüncələr “Kəlilə və

Dimnə”də Şətrəbənin Dimnəyə dediyi: “Qədir-qiyət bilməyəne xidmət edib, nəsihət vermək soranlıqda toxum əkmək kimidir” fikirlərilə mənə yaxınlığına görə diqqət çəkir.

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi heç şübhəsiz ki, özündən əvvəl yaranmış maddi-mədəniyyət nümunələrini, şərq xalqlarının folklorunu, şifahi və yazılı mənbələri diqqətlə mənimsəmiş, öz yaradıcılığında bu nümunələrə geniş yer ayıraraq, klassik şeirimizin və dünya ədəbiyyatının “Xəmsə” kimi ölməz yazılı abidəsini yaratmışdır. Bu baxımdan qədim hind eposu olan “Kəlilə və Dimnə” şairin yaradıcılığı üçün səciyyəvi xarakter daşıyır. “Kəlilə və Dimnə”dəki hekayətlərdən, nəsihətlərdən nəticə çıxarsaq, o zaman Nizami yaradıcılığında bu ölməz abidənin hansı mərtəbədə olduğunu müəyyən edə bilərik. Dünya nizamişünasları şairi birmənalı olaraq böyük mütəfəkkir və humanizm ideyasının parlaq simalarından biri kimi qəbul edirlər. Müxtəlif əsərlərində onun müharibəyə qarşı çağırışları, insanları haqqa, ədalətə dəvəti, şahların, xaqanların xalqa olan münasibətindən narazılıq bədii sözlə fəlsəfi ifadə formasının vəhdətində günəş işığı kimi könüllərə nur saçır. Şair deyir ki, “İnsanların ən ağıllısı müharibənin qarşısını ala biləndir”, “Ağıllı adam sənət və hünər qazanıb, yaxşı ad qoymağa çalışandır”, “Xoşbəxtlik zəhmətlə iradə, əmək və səy sayəsində qazanılır”, “Bütün bələlərin mənbəyi tamahkarlıq, bütün cəfaların səbəbi hərislikdir” [9, 4] kimi fikirləri milli-mənvəi düşüncə tariximizin çağırış notları hesab edilə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi şairin yaradıcılığında “Kəlilə və Dimnə” motivlərinə müraciət etmək faktları birmənalı olaraq diqqət çəkir. Şair nəsihətlərində, qurduğu süjetlərdə bu folklor abidəsinin imkanlarından bəhrələnir, lakin “Xosrov və Şirin” poemasında Nizami adı çəkilən ölməz hind abidəsinə birbaşa müraciət edir və bunu özünəməxsus formada təqdim edir.

Şairin dillər əzbəri olan, “Leyli və Məcnun” poemasından götürülmüş məşhur:

**“Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir o da”, –**

beyti böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun tərcüməsində çox yüksək peşəkarlıqla təqdim olunub. Əlbəttə, “Kəlilə və Dimnə” eposu əsasən epik janrdadır, lakin müəyyən yerlərdə lirik təqdimatlara da yer ayrılır. Eposdakı “Şah, şahzadə və torağay” hekayəsində işlədilən:

“Sudan da dünyada saf, təmiz nə var?

Lakin çox içilsə insanı boğar”, – [1, 211] fikirləri ilə yuxarıdakı beyt arasında olan mənə və məzmun yaxınlığı göz qabağındadır.

“Kəlilə və Dimnə”dəki “Siçanlar və zahid” hekayəti ilə şairin “Sirlər xəzinəsi” poemasındakı “Harun-ər Rəşidlə dəlləyin hekayəti” əhvalatı arasındakı oxşarlıq da diqqət çəkir. Akademik Həmid Araslı “Harun-ər Rəşid və dəlləyin hekayəti”ndə Nizaminin cəmiyyətə ötürmək istədiyi mesajlara toxunur: “Bu hekayətdə şair ayağı xəzinə üstə olan insanların mənvəi cəhətdən nə qədər pozulduqlarını, həddini tanımaq istəmədiklərini və özləri də hiss etmədən layiq olmadıqları məqamı arzuladıqlarını rəmzi şəkildə vermişdir” [1, 197]. Həmin təsvir akademik Rüstəm Əliyevin sətri tərcüməsində aşağıdakı kimi təqdim olunur:

**“Dəllək qədəmini əvvəlki yerindən götürən kimi
(Xəlifə) onun sifətini (tamamilə) başqa cür gördü.
O, ağzı tikilmiş, azdanışan bir adam gördü,
Onun gözlərindən və dilindən ədəb yağırdı”. [6, 226].**

Nizamişünas alim Azadə Rüstəmovanın fikirlərini: ““Sirlər xəzinəsi”ndəki bir çox hekayələrin (“Ovçu, it və tülkü”, “Meyvəsətanla tülkünün nağılı”, “Bülbül və qızılgül”) bizim fikrimizə görə “Kəlilə və Dimnə”yə daxil olan bəzi parçalarla səslənir”, sözlərilə qeyd edir [4, 164].

Azərbaycan MEA Nizami adına ədəbiyyat institutunun elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təhminə Bədəlovanın “Nizami Gəncəvi və “Kəlilə və Dimnə” motivləri” kitabının ön söz bölməsində rus alimi R.O.Şorun fikirlərinə istinadən qeyd etdiyi: “Məşhur rus təmsilçisi Krılov, fransız Lofonten, intibah dövrü italyan təmsilçiləri, orta əsrlərdə müxtəlif dillərdə yazılmış didaktik-əxlaqi əsərlər... bu və ya başqa dərəcədə öz mənşələri etibarilə “Kəlilə və Dimnə”ylə əlaqədardır”, – sətriləri diqqət çəkir [5, 25].

Ədəbiyyatşünas alim M.Ələkbərovun 1947-ci ildə yazdığı “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı” adlı namizədlik dissertasiyasında şairin “Xosrov və Şirin” poemasında “Kəlilə və Dimnə” eposu hekayələrinə müraciət etdiyini yazır: “Nizami əsərlərinin tədqiqi göstərir ki, o, təkcə

Azərbaycan nağıllarını deyil, həm də bütün Şərq və yunan ədəbiyyatını, xüsusən də folkloru çox yaxşı bilib. Onun bütün əsərlərində bu təsviri görmək olur. “Xosrov və Şirin”də Şirinə nəsihət verərkən Büzürgüümidin dili ilə “Kəlilə və Dimnə”dən gətirdiyi qırx hekayə və bu hekayələrdən çıxarılan təlimi nəticələr Qibtə Mariyanın nağılı (“İqbalnamə”də ayrı-ayrı dastanların əvvəlində Şərq və yunan klassiklərinə, eyni zamanda folkloruna edilən ricasat) böyük şairin özündən qabaqkı mədəni irsi nə qədər dərinlən mənimsəmiş olduğunu açıq göstərir”.

Poemada Şirin Xosrova nəsihət edərək onu ədalətə, ölkənin, xalqın qeydinə qalan hökmdar olmağa çağırır. Sevgilisinin niyyətini anlayan Xosrov Büzürgüümidə yanına çağırır ondan həyat, kainat, insan ömrü və s. barədə bilgi almaq istədiyini deyir. Çünki Şirinin haqq-ədalət, ağıl-hikmət yoluna çağışırını qəbul edən Xosrov daxilini dəyişmək, kamilləşmək, sevgilisinin arzuladığı biri olmaq fikrindədir. Məhz bu səbəbdən Xosrov Büzürgüümidin məsləhətlərini dinləməyə ehtiyac duyur. 1981-ci ildə “Elm” nəşriyyatında Həmid Məmmədşadənin filoloji tərcüməsində çap olunmuş “Xosrov və Şirin” poemasının 314-cü səhifəsindəki aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

“Xosrov görəndə ki, o əziz sevgilisi

Onun üçün bilikdən yaxşı ad arzulayır.

Büzürgüümidə öz yanına çağırırdı,

Böyük ümudlrlə onun qarşısında oturdu...”

Daha sonra AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı “Nizami poetikası” əsərində yazır ki, “Nizami poetikasının elmi-fəlsəfi görüşləri, Şərq xalqlarının mifoloji baxışları, müxtəlif rəvayət, dini-tarixi əhvalat, əfsanə və tarixi hadisələrlə bağlılığı kimi mühüm cizgisi onun işlətdiyi təlimlərdə özünü daha parlaq göstərməkdədir” [3, 376]. Çünki təlim bədii əsərlərin obraz zənginliyində poetik fiqurun xüsusi önəm kəsb etdiyi orta əsrlərdə klassik sənətkarların ən çox diqqət yetirib, bəhrələndiyi ifadə vasitələrindən biri idi. Məlum olduğu kimi bu poetik fiqur, müəllifin həm məlumat, elm və bilik dairəsinin, həm öyrənib mənimsədiklərindən istifadə etmək bacarığının, daha əvvəl yaradılmış ədəbi-bədii örneklərə yaradıcı yanaşma istedadının və digər xüsusiyyətlərin göstəricisi idi.

Böyük Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” məsnəvisində Büzürgüümidin dililə qədim Şərq abidəsi “Kəlilə və Dimnə”dən əhvalatlar danışarkən diqqəti bu abidənin məşhur hekayətlərinə məhz təlim yolu ilə cəlb edir. Bu təlimlər əgər bir tərəfdən Nizami əsərlərinin məzmununu zənginləşdirsə, digər tərəfdən şairi uzun-uzadı təsvirlərdən çəkindirir.

“Xosrov və Şirin”də Xosrovun Büzürgüümidə dəvət etdiyi səhnə aşağıdakı kimi verilib:

“Büzürgüümid gül yarpağı kimi güldü,

Qırx hekayəni qırx incə mətləblə söylədi”. [7, 313].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının yarandığı dövrdən günümüzdə kimi maraq doğurması, dünyanın ən məşhur şərqşünasları, ədəbiyyatşünasları, folklorşünasları, tarixçiləri tərəfindən öyrənilməsi, haqqında yüzlərlə elmi məqalə, monumental tədqiqat işlərinin yazılması şairin lirik-bədii, eyni zamanda bədii-fəlsəfi qüdrətinin göstəricisi hesab edilə bilər. Nizami yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi xalq yaradıcılığından, Şərq eposlarından bəhrələndiyini böyük ustalılıqla bədii sözün süzgəcindən keçirmiş, onu yenidən xalqa qaytarmışdır. Dahi şair yaradıcılığı boyu təkcə “Kəlilə və Dimnə” motivlərinə deyil, eyni zamanda “Qabusnamə”, “Kutadqu bilik”, “Həqiqətül-həqiqə”, “Siyasətnamə” və s. hikmət xəzinələrinə də müraciət etmiş, yeri gəldikcə öz əsərlərində orada yer alan mövzuları daha dolğun və daha poetik ifadə vasitəsilə qələmə almışdır.

Azərbaycan Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev cənablarının sərəncamı ilə böyük şairin 880 illik yubileyi 2021-ci il ölkəmizdə “Nizami ili” kimi qeyd olunur. Əlbəttə, bu mötəbər tarix həm elm, həm də incəsənət, mədəniyyət sahələrində maraqlı tədbirlərin, yeni elmi işlərin, monoqrafiyaların ərsəyə gəlməsinə töhfə verəcək.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. “Sirlər xəzinəsi”. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998.
2. Araslı N. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında hind qaynağı. Bakı, 2019.

3. Araslı N. Nizaminin poetikası. Bakı, Elm, 2004.
4. Azadə R. Nizami Gəncəvi. Həyatı və sənəti. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1979.
5. Bədəlova T. Nizami Gəncəvi və "Kəlilə və Dimnə" motivləri. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2019.
6. Nizami Gəncəvi. "Sirlər xəzinəsi". Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyev. Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2014.
7. Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin". Filoloji tərcümə Həmid Məmmədşadənindir. Bakı, "Elm", 1981.
8. Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Namizədlik dissertasiyası. 1947. Bakı. AMEA M.Füzuli adına əlyazmalar institutu.
9. İbrahimov Mirzə. Böyük ədəbi abidə. "Kəlilə və Dimnə". Bakı, ASE-nin baş redaksiyası, 1989.

Summary

An outstanding representative of world literature, a brilliant Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi is one of the personalities who opened a new page in the history of the artistic thought of mankind. The art of Nizami, which has taken a firm place in the history of mankind, was a peculiar and original stage in the development of Azerbaijani folklore art.

Yolçuyeva Gözəl İlqar qızı
Bakı Slavyan Universiteti, mütəxəssis

NİZAMİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN TƏRƏNNÜMÜ

Açar sözlər: Nizami yaradıcılığı, folklor nümunələri, dahi Azərbaycan şairi, dünyamiqyaslı mütəfəkkir.

Key words: Nizami`s creativity, examples of folklore, great Azerbaijani poet, world-class thinker.

Dahi Azərbaycan şairi, dünyamiqyaslı mütəfəkkir, geniş dünyagörüşünə malik Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı hər zaman tədqiqat obyekti kimi çox dərin araşdırılan mövzulardan biri olmuşdur. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin də Nizami irsinin dərinədən öyrənilməsində, geniş tədqiqata cəlb edilməsində öz töhfələri olmuşdur. Belə ki, "Azərbaycanda Nizami Gəncəvinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi, əsərlərinin nəşri, təbliği, tədqiqi və dünyada yayılması işinin mükəmməl şəkildə rəsmi təşkili Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Görkəmli siyasi xadim Heydər Əliyev istər sovet dönməsində, istərsə də, milli müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrdə Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinə və irsinə son dərəcə böyük ehtiramla yanaşmış, ciddi diqqət və qayğı göstərmiş, geniş və çoxistiqamətli tədbirlər proqramı həyata keçirmişdir" (1, 13).

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı o qədər geniş, o qədər çoxşaxəli istiqamətdə inkişaf etmişdir ki, indiki müasir zamanımızda belə aktual məna kəsb etməkdə davam edir. Nizami yaradıcılığı araşdırılan zaman sübuta yetirildi ki, zaman-zaman o, əsərlərində folklor nümunələrinə müraciət etməsi ilə qalmamış, həm də əsərlərində onlardan bir mənbə kimi faydalanmışdır. Nizami Gəncəvi öz parlaq zəkası sayəsində dastan, əfsanə, rəvayət, hekayə, nağıl kimi folklor nümunələrindən istifadə edərək əsrarəngiz, dünya tarixində tayı-bərabəri olmayan əsərlərini yaratmışdır. Onun yaradıcılıq irsinə nəzər yetirəndə dahi şairimizin folklorla nə dərəcədə bağlı olduğu, ona nə qədər vurğun olduğu ortaya çıxır. Misilsiz yaradıcılığında, əsasən, əfsanələrdən ilhamlanaraq aldığı bəzi süjetləri öz dəstixətinə uyğunlaşdırıb özünükləşdirmişdir.

Görkəmli tədqiqatçılardan biri olan A.Xəlil öz araşdırmalarının birində yazır ki: “Nizami əsərlərində Azərbaycan xalq dastanları və nağılları yeni məzmun və forma almış, dövrün bütün hadisələri ilə səsləşdirilmişdir. Bütün bunlar xalq bədii təfəkkürünün inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir” (2, 70).

Doğurdan da, Nizami öz yaradıcılığında folklordan istifadə edərək əvəzsiz, qiymətli xəzinəsini yaratmışdır. Onun əsərləri kamil sənətin bariz nümunəsi kimi həmişə ön cərgədə yerini almışdır.

Dahi sənətkarın ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi” folklor yaradıcılığına müraciət etməsinin ən təqdirəlayiq göstəricisidir. Burada Nizami şifahi xalq ədəbiyyatının əfsanə və nağıl kimi növlərindən geniş formada bəhrələnmişdir. “Firudin ilə maralın dastanı”, “Süleyman və əkinçi”, “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı”, “Ovçu ilə itin və tülkünün hekayəti”, “Tövbəsini pozan zahidin hekayəti” və s. nümunələri göstərmək olar.

“Xosrov və Şirin” əsərinin giriş hissəsində, yəni müqəddiməsində belə bir parçaya rast gəlirik:

Məlum hekayədir “Xosrov və Şirin”,
Dasdan yoxdur əsla bu qədər şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan.
Tanıyan yoxdur bu gözəl alması,
Bərdədə var idi bir əlyazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən (3, 66).

Bu şeir parçasında dahi şairimiz özü təsdiq edir ki, “Xosrov və Şirin”i yazarkən yaddan çıxmış bir dastandan bəhrələnmişdir. Həmin dastan onu o qədər valeh etmişdir ki, bu mövzudan istifadə etməklə “Xosrov və Şirin” kimi qiymətsiz bir əsəri yaratmışdır.

“Leyli və Məcnun”un yazılmasında da dahi sənətkarımız unudulmuş bir dastandan ilham almış və beləliklə misilsiz əsərin meydana çıxmasına zəmin yaranmışdır. Nizami bu parlaq əsərini də qələmə alan zaman bunun yazılma səbəbini ətraflı şəkildə nəzm formasında təsvir etmişdir:

Dərd yazan şairlər qanad salmışdır,
“Leyli və Məcnun”sa sözsüz qalmışdır...
İndi şah dil tökür bu təmtəraqda,
Deyir: “Bu kitabı adıma bağla”.
Mənzil dar olsa da, bu gündən belə
Mən Leyli-Məcnunu incəliyilə
Bəzəyib bir zinət vurum ki, ona,
Gövhərlər səpilsin şahın yoluna (4, 36).

Verilmiş parçadan göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun”u yazan zaman qeyd etmişdir ki, bu mövzu xalq arasında geniş yayılsa da, ona qədər bu dastanı belə nəzmə çəkən olmamışdır, olsa da onları qeyd etməmişdir.

Nizami “Yeddi gözəl” poemasında isə əfsanə və nağıl nümunələrindən ustalıqla faydalanmışdır. Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasının ərsəyə gəlməsində müxtəlif mənbələrdən bəhrələndiyini qeyd edib, onu geniş formada oxucusuna göstərmişdir:

Yarı deşilmiş bir gövhər deşmişəm.
Doğru saydığımı yerinə qoydum,
Hər şeyin qədrini haqqıyla duydum.
Dedim ki, bir əsər yaradım gərək,
İncə naxışlara kəsilsin bəzək.
Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ,
Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən,
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,
Hər gizli xəzinədən bir dürr çıxardım (5, 27).

Bu göstərdiyimiz parçadan da göründüyü kimi Nizami əsrarəngiz zehninin sayəsində dünya xalqlarının nadir tapıntılarından bəhrələnmiş, özü də bu fikirləri “Yarı deşilmiş bir gövhər deşmişəm”, “Hər gizli xəzinədən bir dürr çıxardım” ifadələriylə təsdiq etmişdir.

“Yeddi gözəl”də xalq yaradıcılığından belə məharətlə və yerində istifadə olunması onun zəngin irsinə bir rəngarənglik qatmışdır. Burada “Xeyir ilə Şər”, “Kəniz satan padşahın hekayəsi”, “Mahanın hekayəsi” və b. bu səpkidə işlənmiş nağıl və hekayələrin ərsəyə gəlməsində folklor yaradıcılığının təsiri danılmazdır.

Nizami əsərlərində Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının inciləri yeni məzmun və forma almış, zamanəsinin ehtiyacları ilə uzlaşmışdır. Bunların hamısı isə xalqımızın bədii təfəkkürünün geniş vüsət almasına əhəmiyyətli dərəcədə öz təsirini göstərmişdir.

Ustad şairimiz öz əsərlərində xalq yaradıcılığına müraciət etməsi ilə yanaşı, həm də özünün yazdığı yeni aforizm nümunələri, hikmətli sözləri dillər əzbəri olmuşdur. Bu gün də həmin aforizmlər öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır: “Söyüd ağacı bar verməz”, “Özgəyə quyu qazan özü düşər”, “Ot kökü üstə bitər”, “Pişik balasını istədiyindən yeyər”, “Pisliyin əvəzi pislilik olacaq”, “Zülmün toxumundan göyərməz nəbat”, “Yeri yaradanın öz yeri olmaz” və b. nümunələri misal çəkmək olar.

Tanınmış tədqiqatçı S.P.Pirsultanlı öz kitabında Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına folklorun təsirini aşağıdakı formada qruplaşdırır. Və nəticədə maraqlı bir tədqiqat obyektinə ərsəyə gəlir:

“1. Nizaminin faydalandığı folklor örnəkləri, xüsusilə yerli toponimlərlə, əfsanəvi və real tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanə və rəvayətlər;

2. Nizami mövzuları əsasında formalaşmış folklor örnəkləri;

3. Şairin həyatı, fəaliyyəti ilə bağlı yaranmış folklor əsərləri” (6, 195).

Yuxarıdakı bölgüyə nəzər yetirəndə görürük ki, bu bölgü doğrudanda peşəkarcasına işlənmiş və məqsədə tam müvafiqdir. Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında nəinki folklor nümunələrindən istifadə etmiş, hətta yeni-yeni folklor nümunələrinin meydana gəlməsinə şərait də yaratmışdır.

Belə bir nəticəyə gəlirik ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında folklor nümunələrinin tərənnümü geniş araşdırılmağa açıq mövzudur. Nizami irsinin öyrənilməsində bu mövzu maraqlı olduğu qədər də mürəkkəb və hərtərəfli bir mövzudur.

Ədəbiyyat

1. Əkbərov R.F. Heydər Əliyev və Nizami Gəncəvi irsi // Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlərimiz. Bakı, 2003, 229 səh..
2. Xəlil A. Nizami və folklor: şifahi və yazılı ənənə əlaqəsi kontekstində //Nizami Gəncəvi və folklor. Bakı, 2013, 214 səh.
3. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, 2004, 510 səh.
4. Gəncəvi N. Leyla və Məcnun. Bakı, 2004, 288 səh.
5. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı, 2004, 337 səh.
6. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi. Bakı, 2007, 310 səh.

Summary

The work of the great Azerbaijani poet, world-class thinker Nizami Ganjavi has always been one of the topics of deep research as an object of research. His work has developed in such a wide, multifaceted direction that it continues to have such a relevant meaning in our time. While studying Nizami's work, it was proved that from time to time he not only referred to examples of folklore in his works, but also used them as a source in his works. Nizami Ganjavi used examples of folklore such as legends, stories and tales to create his mysterious works that have no equal in world history. When we look at his creative heritage, it becomes clear how much our great poet loves folklore. In his unique work, he adapted and determined some of the plots, mainly inspired by legends, to his own style.

AZƏRBAYCANDA YAPON ƏDƏBİYYATININ ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Yaponiya, yapon ədəbiyyatı, tədqiqat, dərs vəsaiti

Key words: Azerbaijan, Japan, Japanese literature, research, textbooks

Uzaq Şərqi Asiya xalqlarının ədəbiyyatları arasında ən çox maraq doğuran və geniş şəkildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan məhz yapon ədəbi nümunələridir. Azərbaycanda, eləcə də, bütün dünyada yapon ədəbiyyatının böyük rəğbətlə qarşılanmasının səbəbi ədəbiyyatın yapon mədəniyyətindəki yeri, tarixi inkişaf, yapon dili və yazı sistemi, yapon ədəbiyyatının ictimai keçmişi, fərqli özünəməxsusluğu və yapon dünyagörüşüdür. Digər bir səbəb isə Yaponiyanın 250 ilə yaxın müddətdə dünyadan təcrid olunma siyasətini həyata keçirməsi və nəhayət, Meyci reforması ilə 1868-ci ildə qapılarını dünyaya açmaqla uzun müddət gizliliyini qoruyan yapon ədəbiyyatına marağın artması idi.

70 illik Sovet rejimi bir çox sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan-Yaponiya əlaqələrinə də böyük əngəl idi. Bu dövrdə müttəfiq respublikalarla, eyni zamanda, xaricdə yaşayanlarla ədəbi mübadilənin aparılmasında sabit dinamika müşahidə edilmirdi. Uzun müddət Yaponiya ilə gərgin münasibətləri olan keçmiş SSRİ hakimiyyəti Stalinin ölümündən sonra dövlətin xarici siyasəti haqqında yenidən düşünmək məcburiyyətində qalmışdır. 1956-cı ilin oktyabrında iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər yaranmışdır. Həmin münasibətlərin müxtəlif sahələr üzrə bərpasını təzahür etdirən birgə bəyannamə imzalandı və elan edildi ki; “bundan sonra SSRİ ilə Yaponiya arasındakı müharibə vəziyyəti dayandırılır, diplomatik və konsulluq münasibətləri bərpa edilir” (1, 19). Bu bəyannamə Azərbaycan-Yaponiya əlaqələrinin dirçəldilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Elə həmin illərdən etibarən Azərbaycan oxucusu rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan yapon nəsr və poeziya nümunələri ilə tanış olmuşdur.

Azərbaycanın müstəqil respublika kimi dünya dövlətləri, o cümlədən, Yaponiya tərəfindən tanınması, hər iki ölkədə səfirliklərin açılması, ölkəmizin Yaponiya dövləti ilə təhsil, elm, mədəniyyət və digər sahələrdə hərtərəfli və perspektivli birgə əməkdaşlığı yapon ədəbiyyatının da daha dərinlən öyrənilməsinə və tədqiqinə geniş şərait yaratmışdır. Yaponiya ilə ədəbi əməkdaşlığın keyfiyyətə yeni məzmununda inkişaf etdirilməsində Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1998-ci ilin fevralında Yaponiyaya ilk səfərinin çox böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. 2006-cı ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Yaponiyaya rəsmi səfəri nəticəsində iki ölkə arasındakı qarşılıqlı münasibətlər daha sürətlə inkişaf etmişdir.

2000-ci ildən Azərbaycanda yapon dili və ədəbiyyatının tədrisinə başlanılması ilə yapon ədəbiyyatının tədqiqi məsələsi də aktuallaşmışdır. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yapon ədəbiyyatının tədqiqi professor Naibə Musayevanın (1938-2010) adı ilə bağlıdır. 2001-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində yapon ədəbiyyatı tədris olunmağa başladığı ilk gündən Naibə Musayeva yapon ədəbiyyatını tədris etmişdir. Naibə Musayeva öz şəxsi səyləri nəticəsində ingilis və rus dilindən etdiyi tərcümələrlə yapon ədəbiyyatının tədris proqramını hazırlamış, yapon ədəbiyyatından sistemli mühazirələr oxumuş, 2001-2009-cu illərdə yapon ədəbiyyatını tədqiq və tədris etmişdir. Mütəmadi yapon yazıçılarının əsərlərini mütləq edən professorun tədqiqat sahəsi “Müasir yapon və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinin müqayisəli tədqiqi” olmuşdur. Bu sahədə Naibə Musayeva “B.Yoşimoto və G.Əlibəylinin əsərlərində tipoloji oxşarlıqlar”, “G.Əlibəyli və K.Serizavanın əsərlərində bədii-estetik oxşarlıqlar” (2) kimi məqalələrin müəllifidir. Eyni zamanda, N.Musayevanın yapon ədəbiyyatını təbliğ etməsi nəticəsində şair, şərqşünas, tarixçi və tərcüməçi Şahin Fazilin yaradıcılığında yeni bir janr – Azərbaycan haykuları formalaşmışdır. Şahin Fazil yapon hayku janrı tərzində “Azərbaycan haykuları” (3) adlı kitab yazmış, kitabdakı müxtəlif haykular Yaponiyada, kitab isə tam şəkildə

2007-ci ildə Bakıda çap olunmuşdur. Bu barədə şair “Yaponiya səfərnəməsi” adlı kitabında belə qeyd etmişdir: “Mən “Azərbaycan haykuları” kitabımı yazdığımıza görə bacıma minnətdəyəm. Məni yaponların bu janrını daha dərinədən öyrənməyə Naibə təşviq etdi. Fenomen Naibə! 500-dən çox Azərbaycan haykusu və vaka (tanka) yazdım” (4, 36). Şahin Fazilin “Yaponiya səfərnəməsi” ilə bağlı qeyd etmək istərdik ki, kitabda müəllifin Yaponiyada olduğu on günlük müddətdəki səfər təəssüratları, yapon alimləri ilə apardığı görüşlər, çıxış etdiyi məruzələr və bu səfər çərçivəsində qələmə aldığı şeirlər öz əksini tapmışdır.

Rza Talibovun elmi araşdırmalarının nəticəsi kimi çap etdirdiyi “Asiya ölkələri beynəlxalq münasibətlər sistemində” (5) kitabı Azərbaycanın gündəgən ölkə ilə əlaqələrinin tədqiqi baxımından olduqca diqqətəlayiq əsərdir. İlk dəfə olaraq Azərbaycan-Yaponiya ədəbi əlaqələri Rza Talibov tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir. Burada daha çox XX əsr Azərbaycan yazıçıları – Rəsul Rza, Nəbi Xəzri, Əli Kərim, Fikrət Qoca yaradıcılığında Yaponiya mövzusu tədqiq edilərək qiymətləndirilmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xumar Məmmədovanın “Yapon ədəbiyyatının inkişaf yolu” (6) adlı kitabı bu istiqamətdə yazılmış ilk dərs vəsaitlərindən hesab oluna bilər. O, eyni zamanda, “Azərbaycan-Yaponiya ədəbi əlaqələrinə baxış” (7), “Yapon yazıçısı Akutaqava Rünoske” (8) kimi elmi məqalələrin müəllifidir.

Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Əmirxan Xəlilovun yeddi cildlik “Dünya ədəbiyyatı” (9) dərs vəsaitinin yeddinci cildində yapon ədəbiyyatından qısa icmal təqdim olunmuş, yapon ədəbiyyatının üç görkəmli nümayəndəsi – Akutaqava Ryunosuke, Haruki Murakami və Yasunari Kavabata yaradıcılığından bəhs edilmişdir. Sözügedən dərs vəsaitində Haruki Murakaminin həyat yoluna qısa nəzər salınaraq, yazıçının “Kafka sahildə” romanı yığcam şəkildə təhlil edilmişdir. Məlum olduğu üzrə, Haruki Murakami yaradıcılığa 29 yaşında (1979-cı il) “Küləyin nəğməsini dinlə” romanı ilə başlamışdır. Sözügedən dərs vəsaitində isə yazıçının ilk əsəri kimi “Pinbol-1973” əsəri və yaradıcılığa başlama tarixi olaraq 1985-ci il göstərilmişdir (9, 136).

2016-cı ildə tədqiqatçı Ağasən Bədəlzadənin “Yapon ədəbiyyatı tarixi” (10) adlı dərs vəsaiti işıq üzü görmüşdür. Müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, kitab mükəmməl tədqiqat işi hesab edilməsə də, yapon ədəbiyyatı ilə maraqlananlara mənbə kimi tövsiyə edilə bilər. Dərslikdə yapon ədəbiyyatının qədim dövrlərindən başlayaraq XX əsrin ikinci yarısınaqədər olan tarixi araşdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yapon ədəbiyyatı sahəsindəki qeyd edilən tədqiqatlarda orijinala deyil, daha çox rusdilli mənbələrə əsaslanılmışdır. Bu baxımdan tədqiqatlarda boşluqlar çoxdur.

Gülzar Yunusovanın “Haruki Murakaminin yaradıcılığında postmodernizm” adlı dissertasiya işi yapon ədəbiyyatı sahəsində orijinal mənbələr əsasında yazılmış ilk monoqrafik əsərdir. Eyni zamanda, müəllifin Azərbaycan-yapon ədəbi əlaqələri, yapon ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərinin həyatı və yaradıcılığı, Azərbaycanda yapon ədəbiyyatının tədqiqi və tərcüməsi ilə bağlı araşdırmalarının nəticəsi olaraq bir çox elmi məqalələri dərc edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında zəngin və köklü ənənələrə sahib yapon xalqının ədəbiyyatının ilkin mənbələr əsasında öyrənilməsi məsələsi aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. İsmayilov, R. Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi: (1945-2000-ci illər) / R.İsmayilov, N.Axundova – Bakı: Çapaşloğlu, – 2001.
2. Musayeva, N. Gülrux Əlibəyli və Kojiro Serizavanın əsərlərində bədii-estetik oxşarlıqlar // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2006. №1, – s.59-67.
3. Fazil, Ş. Azərbaycan haykuları / Ş.Fazil. – Bakı: Təknur, – 2007.
4. Fazil, Ş. Yaponiya səfərnəməsi. Bakı: Elm və təhsil, – 2011.
5. Talibov, R. Asiya ölkələri beynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı: Elm və təhsil, – 2015.
6. Məmmədova, X. Yapon ədəbiyyatının inkişaf yolu. Dərslik. Naxçıvan: Əcəmi, – 2014.
7. Məmmədova, X. Azərbaycan-Yaponiya ədəbi əlaqələrinə baxış. Bakı: Ədəbi əlaqələr toplusu. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. – 2015. – s. 271-276.

8. Məmmədova, X. Yapon yazıçısı Akutaqava Rünoske. Bakı: AMEA Filologiya və Sənətsünaslıq, – 2020. №1, – s.188-191.
9. Xəlilov, Ə. Dünya ədəbiyyatı: [7 cildə]. Dərslik. Bakı: Bilik, – c.7. – 2013.
10. Bədəlzadə, A. Yapon ədəbiyyatı tarixi. Bakı – 2016.

Summary

In Azerbaijan interest in Japanese literature has been observed since the second half of the last century. Recognition of Azerbaijan as an independent republic by the world countries, including Japan, opening of embassies in both countries, comprehensive and promising joint cooperation of our country with Japan in education, science, culture and other fields have created conditions for deeper study and research of Japanese literature as well. It should be noted that the researches mentioned in the article are in the field of Japanese literature are based not on the original, but rather on Russian-language sources. In this regard, there are many gaps in the researches. The study of Japanese literature on the basis of primary sources remains relevant.

Аббасова Севиндж Захид гызы

**Бакинский славянский университет, доктор философии по филологии,
преподаватель**

ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: терминология, русский язык, лингвистика, синонимия, коммуникация

Key words: terminology, Russian language, linguistics, synonymy, communication

В современной лингвистической литературе понятие термина, как правило, определяется по главным семантическим признакам, в зависимости от функционального значения соответствующих языковых единиц. Приведём несколько характерных выдержек из работ авторитетных учёных прошлых лет, которые, по нашему мнению, не потеряли своей точности, значимости и достоверности. Е.М.Галкина-Федорук подчёркивает: «Термином, как известно, называется такое слово, которому соответствует одно какое-либо точно определённое понятие из области науки, техники или искусства» [3, 66]. Н.С.Валгина говорит о более подробном варианте: «К терминологической лексике относятся слова, предельно точно и ясно обозначающие понятия в какой-либо области науки, техники, производства, сельского хозяйства, экономической и общественной жизни, литературы и искусства» [2, 32]. Или более лаконичное определение: «К терминологической лексике в современном русском языке принято относить «слова специальные, ограниченные особым своим назначением» [9, 80], слова со «строго определённым назначением» [1, 29], либо же «с особой функцией» [1, 36].

Понятно, что в терминологии современного русского языка до сих пор не выработаны чёткие критерии определения термина. Некоторые исследователи (Л.Л.Кутина, В.М.Лейчик, С.Д.Шелов) пытаются в своих работах доказать, что существование термина относительно. Л.Кутина считает, что термином можно назвать лишь то слово, которое входит исключительно в область собственно терминологии, а «вне её предела - это уже вовсе не термин» [5, 111]. С.Д.Шелов возражает: «Что есть термин - зависит от того, насколько терминологичен данный знак в конкретной системе знаков» [13, 4]. Получается, чем актуальнее в общей знаковой системе понятие, тем «терминологичен» соответствующий

знак. Но такое узкое определение встречает разумное возражение: единицы терминосистем способны различаться не только по форме, но и по характеру обозначаемых ими понятий.

Как видим, не только определений, но и разночтений немало. Однако их лингвистическая сущность непременно сводится к следующему постулату: главным достоинством любого термина является его однозначность. Если термин допускает второе, дополнительное или иное сопутствующее значение, он теряет свои ценностные качества. Другими словами, терминологическая синонимия недопустима в любой из перечисленных областей. Однако именно этот важнейший доминантный признак, являющийся объединяющим началом терминологии современного русского языка, является в известной степени уязвимым. Он порождает одну проблему за другой, краткое описание которых составляет цель настоящей статьи.

Даже в XXI веке в языкознании по-прежнему проблемными остаются такие вопросы, как: свойственна ли синонимичным терминам стилистическая противопоставленность? Что конкретно понимать под терминологической дублетностью? Какие термины (из какой сферы науки, производства, литературы, культуры и искусства) следует занести в разряд синонимов и т.п. Вопросов, как и разногласий в ответах на них, насчитывается очень много. Единственное, в чём мнения большинства современных лингвистов сходятся, – это признание терминологической синонимии явлением ненужным, вредным, засоряющим современный русский язык. О.С.Ахманова, И.Н.Волкова, Г.В.Цветкова, Л.Л.Кутина, Е.Н.Толикина и другие видные языковеды полагают, что развитие настоящего процесса даже в малой степени в любых отраслях недопустимо, поскольку синонимия в терминологических системах лишена лексико-семантических функций. Более того, считается, что она затрудняет общение между людьми, а в науке – существенно препятствует установлению истины.

Вот что по данному поводу фиксирует Л.Н.Русинова: «Такое единодушие в отрицательной роли оценки синонимических терминов в значительной мере поддерживается тем, что традиционно считается, словно бы терминология как таковая в любой области науки и производства только в тех случаях станет адекватно выполнять свои коммуникативные функции, когда будет соблюдено следующее соотношение: одно понятие – это всего лишь один знак, и наоборот» [10, 26].

Действительно, многими учёными до сих пор такое положение воспринимается как аксиома. Однако, на наш взгляд, далеко не всегда *бесспорное* в языкознании означает точное, предельно достоверное. Порою случается, что решительное желание не отступать от общепринятых норм по принципу бумеранга приводит к противоречиям в собственных взглядах или гипотезах. К примеру, наиболее настойчивая и последовательная противница терминологической синонимии Е.Н.Толикина в другой статье («Некоторые лингвистические проблемы изучения термина») во избежание тавтологии или иных субъективных причин в пределах разъяснения одного и того же понятия употребляет термины: терминологическое поле, терминологическая система, знаковая система, система терминов, система знаков, семиотическая система, лексические средства, словарный состав языка, лексика, дублетность, дублетный план, дублетное название, содержание, план содержания и т.п.

Противоречие собственной позиции здесь налицо. Но стремление разнообразить в данном случае письменную речь, по всей видимости, продиктовано не только желанием автора продемонстрировать всё богатство современного русского языка, но и осознанием недопустимости частого повторения терминов, так как они психологически мешают правильному восприятию материала.

Так, проблема терминологической синонимии порождает смежную: употребление определённых терминов в разных типах речи. *С одной стороны*, термины языка следует отграничить от терминов речи. Первые выражают прежде всего актуальное на современном этапе развития конкретной отрасли понятие. Тем самым они составляют основу, образно выражаясь, «костяк» терминологии в любой из вышеперечисленных предметных областей. Вторые непосредственно воспроизводятся в процессе речи, однако, служат почвой для создания новых понятий, возникающих в каждом акте профессионального мышления.

Всестороннее исследование терминов языка и терминов речи показало существование непосредственной взаимосвязи между длиной термина с его языковой или речевой принадлежностью. А количественный анализ уточнил, что длина термина влияет на вероятность его возникновения в речи: если термин длинный, то и вероятность возникновения его в речи больше. А если термин характеризуется краткостью, и вместе с тем понятие шире, то вероятность отнесения его к языковой принадлежности больше.

С другой стороны, возникает острая необходимость классифицировать отдельные термины в зависимости от формы или жанра, в которой он употреблён. Скажем, для небольшой научной статьи крайне важна для более удобного восприятия *не монотонность* изложения. Она же в известной мере теряет свою остроту в объёмных монографических исследованиях.

Более того, указанная проблема в теоретическом аспекте усложняется, по нашему мнению, ещё и по той причине, что специфика любого термина русского языка определяется принадлежностью к двум объёмным системам: логической (или понятийной) и собственно лексической. В первом пространственно-временном континууме термины в основном относят к какой-либо отрасли знания; а во втором – к неизменным особенностям их использования, в том числе в профессиональной сфере.

В.М.Лейчик в своей статье «Проблемы отечественного терминоведения в конце XX века» отмечал, что все термины обозначают также и конкретное понятие. При его образовании мы видим соотношение двух сторон: логического (понятийного) и лингвистического. Языковед отмечал: «В плане выражения термин берет из определенного естественного языка то, что может быть названо его «языковым субстратом», а главным в термине является его терминологическая сущность, то есть способность оптимально выполнять функцию обозначения специального общего понятия в системе понятий известной специальной области знаний или деятельности» [6, 21]. Он также отмечал, что лингвистическая сущность понятия выражается в денотативном и сингификативном значениях. Первое значение термина обозначает его связь с основным предметом (то есть денотатом). Второе значение термина является чисто понятийным [7, 37].

Например, в философии на примере таких терминов, как мировая воля – воля к власти – вселенское волевое начало – мировой разум – Бог можно зримо просмотреть путь становления отдельных научных понятий. (О мировой воле и воле к власти писали Шопенгауэр и Ницше; о вселенском волевом начале – Хайдеггер; мировой разум и Бог как управитель мирового разума внедрили в мировую литературу Уильям Голдинг, а вслед за ним и другие европейские философы-экзистенциалисты).

Есть также группы индивидуальных терминов, которые в основном связаны с именами великих мыслителей разных исторических эпох. Так, о китайской философии по большей части судят по термину «конфуцианство». Немецкая философия породила стойкие термины – «кантианство» и «гегельянство». Всемирно известный труд И.Канта «Критика чистого разума» навсегда внедрил в сознание людей разных профессий термин «Вещь в себе». Знаменитый американский психолог Д.Майер явился родоначальником теории «Я-концепция» и т.д. Эти факты мы приводим в нашей статье прежде всего по той причине, чтобы установить данные термины как своеобразные «вечные спутники» определённых наук. Иными словами, какой бы не обычной, оригинальной не представлялась нам форма этих и аналогичных терминов, мы не можем повлиять на них, потому что они – узаконенный факт науки. Другое дело – возникающие в современную эпоху компьютеризации новые единицы терминосистем.

Например, Н.Н.Гончарова, подвергая лингвистическому анализу язык современной компьютерной вычислительной техники, вводит такие новаторские термины, как кодифицированность и некодифицированность [4]. В работах Ю.С.Степанова язык «компьютерщиков» получил терминологическое закрепление в виде двухчастной формулы: «профессиональный социолект» [11]. В специальных трудах Р.Джакендоффа, Дж.Лакоффа «Материальные компоненты компьютера», «Идеальные компоненты компьютера»,

«Квалификация компьютера» и т.п. объединены новым термином – «Когнитивные сегменты» [14; 15]. Некоторые термины, зародившись как собственно лингвистические, получили общеупотребительное значение, пополнив фонд художественной литературы (виртуальная реальность) и др.

Если обратиться к физико-математической терминологии, то нижеследующие термины (*тепло, ускорение, скорость, свет, время, волны, звук*), вероятно, легко будут восприняты людьми разных возрастов и профессий. В то же самое время такие, как детектор («детектор лжи»), сверхзвуковые корабли, синусоидные кривые, сигнификация и некоторые подобные вряд ли будут понятны рядовым читателям без каких-либо специальных комментариев.

Таким образом, в терминологии современного русского языка до сих пор не выработаны чёткие критерии определения термина. Отграничивая термины языка, которые выражают прежде всего актуальное на современном этапе развития конкретной отрасли понятие, от терминов речи, которые непосредственно воспроизводятся в процессе речи, укажем на то, что они служат почвой для создания новых понятий, возникающих в каждом акте профессионального мышления.

Литература

1. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М.: Просвещение, 1965, 492 с.
2. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Цапкевич В.В. Современный русский язык. М.: Высшая школа, 1966, 496 с.
3. Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. М.: Русский язык, 1957, 407 с.
4. Гончарова Н.Н. Особенности формирования лексического фонда подязыка информатики и вычислительной техники (на материале кодифицированной и некодифицированной лексики) / дис... канд. филол. наук. М., 2000, 182 с.
5. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М.: Наука, 1987. - С. 109-118.
6. Лейчик В.М. Проблемы отечественного терминоведения в конце XX века // Вопросы филологии. 2000. № 2. - С. 18-31.

Summary

The article deals with the concept of the term in the modern linguistic literature. It is noted that the terminology of the modern Russian language has not yet developed clear criteria for the definition of the term. As you know, the main advantage of any term is its unambiguity. In other words, terminological synonymy is unacceptable. The article distinguishes the terms of language, which Express primarily relevant at the present stage of development of a particular industry concept, from the terms of speech, which are directly reproduced in the process of speech, however, serve as the basis for the creation of new concepts arising in each act of professional thinking.

Абдулгалимова Эльнара Фахраддин гызы

Бакинский славянский университет, ст. преподаватель

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АНИМАЛИСТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКОВ

Ключевые слова: лингвокультурология, анималистическая фразеология, фразеологическая единица, азербайджанский язык, польский язык

Key words: linguokulturology, animalistic phraseology, phraseological units, Polish, Azerbaijani language

В современном мире проявляется повышенный интерес к человеку, его духовной жизни, культуре и традициям. Отсюда и повышенный интерес к изучению принципа антропоцентризма в лингвистических исследованиях. Согласно В.Н.Телии, именно фразеология, как «зеркало, в котором лингвокультурная общность идентифицирует свое национальное самосознание» (3,7), дает сведения о быте народа, поведении, обычаях, отражает исторические события и элементы материальной культуры.

Данное исследование посвящено лингвокультурологическому анализу анималистических фразеологизмов польского и азербайджанского языков, выявлению культурно-национальной специфики путем сопоставительного анализа. Интересным является тот факт, что животные стали для человека носителями в основном отрицательных черт, таких как хитрость, скупость, трусость, жестокость. Рассмотрим, к примеру, фразеологизмы с зоонимом змея. В польском языке "змея" переводится двумя словами: как "wąż" и "żmij(a)". Разница заключается, согласно автору этимологического словаря Брюкнеру, в том, что "у славян "wąż" - это водная (змея) (для сравнения "węgorz"- угорь), а "żmij(a)"- напротив, земная." (5, 605). Первоначально, в XV веке, во времена Вита Ствоша- (немецкого скульптора, создателя резного алтаря в Мариацком костеле в Кракове) и Яна Длугоша(известного польского дипломата и историка, автора "Истории Польши" в 12 томах) в обиходе было только слово -żmij или żmij ("змея") в мужском роде и обозначало каждую ползущую змею. Праславянские же слова "zъmjъ" и "zъmjа" произошли от той же основы, что и слово "земля", а потому и первоначальное значение слова "змея" - была «рептилия, ползающая по земле» или «выползающая из-под земли», в отличие от слова "wąż", которым именовались водные существа (например, угорь). Произошло так называемое разграничение по месту обитания: только на земле были змеи-" węże", в воде – угри ("węgorze ") или «водяные змеи», а на земле и в воздухе господствовали змеи-"żmije": по земле ползали ядовитые гадюки, а в воздухе обитал страшный крылатый огнедышащий дракон, который и по сей день является символом Кракова(6).

Согласно этимологическому словарю азербайджанского языка, слово "ılan" произошло от глагола "qıvrılmaq": qıvrılan-uğılan-yılan-ılan, а именно ее характерной черты - извиваться"ılan kimi qıvrılmaq" (4, 130).Символ змеи встречался еще на петроглифах и предметах декоративно-прикладного искусства древнего Азербайджана, на наскальных изображениях Гобустана (7). Согласно данным исследований, змею можно встретить на печатях, посуде, бронзовых поясах, где она чаще всего изображалась ползущей вертикально или опоясывающей изделие. Однако в то время она выполняла функцию защиты - оберега, и лишь позднее ее символ "с усложнением религиозных взглядов стал связываться с подземным миром и участвовать в погребальном культе" (2, 180). В обеих культурах, польской и азербайджанской, змеи-носители отрицательных коннотаций. В польском языке она ассоциируется с хитростью, скупостью, изворотливостью и подлостью, причем употребляется слово "wąż": (*chytry, przebiegły*) *jak wąż* (*хитрый, как змея*), *mieć węża w kieszeni*(*скупиться, скаредничать*), *wykręcać się (wywijać się, wyślizgiwać się)**jak wąż* (*всячески изворачиваться*), *wyhodować żmiję na własnym łonie/ na własnej piersi*(*пригреть змею на шее*). Кроме того, образ лукавства и обмана, плутовства, хитрости и ума, как и во многих других культурах, в польской также неразрывно связан с образом лисы: *chytry jak lis* (*хитрый как лиса*), *szczwany lis* (*хитрец*), *stary lis*(*опытный, хитрый*), *lisie wykręty*(*лиси уловки*), *lisem podszyty* (*плутоватый человек*), *poznać się na farbowanych lisach* (*не дать себя провесту*). Как мы видим из польских примеров, единственно положительными качествами лисы для человека стали осторожность и полученный опыт, который не позволяет себя провесту.

Во фразеологии азербайджанского языка единицы с зоонимом лиса характеризуют человека как хитрого, склонного к воровству: *tülkü kimi (bic), tülkülük etmək, özünü tülkülüyə vurmaq (qoymaq), tülküünün quyuğu, tülkü durmazdan, tülkü kimi quyuq bulamaq, tülkü hara-quyuğu da ora, tülkü tülküni buyurur, tülkü də quyuğunu, tülkü iki dəfə tələyə düşməz, tülkü yuxusunda toyuq sayar, tülkü çox bildiyindən dörd ayağı ilə tələyə düşər*. Большинство фразеологизмов подчеркивает отрицательные качества, коими наделил его человек: хитрость и коварство, скупость, двуличность, неискренность, опасность (1, 28).

По другому обстоит дело со змеей в азербайджанской фразеологии. С одной стороны, обороты с зоонимом змея -это, прежде всего, сигнал об опасности (*ilan ağzından qurtarmaq; ilan ağzından (əlindən) qurtulmaq; ilan boğazından çıxmaq; ilan əlindən qurtarmaq*), с другой- характеристика красноречивого человека (*ilani yuvasından çıxardar*) и силы ребенка в младенчестве: (*uşağın) ilanboğan vaxtıdır*. В азербайджанском языке также много сравнений с данным зоонимом: *ilan ağzından çıxan kimi, ilan kimi qabıqdan çıxmaq, ilan dili çıxarmaq, ilan vuran kimi, ilan kimi qırılmaq, ilan sancan kimi*. В польской паремиологии олицетворением отрицательных качеств змеи являются сестра или мать мужа, отсюда поговорка: *siostra (matka) mężowa-głowa wężowa* (досл. сестра(мать) мужа- голова змеиная).

Таким образом, в ходе лингвокультурологического исследования фразеологии польского и азербайджанского языков были изучены примеры фразеологизмов с зоонимами змея и лиса. Были рассмотрены особенности данных фразеологических единиц, примеры их употребления, выявлены особенности семантики данных языковых единиц. Численность фразеологизмов с отрицательной окраской значительно выше, чем с положительной, что объясняется национально-культурной спецификой и своим видением окружающей действительности.

Литература

1. Абдулгалимова Эльнара. Культурно-национальные особенности фразеологических единиц с зоонимами в азербайджанском и польском языках // *Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Bakı, 2017.
2. Рзаева С.Ш. Древние культы и символика Азербайджана (доисламского периода). Баку, 2010 с.180.
3. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, 1996.

Словари

4. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti (Araşdırmalar, mülahizələr). Bakı, 2017
5. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957
6. <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/ojczysty-dodaj-do-ulubionych/ciekawostki-jezykowe/ZMIJA,cltt,%C5%BB>.
7. http://anl.az/el_ru/2016/1-753498.pdf

Summary

This article deals with linguoculturological study of the phraseology of the Polish and Azerbaijani languages, examples of phraseological units with zoonyms snake and fox were considered. The paper considered the features of these phraseological units, examples of their use, revealed the features of the semantics of these linguistic units. The number of phraseological units with a negative connotation is much higher than with a positive connotation, which is explained by national and cultural specifics and one's own vision of the surrounding reality.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Ключевые слова: русский язык как иностранный, функциональный подход, текст, методика, развитие речи

Key words: Russian as a foreign language, functional approach, text, methodology, speech development

Функциональный подход исследует отношения объектов к среде, изучает их роль в контексте целого. Функция объекта определяется его ролью в системе. «Изучение функционирования позволяет лучше понять внутреннее устройство анализируемого объекта» [1, 7].

В методике такая направленность лингвистических изысканий проявилась в ограничении системно-структурных, формальных методов в преподавании русского языка как иностранного, в поиске новых подходов, учитывающих реальность, жизненность, функциональную сторону языковых явлений. Функциональная направленность в преподавании русского языка как иностранного в высшей школе имеет два основных аспекта.

1. Обязательное соотнесение целей и задач обучения с профессиональной ориентацией студентов. Организация учебной деятельности с учетом дифференцированного подхода к языковому материалу. Методисты выделяют те навыки текстовой деятельности, которые необходимы студентам данного вуза, и соответственно определяют методы и формы преподавания, адекватные целям обучения [2, 5]. Так, например, в условиях неязыкового вуза представляет более рациональным развитие у студентов навыков целостного восприятия текста с целью извлечения информации, необходимой для профессиональной деятельности. При подготовке специалистов в языковом вузе, естественно, больше внимания уделяют выработке навыков говорения и аудирования, а также навыков углубленного анализа иноязычного текста.

2. Усиление коммуникативной направленности обучения. Основной целью в преподавании русского языка как иностранного при таком подходе становится коммуникативная цель: изучение языковых явлений в их функционировании, реальное владение языком. При этом коммуникативно ориентированное обучение не сводится к организации естественного общения на занятиях, а подразумевает обучение различным видам речевой деятельности путем постановки определенных коммуникативных задач познавательного и практического характера.

Каждая из функциональных отраслей лингвистики, так же как и любое направление функционально-ориентированной методики, изучает текст – «тот фокус, в котором скрещиваются все подходы к языку» [3]. Учение о тексте как о целом речевом произведении, имеющее давнюю лингвистическую и методическую традицию, в настоящее время окончательно закреплено как в лингвистике, так и в методике.

Рассмотрение текста как отдельной самостоятельной единицы имеет большое значение для методики преподавания русского языка как иностранного.

1. Выделяются и изучаются различные виды текста, а следовательно, и обучение ведется не языку вообще, а различным подъязыкам (в плане семантики, стилистики, информативной заданности) с тем, чтобы студент мог выполнять определенные социальные функции. В связи с этим встает проблема отбора функционального стиля. Традиционной при обучении в языковом вузе является ориентация на стиль художественной литературы. В условиях неязыкового вуза наиболее оптимальными являются стиль научного изложения и

стиль публицистической речи. Освоение разговорно-бытового стиля осложняется спецификой этого стиля в плане синтаксиса и лексики, а также тем, что такие тексты трудно уложить в рамки учебного материала.

2. В процессе обучения, ориентированного на целостное восприятие текста, успешно используются такие виды учебной деятельности, как аннотирование, реферирование, просмотровое, ознакомительное чтение. Эти виды работы требуют специфических навыков. Их развитие основано на методических приемах, учитывающих последние достижения лингвистики.

Целостность текста обусловлена его тематической структурой, денотативным ядром. Основой целостности текста являются также авторская интенция, единство коммуникативной установки. Исходя из этого на занятиях проводится тематический, семантический анализ текста, который завершается выявлением его темы (общего содержания). Перед студентами ставятся задачи: выбрать из текста предложения, наиболее точно передающие его содержание, составить план текста, передать содержание текста в максимально сжатой форме.

На занятиях студентов знакомят и с различными типами связности текста – логико-семантической, синтактико-стилистической и формально-языковой. Важно, чтобы студенты могли опознавать и использовать эти связи для понимания и воспроизведения текста. Так, например, задание по восстановлению правильной последовательности предложений учебного текста способствует развитию этого навыка.

Важным аспектом восприятия текста является его членение на экстралингвистическом (поверхностном) и смысловом (глубинном) уровнях [4, 38]. Делимитация на экстралингвистическом уровне учитывает следующие объективные обстоятельства: паузу, временной интервал, материальное разбиение текста, словесное определение его частей. Смысловое членение осуществляется посредством сегментации логико-понятийного содержания текста на отрезки. В методике ставятся задачи обучения как смысловым, так и формальным средствам формирования тематического фрагмента, навыкам его композиционного построения. В учебной практике хорошо зарекомендовали себя упражнения по поиску ключевого предложения в каждом абзаце, сегментированию специального учебного текста, не оформленного по абзацам, на фрагменты.

Коммуникативный подход к языку ориентирован на текст как на основную единицу общения. В процессе преподавания текст необходимо соотносить с реальной потребностью студентов. Существенным элементом коммуникативной методики является постановка пред- и послетекстовых задач.

Предтекстовые задания ориентированы на контроль целостного восприятия текста. Эффективны такие упражнения, как поиск определенной информации, ответы на заранее предложенные вопросы, комментирование цифр и географических названий, предлагаемых студентам перед прочтением текста.

Послетекстовые задания способствуют более полному пониманию смысла прочитанного. Перед студентами ставятся следующие коммуникативные задачи: выявление частной информации, содержательный анализ и комментарий текстовых фрагментов.

В качестве особого, специфического типа текста в методике рассматривается диалог, являющийся основным объектом обучения при развитии навыков разговорной речи. В форме диалога иноязычная речь становится наиболее пригодной для использования как средство общения студентов.

Поскольку все реплики диалога взаимосвязаны, наиболее целесообразным представляется обучать не отдельным речевым высказываниям, а целым диалогическим единствам. В соответствии с целями обучения отбираются определенные функциональные типы таких единств, например, микродиалоги, служащие для закрепления навыков общения в определенных типичных ситуациях.

В зависимости от специфики вуза объектом обучения на занятиях разговорной речью становится один из многочисленных функционально-смысловых типов диалога (деловой, бытовой, научный; побудительный, вопросительный, повествовательный).

Методика учитывает ситуативный характер разговорной речи, и необходимым условием обучения становится моделирования естественной речевой ситуации. При обучении русскому языку как иностранному уместно моделирования ситуаций, связанных с диалогической речью. В неязыковом вузе в силу ряда причин оправдывает себя обучение некоторым видам монологической речи, таким, как научный доклад, сообщение, что в наибольшей степени соответствует профессиональным потребностям специалистов.

Итак, функциональный подход к языковым явлениям в лингвистике неизбежно оказывает воздействие на методику преподавания русского языка как иностранного. Он требует качественно новых коммуникативно ориентированных методов преподавания, позволяет конкретизировать цели обучения, демонстрирует нереальности и бесцельность обучения языку вообще, ставит перед преподавателями и студентами конкретные, вполне достижимые задачи. Такая направленность методики преподавания русского языка как иностранного соответствует требованию об усилении связи высшего образования с общественной практикой.

Функциональный подход в системе преподавания русского языка как иностранного, несмотря на его многочисленные достоинства, не должен, однако, полностью исключать системно-структурный подход. В отрыве от этого подхода функциональный подход не может дать адекватного представления об устройстве объекта. Система и функция находятся в диалектических отношениях, поэтому между коммуникативным и сознательно систематизирующим подходом нет никакого противоречия. Функциональный подход должен базироваться на системном подходе и дополнять его. Педагогическая практика подтверждает мнение исследователей о том, что «оптимальным является метод обучения, в котором сбалансированы коммуникативная ориентация и ориентация на сознательную систематизацию языкового материала» [5, 72].

В настоящей статье сделана попытка проследить некоторые направления взаимодействия лингвистики и методики в их трактовке таких языковых явлений, как текст и его элементы. Однако взаимодействие языковедческой и методической наук не всегда носит односторонний характер. В ряде случаев методисты, исходя из реальностей языка, из нужд обучения языку не в теоретическом, а в практическом плане, опережают лингвистов, разрабатывая новые подходы к изучению различных языковых явлений. Методика часто отбрасывает излишнее наукообразие, усложненность терминами в трактовке различных языковых явлений. Она практически реализует теоретические положения и подтверждает правильность или неправильность тех или иных лингвистических концепций.

Литература

1. Гак. В. Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка // Проблемы функциональной грамматики. Москва, 1985, с. 7.
2. Зарубина Н. Д. Текст: лингвистический и методический аспекты. Москва: Русский язык, 1981, 112 с.
3. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. Москва: Наука, 1984, с. 45.
4. Мамедов Н. Ш. Текст и языковая коммуникация. Баку, Мутарджим, 2019, с. 252.
5. Чеснокова М.П. Методика преподавания русского языка как иностранного. 2 изд., перераб. Москва: МАДИ, 2015.

Summary

The functional orientation in teaching Russian as a foreign language has two main aspects: 1. Mandatory correlation of the goals and objectives of education with the professional orientation of students. 2. Strengthening the communicative orientation of training. With this approach, the communicative goal becomes: the study of linguistic phenomena in their functioning, the real knowledge of the language. The communicative approach to language focuses on the text as the basic unit of communication. As a special, specific type of text, the methodology considers dialogue, which is the main object of training in the development of speaking skills. In the form of a dialogue, foreign language speech becomes the most suitable for use as a means of communication for students. The optimal method of teaching is the one that balances the communicative orientation and the orientation towards the conscious systematization of the language material.

Алиева Фидан Афиз гызы

**Бакинский славянский университет, доктор философии по филологии,
ст. преподаватель**

РАЗВИТИЕ РУССКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ- АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА ОСНОВЕ СВЯЗНОГО ТЕКСТА

Ключевые слова: текст, развитие речи, предложение, связность, повтор, структура, семантика, коммуникация, методические приёмы

Key words: text, speech development, sentence, coherence, repetition, structure, semantics, communication, methodological techniques

Известно, что обучение студентов-азербайджанцев русскому языку должно содействовать развитию их мышления и языкового чутья, пробуждать у них интерес к русскому языку, способность анализировать те или иные языковые явления и в конечном итоге служить целям развития речи. Особая роль в осуществлении этих задач принадлежит практическому курсу русского языка, главной целью которого является углубление, развитие и совершенствование знаний русского языка, русской устной и письменной речи. В развитии речевых умений студентов-азербайджанцев, привитии им навыков связной речи более эффективной, более результативной является работа над текстом.

Многочисленные работы по синтаксису текста, методика его изучения сосредоточены и на изучении такой категории текста, как связность. Связность проявляется на разных уровнях, однако наименее исследована связность на уровне пропозиции. Как показывает эксперимент, на материале такого фрагмента текста, как сложного синтаксического целого (ССЦ) с пропозитивной повторной номинацией, эффективнее всего обучать студентов связности текста. В пределах ССЦ возможен анализ в разных планах: структурном, семантическом и коммуникативном, – в зависимости от типа текста.

Под пропозитивной повторной номинацией понимают воспроизведение пропозиции, пропозитивной номинации, т.е. всего значения предшествующего предложения. Из сказанного вытекает, что пропозитивная повторная номинация гораздо шире повторной номинации на лексическом уровне. Несмотря на то, что существует много работ по методике текста, вопрос об изучении фрагмента текста с пропозитивной повторности номинацией в них, как правило, не рассматривается.

Для определения того, каким образом предложения текста связываются друг с другом, воспользуемся предложенным Н.И.Кожановой критерием насыщения [3]: два предложения текста связаны друг с другом, если одно из них насыщает другое некоторой информацией, без которой это последнее воспринимается неадекватно замыслу автора. Данный критерий позволил разработать типологию сверхфразовых связей и ранжировать их по степени

имплицитности от наиболее эксплицитных, выражаемых коннекторами, до связей высшей степени имплицитности [4].

Лингвометодические принципы обучения связной речи включают собственно лингвистические основы обучения и методические приемы. «Основные лингвистические принципы таковы: использование современных методов описания языка, использование данных лингвистики текста в целом, сопоставление структурных систем родного языка и изучаемого» [6, 74].

Любые средства связи путем трансформации можно свести к лексическим коннекторам – лексическим средствам выражения синтаксических сверхфразовых связей, потому что ничего нет в грамматике такого, чего нельзя было бы выразить лексически. Нити, протянутые от одного предложения к другому, реализуются во всех текстах, они могут выражаться эксплицитно и имплицитно. Однако наиболее полное выражение эта переплетенность находит в пропозитивной повторной номинации.

Говоря о системе приемов, которые могут быть использованы в изучении ССЦ с пропозитивной повторной номинацией, следует остановиться на критериях выявления ССЦ из всего текста. В связи с этим правильной представляется мысль Н.Д.Зарубиной, которая пишет, что «осознанность говорящим сверхфразового уровня несравнимо ниже осознанности им других уровней языковой системы. Поэтому осознанность должна приходить извне – от преподавателя» [2, 39]. Исходя из сказанного, в практической деятельности следует предъявлять студентам для анализа готовые микротемы, или ССЦ с пропозитивной повторной номинацией.

При анализе текста важно показать, что он представляет собой тесное смысловое и языковое единство. Правильнее всего будет начинать разбор текста со смыслового анализа. Языковой анализ – это «система выявления значений языковых средств, использованных в тексте, и причин их употребления в данном порядке и в данных взаимосвязях, служащих для того, чтобы полнее понять содержание текста, его структуру, нормы и способы употребления фактов языка» [5, 41].

Обучающий эксперимент показывает, что анализ изучаемой единицы речи целесообразнее проводить поэтапно, руководствуясь общедидактическими принципами, а также данными теории. В основу изучения ССЦ с пропозитивной повторной номинацией положены следующие показатели: классификация пропозитивной повторной номинации по значению и характеру представления повторения, количественная характеристика, характер названной единицы в зависимости от типа текста, ССЦ с пропозитивной повторной номинацией в диалогической и монологической речи.

Выделяя два этапа изучения ССЦ с пропозитивной повторной номинацией, мы считаем необходимым в границах каждого уровня давать, как правило, все задания, начиная с рецептивных и кончая продуктивными, а в некоторых случаях давать одновременно и рецептивные и продуктивные упражнения. Объем ССЦ не позволяет привести обширный иллюстративный материал, а также дать подробное комментирование. А пропозитивная повторная номинация выделяется подчеркиванием.

I. На первом этапе предлагаются следующие задания:

1. Сопоставить повторения на разных уровнях: фонетическом, лексическом, морфологическом, синтаксическом, семантическом, архитектурном. Выяснить функцию того или иного повторения в тексте: текстообразующая, стилистическая и т. д.

Я родился на Украине. Там протекли мое детство, отрочество и юность. Мой отец был коренной русский. Мать – коренная украинка. *В моей душе с детских лет тесно сплетено «украинское» и «русское». Вернее, даже не сплетено, а совершенно слито* (В. Катаев).

2. Определить микротему ССЦ, назвать исходное предложение для пропозитивной повторной номинации. Сформулировать понятие «пропозитивная повторная номинация».

Надя почувствовала, что мать не понимает ее и не может понять. Почувствовала это первый раз в жизни, и ей даже страшно стало, захотелось спрятаться; и она ушла к себе в комнату (А. Чехов).

3. Установить, как выражается пропозитивная повторная номинация в данных ССЦ-монологов: повторная номинация со значением тождества, включения, перекрещивания и соподчиненности. Проследить, как продвигается повествование в ССЦ в зависимости от типа пропозитивной повторной номинации по значению.

Пошло! Пошло! Само пошло! – Кричит командир второй батареи Кривошеин. Ему жарко (Г. Бакланов); *Хорош был тот день. Бывают такие дни, когда все ладится, когда жизнь понятна, прекрасна, проста* (Ч. Айтматов); *Уже начало смеркаться. Проходили раненые. Прошел маленький старшина, потный, обросший и с рукой на перевязи* (К. Симонов); Сначала мы не успели рассмотреть деталей. Их подавило общее. Теперь детали глушили общее. *Внимание было разбито вдребезги. Каждый миг его привлекали к себе тысячи мелочей. Мы сошли вниз* (В. Катаев).

4. Подсчитать количество повторяемых предложений (Повторяемой пропозиции) в пределах ССЦ.

Вот кенгуру он не видел. Чего не видел, того не видел. А жаль. Но зато слона, обезьяну и всяких зверей других посмотрел вблизи. Руку протянуть – достанешь... (Ч. Айтматов).

II. На втором этапе, когда преобладают продуктивные упражнения, даются следующие задания:

1. По данному исходному предложению дополнить ССЦ-монолог, а также ССЦ-диалог, используя пропозитивную повторную номинацию.

– *Вы сделаете,* – сказала она. – *Вы сделаете чудно* (В. Панова).

2. По данным ССЦ с пропозитивной повторной номинацией составить идентичные с другим лексическим наполнением.

3. Составить ССЦ с пропозитивной повторной номинацией, представляющее собой разные члены парадигмы (невопросительно / вопросительное предложения).

Сафонов. Не могу спать.

Валя. *И песня не помогает?*

Сафонов. *Не помогает* (К. Симонов).

4. По двум исходным предложениям продолжить ССЦ с пропозитивной повторной номинацией, используя парцелляцию.

Сжавшись в окопах, мы ждали. Зажмурясь. Упираясь лбами в колени (Г. Бакланов).

5. Сконструировать ССЦ с пропозитивной повторной номинацией, имея в виду разные типы речи: описание, повествование, рассуждение.

6. Написать изложение, в тексте которого часто встречается пропозитивная повторная номинация.

Обучение связной речи – одна из основных задач современной методики. Такая единица обучения речи, как ССЦ с пропозитивной повторной номинацией, позволяет продвинуться в решении данной задачи.

По существу, работа над связным текстом проходит следующим образом: сначала читается текст, проводится словарная работа, затем выполняются устные и письменные упражнения.

«Чтение и анализ связного текста способствует освоению и прямому овладению студентами-азербайджанцами грамматическими, лексическими и стилистическими нормами» [1, 56]. Они обогащают свой словарный запас, знакомятся с новыми словами и выражениями, у них вырабатываются навыки правильного употребления словоформ, речь их постепенно становится правильной и выразительной.

Таким образом, одна из главных задач работы над текстом – научить будущих учителей правильному литературному произношению и выразительному чтению, так как студенты-азербайджанцы зачастую неправильно ставят ударение в словах, нарушают ритмико-интонационные нормы русского языка под влиянием родного. Обучение выразительному чтению проводится как в процессе практических упражнений по русскому языку, так и на специальных занятиях.

Литература

1. Гиясбейли М.А., Магеррамова М.Д., Шахбазова А.Э. Учимся говорить по-русски. Русский язык как иностранный. В 2-х частях. Подготовительная часть. Баку, 2008.
2. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты. Москва, 1981.
3. Кожанова Н.И. Структурно-семантические особенности современной устной разговорной речи в практике обучения русскому языку как иностранному // Современные проблемы лингвистики и методики преподавания русского языка в вузе и школе. Воронеж, 2008. Вып. 5. с. 65-72.
4. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. Под ред. А.Н. Щукина. Москва: Русский язык, 2003.
5. Чеснокова М. П. Методика преподавания русского языка как ино-странного. 2 изд., перераб. Москва: МАДИ, 2015.
6. Яббаров Г.А. Методика преподавания русского языка в азербайджанских группах вуза. Баку: «Маариф», 1987.

Summary

The article discusses some methods of teaching Russian as a foreign language at the level of a coherent text. Teaching students the structure of a coherent text is one of the main tasks of modern methodology. The study of coherent text is associated with the need to go beyond the sentence. It is impossible to solve important questions of linguistics without referring to the text. Reading and analyzing text allows students to assimilate grammatical, lexical and stylistic norms. Students increase their vocabulary, get acquainted with new words and phrases. Students' speech in Russian becomes clear and expressive. The connectivity of sentences with each other in the structure of the text is interpreted. Methods of teaching a complex syntactic whole as a unit of text are interpreted.

Ализаде Афер Азер гызы

Азербайджанская государственная академия художеств, доктор
философии по филологии, доцент

ОБРАЗ ЭСТЕТА-ИГРОКА В РОМАНЕ АРТУРО ПЕРЕСА-РЕВЕРТЕ «ФЛАМАНДСКАЯ ДОСКА»

Ключевые слова: эстет, реставратор, шахматы, игрок, проницательность.

Key words: aesthet, art restorer, chess, player, insight.

Мировидение человека искусства, представленное в романе Артуро Переса-Реверте «Фламандская доска», требует отдельного рассмотрения. Потрясенное сознание эстета показано через аллегорические образы безумия. Не разум и не чувства определяют его отношение к жизни, а темные, подсознательные инстинкты, рождающие фантасмагории и кровавые видения. Высокий дух истинного творчества несовместим с низкими помыслами. Бог награждает человека особым даром, но обстоятельства складываются так, что он реализовывает свой дар только во зло. Обращаясь к характеру художника, писатель пытается ответить на вопросы: высокое искусство может быть движимо нарциссическим тщеславием, самолюбием и ненавистью? Как поступить в подобной ситуации? Изменить своему таланту и отказаться от этого дара? Или не считаться с последствиями и реализоваться до конца? Когда дар входит в противоречие с совестью, что берет верх?

Цитата Хорхе Луи Борхеса «Всевышний направляет руку игрока. Но кем же движима Всевышнего рука?..», взятая Артуро Перес-Реверте в качестве эпиграфа к роману «Фламандская доска» (1990), звучит прочувствованно и проникновенно, но и одновременно цинично и опасно (1). Вложенный в нее смысл заставляет утонченного читателя задуматься. Многослойный смысл намекает на картину голландского живописца Питера ван Гюйса с изображенной на ней шахматной доской с незаконченной партией. Шахматы для прозорливого мастера кисти не просто игра, разворачивающаяся на черно-белом поле из шестидесяти четырех квадратов. Это рискованная игра, требующая от игроков поразительной проницательности, ума и сосредоточия внимания, проворства и ловкости, четкого логического мышления и умения видеть перспективу действий. Чтобы вступать в такую двусмысленную игру, необходимо основательно изучить ее правила и соперника. Только тщательная подготовка к игре поможет игроку угадать каждый ход соперника. Переиграть смерть нереально и невозможно, но холодный разум игрока в состоянии предугадать определенные ходы этой игры. Человек, возомнивший себя Богом, очень опасен, и, в конечном итоге, разрушает не только чужие жизни, но и свою жизнь. На протяжении всей жизни ему приходится иногда многое терять, и только тогда он приходит к мысли, что сама жизнь и есть ступенчатая игра, в которой важен каждый ход, каждый шаг и каждый миг. Если человек опаздывает, делает на шаг больше или на шаг меньше, он безвозвратно теряет этот миг. Каждая смена ступени осложняется исключительно в одном случае, если он грузит себя мыслями. Но если человек пытается соответствовать данной ступени, то этот переход дается ему легко.

Роман Переса-Реверте доказывает неумолимую истину – жизнь как шахматная доска, состоит из клеток дней и ночей. И на этой доске кукольник-фатум играет, двигает и управляет людьми, как фигурами. Важно сохранить достоинство в самые ответственные моменты жизни. Хулии, художнику-реставратору, предстоит иметь дело с картиной «Игра в шахматы» и расшифровать некую загадку – надпись в нижней части полотна «Кто убил рыцаря?», скрытую под многочисленными слоями мазков и красок. Фламандский художник не просто добивается ощущения реальности и правдоподобия, он убеждает зрителя и вовлекает в пространство внутри себя.

Для испанского писателя художник, профессионально занимающийся восстановлением художественных полотен, больше чем реставратор: это, прежде всего, специалист с тонким знанием дела и благоговением относящийся к подлиннику. Это специалист, который в процессе подправки, устанавливает между подлинником и собой особую духовную связь, выражающуюся в стремлении сохранить первоначальное состояние полотна без нанесения ему серьезного ущерба. Хулия, изучая во всех подробностях скрытые надписи на полотне, обнаруживает важные детали, значительно увеличивающие его ценность на аукционе.

Перес-Реверте выводит в романе галерею неоднозначных образов, таких, как дон Мануэль Бельмонте, владелец картины, с целью покрытия расходов, решившийся на ее продажу; Альваро Ортега, специалист по истории искусств, вовлеченный Хулией в расшифровку послания на картине и в ее исследовании располагающий отправными пунктами, содержащими ключ к разгадке убийства. Интересен Сесар Ортис де Посас, владелец антикварного магазина, эксперт по живописи, человек высочайшей, рафинированной культуры, друг и духовный наставник Хулии. Уверенный в своей неограниченной власти над людьми, цинично играющий их жизнями, и наблюдающий со стороны на свою игру без тени досады и сожаления Сесар у Переса-Реверте двойственная личность: человек, знающий толк в искусстве и комедиант; тонкий эстет и невидимый игрок-убийца.

Игра заложена в самой природе человека. Поражение на шахматном турнире, унижение от незаслуженного проигрыша перерастает у побежденного игрока в безумие. Сесар утрачивает способность вдохновляться и вдохновлять, тяжело переживает любовь к Хулии, которой никогда не суждено осуществиться. Открыто и добровольно признается о своей принадлежности к гендерному меньшинству. Герой писателя подходит к такому

возрасту, когда происходит переоценка пройденного пути и обретенного жизненного опыта. Однако восприятие жизни, взгляд на искусство у него претерпевают неестественные изменения. Он подходит к той хрупкой черте, за которой уже должна наступить граничащая с мудростью зрелость. Но Сесару не дано прочувствовать подобную зрелость. Оказавшись во власти зловещих импульсов порочности и превосходства над другими, он начинает применять свои изощренные умственные способности – тонкость души эстета и ясность мысли во зло. «Юноша в последний раз взглянул на своего осажденного короля и с печальным ощущением одиночества, видящего другое одиночество, решил, что ему остается только одно: собственной рукой нанести ему последний, милосердный удар, чтобы избавить от унижения погибнуть, как бродячая собака, загнанным в дальний угол доски. И тогда, жестом бесконечной нежности прикоснувшись своими длинными тонкими пальцами к побежденному королю, он медленно поднял его и осторожно положил на гладкую поверхность доски» (2, 570).

По Пересу-Реверте, прекрасна семья, впитавшая в себя благородные традиции. Человек остается жить в каждом из своих потомков и в таком случае ему и умирать не страшно. Но герой писателя перестает жить от своих корней, оттого и ему не может быть благодно на душе. Сесару неведомо смирение как высшее проявление терпения. Отвечая на зло злом, он в своих неудачах обвиняет не самого себя, а жестокое мироустройство. Богатство и власть не приносят ему счастья. Он достигает эти блага из страха потеряться в толпе, быть одним из многих. Писатель мастерски воспроизводит психопатологию «утонченного» преступника. «Фламандская доска» будит в нем потаенные ощущения нереализованных идей и приглашает погрузиться в опасную игру. В конечном итоге, он, движимый нарциссическим тщеславием, обдуманно намерениями и расчетом, начинает самолично определять судьбы людей. Он начинает играть в Бога.

«Ничто не бывает только черным или только белым, зло может оказаться переодетым добром, безобразие – замаскированной красотой, и наоборот. Одно никогда не исключает другого. Человеческое существо может любить и предавать любимое существо, и его чувство от этого не становится менее реальным. Можно быть одновременно отцом, братом, сыном, любовником, палачом и жертвой... Жизнь – это неясное приключение на фоне размытого пейзажа, пределы и контуры которого постоянно изменяются, движутся, где границы – это нечто искусственное, где все может завершиться и начаться в любой момент или может вдруг кончиться – внезапно, как неожиданный удар топора, кончиться навсегда», – рассуждает Сесар, готовый за каждую проигранную фигуру в шахматной партии платить человеческой жизнью (2, 587).

Писатель в своем романе поднимает масштабные проблемы о роли искусства, о художническом самоощущении, о правильном восприятии свободы, внутренних ограничениях, правилах существования в социуме. Либеральные взгляды Переса-Реверте позволяют ему поддерживать однополые браки (люди с нетрадиционной ориентацией имеют право заключать браки и усыновлять детей), он выступает за эвтаназию (это человеческое желание решить – «жить ему или нет» тоже заслуживает рассмотрения). Он принимает и допускает рыночную экономику, частное предпринимательство, право на частную собственность. Романтическая любовь – одно из тех состояний, при которой человек выходит за пределы обыкновенного существования. Позже писатель рассуждает о романтическом чувстве скорее как о болезни или галлюцинации, и повествование сузится до вопроса не настолько о том, что представляет из себя человек, а о том, почему он такой? Почему он не такой, как все? Почему каждый сотый ребенок рождается психически нездоровым? Что мотивирует современного человека на неадекватность? Почему большинство утонченных эстетов страдают от слабоумия в старости?

Человек искусства – хрупкий механизм. Вся его жизнь построена на преодолении самого себя, своих сомнений, опасений, решений. Жизнь есть лестница, ведущая в скалу, на которую он карабкается, преодолевая свои смятения и противоречия. «Фламандская доска» попытка писателя описать неадекватного человека, полного бурного, неразрешенного, а

порой и пугающего экспрессией, живущего в параллельном мире, и постепенно утрачивающего связь с реальным миром. Живя в оторванном мире, он, все глубже погружаясь в прошлое, рискует навсегда потерять интерес к внешним событиям.

Роман содержит интересное указание: художник направляет рукою реставратора. Стоя за мольбертом и чутко следуя замыслу художника, реставратор восполняет утраченные элементы композиции. Углубленный в свою работу он проявляет настоящее искусство: не повреждая оригинального красочного слоя, удаляя потрескавшийся и потемневший лак, последствия нанесенных повреждений, проводит одну из тончайших операций. Художник-реставратор наполняет полотно новым смыслом, понятным исключительно ему.

Литература

1. Борхес Х. Книга сновидений // Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.livelib.ru/quote/42287039-flamandskaya-doska-arturo-peresreverte>. Дата обращения: 27.02.2022.
2. Перес-Реверте А. Фламандская доска. Перевод с испанского Н.С.Кирилловой. М.: Эксмо, 2013, 648 с.

Summary

The worldview of a person of art, presented in the novel by Arturo Perez-Reverte "The Flemish Board", requires a separate consideration. The shocked consciousness of the aesthete is shown by means of allegorical images of madness. His attitude to life is determined neither by the mind and nor by the feelings, but by the dark, subconscious instincts only, that sparks phantasmagoria and bloody visions. The high spirit of true creativity is incompatible with dishonorable thoughts. God awards human being with a special gift, but circumstances develop in such way that he realizes his gift only for evil. Turning to the character of the artist, the writer tries to answer the questions: can high art be motivated by narcissistic vanity, pride and hatred? How one can act in such situation? Has human be unfaithful to his talent and retreat from that gift? Or must human not reckon with the issues and realize himself to the end? Finally, when the gift comes into collision with the conscience, and which of them prevails?

Алхасов Самир Яшар оглу

Полтавский региональный центр исследований

**и содействия развитию кооперации, кандидат экономических наук
(Полтава, Украина),**

Аллахвердиев Эльнур Гара оглу

**Азербайджанский университет кооперации,
доктор философии по экономике, доцент
(Баку, Азербайджан)**

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ РАЗРАБОТКИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В УЧЕБНЫХ МНОГОЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ

Ключевые слова: перевод, кооперация, кооператив, менеджмент, экономическая терминология, словарь, многоязычие

Key words: translation, cooperation, cooperative, management, economic terminology, dictionary, multilingualism

Постановка проблемы. В современной научной литературе любое образование (и общее, и профессиональное) рассматривается как сложный многогранный процесс формирования у обучаемых общечеловеческих и национальных ценностей. Именно благодаря образованию формируется активная умственная деятельность человека. В этом процессе задействованы такие принципы, как соответствие природе, практичность, поэтапность, непрерывность, ориентированность. В то же время образование рассматривается как одна из основных ценностей, без которой невозможно развитие как общества в целом, так и экономики в частности [2; 3; 5]. Понимание образования в контексте личностно-ориентированной парадигмы нацеливает исследователей, педагогов на развитие и формирование личности будущих экономистов. В определённой мере это связано с уровнем владения студентами умениями оперировать профессиональными терминами.

Анализ исследований и публикаций. Вопросам презентации экономической терминологии в учебных многоязычных словарях посвятили свои исследования Н.М. Шанский, Ю.А. Верига, О.В. Карпенко, Я.К. Алхасов и другие. Основная цель статьи состоит в том, чтобы предложить новую модель презентации экономических терминов в учебных словарях и показать необходимость формирования навыков правильного оперирования экономической терминологией с целью обогащения лексического запаса обучаемых, развития и совершенствования их профессиональной речи.

Изложение основного материала. Все это указывает на важность терминологии как особого слоя слов в языке, свидетельствует о сложности и своеобразии термина как лексической единицы языка. Естественным в этой связи представляется тот факт, что вопросы усвоения терминов занимают важное место в развитии профессионального общения экономистов. В условиях глобализации, когда люди стали думать чуть ли не экономическими категориями, выработка у обучаемых навыков правильно оперировать экономической терминологией становится одной из задач не только обогащения лексического запаса обучаемых, но и развития и совершенствования их речи. Именно эти обстоятельства обусловили поиск новых принципов лексикографической разработки экономической терминологии в учебных целях. В нашей работе под лексикографической разработкой понимается перевод, подбор эквивалентов в соответствии с контекстом.

Выше изложенные положения лингвистики и лингводидактики по вопросам презентации в учебных словарях можно проиллюстрировать на примере некоторых экономических терминов. При восприятии экономических категорий особую трудность представляют термины, образованные от одного и того же корня (типа «калькуляция» и «калькулирование»). На первый взгляд кажется, что их семантическое соотношение одинаково, например, с парой «артикуляция – артикулирование», что может ошибочно свидетельствовать об идентичности понятий. Однако под калькулированием в таком важном направлении экономических дисциплин, как курс бухгалтерского учёта понимается «процесс расчёта себестоимости определённого объекта», а калькуляция – это «документ, в котором фиксируются результаты калькулирования» [1, 124-125]. Поэтому в новом словаре целесообразно представить: «*kalkulyasiyala(n)ma*» (*müəyyən obyektin maya dəyərinin hesablanması prosesi*) и «*kalkulyasiya*» (*müəyyən obyektin maya dəyərinin hesablanması prosesini əks etdirən sənəd*). При изучении методик калькулирования немаловажное значение имеет понимание студентом сущности (словарного значения) понятий «основные производственные накладные расходы». Сложность восприятия касается второго понятия. «Накладные расходы» должны трактоваться как общественно необходимые расходы на организацию, управление и обслуживание, как бы «накладываемые» на основные (сырьё, материалы, заработную плату). Однако в восприятии студентов они часто ассоциируются с дополнительными затратами. Во избежание неправильного толкования этого понятия

«накладные расходы» в слове должны быть истолкованы с сопровождающим конкретизирующим словом и переведены так: «üstəlik (əlavə) istehsal xərcləri».

Этимологический анализ термина «кооператив», показал, что для него мотивирующее-производной базой является слово «кооперация». В словаре иностранных слов даётся такое толкование: «Кооператив. 1. Добровольное, организационно оформленное и основанное на паевом участии коллективное объединение для совместной работы в сфере производства или для совместного владения и использования жилых зданий, построек, садовых участков и т.д. 2. Жилищная организация; дом или квартира, принадлежащие этой организации» [4, с. 420]. Оказалось, что данное слово восходит к латинскому языку (cooperari – работать сообща, содействовать). Образуется от данного слова прилагательное «кооперативный». Далее в том же словаре зафиксировано слово «кооперация»: «Кооперация. 1. Особая форма организации труда, при которой люди совместно участвуют в одном и том же или в различных, но связанных между собой процессах труда. 2. Различные коллективные производственные, торговые и прочие объединения, создаваемые на средства его членов» [4, с. 421]. В нём отмечается, что слово «кооперация» восходит к латинскому языку (cooperatio – сотрудничество, от cooperari – содействовать, сотрудничать, работать сообща). Образуется от этого существительного прилагательное «кооперационный». В ходе исторического анализа терминов «кооператив» и «кооперация» становится ясно, что термин «кооперация» вошел в речевой обиход русских в середине, а «кооператив» – в конце XIX в., что свидетельствует о чёткой последовательности их образования в языке. А слова «кооператор» (член кооперативной организации, сотрудник кооперации или хозяин, владелец или работник коммерческого магазина) и «кооперировать» (объединять на началах кооперации или привлекать к участию в коллективных производственных объединениях, в кооперации), «кооперирование» и т.п. образованы ещё позже от слова «кооперация». В ходе словообразовательного комментирования выявляются ещё другие факты о слове «кооперация»: первоначально оно образовано на базе латинского языка от префикса con – (русс. приставка с – , со –), имеющего значение «совместно», «сообща» и глагола operari («работать») (ср. opus, род. п. operis – работа, труд, занятие) [4, с. 421]. Этот пример можем подкреплять другими примерами: координация, кооптация, в которых последняя буква латинского префикса con – (n) выпал. А в словах конвенция (venire – приходить), конверсия (vertere – поворачивать), конгломерат (glomerare – собрать в кучу), конгресс (gressus – шаг, ход), кондиция (dicere – говорить), конкретный (crescere – расти), конкурс (currere – бег), консенсус (sentire – думать), консерватория (servare – беречь), консигнация (signum – знак), консилиум (sedere – сидеть), консистенция (sistere – ставить), консолидация (solidare – скреплять), консорциум (sortis – участь), констатация (stare-стоять), конституция (statuere-определять), конструкция (struere-строить), контакт (tactus-прикосновение), контейнер (tenere-держат), контракт (trahere – извлекать) и т.п. данный звук присутствуют. Объясняя значение каждого из слов в словаре, авторы новых словарей обязательно должны подчёркивать наличие латинского префикса con, означающего «сообща», «совместно», а также сферу применения указанных слов, что является непременным условием семантизации экономического термина. После такого пространного этимологического и словообразовательного экскурса в происхождение терминов «кооператив», «кооперация» и преподаватель может заострять внимание обучаемых на частые подмены прилагательных-терминов «кооперативный» и «кооперационный». Если студент употребляет, скажем, прилагательное «кооперационный», это значит, что речь идёт только о том, что имеет отношение к слову «кооперация». С другой стороны, следует обратить внимание на то, что термины «кооператив», «кооперация» и образованные от них прилагательные очень близки по значению, но не одни и те же.

Термин «менеджмент» (анг. management – управление, заведование), существующий в русском языке со II половины XX в. Как экономический термин это слово означает «теорию и практику форм управления производством и сбытом, ориентированные на повышение эффективности и увеличение прибыли» [4, с. 515]. Почти одновременно или чуть позже

появились в русском языке и производные слова «менеджер» (1. Специалист по управлению компанией, предприятием, банком и т.п. 2. Специалист в профессиональном спорте или шоу-бизнесе, организующий тренировки и выступления спортсменов или актеров), «менеджеризм» (теория, согласно которой в современных условиях контроль над производством должны осуществлять профессиональные управляющие) [4, с. 515]. Однако в последнее время в условиях глобализации слово «менеджмент», расширяя своё семантическое поле, т.е. приобретая другие значения, выступает как общенаучный термин, а именно в области образования – как педагогический термин. Это произошло, безусловно, под влиянием идей кибернетики, повсеместно и широко внедряемой во все сферы жизнедеятельности человека. Менеджмент в образовании, или же управление образованием первоначально обозначал руководство учебным процессом. А впоследствии под менеджментом в образовании стали понимать такое воздействие на учебный процесс, такую его организацию, при которой конечные планируемые результаты достигаются кратчайшим путём. Выводы и перспективы дальнейших исследований.

Результаты и выводы исследования. Формирование и дальнейшее развитие профессиональной речи будущих экономистов – это сложный многогранный процесс, важным моментом которого является правильная подача (толкование, перевод) понятий, раскрывающих сущность методик, необходимых для формирования профессиональных компетенций. Это предполагает тщательный подбор слов, относящихся к данной отрасли экономической науки и сфере практической деятельности, лексикографической разработки экономических терминов.

Литература

1. Верига Ю.А., Карпенко О.В., Алхасов Я.К та ін. Бухгалтерський облік і аудит. Термінологічний словник: навч. посіб. – Київ: Центр учбової літератури, 2015. – 368 с.
2. Зимняя И. А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 432 с.
3. Ибрагимбеков Ф. А. Психологические основы овладения вторым языком. – Баку, 1962. – 148 с.
4. Современный словарь иностранных слов. – М.: Цитадель-трейд, Рипол классик, 2003. – 960 с.
5. Шанский Н. М. Русское языкознание и лингводидактика. – М.: Русский язык, 1988. – 260 с.

Summary

In the conditions of intensive socio-economic integration of the world community, the development of skills for future economists to correctly operate with economic terminology becomes one of the main tasks of improving the professional training of students. The article uses the example of studying specific terms to propose a model for the presentation of economic terminology in educational dictionaries. The main purpose of the article is to propose a new model for the presentation of economic terms in educational dictionaries and to show the need for the formation of skills for the correct operation of economic terminology in order to enrich the lexical stock of trainees, the development and improvement of their professional speech. Questions of assimilation of terms occupy an important place in the development of professional communication of economists. In the conditions of globalization, when people began to think almost in economic categories, the development of the trainees' skills to correctly operate with economic terminology becomes one of the tasks not only of enriching the lexical stock of trainees, but also of developing and improving their speech. The above-stated provisions of linguistics can be illustrated by the example of studying some economic terms.

Алхасов Яшар Камиль оглу
Бакинский славянский университет, доктор философии по педагогике,
доцент
Аббасов Чингиз Аббас оглу,
Бакинский славянский университет, преподаватель

ПРАКТИКА КАК ВАЖНЫЙ ЭТАП ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Ключевые слова: педагогическая практика, новая модель обучения, подготовка кадров

Key words: pedagogical practice, new teaching model, personnel training

Слово «практика» происходит от древнегреческого слова πράξις, что означает буквально «деятельность». Любая практика – это разумная человеческая деятельность, основанная, естественно, на сознательном целеполагании и направленная на преобразование действительности, в том числе и самого человека. Другими словами, под практикой понимают деятельность, служащую для приобретения определённого опыта в каком-либо деле. Говоря о практике, часто отмечают и то, что это индивидуальный опыт того или иного специалиста в своей области.

В философской литературе выделяют социальную, производственную, духовную. Социальная практика – процесс взаимодействия субъекта и системы общественных отношений, приводящий к изменению как личности, так и общества. Производственная практика – получение опыта на реальном производстве после получения определённых теоретических знаний. Духовная практика йога, исихазм, суфизм – это практика индивидуального самосовершенствования (например: йога, суфизм и т. д.).

Наряду с перечисленными видами практики, некоторые учёные выделяют ещё медицинскую и дизайн-практику. По их мнению, медицинская практика как целенаправленная деятельность связана с преобразованием человеческой природы. А дизайн-практика – это практика преобразования и развития визуального языка для хранения и передачи информации в рамках конкретного социума либо человечества в целом.

В настоящей работе педагогическая практика нами рассматривается как одна из разновидностей производственной практики. Хотя в нормативных документах по образованию уже долгое время педагогическая практика считается как один двух видов практики, наряду с производственной. В двух главах раскрыты такие проблемы, как сущность педагогической практики, её роль в подготовке педагогических кадров, а также особенности педагогической практики студентов Бакинского славянского университета (БСУ) в новых условиях. Предложена новая модель организации и проведения педагогической практики студентов на уровне бакалавриата, успешно реализуемой уже несколько летряду в БСУ [1].

В современной дидактической литературе, да и в нормативных документах по образованию педагогическая практика квалифицируется как неотъемлемая часть учебно-воспитательного процесса, обеспечивающая соединение теоретической подготовки студентов с их практической деятельностью, которая позволяет применять полученные теоретические знания и умения на практике и служит одним из эффективных средств успешной подготовки студентов к будущей профессиональной деятельности. Все исследователи едины в том, что педагогическая практика углубляет и закрепляет приобретённые в стенах вуза знания, умения и навыки студентов по общепрофессиональным и специальным дисциплинам. Педагогическая практика формирует у студентов общие профессиональные и педагогические умения и навыки самостоятельного ведения учебно-

воспитательной работы с учащимися учреждений среднего общего образования. Педагогическая практика обеспечивает студентам окончательно и твёрдо убедиться в правильности выбора будущей своей профессии.

В дидактической литературе определены следующие цели педагогической практики:

- а) знакомство с условиями профессиональной педагогической деятельности;
- б) закрепление полученных теоретических знаний по общепрофессиональным и специальным дисциплинам;
- в) овладение необходимыми методами, навыками и умениями по избранной студентом специальности.

В то же время указываются следующие задачи педагогической практики:

- изучение студентами-практикантами методик преподавания и педагогического опыта преподавателей факультетских кафедр;
- проведение различных типов занятий с использованием разработанных педагогических методов и приемов;
- развитие навыков коммуникации;
- развитие у студентов-практикантов интереса к научно-исследовательской работе в области методики преподавания русского языка

В педагогической практике, как и во всём учебном процессе, основным субъектом является, безусловно, студент. Он перестаёт быть простым и механическим накопителем знаний (а преподаватель – их репрезентатором и транслятором) с нормированными реакциями: представить данные о школе, об учителе, об учащихся, провести и проанализировать столько-то уроков и внеклассных мероприятий. При этом важным становится решение студентом педагогических проблем в школьных условиях, ибо главное – сам студент, изменения в его опыте, формирование его профессиональной компетенции как совокупности коммуникативной, лингвострановедческой, социальной, лингвистической и т.д. компетенций. Практика студентов, которые обучаются по программе подготовки бакалавров по специальности «учитель начальных классов» и «учитель иностранного языка», проводится в средних учебных заведениях.

В период педагогической практики студенты проводят широкую учебную работу, внеклассные и внешкольные мероприятия, тестирование, готовят наглядные пособия. Многие студенты проходят практику в ведущих школах города Баку.

В ходе практики широко апробируются в образовательном процессе нетрадиционные формы проведения уроков. Студенты-филологи проводят уроки-сказки, уроки-концерты, путешествия, дебаты, диспуты и др.

Особое место в педагогической практике студентов отводится исследовательской работе студентов. Их эксперименты находят отражение в курсовых и творческих работах.

Педагогическая практика может быть рассмотрена и как организационная форма обучения в педагогических вузах, которая имеет своей целью научить студентов творчески применять в практике научно-теоретические знания и практические навыки, приобретённые при изучении педагогики, психологии, методики преподавания русского языка и литературы, а также специальных дисциплин, способствовать развитию у будущих учителей интереса к научно-исследовательской работе в области педагогических наук. В ходе педагогической практики предусмотрено изучение всех сторон жизни школы (учебно-воспитательная работа, организация внеклассной и внешкольной работы), а также проведение уроков под руководством методиста. По итогам педагогической практики студенты представляют отчёт. Итоги же практики обсуждаются на заключительной конференции. При проведении педагогической практики и подведении итогов все её участники руководствуются едиными требованиями к урокам и к квалификации преподавателя. Раньше различали активную и пассивную педагогическую практики. В настоящее время педагогическая практика носит активный характер.

Нами изучены действующие нормативные документы по педагогической практике, которые определяют основные параметры проводимой практики по педагогике в Бакинском славянском университете. Новая модель педагогической практики включает в себя

следующие моменты: общие положения, виды и задачи практики, организация практики, форма отчёта студента о прохождении практики и результатах практики, а также материальное обеспечение практики [3].

В общих положениях отмечается, что новые правила разработаны в соответствии с “Положением о проведении практики студентов высших (средних) учебных заведений по специальности”, утвержденным Постановлением Кабинета Министров Азербайджанской Республики № 221 от 19 сентября 2008 года. Практика студентов в Бакинском славянском университете (далее – университет) является составной частью соответствующих учебных программ по специальностям, по которым ведётся подготовка специалистов. Организация, объём, цели и сроки проведения практики определяются государственными образовательными стандартами соответствующих специальностей, по которым ведётся подготовка специалистов. Правила проведения практики студентов высших учебных заведений утверждается Учёным Советом университета.

Основными видами практики в университете являются:

- производственная практика;
- педагогическая практика.

Производственная и педагогическая практика – заключительный этап обучения, все теоретическое обучение проводится в VIII семестре, начиная с 14 недель после завершения. При этом основными задачами практики являются:

- превратить теоретические знания студента в навыки и привычки, полученные в университете для обеспечения использования в трудовой деятельности;
- формировать у студентов навыки сбора данных, знакомиться с новыми технологиями, методами работы, в зависимости от профиля и специфики специальности;
- прививать студентам деловые, организационные и коммуникативные навыки;
- улучшить знания студентов в области компьютерных технологий;
- студенты, обучающиеся по педагогическим специальностям, должны уметь определять учебные, развивающие и воспитательные цели каждого занятия, проводить анализы, писать тематические календарные планы, журналы, изучать правила подготовки обзоров уроков и самостоятельно осуществлять учебно-воспитательную работу [2].

При организации педагогической и производственной практики студентов, получающих повторное высшее образование, учитывается их педагогический и производственный опыт. Педагогическая практика проводится в феврале – марте в течение 4 недели (VIII семестр) для студентов с высшим образованием. Для студентов, не имеющих педагогического образования, продолжительность педагогической практики определяется в соответствии со стандартами, установленными для студентов, обучающихся на очном бакалавриате. Для слушателей, обучающихся на курсах переподготовки, педагогическая практика проводится в конце II семестра сроком в 2 недели (1-14 мая).

По приказу ректора производственный опыт проводится независимо от собственности и организационно-правовой формы на предприятии, в управлении, организациях и других структурных подразделениях (далее – производственные учреждения), педагогическая практика – в средних общеобразовательных школах, лицеях и дошкольных воспитательных учреждениях (далее-школы), функционирующих в системе Министерства образования Азербайджанской Республики.

Сроки практики определяются на основе заключённых двусторонних договоров с университетом между производственными предприятиями, государственными, негосударственными, частными и учебно-воспитательными учреждениями независимо от их собственности и организационно-правовой формы. Список предприятий и организаций, с которыми будет заключён договор, может быть выбран или предложен руководством факультета.

Для организации и проведения практики стороны имеют следующие задачи и обязательства.

Университет:

– заключает с предприятиями контракты на каждый календарный год, представляет программу, график производственной или педагогической практики, согласовывает с ними режим работы;

– с учётом профиля опытной базы назначает руководителя практики из числа профессорско-преподавательского состава, имеющего соответствующую специальность и достаточный опыт работы;

– обеспечивает учебное заведение, а также студентов соответствующими программами, выпускается тема отдельных заданий, представленных кафедрой в деканат факультета.

– контролирует проведение и содержание эксперимента в установленные сроки;

– при необходимости организует медицинское обследование студентов, направляемых на практику.

Производственные предприятия или школы:

– организует и проводит практику студентов;

– назначает руководителя практики из числа учителей с достаточным опытом;

– определяет места практики студентов на основе программы практики;

– позволяет студентам пользоваться компьютерами и другими техническими средствами, опытными документами и литературой;

– знакомит студентов с правилами охраны труда и безопасности, внутренней дисциплины, обеспечивает соответствующими инструкциями;

Учебная нагрузка на одного студента во время педагогической практики в целом равна 56 часам, и эти часы делятся между руководителями, назначенными на педагогическую практику от университета и от учебного заведения, следующим образом:

– методист по специальности – 31 час;

– руководитель по педагогике – 4 часа,

– руководитель по психологии – 2 часа

– директор общеобразовательной школы – 1 час,

– заместитель директора по учебной работе – 1 час,

– учитель – 16 часов,

– классный руководитель – 1 час.

По новым правилам проведения и организации педагогической практики, при необходимости, с учётом специальности студента, университет может организовать педагогическую практику студента за пределами (в другом городе или районе).

В новых положениях о педагогической практике по-новому определена форма отчёта студента о прохождении практики и результатах практики. Результаты деятельности студента во время педагогической практики должны оцениваться по многоступенчатой системе оценки (100 баллов). По результатам опыта максимальное количество баллов, которые может набрать студент, равно 100. Из них 50 баллов присуждаются за продолжение практики, 50 баллов – за выполнение соответствующих заданий по практике и защиту перед комиссией в соответствующем порядке. Итоговый балл, набранный студентом за время практики, подсчитывается путём деления количества часов (рабочих дней), в которых он должен участвовать в практике, умножив максимальное количество баллов (50) на продолжительность часов (дней), в которых он принимал участие.

50 баллов, набранных участвующими в педагогической практике студентами, складываются из следующих баллов:

– за проведённые и положительно оцененные открытые уроки (10 уроков) и поурочных планов – максимум 30 баллов;

– за выполнение заданий по педагогике (с добавлением сценария (10), фотографий, дисков) – максимум 5 баллов;

– за выполнение заданий по психологии, конспекты проведённых наблюдений (5 учащихся) каждому студенту – не более 5 баллов;

- максимум 5 баллов за каждый день работы практиканта с полным отражением выполняемой им задачи и деятельности на практике;
- за отчёт – максимум 5 баллов.

В педагогической практике важно, чтобы студент представил все перечисленные задания декану в виде папок. Только после этого по приказу ректора перед рабочей группой, созданной деканатом, студент отчитывается, защищает свою работу. После положительного приёма баллы суммируются. В противном случае оценка за его посещаемость не учитывается.

За время педагогической практики каждый студент должен находиться на месте практики не менее 5 часов каждый день в течение 5-дневной рабочей недели.

Во время практики студент должен набрать 21 кредит (каждая неделя – 1,5 кредита). По результатам практики набранные баллы должны быть не менее 17. В противном случае общий балл студента не засчитывается, и он считается неаттестованным. Приём документов и оценка результатов эксперимента осуществляется деканатом факультета на 15-й неделе VIII семестра.

По итогам практики неудовлетворительная оценка, полученная студентом, считается академическим долгом. Студенты, не принимавшие участие в практике по разным причинам и получившие неудовлетворительную оценку, должны пройти практику повторно.

В новом положении о педагогической практике вопросы материального обеспечения занимают особое место. За время практики сохраняются стипендии для студентов, получающих стипендию. Университет осуществляет практику за счёт бюджетных средств, выделенных на образование студентов, и внебюджетных средств. Если практика проводится в самом университете или в учреждении (школе), находящемся в городе (районе), где он находится, студентам не оплачиваются суточные расходы. В случае, если практика организована за пределами города (района), где расположен университет, командировочные расходы преподавателей и студентов должны оплачиваться университетом в порядке, предусмотренном действующим законодательством.

Работникам общеобразовательной школы, в которой проводится практика, заработная плата за руководство педагогической практикой выплачивается по тарифным ставкам в порядке, установленном действующим законодательством.

Педагогическая практика, которая позволяет применять полученные теоретические знания и умения на практике и служит одним из эффективных средств успешной подготовки студентов к будущей профессиональной деятельности, формирует у студентов общие профессиональные и педагогические умения и навыки самостоятельного ведения учебно-воспитательной работы с учащимися учреждений среднего общего образования. Педагогическая практика обеспечивает студентам окончательно убедиться в правильности выбора будущей своей профессии.

В дидактической литературе определены следующие цели педагогической практики:

- а) знакомство с условиями профессиональной педагогической деятельности;
- б) закрепление полученных теоретических знаний по общепрофессиональным и специальным дисциплинам;
- в) овладение необходимыми методами, навыками и умениями по избранной студентом специальности.

В работе описывается новая модель педагогической практики, которая вот уже несколько лет успешно реализуется в БСУ. Она включает в себя следующие моменты: общие положения, виды и задачи практики, организация практики, форма отчёта студента о прохождении практики и результатах практики, а также материальное обеспечение практики.

В общих положениях отмечается, что новые правила разработаны в соответствии с “Положением о проведении практики студентов высших (средних) учебных заведений по специальности”, утверждённым Постановлением Кабинета Министров Азербайджанской Республики № 221 от 19 сентября 2008 года, которое отражают новые стандарты образования в целом и педагогической практики как его важного компонента и этапа, в частности.

Литература

1. Ali (ortai xtlas) təhsil müəssisələri tələbələrinin ixtisas üzrə təcrübəsinin keçirilməsi haqqında Əsasnamə. Bakı, 2008 – 12 s.
2. Аржанцева, Т.В., Бондаренко, Л.А. Педагогическая практика как составляющая формирования профессиональной компетенции учителя-филолога // Диалог культур. Теория и практика преподавания языка. Материалы 2-ой Международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию первого выпуска иностранных студентов филологического факультета 6-8 сентября 2007 г. – Симферополь: Изд-во «ДОЛЯ», 2008. – С. 57-66.
3. Педагогическая практика: Справочник: учебно-методическое пособие / Автор-составитель М.Е.Сысоева. – М.: Изд-во журнала «Народное образование». 2002. – 126с.

Summary

In pedagogical practice, as in the entire educational process, the main subject is, of course, the student. It ceases to be a simple and mechanical accumulator of knowledge (and the teacher - their representative and translator) with normalized reactions: to present data about the school, about the teacher, about the students, to conduct and analyze so many lessons and extracurricular activities. At the same time, it becomes important for the student to solve pedagogical problems in school conditions, because the main thing is the student himself, changes in his experience, the formation of his professional competence as a set of communicative, linguistic and regional studies, social, linguistic, etc. competencies. During the period of teaching practice, students conduct extensive educational work, extracurricular and extracurricular activities, testing, and prepare visual aids.

Ахмедова Самира Агшин гызы

Бакинский славянский университет, ст.преподаватель

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПОЗНАНИЕ МИРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АНАРА

Ключевые слова: современность, творчество, моральный, художественное произведение

Key words: modernity, creation, moral, piece of art

В азербайджанской литературе XX века есть поколение писателей, вошедших в литературу в конце 50-60-х годов, живущих одним умонастроением стремившихся к созданию новой литературы объективной и беспристрастно создающей отличную от предшествующих лет картину действительности.

В своей статье «Современность жизни» Анар пишет: «Мощный поток истории, идущий из глубин ушедших тысячелетий в необразимые дали будущего, - хрупкой нитью проходит через наш тревожный век» (2, 50). Вот этот тревожный век, современная жизнь со всеми её проблемами проходит через всё творчество одного из азербайджанских писателей – шестидесятников», представителя, как говорят азербайджанские исследователи, «новой азербайджанской прозы» Анара.

Он начал свой творческий путь очень рано, как он сам говорит, с 13-14 лет. Уже в 1958 году им были написаны 3 повести, которые были опубликованы лишь через 30 лет. В 1960 году он представляет в журнал «Азербайджан» несколько своих повестей, но они также

не были опубликованы. Это повести «Теория относительности», «Сердце болит» и «Совесть страдания». И когда, наконец, они вышли в свет, Анар в своей вступительной статье дал некоторые пояснения, проливающие свет на историю этой «сундучной» литературы, которую часто называют «возвращенной литературой». Эта литература ещё раз доказывает, по словам Анара, что «как известно, рукописи не горят – и это относится и к гениальным рукописям, и к моим, самым простым, самым безамбициозным» (3, 3-4). Но, конечно, ценя скромность Анара, мы должны сказать, что его произведения, по словам Ш.Салманова, «обладают целым рядом качеств, присущих настоящей прозе – здесь ощущается желание рассказать о жизни человеческой, о её заботах и страданиях, о проблемах и надеждах, раскрыть сущность человеческой натуры как она есть, и это прокладывает дорогу к сердцам читателей» (5, 160).

Таким образом, можно сказать, что уже с первых произведений молодой, начинающий писатель заявляет об основном предмете своего творческого интереса – это современник со всеми его проблемами и нравственными исканиями. И хотя эти произведения увидели свет уже после многих последующих публикаций автора, но именно с них начинается художественное исследование современности и современника, которое ведет писатель Анар на протяжении всего своего очень плодотворного, многостороннего творческого пути. Анализ их позволит не только заглянуть в истоки творчества Анара, но и понять, почему эти произведения не могли увидеть свет в годы их написания.

Повесть «Совесть страдания» особо выделяется в ряду первых повестей. Здесь речь идёт о жертвах репрессий 1937 года. Повесть строится на признаниях героя – человека, работавшего в карательной системе тоталитарного режима, а затем ставшего жертвой этой самой системы. Цепь рассказов очевидца, свидетеля, и даже активного участника этих событий раскрывает ужасающие подробности из жизни этой эпохи.

Анар передает всю гамму чувств, которые переживает его герой: угрызения совести за грехи, которые он совершил, его страдания, страстное желание с кем-то поделиться, освободить душу. Но в то же время эта гамма чувств настолько сложна, так переплетены в том, что он рассказывает самые несопоставимые вещи, что читатель, так же, как и герой, к которому обращена исповедь, не может понять, кто же он, этот человек, чего больше в его рассказе.

Палач или жертва он? Структура повествования такова, что, кажется, будто автор или сознательно не дает определенного представления о герое, или не может сам понять, кто он на самом деле. Анар достигает этого сложными переходами от одного состояния героя к другому, сложным психологическим рисункам стиливой манеры. В этом произведении уже угадывается будущий мастер психологического раскрытия души, каким является Анар.

Этот рассказ очень знаменателен для понимания творчества Анара. В нём намечены все особенности письма Анара – его интерес к злободневным темам, гражданская активность в заявлении своей позиции, манера письма, в которой преобладает раскрытие морального облика человека, его психологической глубины, анализ внутреннего мира человека, поставленного в критическую ситуацию. В более усовершенствованной форме все эти качества прозы Анара дают о себе знать и в его последующих, более зрелых произведениях.

Обращение к внутреннему душевному состоянию человека, а через это раскрытие сложнейших проблем современности характеризуют и последующие рассказы писателя, которые один за другим стали появляться в печати, все больше привлекая внимание читателей и критиков.

Позже в своих статьях о литературе Анар все время будет размышлять о жанровых формах, об искусстве прозаического повествования, которое, по его мнению, четко характеризует писателей, разделяя их на «прозаиков-романистов и писателей-новеллистов, рассказчиков». «Лично я себя считаю рассказчиком». – писал Анар. Интересно в связи с этим привести его определение жанра рассказа: «Рассказ – это фиксация чего-то весьма локального; конкретного, что, впрочем, не исключает, а предполагает наличие в нём больших и важных обобщений» (1, 208-209).

Именно таковы рассказы Анара «В ожидании праздника», «Последняя ночь уходящего года», «Разговор с гардеробщицей», «Такси и время», «Грузинская фамилия», «Я, ты, он и телефон», а также цикл сатирических рассказов, составивших сборник «Молла Насреддин-66». Время написания этих рассказов можно отнести к определенному этапу в творчестве писателя. Это большая и многообещающая заявка на тему, на героя, на пространство, на манеру повествования, которая вполне оправдывает себя в будущем его творчестве. Но это не пора ученичества, как говорят, не время становления, а вполне зрелый опыт начинающего, но бесспорно талантливого и многообещающего писателя.

Анар пришел в литературу в начале 60-х годов вместе с такими яркими представителями «новой прозы», как М.Ибрагимбеков, Эльчин, И.Меликзаде, Ю.Самедоглы, С.Ахмедов, Ф.Керимзаде и др. Они все писали на разные темы, раскрывая судьбы людей различных профессий и интересов. Но всех их объединяло стремление раскрыть современную им жизнь и образ современника во всей его полноте. При этом каждый выбирал свой «плацдарм» повествования.

У Анара в центре его внимания маленькие люди большого города, их духовный мир, через который происходит осмысление текущей действительности. Г.Гулиев в своей монографии «Рубежи прозы», говоря о творческих поисках этих писателей, совершенно справедливо отмечал, что им пришлось «решать задачи воплощения в прозе современных проблем, как общественно значимых, так и художественно-эстетических», и что поэтому «они оказались выдвинутыми на «передний край» поиска» (4, 85). Все это в полной мере можно отнести и к творчеству Анара 1960-х годов, к его рассказам, названным выше.

В 1960 году в журнале «Азербайджан» появились рассказы «В ожидании праздника» и «Последняя ночь уходящего года», а затем и другие. Это были первые публикации Анара. В 1963 году вместе с другими рассказами они составили первый сборник писателя «В ожидании праздника». Уже в 1964 году Анар становится членом Союза писателей.

Позже, во вступительной статье к очередной книге Анара Ю.Самедоглы высоко оценивает первые рассказы писателя, в особенности, «Рассказ гардеробщицы» – один из самых первых рассказов Анара. Он писал: «Именно этот рассказ обусловил появление целого ряда последующих повестей и рассказов, которые перевернули, в хорошем смысле слова, наши представления о современной прозе» (7, 5).

Ю.Самедоглы имеет в виду новаторство рассказа, в котором одной фразой создавался характер, одним маленьким эпизодом – сильное эмоциональное впечатление. Здесь использовались совершенно новые для азербайджанской прозы сравнения, метафоры, жанрово-стилевые элементы. Все это, по мнению Ю.Самедоглы, становится в дальнейшем творческим кредо писателя – писать по-новому, открывая новые возможности в азербайджанской литературе. Это же подчеркивается и в монографии Н.Алиевой, где говорится, что у Анара, начиная с «Рассказа гардеробщицы», все время присутствует стремление к тому, чтобы «писать по-другому».

Это стремление «писать по-другому» реализовано уже в «Рассказе гардеробщицы». Исследователи единодушно подчеркивали новизну повествовательной манеры писателя в этом рассказе. И это не было вызвано желанием писателя выделиться, а было продиктовано творческим своеобразием его письма, самой манерой, которая из произведения в произведение совершенствовалась, оставаясь верной основному стиливому началу – суметь увидеть и показать обычное, будничное в совершенно неожиданном ракурсе.

В «Рассказе гардеробщицы» через описание верхней одежды, которая висит в гардеробе, раскрываются истории человеческих судеб. Н.Алиева отмечает: «Художественный приём, средства выразительности, которые использует в этом рассказе Анар, для нашей прозы были совершенно новыми и неожиданными» (5, 14).

Новизна решений, парадоксальность ситуаций характерны и для рассказов «Такси и время», «Грузинская фамилия», «Я, ты, он и телефон». В каждом из них, в силу жанра, раскрывается один из эпизодов из жизни героев. Но этот локальный сюжет вырастает до больших художественных обобщений в силу погружения автора, а вместе с ним и читателя в

глубины сокровенных переживаний персонажей, описанных с тщательностью психологического анализа. А парадоксальность ситуаций призвана показать парадоксальность самой жизни, самой современной действительности.

Из произведения в произведение ведёт Анар поиск человеческого в человеке, исследует «неудавшуюся» жизнь, трагическую даже в её бытовом преломлении. Все отчетливей проявляется позиция автора, размышляющего над современной жизнью и жизнью современников. Эта современность прочитывается и угадывается и в его произведениях на историческую тему, о временах далекого и близкого прошлого, выявляя нравственную позицию писателя, его концепцию человека. Из всех книг Анара, даже посвященных людям самым обычным, «обыкновенным», вырисовывается сложность душевного мира человека, который всегда стремится быть лучше, ярче, достойнее, стремится к добру, любви, пытается осмыслить свою жизнь. И чаще всего, это показано через раскрытие глубинных пластов его сознания.

Анар очень последователен в своём творчестве. И это несмотря на то, что это художник, постоянно находящийся в творческом поиске, снискавший себе славу новатора в области формы, одним из первых в Азербайджане сумевший выйти за пределы реалистического отображения жизни. Наглядный пример – сравнение повести «Контакт», написанной в советское время, и рассказа «Наваждение» времен постперестроечных. И там, и тут чувство смутной тревоги человека перед непредсказуемостью жизни. Он продолжает и свою традицию сатирического обличения жизни, начатую в «Молла Насреддин-бб» во «Временах года», написанных в 1990-е годы.

Проза Анара вызывает живейший интерес прежде всего неутомимым стремлением к художественному познанию мира. Глубокий анализ нравственных аспектов современной действительности характеризует произведения Анара. В то же время Анар расширяет традиционные рамки жанрового освоения событий действительности, границы художественного анализа современности.

Литература

1. Анар. Чуть ближе к звездам. Баку: Язычы, 1986. 487 с.
2. Анар. Ночные мысли. Баку: Азернешр, 1988. 560 с.
3. Анар. Şəhidlər dağı. Bakı: Gənclik, 1995. 560 s.
4. Гулиев Г. Рубежи прозы. Баку: Язычы, 1982. 177 с.
5. Əliyeva N. Anar – şəxsiyyət və sənətkar. Bakı: Təhsil, 1999. 136 s.
6. Salmanov Ş. Kamillik // Azərbaycan, 1998, №3-4, s.158-162
7. Səmədoğlu Y. Anarın “Adamın adamı” kitabına yazdığı öz söz. Bakı: Azərnəşr, 1977, s.5

Summary

From the very first of his works, Anar declares the main subject of his creative interests - this is a contemporary with all his problems and moral quests. Appeal to the inner world of a person, and through this disclosure of the most complex problems of our time characterize the subsequent stories of the writer. Anar's prose arouses the liveliest interest, first of all, with his tireless desire for artistic knowledge of the world. A deep analysis of the moral aspects of modern reality characterizes Anar's work. At the same time, Anar expands the traditional scope of the genre development of the events of reality

Ахундова Мехри Бахлул гызы
Бакинский славянский университет, к.ф.н., доцент

АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЕ КАК АСПЕКТ КОММУНИКАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ ВУЗА

Ключевые слова: азербайджановедческий аспект, коммуникативная деятельность, естественные ситуации, профессиональная деятельность.

Key words: Azerbaijani studies aspect, communicative activity, natural situations, professional activity.

В новых социально-политических условиях происходят большие изменения в преподавании русского языка как иностранного в группах с азербайджанским языком обучения. Пробуждение национального самосознания азербайджанского народа, изменения статуса, места и роли русского языка (РКИ) обуславливают необходимость переоценки подходов в обучении, выдвижение азербайджановедческой тематики, в одно из приоритетных направлений современной методической науки. В этой связи сюжетные истории из жизни и быта азербайджанского народа, а также тексты, связанные с праздниками, обрядами и обычаями на русском языке служат не только как одно из важных условий обучения, но и являются способом повышения мотивации и эффективности усвоения русского языка, создания предпосылок для приобщения обучаемых к азербайджанской культуре, воспитания в них патриотических чувств и национальной гордости. Основываясь на вышеизложенном, отметим, что актуальность обращения к данной теме обуславливается: 1) недостаточной её разработанностью в практике обучения русскому языку в нерусской аудитории, где азербайджановедческий текст рассмотрен в качестве учебного материала, обуславливающего накопления информативно ценных сведений для коммуникативной деятельности обучаемых на русском языке; 2) необходимостью дальнейшего развития методической концепции использования азербайджановедческих текстов в качестве мотивирующего фактора; 3) важностью разработки целостной системы использования азербайджановедческих материалов в процессе преподавания русского языка [1].

Специфика азербайджановедческого учебного материала в лингвистическом плане определяется особенностями социального уклада жизни азербайджанского народа. Использование его в учебном процессе предопределяет желание вооружить обучаемых информацией о реалиях исторического прошлого и современной жизни азербайджанского народа, воспитывать в них чувство гражданственности, любви и уважения к своему народу, развивать умение пользоваться этой информацией в коммуникативных целях [2, 18].

Ценность этих материалов заключается в том, что они в известном смысле, представляют собой культуру, историю нашего народа, а история ценна тем, что, уходя в прошлое, не уносит с собой все [3, 41].

Использование азербайджановедческого материала на занятиях по русскому языку позволяет приблизить студентов к естественным ситуациям общения и тем самым способствовать формированию и развитию коммуникативных способностей на русском языке [5, 24]. Более того, будучи информационно содержательным, эмоционально воздействующим, азербайджановедческий материал облегчает усвоение конкретных грамматических и лексических явлений: воспроизведение полученной информации, будит мысль и способствует активизации в речи изучаемых слов и различных типовых конструкций.

1. Задание к тексту

Прослушайте текст. Определите по названию, о чём пойдёт речь.

Предлагаем вниманию фрагмент занятия по развитию русской речи применительно к профессионально-педагогической сфере общения посвящён теме «28 мая – День Республики».

28 мая 1918 года была провозглашена независимая Азербайджанская Демократическая Республика. Главой правительства первой мусульманской республики стал М.Э.Расулзаде.

В документе Национального совета Азербайджана говорилось:

- 1.«Отныне народы Азербайджана являются носителями суверенных прав, и Азербайджан- полноправное независимое государство».

2. Формой политического устройства независимого Азербайджана

Устанавливается Демократическая Республика...».

О провозглашении Азербайджаном своей независимости по радио и телеграфу было сообщено 30 мая 1918 года во все главные политические центры мира – Берлин, Вена, Париж, Лондон, Вашингтон, Рим, Тегеран, Мадрид, Москва, Бухарест, София, Стокгольм, Киев, Копенгаген и Токио.

Дата создания АДР стала точкой отсчёта восстановления и развития азербайджанской национальной государственности.

Резиденция Азербайджанского правительства была в Елизаветполе (ныне Гяндже).

Несмотря на то, что Азербайджанская Демократическая Республика просуществовала совсем недолго, её правительство успело сделать очень много для своего народа.

Так, 1 сентября 1919 года в Баку был открыт Азербайджанский государственный университет с историко-филологическим и медицинским факультетами. Наряду с этим, Министерство народного просвещения командировало в 1919-20 годы за государственный счёт для получения высшего образования в Англию, Италию, Францию, Турцию и Россию 100 абитуриентов и студентов.

Парламентом были выработаны законопроекты о земельном обеспечении населения Азербайджанской Республики и ряд других законодательных актов. Словом, молодое правительство было сугубо народным и делало все во имя и для народа. Однако оно просуществовало всего 23 месяца. В апреле 1920 года Азербайджан был оккупирован XI Красной Армией, была установлена в Азербайджане советская власть. Вспоминая это, М.Э.Расулзаде писал: «Мы не смогли дать многое..., но мы дали понять народу, что такое национальная свобода. Мы дали народу хоть чуточку вкусить национальную независимость».

Лишь спустя 71 год в 1991 году азербайджанский народ восстановил свою государственную независимость. И сегодня суверенный Азербайджан уверенной поступью идёт по пути демократических преобразований всех сфер политической, экономической, культурной интеграции с мировым сообществом.

I Послетекстовые задания

1. Скажите, как вы понимаете выражение «Независимый, суверенный Азербайджан».

2. Вместо точек вставьте один из глаголов в нужной форме:

- а) Каждый гражданин должен ... (дорожить, ценить) суверенитетом своей страны;
 - б) 28 мая 1918 года Национальный совет Азербайджана ... (объявить, образовать) о создании Азербайджанской Демократической Республики;
 - в) АДР ... (просуществовать, функционировать) месяца;
 - г) Спустя много лет азербайджанский народ ... (создать, восстановить) свою государственную независимость;
 - д) О провозглашении своей независимости Азербайджана (поведасть, напомнить) всему народу.
3. Выберите из текста глаголы в форме прошедшего времени и составьте с ними предложения.

А знаете ли вы ...

В 1918-1920 гг. М.Э.Расулзаде писал: «Молодежь! Перед собой стоит большая задача. Предыдущее поколение из ничего создало флаг – символ святости, идеал; с тысячами трудностей подняло его и сказало: «Единожды поднятый флаг никогда не будет спущен!»

4.Прочитайте сочетания с глаголами и отглагольными существительными. Сравните падеж зависимого слова в группе *а* и *б*. сделайте вывод о нормах употребления дательного падежа.

а) обратиться к народу – обращение к народу объявить по радио – объявление по радио приобщить к мировой цивилизации – приобщение к мировой цивилизации;

б) ненавидеть врага – ненависть к врагу

презирать трусость – презрение к трусости

уважать родителей – уважение к родителям

Разделить текст на смысловые части, озаглавьте их. Расскажите текст по составленному плану.

5. Прочитайте и разыграйте диалог.

- Расим, ты читал о жизни и деятельности М.Э.Расулзаде?

- Нет, не читал, а смотрел передачу о нём по телевидению

- А я читал книгу Насимана Ягублу «М.Э.Расулзаде».

- Я знаю, что он родился в Баку, а похоронен в Турции.

- Да, он родился 31 января 1824 года в селении Новханы, недалеко от Баку. М.Э.Расулзаде сыграл большую роль в истории Азербайджана. Он создатель первого независимого государства на Востоке.

- А знаешь, что произошло с семьей Расулзаде?

- Нет.

- Прочти эту книгу, и ты узнаешь много интересного.

- Ты меня заинтриговал. Я непременно прочту её.

6. Переведите на русский язык и перескажите.

Azərbaycan Milli dövlətinin banisi, xalqımızın böyük oğlu, görkəmli mütəfəkkir Məmməd Əmin Rəsulzadə 28 may istiqlal günü münasibəti ilə gələcək nəsillərə hələ o vaxt yazılmış tarixi vəsiyyəti var: “Ey gənclik! Sənin öhdəndə böyük vəzifə var: səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı. Onu min müşkülətlə ucaldaraq dedi ki: - Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!”

7 . Просмотрите клип «Азербайджан».

<https://www.Youtube.com/watch?v=DgiG7yOZWdg/> EMIN –

Azərbaycan (к 100- летию основания Республики)

Азербайджановедческий аспект в процессе преподавания РКИ рассматривается в качестве важной составляющей содержания обучения и воспитания личности и гражданина Азербайджанской Республики.

Литература

1. Ахундова М.Б. Азербайджановедение как компонент межкультурной коммуникации в учебном процессе // РЯЛШ, 1999, №2.- С.73-75
2. Абдуллаева Н.А. Азербайджановедческий материал в обучении коммуникативной деятельности на занятиях русским языком // Баку, Pedagogika, 2018, №1. - С.36-41
3. Колшанский Г.В. Текст как единица коммуникации // Проблемы общего и германского языкознания. М., 1978. - С.92-93
4. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция в структуре языка. М., 1984. -С.112-114

Summary

The Azerbaijani studies aspect in the process of teaching Russian as a foreign language is considered as an integral part of the education and upbringing of the personality of a citizen? Who must use the acquired knowledge both in professional activities and in a situation of communication of communication with Russian-speaking representatives of other nations? Business people and guests of the Republic of Azerbaijan.

Бабашова Халида Алиаббас гызы

**Бакинский славянский университет, доктор философии по филологии,
доцент**

К ПРОБЛЕМЕ ВЫДЕЛЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ КОНСТИТУЕНТОВ ТЕКСТА

Ключевые слова: текст, система, сегментация, сложное синтаксическое целое, предложение, коммуникация, актуальное членение

Key words: text, system, segmentation, complex syntactic whole, sentence, communication, actual articulation

Одним из направлений изучения текста является системный подход, представляющий собой методологическую ориентацию исследования, основанную на рассмотрении объектов изучения в виде систем, т. е. совокупности элементов, связанных взаимодействием и в силу этого выступающих как единое целое.

Для того чтобы объект можно было рассматривать как систему, он должен отвечать следующим условиям: 1) условие сохранения и спецификации: в процессе образования системы участвует некоторое число обособленных объектов, сохраняющих свое существование и приобретающих новое специфицирующее свойство или функцию, превращающее объект в компонент системы; 2) условие согласования: в наиболее общем смысле согласование означает приобретение объектами, участвующими в образовании системы, конкретных значений некоторого общего свойства, выступающего в качестве системообразующего фактора; 3) условие образования интегральной функции; результатом процесса согласования является интегральная функция [5, 15].

Поскольку неперменной принадлежностью целостной системы является некоторое множество элементов (частей, компонентов), «на природу которых не накладывается никаких ограничений» [2, 34], то есть естественно, что первым и необходимым с точки зрения познания природы текста этапом в его системном изучении должен стать этап сегментации, т. е. членения текста на составляющие.

Исходя из положения о взаимосвязи и взаимодействии языка и мышления, исследователи считают, что в тексте находит отражение результат дискурсивного мышления – ход мыслей, их последовательность, связь идей [1, 98; 3, 29]. Данное обстоятельство обуславливает сложную организацию дискурса-текста как речемыслительного единства. Здесь следует заметить, что так как нас интересуют в первую очередь механизмы образования и функционирования текста как системного объекта, то анализ текста мы в основном проводим как бы с позиции лица, порождающего текст.

В соответствии с различными этапами построения текста в нем можно выделить ряд сегментов. Сегменты, полученные в результате подобного деления, соотносимы с логическими операциями и законами, отражающими основные закономерности и формы мышления, приемы и способы развития и представления систем знания (номинация, классификация, характеристика, дефиниция, аргументация и др.). Данные сегменты являются дискурсивными (ДС). Принимая во внимание факт наличия у ДС логической основы, мы вправе ожидать, что присутствие данных сегментов (вернее, определенной их

совокупности) обязательно в любом тексте. Однако в каждом конкретном речевом произведении ДС принимают некоторую конкретную форму. Это происходит вследствие того, что ДС как составляющая текста не может не испытывать на себе влияния таких факторов, как 1) коммуникативная интенция говорящего, включая и элемент воздействия на слушающего средствами языка; 2) условия коммуникации, например особенности личности говорящего и слушающего: возраст, образование, профессия и т. д., особенности неречевой деятельности, которую «обслуживает» речь, и др.; 3) вид коммуникации: непосредственная / опосредованная, межличностная / массовая и т. д. Согласно имеющейся в лингвистике точке зрения набор отмеченных факторов может быть объединен понятием «коммуникативная ситуация».

Для того чтобы реализовать стратегическую коммуникативную интенцию, говорящему приходится решать ряд тактических коммуникативных задач. Процесс развертывания коммуникативного плана построения текста идет одновременно с процессом порождения текста как логического единства. В результате взаимодействия двух процессов ДС приобретают собственную коммуникативную интенцию, т. е. способность выполнять определенную коммуникативную функцию.

Системность всегда связана с особой формой организованности. Простейшая ее форма представлена согласованием. «Сущность согласования между объектами системы заключается в таком воздействии на объекты-компоненты посредством объекта-связи или непосредственно, которое обеспечивает реализацию заданной функции или свойства интегрального характера» [5, 15].

Процесс согласования находит свое выражение, в частности, в том, что языковые средства отбираются и используются говорящим с учетом коммуникативной функции не только предложения и ДС как образования более высокого уровня, но и с учетом коммуникативной функции текста в целом.

Лингвистикой текста пока не решен ряд принципиальных проблем. Нет единого понимания самого ее объекта, текста. Неясно, каковы его конститuentы. Среди них, например, называют разные блоки (тематические, информационные, прагматические), главы, абзацы, сложные синтаксические целые (ССЦ). Последние считаются единицами синтаксическими, но почему-то выделяются по признакам не синтаксическим, а смысловым (наличие единой микротемы или общность смысла предложений, составляющих ССЦ). Нет четкого разграничения языковых и речевых признаков выделения конститuentов текста. Не выявлены объективные границы текста и его конститuentов, а без этого их удовлетворительных дефиниций нет и быть не может.

Рассмотрим проблемы выделения текста и его конститuentов из потока речи, их дефиниции и возможности их формализации. Синтаксическими конститuentами текста считаются суперсинтаксические единства, ССЦ, сегменты-предложения и сегменты-непредложения. Как известно, для того чтобы определить понятие, необходимо подвести его под соответствующее родовое понятие и отграничить его от смежных видовых понятий. Родовым для текста и его синтаксических конститuentов является понятие синтаксической единицы. А дифференциальными признаками соответствующих видовых понятий являются признаки их уровневых границ, т. е. признаки, отграничивающие их от единиц нижележащих и вышележащих уровней.

Нижними и верхними уровневыми границами этих синтаксических единиц соответственно являются:

- для сегмента-непредложения: нижняя и верхняя границы – сегментообразующие пограничные сигналы (точка и ее пунктуационные и интонационные эквиваленты);
- для сегмента-предложения: нижняя граница – предикативная самостоятельность (сочетание темы и ремы или ситуативная рема) и сегментообразующие пограничные сигналы; верхняя граница – сегментообразующие пограничные сигналы;
- для ССЦ: нижняя граница – предикативная самостоятельность сочетания минимум двух сегментов, верхняя граница – начало следующей транссегментной (т. е. находящейся за

сегментообразующим пограничным сигналом) актуальной предикации и относительная минимальность (в данном случае – предел членения текста на сверхфразовые предикативно самостоятельные единицы);

– для суперсинтаксического единства: нижняя граница – предикативная самостоятельность сочетания не менее двух ССЦ или ССЦ и предложений; верхняя граница – начало следующей транссегментной актуальной предикации;

– для текста: нижняя граница – невхождение в другую синтаксическую единицу; верхняя граница – экстралингвистические признаки: намерения коммуникантов (коммуниканта) и условия коммуникации.

Из этого следует модель дефиниций перечисленных единиц: «х – синтаксическая единица, которая (далее следует обозначение верхней и нижней уровней границ)». Например: «... текст является синтаксической единицей, которая не входит ни в какую другую синтаксическую единицу данного акта коммуникации и ограничена намерениями коммуникантов (коммуниканта) и условиями коммуникации» [4, 32].

Для формализации перечисленных единиц необходимо установить, из каких элементов состоят их модели. А выявление модели, в свою очередь, является тем признаком, который дополнит признаки уровней границ синтаксических единиц и облегчит объективное выделение последних.

В рамках предложения возможны моделирование и формализация по членам предложения. А как быть со ССЦ? Хотя состав ССЦ и предложения часто совпадает, на категории членов предложения оказываются непригодными для обозначения членов ССЦ. Нужно выявить категории, которые были бы общими для предложения, ССЦ и, возможно, для остальных синтаксических конstituентов текста. При этом моделируемые признаки должны быть достаточно широкими, чтобы охватить без остатка любой текст данного языка. Желательно также, чтобы это были языковые универсалии, применение которых позволит моделировать конstituенты текстов многих языков.

Этим критериям лучше всего отвечают признаки актуального членения (АЧ), синтаксической полифункциональности и корреляции. Из них ведущим является признак АЧ. Ни в одном языке пока не обнаружено отрезков речи, которые нельзя было бы интерпретировать как тематические или / и рематические. АЧ есть всюду, где есть семантика. Поэтому оно прослеживается во всех языковых единицах от морфем до текста включительно. Это позволяет моделировать любые отрезки речи по их АЧ [1, 253; 6, 172].

Под синтаксической полифункциональностью имеется в виду вхождение отрезка речи одновременно в разные словосочетания, предложения или ССЦ, в результате чего он выполняет более одной функции в структурном плане и / или в плане АЧ. Например: А на поле как хорошо мы были! Это позволяет моделировать любые отрезки речи по наличию / отсутствию полифункциональности, а при ее наличии – по позиции, числу и характеру функций полифункциональных членов.

Корреляция – тип отношения между двумя отрезками речи, когда один из них полностью или частично повторяет или заменяет другой. Она основана на использовании повторов и семантических замен (например, абстрагирование, конкретизация, синонимия, метонимия, синекдоха). Корреляция является сущностным признаком синтаксических конstituентов текста, одним из средств связи между ними и между их компонентами, а также одним из средств осуществления АЧ.

В процессе образования текста как системы выделяют два этапа: информационный этап и этап реализации. На информационном этапе задаются интегральная функция системы, ее компоненты, содержание процесса согласования. Этап реализации заключается в том, что компонентам придается конфигурация (специфицирование) и строится структура. Таким образом, успешность прохождения информационного этапа связана с обладанием представителем некоторого языкового сообщества коммуникативной компетенцией, а этапа реализации – языковой компетенцией.

Литература

1. Abdullayev K. M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012. 608 s.
2. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход в современной науке // Проблемы методологии системного исследования / Ред. кол. И. В. Блауберг и др. Москва, 1970, с. 27-39.
3. Варшавская А. И. Смысловые отношения в структуре языка. Ленинград, 1984.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука. 1981. 139 с.
5. Казаневская В. В. Концепция элементарной системы и ее информационный аспект // Научно-техническая информация. 1980. Сер. 2. № 10. с. 12-19.
6. Мамедов Н. Ш. Текст и языковая коммуникация. Баку: Мутарджим, 2019. 252 с.

Summary

One of the directions of studying the text is a systematic approach. An indispensable accessory of a complete system is a certain combination of components. The syntactic constituents of the text are supersyntactic units, complex syntactic whole, sentence segments and non-sentence segments. It is necessary to identify categories that would be common to the sentence, the complex syntactic whole, and, possibly, to the rest of the syntactic constituents of the text. At the same time, the features to be modeled must be wide enough to cover without a trace any text of the given language. These criteria are best met by the signs of actual articulation, syntactic polyfunctionality and correlation. In the process of forming a text as a system, two stages are distinguished: the information stage and the implementation stage.

Мамедов Насирага Шахмурад оглу

**Бакинский славянский университет, доктор филологических наук,
профессор**

К ПРОБЛЕМЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВЕННЫХ ДЕТЕРМИНАНТОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: обстоятельственные детерминанты, предложно-падежные формы, структура, семантика, осложненная конструкция, обособление

Key words: adverbial determinants, prepositional-case forms, structure, semantics, complicated construction, isolation

Одним из активных процессов синтаксиса современного русского языка является развитие системы детерминантов [1; 6; 8]. Особенно интенсивно формируются разряды обстоятельственных детерминантов, выражаемых предложно-падежными формами существительных. Этому способствует активизация предложных новообразований, способных вместе с управляемыми ими существительными обозначать такие оттенки релятивных значений, которые не могут быть выражены ни одним из традиционно выделяемых обстоятельственных распространителей (например, значения соответствия-несоответствия, исключения-включения, сопровождения, ограничения и др.). Пополнение сферы детерминирующих обстоятельств происходит и за счет употребления предложных словоформ, в которых развиваются синкретичные значения.

Словоформы с обстоятельственными предлогами обладают широкими сочетаемостными и функциональными возможностями. Являясь автосемантическими, они могут сочетаться и с отдельным словом в составе синтаксической единицы и с основой предложения в целом. Совмещенные функции таких форм существительного еще недостаточно изучены, хотя по своему семантико-синтаксическому потенциалу свободные предложно-падежные синтаксические формы [4, 69-94] могут выполнять роль члена предложения, совмещающего не только функции разных второстепенных членов, но и функции главного и второстепенного членов, что весьма существенно отражается на семантической структуре предложения.

В «Русской грамматике», где дается характеристика семантической структуры предложения с детерминантными распространителями, выделены детерминанты с совмещенными субъектно-обстоятельными и объектно-обстоятельными значениями, а также обращено внимание на то, что «в одном обстоятельном распространителе нередко совмещается несколько обстоятельных значений...» [7, 162], совсем ничего не сказано о наличии обстоятельных словоформ, совмещающих значение предиката и обстоятельного детерминанта. Между тем при характеристике грамматических признаков, свойственных отдельным детерминантам, еще в Грамматике-70 подчеркивалось наличие у локальных, темпоральных и причинно-следственных детерминантов системных отношений «с категориями структурной схемы предложения – сказуемым, реже – подлежащим, иногда с главным членом односоставного предложения» [2, 631-632]. Примечательно, что данное положение в этой грамматике иллюстрируется лишь примерами, подтверждающими соотношение детерминантов с подлежащим.

Детерминанты принадлежат к синтаксическим формам, которые могут участвовать в осложнении семантической структуры предложения [6, 71]. Это прежде всего деепричастные и многие предложно-падежные детерминанты. В связи с этим целесообразно выделить как особую разновидность детерминирующих членов предложения предикативно-обстоятельные детерминанты. О необходимости отграничения этих членов предложения от собственно обстоятельных детерминантов пишут А.А.Камынина [5, 87-95], Ж.А.Дозорец и В.В.Гуревич [3].

Предложно-падежные детерминанты этой разновидности «на структурном уровне выступают как самостоятельные распространители предложения, а на семантическом уровне как словоформы, формирующие предикативно-обстоятельный квалификатор, который участвует в выражении секундарной (добавочной) предикации и ситуативной характеристики высказывания в целом [3, 45]. Например: Левин *перед сном* [перед тем как уснуть] зашел в кабинет хозяина, чтобы взять книги о рабочем вопросе... (Л. Толстой. Анна Каренина); *С больной рукой* [несмотря на то, что у него болела рука] Митрофанов рубил дрова (И.Бунин. Деревня); *По известному казачьему обычаю*, Разин заложил на Дону, на острове, земляной городок – Кагальник (В.М.Шукшин. Я пришел дать вам волю) [Разин заложил на Дону, на острове, земляной городок – Кагальник, как того требовал казачий обычай]. Выделенные элементы, обозначая ситуации со значением времени, уступки, соответствия, имплицитно добавляют предикацию (см. трансформы этих детерминантов, приводимые в скобках).

Предложения с предикативно-обстоятельными детерминантами, которые выражены предложными формами имени существительного, представляют собой довольно распространенную разновидность осложненных конструкций. Предложные детерминанты анализируемого типа отличает сложная семантическая структура, обусловленная взаимодействием значений компонентов, точнее – слов, участвующих в образовании данных синтаксических форм.

Основным условием формирования предложной синтаксической формы, имеющей синкретичное предикативно-обстоятельное значение, является употребление в ее составе предикатных слов и предлогов с обстоятельным значением (*без смущения, в замешательстве, за обедом, из-за болезни, для подготовки, на смотре, с радостью, перед*

выступлением и под.). Детерминанты, выраженные такими словоформами, могут быть как распространенными, так и нераспространенными. Например: *От стыда* Марья сказала вовсе не то, что думала (А.Чехов. Мужики); *Для окончания реставрации* решено было съездить куда-нибудь в уезд, посмотреть на местах остатки старинного дворянского быта (А.Толстой. Приключения Растегина). В обоих предложениях подчеркнутых предложно-падежных форм достаточно для имплицирования предикативных признаков «стыдно» и «окончить» и выражения соответственно причинного и целевого значений. Распространитель детерминанта во втором предложении к этому не причастен.

В тех случаях, когда в образовании предложного детерминанта принимает участие предметное, непредикатное, имя, он не может самостоятельно имплицировать дополнительную предикацию. Предикативный оттенок значения такой детерминант может приобрести только при его распространении предикатным словом: *От раннего красноватого солнца* сугробы казались багровыми (Е.Пермитин. Первая любовь) [раннее солнце было красноватым, поэтому сугробы казались багровыми]. Исключение составляют конструкции с эллипсисом предикатного слова – распространителя детерминантной словоформы. Ср.: *Благодаря Бардину* [благодаря тому, что Бардин доказал необходимость этого] было даже принято специальное постановление Совнаркома об особой сохранности рукописного отдела и основного фонда (И.Герасимов. Пробел в календаре); *После вальса* [после того как был исполнен вальс] Кити подошла к матери... (Л.Толстой. Анна Каренина).

Исследуемые детерминанты могут соотноситься с предикатом, либо же с суждением в целом. Наблюдаются следующие соотношения исследуемых детерминантов в выражении дополнительной предикации:

1. Если данные детерминанты соотносятся только с предикатом, конструкция на семантическом уровне выступает как моносубъектная структура: *Со времени своего возвращения из-за границы* [после того как возвратился из-за границ] Алексей Александрович два раза был на даче (Л.Толстой. Анна Каренина); *При своей доброте* [несмотря на то, что была доброй] эта женщина была тверда как камень (Ю.Слепухин. Киммерийское лето); *В прежней нервной возбужденности* Бутаков выключил музыку, дотянулся до прямого телефона к министру (Н.Горбачев. Битва) [Бутаков находился в состоянии прежней нервной возбужденности, когда выключил музыку...].

2. Конструкция на семантическом уровне может восприниматься как структура с предикатами, которые относятся к разным субъектам: *В полночь* [когда наступила полночь] пришли мы в какое-то полусожженное село (М. Шолохов. Судьба человека); *Без дождика* [если нет дождика] люди не могут жить... (А.Чехов. Письмо к ученому соседу); *Под наблюдением врача* [врач наблюдал за ним, когда...] он купал собственные ревматизмы в одесских лиманах (А.И.Куприн. На разъезде).

В формировании осложненных конструкций с предикативно-обстоятельственными детерминантами могут участвовать предложно-падежные формы с самыми разнообразными обстоятельственными значениями (времени, места, причины, условия, уступки, цели, соответствия, состояния, сопровождения, сравнения и др.). Но особенно активны в этом отношении предложно-падежные формы, вступающие с остальной частью предложения в отношения обусловленности, а также словоформы со значением временной или сопутствующей характеристики.

Предложные детерминанты, имплицитирующие дополнительную предикацию, характеризуются тенденцией к обособлению [6, 84], которое позволяет в максимальной мере, в рамках простого предложения, проявиться вторичной предикации этих членов предложения. Например: *По принятому обыкновению*, он сделал рекомендательные визиты городским властям (М.Салтыков-Щедрин. История одного города); На сцене, *без пенсне*, он вечно натывался на что-нибудь... (А.Куприн. Как я был актером); *Передние, под завесой огня товарищей*, смело и без оглядки врезались с клинками в противника (А.Толстой. Хождение по мукам); Но она, *в ее-то возрасте*, одержала победу (Ю.Слепухин. Киммерийское лето).

Таким образом, в системе членов предложения современного русского языка, квалифицируемых как детерминанты, следует выделить предикативно-обстоятельственные самостоятельные распространители, которые наряду с субъектными, объектными, субъектно-обстоятельственными и объектно-обстоятельственными детерминантами участвуют в формировании компонентов семантической структуры предложения. В эту группу кроме предложных детерминантов, которые имплицируют дополнительную предикацию, соотносясь либо с предикатом суждения, либо с суждением в целом, одновременно выполняя функцию обстоятельного квалификатора, естественно, включаются и деепричастные детерминанты. На семантическом уровне предложения с предикативно-обстоятельственными детерминантами тяготеют к сложным предложениям в большей степени, чем к простым.

Литература

1. Акимов Г.Н. Новые явления в синтаксическом строе современного русского языка. Ленинград, 1982.
2. Грамматика современного русского литературного языка. Москва, АН СССР, 1970.
3. Дозорец Ж.А., Гуревич В.В. К вопросу о детерминантах // Современный русский язык. Актуальные вопросы лексики и грамматики. Москва, с. 39-61.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Москва: Наука, 1973.
5. Камынина А.А. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. Москва, 1983.
6. Малащенко В.П. Роль детерминантов в формировании семантической структуры предложения // Семантическая структура предложения. Ростов-на-Дону, 1978, с. 70-85.
7. Русская грамматика. Т. II. Синтаксис, Москва: Наука, 1980.
8. Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (Словосочетание). Москва, 1966.

Summary

Determinants belong to syntactic forms that can participate in the complication of the semantic structure of a sentence. Therefore, it is advisable to single out predicative-adverbial determinants as a special kind of determinants. Prepositional-case determinants of this variety at the level of formal structure act as independent distributors of the sentence. At the semantic level, predicative-adverbial determinants are involved in the expression of additional predication and situational characteristics of the utterance. In the formation of complicated constructions with predicative-adverbial determinants prepositional-case forms with various adverbial meanings can participate. The analyzed determinants can be correlated with the predicate, or with the judgment as a whole. Prepositional determinants implying additional predication tend to be isolated.

Мамедова Вафа Нариман гызы

Бакинский славянский университет, ст.преподаватель

КОНЦЕПТНАЯ БАЗА ЗАГАДОК

Ключевые слова: загадки, когнитивная лингвистика, языковая единица, контекст.

Key words: riddles, cognitive linguistics, language unit, context.

Когнитивная лингвистика при определении категории «концепт» исходит из понимания и признания диалектической связи сугубо языкового и внеязыкового в содержании языковой

единицы. Языковая единица, кроме своего словарного значения, имеет также компонент содержания, отсылающий к истории народа, к его культуре, к его уровню мироощущения и т.п. Иначе говоря, понятийная языковая единица (слово, словосочетание, предикативная конструкция, текст) кроме своего социально инвариантного значения имеет еще целый ряд национально-культурных «зарядов», которые так или иначе проявляются в жизни этих единиц в контексте или вне контекста. Так, например, языковая единица «сова» в русском языке имеет следующие ипостаси: а) лексема с определенным базовым значением, которое представлено в словарях б) эта лексема имеет возможности употребления в переносном (метафорическом) значении относительно человека, который чувствует себя бодрее в вечернее или ночное время [5, 740] в) в русском языке это слово входит в понятийно-синонимический ряд со словами сыч, филин, пугач, сипуха, неясить, имеющих свои отличительные особенности [3, т. IV, 254] г) это понятие в русском менталитете связывается с мудростью, дальновидностью. Сова ночная хищница, умеющая поворачивать голову на 180 градусов д) концепт «сова» имеет свое фразеологическое и паремиологическое поле интерпретации: Ворона сове не оборона; Знать сову по полету; Совушка-вдовушка бедокура; Сова близ дома кричит, к новорожденному; Полюбится сова лучше ясного сокола и т.д.; есть загадки на понятия «филин», «сова».

В азербайджанском языке слово «байгуш», кроме аналогичного с русским словарного значения а) птица такого-то семейства и таких-то данных, не имеет ничего общего со всеми остальными коннотациями русского слова «сова»; б) эта лексема употребляется в метафорическом значении по отношению к зло приносящим людям: *bayquş kimi ulamaq*, *bayquş olub öz başını ucuəsəp* и т.п.; в) нет других слов, составляющих с этими синонимический ряд; г) это понятие в азербайджанском языке имеет символическую подоснову зла, несчастья, смерти и великих бед (при подобной коннотации слово «байгуш» выступает почти как антоним слова «сова» в русском языке); д) паремиологическое интерпретационное поле слова «байгуш» включает всего несколько фразеологизмов сравнительного значения «*bayquş kimi...*»; мы нашли одну-единственную загадку на слово «байгуш» в сборнике Н.Сеидова [2, 80].

Итак, для установления концептной основы содержащая слова-лексемы приходится учитывать цепь соотносительностей, обнаруживаемых между лексемой, понятием и концептуальным их образованием: в науке нет единого общепринятого определения категории «концепт». Мы в дальнейшем будем исходить из лингвокультурологического понимания этой категории, поскольку материал загадок дает основание считать эту категорию как непосредственно возникшую из семантической структуры слова и «являющейся результатом сложного взаимодействия семантики слова с личностным опытом народа, с его культурологическим фоном» [8, 265].

Следовательно, концепты в структуре загадок формируются в процессе синтеза а) денотатного слова, включенного в ткань загадывания, б) метафорических превращений этого слова в структуре загадок (образование метафорических понятий, служащих подставными иенами денотата) и в) понятия сконструированного «отгадчиком». Это понятие, «погруженное в культурологическую жизнь народа» и есть, на наш взгляд, концепт, концептное содержание загадки.

Посмотрим, сколько общечеловеческого содержания в загадках «сова» и «байгуш», и сколько сугубо национального в их концептной основе.

– Живет в лесу – ухает, как	<i>Qara qatir</i>
разбойник, люди его боятся,	<i>Bədlük satır</i>
а он людей боится;	<i>Gecə gəzir,</i>
– Днем молчит, ночью кричит;	<i>Gündüz yatır</i>
– Кто плачет, не имеет слез?	

Для русского мифологического мышления, как видно, первостепенно важным является лесная жизнь совы (это свойство не глобально: совы могут облюбовать степи, руины бывших городов и сел, даже живые поселения), взаимная неприязнь людей и этих неоднозначно воспринимаемых птиц ночной охоты, звук-крик, напоминающий плач «без слез» и т.п.

В азербайджанской загадке данная ситуация получает иную интерпретацию: в нее включено свойство общеглобальное (днем спит, ночью охотится) и сугубо национальное (*bədlük satır* – приносит несчастье; метафора «*qara qatır*» – черный мул).

Универсальной концептной базой для обоих языков оказывается всего один признак, существенный, видимо, для всех национальных ассоциаций, поскольку этот признак есть конститутивный для этого вида «птиц». Следовательно, концептную базу слов «байгуш» – «сова» составляет, прежде всего два компонента значения этих слов – словарное значение (разновидность птиц) и постоянный признак (ночью ходит, днем спит). Концепт же состоит из отмеченной содержательной базы в ее обязательном обогащении с другими вышеотмеченными коннотациями, имеющими сугубо национальную специфику.

Как мы увидели, загадки-конструкции более четко вырисовывают многокомпонентную структуру концепта на фоне сетки соотношения языко-речевых манипуляций «загадчика» и языко-речевых интенций «отгадчика».

Неотъемлемым компонентом лингвокогнитивных исследований является определение так называемой *внутренней формы языковой единицы*.

Вопрос о внутренней форме народных загадок не стал объектом внимания ни в русистике, ни в азербайджанском языкознании. Обычно предметом рассмотрения специалистов становятся паремии-фразеологические единицы различных рангов и сложности. Особенно интенсивно разрабатывались вопросы внутренней формы фразеологизмов, пословиц и поговорок. Единицы более сложной композиции (частушки, баяты, загадки, притчи, присловья и т.п.) в сферу анализа внутренней формы не вовлекались.

Наше желание рассматривать загадки с точки зрения внутренней формы продиктовано следующими объективными условиями: а) анализ языковых единиц с этих позиций является одним из компонентов общей системы лингвокогнитивного анализа. «*Принципиально важным для понимания национальной специфики народной фразеологии (и шире – паремioфразеологии – В.М.), И раскрытия ее неразрывной связи с национальной культурой является восстановление экстралингвистической ситуации, обусловивший возникновение фразеологического образа, выявление ее исходной модели..., реконструкция исходного свободного сочетания с прямым значением компонентов*» [4, 166]; б) установление «реальной» внутренней формы загадок еще более подтверждает их языковой статус – в качестве языковой единицы. Если верно, что произнося загадку, например, про дорогу, мы не только обозначаем этой конструкцией что-то, какое-то явление, которое воспринимается в его отношениях к другим предметам и явлениям, но и представляем себе свойства и признаки этой соотнесенности: последняя имеет различные ассоциативные основания в различных загадках разных народов. Так, в азербайджанской загадке «*o nədir ki, ən uca dağların belə başından aşır?*» дорога персонифицируется (олицетворяется) в своем самом главном, определяющем признаке – вездесущности. При этом мы представляем не обезличенный предмет (дорогу) в его прямом значении, а нечто живое, способное на преодоление самых высоких и непроходимых вершин. Причем в основе этого олицетворения дороги подспудно лежит понимание онтологической сути загадки – ее связанность с человеческой деятельностью.

Ведь пути-дороги складывают люди, для которых они рукотворный (скорее, ноготворный) результат и способ передвижения в пространстве. Следовательно, метафоризация силы и способностей дороги как таковой является опосредованной метафоризацией этих способностей человека всемогущего и вездесущего. Таким образом, тот мифологический образ, который мы себе представляем, и является внутренней формой загадки, которая несет на себе печать индивидуально-национального мировидения и национального мифологического мышления.

Лишним подтверждением сказанного, на наш взгляд, служит факт использования этого мотива дороги в азербайджанской пословице «*Dağ nə qədər uca olsa, yol onun üstündən aşar*» [1]. Для пословицы же внутренней формой будет загадка-конструкция, если принимать одну из концепций внутренней формы, предложенной А.Потебней: ученый эту форму связывает с

наличием «ближайшего этимологического значения»: *«Внутренняя форма слова есть отношение содержания мысли к сознанию; она показывает, как представляется человеку его собственная мысль»* [7, 114-115].

В нашем случае понятие дороги – это образ, а внутренняя форма – этообраз образа, то есть образ могущественного человека, который возникает в нашем сознании.

Несколько иная, но в чем-то аналогичная картина внутренней формы загадки про дорогу мы наблюдаем в русской загадке; загадок про дорогу в русском языке около двадцати. Инвариантный образец звучит так:

Лежит брус во всю Русь
Если бы руки да ноги,
То бы встал, да и до неба достал;
А если бы рот да глаза
То все бы рассказал [6, с. 159].

Как видно, в нашей загадке актуализировано было свойство дороги-человека быть выше вершин в его философском, морально-нравственном значении (гора – вершина, мощь, сила, а дорога – мудрость, сила знания).

В русской загадке опорными признаками являются «недвижимая сила» (лежит брус), потенциальная возможность «достать неба» – видимо, до Бога, а также нереальные возможности рассказать обо всем: (ср. в других вариантах этой загадки: если бы были руки, ноги, я бы вам вора поймал). В этой загадке одна из центральных линий – это факт «осведомленности» дороги обо всем: она видит и доброе и злое, и вора и праведника, и властителя и холопа и т.п. Этот факт заставляет «человека-дорогу» желать дотянуться до неба – Бога, чтобы рассказать ему обо всем.

Такая ассоциируемая картина противоборства и есть внутренняя форма русской загадки: эта загадка, следовательно, русская и по форме организации и по внутренней форме. Только, стремление достичь нравственную победу над всем, что она видит, остается (в отличие от азербайджанской загадки) лишь областью желаний.

Словом, как и слова, словосочетания и др. малые единицы языка, загадки имеют внешнюю форму, внутреннюю форму и содержание (т.е. смысл). Здесь видимо, следует признать бесспорный изосемантизм отмеченных языковых единиц с загадками.

Литература

1. Hüseynzadə, Ə. Atalar sözü / Ə.Hüseynzadə. – Bakı: Yazıcı, – 1985. – 743 s.
2. Seyidov, N. Təpmacalar / N.Seyidov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 208 s.
3. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И.Даль. – Москва: Госиздат национальных словарей. т.т. I-IV. – 1956.
4. Мокиенко, В.М. Славянская фразеология / В.М.Мокиенко. – Москва, – 1989. – 220 с.
5. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка / С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. – Москва: ИТИ Технологии. – 2003. – 944 с.
6. Пермяков, Г.Л. К вопросу о структуре паремиологического фонда // – Москва, Типологические исследования по фольклору, – 1975. – с. 118-126.
7. Потебня, А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – Москва: Искусство, – 1976. – 614 с.
8. Старичёнок, В.Д. Большой лингвистический словарь / В.Д.Стариченок. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2008. – 811 с.

Summary

Cognitive linguistics, when defining the category "concept", proceeds from the understanding and recognition of the dialectical connection of the purely linguistic and extra-linguistic in the content of a linguistic unit. A linguistic unit, in addition to its dictionary meaning, also has a content component referring to the history of the people, to their culture, to their level of attitude, etc. In

other words, a conceptual linguistic unit (word, phrase, predicative construction, text), in addition to its socially invariant meaning, has a number of national and cultural "charges" that somehow manifest themselves in the life of these units in context or out of context.

Мамедова Наиля Асад гызы
Бакинский славянский университет, преподаватель

ЗАИМСТВОВАНИЯ В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: дискурс, функциональный потенциал заимствований, лексическое заимствование, сфера существования заимствований, социокультурная сфера.

Key words: discurs, functional potential of borrowings, lexical borrowing, sphere of borrowings existence, socio-cultural sphere.

Современные лингвистические исследования характеризуются ярко выраженным исследовательским интересом к проблемам заимствований в языке. Объектами изучения в научной лингвистической литературе являются следующие аспекты: причины, источники и пути лексических заимствований, функционирование и степень развития словаря иностранного языка [2], всестороннее описание лексических заимствований, исследование процесса заимствования, международный словарь, включение лексики иностранного языка и экзотизмов в словари, лексикография [3; 4; 5].

Многочисленные заимствования в английском языке также были исследованы с разных точек зрения, а именно: источники заимствования, восточноазиатские заимствования (японские, китайские [1], корейские заимствования, арабские заимствования), инновационные процессы в современном английском языке, адаптация заимствований из других языков к правилам английского языка и история заимствований. Таким образом, обзор лингвистической литературы показывает, что с середины XX века научные исследования языковых контактов носят системный характер.

Критерий отнесения лексической единицы к поздним лексическим заимствованиям является наличие этимологической информации о ее вхождении в английский язык на рубеже XIX-XX веков и в течение XX века. Лексические заимствования из арабского, африканского, испанского, итальянского, китайского, японского, немецкого, русского, французского, греческого, чешского языков и идиша были выбраны для рассмотрения как наиболее репрезентативные единицы, отражающие характер поздней стадии проникновения заимствованных слов в английский язык.

Выделяются следующие области использования новых лексических заимствований: культура; общественная и политическая жизнь; повседневная жизнь; научно-техническая жизнь.

Функционирование поздних заимствованных слов в современном английском языке изучалось в различных типах дискурса. В качестве ключевых выделяются следующие дискурсы: 1. Разговорный дискурс (Разговорный раздел корпуса электронных текстов), 2. Газетный и журналистский дискурс (Разделы газет и журналов), 3. Научный дискурс (Академический раздел).

В XX веке лексические заимствования из африканских языков стали источником для заимствований в сфере культуры таких слов, как *jazz*, *jive* “джаз, жаргон джазовых музыкантов”, *Kwanzaa* “Кванза”, *mojo* “амулет, талисман, заклинание”. Слово "*jazz*" широко используется в Великобритании, а также в американском английском языке для обозначения определенного стиля музыки. Это заимствование появилось в языке с появлением понятия культуры, обозначаемого этим словом.

Лексема *jive* возникла в английском языке от названия танца, исполняемого под джазовую музыку, и особого жаргона джазовых музыкантов. Позже это слово приобрело новые значения и стало использоваться в разговорном дискурсе, обозначая “приставать, подшучивать”.

Слово *Kwanzaa* было заимствовано в английский язык вместе с обозначающим его понятием (“празднование, подчеркивающее связь афроамериканцев с культурными традициями Африки”). Лексема “*mojo*” используется для обозначения определенного заклинания или заговора и используется в американском варианте английского языка чаще, чем в британском варианте.

Греческие заимствования в культурной сфере включают слово *bouzouki*, которое является названием греческого национального музыкального инструмента и, очевидно, заимствовано вместе с означаемым понятием.

Современные культурные заимствования из идиша в английском языке содержат слово *tummler* в значении “артист, организатор конференций”.

Испанский язык стал источником заимствования для английского языка таких названий танцев, как *rumba, salsa, tango*.

Итальянский язык всегда был одним из наиболее активных источников заимствования лексических единиц в английском языке, которые можно отнести к сфере культуры. Так, на современном этапе можно выделить несколько предметов из сферы архитектуры и искусства: *terrazzo* (бетон типа “терраццо” с наполнителем из цветного каменного порошка) и *pentimento* (пентименто - открытие части картины, которая ранее была скрыта следующим слоем краски).

В XX веке китайский язык также стал источником заимствования лексических единиц в сфере культуры. Примерами заимствований из китайского языка являются такие слова, как *wuxia* (уся - особый жанр китайской литературы и кино) и *pinyin* (пиньинь - латинизированная система правописания).

Слово *kitsch* (китч - художественный стиль, который повсеместно процветал в эпоху массовой культуры и оказал значительное влияние на художественную практику и дизайн XX века) связано с немецкими заимствованиями в сфере культуры.

Слово *surrealism* (сюрреализм - направление в искусстве) является поздним заимствованием из французского языка.

Многочисленны заимствования из японского языка: *Anime* (аниме - японская анимация, сюжеты которой обычно заимствованы из популярных японских комиксов, известных как манга), *bonsai* (бонсай - искусство выращивания миниатюрных деревьев или само дерево, выращенное таким образом), *bunraku* (бунраку - японская форма кукольного театра), *karaoke* (караоке - форма развлечения, представление хорошо известные песни с предварительно записанной музыкой без слов), *kirigami* (киригами - разновидность традиционного японского искусства вырезания из бумаги предметов декоративных форм), *manga* (манга - японские комиксы, часто лежащие в основе анимации). Каждое из этих слов было заимствовано из японского языка вместе с появлением обозначаемых ими понятий в культуре англоязычных стран, в результате открытости современной Японии к межкультурному сотрудничеству.

Разговорный дискурс. Наиболее активно функционирующими в современном английском языке являются заимствования из африканских языков: «количество контекстов, перечисленных в COCA (Corpus of Contemporary American English), составляет 13107 единиц (66,16% из 19812 контекстов использования иноязычных заимствований в сфере культуры), в BYU-BNC (Brigham Young University British National Corpus) – 673 единицы (65,98% из 1020 контекстов)» [6]. Например, «*I think it's people who don't like trad jazz*» (BYUBNC). «*She used to sing a lot of jazz and R&B, but now that she's in her 40's...*» (COCA).

Журналистский дискурс. «Исследование выявило значительное количество примеров использования африканских заимствований в журналистском стиле дискурса: 8455 контекстов в COCA (64,51% из 13107 контекстов), 568 – в BYU-BNC (84,40% из 673

контекстов)» [6]. Например, «...young jazz musicians are being given the chance to shine with the launch this autumn...» (BYUBNC). «*Read His Palm and His Personality: The secrets to a man's motivations – and mojo – are right at his fingertips*» (COCA).

COCA включает 184 примера использования лексических единиц французского языка в журналистском дискурсе (56,62% из 325 контекстов), а BYU-BNC – 49 примеров (46,67% из 105 различных типов дискурсивных контекстов). Например, *surrealism*: «...surrealism served to refresh the romantic imagination» (BYU-BNC). «*At that time most avante-garde painters in the US were interested in Picasso, surrealism, the Jungian unconscious, the inner self, abstraction*» (COCA).

Итак, лексические заимствования, относящиеся к сфере культуры, часто функционируют в разговорном и газетно-публицистическом типах дискурса; заимствования из африканских языков (американский английский) и из японского языка, согласно результатам исследования [6], являются наиболее часто встречающимися единицами в разговорном дискурсе; заимствования из африканских языков и французского языка функционируют главным образом в журналистском дискурсе в американском варианте английского языка.

Полученные в результате исследования результаты могут послужить теоретической и методологической основой для дальнейшего изучения функционального потенциала лексических заимствований в социокультурном и дискурсивном измерениях. Использование исследовательского потенциала современных электронных корпусов текстов позволяет убедительно продемонстрировать и эмпирически доказать существование корреляции между языком, являющимся источником заимствования, социальными и культурными условиями существования лексической единицы, заимствованной из этого языка, и ее дискурсивными атрибутами на достаточно высоком уровне экспликации, включая уровень отдельных заимствованных лексических единиц и семантических полей, к которым они относятся.

Литература

1. Ann-Marie I. Gung ho, Tycoon, Amuck. Asian loan words in English. 2016. Available from: <http://www.factmonster.com/spot/asianwords3.html>
2. Baginskaya I.N. To the issue of assimilation of borrowings (as exemplified by English and Russian languages), 2008. 2015. Available from: <http://www.isuct.ru/shcherba/trud/baginskaya.htm>
3. Collins English Dictionary Complete and Unabridged 2012 Digital Edition. 2016. Available from: <http://www.dictionary.com>
4. Online Etymology Dictionary. 2016. Available from: <http://www.dictionary.com>
5. The Random House Dictionary 2016. Available from: <http://www.dictionary.com>
6. <https://dspace.ncfu.ru/bitstream/20.500.12258/3190/1/scopusresults%20424%20.pdf>

Summary

The purpose of this article is to study the functioning of modern borrowings in English in socio-cultural and discursive aspects. The study was conducted on the basis of electronic corpora of English texts of free access. The results showed that currently borrowings from French, German, Spanish, African, Indian and other languages continue to appear in English and are actively functioning in key areas of existence. The growth of borrowed words from African and Asian languages, especially from Japanese, can be attributed to the XX-XXI centuries. The undertaken research confirms the connection of the current stage of the borrowing process with the need to designate new concepts that native English speakers acquired as a result of acquaintance with the social and social life and culture of different peoples during this period.

Меджидова Губа Руслан гызы
Бакинский славянский университет, доктор философии по
филологии, доцент

ПОСТРЕАЛИЗМ КАК НОВАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФОРМА В ТВОРЧЕСТВЕ ЗАХАРА ПРИЛЕПИНА

Ключевые слова: постреализм, документализм, современность

Key words: post-realism, documentary art, modernity

Сегодня в русской литературе фиксируется новый феномен, получивший определение постреализма. Постреализм, понимаемый как принцип относительности, находится в постоянном диалоге постижения непрерывно меняющегося мира и открытости авторской позиции по отношению к нему. Авторы пытаются заново переосмыслить мир, время в котором они живут, стараются дать верную оценку. Они предполагают, что постреализм – это поиск. В первую очередь, это закономерная усталость от крайностей и попытка расширить горизонты человеческого восприятия. Феномен «нового реализма» оказывается в центре пересечения этих трех процессов: с ним связывается возрождение и переоформление реализма, проводятся эксперименты с документальным и автобиографическим началом, с ним соотносится усиление роли «прямого» публицистического высказывания и значимость самовыражения, рефлексии писателя как искателя и носителя правды. «Новый реализм» заявил о себе как о явлении в 2001 году, опубликованного в журнале «Вопросы литературы» статьи Сергея Шаргунова «Отрицание траура» (5, 29). Писатель в своем манифесте заложил один из основных принципов понимания пути развития «нового реализма», заговорив о его противостоянии постмодернизму. Так, «новый реализм» в современной русской прозе ярче всего выявляется в художественном мировоззрении Р.Сенчина, З.Прилепина, С.Шаргунова. А.Проханова и Д.Быкова. Это некая новая художественная форма, позволяющая осваивать мир как абсурдный хаос – и более того, искать в этом смысл, о котором в литературе принято называть поиском. Суть поиска состоит в том, чтобы противопоставить и попытаться достучаться до сознания современного человека так, как это делает Захар Прилепин, что и делает его прозу самодостаточной, со всеми ее «патологиями» и нормами. Захар Прилепин – один из наиболее ярких и талантливых представителей этого направления. Захар Прилепин, несомненно, самый интересный писатель из молодых. Так, Захар Прилепин дал «новому реализму» свое определение – «клинический реализм», утверждая за собой и своими соратниками по литературному течению стремление к публицистическому высказыванию и «неприязнь к устоявшемуся порядку вещей» (3, 11). В поиске путей высказывания Прилепин заявляет о себе не только как о прозаике, но и как о политике, журналисте, музыканте, телеведущем, талантливом актере, а также общественном деятеле. Данное разнообразие социальных ролей в полной мере говорит о целенаправленно создаваемом им имидже небезразличной, инициативной личности с широким кругом политических и культурных интересов, чья деятельность обращена к различным слоям населения. В произведениях Захара Прилепина сочетаются не только последовательная реализация основных концептуальных положений «нового реализма», но и широкое общественное признание и читательская любовь. Борец по натуре, жизни и судьбе, Захар Прилепин один из таких писателей с характером, о котором нельзя не писать. Он автор книг, антологий и сборников, среди которых «Патологии» (2005), «Санька» (2006), «Ботинки, полные горячей водкой: пацанские рассказы» (2008), «Черная обезьяна» (2011), «Обитель» (2014) и др. Привлекает в творчестве Прилепина то, что он действительно верит в то, что пишет, и хочет чтобы почитатели его книг задумались и может быть сделали мир вокруг себя чуточку лучше и добрее. Порой этот мир слишком жёсток, а жесток он в очередных

пожеланиях («Глядя на вас, я мечтаю ворваться за стекло голубого экрана и эдак по-булгаковски, по-мастер-маргаритовски, в прямом эфире оторвать Сванидзе голову» (3, 153). Захар Прилепин прежде всего талантливый прозаик. Богатый жизненный опыт писателя стал почвой для создания интересных многочисленных автобиографических персонажей: Захара («Грех»), Егора («Патологии»), Саши («Санька») и прочих героев рассказов и повестей. У героев Прилепина часто встречаешь настоящие, живые, реальные поступки. И всё это написано автором прекрасным языком. Все формулы Прилепина впечатываются в сознание и остаются в нём надолго. Захар Прилепин, создавая свои произведения, старался на себе испытать все тяготы жизни. Так он участвовал в боевых действиях в Чечне. Есть в сборнике рассказ о войне. Точнее, рассказ о доброте, а война – место действия. Герой рассказа «Убийца и его маленький друг» вынес трёх человек из-под обстрела и сам от смертельных ранений скончался. Его рассказам присуща особая внутренняя психология, жизненная и духовная организация. Но в то же время, читая их, в героях Прилепина встречаешь что-то отвратительное и располагающее к себе одновременно, что-то глубокое нежное и звериное жестокое, то что нечасто встретишь в творчестве, а скорее всего, и не найдешь в произведениях других современных писателей-постреалистов. Скорее всего, он создает книги о людях, совсем по-книжному мечтающих, что «жизнь и смерть между собою разрешатся, / и я – один – останусь ни при чем» И что грязь срастется с чистотой, детство со взрослостью(6,33).

Познакомившись со сборником рассказов Захара Прилепина «Ботинки, полные горячей водкой», приходишь к выводу, что рассказы никого не могут оставить равнодушным. Это увлекательные брутальные новеллы – мастерски написанные, порой трагические, порой необычайно по-детски наивны и смешны. Они очень разные и со счастливым концом, а иногда могут оставить читателя в недоумении. Но, несмотря ни на что, они одинаково беспощадно хороши. Нашлось в сборнике место и мужским рассуждениям о любви, об отношениях. Не то, чтобы познавательно и с наставлениями, но при чтении их к ним интерес появляется огромный. Жизнь в произведениях Захара Прилепина выступает разная – порой где-то встречается боль, где-то высвечивается надежда, а порою бывает и так, где белое должно жить по соседству с черным. При чтении этих новелл возникают самые разные эмоции: смех, слезы, радость и грусть. Прилепин настолько мастерски создает атмосферу повествования, что нередко встречаешь в них лирику и романтику. С другой стороны, они, такие увлекательно развлекательные, несмотря на всю лирику повествования, не дают расслабиться и настраивают читателей быть к жизни поближе. Автор повествует о том, как люди меняются или умирают, а у всех людей в своей судьбе все ещё есть шанс стать лучше, чище и добрее.

Итоги определенной эпохи прилепинского творчества ярче всего высвечиваются в романе «Обитель». Роман Захара Прилепина «Обитель», написанный в 2014 году, обозначает новые пути его художественного развития (4). В новом романе «Обитель» писатель обращается к другому времени и другому опыту. В этой книге все черты разных жанров связаны с проблемой соотношения документальности и авторского вымысла. В центре романа Соловки, конец двадцатых годов. Автор представляет своим читателям широкое полотно судеб десятка персонажей, с отчетливыми следами прошлого и отблесками гроз будущего – и целая жизнь, уместившаяся в одну осень. Время действия – 20-е годы прошлого столетия, первый год после Гражданской войны. Отсюда, и контингент соответствующий – колчаковские офицеры, недавние студенты, духовенство, проштрафившиеся чекисты и множество уголовников. Величественная природа, показанная в романе, мастерски переплетается в клубок человеческих судеб, где невозможно отличить палачей от жертв. Одновременно это и трагическая история одной любви – и история всей страны с ее болью, кровью, ненавистью, отраженная в Соловецком острове, как в зеркале. Один из главных героев молодой Артем Горяинов, севший за убийство отца в бытовой драке. Здесь одновременно наблюдается фантасмагория: свирепая, совершенно авантюрная, подчас безобразная. Повествование о молодом человеке двадцати семи лет от роду,

оказавшийся в лагере. Артем Горяинов отсиживает срок на Соловках в 1927 году. Он с особой жестокостью убил отца, после того как увидел его с другой женщиной. В лагере это преступление делает Артема «нормальным» (в отличие от «контрреволюционеров») в глазах директора лагеря Федора Эйхманиса. Роман выстроен очень просто – вдоль жизненной линии Артема, в повествовании о которой рассекаются тяжелые лагерные будни неровной восходящей чертой. Благодаря череде случайных совпадений, молодецкому задору и желанию жить нет предела, сильный и жизнелюбивый персонаж избегает большинства опасностей и существует фактически как герой булгаковского романа. Он укрощает блатных, боксирует в спортивной роте, ищет монастырские клады, сторожит морских свинок, ухаживает за лисами на далеком неизвестном острове. Примечательно и то, что главный герой усердно успевает завести роман с чекисткой Галиной, любовницей самого начальника лагеря. «Вы задуманы на долгую жизнь. Не будете совершать ошибок – всё у вас сложится», – сообщает ему как-то раз товарищ по роте (4, 84). На Соловках герой слушает философские разговоры зеков-интеллигентов и знакомится с попами и монахами, которым тоже надо бороться за выживание в суровых условиях бывшего монастыря на северо-западной окраине СССР. Артем предстает как неуязвимый человек, который танцует в такт множеству местных мелодий. Судьба в романе изменчива, и в эпилоге от образа автора бегло и кратко сообщается, что Артема убьют блатные, когда он будет купаться в лесу.

Прилепин всегда честен перед собой и нами, и при всём этом он в своих произведениях борется, потому что не может быть по-настоящему счастлив человек, если его окружают несчастные люди. Вот как пишет о Прилепине Быков: «Нормальным состоянием для него как раз являются счастье, здоровье, любовь, всяческая полноценность; восхищается он всем этим не как подпольный тип, больше всего озабоченный доминированием, а искренне, доброжелательно, никого не желая уязвить» (1,9). Он и сегодня на баррикадах, потому что не терпит, когда вокруг видит несправедливость. Вот такой портрет героя Захара Прилепина. Это своего рода версия повести о настоящем человеке. Нашему времени очень нужны герои, поэтому не читать Прилепина, и не наслаждаться его произведениями это потерять многое. Потому что, знакомясь с его творчеством мы, прежде всего, изменяемся в самом себе.

Литература

1. Быков Д. Счастливая жизнь Захара Прилепина // Прилепин З. Грех: роман в рассказах. М.: Вагриус, 2007. С.3-12.
2. Мысовских А. Человек без секретов. Захар Прилепин о Рязани, семье, работе и соцсетях // «Аргументы и Факты»: 08.04.2016
3. Прилепин З. Ботинки, полные горячей водкой. Пацанские рассказы / Захар Прилепин. Москва: АСТ: Астрель, 2009. – 224 с.
4. Прилепин З. Обитель: Роман. – Москва: АСТ: Редакция Елены Шубиной, 2014. – 746 с.
5. Шаргунов С. Отрицание траура // «Вопросы литературы». 2001, №12, 29 с.
6. Яранцев В. Тернии греха. О прозе Захара Прилепина // "Сибирские огни" - 2008, №11, 33 с.

Summary

In article are researched an important typological process, which exist in artistic prose of the border XX and XXI centuries. A new problematic of social and public life appears. The composition of literary works become less official. Authors try to rethink the world, the time in which they live, give a correct assessment. Zaxar Prilepin is one of the best authors of Russian prose.

Юсифова Хадиджа Рамиз гызы
Бакинский славянский университет, доктор философии по
филологии, доцент

«...ЭТОТ РАЗНОЛИКИЙ МИР СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЫ»

Ключевые слова: современная проза, рассказ, социальная проблема, характер

Key words: modern prose, story, social problems, character

Темы и проблемы, разрабатываемые современной азербайджанской прозой, конфликты, которые она изображает, чувства, находящие в ней выражение, нередко имеют большое художественное и социально-политическое значение. Порою оно даже выходит за пределы изображаемого в национальной печати, особенно в последние годы. И это даёт нам веское основание говорить о разноликом мире азербайджанской прозы. Так, в газете «Мир литературы» (от 30 ноября 2020 года) опубликовано сразу несколько примечательных рассказов, ранее не появлявшиеся в республиканской печати. В каждом из них, пожалуй, как нам представляется, есть своя «изюминка». Так, рассказ Ф.Мустафы «Ограда» – о физических страданиях и душевной боли рядовых бакинских рабочих. Двое потомственных тружеников (заметим, не калымщиков или случайных людей, а опытных профессиональных строителей-каменщиков) Новруз и Джахид – от безденежья взялись отремонтировать забор одного преуспевающего бизнесмена Бабахана. Хозяин «посулил им солидную плату и добротное питание», но обещаний своих не выполнил. Читая этот рассказ, так и вспоминаются бессмертные строки басни Крылова: «У сильного всегда бессильный виноват...». По всей видимости, крыловский афоризм сохраняет свою силу и сегодня. Герои выполнили свою работу на совесть. Как пишет автор, «Новруз и Джахид под лучами палящего солнца месили цемент, мешали раствор, словно какие-то каторжане. И всё меньше простые и честные люди верили в то, что их досыта накормят и отдадут кровные обещанные деньги» [4,12]. Однако Бабахан, который даже не появлялся на стройке на протяжении нескольких суток, лишь однажды приехав, не только раскритиковал их работу, но и грубо оскорбив, прогнал.

С горечью за боль рядовых тружеников Ф.Мустафа указывает: «Язык не поворачивается описать массу сказанных в адрес Новруза и Джахида потока оскорбительных слов». Самыми мягкими из них были, пожалуй, такими – «Разве это называется работой? Всю ограду испортили. Погодите же, разрублю вас, словно тушу баранью и брошу на съедение серым псам» [4,12]. Из теории современного литературоведения хорошо известно, что героями произведений могут быть иногда не только реальные персонажи, но и собирательные образы, мифологемы или же объекты нематериального мира. По нашему мнению, рассказ Ф.Мустафы – тому лучшее подтверждение. В нём, помимо разведённых по обе стороны положительных и отрицательных героев, в качестве сквозной сюжетной линии выступает тема скупости. Она становится своего рода архетипом. Непомерная жадность, хамство владельца дачи не знает границ. Воистину ещё великий Данте считал скупость одним из тяжелых человеческих пороков. В конце концов, обман, скупость, жестокость и несправедливость обращения с бедными людьми – это только черты характера одного отрицательного персонажа. Новруз, как показал писатель, имея «волшебные мастерские руки», одновременно был талантливым школьным учителем. Несчастный случай вынужденно оторвал его от любимой работы. А, вернувшись, он узнал, что на его место уже взяли другого преподавателя. На все прошения и письма, несмотря на явную незаконность увольнения, не было положительного ответа, и Новрузу в преподавательской работе было отказано. Как видим, на малом информативном пространстве Ф.Мустафа смог поставить несколько живых и достаточно острых проблем одновременно.

В том же номере названной газеты опубликован рассказ Дж.Кулизаде «Когда закончилось детство». Герои рассказа совершенно другие по характеру, складу ума и профессии люди. Здесь нет рабочих, не звучат и социальные мотивы. Надо полагать, что Дж. Кулизаде и не ставил перед собой задачи очернить какого-либо героя или, напротив, отлакировать реальную действительность. Вместо этого автора целиком и полностью занимает жизнь подростков. В художественном мире азербайджанского писателя своё развитие получает широко известная формула: «Любви все возрасты покорны». Фабула рассказа ассоциативно напоминает нам «Первую любовь Балададаша» Эльчина, серию зарисовок Натига Расул-заде из цикла «Год любви». Из русской литературы вспоминаются фрагменты заключительной части трилогии А.Рыбакова «Последнее лето детства». Только герои не из советского времени, а наши современники, юноши и девушки. И рассказ Дж.Кулизаде имеет специфические особенности.

Прежде всего, вдумаясь в название: под ним ясно подразумевается, во-первых, нечто уходящее, во-вторых, пора взросления. Недаром современные учёные Л.Г.Бабенко и Ю.В.Казарин в одной из своих работ пишут: «Заглавие в талантливом произведении (а в рассказах, где время и пространство предельно сжаты – в особенности) имеет огромное значение. Оно, как правило, выносится автором в сильную текстовую позицию. Это делается с целью концентрации на нём основного читательского внимания, нацеленной ориентации на восприятие им соответствующего содержания. А оно, в свою очередь, выдержано писателем в определённых тональностях» [1, 131].

Рассказ повествует о любви подростка - 14-летней Лейлы, без памяти влюбившейся в 20-летнего юношу. Для неё рождающееся великое чувство – первые восторги будущей большой любви. Однако молодой человек (Джавид) воспринимает девочку только как ребёнка. Вместе с тем он боится не столько уголовной ответственности, сколько «дворовой огласки». Писатель показывает себя хорошим психологом: красной нитью через рассказ проходит мысль о том, «как будут все ребята дворовые над ним насмехаться, если узнают про дружескую связь с той смешной и даже «полу-чокнутой» девчонкой». Страх за собственную репутацию (хотя, подчеркнём, что Джавид вовсе не показан отрицательным персонажем) достигает большой эмоциональной силы. И герой в ужасе себе признаётся: «Если только узнают дворовые пацаны, ничего другого мне не останется, как лишь под землю провалиться» [2, 14]. Когда герой художественного произведения предпринимает те или иные конкретные шаги для укрепления своих взаимоотношений, то, как правило, руководствуется не только законом, но кроме того также своими внутренними нравственными убеждениями и в дополнение при необходимости иногда опирается на интуицию.

Герой настоящего рассказа – Джавид, «выстраивая сценарий собственной жизни» и при этом откровенно иронизируя над подростком, не учёл того обстоятельства, что первые впечатления могут быть и обманчивыми. Джавид отслужил в армии и понял, что ему не найти лучшей спутницы жизни, чем Лейла, над которой он посмеивался. Он даже оставил бывшую девушку Наилу. А Лейла, многократно униженная молодым человеком, пришла к совсем не детской мудрости: обида – удел слабых духом; прощение – это привилегия сильных людей.

Следующий рассказ «Голубоглазый кларнетист» по ряду специфических признаков, скорее всего, легенда, оригинальная обработка мифолого-сказочного материала, обращение в недалёкое прошлое, но острием своим направленное в сегодняшний день. Если излагаемое внешне далеко от реальной действительности, то следует говорить об особом типе мышления героев. Видоизменена традиционная структура персонажа; поступки героев заменены мифологическими образами или карикатурами. В данном случае превалирует первое. А авторские выводы имеют не только национальное, но общечеловеческое значение.

Итак, речь идёт о «Притче от Айдан». С первых же строк рассказа-притчи автор вводит в повествование сказочный образ эльфа. Микроскопическое существо живёт в кларнете – главном инструменте музыканта. Оно поселилось и приспособилось к домашней

жизни по причине безграничной доброты хозяина. По материалам сказок и легенд народов мира, эльфы или домовые поселяются и приживаются только в благоприятной обстановке.

Сказочному персонажу отведена специфическая роль: он облагораживает чувства домашних и вселяет в них уверенность в случае жизненных невзгод. А несчастье всё же свалилось на музыканта. В маленький провинциальный городок приехало варьете, и симфоническому оркестру в буквальном смысле пришёл конец. Оказывается, танцы, лёгкая музыка и примитивные либретто важнее серьёзной и сложной музыки. С ужасом думает главный герой: «Весь наш город: от мала – до велика – как будто обезумел. С приездом варьете он неожиданно превращается в плоть ненасытную, упиваясь пустотой бездонной. И тогда гибнет бесценная музыка величайших творцов, выкорчёвывается с корнем всё лучшее, выбрасывается на свалку, словно какая-то поганка или сорняки» [6, 16].

Внутренний монолог кларнетиста наполняет рассказ щемящей тоской по лучшим временам, когда непредвзятый слушатель понимал и ценил хорошую классическую музыку. Такие философские размышления, по нашему мнению, хотя и облачённые в сказочно-мифологическую форму, уже выходят за пределы сугубо национального. Но это только первая ступень в развитии музыкальной линии рассказа. Эльф, в отличие от злобных существ мифологического порядка, отводит от хозяина-музыканта (а с ним и всего оркестра) беды. Был устроен прощальный симфонический концерт, на котором волшебная чарующая музыка «голубоглазого кларнетиста» (стойкий символический образ – примечание наше) победила варьете. В борьбе двух видов искусств – высокого и сниженного по контексту рассказа, побеждает мастерство центрального героя. Варьете распущено, а прежний оркестр остался в городе.

Необычные коллизии, проблемы социального характера, тема детства с её потерями и обретениями, недоговорённость, открытый финал – таковы, на наш взгляд, специфические черты проанализированных рассказов отечественных писателей, что в целом и общем позволяет нам говорить о разноликом мире современной азербайджанской прозы.

Литература

1. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Учебник. Практикум. М.: Флинта-Наука, 2006, 496 с.
2. Кулизаде Дж. Когда закончилось детство // Мир литературы, 30 ноября, 2020 года, № 4, с. 14/
3. Минералов Ю.И. История русской литературы. 90-е годы. М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2004, 224 с.
4. Мустафа Фируз. Ограда. Рассказ // Мир литературы, 30 ноября, 2020 года, № 4, с. 12.
5. Наджи Флора. Русская литература сегодня. Баку: Мутарджим, 2015, 119 с.
6. Притчи от Айдан // Мир литературы, 30 ноября, 2020 года, № 4, с. 16.

Summary

The article is devoted to the disclosure of social problems, the theme of childhood with its losses and gains. The analysis of F. Mustafa's story "Fence" is carried out. The physical suffering and mental pain of ordinary Baku workers are also described in this article. The main storyline here is the theme of stinginess.

The heroes of the story "When childhood ended" by D. Kulizade are completely different people based on their character, mindset and profession. The author considers the theme of teenagers' love and their everyday real life.

The story "The Blue-Eyed Clarinet Player" shows a legend, an original processing of mythological and fairy-tale material. The traditional structure of the Character has been modified; the actions of the heroes are replaced by mythological images or caricatures.

Джафарова Гюльбениз Джахангир гызы
Бакинский славянский университет, доктор философии по
филологии, доцент

ОТРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТА «НРАВСТВЕННОСТЬ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И РУССКИХ ПАРЕМИЯХ

Ключевые слова: концепт, нравственность, пословицы, положительные характеристики, добро и дружба

Key words: concept, morality, proverbs, positive characteristic, blessing and friendship

Концепт «Нравственность» относится к телеономным концептам, то есть к универсальным концептам, которые выражают высшие духовные ценности, нравственный идеал, стремление человека к этому нравственному идеалу создает моральную оправданность его жизни, идеал, ради которого стоит жить.

Концепт «нравственность» или «мораль» обычно связывается в общественном сознании с моральными принципами, носящим описательно-оценочный характер. «Эти принципы содержат описание сферы моральной жизни и предписывают определенные нормы поведения, требуют реализации известных ценностей и идеалов» [7, 223].

Очень часто моральные принципы восходят к религиозным заповедям: например, «не убий», «не лги», «не кради».

Слово “*əxlaq*” имеет следующий синонимический ряд: *etika, tənəviyyat, tərbiyyə* [2, 118-119]. Слово «нравственность» имеет схожий синонимический ряд: «1) *мораль, моральный кодекс*, 2) *этика, этические нормы*, 3) *наставление*» [4, 184]. Как видим, различие состоит во вхождении в синонимический ряд русского языка слова «наставление». В азербайджанском языке этому слову соответствуют слова: 1. *öyrətmə, öyüd vermə, nəsihət vermə*; 2. *öyüd, nəsihət*. Все они в какой-то степени входят и в определение слова «*tərbiyyə*». Итак, в плане выражения концепта «нравственность» синонимическими словами азербайджанский и русский языки схожи.

Рассматриваемый концепт выражается и пословицами с положительной и отрицательной оценкой. Концепт «нравственность» можно рассмотреть на основе таких семантических микрополей, как: *добро, дружба, истина/правда, трудолюбие, любовь, зло, обман, предательство, ложь, безделье, трусость*. Из них *дружба, человеческие отношения и любовь* имеют положительную оценку; *ложь, обман, воровство*, а также такие отрицательные моральные качества, как *безделье, хвастовство, тщеславие и трусость* обладают негативной оценкой. Проанализируем микрополе *добро и дружба* на основе паремий.

Добро: *Xeyir de, xeyir taparsan* [3, 298]. //1. *Говоря зло, на добро не надейся* [10, 85]; 2. *Делай добро, будешь сам без беды* [10, 59].

Xeyir-dua ilə yarpız ye, xeyir-duasız buğda çörəyi yemə [3, 298]. // *Благословенный баран лучше неблагословенного быка* [5, 544].

Xeyir ilə şəər qardaşdır [3, 299]. //1. *Горе и радость ходят вместе* [9, 44]; 2. *Счастья с несчастием в одних санях ездят (двор об двор живут)* [8, 19].

Xeyirsöyləməzə dedilər – “Xeyir söylə, gedim gəlīm sənə don tikdirərəm. Dedi – “Əvvəl tikdir, bəlkə getdin, gəlmədin” [3, 299]. // *От лухого не добьешься (не услышишь) доброго слова* [9, 101].

Встречаются азербайджанские примеры, в которых сравниваются добро и зло, а в соответствующих русских поговорках сравниваются просто периоды суток, то есть такие примеры не совсем соответствуют друг другу:

Gecənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır [3, 259] – *Hürü:- Xahiş edirəm gedin, qoyun gecəni yataq. Sübh açılar, danışırıq. Axı, atalar da deyib: “Gecənin xeyrindən gündüzün şəri*

yaхşıdır". (Mіrzə İbrahimov. Pərvanə. Birinci kitab - birinci hissə, yeddinci fəsil, səh. 169). //1. *Утро вечера мудренее – трава соломы зеленее* [5, 182]; 2. *Утро мудро* [11, 314].

В следующем примере также сталкиваемся с несоответствием (хотя в словаре они приводятся как эквиваленты). В азербайджанском примере указывается, что является запретом (*haram*), а в русской поговорке и речи нет об этом:

Mal yiyəsinə oxşamasa haramdır [3, 413] A kişi, mən imanım, döyməkdən deyil. *Mal yiyəsinə oxşamasa haramdır*. Ot kökünün üstündə bitər. Atası gedən yolu oğul da gedəcək. Ata qumarbaz oldu, oğul da qumarbaz olar. (Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev. Dağılan tifaq.)//1. *Кто от кого, тот и в того* [8, 86]. 2. *Родила молодца, такого же, как отца* [8, 86]. *Уродил Ефим Мотыку на одну колодку* [8, 86].

Дружба, человеческие отношения: в азербайджанском паремиологическом словаре зафиксировано свыше 30 единиц, а соответствующих им русских аналогичных единиц в два раза больше. Значит, дружба для азербайджанского и русского менталитетов - великая ценность в любой человеческой жизни.

Dost dostun eybini üzünə deyər [3, 198]. 1. *Не тот друг, кто медом мажет, а тот, кто правду в глаза скажет* [10, 64]. 2. *Не люби друга потаковицу, люби встречника* [5, 776].

Dost-düşmən qara gündə bəlli olar//*Dost dar gündə tanınar* [3, 198]. *Черный день придет – приятели откинутся* [5, 777].

Dost gəlişi bayram olar [3, 198]. 1. *Не приесться хороший кусок, не прискучит хороший дружок* [10, 64].

Dost ilə ye, iç, alış-veriş eləmə [3, 199]. *Дружба дружбой, а табачок – врозь* [10, 65]. *Дружба - дело святое, а торги – дело другое* [Таирбеков Б.Г., Гу, 272].

Dost məni ansın bir çürük qoz ilə [3, 199]. 1. *Не дорог подарок, дорога любовь* [5, 774]. 2. *Не дорога гостьба, дорога дружба* [5, 774]. *Был я у друга, пил я воду слаще меду* [5, 774].

Dost məni yad eyləsin bir gülöyşə nar ilə [3, 199]. 1. *Пиво не диво, и мед не хвала, а всему голова, что дружба дорога* [5, 774].

Dost min isə azdır, düşmən bir isə - çoxdur [3, 199]. 1. *Один враг делает больше зла, чем сто друзей – добра* [10, 40].

Dost min olar, candan yanan – bir [3, 199]. *И много друзей, да нет дружка* [10, 64]. *Дружба не служба, а кому дружить – на того служить* [5, 777].

Dost yolunda boran olar, qar olar [3, 199]. *Дружбу водить, так себя не щадить* [10, 65]. *Для милого друга не искать досуга* [9, 217].

Dost yolunda əzabkeşin el içində üzü ağ olar [3, 199]. 1. *Больше той любви не бывает, как друг за друга умирает* [5, 775].

Dosta borca pul vermə - hər ikisi əldən gedər [3, 199]. 1. *Друга не теряй – займы не давай* [9, 50]. 2. *Не дашь займы – потеряешь друга, а дашь – потеряешь и деньги и друга* [10, 61].

Dosta dost, düşmənlə düşmən kimi bax [3, 199]. *Врагу не кланяйся, для друга жизни не жалей* [10, 64].

Dostam sənənlə, pulun qurtaranacan! [3, 200]. 1. *Скатерть со стола и дружба сплыла* [5, 777]. 2. *Много друзей, коли денежки есть* [5, 777]. 3. *Хлеба нет – друзей и не бывало* [5, 777].

Dostdan da sirrini saxla // *Sirrini vermə dostuna, dostunda bir dostu var* [3, 200]. 1. *Один - тайна, два - полтайны, три – нет тайны* [9, 100].

Dostdan özünü qoru, düşmənlə hesablaşmağa nə var? // *Allah, məni dostlardan saxla, düşmənlərimlə özüm bacararam...* [3, 200]. 1. *Избави меня, боже, от плохих друзей, а от врагов я сам избавлюсь* [11, 119].

Dostla su iç, düşmənlə bal yeməyə oturma [3, 200]. 1. *С другом и воду выпьешь лучшие меду* [10, 65]. 2. *У друга пить воду лучшие неприятельского меду* [5, 774].

Dostluq düzlükdədir [3, 200]. 1. *Дружба правдой крепка* [12, 118].

Dostluq həmişə qalib gəlir [3, 200]. *Птицы сильны крыльями, а люди – дружбой* [10, 65]. *Друг за друга держаться – ничего не бояться* [11, 85].

Dostluqla tutur, düşmənləklə yuxır [3, 200]. 1. Называется другом, а обирает кругом [5, 774].

Dostsuz insan – qanadsız quş [3, 200]. 1. Человека без друзей, что дерево без корней [10, 65].

Dostun yoxsa – axtar, tapdın – qoru [3, 201]. 1. Нет друга, так ищи: а нашел, так береги [5, 775]. 2. Друга ищи, а найдеши – береги [11, 85].

Dostunu mənə göstər, sən kim olduğunu deyim [3, 201]. 1. Скажи кто твой друг, и я скажу, кто ты [11, 68].

Dostunun dostu sən də dostundur [3, 201]. Друг моего друга – мой друг (афоризм).

Для русского сознания определяющей является мысль о том, что дружба тесно связана с образом жизни людей. Об этом свидетельствует русская пословица: *Какову дружбу заведешь, такову и жизнь поведешь* [6, 172-173]. Интересно переплетение понимания дружбы с правдой, злом, доверием.

Таким образом, анализ словарных дефиниций, синонимического ряда и пословиц показывает, что азербайджанский и русский концепт «нравственность», во-первых, репрезентирован тремя семемами, на базе которых описывается данный концепт: *etika, tənəviyyat, tərbiyyə*; в русском варианте «1) мораль, моральный кодекс, 2) этика, этические нормы, 3) наставление». Во-вторых, концепт «нравственность» отражает общие и основные моральные принципы азербайджанского и русского народов - а) с положительной оценкой, связанные с человеческими отношениями: дружбой, любовью; а также с качествами: *истина, трудолюбие*; б) с негативной оценкой, связанные с ложью, обманом, воровством, а также такие отрицательные моральные качества, как безделье, хвастовство, тщеславие, трусость.

Итак, концепт «нравственность», вербализуемый при помощи пословиц и поговорок в азербайджанском и русском языках, представляет особую значимость нравственно-этического комплекса в концептосфере азербайджанской и русской лингвокультур.

Литература

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1 c. – 2006. – 744 s.
2. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
3. Həmidov İ.N. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti. Bakı: OKA Ofset, 2004, - 586 s.
4. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка: практический справочник: ок. 11000 синоним. рядов / З.Е.Александрова. - 6-е изд., перераб. и доп. - М.: Рус. яз., 1989. - 495 с.
5. Даль В.И. Пословицы русского народа. - М.: Художественная литература, 1957, - 991 с.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И.Даль. - М.: Русский язык, 1989. - Т. БУ.
7. Ивин А.А. Аксиология: научное издание / А.А. Ивин. - М.: Высш. шк., 2006. - 390 с.
8. Книга пословиц. Выборка из пословичной энциклопедии. Изд. Красная газета. Ленинград, 132 с.
9. Народные пословицы и поговорки. Составитель А.И. Соболев. М., Московский рабочий, 1961, 326 с.
10. Русские народные пословицы и поговорки. Составители - А.М.Жигулёв. - М.: Московский рабочий, 1965, - 360 с.
11. Русские пословицы и поговорки. Составители - В.П.Аникин, Б.П.Кирдан, Ф.М.Селиванов (под ред. В.П.Аникина). - М.: Художественная литература, 1988, 480с.

Summary

The object of the study is the concept of "Morality", the subject is proverbs and sayings that reflect this concept. The concept of "Morality" refers to teleonomic concepts, that is, to universal

concepts that express the highest spiritual values, a moral ideal, a person's desire for this moral ideal creates the moral justification of his life, an ideal worth living for.

Ибрагимова Натига Ага Шариф гызы
Бакинский славянский университет, ст. преподаватель

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ

Ключевые слова: цель, индивидуально, чтение, развитие, значение.

Key words: purpose, private, study, development, meaning.

Продвижение нашего общества вперед по пути демократии, независимости и суверенитета, обретение им все более весомого международного авторитета среди государств мира, усиливающийся международно-правовой характер сотрудничества с нашей республикой настоятельно выдвигают на первый план важнейшую задачу формирования человека, обладающего нравственно-интеллектуальным потенциалом, активного вовлечения и основополагающей практической деятельности, направленной на дальнейший общественно-политический, социально-экономический и интеллектуально-духовный прогресс нашего общества.

Воспитание у молодого поколения принципов морали приобретает в наше время – время новых производственных, межличностных отношений, рыночной системы хозяйствования, все большую актуальность и значение. Мы не должны упускать из виду очень тонкий, на первый взгляд, само собой разумеющийся фактор, как усиление целенаправленных воспитательно-формирующих усилий на развитие и личностное совершенствование молодых людей, т.к. в эпоху бурного прогресса принципов рыночной экономики, наряду с большими социальными и экономическими преобразованиями идет активный процесс формирования человеческих качеств.

Активная реализация государственной политики в области образования и дальнейшее их качественное претворение в реальную практическую жизнь накладывает на высшие учебные заведения республики большую ответственность. Именно в стенах высшего учебного заведения молодые люди получают необходимый запас реальных глубоких знаний, пополняют свой интеллектуальный потенциал, формируются как активная социально-преобразующая сила, обретают новый и почетный для себя статус студента.

Именно студенчеству республики, в недалеком будущем придется решать важнейшие и основополагающие задачи, стоящие перед нашим государством в различных областях реальной жизни.

Развитие речи на русском языке имеет большое значение для межнационального отношения между людьми постсоветского пространства. Умение владеть русским языком помогает учащимся и студентами приобщаться к русской литературе, культуре, истории, географии и различной сферы жизни. Изучение русского языка и интерес к нему стал важным значением образования. Еще в 1972 году будучи руководителем нашей республики Общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев создал Азербайджанский педагогический институт русского языка и литературы им.М.Ф.Ахундова. Институт был создан на базе тогдашнего Азербайджанского педагогического института языков им.М.Ф.Ахундова. Обычный факультет вырос до статуса института. В 2000 году опять же по инициативе Г.А.Алиева АПИЯ им.М.Ф.Ахундова был переименован в БСУ (Бакинский славянский университет) и изменилось его направление. Здесь были созданы факультеты славянских языков и различные другие факультеты.

За годы существования университета здесь очень много молодых людей получили путевки в жизнь приобретая различные специальности. Основным факультетом был педагогический, который готовил специалистов по русскому языку.

Воспитание патриотизма и интернационализма у подрастающего поколения – одна из важнейших задач современности, тесно связанная с изучением русского языка. Особенно актуальна она в условиях национальной республики.

Русскому языку как учебному предмету в учебных заведениях с азербайджанским языком обучения принадлежит большая роль в интернациональном воспитании учащихся. Именно русский язык сближает и объединяет людей различных наций и народностей, развивает и укрепляет дружбу народов. «Русский язык – язык дружбы и братства – органично вошел в жизнь миллионов ... всех национальностей, приобщил их к богатствам мировой цивилизации, стал фактором исключительного социально-политического и культурного значения» [Алиев Г.А. Об основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы. «Правда», 13 апреля 1984 г.]

На занятиях по изучению русского языка целесообразно использовать тексты, связанные с историей, географией, литературой, искусством и т.д. Азербайджанской Республики. В учебник для III курса факультета иностранных языков (специальность: учитель русского языка) включены интересные тексты, связанные по этой тематике [1, 128]. Одна из тем называется «День солидарности азербайджанцев мира». Ниже мы представляем план проведения занятия по этой теме.

Тема: День солидарности азербайджанцев мира.

Цели:

студент:

- приобретает умение пересказывать основное содержание текста;
- обогащает знания об Азербайджане;
- приобретает умение правильно употреблять глаголы в сложных предложениях;
- обогащает словарный запас, развивает речь.

Интеграция: Родной язык, литература, история Азербайджана, иностранный язык (второй), информатика.

Тип урока: индуктивный.

Форма урока: коллективная, групповая.

Методы: диаграмма Венна.

Ресурсы: учебник, проектор, слайды, аудиозапись гимна Азербайджанской Республики.

Этапы урока:

Мотивация: Студенты слушают гимн, смотрят кадры об истории и достижениях Азербайджанской республики. Преподаватель показывает им карту Азербайджанской республики.

Исследовательский вопрос: 1.Какая эта страна? 2.Какие природные богатства имеет Азербайджан? 3.Кому обязан азербайджанский народ за мирную жизнь в стране?

Проведение исследования: Студенты делятся на группы. Они обсуждают поставленный вопрос. Представители групп дают подготовленный группой ответ. Студенты коллективно оценивают и дополняют ответы. Преподаватель проводит словарную работу. Далее проводится работа над текстом.

- Прослушайте (прочитайте) текст. Найдите бессоюзные сложные предложения.

День солидарности азербайджанцев мира

У каждого азербайджанца есть родной священный очаг под названием Азербайджан. Азербайджанцы всего мира представляют один народ, одну нацию, одну Родину.

После создания Азербайджанской Республики остро встал важный вопрос: надо было укрепить национальное единство и солидарность азербайджанцев мира. С 1991 (тысяча девятьсот девяносто первого) года, по инициативе Гейдара Алиева, 31 (тридцать первое) декабря отмечается как праздник: он называется День солидарности азербайджанцев мира.

Народ, любая нация, сильны тогда, если они демонстрируют единство и солидарность. Независимо от того, где проживают азербайджанцы мира, их священная задача – любить свою Родину.

Давайте же ещё теснее объединимся вокруг идеи независимой азербайджанской государственности, идеи азербайджанства!

Выполнение методических задач студентами. В учебнике представлены упражнения-задания, которые выполняются студентами.

Задание 1. Восстановите предложения по содержанию текста.

1. У каждого азербайджанца... 2. ... один народ ... 3. ... азербайджанцев мира. 4. С 1991... 5. ...они демонстрируют... 6. ... свою Родину. 7. Давайте же...

Задание 2. Ответьте на вопросы по тексту.

1. Что есть у каждого азербайджанца? 2. Что представляют собой азербайджанцы всего мира. 3. Какой вопрос встал после создания Азербайджанской Республики? 4. Что отмечается 31 декабря? 5. С какого года отмечается этот день? 6. По чьей инициативе отмечается этот праздник? 7. Когда сильны любой народ, любая нация? 8. Что является священной задачей азербайджанцев? 8. Вокруг какой идеи нам надо объединиться?

Задание 3. Разделите текст «День солидарности азербайджанцев мира» на смысловые части. Озаглавьте их и составьте план.

Задание 4. Расскажите текст «День солидарности азербайджанцев мира» по составленному плану.

Задание 5. Прочитайте русские пословицы. Найдите, если возможно, их эквиваленты на азербайджанском языке.

Всякая птица своё место любит. Дома и стены помогают. Каждому свой край сладок. Любовь к Родине сильнее смерти.

Знаете ли вы, что...

9 (девятого) ноября 1918 (тысяча девятьсот восемнадцатого) года было принято решение о государственном трёхцветном знамени: голубой, красный и зелёный. Голубой цвет символизирует тюркизм, красный – современность и демократию, зелёный – исламскую цивилизацию.

Задание 6. Прочитайте текст и запомните.

Государственный флаг утверждён Законом Азербайджанской Республики №17/XII от 5 февраля 1991 года.

Государственный герб утверждён Законом Азербайджанской Республики № 460 от 19 января 1993 года.

Государственный гимн утверждён Законом Азербайджанской Республики № 142 от 27 мая 1992 года.

15. Спойте Гимн Азербайджана.

Гимн исполняется на русском языке в переводе С.Мамедзаде.

Проводится игра «Ответьте правильно».

Студенты в группах составляют вопросы к тексту, включая в них вопросы, на которые в тексте нет ответов. Затем задают эти вопросы членам других групп. Ответы студентов оценивает жюри из трех человек. Составленные вопросы оцениваются в два балла, правильные ответы – в один балл. Выигрывает группа, члены которой составили больше всего ответов и правильно ответили на заданные им вопросы.

Творческое применение: учащиеся составляют предложения с данными из слайдов словами. Делают вывод о том, как глаголы меняются в зависимости от личных местоимений.

Рефлексия: учащиеся отвечают на вопросы: 1) Что нового вы узнали на уроке? 2) Испытывали ли вы затруднения при усвоении нового материала? 3) Что еще вы хотели бы узнать?

Оценивание: формативное.

Домашнее задание:

1. Подготовьте рассказ о том, каким вы видите будущее Азербайджана?

2. Подготовить упражнения, при выполнении которых формируются, развиваются и закрепляются умения и навыки составления сложных предложений.

Литература

1. Алиев Г.А. Об основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы. «Правда», 13 апреля 1984 г.
2. Ахундова М.Б., Касумова К.И. Учим русский. Пособие по русскому языку. – Баку: Мутарджим, 2017,- 136 с.
3. Гришин Э.А. Автореферат докторской диссертации «теория и практика профессионально-этической подготовки учителя в системе высшего педагогического образования. М., 1981.
4. Шаталова О.А. Построение модели подготовки педагогических кадров в области духовно-нравственного воспитания // Проблемы и перспективы развития образования: материалы международной заочной научной конференции. Пермь, Меркурий, апрель, 2011.

Summary

At the present stage, the study of the Russian language in the Azerbaijani audience is very relevant. The Russian language is a means of communication between people of different nationalities. To this end, Azerbaijan's educational institutions pay great attention to this problem. The assimilation of new words of the Russian language, the construction of sentences in Russian is not easy for students of non-Russian nationality. Therefore, teachers try to use in the classroom such materials that may interest students. It is interesting to use materials and texts in the Russian language classes that are related to the sights, history, geography, art, and literature of Azerbaijan.

Сафарова Джамиля Аббасгули гызы

**Бакинский славянский университет, доктор философии по филологии,
ст. преподаватель**

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСИКА И СПОСОБЫ ЕЕ ВВЕДЕНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, художественный текст, этнокультурная информация, способ введения, перифраза, калькирование, реноминация.

Key words: non-equivalent vocabulary, literary text, ethno-cultural information, method of introduction, paraphrase, tracing, renomination.

Овладение опытом межкультурной коммуникации невозможно без знания и умения использования реалий чужой действительности, их правильной интерпретации или перевода. Важная роль в этом процессе отводится безэквивалентной лексике (БЛ) – понятию, которое по-разному трактуется современными лингвистами (4, 158-161). Так, БЛ определяется как «слова, являющиеся непереводаемыми» (1, 67), «отсутствующие в определенном языке и содержащие закрепленный комплекс этнокультурной информации, чужой для объективной реальности воспринимающего языка» (5, 76). Некоторые исследователи причисляют БЛ к экзотизмам – «иноязычным наименованиям вещей и понятий, свойственных природе, жизни и культуре тех стран и народов, у которых эти названия возникли» (2, 760), «обозначающим реалии, которые характерны жизненному укладу другой страны», а также называют ее «неассимилированными единицами» (3, 27-34). Таким образом, БЛ – это

явление, которое проецируется языком-донором в функции локализации описания, на язык-реципиент. Коммуникативно-прагматический потенциал БЛ раскрывается в художественном тексте, моделирующем инонациональную языковую среду, помогает представить природу, культуру другого народа.

БЛ «приближает» читателя к языку той страны, жизнь которой описывает автор. Для адекватного понимания подобного текста необходима правильная интерпретация смысла БЛ.

Целью статьи является выявление основных способов введения БЛ в художественный текст (на примере произведений Э.Сафарли) (6; 7), которые маркируют азербайджанскую и турецкую действительность.

Способами введения БЛ в художественный текст являются: транслитерация/транскрибирование, перифраза, субституция, контекстуальное толкование и др. Рассмотрим наиболее актуальные способы введения БЛ, наиболее характерные для произведений Э.Сафарли.

Транслитерация – это точная передача слова, написанного с помощью одного алфавита, средствами другого алфавита. Э.Сафарли пользуется этим способом при передаче собственных имен, например, река Гурджана, мужские имена Агабала, Мехмет-бей, Чингиз, Гусейн, женские имена Арифа, Джавахир (6), Гюльбен, Айше (7).

Транскрибирование – это точная передача звучания слова, приближенного к языку-источнику, средствами принимающего языка. Например: Пялянг (кличка собаки), Кадыкёя (турецкая пристань), Мюхюрдар (улица в Стамбуле) (6); Пярзад, Нюргюн (женские имена), мечеть Ортакей, гора Чамлыджа, городок Эскихисар, Гюльпен (кличка кошки) (7). Здесь акцент делается на чужом звуковом облике слова; смысл лексической единицы при этом не раскрывается.

Одним из распространенных способов введения БЛ в художественный текст является использование дескриптивной перифразы. Суть этого приема заключается в том, что с помощью описательных выражений передается семантика транскрибированного слова с сохранением национально-культурных коннотаций. Дескриптивная перифраза может даваться в сносках: ярпыз – водяная мята (азерб.), бадамбура – выпечка с начинкой из молотого миндаля; гезлеме – лепешки из тонко раскатанного теста с начинкой из мяса, зелени, сыра или картофеля (тур.) (6) или включаться в текст: «Садовник по имени – Умут. В переводе с турецкого – «надежда»; «Ее (собаку - С.Д.) звали Далха. Ее кличка переводилась как «волна»; «Растит дочь, которую назвал в честь моря – Дениз» (6); «Ее звали Лале. В переводе с турецкого «тюльпан»; «Ее зовут Ширин, в переводе с турецкого значит «сладкая»; «Джандан Эрчетин, 44 года. Имя переводится как «Из души» (7).

Описание реалии является одним из эффективных способов разъяснения БЛ, т.к. в слове сохраняется сема «необычности», а семантика содержит национально-культурную информацию. Во многих случаях семантизация БЛ происходит путем введения гиперонима (родового понятия), которое может быть расширено с помощью конкретизирующих деталей: «Старики пьют чай с колотым сахаром «келлегенд»; «Называет меня Гилаваром в честь ветра – теплого, переменчивого, дующего с моря» (6); «Ем батлыджан эзмеси – холодный турецкий салат из баклажанов, приготовленных на углях»; «Готовлю салджалы кёфте. Маленькие пирожки с рубленой телятиной поджариваются на масле, после чего тушатся в томатном соусе»; «...приступаем к готовке холодных закусок. Одна из них – хявтя-бяджяр из баклажанов»; «...с Босфора на Стамбул несется пойраз – сильный северо-восточный ветер»; «С ним я другой. Совсем не такой, как с лодозом – теплым южным ветром»; «Когда в Стамбул приходит мельтем – сухой летний ветер...» (7).

Совмещение в одном контексте «чужой» лексической единицы и ее родо-видового соответствия из принимающего языка облегчает восприятие текста.

В текст может быть введена общая информация о реалиях, и тогда семантизация сводится к обобщенному контекстуальному толкованию. Например, с помощью слов, связанных с мучными изделиями (начинка, мука, тесто, выпечка), семантизируются такие единицы, как кутаб, кята, шор-гогал: «На кухне бабушка смазывала маслом горячие кутабыс

тыквенной начинкой»; «Переходим к начинке кяты. Охлажденное масло Роза взбивает с сахаром и ванилью, всыпает муку. Из подошедшего теста... формирует шесть шариков, раскатывает их в кружочки, смазывает растопленным маслом, кладет в центр каждого горку начинки» (6); «С наступлением весны частенько заезжал к ней на шор-гогалы. Готовили эту праздничную, круглую выпечку под открытым небом» (7). Использование этого приема толкования БЛ способствует пониманию ее значения иноязычными читателями.

В следующих контекстах дана общая характеристика реалий через семантизаторы десерт и мучное: «Она нарезает инжир для десерта ашурэ», «Любит мучное – донер, лахмаджун, пиде»; «Завтра на обед приготовлю дюшбару. От мучного поправишься...» (7).

При передаче БЛ может использоваться калькирование, когда в тексте воссоздается структурная модель иноязычного слова средствами принимающего (в данном случае, русского) языка. Например: «Взрослые натягивали полотно под тутовником, а мы, детвора, взобравшись на дерево, стряхивали с веток сладкие ягоды. Полотну мы придумали имя – Агбулут, «белое облако» (6); «Предлагает называть ее «Кар кызы». Снегурочкой» (7).

Способ введения БЛ должен основываться не только на лингвистических особенностях языка-оригинала, но и на культурных коннотациях, известных в принимающем языке. В некоторых случаях БЛ дается без толкования и пояснения в силу того, что они обозначают восточные реалии и понятия, которые Э.Сафарли считает достаточно освоенными: «... мужчины громко спорили, резались в нарды, слушали мугам»; «Это аят из суры «Раскрытие» (6); «Он кормит их остывшим мясом донера»; «Айше отказывается от золотистой пахлавы»; «...существует стереотип, что турчанки до сих пор облачаются в чаршабы» (7).

Таким образом, БЛ передает этнокультурную информацию и требует определенных способов введения в художественный текст, чтобы создать условия для адекватного его восприятия. Подобная лексика рассматривается как носитель этнокультурной информации и своеобразный феномен иноязычных художественных текстов. В художественных произведениях Э.Сафарли представлена БЛ, во многих случаях неизвестная иноязычному читателю, и автор использует разные способы ее представления.

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы // М.: «Индрик», 2005.
2. Емельянова О.Н. Экзотизмы//Культура русской речи: энциклопедический словарь-справочник. М.: Флинта; Наука, 2003.
3. Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий//Вопросы языкознания, 2002, №6. С.27-34.
4. Легенкина В.И. Проблема определения понятия «безэквивалентная лексика»//Международный научно-исследовательский журнал. Выпуск: № 9 (111) Часть 3. Сентябрь. Екатеринбург, 2021. с.158-161.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и прием изучения). М.: URSS, Книжный дом «Либроком», 2009.
6. Сафарли Э. Расскажи мне о море. М.: АСТ, 2016. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.litres.ru/elchin-safarli/rasskazhi-mne-o-more/chitat-onlayn/>
7. Сафарли Э. Сладкая соль Босфора. М.: АСТ, 2010. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.litres.ru/elchin-safarli/sladkaya-sol-bosfora-170001/chitat-onlayn/>

Summary

The article introduces different points of view on non-equivalent vocabulary, with the help of which foreign cultural content is presented in a literary text. A classification of ways to introduce

such vocabulary into the text is given. On the basis of the Russian-language works of E.Safarli, some of the described methods are analyzed.

Сулейманова Сабина Али гызы
Бакинский славянский университет, доктор философии по
филологии, доцент

КУЛЬТУРНЫЕ МЕТАФОРЫ И КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ СМЕШЕНИЕ В МЕТАФОРАХ

Ключевые слова: культурная метафора, концептуальная метафора, смешение, универсальность, специфичность.

Key words: cultural metaphor, conceptual metaphor, blending, universality, specificity.

Культурные метафоры представляют собой метафорическое воплощение в культуре познания. Культурные метафоры создают более наглядный способ демонстрации уникальной особенности определенной культуры другим людям.

Культурные метафоры изучаются в различных научных областях. Например, М. Ганнон, исследуя эту проблему в социологии и культурологии, дает следующее определение: «Культурная метафора - это какое-то уникальное или отличительное учреждение, явление или деятельность, выражающие национальные ценности, такие как китайский семейный алтарь или американский футбол. Часто посторонним людям трудно понять такие метафоры и то, как они выражают ценности. Кроме того, представители той или иной культуры склонны эмоционально выражать свою культурную метафору» [2, 47]. Ученый использует опросы для углубленного анализа шести культурных метафор для Германии, Италии, Англии, Индии, Тайваня и Соединенные Штаты. Исследователь задает два всеобъемлющих исследовательских вопроса. Во-первых, идентифицировали ли респонденты из конкретной страны предметы, лежащие в основе факторов, схожих с факторами метафор, из которых они были созданы? Во-вторых, могут ли испытуемые отличать предметы, описывающие их культуру, от предметов, описывающих другую культуру?

Результаты этого исследования в целом отражают метафорический подход к описанию культуры. Метафоры не относятся к каждому отдельному человеку или даже к каждой подгруппе в обществе. Скорее, они подчеркивают национальные различия в легко понятной форме, что обеспечивает богатый словарный запас для любых дискуссий. Таким образом, культурная метафора отражает и обеспечивает специфические национальные характеристики, а не общие аспекты, по которым различаются все нации.

В отличие от М. Ганнона, который под культурной метафорой понимает только специфические национальные характеристики, Дж. Лакофф и З. Кёвечеш (3; 4; 5; 6; 7; 8) доказывают как универсальность, так и культурную специфичность метафор. По словам З. Кёвечеша, «некоторые концептуальные метафоры могут быть универсальными» в связи с «универсальным опытом человечества».

Концептуальная метафора – это феномен мышления и культуры. Концептуальная метафора¹ – это понимание одной области знаний в терминах другой области: основная

¹ В языковых метафорах используется обычно один какой-то признак, например, сходство по цвету, форме, функции и т. д. В концептуальных культурных же метафорах может происходить смешение двух и более признаков. Например, в выражениях «qəbirdə çevrilmək», «*восстать из мертвых*», «*перевернуться в гробу*» смешиваются противоположные признаки живого и мертвого; в выражении «*бумажный тигр*» также смешиваются противоположные признаки: слабый и сильный.

структура области-источника проецируются на область-цель. Метафора отражает важные культурные тенденции каждого времени.

К универсальным моделям метафор относятся пространственная, временная и культурная. По мнению М. В. Пименовой, «самой обширной по видам и их разнообразию является культурная модель метафор. В языке отобразилось свойство мышления человека, живущего в природной и социальной среде, переносить на физический мир и свой внутренний мир и его объекты антропоморфные, биоморфные и предметные характеристики» [1, 154].

М. Ганнон исследует культурные метафоры и в социолингвистическом аспекте. С этой целью он предлагает проанализировать некоторые слова, которые, отражают суть культуры, но которые невозможно точно перевести. Чаще всего невозможен перевод в идиоматических выражениях.

Возьмем идиоматическую метафору «бумажный тигр». Это китайская метафора, попавшая в английский язык и далее заимствованная из английского языка в другие языки, в том числе и в русский язык. Общеизвестно, что тигры - свирепые, сильные животные. Здесь подразумевается смешение свойств бумаги (слабая, не обладающая сопротивлением при воздействии удара и т.д.) и тигра (сильное животное). Смешение порождает конфронтацию значений и создает метафорический образ *кого-то или чего-то бессильного*. Значение данной метафоры: «*что-то, что кажется опасным, но на самом деле абсолютно безопасно и бессильно*». Несоответствие между свойствами тигра и свойствами бумаги, несомненно, создает очень сложный образ, отображение слабости по сравнению с хорошо известной силой тигра. Приведем пример: «В любом случае Путин здесь выигрывает, потому что он продемонстрировал миру, в первую очередь Западу, что ОДКБ перестала быть бумажным тигром. Это не игрушка, он всегда сможет его пустить в ход, когда он это посчитает необходимым. У каждого свои профиты» [9]; «Или же другой лозунг, который был тоже высказан Мао и подхвачен Ходжей: «*Не бояться империализма, империализм - это бумажный тигр*», то есть тигр, который не опасен. Н. С. Хрущёв, «Воспоминания», 1971 г.» [НКРЯ].

Другая идиома, «*восставший из мертвых*», создает сценарий для сочетания потенциалов живых с недостающими потенциалами мертвых.

Все эти примеры (*бумажный тигр, восставший из мертвых*) невозможно перевести на азербайджанский язык.

Таким образом, смешивание дополняет доступную информацию, обогащает ее и в этом отношении отличается от других умственных операций. Концептуальная интеграция (смешение) является важным средством видения мира, использующим силу воображения. Культура и ее важнейший элемент язык, основаны на концептуальной интеграции, которая проявляется как в кажущихся простыми соединениях, таких как «*безопасный пляж*», «*безопасные ножницы*», «*в конце концов*», «*мир тесен*» и т. д., так и в более сложных идиоматических выражениях (*перевернуться в гробу/могиле, забить гол в свои ворота* и т. д.). Смешивание обогащает мир других доступных когнитивных операций (например, метафора, метонимия) и способствует развитию человека в целом.

Цвета также передают определенное культурное значение. Некоторые цвета передают чувства и верования определенной культуры. Зеленый цвет понимается как принадлежность к исламу у мусульман, а красный - очень позитивный цвет во многих культурах. Иногда один и тот же цвет может ассоциироваться по-разному в одной и той же культуре. Например, синий цвет у азербайджанцев может ассоциироваться как с положительными, так и с отрицательными образами. Например, на флаге символизирует тюркизм (выражение «*göy türk*»), а в выражении «*göy askiyə bükmək*» синий цвет ассоциируется с горем или смертью.

Оценивая роль культуры, З.Кевечес (3, 84-85) отмечает, что культуру можно рассматривать как «сложную сеть фреймов». Он добавляет, что когда обсуждаются культурные проблемы, они могут быть сформулированы по-разному.

Литература

1. Пименова М.В. Проблемы когнитивной лингвистики и концептуальных исследований на современном этапе // Ментальность и язык: коллективная моногр. / отв. ред. М. В. Пименова. Кемерово: КемГУ, 2006. С. 16-61. (Сер. «Концептуальные исследования»; вып. 7).
2. Gannon, M.J. (2008). Cultural Metaphors: Applications and Exercises. Retrieved April 2, 2008, from Sage Publications. Website: <https://faculty.csusm.edu/mgannon/documents/culturalmetaphors.pdf>.
3. Kövecses Zoltan. Language, Mind, and Culture: A Practical Introduction. Oxford : Oxford University Press, 2006, 112 p.
4. Kövecses Z. (2010). Metaphor: A Practical Introduction / Z. Kövecses. 2nd edn. – Oxford : Oxford University Press, 375 p.
5. Kövecses Zoltán. Metaphor and Culture //Acta Universitatis Sapientiae, Philologica, 2, 2 (2010) p.197-220 https://www.researchgate.net/publication/291103119_Metaphor_and_Culture
6. Kövecses Z. (2005). Metaphor in Culture: Universality and Variation. Cambridge: Cambridge University Press, 314 p.
7. Kövecses Z. (2011). Methodological Issues in Conceptual Metaphor Theory. // Windows to the Mind: Metaphor, Metonymy, and Conceptual Blending / ed. by S. Handl and H.-J. Schmid. Berlin; New York: De Gruyter Mouton, p. 23 – 39.
8. Lakoff G., Johnson M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 242 p.
9. <https://www.currenttime.tv/a/31649029.html>

Summary

The article briefly analyzes cultural metaphors and conceptual blending in metaphors. Cultural metaphors are a metaphorical embodiment in the culture of cognition. A conceptual metaphor is a phenomenon of thinking and culture. The metaphor reflects the important cultural trends of each nation. In conceptual metaphors, there is a mixture of two or more signs (possibly opposite). Conceptual integration (mixing) is an important means of seeing the world using the power of imagination. Culture and its most important element, language, are based on conceptual integration.

Пирали Гульзия Жайлауовна

**Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова (г.Алматы,
Казахстан), доктор филологических наук, профессор**

Ф.М.ДОСТОЕВСКИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ М.О.АУЭЗОВА

Ключевые слова: Казахстан, Россия, литературные связи, интенсификация, Абай, Мухтар Ауэзов, Достоевский.

Key words: Kazakhstan, Russia, literary connections, intensification, Abay, Mukhtar Aueзов, Dostoevsky

Проблема, связанная с изучением особенностей литературных связей, по сей день остается одной из актуальных в современной филологической науке. Как известно, национальные традиции обогащаются и обновляются новаторскими исканиями художников-

творцов. Особо следует отметить влияние творчества русского классика, в части его собственной литературной традиции пристального изучения человеческой души на творчество М.О.Ауэзова, которое отобразилось в красочности языка писателя и содержанию его произведений придали глубокий философский смысл. С первого знакомства творчеством Достоевского М.Ауэзов почувствовал близость и родственность литературным вкусам. Об этом он писал в своем письме С.Садуакасову «Немного о моем положении» (1928): «...Среди русских писателей я очень люблю Льва Толстого, Федора Достоевского. Нет смысла в писательстве, если не копаться в загадочной человеческой душе как в кладе, как это делали они. Если в прозе отсутствует психологизм, то она подобна проточной воде. Читая этих двоих, становится стыдно за себя, стыдишься, что становишься ничтожно мелким перед такими властелинами душ. Я почитаю их как вершину писательства...». Речь идет не только о поколониции и признании влияния Достоевского, вместе с тем расширяется арсенал новаторских изобразительных средств, так как неизменно расширялся и углублялся тематический охват жизни народа, его творческий гений [12, 4].

Материалами исследования статьи являются научные, публицистические труды М.О.Ауэзова о Достоевском. Методами исследования сравнительно-сопоставительный и исторический анализ.

Как известно, взаимосвязь художественных ценностей народов мира осуществляется через переводы лучших произведений мировой литературы на национальные языки.

М.Ауэзов был хорошо знаком с произведениями Федора Михайловича Достоевского «Униженные и оскорбленные», «Преступление и наказание», «Идиот», «Игрок», «Братья Карамазовы», «Двойник», «Записки из Мертвого дома», «Бесы» и т.д. Он особо ценил писательское искусство Достоевского, философско-психологическую глубину его повествования, идейную борьбу в них.

Для того, чтобы понять противостояние взглядов отца и сына, двух поколений и двух эпох в романе-эпопее «Путь Абая» и донести это художественным литературным языком огромное влияние на него оказал роман Достоевского «Братья Карамазовы».

Вообще, без литературных традиций не может быть и новаторства. Как на голой земле не прорастает ничего, так и новаторские поиски, окрыленные мечтами отдельных художников, живших в разные эпохи, обладают философскими, эстетическими и духовными ценностями. Таким образом, конфликт вечных тем, внутренняя борьба в душе каждого человека и конфликты разума в ходе непримиримой борьбы добра и зла, конфликт мнений и характеров, начиная с рассказов и до романа-эпопеи М.О.Ауэзова «Путь Абая» являются результатом творческого поиска, глубокого переосмысления мировых художественных явлений и их творческое освоение.

Оказавшиеся по воле исторических судеб под перекрестным влиянием двух эпох, одной ликвидирующейся и другой зарождающейся Кунанбай и Абай, каждый из них был представителем своей эпохи, и эта среда носила на себе печать разложения, внутренних психологических переживаний каждого. Отсюда глубокая психологичность его персонажей, но психологичность не в индивидуальном преломлении, а в широкой настроенности в один основной превалирующий мрачный тон обреченности всех персонажей. Эта двойственность задания должна оформляться тематически так, чтобы найти единство в плане психологической настроенности всей эпопеи, конкретно в предчувствиях, трепетах, подозрениях и в особой повышенной чувствительности персонажей.... Характеросложение достигается в экспозиции динамическим движением тем в диалогичных и монологичных формах, взаимоознакомлениями персонажей. Новизна приемов и формы, оригинальный, новый ауэзовский стиль, взятый в разрезе только казахской литературы, может оказаться, по-видимому, не совсем оригинальным, не всегда новым в масштабе русской и мировой литературы.

М.Ауэзов в своей статье «Поэзия чистого искусства 60-х годов» писал: «...вот эти поэтические лозунги и были заключены в основу творчества всех перечисленных выше

поэтов чистого искусства. Так же, как и из позднейших произведений Пушкина вырастают реалисты, прозаики Тургенев, Достоевский, Толстой и другие...» [1, 30].

Еще в одной из статей «Благодарность искусству» или «Благо искусства» или «Прочтение русской литературы» («Өнер алғысы») М.Ауэзов писал: «...Слышанную ранее одну историческую правду я нынче услышал своими ушами в Японии. Хотя они учились образованию и искусству у англичан-американцев, они считают себя учениками русской классической литературы. Поэтому прежде всего в числе мировых классиков литературы называют имена Достоевского и Чехова. Для них русская литература оказывала большее воздействие, чем развитые английская, французская, немецкая литературы. Поэтому эта литература оказала большое влияние на их литературу, став для нее подобием материнского молока. Таким образом, М.Ауэзов говорил, что для развивающихся литератур значение русской литературы было огромно .

Сегодняшнее состояние и развитие казахской советской литературы вобрало в себя лучшие стороны русской литературы» [2, 32].

Сейчас в Японии есть специальный институт научного исследования произведений Ф.М.Достоевского.

А в статье «Пожеланье будущему поколению» («Үмітті ұрпаққа-игі тілек») М.Ауэзов писал: «...Казахские студенты обязаны знать таких выдающихся деятелей искусства как знаменитый художник Репин, великий композитор Чайковский. Для казахских студентов большой виной должно стать слабое знание наследия великого русского поэта Пушкина, Белинского, Чернышевского, Гоголя и Достоевского Толстого и Горького, Маяковского и Шолохова. Творческое наследие таких великих представителей русской интеллигенции казахская молодежь должна знать не хуже наследия своего Абая, Ибрая, Чокана, иначе это будет непростительной виной. Поэтому сегодняшние молодые казахские джигиты и девушки пусть хорошо усваивают эти знания. Об этом и хочу сказать с этой высокой трибуны». Вот о какой прозорливости и дальновидности ученого говорят эти слова [2, 50].

Все это подтверждает мысль о том, что великий казахский писатель и ученый постоянно пропагандировал Достоевского. И в этой статье, увидевшей свет в газете «Ленинская смена» («Лениншіл жас») 11 декабря 1957 года указывается, что она взята из его выступления на V пленуме ЦК ЛКСМ Казахстана. Так писатель доводил до сегодняшней молодежи художественное, философское и познавательное значение произведений Достоевского.

Знакомство с русским гением способствовало творческому росту многих писателей, ставших зачинателями нового, реалистического направления в литературе. Ауэзов был не подражателем Достоевского, (скорее Тургенева -это совсем другая тема), а талантливым продолжателем его традиций в иную историческую эпоху, в иной национальной среде.

В его крупном монографическом труде Абай (Ибрагим) Кунанбаев «Жизнь и творчество» (1845-1904) также упоминается фамилия Достоевского: «...Абай помимо довольных властью уездных начальников, жандармов, судей нашел совершенно других людей. Это были сосланные царской властью в Сибирь и Казахстан участники переворотов. Когда на запад Казахстана был сослан Тарас Шевченко, в город Омск были сосланы, начиная с Ф.М.Достоевского, многие участники переворотов [3, 165].

Об этом говорится и в вошедшем в этот том в русском варианте статьи «Жизнь и творчество Абая (Ибрагима) Кунанбаева (1845-1904)»: «...В это время счастливый случай свел Абая с русскими ссыльными революционерами семидесятых-восьмидесятых годов (имеется ввиду XIX в. - Г.П). Эти были представители русской революционной интеллигенции, воспитанные на Чернышевском и Добролюбове...» [3, 233].

В статье «Абай – великий казахский поэт» М.Ауэзов пишет: «...политические ссыльные стремятся открыть глаза народам Казахстана, рассказать им правду о великом русском народе, его гигантских культуры и литературы: Пушкине, Лермонтове, Льве Толстом, Салтыкове-Щедрине, Достоевском, Чернышевском» [4, 97].

А статью «Традиции русского реализма и казахская дореволюционная литература» он дополняет историческими фактами: «...Исторически установленные фактические данные о Чокане Валиханове говорят о том, что в 1857 – 1858 годах он был в близкой дружбе с петрашевцами – в лице Дурова, находившегося в Омске и Ф.М.Достоевского в пору его пребывания в Семипалатинске...» [4, 170].

М.Ауэзов – вершина духовной, интеллектуальной и поэтической культуры казахского народа, принял искусство слова у всех мировых классиков и источников казахского фольклора и шел к вершинам мировой культуры. Безусловно, лексика писателя очень богата и содержательна. Это особо заметно в процессе создания произведений на исторические темы. Однако нельзя однозначно утверждать, что Ф.М.Достоевский является учителем М.О.Ауэзова, напрямую повлиявшего на его мировоззрение, – настоящий талант всегда узнаваем своей неповторимой индивидуальностью. Произведения и творчество обоих писателей относятся к художественно-эстетическим, философским ценностям человечества. То, что М.Ауэзов учился у Достоевского, был приверженцем его традиций, и наполнял ими свой творческий потенциал – это не просто подражание, слепое следование за кумиром, это – слияние их творческих корней, духовная созвучность художественного слога исторических личностей, глубина их человеческой природы, общих черт их мастерства как художников.

Мастер психологизма в казахской литературе Мухтар Ауэзов привнес в прозу новые веяния, и не вызывает сомнения то, что он сумел талантливо показать богатый внутренний духовный мир своих персонажей, сложную и глубокую систему их мышления.

В этой связи надо сказать, что в национальной художественной прозе не так много писателей, которые смогли бы взглянуть в глубины человеческой души и поднять психологический процесс, происходящий в мыслях и действиях, до уровня классических образцов. Если в художественной прозе до Ауэзова гамма чувств и переживаний, происходящие в душах отдельных персонажей, психологические процессы в духовном мире, во многих случаях передавались в форме авторского изложения, т.е. как монолог автора или героя, то в широкомасштабных эпических произведениях, начало которым положил М.Ауэзов, душевные переживания, чувства радости и любви отдельного человека уже передавались с помощью таких средств выразительности, как монолог, внутренний монолог, естественное развитие течения мысли. Также надо отметить, что внутренний монолог в произведениях Ауэзова в корне отличается от других художественных средств, особенно от авторского изложения. В этой связи М.О.Ауэзов писал о Достоевском в статье «Вновь рожденная народная литература»: «Прежде всего некоторые видные образцы нашей литературы нужно изучать в сравнении с образцами русской классической и советской литературы».

Однако пока нет такого труда, где бы глубоко исследовалось это. А ведь не только в советской, но и русской дореволюционной классике брались образцы примера и подражания. Например отношения между отцом Кунанбаем и сыном Абаем были впервые раскрыты не только Ауэзовым. Ведь были ранее романы Тургенева «Отцы и дети» и Достоевского «Братья Карамазовы».

Конечно, Кунанбай не Федор Карамазов, да и Абай не один из детей Карамазова. Однако и здесь в голове отца зарождалась мысль об истреблении сына. Ведь то, что он проклинал сына Абая было равно тому, чтобы тот умер или пропал. Это могло бы быть темой большого исследования [5, 19].

Действительно, если бы эта тема подвергалась специальному анализу, то раскрылись бы многие глубокие проблемы и интересные научные вопросы. Мухтар Ауэзов поднял эти вопросы на основе исследования произведений Ф.М.Достоевского. Размышления, внутренние переживания, волнения и творческое психологическое состояние Абая достигает высокой степени художественности именно с помощью внутреннего монолога. Внутренний монолог, имеющийся в художественной прозе до Ауэзова во многих случаях проявлялся эпизодически. Однако после Абая он плавно перерастает в лирический толгау в форме

внутреннего монолога, во внутреннюю речь, построенную на сокровенных, интимных тайнах героя.

Здесь же следует отметить два свойства, характерные для психологизма Мухтара Ауэзова. В своей статье «Размышления об эпосе семилетки» великий художник писал: «...Человек бесконечно разнообразен, неповторим. Никто из нас не встречал в жизни людей одинаковых. А в литературе?...», – и завершил словами, – «...а как хочется видеть в литературе полнокровных, живых, обаятельных, тонко чувствующих и ярко мыслящих сыновей и дочерей народа, чья судьба, прекрасные порывы и дела, тревоги, а порою и трагические неудачи захватывали, ошеломяли, пленяли бы читателя!

И еще. У писателя, как у отца перед детьми, есть долг перед героями. Он ответственен за них, как честный отец – за родных сыновей.

В его отношении к героям главное мерило – чистая совесть: фальшивое, ложное, ненастоящее должно исключаться» [6, 44].

Это разбор сложной психологической ситуации и психологического процесса. Речь идет об атмосфере передачи переживаний и душевных страданий, которые часто происходят в душе персонажа. Для передачи такой психологической атмосферы писатель должен, прежде всего, найти выразительные слова, точно и убедительно передающие то или иное состояние или ситуацию. В действительности талант М.Ауэзова отличается созданием крупных эпических характеров. Художник обладает целым рядом методов и способов для превращения своего героя в цельную личность. Это такие художественные приемы, как диалог, монолог, портрет, пейзаж, движения души и мысли в различных ситуациях, действия, которые играют значительную роль в раскрытии натуры, характера, внутреннего мира героя и природы социальных, философских, психологических конфликтов общества.

В свое время писатель З.Шашкин в статье «Встречи с Мухтаром» писал: «...Мухтар Ауэзов освоил целину, к которой еще никто в казахской прозе не касался!.. Писатель к месту использует четкие образы, конкретные и точные слова для передачи внутреннего душевного состояния, волнения и переживания человека. Здесь Ауэзов показал, что он является настоящим мастером создания психологического образа, смог стать реальным лидером психологической школы в казахской прозе...» [13, 192].

Мы хорошо знаем, что выразительный мир М.Ауэзова, глубоко изучившего душевную систему и строение внутреннего мира человека, во всех его художественных произведениях, начиная с романа «Путь Абая», демонстрирует его искусное владение языком литературной техники, художественными свойствами средств психологического изображения. И это свидетельствует о сложном процессе взаимоотношения литератур и художественных качеств, с которыми не можем не считаться.

Еще в статье «Наша ответственность» в 37-м томе М.Ауэзов, продолжая эту мысль, писал: «...Писатели – люди ответственной мысли. Прежде всего забудем, что литература гражданственна по самой своей природе. Творить во имя воспитания нового человека – вот ее миссия...» [6, 46].

А во выступлении одной статьи М.О.Ауэзова, посвящённом обсуждению киносценария С.Ермолинского «Чокан Валиханов» он высказал несколько ценных мыслей о дружеских отношениях Чокана и Достоевского: «...Через Чокана вообще раскрываются две России. Показан Чокан не только в столице, но и провинции, в Омске. Здесь 2 полюса: с одной стороны, царь, с другой – Чернышевский, другие персонажи расположены между этими двумя полюсами. С одной стороны, Семенов, Черняев и дальше Достоевский, Фредерикс...» [7, 137].

В этом киносценарии очень хорошо и убедительно раскрыты образы Чокана и Достоевского. Так, например, Достоевский и Чернышевский совершенно по-разному строят свою мысль, чувствуешь, что они совершенно не похожи, несмотря на то, что оба русские классики. Каждый говорит своим языком... Ф.М.Достоевский – это великий классик русской литературы и мировая величина, он раскрыт со своими противоречиями, со своим мракобесием, он раскрыт для нашего советского поколения, но здесь Достоевский

развенчивается устами Чокана, это по плечу Чернышевскому, Добролюбову и т.д. А Чокан, вчерашний кочевник, как будет с точки зрения восприятия русского человека? В связи с этой сценой было очень интересно и ценно узнать, что слова Достоевского не выдуманные слова, а взяты из собственных записок самого Достоевского. Здесь все правильно показано. Чокан становится еще богаче через встречу, потому что находит правильный путь своей общественной деятельности», – так он выражает благодарность автору сценария русскому писателю киносценаристу Сергею Александровичу Ермолинскому [7, 140].

Теперь остановимся на опубликованной в журнале «Дружба народов» (1956, №3) статье М.Ауэзова «Ф.М.Достоевский и Чокан Валиханов», где он пишет: «...В Семипалатинске есть улица Достоевского; в центре города сохранился двухэтажный деревянный дом, где жил писатель в 1855 – 1856 годах, после освобождения из Омского острога.

Для биографии Достоевского годы пребывания в ссылке имеют немалое значение. В эти годы он сдружился со многими людьми в Омске, Семипалатинске, Барнауле, Кузнецке. Вера в людей, живая отзывчивость к их горестям, стремление помочь друзьям – эти качества хорошо заметны в облике Достоевского той поры...» [8, 24].

Действительно, начиная с марта 1854 года до июля 1859 года, Ф.М.Достоевский жил в городе Семипалатинске, был в гостях в доме зятя отца Абая Менлибая Тинибаева, пил кумыс и ходил с ним на охоту. В Семипалатинске Достоевский женился на М.Д.Исаевой. Эти и другие факты проживания Достоевского в Семипалатинске приведены в «Энциклопедии Мухтара Ауэзова» [10, 236].

М.Ауэзов в своей статье приводит данные о знакомстве двух ярких личностей двух народов: «...В эти годы Достоевский познакомился и с юношей Чоканом Валихановым и, несмотря на разницу лет, горячо подружился с ним. Надо полагать, Достоевский в ту пору познакомился не только с казахами, но и с представителями многих других народностей России, которые встречались ему в остроге и послужили прототипами для образов героев «Записок из Мертвого дома». Но и в Чокане Валиханове Достоевский сразу угадал человека с ярким и необычным будущим, увидел общественного деятеля, который станет светочем своего народа. Чокану Валиханову в то время было всего девятнадцать лет. Его научная и просветительская деятельность только начиналась, но он уже зарекомендовал себя как талантливый ученый, высокообразованный и энергичный человек, вдохновленный передовыми общественными идеалами. Незаурядная личность Чокана, его ум, яркая талантливость, необычайно широкий для его возраста кругозор – все это, естественно, привлекло Достоевского, горячо заинтересовало его...», – писал об этой встрече М.Ауэзов [8, 24].

А Ф.М.Достоевский в своем письме писал: «...Вспомните, что Вы первый киргиз – образованный по-европейски вполне. Судьба же Вас сделала вдобавок превосходнейшим человеком, дав Вам и душу, и сердце... Я так Вас люблю, что мечтал о Вас и о судьбе Вашей по целым дням. Конечно, в мечтах я устраивал и лелеял судьбу Вашу...» [8, 25].

Далее Ф.М.Достоевский пишет о 19-летнем Чокане: «...Когда мы простились с Вами из возка, нам всем было грустно после целый день. Мы всю дорогу вспоминали о Вас и взапуски хвалили. Чудо как хорошо было бы, если б Вам можно было с нами поехать! Вы бы произвели большой эффект в Барнауле...» [8, 26]. «...В том же письме Достоевского мы видим самые горячие изъяснения личной привязанности русского писателя к Валиханову: «Я никогда и ни к кому, даже не исключая родного брата, не чувствовал такого влечения, как к Вам», пишет Достоевский и дает юноше-казаху советы, продиктованные самой искренней заботой о его будущем, верой в его незаурядные способности» [8, 26]. «...Как видно из переписки, между Достоевским и Чоканом установилась настоящая, искренняя, сердечная дружба. Эта переписка длилась до 1862 года...», – пишет М.Ауэзов [8, 27].

Далее продолжает: «...По мнению Достоевского, грандиозную роль в судьбе народа должен был сыграть творческий труд его лучших представителей: научно-исследовательские работы, художественные произведения, полно и разносторонне освещающие неведомый для

культурных народов быт Степи – своеобразие ее жизни и судьбы минувших поколений одной из колониальных окраин царской России.

Нам бесконечно дорого сознавать, что великий русский писатель Ф.М.Достоевский говорил о своих думах и чаяниях, мыслил будущее этого народа связанным с русским народом, с его борьбой за светлое будущее...» [8, 28].

После публикации этой статьи в память о дружбе этих выдающихся личностей двухэтажный дом в городе Семипалатинске был превращен в музей Ф.М.Достоевского, а перед ним был установлен памятник Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского.

Для Мухтара Ауэзова было огромной честью оказаться в Петербурге и учиться там в университете. Ведь в этот город в 1860 году прибыл из Омска поручик Чокан Валиханов и там жил его любимый писатель Ф.М.Достоевский [11].

М.Ауэзов тоже любил Петербург, как любил Достоевский. Для Достоевского Петербург: «...стал городом его молодости, его рождения как писателя, его голокружительных успехов, трагических переживаний и утрат. Петербург необходим был ему для творчества: часто он становился источником его вдохновения...» [9, 11].

Великий народный герой писатель Бауржан Момышулы несколько раз был в любимом им Ленинграде и посещал музей Достоевского и знакомился с его экспонатами. А для нас было счастьем участвовать в проводимой там ежегодно ко дню его рождения в традиционной международной конференции.

Подводя итог изложенного материала, можно сказать, что раскрытые в трудах великого казахского писателя, ученого и драматурга Мухтара Омархановича Ауэзова особенности жизни и творчества Ф.М.Достоевского продолжают глубоко исследоваться казахскими учеными.

Литература

1. Ауэзов М. Полное собрание сочинений. 20-том. Алматы: «Жібек жолы», 2005, 400 с.
2. Ауэзов М. Полное собрание сочинений. 36-том. Алматы: «Жібек жолы», 2009, 408 с.
3. Ауэзов М. Полное собрание сочинений. 27-том. Алматы: «Жібек жолы», 2007, 448 с.
4. Ауэзов М. Полное собрание сочинений. 29-том. Алматы: «Жібек жолы», 2007, 432 с.
5. Ауэзов М. Полное собрание сочинений. 40-том. Алматы: «Жібек жолы», 2009, 380 с.
6. Ауэзов М. Полное собрание сочинений. 37-том. Алматы: «Жібек жолы», 2009, 432 с.
7. Ауэзов М. Полное собрание сочинений. 45-том. Алматы: «Жібек жолы», 2010, 348 с.
8. Ауэзов М. Полное собрание сочинений. 35-том. Алматы: «Жібек жолы», 2008, 416 с.
9. Н.Ашимбаева, В.Бирон. «Музей Ф.М.Достоевского в Санкт-Петербурге (путеводитель)». «Серебряный век», 2012, 112 с.
10. Мұхтар Әуезов энциклопедия. Алматы: «Атамұра» баспасы, 2011, 688 с.
11. Пирали Гүлзия. «Мухтар Ауэзов в Ленинграде» (1923-1928 гг). Алматы, «Елтаным», 2015, 152 с.
12. Фонд рукописей Научно-культурного центра «Дом Ауэзова», папка №282, 4 с.
13. Пашкин З. Встречи с Мухтаром. Избранные произведения. VI том. Алматы. «Жазушы», 1975, 328 с.

Summary

The article is devoted to identifying the features of the Kazakh-Russian interliterary relations in the pre-revolutionary period. The author analyzed the works of M.O.Auezov about F.M.Dostoevsky, which undoubtedly reveal admiration for the brilliant creator of writing art. Undoubtedly, one can see similar moments and situations that are shown in the works of Russian and Kazakh writers, through which the high intensification of interliterary contacts between Kazakhstan and Russia is revealed. Such an expansion of interpersonal relationships of peoples connected by a common history, art, creativity and mentality is determined by the general state of

interstate relations, which today bring their zest to the study, interpretation and comprehension of the historical past, bringing a new relevance to literary research today.

Удалых Галина Дмитриевна
Бакинский славянский университет, доктор филологических наук,
профессор

СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА ДИАЛЕКТНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (на материале русского островного говора Азербайджана)

Ключевые слова: фразеологическая единица, русский островной говор, структура, семантика, тематическая группа

Key words: phraseological unit, Russian insular dialect, structure, semantics, thematic group

Диалектные фразеологизмы и речевые стереотипы, присущие говорам разных регионов, представляют собой социокультурный пласт, в котором наиболее ярко отображается национально-культурная специфика народа, его ментальность и мировоззрение. Диалектная фразеология является фрагментом языковой картины мира. В данной статье представлен анализ структуры и семантики фразеологических единиц, как составной части лексической системы русского островного говора Азербайджана. Его рассматривают как говор вторичного образования, начало формирования которого относится к первой трети XIX в. Русский островной говор Азербайджана образовался на основе различных говоров южнорусского наречия.

Вслед за представителями широкого понимания фразеологии (В.Л.Архангельский, Н.М.Шанский) мы толкуем фразеологическую единицу (ФЕ) как предикативное сочетание, выражающее завершённую мысль, суждение или фразу, образуемых при реализации несвободных значений слова. В связи с подобным подходом к фразеологическим единицам мы рассматриваем в качестве таковых не только устойчивые обороты с образным значением, но и устойчивые предложно-падежные конструкции, а также известные в говоре условно-терминологические составные наименования. Материалом для исследования послужил корпус из 133 ФЕ, извлечённых методом сплошной выборки из «Словаря русского островного говора Азербайджана» (3).

Пользуясь известной в русском языке грамматической классификацией ФЕ, мы распределили диалектные ФЕ на три группы: 1. ФЕ – словоформы, представляющие сочетание знаменательной части речи с предлогом или частицей, а также наречия. 2. ФЕ – словосочетания, образуемые при соединении знаменательных частей речи. 3. ФЕ-предложения, восходящие к простым предложениям.

Самой малочисленной в данной группе диалектных ФЕ оказалась группа ФЕ-словоформ (2, 2 %): *баш на баш*, наречие. Без убытка обменять одно на другое, так на так (обмен без придачи) (3, 7). Имеется расхождение в семантике по сравнению со значением данного фразеологизма в северных говорах. Ср.: *баш на баш*. Не в обычном значении: о прибыли вдвое (на рубль – два рубля) (7,44). Во Фразеологическом словаре русского языка (под ред. А.И. Молоткова) ФЕ *баш на баш* дается с пометой. Прост. и представлена в 2-х значениях, где 1-ое значение совпадает с диалектным (6, 33). Семантика данной ФЕ связана с оценкой действий человека.

Следующие фразеологические единицы отражают поведенческие особенности человека. Так, ФЕ *на прищипочках*. На корточках (3, 377) соответствует значению ФЕ в русском языке: *на корточках*. Согнув ноги в коленях и держась на носках (сидеть). О

человеке (6, 208). Фразеологическая единица *на пути*. Готовиться к дороге. *Он уж нъ пут'и два дн'и* (3, 382) не имеет соответствий во фразеологической системе русского языка.

Самой многочисленной в группе диалектных ФЕ оказалась группа ФЕ-словосочетаний (65,4%).

По сфере употребления выделим следующие группы устойчивых сочетаний в русском островном говоре: 1. Нейтральные ФЕ. 2. Эмоционально-окрашенные ФЕ.

1. Нейтральные фразеологические единицы выполняют номинативную функцию и отмечаются как в сфере «Человек», так и в сфере «Окружающая действительность». Семантика этих единиц мотивирована прямыми значениями слов, входящих в состав ФЕ, или их производными.

В сфере «Человек» ФЕ могут обозначать: а) внешние данные человека (*ра́жий ребенок*. Толстый, здоровый ребенок (3, 385), где РАЖИЙ, -ая, -ее. Прост. Здоровый, крупный, крепкого сложения); б) хозяйственную деятельность человека, в том числе инструменты и помещения для тех или иных видов работ (*вы́йти в хозяйство*. Заняться хозяйством (3, 119); *пойти в дом*. Наняться домработницей (3, 354); *подви́жная скамья́*. Скамейка, которую можно *переносить* (3, 346); *рабо́чая кле́тка*. Мастерская при доме (3, 384); *чистяко́вые аха́ны/се́ти*. Сети для ловли селедки, воблы и другой мелкой рыбы (3, 489), где наблюдается звуковое переоформление слова ЧАСТІК, -а, м. Спец. 1. Частый, густой невод. 2. Промысловая рыба, ловимая таким неводом// прил. частиковый, -ая, -ое. Частиковая рыба); в) пищевые продукты, в том числе названия блюд (*польска́я ка́ша*. Каша, приготовленная в поле (3, 360); *ка́чный мед*. Чистый мед (3, 231); *черный мед*. Сорт меда (3, 492); *скоро́вное ма́сло*. Масло из коровьего молока (3, 417); *танди́рский чуре́к*. Чурек, испеченный в тандире (3, 442) и др. Устойчивые выражения, присущие обыденной речи русских переселенцев-молочан, показывают особенности их ежедневных трудовых занятий.

Определенное место в данной семантической сфере занимают обозначения бытовых и обрядовых действий (*свадьба, сватовство, похороны и пр.*): *вы́йти в семе́йство*. Выйти замуж (3, 119); *де́лу конча́ть*. Окончательно договориться о свадьбе (3, 141). Подобные ФЕ обладают этнокультурным содержанием.

Сфера «Окружающая действительность» является важной для русских переселенцев, оторвавшихся от материнской территории и попавших в новые природно-климатические, географические, социально-бытовые условия, к которым им нужно было адаптироваться. Эта сфера включает ФЕ, обозначающие а) названия растений, деревьев и их сортов, плодов и семян: *со́жная зе́лень*. Зелень и овощи, выращенные в парнике или в доме (3, 423); *си́льная оре́шня*. Плодоносное ореховое дерево (3, 414); *чина́ревый оре́х*. Плод чинары (3, 319); *пика́нный оре́х* – то же, что пика́ны (3, 305); *го́рький ко́рень*. Хрен (3, 132); б) природные явления: *вече́рняя зарни́ца*. Полярная звезда; *у́тренняя зарни́ца*. Венера (3, 191).

2. Эмоционально-окрашенные ФЕ, семантика которых обусловлена переносным значением структурных компонентов единицы.

В сферу «Человек» входят ФЕ, обозначающие: а) характеристику внешних признаков и внутренних качеств человека, его действий. Это может быть положительная оценка: *честь закупа́ть*. Стараться быть хорошим, стремиться к лучшему (3, 493), где элемент ФЕ *закупать* используется в переносном значении «помышлять о добрых побуждениях». В основном преобладают фразеологизмы с отрицательным оценочным компонентом в семантической структуре: *пуста́я нагрá*. Пустозвон, никчемный человек. *У н'их фс'а с'им'ейк'а – пуста́йь наур'а, да д'эль ру́к'и н'ь дайду́т'* (3, 295) от *нагрá* и *нагро́*. Маслобойка, деревянный или глиняный сосуд для сбивания масла, *азерб. *nehrə* (Там же). См. также ФЕ: *в барда́не ходи́ть*. Быть плохо одетым (3, 73) от *азерб. *bardan* – большой мешок для хлопка, шерсти, шелка и пр.; ФЕ *нае́сть бруи́тень*. Растолстеть; *бруи́тень те́шить*. Объедаться, есть без меры (3, 93), где *бруи́тень*. Неодобрит. Живот, брюхо; б) эмоциональное состояние человека (*име́ть се́рдце*. Сердиться, обижаться (3, 207); *ре́вность взяла́*. Приревновать (3, 390).

В сферу «Окружающая действительность» входят ФЕ, передающие а) номинацию растительного мира: *ко́лкая рассти́лу́ха*. Ежевика (3, 242), где эпитет связан со значением глагола «колоть»; *жалому́рово де́рево*. Шиповник (3, 167). Указание на колючки содержится в элементе *жало* со значением «шип, колючка». Другой компонент в слове предположительно обозначает цвет ствола кустарника или его веток: *му́рый*. Бурый, черно-коричневый или желтовато-серый (4, 18, 361). Слово дерево подчеркивает твердость стебля; *курпаси́нский те́рень*. Сорт сливы (3, 445). Название сорта связано с внешним видом сливы (округлой формы с заостренным концом) и восходит, по-видимому, к древнеперсидскому курпаса и древнегреческому курбасия «головной убор удлинённо-округлой формы народов Персидской империи» (2, 183); *ба́бочкин хлеб* (3, 67). Название *ба́бочкин хлеб* «клевер» (3, 67) связано с тем, что это растение является прекрасным медоносом и привлекает насекомых, в частности, бабочек, своим нектаром. Здесь прослеживается семантическая связь между *хлебом* – одним из основных продуктов питания для человека и *нектаром* – основной пищей бабочек; б) обозначение животного мира: *бро́дячая ры́бка*. Мелкая рыбка (3, 92); в) обозначение явлений природы: *ко́сье звезды*. Название созвездия (3, 249); *весна́ откры́лась*. Наступила (3, 323); *смуѓлая погóда*. Плохая погода (3, 421). См.: Смуглый, ая, ое. 3. Пасмурный, хмурый (о погоде) (5:39, 56-57).

Среди обозначений растений можно выделить группу растений, в названиях которых отражена, с точки зрения носителя диалекта, бесполезность этого растения для человека, в связи с чем в их составе употребляется эпитет, содержащий указание на использование этих растений в пищу животными или насекомыми: *ко́нский* в выражении: *ко́нский ща́вель* – не кислый щавель (3, 204). Наличие зоонима конь в ряде фитонимов разнотелесных языков может быть объяснено тем, что растения достигают 1,5 м. в высоту (1, 163-165); *волчи́ ягоды* (3, 114), в названии растения актуализируется отрицательная оценка волка; *коша́чий* в выражении: *коша́чья мя́та* – то же, что котóвник (3, 211); *медвежий* в выражении: *медве́жий оре́х* – мать-и-мачеха (3, 242); *мышьи́ный* в выражении: *мышьи́ный горóх* – лапчатка (растение) (3, 255); *пчели́ный* в выражении: *пчели́ная тра́вка* 1. разновидность мяты (3, 351); *соба́чий* в выражениях: *соба́чья беси́ла* – белена; *соба́чья ну́пря* – название цветка (мак); *соба́чий язы́к* – степная трава (3, 390). См. также: *ба́бий ум* «растение *Gypsophila paniculata*, сем. гвоздичных» (3, 66), или перека́ти-поле. В этой номинации, очевидно, представлена стереотипная характеристика женщин: склонность к сплетням, переменчивость в суждениях.

Таким образом, этнокультурное своеобразие языковых единиц, характеризующих русский островной говор Азербайджана, особенно ярко проявляется на уровне фразеологии. Во ФЕ отмечаются особенности мышления носителя диалекта – антропоцентризм, привязанность к окружающей среде, природе, высокая степень экспрессивности.

Литература

1. Артамонов В.И. Щавелек, кобыльник, квасец...// Наука и жизнь, 1996, №12. С.163-165.
2. Базиленко И.В., Васильева Е.И., Вертяев К.В. Курды. Легенда Востока. М., 2018.
3. Гулиева Л.Г., Мамедбейли Ф.А., Гейдарова Э.А., Керимова Г.О. Словарь русского островного говора Азербайджана. Баку, 2005.
4. Словарь русских народных говоров. Л.: Наука, вып. 18, 1982.
5. Словарь русских народных говоров. Санкт-Петербург, «Наука», вып. 39, 2005.
6. Фразеологический словарь русского языка (под ред. А. И. Молоткова). М., 1983.
7. Ярославский областной словарь. Аа-Бобинка. Ярославль, 1981.

Summary

The article describes the dialectal phraseological units (PU) in the Russian insular dialect of Azerbaijan. Their structural and semantic characteristics are given. The main semantic spheres of

use of phraseological units and separate thematic groups are considered. The unique character of phraseological units is revealed.

Abdullayeva Güllü Bayram qızı
Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

BƏDİİ MƏTN TƏRCÜMƏÇİSİNİN FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN MAHİYYƏTİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: bədii mətn, tərcümə prosesi, tərcüməçinin mədəni-dil dairəsi

Key words: literary text, translation process, cultural-linguistic circle of the translator

Tərcümə prosesinin mədəni kontekstlərin birləşdirilməsi kimi dərk edilməsi xüsusən bədii mətnin tərcüməsi baxımından aktualdır. Digər mətn növlərindən fərqli olaraq, bədii mətn hər şeydən əvvəl milli mədəniyyətin, yalnız sonra dilin fenomenidir. Bədii ədəbiyyat tərcüməçisinin fəaliyyəti, beləliklə, bədii nümunələri meydana gətirən və onları mənimsəyən mədəniyyətin təsirindən asılıdır.

Əvvəllər bədii tərcümə proses kimi nəzərdən keçirilərkən tərcüməçinin yaradıcılıq fəaliyyətinə diqqət yetirilirdi. Məhz onun istedadı, yaradıcı potensialı bədii tərcümə prosesində müvəffəqiyyətin əsası və təminatı hesab olunurdu. “Bədii tərcümə prosesi sənət deyil, yaradıcılıqdır” tezi onu nəzərdə tuturdu ki, tərcüməçi olurlar, tərcüməçi doğulurlar. Bədii tərcümə sahəsində aparılan araşdırmalar daha çox təcrübi və tətbiqi mahiyyət daşıyır və nəzəri əsaslara malik deyildi. Bu məqamda prof. Ağamusa Axundovun fikirləri maraqlı olar. O, tərcüməçiləri iki qismə ayırmışdı – sənətkar tərcüməçilər və peşəkar tərcüməçilər: “Sənətkar tərcüməçi deyəndə xüsusi bədii yaradıcılıq istedadı, yüksək yazıçılıq-şairlik qabiliyyəti olanları, peşəkar tərcüməçi deyəndə isə, ümumiyyətlə, dilləri bilən, lakin özləri bədii əsər yazmaqla az məşğul olan, yaxud heç məşğul olmayan mütəxəssisləri” nəzərdə tutur [Цит. по: 1, s. 75].

Yeni “mədəni” yanaşma mövqeyinə görə, bədii tərcümə prosesi “ictimai və mədəni təcrübələrin” mürəkkəb qarşılıqlı təsirindən ibarətdir, bununla belə, onun mərkəzində tərcüməçinin yaradıcılığı durur.

Bir tərəfdən, R.Novruzov qeyd etdiyi kimi, “tərcüməçinin əsas vəzifəsi tərcümə mətnində orijinalın ayrı-ayrı vahidlərinin məzmununu, onların bütövlüklə mənasını və bu vahidlər arasındakı əlaqənin xüsusiyyətini tam şəkildə əks etdirməkdir” [2, s. 89-90]. Başqa tərəfdən isə, tərcüməçi iş prosesində mətnin bir mədəniyyətdən digərinə “tərcüməsi” ilə bağlı yaranan problemləri müstəqil surətdə elə həll edir ki, mətnin tərcüməsi onu qəbul edən mədəniyyətə və onun hal-hazırkı inkişaf mərhələsində formalaşan “tərcümə ədəbiyyatının” formatına uyğun olsun.

Tərcüməçinin mədəni-dil dairəsi, milli psixologiya və mentalitet bədii tərcümə işində mühüm amillərdən biri olub, onun fəaliyyətinə nəzərə cərpacaq qədər təsir göstərir. “Milli psixologiya və mentalitetin bədii ədəbiyyat tərcüməçisinin fəaliyyətinə təsiri problemi tərcümə nəzəriyyəsinin ən az öyrənilən problemlərindən biridir” («Проблема влияния национальной психологии и менталитета на деятельность переводчиков художественной литературы является одной из малоизученных проблем теории перевода») [3, s. 18].

Prof. F.Ç.Rzayev L.Tolstoyun nəsr əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrini təhlil edərkən qeyd edir ki, “milli psixologiya və mentalitet tərcüməçinin fəaliyyətinə müəyyən təsir göstərir” <...> Əksər hallarda milli psixologiya və mentalitetin üzə çıxması faktları poetik təsvir vasitələrinin (epitet, müqayisə, metafora) verilməsində, dini ayinlərin, nitq və mədəni etiket elementlərinin təsvirində, şifahi xalq yaradıcılığı elementlərinin, şeir parçaları və onların düzülüşünün əks etdirilməsində özünü göstərir” («национальная психология и менталитет оказывают определенное влияние на деятельность переводчиков <...> Чаще всего факты проявления национальной психологии и менталитета встречаются при передаче поэтических

средств изобразительности (эпитетов, сравнений, метафор), описании религиозных ритуалов, элементов речевого и культурного этикета, воспроизведении элементов устного народного творчества, стихотворных отрывков и вкраплений») [3, s. 18]. L.Tolstoyun tərcümə olunmuş əsərlərindən çoxlu sayda elə nümunələr göstərə bilərik ki, burada Tolstoy poetikasının üsul və vasitələri ustalıqla bərpa edilmiş, eyni zamanda milli mentalitədən, mədəniyyətdən, bu və ya digər sözün üslub çalarından asılı olaraq dəyişikliklər edilmişdir. Məsələn, “Наси Мурад” povestində «как зверь, косится» [4, s. 47] ifadəsi “canavar kimi baxırdı” [5, s. 39] şəklində tərcümə olunmuşdur. Tərcüməçi “heyvan” sözünü “canavar” sözü ilə əvəz etmişdir, belə ki, kontekstdə işlənən “heyvan” sözü yazıçının burada nəzərdə tutduğu mənanı ötürə bilmir, həmçinin azərbaycanlıların şüurunda “canavar” mifləşdirilmiş simvol, arxetip olub, cəsarət, güc və əzmkarlıq ifadə edir.

Ş.Ələkbərovanın qeyd etdiyi kimi, “milli təfəkkürün səciyyəvi xüsusiyyətləri bilavasitə əsərin nitqinin bədiiliyində – dil qanunlarının diktə etdiyi, əsəri özünəməxsus və bənzərsiz edən, onun estetik təsirini artıran metafora, epitet və digər obrazlı ifadələrdə meydana çıxır” («специфика национального мышления непосредственно проявляется в речевой образности произведения – метафорах, эпитетах и других образных оборотах, диктуемых законами языка, придающих произведению своеобразие и самобытность, усиливающих силу его эстетического воздействия») [7, s. 102]. Buna görə də tərcümə sənətinin birinci tələbi məzmunun qorunub saxlanılmasıdır, ikinci tələbi müəllifə məxsus ifadə vasitələrinin mümkün qədər mühafizə edilməsidir, yəni əsəri tərcümə edilən yazıçının fərdi dilini çatdırmaq bacarığıdır. Başqa sözlə, tərcüməçi əsərini tərcümə etdiyi yazıçının nəinki milli dilini, həmçinin onun bədii dilinin bütün xüsusiyyətlərini və incəliklərini mükəmməl bilməlidir, əks təqdirdə “Пушкин ilə Qoqol, Достоевски ilə Tolstoy, Çexov ilə Qorki arasındakı fərq tərcümə zamanı itəcək və tərcüməçi başqa dildə orijinala tam uyğun bədii əsər yaratmayacaq” (“разница между Пушкиным и Гоголем, или Достоевским и Толстым, или Чеховым и Горьким будет утрачена при переводе и переводчик не создаст адекватного оригиналу, художественного произведения на другом языке») [8, s. 43]. Əsəri tərcümə edilən yazıçının fərdi dili ilə dünyanın dil mənzərəsinin meydana gəlməsi problemi əlaqəlidir.

Belə ki, prof. A.Məmmədli ivritcə Əhdi-cədidə Tövratin ideologiyasını araşdırarkən qeyd edir ki, “tərcümənin dili dünyanın dil mənzərəsi adlandırdığımız reallıqdan xilas ola bilmir. İki ideologiya üz-üzə gəlir: dini mahiyyətdə olan mətnin ideologiyası və hər hansı çevrilmiş forma kimi tərcümə dilinin ideologiyası” («язык перевода не способен избавиться от реальности, которую принято называть языковой картиной мира. Сталкиваются две идеологии: сакрального текста и языка перевода как любой другой превращенной формы») [9, s. 7]. A.Məmmədlinin sözlərini başqa şəkildə ifadə etsək, təsdiq etmək olar ki, bədii mətnin tərcüməsində həm orijinal mətnin dil mənzərəsini, həm də tərcümənin icra edildiyi dilin dil mənzərəsini nəzərə almaq lazımdır. Bu, tərcümə zamanı milli koloritin çatdırılması və əks olunması problemi ilə bilavasitə əlaqəlidir. F.Ç.Rzayevin fikrincə, elə milli psixologiya və mentalitet amili tərcümədə səhvlərə gətirib çıxarır. Məsələn, Koroğlunun xarici görünüşünün təsvirinin qeyri-dəqiq tərcümə edilməsini belə səhvlərdən biri hesab etmək olar. Əsərin orijinalında aşiq Koroğlunun boynunu öküzün boynu ilə müqayisə edir: “Süysünü ülədiki, kəl süysünü kimi”. Rus dilinə edilmiş tərcümədə: «...грудь у него, как у быка» [Daha ətraflı bax: 10, s. 107].

Tərcümə zamanı mentalitetin tərcüməçiyə mane olduğu digər nümunə M.Y.Lermontovun “Maskarad” dramının Rəsul Rza tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi hesab edilə bilər. M.Lermontov yazır:

«И вдруг во мне забытый звук проснулся:
Я в душу мертвую свою
Взглянул... и увидел, что я люблю;
И стыдно молвить... ужаснулся!..
Опять мечты, опять любовь
В пустой груди бушуют на просторе;
Изломанный челнок, я снова брошен в море:

Вернусь ли к пристани я вновь?».

Rəsul Rzanın tərcüməsində:

«Yenə şirin xəyal, şirin arzular...

Yenə boş sinəmdə möhnət, intizar.

Yenidən taleylə durdum üz-üzə

Bir sınıq qayıqtək çıxdım dənizə

Görək tufanları yenəcəyəmmi,

Doğma sahillərə dönəcəyəmmi?!».

Q.Sultanova hesab edir ki, R.Rza bu yerdə orijinalda olmayan sözlərdən istifadə edərək tərcüməni dəqiq deyil, təsviri şəkildə etmişdir. Lakin tənqidçinin fikri ilə tam razılaşmaq olmaz. Tərcüməçi əsərin bu yerində sərbəst tərcüməyə müraciət etməyib, o öz mentalitetindən ayrılı bilməmişdi: Şərqdə qıza birbaşa sevgi etiraf etmək qəbul edilmir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək istəyirik ki, orijinal mətnlərin və tərcüməçi mentalitetindən ibarət tərcümələrin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması əhəmiyyət kəsb edir.

Yəqin təsadüfi deyil ki, XX əsrin sonlarından etibarən tərcümə fəaliyyəti sadəcə dil və yaradıcılıq hadisəsi kimi deyil, daha çox sosial, siyasi, hətta ideoloji hadisə kimi müzakirəyə qoyulmağa başladı. Tərcümə “bu fəaliyyət növünə, tərcüməçi və onun fəaliyyət məhsuluna cəmiyyətin həvalə etdiyi” ictimai vəzifə daşımağa başlayır və bu vəzifəni cəmiyyətin tələblərinə müvafiq şəkildə yerinə yetirir [11, s. 83].

Beləliklə, müasir tərcüməşünaslıqda bədii mətnlərin tərcüməsində 3 problem dayanır. Bu problemlər bir-birinə o qədər qarışmış ki, biri digərindən irəli gəlir və bunlar tərcüməşünaslıqda yeni mədəni-sentrik yanaşma ilə əlaqəlidir.

Ədəbiyyat

1. Nəbiyev B. Axtarışlar, tapıntılar və itkilər (Azərbaycan dilində bədii tərcümələrin vəziyyəti və vəzifələri) // Tərcümə sənəti. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Elm, 1990, 344 səh.
2. Novruzov R.M. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Mütərcim, 2011, 256 səh.
3. Рзаев Ф.Ч. Национальная психология и менталитет переводчика художественного перевода // Русский язык и литература в Азербайджане, № 3-4, 2016, с. 18-21.
4. Толстой Л.Н. Собр. соч. в 22-х тт. М.: Художественная литература, 1978-1985, т.14.
5. Tolstoy L.N. Əsərləri. 12 cildə, Bakı: Yazıçı, 1975-1984, т. 10.
6. Гулузаде Я. М. Художественный перевод и литературные связи. Баку: Мутарджим, 1999, 148 с.
7. Алекперова Ш. Проблема воссоздания на русском языке художественно-выразительных средств эпоса «Кероглу» // Искусство перевода. Баку: Элм, 1990, 344 стр., с. 102-117.
8. Шариф А. Актуальные проблемы теории художественного перевода// Искусство перевода. Баку: Элм, 1990, 344 с., стр. 40-48.
9. Мамедли А.М. Идеология Торы в Новом Завете на иврите. Языковая картина мира и перевод// Русский язык и литература в Азербайджане, 2014, № 2, с. 7-12.
10. Алекперова Ш. Проблема воссоздания на русском языке художественно-выразительных средств эпоса «Кероглу» // Искусство перевода. Баку: Элм, 1990, 344 стр., с. 102-117.
11. Toury, Gideon. ‘The Nature and Role of Norms in Literary Translation’. J.S.Holmes, J.Lambert and R. van den Broeck, eds. Literature and Translation, New Perspectives in Literary Studies. Leuven: Acco, 1978, p. 83-100.

Summary

The comprehending of the translation process as a combination of cultural contexts is especially relevant in terms of the translation of a literary text. Unlike other types of texts, literary texts are first of all a phenomenon of national culture, and only then of language. Therefore, the activity of a translator of fiction depends on the influence of the culture that creates and assimilates the literary examples.

IV BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Abbasova Firuzə Qaraxan qızı

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

SOSIAL-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRDƏ MƏDƏNİYYƏT FAKTORUNUN ROLU

Açar sözlər: integrasiya, etiket, ritual, manera, davranış, prinsip, konsepsiya

Key words: integration, etiquette, ritual, manner, behavior, principle, concept

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi strukturlara integrasiyası, ölkələrarası social-iqtisadi münasibətlərin inkişafı biznes və xidmət sahələrində işgüzar etiketin rolunun yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu məsələ Ulu öndər Heydər Əliyevin də müstəqilliyimizin ilk dövrlərindən başlayaraq daim diqqət mərkəzində olmuş və o, iqtisadi münasibətlərdə, biznes strukturlarında yüksək mədəniyyət olmadan inkişafın, tərəqqinin mümkünsüzlüyünü bildirmişdir [1]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “2006 – 2016-cı illər üçün mədəniyyət sahəsində dövlət inkişaf konsepsiyası”nın müddəalarında bütün sahələrdə, o cümlədən social-iqtisadi qurumlarda mədəni davranışın günün tələbi olduğunu vurğulamışdır [2]. Bu gün dövlət idarəetməsindən başlamış ən kiçik biznes strukturlarının təşkili, uğurlu fəaliyyətinin təminatı üçün ümumişlək anlayış olaraq qəbul edilən-biznes etikasası və sosial məsuliyyət yeni spesifik anlayışlardan biri olaraq aktuallığını göstərməkdədir [3, 9]

Mədəniyyətin tərkib hissəsi olan və ictimai münasibətlərdə əsas rol oynayan etiket insanın hiss və emosiyalarının bütün qammasını əhatə edən, insanlararası ünsiyyəti zənginləşdirən parlaq mədəniyyət fenomenlərindən biridir. İ.Kant onu xeyirxah iradənin fəlsəfəsi kimi şərh edərək yazırdı: “Etika təkcə xeyirxah fəaliyyət deyil, xeyirxah iradənin təzahürüdür” [4, 11]

Etiketnin getdikcə aktuallaşması həm də ciddi tədqiqatlarla müşayiət olunur: 1998-ci ildə YUNESKO tərəfindən təsis edilmiş Elmi biliklərin və texnologiyaların etikasası üzrə Beynəlxalq Komissiya hər il müxtəlif sahələr üzrə 100 ən etik kompaniyanın siyahısını dərc edir ki, hələlik bu siyahıya köhnə sovet məkanından hər hansı bir müəssisə düşməyib.

Etiketnin cəmiyyətdə rolu həmişə yüksək olub, bunu onun uzun tarixi və sosial evolyusiyası, cəmiyyətdəki funksiyaları, çoxplanlı strukturu, çoxobrazlı növ və formaları da təsdiq edir. Ənənəvi rituallardan fərqli olaraq, etiket praktik sosial və iqtisadi məqsədə əsaslanır. O, tarixən formalaşmış mədəni dəyərlər sisteminə aiddir. Etiketnin sosial əhəmiyyəti cəmiyyətdə formalaşmış sosial iyerarxiya, sosial münasibətlərin demokratizm və konservatizmi daxilində fərdlərin və qrupların (həm xarici, həm də daxili) bərabərliyini və yaxud bərabərsizliyini əks etdirməsində özünü göstərir. Etiket insanların təkrarlanan sosio-kulturaloji vəziyyətlərdə (salamlama, tanışlıq, ictimai yerlərdə davranış və s.) necə davranmasını müəyyənləşdirməyə imkan verir, onların ümumi mədəni səviyyəsini (təhsil, yaxşı tərbiyə, uyğunluq) əks etdirir. Rusiyada 2000-ci illərdə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, rus biznesmenlərinin işgüzar etiketlərdən başları çıxması və işgüzar şəraitə uyğun rəftar etməmələri nəticəsində gəlirli müqavilələrinin 70%-i imzalanmamışdır [5, 251].

1998-2006-cı illərdə Sankt-Peterburq Administrasiyasında Dövlət Protokol İdarəsinə rəhbərlik etmiş, postsovet məkanında “Avropa formatlı” müasir etiket mərkəzinin bünövrəsini

qoymuş məşhur rus mütəxəssisi İvan Artsişevski etiketi müasir dövrdə iqtisadi kateqoriya kimi gördüyünü bildirərək yazır: “Əməkdaşların yaxşı maneralarının çatışmazlığı firmanın müştərilər üçün cəlbədiciyini azaldır. İşgüzar adamlar yaxşı bilirlər ki, yüksək davranış tərzı gəlir deməkdir” [6, 200]

Müasir dünyada praktiki olaraq heç bir diplomatik, siyasi, mədəni, iqtisadi və digər münasibətlər etiketlərdən kənar deyil. Etiketlər normalar, prinsiplər və insanların davranış qaydalarından ibarət olan əxlaq sۆykənir. Etika əxlaqın nəzəriyyəsi kimi çıxış edir. “Tarixdə ilk əxlaq qaydalarından biri başqalarının səninlə davranmaq istəmədiyini kimi davranma!” prinsipi olmuşdur. Bu qayda bizim eradan əvvəl təxminən VI-V əsrlərdə Babilistanda, Çində, Hindistanda və Avropada mövcud olmuşdur.

Sosioloji tədqiqatlar aparan alimlər İtaliyanı etiketin vətəni hesab edirlər. Onlar varlı və tanınmış adamların yaxşı maneraya, xoş davranışa, cəmiyyətdə özünü aparmaq qabiliyyətinə malik olmalarını vacib hesab edirdilər. Üstəlik, burada təhsil də çox arzuolunan sayılırdı. Tarixi etiket ilk növbədə saraylarda yarandığı üçün saray və ya dövlət etiketi adlanırdı. Dövlət başçıların görüşləri zamanı davranış normaları təbii şəkildə diplomatik etiketə həyat verdi. Diplomatlar görüşlərdə dövlətin nöqteyi-nəzərini ifadə edirdilər. Eyni zamanda, orduda davranış qaydalarının ahəngdarlığını və ciddiliyini dəstəkləyən hərbi etiket formalaşmağa başlamışdı. Bunsuz sadəcə olaraq orduda nizam-intizam yaratmaq mümkün deyildi. Zaman keçdikcə etiketin digər növləri də ortaya çıxmağa başladı - dünyəvi, bəzən onu ümumvətəndaş etiketi adlandırırlar.

Bu etiketlər işərisində “ən gənci” işgüzar etikədir. Etiketə, o cümlədən işgüzar etiketə tələb mütləq xarakter daşımır, vaxt axarında, irəlidə qeyd olunan amillərin təsiri altında onlar dəyişir, yeniləşir, inkişaf edir. Müasir iş adamı bu yazılmamış davranış normalarına riayət etməlidir. Ona sadəcə olaraq kor-koranə və qeyd-şərtsiz iş etiketi kimi baxmaq olmaz, işgüzar ünsiyyətdə həmin etketlərin daxili məzmununu, mahiyyətini anlamağa çalışmaq lazımdır.

Davranış tərzı insanın daxili mədəniyyətini, onun əxlaq münasibətini, əxlaqi tələbləri dərk etməsini, eyni zamanda intellektini əks etdirir. İşgüzar etiket mənəvi dəyərlər anlayışını (ədalət, dürüstlük, sۆzə və maddi dəyərlərə sadıqlıq-təşkilatçılıq qabiliyyəti, yüksək dizayn səviyyəsi) müəyyən edən çoxəsrlik müdrikliyə əsaslanan işgüzar münasibətlərin vacib komponentidir. Qısa şəkildə deyə bilərik ki, işgüzar etika insanın daxili əxlaqının və mədəniyyətinin xarici ifadəsidir. İşgüzar etiket sağlam düşüncə, azadlıq, etika, rahatlıq, məqsədəuyğunluq, qənaətcillik, mühafizəkarlıq, asanlıq, universallıq, effektivlik kimi prinsiplərə əsaslanmalıdır. İndi həmin prinsiplərin mahiyyətini nəzərdən keçirək: İşgüzar etiketin normaları **sağlam düşüncəyə** zidd olmamalıdır və sağlam düşüncə işgüzar etiketin-qaydalara əməl etmənin, təşkilatçılığın, vaxta qənaət etmənin və digər məqsədlərin qorunmasına yönəlməlidir. İşgüzar münasibətləri pozan etiket normaları sağlam düşüncə tərəfindən dəstəklənə bilməz;

İşgüzar etiketin **azadlıq** adlanan digər prinsipi hər bir iş ortağının öz iradəsini sərbəst ifadə etməsini, tərəflər arasında müqavilə öhdəliklərinin icrasının metod və üsullarının sərbəst seçimini nəzərdə tutur. Azadlıq eyni zamanda milli xüsusiyyətlərin təzahürünə, milli-mədəni adət-ənənələrə, sərbəst ifadə olunan hər bir fikrə, müxtəlif işgüzar mövqelərə mane olmur;

İşgüzar etiketi təşkil edən bütün normalar, standartlar, tələblər, tövsiyələr mahiyyətinə və məzmununa görə etik, əxlaqi olmalı, bütövlükdə xeyirxahlığa yönəlməlidir. Bu onun **etik** mahiyyətini təşkil edir. Ancaq əxlaqın bu əsas kateqoriyasını, başqa sۆzlə, biznes sferasında nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu aydınlaşdırmaq mürəkkəb və mübahisəli məsələdir. Bu sahədəki bütün biliklərin mahiyyəti biznesin “etik süzgəcdən” keçirilməsini tələb edir.

İşgüzar etiketin normaları biznes tərəfdaşlarının qollarına qandal olmamalı, **rahatlıq** hissini aradan qaldırmamalıdır. İş adamı üçün hər şey rahat olmalıdır. Ofisin xidməti sahəsinin planlaşdırılmasından-avadanlıqların yerləşdirilməsinə qədər, iş paltarından-təqdimatların keçirilməsi qaydalarına və işgüzar danışıqlara qədər bütün məsələlərdə işgüzar münasibətlərin iştirakçılarına bərabər səviyyədə rahatlıq təmin edilməlidir.

Məqsədəuyğunluq prinsipi işgüzar etiketin hər bir detalının müəyyən bir məqsədə xidmət etməsini nəzərdə tutur. İşgüzar münasibətlərin növləri-təqdimat, işgüzar söhbət, danışıqlar və s. müxtəlif məqsədlərə xidmət edir və işgüzar etiketin hər bir aspekti onlara uyğun olmalıdır.

İşgüzar etika münasibətləri **qənaətcil** olmalıdır. O, təşkilatın protokol şöbəsinin rəhbərliyi altında olmalıdır. **Mühafizəkarlıq** məsələsinə gəldikdə ilk növbədə işgüzar etiketin çoxəsrlik tarixə malik olduğu nəzərə alınmalıdır. Onun kökləri dövlət etiketi, hərbi etiket (eyni hörmətli yaşda), dünyəvi (sivil) etiketlə sıx bağlıdır. Bu etiketlər çox keçmişə aid olmasa da, onun konsepsiyası cəmiyyətin həyatında möhkəm yer tutmuşdur. İşgüzar adamın zahiri görünüşü, davranışları, meylləri ənənələrə sadiqlik, etibarlılıq assosiyasiyası yaradır. Etibarlı iş ortağı hər bir iş adamı üçün arzuolunandır.

İşgüzar etiketin daha bir prinsipi **asanlıqdır**. Onlara riayət etmək psixoloji cəhətdən çətin olmamalı, gərginlik yaratmamalıdır.

İşgüzar etikətdə **universallıq** etiketin hər bir tövsiyəsinin və ya normasının işgüzar münasibətlərin bir çox aspektlərinə yönəldilməsinin təmin edilməsi deməkdir. Və nəhayət, **effektivlik** prinsipi standart müqavilələrin icrası müddətini qısaltmağa, daha çox müqavilə bağlamağa, komandadakı münəfişələrin sayını azaltmağa və s. kömək edir.

İşgüzar etikətdən istifadə iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi artırmalıdır. Bu gün tez-tez söhbət peşəkarlıq (professional) etikasından gedir. Peşəkarlıq etikası işgüzar etiketin təməlini təməlini təşkil edir. Bu etika uzaq keçmişdə meydana çıxan və hər bir əməkdaşın öz fəaliyyətində əsaslandığı norma və prinsiplərin cəmi kimi xarakterizə olunur. O, əvvəllər ayrı bir elm sahəsi olmayıb, mütəxəssisə qarşı ümumi etik tələb kimi meydana çıxmışdır. Peşəkarlıq etikası özündə peşədən çox, əmək əxlaqını birləşdirmişdir. Bununla bərabər, insan cəmiyyətinin yenidən ixtisaslaşmağa başladığı, yəni əmək əxlaqının hələ ortada olmadığı bir dövrdə etika sosial tənzimləmə sistemi kimi meydana çıxmışdır.

Q.V.Lazutininin insan cəmiyyətinin və ictimai əxlaqın inkişafının ilkin mərhələsində əməyin müstəqil bir fəaliyyət sahəsi olmadığı, yalnız bütün inkişaf etməmiş hadisələr kimi, sinkretik inkişaf etməkdə olan cəmiyyətin bir aspekti olması fikri ilə razılaşmalı oluruq. Aspekt adlandırdığımız bu fakt zaman keçdikcə cəmiyyətin həyatı fəaliyyəti istiqamətində fərqlənsə də, solumun nəsillərin qarşılıqlı əlaqəsi, artımı kimi digər tərəflərin mövcudluğunu da inkar etmədi. Professional şüur və əxlaqın inkişafında aşağıdakı mərhələləri fərqləndirmək olar:

- əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin hələ xüsusi bir mənəvi tənzimləmə sahəsinə ayrılmağı, bütövlükdə cəmiyyətin ehtiyaclarına xidmət etdiyi, həyat fəaliyyətini təmin etdiyi "əməyəqədərki" əxlaq dövrü. Bu mərhələdə əmək əxlaqının normaları və dəyərləri formalaşma dövrünü yaşayır, ortada dəqiq bir formül yoxdur və əməyin özü hələ prioritet mənəvi dəyər deyil. Belə bir əmək anlayışı insan cəmiyyətinin ən erkən dövrləri üçün-antik dövrdən əvvəlki zaman üçün xarakterik idi;

- Əməyə vicdanlı münasibət tələbinin insanın mənəvi həyatının norması olaraq açıq şəkildə ifadə edildiyi əmək əxlaqı dövrü: ümumiyyətlə, əmək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə fərqli yanaşmaya baxmayaraq, zehni və fiziki əmək arasındakı fərq, yetkin antik dövrdə və sonrakı orta əsrlərdə əmək əxlaqı tənzimləməsinin vacib elementlərindən birinə çevrildi;

- Orta əsrlərin sonlarında ilk sənətkarlıq emalatxanalarının və artellərin yaranmasından başlayaraq peşə əxlaqı dövrü yaranır; sənətkarlıq, əmək bölgüsü peşəkar əməyin fərqləndirilməsinin əsasını qoyur və peşəkar şüurun düzgün formalaşmasının başlanğıcı olur [7, 71]

Müasir psixoloqlar əmək prosesinin gedişatına təsir edən əsas amilləri daxili və xarici əmək şəraitinə, daha doğrusu, müxtəlif hallara-təbii, sosial, şəxsi və s. olmaqla bir neçə yerə bölürlər. Buna görə də, əmək prosesinin gedişatına bu və ya digər şəkildə təsir edən halların cəmi-qədim insanın inkişaf etməmiş əxlaqi şüuru tərəfindən yaxşı və ya pis kimi qəbul edilən hallar- kimi qeyd edilir:

- insanın öz fəaliyyətində təsir edə bilmədiyi xarici - təbii və ya sosial faktorlar, təbii və sosial şərait mənəvi tənzimləməyə tabe olmur.

- əmək fəaliyyətinin subyektı kimi insanın özünün münasibətini əks etdirən daxili hallar. Məhz bu şərait insan cəmiyyətinin erkən mərhələsində əxlaqi tənzimləmə mövzusu kimi çıxış edir [7, 81]

Bir sözlə, istehsal, kommersiya, xidmət və s. sahələrdə etiket və etik davranışlar uzun və tarixi bir yol keçərək müasir səviyyəyə yüksəlmiş və bu gün də təkmilləşməkdə, inkişaf etməkdə davam edir. Dünyaya inteqrasiya əxlaq və davranış mədəniyyətindən keçir.

Ədəbiyyat

1. Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, "Azərbaycan" qəzeti, 14 iyul 2017-ci il, № 149
2. <https://mehrbanaliyeva.preslib.az/media-c11ffd08f8.html>).
3. Anar Vəliyev, Kamil Abdullayev, Natiq Mirzəyev, Biznes etikas və sosial mədəniyyət, Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2018, 242 s.
4. В.И.Соболев, Е.Б.Абросимова. О деловом этикете, и не только... Книга для предпринимателей, руководителей и персонала компаний. Нижний Новгород: ДЕКОМ, 2013. – 588 с.
5. Психология и этика делового общения: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Н. Лавриненко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – С. –271.
6. Арцишевский И. Всё о протоколе // Домашний очаг. – 2008. – май. – С. 290.
7. Цвык, В.А. Профессиональная этика: основы общей теории / В.А. Цвык. – М.: РУДН, 2012.

Summary

The article analyzes the role of etiquette in the processes of socio-economic and international economic integration. Calling etiquette, which is an integral part of culture and plays an important role in relations, one of the main conditions for socio-economic progress, the author examines in detail its historical path, principles and requirements, and concludes that it is impossible to regulate relations without etiquette in the modern world.

Ağayev Emil Raul oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci "İncəsənət və fiziki tərbiyə" fənn birləşmə komissiyasının müəllimi

AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIĞINDA ZƏFƏR RƏNGLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Qələbə, Şuşa, təsviri incəsənət, rəng

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Victory, Shusha, fine arts, color

Xalqımız əsrlər boyu yadelli işğalçılara qarşı mübarizə apararaq, öz tarixi torpaqlarını qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, erməni işğalçılarının hücumuna məruz qalmışdır. Dilbər guşəmiz Qarabağın işğalı və məhv edilməsi, 30 il ərzində dünya ictimaiyyətinin gözündən yayınırdı. 2020-ci il 27 sentyabr ikinci Qarabağ müharibəsinin başlaması ilə igid oğullarımız bu haqsızlığa son qoydular. 44 günlük vətən müharibəsi dövründə şəhər, kənd, qəsəbələrımız düşmən işğalından azad edildi. 2020-ci il 8 noyabr tarixində isə Azərbaycanın Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi müzəffər ordumuz mədəniyyət paytaxtımız Şuşanı azad edərək, müstəqilliyimizin hər b tarixinə Zəfər gününü qeyd etdilər. Zəfər qələbəsi ölkəmizin bütün sahələrinə təsir etdi, incəsənət nümayəndələri bir-birindən maraqlı əsərlər təqdim etdilər. Zəfərin qələbə rəngləri təsviri sənətimizdə də parladi.

Rəssamlarımız müəllifi olduğu əsərlərdə tariximizin şanlı səhifəsini təqdim etdilər. "Şuşa. Qələbə günü" (ill. 1) əsərində İsa Məmmədov tarixi günümüzü cəsarətli rəng sıçrayışları ilə tamaşaçılara çatdırır. Van Qoqa məxsus olan spiralvari təsvir metodu rəng həllində seçilir. İki qardaş ölkənin bayrağı qələbəyə şahidlik edir.

İll 1. İsa Məmmədov “Şuşa. Qələbə günü” (2021) (kətan, yağlı boya, 76x98 sm)

İntiqam Ağayevin müəllifi olduğu “Zəfər” (ill. 2) kompozisiyası ölkəmizə həsr edilən himndir. Toğrul Nərimanbəyova məxsus olan nağılvari manerası, Vətən mövzusu, memarlıq abidələri, tarixi yerlərimizə fikirləri bədiiləşdirir. Əsgərin qaya üzərinə qalxaraq Azərbaycan bayrağını qaldırması Zəfərin simvolu kimi ideyanı vurğulayır.

İll 2. İntiqam Ağayev “Zəfər” (2021) (kətan, yağlı boya, 159x129 sm)

Qadın rəssamlarımızın yaradıcılığına diqqət yetirsək, İnnə Kostina “Qarabağ gözəlləri. Nar yuxuları” (ill. 3) əsərində semantik mənaya əsaslanan süjet xətti verilmişdir. Mifologiyada nar zəngiliyin işarəsi, qəhrəmanların yenilməzliyi və güclüyünün simvolu kimi qəbul olunur. Nar türk xalqlarının mədəniyyətinin folklorunda nağılların, dastanların, atalar sözü, tapmaca və nəğmələrin mövzusu olmuşdur (2, 7). Milli geyimli Qarabağ gözəlinin yuxuları gerçələrək, doğma torpaqlarımız işğaldan azad edildi. Validə Əliyeva “Güc birlikdədir” (ill. 4) əsərində insanların birliyini, narın və bir-birinə sıx bağlanmış iplərin üzərində bədiiləşdirir.

İll 3. İnnə Kostina “Qarabağ gözəlləri. Nar yuxuları” (2021) (kətan, akril, 100x50sm)

İll 4. Validə Əliyeva “Güc birlikdədir” (2021) (kətan, yağlı boya, 60x90sm)

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa ziyalıların yetişdirdiyi torpaq kimi tariximizdə mühüm rol oynayır. Nazim Rəhmanov “Şuşa musiqiçiləri” (ill. 5) əsərində bayram abu havasında musiqiçilərin ilhamlanaraq ifa etmələri, avanqard istiqamət, obrazların qeyri-adiliyinə əsaslanır. Qırmızı rəng isə musiqini mədəniyyət paytaxtına yayaraq əsərin fakturasında ritmik təkrarlanmaya əsaslanır.

İll 5. Nazim Rəhmanov “Şuşa musiqiçiləri” (2021) (kətan, yağlı boya, 162x212sm)

Türkiyədə yaşayan azərbaycanlı rəssam Elçin Mustafayev “Şəhidlərin xatirəsinə” (ill. 6) əsərində Şuşanın simvolu xarıbülbul şəhidlərimizin barmaq izləri ilə azad edilmişdir.

İll 6. Elçin Mustafayev “Şəhidlərin xatirəsinə” (2021) (kətan, yağlı boya, 140x100sm)

Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında Zəfər rəngləri əsərlərdə məna, obraz və süjet xətti ilə Qarabağa yeni nəfəs gətirdi. Bu əsərlərin hər biri vətənə həsr edilən marş kimi səslənir...

Ədəbiyyat

1. Ağayev E. Asif Azərelli yaradıcılığında “Şuşanın gözəl günlərindən biri” (əsərin sənətsüənəslıq kontekstində təhlili) // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” III beynəlxalq elmi konfrans (Dillər universiteti, 5-6 may 2020), s. 71-73.
2. Nəsrəddin Jalə “Rəmlər arasında narın yeri”// 525-ci qəzet //2015 14 may// s. 7.

Summary

The 44-day Victory of the Azerbaijani people is also reflected in our fine arts. In this article Isa Mammadov "Shusha. Victory Day", Intigam Agayev "Victory", Inna Kostina "Karabakh beauties. Pomegranate dreams", Valida Aliyeva "Power is together", Nazim Rahmanov "Shusha musicians", Elchin Mustafayev "In memory of martyrs" works were analyzed in the context of art criticism.

Alməmmədova Səbinə Məmməd qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor

MÜASİR DÖVRDƏ CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASIYA VƏ DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏR

Açar sözlər: dil, əlaqə, elm, lüğət, ədəbiyyat, millət, inkişaf

Key words: language, communication, science, dictionary, literature, nation, development

Cəmiyyət yarandığı dövrdən başlayaraq insanlar ictimai-siyasi proseslərlə bağlı miqrasiyalar nəticəsində yer üzünə səpələnmişlər. Bu dövrdən, ilk insan yerdəyişmələri, qəbilələr və tayfalar arasında ibtidai əlaqələrdən başlayaraq dillər arasında da müəyyən əlaqələr yaranmışdır. Qarşılıqlı əlaqələr dillərin inkişafında əsas rol oynayaraq, onun inkişafında stimulverici amil olmuşdur. Dünya tarixində bir sıra ölü dillərin mövcudluğu (latın, sanskrit) buna bariz nümunədir.

Dilçilik ədəbiyyatında dilin inkişafından danışarkən dildaxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) amillərdən danışılır. Dillərarası əlaqələr məhz dilxarici amillərə daxildir. Bu amillər isə ümumilikdə bütün sosial əlaqələri əhatə edir. Dünya dillərinə nəzər yetirsək, görürük ki, heç bir dil tamamilə təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Bütün dillər mütləq şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Buna görə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma leksemlər xüsusi bir lay təşkil edir. Hazırda Qərbə integrasiya, elm və texnikada baş verən inkişaf, yeniliklər dilimizə bir çox alınmaların keçməsi ilə nəticələnir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolu danılmazdır, onların əsasında isə bilavasitə dil əlaqələri durur. Dillərarası əlaqələrin kökünü araşdıranda bu tarixin çox qədim olduğunun şahidi oluruq. Belə ki, məntiqi təfəkkürün formalaşdığı, xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır. «Sosial əlaqələr də hər şeydən əvvəl, digər əlaqələr kimi informasiyanın qarşılıqlı mübadiləsidir» [1, 9]. Sosial əlaqələr dillərarası əlaqələrdən kənarda mövcud deyil və onların qarşılıqlı inkişafı fərdin ünsiyyətindən kənarda mövcud deyil. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərindən danışarkən ilk növbədə dillərin tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirmək və cəmiyyətin inkişafında onun rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, cəmiyyətdən kənarda dil mövcud deyil. Bu səbəbdən də cəmiyyətin tarixi inkişafı dilin inkişafına təsir etdiyinə görə onunla sıx bağlıdır. Ə.Rəcəbli yazır: «Dilin inkişafının cəmiyyətin inkişafından asılılığından danışarkən dilçilər dilin inkişafının bilavasitə olmasa da, dolayısı ilə insan cəmiyyətinin dəyişməsindən asılılığını qeyd edirlər» [2, 366]. Bu səbəbdən də dillərarası əlaqələrdən danışarkən cəmiyyətin tarixi inkişafını və onun bu əlaqələrdə rolunu qeyd etmək zəruridir. Bilinqvizm məsələlərini öyrənən A.V.Desnitskaya ehtimal edir ki, dillərin bir-birinə təsirinin öyrənilməsi xalqların tarixinin birbaşa öyrənilməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, bu təqdirdə xalqların ictimai inkişaf mərhələləri, həmçinin, nəzərdə tutulan dillərin spesifikasiyası da nəzərə alınmalıdır. Bunlarla yanaşı dillərin nə dərəcədə bir-biri ilə qohum olub-olmaması da əsas amillərdən biri sayılır. A.V.Desnitskaya hesab edir ki, hər bir halda dillərin bir-biri ilə əlaqə və təsirində bilinqvizm məsələsi xüsusi rol oynayır [3, 70-77]. Aydındır ki, insan cəmiyyəti yaranan gündən onların kollektivləri – tayfalar, qəbilələr, xalqlar və millətlər bir-biri ilə

əlaqədə olmuş, onlar arasında münasibətlər başlanmış və getdikcə daha da inkişaf etmişdir. Bu əlaqə və münasibətlərdə ünsiyyət vasitəsi olan dil əsas rol oynamışdır. Nəticədə eyni məfhumların müxtəlif şəkilləri olan sözlər bir dildən başqa dilə keçməyə başlamışdır.

Dünya dilləri özünün spesifik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Buna baxmayaraq dillər arasındakı əlaqələr onları zənginləşdirməyə xidmət edir. Qohum və qohum olmayan dillər vardır. Bir dilin müxtəlif ləhcə, şivə və dialektləri vardır. Belə vəziyyətin yaranması da insanlararası əlaqələrin xarakterindən, həmin əlaqələrin yaxınlıq və uzaqlığından asılı olaraq meydana çıxmışdır. Dil əlaqələri prosesində təmasda olan iki ayrı dil daşıyıcılarından biri ona məlum olmayan əşyanın, məfhumun adını digər dil daşıyıcısından götürmüş və onu öz dilində işlətməyə başlamışdır. Buna görə də inkişaf etmiş bir dilə məxsus söz başqa dillərə keçmiş və daxil olduğu dilləri zənginləşdirmişdir. Hər bir dilin formalaşması onun daşıyıcısı olan xalqın inkişaf tarixindən, yaşadığı arealdan, məskunlaşma yerindən, qarşılıqlı əlaqədə olduğu başqa dillərin təsirindən asılıdır. Millətlər arasında qarşılıqlı əlaqə prosesində qohum və qohum olmayan millətlər arasında müxtəlif səciyyəli ticarət, mədəniyyət, siyasət, hərbi, sosial və s. əlaqələri ayırmaq mümkündür. Bununla yanaşı, bir-biri ilə əlaqədə olan dilləri onların qarşılıqlı əlaqəsinə görə üç növə ayırmaq olar: 1) qohum dillər arasında əlaqələr; 2) qohum olmayan dillər arasında əlaqələr; 3) qarışıq əlaqələr. Qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələrini genoloji təsnifata görə başqa şəkildə də səciyyələndirmək olar: 1) eyni sistemli dillər arasında əlaqələr; 2) müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələr; 3) qarışıq əlaqələr. Göründüyü kimi, göstərilən əlaqə növlərindən birinci ikisində əlaqə iki dil arasında gedə bilirsə, üçüncü növ, yəni qarışıq əlaqə ən azı üç dilin qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur. Qarışıq əlaqə həm birinci, həm də ikinci növ əlaqəni özündə birləşdirir və bu prosesdə üçüncü növ əlaqə mürəkkəbliyi ilə seçilir. Əlaqədə olan müxtəlif dillərin sayı artdıqca əlaqə nəticəsində dildə baş verən dəyişmələr, dilə olan təsirin formaları da artır. Deməli, xalqlar arasında mədəni, ictimai, iqtisadi əlaqələr artdıqca dillərarası əlaqələr və dillərin qarşılıqlı təsiri də güclənmişdir. Bu təsirlə bağlı olaraq dillərin birindən digərinə sözlərin keçməsi prosesi baş vermiş, dil yeni ifadə vasitələri ilə zənginləşmişdir.

Müasir dövrdə də dillərin inkişafında dövlətlər arasında əlaqələrin də mühüm rolu vardır. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, hər bir dildə alınma sözlərin həm miqdarı artmış, həm də mənşəyə görə alınma arealı genişlənmişdir. Dil əlaqələri prosesində dil sistemi inkişaf edir. Bu əlaqələrin də müxtəlif istiqamətlərə təsiri aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: a) bilinqvizmin müxtəlif tipologiyaları; linqvistik, sosiolinqvistik və psixoloji; b) linqvistik nöqteyi-nəzər; Burada koordinativ (qarışmayan) və subordinativ (qarışıq olan) bilinqvizm nəzərdə tutulur; c) sosiolinqvistik nöqteyi-nəzər; (fərdi və ya kollektiv bilinqvizm nəzərdə tutulur). Kollektiv bilinqvizmdən danışanda, bu vaxt parsial (hissəvi) və total (tam, ümumi) bilinqvizm nəzərdə tutulur; ç) nəhayət, psixoloji nöqteyi-nəzər; Burada reseptiv (perseptiv), reproduktiv və produktiv bilinqvizm nəzərdə tutulur.

Dillərarası əlaqələrdən danışarkən son illər dünyada baş verən proseslər nəzərə alınmalıdır. Xüsusən son dövrlərdə dünyada soyuq müharibənin və qütbləşmənin bitməsi, qloballaşmanın geniş vüsət alması, əlaqələrin getdikcə daha da artan sürətlə inkişafı, qlobal internet şəbəkəsinin inkişafı, peyk televiziyaaların adı hal alması, distant təhsilin getdikcə genişlənməsi, iqtisadi maraqların digər maraqları üstələməsi fonunda xalqların və dillərin inteqrasiyası prosesləri daha çox maraq doğurur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dillər arasında əlaqələr müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər. Buna görə də dillərarası əlaqələr həm sosiolinqvistik, həm etnolinqvistik, həm də psixolinqvistik istiqamətdə araşdırılmalıdır. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri isə daha çox tarixi şəraitlə bağlıdır. Hazırda bu əlaqələrin yaranmasında və intensivləşməsində mövcud olan ilkin şərtlər kimi xalqların arasında beynəlxalq əlaqələrin, internet resurslarının, sosial şəbəkələrin interaktiv inkişafı, beynəlxalq dil siyasəti, təhsil sisteminin yaranması və ən nəhayət distant təhsilin getdikcə daha çox yayılması, miqrasiyanın adı hal almasını göstərmək olar. Bütün bunlar dil əlaqələrinin yaranma səbəblərini şərtləndirən amillərdir. Başqa dildən söz alınmasının iki üsulu vardır: a) birinci üsul – birbaşa keçmə: alınma sözlər bir dildən başqa birisinə üçüncü dilin köməyi olmadan gəlir; b) ikinci üsul – üçüncü dilin vasitəsilə sözlərin keçməsidir. Belə sözlərə qısaca olaraq reseptor yolla keçən sözlər demək olar. Çünki onlar bir dildən başqasına keçib sonra üçüncü dilə gəlirlər.

Son illər dillərarası əlaqələrdən danışarkən bu prosesin daha çox əraziləri əhatə etməsindən danışmaq lazımdır. Belə ki, artıq dünyada qloballaşmanın sürətli inkişafı fonunda, demək olar ki, bütün digər millətlərdə və dövlətlərdə ingilis dilinə maraq köklü şəkildə dəyişmişdir. İndi hər kəs ingilis dilinə maraq göstərir və bu dili öyrənməyi zəruri sayır. Digər tərəfdən xarici dil öyrənmək bütün ölkələrin təhsil sisteminin prioritet sahələrindən biridir. Bütün bunların məntiqi nəticəsidir ki, bilinqvizm və multilingvizm kütləvi hal alır. Artıq bilinqvizmdən fərdi, psixoloji hal kimi deyil, kütləvi hal kimi danışılır.

Ümumilikdə isə dünyada son dövrlər iki prosesin izləri aydın şəkildə seçilir. Belə ki, dil siyasətində iki istiqamət – integrasiya və diferensiasiya hadisələri baş verir. Bu proseslərdə əks olaraq Avropada eyni zamanda həm də diferensiasiya prosesləri baş verir. Belə ki, Avropa ölkələrinin, demək olar ki, hamısında milli dil artıq çoxdan formalaşmışdır. Bir çox ölkələrdə dil problemləri həll olunub. Normal vəziyyətdə ikinci dil kimi məktəblərdə əsas dövlət dili ilə yanaşı federal dairələrdən birinin dilinin öyrənilməsi məsləhət görülür.

Göründüyü kimi, Avropada dillərin və mədəniyyətlərin integrasiyası fonunda eyni zamanda diferensiasiya prosesləri də sürətlə davam edir. Dillərarası əlaqələrin öyrənilməsini stimullaşdıran amillərdən biri də son illər miqrasiyaların geniş vüsət almasıdır. Bu proses bütün dövrlərdə aktual olmuşdur. Lakin, son dövrlər bu proses daha çox intensivləşmişdir. Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, dillər arasında əlaqələr müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər. Məhz buna görə də, hətta bəzi dilçilər bu sahəni ayrıca dil sahəsi kimi öyrənilməsini məqsəduyğun sayırlar. Dillərarası əlaqələri öyrənərkən həm sosiolingvistik, həm etnolingvistik, həm də psixolingvistik metodlardan istifadə etmək lazım gəlir. Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri isə daha çox tarixi şəraitlə bağlıdır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu səbəblərdən danışarkən ilk növbədə ta qədimdən bu günə qədər olan tarixi hadisələri nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu əlaqələrin yaranmasında və intensivləşməsində mövcud olan ilkin şərtlər kimi xalqların bir yerdən digər yerlərə köçməsi, ilkin qəbilə və tayfadaşlıq əlaqələri, müxtəlif dövrlərdə baş verən müharibələr, ticarət əlaqələri, dövlətin yaranması və onun dil siyasəti, təhsil sisteminin yaranması və ən nəhayət müasir radio və televiziyanın yaradılması, internet və distant təhsilin gətirdikcə daha çox yayılması, miqrasiyanın adı hal almasını göstərmək olar. Bütün bunların hamısı dil əlaqələrinin yaranma səbəblərini şərtləndirən amillərdir. S.Sadiqova yazır: «Dil əlaqələri dillərin bir-birindən dilin müəyyən ünsürlərini, vahidlərini alması ilə nəticələnir. Bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Deməli, «alınma» termininin özü iki mənədadır. Birinci halda bu termin başqa dilə keçib, daxil olduğu dili zənginləşdirən lingvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada «alınma» dedikdə, bir dildən başqa dilə keçən bütün lingvistik vahidlər, hər cür dil elementləri başa düşülür, «alınma söz» dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur» [4, 126]. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, hər bir dildə alınma sözlərin həm miqdarı artmış, həm də mənşəyə görə alınma arealı genişlənmişdir. Dil əlaqələri prosesində dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində qarşılıqlı təsir baş verir. Məlumdur ki, leksik alınmalar hər hansı bir dilin tərkibini zənginləşdirir. Lakin bu alınmalar az da olsa, müəyyən dərəcədə ana dilinə özlərinin qrammatik ünsürlərini də gətirir və bu əlamətləri qoruyub saxlaya bilirlər. Bir sıra leksik alınmalar milli dildə müəyyən səviyyədə morfoloji dəyişikliyə uğradığı halda, bəziləri isə heç bir morfoloji dəyişikliyə məruz qalmır.

Elm və texnika sürətlə inkişaf edir. Bununla əlaqədar olaraq meydana gələn müxtəlif məfhumların və anlayışların ifadəsi üçün hər bir dildə müvafiq terminlərin yaradılması ehtiyacı qarşıya çıxır. Bu tələbat həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar əsasında terminlər yaradılması ilə ödənilir. Dilə alınmaların daxil olması dil əlaqələrinin inkişafı ilə sürətlənir. Dil əlaqələri dillərin bir-birindən dilin müəyyən ünsürlərini, vahidlərini alması ilə nəticələnir. Bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Bu zaman əgər alınma başqa sözlə desək, anlayış və ya yeni əşya cəmiyyətin tələbi ilə yaranırsa, alınma prosesi yeni sözü mənimsəyən dil vasitəsilə həyata keçir. Əgər illər öncə dil əlaqələrinin təsiri ilə ingilis mənşəli terminlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, bu gün dövlətlər arasında yaranan əlaqələr terminlərin dilimizə birbaşa keçməsinə imkan yaradır. Deməli, sözlərin alınması, həm ictimai hadisə, həm də siyasi dil prosesidir. Bu prosesdə daha çox siyasi hadisələrlə bağlı terminlər bir dildən başqa dilə daxil olur. Dillərarası əlaqələri təhlil edərək son nəticə kimi onun təsirini iki kateqoriyaya ayırmaq olar: 1. Bir dilin digər dildən

söz alması; 2. Bir dilin təsiri ilə digər dildə müəyyən dəyişikliklərin baş verməsi; Göründüyü kimi dillərarası əlaqələr dillərin qarşılıqlı inkişafını təmin edir. Dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı aparılmış araşdırmalar göstərir ki, alınmalar daha çox dilin leksik sistemini əhatə edir. Çünki hər bir elm sahəsi mənəni dəqiq ifadə edən sistemə malik olduqda daha tez və daha dəqiq qavranılır. Ümumiyyətlə, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesində sözlər və terminlər bir dildən başqasına keçir və onu zənginləşdirir, alınma ilk olaraq sözün başqa bir dildən götürülüb işlədilməsi ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Müəyyən bir dilin başqa dillərin lüğət tərkibinə təsirinin miqyası tarixi səbəblərlə əlaqədar müəyyənləşdirilir. Məsələn, italyan dilinin intibah dövründə inkişafı başqa dillərin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. XIV-XVI əsrlərdə İtaliya mədəniyyətinin güclü inkişafı Avropanın başqa dillərinin inkişafına İtalyan dilinin leksik təsirini də müəyyən etmişdir. Dənizçiliklə, maliyyə işləri ilə, hərbi işlərlə, memarlıq və musiqi ilə, təsviri sənətlə bağlı terminlər bir çox dillərdə italyan dilindən götürülərək işlədilmişdir. Məsələn, öz mənşəyi etibarilə italyan sözləri olan batalyon, soldat, kontilena, sonata, liberetto, valyuta, mozaika və s. sözlər bu qəbildəndir.

Bu, bütün dillərdə baş vermiş və baş verməkdə olan hadisədir. Hesablamalara görə alman dilindəki alınmaların sayı on minlərlə ölçülürsə, ingilis dilində, bu ümumi lüğət tərkibinin 50%-dən çoxunu əhatə edir. Belə hadisə qədim dillərə də yad deyildir. Məsələn, latın dilində 7000-dən çox yunan sözü vardır. Azərbaycan dilində də qloballaşma şəraitində getdikcə alınmaların sayı çoxalır. Bunun səbəbi müxtəlif amillərlə bağlıdır. Başlıca amil dilin inkişafında xüsusi rol oynayan dillərin əlaqəsi, kontaktıdır. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni, beynəlxalq əlaqələr əsasında yaranır. Bu əlaqələr əsasında dünya dillərində zənginləşmə prosesi gedir. Əgər dilin daxili inkişaf faktorları onun qatları, layları ilə əlaqədarsa, xarici faktorlar cəmiyyətin ictimai quruluşu, ideologiyası, xalqların əlaqəsi, elm, sənaye, texnika və təfəkkür fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri müxtəlif cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Bu prosesdə yeni dil vahidləri və terminlər bir dildən digərinə keçir və onun leksik qatının zənginləşməsinə xidmət edir. Bu isə, əksər hallarda müsbət proses kimi qiymətləndirilir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili Avropa mənbəli alınmalar hesabına zənginləşir. Bununla da anlayış ifadə edilir, izah əvəzinə dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qışası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dildəkinə mümkün qədər uyğunlaşdırmaqla alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşır. Belə Avropa mənbəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası alınan leksik vahidin maddi formasının fonetik, qrafik, qrammatik və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilməlidir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyinetmənin əsas meyarlarıdır. Təsədüfi deyildir ki, dillərin zənginləşməsi prosesində diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhət ehtiyac olmadan alınmaların dilə gətirilməsidir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin sahə terminologiyalarında özünəməxsus proseslər baş verir. Bu proseslər daha çox yeni elmi istiqamətləri əhatə edən elmlərdə özünü göstərmişdir. Təbii ki, terminologiyada terminlərin alınması bütövlükdə dilin terminoloji sistemini əhatə etsə də, ayrı-ayrı sahələr üzrə baş vermişdir. Ümumi terminoloji sistemdə terminlərin nizama salınmasına nəzarət, onların variativliyini aradan qaldıraraq terminin mümkün variantını qəbul etmişdir. Bu sahədə iş davam etdirilir. Sahə terminologiyalarında isə yeni terminlərin həm yaranması, həm də alınması prosesləri davam etməkdədir. Bununla belə, müstəqillik illərində dilin terminoloji sistemində müəyyən meyllilər özünü göstərir. Bu cəhət, qeyd olunduğu kimi, yeni sahələrdə və Azərbaycanın yenicə qoşulduğu beynəlxalq münasibətlər sistemində tələb olunan terminologiyada müşahidə olunur. Ona görə də leksik zənginləşmənin problemi kimi söz və terminlərin şüurlu şəkildə tənzimlənməsidir. Deməli, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, geniş elmi mübadilələr, texniki nailiyyətlərin bəşəriyyətin ümumi malına

çevrilməsi, xalqların ictimai-siyasi kontaktları dillərin də qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Bu qanunauyğunluqlardan irəli gələn alınmalar da dilə uyğun şəkildə mənimsənilmə, standartlaşma formaları müəyyənləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Журавлев В.К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. М.: Наука, 1982, 329 с.
2. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
3. Десницкая А.В. К вопросу взаимодействия языков. Доклады и сообщения ин-та языкознания АН СССР. М.: 1956, №9, стр.70-77.
4. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları. Bakı: Elm, 2015, 484 s.

Summary

In article is narrated about a special role of the borrowed terms in enrichment of dictionary structure of the majority of languages of the world, loans of words by interrelations of languages and cultures, that with society development the scientific and technical achievements, steadily growing powerful information stream, the communications extending between the people and the nations, do important also mutual development of communications between languages etc.

Babayev Etibar Adil oğlu
Əməkdar jurnalist

MULTİKULTURALİZM, SOVET “POZİTİV SEQQEQASIYASI” VƏ MİLLİ-MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİN TRANSFORMASIYASI

Bu gün hər hansı dövlətdən söz düşəndə həmin ölkənin təbii sərvətləri, iqtisadi gücü, hərbi qüdrəti ilə yanaşı, vətəndaşlarının intellektual səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Bu bir həqiqətdir ki, istər-istəməz intellektual potensial hər bir ölkənin inkişafını müəyyən edən əsas amilə çevirilmişdir.

Gəlin bir anlığa xeyallara dalaq. Təsəvvür edin ki, böyük İskəndərin, qüdrətli Teymurləngin, əfsanəvi Çingiz xanın cahanşümul ordusu üstünüzdə hücum çəkir. Uzaq məsafədən düşmənlə həmləsinin qarşısını alıb, döyüşün müqəddəratını həll etmək üçün bu gün müasir döyüş sürsəti ilə yaraqlanmış bir təqim, yaxud bir qırıq təyyarə belə yetərlidir. Keçmiş əyyamlarda ən böyük sərkərdələr də belə bir silah-sürsətin varlığını təsəvvür edə bilməzdi. Bu gün ağla gəlməyən imkanlar da sabah texniki tərəqqinin doğuracağı yeni möcüzələrlə qarşımıza çıxacaq. Belə şəraitdə zamanla ayaqlaşmağın yeganə yolu davamlı və əsaslı maariflənmə, mükəmməl təhsil dəhlizindən keçir. Elm xadimlərinə, ixtiraçılara verilən maddi-mənəvi dəyər, müasir ordu quruculuğuna diqqət də daim artmalıdır. Ona görə Azərbaycan dövləti təbii resursları, ilk növbədə, intellektual potensiala çevirməkdə israrlıdır. Prezident İlham Əliyev “The Business Year” jurnalının Azərbaycana aid xüsusi buraxılışına müsahibəsində demişdi: “...qara qızılı insan kapitalına çevirmək sadəcə şüar deyil. Bu, reallıqdır. Təhsilin yüksək intellektual bacarığa malik insan kapitalı formalaşdırmaqda və güclü iqtisadiyyat qurmaqda oynadığı rol bu gün daha aktualdır. İnformasiya və biliyə əsaslanan cəmiyyətin və inkişaf edən ölkənin iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən insan kapitalını inkişaf etdirmək məqsədilə müasir və səmərəli təhsil sistemi yaradılır” [8].

Bəli, qara qızılı insan kapitalına çevirmək prinsipi bu gün ardıcıl olaraq, məqsədyönlü şəkildə gerçəkləşir. Qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi bir çox problemlərin, o cümlədən siyasi cəhəlat və nankorluğun qarşısını alacaqdır. Kapital, həqiqətən insan amilinə dönərsə, insanın əlavə kapital

toplamağa ehtiyacı da qalmayacaqdır! Biz bu hikməti anlayıb, bu istiqamətdə inamla, ilhamla addımlasaq, daha böyük uğurlar qazanırıq.

Mən ümidvaram ki, gün gələcək, insanlar torpaqları fəth etmək üçün deyil, könüllərə sahib çıxmaq, kimsəsizlərə həyan olmaq üçün səfərbərlik elan edəcəklər. Bunun üçün silahlar barıtla yox, ürəklər sevgiyə, məhrəmətlə dolmalıdır. Dodaqlar toplar kimi od püskürməməlidir. Torpaqları mərmilərdən təmizləməzdən öncə, mənəviyyatı saflaşdırmalı, mədəniyyəti yüksəltməli, niyyəti aydınlatmalı, müxtəlif xalqların qarşılıqlı anlaşmasını təmin edəcək ümumi dildə – dostluq dilində danışmağı, anlaşmağı öyrənməli, ünsiyyət qurmağı bacarmalı, irimiqyaslı mədəni birliyinə çalışmalıyıq.

Dünya ölkələri arasında əlaqələrin genişlənməsində, xalqlar arasında dostluq tellərinin möhkəmlənməsində mədəni əlaqələrin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini xüsusi vurğulayan ümummilli liderimiz Heydər Əliyev deyirdi ki, “hər bir xalqın mədəni irsi onun sərvəti, tarixi və bu günüdür” [4].

Əslində, bu deyimdə multikulturalizmin xarakterik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. İnkişaf etmiş cəmiyyətlər tərəfindən şəxsiz olaraq qəbul edilmiş bir aksioma var – başqa dinlərə, dillərə, mədəniyyətlərə, tarixə hörmət hər kəsin öz mədəniyyətinə, tarixinə dininə, dilinə hörmətindən başlamalıdır. Tolerantlığın, birgəyaşam anlayışının sağlam dayaq nöqtəsi budur.

Multikulturalizm deyəndə, birinci növbədə ayrılıqda götürülmüş bir ölkədə və ya bütövlükdə dünyada mədəniyyətlər arasında fərqliliyin saxlanılmasına yönəldilmiş siyasət və ya bu kimi siyasəti əsaslandıran nəzəriyyə, ideologiya başa düşülür. Məfhumun özündə mədəniyyət kəlməsinin ifadəsi, onun əhatə dairəsinə daxil olanların, sözün dar mənasında, yalnız mədəniyyətlə məhdudlaşdırılması anlamına gəlmir. Burada ayrı-ayrı etnik qrupların öz milli mədəniyyətlərini saxlamaq hüququ ilə yanaşı, həm də ana dilində təhsil almaq, siyasi baxışlarını açıqlamaq və digər imtiyazlar nəzərdə tutulur. Bu da, sözün əsl mənasında, hər bir etnik qrupun yaşadığı mühitdən asılı olmayaraq, milli mənliliyini, özünəməxsusluğunu saxlamaq hüququnun tanınması deməkdir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, millətlər arasında əlaqələr nə qədər möhkəm olsa, dövlətlər də öz siyasətini buna görə tənzimləyər, iqtisadi-ticari əməkdaşlığıda da genişləndirər. Eyni zamanda, milli-etnik zəmində baş vermiş münaqişələrin yaranma səbəblərinin qarşısı alınar. Təxribat xarakterli bəyanatlar, digər pozucu aksiyalar çox vaxt müxtəlif ideoloji vasitələrlə mütəmadi şəkildə beyinlərə yeridilən özünəvurgunluq hissindən, başqasının hüququnu tapdalamaq, haqqını danmaq, torpağını zəbt etmək yolu ilə hakimi-mütləq olmaq sevdasından qaynaqlanır. Belə olan təqdirdə mədəniyyətlərin yaxınlaşması, qarşılıqlı faydalanmaqla, bəhrələnməklə ortaq mədəni dəyərlərin, meyarların gündəlik yaşam tərzinə sirayət etməsi dünyanın siyasi-iqtisadi mənzərəsinin sağlamlığı və sabitliyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəşəriyyət üçün taleyüklü olan bu məsələdə vətəndaş cəmiyyətlərinin, media nümayəndələrinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Müsbət tendensiyaları işıqlandırmaq, təbliğ etmək, xarakterik olmayan neqativ hadisələr üzərində dayanaraq təhlükənin daha geniş miqyas alacağı barədə qeyri-peşəkar, əsassız mülahizələr yürütməkdənsə, müsbət meylləri gözdən qaçırmayıb təbliğ etmək, onların cəmiyyətdə daha geniş yayılmasına səy göstərmək lazımdır.

Əgər gənc nəsil ibtidai təhsildən başlayaraq bütün mərhələlərdə multikulturalizm əhvali-ruhiyyəsi ilə böyüyərsə, bu fəlsəfi məvhum ailə tərbiyəsinin təməl daşlarından birinə çevrilərsə, dünyanın gələcəyi indiki qədər narahatlıq doğurmaz. Fəqət, bu təlim-tərbiyə metodu yalnız bir ölkədə, bir bölgədə davam edərsə, nə qədər qəribə səslənsə də, həmin xalqın, dövlətin faciəsinə gətirib çıxara bilər. Tutaq ki, bir xalq milli, dini tolerantlığa üstünlük verməklə yeni nəsillə böyüdür. Qonşu dövlətdə isə uşaqlar göz açandan şovinizm ruhunda tərbiyə alır, onlara başqa millətlərə nifrət hissi aşılanır, özündən olmayan hər kəsi qatı düşmən görmək, ilk fürsətdə nəfəsini kəsmək tövsiyə olunur. Bu ruhda böyüyən şüuru zəhərlənmiş canlı təhlükə mənbəyi ilə, milli və ya dini fanatiklərlə dinc qonşuluq şəraitində yaşamaq mümkündürmü? Biri qonşunu dost biləndə, digəri əksinə, onu top-tüfənglə qarşılamağın təlimini keçərsə, paradoks yaranar. Demək, multikulturalizmin əhatə dairəsinin genişlənməsini, təsir gücünün artmasını həqiqətən isyətiiyiriksə, onun mahiyyətini düzgün dərk etməliyik. Multikulturalizm qloballaşan dünyada ancaq bütün millətlər, dövlətlər arasında sərhəd bilmədən yayılıb, qlobal təfəkkür formasına çevrilərsə, o zaman, ola

bilsin, bəşəriyyəti kataklizmlərdən qurtarmaq qüdrəti qazanar. Əks təqdirdə multikulturalizm də sonu “izm”lə bitən bir çox başqa fəlsəfi kateqoriyalar kimi, toz basmış rəflərdə öz yerini tutacaq. Nə biz, nə də dövlətimiz bunu istəmir. Prezident İlham Əliyev Bakıda keçirilən III Beynəlxalq Humanitar Forumdakı çıxışında demişdir:

“Multi-mədəniyyətli cəmiyyətlərin formalaşması, bu ideyaların təbliği, hesab edirəm ki, hər bir məsuliyyətli siyasətçinin, ictimai xadimin fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmalıdır. Əfsuslar olsun ki, bəzi hallarda biz başqa fikirləri də eşidirik ki, multikulturalizmin gələcəyi yoxdur. Bəzi ölkələrdə bu məsələ ilə bağlı çox bədbin əhval-ruhiyyə hökm sürür. Hesab edirəm ki, biz dünyada müsbət təcrübə üzərində öz təhlilimizi aparmalıyıq və müsbət təcrübəni təbliğ etməliyik” [1].

Dövrümüzdə multikulturalizm tendensiylarına qarşı “əritmə sobası” (ingil.: “metlin poy” və ya rusca “plavilny kotel”) anlayışı qoyulur ki, bu da əsasən ABŞ-dan gəlir. Tarixən müxtəlif etnosların nümayəndələrinin öz içində əridib Amerika əhalisini formalaşdırmış bir ərazidə bu ideologiyanın üstün olması təəccüblü deyil. Milli, mənəvi, mədəni köklərindən ayrılıb başqa ölkə ərazisinə düşən və mövcud şəraitə adaptasiya olanlar tez-gec milli mənsubiyyət göstəricilərinin çoxunu itirməli, milli mənsubiyyəti göstərilməyən vahid Amerika vətəndaşına və Amerika dəyərlərinin daşıyıcısına çevrilməsi məntiqlə anlaşılan hadisədir.

Müqayisə üçün deyək ki, vaxtilə SSRİ kimi nəhəng dövlətdə bu proses mürəkkəb şəraitdə cərəyan edirdi. Çünki, tərkibcə çoxmillətli dövlətdə etnik qruplar öz tarixi vətənlərində yaşayırdılar və milli köklərinə qırılmaz tellərlə bağlı idilər. On beş müttəfiq respublikanın, eləcə də həmin ərazilərdə yaşayan azsaylı xalqların, o cümlədən Rusiya Federasiyasına daxil olan muxtar respublikaların ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin, qədim xalq sənətlərinin inkişafı və çiçəklənməsi üçün münbit şəraitin yaradılması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənlanmışdı. Ümumittifaq miqyaslı yaradıcı təşkilatların rəhbərliyində mütləq qaydada müxtəlif xalqların nümayəndələrinin təmsil olunması ayrı-ayrı xadimlərin fəvqəladə yaradıcılıq qabiliyyətindən, yaxud əvəzolunmaz təşkilatçılıq məharətindən qaynaqlanırdı. Sovet dövlətinin, indi dəbdə olan terminlə desək, “multikultural siyasəti”ndən irəli gəlirdi. Fəqət, ideoloji işin bu istiqamətini o zaman bir qədər başqa cür adlandırırdılar – “sosialist beynəlmiləliyyəti”.

Demək olar ki, Sovet İttifaqında bəzi mədəniyyət və incəsənət sahələrində rus xalqına qarşı qeyri-rəsmi olaraq, “mədəni pozitiv seqreqasiya” siyasəti həyata keçirilirdi. Məsələn, SSRİ-nin yaradıcı təşkilatlarının bir çoxunun rəhbərliyində ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələri qeyri-proporsional dərəcədə geniş təmsil olunurdu. 1970-ci illərdə SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının rəhbəri – azərbaycanlı Qara Qarayev, SSRİ Rəssamlar İttifaqının rəhbəri – azərbaycanlı Tahir Salahov, SSRİ Kinomotoqrafçılar İttifaqının rəhbəri – belorus Elem Klimov və s. faktlar yuxarıda deyilənləri bir daha təsdiq edir. Belə misalları kifayət qədər gətirmək olar.

Müasir qloballaşma dövründə müəyyən dəyərlərin itirilməsi, kommunikasiya vasitələri hesabına dünyanın hər yerində ən böyük dövlətlərin üstünlük verdiyi dəyərlərin cəmiyyətə sirayət etməsi kiçik etnik qrupların mənəvi ələminə təsirsiz ötürşür və müəyyən itkilər müşahidə olunur. Lakin bununla yanaşı, milli azlıqların özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq, ana dilində təhsil almaq, mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək istəkləri qloballaşma tendensiyları ilə ziddiyyət yaradır və ələlxüsus, dünyanın bir çox yerində qarşıdurmalar doğurur. Son vaxtlar Fransada (Korsika), İspaniyada (Kataloniya və Basklar ölkəsi), İtaliyada (Venesiya), İngiltərədə (Şotlandiya, Şimali İrlandiya və Uels) kimi inkişaf etmiş ölkələrdə baş verən hadisələr buna misaldır.

Qloballaşmanı hegemon dövlətlərin başqa dövlətlərə və xalqlara qarşı təcavüzü kimi dəyərləndirənlər də var. Çünki qloballaşma dünya hökmranlığı sevdasında olan dövlətlərin əlində ideoloji silaha çevrilib. Onun köməyi ilə müharibə elan etmədən hücumla keçib sərhədlər aşmaq daha asandır. Qan tökmədən könüllərə, beyinlərə hakim olmaq mümkündür. Kimsə səni buna görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edə bilmədiyi kimi, ictimai qınaq obyektinə də çevirə bilməz. Qloballaşma çətri qitələrarası münaqişələrdən, bəlkə bizi qorudu. Amma qloballaşma hörümçəyi üstümüzə tor çəkərsə, milli kimliyimizi unudar, simamızı, sözümüzü, ruhumuzu itiririk.

Qloballaşma tendensiyasının təhlükəsi 1980-ci ildən bütün dünyada getdikcə genişlənən antiqloballaşma hərəkatının yaranmasına rəvac verdi. Lakin hadisələrin gedişi göstərir ki, xalqların bir-birindən təcrid olunmuş halda yaşaması müasir sivilizasiyada mümkün deyildir. Qloballaşmadan

tam qorunmağın imkanı yoxdur. Göstərilən iki mövcud tendensiya arasında ortaq məxrəcə gəlib ümumi yol seçilməlidir. Deyək ki, iqtisadiyyatda olduğu kimi. Oxsar iqtisadi sistemlər, milli iqtisadi modellər olsa da, onlar tam identik deyillər. Onların formalaşdırılmasında qeyri-iqtisadi amillər – milli adət-ənənələr, mədəniyyət və s. nəzərə alınır. Bu isə o deməkdir ki, hər bir xalq, ən kiçik etnik qrup belə, qloballaşan dünyada öz mədəni, mənəvi dəyərlərini saxlamalı, bu istiqamətdə müəyyən işlər görməlidir. Məsələn, dünyanın ən qədim qeyri-maddi mənəvi sərvətlərindən sayılan Azərbaycan ərazisinin mədəni irsi bəşər sivilizasiyasına layiqli tövhələr bəxş edib. Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, Azıx və Tağlar mağaraları kimi tarixi abidələr, “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanı, Nizami, Füzuli, Nəsimi poeziyası kimi şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın parlaq nümunələri, Qız qalası, Möminəxatun məqbərəsi, “İçərişəhər qoruğu” kimi tarixi-memarlıq qoruğu, “Şeyx Səfi” kimi xalçaçılıq nümunələri, sirli muğamımız, sazlı-sözlü aşiq sənətimiz buna parlaq misaldır. Adlarını sadaladığımız tarixi mədəniyyət incilərinin bir çoxu YUNESKO-nun “Dünya İrs Siyahısı”na salınması faktının özü dünya ictimaiyyəti tərəfindən milli mədəniyyətimizin tanınması, qiymətləndirilməsi, bəşəri meyarlarla dəyərləndirilməsi deməkdir. Beynəlxalq təşkilatların bu kimi layihələrində başqa xalqların da ən dəyərli abidələri əz əksini tapır. Belə layihələrin beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməsi olduqca mürəkkəb və bir çox hallarda ağır-acılı prosesdir. İlk növbədə, mədəni və mənəvi irsini mühafizəsinə qalxan xalqın səsi eşidilməlidir. Dünya birliyində layiqli yerini tutmalı beynəlxalq aləmdən özünə qarşı gözlədiyi münasibəti ölkə daxilindəki milli azlıqların mədəniyyətlərinə bəsləməlidir. Qloballaşma əleyhinə çıxmaq, bir ölkə hüduqlarında qapanaraq dünyadan təcrid olunmaq çağdaş dünyada mümkün deyildir. Çünki, bu proses kimlərsə istəyindən, yaxud etirazından asılı olmayaraq nəhəng layihəni dövrüyyəyə buraxanların ali məramına uyğun öz minvalı ilə davam edəcək. Amma buna yeni dövrün yeni bəlası kimi yanaşmaq gərək deyil. Belə irimiqyaslı və məsuliyyətli işin həyata keçirilməsində, bir yandan mövcud milli-mənəvi dəyərlərin mühafizəsi, digər tərəfdən integrasiya prosesinin optimal yollarının tapılması əsas şərtidir. Kulturoloji baxış və təmayüllərin konseptual şəkil almasına, sayından, irqindən və inancından asılı olmayaraq, xalqlar arasında mənəvi bağların möhkəmlənməsinə, ünsiyyətin güclənməsinə diqqət artırılmalıdır.

Qloballaşma prosesi genişləndikcə milli mədəniyyətlərin qorunub saxlanması və inkişafı daha mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən xalqın, eləcə də gələcək nəsillərin qarşısında dövlətin tarixi məsuliyyəti artır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan rəhbərliyi milli mədəniyyətin inkişafını dövlət siyasətinin başlıca prioritet istiqamətlərindən hesab edir.

Azərbaycan təkcə təbii sərvətlərinə görə deyil, uğurlu coğrafi mövqeyinə görə də nadir məmləkətdir. Bəlkə bunun nəticəsidir ki, ölkəmiz əsrlər boyu Avrasiya mədəniyyətlərinin mərkəzi qovşaqlarından birinə çevrilib. Əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma abi-havasında yetişən insanlar üçün yeni özünəməxsus birgə yaşayış normaları formalaşmışdır. Azərbaycanda tolerantlıq xüsusilə nəzərə çarpır. Dövlət bunu öz siyasətinin başlıca istiqaməti olaraq daim diqqət mərkəzində saxlayır, lazım olan hüquqi, inzibati dəstəyi əsirgəmir. Araşdırma və müşahidələr göstərir ki, gələcəkdə də bu meyillərin inkişafına real zəmin vardır. Prezident İlham Əliyev Bakıda keçirilən II Beynəlxalq Humanitar Forumdakı çıxışında demişdir:

“Multikulturalizmə alternativ yoxdur. Bir daha tam əminliklə deyə bilərəm ki, multikulturalizm gələcək inkişaf üçün ən məqbul variantdır. Çünki multikulturalizmin alternativini özünütəcriddir. XXI əsrdə qloballaşan dünyada, hesab etmirəm ki, hər hansı bir dövlət öz gələcəyini özünütəcrid prinsipləri əsasında qurmağa cəhd etsin” [3].

Bəli, qloballaşmadan qaçmaq, qorunmaq mümkün deyildir. Lakin bu zaman müəyyən mütənəsiblik gözlənilməli, milli, mədəni dəyərlər qorunub saxlanılmalı, hər xalq öz mədəni irsi ilə dünyanın ümumi mədəniyyət məkanına daxil olmalıdır. Bəşəriyyəti mədəniyyətlər qovşağında yaranan sivilizasiya məbədinə aparan yolu aydınlatmaq, üfəqdə görünən zəngin bilik, əxlaq, mənəvi sərvət xəzinəsinə, insanlıq, bərabərlik, haqq-ədalət Kəbəsinə inamla addımlamaq həm böyük şərəf, həm də zamanın tələbidir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1997, 136 s.
2. "Bakı Beynəlxalq Humanitar formunun materialları". Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013, 544 səh.
3. "Azərbaycan" qəzeti// N223(6204) , 05.10.2012
4. "Respublika" qəzeti// N 404823, 01.11. 2013
5. Малахов В. Парадоксы мультикультурализма. - Иностранная литература, № 11, 1997
6. Мультикультурализм не пройдет [Текст] / Борис Виноградов, Андрей Савельев // Молодая гвардия. – 2011, N 10, с. 154-161
7. Канарш Г. Ю. Мультикультурализм: социальная концепция и социальные практики // Знание. Понимание. Умение. 2011, № 1, с. 87–95.
8. http://www.Thebusinessyear.com/vip_interview/125/ilham-aliyev 9 İyul 2011

Summary

Article E.Babaev "Multiculturalism, the Soviet "positive segregation" and the transformation of national and cultural values" covers today is very topical and controversial topic of multiculturalism impact on national cultural development. In this refracted accumulated successful experience partnership hundreds of different peoples in the former USSR, the influence of multiculturalism on the ethnic identity and the uniqueness of different nations at the present stage.

Also for the first time in world history research in this area Etibar Babayev introduces in this article, the term "soviet positive segregation", reinforcing it with several examples from the history of the former Soviet Union.

As an example of multicultural development also provides a modern development of these processes in Azerbaijan, which has found a unique balance in addressing the impact of multiculturalism and globalism. It is based on the centuries-old experience of multicultural development of Eurasian civilization, one of the important centers of which has always been the territory of Azerbaijan.

Babayeva Günay Hümbət qızı
Bakı Slavyan Universiteti, dosent

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI PRAQMATİKANIN OPTİMALLAŞMASI

Açar sözlər: praqmatika, həmsöhbət, nəzəri, məna, qarşılıqlı.

Key words: pragmatics, interlocutor, theoretical, meaning, interaction.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ. Əliyevin çıxışından stat gətirərək məqaləmizə başlamaq istərdik, "Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətidir. Eyni zamanda, bu, bizim həyat tərzimizdir. Multikulturalizmin nisbətən yeni və bəzən çətin tələffüz edilən termin olmasına baxmayaraq, multikulturalizm ideyaları hər zaman ölkəmizdə mövcud olmuşdur. Tarixi dövəmdən və siyasi sistemdən asılı olmayaraq, xalqımız hər zaman istər ölkədə, istərsə də onun hüdudlarından kənarda multikulturalizmi fəal müdafiə və təşviq etmişdir". Mədəniyyətlərarası kommunikasiya hər zaman aktual bir mövzudur və dillərin tədrisində çox təsiri vardır. Kontekstualist praqmatikada qrisiyadan sonrakı "danışanın fikrinin mənası" ilə bağlı üstünlüklər təşkil edənlər diqqət yetirərək nəzəri fikirlərin praqmatik təhlilin obyektinin olduğu hallarla məhdudlaşdığına dair fərziyyələr nətiqlər və dinləyicilər fikirlərin mənalari ilə razılaşırlar. Anlaşılmazlıq hallarını öz əhatə dairəsindən kənarda qoyurlar və bununla belə, fərqlərin olduğunu bilirik, həmsöhbətlər arasında tez-

tez anlaşılmazlıqlar yaranır və onlar bunu etdikdə, danışanlar yerli mənə danışmaları fikirlərdən istifadə edə bilirlər. Bu yazıda biz empirik məlumatlı bir görünüş təklif etmək üçün qarşılıqlı pragmatikadan fikirlər götürüb həm nəticələrin, həm də dinləyicilərin perspektivlərini özündə birləşdirənlər haqqında, nətiq mənalarını elə bir şəkildə modeləşdirməyin rəsmiləşdirilməsi ilə yanaşı biz həm anlayışları – kanonik halları – həm də anlaşılmazlıqları, tənqidi olaraq mənaların qarşılıqlı əlaqəsi prosesini izah edə bilərik. Biz həmin nitq səviyyəli mənə nəzəriyyələrini vurğulayırıq, başa düşüldüyü kimi danışanın yalnız qismən təsvirini təmin edir qarşılıqlı əlaqə və hər hansı bir zamanda verilmiş nitq haqqında nəticə çıxarmaq iştirakçıların əvvəlki və gələcək mülahizələri ilə rəsmi şəkildə bağlıdır.

Təklif etdiyimiz model beləliklə, nətiqlərin real vaxtda danışan mənalarına necə yaxınlaşdığına dair daha incə bir hesabat təqdim edir və bu mənaların tez-tez necə olduğunu göstərir. mürəkkəb nəticə çıxaran işin birgə səyinə tabedir. Qrisin (3) əsas yazılarından bəri “nətiq mənəsi” anlayışı formal pragmatikada tanış anlayışa çevrilir. O, ayrı-ayrı deyimlərlə deyilənlərin hərfi məzmunundan kənara çıxan nəzəriyyə səviyyəsini təmin edir, danışanların ünsiyyətdə olduğu müxtəlif gizli mənaları özündə cəmləşdirir. Bununla belə, danışan mənəsini təşkil edən şey vahid şəkildə razılaşdırılmaz və ola bilər birinin nəzəri öhdəliklərindən asılı olaraq dəyişir (1). Məsələn, mənaya nətiqin mərkəzli baxış tələb oluna bilər (i) nətiqin mənasına (yaxud mənə dairəsinə) istinad etmək mənəsini verir ünsiyyət qurmaq niyyətindədir, dinləyiciyə yönəlmiş baxış isə nətiqi hesab edə bilər (ii) danışanın nəzərdə tutduğu güman edilən mənə kimi mənə ünsiyyət qurmaq və ya hətta (iii) danışanın qəbul etdiyi mənə niyyətində olub-olmamasından asılı olmayaraq xəbər verilir. Bu yazıda biz bu variantları həm nətiqin, həm də dinləyicinin fərdi mənaların mənalarına uyğunlaşdırma biləcək şəkildə birləşdirməyi hədəfləyirik.

Məqsəd nətiqlərin və dinləyicilərin bəzən ehtiyac duyduğu faktlarla motivasiya olunur fikir ayrılıqları yarandıqda mənaları müzakirə etmək və üstəlik, prosesin danışmalar gündəlik ünsiyyətdə tipik bir hadisədir. Bu qismən bununla bağlıdır danışan mənəsi sadəcə olaraq əsaslandırılmış nəzəri konstruksiya deyil (ehtimal edilən) idrak reallığı, lakin nətiqlər üçün real dünya nəticələri olan deontoloji ola bilər. Bahislər fərqli ola bilər, amma danışanların istədikləri kimi başa düşülməkdə maraqlı olduqları açıq-aydındır başa düşülməlidir (Kecskes 2013).

1. Beləliklə, biz “nətiq mənəsini” qəbul edirik. İştirakçılar arasında “qarşılıqlı şəkildə əldə edilən” mənə (2) və bu yazıda məqsədimiz bunun bir modelini təklif etməkdir. nətiq elə bir mənə verir ki, həm sadə anlayışları kanonik halları həmsöhbətlər arasında qarşılıqlı əlaqədə olan mənaların həm də proses vasitəsilə anlaşılmazlıqları izah etsin.

2. Danışan obyektini qarşılıqlı əlaqədə olan mənə kimi qəbul etmək əldə edilən nətiqin mənasına dair dominant kontekstual hesablara ziddir fəlsəfi pragmatikada söhbət zamanı yaranan ayrı-ayrı nitqlərin təhlilini təmin edin. Bu kimi baxışlarda danışan mənəsi danışanın dilinin çıxışı kimi konseptuallaşdırılır emal sistemi və dil öyrənmə sisteminin girişi kimi başqa formalrda hesab edilir. Mənə ilə bağlı bu cür baxışların pragmatikdə öz yeri var nəzəriyyə, məqsədimiz həm nətiqin, həm də dinləyicinin baxışlarını bir yerdə tutmaqdır danışan mənəsi anlayışı. Arundale (2008) tərəfindən qeyd edildiyi kimi, bu mütləqdir cəmləşdirici olmayan mənaların nəzərdə tutur.

3. Nəticələr həmsöhbətlərin mənaları başqalarının cavabları haqqında söylədiyi formal olaraq bir-birindən asılıdır. Beləliklə, danışanın mənəsi haqqında anlayışımız məlumatlandırılmaz yalnız danışanın onun necə başa düşülməyi ilə bağlı verdiyi nəticə, həm də dinləyicinin onun necə olduğuna dair cavabı əldə edilən nəticə başa düşdü ki, əvvəlki nitq, öz növbəsində, danışanın öz deyiminin mənəsi ilə bağlı əlavə nəticələrə səbəb olur. Bizi baxışdan uzaqlaşdırır kontekstdə yarandığı kimi yalnız ifadə ilə məlumatlandırılan nətiq mənəsi, lakin söhbətin üç hissəli arxitekturası adlandırılana doğru mənənin əsasını qoyan nəticəsidir (2). Beləliklə, dominantlara qarşı Qriz sonrası ədəbiyyatda kontekstual həllər, modelimiz bunu vurğulayır, ifadə səviyyəli mənə nəzəriyyələri yalnız qismən təmsilini təmin edir nətiq mənəsində qarşılıqlı təsirdə başa düşüldüyü kimi və bu mənada bizim baxışımız Question Under kimi diskurs quruluşu nəzəriyyələrinə ruh baxımından daha yaxındır müzakirə və Seqmentləşdirilmiş Diskurs Təmsil Nəzəriyyəsi (Asher və Lascarides 2003). Qeyd edək ki, “nətiq mənəsi” termini a daxil etmək üçün istifadə edilə bilən güclüdən zəifə və açıqdan gizliyə qədər müxtəlif mənalar, bu yazıda biz nəzakət kimi sosial

nəticələri modelləşdirməyə çalışırıq təsirlər və ya zəif təsirlər (müq. Sperber və Wilson 2015). Daha doğrusu mənə burada modelləşdirməyi hədəflədiyimiz ən qabarıq təklif mənasıdır həmsöhbətlər arasında zahirən operativ hala salınıb. Qeyd edək ki, olacaq aydındır ki, biz “dedikləri” arasındakı standart Qrisi fərqiindən ayrılırdıq və “nə nəzərdə tutulur” və bunun əvəzinə daha çox danışan mənasına nəzər salın Jaszczolt-un “ilkın mənə” ilə sıx əlaqəli yəni əsas dinləyici tərəfindən uğurla bərpa edilən danışanın nəzərdə tutulan mənası və ya Ariel “imtiyazlı qarşılıqlı şərh”, natiqin diskursa ən uyğun töhfəsidir.

4. Semantik kontekstualist həllər öz dilinin semantikasını təklif etmək üçün müəyyən yol keçmişdir və koqnitiv reallıqla birləşən ifadələr, modelimizin bunlara əlavə etdiyi şeylər indiyə qədər mövcud olan təkliflər mənasına dair daha incə bir izahatı danışanlara imkan verən real vaxtda ən diqqət çəkən təklif üzərində birləşirlər həmsöhbətlər arasında anlaşma fərqləri hesab edilir. Misal olaraq göstərmək üçün biz eyham fenomeninə diqqət yetiririk, xüsusi tələb edən göstərişlər də bura daxildir. Sorğuları eyhamları müəyyən bir pragmatik hərəkəti əhatə edən natiqin “qeytdən kənar dolayı sorğu” göndərdiyi dinləyicinin natiqin fikrini başa düşməsi gözlənilən nəticədir və beləliklə, Jarynin “davranış təsirləri” kateqoriyasına aiddir.

5. İşarələrin tipik təhlili adətən tək bir ifadəyə diqqət yetirən ipucuya ehtiva edir (məsələn, “bu şorba bir az yumşaqdır”, “burada bir az soyuqdur”) nəzərdə tutulan mənə nisbi müəyyəndir və implikatura asanlıqla əldə edilir. Bununla belə, tələb olunan göstərişlər həmişə o qədər də asan bərpa olunmur və “təklif qeyri-şəffaflığı” ilə fərqlənə bilər. Məhz ona görə ki, sorğulu göstərişlər belə formalaşdırılıb sorğunun məzmununa açıq şəkildə baxılmadığından, natiqin kommunikativ niyyəti qəsdən qeyri-müəyyən kimi təqdim olunur və danışan onu saxlayır. faktiki olaraq bir şey tələb etdiyinə dair inandırıcı inkarlardan hesab edilir. Bu qeyri-müəyyənliyə və ya hətta tələb etmək niyyətinin olmamasına görə, bir ifadəli təhlil eyham ifadəsinin “mənasını” təyin edərkən problemlə üzləşə bilər (Ogiermann 2015).

Beləliklə, “işarə” hallarının araşdırılması məhsuldardır bu cür qarşılıqlı əlaqədə olan təklifləri əldə etmək üçün üçün sınaqlar keçirirdi. Bu yazıda biz ilk növbədə sorğu ilə bağlı ədəbiyyatın icmalını təqdim etdik, danışanın, natiqin tək nitq hesabının məhdudiyyətlərini nümunə göstərən göstərişlər necə başa düşüldükləri ilə əlaqədar mənə kəsb edir. Bölmə 3-ə keçdikdə, təklif mənalılarının müzakirəsi prosesinin formal modelini təklif edib qeyri-aşqar qarşılıqlı nailiyyətlər, göstərməzdən əvvəl, bölmə 4 də, necə model təkliflərin olduğu interaktiv məlumatlara tətbiq oluna bilər (az və ya çox düz) işarə kimi qəbul edilənlər tərəfindən irəli sürülürdü. Konkret olaraq biz vasitəsilə mənalı müzakirə etmək üçün modeli nisbətən sadə bir vəziyyətə tətbiq edib üç hissəli memarlıq, daha çox tələb edən daha mürəkkəb bir nümunə üçün operativ mənə üzərində qərarlaşdırmaq üçün üç növbə və mənalıların olduğu hal həmsöhbətlər arasında az və ya çox qeyri-müəyyən qala bilər. Nəticə olaraq, beşinci bölmə, üç hissədən ibarət olan danışq nəticəsi prosesinin, əlbəttə ki, qısaqapanma ola bilərəyini və iki növbənin çox vaxt kifayət olduğunu qəbul edərək natiqlərin və dinləyicilərin təsdiq edilmiş natiqin qarşılıqlı anlaşmasını nəzərdə tutması üçün mənalardır. Beləliklə, mövzumuzda mövcud olanlar arasında müəyyən uzlaşma təmin etdik bu üç hissədən ibarət arxitektura daxilində tək nitqli mənə təhlillərini yerləşdirməklə “danışan mənası” hesabları ilə yekunlaşdırırdıq.

Ədəbiyyat

1. Arundale, Robert B. An alternative model and ideology of communication for an alternative to politeness theory. *Pragmatics* 9 (1). 1999. 119–154.
2. Arundale, Robert B. Conceptualizing “interaction” in interpersonal pragmatics: Implications for understanding and research. *Journal of Pragmatics* 58. 2013. 12–26.
3. Bilmes, Jack. *Discourse and behaviour*. New York: Plenum Press. 1986.
4. Blum-Kulka, Shoshana & Elite Olshtain. Requests and apologies: A cross-cultural study of speech act realization patterns. *Applied Linguistics* 5. 1984. 198–212.
5. Chiang, Shiao-Yun. Mutual understanding as a procedural achievement in intercultural interaction. *Intercultural Pragmatics* 6(3). 2009. 367–394.

Summary

Our topic discusses the general results of intercultural pragmatics and the meaning of the speaker's opinion by providing a certain harmony between the existing ones and using the semantic analysis of the thoughts of an individual speaker within the five-part structure.

Bağirova Şəlalə Vəqif qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

“BAKİ KİRİL-MEFODİ PRAVOSLAV VƏ XEYRİYYƏ QARDAŞLIĞI” HAQQINDA

Açar sözlər: köçürülmə, pravoslavlıq, kilsə, xeyriyyə, cəmiyyət, qardaşlıq

Key words: relocation, orthodoxy, church, charity, society, brotherhood

Tarix boyu hər hansı bir ölkə daxilində yaşayan insanlar müxtəlif maraqlar naminə bir araya gəlmək üçün birliklər yaratmışlar. Bu birliklərə daha çox xeyriyyəçiliklə məşğul olan ictimai cəmiyyətlər aid edilirdi. Bura müxtəlif dini təşkilatlar, ticarətçilərin hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan qurumlar, katolik-ruhani ordenləri, və s. aid edilirdi.

XIX əsrin II yarısında Rusiya imperiyasının tərkibində olan Şimali Azərbaycanda yaranmış ictimai təşkilatlar, əsasən burada məskunlaşmış qeyri-müsəlmanlara aid idi. Belə ictimai təşkilatlardan biri pravoslavlara məxsus “Bakı Kiril-Mefodi Pravoslav və Xeyriyyə Qardaşlığı” idi. Bəllidir ki, pravoslavların Şimali Azərbaycanda məskunlaşması 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Rusiya imperiyasının köçürmə siyasəti ilə bağlı olmuşdur. “Qafqazda tətbiq olunan köçürmə siyasəti iqtisadi və hərbi-strateji xarakterli maraqlarla yanaşı, siyasi əhəmiyyət – bölgədə rus elementi ilə təmsil olunan sosial dayaq yaratmaq məqsədi daşıyırdı” (3, s.159). “Məqsəd Şimali Azərbaycanda xristian əhalinin sayının çoxaldılması ilə yanaşı, Rusiyanın mərkəz quberniyalarından köçüb gələn torpaqsız kəndlilərin də burada ehtiyaclarının təmin olunması idi” (7, s.10).

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, Şimali Azərbaycanın rus əhalisi rəsmi pravoslavlıqdan təcrid olunaraq, bura köçürülən bədətçilər və təriqətçilərin hesabına formalaşmağa başlamışdı. 1840-cı illərə doğru əyalətlərdə rus kəndləri yaranmaqda idi. Onların yaranmasında imperialist qüvvələrin sürgün etdiyi və yaxud da Rusiyanın cənub quberniyalarından könüllü şəkildə köçüb gələn sektantlar – molokanlar, duxoborlar, subbotniklər, ruhani pravoslavlar iştirak edirdi (6, s.33). Bu proses XIX əsrin sonlarına doğru kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi və Bakının böyük bir sənaye şəhərinə çevrildiyi dövəmdə də davam etməkdə idi. Pravoslav kəndlilər, əsasən, əkinçilik, maldarlıq, arıçılıqla məşğul olurdu.

Şimali Azərbaycanda, xüsusilə də Bakı şəhərində məskunlaşan qeyri-müsəlman xalqların sosial həyatında onların yaratdıqları ictimai təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynayırdı. İctimai təşkilatların sistemli şəkildə yaradılması prosesi XX əsrin əvvəllərinə – İmperator II Nikolayın 1905-ci ilin oktyabrın 17-də imzaladığı və əsas şərtlərindən birinin “Xalqa vətəndaş azadlıqlarının sarsılmaz əsaslarını – söz, toplantı, vicdan şəxsiyyətin toxunulmazlığının bağışlanması” (4) olan Manifestin və 1906-cı ilin martın 4-də ölkədə keçirilən islahatların davamı kimi “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında müvəqqəti qaydalar” adlı digər bir sənədin imzalamasından sonra baş qaldırsa da, XIX əsrin sonlarına doğru Bakı şəhərində qeyri-müsəlmanlara aid bir neçə xeyriyyə cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Xeyriyyəçilik məsələləri birbaşa kilsənin himayəsində olduğundan hakim dairələr xristianlara təşkilatçılıq baxımından şərait yaradırdı. Yerli müsəlmanlar bu sahədə geri qalırdı.

Artıq “1914-cü il üçün Bakı və Yelizavetpol quberniyasının, demək olar ki, hər qəzasında, eləcə də, sərhəd İrəvan quberniyasında pravoslav kəndlilər məskunlaşmışdı” (3, s.154). Şimali Azərbaycanda məskunlaşan ruslar üçün Şamaxıda, Qubada və digər bölgələrdə ibadət yerləri, 1887-ci ildə Gəncədə Aleksandr Nevski Rus Pravoslav Kilsəsi tikilmişdi.

Bakı şəhərində Baş Kilsənin təməlqoyma mərasimi isə 1888-ci ildə baş vermişdi. Aleksandr Nevskinin adını daşıyan Baş Kilsənin təşkilatçılarından olan Protirey A.Yunitski 1898-ci ildə, kilsə fəaliyyətə başlayanda buranın baş keşişi təyin edilmişdi. A.Yunitski, eyni zamanda, Bakı şəhər kilsələrinin fəxri rəhbəri kimi də fəaliyyət göstərirdi. Pravoslav Ruhani idarəsinin nümayəndəsi kimi Protirey A.Yunitski həm də Bakı şəhər Dumasının 1912-1915-ci illərdə üzvü olmuşdur (6, s.193).

A.Yunitskinin rəhbərliyi ilə hələ 1887-ci ildə IX əsrdə yaşamış və slavyanların mədəni və dini inaclarında yeniliklər gətirmiş bizanslı missionerlər Kiril və Mefodin adını daşıyan “Rus pravoslav xorunun Kiril-Mefodi Qardaşlığı” təsis edilmişdi. Qardaşlıq Əlahəzrət Pavel, Gürcüstanın Arxiyepiskopu və Ekzarxının xeyir-duası ilə açılmış və 1905-ci ilə qədər bu ad altında Bakı şəhərində fəaliyyət göstərmişdi. Yunitski qardaşlığı yaratmaqla, Bakı ruslarının birləşməsinə çalışırdı. 1905-ci ilə qədər qardaşlıq, əsasən, kilsə məhəbbətini və xalq kitabxanasını sevən rusları öz ətrafında birləşdirirdi. Onun təşkilatçılığı ilə Baş Kilsə yanında ikinci kilsə və onun nəzdində prihod məktəbi tikilmişdi (5, s.303). Bununla yanaşı, Yunitski “qara gün” üçün ildə 50 qəpik ümumi qardaşlıq kassasına pul ayrılması təşəbbüsünü də irəli sürmüşdü (1, v.13). Ümumi qardaşlıq kassası yoxsul, kimsəsiz pravoslavların maddi ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulurdu.

İmperatorun imzaladığı məlum sənədlərdən sonra Aleksandr Nevski Baş Kilsəsi yanında “Bakı Kiril-Mefodi Pravoslav və Xeyriyyə Qardaşlığı”nın struktur və fəaliyyətində dəyişikliklərin edilməsində zərurət yaranmışdı. Məqsəd Bakı pravoslavlarının dini-mənəvi və ictimai həyatının dövrün müasir tələblərinə uyğunlaşdırılması ilə əlaqəli idi. Hesab etmək olar ki, Bakı ruslarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi imperiya ərazisində mövcud pravoslav kilsələri ilə birlikdə Qafqazda dövlət hakimiyyətinin daha da gücləndirməsi istiqamətində fəaliyyət göstərməklə həyata keçirilə bilərdi. Təbii ki, Qafqazda daha möhkəm əlaqələrin qurulması ümumi rus həyatının yeni tərzini üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

Hələ 1905-ci ilin sentyabrın 26-da qardaşlığa sədr təyinatı və nizamnaməyə dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı müzakirələr aparılmışdı. Sədr seçkiləri məsələsi bu posta münasib namizədlərin müəyyənəndirilməsi baxımından təxirə salınmışdı. Yeni nizamnamənin işlənilib-hazırlanması ilə bağlı isə adları çəkilən şəxslərdən ibarət komissiya heyətinin yaradılması qərara alınmışdı: protirey Yunitskiy, protirey B.Qabarev, Biqislovski mətbuatı işləri üçün Bakı senzuru, keşiş Aleksandriyski, memar Marçenko, dövlət məsləhətçisi B.N.Qladirevski, kilsə ktitoru (sahib) İ.A.Vituşinski, Bakı vətəndaşı V.N.Blaqoobrazov, notarius A.E.Trusov, notarius P.P.Mislavski, dairə çəhkəməsinin üzvü İ.A. Potexin və Müqəddəs Nina Bakı məktəbinin sədri Filippov (1, v.13).

Nizamnaməyə edilən dəyişikliklərin əsas səbəbi Bakı ruslarının ictimai və mənəvi-dini həyatında baş verən hadisələrlə bağlı idi. Şimali Azərbaycan ərazisində məskunlaşan ruslar arasında əlaqələrin olmaması onlar üçün çətinlik yaradırdı. Pravoslavlar regionda bir-birlərindən uzaq məsafədə yaşayırdılar. Belə pərakəndəlik və parçalanma onların bir-birlərinə mənəvi və maddi köməkliklərin göstərmək imkanlarından məhrum edirdi. Buna görə də Şimali Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış və səpələnmiş bütün pravoslavların vahid mərkəzdən idarə edilməsi zəruri idi. 1905-ci ildə baş verən fevral inqilabı Şimali Azərbaycanda müsəlman torpaqlarında məskunlaşan rus pravoslavların mənəvi və iqtisadi imkanlarının aşağı olmasını üzə çıxartmışdı. “Ruslar onda və indi anladılar ki, onlar sığınacaqsız və torpaqsız dilənçidirlər. Şəhər torpaqları və mədənləri yerli camaatın əlindədir: bütün ticarəti onlar aparır. Zavod, mədən və digər yerlərdə yaxşı işlər qeyri-ruslara aiddir. Allahın məbədləri də kasıblaşır, onların əmlakları təmin edilmir, varidatları tez-tez talan edilir” (1, v.13). Hesab etmək olar ki, fevral hadisələrinin zərbələri Bakı pravoslavları arasında böyük təşvişə, bəlkə də mərkəzi hakimiyyətin özünə belə inamsızlığın yaranmasına səbəb olmuş və onların daha da sıx birləşməsinə zəmin yaratmışdı. Eyni zamanda, Bakı rusları burada ermənilərlə yerli müsəlmanlar arasındakı ədavətdən narahat olduğunu bildirir və “biz onlara ictimai cəmiyyətlər vasitəsilə təsir edə bilmirik, çünki belə bir təşkilata malik deyilik və

bu səbəbdən də şəhərdə nələrin baş verdiyindən xəbərsizik” (1, v.14) deyə əsas gətirirdilər. “Bunu yaşadığımız dövrdə Zaqafqaziyada yaradılan qurumlar və Dövlət Dumasına seçkilər tələb edir” (1, v.13b). Bu baxımdan, qardaşlığın yenidən və daha da mütəşəkkil qaydada təşkili pravoslavların milli-mənəvi dirçəlişinə xidmət edərək, yoxsul uşaqların təhsil alması, yetimlər, köməksiz və əlilləri bir yerə yığmaq və onlar üçün gecəlik evlərin açmaq üçün imkanların yaradılması, kitabxana, xəstəxana təşkili, münasib qiymətə ərzaqların çatdırılması istiqamətində böyük işlərə vəsilə olurdu.

Bakı pravoslavlarını ən çox narahat edən digər problem şəhərin rus əhalisi arasında ölüm sayının yüksək olması idi. “Son 21 il ərzində (1884-1905) Bakıda 22253 nəfər anadan olub, 20000-ə yaxın şəxs isə vəfat edib. Belə yüksək faizli ölüm halı şəhərin digər sakinləri arasında müşahidə olunmayıb və hazırda da yoxdur” (1, v.13). Bakı rusları arasında ölüm sayının yüksək olmasının əsas səbəbləri bir neçə amillə bağlamaq olar. Birincisi, Rusiyanın qarlı-şaxtalı havasına uyğunlaşmış pravoslavlar üçün Bakının isti, küləkli iqlimi əlverişli deyildi. Belə iqlimə adaptasiya olmaq çətinliklər törədirdi. Digəri yaşayış şəraitinin aşağı və yeyinti məhsullarının keyfiyyətsiz olması idi. Bu hal şəhərin ən çox yoxsul və imkansız təbəqəsi arasında müşahidə edilirdi. Həm də ruslar arasında sərxoşluq, əxlaqsızlıq da geniş yayılmışdı (yenə orada).

Qardaşlığın nizamnaməsi “Cəmiyyətlər və İttifaqlar haqqında müvəqqəti Qaydalar”ın 22-ci maddəsinə əsasən, qanuni fəaliyyəti və imzaların həqiqiliyi notariusun şahidliyi ilə Bakı Qradonaçalnikinə təqdim olunmuşdu: “Aleksandr Nevski Baş Kilsəsi yanında “Kiril-Mefodi Pravoslav və Xeyriyyə Qardaşlığı”nın 2 nüsxədə nizamnaməsini və dərc olunması üçün 10 rubl pul vəsaitini təqdim etməklə, Əlahəzrətdən qeyd olunan cəmiyyətin Senatın 1906-cı il 4 mart ali fərmanı ilə müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatı alınmasını rica etməyi şərəf bilirik” (1, v.5). Bu məqsədlə 1907-ci ilin iyunun 7-də Bakı şəhər bələdiyyəsinin ictimai təşkilatlar və ittifqların işi üzrə iclası keçirilmişdi (1, v.22). İclasda qardaşlığın qeydiyyat üçün ərizəsi, nizamnaməsi müzakirə edilmişdi. Lakin qeydiyyat məsələsi təxirə salınmışdı. Səbəb kimi 1906-cı ilin martın 4-də qəbul edilmiş “Cəmiyyətlər və ittifqlar haqqında müvəqqəti qaydalar”ın tələb etdiyi şərtlərin qeyd olunmaması – cəmiyyətin təsisçilərinin yaşayış yerinin, fəaliyyət göstərdiyi ünvanın, cəmiyyətə qəbul və yaxud xaric edilmə şərtlərinin, şəxsi ianələrin ödənilməsi qaydalarının və digər nüansların dəqiq göstərilməməsi idi. Yeni nizamnamə layihəsində bir məsələ də qeyd edilirdi: “Göstərilən şərtlərin həyata keçirilməsi ilə biz mənəvi cəhətdən təzələnəcəyik, böyük və səmərəli dövlət vahidi təşkil edəcəyik, şəhər ictimai həyatında indiki kimi acınacaqlı və gülünc vəziyyətdə olmayacağıq. Rus derjavası altında keçmiş Bakı xanlığını zəbt etmiş əcdadlarımızın qanını göylərə sıçradacağıq!” (v.24b).

Qardaşlıq dini-mənəvi oxuların, konsertlərin keçirilməsi və əsas da toplaşmaq üçün hər hansı məkanın əldə edilməsi üçün çalışırdı. Bakının pravoslav əhalisi “Bakı Kiril-Mefodi Qardaşlığı” vasitəsilə bir neçə dəfə yerli qubernatordan və ümumi şəhər idarəsindən bu məqsədlər üçün torpaq ayrılmasını istəsə də, onların xahişi təmin edilməmişdi.

Dövrün mövcud qanunları, imperialist rejimin müstəmləkə siyasəti xalqlar arasında əlaqələrin olmamasını və yeri gələdisə, milli münaqişələrin baş qaldıracağını tənzimləyirdi. Hesab etmək olar ki, “Bakı Kiril-Mefodi Qardaşlığı” cümhuriyyətə qədərki dövrdə, xüsusilə əsas sənaye şəhəri olan Bakıda imperiyanın ruslaşdırma siyasətinə xidmət edirdi. Qardaşlıq ilə yanaşı, Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər qeyri-müsəlman ictimai təşkilatların fəaliyyəti artıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra qanunlar vasitəsilə tənzimlənərək, onların pozuculuq meyllərinin aradan qaldırılmasına zəmin yaratdı. AXC öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlara milliyyətindən, dinindən asılı olmayaraq bərabər hüquqlar verdiyindən, qardaşlığın fəaliyyətində heç bir məhdudiyyət tətbiq etməmişdi. Əksinə, hökumət xeyriyyəçilik funksiyasını həyata keçirən bütün cəmiyyətlərlə əlaqələr qurmuş və əhalinin sosial problemlərinin aradan qaldırılması istiqamətində mühüm tədbirlər görmüşdü.

Cümhuriyyətin süqutundan sonra bolşevik hökuməti bütün ictimai təşkilatların, o cümlədən də, “Bakı Kiril-Mefodi Qardaşlığı”nın fəaliyyətinə son qoydu. Cənubi Qafqazın ən böyük kilsəsi statusunda olan və el arasında “Qızılı kilsə” kimi tanınan Aleksandr Nevski Baş Kilsəsi isə 1936-cı ildə stalinçilər tərəfindən məhv edilmişdi.

Şimali Azərbaycanda məskunlaşan pravoslavlar bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayır və Cənubi Qafqazda ən böyük rus icmasını təşkil edirlər. Onlar dövlətimizin apardığı uğurlu siyasətin nəticəsi kimi xalqımızın bir parçasına çevrilərək, bərabər hüquqlarla milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlayır və dövlətin ictimai-siyasi həyatında iştirak edirlər. “1888-1889-cu illərdə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və deportasiya nəticəsində mürtəce erməni şovinizmindən əziyyət çəkən rus xalqının minlərlə nümayəndəsinin Azərbaycana pənah gətirməsi də burada millətlərarası münasibətlərin və etnik-dini tolerantlığın necə yüksək səviyyədə olduğuna bariz nümunədir” (2).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 46, siyahı 2, saxlanma vahidi 72.
2. Azərbaycan Rus İcması İctimai Birliyinin IV qurultayının iştirakçılarına Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müraciəti. Bakı şəhəri, 14 noyabr 2014-cü il. <https://president.az/az/articles/view/13403>
3. Агаев Ф. Строительство православных церквей в рамках переселенческой политики царизма в Северном Азербайджане в конце XIX – начале XX вв. Баки Университетinin Xəbərləri №2, 2012.
4. Витте С.Ю. Воспоминания. Том 3. стр. 25. <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-т и biography/290968-9-sergey-vitte-vospominaniya-tom-3.html#book>
5. Гумбатова Т.Ф. Баку и немцы. Баку, 2008.
6. Заплетин Г., Ширин-заде Г. Русские в истории Азербайджана. Баку, 2008.
7. Кулиева З. Переселенческая политика Российской империи.. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип.21, том 1, 2018.

Summary

This article deals with establishment and existence of “Baku Saints Cyril and Methodius Orthodox and Charity Brotherhood”, a charity organization of Orthodox settlers in Baku. Brotherhood was formed in 1887, expanded its activity area in 1905. Purpose of this brotherhood was to bring together all of the Orthodox Christians living in Azerbaijan, to meet their needs, provide financial assistance to the lonely and poor people.

Bünyadova Şirin Teymur qızı

**AMEA Arxeologiya, etnoqrafiya və antropologiya institutu, tarix elmləri
doktoru, professor**

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ORTA ƏSRLƏRDƏKİ ÖLÇÜ SİSTEMİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, əsər, ölçü, sistem, orta əsrlər

Key words: Nizami Ganjavi, artwork, measure, system, middle ages

Təqdim olunan məqalə Nizami Gəncəvinin əsərlərində ölçü sistemi haqda məlumatların tədqiqinə həsr olunmuşdur. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bu sistem haqqında məlumat verməzdən əvvəl ümumən ölçünün xalqın həyatındakı yeri barədə şərh vermək yerinə düşər. Azərbaycan xalqının zəngin etnoqrafik irsinin hərtərəfli tədqiqində digər məsələlərlə bərabər ölçü vahidlərinin öyrənilməsi mühüm yer tutur.

Ölçü vahidləri dedikdə, ölçmək üçün tətbiq olunan müəyyən vasitələrin kompleksi nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi, hələ qədim zamanlardan etibarən insanlar arasında əldə olunan qıdanın

bərabər bölüşdürülməsi onlarda müəyyən qədər ölçünü gözləmənin zəruriliyini gərəkli etmişdi. Sonralar maldar və əkinçi tayfalar arasında da mal mübadiləsi ölçmə vasitələrinin və tərəzilərin yaranmasına təkan vermişdi. Xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə torpaq bölüşdürülməsində də payın müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranırdı. Bundan başqa aparılan inşaat tikinti işlərində, gəmilərin qət etdiyi məsafələrin müəyyənləşdirilməsində, vaxtın təyində, müəyyən həddin gözlənilməsi vacib şərtlərdən sayılmağa başlanmışdı. Hətta astronomik müşahidələr belə insanlara ölçünün nə qədər vacib olduğunu göstərdi. Bundan əlavə müxtəlif qiymətli metalların və daşların ölçülərinin alınması, dərman vasitələrinin qədərini müəyyənləşdirilməsi, parçaların ölçülməsi də məişətin bütün sahələrində ona ehtiyacın olduğunu göstərən amillərdəndir.

Ölçmə vasitələrinə tələbat artdığından zamanla ölçü vahidlərinin tətbiq sahələrinin genişlənməsi başlayır. Deməli, ölçünün tətbiq sahələrinin müxtəlif olduğu müəyyənləşir. Bu da onu göstərir ki, məişətin hansı sahəsi olursa olsun, orada ölçü vahidlərinə müəyyən tələbat olmuşdur və tarixən ondan istifadə daha əlverişli hesab edilməyə başlanmışdır.

Ölkələr arasında genişlənən ticarət əlaqələrində ölçü vahidləri artıq zəruri bir vasitəyə çevrilmişdi. Bu isə gələcək zamanlar üçün getdikcə vahid ölçü sisteminin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Bəllidir ki, hətta feodal dağınıqlığı zamanı ayrı - ayrı ərazilər bir-birindən fərqli ölçü vahidlərinə malik olmuşlar. Lakin mərkəzləşdirilmiş dövlətlər yaranan zaman ölkə quruculuğu işlərindən biri də məhz ölçü meyarinin vahidliyini təmin etmək olmuşdur.

Ölçü vahidləri müxtəlif məqsədlərlə əlaqədar tətbiq olunur. Maye, bərk halda olan, üyüdülmüş cisimlər üçün, məsafə və s. misal göstərmək olar. H.Quliyev Azərbaycanda xalq ölçü vahidlərinin bölgüsünü belə verir: həcm, sahə, uzunluq, maye, sənətkarlıq və qiymət vahidləri (1, 74). Həcmi dəqiqləşdirmək, hər hansı bir fərdi götürülmüş bir əşyanın qədərini və kəmiyyətini düzgün hesablamaq, onları fərqləndirən xüsusiyyətləri önə çıxarmaq, yəni başqalarından dəyişik mahiyyətə malik olduğunu göstərmək ölçünün əsas meyarı olmuşdur. Onu hər sahəyə tətbiq etmək mümkündür. Hətta rabitə saxlamaq üçün də onun zəruri amil olduğu ortaya çıxır.

Azərbaycan ərazisində orta əsrlərdə müxtəlif ölçü vahidlərindən istifadə olunmuşdur. Bunu orta əsr mənbələri də təsdiq edir. Xüsusən, orta əsr şairlərinin əsərlərindən ölçü vahidlərinə dair məlumat almaq üçün bir mənbə kimi istifadə etmək olar. Onların əsərlərində səpələnmiş müxtəlif məlumatlar ölçü vahidləri haqqında müəyyən qədər bilik əldə etməyə yardım edir. Düzdür, ölçü haqqında ətraflı bəhs etmək onların bilavasitə qayəsi olmamışdır. Buna baxmayaraq, əsərlərində ara-sıra ölçü vahidlərinin adlarını çəkmələri və istifadə yerlərini göstərmələri maraq doğurur. Bu həmçinin ölçü vahidlərinin qədim tarixə malik olduğunu söyləməyə də əsas verir. H.Quliyevin N.Xanikova əsaslanaraq verdiyi məlumatında göstərilir ki, xilafət ölkələrinin hamısında eyni ölçü və çəki vahidlərinin adlarına rast gəlmək olur. Man, batman, misqal, dirhəm, fərsəng, səng, saat, ağac, gəz, arşın, mil, gireh, siya və s. Sonra qeyd olunur ki, Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz-Ş.B.) xalq ölçü vahidləri müəyyən işğalçılara məxsusdur: 1. türk - ağac, arba, arşın, axça, bardaq, barmaq, batman, bəhrə, girvənkə, qulac, qapan, siya, stil, çarak 2. ərəb - adli, alabi, vaqiyə, dənqə, zira, qantar, kilyə, koda, mil, misqal, man, oko, ruba, saa, saat, saba, samari, tunqa, urub 3. fars - bist, qreh, gəz, nişan, noxud, tahar, tənab, qacar, tilani, xalvar, fərsəng (1, 73-74).

Fərsəng adlı ölçü vahidindən orta əsrlərdə geniş istifadə olunduğu məlumdur. Bəzi mənbələrdə adı fərsəx, fərsah və ya fərsəng kimi də işlənən bu ölçü vahidi 6 - 7 km-ə bərabərdir. Nizami Gəncəvi «yüz fərsəng məsafəyə ləl və almaz saçır» - deyir (2, 292). Göründüyü üzrə, fərsəng yolun uzunluğunu ölçən qət olunmuş müəyyən məsafədir.

Mənbələrin məlumatına əsaslanaraq deyə bilərik ki, XII əsrdə misqal, batman və xalvar əsas çəki vahidləri sayılmışdır. Nizami «İskəndərnamə» əsərində misqal və batmanın adlarını çəkmişdir (3, 390; 392). Məsələn, o yazır:

Padişahlıq təmtərağı ilə,
Qızı istəmək üçün gəldi.
Çoxlu xəzinələr gətirdi.
Batmanla ənbər, xalvarla şəkər (4, 131).

Mənzil barədə Nizami belə məlumat verir:

Şah oradan bir mənzil uzaqlaşdı (3, 556).

Ölçülər haqqında məlumatlarda arpadan istifadə edildiyi də göstərilir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bu öz əksini tapmışdır. O yazır:

Qadın qızıl görəndə qızıl tərəzisi kimi
Bir arpaya görə arpa önündə baş əyər (2, 162).
və yaxud,
O qədər gətirdi ki, heç kəs inanmazdı,
O qızıldan ki, bir arpası üçün vuruşurlar (4, 131).

Arpa zərgərlik sənətində xırda çəki daşı kimi istifadə olunur və qramın 1/96 hissəsidir. Şairin bu təsvirindən də aydın olur ki, arpadan məhz zərgərlik sənətində istifadə olunmuşdur. Şairin bu məlumatı da maraq doğurur:

O dözülməz səbrə o ovçu qatlaşdı
Və səbrin hər arpası (misqalı) bir dirhəm xeyir verdi (10, 111).

Dirhəm orta əsrlərdə işlənən gümüş pul vahididir. Nizaminin başqa məlumatında deyilir:
Bu kəhrəbanın cövhərinin hər misqalı
Bir batman iksirə dəyər (10, 87).

Batman müxtəlif yerlərdə fərqli ağırlığa malik (təxminən 20 girvənkə) çəki vahididir. O, orta əsrlər boyunca istifadədə olmuşdur. Bundan əlavə Nizami «ey, uzunluq üç göz, eni isə bir göz torpaq olan insan» - deyərək arşını nəzərdə tutmuşdur (2, 285). Yeri gəlmişkən Əfzələddin Xaqani də gözün adını çəkmişdir (6, 233). Buradan da məlum olduğu kimi, arşın uzunluq ölçmək üçündür. Arşın haqqında Məhsəti Gəncəvi də bəhs etmişdir (7, 362). Arşın sonrakı dövrlərdə də (hətta XX əsrin əvvəllərində) gərəkli ölçü vahidi olaraq qalmışdır.

Nizami yazır:

Nizəsi düz otuz ərəş idi (3, 95).

Ərəş uzunluq ölçüsü dedikdə, dirsəkdən barmaqların ucuna qədər olan uzunluq ölçüsü nəzərdə tutulur.

Müqayisə üçün deyək ki, çəki vahidlərindəki əsas vasitə barədə Nizami ilə yanaşı, Xaqani də bəhs etmişdir. O, qızılın çəkilməsində nədən istifadə olunduğunu bu cür qeyd edir:

Bəli, hər qızılın meyarı vardır,

Onu bilər: məhək, tərəzi, mizan (6, 118).

Nizami Gəncəvinin ağırlığı 3,5 qr olan ağça anlamına gələn vəzn ölçüsü dirhəm və (2, 335) təxminən 8 kq-a bərabər sayılan dənəvər maddələrin çəki ölçüsü keyl - çanaq haqqında qeydləri vardır (2, 339). Şair iki km-ə yaxın olan mil adlı məsafə ölçüsünün də adını çəkmişdir (2, 341). Addımın özünün də məsafə ölçüsü kimi əhəmiyyəti Nizami tərəfindən vurğulanır (11, 27). Nizami İskəndərin ölçü sahəsindəki fəaliyyəti barədə belə yazır:

Yol ölçmək üçün iplər hazırlatdı.

Fərsənglə, millə, ya keçidlə,

Yer üzünü bir qarış belə ötürmədən ölçdü.

Məsafəni ölçən yerölçənləri vardı

Bunların qeydini yüz katibə tapşırırmışdı.

Çəkilməmiş iplərlə ölçülər peyda oldu,

Mənzillərin sayı aşkara çıxdı.

Quruda harada bargah qurdusa,

Mənzil-mənzil məsafələr ölçüldü

Dənizdən hərəkət etdiyi zaman,
 Ölçmə təriqi qabaqdan hazırlanmışdı.
 İki gəmini bir-birinə bağlamışdı,
 Onların arasına kəndir çəkilmışdi.
 Biri ləngər atdığı yerdə durardı,
 Digəri ip boyu irəli gedərdi.
 Sonra bağlanmış hərəkətə gətirərdi,
 O ki, qabaqda idi, yerində durardı,
 Gah o, gah bui pi dartıb çəkərdi.
 Qüdrətə bax, gör necə kəndirbazlıq edirmiş!
 Bu təriqlə məsafəölçən mənzilşünaslar
 Sahildən sahilə məsafəni ölçürdü (3, 61).

Şairlərin əsərlərində verilən məlumatlardan ölçü vahidlərinin tarazlaşdırıcı rolu ortaya çıxır. Ölçü son nəticədir. Ölçü dəqiqləşdirmə aparmaq üçün əhəmiyyətlidir. Ölçmə prosesinin əsas xüsusiyyəti onu müşahidə edənlər tərəfindən dəqiqliklə aparılmasıdır. Bu isə tarixən xüsusi seçilmiş tərəzilərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə tərəzilərin yaranması nəticəsində artıq heç bir ehtimala yer qalmır.

Tərəzilər yüksək dəqiqliklə ölçmək üçün tətbiq edilir. Hər hansı bir əşyanın müəyyən çərçivəyə daxil olduğunu bildirmək üçün ölçü lazımdır. Bu iş bilavasitə çəkməklə aparılır. Qeyd etməliyik ki, tərəzilərin müxtəlif növləri vardır. Onlar müxtəlif şəkildə düzəldilir. Kiçik çəkiyə malik tərəzilərdən tutmuş ağırlarına qədər olan böyük tərəzilər hesablamaq üçün olduqca zəruridir.

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı da orta əsrlərə aid tərəzilər aşkar olunmuşdur. Məsələn üçün bu xüsusda onu demək olar ki, «Sərkərtəpə yaşayış yerindən tapılmış tərəzi gözləri yarımkürəvi formada olub ağızlarının kənarlarında ip keçirmək üçün üç deşik var. Məsələn lövhədən döymə üsulu ilə hazırlanmış bu tərəzi gözləri güclü korroziyaya uğramışdılar. Oxşar formalı tərəzi gözləri Bakı, Beyləqan, Qəbələ və Bilyar orta əsr şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından məlumdur. Şabran şəhər yerindən tapılmış kvadrat formalı, yastı tunc çəki daşı da ticarət ilə bağlı olmuş, kiçik çəkili malların çəkilməsində istifadə olunmuşdur» (8, 136-137). Beyləqan və Qəbələdən tapılmış «mis təbəqədən döymə texnikası ilə düzəldilən bu tərəzi gözləri də Bakıninkına oxşar olub XII-XIII əsrlərə aid edilir» (9, 37).

Tarixən mövcud olan ölçü vasitələrindən tuluq və çanaq da müəyyən tutuma malikdir. Ə.Xaqani yaradıcılığında çanaq və mizan kəlməsinə rast gəlmək mümkündür. O, yazır:

Mən cəvahirçi müğəm, saxsı küp isə mücrüm
 Ölçülür saxsı çanaqla gövhərim, mərcanım.
 Üç yüz altmış damarım canə gələr, dolsa əgər
 Üç yüz altmış dirhəm o gövhər ilə mizanım (6, 81).

Çanaq uzun əsrlər boyu istifadədə olmuş həcm ölçüsü vahididir. Belə ki, «silindrvəri qab olan çanağın ortasına göndən qurşaq sarılır və əldə tutmaq üçün xüsusi halqa keçirilirdi. Hündürlüyü 30-40 sm, diametri 60-70 sm idi. 1 çanaq 7-8 kq buğda, 5-6 kq darı, 8 kq düyüyə bərabər idi» (5, 303).

Ümumən tuluqlardan su daşımaq üçün istifadə olunduğu məlumdur. Bu barədə Xaqani də qeyd etmişdir:

Hər zaman dəyişir hökmü dövrünün
 Dünya tuluğudur su paylayanın (6, 53).

Tuluq içində maye (süd, su), yağ saxlamaq və daşımaq üçün məişətdə istifadə olunan aşılانmış qoyun dərisindən hazırlanan əşyadır. Tuluqda su daşıyıb satanlar olurdu. Tuluq vasitəsilə quyudan su çəkilərdi.

Toxuculuq və xüsusən də xalçaçılıq sənəti sahəsində ölçünü gözləmək zəruridir. Belə ki, naxışların dəqiq alınması üçün hər ilmə yerində olmalıdır. Birbaşa ölçmə apararaq sapı hansı ilmədən keçirmək lazım olduğunu müəyyənləşdirmək görülən işin vacib cəhətidir. Nəzərə alsaq ki,

dövriyyədə olan pullar da müəyyən qədər göstərmək üçündür, onda məişətdə ölçünün əhəmiyyəti bir daha ortaya çıxmış olar. Nizami Gəncəvi ümumiyyətlə əsərlərində əmək-əmək dürr və top-top ipək deməklə parçadakı ölçünün topla hesaba alındığını göstərir.

Orta əsrlərdə ölçünün inkişafına təsir edən amillər olmuşdur. Bu xüsusda Əsgər Əhməd haqlı olaraq yazır ki, “XII-XV əsrlərdə Azərbaycanda ölçü vasitələrinin inkişafına təsir edən amilləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar: 1. Ölkənin təsərrüfat həyatının və məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq vahid ölçü sisteminə tələbatın artması. 2. Daxili və xarici ticarətin inkişafı nəticəsində daha mükəmməl və sərhədləri aşan bilən ölçü vasitələrinin yaranması və tətbiqi. 3. Ortaq islam və türk mədəni iqtisadi həyatının tərkib hissəsi olmaq etibarilə qazanılan və tətbiq edilən yeni ölçü vasitələri. 4. Stabil dövlət qurumlarının ölkənin əyalətləri arasında mövcud ölçü qarmaqarışıqlığının aradan qaldırılmasına göstərilən cəhdlər. 5. Elm və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində tətbiq edilən ölçü vasitələri” (12, 310).

Beləliklə, deyilənlərə yekun vuraraq göstərə bilərik ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərində təsvir olunan ölçü vahidləri bizi orta əsr ölçü sistemi haqqında müəyyən qədər məlumatlandırır. Bu məlumatlar onların qədimliyini sübut etməyə yardım edir. Zaman keçdikcə ölçmə vasitələri də təkmilləşərək ibtidaidən aliyə doğru inkişafını davam etdirmişdir. Ölçü vahidlərinin inkişafına təsir edən amillər olmuşdur. Ölçü vahidlərinin tənzimləmə məqsədilə aparıldığını qeyd etməliyik. Onların bəziləri XX əsrdə istifadədə olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Гулиев Г. А. Система народной метрологии в земледельческой культуре Азербайджана в XIX – начале XX в. АЭС. № 3. Баку, ЭЛМ, 1977, с. 72-90
2. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, Bakı, Elm, 1983, 360 s.
3. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, Bakı, Elm, 1983, 650 s.
4. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, Elm, 1981, 290 s.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X c. Bakı, ASE baş redaksiyası, 1987
6. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Az SSR EA, 1956, 477 s.
7. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. 2 c. Bakı, Elm, 1989, 424 s.
8. Dostiyev T. Şimal - şərq Azərbaycan IX - XV əsrlərdə. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2001, 396 s
9. İbrahimov F. Bakıda metalışləmə tarixi (IX - XVII əsrlər). Bakı, Elm, 1995, 66 s
10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Elm, 1981, 374 s.
11. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Elm, 1981, 247 s.
12. Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2012, Elm, 372 s.

Summary

The metric system of Azerbaijan has been formed since ancient times. The study of the metric system from a historical and ethnographic point of view has scientific significance. The metric system played an important role not only in trade, but in the economy and everyday life of the people in different periods. The sources of medieval authors speak of measuring units. Sections of folk metrology: measures of bulk solids and weights, surface measures, linear measures and liquid measures. Some information in the works of Nizami Ganjavi is important for the study of metrology in the middle Ages. They show their importance in everyday life. The names of the measures (misgal, batman, agaj, farsang, mil, menzil, khalvar, chanaq etc.) make it possible to trace their further existence. Some of them existed until the 20th century.

Насибова Айтен Сохраб кзы
Саратовский национальный исследовательский
государственный университет имени Н.Г. Чернышевского
(Российская Федерация, г. Саратов), кандидат исторических наук

АЗЕРБАЙДЖАН В СИСТЕМЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ ТУРЦИИ В НАЧАЛЕ 90-х гг. XX В.

Ключевые слова: Народный Фронт Азербайджана, пантюркизм, СССР.

Key words: Popular Front of Azerbaijan, Pan-Turkism, USSR.

Становление современных азербайджано-турецких отношений в конце XX столетия происходило на фоне глобальных политических изменений. Разрушение привычного мирового уклада, просуществовавшего почти семьдесят лет, коренным образом изменило существующий баланс сил в мире. Общесистемные процессы на всей территории Советского Союза в конце 1980-х гг. получили противоположенную оценку у азербайджанского и турецкого руководства. Азербайджан воспринимал политические изменения в регионе как способ восстановления государственной независимости и возрождения пантюркизма. В свою очередь в Турции преобладали скептические оценки относительно стремлений Азербайджана, так как любые преобразования воспринимались как угроза турецко-советским отношениям.

На первых этапах деятельности Народному Фронту оказывалась внешняя поддержка со стороны турецких неправительственных организаций, представители которых имели тесные связи с властью Турции. В октябре 1989 г. с визитом в Баку – в штаб-квартиру Народного Фронта Азербайджана – приехала турецкая делегация. Почти все представители делегации были активистами Партии националистического движения (ПНД) Турции² – ультраправой политической партии, ставящей на позициях пантюркизма, антикоммунизма и антисоветизма, а также имели тесные связи с одним из влиятельных оппозиционеров Турции А. Тюркешем (1, 116).

В случае с Азербайджаном пантюркизм помог установить тесные отношения с НФА, деятельность которого вызывала интерес в турецких политических кругах. Ситуацию осложняло лишь то, что в конце 1980-х гг. революционная волна в Азербайджане имела довольно-таки противоречивый характер. Активная политика НФА и рост популярности пантюркистских настроений сопровождалась деятельностью коммунистической партии Азербайджана, члены которой занимали ключевые позиции в республике. Например, в 1988 г. Первым секретарем ЦК КП Азербайджана был избран А.Х.Везиров – азербайджанский дипломат, который должен был поднять авторитет коммунистической власти и заручиться поддержкой реформаторов и либералов (19, 20).

Однако обострившаяся социально-политическая ситуация в Азербайджане изменила взгляд Турции на революционную волну и деятельность Народного Фронта.

После январских событий 1990 г. реакция Турции на эскалацию военно-политической ситуации в Азербайджане была неоднозначной. Ещё до январских событий в турецких СМИ активно обсуждался азербайджано-армянский конфликт и его влияние на состояние региональной безопасности. После объявления чрезвычайного положения в НКАО и ввода советских войск в Баку, Анкара, возможно, впервые восприняла сложившуюся ситуацию сквозь призму угрозы собственной государственной и региональной безопасности.

²В период с 1980 по 1993 г. партия именовалась как «Национальная партия труда». После 1993 г. историческое название партии было восстановлено.

16 января министр иностранных дел Турции М.Йылмаз в присутствии ему дипломатической манере с осторожностью охарактеризовал сложившуюся ситуацию. «Появление советских танков так близко у границ Турции насторожило нас. Однако турецкое правительство надеется, что эта мера была предусмотрена для стабилизации региональной ситуации и в будущем никак не изменит наши двусторонние дружеские отношения с Советским Союзом», – подчеркнул министр (11, 97).

После бакинских событий 20 января турецкая общественность была сильно взволнована, однако первые лица страны на удивление многим проявили политическое спокойствие. 24 января М.Йылмаз провел встречу с послом СССР в Анкаре А.С.Чернышёвым. В ходе переговоров министр охарактеризовал сложившуюся ситуацию следующим образом: «Да, эти события – ваше внутреннее дело. Мы не вмешиваемся и следим за ними с сочувствием. Однако если вы будете продолжать давить на азербайджанцев и проливать их кровь, то мы не сможем молчать» (11, s. 99).

Позже в журнале «Anadolu Ajansı» было опубликовано интервью Йылмаза, где действия советских войск в Азербайджане он охарактеризовал как незаконные, а территориальные претензии Армении – провокационными. Здесь же он подчеркнул, что турецкий народ не останется безучастным «к близкому с нами в культурном отношении азербайджанскому народу, находящемуся по ту сторону наших границ в Советском Союзе, с которым мы хотим иметь хорошие отношения» (20, с. 194).

23 января 1990 г. на заседании Великого Национального Собрания (ВНС) Турции на повестке дня был поставлен вопрос о военно-политической ситуации в Азербайджане. Депутат С. Арас призвал турецкий народ встать на защиту «братского тюркского народа» и поддержать национально-освободительное движение в Азербайджане. «Почему Запад применяет двойные стандарты, забывая о принципах демократии. Почему наше правительство, забыв о чести и долге, характеризует эти события как внутреннее дело СССР?», – говорится в протоколе заседания ВНС Турции от 23 января (13).

Другой депутат И. Демир был более умерен в своих высказываниях и призвал членов Национального собрания оценить происходящие события как упадок советско-марксистско-ленинской идеологии и в целом как предстоящее изменение мирового порядка, подчеркнув, что баланс сил в регионе может резко измениться. При этом, по мнению Демира, Турция должна сыграть первостепенную роль в региональных изменениях (13).

На следующий день 24 января 1990 г. на заседании ВНС депутат К.Озев раскритиковал политику официальной Анкары по отношению к азербайджанскому вопросу и назвал позицию действующего президента Т. Озала предательской. Поводом послужило высказывание Озала относительно перспектив азербайджано-турецкого единения: «На самом деле азербайджанцы имеют больше сходства с иранскими тюрками, чем с тюрками Анатолии. У нас похожие языки, но всё же мы разговариваем на разных диалектах. Есть ещё одно отличие. Мы принадлежим к разным мазхабам. Они – шииты, а мы – сунниты». Такая политика, по мнению Казыма Озева, нарушала принципы ататюркской национальной идеологии. «Азербайджанцы – это самые настоящие тюрки. Поэтому к ним мы должны отнестись как к своим гражданам. Их нельзя оставлять наедине с существующими проблемами», – отметил депутат (14).

После январских событий в Баку турецкие СМИ были переполнены антисоветскими и антигорбачёвскими заголовками. Одна из самых первых англоязычных газет Турции «Hürriyet Daily News» дала критическую оценку ситуации в Азербайджане: «Советское руководство, используя в пропагандистских целях тезисы о перестройке и гласности, заявляет, что в стране соблюдаются права человека, но при этом они прибегают к двойным стандартам и принимают в отношении мусульман жесткую политику» (20, 193).

В газете «Milliyet» известный журналист, автор многочисленных документальных фильмов про Азербайджан М. А. Биранд, говоря о событиях в Азербайджане, подчёркивал, что «Москва надолго потеряла Азербайджан» (20, 197). Турецкий политолог Э. Гёзе в своем политическом обзоре для газеты «Türkiye gazetesi» написал, что отныне азербайджанский

вопрос не должен быть внутренней проблемой СССР, а Турция должна выступать в качестве регионального гаранта (10, 69).

Однако к осени 1991 г. геополитическая карта мира стала стремительно меняться. Существовавшие дезинтеграционные процессы в Советском Союзе пришли к логическому завершению. После неудачного выступления ГКЧП в Москве 30 августа 1991 г. Верховный Совет Азербайджана принял Декларацию о восстановлении государственной независимости (17), а 18 октября 1991 г. был принят Конституционный акт Азербайджана (18).

Однако объявленный Азербайджаном суверенитет получил неоднозначную оценку в Турции. В турецких СМИ того периода наглядно показано насколько тяжело удалось принять суверенитет Азербайджана.

30 августа газета «Günaydın» опубликовала реакцию МИД Турции на ситуацию в Азербайджане: «Турция, положительно и с большим пониманием признает решение братского азербайджанского народа, с которым мы имеем историческую и культурную связь». Здесь же было опубликовано интервью заместителя министра иностранных дел Турции О. Санберка, где он подчеркнул, что Турция, опираясь на свою внешнеполитическую стратегию, постарается одной из первых признать суверенитет тюркских государств, однако, позиция Москвы в этом вопросе является ключевой. Как подчеркнул Санберк, отношения по линии Анкара – Москва имеют большую значимость для Турции (16, 5). Министр иностранных дел Турции М. Йылмаз на вопрос о признании Азербайджана ответил так: «Мы с большим уважением относимся к решению азербайджанского народа. Если это будет согласовано с центром в рамках правового поля, то мы с удовольствием признаем независимость» (7, 2).

Мнения турецкой общественности, не одобряющие политические шаги Азербайджана, были выражены в газетах заголовками вроде «Эта независимость нам дорого обойдётся» (8, 8); «Смелый шаг Азербайджана заставляет нас беспокоиться» (4, 12); «Турция не сможет соблюдать политическое равновесие» (15, 11) и пр.

Мнение второй группы выражалось в общем и целом как позиция журналиста С.Кохена: «Турция, несомненно, рада независимости тюркских государств. Мы должны переоценить нашу политику на Кавказе и в Средней Азии. Это вписывается в рамки нашей внешнеполитической линии» (3, 16).

3 ноября 1991 г. в Турцию с официальным визитом приехал премьер-министр Азербайджана Г. Гасанов. Визит азербайджанского премьера, с одной стороны, оценили как давление на пантюркистское общество Турции и как политический шантаж. «Когда Гасанов приехал в Турцию, он сказал: «Мы тюрки, как и вы. Если не вы, то Иран признает нас первыми». А мы в это зачем-то поверили» (5, с. 2-3). С другой стороны, в СМИ можно было увидеть, что к осени 1991 г. общественность Турции пересмотрела свои взгляды на сложившуюся политическую ситуацию и воспринимала вопрос признания Азербайджана как политическую неизбежность, как важное направление турецкой внешней политики. Про Азербайджан всё чаще стали писать, как про дружеское и братское государство (6, 1; 9, 2).

В итоге 9 ноября 1991 г. Турция первой из мирового политического сообщества признала суверенитет Азербайджана (2). 10 ноября министр иностранных дел Турции С. Гирай в связи с этим сделал официальное заявление, где охарактеризовал принятое решение как общее желание турецкого народа (12, 78).

К этому времени руководство страны во главе Т.Озала понимало, что дальнейшая динамика в азербайджано-турецких отношениях может положительно повлиять на энергетическую безопасность Турции, привести к росту экономического потенциала страны и обеспечить ей возможность регионального влияния на Южном Кавказе. В целом в этот период доктрина внешней политики Турции терпит существенные изменения. Т. Озала по праву считают одним из авторов внешнеполитической концепции неопантюркизма, предусматривающей лидерство Турции в тюркском мире.

Резюмируя вышесказанное можно сделать следующие выводы по первой главе.

Это сложный и противоречивый период в двусторонних отношениях, когда в турецком обществе азербайджанцы вызвали ассоциацию только с коммунизмом, когда турки удивлялись, что два народа говорят почти на одинаковом языке, а в Азербайджане идеализация всего турецкого считалась единственным способом в борьбе против существующей власти. Это время, когда в высказываниях лидеров было сложно разграничить линию между идеологическими убеждениями и прагматическими соображениями.

После провозглашения независимости Азербайджана в октябре 1991 г. двусторонние отношения вошли в русло поступательного развития. Большую роль при этом сыграла историческая память о событиях 1918-1920 гг., помощи Османской империи и Кавказской Исламской Армии. Азербайджанское и турецкое руководство обращалось в прошлое с целью конструирования общей идентичности, как бы продолжая те традиции в двусторонних отношениях, которые были заложены в начале двадцатого столетия.

В конечном итоге сочетание комплекса историко-идеологических факторов с экономическими и геополитическими интересами Азербайджана и Турции привели к тому, что с течением времени была выстроена эффективная модель политического партнёрства, отвечающая ожиданиям обоих государств. В Азербайджане такая модель помогла с наименьшими издержками стать частью международных отношений. А Турция смогла открыть новый вектор во внешней политике и расширить горизонты геополитического влияния.

Литература

1. Siyablı Ə. Müəllimim – Liderim – Prezidentim. (Elçibəy və Milli Azadlıq hərəkatı haqqında xatirələr). Bakı, 2018. 280 s.
2. Türkiye Respublikası. İkitərəfli münasibətlər. [Электронный ресурс] // Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirliyi. URL: <http://www.mfa.gov.az/az/content/151/turkiye> (дата обращения: 01.04.2019).
3. Azərbaycan bundan sonra ne yapacak? // Günaydın. 04.09.1991. S. 16.
4. Azərbaycanın cesur adımı endişe yarattı // Sabah. 31.09.1991. S.12.
5. Azərbaycanı neden tanıdık? // Hürriyet. 10.11.1991. S. 2-3.
6. Azərbaycanı tanımak // Hürriyet. 05.11.1991. S. 1.
7. Azərbaycanı tanımak yolundayız // Milliyet. 04.09.1991. S. 2.
8. Bağımsızlık Türkiye'yi zora sokacak // Sabah. 31.09.1991. S.8.
9. Hasanov Türkiyede. Azərbaycanı tanıyacağız // Milliyet. 04.11.1991. S. 2.
10. Şimşir B.N. Azərbaycan: Kızıldordu'nun Azərbaycan'ı işgalive Türkiye'nin tepkisi (Ocak 1990) // Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. Atatürk dergisi. 2012. № 1 (1). S. 58-93.
11. Şimşir B. N. Azərbaycan'ın yeniden doğuş sürecinde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri. Ankara: Bilgi yay, 2011. 398 s.
12. Şimşir B.N. Yeni türk cumhuriyetleri ve Türkiye. 1991 yılındaki gelişmeler / Değişen dünyada Türkiye ve Türk dünyası sempozyumu. Ankara 13 nisan 1992. Ankara, 1992. S. 59-99.
13. TMBB Tutanak Dergisi. Dönem 18. Cilt39.YasamaYılı 3. Birleşim 67. Tarih 23.01.1990. S. 259-265. [Электронный ресурс] // Türkiye Büyük Millet Meclisi. URL: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c039/tbmm18039067.pdf> (дата обращения: 05.04.2020).
14. TMBB Tutanak Dergisi. Dönem 18. Cilt 40. YasamaYılı 3. Birleşim 68. Tarih 24.01.1990.
15. [Электронный ресурс] // Türkiye Büyük Millet Meclisi. URL: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c040/tbmm18040068.pdf> (дата обращения: 05.04.2020).
16. Türkiye politik denge kuramıyor // Hürriyet. 10.01.1991. S. 11.

17. Türkiye türkleri tanıyacak // Günaydın. 31.08.1991. S. 5.

18. Декларация Верховного Совета Азербайджанской Республики о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики (30 августа 1991) [Электронный ресурс] // Президентская библиотека. URL: http://republic.preslib.az/ru_d1.html (дата обращения: 09.02.2018).

19. Конституционный акт Азербайджанской Республики от 18 октября 1991 года «О восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики» [Электронный ресурс] // Законодательство стран СНГ. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2889 (дата обращения: 09.02.2018).

20. Султанмурат Е. Тюркский пояс стабильности (ЕврАзии). Казань, 2009. 249 с.

21. Чёрный январь. Баку 1990. Документы и материалы. Баку: Азернешр, 1990, 288 с.

Summary

The article is devoted to the formation of relations between Turkey and Azerbaijan in the early 90s. the last century. After analyzing the official documents of Turkey, as well as Turkish periodicals, the author came to the conclusion that the political events in Azerbaijan at the end of the twentieth century were perceived by Turkey through the prism of Soviet-Turkish relations. The Turkish leadership initially feared the pan-Turkic ideology of the Popular Front of Azerbaijan, but the collapse of the Soviet Union laid a new era in Turkish-Azerbaijani relations.

Гёзалов Парвин Фахраддин оглу
Член Правления Общественной Организации
«ГАСР» (Замок) по защите Культурного
Наследия и Исторических Памятников,
доктор философии по истории

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ВКЛАД В АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЕ

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, Азербайджанская государственность, Нахичевань, Санкт-Петербург, исторические знамена.

Key words: Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, Azerbaijani statehood, Nakhichevan, St. Petersburg, historical banners

«У нас великая нация. У него великая история и культура. Проповедуя нашу культуру, ее древность и нашу значимость в мире, мы будем повышать осведомлённость о патриотизме и гордость быть азербайджанцами»

Гейдар Алиев, Общенациональный лидер Азербайджанского народа

Общенациональный лидер Гейдар Алиев и Президент Ильхам Алиев приняли очень важные и решающие шаги по вопросу Государственных атрибутов. В специальном распоряжение Общенационального Лидера Азербайджанского народа Гейдара Алиева "Об исследовании государственных эмблем Азербайджанской Республики и усилении пропаганды" требовалось изучение символов государственности и исторических традиций. Согласно распоряжению Президента Азербайджана Ильхам Алиева от 17 ноября 2007 года о создании "Площади Государственного флага" в городе Баку, а так же подписании распоряжений о создании "Площади Государственного флага" с датой опять же 17 ноября

2009 года имеет символическое значение (1, 6). Причина в том, что трёхцветный флаг Азербайджана получил государственный статус государственного флага Автономной Республики Нахичевань благодаря Общенациональному Лидеру Азербайджанского народа Гейдару Алиеву. Выше упомянутые распоряжения президента привели к изучению традиций государственности и азербайджанства, укреплению и высокому уважению к государственным атрибутам. Согласно 10-му пункту "КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ "ВИДЕНИЕ БУДУЩЕГО. Охрана культурного наследия и эффективное управление им", "Азербайджан 2020.", утверждённая распоряжением Президента Азербайджанской Республики Ильхам Алиева, от 29 декабря 2012 года:

В пункте 10 написано: «Будет уделяться особое внимание к сбору материалов и изучению экспонатов хранящихся в музеях мира относящиеся к Азербайджану и подтверждения принадлежности к Азербайджану " (1, 6).

В представленной вниманию уважаемых участников конференции статье, рассматривается одна из важнейших аспектов укрепления и распространения традиций государственности которой является проведение научных исследований в области изучения исторических атрибутов, отражающих развитие исторических корней Азербайджана. Научные исследования являются важным аспектом в изучении истории государственности Азербайджана, непосредственно описывающей традиции государственности и выявление знамен Азербайджанских ханств, хранящихся в зарубежных музеях, имели очень успешные и плодородные результаты в 2015 году.

Во время моей научной командировки в Санкт-Петербург, Россия, с 10 по 30 мая 2015 года. В рамках изучения моей докторской диссертации в Государственном Эрмитаже и Военно-историческом музее Артиллерии, Инженерных войск и войск связи», в знаменном фонде и архивах "Военно-исторического музея Артиллерии" мной были обнаружены два флага Нахичеванского ханства.

Тем самым, мною было реализована идея Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева и распоряжения Президента Азербайджанской Республики Ильхам Алиева по изучению истории государственных атрибутов за границей и укреплению традиций государственности Азербайджана.

Государственное знамя Нахичеванского ханства был взят генералом Иван Федоровичем Паскевичем в качестве трофея во время входа в ханство 1827 году и до сих пор хранится в фонде Военно-исторического музея Артиллерии как "мусульманское знамя XVIII–XIX веков". Знамя Нахичеванского ханства представляет собой полотно прямоугольной формы, шириной 144 см, длиной - 178 см.

На знамени изображены шесть восьмиконечных звезд и религиозные лозунги, а также одна часть 48-й Суры Священного Корана "Аль-Фатх" на арабском языке. На верхней полосе флага арабской графикой написана 48-я Сура Священного Корана «Аль-Фатх»: «Помощь от Аллаха и победа близка», «О Мухаммад сообщи благую весть верующим». Среди символов имеется две восьмиконечные звезды, которые имеют составную сложную геометрическую форму. Следует отметить, что описанная звезда выполнена в стиле звёзд на мавзолее 12 века Момины Хатун. Геометрические элементы как на знамени и мавзолее внутри этих звёзд очевидны. Такой элемент не встречается не на знаменах азербайджанских ханств, как и знамена восточных государств, не упоминались между XVIII и XIX веками. В середине размещен двух клинковый священный меч Хазрет Али (Зульфугар) до него принадлежавший Пророку Мухаммеду, рукоятка который заканчивается головой дракона с двумя хвостами. На верхней части меча Арабской графикой написано "Нет воина, кроме Али". Перед надписью размещена раскрытая человеческая рука-кисть (хамса). Внизу написано "Нет меча, кроме Зульфугара". В передней части надписи и в обеих частях изображена восьмиконечная звезда. С концами в слева изображены полумесяц и звезда. В конце обеих надписей изображена восьмиконечная звезда и вышита лилия. Справа от полумесяца имя "Али" повторяется, как зеркальное отражение в верхней части изображена (вышита) форма «минаретов». Слева от Али было написано слово "Гусейн", а справа - имена "Хасан". В

правой части последней нашивки пришта последняя восьмиконечная звезда с кругом по центру.

Союзное (боевое) знамя из архива Государственного Эрмитажа, было захвачено в качестве трофея генерал-майором Петр Степанович Котляревским в Асландюзской битве 19–20 октября 1812 года. Союзное (боевое) знамя представляет собой полотно размерами 145 см в длину и 159 см в ширину. В верхнем правом углу арабской графикой написано "Бисмиллах", в левом углу аяты из 48-й суры «Аль-Фатх». В нижних правой и левом углах Арабской графикой написано из Священного Корана слева аяты из Суры «Аль-Бакара».

Мною выявленные знамена Нахичеванского ханства, изучение и исследование исторических символов государственности Азербайджана являются прямым доказательством глубоких корней истории нашей традиции государственности (1, 6).

16 ноября 2015 года меня пригласили в Нахичеванскую Автономную Республику город Нахичевань, Музей Государственного Флага на официальное мероприятие презентации муляжей знамен Нахичеванского ханства, мною выявленных из Российских музеев. На мероприятии участвовал Председатель Верховного Совета Нахичеванской Автономной Республики Васиф Талыбов, а так же, ученые и представители правительства. Хочу отметить что, из Баку на мероприятие пригласили только меня. Председатель Верховного Совета Нахичевани в своем выступлении отметил что: "Государственные и боевые флаги Нахичеванского ханства были выявлены в музеях Санкт-Петербурга. Этот результат является финальным достижением по выявлению исторических государственных символов ханского периода. Эти достижения дают важное научное направление исследованиям по определению периодических государственных символов азербайджанских ханств. Восьмиконечные звезды на знамени отражали геометрические звезды на стенах мавзолея Момины Хатун, которая является памятью о знаменитом архитекторе Аджеми Нахичевани. Государственное знамя цвета солнца и символ полумесяца, отражают политико-идеологические, историко-нравственные и религиозные взгляды Нахичеванского ханства. Не случайно, что символы государственности, описанные на государственном флаге, впервые в истории спустя столетие описаны на трёхцветном флаге АДР. В начале прошлого века, после восстановления Советского Союза в Азербайджане, Общенациональный Лидер Азербайджанского народа Гейдар Алиев поднял наш трёхцветный флаг Нахичеванской Автономной Республике, придав ему очень высокий статус государственного символа! "Председатель Верховного Совета сказал что: "После этого и в дальнейшем инициативы, касающиеся изучения нашей истории, будут защищены и поддержаны должным образом", и поблагодарил Парвина Фахраддин оглы Гёзалова за научные достижения и сотрудничества (2; 3; 4).

2 декабря 2015-го года в городе Нахичевань прошла конференция «История государственности и атрибуты: Знамена Нахичеванского ханства». Участники конференции в своих докладах высоко оценили мои исследования. На конференции директор «Музейного Комплекса» заслуженный работник культуры Назекет Асадова, министр «Культуры и туризма в Нахичевани» Натаван Гадимова подчеркнули значимость и ценность моих трудов для истории государственности и культуры.

Не смотря на трудности, мне удалось отправиться в очередную командировку с 15 по 30 декабря 2015 года с целью участия на научно-практических международных конференциях в Москве и Санкт-Петербурге, РФ, а так же для продолжения научных исследований в знаменных фондах Военно-исторического музея Артиллерии, Санкт-Петербург РФ. В результате моих исследований я обнаружил третье знамя Нахичеванского ханства Азербайджана, в фонде "Военно-исторического музея Артиллерии, инженерных войск и войск связи".

Третий флаг Нахичеванского ханства, выявленный мною во время научных исследований, был взят генералом Иван Федоровичем Паскевичем в качестве трофея во время входа в ханство в 1827 году и сохранен в фонде Артиллерийского музея как "мусульманский флаг XVIII–XIX веков". Полотно прямоугольной формы, ширина

составляет 92 см, длина - 192 см. Полотнище сшито из двух горизонтальных бледно-зелёной и красной тканей. Судя по многочисленным повреждениям на флаге, он использовался в сражениях и являлось боевым знаменем, при внимательном изучении полотна видно что знамя реставрировалось. В зелёной части знамени нашита восьмиконечная звезда с символическим солнцем. Один из концов (лучей) символической «звезды-солнца» утерян, осталась в виде семи конечной звезды (6).

Выше отмеченные знамена описывают идеологические и религиозные ценности Нахичеванского ханства. Анализируя изображения знамен, определил что, оформление знамен используемые символы и цвета отражают политические, идеологические, религиозные и исторические традиции Нахичеванского ханства.

Азербайджанский Национальный Совет принял Декларацию о независимости 28 мая 1918 года. За короткий период своего существования республика достигла значительных результатов. При содействии правительства началось создание музея «Истиглал» - первого азербайджанского музея широкого профиля.

В деле сбора памятников азербайджанской истории для музея, хранящихся за рубежом, большое содействие оказало Министерство Иностранных Дел и Военное Министерство АДР. Был поднят вопрос о передаче Азербайджану предметов – символов государственности, хранящихся в Музее Славы, город Тифлис. Однако последовавшие политические события и включения Азербайджанской Республики в состав СССР не позволило довершить задуманное. В марте 1922 года и Азербайджан и Грузия вошли в состав единого государства Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республики. В январе 1925 года в результате командировки директора Азербайджанского Государственного Музея Давуда Шарифова: в Азгосмузей из Тифлиса были переданы материалы из КВИМ, среди которых оказались и атрибуты государственности азербайджанских ханств, 13 ханских знамен которые были присоединены к Российской Империи военным путем. И это событие было первым и последним событием в изучении исторических атрибутов государственности азербайджанских ханств (5).

Меры направленные на изучения ханских знамен и месторасположение их в зарубежных музеях отметил в моей монографии, опубликованной 2010-м году "Знамена азербайджанских ханств как источник по изучению истории государственности".(5) Согласно моим научным исследованиям знамена Нахичеванского ханства, составлены на основании исторических традиций государственности и исторических символах культуры. Изучение исторических знамен Азербайджана и публикация результатов исследований, являются очень важным аспектом для укрепления традиций государственности Азербайджана. Также мною были проведены исследования в области поиска и определения флагов Карабахского, Ширванского, Губинского и других ханств.

И впервые в культурной и научной жизни Азербайджана в рамках исследования моей докторской диссертации, в 2015-м году Военно-Историческом Музее Артиллерии и Государственном Эрмитаже РФ Санкт-Петербург, благодаря созданным руководством и сотрудниками музеев, мною была осуществлена плодотворная исследовательская работа в изучении двух исторических знамен Нахичеванского ханства хранящихся в фондах Военно-исторического музея Артиллерии и рисунка боевого (союзного) знамени Нахичеванского ханства из каталога трофеев Асландузской битвы в Государственном Эрмитаже.

Осуществленная с моей стороны работа очень важна и значима для изучения, пропаганды государственности Азербайджанской Республики и азербайджановедения, а также для двусторонних отношениях Азербайджанской Республики и Российской Федерации, так как, после 1925-го года со стороны Азербайджанской Республики в (Советских) Российских музеях не проводились исследования в сфере определения и изучения исторических атрибутов государственности.

Выше отмеченные исследование 2015-го года, опубликовано в двух моих книгах, «Нахичеванские знамена» Баку, 2015, а так же в издании «Три знамени принадлежавшие нахичеванскому ханству», Баку 2016, хочу добавить что, в публикации 2016 го года, впервые

в культурной жизни Азербайджана, мною опубликована Российская карта "Карта военных действий Южного Кавказа 1809-1817 годов, по Гюлистанскому и Бухарестскому миру", на которой нет армянского государства и армянских топонимов (6).

Результат плодотворного сотрудничества и презентации книг, с моей стороны широко освещены в СМИ, и является первым примером фундаментального сотрудничества с Азербайджанской стороны в музеях Российской Федерации в изучения исторических знамен Азербайджана. В результате мною проведённой научной работы по введению в научный оборот знамен Нахичеванского ханства, на сегодняшний день, репродукция (муляжи) вышеупомянутых знамен демонстрируются в трех музеях Республики. Европейском зале Национального Музея Истории Азербайджана, в музее истории во Дворце Нахичеванских ханов и Музее Государственного Флага в городе Нахичевань. Данная работа, являясь первым фундаментальным примером, соответственно создала прочный и широкий потенциал между Азербайджаном и Россией для реализаций значимых проектов в культурно-гуманитарных сферах. Исторические и геополитические события веками объединявшие наши государства и народы, благодаря культурно-гуманитарному диалогу и в дальнейшем будет способствовать конструктивному сотрудничеству Азербайджанской Республики и Российской Федерации.

Summary

The article talks about the propaganda of Azerbaijani studies, through the study of historical state attributes, which for the first time in history were identified and published by Parvin Gozalov in 2015.

Литература

1. Gözəlov Pərvin. Naxçıvan bayraqları, "QƏSR", Bakı, 2015, 80 s. Foto.
2. Naxçıvan xanlığının yeni aşkar olunmuş dövlət və döyüş bayraqları. "Şərq qapısı" qazeti, 21 oktyabr 2015, s.3
3. "Şərq qapısı" qazeti "Naxçıvan xanlığının dövlət və döyüş bayraqlarının təqdimatı olmuşdur". 17 noyabr 2015, s.1-2.
4. Презентация знамен Нахичеванского ханства в Музее Государственного Флага в городе Нахичевань, 16 ноября 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=xPBmoXLJyUM>
5. Гёзалов Парвин. Знамена азербайджанских ханств как источник в изучении истории государственности. (на русском языке) Баку, 2010, 208 стр. илл. https://www.ebooks.az/book_GiHP4BsC.html
6. Gözəlov Pərvin. Naxçıvan xanlığına məxsus üç bayraq. Bakı, "QƏSR", 2016, 82 s. https://ebooks.az/book_bGoOxVwJ.html

Cəfərova Səbinə Namiq qızı
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

MÜASİR AİLƏLƏRDƏ UŞAQLARDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN FORMALAŞDIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: Vətən, ailə, tərbiyə, cəmiyyət, Heydər Əliyev

Key words: Motherland, family, upbringing, society, Heydar Aliyev

Gənc nəslin əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında ailələrin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Belə ki, şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin, insanlara düzgün münasibət, kollektivlə ünsiyyət və s keyfiyyətlərin formalaşmasında ailə tərbiyəsinin təsiri əvəzolunmazdır.

Uşaq anadan olduğu andan etibarən valideynlərinin sevgisi, qayğısı, məhəbbəti mühitinə düşür. Təbii ki, uşaqlara sevgi və təmənnaş məhəbbət bəsləmədən onları düzgün tərbiyə etmək mümkün deyildir. Ailə tərbiyəsində valideynlər uşaqları tərbiyə edərkən müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq onların şəxsiyyət kimi yetişmələrini təmin etməlidirlər. Ailədə uşaq tərbiyəsində səhlər o zaman yaranır ki, valideynlər keçmiş və müasir dövrün tələblərini, fərqi görməkdə çətinlik çəkirlər.

Uşaqların ailədə tərbiyəsi humanist və demokratik prinsiplər altında həyata keçirilir. Ana-ata övladlarına ədalətli yanaşaraq onları düzgün tərbiyə etməyə, uşaqlar arasında fərq qoymamağa və dövrün tələblərini, müasirliyi, yenilikləri nəzərə alaraq şəxsiyyət kimi yetişdirməyə can atırlar. Valideynlər doğru tərbiyə metodlarından istifadə edərək uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası və gələcək sosial statusunun düzgün təşkili üçün övladlarını hərtərəfli tərbiyə etməyə çalışırlar. Müasir dövrdə ailənin sağlam təməllər əsasında qurulması, tərbiyə işinin əsl mahiyyətinin doğru həyata keçirilməsinə müsbət təsir göstərir. Belə ki, ailədə valideynlər övladlarını tərbiyə etdikləri zaman tərbiyə üsullarından, vasitələrindən istifadə edərək emosional aləmin zənginliyini bərqərar edirlər. Düzgün ailə tərbiyəsi uşaqların məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində, məktəblərdə düşüüyü kollektivlə münasibətinə birbaşa təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ailədə uşaqların hərtərəfli inkişafının təmin edilməsində tərbiyənin mühüm tərkib hissələrində biri sayılan əxlaqi keyfiyyətlər düzgün aşılmalıdır. Valideynlərin bir vətəndaş olaraq ən başlıca vəzifəsi cəmiyyətə yararlı, yaxşı tərbiyə edilmiş, əxlaqi dəyərləri özlərində ehtiva edən övladlar yetişdirməkdir. Əxlaq dedikdə cəmiyyətdə insanların düzgün davranış qaydalarının cəmi, mənəvi keyfiyyətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Azərbaycanın tarixi inkişafına nəzər yetirsək elə bir dövr mövcud olmamışdır ki, həmin dövrdə yaşlı nəslin nümayəndələri gənc nəslin tərbiyəsinin qayğısına qalmasın. Qeyd etmək lazımdır ki, əxlaq tərbiyəsinin başlıca məqsədi ailələrdə böyüyən uşaqlara tərbiyə olunacaq zəruri mənəvi keyfiyyətlərin məqsədyönlü və mütəşəkkil formada aşılmasını, onlarda əxlaqi hisslərin yaradılması və davranışların formalaşdırılması prosesini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Milli mental dəyərlərimizə nəzər salsaq Azərbaycan xalqının özünəməxsus əxlaq normalarını görə mümkündür. Bu qayda və normaların formalaşdırılmasında ilk növbədə valideynlərin rolu danılmazdır. Valideynlər ailədə yaradılan müsbət ailə mühitində uşaqların əxlaqi keyfiyyətlərini formalaşdırmaqla yanaşı, mental dəyərlərə, adət-ənənələrimizə hörmət etməyi öyrətməlidirlər. Əxlaq tərbiyəsi ailədən başlayır, insanı bütün həyatı boyu müşayiət edir və insana cəmiyyətdə öz doğru mövqeyini tutmaqda yardımçı olur. Uşaqlara kiçiklikdən aşıllanan əxlaqi keyfiyyətlər, onun insan kimi formalaşmasına, xarakterinin təşəkkülünə birbaşa təsir göstərir.

Əxlaq tərbiyəsinin başlıca kateqoriyalarından hesab edilən vətənpərvərlik tərbiyəsi ailələrdə uşaqların əxlaqi hisslərinin və tərbiyəsinin formalaşmasında başlıca kateqoriyalardan hesab edilir. Çünki bu əxlaqi kateqoriya insanın öz doğma yurduna, vətəninə, ölkəsinə, xalqına olan məhəbbəti, düşmənlərinə qarşı barışmaz münasibəti ilə səciyyələnən ən mühüm əxlaqi keyfiyyətlərdən biridir. Bu vacib və aparıcı keyfiyyət, özü də digər əxlaq keyfiyyətlərinin əsasını özündə ehtiva edir. Bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, insanın müsbət əxlaqi keyfiyyətlərinin ən başlıcası öz xalqına, millətinə, vətəninə məhəbbət hissləri dayanır.

Ulu Öndər hər zaman vurğulayırdı ki, “Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişimizi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur. Vətənə sadıq olmaq, vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq – budur vətənpərvərlik” [2].

Ailələrdə vətənpərvərlik şüurunun və tərbiyəsinin formalaşdırılması ölkədə və cəmiyyətdə baş verən mühüm tarixi, sosial-iqtisadi, siyasi proseslərin əks edilməsi, uşaqlara kiçik yaşlardan aşılması ilə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların vətənə olan sevgisi ilk növbədə ailədəki ən yaxın insanlara – ataya, anaya, nənəyə, babaya olan sevgidən başlayır. Bu sevgi uşağı ailəsinə, evinə bağlayan sevgi kökləridir ki, bunu da uşaq kiçik yaşlarda hələ dərinlikdən dərk etməirlər. Lakin müəyyən yaşa çatdıqdan sonra uşaqlar Vətən, ailə anlayışlarının mahiyyəti qavrayır və bu dərin kök salmış sevgi bağları məhz vətənpərvər şəxsiyyətin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir.

Ailələrdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin uşaqlara təsiri yalnız yurdun mənafeyi naminə səy göstərmək deyil, eyni zamanda onlarda vətənpərvərlik şüurunun formalaşmasından da asılıdır. İlk növbədə valideynlər ailələrdə vətənpərvərlik duyğusunun həqiqi hissələrini aşkara çıxarmalı, uşaqlarda azadlıq, müstəqillik uğrunda aparılan mücadilə və mübarizələri hərtərəfli olaraq onlara aşılmalıdırlar. Uşaqlara vətənpərvərlik duyğusunun aşılmasında valideynlərlə yanaşı ailənin yaşlı üzvləri də onların ağılında, qəlbində yurdsevərlik duyğularının hakimləşməsinə şərait yaratmalı, bu işə qayğı ilə yanaşmalıdırlar. Ailənin yaşlı üzvləri müxtəlif folklor nümunələrindən istifadə etməklə mərdlik, qəhrəmanlıq, mübarizlik hissələrini uşaqlarda formalaşdırma bilirlər. Vətənpərvərlik hissinin inkişaf etdirilməsi, qəlbən aşılması və vətənpərvərlik ənənələrinin formalaşdırılması ailələrin üzərinə düşən başlıca vəzifələrdən biridir.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin daha bir sitatına nəzər yetirdikdə görmək olar ki, Ulu öndər Vətən sevgisini hər şeydən üstün tuturdu. O, qeyd edirdi ki, “Vətənə sevgi ailələrdən, məktəblərdən başlayır, hamımızın ümumi vəzifəmiz xalqımızda vətənpərvərlik, Vətən torpağına, millətə sədaqət, vətən uğrunda şəhidiyyə hazır olmaq hissələrini formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etməkdir” [3].

Vətənpərvərlik qəhrəmanlığın ən başlıca amili olaraq milli varlığı, milli şüuru, milli məniyi səciyyələndirərək, millətin, xalqın, mədəni simasını, xarakterik əlamətlərini, keyfiyyətlərini özündə birləşdirir. İnsan dünyaya fərd olaraq göz açır, əsil vətəndaş kimi vətəninə, dövlətinə xidmət edir, onun mənafeyi naminə əlindən gələni əsirgəmir. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin ailələrdə aşılmasının hər zaman şahidi olmuşuq və bu tərbiyənin uşaqlara aşılmasında valideyn təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqların ailələrdə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərlə tərbiyə edilməsi, vətənpərvərlik hissələrinə yiyələnməsi ailələrin üzərinə düşən ən mühüm vəzifə olmalıdır və bu tərbiyə uşaqların ictimai tərbiyəsində davam etdirilməlidir.

Qəlbi hər zaman Azərbaycan eşqi ilə alışıb yanan, Azərbaycançılıq məfkurəsini, Vətən anlayışını öz əsərlərində böyük fəxrət hissi ilə vurğulayan görkəmli pedaqoq A.Səhhət vətən uğrunda gərək hər kəs fədakar olsun deyər qeyd edir və söyləyirdi ki, Vətənin uğrunda ölmək şərəfidir. Vətəninə sevən, dərdinə şərik olan, vicdanı və ləyaqəti olan hər kəs vətənə dərin məhəbbət bəsləməlidir. Vətən o zaman əziz olur ki, ağrı-acını hiss edən, torpaq uğrunda canından keçən, qəhrəmanlarının adını uca tutan ailələr vətənpərvər övladlar yetişdirməsin. Uşaqlar bu ağrıyı hiss etməli, hər şəhid üçün tökülən göz yaşının dəyərini dərk etməlidirlər.

N.Nərimanovun da məqalə və əsərlərində vətənpərvərlik tərbiyəsinin mahiyyətini, ona nə qədər böyük önəm verdiyini görmək mümkündür. O, qeyd edirdi ki, “Vətən insanın evidir. Necə ki, evində hər bir şeyə ixtiyarın var: necə ki, evin bədbəxtliyi səni qəm dəryasına mübtəla edir, xoşbəxtliyi şad edir, elə də özün üçün vətən bildiyin məmləkətdə ixtiyarın gərəkdü ola... Bu hissiyyət, bu məhəbbət, bu ixtiyar olmasa, elə məmləkətə vətən demək olamaz...” [1, 107].

Kökü XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə dayanan erməni-azərbaycan münaqişəsi 44 günlük Vətən müharibəsi və Azərbaycanın zəfəri ilə yekunlaşdı. Tarixə nəzər yetirdikdə erməni vandallarının Azərbaycanda dinc insanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklər, dədə-baba torpaqlarımızda böyük ermənistan qurmaq xülyasına düşmələri 1905-1907-ci illərdən geniş vüsət almışdır. İstər 1918-ci ildə törədilən Mart soyqırımı, istər 1988-ci ildəki hadisələr, istərsə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Erməni vandallarının mənfur niyyətləri, Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklər Azərbaycan xalqının əzmini, gücünü qıra bilmədi. Yüz illərdən bəri ailələrin Vətən sevgisi, uşaqlara aşılacaq Vətən anlayışının yüksəkliyini, aliliyini həm I Qarabağ savaşında, həm də 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə canlı şahidi olduq.

Vətənimizin suverenliyi, azadlığı uğrunda canından keçən şəhidlərimiz qəlbi vətəninə bağlı ailələrdə böyüyən, Vətən, torpaq sevgisi aşılacaq gənclər idi ki, bu gün onlar qanı, canı hesabına torpaqlarımızı düşməndən azad etdi. I Qarabağ müharibəsinin ağrı-acısını, erməni vandallarının Qarabağda, Xocalıda, Kəlbəcərdə, Laçında törətdikləri vəhşilikləri ana və nənələrinin, müəllimlərinin dilindən eşidərək böyümüş, düşməne nifrət hissini iliyinə qədər hiss etmiş bu gənclər 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın Ümummilli lideri, Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin ətrafında bir yumruq altında birləşərək torpaqlarımızı düşməni tapdağından təmizləmişdilər.

Ali Baş Komandan İlham Əliyev nitqlərinin birində söyləmişdir ki, “Bütün gücümüzü səfərbər etdik, bir çox illər ərzində ardıcıl siyasət apardıq, həm beynəlxalq müstəvidə, həm iqtisadi sahədə, həm qonşu ölkələrlə münasibətlərdə, regional layihələrin icrasında və əlbəttə ki, ordu quruculuğunun təkmilləşdirilməsi üçün böyük işlər gördük. Eyni zamanda, gənc, vətənpərvər, Vətəni hər şeydən çox sevən nəsil yetişdi. Bax, bu nəsil torpaqlarımızı azad etdi” [4]. Təbii ki, Vətənə məhəbbət, sədaqət hissi ilə alışıb-yanan, qəlbi yalnız Azərbaycan sevgisi ilə döyünən ailələrdə dünyaya gələn gənclər Vətəni hər kəsdən üstün tutaraq bizi tarixi, əbədi torpaqlarımıza qovuşdurdu. Azərbaycanı sevən, ona məhəbbət bəsləyən hər bir vətənpərvər valideynin ilk vəzifəsi övladına Vətən sevgisi aşılamaqdan ibarət oldu. Bu vəzifə ilk növbədə anaların üzərinə düşdü. Milli Qəhrəmanımız Polad Həşimovun anası Səmayə Həşimova müsahibələrinin birində söyləmişdir ki, “Mən səngər Generalı yetişdirmişdim. Səngər Generalı isə hər evdən çıxmır. Hər bir ana bilməlidir ki, sizin övladlarınız düşmən torpağında yox, öz torpaqlarında döyüşür. Övladlarınızı torpağımızdan əsirgəməyin” [5].

Bu günümüzün ən vacib tələbi torpaqlarımızın azadlığı uğrunda məkrli düşməyə qarşı mübarizə aparan şəhidlərin, əsgərlərin keçdiyi şəfərli yolu uşaqlara düzgün çatdırmaq, onlarda bu hissi daha da inkişaf etdirməkdir. Valideynlər ailədə övladları ilə vətənpərvərlik mövzusunda apardıqları söhbətlər zamanı bu tərbiyənin, bu hissin ən vacib əlamətlərini nəzərə almalı, uşaqlarda ailəyə, xalqına, Vətəninə, torpağına, Vətənin təbiətinə, yurduna məhəbbət hissi formalaşdırmalı və bu məsələ onların gündəlik rutininə daxil edilməlidir. Uşaqlar Vətənin zəngin torpaqlarından, iqlimindən, adət-ənənələrindən, tarixi keçmişindən, düşməyə qarşı aparılan gərgin mübarizədən və tökülən göz yaşlarından, qanlardan hale olmalıdırlar. Bu mühüm məsələlər daha sonra tərbiyə müəssisələrində pedaqoqlar tərəfindən davam etdirilməli, genişləndirilməlidir.

Uşaqların vətənpərvərlik hissinin formalaşdırılmasında valideynlər mütləq onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, maraq dairələrini öyrənməli, genişləndirməli, inkişaf etdirməlidirlər. Vətənpərvərlik hissinin aşılınması özü valideynlər qarşısında geniş biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Çünki valideynlər verilən hər bir məlumatın düzgünlüyünə əmin olmalı, uşaqlara doğru məlumatlar çatdırmalıdırlar. Bu prosesin həyata keçirilməsində müxtəlif gəzintilər, Vətən müharibəsi iştirakçılarının qəbrlərini ziyarət, Şəhidlər Xiyabanını ziyarət, I Qarabağ və Vətən müharibəsi Qaziləri ilə görüşlərin təşkili mühüm məsələlərdən hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H. N. Nərimanov (həyatı, fəaliyyəti, pedaqoji və tibbi fikirləri, III nəşr) Bakı ABU, 2004, səh 107, 284 səh+ 16 şəkil
2. <https://heydaraliyev-centers.az/baku-surakhani/news/14459>
3. <http://www.anl.az/down/meqale/sherq/2011/oktyabr/206360.htm>
4. <https://xalqqazeti.com/az/news/71531>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=GAHyEtuLo5s>.

Summary

The family and family upbringing plays an important role in the development of the growing generation and patriotic upbringing, considered one of the main categories of moral upbringing, is considered one of the main categories in the formation of moral feelings of children and upbringing in the family. Because this moral category is one of the most important moral qualities of a person, characterized by love for his homeland, country, people, uncompromising attitude to his enemies. This important and leading moral quality lies on the basis of other moral qualities. It should be noted that the basis of love of a person to his people, nation and homeland lies in his positive moral qualities.

ŞÜUR VƏ ÜNSİYYƏT – FƏLSƏFİ KONTEKSTDƏ TƏHLİL

Açar sözlər: şüur, ünsiyyət, sosial fəaliyyət, sosiallaşma, fəallıq

Key words: consciousness, communication, social action, socialization, activity

İnsanın psixoloji vəziyyətlərinin formalaşması ilk növbədə şüur və fəaliyyətin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi əsasında həyata keçir. İstər fəlsəfə, istərsə də psixologiyada şüur və fəaliyyət baza anlayışlarını təşkil edir. Hər iki anlayışa münasibət elmin tarixində müxtəlif olub. XIX-XX əsrlərdə fəlsəfə və psixologiya elm sahələri kimi bir çox yeni istiqamətləri formalaşdırmış, humanitar və sosial elmlərin yaxınlaşmasına və birgə inkişafına səbəb olmuşdur. Fəaliyyətin özü isə sosiallaşma prosesinin əsasını təşkil edir. Ünsiyyət olmadan sosiallaşma mümkün deyil, sosiallaşma isə birgə fəaliyyətin üzərində qurulur.

Şüurun xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif fikirlər var. Tədqiqatçılar şüurda biliklərin olması, hədəfləri qurma, planlaşdırma və s. kimi xüsusiyyətləri fərqləndirirlər. Şüurun xüsusiyyətlərinin fərqli şəkildə izahı bu xüsusiyyətlərin müxtəlifliyi, mürəkkəbliyi ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, şüur insanın ontogenezi prosesində yaranaraq formalaşan sosial mühitə uyğunlaşmaq üçün etibarlı bir vasitəyə çevrilmişdir. Şüur psixi fəaliyyətin keyfiyyətə yeni, xüsusi bir üsulunu təmsil edir (1, 11). Şüur probleminə müasir yanaşma onu xarici dünyanın obyektlərinin obyektiv əks etdirilməsi və subyektiv təcrübənin xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə edilən psixikanın fəaliyyətinin bir yolu kimi tanımasıdır.

Şüurun daha bir xüsusiyyəti olan xarici dünyanın obyektlərinin obyektiv əks olunması, qəbul edilmiş məlumatları söz, dil və bilikdə ümumiləşdirmək, düzəltmək və ifadə etmək imkanı ilə bağlıdır. Beləliklə, mövcudluğun xüsusi bir üsulu əldə edilir ki, nəticədə insanlar arasında təcrübə mübadiləsi, onun qorunması və ötürülməsi mümkün olur.

Aydındır ki, söz və məntiqə, simvolik düşüncəyə əsaslanan ağıl vasitəsilə heç də həmişə məntiq və işarələrlə əməl olunmaq imkanı olmayan xarici dünyanın bütün zənginliyini və müxtəlifliyini əks etdirmək mümkün deyil. Bunun nəticəsi olaraq, şüurun əsasını təşkil edən məntiqi-simvolik düşüncə məlumatın əməl prosesində parçalanır, fəallaşır, formallaşır, bu isə şüurun həcmnin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır və psixikanın elə bir fəaliyyətini nəzərdə tutur ki, burada məntiqsizlik və qeyri-şüurun digər xüsusiyyətləri özünü biruzə verir (7, 11). Şüurun xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi onun mahiyyətini daha dərinləndirən başa düşməyə gətirib çıxarır.

Eksperimental tədqiqatların nəticələrinə görə, insanın zehni fəaliyyətinin spesifik, yalnız ona məxsus funksiyalarının həyata keçirilməsində psixikanın həm şüurlu, həm də şüursuz şəkildə fəaliyyət yolu ilə təmin edilə bilər (6, 234).

Aydındır ki, ünsiyyət problemi insan təbiətinin ayrılmaz keyfiyyəti olan fəaliyyəti öyrənmədən başa düşülə bilməz.

Fəaliyyət ictimai və şüurlu fəallıqdır. Fəallıq ən sadə hərəkətdən başlayaraq təfəkkür ilə sona çatır.

A.N. Leontyevin hesab etdiyi kimi, fəaliyyət cismani, maddi subyektin həyatının molyar, qeyri-additiv bir hissəsidir (3, 81), "insan fəaliyyətinin genetik cəhətdən başlanğıcı və əsas forması xarici, praktiki baxımından həssas fəaliyyətdir (3, 89). Əgər fəaliyyət "mənəvi-praktik" deyil, həssas-praktik olsa, onda insanlarda bu fəaliyyətin təzahürü, onun xarici strukturu olacaqdır.

Fəaliyyətin əsasını fəaliyyətin təzahürü, onun mahiyyəti, forması, onun məzmunu, nəticəsi deyil, səbəbi, fəallığı təşkil edir. Sosial fəaliyyətin mahiyyəti şüurlu sosial münasibətlər sistemi ilə, məzmunu inikası ilə, şüurda daxili və xarici aləm ilə müəyyənləşdirilir. Bu imkanlar həm də əldə edilən və əldə olunan mənəvi və maddi tələbatlar arasında yaşanan ziddiyyətlərin həlli hesabına əldə edilir.

Psixoloqlar psixi birləşmənin, yəni şüurun və fəaliyyətin bütövlüyü məsələsinin həll olunmasının vacibliyini vurğulayır. Eyni zamanda unutmayaq ki, psixikanın və şüurun ontoloji və epistemoloji xüsusiyyətləri üst-üstə düşür. Buna görə də fəaliyyətin tamamilə şüur sahəsinə aid edilməsi qeyri-mümkündür. Şüur həm də bişüuri sahəsidir. A.N.Leontyev vurğulayırdı ki, şüur dünyanın mənəvi və praktiki fəthi, şüurlu varlıq isə, öz inikası və öz yaradıcısıdır. Leontiev vurğuladığı kimi, şüur özünüdəşüurla, həqiqəti, özü özünü dərk etməklə bitmir (3, 97).

Ünsiyyətlə bağlı Rusiya alimlərinin mövqeyi son 70-80 ildə formalaşmış və əsasən belə bir müddəadan ibarətdir ki, ünsiyyət fəaliyyətin xüsusi bir növüdür. Bunu B.F.Lomov, A.A.Leontyev öz tədqiqatlarında xüsusi olaraq bəyan etmişlər B.F.Lomovun hesab etdiyi kimi, ünsiyyət sistemi onun iştirakçılarından hər birinin növbələnən təsirləri kimi yox, onların qarşılıqlı təsiri kimi çıxış edir. Ünsiyyət insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusi bir növüdür. Burada motivasiyalar, yəni meyllər bir-birini əvəzləyərək ünsiyyətdə stimula rolunu oynayır (4, 245). Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət əsasında sosial münasibətlər formalaşır. Bir çox hallarda ünsiyyət elə fəaliyyətin özüdür (məsələn, müəllimin dediyi dərs, mühazirəçinin oxuduğu məruzə). Elə hallar da var ki, burada fəaliyyət ünsiyyətin həyata keçirilməsi üçün məqsəd kimi istifadə olunur (məsələn, teatrda tamaşaya hazırlıq və tamaşanın göstərilməsi). Deməli, ünsiyyət-fəaliyyət arasında qarşılıqlı keçidlər və əlaqələr var. Beləliklə, ünsiyyət fəaliyyətin şərti, əsası, onun xarici və yaxud daxili amili ola bilər, həm də tərsinə, fəaliyyətin özü də ünsiyyətin xarakterinə və məzmununa təsir edə bilər (4, 254).

Şüurla münasibətdə ünsiyyət problemini nəzərdən keçirərkən şəxsin bütövlüyünü anlamaq da vacibdir. Fəlsəfədə, xüsusilə, klassik alman fəlsəfəsində şəxsiyyət bütövlüyü problemi kifayət qədər geniş şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Alman klassik fəlsəfəsində insanın başlanğıcı (onun psixikası) bir bütövlük olaraq, yəni xassələri göstərilmədən və sinkretik kimi, müəyyən edilir. Bütövün inkişafı ilk növbədə sadə abstrakt halından mürəkkəb, daxilən strukturlaşan, məzmun zənginliyini, konkret dolğunluğunu açıqlayan sistemə çevrilir. Onun nəzəri tədqiqi mücərrəd bütövlükdən konkret tamlığa doğru olmalıdır (5, 211).

Hesab olunur ki, insan öz mahiyyətinə görə universal bir varlıqdır, eyni zamanda öz varlığında məhduddur. İnsanın universal varlıq olması onun təbiətinin daxili ziddiyyətində ifadə olunur. Alman filosofları universallığı əsasən şüur və özünüdəşüur baxımından nəzərdən keçirirdilər. Feyerbax bu problemi insanın həssaslığı, seyredeciliyi baxımından nəzərdən keçirir. O, inanırdı ki, dərkətmə, özünüdəşüur əslində düşüncənin öz-özü ilə bu uyğunsuzluğun olmasının dərkəti, öz "Mən"-nin özündən ayrılmasıdır. Düşünən bir varlıq olaraq insan dərkətmənin iki ziddiyyətli formada olmasına inanır. Bir tərəfdən, dərkətmə özünü əks etdirən bir şey kimi – seyrətmədir, təfəkkürdür, yəni eyniyyət və kontinuallıq baxımından dərkətmədir. Dərkətmə həmçinin özünü, dünyanı, bütöv və universal olan ilahi qüvvəni (Fixte və Şellingdə intellektual təfəkkür və ya intuisiya, Feyerbaxda təmiz appersepsiya, universal sensuallıq) birbaşa qavrayış deməkdir. Dərkətmənin xarici forması (fərq, diskretlik baxımından) fəaliyyətdir. Müşahidə (seyrətmə) və fəaliyyət mürəkkəb bir dialektik əlaqədir və "Mən"-in özünüdəşüur anlarıdır "Mən"-in qavranılması, şəxsiyyət və özünüdəşüur dəyişilməz anlayışlar hesab edilir, bunun sayəsində şəxsiyyəti zamanın həddlərində inkişafını başa düşmək mümkün olur (2, 169).

Dərkətmə bir şəxsin özü-özünə bərabər olmasını, substansional olduğunu təmin edir və eyni zamanda bu substansiallıq yalnız başlanğıc bütövlüyünün parçalanması, özünü inkar etmək şəklində mövcud ola bilər. İnsanın inkişafı bu əlaqələrin zamanla, tarixdə inkişafıdır.

Özünü özündən ayırd edən, sonu olan "Mən" empirik bir şeydir. Eyni zamanda bu "Mən" özünü xarici təbiətdən fərqləndirir. Özü-özünə bərabər olan "Mən"-in suverenliyi, "Məndən" ayrılmaq qabiliyyəti insan azadlığının inkişafı üçün empirik əsasdır. Bu fərd-kollektiv münasibətlərinin psixoloji problemini, fərdi və cisim problemlərini anlamaq üçün xüsusilə vacibdir.

Şüur və ünsiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini araşdıraraq belə nəticə çıxarmaq olar ki, şüur olmasa, insanlar arasındakı ünsiyyət fərqli şəkildə olaraq yalnız siqnallardan ibarət olan heyvanlar arasındakı ünsiyyətdən fərqlənməz. Şüurun insanlar arasındakı ünsiyyətdə rolunun müstəsnalığı onun təsiri ilə ünsiyyətin də dəyişməsinə nəzər almaq lazımdır. Düşünürəm ki, fərdi şüurun və ümumiyyətlə, ictimai şüurun inkişafı ilə ünsiyyətin xarakterini, təsir gücünü artırmaq, bununla da, cəmiyyətin mədəni-mənəvi zənginləşməsinə və inkişafına nail olmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Бармина О.В. Сознание как опыт различения // Вестник Вятского государственного университета, 2015, №3, с.10-15
2. Иваницкий А.М., Стрелец В.Б., Корсаков И.А. Информационные процессы мозга и психическая деятельность. М.: Наука, 1984. - 200 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Смысл, Академия, 2005. - 352 с
4. Ломов Б.Ф. Психологические процессы и общение // Методологические проблемы социальной психологии. М.: Наука:1975. С 151–164
5. Кант И. Сочинения в шести томах. Том 1. М.: 1963. – 543 с.
6. Костин А.Н., Голиков Ю.Я. Введение релятивной функции в состав основных функций психики /Фундаментальные и прикладные исследования современной психологии: результаты и перспективы развития / Отв. ред. А. Л. Журавлёв, В. А. Кольцова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2017. – 271 с.
7. Морозов Е.В. Эволюция сознания. Современная наука и древние учения. - М.: Новый Акрополь, 2013. - 370 с.

Summary

The article deals with the issues of consciousness and communication separately and defines the relationship between them. The views of prominent philosophers such as Kant, Feuerbach and Leontiev are addressed on this subject. From the changes that can take place under the influence of the development of individual and public consciousness, and as a result, the inevitability of the development of society is put forward.

Hacı Rauf Məmmədcan oğlu

Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZƏRDÜŞTLÜKDƏN TÖRƏMİŞ MORMONİZM VƏ ONA MÜASİR BAXIŞ

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, multikulturalizm və birgəyaşayış Zərdüşti dini, Mormon kilsəsi

Key words: Azerbaijan Republic, multiculturalism and coexistence, Zoroastrianism, Mormon Church

Zərdüştlük “Müdrüklərə hörmət bəsləyən xoş inam” mənasında işlədilməklə dünya da ilk dinlərindən biri olaraq m.ə. VII-VI yüzillikdə meydana gəlmiş və bu gün ardıcıllarının sayı 300 mindən artıqdır. 120 min mal dərisi üzərində qızıl hərflərlə yazılmış “Avesta”nın tədqiqatçıları onun Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Avropa, hətta Amerika qitəsinə qədər ərazilərdə yayılmaqla Zərdüştlüyün yunan fəlsəfəsinə təsirinin böyük olmasını qeyd edirlər. Dünyada xeyir və şər qüvvənin olması Zərdüştlüyün əsasında durmaqla bu din xeyrin qələbəsinə əsaslanmaqla bərabərlik, ədalət, insana hörmət prinsipləri Yama, Vispered, Satış, Yaştlar, Xordah kimi dini mətnlər də, Gah, Havan gah, Rapithvin gah, Aiviseruthrem gah və Uzerin gahlarda gün ərzində oxunan dualarda səslənir, yaz, yay, payız və qışla bağlı keçirilən mərasimlər ayin və festivallarda icra edilirdi. Zərdüştlük Ahuramazdanın qələbəsi üçün insanları xeyir əməllərə səsləməklə yanaşı şərin mövcud olmasını münasibət bildirir, onun bu baxışları xristianlıqda Xrist-Antixrist, İslamda isə Allah və İblis formasında təzahür etməklə xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi hər üç səmavi dini birləşdirən amillər sayılır. Zərdüştlük həyatın əsasını təşkil edən od, su, torpaq və havanın

müqəddəs olmasına inanır, odu baş ilahi qüvvə hesab edir, odun qarşısında səcdə edir, dua oxuyur, qurbanlar verirdilər. Zərdüşt baxışlarına görə odu və torpağı ölmüş insanların meyitləri ilə mundarlamaq olmaz. Zərdüştlər ölmüş insanların cəsədlərini yüksək dağlıq yerlərdə, yaxud sükut qülləsi adlı daş tikililərdə qoyur, qurd-quş onun ətinə yedikdən sonra sümüklərini torpağa basdırırdılar (1, 2).

Zərdüşt haqqında e.ə. 425-465-cı illərdə yaşayaraq ilk məlumat verən yunan tarixçisi Xsanti olmuş, sonra Dəməşqli Nikolay yunan tarixçisi Xsantinin yazılarından istifadə etmiş, məzdəizm və onun qızıl kitabı haqqında məlumat verib. Zərdüştlük əxlaqı xeyirxah fikri, xeyirxah sözü, xeyirxah əməli nəzərdə tutur, zülm və qanunsuzluqdan çəkindirən, əkinçiliyə və maldarlığa çağıran, ən qədim dini idi. Üç imperiyanın dövlət dini olaraq Zərdüştlük sonralar yaranmış – İudaizm, Xristianlıq, İslam və Buddizmin meydana çıxaraq inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdi. Zərdüşt təliminə görə “Avesta”da ideal cəmiyyət-sülh, səadət cəmiyyəti, düşmənçilik və zorakılığın olmadığı, əmək adamları cəmiyyəti təsvir olunmuşdur (4). Qiyamət günü fikri və mələklərə və cinlərə inamın Zərdüştlikdən gəldiyi dünya dini mütəxəssisləri tərəfindən elmi mənbələrdə qeyd edilir. Zərdüşt dinini alman yazıçı Hötenin “Şərq və Qərb divanı” və ya şair Lalla rookh Thomas Moorenin şerlərində təsir etməklə müasir ABŞ və Avropa yaşam tərzində onun paklıq və xeyirxahlığa çağırışlarının olmasını, Richard Straussun “Zərdüşt belə danışdı” musiqi parçalarında, məşhur Mozartın Zərdüştliyə həsr etdiyi “Sehrlı fleyta” librettosunda rast gəlinir.

Zərdüştlər kimi katoliklər də xilaskar Sevasyanti gözləyir, həyatın sonu gəldikdə, ölürlərin dirildəcəyini düşünülür. Xristianlığa görə ruhlar hərəkət, söz və əməllərinə görə mühakimə ediləcək bir körpüdən keçəcək, bundan sonra pislik aradan qalxacaq bütün ruhlar xilas olacaqlar. Xristianlıqda Mormonizm təliminin rəsmi adı “İsa Məsihin Son Gün Əzizlər Kilsəsi”ndəki Moroniy heykəli olaraq Zərdüştlikdən törəmə olan bu cərəyanın ikinci böyük oyanışı 1820-cu ildə Cozef Smit adlı dini lider tərəfindən ABŞ-ın Nyu-York ştatının La-Feyette şəhərində əsas qoyulmuş və o, 1830-cu ildə “Mormon kitabı”nın yazaraq ardıcılarını meydana çıxarmışdır. Mormonların 50-dən çox dini qurumu olmaqla bunlardan əsas İsa Məsihin LDS İslahat Kilsəsidir. “Mormonizm”in ilk peyğəmbərlərdən sayılan Moroniyin adı ilə bağlı meydana çıxması söylənilir. “Mormon kitabı” Zərdüşt ayinlərindən və İncildən 300-dən çox sitat ehtiva edir və “Amerikanın qızıl dərilili hindularının müqəddəs tarixi” sayılmaqla Avesta ilə bərabər Əhdi və Yeni Əhdi-Cədidlə eyni tutulur. Mormonlar inanırlar ki, onların təlimi xeyir və şər əməllərinə görə insana bu dünyada və axirətdə xoşbəxtlik gətirəcək. Dünya onların təliminə görə “inkişaf qanunu”na tabedir və xeyrə qulluq edən düzgün həyat yaşayır və bu fikir Tanrıya da aiddir. İnsan “qönçədəki Tanrıdır”, bahar və payız Tanrı tərəfindən proqramlaşdırılıb. Şərin, günahın mahiyyəti tanrıya itaətsizlik deyil, inkişaf və xeyir qanununa qarşı üsyandır. Mormon tərəfdarları dünyanın mövcud olacaq sonunu, şeytanla son döyüşü gözləyirlər. Onlar özlərini İsrailin seçilmiş, şər üzərində qələbəyə nail olacaq xalqı kimi görürlər. Bu səbəbdən kitabın adına əsasən davamçıları Mormonçular adlanır. Dini lider, kilsənin qurucusu və ilk peyğəmbəri sayılan Cozef Smit 1805-ci ildə Vermont ştatının Jarone şəhərində anadan olmuş, sistemli təhsili olmasa da özünü yetişdirmişdir. Smitə görə “Moroniy adlı mələk onun gözüne görünərək, vaxtı ilə torpağa basdırılmış hindu peyğəmbərin Zərdüştlərə məxsus qızıl vərəqlərdən ibarət kitabının yerini göstərmiş və Tanrı ona yeni din tapşırığı vermişdir” (7).

Mormon dininin mənşəyinə dair bir neçə versiya var: Cozef Smitin bir vəhində-ona parıltı saçaraq ayaqları yerə toxunmayan bir adam görünməklə “...o, qeyri-adi ağ paltar geymiş, özünü Mormon, Tanrının elçisi adlandırır və qızıl lövhələrə yazılmış və bu qitənin keçmiş sakinlərinin tarixini özündə əks etdirən gizli bir kitabda onların mənşəyi haqqında danışdı”. Başqa bir fikrə görə, Cozef Smit məşhur şarlatan və sehrbaz idi. Qızıl boşqabların üzərində müqəddəs kitab yox, adi bir plagiat var idi: Smit romanın əlyazmasını öz tanış, fantastika yazıçısı Spoldinqdən götürüb onu “Mormon kitabı” adlandıraraq müqəddəs elan etdi. İnandırıcılıq üçün Smit müqəddəs kitabı və İncilin mətnlərini Mormon kitabının ideyaları ilə ziddiyyət təşkil etməməsi üçün redaktə etdi. Qızıl lövhələrdəki kitabları heç kimin görmədiyi üçün hər iki versiya tamamilə bərabər hesab edilir. Lakin plagiat iddiasında olanlar Spoldinqin orijinal əlyazmasını təqdim etməyə vaxt tapmadılar. Müəllifin tərəfdarları kitab sahiblərindən məharətlə oğurlayaraq yoxa çıxdı. Smitin yazdığı “qızıl”

kitab “görünməz” qalmaqla bir neçə nəfər onu gördüklərini bildirsədə onlar oğru və ya saxtakarlıqları üzündən şahid kimi tanınmadı (6, 57-58).

“Mormon kitabı”nda mormonizmin mətnlər toplusu nəşr edilməklə kitabda Bibliya və “Mormon kitabı”nın mətnləri müqayisə edilməklə qərb tədqiqatçılarının böyük çoxluğu ikincinin həqiqət olmasını söyləyir. Mətnə görə m.ə IV yüzillikdə yaşamış peyğəmbər və tarixçi Mormonun, xeyirləşərin mübarizəsini kitabda bəhs etməsi səbəbindən tədqiqatçılara görə Zərdüştliyin kəlamları olsa da Smit özündən əvvəlkilərin salnamələrini birləşdirib yazıb. Mormonların fikrincə, kitab eramızdan əvvəl 2600-cü ildən başlayaraq ABŞ-ın Kolumbdan əvvəlki sivilizasiyalarla Tanrı arasındakı əlaqənin təsviri olmaqla eramızın 420-ci ilinə qədər İsa Məsihin peyğəmbərləri (*həvariləri*) və davamçıları tərəfindən tərtib edilmişdir. “Mormon kitabı”nda həmçinin İsa Məsihin dirildikdən sonra ABŞ səfəri zamanı söylədiyi təlimlərindən də bəhs edilir.

Oksford İngilis dili lüğətinə görə, Mormon kitabına inanənləri təsvir etmək üçün “Mormon” sözünün ən erkən istifadəsi 1833-cü ildə Kentukki ştatının Louisville şəhərində nəşr olunan “Daily Herald” pyesində qeyd edilmişdir. “Mormon kitabı” 15 fəsildən və 500 səhifədən ibarət olmaqla “Təlimlər və cəmiyyətlər”, “Qiymətli mirvari” kitablarında mormonların peyğəmbər kimi qəbul etdikləri Cozef Smitin həyat və baxışları əks etdirilir. Kitabın çap edilməsindən sonra Smit kilisə tikdirmiş, ətrafına tərəfdarlar toplayaraq, ətraf ştatlarda dini fəaliyyətə başlamışdır. Onların az vaxtda uğur qazanmasının səbəbi Mormon tərəfdarlarının təmənnəsiz olaraq dindarlara məsuliyyətlə yanaşmaları idi. Lakin protestanların güclü təqibləri ilə üzləşdikdə əvvəlcə Missuri, sonra isə əsasını qoyduqları Nauvu şəhərinin yerləşdiyi İllinoys ştatına köçürlər. 1843-cü ildə icmanın keçirdiyi ilk missioner yığıncağında gələcək tərəfdarlarının sayını artırmaq üçün vəhylərdən biri əsasında C.Smit çox erkən cəm nıgah (poliqamiya-çoxarvadlılıq) fikrini irəli sürsə də lakin, ABŞ dövlətinin qanunlara olan hörməti və təzyiqi nəticəsində 1890-cı ildə bu addımından imtina edir (3). Bununla yanaşı Cozef Smitin teokratik dövlət qurmaq istəyi olsa da o, 1844-cü ildə vətənə xəyanət və digər cinayətlərdə günahlandırılaraq həbs edilməklə Karthage şəhər həbsxanasında dustaqlar tərəfindən qətlə yetirildi. Onun ölümündən sonra cərəyanda rəhbərlik Brayan Yanqa və on iki həvaridən ibarət Məşvərət Şurasına verilir. Bu dövrdə Mormonların nüfuzu genişlənmiş və Məşvərət Şurası üzvlərinin əksəriyyətinin mənşəcə yəhudi olmaları səbəbindən Solt Leyk Siti adı ilə məşhur Dezeret (*Yeni Yerusəlim*) şəhərinin əsası qoyulur.

Mormon mənsubları etiqad məsələlərində ənənəvi xristianlıqdan fərqlənmir və bu din həyat tərzii olduğu üçün Tanrıya ibadət yalnız bazar günü kilsəyə getməklə məhdudlaşmırdı. Mormonlar hesab edirdilər ki, bütün insanlar dünyaya günahsız və xeyirxah gəlmişlər. Onlara görə yaşadığı dünyada və axirətdə hər kəs İsa Məsihin xoş fikirlərini eşitmək imkanı əldə edəcək və insanlar onu qəbul, yaxud rədd edə bilərlər. Mormonlar Zərdüştlərdə olduğu kimi yalan və kini kəskin tənqid edir, siqaret çəkmir, spirtli içki, kofe və qara çay içmir, əməyi və çalışqanlığı həyatın mənası hesab edir, kilsəni təkcə ibadət məkanı deyil, həmçinin dini tədris, ictimai, idman və mədəniyyət müəssisəsi kimi qəbul edirlər. Kəlləlik dövründə Mormon inancı qaradəriliyə aşağı irq elan etsə də sonradan bu yadlaşma aradan qaldırıldı. Mormonların ibadət qaydası protestantları xatırlatsa da lakin zərdüştlərdə olduğu kimi dini mahnıların ifasında daha açıq nəzərə çarpır. Onların Solt Leyk Sitidə yerləşən altı qülləli məbədinə Moroniy mələyinin qızıl suyuna salınmış və əlində trenbuta (zurna) tutmuş heykəli vardır. Dini tədqiqatçıların əksəriyyəti əlində zurna tutmuş və göylərdə uçan bu mələyin Cəbrayıl peyğəmbər olmasını söyləyirlər.

Mormonçular protestantlıqdan ayrılmaqla, Tanrının anası, əziz ikona və təberrük məfhumlarından uzaqlaşmış, nikahın səmavi və dünyəvi formasını qəbul edir, nikah kahin tərəfindən Tanrının evində bağlandığı təqdirdə bu bağlılığın həttə qəbirdə belə qırılmaz olmasına inanırlar. Onlar nikaha böyük əhəmiyyət verərək, qadının yalnız əri vasitəsilə xilas ola biləcəyinə inanır, bu səbəbdən cərəyan rəhbəri ərə getməmiş qadınlarla dünyasını dəyişmiş kişilərin dünyəvi nikahını kəsir (5, 53). Təlimin banisinin fikrincə tanrının axirətdə rahatlıq verəcəyi insanlar haqqında müəyyən planları olmaqla bu insanlar yer üzərində sevgi təcəssümü olur, “xeyir” və “şər”i öyrənir, ölür və mühakimə olunurlar. Axirəti isə mormonlar zərdüştlərdən fərqli olaraq 3 kateqoriyaya: pis insanlar, sadə insanlar və mormonlara bölürlər. Mormon dünyagörüşünə görə vəftiz yalnız 8 yaşından sonra icra oluna bilər. Günah və şər qüvvələrdən təmizlənmə kilsə

üzvlüyünə qəbul mahiyyəti daşdığından dünyasını dəyişmiş insanlar vəftiz oluna bilər. Bunun üçün onun tərcümeyi-halı haqqında ətraflı məlumat olmalı, xeyir və şər əməllərinin sayı dəqiq bilinməlidir. Mormonlara görə qədim dinlərin – İslam, Xristianlıq, Yəhudiliyin tarixi keçmiş olmaqla onların mənşəyini təhlil etmək böyük çətinliklə üzləşməklə, Mormonizm yaxın əsrlərin dini olmaqla onun köklərini, şərə qarşı tarixi inkişafda öyrənməyin daha asan olmasını söyləməklə bu istiqamətdə təbliğat aparırlar. “İsa Məsihin Son Gün Müqəddəsləri Kilsəsi”nin dünya ölkələrində 18 milyondan çox ardıcılı olmaqla o, sürətlə böyüyən kilsə sayılır və 100-dən çox ölkədə fəaliyyət göstərir. Kilsə abort, pornoqrafiya, cinsi azadlığa, qadınların kişilərlə bərabər hüquqlarına, dünyəvi cəmiyyətin əxlaqsız təsirinə qarşı çıxmaqla tərəfdarları alkoqol, çay, kofe və tütünə qarşı çıxırlar.

XX əsrin ortalarında mormonlar arasında poliqamiya ilə bağlı fikir ayrılıqları özünü göstərməklə çoxsaylı qolları yarandı. Bu parçalanmalar arasında İsa Məsihin Sonuncu Gün Müqəddəslərin Fundamentalist Kilsəsinə seçilməklə o, 1991-ci ildə yarandı. Kilsənin lideri Rulon Timpson Jeffs 2002-ci ildə 92 yaşında dünyasını dəyişdikdən sonra kilsəyə Varren Steed Jeffs başçılıq etdi. 2005-ci ildə Varren atasının çoxarvadlılığını üstləyərək 87 arvada və 60 uşağa sahib idi. 2007-ci ildən o həbs edilmiş və 2011-ci ildə ömürlük həbs cəzası aldı. Tədqiqatçı Jon Krakauer mormonları araşdırarkən onların qız uşaqlarını 14 yaşından çoxarvadlığa götürdüyünü qeyd edir.

Bu gün Mormonlar haqqında çox fikirlər yazılmaqla onlar ABŞ həyatına inteqrasiya olunaraq mədəni inkişafalarında sağ qala bilməklə “XIX əsrin utopiyası” XX-XXI əsrin əvvəllərində dünya miqyasında inkişaf edərək uğur qazandı. Mormonçuluğun ən maraqlı cəhəti olaraq onlar insanın liberal doktrinasını xristian fundamentalizmi daxilində radikal qeyri-ortodoks Tanrı anlayışı ilə birləşdirirlər. Bu teologiya insanın Allahın səltənətini yaratmağa qadir olmasına dair Puritan doktrinasına əsaslanan (*XVI əsrdə miras qalanı əvvəldən təyinetmə doktrinası*) yəhudi dini icmasıdır. Bu fundamentalizm Amerika dinini xarakterizə edən biblikal literalizmdən (*əsər, poeziya, janr kimi nəzərdə tutulmayıbsa, bu zaman Müqəddəs kitabdan şərh etlməlidir*) qaynaqlanır. Mormonizmin Zərdüşt dini ilə çoxsaylı ümumi cəhətləri olmaqla dünyanı İlahi yaradılış aktının məhsulu, mövcud olan hər şeyin xeyir tanrısı tərəfin dən yaradılması sayırlar (9, 12). Mormonlar insanın təbiətində ilk günahı Adəmin günahına aid edirlər. Bu baxımdan Mormon doktrinası terminoloji olaraq, “xilas” sözünü “yaxşı əmək”, “ədalətli olmaq” sözləri olaraq Zərdüştlər kimi ehtiva edirlir. Mormonların təkamülü 1880-ci illərin sonunda ABŞ-ın hərbi müdaxiləsi ilə başlamaqla Mormon iqtisadiyyatının və siyasi institutlarının mənimsənilməsi ilə başa çatdı. Federal cəmiyyətə hopmuş Mormonlar koloniyaya çevrilməklə XIX əsr mormonizmi teokratik dövlətə, XX əsr mormon izmi-missionerlik dininə çevrilmək lə yoxa çıxmadı, əksinə dəyişdi və iqtisadi, siyasi, sosial baxışların yenidən müasir mormonizmin əsasını təşkil etməklə, teokratiyadan fərdə, dövlətdən kilsəyə dəyişikliklər etdi. Hal-hazırda, Mormonlar, “özün et” fikrinə söykənirlər. Bu baxışla 1880-ci ildən başlayaraq bir-biri ilə sıx bağlı olaraq-iqtisadi, dini, mədəni cəhətdən onlarla Mormon şəhərləri quruldu. Yuta ştatının çiçəklənmə dövründə Mormonların qarışıq iqtisadiyyatı olmaqla icma xarici bazar üçün deyil, əsasən hər şeyi özü üçün istehsal edir və onlara suvarma sistemlərinin, kanal və bəndlərinin, məktəb və universitetlərini (*Briam Yong Univer siteti*) açaraq dünyəviləşməklə, bina və yollarını, müəssisə və şirkətlərini inkişaf etdirərək transmilli korporasiyalarını yaratmağa imkan verməklə Mormonlar öz terminologiyasında “işçi cəmiyyəti”nə çevrilməklə dövlət dən kilsəyə qədər “amerikanlaşdı”lar (8, 12). Kilsə xadimləri “praktik”i və ya mütərəqqi təhsilə üstünlük verməklə ixtisaslaşmış “yeni təhsilə” keçməklə ölkənin inkişafı üçün praktiki və faydalı addımlar atmaqla kilsə xadimləri immiqrantlara, onların uşaqlarına və ailələrinə böyük qayğı göstərdi (8, 140). Amerika cəmiyyətində “Meltin pod” (*əridən qazan*) modeli onlara mənsubdur. 1930-cu ildən bu günə Mormonların Amerika cəmiyyətinə hörmətlə yanaşması onu güc dairələrinə, beynəlxalq uğur səviyyəsinə yüksəltməklə mühafizəkarlıq yeni Amerika stereotipi olaraq Mormonizmin bir hissəsinə çevrildi (9, 112). 18 milyonluq tərəfdarı ilə maliyyə cəhətdən inkişaf edərək ABŞ-ın ən zəngin kilsələrindən birinə çevrilməklə orta təbəqənin, işləyən insanların, məsuliyyətli, bizneslə məşğul olan, respublikaçıların, aktiv missionerlərin, institusional cəhətdən çiçəklənən bir kilsəsi, iqtisadi və demoqrafik mənada nüfuzlu bir qurum olmaqla milli siyasətdə mühüm rol oynayır. Müasir kilsənin işgüzar və sosial praktikası olaraq kilsə yığımından əsas kapitalı iri müəssisələrə lərə yatırır, xalqın sosial inkişafı üçün layihələr həyata keçirirlər (9, 160).

Mormonlar ənənəyə sadıq qalmaqla “Həqiqət dəyişiklikdir, dəyişiklik həqiqətdir” fikrinə əsaslanmaqla onlara görə uğur yalnız Amerikansayağı çevikliklə əldə edilə bilər (9, 112).

Mormon missioner ənənəsinə görə 19-25 yaş arası hər bir gənc iki il missioner kimi xidmət etməli, bu yaşdan kiçik qızlar könüllülük əsasında missionerlikdə etsədə 26-55 yaşda insanlara missioner olmağa icazə verilmir. Bunun səbəbi bu yaşda Mormon rifahını yaxşılaşdırmaq və uşaqları böyütmək və gələcək çiçəklənmə üçün uşaqların saylarını artırmaq lazımdır. Missionerlər dünyanın istənilən ölkəsinə göndərilməklə Mormon gəncləri xarici dilləri fəal öyrənir və poliqlot kimi tanınırlar. Missionerlər müxtəlif ölkələrə humanitar yardım göstərmək və ya yerli əhaliyə ingilis dilini öyrətmək adı ilə gedirlər. Mormon icmasının quruluşu və təşkilatı Qərb demokratiya sisteminin elementləri ilə teokratik prinsipə əsaslanır. İcmanın təşkilatlanmasında 250-500-ə qədər üzv ola bilər. Kilsə üzvləri göstərilən saydan kənara çıxan zaman avtomatik olaraq yarıya bölünür. Hər yeni budaqda yenidən böyümə olmaqla eyni coğrafi ərazidə yerləşən palatalara paylar deyilir. Belə ad XIX əsrdə köçkünlərin yeni torpaqlara gəldikləri və özlərinə məskən qurmaq üçün paya bölündükləri dövrlərdən yaranıb. Mormonlara görə, dünya 22 əraziyə bölünür, onlardan 8-i ABŞ və Kanadada, 14-ü isə dünya üzrə yerləşir. Mormon kilsələri yepiskop və onun 2 köməkçi tərəfindən idarə olunur. Paya prezident və onun bir neçə köməkçisi rəhbərlik etməklə hər payda Ali şurasını təşkil edən 12 yüksək vəzifəli zabit olmaqla ərazinin yepiskopları və prezidentləri sədrlik edən yepiskopluğa tabe olur. Bu quruma bir prezident və 2 müşavir rəhbərlik edir. İdarə bölgəsində növbəti yüksək yerlər 70-in kvorumu olmaqla o, kilsənin idarəedici strukturudur. Kvorumun öz prezidenti və 2 məsləhətçisi olmaqla 70-lər Şurası İsa Məsihin xidmətə göndərdiyi 70 nəfərin şərafinə yaradılmışdır. Ancaq bu, hakimiyyətin şaquli inkişafının sonu olmamaqla 70 nəfərlik kvorumda 12 həvari şurası üstünlük təşkil edir. Həvarilər yığıncağın müxtəlif fəaliyyətlərinə cavabdeh olan Mormon xidmətçiləri kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn, həvari-nazirlər gənclərlə iş, təhsil, maliyyə, tikinti, xeyriyyəçilik və missionerlik işlərinə rəhbərlik edir, onların üstündə isə ali prezidentlik dayanır. İsa Məsihin Son Zamanlar Müqəddəsləri Kilsəsində ən yüksək vəzifəli şəxs bir peyğəmbər bəzən yəni aka prezident və 2 məsləhətçisi olur və bu üçlük ali prezidentliyi təşkil edir. Peyğəmbər və onun məsləhətçiləri yer üzündə Allahın səltənətinin idarə olunmasını da cavabdehlik daşıyır. Yüksək prezidentlik və 12 həvari şurasına hər cümə axşamı Solt Leyk Sitidəki əsas məbədin yuxarı zalında toplaşaraq cari məsələləri müzakirə etmək və Rəbb Allahdan rəhbərlik almaq tələb olunur. Prezident, həvarilər və 70 nəfərdən ibarət kvorum Mormon kilsəsində ali hakimiyyətin başçılarıdır. Mormonlar ildə 2 dəfə yeni məmurların seçildiyi ümumi yığıncaqlar keçirir.

Mormonlar öz kilsələrinin yaranma və inkişaf tarixinə çox diqqətli olmaqla onlara görə İsa Məsihin Son Zamanlar Kilsəsinin tarixini bir neçə əsas mərhələyə bölmək olar: 1820-1830-cu illər-yeni inancın yaranmasının ilkin şərtləri; 1830-1839-mormon izmin yeni dini cərəyan kimi meydana çıxması; 1839-1846-cı illər-Şərq dövrü; 1847-1898-Qərbin inkişafı; 1899-1950-ci illər-kilsənin genişlənməsi və dünya səhnəsinə çıxması; 1951-ci ildən dünya kilsəsinə çevrilməsi dövrü başladı. XX əsrin 80-ci illərində kilsə sıralarına hər 5 dəqiqədən bir yeni Mormon qatılmaqla, 90-cı illərdə bir dəqiqə yarıma enmişdi. Mormon qanuna görə kilsə gəlirinin 1/10 hissəsi könüllü olaraq bağışlanma prinsipi olaraq Əhdi-Ətiq dövründən məlumdur və bu məbədlərin tikintisi, missionerlik və təhsil proqramları, paylayıcı materialların hazırlanması və s. üçün kilsəyə verilir.

Formalaşdığı dövrdən Yuta ştatının Mormon dövləti adlanması üçün atılan addımlar sayəsində “İsa Məsihin Son Gün Əzizlər Kilsəsi” bu gün dünyanın ən zəngin kilsələrindən biridir. Mormonlar qanuni olaraq Yuta ştatının çox hissəsinə, Havayın geniş ərazilərinə, Marriott otelləri və böyük supermarketlər şəbəkəsinə və Los Angeles Timesdə paya sahibdirlər. Bundan əlavə, kilsənin Yuta ştatında geniş daşınmaz əmlakları, 11 radiostansiyası, 2 televiziya kanalı və şəkər imperiyası vardır. Bu gün Mormon kilsəsi Amerika xəyalının bir təəcəssümü hesab edilməklə məhz bu səbəb dən Mormon məbədləri bu təlimin əsasını qoymuş atalarının qızıl kitabı qədər bu gün heyratamiz hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. I cild (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Bakı, Azərnəşr, 1994, səh.166-168.
2. Çingiz Qaçar. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, 1997.
3. Мормоны. Большая российская энциклопедия-электронная версия *Bigenc. ru*. (Дата обращения: 1 сентября 2020).
4. Мирвосприятие и образ жизни: Монография. Под ред. Ю.Н.Кулюткина, С.В.Тарасова. СПб.: Образование-Культура, 1999.
5. Основы Евангелия. Церковь Иисуса Христа Святых последних дней, 1997, с. 53.
6. Alexander Th.G. Mormonian in transitions: A history of the latter-day saints, 1890-1930. Urbane, 1986. XII, 381 p.
7. Gordon B. Hinckley, «Praise to the Man»[Arxivləşdirilib 2012-06-08 at the Way back Machine](#) [Arxivləşdirilib 2012-06-08 at the Wayback Machine](#), 1979-11-04.
8. Leone M.P. Roots of modern mormonism. Cambridge etc., 1979. IX, 251 p.
9. McMurrin S.M. The theological foundations of the mormon religion. Salt Lake City, 1965. 152 p.

Summary

Zoroastrianism is one of the ancient religions of the Azerbaijani people, and its teachings reflect the struggle between good and evil. Calling for the victory of good, Zoroastrianism has taken root in Greek philosophy in a number of territories in Europe, Asia and the Americas. The Mormon Doctrine The laws written in "golden letters" by the aboriginal people of the continent, descended from Zoroastrianism, have become the law of the Mormons in the form of a book. It is clear that the call for the triumph of good has played a major role in the lives of more than 18 million Mormons who have made great strides in their lives.

Xəlilova Aynur Xəlil qızı

Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜASİR AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ FORTEPIANO ƏSƏRLƏRİNİN TƏFSİR PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: ifaçılıq sənəti, təfsir, müasir, fortepiano, üslub, üsul

Key words: performing art, interpretation, modern, piano, style, method

Fortepiano ifaçılıq sənətində üslub şərh problemi kifayət qədər işıqlandırılarsa da, yaradıcı təbiəti səbəbindən təfsirçilər tərəfindən birmənalı ifadə olunmur, bəlli çərçivələrə uyan fərqli yanaşmalar şəklində öz təzahürünü tapır. Burada əsas və aparıcı rol pianoçunun musiqi duyumu, dünyagörüşü, bədii zövqü, bəstəkarın yaşayıb-yaratdığı dövr barədə məlumatlılıq səviyyəsi, ölçü hissi və s. bu kimi keyfiyyətləri üzərinə düşür. Əgər klassik, romantik, impressionizm dövrünə mənsub əsərlərin ifasında pianoçu artıq kristallaşmış təfsir qəlibinə uyğun mühafizəkar üslub siması təqdim etmək, müəyyən çərçivələrə sığmaqla hesablaşmalı olursa, müasir fortepiano ədəbiyyatının ifası təfsirçiyə daha geniş özünüifadə axtarışlarında bulunmaq, daha tərəqqipərvər çözüm sərgiləmək imkanları açır. Belə ki, çağdaş üslub təmayülləri fərqli və rəngarəng ifa üsulları, metodları, notasiya növlərinin bir arada gerçəkləşməsinə nəinki istisna etmir, hətta konservatizmə zidd ən iddialı və cəsarətli şərh nümunələrinin, ifa konsepsiyalarının, müasir düşüncə tərzinin ifadəçisi olmağı tələq edir. Məhz sadalanan cəhətlər musiqi təfsiri prosesinin daha fərqli baxış bucağından təhlil edilməsi zərurətini aktuallaşdırır.

Musiqi əsərinin aid olduğu üslub kontekstinə uyğun təhrifsiz şərh edilməsi üçün not mətni adekvat qavranılmalı, bəstəkarın bədii məramı dərk olunmalı, əsərin musiqi dili, üslub tərz-i təfsirçinin təqdimatında aydın şəkildə əksini tapmalıdır. Belə ki, müəllif yaradıcılığının dəst-xətti, əsərin aid olduğu cərəyan və üslub barəsində nəzəri bilklərin qazanılması, müasir əsərlərin təfsir görüşünün, deyim tərzinin uğurunu təmin edəcək vacib amillərdəndir. Müasir dövr bəstəkarların əsərlərinin ifasında da eyni not mətni fərqli pianoçuların ifasında onların qavrayışı, fərdi keyfiyyətlər toplusu, peşəkarlıq müstəvisi, daxili “mən”i, hissiyatı, emosionallığına istinadən müxtəlif boyalarda canlanır, bəzi təfsirlər daha inandırıcı, digərləri isə əksinə, “mövzudan kənar” təəssüratı oyadır.

Bəllidir ki, müasir musiqinin öz dinləyici auditoriyası olduğu kimi, bu kimi əsərləri repertuarına daxil edən ifaçılar da vardır. Çünki, çağdaş musiqi cərəyanlarına məxsus əsərlərin ifa edilməsi həm dinləyici, həm də ifaçıdan müəyyən hazırlıq, məlumatlılıq, bəstəkar yaradıcılığına nüfuz etmək bacarığı, mövcud tendensiyaları anlamaq, müasir düşüncə tərzinə sahib olmaq kimi cəhətlərin zəruriliyini təxmin edir. Çağdaş dövrə mənsub əsərlərin repertuara daxil edilməsi ilə ifaçılar məlum çalğıçılıq üsul və metodlar çərçivəsini aşmaq, səs-boya çalarlarının ifadəsində innovativ yanaşma sərgiləmək, müasir səciyyəli təfsir tablosu yaratmaq, təxəyyül sərbəstliyi nümayiş etdirmək, özünüifadənin yeni yollarını tapmaq baxımından geniş imkanlar əldə etmiş olurlar. Müasir dövrə aid musiqi əsərinin təhrifsiz şərh-i üçün bəstəkarın estetikası, üslubu, bəstələnmiş əsərin konteksti, konstruktiv mövzusu ilk növbədə ifaçı tərəfindən dərk olunmalı, inandırıcı təfsir sayəsində ifaçı, musiqi və dinləyici arasında kommunikasiya yaranmalıdır. Müasir musiqi üslub, janr, estetika baxımından özündə çoxşaxəliyi ehtiva edir. İfaçı musiqişünaslığına sanballı töhfələr vermiş S.Mirzəyevin müasir Azərbaycan bəstəkar yaradıcılığının istiqamət təsnifatına dair mülahizələrinə istinad etsək, geniş çeşidli üslub qollarının bir qismini sadalaya bilərik: modernistik üslub, arxitektipik millilik, neoklassisizm, “yeni sadəlik”, müasir oriyentalizm, monumentalizm və s.

Müasir musiqi əsərlərinin təfsir xüsusiyyətləri problemini Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano əsərləri üzərində təhlil edək. C.Quliyevin Muğam səssizlərində Yeddi Pyes silsiləsi (T.Şəmsiyevə ithaf olunub) milli fortepiano ədəbiyyatının əbədi qaynaqlara dayaqlanan, Şərq və Qərb ənənələrini özündə birləşdirən, müasir yazı üslubuna baxmayaraq xalqilik elementlərini parlaq şəkildə təcəssüm etdirən, özgün tərtibatı ilə səciyyələnən çox maraqlı musiqi nümunəsidir. Silsilə Prelüd, interlüdiyalara təqdim olunan Rast, Bayatı-Şiraz, Segah, Şüştər, Çahargah, Humayun, Şur ladları üzərində bəstələnmiş pyeslərdən ibarətdir. Müəllifin qeydinə əsasən, silsilənin ifasında müasir musiqinin təqdimatında sərəsər rast gəlinən və immersiv təəssürat yaranmasına xidmət edən – royalın simləri arasına lastik, metal şurup yerləşdirilməsi üsullarından istifadə olunur. Bu üsullar royalın səslənməsinə fərqli ahəng qataraq, müəllif məramı, bədii mətləbin reallaşdırılmasına yönəlir, alətin səsini yumşaltmaq, udun, nağaranın, diver saatının zəng səslərinə bənzətmək təlimatlarını icra edir. Pyeslərin yazı üslubunda royalın çoxsəslilik, sıx faktura imkanlarından istifadə olunmur. Bu tərz yanaşma, səs palitrasının daha aydın, şəffaf, səlis meyilli olmasına işarət, tövsiyə kimi qəbul oluna bilər. İnterlüdiyalardan fərqli olaraq, yeddi muğamın səssizlərində bəstələnmiş pyesin hər biri improvizə xarakteri daşıyır, müəyyən mənada “cızığa salınmayan” təəssüratı yaradır. Bu cəhət ifaçının bir tərəfdən yaradıcı “müstəqilliyi”, təfsir səlahiyyətini genişləndirsə də, digər tərəfdən ölçü hissənin, musiqi duyumunun, eşitmə nəzarətinin tam səfərbər olmasını zəruriləşdirir. Pyeslərin improvizə xüsusiyyətini qabarıqlaşdıran daha bir cəhət pianoçuların adət etdikləri ibarə qeydlərinin olmamasıdır. Bu xüsusiyyət təfsirçini not materialını daha geniş rəkursdan izləməsinə, mətni əsasən üfüqi qavramasına sövq edir. Pyeslərin ifasında ön cərgədə qərarlaşan ifa məqsədlərindən biri kimi intonasiya səlisliyini qeyd etmək lazımdır. Pyeslərin müəllif tərəfindən qeyd olunmuş dinamika diapozonu çox da geniş deyildir. Sözügedən pyes silsiləsinin ifasında akademik ifa ənənələri ilə yanaşı, xalq pianoçuluq tövründən qaynaqlanmaq da məqbul hesab oluna bilər. Bəstəkarın qeyd olunan pyes silsiləsində aydın sezilən üslub tapıntıları, maraqlı intonasiya cizgiləri, milli köklərə bağlılığı pianoçunun təfsir problemələrinin həllində dogma koloritin səs və ifadə xassələrini axtarmasına, yeniyanalı şərh, yaradıcı münasibət sərgiləməsinə təkan verir.

Müasir musiqi dili, fərdi dəst-xətti ilə seçilən, yaradıcı möhürünü məhz millilik zəminində vuran daha bir gənc Azərbaycan bəstəkarı – Rüfət Xəlilovun Sonatınası (Vizual fiqurlar) çağdaş fortepiano ədəbiyyatına yeni ismarıqla daxil olmuş əsərlərdəndir. Sonatina əsərin ilk ifaçısı – Ülvyyə Hacıbəyovaya həsr olunmuşdur. Sonatina ənənəvi quruluşdan fərqli olaraq, 5 hissə, İnterlüdiya, Xoral və Finaldan ibarətdir. Əsərin eskiz baxışı zamanı müəllifin pianoçuya xas alətin bütün imkanlarına bələdliyi, o cümlədən, nadir forma hissiyyatına, üslub məharətinə sahib olduğu aydın şəkildə sezilir.

Sonatinanın birinci hissəsi sakit, həzin ovqatlı, incə naxış hörgüsünü xatırladan səslənmədə ifa olunur. Bu hissənin təfsirində pp dinamikasının *dolcissimo* boyasına, onun ahəstə tərəvətinə nail olunması üçün tuşe üzərində iş məxsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hissənin axarı təmkinli xarakterinə rəğmən daxili hərəkət nizamına tabedir. İkinci hissənin hərəkətli və fəal obrazı dinamik diapozonun nisbi genişliyini şərtləndirir. Dinamik keçidlərin qəfil dəyişkənliyi sərrast, iti düşüncəyə əsaslanan, münasib ifa üsullarından yararlanmaq ehtiyacını ön sıraya çəkir. Sonatinanın özgün və maraqlı cəhətlərindən biri, hər bir hissənin yeni bədii obraz yaratmaq, fərqli “fikir ünvanlamaq” xassəsidir. Üçüncü hissənin özəl xüsusiyyəti digərlərindən fərqli olaraq, yeknəsək, dəyişilməz ritmik quruluşda təqdim olunmasıdır. pp dinamik çalarında ifa olunan mövzu yenidən şəffaf və aydın səslənmənin, intonasiya səlisliyinin, xəfif sezilən nikbin emosional çağırışın təfsir konsepsiyasının qayəsini təşkil etdiyindən xəbər verir. Son xanələrdə yer alan poco accel. qeydinə nəzərən temp sürətlənir və *attacca* ilə gümrah, cəld, dinamik dördüncü hissə ilə əvəzlənir. Dördüncü hissənin ifası təfsirçinin texniki imkan arsenalından tam mənasında istifadə etmək məqsədini aktuallaşdırır. Xırda barmaq texnikasının intonasiya aydınlığı, dəqiq ritm hissiyyatı, daim nəzarətdə saxlanılan artikulyasiya məqamları, dinamik palitranın sürəkli dəyişkənliyi ifaçının qarşısına həllini gözləyən bir sıra ifa məqsədləri çıxarır. Beşinci hissə məzmun quruluşunun davamı olaraq sürətli *Vivo temp*-də ifa olunur. Mövzunun keçirişləri imitasiya üsulunda təqdim olunub. Mövzu parlaq, yüngül, *non legato* toxunuşunda şərh olunur. Forte dinamik nüansı enerjili, şadman əhvalı mövzu xəttinə xüsusi misac qatır. Mövzu keçirişlərinin dinlənilməsi, ifa zamanı nəzarətdə saxlanılmasına məxsusi diqqət yetirilməlidir. Beşinci hissənin son xanəsi mp dinamik çalarında səslənərək des səsinin *attacca* qeydinə nəzərən tədrici keçidini şərtləndirir və İnterlüdiya hissəsinin ilk notu qismində səslənməsi ilə nəticələnir. İnterlüdiyanın məzmun konsepsiyası düşündürən fəlsəfi ahəng və lirik obrazın həmahəng uzlaşması şəklində təzahür edir. Bu hissənin oxunaqlı, deklamasiyalı “əda” tərzini təfsirçini obraz-məzmun yönünün dərin qatlarının açılmasına yönləndirir. Sonatinanın Xoral hissəsi tələsmədən ifa olunaraq ağır-səngin xarakterdədir. Dinamik çalar diapozonu genişdir – p və fff nüanslarını əhatələyir. Təfsirçinin müəllifin ibarə qeydlərini diqqətlə izləməsi məqsəduyğundur. Bu cəhət musiqi cümlələri və durğu işarələrinin düzgün ifadə olunmasında vacib rol oynayan amillərdəndir. Sonatinanın Final bölümü çevik, iti tempdə, yüngül *staccato* üsulunda ifa olunması nəzərdə tutulur. Bu hissənin birnəfəsə, vahid “axın” şəkilində çalınması kulminasiyanın ff dinamik ahənginə qədər yetişməsinə və sona doğru p, pp qədər səngiməsini hazırlayır.

Sonatinanın təfsir xüsusiyyətlərindən göründüyü kimi, bədii-məzmun qayəsinin üzə çıxarılması, intonasiya şəffaflığına nail olunması, musiqi ifadə vasitələrinin müasir musiqinin tələblərinə uyğunlaşdırılmış şəkildə tətbiq edilməsi musiqi əsərinin uğurlu şərhində təyinedici rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Музыкальное исполнительство и современность. Вып. 2. Научные труды Московской государственной консерватории. Сб. 19, / Сост. В.Ю.Григорьев. М.: МГК, 1997, 154 с.
2. Сеидов Т.А. Азербайджанская советская фортепианная музыка (1930-1970). Баку: Язычы, 1980, 149 с.
3. Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры. 4-ое изд. М.: Музыка, 1982, 300 с.
4. Abasquliyev O.H., Kəngərinskaya T.F. Forte-piano metodikasından mühazirə kursu. Bakı: «TS», 2001, 84 s.

Summary

Based on carried research the author in her article summarizes the main ways and methods of realization an author's intent on examples of compositions by contemporary Azerbaijani composers. A.Khalilova analyzes the problem from an individual artistic position.

İbrahimova Bəsti Əmirxan qızı
Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

FRANSIZ DİLİ ÜSLUBLARININ TƏSNİFATI

Açar sözlər: dilçilik elmi, üslub, dil faktları, meyarlar, leksik və sintaktik konstruksiyalar, janr, mətn

Key words: linguistics science, style, language facts, criteria, lexical and syntactic constructions, genre, text

Üslubları öyrənən dilçilik elminin bölməsi üslubiyyat adlanır. Üslubiyyat filologiyasının bir sahəsi olduğundan, ifadənin şərtlərinə uyğun olaraq fikri ifadə etmək üçün istifadə olunan dil faktlarının seçilməsi və istifadəsinin öyrənilməsi obyekt olmaqla, funksional xarakter daşıyır: yəni, insan müəyyən mövzu və funksiyaya malik ünsiyyətin müxtəlif sferalarında necə danışır və ya necə yazır, hansı vasitələri seçir suallarına cavab verir [1, 1].

Bu cür üslublar aşağıdakı növlərə bölünür:

1. *Funksional üslublar*. Bu üslublar meyarlara görə müəyyən edilir: mövzu və istifadə sahəsi, makro kontekst.

- ◆ Danışiq üslubu (Style oratoire)
- ◆ Publisist üslub (Style publiciste)
- ◆ Rəsmi üslub (Style officiel)
- ◆ Elmi üslub (Style scientifique)
- ◆ Epistoliar üslub (Style épistolaire)
- ◆ Ədəbi dil üslubu (Langue des belles-lettres)

2. *İfadə üslubları* (fikri təqdim etmə üsulu; hadisələrin ardıcılığını göstərmək və s.) Meyarlar: mövzunun inkişaf forması; leksikon və sintaksis seçimi; məşğulluq sahəsi; makro kontekst.

- ◆ Hekayə üslubu (Style narratif)
- ◆ Təsviri üslub (Style descriptif)
- ◆ Yığılan üslub (Style accumulatif)
- ◆ Dialoq (Dialogue)
- ◆ Monoloq (Monologue)
- ◆ Daxili monoloq (Monologue intérieur)
- ◆ Sərbəst vasitəsiz nitq (Discours indirect libre)
- ◆ Diqressiya (Digression)

3. *Ekspressivlik dərəcəsinə görə üslublar* (neytral üslub – affektiv üslub):

◆ a) *Neytral üslub* (hər hansı stilistik rəng olmadan), hər hansı ifadəlilikdən məhrumdur və makro kontekst mümkündür. Meyarlar: obyektiv məlumatın təqdim edilməsi; leksika, sintaksis və stilistikanın konkret vasitələrinin, eləcə də dəyər elementlərinin olmaması.

◆ b) *Şəkilli ifadəli üslub və ya affektiv üslub*.

Meyarlar: leksika və sintaktik konstruksiyaların seçimi, mətnin bütün toxumasının stilistik rəngi; mikro kontekst mümkündür.

Ekspressiv üslublar aşağıdakılara bölünür:

- ◆ Tanış üslub (Style familier)

- ◆ Qısa üslub (Style concis)
- ◆ Empatik, əzəmətli üslub (Style emphatique, sublime)
- ◆ Tədqiqi üslub (Style recherché)
- ◆ İroniya (Ironie)

Digər variantlar da mümkündür.

4. Ədəbi cərəyanlara uyğun üslublar:

- ◆ Klassiklərin üslubu (Style des classiques)
- ◆ Romantik yazıçıların üslubu (Style des écrivains romantiques)
- ◆ Realist yazıçıların üslubu (Style des écrivains réalistes)
- ◆ Simvolist üslub (Style des symbolistes)
- ◆ XX əsrin mütərəqqi yazıçılarının üslubu və s. (Style des écrivains progressistes du XX-e siècle et d'autres) [2, 20].

Yazı üslubları arasında mövcud olan fərqlərə baxmayaraq, onların bir araya gətirilməsinə və danışıq üslubları ilə ziddiyyət təşkil etməsinə imkan verən müəyyən ümumi xüsusiyyətlər vardır.

Burada, bütün yazı üslubları daha mühüm xarakter daşıyır. Bütün bu üslublarda monoloq nitq növü üstünlük təşkil edir. Əhatə olunan mövzular şifahi ünsiyyətdən daha mürəkkəbdir və yazılı mətnlər çox vaxt geniş auditoriyaya ünvanlanır. Müəlliflə ünvançı arasında əlaqə birbaşa və dərhal yaranmır. Yazı üslublarının hər biri bir neçə janrdan ibarətdir [3, 7].

Rəsmi (inzibati) üslub

Bu, idarəetmə və biznes dilidir. İnzibati üslub obyektivliyi, aydınlığı, sərtliyi, şəxsiyyətsizliyi ilə xarakterizə olunur. Bu üslub bütün affektivliyi, subyektiv qiymətləndirmə vasitələrini istisna edir. İnzibati dil çox mühafizəkardır, çünki müəyyən ənənəvi formulların istifadəsinə üstünlük verir. Bunlar rəsmi üslubda yazılmış qanun və fərmanların, sərəncamların, əmr və göstərişlərin, xəbərdarlıqların, müqavilələrin, protokolların, iş məktublarının, arayışların və s. mətnləridir.

Rəsmi mətnlərin tərkibi kifayət qədər ciddi qaydalara uyğundur. İnzibati üslub hər cür sabit və klişə ifadələrlə zəngindir, onların bir çoxu arxaikdir və rəsmi dildən kənarda demək olar ki, istifadə olunmur.

Hər şeyi qabaqcadan görmək, faktları dəqiq təsvir etmək zərurəti rəsmi mətnlərdə çoxlu sayda mürəkkəb və bəzən kifayət qədər uzun cümlələri izah edir. Rəsmi mətnlər dəqiq müəyyən edilmiş və çox sərt qaydalara uyğun tərtib edilir. Müqavilələrin, iş məktublarının əvvəlində istifadə edilməli olan formalar, xüsusi düsturlar var. Bu sənədlərin mətni müəyyən edilmiş plan üzrə yazılır və bu sənədlərin hər birini müəyyən bir şəkildə bitirmək lazımdır [2, 21].

Elmi üslub

Müasir dillərin funksional üslublar sistemində elmi üslub getdikcə daha mühüm yer tutur. Elm və texnikanın inkişafı ilə birlikdə onun istifadə dairəsi genişlənir. Elmi üslubun müəyyən elementləri, xüsusən də onun terminologiyası bu gün qəzet səhifələrində, ədəbiyyatda və hətta gündəlik həyata nüfuz edir.

Elmi üslub ən çox monoloq şəkildə yazılı şəkildə əldə edilir. Alimlər, mühəndislər, professorlar və universitet tələbələri üçün ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edir. Bu üslubun janrları kifayət qədər çoxdur: dərslilər, müqavilələr, monoqrafiyalar, məqalələr, tezislər və s. Daha nadir hallarda elmi üslub şifahi yazı (konqreslər və ya elmi konfranslar zamanı məruzələr) və ya şifahi ünsiyyət (dəyirmi masa qarşısında alimlərin hazırlıqsız müzakirəsi) şəkildə həyata keçirilir.

Elmi dilin üslub xüsusiyyətləri bunlardır: onun mücərrəd və ümumiləşdirici xarakteri, aydınlığı, obyektivliyi, məntiqi və inandırıcı xarakteri, sərtliyi. Ona görə də alimlərin mentaliteti və dili yüksək dərəcədə abstraksiya, və onların məntiqi xarakteri ilə səciyyələnir. Leksik səviyyəyə gəlincə, elmi üslubda adi və kitabsayağı sözlərlə yanaşı, bir elmdən digərinə fərqli olan çoxlu terminlərdən istifadə olunur, yunan və ya latın elementlərindən gələn bir sıra terminlər beynəlxalq xarakter daşıyır: hidrotexnika, hemofiliya və s. Elmi terminologiya daim yenilənir və təkmilləşir. Terminlər arasında bir çox qısaltmalar da var. Elmi dil tanış və məşhur sözlərin istifadəsini istisna edir.

Elmi üslubun morfoloji özəllikləri sırasında ilk növbədə III şəxsin tək və cəm halında indiki qeyri-müəyyən formalarının üstünlük təşkil etməsini qeyd etməliyik.

Əksər feillər elmi mətnlərdə öz avtonom xarakterini itirərək feil aləti funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır, belə ki, o, isim və ya sifətlə ifadə olunan atributdur və əsas mənə daşıyıcısına çevrilir. Buna görə də biz tez-tez elmi dilin nominativ üslubundan danışırıq. Məlumdur ki, feillər personajların hərəkətlərini, davranışlarını, bəzən bir-birini izləyən hadisələri çox dinamik şəkildə təsvir edən ədəbi əsərlərdə daha mühüm rol oynayır. Feillər rəvayətin əsas elementidir. Digər tərəfdən, elmi üslubda mühakimə və təsvir üstünlük təşkil edir və bu dəfə əsas rol artıq feilə deyil, tədqiq olunan maddələri, onların xassələrini, elmini adlandırmaq üçün işlənən isim və sifətə düşür.

Əvəzlilikləri tədqiq etməklə biz elmi üslubun başqa bir özəlliyini qeyd etdik: elmi üslubun sintaktik səviyyəsi mürəkkəbliyi, bir neçə koordinasiya və tabeli cümlələri olan çoxlu uzun cümlələr ilə xarakterizə olunur ki, bu da maddələr və hadisələr arasında bəzən çox mürəkkəb əlaqələri qeyd edən mövzunu məntiqi şəkildə təqdim etmək ehtiyacı ilə izah olunur.

İnzibati üslubda olduğu kimi, elmi əsərlərin tərtibində də xüsusi qaydalar mövcuddur. Mətn fəsillərə, paraqraflara bölünməlidir, onların adı və ya nömrələri ilə işarələnməlidir. Elmi işdə rəqəmlər, diaqramlar, düsturlar, simvollar və fotoşəkillər ola bilər. Elmi işin əsas elementləri bunlardır: mündəricat, biblioqrafiya və digər alimlərin əsərlərinə istinadlar. Jurnalistlərdən və ya yazıçılardan fərqli olaraq, alimlər nadir hallarda ifadəli vasitələrə müraciət edirlər [4, 22, 23].

Kütləvi informasiya vasitələri üslubu

Kütləvi informasiya vasitələrinin üslubu yazılı mətbuatın, radionun, televiziyanın, sənədli filmlərin üslubu belədir. Bu üslub ictimai və siyasi həyatın aktual problemləri ilə məşğul olan zaman istifadə olunur. Bu üslubun əsas funksiyaları bunlardır: bir tərəfdən, Fransadan və ya xaricdən gələn xəbərlər barədə ünvanı məlumatlandırmaq, digər tərəfdən isə auditoriyaya müəyyən təsir göstərmək, onların dünya haqqında təsəvvürlərini formalaşdırmaq, siyasi partiyanın və ya təşkilatın ideyalarını, fikirlərini təbliğ etmək. Buna görə də, media üslubunun bir çox janrlarını iki böyük qrupa bölmək olar: informativ janrlar və analitik janrlar. Informativ janrlara aiddir: qeyd, paraqraf, göndəriş, məlumat xarakterli məqalə, hesabat, araşdırma, yazışma, press-reliz, müsahibə; analitik janrlar arasında rast gəlik: şərh, redaksiya (bədi məqalə, aparıcı məqalə), polemik məqalə, broşür.

Jurnalistlərin dilinin üslub xüsusiyyətləri bunlardır: əlçatanlıq, məlumatın sənədli xarakteri, təqdirədirici xarakter, standartlaşma, ifadəlilik. Bu ünsiyyət növündə üstünlük təşkil edən yazılı formadır. Lakin onun şifahi yazı şəklində özünü büruzə verməsi qeyri-adi deyil. Media dilinin leksik səviyyəsi xüsusi terminologiyanın istifadəsi ilə səciyyələnir və çoxlu qiymət verən sözlər mövcuddur.

Media tipli mətnlər insanları, təşkilatları, coğrafi terminləri ifadə edən xüsusi isimlərlə zəngindir. Jurnalistlər çoxlu ixtisarlardan istifadə edirlər (ixtisarlar və ya kəsilmələr). Onlar hətta tanınmış siyasətçilərin və ya sənətçilərin adlarını ixtisar etməyə qədər gedirlər: Məs: YSL (Yves Saint Laurent) və s.

Son zamanlar danışmaq sözləri media üslubuna geniş şəkildə nüfuz etməyə başlayır. Bu gün qəzet səhifələrində çoxlu tanış, bəzən kifayət qədər kobud, hətta vulqar sözlərə rast gəlik. Jurnalistlər alınma, danışmaq dilinə xas ixtisarlar ilə yanaşı neologizmlər də yaradırlar. Kütləvi informasiya vasitələrinin üslubu morfoloji səviyyədə şərti ifadənin qrammatik vasitə kimi istifadə edilməsi ilə seçilir, hansı ki, məlumatlara istinad edilir. Media üslubunun sintaksisi çox müxtəlifdir və janrdan asılıdır: informativ janrlar üçün daha sadə, analitik janrlar üçün isə daha mürəkkəbdir.

Jurnalistlər müxtəlif troplardan (metafora, metonimiya, ironiya, müqayisə və s.), orfoqrafiyanın ifadə imkanlarından geniş istifadə edirlər.

Qəzetlərin mətnləri tez-tez fotoşəkillər, karikaturalar, ittihamlarla müşayiət olunur. Jurnalistlərin ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməli olan yazıların adlarına böyük əhəmiyyət verdiyini vurğulamaq olar. Hər şey iştirak edir: hərflərin ölçüsü, rəngi, tərtibatı, leksik seçimi, sintaksis, troplar (mətni onu daha canlı etmək üçün nəzərdə tutulmuş nitq) [2, 23].

Ədəbi üslub.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyat dili olan ədəbi üslubu ədəbi dil anlayışı ilə qarışdırmaq olmaz. Yazıçı öz əsərlərində təkcə ədəbi normaya uyğun vasitələrdən (milli dilin ən yaxşı modeli) deyil, həm də bu normanın pislədiyi faktlardan (xalq dili, jarqon) öz personajlarını, onların mühitini

daha yaxşı rəngləndirmək üçün lazımı qaydada istifadə edə bilər. Bununla da görə bilərik ki, ədəbi üslubun əsas funksiyası estetik funksiyadır: bütün vasitələr bu funksiyanı yerinə yetirməyə, obrazlar sistemi yaratmağa çalışır. Ona görə də onun üslub xüsusiyyətləri bunlardır: obrazlılıq, ifadəlilik, estetik məqsədlərə yönəlmiş təsirlilik.

Ədəbi ünsiyyət üslubunun mövcudluğu tez-tez mübahisələrə səbəb olur, xüsusən də orada bütün digər yazılı və danışq üslublarının elementlərinə rast gəlmək olar. Lakin bu üslubun qarışıq üslub olduğunu söyləmək düzgün olmazdı. Digər üslublardan götürülmüş bütün vasitələr estetik funksiya ilə motivasiya olunur.

Bundan əlavə, üslubun özü deyil, yalnız müəyyən elementlər onun izini daşıyır. Ədəbi üslub həm də yazıçıların şüurlu seçimindən irəli gələn ifadə vasitələri sistemini təmsil edir. Yazıçı öz fikrini konkret obrazlarla, cədvəllərlə ifadə etmək üçün seçdiyi dilin faktlarını həyata keçirir. Onun üçün dil reallığı təsəvvür etdiyi kimi rəngləməyə və obrazlarda daşımağa imkan verən alətdir.

Ədəbiyyat dili milli dilin ən zəngin cəhətlərindən biridir. Heç bir başqa üslubda bu qədər geniş və müxtəlif lüğətdən, bu qədər zəngin qrammatik strukturlardan istifadə edilmir.

Yazıçı həyat şəkillərini çəkmək, personajları təsvir etmək, hisslərini tərcümə etmək və oxucuda bu hissləri oyatmaq üçün təsirli vasitə olan bütün mövcud nitqlərdən geniş istifadə edir. Yaxşı yazıçının öz fərdi yazı tərz, öz üslubu olur. O, obrazları təzələyir, yeni ifadəli proseslər yaradır. Üslubun orijinallığı əsl sənət əsərinin, əsl yazıçının meyarlarından biridir. Yazıçılar milli dilin zənginləşməsinə və təkmilləşməsinə böyük töhfələr verirlər.

Ədəbiyyat

1. Смолянкіна С.В. Стилистика французской речи. Навчальний посібник для студентів IV курсу. Харків, Видавництво НУА 2010.сторінка.81
2. Delas D. La stylistique française-Persée. 1995, p.96
3. Marouzeau Jules. Précis de stylistique française. Masson, 1941, p.224
4. Bally Charles. Traité de stylistique française. Heidelberg, 1909, p.264

Summary

The presented article discusses the classification of French language styles. The author notes that it is important to use language tools purposefully to learn the classification of French language styles. Here are noted the choice of lexical and syntactic constructions, the whole stylistic color of the text, the possibility of micro-context. The article discusses different types of French styles: functional styles, expression styles, styles according to the degree of expressiveness, styles according to literary trends. He notes that by correctly classifying the types of styles, it is possible to identify certain general features that allow the differences between the styles to contradict each other. The author recommends that by studying the classification of French styles, it is possible to use them frequently.

Ибрагимова Хатира Мамед гызы

Бакинский славянский университет, ст.преподаватель

РЕЛИГИОЗНОЕ ИСТОРИКО-ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: религия, история, диалог, наследие, современный, Азербайджан
Key words: Religion, history, dialogue, heritage, modern, Azerbaijan.

В религиозном диалоге не может быть места «двойным стандартам», недоговорённости или ущемления прав одной из сторон. Как отмечает известный российский философ и политолог XX века Г.С.Померанц: «Диалог – это разговор, в котором дух целого возникает и прокладывает себе дорогу сквозь различия реалий. В идеале в таком диалоге все собеседники внимательно прислушиваются к правде целого, и гегемония принадлежит тому, кто горит желанием утвердить своё сложившееся вероисповедание и истину, кто держит ворота религиозной истины открытыми» (4, 61-62).

В современном Азербайджане наблюдается на данном этапе параллельное осуществление частного, то есть внутриреспубликанского исламо-христианского диалога. Те, кто по своим ложным убеждениям занят идеологическим подрывом, подводят политические или религиозные идеи под абсолютную степень модернизации и глобализации. А эти процессы, как известно, проходят не только в Азербайджане, но и во всем мире. Так возникают ножницы между «модернизацией ислама» и «классическим религиозным просвещением». Хотелось бы отметить, что молодежь, которая, как барометр, определяет политический настрой общества и общую духовную атмосферу, может быть настроена сектантством.

Р.Я.Алиев отмечает по этому поводу: «Не следует вводить в заблуждение молодежь, разделяясь на различные секты и течения, собираясь в квартирах по 20-30 человек и устраивая читку книги какого-нибудь религиозного предводителями из соседней страны, считая его своим кумиром, муршидом – то есть показывающим правильный путь. Конечно, все это внешне носит характер тихого протеста или революционного порыва времен до октябрьской революции. Иногда эти встречи носят характер таинственности и еще больше заинтересовывают молодежь, которой присущ сам дух максимализма, – порою самопожертвования, – ради охвативших ее душу и разум идей «незаменимого, прошедшего мученическую жизнь предводителя» (2, 41).

Во-вторых, не случайно в период с 2011 по сегодняшний день стало уже доброй традицией проводить в республике представительные международные мероприятия, посвящённые вопросам межрелигиозного и цивилизационного диалога, которые выходят далеко за узко национальные рамки, приобретая особую актуальность для всего человечества. На современном этапе развития культуры национальных меньшинств в Азербайджане продолжает сохраняться этно-религиозное разнообразие.

Правда, среди верующих в Азербайджане на сегодняшний день имеется количественное неравенство. На него, в частности, обратил внимание профессор М.А.Алиев. В одной из своих статей он охарактеризовал свои наблюдения следующим образом: «Из опыта нашего личного общения с представителями других наций, побывавших в Азербайджане, мы обратили внимание на то, что узбеки, таджики, казахи и некоторые другие представители многих восточных регионов считают мусульманство основным элементом своей национальной принадлежности; перемена же веры в свою очередь расценивается как измена родному народу. И такое положение, как полагает исследователь-религиовед, – никого сегодня не должно удивлять. Менталитет чистокровного азербайджанца, кстати сказать, также позволяет ему думать и поступать аналогичным образом» (1, 297).

Однако сущность религиозной толерантности в том и состоит, что мусульманство как широкий национальный пласт многочисленных восточных регионов в последние годы стал всё активнее впитывать в себя элементы европейской культуры. Казалось бы, перефразируя М.А.Алиева, менталитет «чистокровного христианина-европейца» существенно отличается от нашего. Он также думает и поступает в соответствии со своими национальными традициями. Но ведь в жизни, политике, философии и в истории ничего не изменится до тех пор, пока кто-то не начнёт что-то кардинально менять.

Религиозное историко-духовное наследие – это тот стержневой вопрос, к которому Азербайджанское государство в XXI столетии относится с особым вниманием и заботой. Независимо от религии и языка Азербайджан в мультикультурном отношении открыт для

всех людей, проживающих на его территории. Президент Ильхам Алиев, обращаясь к русскоязычному населению республики, подчеркнул: «Надеюсь, что наши соотечественники-христиане и впредь будут делать всё возможное, чтобы выполнить те ключевые задачи, которые стоят в наши дни перед независимым Азербайджаном, в целях утверждения гражданского согласия на земле, общественно-политической стабильности, ещё более активизировав все свои усилия во имя счастливого будущего народа» (5).

Отмеченное, на наш взгляд, согласуется с глубокой мыслью, высказанной вице-президентом Азербайджана госпожой Мехрибан Алиевой: «Конечно же, мы, как известно, мусульманская страна, но в то же время и светское государство. У нас в первую очередь светские устои. Да, я всегда буду продолжать отстаивать коренные интересы моего родного азербайджанского народа. Мы также с глубоким почтением и уважением относимся к своим традициям, своей религии. Однако у нас государство с религией существуют раздельно. Думается, что в этом вопросе нет никаких серьёзных проблем» (3, 3).

Необходимо отметить, что специфические конфессиональные отношения в Азербайджане, находящие своё яркое отражение в исламо-христианском диалоге, уже основательно разработаны в историко-философских трудах М.А.Алиева, Р.Алиева, Д.М.Мамедовой, А.Гаджи, Д.Б.Малышевой, С.Мамедова, Р.Сатарова, Э.Исмаилова, Х.Гаджи-заде, З.Кенгерли и некоторых других. Эти труды имеют для нас двоякую ценность. Во-первых, в них зафиксированы факты исламо-христианского диалога. Во-вторых, указаны условия их реализации с местами их проведения в городах.

Этот диалог находит научно-философское обоснование при целенаправленном и юридическом исследовании истории вопроса о развитии взаимоотношений двух параллельно развивающихся религиозных систем в Азербайджане. Также, труды названных авторов создают правильную картину конституционно-юридического урегулирования разных конфессиональных взаимоотношений в Азербайджане на государственном уровне, а также оценить подходы в этой области и проследить реальные тенденции в указанной сфере. Это позволяет корректнее исследовать планы и перспективы развития нашего государства и конфессиональных отношений в Азербайджане.

Мультикультурализм в Азербайджане имеет прочные исторические корни. И опираются теории нашего мультикультурного государства тоже на древние и мудрые традиции. Разумеется, некоторые из них по истечении веков изменились по своей политической сути, но сохранились в том же религиозном содержании. Многонациональная республика уже на рубеже XX-XXI столетий сумела найти наиболее оптимальное решение данного вопроса. Сущность его состояла, прежде всего, в восстановлении религиозно-культурного наследия: мечетей, монастырей, храмов, церквей и т.д. Комплекс мечети Гейдара был построен по указанию Президента Азербайджана Ильхама Алиева. В эксплуатацию он был сдан в 2014 году. На сегодняшний день эта мечеть – самая большая на Кавказе. Высота её минаретов составляет свыше 95 метров. Здесь огромные молитвенные залы, вмещающие в себя одновременно до 7000 человек.

В то же время в Баку за последние годы построена крупнейшая на Кавказе синагога, в Шекинском районе отреставрированы и охраняются законом христианские и католические церкви, православные храмы, восстанавливаются древние албанские храмы. В 2001 году в Баку реконструирован крупный православный храм – Собор Рождества Пресвятой Богородицы. Весной 2008 года в Баку состоялась официальная церемония открытия католической церкви Пресвятой девы Марии. В церемонии открытия принимал участие Президент Азербайджана Ильхам Алиев.

В 2013 году состоялось открытие Православного религиозно-культурного центра, который был построен на государственные средства. В церемонии его открытия также принимал участие Ильхам Алиев. Он подчеркнул: «Мы восстанавливаем все религиозные памятники. Азербайджан является такой страной, в которой пересекаются многие религии, а народы всегда жили в мире, согласии и сотрудничестве. Мы сегодня по праву гордимся тем, что самая древняя на Кавказе церковь находится именно в Азербайджане, близ Шеки.

Древнейшая мечеть, построенная в 743 году, также расположена на территории Азербайджана, в Шемахе, и она восстановлена в 2017 году. Кроме того, в Баку в наши дни как памятник нашего исторического прошлого действует Храм огнепоклонников-зороастрийцев. Восстановлена и функционирует католическая церковь. Всё это – яркий показатель развития нашего общества, пример высокой религиозной толерантности, а также показатель государственной политики. И отраднo, что состояние общества, а также его государственная политика в этих вопросах идут, как говорится, рядом» (6).

Всё отмеченное о строительстве или восстановлении ранее повреждённых мечетей, храмов, церквей, с одной стороны, свидетельствует о расширении в республике национального конфессионального пространства, которое сегодня позитивно сказывается на результатах гармоничного сосуществования людей различных вероучений. С другой стороны, опираясь на вышеприведённые слова Ильхама Алиева о тесном сращении государственной политики с нынешним состоянием общества, можно сделать однозначный вывод о том, что в основе генеральной стратегии правительства Азербайджана лежит религиозная толерантность как важнейшая составляющая мультикультурализма. Тем самым Азербайджан являет собой показательный пример для многих государств бывшего Советского Союза по части гармоничного соединения теории мультикультурализма в трудах учёных с практикой его внедрения в повседневную жизнь.

Следовательно, те вопросы, которые в «пограничные» 90-ые оставались острыми и не решёнными, перестали носить болезненный для азербайджанского народа характер. Но часть проблем, так или иначе связанных с теориями мультикультурализма, всё равно оставалась важными и актуальными. Так что мультикультурализм, как органическая часть политической истории общества, включающей в себя многоотраслевые области культуры и этно-национальные отношения в социуме, был и остаётся одним из объектов научного исследования как в эпоху относительной стабильности развития общества, так и в периоды его кризисов.

Литература

1. Алиев М.А. Религиозная толерантность в современном Азербайджане // Сборник научных трудов учёных. Москва: Наука, 2012, с. 296- 299.
2. Алиев Р.Я. Власть, общество и религия. Баку: Иршад, 2008, 73 с.
3. Ломая стереотипы. Интервью телеканалу «Россия 1» вице-президента Азербайджана Мехрибан Алиевой // Каспий, № 37, 28 февраля, 2017 года, 16 с.
4. Померанц Г.С. Диалог и молчание // Человек, 1996, № 3, с. 60-63.
5. Официальный сайт Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева. **ru.president.az**
6. Речь Президента Азербайджана Ильхама Алиева на церемонии открытия Православного религиозно-культурного центра 15 ноября 2013 года / *bakuforum.az/ru/speech-ы by-president-of-azerbaijan-mr-ilham-aliyev-2/?fid=517*

Summary

The article explores the relationship between religion and politics in Azerbaijan. The author emphasizes the close relationship between religion and politics. According to the applicant, an important part of the national policy of Azerbaijan is a religious perception of reality and the peaceful coexistence of individual religions and beliefs. The author also tried to analyze religious tolerance manifests itself in different forms. Forms of preservation of the power and their real influence on people too after all can be various. The main objective of this article is to study religion in the context of its socio-political functions, including the identification of the causes of the impact of religion on the political sphere of society.

XVIII-XIX ƏSRLƏR İRAQ-TÜRKMAN ƏDƏBİYYATINDA NƏSR YARADICILIĞI

Açar sözlər: Türkmanlar, Azərbaycan ədəbiyyatı, nəsr, tərcümə, klassik ədəbiyyat

Key words: Turkmens, Azerbaijani literature, prose, translation, classical literature

XVIII-XIX əsrlər İraq azərbaycanlılarının (türkman) ədəbiyyat tarixində önəmli dövr hesab olunur. Bu yüzilliklərdə görkəmli şair və yazıçıların yetişməsi ilə yanaşı, İraq-Türkman ədəbiyyatının janr və mövzu baxımından zənginləşməsi də diqqəti cəlb edir. Əbdürrəzaq Növrəs, Şeyx Halis Talebani, Abdullah Safi, Mehmet Mihri kimi şair və ədiblərin bu dövrdə yaşayıb-yaratmaları XVIII-XIX yüzilliklərin İraq-Türkman ədəbiyyatı tarixində nə qədər önəmli yer tutduğunu bir daha sübut edir. 1535-ci ildən Osmanlı dövlətinin tərkibində olan və daha çox Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı Kərkük və ətraf ərazilərdə yaranan ədəbiyyat XVIII-XIX əsrlərdə nəsr nümunələrinin yazılması ilə daha da zənginləşmişdir. Haqqında danışdığımız əsrlərdə meydana çıxan nəsr nümunələri janr və mövzu baxımından da çoxşaxəli olmuşdur. XVIII-XIX əsrlərdə İraq-Türkman ədəbiyyatının nəsr nümunələrinə nəzər saldıqda elmi, tərcümə, səyahətnamə, hekayə, ədəbi məktub, yol qeydləri və s. növlərin geniş yayıldığının şahidi oluruq. Bu əsərlər forma etibarı ilə nəslə yazılsa da, onların böyük əksəriyyəti bədii ədəbiyyat nümunələri hesab olunmur. “Qeyd olunmalıdır ki, nəsr sözü bədii olmayan əsərlərə də aid edilmişdir. Hətta XIX əsrə qədər ədəbiyyatşünaslıqda çox zaman epik poeziya, dramatik poeziya, lirik poeziya anlayışlarından istifadə olunmuşdur. Qədim və orta əsrlərdə isə əsasən yazı bədii, tarixi-xronika səciyyəli əsərlər, fəlsəfi xarakterli dialoqlar, nətiqlərin danışmaları, yol qeydləri nəsr dilində yazılırdı” (7, 25). XVIII əsrə qədər və ondan sonrakı dövrlərdə də İraq azərbaycanlılarının ədəbiyyatında nəzm aparıcı rola malik idi. Lakin XVIII yüzillikdən başlayaraq nəsr əsərləri də yaranmağa başladı ki, bu da sonralar nəslə yazılan bədii ədəbiyyat nümunələrinin də meydana çıxmasına təkan verdi.

İraq-Türkman ədəbiyyatını tədqiq edən alimlər XVIII-XIX əsrlərdə yazıb-yaratmış şairlərin yaradıcılığını araşdırarkən onların nəsr əsərlərinə də müraciət etmişlər. Məlumdur ki, İraq ərazisində yaranan Türkman ədəbiyyatının ən görkəmli tədqiqatçılarından biri Əta Tərzibaşıdır. Onun 13 cildlik “Kərkük şairləri” əsəri İraq-Türkman ədəbiyyatı tarixinə işıq salan ən sanballı elmi-tədqiqat əsəri hesab olunur. Əsərin adı “Kərkük şairləri” olsa da, müəllif türkman şairlərin nəsr yaradıcılığına da kifayət qədər geniş yer ayırıb. Bu məsələ ilə bağlı professor Qəzənfər Paşayev 2 cildlik “İraq-Türkman poeziya antologiyası” kitabının Ön sözündə yazır: “Fikir verirsinizmi, Əta Tərzibaşı İraq-Türkman ədəbiyyatı tarixindən söz açır. Məsələ burasındadır ki, İraq-Türkman şairləri Azərbaycanda olduğu kimi nəslə də məşğul olurlar. Əta Tərzibaşı hətta onların bəzisinin nəsr yaradıcılığının daha üstün olduğunu qeyd etmiş, şairlərin nəsr sahəsindəki yaradıcılığını da tədqiqat süzgəcindən keçirmiş, nümunələr vermişdir” (11, 14). Əta bəyin “Kərkük şairləri” əsəri İraq-Türkman ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi baxımından misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Alim əsəri yazarkən qarşısına “İraqda Türkman ədəbiyyatını tarixini hazırlamaq və beləcə ümumi türk ədəbiyyatında sönük qalan bir bölümün aydınlanması üçün ilk addımı atmaq” məqsədi qoymuşdur. Öminliklə demək olar ki, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş və İraq azərbaycanlılarına məxsus ədəbiyyatın gələcəkdə də araşdırılmasına geniş imkanlar açmışdır. Biz də XVIII-XIX əsrlər İraq-Türkman ədəbiyyatında nəsr yaradıcılığını tədqiq edərkən Əta bəyin 13 cildlik “Kərkük şairləri” kitabından yararlanmış, ara-sıra digər tədqiqatçıların da bu mövzuda yazdıqları elmi-tədqiqat əsərlərinə müraciət etmişik.

XVIII əsrdə İraq-Türkman ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi **Əbdürrəzaq Növrəs** hesab edilir. “Türk ədəbiyyatında Növrəs-i Qədim adıyla anılan Əbdürrəzaq Növrəs XVIII yüzilin ortalarında yetişən, bəziləri mənzum, bəziləri mənsur olmaqla qələmə aldığı təlif və tərcümə əsərləri ilə divan ədəbiyyatı içərisində mühim yer tutan şair və yazarlardan biridir. Həkimoglu Əli paşanın

Şərqdə sərəşkərliyi əsnasında vəzifədə bulunmuş, rəsmi məktubları qələmə almaq vəzifəsini yerinə yetirən “xidməti katiblik” görevini yürütmüşdür” (2, 3). Əta Tərzibaşı yazır ki, Əbdürrəzaq Növrəsi həmin dövrdə Osman Növrəs adlı şairdən ayırmaq üçün Növrəs-i Qədim deyə anarlardı (3, 15). Onun haqqında ilk fundamental tədqiqat işi Ömər Faruk Akün tərəfindən yazılmış və “İslam Ensiklopediyası”nda dərc edilmişdir. Növrəs Qədim İraq-Türkman ədəbiyyatında şair kimi tanınsa da, onun nəslrlə yazdığı əsərlər də böyük maraq doğurur. Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” əsərində Növrəsin səkkiz əsər yazdığını qeyd edir. Hüseyn Akkaya isə onun üçü mənzum, dördü mənsur olmaqla yeddi əsərinin məlum olduğunu yazır. Bizə məlum olmayan səbəblərdən Hüseyn Akkaya “Loğaza dair” əsəri Növrəsin qələmə aldığı əsərlərin siyahısına daxil etmir. Əta bəy isə bu əsərin Növrəsə aid olduğunu, fars dilində yazıldığını, Universitet kitabxanasında 263 nömrəli nüsxə olduğunu əminliklə qeyd edir (3, 23). Kərküklü Növrəsin nəslrlə yazdığı ən məşhur əsəri “Tarixçeyi Növrəs”dir. Əsərin indiyə qədər üç nüsxəsi aşkar edilmişdir. Bu nüsxələr müvafiq olaraq Berlin, Süleymaniyyə və İstanbul Universitetinin kitabxanasından tapılmışdır. Bunların arasında yalnız İstanbul Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan nüsxənin yazılma tarixi və yazarı bəllidir. Əsərlə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Başda Əta Tərzibaşı olmaqla bir çox alimlər bu əsərin Diyarbəkir valisi Həkimioğlu Əli paşanın Təbriz şəhərini Səfəvilərdən alması münasibəti ilə yazdığını düşünür. Hüseyn Akkaya mövzuyla bağlı yazır: ““Tarixçeyi Növrəs”in müəyyən bir adı yoxdur. Bilinən üç nüsxədə hər hansı bir ad tapılmamışdır. Bu səbəbdən müxtəlif qaynaqlar və araşdırmaçılar tərəfindən bu adlar verilmişdir: “Tarixçə”, “Tarixçə-i Növrəs”, “Təbriziyə-i Həkimioğlu Əli Paşa”, “Vaqeyi Təbriz”, “Təbriziyə”, “Təbrizin istirdadına dair risalə”. Bəzi araşdırmalarda “Əbdürrəzaq Növrəs Əfəndinin qələmə aldığı risalə” şəklində isim verilmədən də zikr edilmişdir” (2, 4-5). Əta Tərzibaşı Növrəsin bu əsərini “Təbrizin istirdadına dair risalə” adlandırmışdır. “Kərkük şairləri” kitabından məlum olur ki, Əta bəy bu əsərin nüsxələrini görməmişdir. Alim əsərlə bağlı qeydlərini yazarkən Ömər Faruk Akünün “İslam Ensiklopediyası” üçün yazdığı məqaləyə istinad etmişdir. Düşündürücü bir məqam isə ondan ibarətdir ki, Tərzibaşı Əbdürrəzaq Növrəslə bağlı yazdığı məlumatların qaynaqları sırasında Hüseyn Akkayanın “Növrəs-i Qədim və Türkçə Divanı” adlı kitabının da adını çəkir. H.Akkaya isə birmənalı olaraq qeyd edir ki, əsər Təbrizin yox, İrəvanın Səfəvi hökmdarı II Təhmasibin qoşunlarından müdafiə olunması hadisəsinə həsr olunub (2). Alim 2004-cü ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Tarihçe-i Nevres. İnceleme ve tenkitli metin” adlı kitabı ilə mübahisələrə birdəfəlik son qoymuşdur. Hüseyn Akkaya qədər bir çox tədqiqatçıların əsəri Təbriz şəhərinin fəth edilməsi ilə əlaqədar yazıldığını düşünmələrinə səbəb nədir? Bizə görə, məsələ İrəvanda məğlubiyyətə uğrayan II Təhmasibin bir müddət sonra Təbriz şəhərini də itirməsi ilə əlaqədardır. Həkimioğlu Əli paşa İrəvanın uğurlu müdafiəsindən sonra əks həmlə ilə Marağa və Təbriz şəhərlərini Səfəvilərdən alır. İrəvanda baş verən hadisələr Təbriz qələbəsinin başlanğıcı idi. Bu böyük qələbə Osmanlıda Əli paşanın adı ilə əlaqələndirilir. Onun adı İrəvanın müdafiəsindən daha çox Təbrizin fəthi ilə yadda qalmışdır. Bu gün də Həkimioğlu Əli paşanın adı Təbrizin fəthi ilə yad edilir. Fikrimizcə, tədqiqatçıları da yanıldan məhz bu amil olmuşdur. İstənilən halda söhbət konkret nəsr əsərindən gedirsə, o əsəri düzgün təhlil etmək və nəticə çıxarmaq başlıca məqsəd olmalıdır. Həkimioğlu Əli paşa Təbrizi fəth etməklə nə qədər nüfuz qazanmış olsa da, bu nüansdan istifadə edib İrəvan qalasının müdafiəsi və orada baş verənlər haqda yazılmış əsəri Təbriz şəhərinin Səfəvilərdən alınması kimi dəyərləndirmək və bu cür izah etmək doğru deyildir. Təbriz şəhəri ilə bağlı hadisələr sonralar baş vermişdir. Növrəsin bu əsərində Təbrizin istirdadına dair heç bir işarə yoxdur. Həkimioğlu Əli paşanın Təbrizi fəth etdiyi zaman Növrəs Qədimin də orada olub-olmaması dəqiq bilinmir.

“Tarixçeyi Növrəs”dən başqa Növrəs Qədimin “Münşəat”, “Məbaliğ-ül Hikəm”, “Tarixi Cahangirşah” adlı nəsr əsərləri də mövcuddur. “Münşəat”. Növrəsin eyni zamanda bir münşi olaraq şöhrət qazanmasına yol açan əsərdə səksən üç parça yer alır. İlk əlli altı parça məktub, digərləri arzuhal, duanəmə, niyaznamə, məhəbbətnamə şəklində qələmə alınan əsərdə şairin həyatı haqqında müxtəlif bilgiler mövcuddur” (1, 57). “Növrəs “Münşəat”ındakı məktubların böyük əksəriyyətini sürgündə qaldığı Resmo və Bursadan göndərmişdir. Əta Tərzibaşı qeyd edir ki, “Münşəat” əsərinin Universitet kitabxanasında 1625, 1695, 3389, 5707 nömrəli nüsxələri

mövcuddur. “Bunlardan 1695 nömrəli nüsxə ən mükəmməl olanıdır. Hər səhifəsi 21 sətir olmaq üzərə 71 yarpaq (142 səhifə) tutmaqdadır” (3, 23).

Növrəs Qədimin “Tarixi Cahangirşah” əsəri isə tərcümədir. Şair əsəri Sultan Mustafa bin Əhməd xanın istəyi ilə türk dilinə tərcümə etmişdir. Əta bəy bu tərcümə əsərini əsas götürərək Növrəsin türk, ərəb və fars dilləri ilə yanaşı urdu və hind dilini bilməsi ehtimalını da irəli sürmüşdür (3, 19).

1743/44-cü ildə Kərkükdə anadan olan **Mustafa Bədri** də XVIII əsrdə İraq-Türkman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. “Kəndisinin adı Mustafa, şəirdə məhləsi isə Bədridir. Bir əsərində Bədrullahi vəd-din Bədri və Bədrəddin adları keçdiyindən hər halda adının (Mustafa Bədrəddin) tərkibli olduğu və bunlardan “Bədri”ni məhləs etdiyi aydınlaşır” (3, 42). Mustafa Bədri güclü təbi olan şair kimi tanınsa da, nəslə yazdığı əsərləri də bu şəxsin istedadından xəbər verir. Əta Tərzibəşi “Kərkük şairləri” kitabının I cildində Mustafa Bədrinin iki nəsr əsərinin adını qeyd edir. Onlardan biri “Ədəbi risalə”, digəri isə “Eşq risaləsi”dir. Əta bəyin yazdığına görə, “Eşq risaləsi” həm də “Risalət fi Bəhs-ül Eşq” və ya “Bəyan-i Eşq-ü Məhəbbət və Məratib-i Halət” adlandırılır (3, 43-44). “Ədəbi risalə” adlandırılan əsərin ilk səhifəsi tapılmadığından adı müəyyən olunmamışdır. Bu risalə Mustafa Bədrini ədəbiyyatşünas alim kimi də tanıtmışdır.

İraq-Türkman ədəbiyyatının XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb-yaradan nümayəndələrindən biri də **Hacı Abdullah Safidir**. Əta Tərzibəşi “Kərkük şairləri” kitabında Abdullah Safi haqqında yazır: “Nəsrə nəzmindən daha üstün sayıla bilər. İstifadə etdiyi üslub sadə və təmizdir. Özündən əvvəl gələnləri təqlid etməkdən çəkinmiş ilk yazardır” (3, 110). Həqiqətən, Abdullah Safi İraq-Türkman ədəbiyyatı tarixində öz dəsti-xətti olan ədiblərdəndir. Onun nəsr yaradıcılığı Türkman ədəbiyyatında yeni mərhələ açdı. Safiyə qədər İraq-Türkman ədəbiyyatında bədii nəsr nümunəsinə nadir halda rast gəlinirdi. Onun “Hekayə” adlanan əsərini Ə.Tərzibəşi roman kimi dəyərləndirir (3, 112). Hacı Abdullah Safinin “Qistasi Müstəqim” əsərində də bədilik mövcuddur. Əsər dini mövzuda qələmə alınsa da, xristian din xadimi ilə olan dialoq (debat) müəllifin yazıçılıq məharətini bir daha göstərmiş olur. A.Safinin “Əmsilə” adlanan nəsr əsəri də böyük maraq doğurur. Bu əsər folklorla bağlıdır və müəllif türk dilində olan zərb-məsəlləri toplayıb qələmə almışdır.

İraq azərbaycanlılarının ədəbiyyatının digər bir görkəmli nümayəndəsi **Şeyx Əbdürrəhman Halis Talebanidir**. “Əbdürrəhman Halis Talebani Kadiriyyə təriqətinin Halisiyyə qolunun qurucusudur” (12, 7). “Taleban Süleymaniyənin cənub qərbində, 10 km uzaqlıqda Süleymaniyə ilə Kərkük arasında yer alan Çəmçəmal adındakı şəhərə bağlı bir kənddir. Talebani şeyxləri bu kənddən olduqlarından özlərinə “Talebani” nisbəsi verilmişdir” (9, 1347). Halis Talebani xalq arasında böyük din xadimi tanınsa da, ədəbi yaradıcılığı da yüksək səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Əta Tərzibəşi Şeyx Halis haqqında yazır: “Halisin bu gün əlimizdə olan türkcə və ərəbcə nəsrindən anladığımıza görə, hər iki dilin ana xəttini və ədəbi xüsusiyyətlərini qavramış, səyyal bir qələmə sahib yazardır” (3, 240). Ə.Halisin yazı üslubunu və dilini Safi ilə müqayisə etsək, Talebaninin daha qəliz dil və üslubdan istifadə etdiyini müşahidə edərik. “Kərkük şairləri” əsərində nəsrindən verilən nümunələrdə də bunu görmək mümkündür. Halis Talebaninin ən məşhur nəsr əsəri “Behcət-ül Əsrar”ın tərcüməsi hesab olunur. “Şeyx Əbdülqədir Geylaninin həyatını içinə alan bu kitab Şeyx Nur Əlibaxş tərəfindən ərəbcə yazılmış, sonradan Şeyx Əbdürrəhman tərəfindən türkcəyə çevrilmişdir” (3, 239).

İraq-Türkman ədəbiyyatında məşhur tərcümə müəlliflərindən biri də 1849-cu ildə Kərkükdə anadan olan **Mehmet Mihridir**. Mihri Mirzə Mehdi xanın fars dilində yazdığı “Asurnamə” əsərini türk dilinə tərcümə etmişdir. Onun nəsr əsərləri İraq-Türkman ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindən hesab edilir. Əta Tərzibəşi Mehmet Mihrinin nəsrini şeir yaradıcılığından daha qiymətli və cəlbedici hesab edir (4, 19). Mehmet Mihri öz dövrünün poliqlot alimlərindən biridir. O, digər ədiblərdən fərqli olaraq öz əsərlərini bir neçə dildə yazmışdır. Mihrinin “ət-Töhfətül-Abbasiyyə lil-Mədrəsətül-Aliyyətit-Tövfiqiyyə” əsəri türk, ərəb, fars və fransız dilində yazılaraq Misir şahzadəsi Abbas bəyə ithaf edilmişdir (4, 16). M.Mihrinin türk, fars, fransız və ingilis dilində yazılmış digər bir əsəri isə “Rəhbəri Lisan” adlanır. “Əlifba hərflərini içinə alan bir müqəddimədən başqa dörd hissəyə ayrılan kitabın birinci hissə nəkirə, tarifi hərflər, cəm təşkili, istifham və nəfy, izafət, ismi təfdil, zamirlər, feillər, məsdər, ismi fail və ismi məful mövzularında yüz dərslə halında

ehtiva etməkdədir. İkinci hissədə isimlər, feillər; vəsfi və qeyri-qiyasi, hürufi cər və hürufi atifiyə yer vermişdir. Üçüncü hissədə sözü edilən dörd dillə yazılmış mənsur və mənzum ədəbi misal və hikmətli söz örnəklərindən ibarətdir. Dördüncü hissə isə məktublaşma, müqayisə, sənət və ticari məsələlərə dair təhrirəti içinə almaqdadır” (4, 16). Bu əsər Mehmet Mihrini dilçi alim kimi də tanıtmışdır. Adını çəkdiyimiz əsərdən başqa Mihrinin dilçilikdən bəhs edən digər bir əsəri “ət-Töhfətül-Bəhiyyə fi Lisanil-İngilisi vəl-Fransavi vəl-Ərəbi vət Türki” adlanır. Adından da göründüyü kimi əsər ingilis, ərəb, fransız və türk dillərinin müqayisəli təhlilindən ibarətdir.

Mehmet Mihri İraq-Türkman ədəbiyyatında səyahətnamələrin müəllifi kimi də məşhurdur. Onun ən məşhur səyahət əsəri “Sudan səyahətnaməsi” adlanır. Çukurova universitetinin professoru Dilək Batislam “Kərküklü Mehmet Mihrinin Sudan səyahətnaməsi” adlı məqaləsində əsəri təhlil etmiş, yazılma səbəbini açıqlamışdır (8). Əta Tərzibaşı “Kərkük şairləri” kitabında da “Sudan səyahətnaməsi” barədə belə yazır: “Şair bu kitabda hicri 1327 (m.1909) ilində şahzadə Yusuf Kamal bəyin nümayəndə heyətinin tərkibində Sudan ölkəsinə etdiyi səyahəti türkcə qələmə almış, burada gördüklərini anlatdıqdan sonra Misir və Sudanın ümumi, coğrafi və tarixi əhvalını da müxtəlif qaynaqlara dayanaraq geniş şəkildə izah etmişdir” (4, 17). Mihrinin digər səyahətnamə əsəri “Rihətü Misir vəs Sudan” adlanır. Bu əsər 1914-cü ildə Misirdə çap edilmişdir. Müəllif bu səyahətnaməsini də Sudanda gördükləri əsasında qələmə almışdır.

Yuxarıda haqqında danışdığımız şəxslərdən başqa **Molla Abdullah Təbibəoğlu, Osman Sıddık, Həsən Hüsni, Abdullah Vəcihi** və digər nasirlər də öz əsərləri ilə İraq-Türkman ədəbiyyatını xeyli zənginləşdirmiş, nəsr ənənələrini davam etdirmişlər. XVIII-XIX əsrlərdə İraq-Türkman ədəbiyyatında “Tarixçəyi Növrəs”, “Əntər” hekayəsi (tərcümə), “Təcvidi Guzidə”, “Əssari Həsən”, “Ümdət-ül fərdiyyə fi-təbaqət-ül halidiyyə” və s. kimi mükəmməl nəsr nümunələri yaranmışdır. Bu əsrlərdə İraq-Türkman ədəbiyyatında yaranan nəsr nümunələri elmi risalə, tərcümə, səyahətnamə, xatirə və s. mövzularda yazılsa da, bədii nəsr nümunələrinə də rast gəlinirdi. Türkmanlar tərəfindən iri həcmli bədii nəsr nümunələri əsasən XX əsrdə yazılmağa başlasa da, XVIII-XIX əsrlərdə yazılan nəsr nümunələri ədəbiyyatın bu sahəsinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Sonrakı inkişaf mərhələlərində bədii nəsr elmi, tərcümə, səyahətnamə və digər mövzulardan ayrılaraq müstəqil şəkildə İraq-Türkman ədəbiyyatının bir qolu kimi inkişaf etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Akkaya Hüseyin. Nevres Abdürrəzak. İslam Ensiklopediyası, c.33, İstanbul, 2009, səh. 55-57
2. Akkaya Hüseyin. Tarixçe-i Nevres. İnceleme ve Tenkitli Metin. İstanbul, Bayrak Matbaası, 2004, 72 səh.
3. Ata Terzibaşı. Kerkük şairleri. 13 ciltde I ve II ciltler, İstanbul, Ötüken, 2013, 390 səh.
4. Ata Terzibaşı. Kerkük şairleri. 13 ciltde III, IV ve V ciltler, İstanbul, Ötüken, 2013, 454 səh.
5. Ata Terzibaşı. Kerkük şairleri. 13 ciltde VI, VII, VIII ve IX ciltler, İstanbul, Ötüken, 2013, 424 səh.
6. Ata Terzibaşı. Kerkük şairleri. 13 ciltde X, XI, XII ve XIII ciltler, İstanbul, Ötüken, 2013, 382 səh.
7. Babazadə B.H. Ədəbiyyatda lirik növ (dərs vəsaiti). Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2008, 178 səh.
8. Batislam Dilek. Kerküklü Mehmed Mihrinin Sudan səyahətnaməsi. Ankara Universiteti Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsi Türkoloji dərgisi. c.1, say:18, 2011, səh.295-304.
9. Çakır Mehmet Saki. Abdurrahman Halis Talebani Kerküki ve Kitabül fil Şerh-i Mesnevi Şərif eseri. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. c.9, say:44, 2016, səh.1346-1351
10. Fatih Elçi. Nevres-i Kadim Münşeatında Eş Anlamlar: Oluşturulma şekilleri, yapıları ve işlevleri. Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. say:22, 2019, səh. 281-306
11. Paşayev Q.M. İraq-Türkman poeziya antologiyası. II cildə. I cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 464 səh.
12. Ünsal Hatice. Abdurrahman Halis Talebani ve Behcetül-Esrar tercümesi adlı eseri. İstanbul, 2010, 150 səh.

Summary

The XVIII-XIX centuries are considered an important period in Iraqi-Turkmen literature. In these centuries, along with poetry, prose began to develop. Prose works written by such writers as Abdurrazaq Novras, Mustafa Badri, Haji Abdullah Safi, Mehmet Mihri further enriched Iraqi-Turkmen literature. Although it is mostly written in genres such as science, translation and travelogues, we come across examples of fiction. Examples of prose created in the XVIII-XIX centuries gave impetus to the development of fiction in the following period. During this period, such examples of fiction as "Tarikhche-i Novras", "Munshaat", "Antar", "Ansari Hasan" were created. In the later stages of its development, fiction developed independently as a branch of Iraqi-Turkmen literature, separated from science, translation, travelogues, and other subjects.

Quliyev Asif Əlvən oğlu
Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

QƏRB İMMİQRASIYA ÖLKƏLƏRİNDƏ MULTİKULTURALİZM

Açar sözlər: İmmiqrasiya, multikulturalizm, dövlət siyasəti, tolerantlıq, integrasiya, assimilyasiya.

Key words: Immigration, multiculturalism, public policy, tolerance, integration, assimilation

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində köklü əhalinin azalması fonunda immiqrantların sayının artması inkişaf etmiş qərb ölkələrinin ciddi probleminə çevrilmişdir. Gələnlərin çətinliklə adaptasiya olması, iqtisadi və sosial problemlər sosial gərginliyin artmasına səbəb olmuşdur. Vəziyyət Avropada Şimali Amerikadan fərqli olaraq islam faktoruna görə siyasi çarələrə də malik olmuşdur. Avropada müsəlmanların öz dinlərinə sadiq qalmaları, bununla yanaşı islamın bir din olaraq populyarlaşması, müsəlman əhalinin demoqrafik artım göstəriciləri Avropa cəmiyyətinin gələcəyi üçün əsas narahatedici məqam kimi qəbul olunur. Bunun nəticəsidir ki, Avropada islamı bir fobiya olaraq görürlər. Azlıqların çoxluqlara çevrilməsi qorxusu Avropasayağı multikulturalizmin qarşısında duran əsas çağırışdır. Amerikan modelindən fərqli olaraq Avropada mozaik cəmiyyət yaratmaq mümkün olmadı. Burada əsas səbəb olaraq dominant etnosun yalnız öz mədəni və dini dəyərlərinə üstünlük verməsini göstərmək olar.

Qərbi Avropanın əksər dövlətləri tərəfindən sərt məhdud immiqrasiya siyasəti həyata keçirilsə də, burada kütləvi immiqrasiya parlaq şəkildə görünən tendensiya malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Avropada leqal immiqrantlar və onların törəmələri ilə yanaşı rəsmi statistikada görünməyən bir neçə milyon qeyri leqal immiqrantlar da yaşadığı üçün onların, o cümlədən müsəlmanların dəqiq sayını heç kim bilmir. Britaniyanın "İqtisadçı" jurnalının dəyərləndirməsinə görə hətta immiqrasiya axını nəzərə alınmadan, yalnız təbii artımı nəzərə alaraq Avropa Birliyində müsəlmanların sayının 2025-ci ilə qədər 30 milyon nəfərə çatacağını gözləmək olar. Müəyyən vaxtdan sonra 80 milyondan artıq əhaliyə malik Türkiyənin Avropa Birliyinə üzv olması ilə qitədə etnokonfessional balans, deməli həm də avropa identikliyi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qala bilər. Bu halda integrasiyanın baş verdiyi Avropanın əhalisinin ən azı 20%-nin müsəlmanlardan ibarət olacağı gözlənilir.

Avropada üç nəsil immiqrantların taleyini müşahidə etdikdə aşağıdakı mənzərə görünür. XX əsrin 60-cı illərində birinci kütləvi immiqrant axını nümayəndələri cəmiyyətin aşağı hissəsində olmaları ilə razılaşırdılar. Artıq vətəndaşlıq hüququ alan ikinci nəsil isə avropalılara oxşamaq istəyirdi. Üçüncü nəslin isə hamısında olmasa da çoxusunda onlara sığınacaq vermiş ölkənin nəinki tam hüquqlu vətəndaşı olmaq, bununla yanaşı həm də tərksiz olmuş olduqları vətənlərindən gətirdikləri adətlərlə yaşamaq istəyi var idi. Bu yaxınlarda, yəni XX əsrin 90-cı illərində və ya XXI əsrin əvvəllərində Avropaya immiqrasiya edənlərə gəldikdə isə demək olar ki, əsasən onlar sadəcə olaraq

yerli mədəniyyətə uyğunlaşmaq istəməirlər. Hökumətlərlə immiqrantlar arasında fəal dialoqun olmaması, müsəlmanların avropa cəmiyyətinə inteqrasiyası cəhdinin uğursuzluğa məruz qalması yaranmış vəziyyətin təhlükəli olduğunu göstərir. Rus tədqiqatçısı A. Ponamaryova göstərir ki, sosioloji sorğunun məlumatlarına görə avropalıların 75%-i multikultural cəmiyyətin bərqərar olmasını alqışlayır, 86%-i irqi, mədəni və ya dini ayrışdırıcı istənilən formasına qarşı çıxır. Eyni zamanda avropalıların üçdə biri cəmiyyət içərisində müəyyən irqi mühakimələrin mövcud olduğunu etiraf edir, böyük əksəriyyət isə gəlmələrə sosial dövlətin bədəni üzərinə yapışmış sorucular və qeyri sabitliyin mənbəyi kimi baxır (1, 75).

Amerika cəmiyyətində çoxları tərəfindən öncədən görünən amerika məxsus ənənəvi “əridən qazan” modelindən “mozaik” modelə keçilməsi narahatlıq üçün əsas olmuşdur. Mövcud praktika immiqrantların tez bir zamanda amerikalara çevrilməsinə imkan yaratdı və bu proses yalnız vətəndaşlığın formal dəyişməsi nəticəsində deyil həm də onların mentaliteti, dil və mədəni identikliyi nöqtəyi nəzərindən baş vermişdir. Rus tədqiqatçısı Korobkovun dediyinə görə, müasir tendensiyalar amerikan cəmiyyətini kifayət qədər özünəməxsus etnik, dini, mədəni və dil qurumlarına bölməklə multikultural edə bilər (2).

Məşhur nəzəriyyəçi Parek əksər milli cəmiyyətlərin mədəni müxtəliflik vəziyyətini ifadə edən multikulturalizmi və belə vəziyyətin reallaşdırılmasına normativ cavab olan multikulturalizmi fərqləndirməyin vacibliyini bildirir. Tədqiqatçı göstərir ki, digər cəmiyyətlərdə olduğu kimi multikultural cəmiyyətin də öz mövcudluğunu saxlamaq üçün çoxluq tərəfindən dəstəklənən dəyərlərə ehtiyacı olur. Öz tərkibinə bir çox mədəniyyətləri daxil edən belə mədəniyyət yalnız onların qarşılıqlı təsiri nəticəsində yarana bilər və bu mədəniyyətin daşıyıcıları mədəni müxtəlifliyi dəstəkləməli və mənimsəməlidir (3, 7).

C.Roulzun rəyinə görə, multikultural cəmiyyətdə “kəşifən konsensus” mövcuddur və belə cəmiyyətdə yaşayan müxtəlif etnik və konfessional mənsubluğa malik vətəndaşlar öz mədəni ənənələrindən, dəyər və inamlarından imtina etməsələr də onlar arasında olan mədəni müxtəlifliyə baxmayaraq, həmişə eyni rəyə gəlməlidirlər. Misal olaraq göstərmək olar ki, multikulturalizmin Kanada variantı belə bir yerarxik-strukturlaşmış identiklik təklif edir: fərdlərin özünü müxtəlif icmalara aid etməsinə baxmayaraq özünü dövlətlə eyniləşdirmək birinci və etnomədəni icma ilə eyniləşdirmək ikincidir.

ABŞ, Kanada və Avstraliyanı təsadüfən immiqrasiya ölkələri adlandırmırlar, bu ölkələrin millətləri immiqrasiya nəticəsində formalaşmışdır. Bundan başqa immiqrasiya bu ölkələrin milli dövlət identikliyi üçün əsaslı əhəmiyyətə malikdir. Avropada isə vəziyyət başqadır. Burada milli dövlətlər kütləvi immiqrasiya axınlarından əvvəl yaranmışdı. İmmiqrasiya ölkələrinə xas olan multikulturalizm praktikasının avropa əsasına keçirilməsi cəhdində yaranan çətinlik bundadır. Ona görə də 1980-ci illərdə və 1990-cı illərin əvvəllərində bir sıra avropa dövlətlərində multikulturalizm aludəçiliyi ritorika səviyyəsində geniş vüsət aldı. Amma o ya öz yerini məyusluğa, ya da açıq düşmənçiliyə verərək tezliklə sona çatdı. 2010-2011-ci illərdə aparıcı Avropa ölkələrinin liderlərinin “multikulturalizmin iflası” haqda bəyanatları bu sonun zirvəsi oldu.

Avropada praktiki olaraq yalnız iki dövlət İsveç və Niderlandiya multikulturalizm ideyasına uyğun konkret addımlar atdılar. İsveç hakimiyyət dairələri 1970-ci illərin ortalarından, Niderlandiya hakimiyyət dairələri isə 1980-ci illərin əvvəllərindən miqrant azlıqların dəstəklənməsi üzrə tədbirlər sistemi həyata keçirdilər. Bu dövlətlər azlıqların təhsil və dil hüquqlarının, öz kütləvi informasiya vasitələri nəşrlərinin, mədəni tədbirlərinin həyata keçirilməsinin maliyyə və infrastruktur təminatını həyata keçirərək onları reallaşdırdı. Amma bu tədbirlər əsasən miqrantlar arasından olan etnik fəallara yönələrək əksər miqrant əhalinin köklü ehtiyaclarını əhatə etmədi. Xatırlatmaq lazımdır ki, 1990-cı illərin ikinci yarısında hər iki ölkənin hakimiyyət dairələri bir addım geri çəkildilər. İsveçdə tətbiqinə başlanan azlıqların müdafiəsi haqqında qanun çərçivəsində immiqrant icmaları tarixi azlıqlara bərabər tutuldu, Niderlandiyada isə 1983-cü ildən həyata keçirilən azlıqların inkişafı proqramı dayandırıldı.

Böyük Britaniyanın fəaliyyəti ayrıca qeyd edilə bilər. Birləşmiş Krallıq həqiqətən mədəni plyuralizmə imkan verən dövlət reputasiyasına malikdir. Amma Britaniya multikulturalizmi mahiyyətə etnik müxtəlifliyin kütləvi təzahürünə münasibətə görə liberalizmə gətirib çıxarır.

Britaniya hökuməti etnik azlıqların dəstəklənməsinin xüsusi tədbirlərini həyata keçirmir. Bu ölkəni okeanın o tərəfində olan qonşuları ilə yaxınlaşdırən və qitə avropasındakı qonşulardan fərqləndirən yeganə xüsusiyyət 1976-cı ildə İrqi bərabərlik üzrə Komissiyanı təsis etməsidir. Bu Komisiya etnik diskriminasiyanın monitorinqi ilə məşğul olub hökumətə münasibətdə tövsiyə səlahiyyətlərinə malikdir. Komissiyanın tövsiyələri içərisində “pozitiv diskriminasiya” üzrə tədbirlər də yer almışdır. Necə olursa olsun, multikulturalizm Britaniyada real siyasət vasitəsindən daha çox simvolik siyasət səciyyəsidir.

2011-ci ildə ölkə prezidenti tərəfindən multikulturalizmdən imtina etdikləri bəyan edilən Fransaya gəldikdə bu ölkə hətta ritorika səviyyəsində də, multikulturalizmdən qaçmağa çalışır. Həm fransız məmurları, həm də fransız ziyalıları həmişə dəyərlərin respublikaçılıqla bir araya sığmadığı fikrində təkid etmişlər. Onlar göstərirlər ki, birincisi, respublikaçılıq sekulyarizm prinsipinə ciddi əməl edilməsini, ikinci tərəfdən isə, ictimai məkanın hər hansı fərqliliyin təzahüründən azad olmasını nəzərdə tutur.

Nəhayət, ölkə kanslərinin multikulturalizmin süquta uğradığını bəyan edən Almaniyaya gəlincə onun münasibəti kütləvi mediada böyük müzakirələrə səbəb olmuşdur. Əgər Almaniyaya tətbiq olunan multikulturalizm siyasətindən danışmaq mümkündürsə qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkədə bu siyasətə tələbat yuxarıda haqqında danışılan ölkələrdən fərqli olaraq digər şəkildə olan fəaliyyətlə şərtlənmişdir. Niderlandiyada, İsveçdə və qismən Britaniyada multikulturalizm dedikdə nə başa düşülürsə düşülsün o miqrantların integrasiyasına xidmət etdiyi halda, Almaniya onun tamamilə əks məqsədlərə xidmət etdiyi Türkiyədən olan miqrantların alman cəmiyyətinin tərkib hissəsinə çevrilməsinin qarşısını almaq siyasətindən məlum olur. Türk uşaqları üçün ayrıca məktəblərin yaradılması alman hakimiyyət dairələrinin türk identikliyinə taleyinə qayğısından irəli gəlirdi. Onlar türk uşaqlarının onların valideynlərinin vətəninə qayıtmasını təmin etməli idilər. Beləliklə, Almaniya “multikultural” tədbirlər integrasiyadan daha çox ayrışdırıcıya yönəlmişdir. Almaniyanın siyasətinin xüsusiyyətini 1999-cu ildə fəaliyyətə başlayan Vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyin xarakteri ilə müəyyən etmək olur. Bu qanunvericilik aktı siyasi icmalardan olan potensial vətəndaşlar istisna olmaqla xaricilərin naturalizasiyası ilə bağlı yüksək baryerlər yaratmışdır. Başqa sözlə, AFR dövləti Türkiyədən gələnlərin yaşadığı “paralel cəmiyyəti” özü yaratmışdır. Amma Angela Merkel günahı mifik multikulturalizmin üzərinə atmağa üstünlük verdi. Görünür ki, avropa liderləri əvvəlcə “multikulturalizm” adlı “əcayibi” yaradıb sonra ona müharibə elan etdilər.

Beləliklə, göstərilən problemlərin kəskinliyi və həllinin vacibliyi immiqrasiya proseslərinə və multikulturalizmə münasibətdə cəmiyyətlər içərisində müxtəlif münasibətlər yaratmışdır. Amma hələ bu məsələnin uğurlu praktiki həlli variantı mövcud deyil və bir sıra hökumətlərin təkliflərində isə söhbət yalnız yeni immiqrant axınının məhdudlaşdırılmasından gedir.

Digər Qərb ölkələrindən fərqli olaraq, Avropa ölkələrinin əksəriyyəti daha çox integrasiya yolu ilə “siyasi millət” yaratmaq cəhdlərinə üstünlük vermişdir. Müasir Avropada bir normaya çevrilən ikili standartların səciyyəvi vəziyyəti də diqqəti cəlb edir. Avropa dəyərləri uğrunda çıxışlar təqdir edildiyi halda öz mədəni dəyərlərini müdafiə edənlərin mövqeləri ekstremizm kimi dəyərləndirilir. Digər tərəfdən qəbul edilən beynəlxalq konvensiyaların tələblərindən irəli gələrək mədəni müxtəlifliyi qoruyub saxlamaq öhdəliyinə malik olduğu üçün ritorika səviyyəsində olsa da multikulturalizmi etiraf etməyə məcbur olan bir sıra Avropa ölkələri bu sahədə real addımlar atmaqda çətinlik qarşısında qalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, multikulturalizm siyasəti Avropa ölkələrinin tarixi və siyasi mədəniyyətinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənərək və müəyyən dərəcədə Avropaya yad olaraq onun tərəfindən sonradan götürülən və özünəməxsus şəkildə başa düşüləndir. Bununla yanaşı təbii artım baxımından demoqrafik problemlərlə üzləşən Qərb ölkələrinin hakim dairələri gəlmə mədəniyyətlərin təsirindən ehtiyatlanaraq onlar üçün güzəştlər müəyyən etməkdən yan keçərək cəmiyyətdə fərdin azadlığına üstünlük verən liberalizmi dəstəkləyir.

Son bir neçə ildə Avropada həm siyasi liderlər tərəfindən, həm də akademik və ictimai mühitdə, hətta din xadimləri arasında multikulturalizm siyasətinin özünü doğrultmadığı ilə əlaqədar bəyanatlar səslənsə də, günümüzdə Avropada, fərqli mədəni dəyərlər nə silinib atıla bilinər, nə də

standart nümunəyə çevrilə bilər. Belə olan halda isə bu böhran birgə mövcudluğun yeni inkişaf formalarının tapılmasına aparmalıdır. Bu baxımdan, iflasa uğramış "multikulturalizmin Qərb modeli" yeni yanaşma axtarışındadır.

Ədəbiyyat

1. Пономарева А. Мусульмане Европы: прогрессирующий фактор страха // Индекс безопасности, 2007, № 3.
2. Коробков А. США - страна иммигрантов // Полит.ру, 30 ноября. Доступно на: <http://polit.ru/article/2008/11/30/demoscope351/>.
3. Parekh B. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory. London: Basindstoke, 2000.

Summary

In the article the multiculturalism of Western countries is investigated. Countries of the New World – the United States, Canada and Australia – are known as “immigration states”. Immigration is essential to each of these countries’ identity as a nation-state. Western Europe is quite different. The nation-states there emerged before the massive influx of migrants. This is why attempts to plant public rhetoric and political practice, peculiar to immigration countries, in European soil are bound to seem awkward. The issue is multiculturalism. Multiculturalism, at least on the rhetorical level, gained ground in a number of European countries in the 1980s-early 1990s. However, it soon waned, giving way to disappointment or outright hostility. In 2010-2011, the leaders of the key EU countries expressed the essence of these sentiments by announcing the failure of *multiculturalism*.

Quliyev Rüstəm Elman oğlu
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası, müəllim

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ SƏNƏTİNDƏ RƏNGKARLIQ

Açar sözlər: Azərbaycan, təsviri sənət, rəngkarlıq, sərgi, peyzaj, natürmort.

Keywords: Azerbaijan, fine arts, painting, exhibition, landscape, still life.

Xalq rəssamı Tahir Salahovun Moskvada sərgisi

2021-ci il oktyabrın 14-də Moskva şəhərində, Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri sərgisinin “Azərbaycan” pavilyonunda Azərbaycanın görkəmli rəssamı Tahir Salahovun əsərlərinin sərgisi keçirilib. Azərbaycan və Rusiyanın mədəniyyət xadimlərinin qatıldığı sərginin açılışında Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva vurğulayıb ki, “Tahir Salahov öz yaradıcılığı ilə bütün dünyanı fəth etdiyinə baxmayaraq, onun həyatının əsas hadisələri məhz Rusiyada və Azərbaycanda baş verib” [1, 5].

T.Salahov yaradıcılığının əsas motivlərinə toxunan Leyla xanım diqqətə çatdırıb ki, “Onun sənətini fərqləndirən məhz sevgidir – Vətənə, təbiətə, insanlara sevgi. T.Salahovun qəhrəmanları onun müasirləri, neftçilər, yazıçılar, bəstəkarlardır. O, obrazlar yaratmır, insanlar yaradırdı. Ona görə də onun əsərlərinə baxanda inanırıq və hiss edirik ki, bunlar canlı əsərlərdir, həyatın özü kimi canlıdır” [1, 5].

T.Salahovun əsərlərinə çökən millilikdən danışan Rusiya Dövlət Tretyakov Qalereyasının baş direktoru Zelfira Trequlova deyib ki, “Onun yaradıcılığında milli motivlər Moskvada görkəmli müəllimlərindən öyrəndikləri ilə uzlaşırdı. O, kifayət qədər erkən yaşlarında xarici ölkələrə səfər etməyə başlayıb, o dövrün dünya incəsənətini görüb” [1, 5].

Xalq rəssamı Sakit Məmmədovun İstanbulda sərgisi

2019-cu ildə (5 oktyabr – 5 noyabrda) İstanbulun məşhur “Topxane-i Amirə Mədəniyyət və İncəsənət Mərkəzi”ndə Azərbaycanın görkəmli rəssamı Sakit Məmmədovun sərgisi keçirilib. Sərgi “Sokar Türkiyə”nin maddi dəstəyi ilə baş tutub.

Böyük Britaniyanın Kraliçası II Yelizabetin də sənətinə böyük dəyər verdiyi Sakit Məmmədov opalizm janrının əsasını qoyub. Tərkibindəki rənglər səbəbilə göy qurşağı olaraq da xarakterizə edilən opal daşının parıltısını kətan üzərinə köçürən Sakit Məmmədovun əsərləri böyük maraqla qarşılanıb [6].

Qeyd edək ki, Sakit Məmmədov Rusiya İmperator Rəssamlıq Akademiyası medalı, Leonardo da Vinçi medalı, Votsap medalı, Dünya Rəssamlıq Akademiyası medalı, Avropa Şərəf nişanı və İtaliya qızıl medalı daxil olmaqla bir çox beynəlxalq mükafatların laureatıdır. Bir neçə Avropa ölkəsində, Misirdə, Sinqapurda, Avstraliyada sərgiləri olub. Rəsm əsərləri Moskva, Sankt-Peterburq, Bakı, Türkiyə və Vatikan muzeylərində sərgilənir.

Əməkdar rəssam Teymur Rzayevin Bakıda sərgisi

Türkiyənin İstanbul şəhərindəki Yeditepe Universitetinin dosenti, Azərbaycanın əməkdar rəssamı, Azərbaycan diasporunun inkişafına göstərdiyi xidmətlərə görə 3-cü dərəcəli “Vətənə xidmətə görə” ordeni ilə təltif olunan, Rusiya Rəssamlıq Akademiyasının fəxri üzvü Teymur Rzayevin 60 illik yubileyi Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsi və “Havissos” şirkətinin dəstəyi ilə 2019-cu ilin iyun ayında Bakı şəhərində qeyd olunub. Yubiley mərasimində rəssamın əsərlərindən ibarət kataloqun, habelə rəssamdan söz açan kitabın təqdimatı olub, ona fəxri diplom və hədiyyələr təqdim olunub. Mərkəzin foyesində fırça ustasının rəsm əsərlərinin sərgisi də baş tutub [5, 15].

Teymur Rzayev sərgidə verdiyi müsahibədə qeyd edib ki, “Bu əsərləri Türkiyədən gətirdim, konsept olaraq. Əslində çox əsər gətirmək olardı. Bugünkü sərginin konsepti 13 əsərdən ibarətdir. Əsərlər əsasən mövsumları – dörd mövsumu anladır. Rəsmlərə baxdıqda o mövsumları hiss etməyiniz lazımdır” [8].

Əməkdar rəssam Əskər Məmmədovun Moskvada sərgisi

2019-cu ilin sentyabrın 30-dan oktyabrın 11-nə kimi Moskva Şəhər Dumasında Rusiyanın və Azərbaycanın əməkdar rəssamı Əskər Məmmədovun “Nar dalğaları” adlı fərdi sərgisi açılıb. Sərgidə rəssamın Azərbaycan və Rusiya, Qarabağ, Bakı mənzərələri və digər mövzularda çəkdiyi peyzajlar, natürmortlar və portretlər nümayiş olunub.

Açılışda çıxış edən Moskva Şəhər Dumasının sədri Aleksey Şapoşnikov vurğulayıb ki, “Rusiya ilə Azərbaycan arasında mədəni münasibətlər ən yüksək səviyyədədir. Deməliyəm ki, münasibətlərin bu səviyyədə olmasına görə səfir Polad Bülbüloğluna böyük təşəkkür düşür” [9].

Azərbaycanın Rusiyadakı səfiri Polad Bülbüloğlu çıxış edərək Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ müharibəsi dövründə Əskər Məmmədovun əsərlərinin saxlandığı ev muzeyinin yanıb rəsmlərin məhv olduğunu, amma rəssamın ruhdan düşməyərək yeni əsərlər yaratdığını, bu sərgidə olan əsərlərdə Vətən hisrətinin duyulduğunu, rəssamın heç zaman Qarabağı unutmadığını sərgi iştirakçılarının diqqətinə çatdırıb [10].

Aida Mahmudovanın ABŞ-da sərgisi

Aida xanım Azərbaycanın gənc və istedadlı rəssamlarından biridir. Onun yaratdığı əsərlərdə yaşadığı Azərbaycanın landşaftını (yerüstü mənzərəsini) canlandıran detallar üzə çıxır, bu da seyriçilərin yaddaşını nostalji hisslərlə doldurur.

“Ötən ilin fevral ayında “Sapar Contemporary Gallery+Incubator”ın təşkilatçılığı ilə Aida Mahmudovanın Amerika Birləşmiş Ştatlarında “Past-Present-Future” adlı ikinci fərdi sərgisi reallaşdı” [11]. Bu qalereya Mərkəzi Asiya və Qafqazda yaşayan nüfuzlu qadın rəssamlara dəstək istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Rəssamın 2020-ci ildə çap olunan “Mənşə” adlı kitabında olan rəsmlər quru bitkilər, keramika, mis də olmaqla ayrı-ayrı materialların iştirakı ilə ərsəyə gəlib. Aida xanımın intuitiv xarakterli axtarışları “sevgi-itki-yaddaş-istək” kimi universal insan hisslərinin axarı ilə irəliyə istiqamət alır.

Nigar Nərimanbəyovanın Bakıda sərgisi

Fransada yaşayan həmvətənimiz Nigar Nərimanbəyovanın “Bakı İncəsənət Mərkəzi”ndə fərdi

yaradıcılıq sərgisi keçirilib. İctimai televiziyanın müxbirinə verdiyi müsahibədə Nigar xanım vurğulayıb ki, “Bu sərginin başlıca mövzusu qadınlardır. Bizim əsərlər “Qarabağ gözəlləri” adlanır. Bu, yeni bir seriyanın başlanğıcıdır. Hazırda burada bu seriyadan iki əsər var – “Şuşa gözəli”, “Qarabağ madonnası”. Gələcəkdə mən “Qarabağ gözəli” mövzusunda 25 əsər işləmək fikrindəyəm. Mən Azərbaycanın digər bölgələrindən olan Azərbaycan qadınlara əsərlər həsr edəcəyəm. Hazırda burdakı qalereyanı “Qarabağ gözəlləri”, “Uşaq yuxuları”, “Teatr və balet”, “Ümid və arzular” adlı əsərlər bəzəyir” [12].

Elay Məmmədovun İtaliyada sərgisi

İtaliyanın Florensiya şəhərinin tanınmış “Fortezza Da Basso” qalereyasında 13-cü beynəlxalq rəsm sərgisi olub. Sərgidə 40-dan çox ölkənin 460 rəssamının minə yaxın rəsm əsəri sərgilənib. Bu əsərlər ziyarətçilərin zövqünü oxşamış, onlarda marağa səbəb olmuşdur. Adı keçən incəsənət yarışmasında Milan Rəssamlıq Akademiyasının ilk azərbaycanlı məzunu Elay Məmmədov ölkəmizi təmsil edib. Diqqətə çatdıraq ki, “Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi ilə sərgiyə qatılan gənc rəssam yağlı boya ilə çəkdiyi “Domesticated Red” əsərini nümayiş etdirib” [2, 7].

Gənc rəssamlarımızın əsərləri Luvr muzeyində

Luvr muzeyinin Karusel zalında keçirilən “Art Shopping-2021” beynəlxalq incəsənət sərgisində Azərbaycan rəssamlarının əsərləri nümayiş etdirilib.

Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatına görə, “Azərbaycanın əməkdar rəssamı Əsmər Nərimanbəyovaya məxsus “ASMAR Art” pavilyonunda Azərbaycan rəssamları ilə yanaşı, Türkiyə, Fransa, Əlcəzair və Gürcüstandan olan müəlliflərin də sənət əsərləri təqdim olunub. Onların arasında Estoniyada yaşayan azərbaycanlı rəssam Rövşən Nurun impressionist slubda çəkdiyi əsərlər də olub” [3, 16].

Gənc rəssamlarımızın Bakıda sərgisi

Azərbaycanda gənc rəssamların sayı artır. Onların istedadını üzə çıxarmaq üçün Bakıda hər il Gənclər günündə gənc rəssamların sərgisi keçirilir. Azertac-ın məlumatına görə, “2019-cu il fevralın 2-də Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının Vəcihə Səmədova adına sərgi salonunda gənc rəssamların əsərlərinin sərgisi olub. Sərgi Gənclər və İdman Nazirliyi, Dövlət Rəssamlıq Akademiyası, Rəssamlar İttifaqının təşkilatçılığı ilə baş tutub” [13].

Sərgini açan Gənclər və İdman nazirinin müavini onun hər il keçirilməsinin önəmindən danışır. Rəssamlar İttifaqının sədr müavini, xalq rəssamı, professor Ağali İbrahimov sərgidə rəngkarlıq, qrafika, heykəltəraşlığa dair 200 əsərin nümayiş olduğunu, hər bir əsərin özünəxas olduğunu və Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında gənc rəssamların sərgiyə qatıldığını vurğulamışdır.

Gənc rəssamlarımızın Dubayda sərgisi

Mədəniyyət TV xəbər verir ki, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Dubay şəhərində “Baku breeze” (“Bakının mehi”) adlı rəsm və tətbiqi incəsənət sərgisi təşkil edildi. “Azərbaycan evi”ndə nümayiş olunan əsərlər ilk gündən maraqla izləndi.

Sərginin təşkilatçısı Fidan Bədəlova “Mədəniyyət” kanalının müxbirinə verdiyi müsahibədə deyib ki, “Biz ilk dəfədir ki, Dubayda iştirak edirik, (sərgini) təşkil etmişik. İnanıram ki, yerli camaat və Azərbaycan vətəndaşları çox bəyənəcəklər. Əsas məqsəd budur ki, bizim Azərbaycanın təsviri incəsənətini və dekorativ tətbiqi incəsənətini biz təbliğ edək” [14].

Azərbaycanın Dubay Əmirliyindəki baş konsulu Cavid Abuhüseynov 25 incəsənət ustasının əl işlərindən ibarət sərgini incənətimizin tanıtımı olaraq qiymətləndirdi. Sərgidə Azərbaycanı tərənnüm edən rəsm əsərləri ilə yanaşı rəngkarlıq, ipək geyim aksesuarları və xalçaçılıq nümunələri də təqdim edilirdi.

Sərgini ziyarət edən gənc bir azərbaycanlı xanım dedi ki, “Bizim ölkəni təsvir edən hər bir janr, istər peyzaj olsun, natürmort olsun ya başqa bir janr olsun, burada təqdim olunmuş hər bir əsər məni çox valeh edir” [14].

Orta yaşlı bir ukraynalı ziyarətçi şəxsən dediklərinə əsasən, “Əsərlərdəki rəngarənglik çox maraqlıdır. Onların bəzilərində klassik Azərbaycan ənənələrinə sadiqlik nümayiş olunur, bəziləri isə müasir və konseptual işlərdir. Ümumilikdə, zövq və peşəkarlıq yüksək səviyyədədir” [14].

Gənc rəssam Tokay Zamanın Şuşada sərgisi

İstedadlı gənc rəssam Tokay Zamanın Şuşa şəhərində rəsm sərgisi olub. Azpress.az xəbər verir ki, “Sərgidə ABŞ-da doğulan və yaşayan rəssamın qədim və müasir Azərbaycana, Şuşanın tarixinə və erməni işğalından azad olunmasına həsr etdiyi yağlı boya ilə çəkilmiş əsərləri nümayiş etdirilib. Sərginin açılış mərasimində yerli ictimaiyyət nümayəndələri, Türkiyə, İsrail, Rusiya, Polşa, Ukrayna, Litva və digər ölkələrin media təmsilçiləri iştirak ediblər” [15].

Təsviri sənət tədbirində Milli Məclisin deputatı Tural Gəncəliyev, ABŞ-da Azərbaycan diasporunun fəal təmsilçisi Elmira Əliyeva çıxış edərək sərginin önəmindən, Azərbaycan-ABŞ arasında mədəni körpü olmasından, Şuşanın dünya azərbaycanlıları üçün müqəddəs şəhərə çevrilməsindən söz açıblar.

“Mənim düşüncəm-2021” rəssamlıq müsabiqəsi

Nizami Gəncəvi ili olan 2021-ci ilin yayında “Mənim düşüncəm-2021” adlı Respublika uşaq yaradıcılıq müsabiqəsi sona çatıb. Azertac xəbər verir ki, “Musabiqəyə ölkəmizin müxtəlif guşələrindən və müxtəlif yaradıcılıq studiyalarından 1000-dən çox 21 yaşa qədər uşaq, yeniyetmə və gənclər əsər göndərib” [4]. Onların rəsm əsərləri mənzərə, hadisə və əşyalardır.

Səid Rüstəmin Ankarada sərgisi

Səid Rüstəm uzun illərdir ki, Türkiyədə yaşayıb yaradır. Bu yaxınlarda Ankara şəhərində onun əsərlərinin sərgisi keçirilib. Azertac xəbər verir ki, “Sərgi və sənət evi ilə tanış olanlar arasında Azərbaycanın Ankaradakı səfiri Rəşad Məmmədov və səfirliyimizin digər əməkdaşları da olublar” [5].

Sərgiyə gələnlər bu sənət adamının ayrı-ayrı janr və üslublarda işlədiyi əsərlərini – müxtəlif ölçülərdə heykəllərini, rəsm işlərini maraqla seyr ediblər. Bunu da diqqətə çatdıraraq ki, Azərbaycan, Rusiya, ABŞ, Gürcüstan və Türkiyədə də heykəltəraşın fərdi sərgiləri olub.

Ədəbiyyat

Qəzetlər

1. “Xalq qəzeti”, 16.10.2021, Tahir Salahovun zəngin irsi.
2. “Xalq qəzeti”, 30.10.2021, Azərbaycanlı rəssamın sərgisi İtaliyada.
3. “Xalq qəzeti”, 02.11.2021, Azərbaycan rəssamlarının əsərləri Luvr muzeyində nümayiş etdirilib.
4. “525-ci qəzet”, 10.10.2021, “Mənim düşüncəm-2021” rəssamlıq müsabiqəsi.
5. “525-ci qəzet”, 14.11.2021, Sakit Məmmədovun “Qarabağnamə”si.

İnternet saytları

6. YouTube.com/cbs tv/xəbərlər/Sakit Məmmədovun sərgisi açılıb.
7. Http://met.gov.az/uumixeberler/Şəkiddə xalq rəssamı Əşrəf Heybətovun sərgisi.
8. YouTube.com/cbs tv/xəbərlər/Azərbaycanlı rəssamın yubileyi qeyd olunub.
9. YouTube.com/ictimai tv/Moskva şəhər dumasında əməkdar rəssam Əskər Məmmədovun “Nar ǵdalǵaları” sərgisi.
10. Google.com/amp/s/report.az/Əməkdar rəssam Əskər Məmmədovun Moskvada sərgisi.
11. Https://theartgorgeous.com/female led-exhibitions-we-cannot wait-to-see-in- 2021/
12. YouTube.com/ictimai tv/Rəssam Nigar Nərimanbəyovanın Bakıda sərgisi.
13. YouTube.com/azertac/ Rəssamlar İttifaqında gənc rəssamların əsərləri sərgilənir.
14. YouTube.com/mədəniyyət tv/Dubayda “Bakının mehi” adlı rəsm sərgisi.
15. http://www.azerforum.com/az/amerikada

Summary

The history of painting goes back to ancient times. In the Stone Age, when there was no concept of people and language, ancient men discribed pictures of men, animals and birds on the rocks of Gobustan in present-day Azerbaijan. Fine arts, including painting have great development in Azerbaijan since independence. The paintings of our brush masters in prestigious galleries in Azerbaijan and in many countries of the world give fame to our country and our people. Without exaggeration we can say that Azerbaijani painting is experiencing a period of prosperity. During the

30 years of our independence, so much work has been done in painting that not a single article, but a dissertation can not cover them.

Quliyeva Sevinc Niman qızı
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, elmi işçi

MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYİMİZ MENTAL DƏYƏRLƏR MÜSTƏVİSİNDƏ

Açar sözlər: Vətənpərvərlik, mentalitet, zəfər, milli dəyər, dövlətçilik

Key words: patriotism, mentality, victory, national value, statehood

Mədəniyyət və dəyərlər sistemində dövlətçilik mədəniyyəti mühüm yer tutur. Dövlətçilik – siyasi müstəvidə milli özünütdədiq prosesinin mahiyyətidir. O, düşüncənin alt qatında, təhtəşüurda, psixologiyada təzahür edir. Dövlətçilik dövlət olmadıqda belə yaşaya bilər. Əsas odur ki, dövlətçilik hissi, dövlətçilik ənənəsi olsun. Dövlətçilik hissi, dövlətçilik ənənəsi milli dövlətin nə vaxtsa yenidən qurulacağına təminat verir. Əhalinin xalqa, xalqın millətə, sakinlərin vətəndaşlara çevrilməsi istiqamətində gedən dövlətçilik prosesində vətəndaş bütöv vətən duyğusunu hər şeydən yüksəkdə tutur. Öz dövlət simvollarına hörmət və sevgi bəsləyir, dövlətin nailiyyətlərinə görə fəxr edir.

Milli ruhu qorumağın, inkişaf etdirməyin və yeni nəsillərə çatdırmağın ən yaxşı forması milli dövlətçilikdir. Milli dövlət ancaq ərazinin, maddi sərvətlərin deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edir (1, s.77).

Azərbaycanda dövlətçilik mədəniyyətinin, ənənələrinin tarixi çox qədimdir. Beləki, alimlərin fikrincə, Azərbaycanın dövlətçilik tarixi beş min il əvvələ gedib çıxır. Zəngin dövlətçilik mədəniyyətinə malik olan xalqımız tarixin müxtəlif dövrlərində özünə dövlət qurmağı bacarıb. Torpaqlarımızda qurulan dövlətlər zaman-zaman Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynayıb. İlk dövlət qurumları Azərbaycanda eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu- III minilliyin əvvəllərindən başlayaraq yaranmışdır. Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələri olan Azərbaycan, mürəkkəb və şərəfli tarixə malik olması baxımından Cənubi Qafqazın ən unikal dövlətidir (2, s.10-11).

İslamın qəbuluna qədər müxtəlif inancların qovuşduğu bir ərazi olan Azərbaycanda yaşayan eyni mənşəli xalqların dünyəvi təsəvvürlərinə görə yerlə göy arasında yaşayan insanlar “azad ruha” malik olmalıdır. Təsədüfi deyildir ki, türklərin islama inam və sədaqətinin ərəblər və farslardan fərqli cəhətləri vardır. Türk öz azadlığını hətta əqidəsindən də üstün tutur. Azərbaycan mentalitetində kodlaşan azad ruh sonrakı ictimai-tarixi dövrlərdə də silinməz izlər qoymaqda davam etmişdir. Azərbaycan xalqının tarixi onun milli şüurunun formalaşmasında həlledici rol oynayan əsas amillərdəndir. Bu mənada tarixi ənənələrin qorunub saxlanılması hər bir xalqın ümummillli inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində, dünyaya integrasiyasında, özünüdərkində ciddi təsirə malikdir. Azərbaycan dövləti bu tarixi ənənələrin qorunub saxlanılmasını özünün ən ali vəzifələrindən biri kimi qiymətləndirir. Bu qiymətləndirmənin prinsip və meyarları məhz ümummillli lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. “Prezident Heydər Əliyev ən yaxşı fəlsəfi ənənələrə sadıq qalaraq daim diqqəti – keçmiş, bu günü və gələcəyi nəzəri cəhətdən düzgün olaraq bir ideyada – milli ideyada cəmləşdirmək zərurəti üzərində vurğulayır” (3, s.63).

Tarixi ənənələrdən danışarkən, şübhəsiz ki dövlətçilik ənənələrini də yada salmaq zərurəti yaranır. Azərbaycan xalqı tarixi ərzində olduqca zəngin dövlətçilik ənənələri əxz etmişdir. Müxtəlif mərhələlərdə Azərbaycan xalqının yaratdığı dövlətlər regionun və dünyanın siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Manna, Atropatena, Albaniya və başqaları regionun aparıcı dövlətləri funksiyasını yerinə yetirmişlər. VII əsrdə ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsindən sonra yüzillər boyu Azərbaycan ərazilərində istilalara qarşı mübarizə davam etmişdir. IX əsrdə baş vermiş Xürrəmilər hərəkəti Ərəb Xilafətinin əsaslarını sarsıtmış, möhkəm dini-ideoloji zəmin üzərində qurulmuş bu dövlətin parçalanmasını və məhvini sürətləndirmişdir. XII-XIII əsrlərdə mövcud

olmuş Azərbaycan Atabəylər dövləti böyük bir ərazini əhatə etmiş, Azərbaycan xalqının formalaşmasında sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafında mühüm rol oynamışdır. XV əsrin sonlarında qurulmuş Səfəvilər dövləti isə tam yüz il ərzində nəinki regionda, eləcə də dünyada gedən siyasi proseslərin inkişafına ciddi təsir imkanlarına malik olmuşdur.

Tarixin sonrakı mərhələsində Azərbaycan Rusiya ilə İran arasında gedən müharibələrin meydanına çevrilsə də, xalqımızın zəngin dövlətçilik ənənələri yenidən müstəqil dövlət olaraq Azərbaycanın dünyanın siyasi səhnəsinə çıxmasına stimül yaratmışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qurmuşdur. AXC demokratik ideyaların regionda yayılmasında və müasir dövlətçilik ənənələrinin Şərqdə populyarlaşmasında mühüm rol oynamışdır. AXC-nin elan etdiyi ideyalar və həyata keçirdiyi islahatlar Azərbaycan xalqının milli özünüdərkini sürətləndirmiş, yeni və müasir cəmiyyət quruculuğu prosesini stimullaşdırmış, istiqlaliyyət və müstəqillik ideyalarının siyasi düşüncə tərzini olaraq milli şüurda öz yerini möhkəmləndirməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda maarifçilik mədəniyyəti və ideyası milli şüurun oynamasına müsbət təsir etdi. Milli dirçəliş uğrunda mübarizə tədricən milli ideyanın formalaşmasına zəmin yaratmış oldu. Maarifçilik hərəkatı xalqın bütün məhrumiyyətlərə müqavimət reaksiyası kimi meydana gələrək tarixi yaddaşın itməməsi, ana dilinin adət və ənənələrin qorunub saxlanması, inkişafı, mənafeviyyatın, milli dəyərlərin oyanışı və milli özünüdərk prosesinin güclənməsi üçün mühüm təkanverici rol oynamışdı.

Milli şüurun formalaşmasında XIX əsr Azərbaycan maarifçilərinin, maarifçi demokratların rolu böyükdür. XX əsrdə bizim qazandığımız uğurların, o cümlədən müstəqil dövlət qurmaq əzmimizin köklərini uzaq və yaxın tariximizdə, xüsusilə XIX əsrdə formalaşmış və təşəkkül tapmış qaynaqlarda axtarmaq lazımdır. Bu qaynaqlar həm ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun və Mirzə Kazımbəy kimi nadir insanların çox uğurlu yaradıcılıq fəaliyyətində öz əksini tapmış, həm də birbaşa milli maarifçilik ideyalarının gerçəkləşməsilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda məhz bu dövrdə demokratik mətbuat, anadilli məktəb, dünyəvi teatr yaranaraq milli şüurun formalaşmasına güclü təkan verdi. XIX əsrdə meydana çıxan milli ideya XX əsrdə artıq əsas komponentləri türkcülük, azərbaycançılıq, müasirlik və islamçılıqdan ibarət milli ideologiya formasında təzahür etdi. Lakin hər bir ideyanın milli ideologiya səviyyəsinə qalxması üçün onun ümummilli və dövlətçilik maraqları ilə əlaqəli olması vacibdir. Hər bir millətin ehtiyacı olduğu milli ideologiyanın olmaması və yaxud zəif təbliği acınacaqlı nəticələr verə bilər. Millət ya məhv ola bilər, ya da qüdrətli xalqlar tərəfindən assimilyasiya oluna bilər. Tarixi təcrübə göstərir ki, milli birliyə nail olmuş xalqlar ən çətin sınaqlardan keçərək, öz milli təhlükəsizliyini qoruyub saxlaya bilmişlər. Dövlətin, millətin həmrəyliyi, birliyi naminə müxtəlif millətlər öz tarixi, sosial-siyasi durumu və milli mentalitetinə əsaslanan milli ideologiyalar işləyib hazırlayaraq, onu öz milləti içərisində geniş təbliğ etmişlər.

Qədim dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqı hər zaman milli dəyərlərinə sadıq qalaraq bu dəyərləri əsrlərlə yaşatmış və inkişaf etdirmişdir. Milli dəyərlərimizin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Çünki milli dəyərlərimizin Azərbaycan xalqının formalaşmasına təsiri böyük olduğu kimi, milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində də xüsusi rolu vardır. Milli dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə biganə münasibət gələcəyimiz üçün yaxşı heç nə vəd etmir. Tarixdən məlumdur ki, öz soykökünə, tarixinə, milli dəyərlərinə, inanclarına dönmək çıxan millətlər və dövlətlər müəyyən zaman kəsiyində əriyib yox olmuş və tarix səhnəsindən birdəfəlik silinmişlər. Hər hansı bir xalqı, dövləti məhv etmək üçün onu milli dəyərlərindən ayırmaq kifayətdir. Dövlətçiliklə milliliyin birləşməsi bütün xalqların ən böyük arzusu və ideali olmuşdur.

Bu gün biz müstəqil dövlətimizdə milli birlik dövrümüzü yaşayırıq ki, bunun da əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. 1993-2003-cü illərdə Azərbaycanın siyasi həyatı ilə yanaşı, iqtisadi və mədəni həyatında da böyük nailiyyətlər əldə edildi. Bu gün əldə etdiyimiz möhtəşəm qələbənin siyasi və iqtisadi təməli məhz o illərdə qoyuldu. Atəşkəs elan edildi. Qaçqın və köçkünlərin Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə və Azərbaycanın digər şəhər və rayonlarında normal yaşaması üçün şərait yaradıldı. Xalqımız böyük birlik və vəhdət nümayiş etdirdi. 2003-cü il oktyabr ayının 1-də ABŞ-ın Klivlend xəstəxanasından Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına müraciət

etdi. Müraciətdə deyilirdi: ...görülən işlər sizə məlumdur, lakin mənim hələ tamamlanmamış çox perspektivli planlarım var...öz namizədliyimi İlham Əliyevin xeyrinə geri götürürəm. Üzümü sizə, həmvətənlərimə, tutaraq, qarşıdan gələn prezident seçkilərində prezidentliyə namizəd, mənim siyasi varisim, Yeni Azərbaycan Partiyasının sədrinin birinci müavini İlham Əliyevi dəstəkləməyə çağırıram. O, yüksək intellektli, pragmatik, düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, İlham Əliyev, bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək, Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdırı bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırı biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm.” Təcrübə göstərir ki, ulu öndər siyasi varisi müəyyən etməkdə qətiyyətlə yanaşmayıb. Siyasi-nəzəri və fəlsəfi olaraq da burada məqsədə tam çatılıb (4, s.149). 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmiş İlham Heydər oğlu Əliyev ulu öndər Heydər Əliyevin başladığı işi böyük məharətlə davam etdirdi. Yaranmış güclü dövlətçilik təməli üzərində qüdrətli və möhkəm bir dövlət yaratdı. O, öz fəaliyyəti ilə insan və şəxsiyyət amilini ucaltmaqla, hər bir vətəndaşın maraqlarının dövlət üçün nə qədər üstün olduğunu nümayiş etdirdi. Bütün bunlar Azərbaycan vətəndaşının dövlətə, onun rəhbərinə etimadını, rəğbətini daha da artırdı. Bu rəğbət, bu etimad, bu inam Azərbaycan tarixində misli görünməyən bir qələbənin təməlini qoydu. 44 günlük bir savaş və möhtəşəm bir qələbə. Hər kəs gördü ki, Müstəqil Azərbaycan Ordusu Qafqazda ən yüksək maddi-texniki təchizata və hərbi sursata malik olan ordudur.

Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında ordumuzun şücaəti və xalqımızın vətənpərvərliyi bizə zəfər sevincini yaşatdı. Vətənpərvərlik ölkəmizin ərazi bütövlüyü üçün xalqı səfərbər edən milli-mənəvi dəyərə çevrildi.

İnsan müəyyən milli dövlətə mənsubiyyət hissini, öz ölkəsinə göstərdiyi emosional hisslərlə bildirir. Belə bağlılıq nəticəsində, vətənpərvərlik ayrı-ayrı insanları, sosial qrupları, etnosları birləşdirməklə, ümummilli həmrəylik yaradır. Bu aspektdən vətənpərvərlik milli ideologiyanın əsas tərkib hissələrindən biri kimi, müxtəlif etnik millətləri vahid amal, vahid mənəvi dəyər ətrafında birləşdirmiş və ictimai şüurda “milli-mənəvi dəyər”, “milli identiklik”, “Azərbaycan xalqı” anlayışlarının formalaşmasına təsir göstərmişdir. Şəhid sözü islam dini ilə bağlı bir ifadədir. Lakin, “Şəhidlər xiyabanında” ermənilərin əsassız torpaq iddiaları ilə bağlı Azərbaycana qarşı müharibəsində şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş azəri türkləri ilə yanaşı, yəhudi, xristian, ləzgi, talış, avar və digər xalqların nümayəndələri uyuyur. Bu vətənpərvərlik əxlaqıdır, yüksək mənəviyyət müccəsiməsidir, vicdanın səsidir (5, s.39). Milli dövlətçiliyin inkişafında vətənpərvərlik son dərəcə önəmlidir. Vətənpərvərlik əslində milli şüurumuzun önəmli mental cəhətidir. Vətəni sevən hər kəs bütün məsələlərə münasibətdə vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirir, xalqı ilə, vətəni ilə bağlı bütün məsuliyyətlərini dərk edir, vətənsiz özünü bir heç hesab edir. O, başa düşür ki, vətənə olan təhlükə şəxsən ona, onun firavanlığına və hətta həyatına olan təhlükədir.

Erməni barbarları 27 il əvvəl işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərini talan ediblər. Tarixi adidələrimizi məhv ediblər, binaları, yolları bərhad vəziyyətə salıblar. Onlar yaxşı bilirdilər ki, bu torpaqlarda sonadək qalmaqacaqlar. Bu torpaqların öz sahibləri var və onlar gec-tez geri qayıdacaqlar. Belə də oldu. Ordumuzun şanlı zəfərlərinin ardıyla, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin tapşırığı ilə bu şəhərlərin abadlaşdırılmasına, yolların bərpa edilməsinə başlandı. Ölbəttə, torpağın sahibi, onu dağıdıb, viran edən deyil, abadlaşdırıb, gözəlləşdirəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi nəticəsində Cənubi Qafqaz regionunda yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət, eyni zamanda, region ölkələrinin iqtisadi və siyasi əlaqələrinin inkişafı üçün də böyük imkanlar yaratmışdır. Qazanan qələbələr, xalqımızın birliyi və mətinliyi kiçikdən böyüyə hər kəsi sevindirir və hər birimiz bir daha azərbaycanlı olmağımızla fəxr edirik.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov Ə. Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri. Bakı, Avropa, 2016.

2. Əliyev X. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki dövlətçilik ənənələri müasir müstəvidə. Xalq qəzeti. 25 may 2018-ci il.
3. Məmmədzadə M.D. Azərbaycan milli hərəkatı. Bakı, "Nicat", 1992.
4. Qurbanov Füzuli. Eynulla Mədətli "Bir millət – iki dövlət: fəlsəfi-tarixi təhlil". Bakı, Elm və Təhsil, 2020.
5. Ağayeva Z. Vətənpərvərlik milli-mənəvi dəyər nümunəsi kimi // "Ümumilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr edilmiş "Milli-mənəvi dəyərlər: ənənə və müasirlik" mövzusunda Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. Bakı Poliqrafiya Mərkəzi, 2018.

Summary

In the article has been investigated the explanation of national statehood formalization, the political and social maintenance of the Azerbaijan statehood in the theoretical heritage of National Leader Heydar Aliyev. The author also has investigated of its formation in the new aspects of sociality of national values that gives opportunities to the consciousness and the ways of its self-knowledge. On the conceptual aspect of the idea of statehood has been studied the way of formation of the unity of all living peoples and nations on the territory of Azerbaijan in the spirit of patriotism and love for the Motherland in the field of strengthening of statehood.

Qurbanova Rəna Oruc qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim

XIX ƏSRİN II YARISINDA MAARİFÇİ-PEDAQOJİ MÜHİT VƏ HƏSƏN BƏY ZƏRDABİ

Açar sözlər: H.Zərdabi, pedaqoji mühit, maarifçi, milli oyanış, tərəqqi

Key words: H.Zardabi, pedagogical environment, educator, national awakening, progress

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda kütləvi savadsızlıq, maarifsizlik hökm sürürdü. H.Zərdabinin bir maarifçi kimi fəaliyyət meydanına atıldığı və fəaliyyətini davam etdirdiyi bu dövrdə təhsil-tədris müəssisələrinin əksəriyyəti mollaxana və mədrəsələrdən ibarət idi. Bunlardakı təhsil sistemi isə nəinki yeni dövrün tələblərinə cavab vermir, yaramırdı, hətta savadsız, mühafizəkar müdərris mollaların, din xadimlərinin cəhaləti, düşüncəsizliyi, milli dönüklüyü, mənfəətpərəstliyi ucbatından oyanış və yüksəliş yolunda əngələ, buxova çevrilmişdi.

Doğrudur, Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra tədris bəzi yerlərdə yeni tipli məktəblər açılmağa başladı. Əlbəttə, çarizm rus dilində fəaliyyət göstərən bu təhsil ocaqlarını açmaqla yerlərdə müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasəti həyata keçirmək, əsarət mexanizmi üçün tədbirlər görmək məqsədi güdürdü. Bununla belə həmin maarif müəssisələrinin xalqımızın milli intibah və tərəqqi yolundakı əhəmiyyətini də danmaq olmaz.

Çarizm tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğalı tamamlandıqdan sonra bu coğrafi məkanda bir sıra maarif ocaqları təsis edildi. Məsələn, Şuşada (1830), Nuxada (Şəkidə - 1831), Bakıda (1832), Gəncədə (1833), Naxçıvanda (1837), Şamaxıda (1837, 1854) qəza məktəbləri, Quba (1854), Ordubad (1854), Lənkəran (1856), Zaqatala (1862) və Bakıda (1881) ibtidai məktəblər yarandı. Əsrin 60-cı illərindən sonra bu proses bir qədər də intensivləşdi. Şuşada (1874), Şamaxıda (1874), Nuxada (Şəkidə - 1877), Naxçıvanda (1879), Gəncədə (1884), Zaqatalada (1885), Bakıda (1889, 1898 – iki məktəb), Ordubadda şəhər məktəbləri yaradıldı. Bundan əlavə Şamaxı, Nuxa (Şəki), Gəncə, Bakı, Ağcaqabul, Ağstafa, Zaqatala, Quba, Mərdəkan və s. yaşayış məntəqələrində bir neçə bazar günü, habelə dəmiryolu və sənət məktəbləri təsis edildi. Yalnız şəhərlərdə deyil, bəzi kəndlərdə də kənd məktəblərinin açılmasına diqqət yetirildi. Əsrin ikinci yarısı üçün Lənkəran qəzasında 9, Şamaxı qəzasında 11, Şuşa qəzasında 8, Cəbrayıl qəzasında 4, Göyçay qəzasında 5,

Nuxa qəzasında 13, Naxçıvan qəzasında 19, Bakı qəzasında 3, Yelizavetpol (Gəncə) qəzasında 7 belə məktəb açılmışdı. Başqa qəzalarda da belə maarif ocaqlarının fəaliyyət göstərdiyini görürük. Bakı, Gəncə, Şuşa kimi bəzi şəhərlərdə natamam orta, orta, habelə qız məktəblərinin açılması da müsbət hadisə idi. Son dərəcə mütərəqqi mədəni-pedaqoji hadisələrdən biri də rus-Azərbaycan (rus-tatar) məktəblərinin açılması idi. Salahlıda (1875), Şuşada (1893), Maştağada (1896), Nuxada (1896), İrəvanda (1896), Naxçıvanda (1896), Şamaxıda (1897) və s. yerlərdə belə təhsil müəssisələri fəaliyyətə başlamışdı. Bakıda isə ilk rus-müsəlman məktəbi 1887-ci ildə S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyov tərəfindən yaradıldı. 1901-ci ilə qədər onların sayı artıb 10-a çatdı. (3, 101-104)

Azərbaycanda əhəmiyyətli mədəni-pedaqoji hadisə olan ana dilli məktəblərin yaranması prosesi də XIX yüzilliyin 70-ci illərindən başladı. Mirzə İsmayıl Qasirin Lənkəranda, Seyid Əzim Şirvaninin Şamaxıda, Məhəmməd Tağı Sidqinin Naxçıvanda, Mir Möhsün Nəvvabın Şuşada açdıqları ana dili məktəbləri xalqımızın məktəb və pedaqoji fikir tarixinin uğurlu səhifələrini təşkil edir (2, 181-192).

O zaman Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olduğundan buradakı məktəb, maarif və təhsilə aid proseslər monarxiyanın mərkəzi orqanları tərəfindən verilən qanun və qərarlarla idarə olunurdu. Məlum olduğu kimi, 60-cı illərdə bütün imperiya daxilində bir sıra islahatlar keçirilməyə başlandı. Bu islahatların təməli isə 1861-ci ildən hökumətin reallaşdırmaq yolunu tutduğu kəndli islahatlarından başladı. Doğrudan da, “1861-ci il kəndli islahatının ardınca hökumət 60-cı illərin ictimai-pedaqoji hərəkətinin güclü təsiri nəticəsində məktəb təhsilinin qeyri-mükəmməl sisteminin bütün sahələrində islahat keçirməyə məcbur oldu. 1864-cü il iyulun 14-də “İbtidai xalq məktəbləri haqqında əsasnamə” və həmin il noyabrın 19-da isə “Gimnaziya və progimnaziyaların nizamnaməsi” qəbul edilərək təsdiq edildi. Hökumət ictimaiyyətin tələblərinə güzəştə getməyə məcbur oldu” (7, 94).

İslahat və görülmə yeniləşmə tədbirləri nəticəsində Azərbaycanda da məktəblərin və məktəblərə cəlb olunan müsəlman şagirdlərinin sayı xeyli artdı. Bunu Qafqaz Təhsil Dairəsinin hesabatlarından da görmək olar. Məsələn, QTD-nin 1873-cü ilə aid hesabatında deyilir: “Keçən ilki hesabatımda göstərdiyim kimi, dövlət məktəblərində müsəlman şagirdlərinin sayı da artmaqdadır. Bu artım bu il də davam etmiş və hesabat ilində 730-a çatmışdır. Onlardan 105-i, əsasən, Bakı və Vladıqafqazda olmaqla realni məktəblərində, 80-i gimnaziyalarda, qalanları isə qəza və ibtidai məktəblərdə oxuyur. Bunlardan 250 nəfəri dövlət hesabına pansionda oxuyur” (6, 27).

A.O.Çernyayevskinin “Kavkaz” qəzetinin 1895-ci il tarixli 24-cü nömrəsində çap olunmuş “Qafqaz müsəlmanlarında xalq təhsilinin yekunları” adlı hesabat xarakterli məqaləsindəki faktlar da əsrin 90-cı illərində Qafqaz müsəlmanları arasında şagird kontingentinin sayını və təhsilin kəmiyyət göstəricisini anlamaq baxımından maraqlıdır. Həmin məqalədə deyilir: “Xalq məktəblərinin təşkili orta və natamam orta məktəblərdə də azərbaycanlıların sayının artmasına xeyli təsir etdi. 1894-cü ildə bütöv Qafqazda yaşayan 2.886.000 nəfər müsəlmanlardan 438 nəfəri (o cümlədən 9 qız) orta, 578 nəfəri şəhər, 2.336 nəfəri isə xalq məktəblərində təhsil alırdı. Bundan əlavə 23.900 nəfər (o cümlədən 2.199 qız) məktəb və mədrəsələrə davam edirdi. Bu vaxt məktəbyaşlı uşaqların 27.252 nəfəri bu və ya digər məktəbdə təhsil alırdı. Orta hesabla əhəlinin hər 106 nəfərinə 1 şagird düşürdü” (8).

Əlbəttə, sadaladığımız faktlar XIX yüzilliyin II yarısında Azərbaycanda təhsilin və maarifin inkişafında müəyyən tərpəniş olduğunu, pedaqoji hərəkətin az da olsa, dirçəldiyini göstərir. Lakin görülmə işlər kifayət qədər vüsətsiz və ölgün idi və dəryaya nisbətə bir damla təsiri bağışlayırdı. XIX əsr məktəb tariximizin görkəmli tədqiqatçısı H.Əhmədovun kənd məktəbləri barədə dediyi bu sözləri, ümumiyyətlə, o zamankı təhsil sisteminə aid etmək olar: “1870-1880-ci illərdə çarizmin mürəccə siyasəti Azərbaycanda kənd məktəblərinin inkişafına böyük maneə törətdi. Halbuki şəhərlərdə olduğu kimi, kəndlərdə də əhali rus dilində dünyəvi təhsilə böyük ehtiyac hiss edirdi. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda qeyri-rus xalqlarının nümayəndələrinin özləri məktəblərində uşaqlara rus dilini öyrətməyə çalışırdı. Araşdırdığımız külli miqdar arxiv sənədləri göstərir ki, ayrı-ayrı kənd və qəza əhəlisinin kollektiv şəkildə ərizələr yazaraq rus dilində məktəb açmaq tələbi nəticəsiz qalırdı” (1, 149).

Hökumətin müstəmləkə, əsarət və imperiya siyasətinin rənglərinə, tələblərinə müvafiq hesab etdiyi, miqyasca yetərinə məhdud maarifçilik tədbirlərinə baxma-yaraq Azərbaycanda təhsil və məktəb sferasında, əhalinin ziyalı potensialının çəki-sində son dərəcə acınacaqlı vəziyyət hökm sürürdü. Bunu rəqəmlər aydın şəkildə sübut edir. Bunun üçün aşağıdakı bir faktı xatırlatmaq kifayətdir.

1897-ci ildə Rusiya imperiyası daxilində ilk dəfə əhalinin siyahıya alınması keçirildi. Siyahıya alınmanın nəticələri Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin Statistika Ko-mitəsi tərəfindən nəşr edilmişdir. Burada göstərilir ki, 1897-ci ildə Bakı quberniyasında bütün əhalinin 79,6 faizi, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında isə 89,4 faizi kənd yerlərində yaşayır. Savadlılar, yəni təhsili olanlar həmin əhalinin cəmi 4,6 faizini təşkil edir. Guya bunun səbəbi də odur ki, “müsəlmanlar oxumağa laqeyddirlər” (5, 14).

Əslində isə bu savadsızlığın kökü və mahiyyəti çarizmin ruslaşdırma və müstəmləkəçilik siyasətindən qidalanırdı. Çünki maarifsiz, oxumamış, cahil kütləni idarə etmək daha asan idi. Oxuyanlara isə rusca təhsil verməkdə məqsəd “ruslaşdırma” missiyasını yerinə yetirmək idi. Əlbəttə, bu siyasət xalqın içərisindən çıxmış, az-çox həyatı, müasir dünyanı anlayan düşüncə və məfkurə sahiblərini narahat edir, onların milli duyğusuna və hisslərinə toxunurdu. M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək: “Şimali Azərbaycan rus təhti-idarəsinə keçdikdən sonra siyasi hüququnu kamilən itirmiş, məhkumiyyətin acısını təmamilə dadmışdı. Əvvəlki zamanda o, gördüyü hərs məhkumiyyətini müştərək bir din və müştərək mədəniyyət təsiri ilə sezmirdi. Çünki o zaman milliyyətində – sözün bu günkü mənasıyla – daha müdrik deyildi. Getdikcə farslaşan Azərbaycan türkü bu dəfə ruslaşdırmaq siyasətinə məruz qalıyordu. Təbii idi ki, bu hal xalqın həssas əsəblərinə toxunuyor, müdafiəyi-nəfs hisslərini dərinlən qıcıqlıyordu. Bunun üçün də xəlf kəndisini düşünməyə məcbur idi” (4, 16).

Söz açdığımız tarixi şəraitdə H.Zərdabi, M.F.Axundov və onların həmfikri, həmməsləki olan milli əqidəli Azərbaycan ziyalıları xalqın, millətin və vətənin gələcək taleyini düşünən dəstəsinin önündə gedirdilər. “Əkinçi” və onun ətrafında birləşən məfkurə dostları milli əsarətə, zülmə, istibdada, “ruslaşdırma” missiyasına, maarifsizliyə qarşı etirazın ilk mütəşəkkil təmsilçiləri idilər.

Onlar “zamanın təqazasına” (H.Zərdabi) görə hərəkət edir, hazırkı zamanda dünyanın vüsətlə inkişaf edib dəyişdiyini, yeniləşdiyini, millətlərin “zindəganlıq cənginə” çıxdığını görür, dərk edirdilər. Ayıq və həssas bir millət övladı, vətənpərvər ziyalı kimi anlayırdılar ki, dövrün yeniləşmə tələbi ilə ayaqlaşa bilməyən xalqlar, qövmlər uğurlu, xoşbəxt gələcəyə qovuşa bilməzlər.

Doqquz ilə qədər Bakı dumasının deputatı olan millət xadimi burada daimi olaraq ya maarif və məktəb komissiyasının sədri, ya da üzvü olur, məktəb və təhsillə əlaqəli məsələlərə ciddi diqqət yetirir, dəyərli təkliflər verirdi.

H.Zərdabının adı məktəb və maarif tariximizin ən işgüzar, öncül, intellektual zəkaya, pedaqoji biliyə malik münəvvərləri sırasına düşmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. 12 cildə, I c., Bakı: ABU, 2006, 454 s.
2. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 432 s.
3. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə, I c., Bakı: Təhsil, 2011, 296 s.
4. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
5. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: Göyüşov Z.). Bakı: Azərnəşr, 1960, 476 s.
6. Отчет попечителя Кавказского Учебного Округа за 1873 г., Тифлис, 1874, 143 с.
7. Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в.. М.: Просвещение, 1954, 316 с.
8. Черняевский А.О. Итоги народное образование в Кавказских мусульманов. Газ. «Кавказ», Тифлис, 1895, №24

Summary

In the second half of the 19th century, mass illiteracy prevailed in Azerbaijan. In this historical context, H. Zardabi, M.F. Akhundov and their like-minded Azerbaijani intellectuals are extremely important events for the cultural, educational and pedagogical history of our people. From this point of view, the activities of H. Zardabi and his advisers for Azerbaijanism during the period mentioned in the article were involved in the research and studied in detail

Mazanlı Sevdə Teymur qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində Azərbaycan Dövlət
Pedaqoji Kolleci, baş müəllim

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ YARADICILIĞINDA **MULTİKULTURAL İDEYALAR**

Açar sözlər: tolerantlıq, multikultural ideyalar, Şərq - Qərb, maarifçilik, mədəniyyətlərarası dialoq
Key words: tolerance, multicultural ideas, East - West, enlightenment, intercultural dialogue

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni həyatında, eləcə də ictimai fikir və düşüncə tarixində bir sıra müstəqqi istiqamətli yeniliklər baş verdi. Bu yeniliklərə müstəmləkə ucqarı olmasına baxmayaraq neft amili hesabına, Bakının Rusiyanın qabaqcıl sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilməsini, yeni müstəqqi kapitalist münasibətlərinin bərqərar olmasını, milli kimlik, milli şüur və milli iftixar hissinin formalaşmasını, ölkənin problemlərini dərinlən anlayan və onları həlli istiqamətində ciddi addımlar atmaq istəyində olan milli burjuazianın və ziyalı təbəqəsinin yaranmasını və s. aid etmək olar. Xüsusilə də bu dövr Azərbaycan ictimai fikrinin müstəqqi istiqamətə yönləndirilməsində Azərbaycanın maarifçi ziyalıların titanik zəhməti ayrıca qeyd olunmalıdır. Məhz onlar ictimai fikir tariximizə maarifçilik, milli özünüdərk, qabaqcıl Qərb dəyərlərindən faydalanma, dini xurafat və köhnə adət-ənənələrə qarşı mübarizə və s. kimi yeni ideyalar gətirdilər.

Bəhs etdiyimiz dövrün maarifçi ziyalıları, milli ideyaların, millətçiliyin önə çıxdığı bu dövrlərdə, ümumbəşəri dəyərlərə sadıqlıq nümayiş etdirərək, öz ərsələrində Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinə söykənən multikulturalizm və tolerantlıq kimi ideyalara geniş yer verirdilər. Onlar ölkənin tərəqqisi naminə dünya mədəniyyətinin qabaqcıl nümunələrinin Azərbaycanda tətbiqinin tərəfdarı olub, ölkə ərazisində yaşayan xalqların bir arada, dostluq şəraitində, ədavətsiz yaşamalarını istəyirdilər. Yaradıcılığının çiçəklənmə dövrü XX əsrin birinci yarısına düşən Y.V.Çəminzəminli də (1887-1943) bu cür maarifçi ziyalılarımızdan biri idi.

O, 1917-1919-cu illərdə çap etdirdiyi “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir?”, “Müstəqilliyimizi istəyiriksə...” kitabları, “Millət” qəzetində çıxan (1918-ci ildə) “Azərbaycan və azərbaycanlılar” və s. kimi silsilə məqalələrində və digər əsərlərində Azərbaycan sevgisi, azərbaycançılıqla yanaşı multikultural dəyərlərə də geniş yer vermişdi. Onun əsərlərində milli ideyalarla multikultural ideyalar əkslik təşkil etmir, əksinə onda öz xalqını başqa xalqlarla birgə azad və inkişaf etmiş görmək istəyi üstünlük təşkil edirdi O yazırdı: «Bizim bütün məqsəd və amalımız Azərbaycandır. Kim bizi tutarsa, biz də ona rəğbət və meyl göstərək» (1, 16). Yusif Vəzir çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycana sürgün olunmuş və burada yaşayan malakanları, duxaburları sütləpərvər insanlar kimi xarakterizə edərək yazırdı: “Bizim Qafqaza mühacir surətində gələn malakan, duxabur və başqaları da sürgün olaraq gəlmişlər. Rusiyadakı məzhəblərin əksəriyyəti müharibəni inkar edən, hakimiyyəti tanımayan və kommuna şəklində yaşamağı sevən qüvvələrdir» (1, 62). “Gürcüstan və biz» adlı başqa bir məqaləsində isə o azərbaycanlılarla gürcülərin tarixən bir arada yaşadığına və qardaş xalqlar olduğuna diqqət cəkərək yazırdı: “Gürcüstan ilə aramızda qovğalı bir məsələmiz yoxdur. Acar məsələsi aramızda soyuqluq doğura bilməz. Bu məsələnin iki dövlətin faydasına uyan bir şəkildə həll olunmasına əminik. Ümumi fayda üçün Gürcüstana maddi köməkdə bulunmalıyıq» (1, 53).

Böyük mütəfəkkir öz yazılarında Qafqazda tarixən xalqlar arasında formalaşmış dostluq münasibətlərinə xələl gətirən və çarizmin təhriki ilə ədavət toxumu səpənləri ciddi tənqid atəşinə tuturdu. O erməni və Azərbaycan xalqları arasında düşmənçilik toxumu səpən erməni millətçilərini kəskin tənqid edərək, uzaqgörənliklə bildirirdi ki, sizin bu hərəkətlər gələcəkdə “bir çox münaqişə və mücadiləyə səbəb olacaq”. O yazırdı: «Böyük Ermənistan xəritəsini gördüm. Üç dəniz arasında təşəkkül edəcək imiş: Ağ, Qara və Xəzər dənizləri arasında. Xəritədə Gəncə, Lənkəran, Salyan, Təbriz, Marağa və başqa şəhərlər də Ermənistanı daxil edilmişdir. Əgər bu xəritə erməni milli amalının şəkliyə, onda erməni məsələsi genə bir çox münaqişə və mücadiləyə səbəb olacaq və həlli genə kağız üzərində qalacaqdır. Halbuki Qafqazda asayişin təmini məsələsinin etnoqrafi dairədə həll olunması ilə məربutdur (1, 58). Çəmənzəminli erməni millətçilərinin dünya əfkari-ümumiyyəsinə (ictimai fikrini - C.) çəşdirməkdə da günahlandırır. O məqalələrinin birində şahidi olduğu hadisələrin biri barədə yazırdı: “Avropa şəhərlərindən birində bir erməninin bir çocuğa güllə atdığını qəzetədə oxumuşdum. Ermənidən cinayətin səbəbini soruşduqda demişdi: “Bu cinayət ilə erməni çocuklarının halından sizi xəbərdar eləyirəm, onları Osmanlıda qırırlar” (1, 52). O, dövrünün aydınlarından tələb edirdi ki, bu “xəstəliyə” qarşı mübarizədə daha fəal olsunlar: «Hanki millət yaşamaq istərsə, öz dərini söyləməlidir, səsinə çıxarmalıdır. Səsinə çıxarması bilməyən və bağırması bacarmayan bir millət həmişə əzilər. Səs vasitəsi də qəzetlər və məcmuələrdir. Qonşularımızdan bağırması ilə məşhur ermənidir. Bu millət dərini və tələbini bildirməkdə böyük istedad sahibidir. Dünyada elə bir qəzetə yoxdur ki, erməni məsələsini yazmasın. Bundan başqa özlərinə məxsus bir çox qəzetə və məcmuələri var. Mühəribə əsnasında Moskvada rus dilində «Armyanski vestnik» məcmuəsi verilirdi. Bu məcmuə başdan-başa erməniliyi təqdir və tərvic (işə salmaq) etmək ilə məşğul idi. Məcmuənin fikri ermənini ən mədəni bir millət şəklində Avropaya tanımaq idi. Odessada dəxi eyni fikirdə bir qəzetə çıxırdı. Bu gün İstanbulda fransızca qəzetələri var. Tələblərini Avropanın qulağına söyləməkdən çəkinmirlər» (1, 52).

Məlumdur ki, multikultural dəyərlər üçün digər mədəniyyətlərlə açıqlıq, qarşılıqlı təsir və onlar arasında dialoji mühitin yaradılması kimi keyfiyyətlər xarakterikdir. Yusif Vəzirin də elmi-ictimai fəaliyyətində bu cür dəyərlərin mühüm rol oynadığının şahidi oluruq. O Qərbin qabaqcıl dəyərlərindən faydalanmanın tərəfdarı idi və bunu dəfələrlə söyləməkdən də çəkinmirdi. Y.Vəzir Azərbaycanı Şərq ilə Qərb arasında körpü təşkil edən bir ölkə kimi dəyərləndirir». (2, 11). O dərk edirdi ki, Şərqin qalxınmasında, cəhalətdən və gerilikdən xilas olunması yolunda Qərbə məxsus qabaqcıl mədəni nailiyyətlərin tətbiqinin mühüm rolu vardır. Məqalələrinin birində də o, bu barədə yazırdı: «Bunu düşünməzlər ki, nəsihət yazmaq qaydası mədəni millətlər arasında çoxdan dəbdən düşmüşdür, çünki uşağa quru nəsihət heç vaxt kar eləməz, uşaq gördüyünü götürər. Sən uşağın yanında yalan danış və uşağa tapşır ki, yalan danışmasın. Bunu uşaq heç vaxt qəbul eləməz. Uşağın yanında doğru danışılmalıdır ki, o da doğruçuluğu öyrənsin. Yaxşı deyilmi ki, **Avropanın əsrlərcə qazandığını biz də əxz eləyək**. Dəxi zəmanəyə müvafiq olmayan fikirlərə niyə meydan veririk?» (3, 182). O “Avropa qaydasında” məktəblərin açılmasının vacib olduğunu vurğulayaraq bildirirdi: “«Maarif işlərində din, millət, arvad və kişilik bilmərrə kənara qoyulmalıdır: elm yolunda hamı bərabərdir. Məktəb elm ocağıdır, daha buraya heç kəsin qarışmağa hünəri yoxdur. Vətənimizdə Avropa qaydasında hər bir məktəblər açılmalıdır» (4, 9). Başqa bir məqaləsində isə o Avropa elmlərindən faydalanan ziyalılara böyük ehtiyac olduğuna işarə edərək yazırdı: Millət və məmləkəti idarə etmək üçün Yevropa elmləri ilə müchəz (təchiz, bəhrələnen) ziyalılar lazımdır» (1, 37).

Qərbin insan haqları ideyasına dərindən bələd olan Cəminzəminli fərdin əmək və çalışma azadlıqları və millətlərin azadlığı kimi ideyaların quracaqları “Azərbaycan muxtariyyətində” də kerçəkləşicəyinə inanırdı. O, sosial statusundan asılı olmayaraq hər hansı bir təbəqənin digər təbəqələr üzərində hökmranlığına qarşı çıxaraq deyirdi: «Vətənimizdə hamı azad olacaq, onları səbəbsiz tutub qazamatlarda saxlamayacaqlar. Hər kəsin təqsiri oldu, onu dustaq edə bilərlər. Təqsir də qanun və məhkəmə vasitəsilə məlum olar. Köhnə rus hökuməti bir donos (xəbərcilik) üstə adamı həbsə atırdı. İnsanlar aylar və illər üzrə naməlum səbəblərə görə qazamatlarda yatırdılar. Vətənimizdə böylə ədalətsizliklər olmayacaq» (4, 7).

O dövrün Azərbaycan aydınları Avropa maarifçiləri kimi cəmiyyəti geriliyə və cəhalətə sürükləyən radikal dinçiliyə və mövhumata qarşı mübarizə aparmaq məcburiyyətində idi.

Y.V.Çəminzəminli də daxil olmaqla Azərbaycan maarifçilərinin ən böyük xidmətlərindən biri də, dini xurafatı kəskin tənqid atəşinə tutmaqla islamın siyasiləşmə imkanlarını məhdudlaşdırmaları ilə bağlıdır. Çünki, cəmiyyəti cəhalətə və geriyyə sürükləyən radikal dinçiliyin və mövhumatın siyasi qüvvəyə çevrilməsinin ağır nəticələri hamıya məlumdur. Bununla bağlı dünya praktikasında çoxlu faktların olması məlumdur. Qeyd edək ki, Azərbaycan maarifçilərinin radikal dinçiliyə və mövhumata qarşı apardıqları mübarizə nəticəsində sonrakı onilliklərdə Azərbaycanda loyallığı və tolerantlığı ilə fərqlənən, siyasi iddialardan uzaq islamın mövqelərini bir xeyli gücləndirdi. O dövrün intellektualları dinin insanların mənəvi həyatı ilə bağlı olduğunu irəli sürür və onların etiqad və inanclarını sərbəst surətdə seçə biləcəyi bir cəmiyyətin qurulmasını arzulayırdılar (6, 15). Y.V.Çəminzəminli “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” adlı məqaləsində bu problemə toxunaraq yazırdı: «Din insan ilə Allahın əlaqəsinə dair bir şeydir. Din bir müqəddəs yoldur ki, insanın gizli sirlərini, dua və diləklərini Allah hüzuruna aparır. Bu yolu hərə özünə bir növ təsvir eliyor. Din bir alətdir ki, oraya dünya qanunlarının qarışmağı lazımsızdır. Allah ilə insanın arasına girmək insanın azadlığına xətər yetirər. Ona görə Azərbaycanda etiqad və inamlara zor olmayacaq: hər kəs hansı məbədə üz döndərəcək döndərsin. Bizə onun sadıq vətən xadimi olması lazımdır» (4, 7)

Böyük Azərbaycan maarifçisi öz əsərlərində tolerantlığın mühüm prinsiplərindən sayılan iradə və fikir azadlığı problemini qaldırır, onu insan tərəqqisinin əsası hesab edirdi: «Azərbaycanlı azad olduqda, özünün yazısı, iman və etiqadı da azad olacaq. Danışdığı söz üstə və yazdığı şeylər üstə ona tənbeh olunmayacaq. Məsələn, Azərbaycanın idarəsi xoşuna gəlməzsə, o barədə keyfi istədiyi qədər danışib yaza bilər» (4, 7). Y.Vəzir «Qızlar bulağı» əsərində qəhrəmanının dili ilə şəxsiyyət azadlığı ideyasını ortaya qoyur: «İnsana əsarət zənciri kəsilən adət və ayinləri, axmaq ənənələri tərk etməli. Sağlamağıla müvafiq bir həyat sürməli (5, 393).

Hələ uşaq yaşlarından Şuşa realını məktəbində rus dilində təhsil alması, sonradan (1910-cu ildə) Kiyevdə, daha sonra Saratovda ali hüquq təhsili alması, eləcə də Antik, Renessans və Maarifçilik dövrünün şəxsiyyətlərini mütaliə etməsi, digər tərəfdən, “Avesta”, “Riqveda”, “Əhdi-ətiq”, “Əhdi-cədid”, “İncil”, “Tövrat”, “Quran” kimi kitabları oxumaqla dünya dinlərini dərinlən öyrənməsi, eləcə də Bayron, Volter, Molyer, Russo, Şekspir, Nitşe, Marko Polo və b. Qərb, Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Turgenev, Çexov, Qoqol kimi rus filosof və ədiblərini oxuyub öyrənməsi (7, 119-120) onda multikultural və tolerant təfəkkürün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdı.

O 1904-cü ildə həyatından şikayət tərzində yazılmış “Jaloba” adlı ilk şeirini, məhz rusca yazmışdı. Yusif Vəzir realını məktəbində oxuyan zaman əmisi oğlu və dostu Mirhəsən Vəzirovla birlikdə rus dilində “Fokusnik” adlı, əl ilə yazılmış yumoristik və karikaturalı aylıq jurnal çıxarmışdı. Bu jurnalda verilən yazılar həcmcə kiçik olsa da, məzmunca diqqəti cəlb edirdi. Yusif Vəzir Çəmənzəminli L.Tolstoyun, I.Turgenevin, A.Neverovun, N.Qoqolun, B.Lavrenevin, L.Seyfulinanın, V.Hüqonun və s. bir neçə əsərlərini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi.

Ədəbiyyat

1. Çəmənzəminli Y.V.. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... B.: Gənclik, 1994, 72 s.
2. Çəmənzəminli Y.V. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. B.: Universitet nəşriyyatı, 1993, 54 s.
3. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə, 3-cü cild. B.: Elm, 1977, 328 s.
4. Çəmənzəminli Y.V. Biz kimik və istədiyimiz nədir? B.: Universitet nəşriyyatı, 1993, 12 s.
5. Çəmənzəminli Y.V. Romanları. B.: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı. 1968, 467 s.
6. Əhməd Ə.S. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin dünyagörüşündə tolerantlıq və multikultural ideyalar. Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Əsərləri. İctimai-siyasi elmlər seriyası. Bakı - Minsk, Birgə nəşr. №1, 2016. Səh. 14-31
7. Abdullayeva T. Azərbaycan ədəbi fikrində qərbçilik meyilləri (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, "AVROPA", 2014, 152 səh.

Summary

The article is devoted to the study of the main aspects of tolerance and multicultural ideas reflected in the work of Y.V Chamanzaminli. It should be noted that like the vast majority of Azerbaijani enlighteners of the XIX and early XX centuries, Chamanzaminli in his creative and practical work, along with ideas such as enlightenment, understanding of national identity, the causes of ignorance and backwardness, benefiting from the innovations of the advanced world, also focused on tolerance and multicultural ideas. He wanted the peoples living in Azerbaijan, as well as religious denominations, to live together in friendship and without enmity. He was an ardent supporter of the application of advanced examples of world culture in Azerbaijan for the progress of the country and tried to compare different cultures and civilizations, especially the values of the East and the West, to establish their dialogue.

Mehtizadə Sayad Çingiz qızı
Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim

İRƏVAN ŞƏHƏRİ XVII ƏSR AVROPA SƏYYAHLARININ GÜNDƏLİKLƏRİNDƏ

Açar sözlər: İrəvan, Şarden, Tavernye, Tektander, Çələbi
Key words: Iravan, Chardin, Tavernier, Tectander, Chalabi

Uzun müddət tarix elmində “Ermənistanın şəhəri” kimi təqdim olunmuş, lakin inşası, tarixi, əhalisi və mədəniyyəti ilə Azərbaycan şəhəri olan İrəvanla bağlı Avropa səyyahlarının məlumatları çox maraqlıdır. İrəvan şəhərinin adı bəzən mənbələrdə Rəvan və ya İrivan kimi də qeyd edilir (8, 5).

1410-cu ildə Azərbaycan sülaləsi Qaraqoyunlular Təbrizdə hakimiyyətə gələrkən, İrəvanda Sədlilər sülaləsi hökmranlıq edirdi. Qaraqoyunlu hökmdarı İsgəndərin dövründə Sədli tayfasının nümayəndələri idarəçilikdən uzaqlaşdırılır və İrəvanın da daxil olduğu Çuxursədin idarəçiliyi birbaşa mərkəzi hakimiyyətə tabe edilir (4, 38-39). XV əsrin ortalarından isə İrəvan şəhərinin ərazisinə ermənilərin köçü başlayır. Onların bu bölgəyə ilk gəlişi 1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın icazəsi və erməni katalikosluğunun Kilikiyanın³ Sis şəhərindən Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə – Üçkilsəyə (indiki Üçmiədzin) köçürülməsi ilə bağlı olmuşdu (3; 1, 363). Matenadaranda saxlanılan 1687-ci il tarixli sənəddə bildirilir ki, «Biz (yəni ermənilər) türklərə məxsus torpaqları ya satın alır, ya zəbt edir, ya bəxşiş kimi əldə edir və yaxud da zorla ələ keçiririk» (2, 19).

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan şəhərinin ərazisi qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Urartu, Əhəməni, Sasani, Ərəb Xilafəti, orta əsrlərdə isə Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Səlcuqlar, Atabəylər, Hülakülər, Cəlairilər və Teymur dönəmində də Azərbaycanın sərhədləri daxilində olmuşdur (7, 10). XVII əsrdə Azərbaycana səyahət edən türk səyyahı Evliya Çələbi İrəvanın: “Hicri 810-cu (miladi 1407/1408) ildə Teymuri-binur xanın sövdəgərlərindən Xoca Cani-Lahicani... Rəvan torpağına qədəm basıb, pak ənbər qoxulu bir məhsuldar torpaqda bütün heyəti ilə qərar verib növbənöv çəltik əkilərək mal topladıqca, nəhayətdə bir böyük qəsəbə” olduğunu qeyd edirdi (8, 86).

İrəvan Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyəti dövründə daha da inkişaf edir. Səfəvilərin hakimiyyəti illərində isə 1504-cü ildə Şah I İsmayıl öz vəziri Rəvanqulu xana Zəngi çayının kənarında, indiki İrəvan şəhərinin yerində qala tikdirməyi əmr edir, Rəvanqulu xan da bu qalanı yeddi il ərzində tikdirir (10, 21; 8, 87) və İrəvan şəhəri Çuxursəd bəylərbəyliyiinin mərkəzinə çevrilir.

³ Kiçik Asiyada əyalət

Çuxursəd bəylərbəyliyi uzun müddət Rumlu, Ustaclı və Qacar tayfa əmirləri tərəfindən idarə edilir (7, 15). Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan ərazisi tarixən Qıpçaq və Oğuz türklərinin ana vətəni olduğundan buradakı bütün abidələr də türk tayfalarına aid olub.

XVII əsrdə Azərbaycana müxtəlif məqsədlərlə səfər edən Avropa səyyahları gündəliklərində yurduumuzun digər şəhərləri ilə yanaşı, İrəvan şəhərinin də coğrafi mövqeyi, memarlıq abidələri, əhalisinin məşğuliyyəti və s. haqqında məlumatlar vermişlər.

Georq Tektander 1602-1604-cü illərdə alman imperatoru II Rudolf Habsburqun Səfəvi şahı I Abbasın sarayına göndərdiyi səfirliyin tərkibində iştirak etmişdir. O, Azərbaycanın bir çox şəhərlərində, o cümlədən İrəvanda olmuş, 1603-cü ildə Şah I Abbasın İrəvan qalasını mühasirəyə almasını və İrəvandakı Üçkilə monastırını görmüşdür: “Əlahəzrət (şah I Abbas – S.M.) Təbrizdən 150 mil aralıda yerləşən, kifayət qədər möhkəmləndirilmiş və münbit ərazidə yerləşən İrəvanı mühasirəyə aldı. Ondan üç mil aralıda bir neçə yüz il yaşı olan üç kilə var; onlardan ikisi... dağılıb, lakin türkcə “Üçkilə” (Tektanderdə Utzschklissa) adlanan əsas monastır yaxşı vəziyyətdə saxlanılır... Xahişimlə şah həzrətləri mənim ora getməyimə icazə verdi və mühafizəçilər verdi... Kilə yonulmuş ağ daşdan tikilib... içərisində heç bir təsvir yoxdur... (14, 38).

Məlumatdan da görünür ki, hətta Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin dağıdıcı nəticələrinə baxmayaraq, kiləyə toxunulmamış, o, yaxşı vəziyyətdə saxlanılmışdır. Halbuki 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticəsində həm biz, həm də bütün dünya ölkələri gördü ki, Qarabağ ərazisində yerləşən məscidlərimiz və tarixi abidələrimiz erməni vandalizmi nəticəsində necə darmadağın edilmişdir.

Tektander sonrakı səfirlərində İrəvan qalasının alınmasını belə təsvir edir: “Qala farslar (azərbaycanlılar – S.M.) tərəfindən alınana qədər biz burada daha dörd həftə qaldıq və məni evə göndərdilər. Adı çəkilən qalada 40.000-ə qədər türk var idi... onlar beş həftəyə qədər dayanmış, lakin nəhayət, təchizat çatışmazlığı səbəbindən farslara təslim olmuşdular”. 1604-cü ildə Şah I Abbas İrəvanı ələ keçirmişdi. Şəhərdə böyük dağıntılar yaransa da, o, tezliklə İrəvanı bərpa etməyi, onun ətrafını yeni qala divarı ilə əhatə etməyi əmr etmişdi. Tektander səyahətnaməsində İrəvanın coğrafi mövqeyi, təbiəti, iqlimi haqqında da məlumatlar verir: “Bu ölkəyə gəlincə, o, dağlıq ərazidə yerləşir. Bura pambıq parça, ipək və müxtəlif növ meyvələrdə boldur. Oranın iqlimi farsların (azərbaycanlıların – S.M.) digər ərazilərindən daha təmizdir və orada bütün il boyu qar yağan yüksək dağlar var. Bu ölkə də farslara məxsus idi, lakin bir neçə il bundan əvvəl türklər tərəfindən xaincəsinə ələ keçirilmişdi” (14, 39).

XVII əsrin 50-ci illərinin ortalarında İrəvanda olmuş fransız səyyahı Jan Batist Tavernye İrəvan şəhərini təsvir edərkən onun iki hissədən – içəri şəhər və bayır şəhərdən ibarət olduğunu qeyd edərək yazırdı: “İçəri şəhərdə yalnız xan özü, ordu başçıları və hərbiçilər yaşayırlar. Xanın imarəti çaya baxır. Xan çox güclüdür və onun hər zaman sərhədi qorumağa qadir ordusu vardır. Şimal-qərb hissədə yerləşən bayır şəhərdə yaşayış içəri şəhərdən 20 dəfə çoxdur” (7, 15-16; 12, 75). Səyyah İrəvan şəhərinin torpağının münbit olduğunu və xeyli gəlir gətirdiyini də qeyd edirdi: “Ərazisi mükəmməl olduğu qədər, bir çox karvanın da burdan keçməsi səbəbindən İran şahı İrəvandan böyük gəlir əldə edir. İrəvan valisi isə bizim pulumuzla 840 min sikkəlik qazanca sahibdir”. O: “İrəvan həyat üçün gərəkli olan, hər növ məhsulun olduğu bir diyarda salınmışdır” deyərək səyahətnaməsində yazırdı (13, 35). İrəvanın təbiətini çox bəyənən Tavernye onu İsveçrənin gözəl şəhərlərindən biri ilə müqayisə edir: “Şəhərin dörd fərsəx⁴ cənubunda yüksək dağlar yerləşir. İsti məmləkətlərdə yaşayan kəndlilər sayı 20 mindən çox çadır, ya da ailə ilə yay aylarında... buralara gəlirlər, payızın sonlarında isə məmləkətlərinə dönürlər. İstər kiçik vadiləri və axar suları, istər torpağın keyfiyyəti baxımından bu məmləkəti İsveçrənin “pays de Vaud”⁵ adlanan gözəl bölgəsi ilə müqayisə edə bilərəm” (13, 36).

Tavernye Üçkilə monastırı haqqında belə məlumat verir: “Üç-kilə bir-birinə yaxın məsafədə yerləşən monastıra verilən addır... bu kilənin miladdan 300 il əvvəl inşa edilməsinə başlanmışdır (13, 29)”. Şəhərin təsvirinə davam edən səyyah burada çayın kənarında gözəl mənzərəli karvansara haqqında yazır: “İrəvanda Qarahaglar adlanan karvansara var. Görünüşünə

⁴ 12 min addıma (təxminən 5–8 km-ə) bərabər olan qədim İran uzunluq ölçü vahidi

⁵ Vo - İsveçrənin qərbində yerləşən kanton

görə sanki bir çayın yatağında meydana gələn daşlardan inşa edilib. Bu suyun bir hissəsi yüngül daşlar hasil edir. Bu məqsədlə çay boyunca çuxurlar açılır və onların içi bu su ilə doldurulur. Səkkiz və ya on gün sonra suyun dibində daş təbəqəsi meydana gəlir” (13, 37).

Tavernyedən bir neçə onillik sonra (1673-cü il) İrəvanda olmuş fransız səyyahı Jan Şarden İrəvan şəhərinin ümumi təsvirini verərək yazırdı: “Şəhərin böyük hissəsi bağlardan və üzümlüklərdən ibarətdir. O, hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfdən Zəngi, cənub-qərb tərəfdən isə Qırxbulaq çayları axır. İrəvan qalası kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır, perimetri dörd min addım olmaqla, təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı qızılbaşlar yaşayırlar. Qalanın müdafiəsi üçün iki min əsgər ayrılıb. Hakimin sarayı qalanın içərisindədir. Şəhərdə və qalada çoxlu hamam və karvansara var (10, 21-22; 7, 17).

Jan Şarden Azərbaycan əyanlarının yayda dincəlmək üçün İrəvana gəldiklərini əsərində belə qeyd edir: “İrəvanın ətrafından iki çay yavaş-yavaş axır, çaylar çəmənlikdən dolanaraq çoxlu kiçik adalar əmələ gətirir. Vali, onun həyat yoldaşı və başqa nəcib şəxslər ayrı-ayrı adalarda yerləşirlər. Bu adaları kiçik portativ körpülər birləşdirir. Valinin çadırı möhtəşəmdir, orada saraya məxsus olan bütün şərait, o cümlədən hamam da var... Bu dövlətin əsilzadələri adətən yaz fəslini çöllərdə keçirir, ov edir, balıq tutur, gəzir, əylənir, at çapır, gözəl hava və tərəvətdən yararlanırlar. Onlar burada şəhər həyatından dincəlirlər və əgər onları şəhərə qayıtmağa məcbur edən heç nə yoxdursa, bütün yayı dağların füsunkar çöllərində keçirirlər (11, 292). Şarden səyahətnaməsində Üçkilsənin (Şardendə Trois-Eglises) adını çəksə də, onun memarlıq üslubu haqqında məlumat vermir (5, 100).

1623-cü ildə Səfəvilər dövlətinə gələn rus taciri Fedot Kotov İrəvan qalası haqqında qısaca məlumat verərək Üçkilsə monastırının təsvirinə keçir: “İrəvanda Zəngiçayın üstündə düzənlikdə daşdan tikilən qala var. Çay geniş deyil – adam bu sahildən digər sahilə daş ata bilər. İrəvan şəhərindən bir qədər aralıda Uçklus (Üçkilsə - S.M.)... yerləşir; onlar böyük və gözəldir... Kilsədə heç bir ikona yoxdur, yalnız xaç və Məryəm ananın təsviri var...”. F.Kotov Ağrı dağını da təsvir edir: “Və həmin İrəvan şəhərinin aşağısında, cənubda çox yüksək və böyük bir dağ var. Üstü isə papaq kimidir... Bu dağın üstündə həmişə qar olur və heç kim ora çıxa bilmir... Farslar və türklər o dağa Sultan-ağrı deyirlər. Onu Baş-Dakemi (başda gəmi – S.M.) adlandırırlar ki, bu da rus dilimizdə “dağ başında gəmi” mənasını verir (6, 92-93).

İrəvan şəhəri Osmanlı sərhədlərinə yaxın olduğu üçün Şah İsmayıl onun möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu səbəbdən XVI əsrdə Osmanlı yürüşləri zamanı sultanın katibi olmuş İbrahim Rəhimizadə İrəvan şəhərini “Azərbaycan mülkünün gözü” adlandırmışdı (9, 169).

Ermənilər nə qədər tarixi faktları dəyişdirməyə, saxtalaşdırmağa cəhd etsələr də, tarixi torpaqlarımızda qıpçaq və oğuz türklərinə aid olan kilsələri öz adlarına çıxarmağa çalışsalar da, bu torpaqdakı məscidlərimizi tədricən məhv edərək tarixi izlərimizi yox etməyə çalışsalar da, yüzlərlə səyyahın qələmə aldıkları gündəliklərini gizlədə bilməmişlər. Tarixin bütün dövrlərində mövcud olan həm Şərq, həm də Qərb mənbələri İrəvan torpağının Azərbaycana məxsus olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Astana I. Uluslararası Hukuk Ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, 13-14 Kasım 2021, Türkiye: Kemer-Antalya, s.363
2. Cəlilova Z.N. İrəvan quberniyasının etnik durumu (XIX-XX əsrin əvvəllərində). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2017, 28 s.
3. Hacıyev E. Erməni mifomaniyası və həqiqət. Bakı: Azərbaycan qəzeti, 22 aprel 2012-ci il
4. İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (Yaqub Mahmudov; Fərid Kərimov; Mehri Xanbabayeva; İdris Əhmədov; Kəmalə Cəfərova). Bakı: "Çaşıoğlu", 2010, 616 s.

5. Journal du voyage du chevalier Chardin en Perse & aux Indes Orientales, par la Mer Noire & par la Colchide qui contient le voyage de Parie à Ispahan, French Edition, Yauary 3, 2011, Part 1, 394 p.
6. Котов Ф. Хожение купца Федота Котова в Персию. Москва: изд. Издательство Восточной Литературы, 1958, 109 s.
7. Nəcəfli G. İrəvan xanlığının paytaxtı – İrəvan şəhəri. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2017, 40 s.
8. Rıhtım M. Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşriyyatı, 2012, 296 s.
9. Rəhimizadə İ.H. Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşləri (XVI əsrin sonu). Bakı: "Nurlan", 2007, 214 s.
10. Şarden J. Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov). Bakı: «Elm», 1994, 94 s.
11. Шарден Ж. Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг. // Перевод Е.В. Бахутовой и Д.П. Косовича (Из журнала "Кавказский вестник" за 1900 и 1901 гг.). Тифлис: Скоропечатня М. Мартиросянца, 1902, 301 с.
12. Tavernier J. Seyahatnamesi. (Çeviren Teoman Tunçdoğan). İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, 344 s.
13. Tavernier J. XVII. asır ortalarında Türkiye üzerinden İrana seyahat. Ceviren: E.Gültükin. İstanbul: Kervan Kitapçılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş., 1980, 112 s
14. Тектандер Г. Путешествие в Персию через Московию. (Пер. А.И.Станкевича). Москва: Директ-Медиа, 2010, 108 с.

Summary

The information given by European travelers about Iravan, which has been presented as the "city of Armenia" for a long time in history, but which is the city of Azerbaijan with its construction, history, population and culture, is very interesting. European travelers who visited Azerbaijan in the XVII century gave information about the geographical location architectural monuments, occupations of the population, etc. of the city of Iravan besides other cities of our country, in their diaries. In the article, information from travelogues of Georg Tectander, Jean-Baptiste Tavernier, Jean Chardin was used.

Məmmədov Cahangir Rza oğlu

Bakı Slavyan Universiteti, fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Bayramov Şakir Bayram oğlu

Sankt-Peterburq Dövlət Mülki Aviasiya Universiteti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

QƏDİM YUNAN FƏLSƏFƏSİNDƏ SOFİSTLƏRİN MAARİFÇİLİK ROLU

Açar sözlər: Qədim Yunan, fəlsəfə, klassik dövr, demokratiya, sofistlər, müdriklər, maarifçilik, natiqlik mədəniyyəti

Key words: Ancient Greece, philosophy, classical period, democracy, sophists, sages, enlightenment, oratorical culture

E.ə. V yüzillikdə *tiranlıq* (zorakılıq yolu ilə əldə edilmiş və bir şəxsin idarəçiliyi əsasında qurulmuş hakimiyyətdir) və *aristokratiya* (əsilzadələr zümrəsinin idarəçiliyi əsasında qurulmuş hakimiyyətdir) quruluşun yerinə quldarlıq *demokratiyası* gəlmişdir. Bu quruluşda xalq yığıncaqları və azad məhkəmələrin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Ona görə də o zaman gözəl nitq söyləməyi və

məntiqi mülahizələr irəli sürməyi bacaran adamlara ehtiyac yaranmışdır. Bu kimi adamlar siyasi və hüquqi biliklərə dərinlən yiyələnmiş, onları fəlsəfə ilə birləşdirmişlər. Onlara “**Sofistlər**”-müdrilik ustaları deyirdilər. Sofistlər natiqlik, məntiq, polemika kimi fəlsəfi istiqamətləri inkişaf etdirmişdilər. Onların hansısa bir ortaq təlimləri olmamışdır, dünyagörüşləri müxtəlif təlimlərin qarışığından ibarət idi. Sofistlərin bir çoxu öyrənçilərə ödənişlə müdrilik və mübahisədə qalib gəlmək dərslərini keçmişdilər.

Ancaq sonralar “*sofist*” adını həqiqətin nə olduğunu bilmək istəyən adamlara deyil, bir şeyin yanlış olduğunu bilən, buna baxmayaraq onu bilərəkdən formal dəlillərlə əsaslandırmağa çalışan adamlar üçün deyirdilər. Çünki, bu kimi adamlar fəlsəfi bilikdən ayrılaraq bütün bacarıqlarını mübahisə etdiyi adamlara qalib gəlməyə yönəlmişdir. Bunun üçün onlar mübahisələr zamanı sözbazlığa, söz quraşdırmalara, boşboğazlığa da əl atırdılar. Ona görə də “**sofizm**” anlayışı yarandı ki, bu da bir kəsin haqlı olğunu sərgiləmək və söz çəkişməsində (mübahisədə) rəqibini dolaşdırmaq üçün yürüdülmən mürəkkəb mülahizələr, cümlələr və dolaşlıq fikirlər deməkdir. Sofizm bir örnəyi: *Oğru pis olan bir şeyi götürmək istəməz, ancaq yaxşı şeyi götürər. Yaxşı şeyin əldə olunması isə yaxşı işdir. Deməli oğru oğurluq edərkən yaxşı iş görür*” (1, 192).

Mübahisələr zamanı öz sofizmlərini əsaslandırmaq üçün sofistlər ortaya həqiqətin bir deyil, çox olması iddiasını aldılar. Onların fikrincə hər bir fikir, baxış ya da iddia nisbidir. Ağ olan bir şey başqası üçün qara da ola bilər. Belə olanda hər iki iddiaçı haqlıdır. Nə qədər insan var, o qədər də həqiqət var.

Daha sonra sofistlər bu nisbiliyi hər şeyə, hətta anlayışlara, əxlaqı qaydalara da aid edirlər. Sofistlər əxlaqi insanın maraqları və məqsədlərinə bağlayırdılar. Əslində insanın öz təbiətinə görə əxlaqı, xeyir və şər məsələləri haqqında təsəvvürləri vardır. Cəmiyyətdə qəbul olunmuş əxlaq isə ona uyğun deyil, onunla ziddiyyət təşkil edir. Ona görə də cəmiyyətdə oturan əxlaqi qaydalara yalnız görünüş üçün riayət edilməlidir. Bunu başqa adamların qarşısında cəzalardan və ictimai qınaqlardan qorumaq üçün etmək lazımdır. Əslində isə həyat təbii əxlaqa uyğun yaşanmalıdır. Beləliklə, insanın şəxsi və ictimai həyatı olmalıdır.

Sofistlər “*böyük*” və “*kiçiklərə*” bölünürlər. “*Böyük*” sofistlərin ən görkəmli nümayəndəsi **Protaqoras** (e.ə.481-411) deyirdi ki, “*İnsan hər şeyin ölçüsüdür*” (4, 216). Diogenes Laertiusa görə Protaqoras hər şeyin həqiqət olduğunu və duyğularla bilindiğini iddia edirdi. Eləcə də o deyirdi ki, hər bir irəli sürülən fikrə qarşı ona əks olan fikir yürüdüb, onu əsaslandırmaq olar. Deməli Protaqorasa görə obyektiv olan bir şey yoxdur. İnsan bu ya da başqa şeyin nə olduğunu yalnız özü üçün təyin edir. Onun qərarı başqası ilə üst-üstə düşməyə də bilər.

Beləliklə, sofistlər subyektiv yanaşmanın və nisbiliyin əsaslarını qoymuşdular. Protaqorasın təlimi isə Demokrit, Heroklit, Parmenides və Empedoklesin nisbilik nəzəriyyələrinə irəli gəlmişdir. O, materiyanın axıcı və duyğuların nisbi olduğunu iddia edirdi.

Protaqoras başqa sofistlər kimi dinə qarşı da şübhələrlə yanaşırdı, nisbilik nəzəriyyəsini o dinə də aid edirdi. Onun fikrincə tanrıların varlığı haqqında birmənalı heç nə demək olmaz. Bununla o dini müddəalara qarşı *aqnostik* mövqedə dayanırdı. Aqnostisizm (yun.-bilinməyən Tanrı və başqa fəvqəl anlayışların, eləcə də dünyavə onun qanunauyğunluqlarının dərk edilməsini imkansız sayan fəlsəfi konsepsiyadır.) Ümumiyyətlə, o zaman bir çox sofistləri ateizmdə ittiham etmişdilər. Böyük sofistlərin daha bir tanınmış nümayəndəsi **Qorgias** (təxminən e.ə 480-380) olmuşdur. O müdrikliyi deyil, natiqliyini öyrətdiyini iddia edirdi. Çünki, hamı üçün bir olan həqiqət yoxdur. İnsan hətda öz yaşadığı anları nisbi olaraq, yada salır. Qorgias “Təbiət ya da mövcud olmayan şey haqqında” əsərində iddia etmişdir ki, “heç nə mövcud deyil; nəse mövcud olsa belə, onu qavramaq (dərk etmək) olmaz; o şey qavranılsa belə, onu sözlə ifadə etmək olmaz” (3, 235). Bununla da, Qorgias aşağıdakıları demək istəyirdi:

1. Əgər varlıq əbədidirsə, onda hüduzsuzdur; hüduzsuzdursa, onda o heç yerdə yoxdur. Əgər varlıq əbədi deyilsə, onda o mövcud olan bir şeydən yaranmalıdır. Bu isə imkansızdır, çünki bu halda varlıq özündən qabaq mövcud olardı. Ya da varlıq yoxluqdan yaranmışdır. Ancaq bu da imkansızdır, çünki yoxluqdan nəse yarana bilməz. Onda deməli heç nə mövcud deyildir.

2. Varlıq mövcuddursa da, onun barəsində düşünmək olmaz, çünki düşünülmənlə gerçəkliyin fərqi vardır. Belə olmasaydı, onda bizim düşüncəmizdə olan hər bir fikir gerçəkləşərdi.

3. Varlıq haqqında düşünəlsə belə, onu başqasına anlatmaq olmaz. Çünki, anlatmaq üçün biz sözlərdən istifadə edirik. Söz isə o şeyə tam uyğun gəlmir. Əksinə, biz sözləri şeylərlə izah edirik.

Beləliklə, şeylər haqqında birmənəli heç nə demək olmaz. Onlar haqqında yalnız həqiqətə nisbətən uyğun fikir yürütmək mümkündür. Bu kimi müddəalar aqnostik dünyagörüşünün əsasında durur.

Daha bir tanınmış böyük sofist Prodikus (təxminən e.ə. 465-395) dilçilik elmi və əxlaq problemləri ilə məşğul olmuşdur. O həm də dinlərin yaranması nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür (8). Onun fikrincə insanlar onlara xeyir gətirən günəş, çaylar, dənizlər, kimi təbiət obyektlərini tanrılaşdırmışlar. Buna o, Misirdə Nil çayının tanrılaşdırılmasını nüsxə gətirirdi. Prodikusa görə bundan sonra insanların fəaliyyətlərinə uyğun olaraq şərəbçilik, dəmirçilik, sənətkarlıq və s. tanrıları uydurulmuşdur. Beləliklə Prodikus hesab edirdi ki, tanrıların yaranması insan fəaliyyəti və duyğuları ilə bağlıdır. Buna görə də, onlara ibadət edilməsinin heç bir mənası yoxdur. Bu fikirləri açıqladıqdan sonra Prodikus təqiblərə məruz qalmışdır.

Başqa böyük sofist Hippias (təxminən e.ə. 460-400) riyaziyyatçı və nətiq kimi tanınmışdır. O, fəlsəfədə daha çox əxlaqi məsələlərə önəm verirdi. Hippias dövlət qanunlarının insana əzab verməsini iddia edir, onların əhəmiyyətini kiçildir, ata-anaya sayğı kimi ümumbəşəri dəyərlərinin tanrılardan gəldiyini iddia edirdi. O, cəmiyyətdə köləliyə son verməklə insanların eyni hüquqlu vətəndaş olmaları fikrin müdafiə etmişdir. Deməli, ehtimal mümkündür ki, Hippias köləliyin ələhinə çıxırdı. Kiçik sofistlərin dövrü isə m.ö. IV yüzillikdən başlayır. Onlar haqqında bilgilər o qədər də çox deyildir. Zamanımıza çatan fraqmentlərə dayanaraq demək olar ki, onlar əxlaqi və ictimai problemlərə diqqət yetirmişdilər. Məsələn Likofron (e.ə. IV) və Alkidamas (e.ə. IV yüzillik) ictimai siniflərin imtiyazlarını inkar edirdilər. Lokofrona görə əsilzadəlik uydurulmuş və əsassız anlayışdır. Alkidamas isə hesab edirdi ki, insanlar dünyaya azad gəlirlər və ona görə də köləlik təbiətdən deyil, sonradan sosial və iqtisadi səbəblərdən ortaya çıxan bir reallıqdır.

Trasimachus (təxminən e.ə. 459-400) bilginin nisbi olması ideyasını həm də ictimai və əxlaqi məsələlərə aid edirdi. Onun fikrincə güclü insanın yaratdığı hər şey ədalətlidir. “Ədalətli” və “ədalətsiz” anlayışlar rəiyyət üçündür. Rəiyyət hökmdarların qanun kimi qoyduqları ədalətli və ədalətsiz saydıqları şeylərə əməl etməlidirlər. Hər bir ədalətsiz saydıqları şeylərə əməl etməlidilər. Hər bir siyasi quruluş özünə lazım olan qanunları yaradır. Belə ki, demokratik hakimiyyət demokratik, tiranik hakimiyyət tiranik, aristokratik hakimiyyət isə aristokrat təbəqə ilə uzlaşan qanunlar yazır. Hökmdar öz tabeliyində olanlara çobanın qoyunlara qulluq etdiyi kimi qayğı göstərməlidir. Bu qayğı rəiyyətin ədalət kimi saydığı anlayışlarla ölçülməz. Buna sübut gündəlik həyatda baş verən hadisələrdir. Çünki, çox zaman ədalətsizlik ədalətin üzərində üstünlük qazanır. Ədalətsizlik cinayətlərinin sayının çoxalması ilə daha da artır. Beləliklə, hökmdarın əxlaqi və ədaləti olmalıdır, ancaq bu anlayışlar rəiyyətin anlaşıqlarından fərqlənməlidir. Onun üçün hansısa əhəmiyyətli halını almış əxlaq qaydaları olmamalıdır, çünki onun məqsədi dövləti və rəiyyəti saxlamaqdan ibarətdir. Bu yolda nə daha uyğundursa, onu da etməlidir. Sonralar Makiavelli və Nitsşe kimi düşünənlər bu fikirləri təkrarlamış və onları daha da inkişaf etdirmişdirlər.

Sokrat, Platon və Aristotelin fəlsəfəsi qədim yunan düşüncəsi və elminin ən yüksək zirvəsi sayılmaqdadır. Bu filosoflar keçmiş irsi mənimsəmiş, onu sistemləşdirərək elm halına gətirmiş və bütün bunlara öz fikirlərini əlavə etmişdilər. Yunan fəlsəfəsinin klassik dönməindən öncə elm və fəlsəfə fraqmentlər və pərakəndə biliklər halında olmuşdur. Həmin dönməindən başlayaraq bu biliklər sistemləşdirilmiş və elmi kateqoriyalara salınmışdır. Bu prinsip də sonrakı dövrlərdə bütün dünya elmində tətbiq olunmuş və insanlığı tərəqqiyə doğru aparmışdır.

Sofistlərin təlimləri yunan polislərində (Polislər (yun.-şəhər) qədim Yunanıstanda şəhər dövlətləridir) şiddətli tənqidlərinə məruz qalmışdır. Onların iddialarını rədd edən başqa filosoflar hamı üçün bir olan obyektiv biliyə nail olmanın yollarını axtarmış, sofistlərin subyektivliyindən aralanmağın metodlarını araşdırmışdılar. Onlardan biri də Afinada yaşayan Sokrat (yun. e.ə.469-399) olmuşdur. Öncə o sofistlərin təlimi ilə maraqlanmış, ancaq sonra onlardan aralanaraq bu cərəyanı tənqid etmişdir. Daha sonra Sokrat öz fəlsəfi fikirlərini açıqlamış və beləliklə o, ətrafında çoxlu öyrənci yığa bilmişdir.

Peloponnesus savaşından sonra afinalılar spartalılara məğlub olmalarının səbəblərini araşdırarkən daxili düşmənlər axtarışında olmuşdular. O zaman Sokrata qarşı olanlar onu dövlətin dayaqlarının dağıdılmasında və təhlükəli təbliğatın aparmasında ittiham edib mühakimə etmişdilər. Onu həm də gənclərin axlaqının pozulmasında, qədim tanrıları inkar edərək yeni tanrılar kultunun yaradılmasında suçlamışdılar. Məhkəmənin qərarı ilə Sokrat zəhər içərək intihar etmişdir.

Sokrat öz fikirlərini mübahisə və söhbətlərində açıqlayırdı. Onun fəlsəfi fikirlərinin məzmununu öyrəncisi Platon öz “Dialoglarında” açıqlanmışdır. Bundan başqa, Aristotel və Ksenofon da Sokrat haqqında xəbərlər vermişdilər.

Sokrat fəlsəfənin istiqamətini dünya və təbiətin dərk olunmasından insan problemlərinin araşdırılmasına doğru dəyişə bilmişdir. O, öz mübahisə aparmaq istedadı, məntiqi, həmsöhbətlərinin səhvlərinin üzə çıxarması, müzakirə mövzusu olan məsələni hissələrə bölüb həll etmə qabiliyyəti ilə tanınmışdır. Onun fəlsəfəsində hər şeyin tək bir həqiqəti vardır. Onu hamılıqla araşdırıb tapmaq lazımdır. Bu məqsəd üçün də o, “evristika” (yun.-tapıram) adlanan öz metodunu təklif etmişdir.

Bu metodda ironiya, maevtika və induksiya istifadə edilir. Ironiya hərfi mənasına əks olan və mahiyyəti gülünc olan sözdür. Ironiya ondan ibarətdir ki, hər bir ağıllı adam ilk növbədə özü öz lovğalığını, geri zəkallılığını etiraf etməli, özü-özünə istehza ilə baxmalı və gülməlidir. Sokrat həmsöhbətlərini öz “Mən” ini qırağa qoymağa, məsələlərin obyektiv həllinə yönəlməyə çağırırdı. O demişdir: “Mən bilirəm ki, mən heç nə bilmirəm”.

Platon bu deyimə yaranma tarixçəsini aşağıdakı kimi vermişdir. Bir kərə Sokrat bir varlı və yüksək vəzifəli afinalının yanına gəlmişdi. Hamı deyirdi ki, o ağıllı və müdrikdir. Ancaq onunla bir qədər söhbət etdikdən sonra bilinmişdir ki, onda heç bir ağıl və müdriklik yoxdur, həmin afinalı yalnız bunun görüntüsünü yaradır. Sokrat da bunu bildirəndə, o adam ona düşmən kəsilmişdir. Ondən ayrılan Sokrat düşüncələrə qapanıb özü-özünə belə dedi: “Biz ikimiz də nə ağıllıyıq, nə də müdrik. Nə mən, nə sən heç nə bilmirik. Ancaq mən bilirəm ki, heç nə bilmirəm. Ona görə də özümdən razı deyiləm. O adam isə bunu bilmir, ancaq öyünür, özündən çox razıdır. Əslində mənim müdrikliyim və biliyim ondan dəfələrlə çoxdur. Çünki o heç nəyi bilmədiyini bilmir, mən isə bunu bilirəm” (5, 197). Bundan sonra Sokrat daha bir neçə varlı və vəzifəliyənin yanında olub onlarla söhbətlər aparmışdır. Hər dəfə də buna bənzər hallarla rastlaşmışdır. Onların hamısı Sokratla düşmən kəsilmişdir.

İronik üslubuna görə bir çox varlı afinalılar Sokratla düşmənçilik, sonda onlar məhkəmədə ona qarşı çıxış belə etmişdilər. Sokratın afinalı Anitusa qarşı çıxış belə etmişdirlər. Sokratın afinalı Anitusa qarşı yönəlmiş irinik üslubunun parlaq nümunələri Platonun “Menon” dialogunda verilmişdir.

Bundan sonra euristik metodda “maevtika” ya (yun. maievtikn) keçid olur. Bu da hərfi mənada “mamalıq” deməkdir. Maevtikanın vasitəsilə Sokrat, müzakirə edilən mövzu ətrafında dolayı sualların verilməsi Sokrat, müzakirə edilən mövzu ətrafında dolayı sualların verilməsi ilə həqiqi biliyi üzə çıxarırdı. Mamalıq terminindən bilinir ki, bu prosesi o qadının bala doğmasına bənzər şəkildə görürdü. Sadəcə mamalığın nəticəsində balanın deyil, həqiqətin və biliyin doğulması baş verir. Bu prosesdə Sokrat heç nə iddia etməyərək həmsöhbətlərinə yalnız köməkçi sualları verərək həqiqətin açıqlanmasını onların özlərindən gözləyirdi. Beləliklə, həqiqəti insanların özləri “doğmalıdır”. Deməli, müevtika həm də sualların düzgün verilməsindən asılı idi.

Bu zaman təriflərin verilməsi də mühüm məsələdir ki, ona induksiya deyilir. Çünki, tərif vermədən heç bir şey haqqında hansısa fikir yürütmək olmaz. Gəlinən obyektiv nəticələrə də tərif vermək lazımdır. Ona görə də, Sokrat hansısa bir şeyin mahiyyətinə varmaq üçün həmsöhbətlərindən onun tərifinin verilməsini tələb edirdi.

Bu mərhələlərdən keçdikdən sonra həmsöhbətlər hamı üçün bir olan həqiqətə üzə çıxardırdılar. Ancaq, sonra o həqiqət şübhə altına qoyulardısı, yenə də ironiya, maevtika və induksiya yolu ilə yeni həqiqət ortaya çıxarıldı. Bu proses də hər zaman baş verir. Beləliklə, Sokrat sofistlərin biliyin nisbilik nəzəriyyələrinə qarşı obyektiv həqiqətin var olması və onun çıxarılması metodunu ortaya qoymuşdular.

Fəlsəfə Sokrat üçün təbiət haqqında nəzəri fikirlər toplusu deyil, həm də “Həyat necə olmalıdır?” sualına cavab verən bilikdir. Ona görə də o, fiziklərə qarşı çıxış edərək onların təkə

duygularla dünyanın dərk edilməsi iddialarına şübhə ilə yanaşırdı. Sokrat hesab edirdi ki, insan yalnız özünün hökmündə olan şeylər haqqında bilik əldə edə bilər. Kainat ya da dünya insanın hökmündə deyil. Onun hökmündə olan yalnız onun öz ruhudur. Buna görə də insan özünü tanımalıdır. Sokratın məşhur kəlamı olan: “Özünü tanı” sözləri sonralar Delfada Apollon məbədinin divarlarında həkk olunmuşdur.

Fəlsəfəni insanın özünə doğru yönəldən Sokrat, əxlaqi problemlərə önəm verirdi. Ona görə fəlsəfə xeyir və şərin nə olmasını araşdırır. Xeyir bilikdə, şər cəhalətdədir; var-dövlət isə heç bir xeyir gətirmir (6, 69). Bu kimi əxlaqi rəşadət Sokrat təliminin əsasını təşkil edir. İnsan əxlaqsız hərəkətin nə olduğunu bilsə heç vaxt pis hərəkət etməz. Pis hərəkət onun fikrincə, insanın yanıltılması və səhfidir. Səhfi isə heç kəs bilərəkdən etməz.

Bu səbəbdən fəlsəfənin “biliyə doğru yönəlmə” kimi anlaşılması xeyirli və yetkin insanın yetişdirilməsi, eləcə də ədalətli cəmiyyətin yaradılması üçün vasitədir. Xeyir haqqında bilik əldə etmək ona doğru yönəlmək deməkdir. Bu isə insanı və toplumu xoşbəxt etməkdədir.

Sokratın dünya fəlsəfi fikrinin inkişafına çox böyük təsiri olmuşdur. Onun ardıcılları sonrakı dövrlərdə yeni fəlsəfi məktəblər yaratmışdılar. Bunlar kirena, kinik və meqara kimi məktəblər idilər.

Müasir tədqiqatçılar qədim yunan fəlsəfəsi tarixini sokratöncəsi və sokratsonrası dövrlərə bölürlər. Beləliklə, Sokrat qədim yunan fəlsəfə tarixinin mərkəzində duran bir şəxsiyyətdir.

Ədəbiyyat

1. Античная философия. Энциклопедический словарь. М., 2008г.
2. Аристотель. Собр. соч. в 4-х томах. Том 3. М., 1981г.
3. Асмус В.Ф. Античная философия. М., 1976 г.
4. Платон. Собр. соч. в 4-х томах. Том 2. М., 1993 г.
5. Софисты. Философия: Энциклопедический словарь. М., 2004 г.
6. Софисты. Новосибирск: НГУ, 2014 г.

Summary

Ancient Greek philosophy reached its new peak of development in the second half of the 5th century BC. That is why this period, when slave democracy flourished in Greece, is called the classical period. At that time in Greece there was a form of political state called "politeia". The democracy of slavery also allowed free citizens to participate in political affairs. Under such conditions, wide opportunities opened up for the development of philosophy, natural science and oratory culture. At this time, philosophers grew up who knew the natural sciences well. These wise men were called sophists.

Məmmədov Nurlan Ramiz oğlu
Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

ÖMÜRBOYU TƏHSİL KONTEKSTİNDƏ ƏLAVƏ TƏHSİL SOSIAL İNSTITUTUN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: təhsilin sosiologiyası, əlavə təhsil, sosial təsisat, müəllim hazırlığı, fasiləsiz təhsil, sosial institutlar, insan resursları, sosial işçi, pedaqoji təhsil

Key words: Sociology of education, additional education, social institution, teacher training, continuing education, social establishment, human resources, social worker, teacher education

Təhsilə şəxsiyyətin, şüurun və fəaliyyətin inkişafının üsul və vasitəsi kimi baxdıqda, fasiləsiz təhsilin əsas nüvəsi peşə fəaliyyətinin subyektı kimi təhsilələnin pədaqoji inkişafı üçün sosial mühitin yaradılması ilə xarakterizə olunur. Həm pədaqoji, həm də sosial peşə fəaliyyəti tədqiqatçılar tərəfindən hər zaman sosial əhəmiyyətə, sosial statusa və sosial təşkilat üsullarına malik olan ictimai fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq təhsilin komponentləri kimi çıxış edən təlimin, tərbiyənin və şüurun inkişafının mahiyyəti dövrün və ümumbəşəri dəyərlərlə ölçülür. Təhsil, daha konkret ifadə etsək, **pədaqoji təhsil** xüsusi formalı sosial həyatın subyektı kimi təhsilələnin, daha dəqiq ifadə etsək, **müəllimin** (o cümlədən sosial işçinin) şüurunun, fəaliyyətinin və şəxsiyyətinin inkişaf formasıdır. Eyni zamanda, o, mədəni dəyərlərin əldə edilməsi və ötürülməsi üçün müəllimin qabiliyyətinin, qlobal informasiya cəmiyyətində yeni sosial-iqtisadi şəraitdə fəaliyyətinin, vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi formasıdır. Bütün bunlar kompleks dəyərlər kimi fasiləsiz pədaqoji təhsilin əsas prinsiplərini, məzmununu, texnologiyasını və strukturunu müəyyən edir.

Biz ömürboyu təhsil kontekstində əlavə təhsili ona görə sosial institutun mühüm tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçiririk ki, ilk növbədə **təhsil** əsas sosial institutlardan biri olmaqla yanaşı cəmiyyətin nüvəsini təşkil dən **ailə** ilə də üzvi surətdə əlaqədə olmaqla mürəkkəb ictimai münasibətləri tənzim edən ən qədim və kütləvi şəbəkəsidir. Fikrimizcə, təhsilin fasiləsizliyini təmin edən əsas amillərdən ən başlıcası **əlavə təhsildir**. Əlavə təhsil öz növbəsində ölkə vətəndaşlarına cəmiyyətin daim dəyişən sosial, siyasi, mədəni həyatında fəal və səriştəli iştirakını təmin edir. Xüsusilə fasiləsiz təhsil sistemində pədaqoji kadrların və müəllimlərin öz şəxsi bacarıqlarını artırmaq, biliklərini zənginləşdirmək, peşəkarlıqlarını təkmilləşdirmək yaxud yeni istiqamətə yönəltmək üçün əlavə təhsil yolu ilə vətəndaş cəmiyyətini formalaşdıran sosial institutlarda aktiv mövqe tutmalarını təmin edir.

Sosial peşəkarlığın inkişaf etdirilməsi yenilikçiliyə meyilli pədaqoji fəaliyyət vasitələri ilə sosial mühitə təsir edərək, onu dəyişmək üçün pədaqoji kadrların və müəllimlərin qabiliyyətlərinin formalaşdırılması ilə üzvi surətdə bağlıdır. Müasir dövrdə təhsilin inkişafı problemlərinin həll edilməsi üçün təhsil müəssisələrinin kollektivlərinin, sosial-pədaqoji mühitin ayrı-ayrı qruplarının, elmi-pədaqoji və digər kollektivlərin kollektiv yaradıcı fəaliyyətlərinin təşkili və təhsilin inkişafının birgə idarə edilməsi üçün müəllimlərin, tərbiyəçilərin, təhsil sisteminin rəhbərlərinin, sosial-pədaqoji mühitin subyektlərinin peşə hazırlığı ilə məşğul ola biləcək təhsil strukturları (müəssisələr, komplekslər və s) sisteminin yaradılması əlavə təhsili ayrıca **sosial institut** kimi sosiologiyanın xüsusi bir komponentinə çevirmişdir.

Sosiologiya elmində **sosial institut** insanların birgə fəaliyyətinin dayanıqlı forması kimi nəzərdən keçirilir. Radklif-Brauna görə, institut elə standart xarakterli davranış üsullarıdır ki, onların köməyi ilə cəmiyyətin sosial strukturu - sosial münasibətlər şəbəkəsi, müəyyən zaman kəsiyində öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır [1, 232].

Sosial institutların yaranması isə birdən-birə baş vermir. Bu proses qanunauyğunluqla bir neçə ardıcıl mərhələdən keçir. Birinci mərhələdə cəmiyyətdə məlum institutun yaranmasına sosial tələbat öyrənilməlidir; bu tələbat insanların əksəriyyəti tərəfin-dən dərk edilməlidir. İkinci mərhələdə ümumi məqsədlər formalaşdırılır. Növbəti mərhələdə isə cəmiyyət sosial tələbatı ödəmək üçün zəruri olan resurslara (maddi, əmək və təşkilati), funksiyalar və hərəkətlər sisteminə, yaranacaq yeni institutun özülü rolunu oynayan mədəni mühiti formalaşdıran simvollar və normalar sistemlərinə malik olmalıdır. Nəhayət, sonuncu - dördüncü mərhələdə bu norma və qaydaların, prosedurların institutlaşması, yəni onların qəbul edilməsi və praktik tətbiqi baş verir. Sosial institutların yaranması prosesi **institutlaşma** adlanır. Institutlaşma o vaxt baş verir ki, cəmiyyətdəki kon-kret ictimai tələbatın ümumsosial miqyas kəsb etdiyi başa düşülür və onu reallaşdırmaq üçün xüsusi davranış normaları işlənilib hazırlanır, lazım olan kadrlar yetişdirilir və resurslar müəyyənləşdirilir bu da **təhsilin sosiologiyasını** yaradır.

Təhsil sosiologiyasının əsası E.Dürkheyim və M.Veber tərəfindən qoyulmuşdur. Onlar təhsilin sosiologiyasının sosial funksiyasını, onun iqtisadi və siyasi proseslərlə əlaqəsini, habelə təhsil müəssisələrinin, pədaqoji proseslərin sosioloji müəssisələrlə əlaqəsini tədqiq etmişlər. Sonralar isə T.Parsons təklif etmişdir ki, təhsili müasir cəmiyyətdə sosiallaşma institutu kimi tədqiq

etmək lazımdır. Təhsil müəssisəsinə və onun elementlərinə sosial sistemlər - rolların və normaların sistemləri kimi baxılmasının məqsəduyğunluğu irəli sürülmüşdür. U.Qordon, C.Qetsels, C.Koleman bu sistem çərçivəsində məktəblər, siniflər, təhsilənlərin qeyri-formal qrupları, sosial-psixoloji mühit, konfliktlərin mənbəyi, və tədrisin üsulu və s. tədqiq etmişlər.

Təhsil sisteminin məqsədi təhsil tələbatlarının ödənilməsidir. Onun həyata keçirilməsi üçün insanlar müəyyən mənada ünsiyyətdə olur, əməli əlaqəyə girirlər. Bu əlaqələr cəmiyyətdə hazırda istifadə olunan sosial, mədəni təhsil dəyərləri, normaları, prinsipləri və ayrı-ayrı qrupların qaydaları ilə tənzimlənir. Yaşlıların sosial təhsil tələbatlarının ödənilməsi üçün məqsədyönlü fəaliyyət, münasibətlərin tənzimlənməsi, sosial institutlarda sosial təhsil həyata keçirilir. Sosial institutların idarə olunmasında istifadə olunan sistemli idarəetmə metodları yaşlıların təhsilinin idarəedilməsi nəzəriyyəsinin ayrılmaz bir hissəsi kimi həyata keçirilir.

Nəzərə alaq ki, təhsil mənəvi həyatın xüsusi komponentidir və elm və siyasətlə yanaşı sosial təsisatın xüsusi əhəmiyyət daşıyan növü hesab edilir. Məhz buna görə, sosial təsisatlar insanların birgə fəaliyyətinin təşkilinin tarixən təşəkkül tapan sabit formasıdır.

“Sosial təsisat” terminini elmə ilk dəfə ingilis alimi-sosioloqu Q.Spenser gətirilmişdir. O, sosial təsisatın altı növünü öyrənmişdir (sənaye, peşə, siyasi, kilsə, mərasim və ev). “Sosial təsisat” müxtəlif mənələrdə işlədilir. Ailə təsisatı, təhsil təsisatı, siyasi təsisat, dini təsisat kimi terminlərin mövcudluğu təsadüfi deyildir. “Təsisat” termini latın dilində yaranma, bərqərar olma, təsis edilmə və qanuna salınmış mənalarını ifadə edən “institutum” sözündən götürülmüşdür.

“Təsisat” məfhumu sonralar Avropa terminologiyasında qərarlaşmış və yarandığı vaxtdan iki mənada başa düşülmüşdür: məhdud funksional mənada ixtisaslaşdırılmış elm və təhsil müəssisələrini səciyyələndirir. Geniş, sosial mənada ictimai münasibətlərin müəyyən cəhətlərinə dair normalar məcmuu kimi başa düşülür. Sosial təsisatlar haqqında ilk geniş təsəvvür yaradan amerikalı sosioloq Torsteyn Veblen olmuşdur. Professor Y.Levada isə “Sosiologiyaya dair mühazirələr” kitabında sosial institutu canlı orqanizmə bənzətməmişdir. Ümumiyyətlə, Qərb sosiologiyasında sosial institut dedikdə formal və qeyri-formal qaydaların, prinsiplərin, normaların davamlı kompleksi başa düşülür. Bu qaydalar, prinsiplər və normalar isə həm insanın müxtəlif fəaliyyət sferalarını, həm də onların rol və statuslarını nizamlayır. Sosial institutlar insanların tarixən təşəkkül tapmış qarşılıqlı fəaliyyətinin formaları olub, istənilən cəmiyyətin yaşamaq qabiliyyətini müəyyən edirlər. “Sosial institutlar” dedikdə çox vaxt nizamlama, cəmiyyət əlaqələrinin tənzimlənməsi cəmiyyət üzvləri arasında daimi və möhkəm əlaqələr, onların funksiyaları, hüquq və vəzifələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və s. başa düşülür.

Cəmiyyət özü-özlüyündə sosial institutlar sistemlərindən formalaşmışdır və özündə mürəkkəb təhsil, elm, səhiyyə və iqtisadi, siyasi, hüquqi, mənəvi (o cümlədən dini) münasibətlərin cəmini əks etdirərək özünün sosial sistem kimi tamlığını təmin edir. Sosial institutların yaranması prosesi **institutlaşma** adlanır. Institutlaşma o vaxt baş verir ki, cəmiyyətdəki konkret ictimai tələbatın ümumsosial miqyas kəsb etdiyi başa düşülür və onu reallaşdırmaq üçün xüsusi davranış normaları işlənib hazırlanır, lazım olan kadrlar yetişdirilir və resurslar müəyyənləşdirilir.

Ümumiyyətlə, bütün sosial institutlar öz funksiyalarını nə qədər sabit və nizamlı yerinə ycirirsə, cəmiyyət də bir o qədər möhkəm və dinamik inkişaf edir. Sosial institutlar ictimai mühitlə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Bu qarşılıqlı əlaqə və təsirlər əsasən normal olur, lakin bununla yanaşı anormalıqlar da mövcud ola bilər. Sosial institutla ictimai mühit arasında qarşılıqlı təsirdə əsas cəhət sosial institutun baş funksiyasının həyata keçirilməsi, yəni konkret sosial tələbatın ödənməsidir.

Tanınmış amerikalı sosioloq Q.E. Lenski institutlaşma proseslərini doğuran bir sıra səbəbləri tələbatlar üzrə təsnifatlaşdırmışdır ki, buraya daxildir:

- kommunikasiyaya olan tələbat (dil, təhsil, rabitə və nəqliyyat vasitələri və s.);
 - məhsullar və xidmətlər istehsalına olan tələbat;
 - mövcud nemətlərin bölgüsünə olan tələbat;
 - vətəndaşların təhlükəsizliyinə, onların həyatının və uğurlarının müdafiəsinə olan tələbat;
- (ordu, polis sistemi və s.)

- cəmiyyətdə qeyri-bərabərlik sisteminin (ictimai qrupların mövqelərinin və statuslarının müxtəlif meyarlar üzrə yerləşdirilməsi) qorunub saxlanılmasına olan tələbat;
- cəmiyyət üzvlərinin davranışı üzərində sosial nəzarətin həyata keçirilməsinə (din, əxlaq, hüquq, cəzaçəkmə müəssisələri) olan tələbat [2, 46].

Beləliklə, çağdaş dünyada insan sosial münasibətlərə daxil olduğu andan etibarən bilik və bacarıqlar əldə etməyə, əldə etdiklərini zənginləşdirməyə - təhsil almağa ehtiyac duyur. Bu ehtiyacın ödənilməsi əmək bazarında rəqabətə dözümlülüyün, maddi rifahın və mənəvi kamilliyin vəhdətində şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının əsasını təşkil edir. Lakin “formal” təhsil insan həyatının yalnız ilk 10-15 ilini əhatə edə bilər, bundan sonra isə davamlı olaraq yeni biliklər qazanmaq üçün əlahiddə təhsil əldə etməyin, yəni əlavə təhsilin labüdlüyünü ortaya qoyur. Bu proses isə **fasiləsiz təhsil** anlayışını, yəni daimi, dinamik, ömürboyu təhsil almağın zəruriliyini – müasir dünyanın ən aktual pedaqoji, eyni zamanda sosial-iqtisadi problemini gündəmə gətirir.

Qloballaşma və integrasiya proseslərinin qanunauyğun nəticəsi kimi fasiləsiz təhsil ideyası bir konsepsiya kimi artıq XX əsrin 80-ci illərində formalaşmışdır və beləliklə təhsilin ömürboyu, fasiləsizlik prinsipləri əsasında təşkilinin zəruriliyi daha da aktuallaşmış, birdəfəlik təhsil modelindən fasiləsiz təhsilə keçid reallaşmağa başlanmışdır.

“Fasiləsiz təhsil” məfhumu termini kimi ilk dəfə olaraq YUNOSKO-nun 1968-ci ildə baş tutmuş zirvə toplantısının materiallarında istifadə olunmuşdur. 1972-ci ildə Fransanın o vaxtkı baş naziri E.Forun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən komissiyanın məruzəsində təhsildə fasiləsizlik əsas prinsip kimi müəyyən edildi. (Bu faktı Rusiyada mühəndis psixologiyasının qurucularından hesab edilən Q.P. Zinçenko təsdiq etmişdir. Вах: “Предпосылки становления теории непрерывного образования». Зинченко Г.П. // Советская педагогика. 1991 - №1 - с.18-24). Beləliklə, davamlı inkişafda olan dünya sivilizasiyasında insanın bütün ömür boyu təhsil əldə etməsinin vacib olması dünyaya elan edildi.

Göründüyü kimi fasiləsiz təhsil sistemi olduqca çoxşaxəli struktura və sosial əhatəlilik baxımından geniş imkanlara malik mürəkkəb anlayışdır. “Elə isə nə üçün müasir dünyada belə təhsil modelinə ehtiyac yaranmışdır?” Gəlin bu suala birlikdə cavab axatarıq.

Fasiləsiz təhsil, yaxud **təhsilin fasiləsizliyi** – şəxsiyyətin formalaşdırılması prinsipidir. Bu prinsip istənilən yaşda və vəziyyətdə insanı bütün həyatı boyu müşayiət edən, onların təlim-təربiyəyə yiyələnməsinin arasıkəsilməz prosesinə cəlb edən, yeni hazırlıq zəruri olduqda, daim özünü təhsilə təhrik edən təlim-təربiyə sisteminin fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. Fasiləsiz təhsil konsepsiyasının nəzəri əsasını üç prinsip təşkil edir: arasıkəsilməzlik, demokratiklik, funksionallıq. Təhsilin həqiqətən demokratik olması üçün o, dünyanın bütün ölkələrində, əhalinin bütün təbəqələri arasında yayılmalı, bütün yaş qruplarını əhatə etməli və deməli, arasıkəsilməz olmalıdır. Təhsilin tam səmərəli olması üçün o, bir tərəfdən, müəyyən məqsədlərin və real problemlərin həllinə yönəldilməli, digər tərəfdən, müəyyən məqsədlərin və real problemlərin həllinə yönəldilməli, həyatın hər bir mərhələsində maksimum sayda adamlara aid edilməlidir, başqa sözlə, demokratik və arasıkəsilməz olmalıdır.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, təhsil sistemi ömür boyu davam edən proses kimi cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin tərəqqisinə səbəb olmuş, vətəndaşların şəxsi tələbatlarına, bir şəxsiyyət kimi hərtərəfli, harmonik inkişafına tam uyğun model olmuşdur. Lakin sosial sifarişin ödənməsi təhsil ehtiyaclarının qarşılınması fonunda fasiləsiz təhsil sistemi üçün bu amillər hələ kifayət deyildi və beynəlxalq sosial-pedaqoji tədqiqatların prioritet istiqamətlərdə əsas mövzunu təşkil edirdi: davamlı peşə təhsili, əlavə təhsil, yaşlıların təhsili, əhalinin sosial cəhətdən həssas təbəqələrinin təhsili, təhsil sisteminə davamlı çıxışı təmin edən iqtisadi modellər və s. [3,89].

Vaxt keçdikcə təhsil müəssisələri sistemi təhsilin davamlılığını təmin etmək problemlərindən davamlı təhsil (ömür boyu təhsil) problemlərinə doğru meyillənməyə başladı. Beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə YUNESKO-nun bir sıra normativ, istinad və hesabat materiallarını, ömür boyu öyrənmə məsələlərin əks olunduğu jurnalların məzmununu təhlil edərkən bu olduqca aydın görünür [4].

YUNESKO-nun 35-ci sessiyasının təhsil məsələlərinə dair beynəlxalq konfransda bu da xüsusi ilə vurğulanmışdır ki, müasir şəraitdə ənənəvi təhsil sistemi əsasında müvafiq bilik və

bacarıqlarla silahlanmış müəllimə verilən birdəfəlik ilkin pedaqoji təhsil həyatı boyunca peşə fəaliyyətinə kifayət etmədiyi üçün artıq pedaqoji təhsilə onun humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, fərdiləşdirilməsi, differensiallaşdırılması və humanitarlaşdırılması şərtləri çərçivəsində, fasiləsiz proses kimi yenidən baxmaq, onu müasir yanaşmalar əsasında təşkil etmək lazım gəlir.

Təhsil fəaliyyətinin sosial nəticələrini bir neçə qrupa bölmək olar. Bu bölgünün əsasında şəxsiyyətin cəmiyyətdə yeniləşmiş sosial-iqtisadi münasibətlərdə öz yerini başa düşməsidir. Belə qrupların sosial nəticələrinin istiqaməti təhsil fəaliyyəti nəticəsində şəxsiyyətdə baş verən sosial yeniləşmələr və şəxsiyyətin dəyişilməsidir. Bu dəyişikliklər də aşağıdakılardan ibarətdir:

- şəxsiyyətin hüquqi şüurluğu;
- vətəndaşın sosial statusu;
- ətraf mühitə şəxsi münasibətləri;
- sosial problemlərin həllində şəxsi iştiraka münasibəti;
- təhsil fəaliyyətində yeni əmtəə-maliyyə münasibətlərinin təsiri altında onun sosial

əxlaqının dəyişilməsi.

Sosial nəticələrin birinci qrupu şəxsiyyətin təhsili, ixtisasının artırılması, yenidən hazırlanması hüququdur. Bu hüququn həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılmasıdır. İkinci qrup isə təhsil vasitəsilə vətəndaşın sosial statusunun dəyişilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu da onun cəmiyyətdə yerini müəyyənləşdirir və onun sosial müdafiəsini təmin edir. Təhsil fəaliyyətinin sosial nəticələrinin üçüncü qrupuna insanın ümumbəşəri problemlərinin (təbiətin mühafizəsi, yaşayış mühitinin yaxşılaşması, imkansızlara kömək və s.) həllinə şəxsiyyətin münasibətinin dəyişilməsini və onların həllində onun iştirakını aid etmək olar. Sosial nəticələrin dördüncü qrupu təhsil fəaliyyətində əmtəə- maliyyə münasibətlərinin təsiri altında təhsil xidmətlərinin “qiymətinin” insanların sosial əxlaqına təsiridir. Sosial nəticələrin daha bir qrupu şəxsiyyətin siyasi dünya görüşünün, mənəvi keyfiyyətlərinin təhsil fəaliyyəti prosesində formalaşması və bütövlükdə ictimai həyat şəraitinə uyğunlaş- masıdır. Açıqlanan bu sosial nəticələrin əsasında yaşlıların təhsilinin idarə edilməsinin sosial pedaqoji məzmunu formalaşır, onun strategiyası isə təhsil sisteminin xidmət funksiyalarına əsaslanır. Belə olduqda sosial, şəxsi tələbatların və sosial-pedaqoji proseslərin təbii qanunauyğunluqları əsasında sistem inkişaf edir.

Bu sistemdə həyata keçirilən pedaqoji proses faktiki olaraq şəxsiyyətin inkişafına rəhbərlik edir. Ona görə də təhsil sisteminin idarə olunması xüsusiyyətlərindən biri məhz onun fəaliyyət obyektinin (şəxsiyyətin inkişaf prosesi) mürəkkəbliyidir. Çünki, ona eyni zamanda bir sıra sosial sistemlər (ailə, onu əhatə edən insanlar siyasət, iqtisadiyyat, mədəni-kütləvi tədbirlər, kütləvi informasiya vasitələri və s.) təsir göstərir. Bunun nəticəsində təhsil fəaliyyətində yeni keyfiyyət formalaşır ki, bu zaman şəxsiyyət sosiallaşır, yeni biliklər, dəyərlər, əxlaq qaydaları, mənəvi mədəniyyət əldə edir və onu inkişaf etdirir. Sosial institut kimi yaşlıların təhsil sisteminin fəaliyyətinin nəticələrini şərti olaraq pedaqoji və sosial istiqamətlərə bölmək olar. “Pedaqoji nəticələr adı altında tədris prosesinin və təhsil fəaliyyətinin təsiri altında fərdin şəxsiyyətində dəyişikliklər baş verir. Şəxsiyyətdə baş verən bu dəyişikliklər isə onun sosial əxlaqına təsir göstərir. Bu mənada, pedaqoji nəticələr, sosial əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də təhsil fəaliyyətinin sosial nəticələri sosial yeniləşmə kimi qəbul edilir.” [5, 7].

Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il “Təhsil qanunun”da təhsil sistemində sosial-pedaqoji himayə xidməti fəaliyyəti çərçivəsində bu xidməti **sosioloq-pedaqoqların** həyata keçirməsi nəzərdə tutulurdu. Onlar tədris-tərbiyə müəssisələri ilə ailə və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə yaradılmasında iştirak edir, mühitin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq valideynlərə məsləhət verirdilər. Sosioloq-pedaqoqlar öz statusuna görə pedaqoji işçiyə bərabər tutulmuşdur.

Ümumiyyətlə həmin qanuna əsasən, pedaqoji işçilər sırasına sosioloq-pedaqoqlarla yanaşı, məktəbdənkənar müəssisələrin pedaqoji işçiləri, elmi işçilər, mühəndis-texniki işçilər, tədris-köməkçi heyət, kitabxana işçiləri, pedaqoji mətbuatın əməkdaşları, təhsil orqanlarının işçiləri, təlim-tərbiyə müəssisələrinin başçıları və digər kadrlar da aid edilmişdir.

Bunun üçün isə paralel olaraq fasiləsiz pedaqoji təhsilə, əlavə professional təhsilə və sosial-pedaqoji kadr hazırlığı üzrə uzunmüddətli strateji fəaliyyət proqramına ehtiyac yaranmışdır ki, bu da

sosial işçiləri və pedaqoji kadrları sosial təsisat kimi ümumilikdə təhsilin müasir tələblərinə uyğun sosial sifarişin yeni modelləri əsasında hazırlanmasını diktə edir.

Sifarişçilərin və təhsilə ehtiyacı olanların sosial-iqtisadi, ekoloji, mədəni, elmi, pedaqoji, psixoloji və s. tələbatları yaşlıların təhsilinin məqsəd və məzmununu müəyyənləşdirir. Bu da dövlət və idarəetmə orqanlarının, müəssisə və təşkilatların, əhalinin müxtəlif qruplarının və müxtəlif insanların tərəfindən həyata keçirilir. Tələbatlar obyektiv olsalar da, onlar sifarişçilərin və təhsilə ehtiyacı olanların təhsilə olan sifərişi kimi formalaşır. Onları yaşlıların təhsil sistemi, təhsil xidmətləri şəklində həyata keçirir. Bu xidmətlər hüquqi – normativ, maliyyə, maddi-texniki, kadr və proqram-metodik təminatda öz əksini tapır.

Beləliklə, fasiləsiz təhsil konsepsiyası çərçivəsində əlavə təhsilə yeni yanaşma, onun sistemli idarə edilməsinin başlıca cəhətlərindən biri, sosial nəticənin əldə edilməsi, insanın yeni şəraitə uyğunlaşması bacarıqlarının əldə edilməsidir. Həyatda dəyişən, yeniləşən şəraitə insanın uyğunlaşması, bacarıqları təhsil vasitələri ilə formalaşır ki, bu da yaşlıların təhsil sisteminin başlıca vəzifəsidir. Bu nöqteyi-nəzərdən yaşlıların təhsil sistemi xüsusi **sosial institut** kimi cəmiyyətdə ictimai istehsalın, sosial təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş mənəvi dəyərlərin bölgüsünü tənzimləyən xüsusi bir institutdur.

Təhsilin sosial institutlardan – əsas ictimai təsisatlardan biri olduğunu nəzərə alaraq, sosial işçilərin, sosial peşə sahiblərinin əlavə təhsil ehtiyaclarını pedaqoji kadrlardan ayrılıqda nəzərdən keçirə bilmərik.

Beləliklə, əlavə təhsil sosial-mədəni qurum kimi təhsil sisteminin inkişaf qanunauyğunluqlarını və funksiyalarını, onun cəmiyyətlə qarşılıqlı təsir prosesini öyrəndiyinə görə sosial peşə sahiblərinin də inkişafında xüsusi yer tutduğu üçün bu prosesə həm də sosial siyasət kimi yanaşmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Радклиф-Браун А.Н. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. М., 2001
2. Социология: учебник/В.Н. Лавриненко, О.А. Останина, Л.М. Путилова [и др.]; науч. ред. В.Н. Лавриненко. 4-е изд., пере-раб. и доп.– Москва: Проспект, 2011
3. Аношкина В.Л., Резванов С.В. Образование. Инновация. Будущее. (Методологические и социокультурные проблемы), Ростов-на-Дону: Изд-во РО ИПК и ПРО, 2001.
4. YUNESKO-nun fasiləsiz təhsilin inkişafı ilə bağlı materialları (1995–2012-ci illər üzrə) <http://www.unesco.org/new/en/education/>
5. Лебедев О.Е. Образовательная система как объект управления. Научное руководство развитием образовательных систем: материалы конференции, 16 января 1996 г. СПб. РГПУ имени А.И. Герцена.

Summary

The article proposes to pay special attention to the education of the elderly and consider the problem in the context of additional education of social workers in the modern information society and constantly changing social relations about the importance of acquiring knowledge, skills and abilities necessary for a person to adapt to modern living conditions and create competitiveness in the labor market. From this point of view, additional education for the elderly is also a special institution regulating the distribution in society of moral values aimed at ensuring social production, social security as a special social institution.

Considering that education is one of the main social institutions and social institutions, the author emphasizes the impossibility of considering the needs of additional education of social workers, social professions in isolation from teaching staff.

İBTİDAİ MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, ailə pedaqogikası, tərbiyə ocağı, ailə-məktəb münasibətləri.

Key words: family education, family pedagogy, educational center, the family-school relationship

Müasir məktəbdə bir çox dəyişikliklər baş verir: təlim-tərbiyə prosesinin strukturu və məzmunu, müəllim və şagirdlərin mövqeyi, onların qarşılıqlı münasibətləri, dərsin keçirilmə metodika və texnikası, bəzi fənlərin öyrənilməsinə və məktəbdənkənar tərbiyə işinə yanaşmalar və s. Belə dəyişikliklər daha çox məktəbin idarəedilməsində baş verir, belə ki, şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rolu olan “pedaqoji üçbucaq”da (müəllim-şagird-valideyn) münasibətlər dəyişir və daha demokratik xarakter kəsb edir. Müasir dövrdə uşaqların həyatda qazandıqları müvəffəqiyyətlər onların şəxsiyyət kimi inkişafında iştirak edən amillər və ona təsir etməyi bacaran şəxslərdən asılıdır. Uşaq vaxtının çoxunu evdə və məktəbdə keçirir, odur ki, müəllim və valideynlər arasındakı əlaqələr və münasibətlər yaxşı olmalıdır. Bu münasibətlər müəllim və valideynlərin birgə ittifaqda, uşağın tərbiyəsində maraqlı və həmfikir olmaqlarında özünü biruzə verir. Təsdiq olunmuşdur ki, uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında məktəb ailəni və valideynləri əvəz edə bilməz. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, valideynlərin bir qisminin tərbiyə məqsədləri çox vaxt aydın xarakter daşmır, yəni dəqiq olmur. Bu da uşaqların ailə tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur. İxtisasından asılı olmayaraq onların böyük əksəriyyəti ailə tərbiyəsi problemləri üzrə internet saytları, qəzet və jurnallarda ardıcıl surətdə dərc olunan məqalələri maraqla oxuyur, televiziya və radio verilişlərində ölkəmizin tanınmış psixoloq, pedaqog və həkimlərin söhbətlərinə diqqətlə qulaq asırlar.

Valideynlərin pedaqoji mədəniyyəti məsələlərini öyrənmək məqsədilə alimlər tərəfindən aparılan müxtəlif tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ata-anaların bir çoxunun ailə tərbiyəsi haqqındakı bilikləri çox ümumi, hətta bəzən səthi xarakter daşıyır. Belə valideynlər ailə tərbiyəsinin ən sadə məsələlərini həll etməkdə çətinlik çəkir, buna görə də uşaqla “ağlı necə kəsirsə, elə də rəftar edir”. Bu zaman onlar “tərbiyə üsullarının” nəticələrini görmür, özlərinin atalıq və analıq borcunu pedaqoji baxımdan düzgün qiymətləndirə bilmirlər.

F.N.İbrahimov və R.L.Hüseynzadə birgə hazırladıqları pedaqogika kitabında qeyd edirlər ki, “valideynlərə ailə pedaqogikasını, demək olar ki, heç kim öyrətmir. ...Ailə tərbiyəsi məsələlərini biz özümüz başqalarına – uşaq vaxtı ata və anamıza, sonralar isə qohum-qonşuya baxa-baxa, çox vaxt onların səhvlərini təkrar edə-edə öyrənirik” [4].

Ailədə asudə vaxtın planlaşdırılması üçün gün rejiminin düzgün təşkili işində məktəb, ictimai təşkilatlar ailəyə kömək etməyə borcludurlar. Müşahidələr göstərir ki, uşaqlar daha çox sərbəst olduqları – məktəbdən və ailədən kənar gəzib dolandıqları vaxt pozulurlar. Dostluq, yoldaşlıq etdiyi uşaqların yeniyetmələrə güclü təsiri olur. Məhəllə uşaqları arasında nüfuzluları olur ki, digər uşaqlar onun ətrafında toplaşır, onlarla məsləhətləşirlər. Həmin nüfuzlu yeniyetmənin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək, sonra əməli tədbir görmək valideyn üçün zəruridir. Valideynlər birinci tərbiyəçilər kimi uşaqlara daha güclü təsir etmək qüvvəsinə malikdir.

Müəllimlər məktəbdənkənar təsirləri düzgün istiqamətləndirə, zənginləşdirə və gücləndirə, bu işləri öz tərbiyə işləri ilə əlaqələndirə, eləcə də, öz peşə imkanlarından istifadə edərək şagirdləri mənfi təsirlərdən qoruya bilərlər. Elə buna görə də müasir müəllimin valideynlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığının əsas məqsədi ailənin pedaqoji, tərbiyəvi fəaliyyətini aktivləşdirmək, məqsədyönlü, ictimai xarakter daşmasına kömək etməkdir. Bütün bunlar ailə və məktəbin əməkdaşlığında üsul, forma və vasitələrin dəyişdirilməsini tələb edir.

Tanınmış Azərbaycan pedaqoqları A.Həsənovun və Ə.Ağayevin fikrincə, ailə tərbiyəsi elə bir qarşılıqlı prosesdir ki, orada hər iki tərəfə – valideynlərə də, övladlara da zövq, rahatlıq verilməlidir [3, 441].

Valideynlər təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsində həmin müəssisənin nizamnaməsinə uyğun formada iştirak etmək hüququna malikdirlər, daha doğrusu onlar tədris prosesinin respublika, ayrı-ayrı region, rayon üzrə və məktəbdaxil şəraitdə təşkilində iştirak edə bilirlər.

“Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu”nın 34-cü maddəsi “Valideynlərin və ya digər qanuni nümayəndələrin hüquq və vəzifələri” adlanır. Bu maddə valideynlərin və ya digər nümayəndələrin təhsil sahəsində hüquqları və vəzifələrini əks etdirir. Maddənin 34.1.3. bəndində valideynlərin təhsilalanların hüquqlarını müdafiə etmək, təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququna malik olduqları qeyd olunmuşdur. Həmin maddənin 34.1.4. bəndində deyilir ki, valideynlərin təhsil müəssisəsi ilə əməkdaşlıq etmək, tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması üçün təkliflər irəli sürmək və könüllü yardımlar etmək hüququ vardır [1].

Bütün bunlar valideynlərə məktəblə əməkdaşlıq etmək və təhsil prosesinin təşkilində müəllimlərlə bərabər fəal iştirak etmək hüququna malik olduqlarını bilməyə imkan verir.

Məktəb və ailənin əməkdaşlıq modelinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- 1) uşaqların təlim və tərbiyəsində ailənin rolunun daha çox olmasının qəbul edilməsi;
- 2) ailə tərbiyəsinin sisteminin məktəb tərbiyə sistemində əsas mənbə olduğunu, uşaq üçün ailə dəyərləri və vərdislərin vacib əhəmiyyət kəsb etdiyinin qəbul edilməsi və başa düşülməsi;
- 3) tərbiyə işində ailə və məktəbin tərəfdaş olması, valideynlərə münasibətdə öyrədici mövqedən imtina etməyə üstünlük verilməsi;
- 4) tərbiyə işinin birlikdə aparılmasına aksioloji münasibətin olması, dəyərlərin böyüklərdən uşaqlara gözəl hisslərlə ötürülməsi və onlarda öz işini sevirək məmnun olan insan obrazının formalaşdırılması;

5) uşaqlarda vətənpərvərlik hissi, vətəndaşlıq mövqeyi, ictimai norma, sağlam həyat tərzı və ictimai fikrin formalaşdırılmasında məktəbin valideynlərin işinə maksimum dəstək olması.

Müəllim təlim tərbiyə işində mərkəzi simadır, necə dəyərlər, məktəbin ürəyidir. Müəllimin gənc şəxsiyyətə təsiri çox böyükdür; onu heç bir şeylə əvəz etmək olmaz.

Böyük rus pedaqoqu V.A.Suxomlinski ailə-məktəb münasibətləri haqqında deyirdi: “Gələcəkdə budaqları, çiçəkləri və meyvələri yaranacaq bir bitkinin kökləri ailədən cücərir. Məktəbin pedaqoji müdrikliyi elə ailənin mənəvi sağlamlığı üzərində qurulur” [6]. Məktəb həm də ailəyə təsir edir: uşaqların tərbiyəsində valideynlərə kömək göstərir. Ailələr öz quruluşu, tərbiyə şəraiti, tərbiyə təcrübəsi etibarını ilə bir-birindən çox fərqlənir. Heç də bütün ailələrdə tərbiyə işi düzgün elmi-pedaqoji əsaslarda qurulmur. Nəticədə uşaqların müəyyən qismində mənfi keyfiyyətlər (şıtaqlıq, tərslik, ərköynlük, laqeydlilik, kobudluq, intizamsızlıq və s.) formalaşır. Bunlar isə uşaqların təlim tərbiyə işini çətinləşdirir. Valideynlər arasında pedaqoji bilikləri təbliğ etmək, ailə tərbiyəsində düzgün istiqamət vermək vəzifəsi də, ilk növbədə, məktəbin üzərinə düşür. Necə dəyərlər, məktəb dövlət təşkilatı kimi ailəni pedaqoji biliklərlə silahlandırılmalı, qabaqcıl ailə təcrübəsini öyrənib yaymaqda, bu sahədə yol verilən nöqsanları aradan qaldırmaqda kömək etməli, ailə və ictimai tərbiyəni uzlaşdırmağa, uşaqlara göstərilən tərbiyəvi təsirlərin vahidliyinə nail olmalıdır.

Göründüyü kimi, məktəb, ailə və ictimaiyyət tərbiyə işində böyük qüvvə kimi çıxış edir. Bu qüvvəni vahid bir istiqamətə yönəltmək, sıx əlaqələndirmək mühüm şərtidir. Məktəb əlaqələndirici mərkəz kimi bu sahədə mühüm rol oynamalıdır. Çünki məktəb, ailə və ictimaiyyət ümumi bir məqsədə – ağıllı, tərbiyəli, vətənpərvər nəsil yetişdirmək məqsədinə xidmət edir. Ümumi məqsəd isə ümumi məsuliyyət və ümumi qüvvə ilə həyata keçirilə bilər.

Tərbiyə ictimai prosesdir. Ona görə də tək bir adam – müəllim (və ya müəssisə) tərbiyə edib yetişdirə bilməz. Uşaq tək-cə məktəbin, müəllimlərin deyil, habelə valideynlərin, ictimaiyyətin, yaşlı adamların, yoldaşlarının təsiri ilə böyüyüb inkişaf edir. Buna görə də tərbiyə işini müəllimin işi kimi başa düşmək, onu tək-cə məktəb çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu, tərbiyəvi təsirləri yoxsullaşdıraraq, onun gücünü xeyli azaltmış olardı. Ayrılıqda nə məktəb, nə ailə nə də ictimaiyyət gənc nəslin tərbiyəsini təmin edə bilməz. Uşaq gündəlik vaxtının ancaq 4-5 saatını məktəbdə, qalan vaxtını isə ailədə, küçədə, ictimai yerlərdə keçirir. Məktəbin uşağa göstərdiyi tərbiyəvi təsirlər ailə

və ictimaiyyətin təsiri ilə uyğun gəlməli və bir-birini tamamlamalıdır. Bu isə, pedaqoji üçlüyün vahid xətt üzrə əlbir fəaliyyətilə mümkün ola bilər. Məktəb, ailə və ictimaiyyət müxtəlif formada bir-birilə sıx əlaqə saxlamalıdır.

Beləliklə, tərbiyə sahəsində nəzərdən keçirilən məsələlərin uğurla yerinə yetirilməsi üçün valideynlər məktəblə sıx əlaqə saxlamalı, müəllimlərlə əməkdaşlıq şəraitində işləməlidirlər.

Təhsil prosesində hər iki tərəf – həm ailə, həm də məktəb uşağın yaxından öyrənilməsində, onda ən yaxşı keyfiyyətlərin aşkarlanmasında maraqlıdırlar. Bu iş əməkdaşlıq, qarşılıqlı anlaşıma və dözümlülük prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Uşağın təhsil və mənəvi-əxlaqi tələbatlarının qane edilməsində müəllim-valideyn ittifaqı yaranmalıdır, eyni zamanda onlar uşaqlarla da müttəfiq olduqda tərbiyənin nəticələri qənaətbəxş ola bilər. Müttəfiqlik isə yalnız uşaqlar, valideynlər və müəllimlər birgə əməkdaşlıq müsbət yanaşdıqda, birgə fəaliyyət arzusunda olduqda, işin məqsədini başa düşərək, ona müsbət münasibət göstərdikdə, birgə plan quraraq təşkil etdikdə və nəhayət, nəticəni birlikdə obyektiv olaraq müəyyənləşdirdikdə müsbət nəticə verə bilər. Müttəfiqliyin əsasında tərbiyə prosesinə baxışların, cəhdlərin eyniliyi, birlikdə müəyyənləşdirilmiş tərbiyə məqsəd və vəzifələrinə nəzərdə tutulmuş nəticələrə vahid mövqedən yanaşma durur.

Məktəb və ailənin əməkdaşlığı fərdi və dəqiq xarakter daşıyır. Təhsil prosesini layihələşdirən müəllim uşağın kimlərlə yaşadığını, hansı həyat tərzini keçirdiyini, ailənin sosial statusunu və tərbiyə strategiyasını nəzərə alır. Yalnız bu üsullagörülən iş müəllim və valideynlərə uşağın özünüdərk və özünürealizəsi, uğursuzluqda çətinlikləri dəf etməsi və öz gücünü bərpa edə bilməsi üçün vacib olan xüsusiyyət və keyfiyyətləri formalaşdırmağa imkan verir.

Biz görürük ki, bu gün bir sıra məktəblərin valideynlərə direktivlər əsasında qurulmuş iş forması səmərəsizdir. Müasir dövrdə ibtidai təhsil sahəsində aparılan pedaqoji təcrübələr məktəbin ailə ilə əməkdaşlığının innovativ formalarını irəli sürür (diskussiyalar, ümumi məktəb və sinif valideyn iclasları, fərdi və kollektiv, distant interaktiv məsləhətlər, söhbət, disput, valideyn konfransları, dəyirmi masa, valideyn üçün oxu müəssisəsi, treninq, rollu oyunlar, valideyn səhnələri, tok-şou, ailə və valideyn forumları və s.)

Məktəb-ailə əməkdaşlığının ən uğurlu forması layihələrin keçirilməsidir. Təlim-tərbiyə prosesinin təşkilində və layihələrin həyata keçirilməsində iştirak üçün kiçikyaşlı məktəblilərin valideynləri daha çox cəlb edilirlər (dərnək rəhbəri, valideyn və ya uşaqlar qarşısında çıxış, sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərin hazırlanması və keçirilməsində iştirak, məsləhət saatları və valideyn komitələrində fəaliyyət, təsərrüfat işlərinə kömək və s. üçün).

Təhsilin keyfiyyətinə ictimai nəzarət formaları getdikcə daha çox artır. Təhsil müəssisələrinin valideynlər qarşısında hesabat verməsi gündəmə gəlir. Bu gün bu ictimai hesabat yalnız konsert və sərgilərin keçirilməsi deyil, həm də təhsil fəaliyyəti məhsullarının və nəticələrinin ictimai ekspertizası, sinifdə və məktəbdə təlim-tərbiyə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, məktəb direktorunun və ibtidai məktəb məzunlarının illik ictimai hesabatı formasında keçirilir. Ümumi ictimai hesabatın verilməsi təcrübəsi daha da genişlənir.

İctimai ekspertiza cəmiyyətlə bağlı olur və cəmiyyətin peşəkar nümayəndələri ilə birgə keçirilir, təhsilin keyfiyyətinin şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin maraqlarına uyğunluq səviyyəsində təhlili məqsədini güdür. İctimai ekspertiza təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin ictimailəşdirilməsi məqsədi ilə cəmiyyətdə valideynlərin hüquqlarının reallaşdırmasını da təmin edir.

Məktəb və ailənin əməkdaşlığının əsas şərti – hər iki tərəfin vəzifələri və fəaliyyətinin məzmunu haqqında təəvvürlərinin olmasıdır. İndi məktəbin vəzifələri sırasına cəmiyyəti öz işləri barədə məlumatlandırmaq da daxildir. Hər bir təhsil müəssisəsi, hər bir müəllim artıq şəxsi elektron məlumatlar resursuna malikdir ki, bu sayt adlanır. Dövlət tərəfindən elektron gündəlik adlanan daha bir məlumatlandırma layihəsi həyata keçirilir. Valideynlər öz uşaqlarının məktəb uğurları və uğursuzluqları haqqında buradan məlumat ala bilərlər.

Məktəb və ailənin müasir əməkdaşlığı yalnız məktəbin pedaqoji kollektivi və ailənin deyil, geniş ictimaiyyətin iştirakı ilə təşkil olunmuş məqsədyönlü, sistemli və uzun sürən fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu cür münasibətlərin qurulması şagirdlərdə məsuliyyət hissi, tələbkərlilik, vətəndaşlıq borcunu inkişaf etdirir və gələcək uğurlara, nailiyyətlərə inam hissini möhkəmləndirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. "Xalq qəzeti" 19 iyun 2009-cu il
2. Abbasov A. Ailə pedaqogikası. Bakı: Mütərcim, 2019, 270 s.
3. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika (Dərslik). Bakı, Naşir, 2011, 496 səh.
4. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika: 2 cildə. II cild. – Bakı, Mütərcim, 2012.
5. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1988.
6. Suxomlinski V. A. Ürəyimi uşaqlara verirəm. Bakı: Maarif, 1978, 324 səh.
7. Yusifpur H.Ə. İslamda tərbiyə və uşaq psixologiyası. Bakı, 1998, 106 səh.

Summary

The article notes the importance of family education for children. His goals and ways to achieve this goal. For successful implementation of the issues in the field of education, the school should keep in touch with parents. Only in this case we can raise well-educated young people.

Məmmədova Nazilə Böyükağa qızı
Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim

AZƏRBAYCAN AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNİN TRABZON İMPERİYASI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: Ağqoyunlu, Osmanlı imperiyası, Trapezund imperiyası, Uzun Həsən, diplomatiya

Key words: Akkoyunlu, Ottoman Empire, Empire of Trebizond, Uzun Hasan, diplomacy

Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin Trabzon imperiyası ilə münasibətləri XV əsrin regional münasibətlərinin mühüm səhifələrindən birini təşkil edir. İstər siyasi, istərsə də iqtisadi baxımdan Ağqoyunlu dövləti üçün əhəmiyyətli müttəfiq olan Trabzon imperiyası antisman cəbhəsinin də potensial iştirakçılarından olmuşdur. Ağqoyunlu dövləti ilə Trabzon arasındakı müttəfiqlik münasibətləri qohumluq əlaqələri ilə möhkəmləndirilmişdir.

Yarandığı dövrdən Trabzon imperiyası monqollara və daha sonra Anadolunun türk bəyliklərinə xərac ödəmişdir. 1453-cü ildə İstanbulun Osmanlı türkləri tərəfindən fəthindən sonra isə Trabzon imperatorları sultana xərac ödəməyə başlamışlar. Bu amil 1458-ci ildə rəsmi şəkildə Ağqoyunlu-Trabzon ittifaqının yaranmasına və Azərbaycan dövlətinin Osmanlılarla münasibətlərinin gərginləşməsində müəyyən rol oynamışdır.

Osmanlı sultanı II Mehmed Fəth Ağqoyunlu dövləti ilə Trabzon imperiyası arasındakı ittifaqın genişlənməsinin qarşısını almaq, eləcə də Ağqoyunluların Qara dənizə çıxışının önünü kəsmək üçün hərbi səfər düzənləmiş, 1461-ci ildə bu dövlətin mövcudluğuna son qoymuşdur. Trabzon imperiyasının süqutu ilə Ağqoyunlu dövləti həm müttəfiqini itirmiş, həm də Qara dəniz limanlarına olan çıxışdan məhrum olmuşdur. Sonrakı mərhələdə Ağqoyunlu dövləti Osmanlılara qarşı Avropanın digər dövlətləri ilə yaxınlaşma xətti götürmüşdür.

XV əsrdə Ağqoyunlu dövlətinin yaranması və yüksəlişi Azərbaycan dövlətçilik və xarici siyasət tarixinin əhəmiyyətli səhifələrindən birini təşkil edir. Bu dövr eyni zamanda milli dövlətçiliyin təşəkkülünün də önəmli mərhələlərindəndir. Digər tərəfdən, məhz Ağqoyunlu hökmdarlarının dövründə Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə siyasi, diplomatik və iqtisadi əlaqələri genişlənməmişdir və sonrakı – Səfəvi dövrü üçün təməl yaratmışdır. Ağqoyunlu dövləti bu dövrdə beynəlxalq və regional münasibətlərin mərkəzlərindən biri olmaqla, Avropa siyasətinə, xüsusilə antisman cəbhəsinin formalaşmasına ciddi təsir göstərən qüvvələrdən olmuşdur.

Qeyd edək ki, Ağqoyunlu dövlətinin meydana gəlməsi ərəfəsində istər müsəlman Şərqində, istərsə də Avropada kardinal dəyişikliklər baş verirdi. Avropa dövlətlərinin Şərq ölkələrinə istiqamətlənmiş ekspansiya siyasəti yayılmaqda idi. "Coğrafi Kəşflər" adı altında Kastiliya,

Portuqaliya, bir qədər sonrakı dövrdə isə İngiltərə, Fransa və Hollandiya Şərqi zəngin sərvətlərini talan etmək və bu bölgələri müstəmləkələşdirmək üçün nəhəng mübarizənin astanasında idilər. Osmanlılara qarşı cəbhələrin və xaç yürüşlərinin təşkili bu mübarizənin mühüm amillərindən idi.

Müsəlman Şərqi ölkələrinə gəlincə, XV əsr bütövlükdə Ön Asiya ölkələrinin əksəriyyəti üçün mürəkkəb dövr olaraq qiymətləndirilir. “Dövrün mürəkkəbliyi, bir tərəfdən, monqol hakimiyyətinin başa çatması ilə yerli idarəçiliyin bərpası, digər tərəfdən isə, ortaya çıxan yeni müsəlman dövlətləri və sülalələr arasında bölgədəki liderlik uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi amilləri ilə bağlı idi” (2, 192). Bu mürəkkəb vəziyyət Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçi cəhdlərinə də münbit şərait yaradırdı. Qərb diplomatiyası özü üçün böyük təhlükə gördüyü Osmanlı dövlətini zəiflətmək, yürüşlərinin qarşısını almaq üçün həm hərbi-siyasi, həm də diplomatik fəaliyyətini genişləndirmişdi. Ümumiyyətlə, Osmanlı fəthlərinin genişlənməsi Avropada hərbi-siyasi koalisiyalar yaratmaq cəhdlərini artırmışdı (3, 238). Bu siyasətdə Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi, çünki bu dövlətin bölgədə liderlik iddiası, eləcə də strateji əhəmiyyətli bölgələr uğrunda mübarizəsi Osmanlılarla toqquşmasını labüd edirdi.

Sinxron mənbələrdə, eləcə də müasir tədqiqatlarda Ağqoyunlu hökmdarlarının, xüsusilə Uzun Həsənin Avropa ölkələri ilə sıx siyasi-diplomatik əlaqələr qurduğu, antisman cəbhəsində fəal iştirak etdiyi geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Həmin materialların təhlili göstərir ki, bu istiqamətdə Ağqoyunluların müttəfiqləri əsasən Venesiya və papalıq başda olmaqla, italyan dövlətləri olmuşdur. Lakin həmin dövlətlərlə geniş əlaqələrin yaranması ərəfəsində Ağqoyunluların ilk sıx münasibət qurduğu, hətta qohumluq əlaqələrinin olduğu dövlət – Trabzon (Qərb mənbələrində - Trapezund) imperiyasıdır.

Məlum olduğu kimi, 1202-1204-cü illərdə IV xaç yürüşü nəticəsində Konstantinopolda latınların hakimiyyətə gəlməsindən sonra Aleksey və David Komninlər Gürcüstana qaçmağa məcbur olmuş, gürcü çarı Tamarın dəstəyi ilə 1204-cü ildə Qara dəniz sahillərində Trabzon imperiyası qurulmuş və bu imperiya 1461-ci illədək mövcud olmuşdur. İmperiya olaraq adlandırılmasına baxmayaraq, Trabzon dövləti hər hansı bir hərbi-siyasi fəallığı ilə seçilməmiş, xarici siyasəti tamamilə müdafiə xarakteri daşımışdır (daha geniş bax: 11). Digər tərəfdən, Trabzon imperatorları 1243-cü il Kösədağ döyüşündən sonra monqollara, monqolların hakimiyyəti süqut etdikdən sonra isə Anadolunun türk bəylərinə xərac ödəmişlər ki, bu da onların hakimiyyətinin vassal səciyyəsi daşdığından xəbər verir (7, 23). Lakin vassal vəziyyətində olmasına baxmayaraq, Trabzon malik olduğu əlverişli coğrafi mövqeyinə görə, bir çox dövlətlərin, o cümlədən Osmanlıların və Ağqoyunluların diqqət mərkəzində olmuş, Avropa dövlətləri tərəfindən antisman cəbhəsində ona xüsusi yer verilmişdir.

Azərbaycan üçün Trabzonun önəmi təkcə hərbi-siyasi və diplomatik amillərlə deyil, iqtisadi əhəmiyyəti ilə də bağlı olmuşdur. Belə ki, akad. Y.M.Mahmudovun da qeyd etdiyi kimi, “Trabzon şəhəri Qərb ölkələrinin Şərqlə ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırdı. Qara dəniz ticarətində iştirak edən ölkələr Trabzon – Təbriz ticarət yolu ilə Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Hindistan və Çinlə ticarət əlaqəsi yaradırdılar ... Trabzon şəhəri Ağqoyunlular üçün Qara dənizə yeganə çıxış yolu idi” (6, 81). Ümumiyyətlə, hələ monqol ağalığı dövründə Təbrizdən başlayıb Mərəndə, Xoya, Naxçıvana, Dəbilə, oradan isə Ərcişə, Əxlata, Malazgirdə, Ərzuruma, Ərzincana, Sivasa gələn yollar Trabzon vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə qədər gedib çıxırdı (1, 63).

Ağqoyunluların Trabzon imperatorları ilə qohumluq əlaqələri hər iki dövlətin müttəfiqlik münasibətlərinin daha bir istiqaməti sayıla bilər. Belə bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Trabzon imperatorları XIII əsrin ortalarından başlayaraq, qızlarını türk bəylərinə verməklə, dövlətlərinin mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Məsələn, Trabzon şahzadələrinin evləndikləri məşhur türk bəyləri arasında Əmiroğullarından Hacı Əmir, Bayandurlardan Qara Yuluk Osman bəy, Ağqoyunlulardan Əmir Kutlu onların arasında məşhurdur (4, 65, 68; 8, 43). Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən isə Trabzon imperatoru IV İohanın qızı Feodora Komnina (bəzi mənbələrdə Katerina) ilə evlənmişdi və Azərbaycanda bu qadın “Dəspinə Xatun” adı ilə məşhur idi. Dəspinə Xatun sonrakı illərdə Ağqoyunluların italyan dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrinin qurulmasında rol oynamış şəxsiyyətlərdəndir. Qeyd edək ki, Uzun Həsənin Dəspinə Xatundan olan

qızı Marta (Aləmşah Həlimə Bəyim) Şeyx Heydərle evlənmiş və bu nikahdan Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayıl dünyaya gəlmişdir (10).

Trabzon imperiyasının Ağqoyunlularla yaxınlaşmasını sürətləndirən mühüm hadisələrdən biri - 1456-cı ildə Ərdəbilli Şeyx Cüneydin (Səfəvi şahı I İsmayılın babası) Trabzona qarşı həyata keçirdiyi yürüş, bu yürüşün qarşısını almaq üçün II Mehmed Fatehin Amasyalı Xızır bəyi onun üzərinə göndərməsi və bu hadisənin doğurmuş olduğu sonrakı vəziyyət olmuşdur. Belə ki, Şeyx Cüneydə qarşı Xızır bəyin uğurlu yürüşündən sonra Osmanlı sultanı Trabzon imperatorlarını himayəsi altına almış, bunun müqabilində Komninlərin üzərinə 2000, daha sonra 3000 dukat xərac təyin etmişdi ki, bu da Trabzon imperiyası üçün böyük bir məbləğ idi (9, 127-140). Bu vəziyyətdən çıxmağa çalışan Trabzon imperatoru IV İohann özünə uyğun bir müttəfiq axtarışına başlamış, bu axtarışlar qarşılıqlı olunca, 1458-ci ildə Ağqoyunlu-Trabzon ittifaqının özülü qoyuldu (7, 25). Ağqoyunlu Uzun Həsənin Dəspinə Xatunla evlənməsi və Trabzon imperatorundan Kappodokiya (indiki Sivas) ilə bağlı vəd alması da məhz bu tarixə təsadüf edir.

İttifaqın bağlanması az sonra Trabzon imperatoru Uzun Həsənin sarayına elçi göndərərək, Osmanlılara ödəməli olduğu xəracın ləğvi üçün yardım istədi. Trabzon imperatoru ilə bağladığı ittifaqa müvafiq olaraq, Ağqoyunlu Uzun Həsən 1459-cu ildə Murad bəyin başçılığı ilə İstanbula elçilik göndərdi və Osmanlı sultanından Trabzon imperatorunun ödəməli olduğu xəracın ləğvini, eyni zamanda Dəspinə Xatuna cəhiz olaraq verilmiş Kappadokiyanın Ağqoyunlulara verilməsini tələb etdi. Sultan II Mehmed Ağqoyunlularla münasibətləri gərginləşdirməmək üçün, bu tələbləri nəzərə almasına söz verərək, Azərbaycanın diplomatik heyətini “Siz gedin, növbəti il mən özüm gəlib borcu ödəyərəm” sözləri ilə yola saldı (7, 25; 5, 65). Bu sözlər Osmanlı sultanın artıq həmin ərəfədə Trabzonla bağlı qərarının verdiyini göstərir. Həqiqətən də, bu hadisədən dərhal sonra Osmanlı sultanı Ağqoyunluların bölgədə güclənəcəyindən və müttəfiqini dəstəkləyəcəyindən ehtiyat edərək, Trabzonla bağlı planlarını sürətləndirmək qərarına gəldi. Mahmud paşanın komandanlığı ilə Qara dənizlə hərəkət edən böyük bir donanmanın müşayiətində Osmanlı sultanının qoşunları əvvəlcə Amasranı ələ keçirdilər, İsfəndiyaroğulları bəyliyi təbə etdirib, daha sonra Sinopu və Kastamonunu aldılar. Müttəfiqinə yardım etmək üçün Uzun Həsən Trabzon yolu üzərindəki mühüm məntəqə olan Qoyluhisarı ələ keçirməyə çalışdı, lakin Osmanlı qüvvələri tərəfindən geri oturduldu (6, 83).

Trabzon səfərinin təhlükəsizliyini və uğurunu təmin etmək üçün sultan II Mehmed daha sonra Ərzincana hücum edərək, bu dəfə Ağqoyunluların özü üçün böyük bir təhlükə yaratmış oldu. Uzun Həsən bu zaman Qaraqoyunlularla mübarizə vəziyyətində olub, iki cəbhəyə vuruşması imkansız idi. Bu səbəbdən də Ağqoyunlu hökmdarı Osmanlılarla sülh danışıqlarına getməyi üstün tutdu. Yassıçəməndə II Mehmedlə Sara Xatunun görüşü baş tutdu və bu görüş sayəsində Osmanlı sultanı Ağqoyunlulara qarşı hərbi səfərdən vaz keçdi. Razılaşmaya görə, bunun müqabilində Uzun Həsən Osmanlıların Trabzona qarşı səfərində bitərəfliyini saxlamalı idi (6, 84). Sara Xatunun bütün təminatlarına baxmayaraq, sultan II Mehmed Trabzon səfərində Ağqoyunlu təhlükəsinin qarşısını almaq üçün, Uzun Həsənin anasını və digər azərbaycanlı diplomatları da Trabzona apardı. 1461-ci il oktyabrın 26-da Trabzon 140 minlik Osmanlı ordusu tərəfindən ələ keçirildi və Rum bəylərbəyliyinə bağlı olan Trabzon Sancağı quruldu. Bununla da, Ağqoyunluların Osmanlılara qarşı istifadə edə biləcəkləri potensial müttəfiqi ortadan qalxdı, eyni zamanda Azərbaycan Qara dənizə gedən ticarət yollarındakı çıxışını da itirdi.

Beləliklə, XV əsrin 50-60-cı illərinin əvvəllərində Ağqoyunlu-Trabzon ittifaqı ilə Osmanlı dövləti arasında yaranan gərginlik beynəlxalq münasibətlərə də təsirini göstərmiş oldu. Münaqişə regional səciyyədən çıxıb, beynəlxalq səciyyə aldı və sonrakı onillikdə Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin bir tərəfdən Avropa dövlətləri ilə yaxınlaşmasını sürətləndirdi, digər tərəfdən isə, antisosman cəbhəsində Azərbaycanın yerini müəyyən etmiş oldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı, Elm, 2007 – 592 s.

2. Çağlayan Y., Çağlayan E. XV əsrdə Şərqi Anadoluda Azərbaycan Türk amilinin güclənməsi (Şərəf xan Bidlisinin “Şərəfnamə” əsəri əsasında) // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 6 (5) Kış 2019, s.189-209.
3. Gözəlova Y. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı, “Təhsil”, 2011 – 301 s.
4. Gül M. XIII.-XIV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri ile Trabzon Rum Devleti arasındaki ilişkiler // Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2002, cild 2, s.63-72.
5. Hacıfettahoğlu İ. Öncəsi və sonrasıyla Trabzon'un fethi. Ankara, Kültür yayınları, 2001.
6. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, “Təhsil”, 2006 – 416 s.
7. Öksüz M. Kuruluşundan XIX. Yüzyıla kadar Trabzon Tarihine Kısa bir Bakış // Karadeniz Araştırmaları, Sayı 5 (Bahar 2005), s.11-25.
8. Shukurov R. Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery // Mediterranean Historical Review, June 1994, London, 1994, vol.9, No 1.
9. Shukurov R. The Campaign of Shaykh Djunayd Sawafi against Trebizond // Byzantine and Modern Greek Studies, Birmingham, 1993, vol.17, p.127-140.
10. Thomas D. Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Vol. 5 (1350-1500), Brill, June 21, 2013 – 792 p.
11. Карпов С.П. История Трапезундской империи. СПб., Алетея, 2017 – 744 с.

Summary

Relations of Aghgoyunlu State of Azerbaijan with the Empire of Trebizond are one of the significant pages of regional relations in the XV century. The Empire of Trebizond, a politically and economically important ally for Aghgoyunlu became one of potential participants of the anti-Ottoman front.

Since its establishment, the Empire of Trebizond paid kharaj to Mongols and then Turkic Anatolian Beyliks. Upon the conquest of Istanbul in 1453 by Ottoman Turks, Trapezuntine emperors started to pay kharaj to the Sultan. This factor played a vital role in the formation of Aghgoyunlu-Trebizond alliance and escalation of relations between the Azerbaijani state and Ottomans.

The Ottoman Sultan Mehmed the Conqueror II arranged a military expedition in order to prevent the extension of the alliance between the Aghgoyunlu State and Trebizond Empire, as well as to block the access of Aghgoyunlu to the Black Sea, ended the existence of this state in 1461. Upon the collapse of Trebizond Empire, Aghgoyunlu lost its ally and access to the Black Sea ports. Later, Aghgoyunlu came close to other European states against Ottomans.

Мамедханова Наида Джамал гызы

**Бакинский славянский университет, доктор филологических наук,
профессор**

АРХЕТИПИЧЕСКИЕ МОТИВАЦИИ ПОСТУПКОВ В РУСЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО МЕНТАЛИТЕТА

Ключевые слова: архетип, литература, образ, азербайджанский менталитет, К.Юнг
Key words: archetype, literature, image, Azerbaijani mentality, K. Jung.

Великий швейцарец Карл Юнг оказал огромное влияние на умы и сознания народов вне национальности и вне религии. Он вышел за пределы не только континента и времени, он вышел за пределы психологии и поселился в разных областях науки и культуры:

религиоведение, живопись, культурология, педагогика, литературоведение и т.д. Без его открытий в этих сферах наш мир был бы иным. Юнг расширил рамки человеческого сознания и показал его безмерность. Область интересов ученого безгранична: фольклор, мифология, классическая литература, философия, религия, восточные учения, социология и т.д.

Юнгу мы обязаны такими понятиями, как Комплекс, Интроверт, Экстраверт, коллективное бессознательное и архетипы.

Архетип – термин и понятие, который разработал Юнг, это – способ бытия и действия, подсознательно усваиваемых человеком, а также сценарий и образы в общей коллективной душе, такие как мудрый старец, мать, герой, плут, Бог, смерть.

Благодаря Юнгу понятие архетип не только прочно вошел в психологию, но и вышел за грани чистой психологии. Например, есть целый раздел только в литературоведении, под названием «интерпретация литературных произведений в свете в теории архетипов К.Юнга». И только в Азербайджане защищены несколько диссертаций по архетипам в литературе, есть замечательные исследования этнографа Г.Гулиева «Архетипы рода Горгут» (это о нас, об азербайджанцах) (1).

На книге этнографа Гасана Гулиева «Архетипы рода Горгут» остановимся более подробно. Эта работа наглядно демонстрирует влияние учения Карла Юнга на разные области науки, культуры и социологии.

В своем исследовании ученый стремился идентифицировать менталитет азербайджанского народа через архетипы, и эти архетипы он вывел сам и попытался дать им культурологический анализ.

Данные архетипы он обозначил как HARALISAN (откуда ты родом), QİSMƏT (фатум), AĞSAQQAL (мудрый старец), AMNEZIYA, SMERT', GOST', KOMNATA, CHAYXANA и так далее.

Итак архетип HARALISAN. Как замечает исследователь: "Азербайджанец традиционен в полной мере лишь при наличии в нём энергетики архетипа HARALISAN, с которым связаны наиболее важные коллизии жизни. Он носит с этим вопросом по миру, гласно или негласно зондирует любого нового собеседника. Для него вопрос не просто архетипичен, но и наиболее значим в ряду явлений такого рода" (1, 10).

И этот вопрос наиболее значимый. Азербайджанец входит в любой социум с подсознательным желанием определить родовое происхождение новых знакомых, которые в зависимости от ответа могут стать его друзьями, родными, полезными знакомыми. Этот вопрос азербайджанец задает не ради праздного интереса. Вопрос призван удовлетворить глубокую потребность идентификации себя с другим найти своего в среде неизвестных. Гулиев пишет: "Вопрос иногда вслух не произносится, но он всё время держится в уме и при необходимости собеседники явно или неявно взаимно зондируют друг друга... традиционный азербайджанец своим haralisan? одержим поиском своего – влечение к своему роду. Действие архетипа столь устойчиво, что азербайджанцы, потерявшие связь с Родиной на протяжении многих поколений, продолжает воспринимать себя как представитель "своего рода".

Для них HARALISAN? архетипически ассоциируется со вполне определенным колоритом ментальности именно своего рода – своеобразием диалекта, ритуалов и церемоний, кулинарии и так далее" (1,13).

ГОСТЬ. "Азербайджанская семья заражена своеобразным «гостевым» алгоритмом: в нужный момент (при появлении гостя) спонтанно запускается программа встречи гостя и инфраструктура семьи перестраивается на реализацию ритуала гостеприимства – создание праздничной атмосферы" (2, 88). И с этим утверждением исследователя не поспоришь. Поскольку ритуал приема гостя является неотъемлемой частью формирования авторитета и достоинства семьи и престиж рода. В связи с этим, гостевая программа в азербайджанских семьях приводится в действие даже при внезапном появлении визитера. По этой причине для

любой семьи возможность принять гостя и проявить гостеприимство и безмерные знаки внимания очень важны.

Если та или иная азербайджанская семья отдаляется от гостевой традиции (противодействует, блокирует), что случается крайне редко, тем самым она отчуждается от общества и становится изгоем.

Поэтому для любого азербайджанца является тревожным фактом, если продолжительное время его дом и жизнь течет вне гостевых ритуалов. Тогда его жизнь превращается в тоскливое существование без смысла и перспектив. С архетипом ГОСТЬ связан и другой архетип, архетип КОМНАТА.

Практически в любом традиционном доме, особенно в сельском, есть особая комната, она обязательна. "Наличие такой комнаты не зависит от численного состава семьи и размера дома. В доме любой семьи одна комната обычно самая просторная и респектабельная наделяется особым статусом. Её можно назвать по некоторым атрибутам гостевой. Хотя по другим параметрам уместно назвать "мёртвой" (1, 66). Даже в самом бедном доме есть такая изолированная комната. Домочадцы могут проводить жизнь в других пусть даже маленьких комнатах, но при этом статус комнаты не нарушается, сохраняется её мистический покой, хозяева в ней не живут. Семья в них не спит и даже не обедает. Для них эта комната некое святое место, куда изредка они входят на правах временного гостя. "Мистическая аура комнаты сохраняется и в тех редких случаях когда семья принимает почетных гостей. Традиционные азербайджанцы как и все представители тюркского этноса культивируют повышенное чувство гостеприимства. Но даже наличие очень уважаемых гостей не устраняет в полной мере мистическую ауру комнаты" (1, 67). Столь таинственное назначение этой мёртвой и одновременно гостевой комнаты наводит сознание на поиск каких-то архетипических мотивов.

Ученый исследует архетип "Чайхана". Здесь он проводит экскурс в различные чайные ритуалы других народов: английский японский и т. д. Но "Чайхана" в жизни азербайджанца столь значима, что её уместно рассматривать как своеобразный "минисоциум" со своим эмоциональным и духовным колоритом. "Без чайханы публичная и духовная жизнь азербайджанца представляла бы собой изысканное блюдо без необходимых специй" (2, 61).

Чайхана для него одновременно место для просвещенного досуга и ритуал в погружения в прошлое и экскурс в будущее. Здесь происходит духовное единение людей, разобщенных проблемами семейной жизни. "Чайхана это место вне семейного досуга взрослых мужчин и часто представляет собой как бегство от быта, от семейных проблем и прочих невзгод социума...

В атмосфере чайханы полярные позиции сглаживаются, нивелируется, они как бы дополняют друг друга формируют тот особый климат, благодаря которому и рождается духовное общение, чувства родового единства" (1, 62).

Эмоциональный климат чайханы ориентирован всегда на интенсивный диалог, на общение. Сюда всегда приходят с желанием выговориться.

Архетипическое зеркало созданное исследователем Гулиевым интересно и полярно. С одной стороны показывает достоинства, а с другой – недостатки и мы как бы стоим перед выбором – в одних случаях архетипы могут противостоять освоению новации, а в других наоборот содействовать им. Но, думается, что познав свои архетипы можно более комфортно обустроить жизнь и адаптироваться к миру и для этого нам следует открыть и попытаться узреть свой архетипичный лик, который благодаря уникальному открытию Карла Юнга дает возможность нам всё глубже проникнуться в самого себя и осознать самобытность своей ментальности.

Литература

1. Гулиев Г. Архетипы рода Горгут / Г. Гулиев. – Баку: Ени несил, 1999. – 210 с.

2. Гулиев Г. Архетипичные азеры / Г. Гулиев. – Баку: Алтун китаб, 2019. – 368 с.
3. Юнг К. Архетип и символ / К. Юнг. – Москва: Ренессанс, 1991. – 297 с.

Summary

Archetype is a term and concept that Jung developed, it is a way of being and subconsciously assimilated by a person, as well as a scenario in the common collective soul such as a wise old man, mother, hero, cheat, God, death.

Thanks to Jung, the notion of archetype not only firmly established itself in psychology, but also went beyond psychology. For example, there is a whole section only in literary criticism, entitled "the interpretation of literary works in the light of C. Jung's theory of archetypes." A few theses are defended on topic of archetypes in literature in Azerbaijan. There are remarkable researches by ethnographer Guliyev H. "Archetype of the Gorgut clan" (this is about us, about Azerbaijanis).

In the book of the philosopher, ethnographer, Hasan Guliyev "The archetypes of the of Gorgud clan", we'll dwell in more detail on the very important influence of the works of Carl Jung in various fields of science and culture.

The Azerbaijani scientist sought to identify the mentality of the Azerbaijani people through the archetypes that he defined himself and analyzed in the cultural aspect. These archetypes he has marked as HARALISAN (where are from), QİSMƏT (fortune), AĞSAQQAL (and old wise man), Amnezy, Death, Guest, Room, Chayxana, etc.

Mikayılzadə Lalə Ağə qızı

**AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi**

AZƏRBAYCAN–İRAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFININ MÜASİR TENDENSİYALARI

Açar sözlər: mədəni əlaqələr, təhsil, incəsənət xadimləri, xalqlar, mahiyyət, mənəvi, dövlət, elmi.

Key words: kultural relations, education, artists, nations, essence, moral, state, scientific.

Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası münasibətlərdə mədəni əlaqələri coğrafi baxımdan çoxəhatəli və zəngindir. Xalqlar arasında mədəni əlaqələr qarşılıqlı anlaşılmanın və etimadın formalaşmasına xidmət edir.

Müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu günbəgün sürətlə artır və xarici mədəniyyət siyasəti sahəsində fəaliyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişaf edir.

Azərbaycan müstəqillik dövründə həmişə başqa xalqların, dövlətlərin mədəniyyətinə və incəsənətinə, dilinə, dininə hörmət və rəğbətlə yanaşmışdır. Azərbaycan Respublikasının yürütdüyü xarici mədəniyyət siyasəti milli maraqların təmin edilməsinə, dövlətin davamlı inkişafına və vətəndaşların, həmçinin də xaricdə yaşayan həmvətənlilərimizin mədəniyyət sahəsində hüquqlarının müdafiəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir.

Azərbaycanın Şərq ölkələri ilə elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində çoxşaxəli əlaqələri üzv olduğu UNESCO, İSESCO, İslam Konfransı Təşkilatının (İKT) və bu kimi beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində də uğurla həyata keçirilir.

Dünya üzrə mədəniyyət siyasəti sistemində hər hansı bir ölkənin milli maraqlarının gözlənilməsi əsas şərtidir. Bu mənada birgə beynəlxalq konfransların, çoxtərəfli mədəni aksiyaların keçirilməsi Azərbaycanın mədəniyyət siyasətinin əsas ana xəttini təşkil edir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan–İran münasibətləri dərin tarixi – mədəni köklərə malikdir. Bu xalqlar əsasən islam aləminə mənsub olduğundan onları əsrlər boyu elmi, mənəvi, mədəni əlaqələr

birləşdirib. İranla Azərbaycan həmsərhəd ölkələr olduğuna görə onlar arasında olan mədəni əlaqələr qədim tarixi keçmişə malikdir. Bu baxımdan tarixin bütün dövrlərində bir-biri ilə qonşu olan Azərbaycan sakinləri İranın mədəniyyətinə, incəsənətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişlər və bu təsir həmişə qarşılıqlı xarakter daşıyırdı.

Azərbaycan – İran mədəni əlaqələrinin inkişafında XIX-XX əsrin özünəməxsus yeri vardır. Bu əsrlərdə mədəni əlaqələr dövlətlərarası mahiyyət kəsb edirdi. Çünki XIX əsrin əvvəllərində Rusiya çarlığı və İran şahlığı arasında aparılan müharibələrin sonunda 1813-cü ildə məşhur Gülistan sülh müqaviləsi imzalandı. Həmin müqaviləyə görə Azərbaycan ərazisi Rusiya və İran tərəfindən Araz çayı boyunca iki hissəyə bölündü. Şimal hissəsi Rusiyanın, cənub hissəsi isə İran dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Azərbaycan ərazisinin və əhalisinin böyük bir hissəsinin İranın tərkibində qalması İranla mədəni əlaqələrin daha da dərinləşməsinə və inkişafına güclü təkan verdi. Lakin bu tarixi hadisənin ilk çağlarında Çar hökuməti bu sahədə xüsusi bir siyasət yeritmək marağında olmadığına görə İranla mədəni əlaqələrin inkişafı, azərbaycanlılar arasındakı mədəni ünsiyyəti davam etdirmək dövrün tanınmış və görkəmli ziyalılarının üzərinə düşdü. Bu dövrlərdə XIX əsrin görkəmli maarifpərvər xadimləri A.Bakıxanovun (1794-1847), Mirzə Kazımbəyin (1802-1870) xidmətlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundovun (1812-1878) iranlı diplomat və yazıçı Mirzə Mülküm Xan Nizam üd-dövlə (1833-1908) ilə səmərəli ədəbi əlaqələrinin qayəsində məhz bu məsələ dururdu.

Tanınmış azərbaycanlı demokrat Mirzə Bala Məmədzadə 1927-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Ermənilər və İran» adlı əsərində Cənubi Azərbaycanın İrana, xüsusilə də, buradakı azərbaycanlıların mədəni inkişafa necə təsir göstərdiyi haqda yazırdı: «XX əsrin əvvəllərində azadlıq hərəkatının İran daxilində mərkəzi – Təbriz, İran xaricində isə – Bakı idi... Şimali Azərbaycanın iqtisadi nüfuzu altında olan İran Azərbaycanına da bu «iqtisadi inqilab» öz təsirini göstərirdi. Digər tərəfdən isə İranda feodal üsul-idarəsi (Məhəmməd Əli şah Qacar istibdadı) hökm sürürdü. Belə bir şəraitdə Qafqaz Azərbaycanı (ilk növbədə Bakı) Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatına geniş miqyasda mədəni köməklik edirdi. Cənubi Azərbaycanda nəşr edilən ilk demokratik qəzetləri, ilk teatr və məktəbləri də əsasən şimali azərbaycanlılar təşkil etmişdirlər» (8, 33-34).

1934-cü ildə böyük fars şairi Əbülqasim Firdovsinin 1000 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə keçirilməsi Azərbaycan – İran mədəni əlaqələrinin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Belə ki, Bakıda şairin «Şahnamə» əsəri farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq «Seçilmiş əsərlər» silsiləsində nəşr edildi. Yubiley tədbirlərində iştirak üçün Bakıya İranın məşhur alimi Səid Nəfisinin başçılığı ilə nümayəndə heyəti gəlmişdir.

XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan – İran mədəni əlaqələrinin inkişafı nəticəsində Təbrizin tərəqqipərvər ziyalıları 1945-ci ilin noyabrın 19-da «Sovet Azərbaycanı dostları» cəmiyyətini yaratdılar. Elə həmin ilin oktyabrında Bakıda görkəmli şair Səməd Vurğunun sədrliyi altında «İranla Mədəni Əlaqələr Üzrə Sovet Cəmiyyəti»nin yaradılması faktı oldu. Bu qurumlar Azərbaycan – İran mədəni əlaqələrinin inkişafına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir. S.Vurğun çıxışlarının birində demişdir: «Azərbaycanda yaradılan İranla Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin məqsədi Azərbaycan xalqının mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərini İranda tanıtdırmaq, habelə İranın elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsindəki müvəffəqiyyətlərini Azərbaycanın geniş zəhmətkeş kütlələrin malı etməkdir.»

Ötən əsrin 50-ci illərində Azərbaycan – İran mədəni əlaqələrini davam etdirilməsində şair Şəhriyarın «Heydər babaya salam» (əsr ilk dəfə 1951-ci ildə Təbrizdə çap olunub) poemasını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Onun bu məşhur poeması Azərbaycan – İran dostluğunun himnə çevrilmişdir.

Artıq 1960-cı illərdə İranla mədəni əlaqələr digər istiqamətlərdə də inkişaf edirdi. 1960-cı ilin avqustunda Moskvada keçirilmiş Şərqsünasların XXV Beynəlxalq konfransında yaradılmış İran seksiyasında Azərbaycan alimlərindən akademiklər Əbdülkərim Əlizadə, Əlövsət Sumbatzadə fars dilində məruzə etdilər.

Azərbaycanın digər alimi Rüstəm Əliyev məşhur İran şairi Sədinin əsərlərinin tam külliyyatını çapa hazırlamaq üçün İrana dəvət edildi və İranda onun özünün 20-yə yaxın əsəri çap olundu.

M.F.Axundovun anadan olmasının 150 illik yubileyində iştirak etmək üçün 1962-ci ilin oktyabrında «Sovet Azərbaycanının Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti»nin xətti ilə dəvət alan görkəmli İran alimi, professor Səid Nəfisi Tehrana qayıtdıqdan sonra «Pəyami Nəvin» jurnalında yubiley haqqında yazdığı məqalədə Azərbaycan alimlərinin İran mədəniyyətinə, elminə olan maraq və məhəbbətini də etiraf edərək yazırdı: «Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun alimlərinin çoxu (qadın və kişi) İran tarixi üzərində də ciddi məşğul olub, elmi tədqiqat işləri aparırlar. Bu barədə çoxlu maraqlı əsərlər yazılmış və tərcümə edilmişdir. O cümlədən mənim «Babək Xürrəmdin» əsərimi də tərcümə etmişlər» (4, 1-2). Müəllif məqaləsində ADU-nun şərqişünaslıq fakültəsində fars dilinin tədrisinin yüksək səviyyəsindən də ürək dolusu danışaraq iranlılara Azərbaycan ölkəsinin mədəni əlaqələr sahəsindəki nailiyyətlərini təbliğ edirdi.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, 70-80-ci illər İranın sosial-siyasi həyatında qeyri-stabil bir dövr olduğundan, bu vəziyyət mədəni əlaqələr sisteminə də öz təsirinə göstərmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan – İran mədəni əməkdaşlıq çərçivəsində İranda yaşayan müxtəlif xalq və millətlərlə yanaşı azərbaycanlıların mədəni inkişafı üçün də mövcud imkanlardan bacarıqla istifadə olunurdu.

1991-ci ilin noyabrında Azərbaycanda müstəqilliyin elan edilməsi Azərbaycanla – İran arasında mədəni əlaqələrin tarixində yeni bir səhifənin açılmasına səbəb oldu.

1994-1996-cı və sonrakı illərdə İranda rəsmi səfərdə olmuş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev mədəni əlaqələrin inkişafı ilə bağlı sənədlərin imzalanmasına mühüm önəm vermişdi. Prezident H.Əliyevin 1997-ci ilin dekabrında Tehrandə keçirilən İKT zirvə görüşündə iştirakı zamanı İranın Prezidenti S.M.Hatəmi, Ali dini rəhbər Ayətullah Xomeyni və digər yüksək səviyyəli rəsmilərlə görüşləri ikitərəfli mədəni münasibətlərin inkişafına təkan oldu. 1998-ci ilin payızında Bakıda prezident H.Əliyevin himayəsi ilə «Qafqazda islam mədəniyyəti» adı altında təşkil olunan Beynəlxalq Konfransda İrandan gəlmiş qonaqlara dərin hörmət və ehtiram göstərilmişdir. 1999-cu ilin avqustunda Azərbaycan Respublikası prezidenti H.Əliyevin tanınmış İran müğənnisi Yaqub Zurufçu ilə görüşü də İranla mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm hadisədir.

Azərbaycan – İran mədəni əlaqələri tarixində 2002-ci ilin mayın 20-də bu ölkəyə rəsmi səfərə getmiş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevlə İran İslam Respublikasının Prezidenti Məhəmməd Hatəmi arasında imzalanan «Azərbaycan Respublikası ilə İran Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin prinsipləri haqqında» müqavilənin tarixi, mədəni əhəmiyyətli oldu. Bunun davamı olaraq həmin görüş zamanı «Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə İran İslam Respublikasının Elm, Tədqiqatlar və Texnologiya Nazirliyi arasında təhsil və tədqiqat sahəsində əməkdaşlıq haqqında memorandum», «Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi ilə İran İslam Respublikasının Mədəniyyət və İslam İrşad Nazirliyi arasında mədəni əməkdaşlıq haqqında memorandum» sənədləri də imzalandı.

2007-ci ilin fevralında Azərbaycanda «İsfahan mədəniyyəti günləri»nin keçirilməsi iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin inkişafı tarixində yeni bir mərhələ açdı. İran İslam inqilabının 28-ci ildönümü ilə İsfahan şəhərinin 2006-cı ildə İslam dünyasının mədəni paytaxtı seçilməsi münasibəti ilə Bakıda «İsfahan mədəniyyəti günləri»nin təşkili Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm mədəni hadisə idi. Bu mədəniyyət günləri çərçivəsində bəkililər İsfahana məxsus olan təsviri sənət əsərləri, sərgilər, kino həftəsi və sairə ilə yaxından tanış oldular. Hələ vaxtilə Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olmuş İsfahan çox zəngin mədəniyyətə malik bir İran şəhəridir. Öz qədim və zəngin mədəniyyəti ilə Azərbaycan xalqına tanış olan bu şəhərin özəlliyini görmək bəkililərə xoş təəssürat bəxş etdi. Yeni mərhələdə Azərbaycan-İran arasında əməkdaşlığın təzahürü kimi 2007-ci il iyunun 21-də İran İslam Respublikasının Prezidenti Mahmud Əhmədiyəd və İranın İslam Şurası Məclisinin sədri Qulaməli Həddad Adel tərəfindən Tehrandə səfərdə olan Azərbaycanın nümayəndə heyətinin qəbulu oldu. Xəzəryanı ölkələrin xarici işlər nazirlərinin Tehran toplantısında iştirak edən nümayəndə heyətimizin iki gün ərzində İran rəsmiləri ilə keçirilmiş ikitərəfli görüşləri faydalı və səmərəli oldu, həmin görüşlərdə ölkələrimiz arasında münasibətlərin inkişaf perspektivləri müzakirə edildi (7).

Azərbaycan və İran arasında əməkdaşlıq müxtəlif sahələrdə həyata keçirilir ki, 2007-ci ilin sentyabrın 12-də İran-Azərbaycan Dostluq qrupunun sədri Əhəd Qazainin başçılıq etdiyi

nümayəndə heyəti Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmişdir. Görüşdə qeyd edilmişdir ki, İran parlamentində fəaliyyət göstərən İran-Azərbaycan Dostluq qrupu parlamentlərarası əməkdaşlığın genişlənməsinə öz tövəsinə verməkdədir. Azərbaycan – İran mədəni əməkdaşlığının müasir mərhələsində hal-hazırda Bakıda fəaliyyət göstərən İran Mədəniyyət Mərkəzinin çox böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. Bu mərkəzin başlıca məqsədi Azərbaycan və İranda hər iki ölkənin mədəniyyətlərini təbliğ etmək, bu mədəniyyətin müasir nailiyyətlərinin tarixini dərinlən öyrənmək təşkil edir. Həmin məqsəddən irəli gələrək Mərkəz mədəniyyət və incəsənətin bütün istiqamətləri üzrə fəaliyyət göstərir. İran Mədəniyyət Mərkəzi xüsusi bir təşkilat kimi fəaliyyət göstərərək Azərbaycan – İran mədəni əməkdaşlığının bütün forma və metodlarından məqsədyönlü şəkildə istifadə edir. Mərkəzin fəaliyyətində islami dəyərlərə istinad başlıca yer tutur. İki qonşu və müəyyən mənada qohum dövlətin əlaqələrinin inkişafı, əməkdaşlığı regionun da rifahına və təhlükəsizliyinə təkan verə bilər. İran əhalisinin böyük bir hissəsinin azərbaycanlı olması isə münasibətlərə xüsusi diqqət ayrılmasını tələb edir. Bu amil Azərbaycanla İranı bir-birinə daha yaxın edən amillərdəndir. Son 5 ildə Azərbaycan və İran prezidentləri arasında 12 görüş olub, 100-dən çox qarşılıqlı səfər həyata keçirilib, 24 biznes forum və işgüzar görüş reallaşdırılıb. İndiyədək ölkələrimiz arasında 150-dən çox sənəd imzalanıb.

Beləliklə, Azərbaycan – İran mədəni əlaqələrinin tarixi və müasir vəziyyəti haqqında təhlil aparılan bu məqalədən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, qonşu və dost ölkələrin bu iki xalqı arasında əməkdaşlıq bütün dövrlərdə obyektiv zərurət olmuşdur. Azərbaycan və İran dövlətləri mədəni əməkdaşlıq üçün mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməkdədir. Azərbaycan - İran mədəni əlaqələri sistemində elm, mədəniyyət, ədəbi əlaqələr, turizm, təhsil sahəsində dövlətlərarası imzalanan əməkdaşlıq sənədləri iki ölkə arasında bu sahədə tərəqqinin təminatı rolunu oynayır. Bütün bunlara əsaslanaraq söyləmək olar ki, Azərbaycan və İran xalqları arasında dostluq münasibətlərinin qorunub saxlanması mədəni əməkdaşlığın imkanlarından istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi kökləri qədim dövrdən başlayaraq üzü bəri inkişaf edən bu əlaqələrin inkişafının başlıca amili ruhi və mənəvi yaxınlıq olmuşdur. Bu xalqlar arasında möhkəm dostluq ənənələrinin formalaşmasında mədəni əlaqələr müstəsna rolə malik olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Əmir Həşimi (Cavanşir) İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi- siyasi münasibətlər. (1991-1997) Stokholm, 1999.
2. Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr). Dərs vəsaiti. B., 2003.
3. Abid Tahirli. «Azərbaycan mühacirəti». B., 2001.
4. Ədəbiyyat və İncəsənət qəzeti 1963-cü il 18 may.
5. Hacıyev H.A. Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi elmi və mədəni əlaqələri, B.: 1976.
6. İsmayılov İ. Azərbaycan-İran mədəni əlaqələri XX əsrdə B., 2006.
7. Manafova M Azərbaycanın Şərqi Asiya ölkələri ilə mədəni əlaqələri. B., 2008.
8. Məmmədzadə M.B. Ermənilər və İran B., 1993.
9. Арнольдов А. Введение в культурологию. М., 1998.
10. Артановский С.Н. К вопросу о понятии культуры. Сб. XX. Л.: 1967.
11. Артановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. Л.: 1967.

Summary

The article discusses Azerbaijani-Iranian cultural ties. It examines the ancient historical and cultural roots of both peoples. The article analyzes the scientific, spiritual and cultural ties of these neighboring nations in all periods of history. Research is also being conducted on the influence of Azerbaijani writers on Iranian culture and art in all periods of history and the mutual nature of this influence. The article analyzes the history and current state of Azerbaijani-Iranian cultural relations.

Nəsibova Afaq Bəxtiyar qızı
Bakı Slavyan Universiteti, müəllim

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ MAARİFLƏNDİRİLMƏSİNDƏ BAZAR GÜNÜ VƏ CÜMƏ MƏKTƏBLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: bazar günü məktəbi, cümə məktəbləri, yaşlıların təhsili, maarif, savadsızlığın ləğvi

Key words: Sunday schools, Friday schools, adult education, enlightenment, illiteracy elimination

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda neft və qeyri-neft sənaye sahələrinin, gəmiçilik və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq savadlı, rus dilini bilən, müasir texnidən istifadə etməyi bacaran işçi qüvvələrinə kəskin ehtiyac duyulurdu. Məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi, təhsil alanların sayının artması Azərbaycanın ictimai-siyasi inkişafı ilə bir başa bağlı idi. Bu səbəbdən artıq XIX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan xalqının maarifləndirilməsinə xidmət göstərən təhsil müəssisələri yaranmağa başlamışdı. Savadsız xalq kütləsinin maarifləndirilməsi uğrunda çalışan təhsil ocaqları sırasında bazar günü və cümə məktəblərini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Bu məktəblər fəaliyyət göstərdikləri həftənin günləri ilə əlaqədar olaraq “bazar günü məktəbləri” və “cümə məktəbləri” olaraq adlandırılmışdılar.

Azərbaycanda bazar günü məktəbləri XIX əsrin 80-ci illərində geniş vüsət almağa başlasamışdır. İlk belə məktəblərdən biri 1862-ci il aprelin 29-da Bakı 4 sinifli ali ibtidai məktəbin müəllimi Zotikov – Pisadze tərəfindən kazarmada batolyon üçün təsis edilmişdir (1, 17). Lakin bu məktəb dini xarakter daşıdığı və burada hərbiçilərə yalnız ilahiyyat dərsləri keçildiyi üçün onun fəaliyyəti çox uzun çəkməmiş, qısa müddətdən sonra məktəb bağlanmışdı.

Azərbaycanda əali arasında savad yayan bazar günü məktəbi 1881-ci il dekabrın 13-də Şamaxıda şəhər məktəbinin nəzdində fəaliyyətə başlamışdı. Təhsil müddəti bir il olan, Azərbaycan və rus şöbələrindən ibarət bu məktəbdə əsas ibtidai biliklər, elementar yazı və oxu öyrədilirdi.

Bakıda isə ilk bazar günü məktəbi 1893-cü ildə Qara şəhərdə Nobel qardaşları şirkətinin nəzdində fəaliyyətə başlamışdı. Əsas təhsilənləri zavod fəhlələri, sənətkarlar və ustalardan ibarət olan Bakı kişi bazar günü məktəbi iki sinifli idi. Sonralar bu tipli bazar günü məktəbləri Nuxa, Gəncə, Lənkəran və digər ərazilərdə də şəhər məktəblərinin nəzdində açılmağa başlamışdı.

Bazar günü məktəblərində dərslər adətən, sentyabrın əvvəlində başlayıb, iyunun əvvəlində başa çatır, (Paxsa və Milad bayramından başqa) 35-38 dərs günü olurdu. Savadlılıq səviyyəsinə görə üç qrup (savadsızlar, azsavadlılar, savadlılar) üzrə aparılan bu dərslər hər bazar günü səhər saat 9:00-dan 16:00-a kimi davam edirdi. Məktəbdə rus dili, hesab, tarix, coğrafiya, təbiətşünaslıq, həndəsə, cəbr və texniki rəsmxətt kimi fənnlər tədris olunurdu. Adları çəkilən fənlərlə yanaşı tatar (Azərbaycan) və erməni dilləri öyrədilirdi. Bəzi məktəblərin nəzdində kitabxanalar da fəaliyyət göstərirdi.

Fəaliyyət göstərdiyi 20 ildən çox bir müddətdə bazar günü məktəblərində dərslər yalnız 1905-ci ilin fevral və sentyabr aylarında Bakıda baş verən millətlərarası qırğın zamanı dayandırılmışdı (3, 1).

Bazar günü məktəblərinin müəllimlərinin əksəriyyəti milliyyətə rus və ermənilərdən ibarət idi. Sonrakı illərdə sənədlərdə azərbaycanlı müəllimlərin də adına rast gəlmək mümkündür. Onların sırasında Z.Aslanov, M.S.Axundov, Ə.Terequlov, B.Əfəndiyev, H.Zeynalov, V.İsmayılov və b. kimi tanınmış maarifçiləri də görmək olar. Bazar günü məktəblərində azərbaycanlı müəllimlərin az olmasının əsas səbəbi bazar gününün iş günü olması və bu müəllimlərin digər məktəblərdə dərs deməsi olmuşdu.

1891-ci ildə Y.A.Komenskaya, 1897-ci ildə isə 5-ci şəhər məktəbinin müdiri O.D.Yarçenko tərəfindən Bakıda qadınlar üçün bazar günü məktəbləri təsis edilmişdir (5, 1,4). 1905-1906-cı tədris ilindən etibarən isə kişi bazar günü məktəbləri öz qapılarını qadınların da üzlərinə açmış, məktəbə

yaşlı qadınlar da qəbul olunmağa başlanmışdı. Artıq 1906-1907-ci tədris ilində Mixaylovski şəhər məktəbinin nəzdində fəaliyyət göstərən bazar günü məktəbində 95 qaşlı qadın təhsil alırdı (2, 6).

Bütün söyləmələrdən bir daha aydın olur ki, bazar günü məktəblərinin əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində əvəzolunmaz rol oynamış, tədris prosesinin təşkili və keyfiyyətinə görə heç də Rusiya məktəblərindən geridə qalmamışdı. Fəaliyyət göstərdiyi müddətdə bir çox uğurlara imza atan bazar günü məktəbləri əhalinin böyük rəğbətini qazanmışdı.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bazar günü məktəbləri ilə yanaşı yaşlı əhalinin maarifləndirilməsində cümə günü məktəblərinin də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Cümə günü məktəbləri yaşlılarçün məktəblərin açılmasına dair nəzərdə tutulmuş qanuna, həmçinin qeyri-rus əhali üçün ibtidai məktəblərin açılması haqqında ümumi nizamnaməyə əsasən təsis edilmişdi. Xalq Maarifi Nazirliyinin 14 avqust 1899-cu il tarixli sərəncamı isə birbaşa cümə günü məktəbləri ilə bağlı idi. Bu sərəncamda Rusiyanın qeyri-rus müsəlman əhalisi üçün rus dilini öyrənmək məqsədilə cümə günü məktəblərinin açılmasının vacibliyi vurğulanmışdı.

Cümə günü məktəblərinin açılmasına 1902-ci ildə cəhd olunsada, bu məktəblərin açılması yerlərdə qeyri-mütəşəkkil və pərakəndə şəkildə olduğu üçün onun ilk yaranma tarixi kimi 1906-cı il kimi göstərilir.

Belə ki, 1905-ci ildə qanlı fevral hadisələrindən sonra bazar günü məktəblərində təhsil almaq istəyən insanların sayında azalma nəzərə çarpmağa başlanmışdı. Bunun səbəbi bir qrup müsəlman əhalinin 1906-cı ilin 7 oktyabr tarixində Bakı şəhər idarəsinə yazdığı məktubundan da aydın olur. Məktubda yazılmışdır: “Erməni-müsəlman toqquşmasına qədər Bakı şəhərinin müsəlmanları rus dilində oxuyub-yazmaq üçün Mixaylovski şəhər məktəbinin nəzdində yerləşən axşam kursları və bazar günü məktəblərinə çox böyük həvəslə gedirdilər. Hal-hazırda bəzi rus-tatar məktəblərinin nəzdində yaşlılar üçün axşam kursları açılarsa da, bu məktəblərə yalnız yaxınlıqda yaşayanlar gedə bilirlər. Bir çoxları da bir tərəfdən yolun uzaqlığı, digər tərəfdən isə dərslərin keçirilmə saatlarının gecə olmasına görə bundan məhrumdurlar. Həm də əvvəllər dumanın qərarına əsasən dükənlər və mağazalar bazar günü bağlanırdısa, indi yenə də dumanın qərarına əsasən cümə günləri bağlanır. Beləliklə, bazar günü işləməyimiz və bazar günü məktəblərinin şəhərin ermənilər yaşayan hissəsində yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq biz müsəlman əhali oraya getməkdə çətinlik çəkirik. Elə bu səbəbdən də xahiş olunur ki, rus-tatar məktəblərindən birinin nəzdində cümə günü kursları açılsın” (4, 2).

Yuxarıda təqdim etdiyimiz kimi bir qrup Bakı müsəlman əhalinin Bakı şəhər idarəsinə yazdığı məktubundan da aydın olur ki, bu məktəblərin açılmasının əsas səbəblərindən biri şəhər idarəçiliyinin cümə günlərində müsəlman əhalinin işləməsinə icazə verməməsi olmuşdur. Bu səbəbdən də cümə günü istirahət edən əhali bazar günləri işləməli olur, bununla da bazar günü fəaliyyət göstərən məktəblərə gedə bilmirdilər.

Beləliklə, 28 oktyabr 1906-cı il tarixində şəhər idarəçiliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən məktəb komissiyası birbaşa şəhər idarəçiliyinə müsəlman əhalinin işdən azad olduğu cümə günlərində elm və təhsilə yiyələnməsi üçün cümə günü məktəblərinin açılması və onun fəaliyyəti üçün illik 400 rubl məbləğin ayrılması təklifini irəli sürən məktub göndərirdi. Bakı şəhər idarəçiliyi təklifi lazımınca qiymətləndirərək elə həmin ilin noyabr ayının 16-da cümə günü məktəblərinin fəaliyyəti üçün vəsaitinin ayrılmasına icazə verdi (4, 6).

Cümə günü məktəbləri 1906-cı ilin oktyabr ayında fəaliyyətə başlamış IV rus-Azərbaycan məktəbinin nəzdində yaradılmışdı. Onun fəaliyyətini arxiv sənədlərində yalnız 1913-1914-cü tədris ilinədək izləmək mümkün olmuşdur. Bu səbəbdən də məktəbin dəqiq hansı tarixədək fəaliyyət göstərdiyini söyləmək qeyri-mümkündür.

Cümə günü məktəbləri bazar günü məktəblərinin modeli əsasında yaranmış, istər tədris prosesinin özündə və fənn proqramlarında, istərsə də digər ümumi məsələlərdə bazar günü məktəblərindən çox da seçilmirdi. Bazar günü məktəblərində olduğu kimi bu məktəblərdə də təhsil ödənisiz idi. Məktəbə IV rus-tatar məktəbinin müəllimi Əli Terequlov rəhbərlik etmiş, Z.Aslanov, M.Hacıbababəyov, H.Zeynalov, M.Axundov, Y.Talıbzadə, V.İsmayılov, M.Mustafayev, M.Ə.Rəsulzadə, B.Əfəndiyev kimi dövrün ziyalıları tamamilən təmännasız olaraq dərs demişdilər (6).

Uzun illər «Nicat» xeyriyyə cəmiyyətinə sədrlik etmiş görkəmli ədib, ictimai-siyasi xadim, mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadə eyni dövrdə fəaliyyət göstərən bazar və cümə günü məktəblərinin fəaliyyətini daim izləmiş və sonda onlar arasında müqayisə belə apararaq yazmışdı: “İştə bizim də şəhərimizdə olan “cəmaət darülfünunlar”ına müqabil “voskresenye” şkola (bazar günü məktəbi – A.N.) qabağına çıxacaq cümə məktəbimiz vardır. O da cümə məktəbi bu da “cümə məktəbi”! – indi baxaq ki, bunların təfəvütü nədə?!... Təvafütü müsəlman məhəlləsi ilə Avropa məhəlləsinin fərqi nə isə, öyləcədir” (5). M.Ə.Rəsulzadənin söylədiyi kimi hər iki məktəb arasında elə bir fərq yox idi. Sadəcə fərq ondan ibarət idi ki, bazar günü məktəblərinə gələn qeyri-müsəlman millətlərindən fərqli olaraq müsəlman sahibkarlar, tacirlər cümə günün qeyri-iş günü olmasına baxmayaraq öz təbəçiliklərində olanları cümə günündə belə əlavə işlərlə yükləyir, məktəbə gəlmələrinə şərait yaratmırdılar. Hətta bu azmış kimi onlara məzəmmət edərək “Saçın saqqalın çıxıb, bu vaxta kimi bir şey bilməmişən, bundan sonra oxuyub səndən nə olacaq, nahaq yerə vaxtını sərf etmə...” (5) kimi sözlərlə həvəsdən salmağa çalışırdılar.

Lakin bütün bu maneələrə baxmayaraq elm və savadın vacibliyini dərk edən yerli müsəlman əhali cümə məktəblərinə böyük həvəslə, təhsil almaq ümidi ilə gəlirdilər.

Cümə məktəblərində dərslər oktyabr ayının əvvəllərindən başlayaraq may ayının birinci həftəsinə kimi müsəlman və xristian bayram günləri istisna olmaqla həftədə bir dəfə cümə günləri aparılırdı. Bazar günü məktəblərində olduğu kimi burada da dərslər qruplar üzrə keçirilirdi. Savadsızlar qrupunda təhsil alanların sayı daha çox idi. Cümə günü məktəblərinin açılması müsəlman əhali üçün nəzərdə tutulsa da orada təhsil alanların milli tərkibi müxtəlif idi.

Bazar günü və cümə məktəbləri tez bir zamanda əhəlinin rəğbətini qazanmış, fəaliyyət göstərdikləri qısa bir müddətdə azərbaycanlı əhəlinin savadının artırılmasında, onların yazıb-oxuması, ibtidai biliklərə yiyələnməsində və bunun əsasında onların həyat səviyyəsinin və maddi rifahının yüksəldilməsində böyük işlər görmüşdülər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi, f.309. siy.1, iş.9
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi, f.389.siy.6.ış.408
3. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi, f.389.siy.6.ış. 283
4. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi, f.389.siy.6.ış.290
5. Rəsulzadə, M.Ə. Cümə məktəbi // İrşad -1908, 27 mart, №40.
6. Tərcüman. 1894, 11 mart

Summary

The article provides information about the opening and activity of Sunday and Friday schools which were based on the need for a literate and Russian-speaking workforce related to the development of oil and non-oil industries in Azerbaijan starting from the late 19th century, and the eagerness for science and literacy among the local population and the elderly.

Səfərli Aynur Mətləb qızı

**DİN-in Polis Akademiyası Elmi-tədqiqat və redaksiya-nəşriyyat şöbəsi,
polis leytenantı, BDU-nun doktorantı**

MÜSİQİDƏN ƏDƏBİYYATA UZANAN ÖMÜR: ÜZEYİR HACIBƏYOV

Açar sözlər: publisist, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim, Üzeyir Hacıbəyov, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, bəstəkar, musiqişünas.

Key words: publicist, playwright, pedagogue, public figure, Uzeyir Hajibeyov, "Molla Nasraddin" magazine, composer, musicologist.

Bəstəkar, dirijor, musiqişünas, publisist, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim, SSRİ xalq artisti (1938), II dərəcəli iki "Stalin" mükafatı laureatı (1941, 1946), "Lenin" ordeni kavaleri (1938), Azərbaycanın müasir peşəkar musiqi sənətinin banisi, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1945), professor (1940), Azərbaycan Konservatoriyasının rektoru (1928-1929, 1939-1948), Azərbaycan SSR Bəstəkarlar İttifaqının sədri (1938-1948), 1-ci və 2-ci çağırış SSRİ Ali Sovetinin deputatı (1937, 1941), 1938-ci ildən Sov.İKP-nin üzvü Azərbaycan SSR himninin və Azərbaycan himninin, bütöv İslam dünyasında ilk operanın müəllifi [5, 64]. Üzeyir Hacıbəyli 1885-ci il sentyabrın 18-də Ağcabədidə dünyaya gəlib. Ailədə üç qardaş, iki bacı olublar. Üzeyirdən başqa digər bacı-qardaşı Şuşada doğulub. Evin dördüncü uşağı olan Üzeyirin Şuşada yox, Ağcabədidə anadan olmasının da öz tarixçəsi var. Üzeyir bəyin atası Əbdülhüseyn Xurşidbanu Natəvanın şəxsi mirzəsi olmaqla yanaşı, həm də xan qızının Ağcabədidə olan təsərrüfatına rəhbərlik edirdi. Ona görə də ilin çox hissəsini orda keçirirdi. Şirin xanım da Üzeyirə hamilə olarkən Ağcabədiyə gedib yoldaşına baş çəkmək, sonra yenidən Şuşaya qayıtmaq qərarına gəlir. Bacılarına baş çəkmək üçün yolunu əvvəlcə Ağdamdan salan Şirin xanımı 8 bacının hərəsi bir az öz evində qonaq saxlayır. Ağcabədiyə gedəndə isə artıq gec olur, Şuşaya qayıda bilmir. Ona görə də gələcəyin dahisi elə Ağcabədidə dünyaya *gətirir* [6, 4; 4, 73]. 1 aydan sonra isə dəvənin üstündə kəcavə düzəldib, Şirin xanımı Üzeyirlə birgə Şuşaya gətirirlər.

Üzeyirin uşaqlığı da elə Şuşada keçir. Əvvəlcə mədrəsədə oxuyur. Burada ərəb, fars dillərinə mükəmməl yiyələnir, Şərq yazıçılarının həyat və yaradıcılığı ilə yaxından tanış olur. Sonra rus-tatar məktəbində oxuyur. 1899-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasına daxil olur. Oxuduğu müddətdə 3 musiqi alətində – skripka, violonçel və bariton adlanan nəfəs alətində çalmağı öyrənir. Xalq mahnılarını nota yazmağa başlayır. Təhsilini başa vurandan sonra isə Üzeyir bəy Hadrut kəndində 1 il müəllim kimi işləyir. 1905-ci ildə erməni-müsəlman davası düşən zaman əhalisinin yarısını ermənilər təşkil edən bu kəndin yaşlı adamları Üzeyir bəyə xələl yetirilməsin deyərək, gecəylə onu Yevlaxa yola salırlar. Ordan da qatarla Bakıya gələn Ü.Hacıbəyli, burda da qırğınların törədilməsinin canlı şahidi olur. Elə o vaxtdan ömrünün sonuna kimi Bakıda yaşayan Üzeyir bəy müəllimlik fəaliyyətini burada da davam etdirir. "Bibiheybət" (hazırda Bayılda 51 nömrəli məktəbdir) və "Səadət" məktəblərində bir neçə fəndən dərs deyir. Amma Bakıya köçdüyü ilk illər olduqca çətin şəraitdə yaşayır. Nəqliyyat vasitəsi olmadığına görə, yaşadığı yerdən işlədiyi məktəbə qədər olan 10 kilometrlik yolu piyada gedib-gəlmək məcburiyyətində qalır. Üstəlik onda Bakıda evi də olmur. Müxtəlif vaxtlarda "İslamiyyə" mehmanxanasında (hazırda 6 nömrəli musiqi məktəbidir), Qoşa Qala qapısının yaxınlığındakı Təbriz mehmanxanasında və kirayələrdə yaşayır. Milli operanın ilk nümunəsi olan "Leyli və Məcnun" operası da məhz "İslamiyyə" mehmanxanasında yazılıb [7].

Üzeyir Hacıbəyovun seminariya illərindən Müslüm Maqomayevlə başlayan dostluğu sonralar həm də qohumluğa çevrilib. Üzeyir Hacıbəyov və Müslüm Maqomayev Terequlovlar ailəsi ilə qohumluq əlaqəsi yaradıblar. Belə ki, Üzeyir Hacıbəyov Məleykə xanım, Müslüm Maqomayev isə Badigülcəməl xanım Terequlova ilə evlənib.

Üzeyir Hacıbəyov 1911-ci ildə musiqi təhsili almaq üçün Moskvaya gedib və filarmonik cəmiyyətin nəzdində İlyinskiyin xüsusi musiqi kursunda təhsil almağa başlayıb, fəqət maddi ehtiyac üzündən musiqi təhsilini yarımçıq qoyaraq Bakıya qayıtmağa məcbur olub. Burada yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirərək, yazdığı operaları səhnəyə qoymaqla məşğul olub [2, 13].

Adını ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizin salnaməsinə yazan Ü.Hacıbəylinin çoxcəhətli fəaliyyətinin bir istiqaməti də publisistik yaradıcılığı ilə bağlıdır. Ədəbi fəaliyyətə publisistika ilə başlayan Ü.Hacıbəyli "Azərbaycan", "Kaspi", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni İqbal" qəzetlərində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında çoxlu sayda məqalə, felyeton və satirik miniatürlərini dərc etdirib. Ü.Hacıbəyli 1906-cı ildə C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşrə başlayan "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəal yazarlarından biri kimi fəaliyyət göstərirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Adı molla, özü bəy Filankəs", "Anaş Qurbağa", "Bala uşaq", "Bızbıza", "Çoban", "Həmişə Kefli", "Xoca Lələ", "Lal uşaq", "Millət tərəfdarı", "Namuslu", "Rəhimsiz", "Yalançı", "Zurnaçı" və başqa gizli imzalarla yazdığı publisist əsərləri onu cəsarətli, qorxmaz bir jurnalist kimi məşhurlaşdırıb. Ü.Hacıbəylinin publisist yaradıcılığı qəlbən, ruhən, mənən "Molla

Nəsrəddin" ədəbi məktəbinə və onun yaradıcılarına çox yaxın idi. Onun ilk satirik mətbuat orqanı kimi geniş şöhrət qazanan "Molla Nəsrəddin" jurnalına böyük rəğbəti vardı.

1907-ci ildə "İrşad" qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsində "Molla Nəsrəddin" jurnalını "haqq söz danışan" bir mətbuat orqanı kimi yüksək dəyərləndirən Ü.Hacıbəyli xalqın istək və arzularının ifadəçisinə çevrilən "Molla Nəsrəddin" jurnalında qaldırılan ictimai-siyasi, sosial problemlərin həlli istiqamətində görülən işlərdə C.Məmmədquluzadə və bütövlükdə molla-nəsrəddinçilərin ideyalarını dəstəkləyirdi. Bu realist-satirik jurnalın üslubundakı sadəlik və aydınlıq, kəskin ifşaedici gülüş, lakonizm, ideya zənginliyi Ü.Hacıbəylinin diqqətini cəlb etdiyinə görə də özünün dərin məzmunlu, orijinal publisist yazılarını "Ordan-burdan" başlığı altında "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində dərc etdirməklə bu mətbu orqanın haqq səsinə səs verirdi. O, xalqın global problemlərini jurnalın səhifəsində işıqlandırmaqla mövcud situasiyada çıxış yollarını da göstərirdi. Ü.Hacıbəyli hakim dairələrin dövlət idarəçiliyində yol verdikləri qüsurları, nöqsanları açıq-aşkar söyləməkdən çəkinmirdi. Ü.Hacıbəylinin "Qəzet oxuyan", "Söhbət", "Müəllimlərin keçmiş günlərindən", "Müsəlman intellidentinin məclisi", "Türkiyədə azadlıq", "Məclis qurmağın qaydası", "Bir firəng ilə söhbətim", "Qafqaz müsəlmanlarına açıq məktub", "Duma yaxınlaşır", "Hüriyyəti-kəlam", "Müsəlmanların halı", "Dövlət dumasında", "Hökumət və duma", "Müsəlman kəndlisinin siyasi söhbəti", "Stolipinin xəyalı", "Molla Nəsrəddin", "Müsəlman məclisi", "Bazar söhbəti", "Müəllimlər", "Dilimizi korlayanlar" və digər publisistik yazılarındakı kinayə, eyham, satirik ruh, lakonizm, mətləbi dolayısıyla çatdırma, dərin mənə yükü yazıçının "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbindən bəhrələndiyini göstərən dəyərli nümunələrdir.

"Molla Nəsrəddin" jurnalına qarşı yersiz hücumlar bəzən onun bağlanmasına, müəyyən fasilələrlə nəşrinə gətirib çıxarırdı. Bunu jurnala qarşı böyük bir haqsızlıq kimi səciyyələndirən Ü.Hacıbəyli yazırdı: *"Dövlət dumasını bağladılar... "Molla Nəsrəddin" jurnalını da bağladılar... Dövlət dumasını bağlayan hökumət oldu... "Molla Nəsrəddin"i də bağlayan hökumət oldu... Ancaq təfəvüt burasındadır ki, Dövlət dumasını bağladılar padşah əmri ilə, amma "Molla Nəsrəddin" jurnalını - danos ilə..."* [1, 3]. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1910-cu ildə müvəqqəti bağlanması Ü.Hacıbəyovu kədərləndirmiş, yersiz hücumların qarşısının alınmasında o da digər tərəqqipərvər ziyalılar kimi etiraz səsinə ucaltmış və jurnalın səhifələrində dərc etdirdiyi yazılarla xalqa bir səsləniş etmiş, onları haqqın, ədalətin müdafiəsinə ruhlandırırmışdı.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaxın dostu, məsləkdaşı Üzeyir bəyin "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalı ilə sıx bağlılığı onu molla-nəsrəddinçilər cəbhəsində özünəməxsus bir mövqedə qərarlaşdırırdı. "Molla-nəsrəddinçilik" anlayışını ilk dəfə ədəbi fikir aləminə gətirən də məhz Ü.Hacıbəyli idi. O, jurnalda yazılar dərc etməklə yanaşı, həm də onun fəal və ardıcıl müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. "Molla Nəsrəddin"ə və Cəlil Məmmədquluzadəyə qarşı qara qüvvələr yersiz hücumlar edərkən o deyirdi: *"Molla Nəsrəddin"i öldürmək mümkün olsa da, molla-nəsrəddinçiliyi öldürmək olmaz."* [1, 3].

1916-cı ildə Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" tragikomediyası tamaşaya qoyularkən dövrün bir çox tərəqqipərvər ziyalıları kimi Üzeyir bəy Hacıbəyli də bu monumental əsəri yüksək dəyərləndirərək yazırdı: *"Ölülər" "Molla Nəsrəddin" kimi baltanı dibdən vuran bir əsərdir"* [1, 3].

"Molla Nəsrəddin" jurnalında geniş yer tutan "Atalar sözü" rubrikası Ü.Hacıbəyli yaradıcılığında da xüsusi önəm daşıyır [1, 3].

Azərbaycançılıq ideyalarının təbliğində və tərənnümündə dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun xüsusi xidməti olmuşdur. Dünya şöhrətli bəstəkar öz musiqi və publisistik əsərlərində azərbaycançılıq mövqeyini müdafiə etmişdir. Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığında türkçülük və azərbaycançılıq, eləcə də, millilik və ümumbəşəriyyət vəhdət təşkil etmişdir. Fikrət Əmirov göstərir ki, Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan professional musiqisinin banisidir. İlk operamızın, operettamızın, xalq çalğı alətləri orkestrimizin, mahnı və rəqs ansamblımızın... yaranışı onun adı ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Üzeyir Hacıbəyov musiqisi sözünü, sözü də musiqisini tamamlayır. Üzeyir sənətində diqqəti ən çox cəlb edən cəhət xalq musiqisinə münasibət məsələsidir. Bəstəkarın demək olar ki, elə bir yazısı, çıxışı yoxdur ki, həmin nöqtəyə toxunmamış olsun. Onun bu məsələyə yetirdiyi çox böyük diqqət təsadüfi deyildi. Ü.Hacıbəyov "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" kitabının 1945-ci ildəki ilk nəşrinə yazdığı ön sözdə həmin mövzunu necə işlədiyindən danışarkən,

qeyd edirdi ki, Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarını öyrənmək işinə 1925-ci ildə başlamışam. Seçdiyim bu mövzuya dair bir ədəbiyyat və xüsusi elmi əsər olmadığına görə mən ancaq öz şəxsi müşahidələrimlə apardığım diqqətli tədqiqatın nəticələrinə və Azərbaycan xalq musiqisinin bütün nümunə və formalarının dərin təhlilinə əsaslanmağa məcbur oldum...

Ölməz sənətkar xalq musiqimizin elmi əsaslarını işləmək, ona layiq olduğu yüksək qiyməti vermək və lazımınca tanıtmək, sevdirmək üçün nə qədər gərgin tədqiqat işi aparmış və vətəndaşlıq qeyrəti göstərmişdir. Üzeyir Hacıbəyov musiqi folklorumuzu toplamağın, xalq musiqimizi bütün incəliyi ilə araşdırmağın vacib olduğunu təkrar-təkrar xatırladarkən bu zəngin xəzinədən heç də passiv istifadəni, yerli-yersiz sitatlar gətirməklə istifadəni nəzərdə tutmurdu. Bəstəkarın qəti qənaəti belə idi ki, musiqi folklorundan xalqın arzu və düşüncələrini, həyata, dünyaya baxışını, sənətkarlıq sirlərini öyrənmək və bundan yaradıcılıqla faydalanmaq lazımdır. Əks təqdirdə, bəstəkar xalq musiqisinə heç nə əlavə edə bilməz, onu daha da zənginləşdirmək əvəzinə, ancaq təkrar etməli olar ki, bunun da əsil sənətkarlıqla, əlbəttə, əlaqəsi yoxdur. Xoşbəxtlikdən, böyük Üzeyir bu məsələdə də Azərbaycan musiqisində nümunə göstərdi. Onun dühasının parlaq məhsulu olan "Koroğlu" yarandı. Üzeyir Hacıbəyov bu barədə yazırdı: *"Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarını öyrənmək sahəsindəki işimin, bir bəstəkar olaraq mənim üçün əməli əhəmiyyəti o oldu ki, mən "Koroğlu" operasını yazdım"* [3, 2]. Fikrət Əmirov bunu xüsusi qeyd edir: *"Bu, çox qiymətli etirafdır. Həqiqətən, "Koroğlu" bizim üçün böyük sənət proqramı əhəmiyyətində olan bir məxəzdir. Bu opera bizdə hələ lazımi dərinliklə araşdırılıb tədqiq olunmamışdır. Halbuki Üzeyirin bədii irsi ilə nəzəri irsi arasındakı əlaqəni geniş, ətraflı öyrənmək baxımından "Koroğlu"nun diqqətlə, mövzuya yaxından bələdliklə təhlili çox zəruridir"* [3, 2]. F.Əmirov Üzeyir Hacıbəyovun milli və ümumbəşəri ideyaları vəhdətdə təqdim etməsini qeyd edir: *"Böyük müəllimimiz belə hesab edirdi ki, xalq ilə onun anladığı dildə danışmaq istedadından məhrum olan hər hansı bəstəkar dövrümüzə layiq, yüksək qiymətli əsərlər yaratmaqda da aciz qalacaqdır..."* [3, 2].

Fikrət Əmirov onun dünya şöhrəti qazanmasının səbəbini xalqa bağlılığında, azərbaycançılığında görürdü. Üzeyir Hacıbəyovun elmi-nəzəri irsi içərisində el mahnılarımızın toplanması və işlənməsinə, aşiq sənətinin layiqincə qiymətləndirilməsinə, ifadəliliyə və başqa mühüm yaradıcılıq məsələlərinə dair qiymətli mülahizələr vardır. Həmişə öyrənməyə can atan və bizi də həmişə öyrənməyə çağıran böyük sənətkarın özünün elmi, ədəbi və bədii irsi xüsusilə Yaxın Şərq və ərəb ölkələri musiqisinin inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Onun hər bir musiqi əsəri və hər bir musiqi fikri həyatiliyi, xalqiliyi və dərin elmiliyi ilə fərqlənir" [3, 2].

1948-ci ildə ağır xəstəlikdən sonra noyabrın 23-də 63 yaşında zəkasını və ruhunu millət xəmirinə qatmış, nadir dahilərin sırasında ölməz şəxsiyyətini qoymuş Üzeyir Hacıbəyov əbədiyyətə qovuşdu. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin dediyi kimi, "Başda bir həvəs olaraq işə başlayan Üzeyir sonra öz-özünü yetişdirmiş, musiqi təhsilini tamamlamış, nəticədə sözün Avropayı mənasıyla avtoritetini hər kəsə tanıtmış bir kompozitor olmuşdur. Fəqət beyhuda, dəmir pərdənin arxasında özünə süni marşlar yazdırılsa da, Moskvada çiyini diktatorun əli ilə oxşadılsa da, tabutu başında Azərbaycan mədəniyyəti ilə əlaqələri olmayan komissarlar növbədə dursalar da, Üzeyiri Azərbaycan mədəniyyətindən və Azəri-Türk tarixindən kimsə ayıra bilməz! O, milli Azərbaycan varlığının dayanaqları arasında qalacaq ayrılmaz bir dəyərdir!"

Üzeyir bəyin dəfn mərasimi də şəxsiyyətinin nəhəngliyinə və sənətinin əzəmətinə layiq olub. Bu dəfn mərasimi Azərbaycan tarixinə ən ağır və matəmlərdən, ən izdihamlı vida mərasimlərindən biri kimi düşüb.

Milli musiqimizin atası, Azərbaycan xalqının ölməz ruhundan doğularaq onun milli varlığına qarışan Üzeyir Hacıbəylinin cismani yoxluğu onun möhtəşəm sənətini soldurub, yaratdığı məktəbi yox edə bilmədi ki, bu da həqiqi mövcudluq, ruhi ölməzlikdir!

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Babayeva Gülbəniz. Üzeyir bəy Hacıbəylinin publisistik irsinə bir baxış - Təhlil. 525 qəzet, 13 sentyabr, 2019.

2. Qaraoğlu Fazil. Tarixdə iz buraxanlar: Üzeyir Hacıbəyov. Bakı xəbər.- 21 iyul, 2017, s.13.
3. Ömərov Vahid. Üzeyir Hacıbəyov və azərbaycançılıq. Səs qəzeti, 25 aprel, 2012.

Rus dilində

4. Керимов С. Ниязи. Жизнь и творчество. Баку: Язычы, 1982, 73 с.
5. Пашаев Н.А. Победа культурной революции в Советском Азербайджане. Москва: Наука. 1976, 64 с.
6. Сафарова З. Узеир Гаджибеков. Баку: Язычы, 1985.
7. <https://xanim.az/uzeyir-hacibeyovun-heyat-ve-yaradicilligi-172>.

Summary

Uzeyir Hajibeyli is a famous Azerbaijani composer and musician. He is the father of the Azerbaijani music school. He was the author of the Azerbaijani anthem. He also worked as a playwright, conductor and publicist. Although he was born in Agjabadi, he spent his childhood in the ancient city of Shusha. He published numerous articles, feuilletons and satirical miniatures in "Azerbaijan", "Kaspi", "Hayat", "Irshad", "Taraggi", "Haqiqat", "Iqbal", "Yeni Iqbal" newspapers and "Molla Nasreddin" magazine. U.Hajibeyli was also one of the active writers of "Molla Nasraddin" magazine. A large part of his journalistic work is connected with this magazine.

Şahbazova Rəna Şamil qızı

Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim

ƏRƏB XİLAFƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ V.V.BARTOLDUN TƏDQİQATLARINDA

Açar sözlər: Şəhər, ticarət, Marağa, Bərdə, Dərbənd

Key words: City, trade, Maragha, Berde, Derbent

V.V.Bartold VII-IX əsrlərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf məsələlərini (şəhərlər, ticarət və aqrar münasibətlər) də geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Ərəb müdaxiləsi, Xilafət-Xəzər müharibələri Azərbaycanın şəhər həyatına mənfi təsir göstərirdi: bu dövrdə hərbi-siyasi hadisələrin təsiri altında bir çox şəhərlərin təsərrüfat həyatı tənəzzülə uğramış ticarət yolları yararsız vəziyyətə düşmüşdü. VIII əsrdə Ərəb Xilafəti ərazisində feodal istehsal üsulu hakim idi, buna görə də imperiyanın tərkibində olan ölkələr də bu sistemə fəal cəlb olunurdu (5, 165). Ərəb Xilafəti üçün Azərbaycanı özünün böyük feodal təsərrüfatına cəlb etmək çətin deyildi: Azərbaycan artıq erkən orta çağların başlanğıcından bu prosesin baş verdiyi məkanlardan idi.

Ərəb xəlifələri Azərbaycanın yalnız hərbi deyil, həm də iqtisadi əhəmiyyətini yaxşı anlayır, bu ölkədə geniş quruculuq və abadlıq işləri aparır, müharibələrdən əziyyət çəkmiş bir çox şəhərlərin təsərrüfat həyatını dirçəltməyə çalışırdılar. Bəzi Azərbaycan şəhərlərinin sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi təşəkkülü isə məhz Ərəb Xilafəti dövründən başladı.

Azərbaycan şəhərlərinin Ərəb Xilafət dövründəki iqtisadi inkişaf tarixi ilə bağlı olan əsərlərində materiallar çox genişdir və bu materialları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Azərbaycan şəhərlərinin mənşəyi (inşası) və yaxud bərpası problemləri;
 - 2) Şəhərlərdə sənətkarlıq;
 - 3) Yerli və beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət yollarında həmin şəhərlərin iştirakı dərəcəsi.
- Birinci məsələ təqribən ən iri şəhərlər üçün təhlil olunur. Şəhərlərin inşası, abadlıq və

quruculuq tarixi, bərpası V.V.Bartold üçün əhəmiyyət kəsb edən və diqqət tələb edən problemlər idi. Azərbaycan şəhərlərinin siyasi, inzibati, dini mərkəz kimi fəaliyyəti onun diqqətindən yayınmamışdır.

Bu və ya digər Azərbaycan şəhərinin məhz hansı dövrdən yüksəldiyi, tənəzzülə başladığı məqamları, ticarət əlaqələrində iştirakının ən xırda dəyişiklikləri V.V.Bartold əsl tarixçi bacarığı ilə təqdim etmişdir.

VIII-X əsrlərin ərəbdilli coğrafiyaçılarının məlumatlarına əsaslanan V.V.Bartold yazırdı ki, ərəb hakimiyyətinin ilk dövründə Marağa şəhəri hərbi düşərgəyə çevrilmişdi və şəhərə bu adı da məhz ərəblər vermişlər (2, 203). V.V.Bartold XIII əsrin müəllifi Yaqut əl-Həməvinin əsərində şəhərin fars variantında adının “Əfrəhruz” kimi göstərilən “Marağa” sözünün mənasını “at ilxısı üçün otlaq” (ərəbcə “təmarrağa” – “otlamaq”) kimi izah edirdi (2, 203). Qeyd edək ki, o, həmin sözün izahında ərəb müəllifi əl-Bəlazurinin (VIII əsr) məlumatlarına əsaslanırdı. Belə ki, əl-Bəlazurinin təsvir etdiyi rəvayətə görə, bu şəhər “əvvəllər “Afraharuz” adlanardı. Ərminiyyə və Azərbaycanın hakimi Mərvan ibn Məhəmməd (732-744-ci illər) Muğan və Gilana olan yürüşündən qayıdarkən, onun yaxınlığında düşərgə salır. Orada o qədər peyin vardı ki, atlar onun içində eşələnməyə başlayır. Ona görə də bu kəndə “Marağa” deyildi” (3, 96-97). Bu rəvayətə əsaslanan V.V.Bartold şəhərin qədim tarixinə, onun antik mənbələrdə “Fraaspa” adlanması faktına toxunmamışdır.

Digər tərəfdən, V.V.Bartold Marağanın dirçəliş dövrünün məhz Mərvan ibn Məhəmmədlə başladığını da qeyd etməmişdir (bax: 3, 97). VIII əsrdən başlayaraq Adurbadaqanın əsas şəhərinə çevrilmiş Marağa (3, 97) IX əsrin sonlarında öz mövqeyini Ərdəbilə verdi.

Ərdəbilin coğrafi mövqeyi (yaxşı suvarılan düzənlikdə yerləşməsi) şəhərin həm iqtisadi həyatı, həm ticarət əlaqələri üçün əlverişli olmuşdur. V.V.Bartold Ərdəbilin beynəlxalq ticarətdəki mühüm rolunu Ərdəbil - Zəncan ticarət yolu ilə əlaqələndirirdi (2, 204). Məlumdur ki, tarixi Azərbaycanın sərhəd şəhəri olan Zəncan “İrana” və Fars körfəzi şəhərlərinə yönəlmiş karvan yollarının üzərində idi və bu mənada V.V.Bartoldun mülahizələri ilə razılaşmaq olar.

V.V.Bartold Cənubi Azərbaycan şəhərlərinə nisbətən Şimali Azərbaycan şəhərlərinə daha çox diqqət yetirmişdir. Tarixçinin əsaslandığı mənbələrin məlumatlarına görə, Reydən və İsfahandan sonra Mesopotamiya (Beynənnəhreyn, müasir Şimali İraq) ilə Xorasan arasında ən böyük şəhər olan Bərdə VIII əsrin əvvəllərində xəlifə Əbd əl-Malik (685-705-ci illər) tərəfindən bərpa edilmişdi. Xəlifə əl-Mənsurun dövründə isə (754-775-ci illər) Bərdə daha da inkişaf etmişdi (1, 39). II Dünya müharibəsindən sonra Bərdə şəhəri ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri də V.V.Bartoldun əsaslandığı orta əsr müəllilərinin məlumatlarını təsdiqləmişdir.

Sinxron ərəbdilli mənbələrdə də göstərilir ki, Bərdədən sonra iqlimin ikinci şəhəri – Dərbənd, üçüncüsü Tiflis idi. Bərdə və Dərbənd boya, ipək və pambıq parça istehsalı ilə məşhur idilər. Dərbəndin kətan parçaları xüsusilə məşhur idi. Bərdənin və Dərbəndin sənətkarlıq mərkəzləri kimi xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş V.V.Bartoldun fikrincə, Bərdə Qafqazdakı bütün ticarət yollarının və ərəblərin burada həyata keçirdikləri ticarət əməliyyatlarının əsas mərkəzi və qovşağı, şimala cənub arasında tranzit ticarətinin mərkəzi idi (2, 213-214). Bu yollardan biri “Bərdəni sonralar kölgədə qoyub özü çox böyük şəhərə çevrilmiş Gəncə şəhəri üzərindən Tiflisə gedirdi” (1, 40).

Digər bir yol Şamaxıdan keçib Dərbəndə yönəlirdi. Başqa bir yol Trabzona (Trapezunda) uzanırdı. V.V.Bartoldun göstərdiyinə görə, “əvvəlcə bu yol Dərbənddən, sonra isə Anidən keçirdi. Ani hakimləri Arpaçay üzərində körpü tikdilər və bundan sonra Dərbənddən gedən daha uzun yolun əvəzinə Anidən Trabzona gedən yol daha əlverişli oldu” (1, 40). Dərbəndin Bizansla sıx ticarət əlaqələri saxladığını V.V.Bartold xüsusilə qeyd edirdi.

V.V.Bartold Azərbaycan şəhərlərinin beynəlxalq ticarətdə iştirakı məsələləri ilə yanaşı, Qafqazdaxili və tarixi Azərbaycanın daxili ticarət yolları və əlaqələri tarixi ilə də məşğul olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı olaraq V.V.Bartoldun əsərlərində bəzi müqayisələr də var ki,

onlara diqqət yetirmək vacibdir. Belə ki, tarixçi “Ermənistanı”, Arranı (Albaniyanı), Dağıstanı və İberianı (Gürcüstanı) Adurbadaqanla (Atropatena ilə) müqayisə edərək yazırdı ki, “Ermənistanda, Albaniyada, Gürcüstanda və Dağıstanda əvvəllər qeyri-ari mənşəli xalqlar məskunlaşmışdı, bu xalqlar arilər gələnədək artıq müəyyən mədəni inkişaf səviyyəsinə çatmışdılar, yunan və xristian mədəniyyətinin təsirinə İrandan daha çox uğramışdılar” (2, 211).

V.V.Bartold həmin sətirlərin ardınca Ermənistan və Cənubi Qafqaz şəhərlərinin ticarət-sənətkarlıq inkişafı səviyyəsinə görə Azərbaycan (Atropatena - R.Ş.) şəhərlərindən üstün olduğunu qeyd edirdi (2, 211). V.V.Bartoldun bu fikri sonrakı tarixçilərin əsərlərinə də böyük təsir etmişdir və Xilafətin hakimiyyəti ərəfəsində “Ermənistan” şəhərlərinin Azərbaycan şəhərlərindən üstün olması”na dair “mühüm müddə” sovet tarixçilərinin monoqrafiyalarında və akademik nəşr olan “Ümumdünya tarixi”ndə bərqərar edilmişdir.

V.V.Bartoldun istinad etdiyi ərəbdilli mənbələrdə “Ermənistan” adı altında müasir Ermənistan Respublikasının nəzərdə tutulmadığını yaxşı bilən “erməni tədqiqatçıları” coğrafi və siyasi anlayışları qəsdən qarışdıraraq qərəzli fikirlər irəli sürürdülər. Məsələn, “Ermənistanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin tədqiqatçısı” Y.A.Manandyan da Azərbaycan ərazisindən keçən cənub ticarət yollarının Ərəb Xilafəti dövründə “ikinci dərəcəli olduğunu”, Ermənistan şəhərlərinin isə beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edirdi (bu barədə bax: 4, 58). Maraqlıdır ki, bu tarixçi fikirlərini “sübut etmək” üçün Azərbaycanın Bərdə, Gəncə, Naxçıvan şəhərlərinin (!) genişmiqyaslı ticarət əlaqələrini dəlil qismində misal gətirirdi.

Erməni müəlliflərinin Azərbaycan şəhərlərinin beynəlxalq ticarət əlaqələri ilə bağlı olan mülahizələrinin səbəbi aydındır. Lakin V.V.Bartoldun bu yanlış müddəanı dəstəkləməsinin səbəbi aydın deyil. Onun fikirlərini məntiqi ardıcılıqla izləsək, məlum olar ki, “Ermənistanın” və ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz şəhərlərinin Adurbadaqandan (Atropatenadan) üstünlüyü birincilərin əhalisinin “qeyri-ari olması” ilə izah oluna bilər.

Lakin bu və ya digər bölgənin ticarət-sənətkarlıq baxımından inkişaf dərəcəsini müəyyən etmək üçün əsas meyar heç də etnik tərkib deyil. Bu məqamda əsas meyar bölgədəki şəhərlərin ölçüsü, istehsal səviyyəsi, onların ticarət yollarında yerləşməsi, daxili və beynəlxalq ticarətdə iştirakıdır. Bu kimi vacib amilləri nəzərə almayan, etnik tarixə böyük əhəmiyyət verməmiş V.V.Bartoldun bu məsələdə etnik proseslərə müraciət etməsi (2, 211-212) təəccüb doğurur.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan şərqşünaslığının uğurları, o cümlədən ərəbdilli mənbələrdəki məlumatlarla aparılmış arxeoloji qazıntıların və numizmatik tədqiqatların nəticələrinin müqayisəli təhlili Azərbaycanın erkən orta əsr şəhərlərinin ticarət əhəmiyyəti ilə bağlı olan stereotiplərin dağılmasına imkan vermişdir. Son illərdə Azərbaycan şəhərlərinin Ərəb Xilafəti dövründə beynəlxalq ticarət əlaqələrinə həsr olunmuş ayrıca tədqiqat əsərləri də nəşr olunmuşdur (4).

Düşünürük ki, V.V.Bartoldun Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi inkişafı ilə bağlı olan mülahizələrində coğrafi və inzibati vahidlər bir-biri ilə qarışdırılmışdır. Yəni, V.V.Bartold ərəbdilli mənbələrdə “Ərminiyyə” inzibati vahid daxilində adları çəkilmiş, yüksək istehsal mədəniyyəti, geniş ticarət əlaqələri olmuş şəhərləri (Bərdəni, Gəncəni, Dərbəndi) “Azərbaycan” (Adurbadaqan) şəhərləri ilə (Marağa, Təbriz, Urmiya, Ərdəbil) müqayisədə “daha yüksək inkişaf etmiş mərkəzlər” kimi qeyd etmişdir. Lakin bu halda da V.V.Bartold böyük yanlışlığa yol vermişdir: vaxtilə ərəblərin süni surətdə yaratdıqları və tezliklə ləğv etdikləri “Ərminiyyə” inzibati vahidini müasir “Ermənistan” anlayışı ilə qarışdırmaq ərəbşünas tarixçi üçün yolverilməzdir!

V.V.Bartoldun bir ortaəsrşünas-tarixçi kimi özünəməxsus cəhətlərindən biri onun ən xırda məsələləri də diqqətdən kənarda qoymaması, yazılı mənbələrdən bacardığı qədər material əxz etməsi idi. Belə ki, V.V.Bartold Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanın ticarət və sənətkarlığına dair əsərlərində ölkənin xırda və orta şəhərlərinə də diqqət yetirirdi. Məsələn, Ucan (Təbrizdən Miyanəyə gedən yolda), Deh-Hərrəqan, Mərənd, Miyanə, Bərzənd bu tip şəhərlərdən sayıla bilər. V.V.Bartoldun məlumatlarından belə məlum olur ki, adları çəkilən

şəhərlər xırda və orta şəhər kimi Ərəb Xilafəti dövründən XIII əsrədək qalmış, monqol ağalığı dövründə bərpa edilmiş və ya abadlaşdırılmışdır (2, 210-211).

Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanın orta əsr şəhərləri içərisində Bakının da adı çəkilməyə başlanır. V.V.Bartold yazırdı ki, “X əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində biz Bakıdakı neft mənbələri haqqında ilk məlumatla rastlaşırıq” (1,42). Lakin qeyd etməliyik ki, Bakı nefti haqqında məlumatlar daha erkən dövrə aiddir: Hələ əl-Bəlazuri “Futuh əl-buldan” adlı əsərində VIII əsrdə Şirvanda neft hasilatı haqqında yazırdı (maraqlıdır ki, V.V.Bartoldun ən çox müraciət etdiyi ərəbdilli müəlliflərdən biri məhz əl-Bəlazuri olmuşdur), IX əsrin müəllifi əl-Cəhşiyari isə Xilafət ölkələrinə qara neftin Azərbaycandan, ağ neftin isə Ramahurmuzdan (Xuzistanın cənub-şərqində qədim şəhər) ixrac olunduğunu qeyd edirdi (4, 77).

Lakin V.V.Bartold üçün Bakının neft mədənləri və neft hasilatı ilə bağlı olan əsas məlumatların mənbəyi əl-Məsudinin (X əsr) əsəridir. V.V.Bartold məhz əl-Məsudinin məlumatları əsasında Bakının bir neft mədəninin gündəlik gəlirinin (1000 dirhəmin) 1924-cü il məzənnəsi ilə 250 rubl olduğunu da qeyd edirdi (1, 42-43).

Bakı neftinin əsasən hərbi məqsədlərlə, o cümlədən Ərəb Xilafətinin Bizansa qarşı müharibələrində istifadə edildiyini qeyd etmiş V.V.Bartold bu sərvətdən gələn gəlirlərin bir qisminin Dərbənd qarnizonunun saxlanmasına xərcləndiyini göstərirdi (1, 43). Əsasən XVI əsr qaynaqlarına istinadlanan tarixçi yazırdı ki, bəzi məlumatlara görə, Bakı neftindən əldə olunmuş gəlirlər “Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) nəslinin gəliri” hesab olunurdu (1, 43).

V.V.Bartold Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanın ən mühüm şəhərləri haqqında IX-XI əsrlərin ərəbdilli müəlliflərin verdikləri məlumatları toplayıb təhlil etmişdir. Onun araşdırmaları bizə belə bir nəticəyə gəlmək imkanı verir ki, Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycan şəhərləri coğrafi mövqeyinə, istehsalına, ticarət əlaqələrində iştirakına görə feodal səciyyəsi daşıyırdılar. Digər tərəfdən isə bu şəhərlər Ön Asiyanın Ərəb Xilafəti dövründə təşəkkül tapmış iqtisadi həyatında da sabit yer tutmuşdu.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının Ərəb Xilafəti dövründəki təkamül tarixi Vətən tarixi elmində kifayət dərəcədə tədqiq olunmuşdur və V.V.Bartoldun həmin tarixlə bağlı olan əsərləri, ümumiləşdirmələri, elmi nəticələri bu araşdırmalara təkan vermiş amillər sırasındadır.

Ədəbiyyat

1. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Bakı: Elm, 1999, 160 s.
2. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана // Сочинения. Т. VII. Москва: Наука, 1971. с. 31-215.
3. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 157 s.
4. Gözəlova Y.H. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı: Təhsil, 2011, 296 s.
5. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении В.В. в XVI-начале XIX вв. Ленинград: 1949, 383 с.

Summary

V.V.Bartold also extensively studied the issues of economic development of Azerbaijan in VII-IX centuries (cities, trade, an agrarin relations). The construction of cities, the hisory of landscaping and construction, the restoration were important issues for V.V.Bartold and required attention. The develoment Azerbaijan cities as a political, administrative and religious center did not escape his attention.

AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİ TURİZMİN İNKİŞAF POTENSİALI

Açar sözlər: mədəni turizm, mədəni irsin mühafizəsi, tarix, cəmiyyət

Key words: cultural tourism, protection of cultural heritage, history, society

Turizm sənayesi bu gün dünyada yüksək səviyyədə formalaşmış mexanizmə və iqtisadiyyatın çox böyük yüksək gəlir gətirən dinamik inkişafa malik sahələrindən biridir. Turizm iqtisadiyyatın stimullaşdırıcı amillərindən biri hesab olunur. Hazırda dünya ölkələri çalışırlar ki, turizm bazarı ölkənin, işçinin nüfuzunu artıran, əhalinin rifahını yaxşılaşdıran, həyat keyfiyyətinə və səviyyəsinə müsbət təsir göstərən bir sahəyə çevirilsin.

Ölkəyə daha çox turistin gəlməsi də səyahətçilərə mədəni xidmətin səviyyəsindən asılıdır. Dünya ölkələrinin turizmdən daha çox faydalanmaq istəyi son illərdə mədəni turizmin həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Mədəni turizm həm də insanın yeni şeylər kəşf etmə ehtiyacından, marağından doğur. Bu cəhət də mədəni turizmin öyrənilməsinə zəruri edir. Mədəni turizm ölkənin mədəni irsini, maddi sərvətlərini, mədəni abidələrini, mənəvi və milli dəyərlərini qorumaq və yaşatmaq imkanındır ki, bu həm də ölkənin ayrı-ayrı bölgələrinin yüksəliş amili və rəqabət gücünü artıran bir vasitəyə çevrilir.

Bütün bu vəzifələrin reallaşdırılması üçün bir sıra çətinlikləri aradan qaldırmaq lazım gəlir. Hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilində mədəni turizm üzrə nəşr olunmuş tədris vəsaitlərinin hazırlanmasına olan ehtiyacın ödənilməsinə diqqət yetirməlidir. Mədəni turizmdə turist məhsullarından istifadə və onun zənginləşdirilməsi, sistemləşdirilməsinin konseptual və praktik yanaşmalarını formalaşdırmaq, işləyib hazırlamağı aktuallaşdırır.

Müasir ədəbiyyatda turizmin mədəniyyət kimi anlamına şəxsiyyətin inkişafı forması kimi baxılır. Turizm insan fəaliyyətinin sosial-mədəni sahədə transformasiya olunması və inkişafıdır.

Turizm insan idrakının sərhədlərini genişləndirir, xalqların adət və ənənələri haqqında biliklər formalaşdırmaqla turistin intellektual inkişafına təsir göstərir.

Mədəni turizm insanın mənəvi aləmini də zənginləşdirən amildir. Müxtəlif yerlərə səyahət, turistin özündə yeni təəssüratlar oyadır və xatirələr yaddaşında həkk olunaraq, şəxsi fikir və düşüncəsinə çevrilir.

Bu gün dünyanın mədəni aləmi gözlərimizin qabağında dəyişir. Cəmiyyətdə və insanın həyatında mədəniyyətin rolu və əhəmiyyəti artır. Mədəniyyət qlobal düşüncənin və yeni insan sivilizasiyasının səmərəli amilinə çevrilir. Mədəniyyət xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma, dostluq və həmrəylik yaradır. Mədəniyyət xalqların özünəməxsus həyat tərzinin yaxşı ənənələr əsasında inkişaf etməsinə stimül verir. Belə bir fundamental inkişaf prosesi xalqın müstəqilliyinin, suverenliyinin möhkəmlənməsinə, sosial-iqtisadi inkişaf cəhətdən qüdrətli olmasına kömək edir.

Bu gün əksər ölkələrdə cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesi mədəniyyət və turizmlə birbaşa bağlıdır. Bu cəhət cəmiyyət həyatının tərkib hissəsinə çevrilir ki, bu da şəxsiyyətin inkişafına, ətraf aləmin, gerçəkliyin dərk olunmasına, mədəniyyət sahəsində biliklərin mənimsənilməsi sahəsində yeni nailiyyətlərin əldə edilməsinə imkan verir. Mədəniyyət insanlığın yaradıcılığıdır. Ona görə də insanlar öz həyatını qoruduğu kimi, mədəniyyəti, mədəni sərvətləri qorumağı, mühafizə edib gələcəyə ötürməyi bacarmalıdırlar.

Qeyd edək ki, tədqiqatlarda “mədəniyyət” termini haqqında birmənalı fikir yürüdülmür. Ancaq bir çox tədqiqatçılar anlayışın mahiyyəti haqqında vahid, yekdil fikrin meydana gəlməsinə səy göstərmişlər. “Mədəniyyət” sözü ərəb dilində savadlılıq, elmilik, bilikli olmaq mənasını verir [1]. “Mədəni” sözü də ərəb mənşəli olub bir neçə mənəni ifadə edir: 1) Mədinə şəhərindən olan, şəhərli; 2) mədəniyyətin yüksək səviyyəsində olan, mədəniyyətli; 3) təhsilli, oxumuş, elimli [1, 157].

“Mədəniyyət” “mədəni” (olmaq) anlayışı ilə, “turizm mədəniyyəti və “mədəni turizm” istilahlarnı biri-biri ilə eyniləşdirmək olmaz. “Mədəniyyət” insan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu, “Hər hansı bir xalqın və ya sinfin müəyyən dövrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin səviyyəsi”, “Savadlılıq, elmlilik, biliklilik” və nəhayətdə “Mədəni adamın tələblərinə uyğun olan həyat şəraitinin məcmusu” kimi dörd mənada qiymətləndirilir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” adlı nüfuzlu nəşrdə “mədəni” sözünün də bir neçə mənada işlədildiyi qeyd olunur. Burada göstərilir ki, “mədəni” istilahı: “1. Mədəniyyətcə çox inkişaf etmiş, mədəniyyətin yüksək dərəcəsində olan, 2. Cəmiyyətdə özünü aparma üsullarına, ədəb qaydalarına yaxşı bələd olan, 3. Mədəniyyətlə bağlı olan, mədəniyyətə aid olan, 4. Əkilən, becərilən (məsələn, mədəni bitkilər)” mənalarını ifadə edir [3].

Ədəbiyyatda “turizm mədəniyyəti” də işlədilir ki, bu da turist səfərləri zamanı əməl olunması zəruri olan əxlaqi-mənəvi qaydalarla bilavasitə bağlıdır. Latın dilində “Kultura” termini də təkmilləşdirmə, təhsillənmə, tərbiyə olunma mənasında işlədir.

Məşhur lüğətlərdə, ensiklopediyalarda, ictimai elmlər üzrə tədqiqatlarda mədəniyyət anlayışı bir neçə istiqamətdə başa düşülsə də, burada iki mühüm istiqaməti daha əhəmiyyətli hesab etmək olar: birincisi, mədəniyyət anlayışı altında xalqların təhsil səviyyəsi, o cümlədən mədəni adam nəzərdə tutulur. İstilah həm də mədəniyyət tarixi haqqında başa düşülür ki, bu da maddi (mənzil, geyim, müxtəlif növ alətlər və vasitələr), mənəvi (dil, adət və ənənələr, əxlaq, etiqad, bilik və ədəbiyyat) və ictimai (dövlət və ictimai formalar, qanunlar və s.) olmaqla üç yerə bölünür.

Əgər mədəniyyət haqqında məhdud mənada söhbət gedirsə, bu anlayış altında ruhi-mənəvi mədəniyyət başa düşülür. Qeyd edək ki, ingilis və fransızlar mədəniyyət (kültura) sözü əvəzinə “sivilizasiya” sözü, farslar isə “fərhəng” sözü işlədirlər.

Mədəniyyətə insanlığın mənəvi fəaliyyət sahəsi kimi də baxılır. Məsələn B.S.Yerasov yazır ki, mədəniyyət insan fəaliyyətinin mənəvi-ruhi komponentidir. Mədəniyyət insan həyatının müxtəlif tərəflərini təmin etməklə fəaliyyətin bütün sisteminin tərkib hissələrini və şərtini ifadə edir¹. Mif, din, incəsənət, ideolo-giya, elm, siyasət və s. mədəniyyətin komponenti kimi özündə mənəviyyəti ehtiva edir, mədəniyyətin norma, dəyərlər və biliklər kimi yayılmasına kömək edir. Tədqiqatçı göstərir ki, mədəniyyət öz quruluşu və məzmununa görə fəaliyyətin xüsusi sferası və formasıdır ki, varlığın digər sferaları ilə qarşılıqlı əlaqədədir [3].

Mədəniyyət anlayışı, onun məzmunu, növ və s. məsələlər haqqında çoxlu tədqiqatlar vardır. Bu tədqiqatlarda mədəniyyət anlayışına müxtəlif münasibətlərdən yanaşmaların təsvirini vermək imkan xaricindədir. Ona görə də belə bir qənaəti məqbul saymaq olar ki, yuxarıdakı fikir və mülahizələr mədəniyyət anlayışı haqqında müəyyən bilik və məlumatlar verir. Qarşıya qoyulan problemin həlli üçün bu fikir və mülahizələrin kifayətləndirici olduğunu söyləmək olar və mümkündür.

Bu mənada elmi dövriyyədə turizmin növü kimi müstəqillik qazanmış mədəni turizmdən söhbət açə bilərik. Mədəni turizmin əsasında ölkələrin tarixi- mədəni imkanları durur. Bu tarixi-mədəni imkanlar ölkənin bütün sosial-mədəni aləmini-adət və ənənələrini, təsərrüfat və məişət fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini, maddi və mənəvi mədəniyyət obyektlərini əhatə edir. “Mədəni turizm” termini ingilis dilli ədəbiyyatda XX əsrin sonlarında işlənmişdir.

Mədəni turizm ən geniş yayılmış və kütləviləşmiş turizm növlərindən biridir. Turizmin bu növü bütün səyahət aspektlərini əks etdirir ki, bu zaman turist digər xalqların həyatı, mədəniyyəti, adətləri haqqında müəyyən məlumatlar, biliklər əldə edir. Mədəni turizm beynəlxalq əməkdaşlıq və mədəni əlaqələrin yaradılması üçün çox mühüm vasitə hesab edilir.

Mədəni turizm tarixi, mədəni və coğrafi abidələrin çox diqqətlə öyrənilməsinə, mənimsənilməsinə kömək edir. Turistlər səyahət etdiyi ölkənin sosial və iqtisadi vəziyyəti, digər ölkələrlə münasibətləri ilə maraqlanır və beləliklə də öz fikir və rəyləri ilə digər insanların, xalqların bu mədəniyyət haqqında biliklər alması işində, necə deyirlər, təbliğatçı olur.

Bütün bunlar qonaqpərvərliyin yüksək texnologiyaya malik infrastrukturuna və müasir kommunikativ sistemdən fəal şəkildə istifadə edilməklə formalaşır. Turistlərin mədəni irslə tanışlığı başlıca olaraq ekskusiya zamanı reallaşır. Nəqliyyat vasitələri isə daha çox avtobuslarla və piyada olaraq həyata keçirilir [3].

Qeyd edək ki, mədəni turizmin əsas təşkili forması kimi ekskursiyanın olması fikri digər tədqiqatçılar tərəfindən də təsdiq olunur. Mədəni tədbirlərin (təbii abidələr, muzeylər, sərgilər, yaradıcılıq görüşləri, milli bayramlar və rituallar və s.) məzmunu turistləri xüsusilə cəlb edir. Bu ekskursiyalar və digər mədəni tədbirlər turistlərin şəxsiyyətinin formalaşmasına və onların yeni biliklər və yeni təəssüratlar qazanmasına təsirli vasitədir. Tarixi və təbii obyektlər, arxeoloji və arxitektura abidələri turistlərin konkret tarixi dövrlər- sivilizasiyalar və təbiətin inkişaf dövrləri haqqında biliklərini zənginləşdirir. Nə vaxt ki, turistlər əsl, orjinal abidələri, əşyaları görür, artıq əşyanın, abidənin dəyərini, qiymətsiz olduğunu özü üçün müəyyənləşdirməyə çalışır və beləliklə, onun gördükləri barədə baxışları formalaşır.

Tədqiqatçı M.D. Suşinskayanın fikrincə, “mədəni turizm” fərdin daimi yaşadığı yerdən müəyyən vaxt ərzində başqa bir yerə tam motivləşmə, yaxud qismən marağa görə səfər etməsidir. Bu səyahət mədəni hadisələrlə, muzey və tarixi yerləri görmək istəyi, bədii qaleyeraları, musiqili və dramatik teatrları, konsert meydanlarını, yerli əhalinin adətlərini, ənənəvi bayramlarını, tarixi irsi əks etdirən yerləri, müasir bədii yaradıcılıq və ifaçılıq sənətini, milli dəyərləri, fəaliyyət növlərini, mədəni ehtiyaclarının təminatları üçün topladıqlarını və s. əhatə edir.

Beləliklə, qeyd edək ki, “mədəniyyət” və “mədəni turizm” anlayışları fərqli anlayışlar olsa da, turizmlə əlaqəlidir. Əlavə edək ki, məsələ ilə bağlı tədqiqatçılar özləri müxtəlif elm sahələri ilə bağlıdır, onda problem haqqında onların fikirlərini də məşğul olduqları tədqiqat sahələri müəyyənləşdirir. Yalnız bunu qeyd edək ki, mədəni turizm turizmin bir formasıdır və o bilavasitə səyahət xarakterli olub ölkələrin mədəni abidələri və mədəni həyatı ilə tanışlıq məqsədinə xidmət edir.

1. Hadisələr (faktorlar) üzrə turizm;
2. Müəyyən bir mövzu üzrə turizm;
3. Kreativ turizm;
4. Art-turizm;
5. Etnomədəniyyət üzrə turizm;
6. Tarixi-mədəni turizm.

Mədəni turizm, mədəni irsin mühafizəsi və bərpasında stimullaşdırıcı rol oynayır, ölkənin bədii-əbədi həyatının inkişafına təsir göstərir, əlavə iş yerlərinin açılmasına əhəmiyyətli dərəcədə gömək edir, turizmin yerləşdiyi rayonun, regionda əhalinin təhsilinin və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsini stimullaşdırır.

Ölkələrdə turist axınının düzfün təşkili dəqiq planlaşdırılmalı, xüsusi proqramlar və tədbirlər həyata keçirilməli, öz mədəni potensialı haqqında informasiya yaymağı bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Alxasov Yaşar, Məzəmli Fərhad. Azərbaycanca-rusca ərəb mənşəli eyniköklü sözlər lüğəti. – Bakı, Mütərcim, 2011. – 256 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cildə, III cild. – Bakı, Elm, s 316-317.
3. Ерасов Б.Е. Социальная культурология. – М., Аспект Пресс, 1997, 250 с.
4. Сущинская М.Д. Культурный туризм / Учебное пособие. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2010, 270 с.

Summary

Cultural tourism plays a stimulating role in the protection and restoration of cultural heritage, influences the development of the country's artistic and eternal life, significantly contributes to the creation of additional jobs, stimulates the education and cultural level of the region. The proper organization of the flow of tourists in the countries must be carefully planned, special programs and events must be implemented, and they must be able to disseminate information about their cultural potential.

Yediyarlı Günay Yaşar qızı
Xəzər universiteti, doktorant

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ QAÇQINLIQ KONSEPTİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ - SABİR ƏHMƏDLİ YARADICILIĞI

Açar sözlər: Qarabağ, qaçqınlıq, müharibə və insan, roman, Sabir Əhmədli.

Key words: Karabakh, refugee, war and man, novel, Sabir Ahmadli.

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq, Qarabağ müharibəsindən bəhs edən əsərlər ədəbiyyatımızda, istər nəsr, istərsə də nəzmdə özünəməxsus yer tutmağa, yazılan əsərlərdə daha qabarıq şəkildə ifadə edilməyə və seçilməyə başlayır. Sonradan – 1994-cü ildə iki dövlət arasında atəşkəs haqqında sənəd imzalanırsa da, bu, müharibənin bitməsi demək deyildi. Torpaqlarımızın iyirmi faizinin düşmən tərəfindən işğal, günahsız insanların qətlə yetirilməsi və qısa zaman kəsiyində minlərlə insanın evsiz- eşiksiz, yurd-yuvasız qalıb qaçqına çevrilməsi ilə dövlət, xalq barışa bilməzdi. Necə ki, barışa bilmədi... Qarabağ hadisələrinin dünyaya çatdırılmasında hər sahə öz müstəvisində mübarizə aparmağa başladı. Ədəbiyyat da, şübhəsiz ki, bu məqamlardan, belə önəmli bir mövzudan kənarda qala bilməzdi.

Əsas qəhrəmanı insan olan ədəbiyyat bütün vasitələrlə real həyatı canlandırmağa çalışır. Bir sözlə, ədəbiyyat cəmiyyətin həyat güzgüsüdür. Ədəbiyyatın önəmini vurğulayan ümummillə liderimiz Heydər Əliyev yazırdı: “Milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir.” Çünki şəxsi faciələr ədəbiyyatın yaratdığı imkanlar vasitəsi ilə ictimailəşə bilər. Biri var statistik bir məlumat kimi qaçqınların sayını xalqa, dünyaya çatdırarsan, biri də var bunu sənətlə ifadə edəsən. Məsələn yazılmış qiymətli bir əsərlə. Əlbəttə, bu, daha effektivdir. Real tarix bədii ədəbiyyat səhifələrində yaşayır. Budur ədəbiyyatın gücü.. Bizim milli məsələmiz, ortaq dərdimiz olan Qarabağ mövzusu həmişə yazıçı və şairlərimizin yaradıcılıqlarının əsas mövzusu, əsərlərinin ana xətti olub. Ədəbiyyatımızda qaçqınlıq mövzusunda yazılan qiymətli əsərlərimiz çoxdur. Mövzu bir olsa da, ədəbiyyatda bu ağır, acı fərqli çalarlarda öz əksini tapıb. Yazıçılarımızın bir qismi bu problemə birbaşa, müharibə dəhşətlərinin geniş təsviri ilə, ancaq bəziləri isə dolayısıyla, yəni müharibə dəhşətlərindən keçmiş insanların acınacaqlı taleyi vasitəsilə toxunur. Yerindən-yurdundan didərgin düşmüş bir xalqın hüzn və kədərini təsvir etməklə, qaçqınlıq həyatının real mənzərələrini yaradır.

Müharibə bəşəriyyətin üzləşdiyi bir fəlakətdir. Dünyada baş verən qorxu və ölüm saçan bütün müharibələr insan həyatına vurulan ağır zərbələrlə yadda qalır. Ədəbiyyatımız göstərir ki, torpaqların itirilməsi müharibə baş verdiyi vaxt döyüş bölgəsində bitmir, nə də müharibə dəhşətlərini görmüş insanların ağır faciəsi ölümə bitmir. Bütün bunlar qaçqınlıq, köçkünlük, əsirlik, yurd həsrəti kimi daha davamlı faciələr gətirir. Söhrab Tahir belə yazır: “İşğal məsələsi həddindən artıq həssas və məsuliyyətli bir mövzudur...işğal müvəqqətidir...Xalq və ya ölkə tez- gec işğaldan qurtaracaqdır. Ancaq işğalın mənəvi təsiri, təlim-tərbiyə metodu bir xalqın və ya ölkənin uzun müddət yaddaşında və məişətində qalır. Bundan xilas olmaq üçün xalq yüz illərlə mübarizə aparır” (4,34).

Həm itirilən torpaq dərdi, həm yurd həsrəti, həm də yarımçıq qalan insan taleləri bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapıb. Həm nəsrdə, həm də nəzmdə bir- birindən qiymətli əsərlər yazılıb.

Belə əsərlərin yazılması və onların təhlil edilməsi çox vacibdir. Maraqlı bir tədqiqatda belə deyilir: “Qarabağ mövzusunda yaranan hekayələr əsasən hadisə, dramatik situasiya hekayələridir. Belə əsərlərdə əsirlik, qaçqınlıq müsibətləri ilə üzləşən insanların obrazlarının yaradılması, onların mənəvi məhrumiyyətlərə məruz qalmasının, sıxıntı və iztirablarının təsvir- təhkiyə yolu ilə oxuculara çatdırılması, yəni ağırlı gerçəkliyin naturalistcəsinə əks etdirilməsinə üstünlük verilməsi ən səciyyəvi əlamətlər kimi diqqəti cəlb edir...” (5, 47).

Müasir ədəbiyyatda qaçqınlıq konseptinin ədəbi- bədii təcəssümü baxımından Sabir Əhmədlinin əsərləri diqqəti daha çox cəlb edir. Görkəmli nasir, Azərbaycanın xalq yazıçısı, yaratdığı qəhrəmanları ilə birgə acılar yaşamağı bacaran sənətkar - Sabir Əhmədli bütün yaradıcılığı boyu bizim mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına çalışmışdır. Ailə mədəniyyətinin, vətən sevgisinin itirilməsindən, yoxa çıxmaq təhlükəsindən narahat olan yazıçı hər əsərində, bunları oxucusuna çatdırmağa, aşılamağa çalışırdı. Məhz buna görədir ki, o neçə- neçə nəslin vətənpərvərlik ruhunda yetişməsində önəmli rol oynamışdır. Sabir Əhmədli çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının ən parlaq nümunələrinin yaradıcısıdır. Sabir Əhmədli deyəndə ağıla ilk gələn roman olur. Yazıçı çox qiymətli iyirmi iki romanın müəllifidir.

Yazıcının böyük qardaşı Cəmil Əhmədov Sovet İttifaqı Qəhrəmanıdır. O, Polşada Qəhrəmanlar Xiyabanında dəfn edilmişdir. Oğlu Məhəmməd Əhmədov isə Birinci Qarabağ müharibəsində şəhid olub. Buna görə də, biz çağdaş ədəbiyyatımızda Qarabağ müharibəsindən, qaçqınlıq mövzusunda söz açsaq və şəhid qardaşı, şəhid atası olan yazıcımızdan danışmasaq olmaz. Sabir Əhmədli bu mövzuya, həm yaşantıları, həm də öz taleyi ilə daha yaxındır. Müharibə Sabir Əhmədlinin ailəsinin içindən keçmişdir. Yazıcının bu mövzuya digər çağdaşlarından daha həssas münasibət bəsləməsinin səbəbi də elə budur. Tənqidçi Südabə Ağabalayevanın “Bir ömür deyilən bir kiçik möhnət” adlı məqaləsində yazıçı Sabir Əhmədli haqqında qiymətli və təsirli fikirləri yer alıb: “Yazıçı Sabir Əhmədli çox yollarda yolçu olub, çox yerləri gəzib, amma onun ömründə getdiyi iki yol var idi... Yolların biri Sabir Əhmədli qardaşı- Sovet İttifaqı qəhrəmanı Cəmil Əhmədovun adına Polşa torpağına gedib. Şimali Qafqazdan Polşayadək vuruşub, Cəbrayıla heykəl olub ”qayıdan” qardaşının qəbrinə ziyarət edib.

Beş il əvvəl Sabir müəllim bir də yola çıxdı. Məhəmmədi görməyə getdiyi yol labirint oldu, oğlunu soraqladığı yollar səmtini Bakıya yönəltdi... Və Yasamaldakı evin həyətidə qurulmuş yas mağarında bitdi.. Burada Sabir müəllimin yolculuğu başa çatdı. Bu yolun sonunda Sabir müəllimi Şəhid Atasına adı gözləyirdi.” (1, 209).

Biz Sabir Əhmədli nəsrində müharibə insanının ağrısını, müharibənin yandırır kül etdiyi insan arzularını, yarım qalan insan talelərini daha aydın görürük. Bütün bu iztirablar və ağrı, tariximizin ziddiyyətlərlə dolu olan çağdaş mənzərəsi yazıcının “Axirət sevdası”, “Kef” və “Ömür urası” adlı romanlarında öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə yazıçı, həm Azərbaycan xalqının sürükləndiyi müharibə faciəsini, həm də bu müharibənin özü ilə gətirdiyi ağrı, acıları bütün reallığı ilə canlandırma bilib. AMEA-nın müxbir üzvü, tənqidçi Tehran Əlişanoğlu bu üç əsəri trilogiya adlandırır və bir məqaləsində yazır: “Deyərdim ki, Qarabağ müharibəsi mövzusu ümumən ədəbiyyatımıza bu trilogiya ilə girir.” Biz eyni məqalədə oxuyuruq: “Axirət sevdası” 3 romandan ibarət trilogiyadır, əgər eyni adlı birinci romanda müharibə ilə üz- üzə insanın əbədiyyət axtarışları (ruhi varlığı) predmet seçilmişsə, “Kef” də müharibə şəraitində insanın başlıca olaraq nəfsi- cismani yaşamları hədəfdədirsə, “Ömür urası” nda yazıcının diqqəti bu dəfə insanın mənəvi siması, “yer sakini” nin məğzi-mənası, yer ölçüləri üzərindədir” (3, 39).

“Axirət sevdası” romanında əsas surət yazıcının oğlu Məhəmməd, təhkiyəçi isə yazıcının özüdür. Ümumilikdə Roman yazıcının qəhrəman oğlunun faciəli taleyinə həsr edilmişdir. Əsər atanın müharibədə iştirak edən oğlunu axtarması və atanın oğul taleyi haqqındakı düşüncələrindən bəhs edir. Buna görədir ki, Vaqif Yusifli “Sabir Əhmədli-yaşayan sənətkar adlı məqaləsində bu romanı haqlı olaraq “ata ağrısı” adlandırır: “Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası” romanı ata dərini əbədləşdirən bir əsər kimi yarandı. Bu roman “Ata ağrısı” da adlana bilərdi. İlk dəfə idi Azərbaycan bədii nəsrində Yazıçı - Atanın oğul itkisindən doğan dağ boyda dərini ilə üzleşirdik.” (6)

Əsərin qısa məzmunu belədir: Məhəmməd könüllü olaraq vətəni müdafiə etməyə getmişdir. Ata və ana da oğulları üçün nigarançılıq hissləri keçirirlər. Oğlundan narahat qalan ata oğlunu görmək üçün cəbhə bölgəsinə yollanır. Oğlunun soracağı ilə hər yeri gəzir, ancaq onu heç yerdə tapa bilmir. Oğlunu tapa bilməyən ata Gəncəyə, dostunun evinə qayıdır. Orada eşidir ki, oğlu yaralıdır və Bakıdadır. O, da dərhal Bakıya qayıdır. Bakıya qayıdan ata öz evinin həyətidə oğlunun hüsr mərasimi ilə qarşılaşır. Bu kiçik ancaq çox təsirli əhvalat ilə yazıçı müharibənin insan həyatına vurduğu zərbələləri, yarımçıq qalan insan arzularını, vətənə, doğma yurda bağlılığı geniş formada

təsvir edir. Bir sözlə, Sabir Əhmədli öz şəxsi faciəsi fonunda insanlıq üçün böyük olan problemlərə toxunur.

Kitabdakı ikinci roman “Kef” də yazıçı öz ahıl vaxtlarını, öz yaşam tərzini təsvir edir. Əsərdə təsvir edilən yaşlı müəllim əslində elə yazıçının özüdür. Əsər 90-cı illər cəmiyyətində baş verənləri oxucuya çatdırır.

Çağdaş bədii nəsrə müharibə və insan problemi S. Əhmədlinin “Ömür urası” romanında özünəməxsus şəkildə ifadə edilmişdir. “Ömür urası” - yazıçının sağlığında çap olunan sonuncu əsəridir. Əsər Azərbaycan xalqının üzləşdiyi haqsızlıq və zulmlərdən, millətin didərgin taleyindən bəhs edir.

Uşaqlığını keçirdiyin yerlərdə yaşlana bilmək özü böyük bir xoşbəxtlikdir. Bunu öyrətdi bizə qaçqınlıqdan bəhs edən belə qiymətli əsərlər. “Kişi əhd etmişdi, torpaqlarımız alınsın. Qarabağ işğaldan qurtulsun, geri dönənlərin birincisi mən olacam. Biryolluq gedəcəm. Bir də Bakıya qayıtmayacam. Həyatımın sonu, ömür urası yenidən tikdirdiyim, bircə günə yaşamadığım evdə başa gələcək” (6, 6). Hər sətirdən aydın duyulur yazıçının torpaq itkisi ilə heç cürə barışa bilmədiyi. Həm qayıtmaq arzusu, həm ümid, həm də küskünlük var sətirələrdə. O, paytaxt şəhərə öyrəşə bilmir, hər şey ona yad görünür. Əslində, bura da Vətəndir, Vətəndən bir parçadır. Amma Qarabağ deyil, Cəbrayıl deyil. Yazıçı itirilmiş torpağın hər qarışı üçün narahatdır. Sabir Əhmədli ən çox da doğma torpaqlara qayıtmaq arzusunu yoxa çıxmasından narahatlıq keçirir. Yazıçı ağır vəziyyətdən çıxış yolu axtarışındadır. Onun bu əsərində məhz həmin gərginliyi yansıdan həsrət var. Əsərdə qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraiti işıqlandırılır. Qaçqınların ağır, çətin güzəranının, onların daxili aləmlərinin, gizlin qalan ruh və duyğularının açılıb göstərilməsi xalqı oyatmağa, onları gələcəkdə də baş verə biləcək gözlənilməz təhlükələrdən xəbərdar etməyə çalışır. Əsər vətənə, doğma yurda məhəbbət, bağlılıq, xalqda, millətdə onu itirmək qorxusu yaradır. Onu itirəndə nələrin baş verdiyinin şahidi oluruq. “Qaçqın yaşayanların bir ümdə istəyi vardı: Yurdumuz azad olsun, gedək çıxmaq oraya - doğma yurda. Torpağı ovucdayıb yeyəcək, daş-çınqılı öpəcək, gözümüzün üstə qoyacayıq!”. (2, 73) Romanda qaçqınlıq kimi bir faciə ilə yanaşı, insanların və mühitin də iç üzünü aydın göstərilir. Yazıçı həmin mühiti oxucusuna məharətlə çatdırır. Səmimi yazıçımızın əsəri bəzək-düzəksiz, realistsinə qələmə alınıb. Əsər çox təsirli fikirlərlə bitir. Sətirələr insanı qeyri-ixtiyari göz yaşına boğur. Həm də sevimli yazıçımız doğma torpaqlarımızın geri qaytarılacağından necə də əmindir. Biz illər öncə nə qədər böyük bir inamla rastlaşırıq. Əslində Qarabağ, qaçqınlıq mövzusunda yazılan bütün əsərlərdə kədər olduğu qədər də ümid var. Ancaq bu, daha böyük bir əminlikdir.. Doğma yurdunda xalçaçı qızla rastlaşan müəllim onunla oğlu haqqında danışır. “Hər şey yerini alacaq. Dağılmış şəhərlər, kəndlər yenidən qurulacaq, əzəlkindən də abad olacaq. Qaçqın-köçkün yurda qayıdacaq. Bircə şəhidlər qayıtmayacaq. Onlar biryolluq köçüblər.” (2, 76) O, şəhid olmuş oğlunun geri qayıda bilməyəcəyindən əmin olduğu qədər, itirilmiş torpaqların geri qayıdacağından əmindir.

“Ömür urası” romanında “Bakı-Mincivan” qatarında Cəbrayıl gedən tənha müəllim obrazı bəlkə də, elə yazıçının özüdür. Yazıçı ilə bərabər onun minlərlə oxucusu da həmin yolları onunla birgə keçərək psixoloji sarsıntı keçirir. Sabir Əhmədli bu əsərlə işğal altında olan doğma torpaqlara illər öncə getmişdi, el-obasına baş çəkmişdi. Bu əsər onun ən böyük arzusunu təsviri, sabaha olan inamı, gələcəyə nikbin baxışı idi. Təəssüf ki, sevimli yazıçımız əsərindəki kimi gerçək həyatda bu sevinci, Qarabağın, doğma yurdu Cəbrayılın işğaldan azad olduğu günü görə bilmədi, qələbə hisslərini yaşaya bilmədi. Sağlığında gedib o yerlərə baş çəkə bilmədi.

Sabir Əhmədlinin əsərləri çox səmimidir, mənə, buna görə ki, onlar oxucu qəlbinə daha çox toxunur. Onun əsərləri həm də, ona görə qiymətlidir ki, işğal altında olan yerləri sanki yaddaşlara köçürür. Tarixi yerlərdən, abidələrdən tutmuş ən xırda tikililərə, izlərə qədər yada salır. Yazıçı sözlə torpaqlarımızın xəritəsini çəkir. Yurdundan didərgin düşmüş bir oxucu əsəri oxuyanda qeyri-adi bir həyəcan keçirir. Görəsən sevimli yazıçımız bizim küçənin, bizim evin də adını çəkərmə, gəzdirdim, gördüyüm, mənə tanış olan yerlərdən məlumat verərmə.. Sabir Əhmədli illər öncə tək yox, öz qaçqın oxucusu ilə birgə getdi o doğma torpaqlara. Çünki bu əsər nəçə qaçqının arzusu idi. Onlar bu məkanları ya yuxularda görə bilərdilər, ya da xəyallarda.. Belə qiymətli əsərlər sayəsində o torpaqlar unudulmadı, əbədi yaddaşlara köçürüldü. Bu cür əsərlər bizi zəfərə gətirən

amillər oldu. Belə qiymətli əsərlərin öyrənilməsi və araşdırılması həm də, ona görə əhəmiyyətlidir ki, qazanılmış qələbənin önəmini gənc nəsə çatdırır. Yazıçı həm vətənə olan böyük sevgisini, həm onu itirəndə nələrin baş verdiyini, həm də Qarabağın səsinə, ağrılarına əsərlərinin dili ilə bizə çox gözəl çatdırmağı bacardı. Sabir Əhmədli romanları əvəzolunmaz bədii nəsr nümunələridir.

Ədəbiyyat

1. Ağabalayeva S. Karvan yolu, tənha yolçu. Bakı: "Səda", 2005, s. 198-209.
2. Əhmədli S. Ömür urası. 2003. 76 s.
https://www.azeri.org/Azeri/az_latn/latin_lit/az_literature/short_stories/ahmadli/ahmadli_az/ahmadli_omur_uras_i_az.pdf
3. Əlişanoğlu T. Sabir Əhmədlinin Qarabağ trilogiyası. "Tənqit. net" jurnalı, Bakı: 2008, № 5.
4. Xələfli Ə. Mənəviyyatın ekologiyası. Publisistik düşüncələr toplusu. Tərtibçi: Bakı: Səda, 2005. 265 s.
5. Mehraliyev E. Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu, Bakı, 2008. 249 s.
6. Yusifli V. Sabir Əhmədli- yaşayan sənətkar. "Kaspi" qəzeti, 2014, 11 fevral.

Summary

Wars, which have always been terrible and deadly, are remembered for the heavy blows and deprivations of human life. The article examines the subject of Karabakh and refugee in our literature. It should be noted that Sabir Ahmadli was one of the first writers to come to mind when talking about Karabakh and refugee in literature because his works are shining example of patriotic prose. The article analyzes the novels "Omur urası", "Axirat sevdası" and "Kef" which stands out among the works devoted to the problem of Karabakh and refugee in modern Azerbaijani literature. The novels are an example of original art in terms of high craftsmanship.

Zeynalova Sevinc Əlixan qızı
Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim

İNGİLTƏRƏNİN "MOSKVA" ŞİRKƏTİNİN AZƏRBAYCANDA FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: Səfəvilər, Tüdorlar, Moskva knyazlığı, "Moskva" şirkəti

Key words: the Safavids, the Tudors, Grand Duchy of Moscow, the Muscovy Company.

XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri Avropa dövlətləri ilə diplomatik, siyasi və ticari əlaqələr olmuşdur. İlk mərhələdə Venesiya Respublikası və Portuqaliya ilə daha geniş əlaqələrə malik olan Səfəvi dövlətinin XVI əsrin ortalarına doğru İngiltərə ilə əlaqələrinin də əsası qoyulmuşdur. Azərbaycan – İngiltərə münasibətlərinin yaranması və genişlənməsində "Moskva" şirkətinin böyük rolu olmuşdur. Şirkət Moskva knyazlığı və Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisində ticarətin həyata keçirilməsi məqsədilə qurulmuş, eyni zamanda İngiltərənin bu iki dövlət ilə siyasi və diplomatik əlaqələrində də önəmli rol oynamışdır. 1561-ci ildən 1581-ci ilədək fəaliyyət göstərmiş "Moskva" şirkətinin Azərbaycana 6 ekspedisiyası göndərilmiş, bu ekspedisiyalar gedişində ingilis tacirləri Şirvan bəylərbəyi Abdulla xandan və Səfəvi şahı I Təhməspdən imtiyaz fərmanları almışlar.

Avropasentrist tarixçilər tərəfindən "Böyük Coğrafi Kəşflər" adı ilə təqdim edilən, mahiyyət etibarilə isə işğalçılıq yürüşləri olan və müstəmləkəçilik sisteminin yaranması ilə nəticələnən XV-XVI əsrlərdəki coğrafi səyahətlər Avropa ölkələrinin yeni xammal mənbələri və torpaqlar axtarışı

siyasətinə tabe etdirilmişdi. Avropa ölkələri Şərqi zənginliklərini əldə etmək və “dünyanı bölüşdürmək” üçün böyük bir mübarizənin astanasında idilər. Bu ərafədə dünyada yaşanan sosial, iqtisadi və siyasi yönlü dəyişikliklər də həmin siyasəti sürətləndirən amillərdən idi (6, 235).

Qeyd edək ki, “dünyanı bölüşdürmək” uğrunda mübarizənin ilk mərhələsində əsas qüvvələr Pireney yarımadası ölkələri olsalar da, XVI əsrin ortalarına doğru bu vəziyyət sürətlə dəyişməyə başladı və müstəmləkələr uğrunda savaşıyan İspaniya ilə Portuqaliya öz yerini İngiltərə və Hollandiyaya verməli oldular. Yeni müstəmləkəçi dövlətlərin əvvəlkilərdən bəzi üstünlükləri var idi; beləki, yeni torpaqların və xammal mənbələrinin mənimsənilməsində hərbi yollarla yanaşı, ticarət şirkətlərindən də geniş şəkildə istifadə edilirdi. Xüsusilə İngiltərə bu istiqamətdə çox fəal idi, ticarət şirkətləri isə bu və ya digər Şərq ölkəsində onun xarici siyasətinin ayrılmaz vasitəsinə çevrilmişdi. Bu şirkətlər əsasən iki tip olurdu: birincisi, müstəqil fəaliyyət göstərən və ortaq kapitalı olmayan şirkətlər (məsələn, Baltika, Moskva, Levant) və ikincisi, ortaq kapitalı olan səhmdar şirkətlər (Ost-Hind, Qvineya). Hər iki tip şirkətlərin ortaq tərəfi – kral tərəfindən xartiya alaraq fəaliyyət göstərməsi idi (11, 46). İngilis şirkətləri içərisində yaranma tarixinə görə “Moskva” şirkəti ön yer tutur və fəaliyyəti daha çox Moskva knyazlığı və Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə bağlıdır.

İngilis ədəbiyyatında daha çox “Rusiya şirkəti” (*Russia Company*) və ya “Moskva Ticarət Şirkəti” (*The Muscovy Trading Company*) olaraq tanınan “Moskva” şirkətinin Azərbaycandakı fəaliyyəti bir neçə məqamı ilə elmi əhəmiyyət kəsb edir: birincisi, bu şirkət digərilərindən fərqli olaraq, müstəmləkə bir dövlətin ərazisində deyil, müstəqil və bölgənin aparıcı dövlətlərindən olan Azərbaycan Səfəvi dövlətində fəaliyyət göstərmişdir. İkincisi, “Moskva” şirkətinin fəaliyyəti Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövrünə (1524-1576) təsadüf etdiyi üçün, Azərbaycanın xarici siyasət tarixini araşdırmaq üçün də əhəmiyyətlidir. Nəhayət, şirkətin fəaliyyətinin araşdırılması İngiltərənin Azərbaycandakı siyasətinin sonrakı mərhələlərini öyrənmək üçün də vacibdir.

Məqalənin həcmi nəzərə alaraq, “Moskva” şirkətinin fəaliyyətinin başlıca məqamlarına nəzər salmaq istərdik. Şirkətin yaranması ərafəsində – 1550-ci illərin əvvəllərində Avropanın özündə və Xəzəryanı bölgələrdə mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyət mövcud idi. Reformasiya hərəkatının ardından Habsburqlar imperiyasında daxili müharibələrin başlaması, Osmanlı sultanı I Süleymanın (1520-1566) fəthlərinin geniş vüsət alması, İspaniya ilə Portuqaliya arasında dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi, İngiltərədə kral Reformasiyasının doğurduğu ictimai-dini ziddiyyətlərin dərinləşməsi bu vəziyyətin əsas tərəfləri idi (6, 127-145). Xəzəryanı bölgələrə gəlcə, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Osmanlılarla uzun sürən müharibələri 1555-ci il Amasya sülhünün imzalanması ilə müvəqqəti sona çatdısa da, bölgədə Moskva knyazlığının yüksəlməsi sonrakı yüzilliklərdə bu qüvvənin yüksələcəyindən və yerli dövlətlər üçün böyük təhlükə yaradacağından xəbər verirdi. Böyük knyaz IV İvanın Kazan (1547-1552) və Həştərxan (1554-1556) yürüşlərinin ruslar üçün uğurla nəticələnməsi isə (2, 152-154) bölgədə maraqların toqquşmasını sürətləndirmişdi.

İngiltərənin özünə gəlcə, Yüzillik müharibədən sonra xeyli zəifləmiş ölkə İspaniyanın və Portuqaliyanın müstəmləkəçilik fəaliyyətlərinin qarşısını ala bilməmişdi. Dünya 1494-cü il Tordesilyas və 1529-cu il Saraqosa müqavilələri ilə bölünmüşdü və İngiltərə bu bölgüdə kənarda qalmışdı. XVI əsrin əvvəllərinə doğru Tüdorlar sülaləsi bu vəziyyəti düzəltmək üçün xeyli cəhdlər göstərmişdilər, lakin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, İngiltərədə Reformasiya ideyalarının yayılması ölkənin daxilində siyasi və ideoloji ziddiyyətləri gücləndirmişdi. Buna baxmayaraq, 1550-ci illərin ortalarına doğru ingilis diplomatiyası Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrini genişləndirmək yolu ilə müstəmləkəçilik cəhdlərinə başlamışdılar. Yeri gəlmişkən, “Moskva” şirkətinin təsis edilməsi də həmin dövrə, 1553-1554-cü illərə təsadüf edir (4, 121), hərçənd ki, bəzi ədəbiyyatda şirkətin özülündə hələ 1551-ci ildə R.Çensler, S.Kabot və H.Uilloubi tərəfindən qurulmuş “Company of Merchant Adventurers to New Lands” şirkətinin dayandığı göstərilir (10, 13; 12, 286).

“Moskva” şirkəti Mariya Tüdorun dövründə yaransa da, onun real fəaliyyəti sonrakı monarxin, yəni Elizaveta Tüdorun hakimiyyəti ilə (1558-1603) başlayır. Şirkətin Moskva knyazlığına və Azərbaycana göndərdiyi ekspedisiyaların sayı altıdır: 1) 1561-1564-cü illər; 2) 1563-

1565-ci illər; 3) 1565-1567-ci illər; 4) 1568-1569-cu illər; 5) 1569-1574-cü illər; 6) 1579-1581-ci illər (7, 243). İngiltərə-Səfəvi əlaqələrinin yaranıb geniş vüsət alması da elə bu dövrə təsadüf edir. Eyni zamanda Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustacludan və Səfəvi hökmdarı Şah I Təhmasib tərəfindən ingilis şirkətinə imtiyaz hüquqlarının verilməsi də bu illərə aiddir.

Hər iki dövləti – İngiltərəni və Səfəviləri geniş imtiyazlara dayanan ticarət əlaqələri qurmağa sövq edən amillər var idi. Hindistana dəniz yolunun portuqallar tərəfindən bağlandığı, Atlantikadakı yolların isə İspaniya Habsburqlarının əlində olduğu bir şəraitdə İngiltərə üçün Xəzər dənizi vasitəsilə İran körfəzinə çıxış əldə etmək böyük önəm daşıyırdı. Səfəvi dövləti isə 1555-ci il Amasya sülhünün imzalanmasından sonra Osmanlı cəbhəsində müəyyən sabitlik əldə etsə də, başlıca ticarət yollarından məhrum idi. Xüsusilə Hörmüzün portuqallar tərəfindən ələ keçirilməsi Səfəvilər üçün İran körfəzi ticarətini bağlamışdı. “Moskva” şirkəti isə Azərbaycan ipəyinin və digər ixracat mallarının heç olmasa Avropa bazarlarına çıxarılması üçün real imkan yaradırdı. Başqa sözlə desək, “Moskva” şirkəti digər ticarət şirkətlərindən fərqli olaraq, İngiltərənin müstəmləkəçilik siyasətinin deyil, bərabərhüquqlu iqtisadi əlaqələrin bir vasitəsi kimi çıxış edirdi.

Tarixi ədəbiyyatda İngiltərə ilə Səfəvilər arasında rəsmi danışıqların başlanğıc tarixi olaraq 1561-ci il göstərilir (9, 17; 7, 243). Belə ki, Elizaveta Tüdorun Antoni Cenkinsonun başçılığı ilə Səfəvi sarayına göndərdiyi heyyyət I Şah Təhmasibə kraliçanın 25 aprel 1561-ci il tarixli məktubunu təqdim etdi və Səfəvilərlə İngiltərə arasında ticarət əlaqələrinin təməli atıldı. A.Cenkinsonun ilk ekspedisiyası gedişində, 1563-cü ilin aprelində “Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclıdan gömrüksüz və maneəsiz ticarət etmək imtiyazları ala bildi. Abdulla xan Ustaclı belə hesab edirdi ki, ipəyin Rusiyaya və İngiltərəyə ixracı Şirvanın, Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatı üçün mənfəətli olacaqdır” (1, 214).

Abdulla xanın vəfatından sonra “Moskva” şirkətinin tacirləri Azərbaycana yeni ekspedisiya göndərmək qərarına gəldilər. Şirkətin Artur Edvardsın rəhbərliyi ilə üçüncü ekspedisiyası gedişində (1565-1567) İngiltərə Səfəvi şahından imtiyaz fərmanı almağa nail oldu. 1566-cı ilin mayında verilmiş imtiyaz fərmanına görə, şirkətin tacirləri Azərbaycan və İran ərazisində hər hansı bir gömrük ödəmədən sərbəst ticarət etmək və ticarət faktoriyaları qurmaq hüququ əldə edirdilər. Eyni zamanda, ingilis tacirləri və onların əmlakı dövlət tərəfindən mühafizə olunurdu və onlar Səfəvi dövləti ərazisindən keçib qonşu ölkələrə də gedə bilərdilər (7, 246). Əslində 1566-cı il “Moskva” şirkətinin tarixində daha bir əlamətdar hadisə ilə yadda qaldı: həmin ilin dekabrında Elizaveta Tüdor şirkətə yeni patent hüquqlar verməklə yanaşı, eyni zamanda parlamentdə şirkətin hüquq və imtiyazlarının genişləndirilməsi haqqında akt qəbul edildi (9, 19-20). Təsadüfi deyil ki, hər iki sənədin qəbulundan sonra, 1568-ci və 1569-cu illərdə şirkət bölgəyə bir-birinin ardınca iki ekspedisiya göndərdi. İngilis diplomatiyasının əsas hədəfi İran körfəzi və onun əsas incisi olan Hörmüz idi.

Bannister və Deketin başçılığı altında beşinci ekspedisiya gedişində, 1569-cu ildə Səfəvi şahı tərəfindən “Moskva” şirkətinə onun hüquqlarını daha da genişləndirən yeni imtiyazlar verildi (9, 21). Əvvəlki imtiyazlara əlavə olaraq, ingilis tacirlərinə sərbəst şəkildə Gilana və Səfəvi şahının digər mülklərindəki şəhərlərə səfər etmək hüququ verilirdi. Bundan əlavə, ingilis tacirlərinin əmlakı ilə bağlı da geniş imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdu. Qeyd edək ki, Gilanda ticarət hüququ əldə etmək “Moskva” şirkətinin ən böyük uğurlarından biri idi, çünki Gilanda ingilis faktoriyasının qurulması sonrakı mərhələdə ingilislərin İran körfəzinə irəliləməsi üçün mühüm addım ola bilərdi.

İlk baxışdan belə görünə bilərdi ki, artıq İngiltərənin öz hədəfinə - İran körfəzi və Hörmüz vasitəsilə Hind okeanına çıxmasına az qalmışdır. Lakin gözlənilmədən vəziyyət ingilislərin əleyhinə dəyişməyə başladı. Belə ki, Livoniya müharibəsində (1558-1583) İngiltərənin ona yardım etmədiyini bəhanə gətirən Moskva knyazı IV İvan ingilis tacirlərinə Volqa yolu ilə Xəzərə enməyi qadağan etdi. Əslində isə, rus knyazı Volqa-Xəzər yolunun strateji önəmini diqqətə alaraq, bu bölgənin digər bir dövlətin nüfuz dairəsinə girməsinin qarşısını aldı. Sonrakı yüzilliklərdə baş verən hərbi-siyasi hadisələr bu siyasətin müstəmləkəçilik mahiyyətini açıb göstərdi. 1579-1581-ci illər altıncı ekspedisiya “Moskva” şirkətinin Səfəvi dövlətinə sonuncu səfəri oldu. İngiltərənin Xəzəryanı bölgələrdə güclənmək siyasəti iflasa uğradı. Bununla yanaşı, “Moskva” şirkəti bir neçə dəfə rus çarlarından imtiyaz fərmanları alaraq, 1698-ci ilədək fəaliyyətini davam etdirməyə müəssər

oldu. Lakin çar I Pyotrun geniş miqyaslı işğalçılıq yürüşləri və siyasəti dövründə bütün imtiyazlardan məhrum oldu; şirkətin rəsmi ləğvi isə 1808-ci ildə baş verdi (3).

İngiltərə ilə Səfəvi dövləti arasında 1561-1581-ci illərdə baş tutmuş münasibətlər xarakter etibarilə ticarət münasibətləri olsa da, onların mahiyyət etibarilə siyasi olduğu şübhəsizdir. Cəmi 20 il davam etmiş bu münasibətlər, bir tərəfdən, iki ölkə arasında uzun müddətli əlaqələrin prelyüdiyası olmaqla yanaşı, ikinci bir tərəfdən, Xəzəryanı və İran körfəzi bölgələrinin tədricən beynəlxalq münasibətlərin önəmli nöqtələrindən birinə çevrildiklərini də göstərmiş oldu. İngiltərə nə yolla olursa olsun, İran körfəzi və Hind okeanı bölgələrə çıxmağa can atırdı və sonrakı yüzilliklərdə bu bölgələrə nüfuz etmə siyasəti geniş vüsət aldı. Bu da öz növbəsində İngiltərənin Rusiya imperiyası ilə münasibətlərinin kəskinləşməsinə və nəticə etibarilə regional gərginliyin artmasına gətirib çıxardı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı, Elm, 2007, 592 s.
2. Akdes N.K. Rusya Tarihi. Ankara, TTK Basımevi, 1987, 538 s.
3. Arel M.S. English Trade and Adventure to Russia in the Early Modern Era: The Muscovy Company (Empires and Entanglements in the Early Modern World). London, Lexington Books, 2019, 362 p.
4. Carter E. H. and Mears R. A History of Britain. Book 3. The Tudors. 1485-1603. London, Stacey International, 2010, 169 p.
5. Çağlayan Y.H., Məmmədova N.B., Zeynalova S.Ə. Orta əsrlər tarixi. Son orta əsrlər və ya Erkən Yeni dövrün başlanğıcı. Bakı, 2017, 164 s.
6. Gözəlova Y.H. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı, "Təhsil", 2011, 301 s.
7. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, "Təhsil", 2006, 416 s.
8. Zeynalova S.Ə. Erkən Stüartların Levant siyasəti // Tarix və onun problemləri, № 3, 2010, s.36-41.
9. Ахмедов Б. А. Из истории торговых сношений Англии с государством Сефевидов (вторая половина XVI века). Автореферат ... к.и.н. Баку, 1967, 30 с.
10. Блон Ж. Великий час океанов. Полярные моря. Перевод А.М.Григорьева. Москва, Изд-во «Мысль», 1984, 218 с.
11. История средних веков. В 2 т. Т.2. Раннее Новое Время. Москва, «Изд-во МГУ», 2001, 432 с.
12. Лебедев Н.К. Завоевание Земли. Москва, Центрполиграф, 2002, 512 с.

Summary

Since the beginning of the 16th century, establishing diplomatic, political and trade relations with European countries was one of the main directions in the foreign policy of the Safavid Empire. The Muscovy Company was established for trading purposes in the territory of the Grand Duchy of Moscow and the Safavid Empire and played a major role in Azerbaijan-England relations. From 1561 to 1581, the Muscovy Company organized 6 visits to Azerbaijan, where English merchants received privileges from Abdullah khan, Beylerbeyi of Shirvan and Tahmasp I, Shah of the Safavid Empire. To prevent strengthening of England in the Caspian region Ivan IV, Grand Prince of Moscow banned the Muscovy Company from the Grand Duchy of Moscow, thus suspending the company's activities in the territory of Azerbaijan as well.

Аскерова Лала Аскер гызы
Бакинский славянский университет, специалист отдела
Азербайджановедения и славистики НИЛ

КОВРОТКАЧЕСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОРНАМЕНТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОВРОВ

Ключевые слова: азербайджанский ковер, орнамент, ковроткач, узор, ковроткачество.

Key words: Azerbaijani carpet, ornament, carpet weaver, pattern, carpet weaving.

Ковёр как важный историко-культурный компонент духовного мира в Азербайджане имеет большое значение для современности. Среди азербайджанских ковров выделяют бакинские, гянджинские, газакские, ширванские, шамахинские, гарабагские, губинские, ардебильские и тебризские ковры [1].

На протяжении многих веков ковры для азербайджанцев были не только полезными предметами быта, но и украшением жилищ, как бы «экспонатами домашнего музея», а также являлись своеобразным хранителем и носителем информации. Орнамент, узоры, цвета – всё содержало в себе тайну и играло свою роль.

Можно увидеть много ковров, похожих друг на друга, но подобно азербайджанскому ковру не найти. Они оригинальны по своим узорам, орнаментам, цветовой гамме. Эту оригинальность дали коврам именно азербайджанские женщины, которые изображали какие-то значительные моменты своей жизни, все, что любили и видели. Например, в Лувре хранится Ширванский ковёр. Он наполовину красный, наполовину черный, как будто соединили два разных ковра. По легенде, женщина, которая ткала этот ковер, изобразила свою жизнь. Когда она дошла до середины работы, у нее скончался муж, и она перестала ткать. Через несколько лет она вновь решила закончить работу. Она начала ткать только черными нитями, передавая свое душевное горе. Таким образом она передала свою жизнь на ковре.

По словам директора бывшего Азербайджанского государственного музея ковра и народного прикладного искусства им.Л.Керимова доктора искусствоведения Ройи Тагиевой: «Эстетика азербайджанского ковра была связана с философией народа, с его отношением к жизни, с его понятиями, мировосприятием. Азербайджанский ковер, в философском смысле – это цельная картина мира, которая в разных регионах по-разному трактовалась» [2].

В старину каждая девушка была ткачихой. Ковер занимал важное место в жизни азербайджанских женщин. До свадьбы каждая девушка ткала себе свадебный ковер, который забирала с собой. Если девушка не ткала сама ковер, но была обязана присутствовать при изготовлении ковра. Девушки изображали на коврах то, чего желали, любимое животное.

Прежде чем перейти к объяснению индивидуальных названий орнаментов, целесообразно хочу сказать, что каждая страна, занимающаяся ковроделием, имеет свой, только ей присущий ковровый стиль, орнаменты.

Как известно, на современном этапе во всех ковроткаческих пунктах Востока ковры производятся как правило, целым коллективом мастеров (это не относится к коврам машинного тканья). Ковры и ковровые изделия фабрик и мастерских в большинстве случаев изготавливают по заказу владельцев торговых фирм. Владелец снабжает предприятие производственными оборудованием и всем необходимым сырьем. Эскизы-рисунки для этих ковров выполняются по заказу владельца фирмы, который исходит из повседневного рыночного спроса. Ткачи-мастера механически переносят на ковры узоры, нарисованные художниками на клетчатой бумаге. Таким образом, «творческая» деятельность ковроткачей выражает в быстроте тканья, точном перенесении узоров на ковер, чистом обрезании узлов, а

иногда в умении сочетать краски. Поэтому, если мы назовем современное ковровое производство коллективным, то не ошибемся.

Талантливые, умелые ковроуткачи, которые самостоятельно, независимо от кого бы то не было, создавали оригинальные высококачественные ковры. Безусловно, их индивидуальный труд и исполнение отличаются от коллективного метода производства на фабриках. В этом случае один человек заготавливает все необходимое оборудование и сырье, является одновременно и техническим исполнителем, и художественным создателем ковра. Мастер-ковроткач сам стрижет выращенные им же породистых овец, чистит шерсть, особой гребёнкой, вручную расчёсывает её и доводит до состояния «эльбджима». Затем он прядет этот эльджим на прялке. При прядении мастер принимает во внимание плотность ткани будущего ковра, толщину нитей, их закрутку. Одним из основных требований является то, что нити основы должны быть закручены больше всего, нити утка – сравнительно меньше, а основные нити («чин») т.е. лицевые (узловые), должны быть наименее закрученными. Чтобы добиться прочности и долговечности цвета лицевых нитей, составляющих основу ковра, мастер окрашивает их естественными красителями из растений.

Описанная процедура является, конечно, технической стороной процесса создания художественных стандартных ковров. Узор и композиция ковра заранее известны ковроуткачу. Некоторые мастера заимствуют узор для своего ковра из стандартных ковровых узоров, имеющих массовый характер. Краски ковров подбираются мастером по вкусу, а также в соответствии с имеющимся запасом красителей.

Азербайджанские ковры подразделяются на несколько школ. Профессиональной школой является Тебризская школа, а остальные – народным искусством. Губинская и Ширванская наиболее близки к городской культуре. Они выделяются орнаментом, плотностью, нежностью узоров. Карабахские ковры большие по размеру. Гянджинская и Газахская школы самые древние.

Есть множество орнаментов, украшающих азербайджанские ковры. Каждый орнамент, украшающий предмет, делающий его красивее и привлекательнее, имеет присущую только ему структурную схему, собственное название и отличительные формы композиции. Я расскажу о нескольких основных орнаментах.

Одним из основных элементов, является рисунок «ислими», которая напоминает облако. В журнале «Нагшо-Негар», издаваемый в Тегеране писалось о форме «ислими»: «Однажды Имам Али, позвав к себе художников, сказал: изображать на рисунке живых существ равносильно состязанию с Аллахом. Он сам нарисовал круг волнистой линией, окаймленный изогнутыми ветвями, и это была форма «ислими». Этот узор лег в основу творчества мусульманских художников». Этот узор можно встретить также в мечети «Хашт бешишт» («Восемь ступеней рая») Султана Гасана, построенной азербайджанским правителем XV века Узун Гасаном.

«Ислими» имеет шесть форм: саде, ганадлы, качалы, буталы, хорме, бендлик.

Орнамент «хатаи», напоминает широкие, продолговатые «рукава», или ветки, направленные снизу-вверх. Фон внутренней части «рукавов» заполняется множеством мелких и более крупных цветков. Именно узор «хатаи» создавался талантливыми художниками, как результат подлинно-творческого умения. Они исполнялись по специальному заказу. Художника, создавшего превосходные композиции, называли «хатайчи».

В переводе с арабского «хатаи» имеет значение «беда», «погрешность», но оно не связано с этим узором. Хата, хатай, хатан – это название одного из тюркоязычных племен.

Особенно в стихотворных произведениях азербайджанской классической литературы можно встретить сравнение «хатаи» с вьющимися волосами любимой. Например, Шах Исмаил Хатаи писал:

В сети локонов твоих попал влюбленный хатаи,
Сладость твоих алых губ для хатаи – как вкус сахара.

Самостоятельной формой орнамента является «булут», напоминающее плывущее облако. Он имеет три формы: простой, сложный и образный. Этот узор украшал халы, сотканные XV-XVII веках, ковер «Шах Аббас». Рисунки облаков, формировались под воздействием местных условий жизни и религиозных поверий. Движение облаков было связано с текущей водой, о предвещании дождя.

«Бута» также является одним из основных орнаментов азербайджанских ковров. Он представляет с собой сложный, очень богатый элемент и популярный в народной среде мотив. «Бута» существует как самостоятельный элемент декора, как и в искусстве прошлого, так и в произведениях современного искусства. «Бута», «буте» или «пута» – это название полевого кустарникового растения, напоминающего колючку. Если поджечь буту, каждая ее веточка в отдельности горит, как свеча, и от нее поднимается язычок пламени, которая напоминает орнаментальную буту. Но есть много мнений, одни утверждают, что бута повторяет очертания кипариса, другие, что в ее основе лежит изображение пера или крыла фазана. Этот орнамент был развит в искусстве народов-огнепоклонников. Азербайджанцы, желая похвалить какой-либо узор на произведениях искусства, отождествляют его с «бутой» [3].

Орнамент «кетебе», широко распространен под названием «китабе» и имеет арабское происхождение. «Китабе» – означает искусство письма, написания. Так называются написанные, высеченные крупными буквами надписи на дверях зданий, на надгробных плитах. «Кетебе» – множественное число слова «катиб». Катибами раньше называли писарей. Он также использовался как самостоятельный элемент. В средневековых памятниках зодчества внутри «кетебе» высечены имена владельцев зданий, зодчих, строителей или художников-оформителей. Памятники искусства, имеющие религиозный характер, содержат строки из Корана, газели.

Гель – это один из важных и популярный орнаментов в азербайджанском ковроткачестве. Гель у тюркоязычных народов, в том числе у азербайджанцев, – озеро, водоем. Образ озера встречается в произведениях многих поэтов и ашугов:

Я Керем, Исафган – моя родина

Улетели утки, опустело наше озеро.

Орнамент «гель» изображался в следующих формах: круглой формы, продолговатой формы, квадратной формы.

Круглые формы символизируют небесные тела: солнце, луну, звезды.

В «гели» продолговатых форм, вписывались стихи религиозного содержания, двустихья, эмблемы.

«Гели» квадратной формы занимают особое место куба-ширванской, гянджа-казахской и гарабахской групп.

Как известно, для того, чтобы глубоко исследовать какую-либо область науки или искусства, совершенно необходимо кроме изучения общих понятий, тщательно изучить термины и выражения, применяемые в этой области. Чем более изучены, понятны и стабильны термины и выражения, используемые в ковроткачестве, тем более плодотворной будет исследовательская работа.

Литература

1. Керимов Лятиф. Азербайджанский ковер. Том II. – Баку: Гянджлик, 1983. – 230 с.
2. Тагиева Ройя. Ковровых дел кудесник // IRS-Наследие. – 2006. Вып. 23. – С. 26-29.
3. Carpets Made to Last: A Walk Through Baku's National Carpet Museum by Farida Sadikhova. Azerbaijan International. Summer 2000 (8.2); p. 56-59

Summary

For centuries, carpets for Azerbaijanis were not only useful household items, but also decoration of homes, as if “exhibits of a home museum”, and also were a kind of custodian and carrier of information. Ornament, patterns, colors – everything contained a secret and played a role. There are many ornaments that adorn Azerbaijani carpets. Each ornament that adorns an object, making it more beautiful and attractive, has its own structural scheme, its own name and distinctive forms of composition. I will talk about a few basic ornaments.

Бархалов Галиб Наджми оглу
Бакинский славянский университет, доктор философских наук,
профессор

АЗЕРБАЙДЖАН: ПРОЦЕСС ТРАНСФОРМАЦИИ В ЕВРОПЕЙСКОЕ СООБЩЕСТВО

Ключевые слова: модернизация, трансформация, постиндустриальный строй, трансформация, национальная интеграция, глобализация, международные и национальные интересы

Key words: modernization, transformation, post-industrial system, transformation, national integration, globalization, international and national interests

Следуя в фарватере мирового развития, Азербайджан определяет государственные приоритеты, исходя из национальных интересов. Именно по этому одна из стратегических задач национального развития в эпоху глобализации - это тесная интеграция стран в европейскую семью, интенсификация взаимодействия Азербайджана с государствами Европы.

Огромное влияние на международные отношения оказывает глобальная интеграция континентов и регионов. В конце XX века четко обозначились основные международные организации, т.е. акторы всемирной интеграции. Параллельно с этим наметились приоритетные и конкретные задачи, которым необходимо следовать в целях эффективного развития в постиндустриальную эпоху, точно также, как появилась необходимость усовершенствования региональных интеграционных процессов для полноценного развития целых регионов. Наряду с этим сформировались предпосылки создания экономически единых региональных пространств.

В результате, сегодня, говоря о глобализации, имеется ввиду развитие экономических, социальных, политических, культурных коммуникаций, которые в конечном счете преобразуют мировой порядок. Вышесказанное имеет огромное значение для Азербайджана, сделавшего серьезный скачок в своем социальном и экономическом развитии. Здесь речь идет о постройке гражданского общества и эффективной государственности, формировании концепции внешней политики, которая отвечает реалиям XXI века и обеспечивает международные и национальные интересы государства.

Основа для полноценного развития Азербайджанской Республики - это активное участие во всех региональных интеграционных процессах. На современный период наша страна является партнером и организатором в рамках многих глобальных проектов, которые увеличивают коммуникационную значимость Азербайджана на международной арене.

Для эффективного экономического развития и становления сильного государства и демократического общества, для развития стабильности и успешного развития будущих поколений необходимы: демократические преобразования, политическая стабильность, а также существенные предпосылки для экономического развития республики. Так, Гейдар

Алиев писал, что государство должно быть гарантом всего населения, которое проживает на его территории [1, 60].

Таким образом, Азербайджану необходимо дать собственный национальный ответ на вызов развития цивилизации для того, чтобы разработать долгосрочную стратегию своего развития. Объективно следует отметить о существенном отставании от западных стран в сфере информатизации.

Старые концепции информатизации в советском обществе не явились достаточно четкой концептуальной основой для перехода к этому обществу. Поэтому, развитие процесса в данном направлении определяется информационной зависимостью Азербайджанской Республики от стран, являющихся лидерами в области информатизации. Фактически процесс информатизации в Азербайджане характеризовался компьютеризацией, связанной с определенным распадом интеллектуального и информационного потенциала. Национальные ресурсы в информационной области, которые были созданы ранее, ускоренными темпами исчерпываются. И именно, информация не способствовала стабильности и устойчивому развитию регионов, формированию оптимальных структур управления и переходу Азербайджана на образец устойчивого развития.

Тем не менее, и в странах Запада предпринимаются активные усилия для перехода к постиндустриальному этапу развития цивилизации. Так, Европейский Союз разработал и реализует программу технологий информационного общества. Следовательно, Азербайджану необходимо предпринять меры, которые обеспечат адекватное восприятие перехода Запада к этапу постиндустриального развития. Несомненно, что подобие азербайджанского общества западным стандартам не решит проблему, поскольку наша культура коренным образом отличается от западной.

Одной из фундаментальных особенностей нынешней политики азербайджанского государства является интерес к перспективе развития, так как способность думать о будущем и готовность действовать с учетом глобальных оценок сегодня сталкивается с острыми проблемами переходного периода. Так, одним из главных уроков является разрешение проблем глобального характера. По нашему мнению, данные проблемы должны быть сконцентрированы вокруг двух центров. Первым центром является модель будущего Азербайджана. Второй центр - это проблема перехода к этому будущему.

Таким образом, основная задача Азербайджана - это существование в качестве независимого государства и современной страны, которая способна жить в XXI веке. А это есть двуединая задача, т.е. нельзя быть развитой, не являясь современной. И что означает "современная"?

Современная страна означает страна постиндустриального строя. Это не является классическим капитализмом, или капитализмом в варианте империализма. Это не есть и государственный социализм в интернациональном советском варианте. Постиндустриализм является строем, в который в XX веке вступило человечество.

Демократическое устройство государства характеризуется политическим ограничением власти бюрократии. Во-первых, разделение власти между бюрократическими группировками осуществляется публично. Во-вторых, он осуществляется с участием населения в той или иной форме, а именно через выборы. В-третьих, бюрократия ограничивается рамками законов и контролируется средствами информации. Наличие демократии, выборов, голосования - неизбежно привлекает внимание к воле избирателя и к наличию социальной ориентации рынка.

Единого варианта постиндустриального строя в мире не существует. Различают три основные модели. А именно:

- Первая модель - это группы стран, называемые метрополиями. В данном случае ими являются семь стран, практически держащие в руках весь остальной мир и составляющие достаточно замкнутый круг партнеров, договорившихся между собой;

Вторая модель - это страны-сателлиты: страны типа Австрии, Швеции, т.е. процветающие страны, довольные тем, что нашли благополучное место в общей системе мира;

Третья модель - это страны третьего мира, являющиеся придатками сателлитов и метрополий. Данные страны также улучшают свое положение. Страны третьего мира обладают возможностью внедрять системы образования и здравоохранение, увеличивать материальный уровень жизни населения и т. д.

Безусловно, хочется стать одной из стран-метрополий. Однако страны - метрополии не желают поднимать до своего уровня Азербайджан и пускать нашу страну в свой клуб, предоставляя нам свои привилегии и доходы. Нашими политиками, теоретиками и политологами, предлагается идея того, что Азербайджан вполне устроит вторая модель.

Моделям постиндустриализма необходимо сохранение всех базисных идей прогрессивного для сегодняшнего этапа развития строя и учет всей специфики Азербайджана.

Так, постиндустриальный строй определенно связан с демократическим государственным устройством. Популистская демократия стала наиболее типичной формой так называемой постиндустриальной демократии. Ее суть заключается в праве каждого гражданина избирать и быть избранным. Определенных возрастных ограничений до конца жизни нет, и право голоса предоставляется молодым гражданам (сейчас, это право предоставляется с 18 лет).

В XX веке есть много примеров, характеризующих переходный период к постиндустриальному обществу. Так, в США "Новый курс" Рузвельта. Переход Греции и Испании. Для Западной Европы - это послевоенный план Маршалла. Переход к постиндустриальному обществу ФРГ и Японии... Переход азиатских слаборазвитых стран - Тайваня и Южной Кореи. Переход Чили... Безусловно, это огромный опыт.

Так, проблемам трансформации постсоветских государств и переходу в демократические режимы тоталитарных режимов, проблемам демократической модернизации присущ глобальный характер, поскольку это цивилизованное вхождение в мировое демократическое сообщество новых суверенных стран, создание иного качества жизнеспособности многих политических систем.

Наша республика перешагнула 30-летний порог со дня обретения независимости. Суверенное развитие страны прошедших десятилетий было заполнено огромным рядом важных и судьбоносных для каждого азербайджанца событий. Это тяжелейший переход страны к рыночным отношениям; проблемы, связанные со строительством новой государственности; обретение своего места на мировой арене и, вследствие чего, появление и установление первых результатов рыночных преобразований.

Системные изменения, происходящие в Азербайджане, затронули практически все сферы общественной жизни. Каждый гражданин республики испытал на себе и позитивные результаты реформ, и издержки реформ, без которых, невозможна общественная модернизация. Сегодня, после долгих лет независимого развития, можно с уверенностью сказать, что откат в прошлое невозможен. Это обусловлено и институциональными изменениями, произошедшими в Азербайджане, и изменением самих граждан нашей страны. Можно сказать больше, в нашей республике выросло и встает на ноги новое поколение, которое период тоталитарного прошлого изучают по учебникам новейшей истории. Над ними не довлеют идеологические догмы, а тоталитаризм рассматривается ими историческим недоразумением, который не влияет на развитие человечества.

Одними из наиболее сложных и противоречивых в рамках системы в эти годы были и являются изменения в политической сфере. Собственно, это и понятно, т.к. тоталитарная система достаточно глубоко повлияла на общественное сознание населения и методично разрушала какие-либо предпосылки для появления демократических идей и традиций. Тем не менее, бросая взгляд на долгий путь политической трансформации нашего общества, можно сказать, что определенные результаты, в принципе, достигнуты. Демократические

элементы и традиции постепенно становятся важными элементами ежедневной жизни страны во многих ее проявлениях. Кроме того, большая часть населения и элиты ощущает большую потребность в процессе дальнейшей демократизации.

В этом контексте достаточно знаковым событием для Азербайджана является появление новых политических партий, движений в последнее время. Их появление отразило те изменения, которые происходят в нашем обществе, дало обществу довольно ощутимый толчок для политизации самого вопроса о специфике проведения демократических реформ в Азербайджане. При этом одни стоят на том, что нам необходимо форсировать политические реформы, другие предупреждают о сложности укоренения западных демократических традиций в действительности, третьи предлагают искать собственный путь развития, четвертые тяготеют к консервативным взглядам. В целом в обществе существуют различные подходы к политическим преобразованиям.

В этой связи в настоящее время крайне необходимо комплексное исследование феномена политического транзита. В настоящее время нет общей теории трансформации, учитывающей имеющийся мировой опыт использования тех или иных установок в качестве своеобразных начал, организующих трудовые и общественно-политические отношения граждан. Однако объективный процесс трансформации многих продолжается и будет идти еще долгое время. Именно поэтому в мировой транзитологии усиливаются поиски конвергентных решений, сочетающих преимущества всех существующих в настоящее время подходов.

Для Азербайджана процесс трансформации есть, прежде всего, уяснение и творческое использование опыта европейских стран с сохранением своей самобытности, продиктованной своеобразием страны, ее прошлым, характером государственности, сознания и мышления людей, всего цивилизационного культурного фона.

В целом же думается, что в Азербайджане достаточно представлены три основных общесистемных свойства политического развития - рационализация, национальная интеграция и социальная мобилизация, что позволяет определить вектор происходящей политической модернизации в сторону развития.

Рубеж XX-XXI веков - это время политических преобразований во многих странах. Важно также сопряжение институционального развития с процессами, происходящими в других сферах общественного бытия.

Мировой опыт заставляет относиться к политическим институтам не как к простому инструменту управления, а как к упорядоченному механизму взаимоотношений между управляющими и управляемыми, эффективному только в усвоенных обществом писанных и неписанных ценностных системах, образцах поведения и нормах. Собственно, именно такое широкое понимание политических институтов, которое включает жесткий (структура и законодательные установки, являющиеся инструментом, рамками, каналом и ареной всей политической деятельности) и мягкий компонент (нормы, принятые обществом и регулирующие социальную и политическую активность индивидов), является наиболее эффективным подходом.

Следовательно, возникает вопрос использования мирового опыта институционализации. Здесь речь идет о глобализации, которая ускорила мировые связи, и быстро превратила всю планету в единое информационное и экономическое пространство. Развитие современных информационных форм и глобализация сильно ускорили и процесс заимствования институциональных и культурных образцов, и сделали совершенствование национальных, политических и экономических институтов.

Литература

1. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr. Onuncu kitab. May, 1997 – iyul 1997. Bakı, Azərneşr, 2002,

Summary

For Azerbaijan, the process of transformation is, first of all, the clarification and creative use of the experience of European countries while maintaining its originality, dictated by the uniqueness of the country, its past, the nature of statehood, the consciousness and thinking of people, the entire civilizational cultural background.

Мустафаева Лейла Джамал гызы

Бакинский славянский университет, ст. преподаватель

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, Азербайджан, общество, национальность.

Key words: multiculturalism, tolerance, Azerbaijan, society, nationality

Мультикультурализм – это политическая идеология и практика, направленная на поддержание условий существования культурного разнообразия на территории определенного государства и развитие толерантного отношения к существующим меньшинствам.

Одной из первых стран, где стала практиковаться политика мультикультурализма, стала Канада, которая с середины 60-х гг. XX века отказалась от ассимиляции новых мигрантов.

Как известно, население Канады большей частью являлась англо-канадским и француско-канадским, до 1970-х годов, в Канаде предпринимались попытки применить концепцию «плавильного котла», которая подразумевает ассимиляцию различных культур, этносов и меньшинств в единую нацию, при наличии каких-либо отличительных аспектов, однако англо-канадцы и франко-канадцы являлись доминирующими этническими группами, продолжали сохранять свою уникальность, требовали равенства, а страна оставалась двуязычной. Проводимые в стране попытки ассимиляции не давали успешных результатов. Чтобы предотвратить случаи сепаратизма внутри страны была принята политика мультикультурализма, было также высказано мнение, что билингвизм, или политика двуязычия, может способствовать достижению национального согласия, устранению противоречий между англоязычной и франкоязычной общинами этой страны [9, с. 56-57].

Таким образом, в 1971 г. был принят Акт о мультикультурализме, в соответствии с которым был образован Канадский совет по мультикультурализму. Термин «Мультикультурализм» официально закрепился уже в 1970-х. Канада стала первой страной, принявшей официальную политику мультикультурализма к иммигрантам, и она продолжает оставаться страной, в которой понятие мультикультурализма закреплено в Конституции.

Азербайджан, расположенный на стыке различных цивилизаций всегда славился своей многонациональной многоконфессиональной культурой и историей. Мультикультурализм является образом жизни азербайджанского народа. Сегодня Азербайджан является одним из основных центров мультикультурализма.

Мультикультурализм в Азербайджане является составной частью политики государства, в основе которой лежит защита этнического, религиозного, языкового, культурного разнообразия нашей страны. Основу государственной политики по мультикультурализму в Азербайджане заложил великий лидер Гейдар Алиев. В одном из своих выступлений Гейдар Алиев подчеркивал: «Многонациональный состав Азербайджана - это наше богатство и преимущество. Мы это ценим и постараемся сохранить. Чем больше государство будет стараться объединить народ, тем богаче оно будет, так как каждый

гражданин вносит свой вклад во всемирную культуру и цивилизацию» [3]. В настоящее время эта политика успешно осуществляется главой государства Ильхамом Алиевым.

Азербайджан – одна из редких стран, которая является одновременно членом и Организации Исламского Сотрудничества, и Совета Европы. Неслучайно, что VII Глобальный форум Альянса цивилизаций в 2016 году был проведен именно в Баку. 2016 год в Азербайджане был объявлен «Годом мультикультурализма». За последние несколько лет в Азербайджане прошли крупные культурные, политические, спортивные мероприятия, в ходе проведения которых руководство страны прикладывает огромные усилия к тому, чтобы познакомить иностранных гостей с традициями, историей и бытом азербайджанского народа.

Азербайджан – это многонациональное государство, где проживают представители различных этнических и религиозных групп. Наряду с гражданами, исповедующими мусульманскую религию в Азербайджане проживают также представители других конфессий, которые имеют те же права, что и титульный этнос. Каждый член общества, независимо от этнической и религиозной принадлежности, является полноправным гражданином Азербайджанской Республики.

Помимо азербайджанцев, титульной нации, в стране проживают представители ряда малочисленных народов и национальных меньшинств. Это – таты, талыши, курды, горские евреи, лезгины, аварцы, удины, цахуры, ингилойцы и др. Кроме того, в Азербайджане проживают русские, украинцы и другие народы [1].

Первые русские поселения на территории Азербайджана стали появляться в 1830—1850-х гг. В 1830 г. было принято «Правительственное распоряжение о переселении раскольников и сектантов в Закавказье». В первое время на Южный Кавказ в качестве места ссылки направлялись сектанты, выступавшие против официальной православной церкви, первыми добровольными русскими переселенцами были молокане, переселившиеся из Оренбургской губернии в 1830 году [8].

По указу императора от 20 октября 1830 года за короткий период сотни семей сектантов и еретиков были размещены в Ширванской, Карабахской и Лянкяранской провинциях.

В настоящее время, русская диаспора Азербайджанской Республики очень активна. Самая масштабная организация русской диаспоры – Русская община. С 5 мая 1993 года в стране действует официально зарегистрированная русская община Азербайджана, которая насчитывает около 120 тыс. членов, продолжает возглавлять ее основатель Михаил Забелин, ныне депутат парламента Республики Азербайджан. Русская община Азербайджана является самой большой на Южном Кавказе. В стране работает также Центр русской культуры. Основой деятельности Центра является проведение культурно-просветительской работы по сохранению, развитию и изучению истории русской культуры, языка, традиций и обычаев, а также укрепление межнациональных связей.

Государство создает в стране благоприятные условия для развития и сохранения культуры, традиций и обычаев русского народа, для свободного и широкого бытования русского языка. Поддерживаются создание русскоязычных школ. С каждым годом в Азербайджане растет число желающих учиться в этих школах.

Одним из самых древних народов, проживающих на территории Азербайджана, являются евреи. В азербайджанском городе Губе горские евреи впервые появились в 30-е годы XVIII века. Случилось это во времена правления Губинского хана, Гусейнали хана. Его сын, Фатали хан, также взял горских евреев под свое покровительство и создал им условия для проживания. В настоящее время самым большим местом компактного проживания горских евреев на всем постсоветском пространстве является поселок Красная Слобода. Красная Слобода – поселок в Губинском районе Азербайджана, который считается единственным еврейским поселением за пределами Израиля. До установления советской власти этот поселок назывался Еврейской Слободой, однако позже после установления советской власти этот населенный пункт был переименован в Красную Слободу. Следует отметить, что в Азербайджане никогда не было антисемитизма, притеснений или

преследований евреев за свое происхождение и религиозную принадлежность, этот народ сохранил свои религию, культуру, традиции и обряды. Говорят они на своем языке, так называемом, джухури.

Одна из улиц поселка Красная Слобода названа в честь Национального героя Азербайджана, представителя еврейского народа, Альберта Агарунова. Отметим, что добровольно отправившийся на фронт Альберт Агарунов героически погиб 8 мая 1992 года в боях при обороне города Шуша. Азербайджанский народ всегда высоко чтит память Альберта Агарунова.

Депутат Милли Меджлиса Азербайджана от еврейской общины, руководитель межпарламентской группы Азербайджан-Израиль Анатолий Рафаилов заявил газете Israel HaYom: «Я родился и живу в Азербайджане и чувствую себя, как и все евреи Азербайджана, прекрасно в этой стране, так как здесь доброжелательно относятся к еврейскому народу. Исторически все народы, в том числе евреи, проживающие в Азербайджане, всегда имели братские отношения с азербайджанским народом. В Азербайджане никогда не возникали вопросы: кто какой национальности или какой веры, здесь всегда ко всем было хорошее и доброе отношение. Мы всегда жили дружно, как одна семья [2].

Таким образом, мультикультурализм и толерантность имеют исторические корни в Азербайджане, развиваются в современном азербайджанском обществе и поддерживаются на государственном уровне. Азербайджан - это страна, где мечеть, церковь и синагога находятся в мирном сосуществовании. Между религиозными конфессиями, действующими в Азербайджане существуют исторически сложившиеся толерантные отношения, основанные на принципах взаимного уважения и сотрудничества.

Литература

1. <https://multiculturalism.preslib.az/>
2. [https://azertag.az/ru/xeber/V_gazete Israel HaYom opublikovana statya ob unikalnoi g_orskoj_evreiskoi_obshchine Azerbaidzhana-1790055](https://azertag.az/ru/xeber/V_gazete_Israel_HaYom_opublikovana_statya_ob_unikalnoi_g_orskoj_evreiskoi_obshchine_Azerbaidzhana-1790055)
3. <http://www.anl.az/down/megale/bakrabochiy/2017/iyun/547808.htm>
4. Антонова В. Мультикультурализм: идеология, политика и культурный код современности / В. Антонова; Центр социальной политики и гендерных исследований. М. : Вариант, 2012. 118 с.
5. Гасанов Э. Мультикультурализм как фактор устойчивого развития/ Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı Nömrə 15, 2020. 83-92.
6. Жериборов Д. С. Концепция мультикультурализма в современной политике Азербайджана / Д. С. Жериборов // Научный диалог. № 7. 2017. С. 95-102.
7. Камран Иманов. Об азербайджанской модели мультикультурализма (на основе данных об идентичности). Баку, 2016.
8. Керимов Эмиль. Русские Азербайджана // Этнос. № 3 (45), 2010.
9. Куропятник А. И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ / А. И. Куропятник [Электронный ресурс]. URL: <http://www.old.jourssa.ru/2000/2/2bKuropyatnik.pdf>
10. Малахов В. Парадоксы мультикультурализма // Иностранная литература. – 1997. – № 1. – С. 171–175.

Summary

Azerbaijan is one of the main centers of multiculturalism. Multiculturalism and tolerance have historical roots in Azerbaijan. It is developed by the modern Azerbaijani society and supported at the state level. Azerbaijan is one of the rarest countries that is a member of the Organization of Islamic Cooperation and the Council of Europe. 2016 has been declared the year of multiculturalism in Azerbaijan. Azerbaijan is a multinational state. (where different ethnic and

religious groups live together). Multiculturalism and tolerance have historically been a way of life for Azerbaijanis. Today, all world religions operate freely in Azerbaijan. Our country has become a center of multiculturalism, tolerance and humanitarian cooperation in the world, and the people of Azerbaijan are proud of this.

Юзбашева Эльмира Рустам гызы
Бакинский славянский университет, ст.преподаватель

ТОЛЕРАНТНОСТЬ И ТЕРПИМОСТЬ

Ключевые слова: интолерантность, толерантность, терпимость, психическое здоровье, личность

Key words: intolerance, tolerance, tolerance, mental health, personality

Сфера значимого у личности и общества на современном этапе расширяется с развитием цивилизации, а вместе с тем появляются новые основания для не безразличия, одними из которых являются толерантность и интолерантность. Ещё в 1995 году ЮНЕСКО объявил его Международным годом толерантности. За последние годы проводятся в различных странах международные конференции, семинары и круглые столы, посвящённые идеологии культуры мира и непосредственно проблеме толерантности. Тема толерантности очень заразительна, наверно потому, что созвучна особым, лучшим струнам человеческой души. Кроме того, очевидно это связано с сознательной и бессознательной тревогой людей за судьбы человечества. Поэтому и человечество стремится что-то предпринять, чтобы остановить разрушительное движение и способствовать его духовному изменению.

Помимо информационно-просветительских программ в тренинги входят в качестве составных частей тренинги по разрешению конфликтов, снижению агрессивности, профилактике и преодолению ксенофобии, по межкультурной коммуникации, по социальной и межкультурной компетентности. По мнению психологов, такие виды обучения весьма эффективны.

Понятие «толерантность» во многих культурах рассматривается как синоним «терпимости». Например, в латинском, английском, немецком и французском. Все словари XX века также однозначно указывают на перевод этого слова как терпимость (Толковый словарь Ушакова, Большой энциклопедический словарь). В «Словаре иностранных слов и выражений» понятие «толерантность» определяется как «терпимость к чужим мнениям, верованиям, поведению, снисходительность к чему-либо или кому-либо».

Термин «толерантность» в современном языке применяется самостоятельно и прямого перевода этот термин не имеет.

Понятие «толерантность» следует отличать от «терпимости». Смешение этих понятий происходит потому, что русское слово «толерантность» происходит от английского слова «tolerance», а тот в свою очередь происходит от латинского глагола «tolerare», совпадающего по значению с русским словом «терпеть», что значит «не противодействуя, не жалуясь, безропотно переносить, сносить что-нибудь бедственное, тяжёлое, неприятное».

Согласно определению философского энциклопедического словаря «толерантность – терпимость иного рода взглядам, нравам, привычкам. Толерантность необходима по отношению к особенностям различных народов, наций и религий. Она является признаком уверенности в себе и сознания надёжности своих собственных позиций, признаком открытого для всех идейного течения, которое не боится сравнения с другими точками зрения и не избегает духовной конкуренции» (3).

Итак, толерантность означает уважение, принятие и правильное понимание других культур, способов самовыражения и проявления человеческой индивидуальности. Толерантность – это не уступка, снисхождение или потворство. Кроме того это также не

означает отказа от своих убеждений, терпимости к социальной несправедливости или уступки чужим убеждениям или навязывание своих убеждений другим людям.

Во всех словарях русского языка присутствует слово «терпимость». Например, в словаре В.И.Даля «терпимость» рассматривается, как способность что-либо терпеть только по милосердию или снисхождению. Похожее толкование дают и другие словари. М.В.Семашко считает, что понятие «терпимость» содержит в себе пассивное принятие окружающей реальности, способность подставить другую щёку.

В научный оборот понятие «толерантность» было введено в XVIII веке. С середины XIX века стало употребляться в России в либеральной печати. Однако с середины 1930-х годов из политической лексики исчезло и вновь вошло в обиход с 1990-х годов. Российский психолог Т.Марголина разграничивает понятия «терпимость» и «толерантность». Если до середины прошлого века слово «терпимость» трактовалась как пассивная позиция, в том числе и понятие «толерантность», которое использовалось как синоним «терпимости», то в настоящее время несёт в себе другие смыслы. «Толерантность» считается активным социальным поведением, к которому, личность приходит сознательно и добровольно. В более широком смысле толерантность является условием эффективной борьбы с расизмом.

На уровне микросоциологии проблема толерантности была исследована Дж.Мидом и Блумером. Они опирались на процессы межличностного взаимодействия и теорию символического интеракционизма. Сторонники этой теории считают, что личности и социальные действия обозначаются символами. А в символы вкладываются отношение, позиции и социальная установка. В дальнейшем общающиеся интерпретируют символы друг друга. В системе «свой - чужой» люди и группы людей при помощи знаков находят своё место. Когда человек пробует посмотреть на ситуацию глазами «другого», то толерантность может существовать только в тех случаях. В социологии довольно часто исследуются такие проблемы, связанные с толерантностью, как гендерная толерантность, расовая и национальная толерантность, религиозная, сексуально-ориентационная, политическая, образовательная, межличностная.

По мнению ряда социологов (Дробижевой), чтобы оценить толерантность в обществе необходимо знать, что толерантное отношение разделяется ли социальными институтами или разделяют ли ценности толерантности различные социальные группы, проявляется ли она в разных сферах жизни людей. Кроме того, необходимо знание причин нетолерантного отношения социальных групп, институтов, а также возможности формирования толерантных установок. Другие социологи (Д.М.Бондаренко, Е.Б.Деминцева) считают толерантность как универсальный принцип на современном этапе, на котором должны базироваться и мир в целом, и отдельные общества. Отмечается также, что к началу XXI века особую важность приобрели этнорасовая, конфессиональная аспекты проблемы толерантности, а также образования.

Буддизм. Индийские буддисты считали толерантность в качестве религиозного идеала. Будда провозглашал веротерпимость к другим религиям. По мнению М.С.Уланова, В.Бадмаева, такое высказывание является первым в истории принципом. Кроме того Будда говорил, что кто не достиг духовной зрелости, им не следует навязывать собственное учение и что каждый имеет право на самостоятельный поиск духовности.

Один из правителей, который распространял буддизм, заявлял: «Следует почитать чужую веру. Поступая так (человек) способствует успеху своей веры и оказывает поддержку чужой. Поступая иначе, он подрывает корни своей веры и вредит чужой». В буддизме, очень много школ буддизма в связи с тем, что в нём существовало терпимое отношение к раскольникам. Профессор В.Г.Лысенко отмечал, что последователь буддизма мог быть одновременно синтоистом, даосизмом и любой религии. Далай-лама XIV говорил, что христианам и иудеям нужно брать из буддизма только те медитативные и философские части учения, которые не противоречат их религиям. Критики буддизма считают это «слабостью» данного учения, а с другой стороны, такая толерантность привлекает многих в буддизм, особенно на Западе. Ряд учёных соглашаются с буддийской толерантностью, которая против

насильственного распространения этого учения в другую культуру, и должна быть добровольной и постепенной. Буддизм считает, что насильственное «навязывание» учения это «преступление и насилие над личностью».

Журналисты подвергли критике открытое письмо епископа Пермского и Соликамского. В письме было сказано: «...если мы не научимся пониманию того, что люди могут по-другому выглядеть, и есть другую еду, по-другому устраивать свои семьи и реагировать на множество бытовых вещей, мы всё время будем находиться в состоянии самой ужасной войны, которая может быть, – войны у себя дома».

В целях оскорбления сторонников толерантности критики порой используют неологизм «толераст» (или «толерастка»), а саму толерантность называют «толерастией».

7 октября 2008 года был создан Европейский Совет по толерантности и примирению (УСТП). В том же году ЕСТП учредил европейскую награду в области толерантности – Медаль толерантности. Эта награда за борьбу с ксенофобией, расовой и религиозной дискриминацией, а также за заслуги в продвижении идей толерантности в Европе. Открыты программы исследовательских грантов. Их цель – способствовать развитию нового подхода в этой сфере. Кроме того в 2018 году ЕСТП учредил Премию Кантора за развитие безопасной толерантности. В октябре 2012 года был принят проект Типового национального закона о развитии толерантности. В этом законе отражены основные принципы и понятия толерантности, т.е. для демократических свобод, обязанности для выполнения правительствами европейских стран в области образования.

Задача данного проекта, чтобы в ЕС было единое определение принципов и понятий «толерантности» по отношению к любой группе в обществе. Проект призывает к запрету в ЕС «дискредитации» групп клеветой, призывали к насилию, ложным обвинениям, оскорблениям или осмеянию.

Толерантность определяется как «уважение к проявлению сохранению и развитию самобытности» групп. Проект также обязывает правительства ЕС к созданию независимых органов для надзора, за реализацией закона, криминализировать ряд преступлений против групп, и включить специальные курсы в школьные программы и программы для военнослужащих и правительственных органов. Кроме того принять в странах «этический кодекс» СМИ в целях ограничения пропаганды ксенофобии (1).

Толерантность в психологии понимается как терпимость, снисходительность к кому – или чему-либо. Это принятие (понимание) убеждений, традиций, ценностей других людей и уважительное отношение к ним, несмотря на отличие от собственных. Толерантность предупреждает конфликты и способствует взаимопониманию людей. Коммуникативную толерантность можно рассматривать как показатель отношения личности к людям, степень переносимости ею непринятых или неприемлемых, по её мнению психических качеств и поступков партнёров по общению.

В.Бойко выделил несколько видов коммуникативной толерантности. Например,

1) ситуативную коммуникативную толерантность – это отношение данной личности к конкретному человеку. Это проявляется в таких высказываниях, как: «Терпеть не могу этого человека», или «Он меня раздражает» и т.д.;

2) типологическую толерантность

3) профессиональную

4) общую коммуникативную толерантность (2).

Типологическая толерантность – это когда проявляется в отношении определенной группы людей (например, представителей определенной национальности, расы или социального слоя).

В современном мире толерантность считается необходимой для гармоничного развития отношений между народами и социальными группами, культурами. В пользу толерантности выдвигается главный аргумент – это рост ксенофобии, нацизма, экстремизма и подобных явлений.

Толерантность необходимо воспитывать, причем с самого раннего возраста. Толерантность должна изначально закладываться как доброжелательность, как умение не выходить за пределы в своём поведении, как лояльность и интерес к различиям, как способность судить не предвзято, не по принадлежности, а по сути. Кроме того толерантный человек должен видеть и переживать своё глубинное сходство с другими людьми, без которых никакой индивид, даже самый интолерантный, существовать не может.

Литература

1. Бондырева С.К., Д.В.Колесов. Толерантность. М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2003. – 240 с.
2. Бойко В.В. Диагностика коммуникативной толерантности [Электронный ресурс]. URL: <https://mykonspekts.ru/1-168111.html>
3. Философский энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. URL: <http://www.rubricon.com/qe.asp?qttype=3&ii=390&id=390&rq=0&sletter=%u0422&onlyname=checked&newwind=&psize=10&pn=7&slid=1>

Summary

In the modern world, tolerance is considered necessary for the harmonious development of relations between peoples and social groups and cultures. The main argument in favor of tolerance is the growth of xenophobia, Nazism, extremism and similar phenomena.

V BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI VƏ QLOBALLAŞMA

Abdullayeva Şəfəq Hüseyn qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AZƏRBAYCANDA TURİZM BAZARININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: turizm bazarı, turizm fəaliyyəti, inkişaf, şərtlər, meyarlar, konseptual aspekt.

Key words: tourism market, tourism activities, development, conditions, criteria, conceptual aspect.

Müasir dünyada turizm sektoru iqtisadiyyatın ən gəlirli sahələrindən birinə çevrilibdir. İqtisadiyyatın bütün sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmiş turizm fəaliyyəti tarixən ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rola malik olubdur.

Son illər Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar iqtisadiyyatın inkişafına təkan veribdir. Bu nailiyyətlərin əldə edilməsində turizm sənayesinin də müəyyən payı vardır. Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə, müxtəlif resurslara malik Azərbaycanda turizm sektoru sürətlə inkişaf edir. Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti və təbiət gözəlliklərinin dünyada təbliğ edilməsi üçün geniş işlər görülüb.

Bu gün Azərbaycanda turizmi iqtisadiyyatın yüksək gəlirli sahəsinə çevirmək, sosial və ekoloji tələblərə cavab verəcək səmərəli, rəqabət qabiliyyətli müasir turizm kompleksləri yaratmaq, bu sahədə yeni iş yerlərinin açılmasını təmin etmək qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində əsas hədəflərdəndir. Həmçinin Azərbaycanda turizm fəaliyyətinin ümumi iqtisadi mühitdə həyata keçirilməsi, turizm məhsulları bazarının maliyyə və investisiya bazarları, əmək bazarı, loqistik sistemlə integrasiyalı bazar mühitinin formalaşdırılması diqqət mərkəzindədir.

Ölkədə turizm bazarı özünəməxsus funksiyalara, struktura və inkişaf meyllərinə malikdir. İqtisadi aspektdə turizm bazarına münasibətdə nəzərə almaq lazımdır ki, burada turizm məhsulu və pul kütləsi daimi hərəkətdə olmaqla bir-birini əvəzləyir, bu zaman isə turizm dövriyyəsi yaranır. Bu və digər səbəblərdən turizm bazarına, hər şeydən əvvəl ölkənin və onun ayrı-ayrı ərazilərinin dayanıqlı, dinamik və tarazlı inkişafının mühüm amillərindən biri kimi baxılır.

Turizm integrasiya amilidir və buna görə də turizm bazarı ölkədaxili və ölkələrarası iqtisadi, sosial və digər aspektlərdə həyati rola malik ümumi integrasiya sisteminin aparıcı komponenti kimi qəbul edilir.

Beynəlxalq turizm bazarı bütün dünyada sürətlə inkişaf edir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 2019-cu ildə dünya turizmindən əldə edilən gəlir 5,6 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır (1). Azərbaycanda da turizm, əsas da ölkəyə xarici turistlərin gəlməsinə böyük diqqət və qayğı yetirilir. 2019-cu ildə ölkə beynəlxalq turizm xidmətlərindən 2,9 mlrd. ABŞ dolları gəlir götürmüşdür.

Prezident İlham Əliyevin turizmin inkişafı ilə bağlı apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində bu sahə ölkə iqtisadiyyatının prioritetlərindən birinə çevrilibdir. Hal-hazırda dövlət tərəfindən turizm infrastrukturunun dünya standartlarına uyğunlaşdırılması üçün müəyyən tədbirlər görülür.

Çıxışlarının birində ölkə başçısı İlham Əliyev demişdir: “Azərbaycan inkişaf edir. Bütün sahələr, o cümlədən turizm inkişaf edir. Azərbaycana son illərdə gələn turistlərin sayındakı artım və yeni otellərin açılması ölkəmizin dinamik inkişafının göstəricisidir. Bu sahəyə yatırılan investisiyalar - Azərbaycanın gələcəyinə qoyulmuş uzunmüddətli investisiyalardır. İnvestorlarda əminlik olmasaydı, onlar Azərbaycana bir manat da yatırmazdılar. Həm yerli, həm də xarici

investorlar turizm və otel sektoruna böyük diqqət yetirirlər, investisiya yatırırırlar və beləliklə, bu gün ölkəmiz dünyada turizm mərkəzi kimi tanınır. Məqsədimiz də elə bundan ibarət idi” (1).

Eyni zamanda ölkəmizdə turizm bazarına aşağıdakı müstəvilərdə baxılır: “turist məhsulunun alıcı və satıcılarının maraqlarının uzlaşdırılması aləti kimi; turist məhsulunun reallaşdırılması; turist məhsulunun alıcı və satıcıları arasında münasibət forması” (2, 175).

Turizm bazarı, hər şeydən əvvəl xidmətlər bazarıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın turizm bazarında xüsusi qeyd edilməli məqamlara, ilk növbədə aşağıdakılar aid edilməlidir: turizm məhsulunun istehsalçısı və onun istehlakçısı, əksər hallarda bir-birini şəxsi təmasda tanımır. Belə vəziyyət turizmin özünəməxsusluğundan irəli gəlməklə bazar münasibətlərini mürəkkəbləşdirir. “Müştəri son anda səyahətdən imtina edərsə, onu əvəz etmək praktiki olaraq mümkün deyil. Buna görə də, müəssisənin menecerinin qısa müddət ərzində bu xidmətə tələbin stimullaşdırılmasını gücləndirməsi zəruridir. Xidmət hiss olunmayandır. Müqavilə bağlayarkən turizm xidmətini görmək və bir məhsul kimi onun dadma baxmaq mümkün deyil. Turizm məhsulunun alınması və istehlakı anına qədər onu qiymətləndirmək üçün ölçü vahidi yoxdur. Buna görə də müəssisələr məhsulun etibarlılığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirməlidir, satıcılar istehlakçıları inandırmalıdır ki, onların təklif etdiyi xidmət daha əlverişlidir” (3, 14). Göründüyü kimi ölkənin turizm bazarına xas olan xüsusiyyətlər, xeyli dərəcədə xidmət bazarına xas olan xüsusiyyətlərə anolojiyə. Əsas fərqlərdən biri fəaliyyət məkanının pərakəndəliyi və bundan irəli gələn ləngimə effektidir.

Azərbaycanın turizm bazarında təqdim edilən xidmətlərin qiyməti, ilk növbədə istehsalın və istehlak xidmətinin təşkili xərcləri, xammalın dəyəri, xidmət növləri üzrə müəyyən edilmiş vergi dərəcələri və gəlirlər kimi elementlərdən formalaşır. Turizm bazarının mövcud vəziyyətinin xarakterizə edilməsi üçün sistem əmələ gətirilən göstəricilər mövcuddur. Həmin sistemə, ilk növbədə turist məhsulunun satışının həcmi, bazarda fəaliyyət göstərən müxtəlif növ müəssisələrin sayı, turizm bazarının tutumu aid edilir.

Ölkənin turizm bazarının tutumu göstəricisi, öz növbəsində tələb və turizm xidmətləri təklifinin nisbəti, tələb, təklif və turizm məhsulunun reallaşdırılması üzrə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalan şərtləri ilə xarakterizə olunur. Məlum olduğu kimi turist bazarının tutumu müəyyən müddət (adətən, 1 il) ərzində burada alqı-satqı obyektinə olmuş turist məhsulu və xidmətlərinin faktiki həcmidir.

Azərbaycanda turizm bazarının mövcud vəziyyətinin xarakterizə edən göstəricilərə habelə aşağıdakılar aid edilir: rəqabətin xarakteristikasından asılı olaraq bazarın növləri, rəqiblərin sayı, onların fəallıq dərəcəsi, qiymətlərin səviyyəsi; bazarın tənzimlənməsi dərəcəsi, bazarın dinamikliyi bazara çıxışın xarakteristikaları və i.ə.

Cəmiyyətin həyatında get-gedə daha əhəmiyyətli mövqə tutan turizm iqtisadiyyatı çox şaxəli, mürəkkəb və dinamik sistemdir. Bütövlük, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq meyarlarına cavab verən turizm iqtisadiyyatının səmərəliliyi, müvafiq biznes mühitinin xarakteristikalarından asılıdır. Turizm iqtisadiyyatının məşğulluq, infrastruktur və ekoloji aspektlərinə hazırda xüsusi diqqət yetirilməlidir. Turizm, ölkənin müxtəlif bölgələrində yeni iş yerləri açmaqla, tarazlı regional inkişafda mühüm rol oynayır. Turizm elmi istiqamət kimi geniş predmet sahəsinə malikdir və bu istiqamətdə tədqiqatların dərinləşdirilməsi, insan inkişafı və iqtisadi səmərəlilik baxımından obyektiv zərurətdir. Bütün bu qeyd olunanlar da Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına birbaşa müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanın qəti qələbəsi ilə başa çatmış Vətən Müharibəsi Qarabağın yenidən qurulması kimi böyük vəzifələri gündəmə gətirmişdir. Qarabağda təbiətin əvvəlki vəziyyəti və gözəlliyinin qaytarılması üçün bir çox layihələr verilmişdir. Hal-hazırkı dövrdə bu layihələr həyata keçirilməyə başlamışdır. Otuz ildə Ermənistan bu yerlərdə həm də ekoloji terror həyata keçirmişdir. Lakin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişaf edilməsi üçün hər bir imkan və şərait vardır. Prezident bir sıra məsələlərin həllində turizmin mühüm rol oynayacağını bildirmişdir.

Turizmin çoxfunksionalılığı Qarabağda özünü daha da aydın şəkildə nümayiş etdirəcəkdir. İstehsal, turizm, xalq sənətkarlığı, maddi və mənəvi irsin bərpası; işğalçılar tərəfindən tamamilə məhv edilmiş kənd yerlərinin bərpası və infrastrukturun yaradılması müşayiət olunacaqdır. Dövlətin həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər turistlərin maraqlarına səbəb olacaqdır.

Sonda qeyd edim ki, müstəqilliyin ilk illərindən etibarən Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və turizm sahələrində qazandığı uğurlar Ulu Öndər Heydər Əliyevin və bu gün də onun siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Pretty, J.; Benton, T.G.; Bharucha, Z.P.; Dicks, L.V.; Flora, C.B.; Godfray, H.C. J.; Goulson, D.; Hartley, S.; Lampkin, N.; Morris, C. Global Assessment of Agricultural System Redesign for Sustainable Intensification. Nat. Sustainability 2018, DOI: 10.1038/s41893-018-0114-0
2. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2011. s.494.
3. Məmmədov E.Q. Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri (Monoqrafiya). Bakı, “Gənclik” Nəşriyyatı, 2013. s.172.
4. Семилетова Я.И. Маркетинг в туризме // Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета. 2015. № 38, с.121-125.
5. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, AzTU nəşr., 2015. s.175.

Summary

The article discusses various views on the specifics of the tourism market. Conceptually, various forms of demand patterns in the tourism market were examined. The factors contributing to the development of tourism in the countryside are described. Necessary conditions have been announced for the effective functioning of the tourism market, including agritourism. It is shown that the activity of the agritourism market should take place within the framework of the basic principles of a market economy. The features of the offer of a tourist product in the market are determined. The indicators characterizing the current state of the agritourism market are characterized. The necessity of an analysis of general and specific criteria and indicators to assess the situation on the agritourism market is substantiated.

Axundova Aytəkin Ağamusa qızı
Bakı Slavyan Universiteti, dosent

EKOLOJİ TERROR - ERMƏNİSTANIN İŞĞALÇI SİYASƏTİNİN NƏTİCƏSİ KİMİ

Açar sözlər: Azərbaycan, ekoloji terror, fosfor bombaları, işğalçı, ekoloji tarazlıq.

Key words: Azerbaijan, eco-terrorism, white phosphorus munitions, balance of nature

Sentyabrın 27-dən başlayaraq 44 gün davam edən və Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla 30 ilə yaxın işğal altındakı ərazilərimizin qaytarılması ilə nəticələnən Vətən Müharibəsi tariximizin ən parlaq səhifəsinə, Azərbaycan xalqının iftixar və qürur mənbəyinə çevrildi. Azərbaycan xalqı öz liderinin – müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək bütün dünyaya öz gücünü, mətinliyini, mübarizliyini nümayiş etdirdi. Bu, bir reallıqdır ki, bütün müharibələrdə əsas sözü xalq və onun ordusu dediyi kimi, zəfərin uğurlu qazanılmasında sərkərdənin çox böyük rolu olur. Məhz həmin gün Azərbaycan xalqı güclü strateq olan ağıllı sərkərdəyə – Ali Baş Komandana sahib olduğunu aşkar gördü.

Prezident İlham Əliyev yalnız hərbi meydanında müzəffər sərkərdə kimi deyil, diplomatik cəbhədə də böyük cəsarət nümayiş etdirdi, informasiya müharibəsində Azərbaycanın haqq səsi

oldu, mərdliklə bütün təzyiqlərə sinə gərdi, öz xalqı ilə vəhdətdə olan lider kimi mübarizlik rəmzinə çevrildi.

Prezident İlham Əliyev 17 ildə həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsində Azərbaycanı 30 ilə yaxın davam edən münaqişədə qalib tərəfə çevirdi. Ərazi bütövlüyümüz birmənalı olaraq təsdiq edildi: “Qarabağ Azərbaycandır!” – reallığı müzəffər Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında cəmi 44 günə mümkünsüzü mümkün etdi! Ermənistanın hərbi kaputilyasiyasına nail olundu. Bəşəriyyətə haqqın, ədalətin böyük dövlətlərin tapdağından qurtara biləcək bir dövlətin – Azərbaycanın var olduğunu sübut edildi. Bu tarixi 44 gün ərzində yazan Azərbaycan xalqı, bütün dünya azərbaycanlıları, bütün Türkiyə xalqı bir yumruq kimi birləşərək tək-cə Ermənistanın yox, bütövlükdə haqsız güclərin üstünə getdi və sübut etdi ki, haqq-ədalət yolunda, ərazi bütövlüyümüzün bərpası uğrunda vuruşur.

2020-ci ilin 10 noyabrında müzəffər Azərbaycan Ordusu cəmi 44 günə hərbi yolla 28 il düşmən tapdağında inləyən vətən torpaqlarını işğaldan azad etdi. 44 gündə Azərbaycan Ordusu dünyaya sübut etdi ki, döyüş meydanında zəfəri tanklarla, toplarla deyil, ağılla, zəka ilə, eləcə də insan zehninə ən son nailiyyəti olan PUA-larla qazanmaq olar.

Şuşanın alınması əməliyyatının uğurla keçirilməsi ilə əlaqədar Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqa müraciətində bildirdi ki, Şuşanın azad edilməsi dünya hərbi tarixində xüsusi yer tutacaq: “Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim gücümüzü göstərdi. Ordumuzun peşəkarlığını, hərbiçilərimizin cəsarətini, qəhrəmanlığını göstərdi. Şuşa çox böyük peşəkarlıq, cəsarət tələb edən əməliyyat nəticəsində alındı. Əminəm ki, bu əməliyyat dünya hərbi tarixində xüsusi yer tutacaq. Çünki bu əməliyyatı bizim qəhrəman hərbiçilərimiz dağlardan, meşələrdən, cığırlardan keçərək yalnız yüngül silahlarla silahlanmış şəkildə azad ediblər. Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim şanlı qələbəmizdir” (1).

44 günlük müharibə ərzində Azərbaycan əsgəri əsl qəhrəmanlıq, mərdlik, şücaət, rəşadət nümunəsi göstərdi. Düşmənin 30 il ərzində qurduğu, milyonlarla vəsait sərf etdiyi nəhəng istehkamlar qısa müddətdə darmadağın edildi, müzəffər ordumuzun tətbiq etdiyi savaşa strategiyası müasir hərbi tarixinə yeni nümunə oldu. Belə vəziyyətdə Ermənistanın qarşısında yalnız iki yoldan birini seçmək qalırdı: ya Ermənistan ordusu döyüş meydanında son nəfərinə qədər məhv ediləcəkdi, ya da mənfur düşmən “ağ bayraq” qaldıraraq, biabırçı hərbi məğlubiyyətini etiraf edəcəkdi. Paşinyan hakimiyyəti reallığı qəbul etdi və noyabrın 10-da Ermənistan kapitulyasiya bəyannaməsini imzaladı. 30 il gözlədiyimiz o möhtəşəm tarixə şahid olduq. 8 noyabr 2020-ci il Qarabağa qovuşduğumuz tarixi gün oldu. Bu, şanlı tariximizə daxil olan Zəfər günüdür! Qarabağ münaqişəsinə xalqımızın zəfəri ilə böyük hərflərlə yazılacaq gündür. Azərbaycan, Rusiya prezidentləri və Ermənistan baş naziri tərəfindən noyabrın 10-da imzalanan üçtərəfli bəyanat Azərbaycan tarixinin ən böyük diplomatik qələbəsini təsdiq edən sənəd kimi tarixdə qaldı. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti tarixə qovuşdu. Bu bəyanat mahiyyət etibarilə Ermənistanın kapitulyasiyası hesab olunur. Döyüş meydanında darmadağın edilən Ermənistanın Azərbaycan Prezidentinin münaqişənin ilk günlərindən bəyan etdiyi şərtləri qəbul etməkdən başqa çıxış yolu qalmadı. Ərazi bütövlüyümüz təmin olundu. Bəyanatda önəmli məqam ondan ibarətdir ki, burada Dağlıq Qarabağa hər hansı statusun verilməsindən söhbət getmir və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tam təmin olunur. Bu, Azərbaycanın tam və şərtsiz qələbəsinin əyani sübutudur. 8 noyabr 2020-ci il Ali Baş Komandan və şanlı Azərbaycan Ordusunun yazdığı möhtəşəm tarix, 28 illik həsrəti 44 gün müddətində bitirən müzəffər gün oldu.

Bu müddət ərzində xalqımız daim vətən həsrəti, sevgisini ürəyində daşıdı, cənab İlham Əliyevə arxalandı və qələbə qazandı. Liderimiz daim çıxışlarında “Biz Qarabağımıza qayıdacağıq, Qarabağ tarixi Azərbaycan torpağıdır!” – sözlərini təsadüfi olaraq demirdi (1). O, Ordumuza, eləcə də möhkəm iradəli xalqına inanaraq zəfər qazandı. Bu zəfər asan başa gəlmədi. Daim danışıqlara üstünlük verən dövlətimiz öz hünərini döyüş meydanında da göstərdi. Bu müddət ərzində digər dövlətlər təzyiq göstərməyə, bəzi sanksiyalar tətbiq etməyə çalışsalar da, Azərbaycanın üstünlüyünü qəbul etməyə məcbur oldular. “Şuşasız – Qarabağ, Qarabaqsız – Azərbaycan yoxdur”, – deyən Ulu Öndərin arzusu reallaşdı.

Böyük qələbəni al qanı ilə yazan şəhidlərimizin intiqamının alınması ilə əldə edilən zəfəri, qalibiyyəti Azərbaycan xalqına bəxş etməklə Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev həm də həyatını Azərbaycana həsr edən, “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız Azərbaycan yoxdur” – deyən Ulu Öndərin arzusunu reallaşdırdı: “Mən bu gün Ulu Öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu, böyük Qələbədir! Bu gün şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır! Gözün aydın olsun, Azərbaycan! Gözünüz aydın olsun, dünya azərbaycanlıları!” Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin xalqa müraciətində səsləndirdiyi bu sözlər hər bir azərbaycanlıda böyük sevinc və qürur hissləri yaşatdı (2).

Bu böyük qələbə eyni zamanda Azərbaycan xalqını dünyaya qürurlu xalq kimi tanıtdı. “Dağlıq Qarabağ Azərbaycan torpağı, beynəlxalq səviyyədə tanınan ərazimiz olmaqla yanaşı, ədalət məsələsidir, Azərbaycanın milli qürur məsələsidir” (3) – deyən Prezidentimizə olan inamı, sevgini daha da artırdı. “Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm” – ifadəsi (4) İlham Əliyevin bütövlükdə xarakter cizgilərini, onun imkan və potensialını, böyük qabiliyyət və bacarığını ifadə edirdi. Xalq Ulu Öndərin Prezidentimiz İlham Əliyev haqqında dediyi bu fikirlərin hər keçən gün öz təsdiqini tapdığının şahidi oldu.

44 gün ərzində Azərbaycan Qarabağına qovuşdu, tarixi zəfərə imza atdı, şəhidlərimizin, Xocalı qurbanlarının, Gəncə, Bərdə və digər şəhər və rayonlarımızda soyqırımlar zamanı həlak olan günahsız insanların qisasını döyüş meydanında aldı, işğalçı Ermənistanı layiq olduğu yeri göstərdi. Bu qələbəni, zəfəri bizlərə yaşadan isə Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı ölkə Prezidentimiz, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin qətiyyəti, siyasi iradəsi, güclü Ordumuz, rəşadətli əsgər və zabitlərimiz oldu. Bir sözlə: “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” – söyləyən Prezidentimiz hər zaman olduğu kimi, bu dəfə də vədinə əməl etdi (1). Noyabrın 8-i xalqımızın tarixinə şanlı, qızıl hərflərlə yazıldı! 30 ildən sonra Prezidentimiz, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sübuta yetirdik ki, bir qarış torpağımızı belə heç kəsə verən deyilik. “Qarabağ Azərbaycandır! 44 günlük qəhrəmanlıq savaşımız tarix boyu şanlı qürur mənbəyimiz olaraq qalacaq!” (1).

Müharibəni bitirsək də mənfur düşmənin 28 ildə bizim torpaqların ekologiyasına vurduğu irimiqyaslı ziyan da tam olaraq bu müddətdə ortaya çıxdı. Düşmənin millətimizə, vətənimizə vurduğu ziyan saysız-hesabsız və geniş miqyaslıdır. Zaman-zaman müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrindən onların bizim meşələrimizi, insan qalmayan ərazilərimizi viranəyə çevirdikləri, yeraltı və yerüstü sərvətlərimizi talan etdikləri xəbərlərini alırdıq. Ermənistan işğalçıları Azərbaycana qarşı hərbi cinayətlərlə yanaşı, ekologiyamıza da ağır zərbələr vurmuşlar.

İşğal altında olan ərazilərimizin fauna və florasına böyük ziyan vuran düşmən transsərhəd çayları sularını zəhərləyərək, müxtəlif tullantılarla çirkləndirmişlər. Cənubi Qafqazın ikinci böyük çayı olan və Araz çayına tökülən Oxçuçay ermənilərin ekoloji terrorunun yalnız bir nümunəsidir. Ekoloqların Oxçuçayda apardıqları müşahidələr suyun həddindən artıq çox çirkləndiyi və suyun keyfiyyətinin dəyişdiyindən kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün artıq yararsız hala düşdüyünü göstərir (5).

Helsinki konvensiyasının 1992-ci ildən transsərhəd çaylarının çirkləndirməsi qadağasına baxmayaraq Ermənistan bu konvensiyaya qoşulmayıb və davamlı olaraq qanunları pozub. Heç bir qanun tanımayan mənfur düşmən suyu çirkləndirməklə Azərbaycana qarşı dolayısı ilə soyqırımı tətbiq edir. Hərbi yolla uğur qazana bilmədikləri üçün özlərinə yaraşan şəkildə bu cür aciz yollara əl atan mənfur düşmən “Qırmızı Kitab”a düşən nadir balıq növlərini, digər canlıları bu müddət ərzində məhv etmişdir.

Bu, təkcə Azərbaycana qarşı deyil, bəşəriyyətə qarşı törədilən ekoloji terrordur. 13197,5 hektardan artıq əraziyə ciddi ziyan dəymişdir. Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl və s. işğal altında olan rayonlarda yaşı 2000-dən artıq olan nadir ağaclar kəsilmişdir. Hazırda işğaldan azad edilən yerlərdə bu vandalizmin miqyasını hələ də tam müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

Qafqaz Regional Ekoloji mərkəzinin verdiyi məlumata əsasən işğal olunan ərazidə 7 reliktlə göl antropogen təsirə məruz qalmış, 560 milyon kubmetr su tutumu olan Sərsəng su anbarının qəsdən çirkləndirilməsi nəticəsində yaxın bölgələrdə yaşayan 400 minə yaxın azərbaycanlının həyatı üçün

ciddi təhlükə yaranmışdır. Ermənistan xüsusi əhəmiyyətli neft-qaz kəmərləri keçən ərazilərimizi də dəfələrlə atəşə tutaraq ciddi fəsadlar yaratmağa çalışmışlar. Belə ki, düşmən tərəfindən neft-qaz kəməri keçən 13 rayondan 7-sinin raket hücumuna məruz qaldığı rəsmi olaraq bildirilir (6).

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə müvəkkili Səbinə Əliyeva çoxsaylı beynəlxalq təşkilatlara müraciətində bildirmişdir ki, Ermənistanın otuz illik hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın təbiəti, bioloji müxtəlifliyi, su anbarları, eləcə də işğal altında olan ərazilərin mühiti ciddi şəkildə pozulmuşdur və nəticədə ətraf mühitə ciddi ziyan dəymişdir. Ombudsman ekologiyaya olan bu təsiri - palıd, ardıc, fıstıq, vələs, şam və qoz kimi qiymətli və çoxillik sıx meşələrdən ibarət ümumi sahəsi 8000 hektardan çox olan bənzərsiz bir ekosistemin məhv edilməsini endemiklərə ən ağır zərbə hesab edir. O, bildirmişdir ki, bu hərbi əməliyyatlar və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən beynəlxalq səviyyədə qadağan edilmiş silahların istifadəsi nəticəsində təkcə təbii mühit fiziki və kimyəvi çirklənməyə məruz qalmayıb, müxtəlif növ nadir bitki və heyvanlar, flora və faunanın biomüxtəlifliyi məhv edilib (6). Ombudsman Əliyeva xüsusilə qeyd etmişdir ki, hələ 2006-cı ildə BMT Baş Assambleyasının "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki vəziyyət haqqında" A/RES/60/285 sayılı Qətnaməsi eyni zamanda bölgənin qısa və uzunmüddətli ekoloji deqradasiyasının qiymətləndirilməsini və onunla mübarizə aparmağı tələb edir.

560 milyon kubmetrlik Sərsəng su anbarı 1994-cü ildən müharibə bitənə qədər Ermənistanın işğalı altında olmuşdur. Azərbaycanın Sərsəngə çıxışını itirməsi ölkənin Dağlıq Qarabağ ətrafındakı 6 rayonunu içməli və suvarma suyundan məhrum etmişdir. Separatçı Dağlıq Qarabağ respublikasının hakimiyyəti yayda Sərsəng su anbarının Azərbaycan bölgələrinə axmasına maneə törədərkən qışda bu bölgələrə daşqınlar törətmişlər.

2015-ci ildə Avropa Şurası Parlament Assambleyası (AŞPA) Sərsəng su anbarının istismarı ilə bağlı ekoloji problemləri, yəni müntəzəm təmir işlərinin aparılmamasını və bütün sərhəd bölgəsi üçün təhlükə olduğunu bildirmişdir. AŞPA "Sərsəng bəndinin bərpad vəziyyətinin böyük insan tələfatı və bəlkə də yeni bir humanitar böhranla nəticələnə biləcək böyük bir fəlakətə səbəb ola biləcəyini" vurğulamışdır.

Sərsəng su anbarına mümkün ziyan vurulması ekoloji fəlakətlərə və su anbarının əhatə etdiyi 930 hektar ərazini, həmçinin Azərbaycanın dörd bölgəsi Tərtər, Bərdə, Ağdam və Ağcabədi su basmasına səbəb ola bilərdi. 27 ildən çoxdur ki, Sərsəng su anbarının bəndinə baxımsızlıq səbəbindən burada aşınmalar baş vermişdir. Hər hansı bir yanlış işləmə və ya hərbi təxribat bəndin çökməsinə səbəb olub bütün bölgəni təhlükəyə ata bilərdi. Dağlıq Qarabağın separatçı orqanları isə Sərsəng su anbarının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar AŞPA ilə əməkdaşlıqdan imtina etmişdir.

Ermənilər işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycanın faydalı qazıntılarını da talan etmişlər. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində beş qızıl yatağı da daxil olmaqla 167-yə yaxın qiymətli metal yatağı ekoloji təsirləri nəzərə alınmadan ehtiyatsızlıqla istismar edilmişdir.

Bu müddət ərzində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində təbii sərvətlərin talan edildiyini, qızıl, civə, mis, qurğuşun, sink, kömür və digərləri, həmçinin meşə örtüyü, nadir ağaclar Ermənistan tərəfindən qanunsuz istismara məruz qalmışdır.

Üçtərəfli müqavilənin imzalanmasından sonra Kəlbəcərdə evlərə od vuraraq yandıran düşmən bölgədə yerləşən müəyyən meşə zolağını fosfor bombaları ilə tamamilə məhv etmişdir. Bu bombalar düşdüüyü ərazini külə döndərir; oranı bərpa etmək isə bir daha mümkün olmur. Fosfor D.İ.Mendeleyevin elementlərin dövrü cədvəlində 15-ci elementdir; təbiətdə 3 allotropik modifikasiyası (ağ, qara və qırmızı) bilinməkdədir. Ağ fosfor zəhərlidir, qızdırıldıqda qırmızı fosforə çevrilir. Bundan kükürd istehsalında istifadə edilir. Ağ fosfor atmosferdə oksigen ilə birləşdikdə yanğın əmələ gəlir; hərarət 1000 dərəcəyə çatır. Yanğın ağ tüstü ilə müşahidə edilir, fosforun atmosferlə təması bitənə qədər davam edir. Alimlər ağ fosforun 0,05 qramının belə insanı öldürmək üçün yetərli olduğunu söyləyir. İnsan orqanizminə daxil olan kimi mədə-bağırsaq traktını sıradan çıxarır, ürək fəaliyyətinə ciddi ziyan vurur, qəlpəsi dəhşətli yanıqlar əmələ gətirir, yaraları isə sağalmır. Konvensiya qanunlarına görə, mülki əhaliyə qarşı istifadəsi qadağandır (7).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, bu ərazilərdə biomüxtəlifliyin məhvi ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən Ermənistanın da qoşulduğu BMT-nin hərbi və ya ətraf mühitin dəyişdirilməsi üsullarının hər hansı digər düşmən istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında Konvensiyanın ciddi şəkildə pozulması deməkdir. Erməni işğalçıların bölgələrimizin ekoloji təhlükəsizliyinə zəmin yaradan qanunsuz fəaliyyətləri bir çox beynəlxalq konvensiyaların qanunlarının kobud surətdə pozduğunu göstərir. Azərbaycanın bitki və heyvanat aləminin Ermənistan tərəfindən məhv edilməsi, xüsusilə Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı və digər azad edilmiş Azərbaycan ərazilərində 2000 ildən artıq yaşda olan çinar ağaclarının kəsilməsi, Topxana meşəsinin yandırılması, qadağan olunmuş ağ fosforlu bombaların dinc əhaliyə və geniş ərazilərə atılması, Şuşa ətrafında ağacların kəsilməsi, meşələrə od vurulması və Kəlbəcərdə ətraf mühitə qəsdən ziyan vurulması ağır ekoloji cinayət və terror kimi qəbul olunmalıdır.

Bütün bunlara baxmayaraq Ali Baş Komandan İlham Əliyev diplomatiyasının Qələbə əzmi ilə apardığı fəal iş Azərbaycanın haqlı mövqeyinin beynəlxalq hüquqi əsaslarını daha da möhkəmləndirir. Azərbaycan nəinki Qafqaz regionu üçün, ümumilikdə bütün dünyanın gələcək taleyi üçün təhlükə törədə biləcək terror yuvasını məhv edir.

Ədəbiyyat

1. <https://president.az/articles/53502/>
2. <https://president.az/articles/48205>
3. 01 dekabr 2020, 12:00 Az.TV
4. <http://anl.az/down/azerbaycan/2010/may/117523.html>
5. "Ülfət". Azərbaycan Həmkarlar İttifaqının qəzeti. Azərbaycan beynəlxalq təşkilatları ekoloji terrorun qarşısını almağa çağırır. 07.10.2021, səh.5
6. Xalqgazeti.com/az/news/56404
7. <https://www.azernews.az/aggression/175301.html>

Summary

The article is dedicated to the environmental terrorism as a result of the Armenian aggression against Azerbaijan. The article reports on the damage to biodiversity in the occupied territories. The article also states that the forest, water, flora and fauna in the conflict zone are in danger of extinction due to the use of banned phosphorus bombs in these areas. As a result, the ecological balance in the conflict zone is disturbed. It is stated that Armenia is responsible for the damage of Azerbaijan's natural resources, deforestation and pollution of water. The environmental terrorism caused by the aggressor, which violates the international convention of the Protection of the Environment, is also widely analyzed.

Allahverdiyev Elnur Qara oğlu

**Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent**

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI İSTEHSALININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, istehsal prosesi, səmərəlilik, logistika

Key words: agriculture, production process, efficiency, logistics

Sürətli inkişaf naminə kənd təsərrüfatı sahələrində qarşıya qoyulan vəzifələrin həll edilməsi üçün kənd potensialının gücləndirilməsinin və onların iqtisadi savadlarının artırılmasının böyük rolu vardır. Kənd təsərrüfatının sahələr üzrə məhsul istehsalının artırılması təsərrüfatın daha düzgün

idarə olunmasına, istehsalın imkanlarından və ehtiyatlardan daha səmərəli və tam istifadə etməyə təkan verir, innovativ texnologiyalardan geniş sürətdə tətbiq etməyə kömək edir.

Kənd təsərrüfatının, sənayenin və iqtisadiyyatın digər sahələri ilə birlikdə inkişafı ölkə iqtisadiyyatının qüdrətini daha da artırır. Onun vəzifəsi əhalinin ərzaq məhsullarına, sənayenin xammala olan tələbatını ödəmək və ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan digər ehtiyaclarını təmin etməkdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsində gün ərzində istehlak edilmiş ərzaq məhsullarının kaloriliyi, onlardakı zülalların, yağların və karbohidratların miqdarı vacib göstəricilər hesab edilir. Bu amillər insanın fiziki gücünü, normal fəaliyyətini və həyat tərzini formalaşdırır.

Hazırda “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə müəyyən edilmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmış strateji hədəflərində kənd təsərrüfatı istehsalının sürətli inkişaf etdirilməsi, onun yeni daha yüksək səviyyəyə qaldırılması və beləliklə ən qısa müddətdə ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına artan tələbatının ödənilməsi, ixrac potensialının artırılması və məhsul istehsalçılarının gəlirlərinin və həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminat səviyyəsinin təhlili.

Məhsul istehsalının davamlı inkişafında və istehsal xərclərinin aşağı salınmasında ciddi çətinliklər, kənd təsərrüfatının texnika ilə təchiz edilməsində yaranmış problemlər səbəbindən meydana gəlir. Yeni texnikaların alınıb gətirilməsinə baxmayaraq kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı 2005-ci ildə 11,9%, 2010-cu ildə 13,4%, 2014-cü ildə 14,3%, 2015-ci ildə 7,7% və 2019-cu ildə isə 10,5% təşkil etmişdir. Bu əsasən onunla bağlıdır ki, texnika ilə təminatda yenidən dəqiqləşmə aparılmış, eyni zamanda illər keçdikcə sıradan çıxan texnikaların sayı idxal olunan texnikaların sayından bir neçə dəfə çoxdur. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2005-ci ildə bir traktora düşən əkin sahəsi 84 ha, 2010-cu ildə 75 ha, 2014-cü ildə 70 ha, 2015-ci ildə 129 ha və 2019-cu ildə isə əvvəlki ilə nisbətən 33 ha azalaraq 96 ha təşkil etmişdir. Bu isə onu göstərir ki, texnikaların çatışmazlığı texnoloji əməliyyatların vaxtında keyfiyyətli yerinə yetirilməsini ləngdir ki, bu da öz növbəsində çoxlu məhsul itkisi deməkdir. Kənd təsərrüfatında yeni texnikaların istifadəsi həm xərclərin azalmasına, həm də vaxtdan qənaətlə istifadəyə imkan verir. Məsələn, asma fırlanan kotanlardan istifadə şum işlərinin daha sürətlə yerinə yetirilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, bu kotanlarla şumlanan əkin sahələrində təkrar mala və hamarlama işlərinə ehtiyac olmur. Kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı cədvəldə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında 2010-2019-cu illər ərzində kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı

	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2010-cu ilə nisbətən 2019-cu ildə %-lə
1000 ha əkin traktor düşür, ədəd	13,4	13,9	14,3	7,7	10,5	13,1	20,0	20,4	1,52
Bir traktora düşən əkin	75	72	70	129	96	76	50	49	0,65
Müvafiq bitkilərin min hektar əkin sahəsinə düşən kombaynların sayı, ədəd									
Taxılığın	2,1	2,1	2,3	0,7	1,4	1,8	3,5	3,7	1,76
Qarğıdalıyığın	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	2,5 dəfə
Kartofyığın	0,3	0,6	0,6	0,1	0,1	0,2	0,7	0,8	266,6
Çuğunduryığın	1,1	1,8	1,6	1,2	0,1	0,6	3,6	4,8	117,1
Pambıqyığın	-	2,2	3,7	4,6	1,7	2,3	3,7	4,8	4,8 dəfə
Bir kombayna (maşına) düşən müvafiq bitki əkinləri, ha									
Taxılığın	487	483	434	1369	736	567	286	272	0,56
Qarğıdalıyığın	5978	5521	5385	18455	17928	17845	3175	4105	0,69
Kartofyığın	3290	1814	1581	15244	12558	4898	1521	1324	0,40

Çuğunduryığan	944	547	634	820	7061	1740	276	210	0,22
Pambıqıyığan	-	451	266	217	577	439	272	208	+
100 traktora düşür, ədəd									
Kotan	16	23	24	5	6	8	12	13	0,81
Kultivator	4	3	3	0,4	0,5	1	2	3	0,75
Toxumsəpən	9	9	9	2	2	3	5	5	0,55
Otbiçən	4	6	6	1	1	2	2	2	0,50

Mənbə: Cədvəl “Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı” DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Məlumatların statistik təhlili göstərir ki, kənd təsərrüfatının texnika ilə təminat səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Məsələn, 2019-cu ildə 1000 hektar əkin sahəsinə 1,4 ədəd, 2017-ci ildə isə 1,8 ədəd taxılıyığan kombayn düşmüşdür. Mövsüm ərzində bir kombayn isə 400-450 hektar sahədə taxıl biçini apara bilər. “Aqrolizinq” Səhmdar Cəmiyyətinin xətti ilə 2018-ci ildə 126 ədəd, 2019-cu ildə isə 156 ədəd taxılıyığan kombayn lizinqə verilmişdir. Dənli və dənli paxlaların əkin sahəsi 2018-ci ildə 997,5 min hektar, 2019-cu ildə isə 977,2 min hektar, o cümlədən 2017-ci ildə payızlıq və yazlıq buğdanın əkin sahəsi isə 596,1 min hektar, payızlıq və yazlıq arpanın əkin sahəsi isə 318,6 min hektar təşkil etmişdir. Ölkədə olan mövcud taxılıyığan kombaynlarla isə mövsüm ərzində 640 min hektar taxıl sahəsində biçin aparmaq imkanı var.

Traktorun, kombaynın və digər maşınların orta illik, gündəlik və növbəlik iş məhsuldarlığı; növbəlik əmsali (traktor – növbə sayının traktor günə olan nisbəti), növbəlik məhsuldarlıq normasının yerinə yetirilməsi; vahid işə sərf olunan yanacaq – sürtkü materiallarının miqdarı və göstəricilərdən istifadə olunması kənd təsərrüfatında texnikadan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsində özünü biruzə verir.

Günün ən vacib məsələlərindən biri də kənd təsərrüfatının elektriklişdirilməsi problemlərində öz həllini tapmasıdır. Burada təkcə kənd infrastrukturunun deyil, başlıca olaraq istehsalatda elektrik enerjisinə tələbat artır. Kənd təsərrüfatının su ilə təmin edilməsində, müasir istixanaların və heyvandarlıq komplekslərinin qurulmasında və inkişafında, quraqlığın hökm sürdüyü bir zamanda su artezan quyularının, suvarma sistemlərinin işləməsində elektriklişmənin rolu əvəzəedilməzdir. Kənd təsərrüfatında elektriklişmənin müasir tələblərə cavab verən şəkildə qurulması kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına çəkiln xərclərə qənaət olunmasına səbəb olur.

Aqrar-sənaye müəssisələrində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi isə maddi-texniki vəsaitlərdən, torpaqdan, əmək ehtiyatlarından, qənaət üsullarından istifadə olunmasından xeyli aslıdır [2, 581].

Yaxın zamanda ölkəyə gətirilən müasir tələblərə cavab verən yeni kənd təsərrüfatı texnikalarının mövcudluğu, təsərrüfat sahələrinin yerləşməsi, hal-hazırkı ixtisaslaşma səviyyəsi və istehsalçıların hansı istehsal sahələrinin inkişafına üstünlük vermələri demək olar ki, nəzərə alınmır. Nəticə etibarilə bu, öz növbəsində yeni texnikalardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini aşağı salır.

İnkişafına baxmayaraq kənd təsərrüfatında istehsalın hələ də bəzi sahələrin düzgün tənzimlənməməsi tələb – təklif arasındakı tarazlığın kəskin pozulmasına səbəb olur. Eyni zamanda, istehsal olunan məhsulun sonda itkiyə gedən hissəsinin və ya idxal məhsullarının səviyyəsinin artmasına səbəb olur. İmişlidə şəkər zavodunu xammalla təmin etmək üçün xaricdən idxal olunan məhsulun həcmi daxili istehsaldan dəfələrlə çoxdur. Belə ki, 2010-cu ildə Azərbaycanda 2015-ci ildə 184,3 min ton, 2016-cı ildə 312,1 min ton, 2017-ci ildə 410,1 min ton, 2018-ci ildə 277,2 min ton, 2019-cu ildə isə 218,5 min ton şəkər çuğunduru istehsal olunmuşdur. Eyni zamanda həmin illər üzrə müvafiq olaraq 353,6; 432,3; 290,9 və 331,1 min ton şəkər istehsalı üçün xammal ehtiyatları idxal olunmuşdur. Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal sahələri emal sahələrinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Yəni xammala olan tələbatın ödənilməsi üçün kənd təsərrüfatı istehsal sahələrinin optimal həcmənin müəyyənəşdirilməsi tələb olunur. Digər tərəfdən, emal sahələrinin inkişaf etdirilməsində xammalın daxili və xarici bazarlardan alınacaq həcmi müəyyənəşdirilməlidir. Təbii ki, bu halda mühüm məsələ rəqəbətbəliyyətli məhsul istehsalının

əhəmiyyəti böyükdür.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının stimullaşdırılması aspektləri

Əsasən son illərdə həyata keçirilən dövlət proqramlarında və “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin hədəflərində sahələrin inkişafı bir-biri ilə sıx bağlı olan iki əsas vəzifəni həll etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur:

- birincisi, əhali üçün yüksək keyfiyyətli qida və ərzaq məhsulları, sənaye üçün xammal və ixrac potensialını artırmaq üçün isə məhsul bolluğu yaratmaq;

- ikincisi, kənd əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, kənd və şəhər arasındakı fərqi əsasən ləğv etmək.

Bir çox bazar iqtisadiyyatının geniş təşəkkül tapdığı ölkələrin təcrübəsindən aydındır ki, kənd təsərrüfatında gəlirlər iqtisadiyyatın başqa bölmələri ilə müqayisədə aşağıdır və bu sahədə çalışanlar digər sahələrdə çalışanlara nisbətən daha az gəlir əldə edirlər. Bu arqumentlər aqrar sahənin dövlət tərəfindən müdafiə olunmasının və onun tənzimlənməsinin zəruriliyinə daha güclü sübutdur. Zəruri tənzimləmə tədbirləri vasitəsilə aqrar sahədə çalışanların gəlirlərini onların maraqlı olduqları səviyyəyə qədər qaldırmaqla istehsalçılarda kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olmağa marağı gücləndirmək olar [1, s. 111].

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin hədəflərinə çatmaq kənd təsərrüfatı istehsalının artım sürətinin olduğu yüksəldilməsini, bütün təsərrüfat növlərinin və xidmət sahələrinin inkişafını tələb edir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının hazırkı inkişaf səviyyəsinə nail olmaq üçün müəyyən qədər iş görülməsinə baxmayaraq əsas hədəflərə tam çatmaq mümkün olmamışdır. Yaxın gələcəkdə məhsul istehsalını artırmaq üçün qarşıya bir çox vəzifələr qoyulmuşdur. Bu hədəflərə çatmağı şərtləndirən əsas amil növlər üzrə faktiki məhsul istehsalının potensial məhsul istehsalından aşağı olmasıdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dinamikası cədvəl 2-də verilmişdir.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən %-lə
Dənli və dənli paxlalar	2802,2	2955,3	2383,3	2999,4	3065,1	2928,8	3218,4	3440,5	106,9
Pambıq	57,0	45,2	41,0	35,2	89,4	207,5	233,6	295,3	126,4
Tütün	4,3	3,5	2,9	3,5	3,6	5,3	6,3	6,0	0,95
Kartof	968,5	992,8	819,3	839,8	902,4	913,9	898,9	1004,2	111,6
Tərəvəz	1216,2	1236,3	1187,7	1275,3	1270,6	1405,6	1521,9	1714,6	112,6
Bostan məhsul-ları	428,0	429,8	440,9	484,5	464,8	438,1	402,0	447,7	111,4
Şəkər çuğun-duru	19,7	17,7	19,8	18,4	312,6	410,1	277,2	218,5	0,79
Üzüm	151,0	148,5	147,7	157,1	136,5	152,8	167,6	201,8	120,4
Çay	0,57	0,57	0,47	0,58	1,02	0,78	0,85	0,89	104,7
Ət (kəsilmiş çəkiddə)	276,0	286,9	291,2	298,6	302,2	316,8	326,0	335,7	102,9
Süd	16	17	18	19	20	20	20	21	103,4

	95, 6	96, 7	55, 8	24, 5	09, 9	24, 1	80, 4	50, 8	
Yumurta, milyon ədəd	12 26, 7	14 01, 5	15 62, 7	15 52, 9	16 09, 8	17 14, 0	16 76, 2	18 27, 1	109,0
Yun	16, 2	16, 5	16, 8	17, 0	16, 7	16, 0	16, 5	16, 8	101,8
Barama, ton	3,0	1,4	0,9 74	0,2 36	70, 8	24 5,2	24 6,0	25 1,2	102,1

Mənbə: Cədvəl “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı” DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Respublikanın ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək və ölkə əhalisinin taxıl məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi üçün taxıl istehsalının artırılması strateji məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Taxıl əhalinin əvəzedilməz yeyinti məhsuludur. Əhalinin sürətlə artması yüksək keyfiyyətli taxıla və onun növlərinə tələbatı bir neçə dəfə artırmışdır. Ət, süd və digər heyvandarlıq məhsullarının istehsalı eləcə də texniki bitkilərin istehsalının genişləndirilməsi taxıl istehsalının inkişafından asılıdır.

Taxıl istehsalının artırılması ilə birlikdə əkin sahələrinin genişləndirilməsi və məhsuldarlığın daha da yüksəldilməsi yolu ilə texniki bitkilərin və digər kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalı da sürətlə artmalıdır. Taxıl istehsalının stimullaşdırılması məqsədilə istehsalçılara subsidiyaların verilməsi həyata keçirilir. Hazırkı subsidiyalaşdırma mexanizmi istehsalın stimullaşdırılmasında ciddi səmərəli təsirə malik deyildir. Məsələn taxılın subsidiyalaşdırılmasında verilən subsidiya əkin sahəsinə görə verilir və burada məhsuldarlıq, məhsulun keyfiyyəti nəzərə alınmır. Nəticədə ölkədə taxıl istehsalının artması fonunda ərzaqlıq buğda idxalı da artır.

Başqa istehsal sahələrinə verilən subsidiyaların həcmnin aşağı olması və burada texnoloji əməliyyatların və istehsal xərclərinin çoxluğunun nəzərə alınmaması subsidiyalaşmanın səmərəliliyini aşağı salır. Demək olar ki, istehsalçılar subsidiyalaşmanın bu şəkildə aparılmasına rəğmən istehsala maraq göstərmirlər. Bu da inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulan sahələrdə dövlət proqramının səmərəli həyata keçirilməsinə maneə törədir. Məsələn, 2022-ci ilə kimi pambıq istehsalının 500 min tona çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Pambıq məhsulu özü texniki bitki olmasına baxmayaraq ondan alınan çiyid keyfiyyətli heyvandarlıq məhsullarının (yağlı süd və keyfiyyətli ət) və pambıq yağının alınmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin, pambıq istehsalı ilə məşğul olmaq böyük əmək və zəhmət tələb etməklə yanaşı istehsalçı üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli olsun deyə son illər bu istiqamətdə stimullaşdırıcı tədbirlər xeyli gücləndirilmişdir.

Bu gün ölkəmizdə heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində də mühüm addımlar atılmışdır. Heyvandarlıq sahəsində süni mayalanma ilə alınan hər baş buzova 100 manat subsidiyanın verilməsi və digər tədbirlər həyata keçirilir.

Ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına artan tələbatını ödəmək və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasını təmin etmək idxaləvəzləyici istehsalı və ixrac potensialını artırmaq üçün başlıca yol istehsala innovativ texnologiyaların tətbiqi, istehsalın hər tərəfli mexanikləşdirilməsi və davamlı olaraq intensivləşdirilməsi vacibdir.

Kənd təsərrüfatında intensivləşdirmənin istiqamətini müəyyən edərkən onun üçün mövcud olan üç qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almaq lazımdır: xərclər – torpaq – məhsul. Beləliklə, intensivləşdirmə ətraf mühitə qismən mənfi təsir edə bilər, ona görə də onun həyata keçirilməsində vacib şərt – ekoloji cəhətdən müvəffəqiyyətli olmasıdır [3, s. 215].

Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı onun düzgün ixtisaslaşdırılması və yerləşdirilməsindən də asılıdır. Bu torpaq fondundan, əmək ehtiyatlarından və istehsal vasitələrindən daha səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradır. Buna ayrı-ayrı məhsul növləri istehsalın təsərrüfat, rayon və regionlarda təmərküzləşməsi, bunun üçün əlverişli təbii iqtisadi yaradılması, məhsul istehsalının istehlakçılara və əlverişli yolların yaxın olması nəticəsində nail olunur [5, s. 320].

Kənd təsərrüfatının müasir tələblərə uyğun mexanikləşdirilməsi üçün yerli şəraitə və istehsal

həcminə, ixtisaslaşma səviyyəsinə uyğun tenikaların gətirilməsi, ölkədə istehsalı mümkün olan texnikaların istehsal sahələrinin yaradılmasının sürətləndirilməsi tələb olunur. Ölkədə maşınqayırma sənayesinin müvafiq sahələrinin inkişafı kənd təsərrüfatının inkişafına və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına şərait yaradır.

Ölkədə təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin mühüm yollarından biri də onun hərtərəfli kimyalaşdırılmasıdır. Əkin sahələrinə texnoloji qaydalara uyğun olaraq mineral gübrələrin verilməsi məhsul istehsalının 50%-dən çox yüksəlməsinə səbəb olur. Aqrar islahatlar dövründən başlayaraq əkin sahələrinin mineral gübrələrlə təmin edilmə səviyyəsinin aşağı düşməsi çoxlu məhsul itkisinə və istehsal olunan məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin azalmasına səbəb olmuşdu. Lakin son 8-10 il ərzində bu sahədə xeyli irəliləyiş əldə edilmişdir. Aşağıdakı cədvəldən aydın olur ki, 2012-ci ildə əkin sahələrinə cəmi 28,1 min ton mineral gübrə verilmişdisə, 2019-cu ildə bu rəqəm 5,6 dəfə artaraq 159,3 min tona bərabər olmuşdur. Həmin müddətdə ümumi əkin sahəsində gübrələnmiş sahənin xüsusi çəkisi 61% -dən 72%-ə qədər yüksəlmişdir. Kənd təsərrüfatında əkinlərə mineral gübrələrin verilməsi 100% qidalı maddə hesabı ilə cədvəl 3-də öz əksini tapmışdır.

Statistik məlumatlardan göründüyü kimi, kənd təsərrüfatında əkinə verilən mineral gübrənin miqdarı ilbəil artmaqda davam edirsə də, aqrotexniki qaydalara uyğun müəyyən edilmiş normalardan xeyli aşağıdır. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, mineral gübrələrin torpaqlara vaxtlı-vaxtında tələb olunan səviyyədə verilməməsi hər növbəti ildə torpaqların qidalılıq dərəcəsini daha da aşağı salır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bitkilər həm növlərinə görə, həm də vegetasiya müddətində torpaqlardan müxtəlif miqdarda qidalı maddələr alır.

Cədvəl 3

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında əkinlərə mineral gübrələrin verilməsi, 100% qidalı maddə hesabı ilə

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2018-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə %-lə
Cəmi min ton	28,1	29,3	34,1	40,6	80,7	118,7	141,3	159,3	112,7
Hər hektar əkinə, kq ondan:	16	16	19	23	44	63	72	82	113,9
taxıla	20	20	23	21	51	62	86	89	103,5
pambığa	31	30	33	35	101	144	84	127	151,2
tütünə	65	66	71	72	120	114	141	131	0,93
kartofa	28	28	31	26	34	41	81	81	100,0
tərəvəz və bostana	20	24	30	28	58	62	91	96	105,5
yem bitkilərinə	5	4	4	9	14	18	35	26	0,74
bağlara	11	12	15	17	43	52	63	64	101,6
Üzümlüklərə	6	7	7	8	43	60	40	51	127,6

Gübrələnməmiş sahənin ümumi əkində xüsusi çəkisi,%	61	68	46	58	70	72	84	80	95,2

Mənbə: Cədvəl "Azərbaycanın kənd təsərrüfatı" DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi bir istehsal vəsaiti kimi istehsal həcmnin nəticəsi, ərazi və dəyərin müqayisəsi ilə xarakterizə olunur. Burada resursların xüsusi xarakterini nəzərə alaraq, (məhdud ölçülər, uzun müddətə) onun istifadə zamanı səmərəliliyin müəyyən edilməsində digər amillərdə nəzərə alınır [4, s. 122].

Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, torpaqların münbitliyinin qorunması üçün onların qida maddələri ilə təmin olunma səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bunun üçün iqtisadi rayonlar üzrə torpaqların fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, xəritələnməsinə və becərilən məhsulların texnoloji xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək tələb olunur.

Respublika kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsi məhsul istehsalının artmasında əsas rol oynayır. Maddi-texniki baza özündə kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələrin bütün maddi elementlərini və bütün istehsal vasitələrinin məcmusunu əks etdirir.

Kənd təsərrüfatında ərzaq məhsullarının istehsalında tərəvəzçilik məhsulları da yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Qeyd edək ki, 2019-cu ildə tərəvəz bitkilərinin əkin sahəsi ümumi əkin sahəsinin 4,5%-ni təşkil etmişdir ki, Onun da əsas hissəsini pomidor 22,4 min ha, xiyar 13,0 min ha, baş soğan 12,0 min ha, kələm 5,2 min ha, badımcın 5,4 min ha, şirin bibər 2,9 min ha və sair tərəvəz bitkiləri 15,6 min ha, 2017-ci ildə isə tərəvəz bitkilərinin əkin sahəsi ümumi əkin sahəsinin 4,2 %-ni təşkil etmişdir ki, onun da əsas hissəsini pomidor 19,1 min ha, xiyar 11,7 min ha, baş soğan 12,4 min ha, kələm 4,4 min ha, badımcın 4,6 min ha, şirin bibər 2,7 min ha və sair tərəvəz bitkiləri 14,3 min ha təşkil etmişdir. Bundan başqa, kartof əkin sahəsi 62,8 min ha və 58,8 min ha, bostan bitkiləri isə 26,4 min ha və 23,4 min ha təşkil etmişdir. Ümumilikdə bu bitkilərin əkin sahəsi ümumi əkin sahəsinin 2018-ci ildə 10%-ni, 2019-cu ildə isə 9,1%-ni təşkil etmişdir. Onu da qeyd edək ki, əldə edilən məhsulun satışında yaranan çətinliklər və suvarma suyunun çatışmazlığı tərəvəz əkin sahələrinin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 2011-ci ildə tərəvəz əkin sahələri 81,1 min ha təşkil edirdisə, 2018-ci ildə bu göstərici 9,1% azalaraq 73,7 min ha, 2019-cu ildə isə 69,3 min ha təşkil etmişdir.

Ölkədə 2019-cu ildə tərəvəz əkin sahəsinin 28,5%-i (20972 ha) Aran iqtisadi rayonunun, 16,1%-i (11852 ha) Gəncə - Qazax iqtisadi rayonunun, 14,8%-i (10911 ha) Lənkəran iqtisadi rayonunun, 10,8%-i (7976 ha) Quba - Xaçmaz iqtisadi rayonunun və 10,6%-i (7852 ha) Şəki - Zaqatala iqtisadi rayonunun payına düşür. Eyni zamanda 2016-cı ildə istehsal olunan tərəvəz məhsulunun 27,8%-i (353,5 min ton) Aran iqtisadi rayonda, 17,2 % - i (218,4 min ton) Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda, 17,2%-i (218,2 min ton) Lənkəran iqtisadi rayonunda və 12,4%-i (158,1 min ton) Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda, 7,2%-i (91,8 min ton) Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda istehsal olunmuşdur. Burada diqqət çəkən əsas məqam Quba – Xaçmaz və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarıdır. Belə ki, eyni həcmdə tərəvəz əkin sahəsinə sahib olmalarına baxmayaraq Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonundan 66274 ton az tərəvəz istehsal edib. Eyni zamanda məhsuldarlıq Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonundan 80 sentner aşağıdır. Eyni zamanda, 2017-ci ildə tərəvəz əkin sahəsinin 27,2%-i (18867 ha) Aran iqtisadi rayonunun, 16,7%-i (11695 ha) Gəncə - Qazax iqtisadi rayonunun, 14,4%-i (9983 ha) Lənkəran iqtisadi rayonunun, 10,3%-i (7108 ha) Quba - Xaçmaz iqtisadi rayonunun və 9,3%-i (6424 ha) Şəki - Zaqatala iqtisadi rayonunun payına düşür. Eyni zamanda 2017-ci ildə istehsal olunan tərəvəz məhsulunun 26,9%-i (378,1 min ton) Aran iqtisadi rayonunda, 22,1%-i (311,3 min ton) Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda, 12,5%-i (176,1 min ton) Lənkəran iqtisadi rayonunda, 9,5%-i (133,7 min ton) Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda, 5,7%-i (79,5 min ton) Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda istehsal olunmuşdur. Burada diqqət çəkən əsas məqam 2019-cu ildə Quba – Xaçmaz və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarıdır. Belə ki, eyni həcmdə tərəvəz əkin sahəsinə sahib olmalarına

baxmayaraq Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonundan 66274 ton az tərəvəz istehsal edib. Eyni zamanda, məhsuldarlıq Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonundan 80 sentner aşağıdır. Digər tərəfdən 2019-cu ildə tərəvəz istehsalı 2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə tərəvəz istehsalı Şəki-Zaqatala, Lənkəran və Quba – Xaçmaz iqtisadi rayonlarında 14-20% azalmışdır. Burada əsas məqamlardan biri də torpaqlardan təyinatına görə düzgün istifadə olunmaması və ixtisaslaşmanın düzgün getməməsidir.

Aydınlıq üçün nəzərə alınmalıdır ki, təsərrüfatların müasir vəziyyətini təhlil edərkən, burada tərəvəzçiliklə yanaşı taxıl, meyvə və gilə meyvələr, qəzəkli meyvələr, ət, süd və digər məhsullar istehsal olunur. Mövcud istehsal sahələri arasında düzgün əlaqə yaradılması regionun iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinin əsasını təşkil edir. İstehsal sahələrinin bir-biri ilə düzgün əlaqələndirilməsi kənd təsərrüfatının idarə edilməsi sisteminin çox mühüm cəhətlərindən biridir. Kənd təsərrüfatında müxtəlif istehsal sahələrinin bir-birilə səmərəli əlaqələndirilməsi onların ölçüsünün düzgün təyin edilməsini tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Z.S. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2010, 229 s.
2. Qafarov N. Aqrar iqtisadiyyat. Dərs vəsaiti. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı.
3. Quliyev E.A. Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2015, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 320 s.
4. Quliyev E. Aqrar iqtisadiyyat. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı.
5. Quliyev E., Allahverdiyev E., Qafarov N., Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı.

Summary

Purpose of the study. Revealing the potential for increasing the efficiency of agricultural production in the national economy.

Research methodology. Based on the application of methods of comparative and statistical analysis.

The importance of the research application. This can be explained by the optimization of appropriate approaches to the systematization of indicators of the efficiency of agricultural production in the country.

Research results. It is based on the determination of priorities for the rational use of necessary resources in order to increase the efficiency of agricultural production.

Originality and scientific novelty of the research. This explains the determination of ways of developing agriculture in Azerbaijan, improving its material and technical base and generalizing food security in the country.

Ələsgərov Baxış İslam oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ağcabədi filialı), tarix üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

Səmədov Yaqub Abbasqulu oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AZƏRBAYCAN MİLLİ İQTİSADIYYATININ FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİNİN ROLU

Açar sözlər: təbii sərvətlər, bazar iqtisadiyyatı, iqtisadi islahat, sənaye məhsulları, dövlət büdcəsi

Key words: natural resources, market economy, economic reform, industrial products, state budget

Azərbaycana 30 ildən çox rəhbərlik etmiş ulu öndər Heydər Əliyevin “bütün həyatının amalı öz varlığı qədər sevdidi Azərbaycan xalqına, dövlətçiliyinə, ölkənin iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafına xidmət olmuşdur” (4, 114).

Tarixi təcrübə göstərir ki, zəngin təbii və iqtisadi sərvətlərə malik olan ölkələrdə müstəqilliyin qorunub saxlanması bəzən onun əldə edilməsindən daha çətin və mürəkkəbdir. Düşmənin təcavüzünə məruz qalan və təcrübəsiz dövlət rəhbərləri tərəfindən idarə olunan Azərbaycanda bu daha da çətin idi. Ölkəmiz yalnız dövlət müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə deyil, eyni zamanda, daxildən də parçalanmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalmışdı. Ölkəni bu ağır vəziyyətdən 1993-cü ildə xalqın istəyi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan ümummilli lider Heydər Əliyev çıxardı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi “Belə bir çətin anda, çətin dövrdə xalqımızın müdrikliyi bir daha özünü göstərdi. Xalqın təkidi və tələbi ilə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana qayıtdı, xalq onu Prezident seçdi və ondan sonra ölkəmizin inkişaf dövrü başladı. Bütün xoşagəlməz meyllərə son qoyuldu; sabitlik, ictimai asayiş bərqərar olundu, qeyri-qanuni silahlı dəstələr tərkisilah edildi. Bir sözlə, Azərbaycan inkişaf yoluna qədəm qoydu”.

1993-cü ilin II yarısından başlayaraq aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması, istehsalda yaranmış geriləmə proseslərinin qarşısının alınması və digər tədbirlərdən sonra iqtisadiyyatda tənəzzül tədricən aradan qaldırıldı və bununla da Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mahiyyətə yeni mərhələnin təməli qoyuldu. Ən əsası isə bu dövrdə ölkəmizdə aparılan müstəqil dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi islahatların və inkişafın mahiyyətə etibarlı ilə yeni bir modeli - Azərbaycan modeli yaradıldı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə iqtisadi islahatların mühüm istiqaməti olan özəlləşdirmə prosesi uğurla həyata keçirildi, 1996-cı ildən ümumi daxili məhsul istehsalı ilbəil artmağa başladı, respublikada görülən təxirəsalınmaz tədbirlər nəticəsində iqtisadiyyatda tənəzzülün qarşısı alındı və beləliklə, 1994-1995-ci illərdə bugünkü nailiyyətlərin əldə olunmasının təməli qoyuldu. Hazırda həmin tarixi dövrü təhlil etdikdə onu sabitləşmə dövrü kimi səciyyələndirmək olar. Məhz həmin illərdə geriləmənin qarşısı alındı və 1996-cı ildən etibarən dirçəliş dövrü başladı.

1997-ci ildən sənaye məhsullarının buraxılışında artım müşahidə edilmiş, bu sıradan neft emalı, metallurgiya, ağac emalı, şüşə və çini-saxsı məhsullar istehsalında artım daha yüksək olmuşdur. Digər istehsal sahələrində geriləmənin sürəti azaldılmış, bəzi hallarda isə bu meyl tamamilə dayandırılmış, hasilat sənayesi ilə yanaşı, qeyri neft sektoru da inkişaf etdirilmişdir. Sənayenin inkişafı ilə yanaşı Heydər Əliyev respublikada kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Məhz bu diqqətin nəticəsində respublikada 40-dan çox normativ-hüquqi akt qəbul edilmiş, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında qiymətlər tam sabitləşmiş, idxal-ixrac əməliyyatlarında bütün maneələr aradan qaldırılmışdır. Yaxın keçmişdə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarını müxtəlif xarici ölkələrdən alan Azərbaycan indi əksinə, xaricə məhsul ixrac edir. Bu da sözsüz ki, məhsul istehsalının intensiv artımı nəticəsində mümkün olmuşdur.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq əlaqələri ilbəil genişlənir, möhkəmlənir və inkişaf edir. 1991-1994-cü illərdə inflyasiyanın böyük sürətlə, hətta dördəqəmlə faizə qədər artması müşahidə olunduğu halda, aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində 1995-ci ildən başlayaraq sabitləşmə prosesi getmiş, inflyasiyanın birrəqəmlə həddə saxlanılmasına nail olunmuşdur. iqtisadiyyatda aparılan islahatlar ölkənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasını, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ildən-ilə artmasını təmin etmişdir. 2002-ci ildə dövlət büdcəsinin bütün mənbələrdən daxil olan gəlirləri 1993-cü ilə nisbətən 85 dəfə, xərcləri isə 72 dəfə artmışdır. Ulu öndər tərəfindən həyata keçirilən qətiyyətli iqtisadi islahatlar az bir zamanda geniş beynəlxalq dəstək aldı. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanda iqtisadi islahatlar haqqında xüsusi proqram hazırlanırdı və ölkəmizə

maliyyə yardımının göstərilməsinə başlandı. Həmin beynəlxalq maliyyə-kredit institutları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində hazırlanmış sabitləşdirmə proqramına uyğun olaraq iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına yönələn radikal islahatlar həyata keçirildi. Sərt və çevik pul-kredit, büdcə-vergi siyasətinin aparılması, qiymətlərin, xarici iqtisadi fəaliyyətin və valyuta bazarının liberallaşdırılması və xarici kapitalın cəlb olunması nəticəsində tezliklə ölkəmizdə makroiqtisadi səviyyədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə nail olundu. Ölkəmizin iqtisadi artım sürəti 1995-ci ildən başlayaraq MDB üzrə orta göstəricidən xeyli yüksək olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və Prezident İlham Əliyev tərəfindən daha da inkişaf etdirilən strateji kurs Azərbaycanı zirvələrə doğru gedən ölkələr qrupunda öncül mövqeyə çıxarmışdır. Ölkənin inkişaf səviyyəsində ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş və verməkdə davam edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: “Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq təcriddən çıxdı. Bu gün Azərbaycan beynəlxalq aləmdə çox görkəmli yer tutur, beynəlxalq təşkilatların üzvüdür, onlarda fəal iştirak edir. Bütün dövlətlər tərəfindən tanınır. Azərbaycanın böyük hörməti var. Artıq demək olar ki, regional məsələlərdə Azərbaycanın sözü həlledici sözdür. Azərbaycanın iştirakı olmadan bölgədə heç bir regional layihə keçirilə bilməz. Beləliklə, Azərbaycan region üçün mərkəzə çevrilibdir. Bizim nüfuzumuz artır, gücümüz artır. Bu, bizə imkan verəcək ki, qarşımızda duran bütün məsələləri öz xeyrimizə həll edək. Bütün bunlar Heydər Əliyevin xidmətləridir”.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin öncül istiqamətlərindən biri müstəqil dövlətin neft strategiyasının hazırlanması olmuşdur.

Müəllifi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev olan bu strategiyanın həyata keçirilməsinə 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın aparıcı ölkələrinin (ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistan) ən məşhur neft şirkətləri (Amoko, BP, Mak-Dermott, Yunokal, LUKOyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan bölməsindəki “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında fəaliyyət müddəti 30 il olan müqavilənin imzalanması ilə başlanmışdır.

Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyəti olan bu müqavilə həm respublikanın daxilində sabitliyin bərqərar olunmasında, həm də xarici siyasətdə uğurların əldə edilməsində müstəsna rol oynadı və bütün çətinliklərə baxmayaraq həqiqətdə bəhs olunan dövrdə ölkəmiz güclü “iqtisadi inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur” (2, 222).

Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının istismarını nəzərdə tutan əsrin müqaviləsinin imzalanması ölkəyə külli miqdarda xarici investisiyanın axınına səbəb olmuşdur. Bu sovet dövründən başlanan danışıqların, Heydər Əliyev tərəfindən atılan konkret addımlarla həyata keçirilməsi idi.

Heydər Əliyev düşünülmüş strategiya edərək xarici ölkələrin şirkətlərini Azərbaycana gətirdi, bu o demək idi ki, bu ölkələr Azərbaycanla da hesablaşacaqlar. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə yanaşı hasil olunacaq neftin dünya bazarına çıxarılması üçün əlverişli marşrutun axtarış tapılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan neft kəmərinin çoxvariantlılığı ideyası ilə çıxış edərək Bakı-Supsa kəməri işə salınmasına, eyni zamanda “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasil olunacaq əsas neftin nəqli üçün “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəmərinin inşa edilməsi üzrə danışıqlar intensivləşdirilməsinə nail olur. 1999-cu ilin noyabrında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentləri ABŞ-ın dövlət başçısının iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin inşa edilməsinə dair hökumətlərarası saziş imzalanmış, bu kəmərin çəkilməsi yolunda yaradılan çoxsaylı əngəllərə baxmayaraq Ulu öndərimizin siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi sayəsində maneələrin hamısı dəf edilərək bu layihənin gerçəkləşməsi reallığa çevrilmiş, 2003-cü ildə kəmərin tikintisinə başlanmışdır. Böyük çətinliklərə baxmayaraq Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu neft siyasəti nəticəsində Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması reallığa çevrildi və “müstəqilliyin ilk illərində baş vermiş tənəzzülün qarşısı uğurla alındı” (3, 205).

Bununla yanaşı, ölkəmizin iqtisadi həyatında Heydər Əliyev həm də, Azərbaycan qazının dünya bazarlarına çıxarılması üçün nəzərdə tutulan və regionun kifayət qədər əhəmiyyətli layihəsi hesab olunan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin də təməlini qoymuşdur. Heydər Əliyev neft gəlirlərinin şəffaf xərclənməsi və gələcək nəsillərə saxlanılması məqsədi ilə Dövlət Neft Fondunun yaradılması kimi xidmətləri ilə də yadda qalmışdır. 1999-cu il dekabrın 29-da “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında” Fərman imzalamış və “sosial-iqtisadi inkişaf doktrinasının reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycanda güclü iqtisadi baza yaradılmışdı” (1, 31).

Uğurlu iqtisadi siyasətin məntiqli davamı kimi, resursların daha da səmərəli paylanmasını təmin etmək üçün səmərəli büdcə sistemi və dövlət xərclərinin idrəetmə sistemi tələb olunurdu ki, bu sahədə də ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən xeyli işlər görülmüşdür. Azərbaycanda büdcə sisteminin təşkilinin, büdcələrin tərtibi, təsdiqi, icrası və onların icrasına nəzarətin təşkilatı, hüquqi və iqtisadi əsaslarını, habelə dövlət büdcəsi ilə büdcədən kənar dövlət fondlarının, yerli (bələdiyyə) büdcələrin qarşılıqlı əlaqələrinin əsas prinsiplərinin müəyyənlişdirilməsi məqsədilə 2002-ci ildə “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının yeni Qanunu qəbul olunmuşdur.

Bununla yanaşı, dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsində önəmli xüsusi çəkiyə malik olan vergi daxilolmalarının artırılması, vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də Ulu öndərin rolu danılmaz olmuşdur. Belə ki, Heydər Əliyevin tövsiyələrinə əsasən təkmil qanunvericiliyin yaradılması, inzibati idarəetmənin yaxşılaşdırılması və vergilərin dövlət büdcəsinə tam səfərbər olunmasına diqqət daha da artırılmışdı. Qısa müddət ərzində dünya standartlarına cavab verən Vergi Məcəlləsi qüvvəyə minmişdir. Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması bu istiqamətdə gələcək islahatlar üçün təməl rolunu oynadı. Beləliklə, Ulu Öndərin Azərbaycan xalqının tələbi ilə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı Müstəqil Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında böyük uğurların əldə olunmasında müstəsna rol oynadı.

Ədəbiyyat

1. Əliyev siyasəti. Ötən ilin uğurları. I kitab. Bakı-Şəms, 2005.
2. Xalqa bağışlanan ömür. Bakı-Şəms, 2004.
3. Müdriklik zirvəsi. (Azərbaycan dilində). Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 2011.
4. Şəxsiyyətin qüdrəti (Azərbaycan dilində). Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 2012

Summary

First of all, the article paid special attention to the importance of reforms implemented in various sectors of the national economy of Azerbaijan during the rule of Heydar Aliyev. The research work, as well as the huge creative work achieved in various sectors of the Azerbaijani economy, was analyzed in detail on the basis of existing literature

Qarayev Mahir Tahir oğlu

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, doktorant

KƏND TƏSƏRRÜFATININ MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNATI VƏ İNKİŞAF MEYLLƏRİ

Açar sözlər: maddi-texniki baza, istehsal potensialı, elmi-texniki inkişaf, innovasiya, keyfiyyət, səmərə.

Key words: material and technical base, production potential, scientific and technical

development, innovation, quality, efficiency.

Aqrar sahənin davamlı inkişafını təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin texniki təchizatının yaxşılaşdırılması və maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Müasir kənd təsərrüfatı sistemi, inkişaf etmiş ölkələrdə sənaye tipli innovativ maddi-texniki bazaya əsaslanır. Modernləşdirilmiş maddi-texniki bazanın mövcudluğu istehsalın səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa, onu dayanıqlı etməyə, əmək şəraitini yaxşılaşdırmağa və məhsulların keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir, istehsalçıların gəlirlərinin artımını təmin edir (2, 41). Qeyd edilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, aqrar sahədə yeni texnologiyalardan və innovasiyalardan istifadə, kənd təsərrüfatı işlərinin vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün əsasdır. Eləcə də kənd təsərrüfatı istehsalının innovativ bazası kimi kənd təsərrüfatının maddi-texniki təchizatı kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi, keyfiyyətini və iqtisadi xüsusiyyətlərini tənzimləyən ən mühüm sosial yönümlü istehsal sistemidir. Maddi-texniki bazanın intensiv əsasda davamlı inkişafı səmərəliliyin artırılmasına kömək etməklə kənd təsərrüfatı istehsalının sabitliyini təmin edir. Bu baxımdan “dövlət innovasiya sisteminin formalaşdırılması və onun inkişafının strateji istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi, investisiyaların cəlb edilməsi və təşviqi üzrə əlverişli şəraitin yaradılması və müvafiq təşkilati işlərin görülməsi” vəzifələrini öz üzərinə götürür (1).

Göstərilənlər baxımından kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının mövcud vəziyyətinin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, təsərrüfatçılıq subyektlərinin yüksək məhsuldar texnika ilə təmin olunması, eləcə də yeni texnologiyaların tətbiqi bu gün də aktuallığını qoruyur. Belə ki, hazırda köhnə texnikanın yeniləri ilə tam əvəzlənməsi hələ də başa çatmamış, kənd təsərrüfatı müəssisələri hələ də maddi-texniki bazaya kapital qoyuluşu üçün cəlbədicə istiqamətə çevrilməmişdir. Belə şəraitdə investisiya cəlbədiciliyini artırmaqla kənd təsərrüfatı maşınlarının, traktorların, maşın və avadanlıqların yenilənməsinin intensivliyinin artırılması vacib məsələlər kimi özünü göstərir.

Bunlarla yanaşı qeyd etmək olar ki, kənd təsərrüfatında son illər müəyyən maddi-texniki potensial formalaşmışdır. Bu prosesləri ilk növbədə kənd təsərrüfatının bu sahəsində işçi qüvvəsinin azalması, kəndlilərin, xüsusən də gənclərin işlərini asanlaşdırmaq, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi artırmaq, əhaliyə maddi-texniki xidmətin yeni formaları yaratmaq istəyi stimullaşdırır (4, 28).

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı texnikası növlərinin parkına nəzər yetirdikdə məlum olur ki, 2016-2020-ci illər üzrə texniki təchizat göstəricisi 2,4 dəfə artmışdır. Traktorların sayı 2016-cı ilə müqayisədə 2020-ci ildə 2,05 dəfə, kotanların sayı 4,5 dəfə, kultivatorların sayı 16,2 dəfə, toxumsəpənlərin sayı 1,09 dəfə, otbiçənlərin sayı 10,3 dəfə, mineral gübrə daşıyanların sayı 6,2 dəfə, çiləyici və tozlayıcıların sayı 9,9 dəfə ümumi kombaynların sayı 2,4 dəfə artmışdır. 2016-2020-ci illər üzrə kənd təsərrüfatında əsas kapitalla yönələn investisiyanın həcmi texniki təchizatın yaxşılaşdırılmasına, texnika və avadanlıqların yenilənməsinə imkan yaratmaqdadır. Nəticədə 2016-cı ilə nisbətən 2020-ci ildə hər 1000 hektara düşən traktorların sayı 2,02 dəfə artmış və müvafiq olaraq 1 traktora düşən əkin sahəsi həcmi 51% azalmışdır. Bundan əlavə 100 traktora düşən kultivator, kotan, toxumsəpən və otbiçən maşınlar sayında da artım müşahidə edilmişdir. Hər min hektara düşən kombaynların sayında analoji hal müşahidə edilir. Belə ki, taxılıyın kombayn üzrə bu göstərici 2,7 dəfə, qarğıdalıyın üzrə 2,0 dəfə, kartofyın üzrə 9,0 dəfə, pambıqyın üzrə 2,8 dəfə artım qeydə alınmışdır (5).

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasında irəliləyişlərin olması, istehsal həcmi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, məhsulun keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafının prioritet istiqamətinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sektorun elmi-texniki inkişafının ləngidən səbəblər də mövcuddur: kənd təsərrüfatının investorlar üçün cəlbədiciliyinin aşağı olması, ayrı-ayrı sahələrin aşağı rentabelliyi, yüksək iqtisadi risklər, stimullaşdırma tədbirləri ilə bağlı müvafiq mexanizmin kifayət səviyyədə olmaması və s.

Hazırda maddi-texniki bazanın yaxşılaşdırılması dolayı şəkildə sığorta xərclərinin bir hissəsinin ödənilməsi, mineral gübrələrin alınması, heyvandarlığın və elit toxumçuluğun dəstəklənməsi, kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən hissəsinin ödənilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Dövlət dəstəyinin bu istiqamətləri innovativ layihələrin xərclərinin bir hissəsinə kompensasiya etmək üçün subsidiyalarla tamamlanır (3, 63). Müasir kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının inkişafının başlıca istiqamətlərindən biri də müasir istehsal binaları ilə təminatın yaxşılaşdırılması və kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması üçün anbarların tikintisidir. Bu, öz nəticəsini maddi-texniki vasitələr bazarının strukturuna, istehsal infrastrukturunun miqyasına təsiri ilə göstərə bilər.

Beləliklə, qeyd edilənlər göstərir ki, müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının maddi-texniki təchizatı aqrar istehsalın dayanıqlılığının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir təsərrüfatçılıq subyektinin rəqabət qabiliyyəti kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının elementləri ilə tam təmin olunmasından və onların səmərəli istifadəsindən asılıdır. Deməli, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının rəşional bərpası və istifadəsi bütün istehsal potensialının nəticələrinə birbaşa təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. "Elm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 14 iyun 2016-cı il.
2. Сильванович В.И. Сельскохозяйственное производство: базисные факторы, основные результаты и условия инновационного развития: монография / В.И.Сильванович. – М: ГГТУ, 2017. – 210 с.
3. Санду И.С. и др. Формирование инновационной системы АПК: организационно-экономические аспекты. М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2013. – 216 с.
4. Шахбазов П.З. Оценка экономического потенциала региона и факторов эффективности его использования. Кисловодск, 2013. 168 с.
5. www.stat.gov.az

Summary

Modernization of the material and technical base of agriculture is of special importance for the sustainable development of the agricultural sector. From this point of view, the existence of a modernized material and technical base ensures the growth of producers' incomes by allowing them to increase production efficiency and improve product quality. In general, the use of new technologies and innovations in the agricultural sector is the basis for the quality of agricultural work. Therefore, the rational formation of the material and technical base of agriculture is an important condition.

Qubadzadə Xədicə Xaqani qızı
Bakı Biznes Universiteti, müəllim

İNNOVASİYANIN ELMİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: innovasiya, ixtira, texnologiya, resurs, istehsal prosesi

Key words: innovation, invention, technology, resource, production process

İnnovasiyaların və innovasiya yönümlü inkişaf strategiyalarının formalaşması meydana çıxması amillərini xüsusi olaraq sistemləşdirilir. Əsasən bunlar mənbə olaraq götürülür və bu mənbələrin yaradılması qeyri-mümkündür.

Mənbələr 2 hissədən ibarətdir (5).

1. Daimi artmaqda olan tələbatla onların ödənilməsinin məhdud imkanları arasında olan ziddiyyət.

2. Xalq tərəfindən toplanan elmi – intellektual da daxil edilmiş resurslar aiddir.

Innovasiyanın yaranmasının və o istiqamətdə inkişafının əsas səbəbi isə cəmiyyətin tələblə yeni yaradılar biliyin, bacarığın hazır nəticəyə keçməsidir. Bu keçidə şərait yaradan amillər həm iqtisadi həm də texnoloji amillərdir. Bu amillər içərisində ən çox təsir göstərən iqtisadi amillərdir ki, bunlara da rəqabət, mənfəət artımı, ixtiranın patent müdafiəsidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə rəqabətin güclü olduğu zamanlarda belə iqtisadiyyatın davamlı olaraq artımı istehsal, texnologiyaya, məhsul buraxılışına və satışa öz təsirini göstərirdi.

Daimi olaraq innovasiya axtarışında olan ölkələrə aid olan ortaqlar cəhətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Innovasiya və innovasiya layihələrinin fəaliyyətində və maliyyələşmə mənbələrində dövlətin rolu.

2. Innovasiyanın davamlı olaraq inkişafına istiqamət verən hüquqi baza.

Xarici ölkələrdə innovasiyanı stimullaşdıran əsas dolayı üsullar daha aydın şəkildə göstərir ki, innovasiyanın tətbiqində elmi və təcrübə konstruktor işləri üzrə vergitutma mexanizmi tətbiq edilir.

Ümumi iqtisadiyyatda əsas məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı metodlardan istifadə nəzərdə tutulur (4, 85):

1. Vergi stimullaşdırılması, yəni vergi güzəşti

2. Minimum dərəcədə mənfəətin tutulması

3. Amortizasiya siyasəti vasitəsilə stimullaşdırma

Xarici ölkələrin təcrübələrin təhlil edərkən hər bir müəssisənin innovasiyanı fərqli qəbul edib, fərqli tətbiq edib və müxtəlif nəticə almaqlarını görmək olar. Müxtəlifliyin əsas nəticəsi kimi hər bir ölkənin iqtisadiyyatının və orda fəaliyyət göstərən hər bir müəssisəsinin, firmanın sürətli aktivliyi, inkişafı çox sürətlə gedir.

Schumpeter (1934, 1939, 1942-ci illərdə) yeni məhsulların iqtisadi artım üçün stimulyator kimi əhəmiyyətini vurğulayan ilk iqtisadçılardan biri idi. O yeni məhsulların yaratdığı rəqabətin, marjinal dəyişikliklərdən məhsulların qiymətinin daha olduğunu iddia etdi. Həqiqətən erkən müşahidələr iqtisadi inkişafın heç bir müntəzəm şəkildə baş vermədiyini, əksinə partlayış və ya fəaliyyət dalğasında meydana gəldiyini və bununlada xarici amillərin iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Schumpeter inkişafın və yeniliklərin 5 tipi olduğunu bildirmişdi (1, 17):

1. İnkişaf etmiş texniki avadanlıqların bazar təminatından yararlanması;

2. Təzə quruluşlu xammal istehsalı;

3. Dəyişik və təzə məhsulların tətbiqi;

4. İstehsalat prosesində bəzi yeniliklərin və dəyişikliklərin tətbiqi;

5. Innovasiya yönümlü bazarların yaranması və araşdırılmasının praktiki və nəzəri əsası;

Innovasiya yönümlü inkişaf strategiyalarının və müəssisə innovasiya prosesində əsas məsələlər və istiqamətlər Elmi Texniki Tərəqini formalaşdırmaq, həmin proseslərinin aparılması zamanı nəzərə almaq, nəticələri qiymətləndirib yeni məhsulların və texnologiyanın tətbiqi vaxtını minimuma çatdırmaqdır.

Digər global problemləri tapmaq üçün böyük tədqiqat səyləri və müraciətlər olur. Hər ikisininə əhatə edən beynəlxalq əməkdaşlıq dövlət və özəl qurumlar problemləri tapmaq üçün vacib olan mexanizmlərdir. Bundan əlavə son illər illərdə ən önəmli faktor kimi iqtisadi inkişafdakı innovasiyadır. Prof. T.N.Əliyevin fikrincə, innovation fəaliyyətin təşkilinin fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, o, elm və texnikanın hərtərəfli tətbiqinə, yeni növ məhsulların işlənilməsinə, hazırlanmasına, müntəzəm texnoloji proseslərin yaradılmasına, mövcud məhsul növlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və əmək vasitələrinin modernləşdirilməsinə, yaradıcılıq axtarışlarına və yenilikçilərə, iqtisadi artımın əldə edilməsinə və s. yönəldilməlidir. Prof. M.A.Əhmədov tərəfindən innovasiya prosesi iqtisadiyyatı, elmi, texnikanı, sahibkarlığı və idarəetməni özündə birləşdirən yeganə proses kimi səciyyələndirilir (3, 51-52).

Sosial və maddi-texniki yeniliklər arasında həm oxşarlıq, həm də bir-birlərini əvəzetmələr var. İstehsal prosesində əmək məhsuldarlığı və texnologiyanın inkişafı həm də əməyin təşkili və motivasiya edici formalarının sayəsində yüksələ bilər.

Innovasiya yönümlü inkişaf strategiyalarının və müəssisə innovasiya prosesində əsas məsələlər və istiqamətlər Elmi Texniki Tərəqini formalaşdırmaq, həmin proseslərinin aparılması zamanı nəzərə almaq, nəticələri qiymətləndirib yeni məhsulların və texnologiyanın tətbiqi vaxtını minimuma çatdırmaqdır.

Müəlliflərin təklif etdiyi məqalələrdə innovasiya layihələrinin idarəetmə metodologiyası nəzərdən keçirilir. Onların qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsulların tətbiqi əsasında səmərəlilik, investisiya analizini aparmağa imkan verir və onların uğurla həyata keçirilməsinə töhvə verir. Bunun özü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki innovasiya layihələrində həmişə artan risk dərəcəsi mövcuddur, müəlliflər innovasiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif metodlardan praktiki istifadə ilə bağlı töhvələr vermiş və bununla bağlı müvafiq olaraq nəticə əldə edib. Həmin layihələrin nəzəri-praktiki əsaslarının bəzi konseptual əsasları vardı. Buna görə də problemin həlli və innovasiya layihəsi çərçivəsində həllini tələb edən aspektlər, layihənin məqsədləri, vəzifələri, mərhələləri, şərtləri, layihənin zəruri tədbirlərinin həyata keçirilməsi, müxtəlif mənbələr hesabına maliyyə mənbələri ilə təmin edilməsi, iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, habelə layihəni mexanizmi həyata keçirilməsi vacibdir. Müəlliflərin fikrincə, innovasiya layihəsi risklərinin təhlilinin nəticələri ən davamlı variantın seçilməsində ifadə olunur və hər vəziyyətdə müəyyən edilmiş ilkin tapşırıqla təyin olunan layihə sənədlərinin hazırlanmasıdır. Tədqiqatın nəticələrini konseptual inkişaf şəklində göstərir və innovasiya layihələrinin idarəedilməsi üçün bir mexanizm yaradır.

Y.P.Morozova görə isə innovasiya yalnız maliyyə yeniliklərindən ibarətdir. Mənim fikrimcə isə innovasiya tək maliyyə yox, həm satış həm də ticarət yeniliklərindən ibarətdir. Ümumi götürsək isə kommersiya yeniliyidə bura aiddir.

İqtisadi proseslərdə aktiv və passiv gözləntilər və tələb olunan dəyişikliklərin situmullaşdırılması və onlara hazırlıq da daxil olmaqla innovasiya layihələrinin idarə olunması üçün müxtəlif metodlar kimi müəyyən olunmuşdu. Bu cür strategiya prinsipini tətbiq etməklə istifadə olunan qeyri-səliq davranışlar və ətraf mühitin qeyri-sabitliyi səviyyələri arasında uyğunluq yaranmaya bilər. Ümumilikdə bu strategiyayı İ.Ansoff təklif etmişdi (2, 27). Uyğunlaşmaları nəzərə alaraq yeniliklər tətbiq edən innovasiya müəssisələrinə nəzər salmaq lazımdır. Həmin müəssisələrin səmərəliliyinin dərəcəsi ilə müəyyən olunur.

Innovasiyanın ixtisas xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi bir təşkilata mənalı bir innovasiya strategiyasını təyin etməyə və inonativ layihələrin idarəedilməsi mexanizmlərini inkişaf etdirməyə imkan verir. İnnonativ layihələrin idarə edilməsi əsas prinsiplərə əsaslanır. Innovasiya layihələrinin menecmenti yaxşı nəticəylə sınaqdan keçmiş və elmi, praktiki olaraq göstərilən prinsiplərin məcmusuna əsaslanmalıdır. Bu prinsiplər aşağıdakılardır (4, 78):

1. Seçmə idarəetmə prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti elm və texnologiyanın inkişafının ən prioritet sahələri üzrə üzrə innovasiya layihələrinin dəstəklənməsidir, o cümlədən hərtərəfli layihələrin müəllifi kimi innovatorların ünvanlı dəstəyidir. Bura həmçinin bir çox layihələrin müəllifi kimi innovatorların ünvanlı dəstəyi aiddir.

2. Layihələrin hədəfə alınma prinsipi. Bu prinsipin əsas məzmunu son məqsədə çatmaq üçün layihələrin hədəfə alınma prinsipidir. Layihənin ehtiyacları ilə həyata keçirilmə ehtimalı arasında əlaqə yaratmaqdır. Bura hədəflər arasında əlaqənin qurulması, onların yerinə yetirilməsi imkanları və yeniliklərini yaratmaq lazım olduğunu bilmələri daxildir.

3. Innovasiya layihəsinin iyerarxik təşkili prinsipi. Burada innovasiya prosesinin və innovasiya layihəsinin idarə olunması prosesində iyerarxiyanın müəyyən bir səviyyəsinə uyğun müxtəlif səviyyəli detallarla təmsil etmək niyyətidir. Bütün səviyyələrdə fəaliyyət bir-biriylə uyğunlaşır. Aşağı və yuxarı səviyyələrdə olan qəbul edilən qərarlar, məqsədlər, vasitəçi və son nəticələr bir-biri ilə uzlaşır.

4. Dəyişkənlik prinsipi. Layihə yaratmaq üçün idarəetmə qərarlarının seçərkən bu prinsipdən istifadə edilir. Bu prinsip layihə üçün bütün mümkün alternativləri nəzərdən keçirmək və ən optimal variantı seçməkdən ibarətdir.

5. Ardıcılıq prinsipi. Bu prinsip layihənin təşkili və həyata keçirilməsi üçün bütün tədbirlərin hazırlanmasına əsaslanır. Bu vəziyyətdə təşkilatı, inzibati, sosial, texniki, iqtisadi amillər nəzərə alınmalıdır.

6. Layihənin idarəetmə dövrünün tamlığı prinsipi. Belə prinsip layihə elementlərinin bir sistem kimi yaxınlığını əks etdirir. İdarəetmə prosesinin tam dövrü bütün qərarların məcmusunu əhatə edir. Nəyisə aşkarlayanda əldə edilmiş nəticələrin ötürülməsini idarə etmək lazımdır.

7. İnnovasiya layihəsinin idarəedilməsinə mərhələli yanaşma prinsipi. Bu prinsip layihənin formalaşması və həyata keçirilməsinin hər mərhələsinin tam dövrünün təsvirini ehtiva edir.

8. Çoxsaylılıq prinsipi. Bura hər hansı bir qərarı seçərkən qarşılaşacağımız bir çox variantın olduğunu göstərir. Bu cür qərarlar maliyyə mənbələrinə investisiya qoyuluşu, istehsalın texnoloji metodu, idarəetmə variantı və s. Seçim edilərkən qəbul edilən növlərdir. Bunlar işlərin müxtəlif mərhələlərində baş verə bilər.

9. Sistemliklik prinsipi. Bu prinsipə layihənin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan təşkilatı, iqtisadi, inzibati, qanunvericilik kimi tədbirlərin məcmusu daxildir. Bütövlükdə ölkənin inkişafı ilə əlaqəli konsepsiyaların qarşılıqlı əlaqəsi mənasını verir.

10. Mürəkkəblilik prinsipi. Bu o deməkdir ki, alt məqsədlərə nail olmağı təmin edən layihə quruluşunun ayrıca bir-biri ilə əlaqəli elementləri bir layihənin ümumi məqsədinə uyğun olaraq hazırlanmasıdır.

11. Təhlükəsizlik prinsipi. Bu prinsip layihənin bütün qaynaqlar ilə vaxtında təchizatı kimi qəbul edilməlidir. Yenilikçi bir layihənin məzmunu layihəni aşağıdakı mərhələlərdən ibarət bir proses kimi qəbul edən bir həyat dövrü konsepsiyasına əsaslanır: ümumi fikir, fikrin formalaşması, layihənin özünün inkişafı, layihənin icrası və tamamlanması.

12. Təminat (davamlılıq) prinsipi - bu prinsip o deməkdir ki, layihə ilə əhatə olunan bütün tədbirləri həyata keçirmək üçün tələb olunan müxtəlif növ resurslarla təmin edilməsidir. Bura maliyyə, əmək, məlumat və s. resursları daxildir.

İnnovasiya layihələrinin səmərəliliyinin təhlili öz xüsusiyyətlərinə malikdir. K.R.Bibarsov, G.İ.Xoxolova kimi təhlilçilər bildirirlər ki, qoyulmuş kapitalın orta çəkili dəyərinin seçilməsində daha çox pul axınının hesablanması ən vacib elementdir. Mənim fikrimcə isə tək pul axınının hesablanması yox həm də vaxta qənaət edilməsi nəzərə alınmalıdır. Çünki innovasiya layihələrinin əsas məqsədi pul axınlarına və vaxta qənaət edilməsidir.

K.R.Bibarsov, G.İ.Xoxolova, D.R.Okladnikov səmərəliliyini təyin edərkən innovasiya layihələrinin idarə olunma konsepsiyasının müəyyən etmişdilər. Bununla yanaşı innovasiya layihəsinin xalis pul axınının proqnozlaşdırılması bazar mühitinin marketing tədqiqatlarından çox asılıdır.

İnnovasiya prinsipləri menecmentində iki səviyyə var:

1. Müəssisələrin böyüməsi və inkişafı strategiyalarını, texnoloji, sosial və təşkilati-iqtisadi dəyişiklikləri, habelə ümumilikdə iqtisadi sistemlərin formalaşması və təkmilləşdirilməsi konsepsiyalarının işlənilib hazırlanmasına yönəlmiş strateji innovasiya menecmenti;

2. Yeniliklərin inkişafı və tətbiqinin səmərəli idarəedilməsini təşkil etməyə yönəlmiş funksional innovasiya menecmentidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2020: "Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası". Bakı, 29 dekabr 2020-ci il.
2. Azərbaycan Statistik göstəricilər, Statistik məcmuə, 2020.
3. Azərbaycanda innovasiya infrastruktur. Elm İnnovasiya seriyasının İnnovasiya bülleteni, №2, 2019.
4. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Metodik vəsait. Bakı: "İqtisad Universiteti", 2011.

5. https://tr.wikipedia.org/wiki/Joseph_Alois_Schumpeter

Summary

The main reason for the emergence and development of innovation in that direction is the transition of knowledge and skills to the finished result. The factors that facilitate this transition are both economic and technological. Among these factors, the most influential were the economic factors, including competition, profit growth, patent protection of inventions. Even in times of strong competition in developed countries, the steady growth of the economy has had an impact on production, technology, output and sales.

Yusifova Kəmalə Xəlil qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, baş müəllim,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA AQROTURİZM POTENSİALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: aqroturizm potensialı, qeyri-neft sektoru, təşkil, reallaşdırma, səmərəlilik, amillər, infrastruktur.

Key words: agritourism potential, non-oil sector, organization, implementation, efficiency, factors, infrastructure.

Müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın iqtisadiyyatının strukturunda digər sahələrlə müqayisədə neft sektorunun müqayisəli üstünlüyü bu sektorun daha yüksək tempə inkişafını şərtləndirmişdir. Neft amilinin qlobal tərəddüdlərə həssaslığı artırması və bir sıra digər səbəblər milli iqtisadiyyatın inkişafında struktur məsələlərini gündəliyə çıxarmışdır.

Ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarına yeni yanaşmaların zəruriliyini və prioritetliyini bəyan edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının qeyri-neft sektorunun üstün inkişafı xəttini bəyan etmişdir. Bir sözlə, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri qeyri-neft sektorunun üstün inkişaf etdirilməsidir.

Neft və qaz Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında həlledici rol oynamışdır. Bu sərvətlərin müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövrdə Azərbaycan xalqının maraqları baxımından iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi olduqca mürəkkəb və çətin bir şəraitdə baş vermişdir. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Azərbaycanın nəinki iqtisadi təhlükəsizliyi, hətta suverenliyi ciddi təhdidlərlə üzləşmişdir. Xarici və daxili qüvvələrin ciddi təzyiqlərinin artdığı, ölkənin çətin iqtisadi və sosial vəziyyətdə olduğu bir şəraitdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi və titanik əməyi sayəsində 1994-cü ilin 20 sentyabrında imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” milli neft strategiyasının reallaşdırılmasının həlledici addımı oldu. Ümummilli Liderin əsasını qoyduğu və reallaşdırmağa başladığı milli neft strategiyasının hər bir mərhələsi çətin, şərəfli və tələyüklü hadisələr kimi tarixə düşmüşdür.

Regional və global enerji təhlükəsizliyinin təminatında rolu artan, enerji marşrutlarını şaxələndirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasi iradəsi sayəsində “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının işlənməsi üzrə Sazişin müddəti 2050-ci ilədək uzadılmışdır. Tarixə “İki əsrin müqaviləsi” kimi düşən həmin müqavilə milli neft strategiyasının yeni uğurları üçün təməl olmuşdur. Milli neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində böyük miqdarda vəsait milli iqtisadiyyatın digər sahələrinin də inkişafına və şaxələndirilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Azərbaycanın bütün regionlarında infrastruktur yenidən qurulmuşdur. Bu məqsədlə

həyata keçirilmiş regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dörd dövlət proqramı həlledici rol oynamışdır.

Qeyri-neft sektorunun üstün inkişafı milli iqtisadiyyatın yeni strukturunun formalaşması məsələlərinin kompleks həllini nəzərdə tutur. Bu məqsədlə, haqqında danışılan sektoru formalaşdıran sahələrdə innovasiyalı fəaliyyət dəstəklənməli, resurslardan, xüsusilə insan resurslarından istifadənin yeni paradiqması formalaşdırılmalı, ixrac yönümlü fəaliyyət təşviq edilməli, kənd ərazilərində çoxfunksiyalı fəaliyyətin müxtəlif növlərində, o cümlədən turizmin inkişafında dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı dəstəklənməlidir. Sadalanan istiqamətlər, əlbəttə bütün imkanları və onların reallaşdırılması prioritetlərini əhatə etmir. Həll edilməli problemlərin əhatə dairəsi daha böyük, gündəlikdə olan məsələlərin spektri daha genişdir.

Regional inkişafın müxtəlif səviyyələrində olan ərazilərdə, qeyri-neft sektorunun inkişafı imkanları fərqli olduğu kimi, burada aqroturizm potensialından istifadənin səmərəliliyini şərtləndirən amillərin mühityaratma qabiliyyəti də fərqlidir. Odur ki, aqroturizmin qeyri-neft sektorunun inkişafındakı rolunu qiymətləndirmək üçün haqqında danışılan potensialın hərtərəfli xarakteristikası üçün zəruri təhlillər aparılmalıdır. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafının prioritet istiqamət olduğu hazırki dövrdə qeyri-neft sektorunun üstün və dayanıqlı inkişafında turizm fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Turizmin, o cümlədən aqroturizmin iqtisadi səmərəliliyini təhlil edən tədqiqatçılar sahənin inkişafının iqtisadiyyatın digər sahələrinin, o cümlədən qeyri-neft sektoruna aid sahələrin dayanıqlı inkişafına təsiri məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirlər (1, 417-434). Həmin diqqətin və araşdırmaların nəticəsi olaraq xülasə edilmiş müddəalar aqroturizmin milli iqtisadiyyatın, o cümlədən onun qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrində iqtisadi fəallığın yüksəldilməsində rolunun artdığını söyləməyə kifayət qədər əsas verir. İşgüzar fəallığın aqroturizmin inkişafı sayəsində təşviq edilməsi əlaqədar sahələrin dayanıqlı fəaliyyətinə, bu və ya digər dərəcədə xidmət edir.

Aqroturizmin ölkə və regionun sosial-iqtisadi inkişafında roluna nəzər saldıqda, hətta ilkin yanaşmada belə, bu sahənin inkişafının yeni iş yerlərini yaratdığını, kənd ərazilərində yaşayan insanların gəlirlərini artırdığını, turizmlə əlaqədar sahələrin inkişafını təşviq etməklə multiplikasiya effektivə səbəb olduğunu, xalq sənətkarlığını fəallaşdırdığını, valyuta daxilolmalarını artırdığını görmək mümkündür.

Aqroturizmin inkişafı kənd ərazilərində yoxsulluqla mübarizə amili kimi əhəmiyyətli rola malikdir (2). Göstərilən mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, aqroturizm xidmətləri göstərənlərin bu fəaliyyət hesabına layiqli gəlir əldə etməsi üçün, onlar ən azı başlanğıcda mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının məqsədli himayə tədbirləri ilə əhatə olunmalıdırlar.

Turizm fəaliyyətinin inkişafı və kənd ərazilərində məşğulluq səviyyəsi (3, 61-63) arasında qarşılıqlı əlaqənin tədqiqi, bu əlaqənin nəinki mövcudluğu, habelə məşğulluğun strukturuna ciddi müsbət təsir etmək iqtidarında olduğu barədə fikir söyləməyə imkan verir. Haqqında danışılan göstəricilər arasında əlaqələrin ikitərəfli xarakteri, əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdakı amillərlə şərtlənir. İlk növbədə, artıq qeyd edildiyi kimi kənd turizminin inkişafı əlavə iş yerləri və ya əlavə məşğulluq yarada bilir. Məşğulluq səviyyəsinin aqroturizmə təsirinə gəldikdə isə, bu kadrlara münasibətdə daha tələbkar olmağa, yəni onlara hazırlıq səviyyəsinə görə münasibət bildirməyə imkan verir. Sırr deyildir ki, aqroturizm obyektləri olan təsərrüfatlarda mehmanxana, səyahət, qonaqpərvərliyin digər istiqamətləri üzrə az-çox dərəcədə hazırlığı olan kadrları tapmaq çətin və ya qeyri-mümkündür. Məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlər, əksər hallarda ixtisasartırma və ya ixtisas dəyişmə təlimləri ilə müşayiət olunduğundan, aqroturizm sahəsində də kadrların ilkin hazırlığına rəvac verilməsi, heç də nadir hal deyildir.

Aqroturizmin inkişafı müvafiq infrastruktur elementlərinin sistem əmələ gətirməsi prosesini sürətləndirir. Bu isə əslində həmin prosesin iştirakçılarının məhsul və xidmətlərinə tələbi artırmaqla yanaşı, innovasiya infrastrukturunun təşəkkülünü təşviq etmiş olur. Məsələ ondadır ki, aqroturizm təkcə ekzotik cəhətləri ilə deyil, həm də müasir texnoloji tələblərə uyğunluğu ilə cəlbedici olmalıdır. Sonuncu tələblər sırasında isə, istirahət məkanından asılı olmayaraq, turist üçün rəqəmsal inkişaf tempinin aşağı düşməməsi hesab edilə bilər.

Valyuta ehtiyatlarının özünəməxsus mənbəyi olan turizm sahəsində mövcud potensialdan səmərəli istifadə nəinki mikro, həm də makro səviyyədə aktual vəzifə kimi qarşıda durur. Qlobal və lokal iqtisadi səviyyələrdə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında turizmin yeri və rolunun tədqiqatçıları (4) kompleks yanaşmanın zəruriliyini qeyd edirlər. İqtisadi artımın təmin edilməsində turizm potensialının reallaşdırılmasının böyük perspektivlərinin olduğu bir çox mənbələrdə (5, 87-89) qeyd edilir. İqtisadi artım amili kimi aqroturizmin təsir dairəsində müşahidə edilən dəyişikliklər xarakterizə olunur. Əlbəttə, Azərbaycanda da qeyri-neft sektorunun inkişafında turizm, o cümlədən aqroturizm potensialından səmərəli istifadənin prioritetləri müəyyən edilərkən, valyuta mənbəyi olmaq əlaməti diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Aqroturizmin milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrində iqtisadi fəallığa təsiri, özünü ilk növbədə aşağıdakı istiqamətlərdə büruzə verir:

- müxtəlif fəaliyyət sahələrinin nəticələrinə, başqa sözlə, məhsul və xidmətlərə tələbin təşviqi;

- kənd ərazilərində maliyyə resurslarına çıxışın asanlaşdırılmasına dair məlumatlandırma sisteminə münasibətin yaxşılaşması;

- özəl investorların potensial aqroturizm obyektləri kimi aqrar istehsal subyektlərinə marağının və investisiya qoyuluşlarının artması;

- indiyə qədər yalnız kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan subyektlərin çoxfunksiyalı status əldə etmək məqsədilə innovasiyalara həssaslıq səviyyəsinin yüksəlməsi və s.

Qeyri-neft sektorunun üstün inkişafının təşviqi sisteminin hazırlanması, o cümlədən sektorun inkişaf imkanlarının, biznes və investisiya mühitinin qiymətləndirilməsi, üstün inkişaf prioritetlərinin əsaslandırılması nəticəsində müvafiq konsepsiyalar, strategiya və proqramlar işlənib hazırlanmışdır. O cümlədən Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir (6).

Turizmin ümumilikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri, inkişafın tempi və proporsiyalarından, bu və ya digər sahənin üstün inkişafı strategiyasının mövcudluğundan və bu kimi bir sıra digər amillərdən asılıdır. Bazar araşdırmalarının vektoru və xarakteri də bu baxımdan, müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ondadır ki, aqroturizmin inkişafı sayəsində qeyri-neft sektoru məhsullarına və xidmətlərinə tələbin təşviqi meyarlarının reallaşdırılması üçün aparılan bazar araşdırmaları məqsədli bazar formalaşdırmağı nəzərdə tutu bilər. Təcrübədə aqroturizmin ərazilərdə iqtisadi fəallığa dəstək imkanlarının müəyyən edilməsinə yönəlik digər hallar da müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. Gössling S., Peeters P., Ceron J.P., Dubois G., Patterson T., Richardson R.B. The eco-efficiency of tourism. *Ecol. Econ.* 2005;54: 417-434

2. Məmmədov E.Q. Azərbaycan turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri (Monoqrafiya). Bakı, "Gənclik" Nəşriyyatı, 2013. s.172

3. Ekanayake E., Long A.E. Tourism development and economic growth in developing countries. *İnt. J. Bus. Financ. Res.* 2012; 6:61-63;

4. Soltanova H.B.. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, AzTU nəşr. 2015. s.475-478

5. Tang C.F. Is the tourism-led growth hypothesis valid for malaysia? A view from disaggregated tourism markets. *Int. J. Tour. Res.* 2011; 13:97-101.

6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016.

7. Hall C.M. Pro-Poor Tourism: Who Benefits? Perspectives on Tourism and Poverty Reduction. Volume 3 Channel View Publications; Bristol, UK: 2007.

Summary

In the development of Azerbaijan's non-oil sector, the issues of effective organization of processes for using the potential of agritourism are important from the point of view of sustainable development of rural areas. One of the important issues in the development of the non-oil sector, including the agricultural sector, is to identify areas for improving the efficiency of the use of agro-tourism potential. The issues of unipolar development of the economy, elimination of dependence of the country's exports on oil, superior development of the non-oil sector are on the agenda. However, the potential impact of agro-tourism on the development of the non-oil sector has not been sufficiently explored.

Zəkizadə Seyidmahir Samir oğlu
Bakı Biznes Universiteti, doktorant

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI ÜÇÜN İNFRASTRUKTURUN YARADILMASI

Açar sözlər: İnfrastruktur, Qarabağ, işğaldan azad edilmiş ərazilər, innovasiya, Azərbaycan, beynəlxalq, sosial, iqtisadi, aqrar.

Key words: Infrastructure, Karabakh, liberated territories, innovation, Azerbaijan, international, social, economic, agrarian.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərə infrastrukturun optimal formalaşdırılması və onun inkişaf etdirilməsini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də bu məsələ ölkənin növbəti onillikdə sosial-iqtisadi inkişafı üçün beş milli prioritetdən biri kimi müəyyən edilmişdir [7].

Müasir həyatın təməli olan yüksək səviyyəli həyat şəraiti təmin etmək üçün bütün sahələrdə quruculuq işləri aparılmalıdır. Bu təşviq dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı çərçivəsində edilməlidir. Yalnız belə bir şəraitdə azad edilmiş ərazilərin Azərbaycanın böyük gələcəyinə tam inteqrasiyası təmin edilə bilər. Bu prioritetin uğurla həyata keçirilməsi üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq infrastrukturunun yaradılması ən vacib məsələlərdən biridir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialından yazmaq, ondan səmərəli istifadə etmək şərti ilə sahibkarlığın inkişafı üçün infrastrukturun yaradılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm amillərdəndir. Qeyd edək ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər zəngin iqtisadi potensiala malikdir və bu ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası zəminində yaradılan yeni iqtisadi dəyəri Azərbaycan dövlətinin bütövlükdə işğal olunmuş ərazilərinin bərpasına sərf etdiyi bütün maliyyə xərclərini dəfələrlə üstələyəcəkdir.

Fikrimizcə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əlverişli biznes mühitinin yaradılması, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşdırılması qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına və iqtisadi artıma böyük təsir göstərəcək. Bu inamın maddi əsasını işğaldan azad edilmiş ərazilərin təbii sərvətləri, sosial-iqtisadi əsasını isə öz doğma torpaqlarına qayıdan insanlar təşkil edəcək.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə müxtəlif faydalı qazıntı yataqları mövcuddur. Bu xammallardan səmərəli şəkildə istifadə edərək ölkə iqtisadiyyatında müsbət dəyər yarada bilərik.

İşğaldan azad edilmiş ərazilər ölkəmizin sənayesi və kənd təsərrüfatı üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən zəngin su ehtiyatlarına malikdir. Azərbaycanın mineral su ehtiyatlarının 40 faizinə qədəri işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerləşir. Bunların içərisində Kəlbəcər rayonunda Yuxarı və Aşağı İstisu, Bağırsaq, Keşdək, Laçın rayonunda İliqsu, Minkənd, Şuşa rayonunda Turşsu, Şırlan və başqa mineral sular diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu suların həm qablaşdırılaraq satılması, həm də bulaqların üzərində kurort-rekreasiya zonalarının yaradılması mümkündür [3].

Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına göstərilən çoxşaxəli dövlət dəstəyi regionlarda da sahibkarlıq sahəsinin müxtəlif sahələrinin intensiv üsullarla, o cümlədən sənaye əsaslı inkişafı üçün münbit zəmin yaradır. Qeyd edək ki, dövlət vəsaiti hesabına regionlarda sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri infrastruktur yaradılır, bu sahəyə investisiyalar yatırılır.

Bütün bu faktlar ondan xəbər verir ki, bu ərazilərdə müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin geniş şəbəkəsini yaratmaq üçün kifayət qədər xammal və enerji ehtiyatları mövcuddur. İndiki və gələcək nəsillərin qarşısında duran əsas vəzifə bu ehtiyatlardan qənaətlə istifadə etməklə Qarabağın davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməkdir. Erməni vandalları tərəfindən məhv edilmiş əraziləri, daşınmaz əmlakı, maddi və mənəvi sərvətləri qısa zamanda bərpa etmək asan olmayacaq. Amma əminliklə demək olar ki, xalqımızın 30 illik həsrətinə son qoyan ölkə Prezidenti Xalq Qəhrəmanı adına layiq görülmə cənab İlham Əliyev öz mərdliyi, uzaqgörən siyasəti, diplomatik məharəti ilə doğma Qarabağın azad edilməsi prosesinə uğurla rəhbərlik edib. İlham Əliyevin bilavasitə dəstəyi ilə bu çətin və çox mürəkkəb sosial-iqtisadi problemlər də tezliklə öz həllini tapacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin imzaladığı fərmanda – İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə müvəqqəti komendantlıqların yaradılması və fəaliyyəti zəruri hesab edilən dövlət orqanlarının (qurumlarının) nümayəndələrinin təmsil olunması, ərazilərin təxirə salınmadan mühafizəsi və bərpası, insanlar və ətraf mühit üçün təhlükəli xüsusi obyektlərin mühafizəsi, ictimai təhlükəsizlik və digər mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır [5].

Xatırladaq ki, işğaldan azad edilən ərazilərimizdə dağıdılmış infrastrukturun, o cümlədən enerji infrastrukturunun bərpası və yenidən qurulması məqsədilə həyata keçiriləcək irimiqyaslı layihələrdə Dövlət-Sahibkar Tərəfdaşlığının İnkişafı Mərkəzinin (DÖST) mexanizminin tətbiqi imkanlarından da yararlanmaq nəzərdə tutulub. Həmçinin hazırda həmin torpaqlarda biznes qurmaq istəyən sahibkarların biznes layihələrinin Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyində (KOBİA) baxılması qərara alınıb [4].

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda sahibkarlığın təşkili, idarə olunması və inkişafı üçün hərtərəfli hüquqi, təşkilati, iqtisadi, texniki və texnoloji, sosial, ekoloji və s. tipli tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi tələb olunur. Başqa sözlə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən bərpası üçün konseptual yanaşmaya üstünlük verilməlidir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə tədricən qaytarılacaq əhalinin sayı və demoqrafik tərkibi müəyyən edilməlidir. Yalnız işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bütün yaşayış məntəqələri, infrastruktur dağıdıldığı üçün bu prosesin həyata keçirilməsi qaçılmazdır. Onların bərpası üçün vaxt lazımdır.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə infrastruktur layihələrini fasiləsiz həyata keçirmək üçün ilk növbədə bir sıra məsələlərin həlli vacibdir:

- yerli karxanalar, çınqıl, əhəng, sement, qum və s. istehsal edən müəssisələr ərazilərdə infrastrukturun yaradılması və bərpası məqsədilə işğaldan azad edilmiş ərazilərə köçürülməlidir;
- Dövlət, özəl və xarici şirkətlərin cəlb edilməsi ilə rayonda respublika əhəmiyyətli və yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları, o cümlədən Horadiz-Naxçıvan və Bərdə-Xankəndi dəmir yolları bərpa olunmalı, Zəngəzur dəhlizində infrastruktur yaradılmalıdır;
- İşğaldan azad edilən ərazilərdə ilk növbədə mobil rabitə sistemi və poçt-rabitə şəbəkələri bərpa edilməlidir;
- Asfalt-beton səyyar zavodlarının tikintisini, ərazilərin elektrik enerjisinin verilməsini, su və qaz təchizatının bərpasını həyata keçirmək.

Yeni tikinti müəssisələri, fərdi qaydada yaradılan mikro və kiçik müəssisələr rayonun bir çox mövcud və dağılmış yaşayış məntəqələrinin, o cümlədən 14 şəhər və 46 kəndin yenidən qurulmasında fəal iştirak etmək üçün prioritet məsələdir. İşğaldan azad edilmiş şəhər və kəndlərdə mikro, kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən müasir mağazalar, məişət və iaşə xidmətləri, marketlər və digər sosial infrastruktur obyektləri tikilib istifadəyə veriləcək. Bu təsərrüfat subyektlərinin təşkili prosesində ilkin mərhələdə güzəştli (bir neçə il vergilərdən azadolma) vergi və kredit (aşağı faiz) sistemlərinin tətbiqi rayonun sosial-iqtisadi inkişafına zəmin yaradacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə müasir texnologiya ilə təchiz edilmiş fərdi, mikro, kiçik və orta müəssisələrin yaradılması ərazilərin dinamik sosial-iqtisadi inkişafını təmin edəcək, aktiv məşğulluğun və özünüməşğulluğun yüksək səviyyədə olmasını təmin edəcəkdir.

Bu ərazilərin öz xüsusiyyətlərinə uyğun inkişafı üçün regionlarda infrastrukturun yaradılması vacibdir:

- aqro-parkların və müştərək müəssisələrin yaradılması
- dərman bitkilərinin tədarükü və emalı,
- yem tədarükü, süd və süd məhsulları istehsalı
- arıçılığın inkişafı üçün infrastrukturun yaradılması,
- quru meyvə və meyvə şirələri hazırlayan müəssisələrin yaradılması

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq Qarabağda qarışıq aqroparkların yaradılması mümkündür. Qarabağda çoxsaylı faydalı qazıntı yataqlarının olması Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarında mədənçıxarma və əlvan metallurgiya üzrə birgə müəssisələrin yaradılmasına imkan verə bilər. Şuşada elm və təhsil müəssisələrinin iştirakı ilə müasir texnologiyalar parkının yaradılması şəhərin iqtisadi potensialından səmərəli istifadəyə şərait yaradacaqdır. Qubadlı rayonunda baramaçılıq müəssisələrinin yaradılması və inkişafı mikro və kiçik sahibkarlığın dinamik inkişafına təkan verəcəkdir. Ağdam rayonunda xalçaçılıq müəssisələrinin yaradılmasının inkişafı mikro və kiçik biznesin dinamik inkişafına təkan verə bilər. Zəngilan, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında sərhəd azad ticarət zonalarının yaradılması rayonun ixrac potensialının genişlənməsinə təsir göstərəcək. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tarixi abidələrin olması orada turizm sektorunun yaranmasını zəruri edir.

Fikrimizcə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılması daha səmərəli olardı. Kolxoz və sovxozlar özəlləşdirildikdən sonra taxılın əkini və istehsalına nəzarət etmək qeyri-mümkün oldu, kəndlilər xırda təsərrüfatlarını lazımi texnika, maşın, toxum və s. ilə təmin etməkdə çətinliklə üzləşdilər.

Kollektiv təsərrüfatlar ləğv edilərkən Azərbaycanda yalnız bir kənddə, İvanovkada (İsmayilli rayonu) kolxoz saxlanılıb. Bu kənd dövlətdən 1 manat belə yardım almayıb, əvəzində bütün əhalisini işlə təmin edir (1000 nəfər kolxozda daimi işlə təmin olunub) və üstəlik xeyli qazanc əldə edir [2].

Seçmə statistik araşdırma aparsaq görə bilərik ki, Azərbaycanın 3500 kəndində İvanovka modeli saxlansaydı, kolxozların valyuta ehtiyatı 25 milyard dollar təşkil edərdi ki, bu da Neft Fondunun valyuta ehtiyatlarının yarısından çoxdur. Artıq ölkədə bəzi iri təsərrüfatlar fəaliyyət göstərir ki, onların da daha effektiv işlədiyi aydın hiss olunur. Məhsuldarlıq və qazancın çoxluğu, xərclərin azlığı, kənd təsərrüfatının idarəetmənin təkmilliyi belə təsərrüfat subyektlərinin üstünlüyünü göstərir. Məsələn, İsraildə kolxoz sistemi mövcuddur, ona görə də dünyada ən inkişaf etmiş aqrar sektorlardan birinə sahibdir. Bu səbəbdən Azərbaycanda iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması çox məqsədəuyğundur [2].

Qeyd edilən tədbirlərdən əlavə olaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə innovasiyaya əsaslanan, sahibkarlığın inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, regionda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən şəxsləri dəstəkləmək və regionda əhalinin məşğulluğunu artırmaq məqsədi ilə sənaye parkının yaradılması zəruri məsələdir.

Eyni zamanda, ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması, bu sahədə sahibkarlığın dəstəklənməsi, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi və əhalinin məşğulluğunun artırılması məqsədi ilə sənaye parklarının yaradılması zəruri məsələdir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərdə bərpa planları kifayət qədər genişdir. İşğaldan azad edilən ərazilərin tezliklə bərpa edilməsi üzrə işlərin həyata keçirilməsi, müvafiq infrastrukturun yaradılması, həmin regionun Azərbaycan iqtisadiyyatına inteqrasiyasının təmin edilməsi üçün bu ilin dövlət büdcəsində 2,2 milyard manat vəsait nəzərdə tutulub. Ordunun təchizatı, respublikamızın sərhədlərinin bərpa edilməsi üzrə işlərin maliyyələşdirilməsi də nəzərə alınmaqla, ümumilikdə bu tədbirlərə 4,6 milyard manat maliyyə təminatı ayrılıb. İşğaldan azad edilən ərazilərin bərpası işləri isə müəyyən ardıcılıqla həyata keçiriləcək [6].

Fikrimizcə, işğaldan azad edilən ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün infrastrukturun yaradılması zamanı maliyyə təminatı qismində dövlətin rolu çoxdur, bu baxımdan investisiya yatırımları zamanı beynəlxalq təşkilatların və özəl şirkətlərin bu sahəyə maraq göstərmələrinə ehtiyac var. Bu səbəbdən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə münbit investisiya mühiti yaratmaq əsas hədəflərdən biridir.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən yaradılan sənaye parkının ərazisində infrastrukturun (elektrik və istilik enerjisi, qaz, su, kanalizasiya, rabitə, nəqliyyat, yanğından mühafizə, istehsal təyinatlı, inzibati, sosial və digər infrastruktur obyektləri) yaradılması, həmin ərazidə görülmək işlərin təşkili və dəstəklənməsi, logistika sisteminin qurulması, sənaye məhsullarının istehsalı, emalı (təkrar emalı) və satışı, habelə sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli qurulması vacibdir.

Bundan əlavə, yaradılacaq olan Sənaye Parkında göstərilən xidmətlər, istehsal və emal (təkrar emal) olunan sənaye məhsulları üzrə prioritet istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsini təmin etməlidir.

Fikrimizcə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın optimal formalaşdırılması üçün nəzəri biliklərlə yanaşı, qeyd edilən infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi işğaldan azad edilən ərazilərdə sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir:

- bütün təyinatlı musiqi məktəblərinin Şuşa şəhərində təşkil edilməsi;
- işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin təlabatını nəzərə alaraq “ASAN” xidmət və “DOST” iş mərkəzlərinin yaradılması;
- xalçaçılıq və baramaçılıq müəssisələrinin Ağdam və Qubadlı rayonlarında yaradılması;
- işğaldan azad edilən ərazilərdə aqrar sahə üzrə iri kəndli təsərrüfatlarının yaradılması;
- ölkədə mövcud olan dövlət, özəl ali və orta ixtisas məktəblərinin filiallarının və Qarabağ Dövlət Universitetinin yaradılması;
- turizmin infrastrukturunun Füzuli, Şuşa, Qubadlı, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında yaradılması;
- müştərək dağ-mədən və əlvan metal istehsal edən müəssisələrin Zəngilan və Kəlbəcər rayonlarında yaradılması;
- sərhəd azad ticarət zonalarının Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında yaradılması;
- kollektiv təsərrüfat formasının işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa edilməsi.

Beləliklə, araşdırma nəticəsində qeyd edilməlidir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlığın inkişafı üçün infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi vacib məsələdir.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov İ.H. Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri. Bakı, “Səda”, 2005, 360 s.
2. <https://azadinform.az/az/esas-xeber/18103/aqrar-sektor-inkisaf-ve-problemler-tehlil/>
3. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729567\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729567(meqale).pdf)
4. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/69256>
5. <https://president.az/articles/44886>
6. <http://yap.org.az/az/view/interview/1095/ishgaldan-azad-edilmish-erazilerimizin-berpasi-iqtisadiyyatimizin-inkishafina-yeni-bir-tekan-verecek->
7. <https://president.az/articles/39645>

Summary

One of the important factors is to write about the economic potential of the liberated territories, to determine the direction of creating infrastructure for the development of entrepreneurship, provided that it is used effectively. Of course, the historical and cultural significance of these territories for the people of Azerbaijan far exceeds any economic values. It should be noted that the liberated territories have a rich economic potential, and the new economic value created on the basis

of the integration of these territories into the country's economy will many times exceed all the financial costs of the Azerbaijani state for the restoration of the occupied territories.

Ziyadov Elkiyar İkrəm oğlu
Xəzər Universiteti, doktorant

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ XƏZƏRYANI ÖLKƏLƏRİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: qloballaşma, xəzəryanı ölkələr, investisiyalar, rəqabətqabiliyyəti, investisiya cəlbədiciyi.

Key words: globalization, Caspian countries, investments, competitiveness, investment attractiveness.

Son onilliklər kapitalın beynəlxalq hərəkətinin miqyasının artması və beynəlxalq istehsal komplekslərinin yaradılması ilə xarakterizə olunur. Birbaşa xarici investisiyalar transmilli korporasiyaların (TMK) filiallarını resursların mənbələrinə və ya istehlakçılara yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə həyata keçirilir. Eyni zamanda, TMK-lar yüksək potensial bazar tutumuna və minimum risklə kapital qoyuluşunun gəlirliliyinə malik ölkələri seçirlər. Dünyanın əksər ölkələri xarici sərmayədarlara qarşı liberal siyasət yürüdür, eyni zamanda ölkələr TMK bölmələrinin ərazi üzrə yerləşməsindən faydalanır: yeni iş yerlərinin yaradılması, müasir texnologiyaların və effektiv idarəetmə modellərinin ötürülməsi, ölkələrin investisiya resurslarının kəsirinin ödənilməsi. Ona görə də dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində ölkələr əlverişli investisiya mühiti yaratmaqla, beynəlxalq şirkətlərin nümayəndələrinə vergi güzəştləri və ya oxşar güzəştlər təklif etməklə xarici investorları cəlb etmək məqsədilə rəqabət aparırlar. Ölkələrin investisiya cəlbədiciyi reytinqləri TMK-lar üçün birbaşa investisiya yatırılacaq ölkə seçərkən bələdçi rolunu oynayır.

İnvestor tərəfindən investisiya cəlbədiciyi əsasən birbaşa xarici investisiyanın üstünlükləri və mənfəətlərinin ümumiləşdirici xarakteristikası kimi qəbul edilir (1). İnvestisiya cəlbədiciyi qiymətləndirilməsi ölkə, sənaye, region, müəssisə, fərdi layihə ilə bağlı tətbiq edilir. Bu tərifdən belə çıxır ki, investisiya cəlbədiciyi anlayışı investor üçün subyektivdir. Ölkənin iqtisadi baxımdan cəlbədiciyi əsasən əlverişli investisiya mühitinin dərəcəsi ilə – iqtisadi, sosial, mədəni, coğrafi və s. amillərdən asılıdır, yəni investorları müəyyən iqtisadi sistemə (ölkənin, bölgənin, müəssisələrin) gəlişi bu amillərlə şərtləşdirilir (2). Hazırda ölkənin investisiya mühitinin bu və ya digər aspektinin qiymətləndirilməsi üçün bir neçə beynəlxalq layihə həyata keçirilir.

Eyni zamanda, ölkələrin investisiya cəlbədiciyi reytinqinin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır ki, bu da:

1) xarici investorların fəaliyyəti üçün şəraitin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin formalaşdırılmasına imkan verəcək;

2) ölkələrin investisiya cəlbədiciyi müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat aləti kimi çıxış edə bilər.

İnvestisiya mühitini və ölkələrin investorlar üçün cəlbədiciyi əks etdirən reytinqlər aşağı cədvəl 1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1 - İnvestisiya mühitini və ölkənin cəlbədiciyi əks etdirən reytinqlər

Reytinq	Təşkilat - reytinqin tərtibçisi	Qiymətləndirilən parametrlər	Məlumat mənbələri

Biznes mühiti	Dünya Bankı	Hüquqi biznes mühiti	Statistik və hüquqi məlumatlar, ekspertlərin sorğuları
Qlobal Rəqabətlik İndeksi	Dünya İqtisadi Forumu	Ölkələrin sosial və iqtisadi parametrləri	Statistik məlumatlar və şirkət rəhbərlərinin sorğuları
Dövlət Uğursuzluğu İndeksi	Sülh Fondu	Ölkədə mövcud olan insanlar və şirkətlər üçün risk səviyyəsi	Məlumat toplanması və təhlili üzrə daxili sistem

Mənbə: (3, 4, 5).

Dünya Bankının ekspertləri müəyyən ölkədə biznes açmaq üçün tələb olunan inzibati prosedurları araşdırırlar. Bu, əlbəttə ki, ölkədə biznesin aparılmasının mürəkkəbliyini və ya asanlıqını xarakterizə edən fundamental amillərdən biridir. Lakin bu araşdırmada ölkənin iqtisadi potensialını (satış bazarının həcmi, əmək xərcləri və s.), eləcə də potensial investorun üzləşə biləcəyi riskləri nəzərə alınmır. Dünya İqtisadi Forumu milli rəqabət qabiliyyətini “Bir ölkənin və onun institutlarının orta müddətli perspektivdə dayanıqlı olacaq sabit iqtisadi artım templərini təmin etmək qabiliyyəti” kimi müəyyən edir (4). Qlobal Rəqabət Qabiliyyətlik İndeksi hər il Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən tərəfdaş təşkilatlar şəbəkəsi (dünyanın aparıcı tədqiqat institutları və təşkilatları) ilə birlikdə ictimaiyyətə açıq olan statistik məlumatları və şirkət rəhbərlərinin qlobal sorğunun nəticələrinin birləşməsinə əsaslanan metodologiyayı istifadə edir. Qlobal Rəqabət Qabiliyyətlik İndeksi 113 dəyişəndən ibarətdir ki, onların üçdə ikisi sorğu edilən ölkələrdə biznes mühitinə təsir edən amillərin geniş spektrini əhatə edən biznes rəhbərlərin arasında aparılan qlobal sorğunun nəticələridir. İndeksin üçdə biri ictimaiyyətə açıq olan statistikadan ibarətdir. Bütün dəyişənlər milli rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən 12 qrupda birləşdirilir: qurumların keyfiyyəti, infrastruktur, makroiqtisadi sabitlik, səhiyyə inkişafı və ibtidai təhsil, ali təhsil və təlim, mal və xidmətlər bazarının səmərəliliyi, əmək bazarının səmərəliliyi, maliyyə bazarının inkişafı, texnoloji inkişaf səviyyəsi, daxili bazarın ölçüsü, şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti və innovativ potensial.

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli artımı və inkişafı şəraitində iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin saxlanması müxtəlif innovasiyaların maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsi üçün daimi kapital axını tələb edir. Bu baxımdan xarici investisiyaların cəlb edilməsinin bir sıra müsbət cəhətləri var: xarici kapital ölkənin imkanlarını genişləndirir, özü ilə yeni texnologiyalar və biznes mədəniyyəti gətirir. Birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) axınını artırmaq istəyi xarici kapital sahiblərinin konkret ölkəyə investisiya qoymaq qərarına təsir edən amillərlə bağlı suallar yaradır. Aydındır ki, bu məsələdə bir sıra iqtisadi və siyasi amillər, eləcə də bütövlükdə ölkənin institusional inkişaf səviyyəsi və bəzi digər keyfiyyət göstəriciləri həlledici rol oynayır. İnvestisiya cəlbədiciliyini müəyyən edən göstəricilər arasında bazarın həcmi, əhalinin sayı, iqtisadiyyatın açıqlığı, makroiqtisadi sabitlik, siyasi sabitlik, müxtəlif iqtisadi və siyasi institutların inkişafı kimi göstəricilər var. Müxtəlif müqayisəli göstəricilər üzrə XBİ-nin cəlb edilməsində lider olan ölkələrin siyahısının öyrənilməsi iki və ya daha çox göstərici üzrə lider olan iqtisadiyyatları müəyyən etməyə imkan verib. Bunlara Sinqapur, Honq-Konq, Avstraliya və Hollandiya daxildir. Biz ümumi investisiya multiplikatorunun qiymətləndirilməsi metodologiyasını (6) modifikasiya etməklə Xəzər regionu ölkələrinin investisiya cəlbədiciliyinin səviyyəsini müəyyən etdik. Yalnız “dövlət xərcləri” indikatorunun əvəzinə “birbaşa xarici investisiyalar” göstəricisi istifadə olundu.

	ÜDM-in orta illik artımı (%)	Birbaşa xarici investisiyaların orta illik həcmi (mlrd. ABŞ dolları)	Orta illik 1 mlrd ABŞ dollarlıq birbaşa xarici investisiyaya düşən

			ÜDM-in orta illik artımı (%-la)
Azərbaycan	0.64	2.9	-0.22
İran İslam Respublikası	1.54	2.7	0.57
Qazaxıstan	2.26	8.4	0.26
Rusiya Federasiyası	0.78	20.6	0.04
Türkmənistan	5.20	2.1	2.47

Cədvəl 2. Birbaşa xarici investisiyaların Xəzəryanı ölkələrin ÜDM-nin artmasına təsiri

Birbaşa xarici investisiyalar (min ABŞ dolları)					
	2016	2017	2018	2019	2020
Azərbaycan	4,499,666	2,867,487	1,402,998	1,503,918	4,527,000
İran İslam Respublikası	3,372,000	5,019,000	2,373,000	1,508,000	1,300,000
Qazaxıstan	17,220,962	4,712,631	8,340,907	3,320,645	17,100,000
Rusiya Federasiyası	32,538,900	28,557,440	8,784,850	31,974,770	1,400,000
Türkmənistan	2,243,160	2,085,944	1,985,147	2,165,862	2,100,000
ÜDM-in illik artımı (%)					
	2016	2017	2018	2019	2020
Azərbaycan	-3,10	0,20	1,50	2,50	-4,30
İran İslam Respublikası	13,40	3,76	-6,03	-6,78	3,38
Qazaxıstan	1,10	4,10	4,10	4,50	-2,50
Rusiya Federasiyası	0,19	1,83	2,81	2,03	-2,95
Türkmənistan	6,20	6,50	6,20	6,30	0,80

Mənbə:(7),(8).

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, ən çox investisiya cəlbəediciliyinə malik olan Xəzəryanı ölkə Türkmənistandır. Belə ki, bu ölkənin hər orta illik 1 milyard ABŞ dolları xalis birbaşa investisiyasına 2.5% orta ÜDM artımı düşür. Ən zəif mövqe isə bu göstərici üzrə Azərbaycandır. Demək olar ki, ölkəmizə yatırılan xalis birbaşa investisiyalar 2016-2020-ci illər ərzində orta illik ÜDM-in artmasına nəinki gətirməmişdir, əksinə onun aşağı düşməsi ilə müşahidə edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, xalis birbaşa xarici investisiyalar əsasən beynəlxalq maliyyə təşkilatları və enerji sektorunda fəaliyyət göstərən TMS-lər tərəfindən yatırılmışdır, onda bu göstəracinin həmin vəziyyətdə olmasının səbəbi ölkəmizdə xarici investisiyaların səmərəli istifadə olunmaması və bir istiqamətli istifadəsi ilə izah etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Киселева Н.В., Боровикова Т.В. Инвестиционная деятельность. М.: Кнорус, 2006, 432 с.
2. Максимов В.Б. Инвестиционный климат: методика оценки. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2002.
3. <http://www.doingbusiness.org>
4. <http://www.weforum.org>
5. <http://ffp.statesindex.org>
6. <https://www.investopedia.com/terms/m/multiplier.asp>
7. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>
8. <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?end=2019&start=1970>.

Summary

The article assesses the investment attractiveness of the Caspian countries in the modern globalized world. The article analyze favorable investment climate in these countries, a comparative analysis of world and Caspian countries for aforementioned factor, as well as the impact of foreign investment on GDP growth. In conclusion, the results of the study are summarized.

Алиева Саида Афган кызы

**Московский государственный юридический университет
имени О.Е. Кутафина (МГЮА)**

СТРАХОВАНИЕ КАК СПОСОБ ЗАЩИТЫ ИНВЕСТИЦИЙ

Ключевые слова: страхования, защиты инвестиций, национально-правовые механизмы, международно-правовая система

Key words: insurance, investment protection, national legal mechanisms, international legal system

Страхование инвестиций в системе права

Система страхования рисков является интересным механизмом защиты инвестиций. Особенностью страхования инвестиций является низкая вероятность наступления страховых случаев, но при крайне высоких размерах ущерба.

Страхование иностранных инвестиций представляет собой вид имущественного страхования, известный российскому гражданскому законодательству. На страхование инвестиций от некоммерческих рисков распространяются нормы российского гражданского законодательства о страховании предпринимательского риска. Согласно части 2 статьи 7 Федерального закона от 09.07.1999 N 160-ФЗ «Об иностранных инвестициях в Российской Федерации», «Если иностранное государство или уполномоченный им государственный орган производят платеж в пользу иностранного инвестора по гарантии (договору страхования), предоставленной иностранному инвестору в отношении инвестиций, осуществленных им на территории Российской Федерации, и к этому иностранному государству или уполномоченному им государственному органу переходят права (уступаются требования) иностранного инвестора на указанные инвестиции, то в Российской Федерации такой переход прав (уступка требования) признается правомерным» (6).

При этом речь идет в первую очередь о страховании от некоммерческих рисков, среди которых наиболее значимы политические риски. Политические риски связаны с такими обстоятельствами как изменение политического режима или режима конвертируемости внутренней валюты, и вывоза прибыли. Политическими рисками можно считать риски, возникающие в результате событий непреодолимой силы и имеющие политический характер, то есть исходящие от органов власти и управления либо от иных государственных образований или народных масс. Следует отметить, что политические риски в большинстве случаев инвестор не способен предугадать и, тем более, предотвратить. Политические риски можно классифицировать на следующие виды:

- некоммерческие риски, связанные с действиями принимающего государства, непосредственно ущемляющие право иностранного инвестора владеть, пользоваться, распоряжаться своим капиталом;

- экономические риски, не связанные напрямую с действиями инвестора (девальвация или ревальвация иностранной валюты, отказ государства выполнять свои обязательства перед инвестором вследствие ухудшения внутренней экономической ситуации, введение ограничений в переводе сумм инвестиционной прибыли за границу, нарушение контракта и т.д.);

- риски политического насилия (войны, гражданские беспорядки, революции).

Страховыми рисками в вышеперечисленных случаях являются события, исходящие от органов власти, управления, иных государственных образований, а также бунтующих народных масс.

Страхование некоммерческих рисков может осуществляться как государственными агентствами, так и международными организациями.

Национально-правовые механизмы страхования инвестиций

Широкое распространение получила практика, когда страховщиком инвестиций выступают государственные организации, осуществляющие страхование инвестиционных рисков. Такие организации учреждаются правительством и функционируют с государственной поддержкой, при этом в бюджете страны предусматриваются соответствующие суммы, которые используются для страховых выплат. Так, в США страхованием иностранных инвестиций занимается Корпорация частных зарубежных инвестиций ОПИК (Overseas Private Investment Corporation). ОПИК как специализированное агентство учреждено в 1969 году специальной поправкой к законодательному акту Федерального правительства США 1961 г. «О зарубежной помощи». ОПИК осуществляет страхование от политических рисков, связанных с экспроприацией, необратимостью местной валюты, повреждением имущества и потерей прибыли в результате гражданских волнений, войн, изменения политического режима и тому подобное. Право на получение страхового покрытия от ОПИК имеют юридические лица, созданные в соответствии с законодательством США, или иностранные юридические лица, доля участия американского капитала в которых превышает 95 %, а также граждане США. ОПИК охватывает американские инвестиции в 140 странах.

Среди постсоветских государств наиболее интересен опыт Республики Беларусь в сфере страхования инвестиций на национальном уровне. Страхование рисков инвестиций осуществляется в РУП «Белэксимгарант» на основе Указа Президента Республики Беларусь от 25 августа 2006 г. № 534 «О содействии развитию экспорта товаров (работ, услуг)» (4). РУП «Белэксимгарант» страхует следующие виды политических рисков:

- задержка трансферта из-за недостатка конвертируемой валюты в стране местонахождения контрагента страхователя;

- национализация, а также иные меры, влекущие потерю права собственности или доходов, получаемых от собственности, кроме не дискриминационных мер общего применения, вводимых в целях регулирования экономической деятельности;

- вооруженные конфликты (в том числе не имеющие международного характера), гражданские волнения, революции в стране местонахождения контрагента страхователя;

- действия официальных органов страны местонахождения контрагента страхователя, препятствующие выполнению условий заключенного контракта в целом или его частей, в том числе имеющие дискриминационный характер в отношении Республики Беларусь.

Российское агентство по страхованию экспортных кредитов (ЭКСАР) и инвестиций зарегистрировано 13 октября 2011 г. в форме акционерного общества. При этом единственным акционером Агентства изначально был Внешэкономбанк, а с 2015 года – АО «Российский экспортный центр» (АО «РЭЦ»), учрежденный Внешэкономбанком во исполнение соответствующего поручения Правительства Российской Федерации как ключевой институт государственной поддержки и развития несырьевого экспорта в России. Особый статус ЭКСАР как национального экспортного кредитного агентства (далее – ЭКА) определен положениями Федерального закона от 8 декабря 2003 г. № 164-ФЗ «Об основах государственного регулирования внешнеэкономической деятельности». (5) Обязательства ЭКСАР обеспечены государственными гарантиями.

Международно-правовая система страхования инвестиций

Основной место в международно-правовой системе страхования инвестиций занимает Многостороннее агентство по гарантиям инвестиций (МИГА), учрежденное Сеульской конвенцией 1985 года об учреждении Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций

(Сеул, 11 октября 1985 г.). МИГА оказывает существенное влияние на приток инвестиций, предоставляя страхование (гарантии) иностранным частным инвесторам от некоммерческих рисков. Со времени создания МИГА в 1988 году было предоставлено более 850 гарантий на сумму свыше 16 млрд. долл. США для инвестиционных проектов в 95 развивающихся странах.

Сеульская конвенция 1985 года об учреждении Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций (Сеул, 11 октября 1985 г.) регулирует весь комплекс норм, правил в международной страховой системе: стороны договора страхования, инвестиции, подпадающие под условия страхования, страховые риски, страховое возмещение, урегулирование спора инвестора со страховщиком и страховщика с государством – реципиентом инвестиций.

Следует отметить, что МИГА имеет специфический правовой статус, обусловленный тем, что эта международная межправительственная организация, обладающая юридической правосубъектностью, с привилегиями и иммунитетом, присущим субъекту международного права, по факту занимается деятельностью, носящей коммерческий характер, а значит МИГА присущи признаки, характерные для коммерческой организации.

Как международная межправительственная организация МИГА пользуется судебным иммунитетом против исков, возбужденных против него государствами-членами или от их имени, а также по вопросам персонала, а его имущество – иммунитетом от предварительного обеспечения иска. Активы МИГА не подлежат реквизиции, конфискации, экспроприации или какой-либо иной форме ареста по решению исполнительных или законодательных органов того или иного государства. Архивы МИГА неприкосновенны, имущество, доходы и операции освобождаются от любых налогов и таможенных пошлин. Иммунитет высших должностных лиц МИГА приравнен к дипломатическому.

Разрешение спора между МИГА и государством-членом этой международной универсальной организацией происходит в силу перехода к МИГА требований от инвестора на основе переуступки. Сторонами в инвестиционном споре выступают равноправные субъекты международного права, тогда как, существо заявленного требования носит чисто частноправовой характер.

Сеульская конвенция 1985 года об учреждении Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций (Сеул, 11 октября 1985 г.) устанавливает широкий перечень требований, предъявляемых к инвестициям, которые страхуются со стороны МИГА. К числу таких требований относятся:

- инвестиции должны быть экономически обоснованными и вносить вклад в развитие принимающей страны;
- инвестиции должны соответствовать законам и правилам принимающего государства;
- инвестиции должны соответствовать провозглашенным целям и приоритетам развития принимающего государства.

Д.К. Лабин указывает, что МИГА «предоставляет страховую защиту частным хозяйствующим субъектам только в случаях явно выраженного согласия суверенного государства, принимающего инвестиции, на предоставления гарантий МАГИ» (2, 11). В соответствии со ст. 15 Сеульской конвенции 1985 года об учреждении Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций (Сеул, 11 октября 1985 г.) МИГА не заключает договоры страхования до утверждения принимающим государством соглашения между МИГА и иностранным инвестором по установленным для покрытия рискам (3). Таким образом, принимающее государство должно выразить свое согласие на заключение инвестором договора страхования с МИГА и согласиться с перечнем рисков, в отношении которых предоставляется страхование (1).

Литература

1. Зайцева Е.А. Защита иностранных инвестиций от некоммерческих рисков // «Инвестиционный банкинг», 2009, № 2.
2. Лабин Д.К. Международно-правовое обеспечение мирового экономического порядка: дис. ...д. ю. н. - М., 2005., С.11.
3. Сеульская конвенция 1985 года об учреждении Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций (Сеул, 11 октября 1985 г.) // <https://base.garant.ru/2540560/>
4. Указ Президента Республики Беларусь от 25 августа 2006 г. № 534 «О содействии развитию экспорта товаров (работ, услуг)» // <https://www.alta.ru/tamdoc/06bl0534/>
5. Федеральный закон от 08.12.2003 N 164-ФЗ "Об основах государственного регулирования внешнеторговой деятельности" // «Собрание законодательства РФ», 15.12.2003, N 50, ст. 4850
6. Федеральный закон от 09.07.1999 N 160-ФЗ "Об иностранных инвестициях в Российской Федерации" // "Собрание законодательства РФ", 12.07.1999, N 28, ст. 3493.

Summary

The risk insurance system is an interesting investment protection mechanism. A feature of investment insurance is the low probability of occurrence of insured events, but with extremely high amounts of damage.

The practice has become widespread when the state organizations that insure investment risks act as the insurer of investments. Such organizations are established by the government and operate with state support, while the country's budget provides for appropriate amounts that are used for insurance payments.

Akhundova Sevdə Məmməd

Baku Slavic University, Associate Professor of Azerbaijan Multiculturalism and
Country Studies

THE QUESTION OF THE CANADIAN MODEL OF MULTICULTURALISM AT THE PRESENT STAGE

Key words: Canada, multicultural, multiculturalism, many cultures, a program

Around the world, Canada is known as the “exemplary” multicultural society, as the most successful “official” model of a “multicultural nation” in the world. Yet most of the individuals who praise Canada fail to draw a basic distinction between a *multicultural* society and a society in which *multicultural-ism* is the official ideology of the state. Many societies in the world are multicultural, but only a few (mostly) Western societies are under the spell of multiculturalism. The term “multicultural” should not be confused with the term “multiculturalism”. “Multi” means many, and so “multicultural” means many cultures. From a strictly dictionary point of view, there is nothing controversial or politically contentious about the term “multicultural”; it may be correctly used to refer *descriptively* to the presence of many cultures in the world. The term may also be used *normatively*, signalling a positive appreciation of the presence of many cultures in the world, of the fact that the peoples of the earth inhabit different nations with different cultures; and, in this sense, the word may be used as a way of acknowledging and validating the cultural diversity of the world. The word may also be used to describe the actual presence of two or more cultures and linguistic groups inside one nation or inside one empire. The Austro-Hungarian Empire of the modern era, for example, was multiethnic and multicultural, populated by Germans, Hungarians, Italians, Romanians, Czechs, Poles, Ukrainians, Slovenes, Serbs, Croats, Slovaks, and Gypsies. The former “Soviet Union” was possibly the world's most ethnically diverse country, with more than 100 distinct national ethnicities living within its borders. Canada, too, may be correctly described as a “multicultural” nation during the course of its history. Examining the Canadian census of ethnic origin in 1971, we find the following ethnic distribution: Aboriginal (1.3%), British (44.6%), French (28.7%), German (6.1%), Italian (3.4%), Ukrainian (2.7%), Asian (1.3%). This multicultural reality may be normatively appreciated as “enriching”. But the term “multiculturalism” with an “ism” should be differentiated from “multicultural”. Multiculturalism is best defined as an ideology. By ideology, I mean a set of ideas formulated into a program for the purpose of transforming an existing state of affairs into a new reality that conforms to the ideology. Multiculturalism, in this sense, is not a descriptive term referring to the presence of multiple cultures in a given society. It is not even a normative assessment of an existing state of affairs. It is, rather, a political or social program intended to create a new cultural reality. The term “multicultural” was used to describe certain societies before the ideology of multiculturalism came into common usage in the 1970s. The ideology of “multiculturalism” only came into general usage in Canada in the 1970s and after. Why? This brings me to a second, defining component contained in the term multiculturalism, namely, that multiculturalism developed as a program *together* with the decision on the part of Western liberal elites to open their borders to mass immigration from the non-Western world. Up until the 1960s, the great European settler nations of Canada, Australia, and the United States were protected by “White Immigration” policies. The principal motivation behind these exclusionary

policies was the collective desire of these nations to remain British and/or European in ethnicity and institutions. It is worth emphasizing that these nations were “multicultural” both in the diversity of European settlers and in the existence of a small proportion of non-Europeans. But none of them practice multiculturalism.

Then the American President Lyndon B Johnson signed the Immigration Act of 1965, which ended the exclusion of non-European immigrants, and two years later Canada adopted the Immigration Regulations of 1967, which also impose a non-racial set of admission criteria for immigrants, and six years later the “White Australia Policy” came to an end. The result was a tremendous surge in immigration from non-European countries into these three countries in the decades that followed. The adoption of multiculturalism has to be seen in this context; that is, in relation to the decision on the part of Western nations to promote mass immigration from Asia, Africa, and Latin America.

As late as the 1970s, the United States, Australia, and Canada were overwhelmingly European in ethnicity. Canada was over 95 percent European in 1971. When Prime Minister Pierre Trudeau said in 1971 that multiculturalism was “more accurate” description of Canada’s ethnic character, he was not thinking of Canada as it was ethnically at the time, but of Canada as it was to become with the rejection of its English-French or European heritage and the adoption of mass immigration from the rest of the world. The adoption of multiculturalism in Canada, then, was not about the “multicultural” state of Canada at the time; it was an ideological program dedicated to the transformation of Canada (and eventually all European countries) into mere places for all the world’s races and cultures.

Since Canada, Australia, and the United States were still overwhelmingly European in the 1960s/70s, the promotion of multiculturalism necessitated the deliberate diversification of the population by increasing the number of immigrants from the Third World. Before 1961, ninety percent of immigrants into Canada were born in Europe. During the 1970s the proportion of immigrants originating in Europe was cut by half, whereas the proportion coming from Asia almost quadrupled. Of the 1.5 million who came between 1971 and 1981, 33 percent came from Asia, 16 percent from the Caribbean and South America, and 5.5 percent from Africa. In the period 1991-2001, immigrants of European origin fell below 20 percent at the same time that Asian immigration soared to nearly 60 percent, with immigrants from Africa, the Caribbean, and South America accounting for about 19 percent.

Today, roughly one out of every five people in Canada is a member of a visible minority. Trudeau knew what he wanted. Multiculturalism, in his words, would be “an experiment of major proportions,” an effort to undermine the historic European character of Canada by transforming the nation into a multiethnic place in which old ethnic nationalisms would be discredited. Canada would be a “prototype” for a new cosmopolitan world order in which ethnic boundaries would no longer matter. Thus far, only European nations are engaged in this experiment; the rest of the world’s nations are simply watching as Europeans are swamped by immigrants who themselves retain their natural, millennial ethnic identities.

Answering this question brings me to a third, defining aspect of multiculturalism, already implied above: multiculturalism is not merely about cultures *per se*, but about races and cultures combined. More precisely, it is about the promotion of non-European races and cultures *inside* European nations. It is not a celebration of the rich racial diversity of the world, but an effort to break up the unique diversity of the peoples of European descent within their own homelands. One often hears multiculturalists referring to the past ethnic diversities of European countries as a way of inferring that our current immigrant policies are merely enhancing diversities that were already present in the past. For example, they will point to Britain as a nation created by Angles, Picts, Saxons, Welsh, Celts, and Vikings. They will try to paint a picture of continuity (and thus normality) in the recent mass arrival into England of Africans, Jamaicans, Pakistanis, Indians and Chinese immigrants. But there is a fundamental difference, and they know it. The past diversity of Britain was established over the course of many centuries among groups that were all European. These groups were slowly integrated into the British nation, in the course of which they came to

experience similar cultural and religious events. Multiculturalism was never about these groups, but about the opening of British borders to non-European immigrants. Multiculturalism is an ideology dedicated to the transformation of Western nations into multi-racial states *against* the historic European peoples. In origins and objectives, multiculturalism is *racially* anti-European (1).

It is also *culturally* anti-European. Multiculturalism promulgates the equality of all cultures; accordingly, it demands, in principle, a Canada in which no particular culture has a privileged position in the nation's history and future objectives. However, we know (although the younger generations are increasingly taught a history that falsifies this reality) that all the institutions, values, religions, and languages of Canada have been overwhelmingly British and French. But inasmuch as multiculturalism calls for the equal celebration of the cultures of immigrants, there is powerful tendency at work, mandated in our educational institutions, to portray the Anglo-French founders as merely one group among other founding peoples. Children have long been taught that the Aborigines were founders as well; but more recently they are being instructed to include Asians and new immigrants in the founding narrative. Newcomers are now coming mostly from Asia; therefore Canadians are expected, in the name of cultural equality, to redefine their "roots of citizenship" to reflect this new reality. In a 2002 publication, *A Newcomer's Introduction to Canada*, released by Citizenship and Immigration Canada "for new immigrants," it was announced that "Canada is a land of many cultures and many peoples...*Through Canada's history* millions of immigrants have helped to build this country" (4).

Multiculturalism is culturally anti-European because it calls upon the English and the French to practice historical amnesia and pretend they were not the creators of Canada's institutions, parliamentary traditions, and laws. It does not want the children of these two groups to proudly identify themselves as inheritors and continuators of their European ancestors. At best, it wants them to see themselves as representatives of a people representing no more than a set of procedural laws and institutional templates – a market economy, equality under the law, democratic representation – which belong to everyone. At worst, it wants them to apologize for their employment of a "white supremacist" ideology as a nation-building tool, their imposition of the Chinese Head Tax, their anti-Asia immigration laws, and their continued existence as the "historically dominant majority".

On the other hand, multiculturalism protects the group-cultural rights of immigrants and portrays them as members of authentic traditions that can enhance our otherwise impersonal and automated Western ways. Trudeau said as much: "Ethnic pluralism can help us overcome or prevent the homogenization and depersonalization of mass society. Vibrant ethnic groups can give Canadians of the second, third, and subsequent generations a feeling that they are connected with tradition and with human experience in various parts of the world and different periods of time". While the majority European culture of Canada is portrayed as a deracinated, neutralized sphere consisting of modern conveniences – economic, educational, and social institutions – intended "in principle" to serve anyone regardless of cultural background, minority ethnic groups are celebrated for their authentic customs and their ability to "enrich" an otherwise monolithic and culturally dull European Canada. The Europeans are mere possessors of individual rights, whereas every other ethnic group enjoys both individual and group rights.

Immigrants are "self-sacrificing" in their longing for Canadian citizenship, have never oppressed anyone in Canada; they merely want to get a fair share. Immigrants are benevolent by nature, closely connected to the Earth, and honest; unlike Whites who have a history of taking the lands of Aborigines and imposing head taxes – never mind that immigrants come from racist and illiberal cultures, the point is that in Canada they are automatically designated as "victims," as weaker "minorities" in need of special rights to protect themselves against the encroachments of "privileged" Whites (3).

Multiculturalism is inextricably connected to mass immigration from non-White lands, and so the negative effects should be obvious to everyone: the eventual termination of Canada as a member nation of the European peoples. The foremost theorist of Canadian multiculturalism, Will

Kymlicka, has been quite blunt about the ultimate intentions: “Adopting multiculturalism is a way for Canadians to say that never again will we view Canada as a ‘white’ country.”

In the shorter term, surprisingly enough, very little has been written on the empirically observed merits of immigrant multiculturalism. Kymlicka confesses that it was only in the 1990s – twenty years after its official implementation -- that multiculturalism became a subject of academic inquiry, and that “for much of the 1990s” the publications on multiculturalism were “dominated by political philosophers who developed *idealized* theories of a distinctly liberal-democratic and egalitarian form”. Overall, the total number of (original) pages Kymlicka has dedicated to the empirical merits of multiculturalism in Canada amount to about 10 pages; the sources he relies on tend to be the same, and the type of evidence is heavily subjective, about the feelings of immigrants towards Canada. Positive feelings about multiculturalism are deemed to be evidence of “successful integration”. On the other hand, negative feelings about immigration are deemed to be “xenophobic” and thus automatically disqualified as evidence. He never asks how the host culture or the founding European peoples of Canada have been economically and culturally affected by the influx of millions of immigrants.

Kymlicka gathers evidence showing that immigrants are acquiring citizenship, learning one of the official languages, getting involved in Canadian politics, intermarrying outside their ethnic group, getting jobs and participating in Canada’s educational institutions. But this is rather easy since multiculturalism has been explicitly dedicated to benefit immigrant integration. What about evidence on the integration of Canadians with a European ancestry to multiculturalism? Here the only evidence that counts is those Canadians who have “progressively” come to accept a polyethnic Canada. Native citizens with a strong sense of European identity are automatically categorized as “intolerant” and thus ostracized as non-multicultural individuals in regards to whom their sensitivities and opinions cannot be used as evidence against this experiment.

No wonder Kymlicka habitually uses the phrase, without quotations, “long march through the institutions,” which has been attributed to the Marxist Antonio Gramsci and the Frankfurt School generally, and which points to a very successful strategy wherein cultural Marxists, instead of calling for a Communist takeover of the state against capitalism, as in Russia and China, call for a gradual takeover of the institutions of Western societies – the schools, the media, the churches, and every government institution connected to culture. This strategy has been immensely successful. Kymlicka is not always frank about the intentions of multiculturalism, but once in a while he reveals its true colors and ultimate goals: Canada must “never again” be allowed to be defined as a European nation; the history of European Canadians is to be dishonoured across the curriculum as the history of “colonizers” and “white supremacists”; societies with a majority European population are lacking in “quality of life” and “cultural richness”; a true polyethnic culture necessitates that the ethnic and religious identity of non-Europeans “be given the same recognition” and, therefore, those state symbols that still remain European and Christian such as flags, anthems, uniforms, religious oaths, including public holidays, must eventually be redesigned or replaced by “more neutral” symbols and holidays (2).

Kymlicka ignores the arguments contained in a 2009 study published by the Fraser Institute, *The Effects of Mass Immigration on Canadian Living Standards and Society*, edited by Herbert Grubel. Among the many facts contained in this study are the following: i) the costs in services and benefits, in the year 2002 alone, incurred by the 2.5 million immigrants who arrived between 1990 and 2002 exceeded the taxes they paid by \$18.3 billion; ii) the average immigrant since 1985 has imposed an annual fiscal burden on Canadian taxpayers of \$6000, for a total of \$25-billion annually for all immigrants; iii) eighty percent of the immigrants coming to Canada are not selected because of their skills and education; iv) the native working class with low skills and a poor education has paid dearly in the form of stagnant wages and unemployment due to cheap immigrant labor.

The greatest beneficiaries have been the real estate speculators, immigration lawyers, businesses seeking cut-rate labor, diversity activists, ethnic organizations – and academics like Kymlicka.

The claim that Canada is a land of immigrants is a lie repeated so often that even educated individuals and mainstream politicians have come to believe it. Canada became an immigrant nation only after multiculturalism was introduced and its borders were opened to the Third World in the 70s. Before the introduction of non-European immigration and multiculturalism, Canada was not an immigrant nation, but a European nation created by pioneers and a traditional population with a high fertility rate.

The plan to terminate Canada's European identity has entailed the rewriting of its history in a way that would suggest that Canada had always been moving in the direction the cultural Marxists are coercing it to move. We have been made to believe that the 250,000 or more immigrants arriving every year since 1991 are no different from the founders of the past. This is a historical fabrication akin to the ones enforced in the former Soviet Union and Maoist China. The British and the French were pioneers and settlers, not immigrants. They did not move from one nation to another already created nation; they were the creators of a new country out of a wilderness.

Moreover, the major demographic factor in the settlement and development of Canada has been the domestic fertility rate, not immigration. When the British gained control over New France in the 1760's, the French speaking population numbered about 70,000. Thereafter, until the late 1800s, the population began to expand rapidly, not through immigration, which had essentially ceased after the British assumed control, but through high fertility rates of Quebecers, with women having six surviving children on average. By 1900 the Quebec population was 1.5 million, and by 1951 it was almost 4 million - due not to immigration but to continuing high fertility rates. It was only during the 1960s that fertility rates in Quebec declined considerably, and only in the 1970s that Montreal saw an increasing arrival of non-European immigrants. Similarly, in British Canada immigration went into high gear only in the early 1900s, declining dramatically between 1931 and 1945. The increases in population were sustained through high fertility rates.

The ideology of immigrant multiculturalism has become so powerful as to convince cosmopolitan elites that Western nations must forego their European identity if they are to fulfill their liberal ideals. The historical reality that our liberal democratic values were engendered *only* by nations overwhelmingly European in ethnicity is conveniently overlooked by these elites. There is no historical example of a multiracial state or, indeed, of a non-European state, with original liberal institutions (1).

This emphasis on individual rights as the sole value of Western nations has nurtured the illusion that Westerners can break away from their own history, ethnicity and religious ancestry. We think that our liberal values belong to humanity and can be cultivated throughout the world, if only we allow and encourage the rest of the world to practice liberal democracy, and if only we create multi-racial societies in which everyone can be an individual with equal rights.

But there is a blatant double standard in this way of thinking. We don't expect Japan, South Korea, or Mexico to practise immigrant multiculturalism; we understand their wish to remain different, to protect their particular traditions. But when Europeans object to immigrant multiculturalism in their own homelands, they are accused of xenophobia and intolerance. They are told: "Why do you dislike diversity, the different ethnicity of others; they are just like you in wishing to join your liberal democratic society, which grants equal rights to every one regardless of race and religion. You are violating the principles of liberal democracy in objecting to immigration; and liberal democracy, by the way, also recognizes the minority or group rights of immigrants; they have a culture and you have no business expecting them to relinquish it".

It is really a pile of contradictions and double standards. What Westerners need to realize is that liberal democratic values are uniquely an invention of Europeans, and that these values cannot be so easily extended to the world or "humanity". Immigrant multiculturalism will eventually destroy these values as Europeans are reduced to a minority, undergo miscegenation and miss their ethnic identity forever, to become mere products of the mass media without any cohesive traditions, memories and histories holding them together as a people with their own destiny. Canada's European identity will soon be destroyed altogether if we don't fight back the cultural Marxists who

imposed the despotic ideology of immigrant multiculturalism throughout every institution in Canada.

Bibliography

1. Роль науки и образования для сохранения мира в современном обществе. "Sivilizasiyalararası dialoq və mədəniyyətlərarası əməkdaşlıq" Elmi Seminar 1-4 dekabr 2015. альманах "Этнодиалоги", Россия, Москва. 2016, s.156-169
2. Interaction of Western and Eastern cultures in Azerbaijan as part of the Great Silk Road. İpək yolu ölkələrin kültür dialogu adlı Beynəlxalq simpoziumu. Erzurum, Türkiyə. 5-6 may 2016, s.22-27
3. Multicultural model of Azerbaijan. Asian Heritage. Culture religion education. II International Asian Congress in Poland. Torun 9-11 may. Aspects of Contemporary Asia. Poland, Torun 2016
4. Наука и образование - главные факторы мирного сосуществования. Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər. Beynəlxalq Elmi Konfrans. 3-4 may 2016, s.90-93

Nərimanova Afaq Ələkbər qızı
AMEA ak. Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu,
kiçik elmi işçi

AZƏRBAYCAN-YAPONİYA ƏMƏKDAŞLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Yaponiya, əməkdaşlıq, dostluq, tərəfdaşlıq, bəyanat, iqtisadi, mədəni, inkişaf, layihə, təhsil

Key words: Azerbaijan, Japan, cooperation, friendship, partnership, statement, economic, cultural, development, project, education

Yaponiya Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra keçmiş ittifaq ölkələri ilə, o cümlədən Azərbaycanla siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin inkişafına maraq göstərdi. Yaponiya-Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlərin yaranması dostluq, tərəfdaşlıq, ticarət, iqtisadiyyat sahəsində əməkdaşlığın inkişafına təkan verdi.

Yaponiya dövləti 28 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıdı. İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 7 sentyabr 1992-ci ildə quruldu. 26 fevral 1998-ci ildə Tokioda Azərbaycan Respublikası ilə Yaponiya arasında dostluq və tərəfdaşlıq, ticarət və iqtisadiyyat sahələrində əməkdaşlıq haqqında, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi ilə Yaponiya Xarici İşlər Nazirliyi arasında Məsləhətləşmələrə dair Birgə Bəyanat imzalandı. Münasibətlərin hərtərəfli inkişafına yönələn tədbirlər 1998-ci il yanvarın 26-dan fevralın 1-nə qədər Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Artur Rəisizadənin Yaponiyaya dövlət səfəri çərçivəsində davam etdirildi, yanvarın 27-dən Tokioda Azərbaycan Respublikası üzrə Dünya Bankı konsultativ qrupunun ikinci iclası işə başladı. İclasa Almaniya, Belçika, Misir, Türkiyə, Pakistan, İngiltərə, ABŞ, İsveçrə də daxil olmaqla 14 ölkənin, eləcə də 9 beynəlxalq maliyyə təşkilatının nümayəndələri, həmçinin Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, BVF, Dünya Bankı və s. qurumların təmsilçiləri qatıldı. Bu, beynəlxalq əhəmiyyətli toplantı çərçivəsində 28 yanvar 1998-ci il tarixində Dünya Bankı Maliyyə Korporasiyası qrupu tərəfindən təşkil edilmiş investisiya konfransı Azərbaycana həsr edilmiş, nəticədə, ölkəmizdə özəl sektorun inkişafına kömək göstərən çoxsaylı investisiya sazişləri imzalandı. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində reallaşan bu beynəlxalq tədbir müstəqil ölkəmizin Yaponiya ilə əlaqələrində daha bir uğurlu başlanğıc rolunu oynadı. Ulu Öndərin 1998-ci il fevralın 24-dən 28-nə qədər Yaponiyaya ilk rəsmi səfəri isə yalnız iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərdə deyil, həmçinin Azərbaycanın Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr tarixində də yeni bir səhifə açdı [3].

21 yanvar 2000-ci ildə Yaponiyanın Azərbaycan Respublikasındakı səfirliyi açıldı. 12 oktyabr 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Yaponiyadakı səfirliyi açıldı. 7-10 mart 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Yaponiyaya rəsmi səfəri ölkələrarası münasibətləri yeni səviyyəyə yüksəltdi. Bu görüşdə Yaponiyanın Baş naziri Junichiro Koizumi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, 1992-ci ildə iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr qurulduğu gündən bəri Yaponiya ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı dostluq münasibətlərinin davamlı inkişafından məmnunluqlarını ifadə etdilər, 1998-ci ildə mərhum keçmiş prezident Heydər Əliyevin Yaponiya səfəri münasibətilə iki ölkə arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafına dair imzaladığı "Yaponiya ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və tərəfdaşlıq haqqında Birgə Bəyanat"ın oynadığı müsbət rolu qeyd etməklə yanaşı, Prezident İlham Əliyevin Yaponiyaya bu səfərinin gələcəkdə iki ölkə arasında dostluq və tərəfdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə mühüm təkan verəcəyinə inandıqlarını bildirdilər [2].

10 Mart 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası ilə Yaponiya arasında dostluq və tərəfdaşlığın daha da inkişafına dair Birgə Bəyanat, Tokyo Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Yaponiya Hökuməti arasında texniki əməkdaşlıq razılaşması, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi ilə Yaponiya Xarici İşlər Nazirliyi arasında əməkdaşlıq memorandumu imzalandı [1]. Hər iki dövlətin parlamentləri arasında əlaqələr quruldu. Hər iki parlamentdə Azərbaycan-Yaponiya Parlamentlərarası İşçi Qrupu və Yaponiya-Azərbaycan Parlamentlərarası Dostluq Liqası adlı dostluq qrupları yaradıldı. Cənab Muxtar Babayev Azərbaycan-Yaponiya Parlamentlərarası İşçi Qrupunun, Cənab Akira Amari Yaponiya-Azərbaycan Dostluq Liqasının sədri seçildi.

2002-ci ildə Yaponiya ilə Azərbaycan arasında keçirilmiş inkişaf üzrə əməkdaşlığa dair iclasın nəticələrinə əsaslanaraq Yaponiya əsas diqqətini iqtisadi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və insan resurslarının inkişafı ilə bağlı səylərə yönəltdi və bu sahədə bir çox layihələr həyata keçirdi. 2005-ci ildən başlayaraq gəlir və məşğulluğun artırılması, həmçinin ictimai xidmətin keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər də əlavə olundu. 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Naziri cənab Elmar Məmmədیارovun Yaponiyaya səfəri çərçivəsində keçirilmiş müzakirələrin nəticəsi olaraq Yaponiya tərəfi hazırkı inkişaf üzrə əməkdaşlıq üçün mühüm sayılan alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri daxil olmaqla ətraf mühitin qorunması sahəsində səylər göstərməyə başladı.

Yaponiya Hökuməti özünün hər il yenilənən İnkişafa Rəsmi Yardım Proqramına əsasən Azərbaycanda iri həcmli müxtəlif proqramlar həyata keçirir. Yaponiya Hökumətinin Azərbaycan respublikasına İnkişafa Rəsmi Yardımının ümumi məbləği 1.1 milyard ABŞ dolları təşkil edir. 2000-ci ildən bəri Yaponiya Hökuməti Azərbaycanda Ot Kökləri və İnsan Təhlükəsizliyi Layihələri üzrə Qrant Yardımı çərçivəsində ümumi məbləği 16 540 056 ABŞ dolları təşkil edən 195 layihə həyata keçirdi. Bu yardım su təchizatı, tibb, təhsil, kənd təsərrüfatı sahələri və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı problemlərin həllinə yönəlmiş layihələri maliyyələşdirdi. Yaponiya Hökuməti Azərbaycanda yaşayan insanların ilkin ehtiyaclarını qarşılaya biləcək inkişaf layihələri üçün "Ot Kökləri Layihələri üzrə Qrant Yardımı (GGP)" təklif etdi. Bu yardım 2000-ci ildən bəri, bələdiyyələr, tibbi müəssisələr və QHT-lər tərəfindən təqdim olunan Azərbaycan xalqının yaşayış standartlarını yaxşılaşdırmağa xidmət edən 199 layihəni əhatə etdi. Sözügedən layihələr yoxsulluğun aradan qaldırılması, sosial müdafiə, infrastruktur, ictimai səhiyyə və gəlirin artırılması sahələrində həyata keçirildi. Həyata keçirilmiş layihələr üzrə ümumi məbləğ 16 951 735 ABŞ dollarına çatdı [4].

Səfirlik Yaponiyanın Tsukuda Universiteti, Waseda Universiteti, Gunma Prefektural Qadın Universiteti, Keio Universiteti, Sofiya Universiteti, Orta Asiya və Qafqaz Tədqiqat İnstitutu, Utsunomiya Universiteti, Şizuoka Prefektural Universiteti, "Shoheijuku" İnstitutu, Hiroşima Universiteti - Sülh Araşdırmaları İnstitutu, Kobe Şukugava Qakuin Universiteti, "Citizens School" mərkəzi, Osaka Universiteti və s.daxil olmaqla bir çox universitet və tədqiqat mərkəzləri ilə əlaqələr qurdu. Azərbaycanın ADA Universiteti Yaponiyanın Ritsumeikan Universiteti, Yaponiya Doşisa Universiteti, Qlobal Tədqiqatlar Yüksək Məktəbi, Yaponiya Osaka Universiteti, Beynəlxalq İctimai Siyasət Yüksək Məktəbi (OSIPP) və digər təhsil ocaqları ilə akademik mübadilə qurdu.

Azərbaycanın 3 ibtidai məktəbində, həmçinin Bakı Dövlət Universiteti və Bakı Dillər Universitetində yapon dili tədris olunur.

Azərbaycan Yaponiya arasında dostluq mübadiləsi bir-birlərinin mədəniyyəti, həyat tərzində haqqında bilikləri, qarşılıqlı anlaşmanı dərinləşdirmək, eyni zamanda insanlarla əlaqələr mübadiləsi yaratmaq, ümumi əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir. Azərbaycan-Yaponiya münasibətləri tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının İsmayılı bölgəsi ilə Yaponiyanın Shizuoka Prefekturasının Ito şəhəri arasında “Dostluq Mübadilə Müqaviləsi” 22 noyabr 2013-cü il tarixində imzalandı.

4 Mart 2015-ci il tarixində Yaponiya ilə Azərbaycan arasında Dostluq Dərnəyi quruldu. Dərnəyin məqsədi ikitərəfli təhsil və mədəni mübadiləni təşviq etmək, Azərbaycan ilə Yaponiya arasındakı işgüzar əlaqələri dəstəkləmək, ticarət dövriyyəsinə artırmaq üçün iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, hər iki ölkə rəsmilərinin səfər mübadilələrini dəstəkləməkdir.

Bu il Azərbaycan–Yaponiya arasında diplomatik münasibətlərin əsasının qoyulmasının 30-cu ildönümü tamam oldu. Buna görə də 2022-ci il Azərbaycan–Yaponiya “Dostluq ili” adlandırıldı. “Dostluq ili” çərçivəsində keçirilən bir sıra mühüm tədbirlər Azərbaycan–Yaponiya arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. <https://tokyo.mfa.gov.az/en/content/3/bilateral-relations>
2. THE JOINT STATEMENT ON THE FURTHER DEVELOPMENT OF FRIENDSHIP AND PARTNERSHIP BETWEEN JAPAN AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN .
<https://www.mofa.go.jp/region/europe/azerbaijan/joint0603.html>
3. <https://1news.az/az/news/azərbaycan-yaponiya-münasibətləri-tarixi-imkanlar-və-perspektivlər>, Rəşad Kərimov
4. https://www.az.emb-japan.go.jp/itprtop_az/index.html
5. <https://a-r.az/az/article/12948>

Summary

After the collapse of the Soviet empire, Japan expressed interest in developing political, economic and cultural ties with the countries of the former Soviet Union, including Azerbaijan. The establishment of diplomatic relations between Japan and Azerbaijan has given impetus to the development of friendship, partnership, trade and economic cooperation.

Based on the results of the meeting on development cooperation between Japan and Azerbaijan in 2002, Japan focused on efforts to improve economic infrastructure and human resources, and implemented a number of projects in this area. The Friendship Circle was established between Japan and Azerbaijan on March 4, 2015. The purpose of the association is to promote bilateral educational and cultural exchanges, to support business relations between Azerbaijan and Japan, to develop economic cooperation between the two countries to increase trade turnover, to support the exchange of visits of officials of both countries.

Ибрагимова Джейла Тейяр гызы

**Бакинский славянский университет, доктор философских наук,
профессор**

ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА КАК ПАРАДИГМА ЕДИНСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Ключевые слова: соотечественники, родина, идеология, прогресс, единство, патриотизм

Key words: compatriots, motherland, ideology, progress, unity, patriotism

На разных исторических этапах, сплотив вокруг себя прогрессивно мыслящих представителей азербайджанского народа, его лидеры - выдающиеся государственные, общественно-политические деятели - вносили бесценный вклад в развитие национальных менталитета, духовности, самосознания, устремление народа к демократии и свободе. Различные по эпохам жизни и борьбы, они были едины в главном - самоотверженном служении родине. И в этом заключается их столь же почетная, сколь нелегкая и ответственная историческая роль.

Но только общенациональный лидер Гейдар Алиев претворил в жизнь сокровенные мечты азербайджанского народа о национальной независимости и демократическом единстве. Беспрецедентной по масштабу и размаху деятельностью Гейдар Алиев воплотил в реальность идеи своих великих предшественников, главная цель которых заключалась в создании суверенного, духовно и материально сильного государства - Азербайджан.

Знаменательный вклад Гейдара Алиева в историю Азербайджанской Республики определил развитие азербайджанского народа, расцвет Азербайджана во всех сферах государственной и общественной жизни. Под мудрым, деятельным руководством общенационального лидера четко и однозначно были сформулированы цели и задачи азербайджанского народа на пути самоопределения, формирования государственности, модернизации экономических, социальных и культурных достижений.

Одним из главных направлений жизнедеятельности Гейдара Алиева стала задача возрождения национального достоинства и единства азербайджанского народа. «Азербайджанство, как идеологическая конструкция, взяло на себя выполнение этой исторической миссии» [1]. Стратегия азербайджанства, созданная и претворенная в жизнь Гейдаром Алиевым, явилась единственно верной и непоколебимой, определив не этническую или религиозную общность нашего народа, а прежде всего его духовную приверженность своей родине.

Историей доказано, что создание национальной идеологии представляет собой объективный диалектический процесс. Она концентрирует в себе мировоззренческую основу народного бытия, определяя историческую поступь нации. Тем самым национальная идеология непосредственно характеризует историю народа, его самопознание и самооценку. Только в этом случае может быть осуществлена идея сопричастности народа к своим прошлому, настоящему и будущему, что является необходимым условием формирования его национальной самости.

«Жизнеспособность идеологии определяется степенью ее соответствия природе народа, образу его жизни и мышления, а самое главное – тому, как она отражает национальные интересы и чаяния общества. Только такая идеология выдержит испытания временем и жизнью, ей поверят люди и примут ее в качестве убеждения. Только тогда она приобретет духовно-нравственную силу и станет сильнее самого современного оружия» [2].

Развитие азербайджанской национальной идеи явилось определяющим звеном и надежной основой идеологии азербайджанства, благодаря ее создателю, общенациональному лидеру Гейдару Алиеву ознаменовавшей пробуждение самосознания азербайджанского народа, озарение нашего национального развития на этапе новейшей истории подлинными целями и смыслом. Воля народа вывела Гейдара Алиева на передний край борьбы за счастье и процветание Азербайджана, его целостность, суверенитет и развитие демократических ценностей.

Формирование азербайджанства явилось одним из важнейших признаков и принципов государственной независимости Азербайджана. Опытный, волевой политик, Гейдар Алиев придал импульс разрешению кризиса в тот исторический момент, когда это было особенно необходимо и когда к этому объективно и субъективно были подготовлены все слои общества. Мир азербайджанского общества, пошатнувшийся в результате перестроечных перипетий, был сбалансирован волей и интеллектом общенационального лидера, который не

только сохранил, но и приумножил силу национального духа, надежду и веру своего народа в будущее.

«Азербайджанство есть конкретная форма выражения и реализации национального. Оно - стержень сохранения идентичности, собственного «Я». Особенно для страны, переживающей сложности переходного периода (транзита) и стремящейся выйти на достойный новый структурно-функциональный уровень развития в условиях глобальных трансформаций, когда глобализация фактически выступает в качестве способа и формы существования современного мира. Азербайджанство - мобилизующая идеология, нацеленная на укрепление солидарности и взаимовыгодного сотрудничества всех групп населения, межэтнической толерантности и культуры общежития, на торжество и защиту духа-установки, чувства единой Родины. Оно есть историческая форма самоопределения в единстве народов, этнических сообществ, веками проживающих на одной территории, обладающих общими психологическими особенностями и схожими социокультурными ценностями» [3, 481].

Создав идеологию азербайджанства, общенациональный лидер обозначил государственную задачу консолидации азербайджанцев мира как одну из приоритетных. 24 декабря 1998 года Президент Азербайджана Гейдар Алиев выступил с Обращением «Ко всем азербайджанцам мира». В нем прозвучал тезис о необходимости сделать необратимой азербайджанскую независимость. В своем выступлении на Учредительном собрании Всероссийского Конгресса азербайджанцев в 2000 году Гейдар Алиев говорил: "Должны объединиться и азербайджанцы, живущие за пределами Азербайджана. Во имя чего? Во имя независимого Азербайджана" [8]. Учитывая необходимость все большего обеспечения единства и солидарности азербайджанцев всего мира, а также решения вопросов, связанных с координацией деятельности азербайджанских общин, обществ и объединений, общенациональный лидер Гейдар Алиев издал Распоряжение о проведении 9-10 ноября 2001 года в Баку 1 съезда азербайджанцев мира.

Это событие ознаменовало начало нового этапа развития идеологии азербайджанства, создав почву для тесного сплочения наших соотечественников, живущих в разных странах, вокруг национальных интересов, процветания Азербайджанского государства, объединив тех, кто находится «по ту» и «по эту» стороны государственной границы. Это стало возможно и потому, что национальная самоидентификация азербайджанского народа исторически является составляющей общественного сознания, объединяя наш народ вне зависимости от социальных и возрастных различий, национальных и этнических особенностей, религиозных и политических убеждений.

«Понятие «национальное единство» многогранно. В этнопсихологическом аспекте национальное единство понимается как деятельность, отражающая целостность существования этнических общностей в составе нации. Эта целостность обеспечивается через взаимодействие этнических субъектов в различных общественных областях. Это единство обуславливается особенностями совместной жизни людей. Некоторые авторы в данном контексте считают более правильным говорить об «общественном единстве» или же о «государственном единстве». То есть национальное единство «означает не только принадлежность к этнической группе (национальности), но и принадлежность к обществу, государству». Мы эту точку зрения считаем более конструктивной. Потому, что понятие «национальное» на современном историческом этапе не ограничивается принадлежностью к этносу, а охватывает общество в целом. Оно имеет более социокультурный и политический смысл, чем этнический. Поэтому лучше говорить об общественном единстве» [4, 286-287].

«Историческая родина», «азербайджанцы мира», «единение соотечественников» - в новейшей истории нашего государства эти сакраментальные понятия обрели непреходящее значение и смысл. Где бы ни проживали представители азербайджанского народа, процветание родины вызывает чувство безграничной гордости в их сердцах, стремление собственным трудом приумножить и развить достигнутые успехи. Таким образом, идеология азербайджанства Гейдара Алиева явилась основой глобализации азербайджанцев мира.

«...Независимо от того, где ты находишься, в какой стране проживаешь, ты всегда должен думать об Азербайджане, независимости Азербайджана, территориальной целостности Азербайджана, настоящем и будущем азербайджанского народа», - говорил Гейдар Алиев [5]. Тем самым Гейдар Алиев заложил основы возрождения Азербайджанского государства, восстановил торжество справедливости, определил условия для максимально полного раскрытия национального менталитета азербайджанского народа, получившего и реализовавшего на рубеже тысячелетий свой исторический потенциал.

«Не было бы Гейдара Алиева – не было бы и современного Азербайджана. Ни в Баку и республике, ни за пределами страны не найдется, пожалуй, ни одного человека, кто оспорил бы эту истину. Роль и значение общенационального лидера азербайджанского народа, одного из самых уважаемых политиков всего тюркского мира настолько велики, что его жизненный путь, управленческая философия, уровень компетентности и влияния еще очень долго будут изучаться биографами и историками. Опыт Гейдара Алиева не только не потерял значения для жизни современного Азербайджана, напротив, с годами он становится еще более актуальным и значимым» [6].

Развитие прогрессивного общества, формирование государственности, обеспечение прав человека, свободы слова и совести, утверждение многопартийной системы, модернизация экономических, социальных и культурных достижений – все это явилось суммообразующим идеологии азербайджанства, характеризую основные принципы Азербайджанского государства. Сущность азербайджанства, символизируя единство азербайджанского народа, мобилизует и вдохновляет его на все новые победы и свершения. На современном этапе идеология азербайджанства модернизируется, совершенствуясь в духе времени, определяя основные цели и задачи нашего государства.

«Верный идеям и принципам общенационального лидера, Президент Ильхам Алиев проводит последовательную политику, направленную на сплочение азербайджанского народа, укрепление идеологии азербайджанства. На повестку дня поставлены следующие задачи: обеспечение гражданской солидарности и совершенствование демократических институтов и традиций, формирование внутриобразующих социальных систем; создание эффективной и прочной экономической системы и включение ее в общеевропейскую структуру, а также усиление конкурентоспособности национальной экономики; построение прочной социокультурной среды, в которой превалирует азербайджанство и понимание сути национального «Я»» [7].

Под руководством Президента Азербайджана Ильхама Алиева азербайджанский народ строит прогрессивное, демократическое государство. Условием решения поставленных задач является развитие традиций национальной идеологии, модернизированных в соответствии с обновляющимися реалиями азербайджанского общества, интегрирующегося в глобальную систему бытия.

Литература

1. Цыганов О. «Национальная идея и прорыв в будущее». Газ. «Азербайджанские известия», 8 июня 2011.
2. Идея национальной независимости // <https://xreferat.com/22/7486-1-ideya-nacional-noiy-nezavisimosti.html>.
3. Аббасов А. Культурная глобализация, национальная идентичность и азербайджанство // Взаимодействие культур в условиях глобализации (Научно-практическая конференция памяти Гейдара Алиева). Москва, Канон+, РООИ «Реабилитация», 2010.
4. Гурбанов Ф. О взаимосвязи национального единства и исторической памяти в эпоху глобализации // Диалог культур: социальные, политические и ценностные аспекты. М., Канон+, 2015.
5. Ибрагимова Дж. В единстве – сила // Каспий. 2011, 31 декабря.

6. Панфилова В. Формула успеха Гейдара Алиева. «Независимая газета», 12 декабря 2014.
7. Ильхам Алиев принял участие на III съезде азербайджанцев мира // <https://president.az/ru/articles/view/2709>.
8. Маркедонов С. Во имя независимого Азербайджана \\
<http://www.politcom.ru/12217.html>.

Summary

The article considers the content-semantic structure of the ideology of Azerbaijanism, symbolizing the high degree of national existence of the Azerbaijan people, the role of national leader Heydar Aliyev in the creation and development of Azerbaijanism. In this context, such fundamental concepts as patriotism, unity, solidarity of the Azerbaijan people are presented.

Муганлинский Ровшан Ариф оглу
Бакинский государственный университет, доктор философии по
истории, доцент

К ВОПРОСУ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГОСУДАРСТВ КАРА-КОЮНЛУ И АК-КОЮНЛУ С ГОСУДАРСТВОМ ТИМУРИДОВ В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Ключевые слова: государство Кара-Коюнлу, государство Ак-Коюнлу, государство Тимуридов, Кара Юсуф, Джаханшах, Узун Гасан

Key words: Qara Qoyunlu state, Aq Qoyunlu state, Timurid state, Qara Yusuf, Jahan Shah, Uzun Hasan

В середине 80-х гг. XIV в. круто меняется ситуация в государствах Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу, что было вызвано началом вторжений войск Тимура с территории Центральной Азии в Иран и Азербайджан. Недооценив своих сил, правитель Кара-Коюнлу Кара Юсуф (1389 – 1400, 1406 – 1410) открыто выступил против него и в итоге «после неоднократных столкновений с Тимуром» (3, 399) в 1400 г. правитель Кара-Коюнлу был вынужден бежать за пределы своих владений, на шесть лет прервав управление ими. Найдя убежище у османского султана Байазид I Йылдырма (1389 – 1402), он был снова изгнан внуком Тимура Абу Бакром и, спасая свою жизнь, с тысячью последователей отбыл в государство мамлюков Бурджитов (1392 – 1517). Как писал Э. Браун, «султан Египта, опасавшийся гнева Тимура, заключил Кара Юсуфа в темницу (У.Муир считал, что это было сделано по прямому приказу узбекского правителя (5, 132)), но вследствие смерти Тимура (в 1405 г. – М. Р.) тот был освобожден и, объединив своих рассеявшихся сторонников, захватил Дийарбакр, а вскоре после этого в 1406 г., разгромив Абу Бакра при Нахичеване (14 ноября 1406 г. были разбиты войска сына Тимура Миран-шаха и сына последнего Абу Бакра – М. Р.), снова занял Табриз и включил провинцию Азербайджан в свои владения» (3, 400). О новом захвате Азербайджана Кара Юсуфом упомянул также С.Лэн-Пуль (4, 253). И хотя в лаконичных сведениях, приведённых английскими исследователями об этом периоде истории Кара-Коюнлу, не нашли отражения ни совместные боевые действия войск Кара Юсуфа и Ахмада Джалаирида по захвату Багдада (июнь 1406 г.), ни изгнание из Табриза ширваншаха Ибрагима I Дербенди, ни даже события апреля 1408 г., когда отряды азербайджанского

правителя разгромили и изгнали тимуридские войска, в них ясно показано то большое значение, какое придавал Азербайджану Кара Юсуф, борясь с Тимуридами.

Обретя власть и снова утвердившись в Табризе в 1406 г., Кара Юсуф нашёл в себе силы продолжить борьбу за дальнейшее укрепление своего государства, некоторые аспекты которой нашли своё отражение в произведениях английских авторов. Так, К.Босворт отмечал, что «прочно став на ноги, Кара-Коюнлу повели войну со своими соперниками – союзом Ак-Коюнлу в Дийарбакре, с грузинами и с ширваншахами на Кавказе, а также со своими сюзеренами Тимуридами в Западном Иране» (1, 221). Но он почти не касался личности Кара-Юсуфа, и поэтому в его труде нет существенных сведений о военных мероприятиях и походах этого видного политического деятеля средневекового Азербайджана.

В отличие от него, вождь Ак-Коюнлу Кара Юлюк подчинился Тимуру и даже сражался на его стороне против султана Байазид I в знаменитой битве под Анкарой (20 июля 1402 г.), закончившейся разгромом османской армии. В награду за это наследственное владение Ак-Коюнлу Дийарбакр не было отнято у Кара Юлюка (К.Босворт (1, 223), Э.Браун (3, 404) считали, что эта территория была передана ему Тимуром в качестве награды), а династия не получила удара, нанесённого Кара Коюнлу.

Но если политическая ситуация во владениях Кара Юлюка была относительно стабильной и угрозу ему представляли в основном внешние враги, то государство Кара-Коюнлу после смерти своего основателя переживало как нападения иноземных правителей (а также и собственные военные походы), так и постоянные распри и борьбу за власть между отдельными группировками. События в этой стране были сравнительно полно исследованы Э. Брауном, отразившем основные моменты её истории после 1420 г.

Так, начало правления сына Кара Юсуфа Искендера было ознаменовано вторжением в его владения войска Шахруха, нанёсшего ему чувствительный удар. Тем не менее, Искендеру не только удалось снова занять Азербайджан (примечательное замечание Э.Брауна), но и нанести поражение правителям некоторых других областей, ставших «жертвами его военной доблести» (3, 401). Среди территорий, попавших под контроль Кара-Коюнлу, Э.Браун ошибочно называл и Ширван, но как известно, трёхкратные попытки в 1427, 1430 и 1434 гг. Искендера покорить этот регион Северного Азербайджана, находившегося под управлением ширваншаха Халилуллы I (1417–1462) так и не увенчались успехом (2, 204).

В 1429 г. правитель Кара Коюнлу и его брат (будущий преемник) Джахан-шах, «несмотря на доблесть, проявленную ими» (3, 402), были снова разбиты Шахрухом. Тогда Искендер, не сумев выдержать открытого столкновения с тимуридскими войсками, нанёс удар по небольшому владению джалаиридского султана Хусайна II (1424 – 1432) в Южном Ираке, правившего в качестве вассала Шахруха (1, 216). Последний Джалаирид был убит, а территория его эмирата включена в состав государства Кара Коюнлу.

Но это был последний военный успех Искендера, так как в 1435 г. Шахрух вновь двинулся в поход против Кара Коюнлу и, дойдя до Рея, объединил свое войско с отрядами Джахан-шаха и его племянника Шах Али. Понимая бесперспективность какой-либо борьбы с ними, правитель Кара-Коюнлу бежал, а признавший себя вассалом Шахруха Джахан-шах, получив в качестве награды владения своего брата, в 1436 г. был коронован в Табризе. Нашедший убежище в далёкой нахичеванской крепости Алынджа Искендер, хотя и пытался организовать сопротивление с целью вернуть власть, но его устремления окончились безрезультатно, и в 1438 г. по подстрекательству наложницы он был убит своим сыном Кубадом.

Характеризуя правление Джахан-шаха (1436 – 1467), К.Босворт писал, что «когда умер могущественный Шахрух (в 1447 г. – М.Р.), тот распространил свою власть на Ирак, Фарс, Кирман и даже на Оман» (1, 221), но при подчинении некоторых территорий правителю Кара-Коюнлу приходилось применять жестокие карательные меры, свойственные

обычаям средневековья (в частности, население Исфохана после захвата города было попросту уничтожено (3, 402)).

В 1458 г. им был захвачен Хорасан, в центре которого Герате Джахан-шах был объявлен его правителем (3, 402). Через полгода пребывания в нём до правителя Кара-Коюнлу дошли известия, что его сын Гасан бежал из темницы в Азербайджане и восстал против власти отца. Положение усугублялось тем, что внучатый племянник Шахруха Абу Саид (К. Босворт считал, что он «был наряду с Османом Мехметом Завоевателем самым могущественным завоевателем своего времени» (1, 220) – М. Р.), с 1451 г. правивший Мавераннахром, готовился атаковать Герат. Поэтому, заключив с ним перемирие (в ноябре 1458 г. Абу Саид всё же объединил под своей властью Мавераннахр и Хорасан, став верховным тимуридским правителем (до 1469 г.), Джахан-шах спешно устремился на запад, преодолевая около 12 фарсахов (около 70 км) в сутки. Как утверждал Э. Браун, в этом форсированном походе войско Кара-Коюнлу потеряло около 20000 верблюдов и 10000 лошадей (о людских потерях автор даже не упомянул) (3, 402), но в итоге Джахан-шах достиг своей цели, подавив мятеж и изгнав непокорного сына. Подводя же итоги правления династии Кара-Коюнлу, К.Босворт сделал следующий вывод: «В политическом плане возвышение Кара-Коюнлу означало конец владычества ильханов в Ираке и в Западном Иране, а также провал попытки Тимуридов сохранить свою власть на западе. В этническом плане концентрация туркмен ускорила уже достаточно далеко зашедший процесс, в результате которого Азербайджан стал по преимуществу тюркским (и этнически и по языку)» (1, 222).

Что же касается ситуации во владениях Ак-Коюнлу, то взаимоотношения с соседними странами продолжали оказывать на него большое влияние. Так, выказав показную зависимость Барсбаю, Кара Юлюк и его сыновья приняли активное участие в борьбе, разгоревшейся в Передней Азии между мамлюками, Тимуридами, Кара-Коюнлу и различными группировками за преобладание в регионе, в результате чего, сражавшийся на стороне Шахруха правитель Ак-Коюнлу был в 1435 г. разгромлен в Эрзинджане одним из вождей Кара-Коюнлу, отославшего голову поверженного врага вышеназванному султану (5, 146).

Ситуация в переднеазиатском регионе коренным образом начала меняться в конце 50-х – начале 60-х гг. XV в., когда всё громче стал заявлять о себе выдающийся государственный деятель средневековья Узун Гасан (1453 – 1478). Интересно заметить, что с целью поддержать последнего правителя Кара-Коюнлу, а заодно вернуть западные территории, утраченные после смерти Шахруха, тимуридский правитель Абу Саид в 1468 г. предпринял поход против Узун Гасана, который «закончился плачевно» (1, 220). Осенью того же года в битве под Махмудабадом тимуридская армия была разбита, а голова Абу Саида была отправлена в Каир султану ал-Ашрафу Сайф ад-дину Каитбаю (1468 – 1496) (5, 175). В результате «самый выдающийся представитель династии Ак-Коюнлу» Узун Гасан вышел победителем из борьбы с Кара-Коюнлу, которые долго препятствовали продвижению своих соперников на восток, и, разгромив Абу Саида «распространил власть Ак-Коюнлу на весь Иран до Хорасана, на Ирак и Персидский залив (и многие другие регионы Передней Азии – М.Р.)» (1, 223 – 224). Аналогичной точки зрения придерживался и У.Муир, считавший, что победа Узун Гасана над Абу Саидом стала следствием завоеваний первого в «Персии и даже Центральной Азии» (5, 175).

С. Шоу, характеризуя взаимоотношения этого азербайджанского правителя со своими соседями, писал: «...Окончательное завоевание Карамана (это произошло позднее, в 1483 г. – М.Р.) привело Османов к прямому соприкосновению и конфликту с мамлюками и Ак-Коюнлу. Однако, конфликт с мамлюками по поводу обладания Зулькадар-огуллары (туркменское княжество, сохранявшееся Бурджитами в качестве буферного государства в Западном Дайарбакре – М.Р.) был отсрочен из-за внезапного начала войны между Османской империей и Узун Гасаном, который увидел осуществление своих худших опасений с утверждения османского правления по всей западной границе своего государства. Более

того, Узун Гасан считал себя законным преемником ильханов и Тимуридов (видимо, С.Шоу имел ввиду отвоёванные падишахом тимуридские владения, т. к. наследники Тимура всё ещё продолжали править в некоторых центральноазиатских регионах, в т. ч. в Мавераннахре и Хорасане – М.Р.) и претендовал на большую часть Анатолии, как на часть своего наследства» (6, 66). В дальнейшем ак-коюнлу-тимуридские отношения развивались именно в этой плоскости, и, в частности, одному из преемников Узун Гасана Рустаму Ак-Коюнлу (1493 – 1497) пришлось выступить в поход против сына последнего крупного тимуридского правителя Хусайна Байкары (1470 – 1506) Бади аз-замана (Правда, ещё до начала боевых действий в Хорасане он был вынужден направить усилия на подавление мятежа своего наместника в Исфахане).

Дальнейшие же события в истории Ак-Коюнлу и Тимуридов тесно переплелись соответственно с восхождением другой азербайджанской династии – Сефевидов (1501 – 1732) и узбекской династии Шайбанидов (1500 – 1598), всё активнее заявлявших о себе в политической жизни Передней Азии и положивших конец своим предшественникам.

Литература

1. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского П.А.Грязневича. Москва, 1971.
2. История Азербайджана. Т. 1. Баку, 1958.
3. Browne E.G. A literary history of Persia. V.III. The Tartar Dominion (1265-1502). Cambridge: 1969.
4. Lane-Pool Stanley. The Mohammadan Dynasties., New York, 1965.
5. Muir William. The Mameluke or slave Dynasty of Egypt. 1260-1517 A.D., London: 1896.
6. Shaw Stanford. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. V.I. Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280 – 1808, Cambridge University Press: 1976.

Summary

Among the big number of researches of the foreign authors, who have ever mentioned the questions of a history of the Azerbaijani states of the Middle Ages, the big interest represents the aspiration of English-speaking scientists to analyze the various sides of its external politics, including mutual relations with the Timurid state (1370 – 1506) on which the significant influence rendered the aspiration of two sides to domination in a political and economic life in Western and Central Asia. The studying of intense struggle between the Qara Qoyunlu and Aq Qoyunlu states with the Timurids and then the Safavids with the Shaybanids will help to show with the greater degree of objectivity many problems of a history of the international relations in the East countries during the Middle Ages.

Садыгов Октай Фируз оглу

Бакинский славянский университет, преподаватель

К ВОЗМОЖНЫМ ВЕКТОРАМ РАЗВИТИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПО ЛИНИИ ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ - РОССИЙСКАЯ ФЕДЕРАЦИЯ в 20-30 гг. XXI ВЕКА

Ключевые слова: Российская Федерация, ЕС, Крымский референдум, сепаратизм и кризис на юго-востоке Украины, Формула Штайнмайера, перспективы взаимоотношений ЕС-РФ в 3-ей декаде XXI века.

Key words: Russian Federation, EU, Crimean referendum, separatism and crisis in the south-east of Ukraine, Steinmeier formula, prospects for EU-RF relations in the 3rd decade of the 21st century

Современная геополитическая архитектура, пока еще позволяющая сохранять иллюзию однополярности мира, возникшую после окончания «холодной войны», породила конструирование виртуальных методов оценки и поиска новых геоцивилизационных координат. Это, в известной мере было инициировано и сложностями в обосновании особого аналитического метода геополитики о том, насколько и в какой своей части является научно состоятельным допускаемое ею натуралистическое объяснение истории и военно-стратегическое соперничество государств [1, 893].

Прогнозируя развитие отношений между Евросоюзом и Россией на ближайшую перспективу, мы должны учитывать, что после 2014 г. эти отношения не смогли продемонстрировать высокий уровень устойчивости, и, по всей видимости, данный негативный тренд в процессе диалога будет сохраняться. В 2019 г. состоялись выборы в Европейский парламент, прошло обновление состава Европейской комиссии и других руководящих органов ЕС, в целом определился новый европейский баланс политических сил. На 2020-2021 гг. КОВИД-19 наложил свой отпечаток вместе с Белорусскими событиями и новыми санкциями ЕС в адрес Москвы и Минска, что однозначно ухудшит и без того не лучшие отношения по периметру Брюссель - Москва. Можно предположить, что 2022 г. окажется в целом более спокойным и менее нервным для Европы, чем 2020-2021 гг. Хотя, разумеется, нельзя исключать новых сюрпризов от таких стран как Польша или Италия, а также смещения на 2020-2021 гг. тяжести решения основных проблем, связанных с выходом Великобритании из ЕС.

В России, по мнению большинства экспертов, несмотря на значительный ущерб экономике РФ от «КОВИД-19», «запас прочности», невзирая на значительное ухудшение экономики в целом, политической системы достаточен для того, чтобы пройти 2020-2021 гг. без значительных рисков дестабилизации, а уже накопленная финансовая «подушка безопасности» позволит политическому руководству страны гарантировать социально-экономическую стабильность при любых колебаниях мировой экономики, глобальных цен на энергоресурсы и при любых измерениях режима международных санкций в отношении Москвы. Правда, еще одним камнем преткновения стали белорусские события в августе - сентябре 2020 года. Реальный политический вызов власти может оформиться позднее, — вероятно, не раньше парламентских выборов в сентябре 2021 г. Соответственно, до конца 2020 г. нет оснований ожидать появления каких-то новых внутренних факторов, стимулирующих существенные подвижки в подходах Евросоюза к Москве или в подходах России к Брюсселю.

Если общий уровень напряженности окажется относительно низким, а реакция на него со стороны властей будет относительно мягкой, то предпосылки для российско-европейского диалога будут более благоприятными. Помимо всего прочего, низкий уровень напряженности будет дополнительным аргументом для тех в Евросоюзе, кто считает российскую социально-экономическую и политическую системы достаточно гибкими и адаптивными, чтобы сохранять свою устойчивость на протяжении обозримого будущего. Если это так, вновь и вновь откладывать диалог с Москвой, рассчитывая на неизбежные радикальные политические перемены в России, для Евросоюза просто не имеет смысла.

Из внешних факторов, которые будут оказывать воздействие на отношения между Россией и Евросоюзом в 2020 г., наиболее существенными представляются следующие:

1. Итоги президентских выборов в США в ноябре 2020 г. Победа демократов привела к частичному восстановлению былой трансатлантической солидарности и позволяет повысить уровень координации политики США и ЕС на российском направлении. Москве придется снова столкнуться с «консолидированным Западом», что неизбежно ограничит свободу маневра для Российской политики. С другой стороны, победа Дональда Трампа, по всей видимости, способствовала бы дальнейшему углублению атлантических противоречий, что позволило бы Кремлю закрепить свои нынешние тактические преимущества в отношениях с так называемым «разъединенным Западом».

2. Состояние американско-китайских отношений. Дальнейшее обострение торгово-экономического и военно-политического противостояния США и КНР, эволюция и трансформация архитектуры международной системы безопасности в сторону жесткой биполярности создаст дополнительные ограничения для российско-европейского взаимодействия, например, в реализации многосторонних «евразийских» проектов. Россия будет ориентироваться на все более тесный, и возможно вынужденный альянс с Китаем, в то время как Европа будет вынуждена следовать в фарватере политики США. И, наоборот, возможное смягчение конфронтации Вашингтона и Пекина позволит Москве и Брюсселю избежать многих ограничений, диктуемых жесткой биполярной архитектурной конструкцией.

3. Ситуация на Ближнем Востоке. Неожиданное и существенное обострение ситуации на Ближнем Востоке - эскалация в Сирии или Ливии, острый кризис в Египте или в Саудовской Аравии, ирано-саудовский и/или ирано-израильский конфликт, новый масштабный поток беженцев из региона - способны оказаться важными стимулами для углубления российско-европейского сотрудничества. Особенно, если обострение ситуации будет происходить на фоне продолжающегося сворачивания американских обязательств в регионе. Сохранение нынешнего статус-кво позволяет предположить также сохранение нынешнего (низкого) уровня взаимодействия России и ЕС в регионе. В то же время, некоторые сценарии эскалации (например, полномасштабное наступление сил Дамаска на Идлиб с использованием химического оружия одной из сторон конфликта) создаст дополнительную серьезную проблему в отношениях России и Европейского союза. Любое обострение проблемы миграции из региона Ближнего Востока в ЕС будет представляться как часть враждебной стратегии Кремля в отношении Европы.

4. Положение в мировой экономике. Существует большая вероятность того, что в 2020-2021 гг. мировая экономика вошла в стадию очередного циклического кризиса, или даже в ней начнется системный глобальный финансовый кризис, подобный тому, который разразился в 2008-2009 гг. По всей видимости, будущий системный кризис станет более драматическим, чем прошлый, поскольку сегодня основные игроки мировой экономики менее склонны сотрудничать друг с другом в борьбе с вызовами и угрозами, чем это было десятилетие назад. Новый кризис будет подрывать экономическую основу российско-европейских отношений, усиливать неопротекционизм и национализм - как в ЕС, так и в России. В кризисной ситуации возможности позитивного взаимодействия Москвы и Брюсселя будут крайне ограничены. И, наоборот, ускорение развития европейской и российской экономик повысит заинтересованность обеих сторон в расширении взаимовыгодного сотрудничества.

Вероятные риски

Прогнозируя вероятные сценарии дальнейшего ухудшения отношений Москвы и Брюсселя, представляется возможным упомянуть следующие риски, вытекающие из нынешних трендов в этих отношениях:

- Общее ухудшение положения в сфере общеевропейской безопасности в связи с прекращением действия договора о РСМД, деградации системы мер укрепления доверия, начало гонки вооружений, в том числе и в сферах, связанных с высокими технологиями (при том понимании, что военно-политическая ситуация в Европе на протяжении 2021 г. принципиально измениться не может, а резкого увеличения военных бюджетов европейских стран за исключением Великобритании, не предвидится);

- Продолжение конкуренции за влияние на **постсоветском пространстве**, включая Восточную Европу, Южный Кавказ и Центральную Азию (распад политической коалиции в Молдове осенью 2019 г., обострение Карабахского конфликта являются негативным сигналом; особенно существенное негативное воздействие на отношения окажет дальнейшее расхождение позиций по вопросам урегулирования ситуации в Донбассе;

- Обострение **субрегиональной конкуренции** России и Европейского союза (особенно опасной представляется такая конкуренция на Западных Балканах в условиях возможного острого политического кризиса в одной или нескольких странах Западных Балкан);

- Усиление противостояния России и отдельных членов Евросоюза в **общеевропейских организациях** (ПАСЕ, ОБСЕ); будущий год станет сложным периодом в жизни общеевропейских организаций, на которые будет оказываться сильное политическое давление;

- Дальнейшая **политизация энергетического сотрудничества** России и Брюсселя (например, возникновение новых проблем в завершении работ по «Северному потоку - 2», демонстративный отказ отдельных стран ЕС от продолжения газовых контрактов с Россией);

- Столкновение российских и европейских интересов в **отдельных регионах** мира, включая Африку и Латинскую Америку. Особенной проблемой способна стать российско-европейская конкуренция за преференциальные отношения с Турцией по Сирийскому, Ливийскому и Карабахским вопросам.

К сожалению, нельзя полностью исключить и таких «черных пятен», как печальный инцидент в марте 2018 г. в Солсбери или инцидент в Керченском проливе в ноябре того же года. Такого рода события способны привести к очередному витку обострения в отношениях между Москвой и Брюсселем, независимо от того, кто является их инициатором и исполнителем. Особенностью нынешнего этапа отношений России с Евросоюзом является то, что для существенного прогресса в этих отношениях необходимо достижение видимого прогресса по всему фронту взаимодействия сторон, а для нового кризиса достаточно единичного заметного негативного события в любой сфере. Эта особенность делает процесс восстановления даже ограниченного сотрудничества крайне хрупким и неустойчивым; такая ситуация сохранится и в наступающем 2022 г.

Потенциальные возможности

В то же время, можно выделить несколько наиболее перспективных направлений сотрудничества России и Европейского союза, на которых при благоприятном стечении обстоятельств уже на протяжении 2021 г. можно достичь некоторых практических результатов:

- **Расширение взаимодействия на территории «общего соседства».** Ни Россия, ни Европейский союз не заинтересованы в дальнейшем обострении ситуации на данной территории. Пример нескольких постсоветских государств, например, Армении, показывает, что баланс влияния России и ЕС не обязательно должен в итоге представлять нулевую сумму.

- **Подготовка нового «энергетического/экологического плана» для Европы.** Есть основания надеяться, что политически сложнейшие проблемы, касающиеся судьбы проекта «Северный поток - 2» и будущего украинского газового транзита, будут так или иначе разрешены на протяжении 2021 г. Если это произойдет, то можно постараться «деполитизировать» в целом энергетическую повестку дня в Европе. Она могла бы включать, например, и проблемы изменения климата, перспективы энергетического сотрудничества между Евросоюзом и Евразийским экономическим союзом, вопросы стандартов, энергобезопасности и энергоэффективности, подготовку кадров и обмен опытом.

- **Повышение гибкости режима Европейских санкций в отношении России.** На протяжении 2021 г. трудно ожидать отмены санкций ЕС в отношении России, даже при условии прогресса в урегулировании украинского кризиса. Однако Еврокомиссия могла бы поставить перед собой более скромную задачу - модифицировать механизмы их применения. Исторический опыт показывает, что санкции - тем более двусторонние - не работают, если у каждой из сторон нет возможности оперативно реагировать даже на относительно небольшие подвижки в поведении другой стороны. Западу в отношениях с РФ нельзя полагаться исключительно на экономические и политические санкции, несмотря на то, что это колоссальное давление возымело необратимое воздействие на общественную и социальную жизнь россиян, однако оно привело и к другому результату - сплочению

разнообразных элит вокруг Кремля». Об этом заявил известный международник А.Кортунов, чьи слова приводит испанский таблоид Эль-Паис [4].

Хотелось бы на оптимистических нотах завершить данное исследование, однако, фактор А.Навального, кажется, уже надолго будет в состоянии вбивать клин во взаимоотношения между ЕС и РФ. По крайней мере, глава МИД РФ С.Лавров 13 октября 2020 года в Международном Дискуссионном клубе «ВАЛДАЙ» заявил о том, что «возможно, на некоторое время Кремлю придется прекратить все контакты с Брюсселем, ибо если Западно-Европейские партнеры так хотят, то так тому и быть!» При этом С.Лавров заявил, что «партнеры по ЕС не желают поддерживать с РФ взаимоуважительный диалог!» В частности, он высказался в том смысле, что «ЕС ведет себя неподобающим образом в случае с инцидентом с А.Навальным» [3].

При этом директор Департамента информации и печати МИД РФ М.Захарова высказала такую мысль, что «России нет смысла отчитываться о своей надежности как партнера перед ЕС. Мы свою надежность ЕС демонстрировали в течении 10-ти-летий» [2].

В середине 2016 г. идею модификации санкционного механизма ЕС высказывал президент Германии Ф.В.Штайнмайер, и за пять лет она нисколько не утратила своей актуальности и живучести.

• **Сохранение общеевропейских пространств.** Несмотря на происходящее углубление раскола Европы по оси Восток - Запад, пока удастся сохранять единое общеевропейское пространство в таких областях, как наука, образование и культура. В 2021 г., при условии прогресса на других направлениях, эту связующую роль гуманитарных пространств стоило было бы еще более усилить. Например, стороны могли бы выступить с инициативой взаимной либерализации визового режима или вообще отмены виз для студентов, ученых, педагогов и деятелей искусства и культуры.

• **Разработка новой «дорожной карты» по развитию ОБСЕ.** В 2020 г. были отмечаны юбилеи Астанинской декларации (10 лет), Парижской хартии (30 лет) и Хельсинского акта (45 лет). Задачу укрепления Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе. В 2016 г. начал свою работу структурированный диалог по военно-политическим вопросам, который оказался одним из наиболее продуктивных форматов коммуникации между Востоком и Западом в Европе. ОБСЕ по-прежнему остро нуждается в политической поддержке со стороны, как Евросоюза, так и России. Еще в 2005 году в своем учебнике «Международные связи Российской Федерации», доц. А.Раджабли отмечал, что «вопрос о роли НАТО остается наиболее важной проблемой формирования Европейской международной системы для РФ [5, 90].

«При этом экспертное мнение состоит еще и в том, что в деле Малайзийского Боинга 777 200-ER МН-17, уничтоженного над Донбассом 17 июля 2014 года, решение России о неучастии в расследовании явилось одним из ответов на введенные ЕС против РФ очередные торговые санкции. Напомним, что под санкции ЕС за отравление А.Навального угодил и директор ФСБ РФ А.Бортников. Это фактически свидетельствует о том, что Брюссель отказывается от сотрудничества с РФ в сфере безопасности. Видимо, в ЕС решили, что обмен данными в сфере антитеррористического сотрудничества им уже не интересен» [7].

Не следует, конечно, полагать, что реализация в 2020-2021 гг. некоторых и даже большинства из перечисленных выше направлений сотрудничества приведет к какой-то «перезагрузке» отношений между Москвой и Брюсселем. Нынешняя «стратегическая расстыковка» России и Европы вызвана не только и не столько разногласиями по конкретным вопросам - даже и таким важным, как Украина или Сирия, а глубокими расхождениями по фундаментальным вопросам мировой политики, ее цели и содержания и движущих сил, приоритетным задачам и желательной модели будущего мирового порядка, а также большими мировоззренческими расхождениями.

До тех пор, пока эти расхождения не будут преодолены, отношения между Москвой и Брюсселем останутся по преимуществу отношениями соперничества. Трудно не замечать, что официальный Вашингтон постепенно вбивает клин между РФ и Евросоюзом. 20

сентября 2020 года в Европарламенте почти единогласно была принята Резолюция по РФ, которая включает в себя как призыв отказаться от газового проекта «Северный поток-2», так и требование к Российским властям отменить поправки в Конституцию РФ от 1 июля 2020 года [6].

Тем временем МИД РФ от 01 мая 2021 года представило список недружеских России стран мира: США, Канада, Грузия, Украина, Польша, Чехия, Латвия, Литва, Эстония и Австралия [8].

Следовательно, ближайшая общая задача России и Европейского союза состоит в том, чтобы сократить издержки и снизить риски, неразрывно связанные с данным соперничеством. Однако, достижение даже скромного позитива в отношениях на протяжении всего 2022 г., создание атмосферы позитивной динамики по СП-2, и хотя бы политического урегулирования и достижения перемирия в русско-украинской войне уже было бы очень важным итогом года, дающего старт взаимоотношениям между ЕС и РФ в третьей декаде XXI века.

Литература

1. Белобородова И.Н. Северное измерение в политике ЕС и России: поиски геополитических координат. Россия. Политические вызовы XXI века. Второй всероссийский конгресс политологов. Москва. Росспэн. 2002. 959 стр.
2. [Ria.ru/20201014/zakharova-1579856180.html](http://ria.ru/20201014/zakharova-1579856180.html)
3. [Ria.ru/20201013/lavrov-1579622028.html](http://ria.ru/20201013/lavrov-1579622028.html)
4. politobzor.net/222675 Русские не сдадутся. В отношениях между РФ и ЕС все должно решиться до конца этого года.
5. Раджабли А.А. Международные связи Российской Федерации. Баку, БСУ, Мутарджим, 382 с.
6. www.topcor.ru/16583/k власти в Германии может придти ставленник США.
7. topwar.ru/176144/pust-konsultiruetsa-sami-s-soboy
8. ipgazeta.ru/za-predelami_spiska_nedrujestvennyh_gosudarstv

Summary

In the scientific article, the author critically analyzes the European Union (EU)-Russian relations and their course in regard to the conclusions of 2020, also presents his/her forecasts for which directions the EU-Russia interrelations may develop in the third decade of the XXI century. The current scientific article was highlighted a number of contradictory and inconsistent issues existing to date between the EU and the Russian Federation. In the modern period of the XXI century, the present and future of Common European Security problems has become the object of analysis.

Сафаров Магеррамли Сафар оглу

Бакинский славянский университет, ст. преподаватель

МИРОВОЙ ПОРЯДОК И ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: Мировой порядок, государство, международные отношения, глобализация, многополярность, национальные интересы.

Key words: World order, state, international relations, globalization, multipolarity, national interests.

Формирование мирового порядка в XXI в. диктует государствам новые условия взаимодействия. В своей книге (1, 512) Г.Киссинджер, анализируя современное состояние мировой политики, пришел к выводу о провале единой системы баланса сил и необходимости реконструкции международной системы. Как отмечает в своих работах политолог Карпинеля Н.В. существует различные подходы к формированию мирового порядка: нейтрального (2, 6-15), национального, регионального (3, 55-60) геополитического (4, 42-55) и глобального и, по мнению политолога, эти подходы способствуют формированию нового мирового порядка. И поэтому невозможно решать проблему мирового порядка без рассмотрения во взаимосвязи и развитии политических, философских, социологических аспектов. Ключевые проблемы человечества, государства не могут решить только в национальном масштабе. Мы наблюдаем взаимозависимость и взаимововлеченность различных государств в мировые процессы. Одним из главных вызовов современности является глобализация. Это новое явление, которое в нынешних условиях гораздо весомее даже революций и смен общественно-политического строя. Изменения в мировой политике после окончания «холодной войны», а равно и начавшаяся в стране демократизация поставили Азербайджан в положение страны, которая должна заново определить свое место в мировой политике, выявить те приоритеты своей внешнеполитической деятельности, которые определяют ее роль и влияние на мировой арене. В сложившихся условиях Азербайджан должна выработать свои линии поведения на международной арене. Во-первых, завоевание политического влияния страной должно основываться на налаживании ее равноправных и взаимовыгодных отношений с соседями, сознательным уходом от вовлечения в мировые конфликты и противоречия. Во-вторых, надо занимать прагматическую внешнеполитическую позицию, основанную на принципиальной равноудаленности от тех или иных блоков сил и прагматическом сближении или отдалении от конкретных коалиций и государств. Тем самым ее общегосударственные интересы будут формироваться на внеидеологической основе, видоизменяясь в зависимости от конкретной складывающейся ситуации. При таком подходе к внешнеполитическим задачам страна сможет сделать упор на решение экономических и других внутренних проблем. Азербайджан как государство с демократическими принципами должно опираться не только на реалии сегодняшнего дня, но и на весь свой исторический опыт. А это долговременный, стратегический курс, рассчитанный на образование максимально благоприятных условий развития для своего народа. Это формирование принципов и средств международной политики, согласно которым должно существовать согласие между всеми политическими силами. Формируя свой геополитический курс, Азербайджан должно учитывать весь комплекс национальных интересов: внутреннюю и внешнюю безопасность, экономические и культурные связи, международную ситуацию и духовные традиции. Процессы межгосударственной интеграции приобрели многоуровневый характер. Появились новые возможности для реализации потенциала каждой страны, однако возникли и новые угрозы. Безусловно, и внешняя политика нашей республики сталкивается с новыми задачами и проблемами. Азербайджан является членом таких международных организаций как ООН, Движения неприсоединения, СНГ, ОБСЕ, Партнерства по вопросам мира, Всемирная организация здравоохранения, Азиатский банк развития и т.д. Внешнеполитическая стратегия Азербайджана должна строиться на трех основополагающих принципах: политический суверенитет, экономическая открытость и равные партнерские отношения между странами. На международной арене Азербайджан последовательно отстаивает необходимость формирования многополярного мироустройства. Именно многополярная система должна быть основана не на конфронтации, а на взаимодействии. Азербайджан относится частично к Восточной Европе и Передней Азии. А это регион пересечения мировых интересов. Республика, опираясь на восточный и западный векторы своей политики, намерена обеспечивать собственные государственные интересы. На современном этапе развития внешней политики стратегическими партнерами Азербайджана являются Россия, Турция, США, Иран и страны Евросоюза; осуществляются взаимодействие

на двусторонней и многосторонней основе с государствами Азии, Африки, Латинской Америки, сотрудничество с международными организациями.

Разрабатывая систему национальных интересов в области внешней политики, Азербайджан учитывает главные тенденции современного мирового развития, оказывающие прямое влияние как на внутреннюю, так и на внешнюю политику страны. К числу названных тенденций следует, в первую очередь, отнести политику расширения Европейского союза и расширения НАТО на Восток. Превращение Азербайджана в непосредственного соседа Евросоюза требует от обеих сторон новых подходов в экономическом взаимодействии. Необходима выработка оптимальной модели плодотворного сотрудничества Евросоюза и Азербайджана. Эта модель должна основываться на взаимном экономическом интересе, общности цивилизационных процессов. Предметом особой заботы азербайджанской дипломатии являются взаимоотношения нашей страны с НАТО. Пока еще глобализация – это новый и мало изученный этап мировой истории. Не совсем понятно, в чьих интересах она проводится и какие силы стоят за этими процессами. И финансовый кризис, который охватил все страны мира, скорее всего, является последствием процесса глобализации. В условиях глобализации национальные интересы любого цивилизованного государства при формировании внешней политики являются фундаментальной основой обеспечения жизнедеятельности государства (5, 17-20). Способность страны отстаивать свои национальные интересы определяется экономическим потенциалом, проведением экономических реформ. А также отметим, что современная мировая система находится в переходном состоянии. На сегодняшний день здесь взаимодействуют и переплетаются и традиционные и новые факторы и тенденции.

Литература

1. Киссинджер Г. Мировой порядок. М.: Аргумент Литтагент «АСТ» 2017, 512 с.
2. Карпинеля Н.В. Нейтралитет и нейтральность М.: 2018.
3. Карпинеля Н.В. Баланс сил между государствами. М.: 2019.
4. Карпинеля Н.В. О проблемах нейтралитета в геополитике. М.: 2019.
5. Батылов Э.Я. О философии международных отношений. М.: 2015.

Summary

This article discusses approaches to the world order. It also examines the impact of globalization on the impact of globalization on the foreign policy of Azerbaijan. This article analyzes the main lines of Azerbaijan's behavior on the world stage, considers the fundamental principles of Azerbaijan's foreign policy activities. And it is also noted that the modern world system is in a state of transition and therefore, today, close interaction and cooperation between various states is necessary.

Шарифов Мехти Шаматович

**НОУ ВПО «Российская Академия адвокатуры и нотариата»,
кандидат философских наук (РФ, Москва)**

КОНТИНУИТЕТ ТУРЕЦКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: ПУТЬ ОТ АТАТЮРКА ДО ЭРДОГАНА

Açar sözlər: Lozanna müqaviləsi, Türkiyə hökuməti, Osmanlı İmperiyası, suverenlik

Key words: The Treaty of Lausanne, Turkey government, Ottoman Empire, sovereignty

В 2016 году президент Турции Реджеп Тайип Эрдоган выступил с критикой Лозаннского договора 1923 года. Выступая перед главами сельских администраций президент Эрдоган заявил: «Они (противники Турции в Первой мировой войне) вынудили нас к подписанию Севрского договора 1920 года и уговорили подписать Лозаннский договор в 1923 году. Кое-кто пытался обмануть нас, представляя этот договор как победу. Но всем все понятно. В Лозанне мы отдали Греции острова в Эгейском море, крик с которых слышен на нашем берегу (они расположены очень близко к турецкому побережью). Там есть наши мечети и наши святыни. Мы до сих пор боремся за шельф. Эти проблемы возникли из-за тех, кто сидел за столом в Лозанне и не смог защитить наши права». Выступление было негативно воспринято как иностранными политическими кругами, так и отдельными политическими кругами Турции, которые увидели в демарше президента только популизм. Однако, президент Эрдоган в 2017 года в ходе государственного визита в Грецию в Афинах подчеркнул необходимость пересмотра итогов Лозаннских переговоров. Наиболее остро на афинское заявление Эрдогана среагировало военно-политическое руководство Греции, которое видит в пересмотре лозаннских договоренностей территориальные претензии к Греции, а также военно-политическое руководство Саудовской Аравии и ОАЭ, которое ревностно относится к политике Эрдогана сделать Турцию лидером исламского (в том числе арабского) мира. На этом фоне примечательны такие обстоятельства как открытие турецких военных баз в Катаре и Сомали, а также аренда Турцией острова в Судане.

Какова же основная цель президента Турции Реджепа Тайипа Эрдогана при критике Лозаннского договора 1923 года? На наш взгляд основная цель Турции – это не пересмотр водных границ с Грецией или усиление влияния Турции в арабском мире, а признание Турецкой Республике правопреемником Османского государства. При этом сам Лозаннский договор позволяет допускать это по следующим обстоятельствам: во-первых, де юре Севрский договор, так и Лозаннский договор не вступили в юридическую силу, так как не был ратифицирован одной из сторон соглашения – Королевством сербов, хорватов и словенцев. Во-вторых, статьи 46 и 51 Лозаннского договора, возлагая на Турецкую Республику, обязанности по оплате долга Османского государства, тем самым признает Турецкую Республику субъектом международного права, к которому перешли обязательства (а значит и права) Османского государства.

Это означает, что в силу института континуитета Турецкая Республика не теряла тех международных прав, которые некогда характеризовали международно-правовой статус Османского государства (речь идет не о территориальных претензиях). Одним из существенных обстоятельств, подтверждающих сохранение Турецкой Республикой своих международных прав является ситуация, сложившаяся вокруг замены Севрского соглашения Лозанским договором. Ряд политических сил в самой Турции, выступили с критикой Реджепа Эрдогана, который поставил под сомнение положения Лозанского договора. Основное содержание этой критики: якобы Реджеп Эрдоган не учитывает значимость Лозанского договора для юридического признания турецкой государственности и негативные последствия Севрского договора. Так, сам Севрский договор не был ратифицирован даже со стороны США и также не вступал в законную силу. Во-вторых, Севрскому соглашению предшествуют Англо-франко-русское соглашение от 18 марта 1915 года, Соглашение Сайкс-Пико 1916 года, а также Соглашение Сазонова-Палеолога от 26 апреля 1916 года. Согласно, Англо-франко-русскому соглашению, Великобритания и Франция соглашались на передачи Стамбула с черноморскими проливами Российской империи в обмен на земли в азиатской части (15, 107). В соответствии с Соглашением Сайкс-Пико между западными странами была достигнута окончательная договорённость о разделе азиатской Турции, в том числе изъятие Францией сирийских территорий и создание Курдистана (10). Соглашение Сазонова-Палеолога, представляющее собой письмо министра иностранных дел Российской империи Сергея Сазонова, предполагало передачу России северо-запада Турции в обмен на согласие России с соглашением Сайкса-Пико. Следует

отметить, что многие положения этих трех международных соглашений, заключенных в тайне от Турции, перетекли и в Севрское соглашение. Например, положения о передаче под протекторат Франции турецких земель были заимствованы из Соглашения Сайкс-Пико в Севрское соглашение (12). Во-третьих, тезисы о том, что отход от Лозанского договора, может привести к выходу на повестку обязанностей Турции по Севрскому соглашению по отчуждению своих территорий отдельным национальностям, как того требовал Севрский договор (например, передача армянам 160 000 кв.м. участка с обеспечением выхода к Черному морю), не учитывают последовательный внешнеполитический курс администрации Реджепа Эрдогана как в Сирии, так и на Кавказе. Военно-политическое участие в сирийском конфликте, а также турецкая поддержка Азербайджана в Отечественной войне 2020 года, сделали невозможным реанимацию отдельных обязательств, предусмотренных Севрским договором. Севрский договор от 10 августа 1920 года, подписанный между союзниками Первой мировой войны и Османской империи, предполагал утрату суверенитета турецкой государственностью, уступкой большие части территории Турции, Соединенному Королевству, Греции и Италии, создание зон оккупации. Севрский договор и принятое позднее Арбитражное решение президента США Вудро Вильсона, разделяли территорию Турции между различными странами, оставляя туркам только часть центральной Анатолии. Уже 24 июля 1923 года Лозаннский договор заменит собой Севрский, юридически закрепив суверенитет и границы будущей Турецкой Республики. Несмотря на юридическую и историческую значимость Лозанский договор, сохраняет ряд ограничений. Само подписание турецкой стороной в июле 1923 года Лозанского договора взамен Севрского договора, представляет собой форму реализации «решения о чрезвычайном случае». 1 ноября 1922 г. турецкое правительство издало декрет о ликвидации султаната. Соответственно все акты константинопольского правительства, подписанные им с 16 марта 1920 г., в том числе Севрский мирный договор, утратили легитимность (12). Декрет от 1 ноября 1922 года признавал разделение халифата и султаната, а также окончание существования султаната, основанной в 1299 году. При этом Турецкая Республика была провозглашена только 29 октября 1923 года. Несмотря на наличие тезисов об окончании существовании султаната, подписание Лозанского договора до момента провозглашения Турецкой Республики, позволяет выдвигать тезис о том, что турецкая государственность в этот период не была прекращена, а Турецкая Республика представляет собой не правопреемника Османской империи, а трансформированную форму непрерывной турецкой государственности. Сегодняшний отход Турецкой Республики от ограничений, возложенных Лозанским договором, является продолжением реализации «решения о чрезвычайном случае». «Решение о чрезвычайном случае» может быть принято и в условиях, когда де-факто государство не существует. Речь идет о континуитете. Континуитет отображает связь государства и народа, а также принцип преемственности в развитии государственности. Долгое время континуитет и правопреемство отождествлялись (2, 295). Отрицание самостоятельного смыслового содержания понятия «континуитет» обосновывалось юридической невозможностью временного исчезновения и восстановления государственности (3, 9). Континуитет имеет место быть в случае кардинальных политических изменений в государстве — революция и смена государственного режима, распад государства. Континуитет отображает связь государства и народа, а также принцип непрерывности в развитии государственности. Долгое время континуитет и правопреемство отождествлялись (2, 295). Различение правопреемства и конституционного континуитета, имеют не только теоретический характер. Эти институты по разному закрепляют конституционную независимость (9) и конституционно-правовую идентичность (7). Континуитет позволяет более полно обеспечить защиту национальных ценностей (8, 53-104). Именно опираясь на континуитет как на эффективный механизм защиты национальных интересов, Конституционный Суд Колумбии признал Международную конвенцию по защите новых видов растений 2012 года неконституционной. Аналогичные решения были приняты судами Бразилии, Чили, Мексики, Венесуэлы, Коста-Рики и др. (6).

Континуитет закреплён в ряде законодательных актов Российской Федерации. Федеральном законе от 24.05.1999 N 99-ФЗ «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом». В преамбуле данного нормативного акта утверждается, что «институт российского гражданства соотнесён с принципом непрерывности (континуитета) российской государственности» (13). Более широко этот аспект раскрыт в Постановлении Государственной Думы ФС РФ от 19.11.1999 №4568-II ГД, в котором отмечается, что «Российское государство, Российская республика, Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика (РСФСР), Союз Советских Социалистических Республик (СССР) и Российская Федерация - один и тот же участник межгосударственных отношений, один и тот же субъект международного права, не прекращавший своего существования, непрерывный» (11). Основное внешнее отличие от понятия «правопреемство», в том, что правопреемстве одно государство берёт на себя международные права и обязанности другого, тогда как при континуитете речь идет о сохранении единой правосубъектности. Отрицание самостоятельного смыслового содержания понятия «континуитет» обосновывалось юридической невозможностью временного исчезновения и восстановления государственности (3, 9). В отличие от правопреемства, при континуитете имеет место «продолжительность» субъекта международного права (14).

Для понимания вопроса о континуитете Турецкой Республики Османскому государству, следует обратиться к сложившимся международно-правовым прецедентам по Алжиру и Сирии, когда государство может быть признано тем же субъектом международного права, которое было ранее силой или добровольно ликвидировано. Практический интерес представляет ситуация вокруг заявления Алжиром идентичности своей международной правосубъектности с Алжиром, покоренным Францией в 1830 году (5, 20-22). Свою позицию Алжир обосновывал тем, что с восстановлением независимости произошло «правовое восстановление ранее существовавшего государства» (1, 18). Этот подход отсылает нас к институту *nudum ius*, так как предполагается, что государство сохраняет за собой право, которым оно по-прежнему может пользоваться. Следует особо отметить, что международной практике известны случаи, когда суверенитет сводится к *nudum ius*. «Алжирский» прецедент отражает возможность признания континуитета государства, факт оккупации которого не был осужден международным сообществом. «Алжирский прецедент» активно использовался другими субъектами международного права. Конституционно правовые акты республик Прибалтики и Грузии исходят из континуитета национальной государственности, ликвидированной в начале и середине XX века. Примечательно, что при установлении дипломатических отношений с этими республиками США и государства Европейского Союза старались не использовать в нотах термин «признание». На внеочередном заседании министров иностранных дел государств-членов Европейского Союза 27 августа 1991 г. было зафиксировано, что страны Балтии восстановили свой суверенитет (4, 89-91).

«Сирийский прецедент» значим в силу того, что восстановление идентичности может осуществляться и с ранее добровольно ликвидированным государством. После распада Объединенной Арабской Республики Сирия 28 сентября 1961 г. восстановила свою государственность после трехлетнего перерыва. Международные организации и большинство государств признали Сирию как тот же самый субъект, который существовал до объединения с Египтом, то есть признали идентичную правосубъектность без континуитета.

Литература

1. Bedjaoui M. La Révolution algérienne et le droit. Bruxelles: Association internationale des juristes démocrates, 1961.

2. Bernhardt R. Kontinuität, in: Strupp K., Schlochauer H. - J. (eds.). Wörterbuch des Völkerrechts. Band 2, 1961, 2. Aufl.
3. Cansacchi G. Identité et continuité des sujets internationaux // 130 RCADI 1970.
4. Declaration of European Community Foreign Ministers on the Baltic States, Brussels, August 27, 1991. EPC Press Release.
5. Frowein J.A. Die Abmachung von Evian und die Entstehung des algerischen Staates, in: 23 ZaöRV 1963.
6. Humberto Nogueira Alcalá. The constitutional bloc's rights in Chile, the parameter control and comparative considerations with Colombia and México: doctrine and jurisprudence // Estudios constitucionales. 2015. vol.13 №2 Santiago. Режим доступа: <http://dx.doi.org/10.4067/S0718-52002015000200011>
7. Jacobsohn G. Cjstitutional Identity. Princeton. 2010.
8. Krent Harold J., The Continuity Principle, Administrative Constraint, and the Fourth Amendment, 81 Notre Dame L. Rev. 2005. Vol. 81.
9. Oliver P.C. Constitutional Continuity and Constitutional Independence DOI:10.1093/acprof:oso/9780198268956.003.0013
10. Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г.; Пер. с англ. А.Сокиркина и А.Майской. - М., 1945.
11. Постановление ГД ФС РФ от 19.11.1999 N 4568-II ГД // «Собрание законодательства РФ», 13.12.1999, N 50, ст. 6072
12. Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне: полный перевод с французского текста / под ред. Ю. В. Ключникова и А. В. Сабанина. М., 1927.
13. Федеральный закон от 24.05.1999 N 99-ФЗ «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом» // «Собрание законодательства РФ», 31.05.1999, N 22, ст. 2670.
14. Черниченко С.В. «Заключение на раздел N 15 («Международные отношения. Международное право») проекта Классификатора правовых актов Российской Федерации от 28.04.1998»
15. Шацилло В.К. Первая мировая война 1914-1918: факты, документы. Москва, 2003.

Summary

Turkey Prime Minister Recep Tayyip Erdogan in 2016, criticized the Lausanne Peace Treaty of 1923. Greece's military-political leadership, Erdogan Lausanne Peace Treaty the revision of the land claims saw Erdogan's statement in Athens, Turkey Saudi jealous of the way to becoming the leader of the Islamic Arabia and reacted to the UAE's military and political leadership. In this context, the opening of Turkish military bases in Qatar and Somalia and Turkey's noteworthy conditions such as hire of the island in Sudan. What is the main goal of Turkey's President Recep Tayyip Erdogan criticized the Lausanne Treaty in 1923? In our opinion, Turkey's main purpose is to revise water borders with Greece or not to strengthen the influence of Turkey in the Arab world, to recognize the Republic of Turkey, as the successor of the Ottoman Empire. At the same time, the Treaty of Lausanne itself permits: First, the jury agreement of the Jury Treaty did not take legal force, because some parties were not ratified - the Serbs, Croats and Slovaks. Second, the Treaty of Lausanne article 46 and 51 of the Republic of Turkey explains its obligations is obliged to pay the debts of the Ottoman state, so that the Republic of Turkey, the Ottoman Empire's obligation (and therefore rights) are considered to be the subject of an international law passes. This is thanks to the continuity of the institute, the Republic of Turkey, once means that the Ottoman state losing its international rights which characterize the international legal status (this is not related to the territorial claims). In order to understand the issue of the continuity of the Ottoman Republic, reference should be made to the established international legal precedents for Algeria and Syria, where the state could be recognized by the same international law as previously forcibly or voluntarily.

MÜNDƏRİCAT

PLENAR İCLAS

GİRİŞ SÖZÜ:

Anar Rüstəm oğlu Nağıyev 4

Novruzov Rafiq Manaf oğlu

“Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” – illərdir davam edən xoşməramlı missiya.....6

Cəfərov Telman Həmzağa oğlu

Builkı Beynəlxalq konfransın xüsusi əhəmiyyəti var.....6

Məmmədov Sadir Surxay oğlu

Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri mövzusunda konfrans ildən-ilə öz işini daha da
təkmilləşdirir.....8

I BÖLMƏ

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ

Cəfərov Telman Həmzağa oğlu

İKİDİLLİ TƏHSİL ŞƏRAİTİNDƏ TƏDRİS PROQRAMLARININ İCRASI PROBLEMLƏRİNƏ

DAİR QEYDLƏR 10

Новрузов Рафиг Манаф оглу

ОБРАЗ ПРОРОКА МУСЫ (МОЙСЕЯ) В ПОЭЗИИ И.НАСИМИ.....13

Abbaszadə Nigar Mütəllim qızı

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ 19

Abdullayeva Sevdə Fizuli qızı

HEYDƏR ƏLİYEV MİLLİ ELM VƏ TƏHSİL NƏZƏRİYYƏSİNİN YARADICISIDIR.....22

Cəfərova Pərvin Aydın qızı

REPRESSİYA QURBANİ HÜSEYN CAVİD İRSİNƏ HEYDƏR ƏLİYEV MƏHƏBBƏTİ.....25

Əhmədov Yaşar Paşa oğlu

AZƏRBAYCAN PREZİDENTİ BÖYÜK QAYIDIŞIN MEMARIDIR.....28

İsmayılova Aygün İslam qızı

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ.....31

Məhərrəmovə Ləmiə Cahangir qızı

XİLASKAR VƏ QURUCU LİDERLİYİN HEYDƏR ƏLİYEV NÜMUNƏSİ: POLİTOLOJİ

ANALİZ.....34

Qocayeva Ləman Rasət qızı

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ.....37

Hüseynova Əsmər Dadaş qızı

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI BƏKİR NƏBİYEV YARADICILIĞINDA.....41

Əliyev Adil Sənan oğlu

HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN BEYNƏLXALQ HUMANİTAR ƏMƏKDAŞLIQDA İŞTİRAKI

VƏ FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ.....44

Şadlinskaya Mətanət Hidayət qızı

H. ƏLİYEV VƏ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN İQTİSADI TARİXİ.....47

Немцова Надежда Михайловна

РОЛЬ ФОНДА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ПОПУЛЯРИЗАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В МИРЕ	50
Чернова Полина Васильевна	
РОЛЬ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	53
Рустамова Зенфира Исмаиловна	
ПЕДАГОГ И ЕГО КУЛЬТУРА В СВЕТЕ ИДЕЙ ГЕЙДАРА АЛИЕВА.....	57

II BÖLMƏ

“QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR” ÇAĞIRIŞI MÜASİR ELMİ, ELMİ-PUBLİSİSTİK VƏ İCTİMAİ-SİYASİ DİSKURSUN PREDMETİ KİMİ

Axundova Sevinc Leffk qızı	
OTUZ İLLİK SÜKUTA QƏRQ OLUNMUŞ TƏHSİL OCAQLARI.....	61
Abbasova Xalidə Abbas qızı	
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QARABAĞ MÖVZUSU (AQİL ABBASIN “DOLU” ROMANI).....	65
Abışova Sevinc Əlimövsüm qızı	
44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN REGIONDA YARATDIĞI YENİ REALLIQLAR.....	68
Əliyev Qoşqar Cəlal oğlu	
VƏTƏN AMALI VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ	72
Həsənova Şəlalə Arif qızı	
AZƏRBAYCANIN 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏKİ QƏLƏBƏSİ XARİCİ EKSPERTLƏRİN GÖZÜ İLƏ.....	76
Hüseynova Mənzər Əsəd qızı (Niyarlı)	
CƏBRAYIL ƏFSANƏSİ (REAL HADİSƏLƏRİN QƏHRƏMANI).....	79
Rəhimzadə Vüqar Gəncəli oğlu	
“QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!” ÇAĞIRIŞI VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏKİ QƏLƏBƏNİN İDEYA ƏSASI KİMİ.....	81
Nizami Məmmədov Tağısoy	
QARABAĞ PROBLEMİNƏ FRAQMENTAR BAXIŞ (S.MƏMMƏDOV VƏ T.MƏMMƏDOVUN “QARABAĞ: MİF VƏ HƏQİQƏT” KİTABININ MATERIALLARI ƏSASINDA).....	84
Əmrahov Mais İsrail oğlu	
II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNƏ APARAN YOL BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ.....	88
Məmmədov Sadir Surxay oğlu	
44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HƏRBİ ÜSTÜNLÜYÜNÜ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR.....	92
Məmmədov Nizami Tağısoy	
44 GÜNLÜK ZƏFƏR TRIUMFU VƏ 44 RƏQƏMİNİN SİMVOLİKASI.....	97
Məmmədov Tural Sadir oğlu	
ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN DAĞLIQ-QARABAĞ PROBLEMİNİN HƏLLİ İSTİQAMƏTİNDƏ FƏALİYYƏTİ.....	100
Məmmədova Pərvanə Həbib qızı	
“TÜRKÇÜLÜK” VƏ “TURANÇILIQ” ANLAYIŞLARINA MÜXTƏSƏR ESKURS.....	105
Məmmədova Səbinə Sabir qızı	

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARLA ƏLAQƏLƏRİ II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ KONTEKSTİNDƏ.....	109
Rəcəbli Adil Əli-Əsrəf oğlu 10 NOYABR 2021-Cİ İL TARİXLİ ÜÇTƏRƏFLİ BƏYANNAMƏNİN HÜQUQİ TƏBİƏTİ.....	112
Mustafayev Tofiq Telman oğlu İsmayılı Ayşən Fizuli qızı SPESİFİK ƏLAMƏTLƏRİNƏ GÖRƏ ADLANDIRILMIŞ MİKROTOPONİMLƏR (AĞDAM RAYONU MATERİALLARI ƏSASINDA).....	116
Mustafayev Tofiq Telman oğlu AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ ZƏFƏRİ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ.....	119
Əmirov Ərzuman Əmirbaba oğlu Seidova Gülşən Miriş qızı MÜASİR BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏSİNİN YERİ.....	123
Əzizova Kəminə Zeynal qızı İSMAYIL ŞİXLİNİN ROMANLARINDA İŞLƏDİLƏN XİTABLARIN ÜSLUBİ MƏQAMLARI.....	127
Cəfərova Tamam Şaməmməd qızı 44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ ZAMANI AZƏRBAYCANA QARŞI İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİNİN TƏHLİLİ.....	129
Əliyeva Aygün Paşa qızı ZƏFƏRLƏ BƏRQƏRAR OLUNAN MİLLİ İDENTİKLİK.....	133
Eyyubov Ramazan Əzizxan oğlu Əkbərova Günel Vahid qızı İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNƏ TAM-HİSSƏ MODELİNİN TƏTBİQİ.....	136

III BÖLMƏ

AZƏRBAYCANŞÜNASLIQ VƏ FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Abbasəliyeva Rüksarə Ziyad qızı DİL TƏLİMİ ZAMANI KOMMUNUKATİVLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ YOLLARI.....	141
Abdullayeva Təranə Yaşar qızı KLASSİK ŞƏRQ NƏSİHƏTÇİLİK ƏNƏNƏSİNDƏ ATADAN OĞULA NƏSİHƏT VƏ FÜZULİNİN "FƏZLİYƏ NƏSİHƏT" ƏSƏRİ.....	144
Ağayeva Nigar Ağaddə qızı MÖVLUD SÜLEYMANLININ "KÖÇ" ROMANINDAKI YUXULARDA ADƏTLƏR.....	146
Allahverdiyeva Günel Teyyub qızı DİLLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK MATERİALININ ƏNƏNƏVİ TƏHLİL YOLLARI.....	150
Allahverdiyeva Vəfa Elxan qızı KOQNİTİV DİLÇİLİYİN ƏSAS ANLAYIŞLARI.....	152
Ağababayeva Səbinə Elxan qızı POSTMODERNİZMDƏ SİMULASIYA VƏ SİMULAKR ANLAMLARI.....	155
Aslanova Kəmalə Həşim qızı TƏDRİS PROSESİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ŞAĞİRDLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU.....	158
Babayeva Nigar Oqtay qızı KOQNİTİV DİLÇİLİK VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏ.....	161

Baxışova Yaqut Xəlil qızı	
MAKROMƏTNƏDƏ MİKROMƏTNLƏRARASI ƏLAQƏLƏNMƏNİN REALLAŞMASINDA ELLİPSİSİN VƏ İNVERSİYANIN ROLU.....	164
Baxşəliyeva Sevil Mirzəxan qızı	
MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANINDA RETROSPEKTİV TƏHKİYƏNİN VƏ YADDAŞIN ASSOSİATİV-SİMVOLİK KODLARI.....	167
Bayramova Səadət Məmməd qızı	
TOFİQ MAHMUD POEMALARINA ÜMUMİ NƏZƏRİ BAXIŞ.....	172
Əfəndiyeva Aysel Rasim qızı	
B.E.AĞAOĞLUNUN “SOLOVKİDƏ GÖRDÜKLƏRİM” ƏSƏRİNDƏ BOLŞEVİK REJİMİNİN İFŞASI.....	174
Sultanova Xanım Rza qızı	
ŞƏHİDLİK POEZİYASINDA QADIN OBRAZI.....	178
Алиева Севиндж Гасан гызы	
ЭКЛЕКТИЗМ СИМВОЛИКИ И ПОСТМОДЕРНА КАК БЕДУЩЕЕ НАЧАЛО ТВОРЧЕСТВА В. ПЕЛЕВИНА.....	182
Əlizadə Fidan Nadir qızı	
LİRİKADA DÜNYƏVİLİK: AŞIQ ŞEİRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL.....	185
Əsədova Məlihə Fəxrəddin qızı	
QƏRB QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏKİ FRAZEOLÖJİ VARIANTLAR VƏ FRAZEOLÖJİ EVFEMİZMLƏR.....	189
Асадыаде Расима Фархад гызы	
К ПРОБЛЕМЕ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО РОМАНА В ТВОРЧЕСТВЕ А.МЕРДОК.....	192
Gandilova Maral Majid	
Badalova Irada Elman	
MODERN TECHNOLOGY IN THE ENGLISH LANGUAGE TEACHING.....	195
Наси́ев Камран Əliverdi oğlu	
XARİCİ ƏDƏBİYYATIN MİLLİ AUDİTORİYADA ELMİ DƏRKİ VƏ TƏRCÜMƏSİ YOLLARI...199	
Наси́ева Мəтанəт Həşim qızı	
Əliyeva Nüşabə Əjdər qızı	
ÖLKƏŞÜNASLIĞA DAİR BİLGİLƏRDƏN TƏLİMİN BAŞLANGIC MƏRHƏLƏSİNDƏ İSTİFADƏ İMKANLARI	202
Həsənli Mehman Ağasəlim oğlu	
1980-Cİ İLLƏR UYĞUR ROMANINDA MİLLİ XARAKTER PROBLEMİ.....	205
Hümmətova Sevil Əhməd qızı	
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ: PROBLEMLƏR, DÜŞÜNCƏLƏR.....	209
İmaməliyeva Leyla Məcid qızı	
SALMAN MÜMTAZIN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRƏ DAİR TƏDQİQLƏRİ.....	211
İmanov Rauf Vaqif oğlu	
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR.....	214
Исаева Айгюн Ханоглан гызы	
ПУТИ ВЫРАЖЕНИЯ ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ ГЕРУНДИЯ, ПРИЧАСТИЯ И ИНФИНИТИВА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	218
İsmayılı Aytac Fizuli qızı	
LİRİK-EPİK POEMANIN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	221
İsmayilova Ləman Aqşin qızı	
NİZAMİŞÜNASLIQ MÜASİR KONTEKSTDƏ.....	223
Керимова Самая Алифхан гызы	

ПОСТМОДЕРНИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ИСТОКИ И ЭВОЛЮЦИЯ.....	226
Lətifli Seyidnisə Bəxtiyar qızı	
CƏMŞİD ƏMİROVUN "QARA VOLQA" ROMANININ BƏDİİ STRUKTURU.....	229
Qasimova Aynur Yasın qızı	
ALİ MƏKTƏB MÜƏLLİMİNİN PEDAQOQİ QABİLİYYƏT VƏ PEŞƏ SƏRİŞTƏLİLİYİ TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN BAŞLICA ŞƏRTİ KİMİ.....	232
Касимова Майя Мехди гызы	
РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРИЕМА – «ПОТОКА СОЗНАНИЯ» В РАСКРЫТИИ ЧЕРТ НАЦИОНАЛЬНОГО ТИПА ГЕРОЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА Ч.ГУСЕЙНОВА).....	234
Qasimova Səlimə Cəbrayıl qızı	
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSUNUN BƏDİİ DƏRKİ (A.BARBÜSUN YARADICILIĞI ƏSASINDA).....	239
Quliyev İbrahim Nəsir oğlu	
NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNİN TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ TƏHRİFLƏR.....	242
Quliyeva Rəvanə Hacıağa qızı	
Şahbazova Nüşabə Şamil qızı	
RABİTƏLİ NİTQİN İNKİŞAFI YOLLARI.....	246
Qəmbərova Gülnar Ramiz qızı	
İNQİLAB İSAQIN UŞAQ ŞEİRLƏRİ TƏHLİL KONTEKSTİNDƏ.....	248
Mehrəliyev Elçin Eldar oğlu	
NİZAMİ VƏ ÇEX ƏDƏBİYYATI.....	252
Məcədova Xəyalə Mirələm qızı	
TÜRK DİLİNDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN TƏSNİFATI PROBLEMİNƏ DAİR.....	255
Məmmədova Çimnaz Həsənəli qızı	
SİNTAKTİK TƏHLİL BACARIQLARININ AŞILANMASINDA FRAZEOLQJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ROLU.....	258
Məmmədova Fərəh Əlixan qızı	
İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMALARIN MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA....	261
Məmmədova Nurlanə Hümmeət qızı	
QULU XƏLİLOVUN "ÖMRÜN BAHARI" ROMANINDA TƏLƏBƏ HƏYATININ TƏSVİRİ.....	264
Məmmədzadə Almaz Temur qızı	
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLQJİ VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK MƏNA QRUPLARI.....	267
Məmmədsoy Rövşən Rəhib oğlu	
B.PASTERNAKIN "QƏLB" ŞEİRİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ SİYASİ MOTİVLƏRİN SAXLANMASI PROBLEMİ.....	271
Mikayılov Ülvi Aydın oğlu	
"MƏHŞƏR" ROMANINDA NƏSİMİNİN BƏDİİ OBRAZI TARİXİ MÜSTƏVİDƏ.....	274
Müzəffərli Səbirə Rövşən qızı	
"UÇAN İŞIQ VƏ KÖLGƏ" POEMASINDA İŞIQ VƏ KÖLGƏ OYUNU.....	278
Namətova Sevinc Zülfıyar qızı	
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏKLİK VƏ CƏMLİYİN İZAHINA DAİR.....	281
Piriyeva Leyla Məzahir qızı	
AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINDA BƏDİİ PORTRETİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ (BƏZƏK-ZİNƏT ƏŞYALARININ ADLARI ƏSASINDA).....	283
Rəcəbova Mələkə Ağasəf qızı	
"HƏRƏ GÖRDÜYÜNÜ GÖRÜR" HEKAYƏSİNDƏ İNSAN VƏ QORXULARI.....	287

Rəsulova Tansu Rüstəm qızı AŞIQ ƏLƏSGƏRLƏ BAĞLI RƏVAYƏTLƏRDƏ YUXU MOTİVİ.....	291
Rzazadə Günel Çingiz qızı RİTORİK SUALLARIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ FUNKSİYASI.....	295
Seyidova Şahnaz İsmayıl qızı AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA A.P.ÇEXOV YARADICILIĞINA BİR BAXIŞ.....	298
Şərifova Salidə Şəmməd qızı SABİR ŞAHTAHTININ “YOSUN ƏTRİ” (“YOSUN KOKUSU”) ROMANI YENİ ÜMUMTÜRK ƏDƏBİYYATININ NÜMUNƏSİ KİMİ.....	301
Vəliyeva Zemfira Əlişah qızı NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ŞƏRQ FOLKLORU ELEMENTLƏRİ.....	304
Yolçuyeva Gözəl İlqar qızı NİZAMİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN TƏRƏNNÜMÜ.....	308
Yunusova Gülnar İlham qızı AZƏRBAYCANDA YAPON ƏDƏBİYYATININ ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	311
Аббасова Севиндж Захид гызы ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	313
Абдульгалимова Эльнара Фахраддин гызы ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АНИМАЛИСТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКОВ.....	316
Алиева Усния Новруз гызы ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ.....	319
Алиева Фидан Афиз гызы РАЗВИТИЕ РУССКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА ОСНОВЕ СВЯЗНОГО ТЕКСТА.....	322
Ализаде Афер Азер гызы ОБРАЗ ЭСТЕТА-ИГРОКА В РОМАНЕ АРТУРО ПЕРЕСА-РЕВЕРТЕ «ФЛАМАНДСКАЯ ДОСКА».....	325
Алхасов Самир Яшар оглу Аллахвердиев Эльнур Гара оглу НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ РАЗРАБОТКИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В УЧЕБНЫХ МНОГОЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ.....	328
Алхасов Яшар Камиль оглу Аббасов Чингиз Аббас оглу ПРАКТИКА КАК ВАЖНЫЙ ЭТАП ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ	332
Ахмедова Самира Агшин гызы ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПОЗНАНИЕ МИРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АНАРА.....	337
Ахундова Мехри Бахлул гызы АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЕ КАК АСПЕКТ КОММУНИКАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ ВУЗА.....	341
Бабашова Халида Алиаббас гызы К ПРОБЛЕМЕ ВЫДЕЛЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКИХ КОНСТИТУЕНТОВ ТЕКСТА.....	344
Мамедов Насирага Шахмурад оглу К ПРОБЛЕМЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВЕННЫХ ДЕТЕРМИНАНТОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	347
Мамедова Вафа Нариман гызы КОНЦЕПТНАЯ БАЗА ЗАГАДОК.....	350

Мамедова Наила Асад гызы	
ЗАИМСТВОВАНИЯ В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	354
Меджидова Губа Руслан гызы	
ПОСТРЕАЛИЗМ КАК НОВАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФОРМА В ТВОРЧЕСТВЕ ЗАХАРА ПРИЛЕПИНА.....	357
Юсифова Хадиджа Рамиз гызы	
«...ЭТОТ РАЗНОЛИКИЙ МИР СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЫ».....	360
Джафарова Гюльбениз Джахангир гызы	
ОТРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТА «НРАВСТВЕННОСТЬ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И РУССКИХ ПАРЕМИЯХ.....	363
Ибрагимова Натига Ага Шариф гызы	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ.....	366
Сафарова Джамиля Аббасгули гызы	
БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСИКА И СПОСОБЫ ЕЕ ВВЕДЕНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ.....	369
Сулейманова Сабина Али гызы	
КУЛЬТУРНЫЕ МЕТАФОРЫ И КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ СМЕШЕНИЕ В МЕТАФОРАХ.....	372
Пирали Гульзия Жайлауовна	
Ф.М.ДОСТОЕВСКИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ М.О.АУЭЗОВА.....	374
Удалых Галина Дмитриевна	
СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА ДИАЛЕКТНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (на материале русского островного говора Азербайджана).....	381
Abdullayeva Güllü Bayram qızı	
BƏDİİ MƏTN TƏRCÜMƏÇİSİNİN FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN MƏNİYYƏTİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ.....	384

IV BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Abbasova Firuzə Qaraxan qızı	
SOSIAL-İQTİSADİ MÜNƏSİBƏTLƏRDƏ MƏDƏNİYYƏT FAKTORUNUN ROLU.....	387
Ağayev Emil Raul oğlu	
AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIĞINDA ZƏFƏR RƏNGLƏRİ.....	390
Alməmmədova Səbinə Məmməd qızı	
MÜASİR DÖVRDƏ CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASIYA VƏ DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏR.....	394
Babayev Etibar Adil oğlu	
MULTİKULTURALİZM, SOVET “POZİTİV SEQQEQASIYASI” VƏ MİLLİ-MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİN TRANSFORMASIYASI.....	398
Babayeva Günay Hübət qızı	
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI PRAQMATİKANIN OPTİMALLAŞMASI.....	402
Bağirova Şəlalə Vaqif qızı	
“BAKİ KİRİL-MEFODİ PRAVOSLAV VƏ XEYRİYYƏ QARDAŞLIĞI” HAQQINDA.....	405
Bünyadova Şirin Teymur qızı	
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ORTA ƏSRLƏRDƏKİ ÖLÇÜ SİSTEMİ.....	408
Насибова Айтен Сохраб кзы	

АЗЕРБАЙДЖАН В СИСТЕМЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ ТУРЦИИ В НАЧАЛЕ 90-Х XX В.....	413
Гёзалов Парвин Фахраддин оғлу НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ВКЛАД В АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЕ.....	417
Cəfərova Səbinə Namiq qızı MÜASİR AİLƏLƏRDƏ UŞAQLARDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN FORMALAŞDIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	421
Əhmədova Aynurə Ənvər qızı ŞÜUR VƏ ÜNSİYYƏT – FƏLSƏFİ KONTEKSTDƏ TƏHLİL.....	425
Hacı Rauf Məmmədcan oğlu ZƏRDÜŞTLÜKDƏN TÖRƏMİŞ MORMONİZM VƏ ONA MÜASİR BAXIŞ.....	427
Xəlilova Aynur Xəlil qızı MÜASİR AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ FORTEPIANO ƏSƏRLƏRİNİN TƏFSİR PROBLEMLƏRİNƏ DAİR.....	432
İbrahimova Bəsti Əmirxan qızı FRANSIZ DİLİ ÜSLUBLARININ TƏSNİFATI.....	435
Ибрагимова Хатира Мамед гызы РЕЛИГИОЗНОЕ ИСТОРИКО-ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	438
İsayev Orxan Əli oğlu XVIII-XIX ƏSRLƏR İRAQ-TÜRKMAN ƏDƏBİYYATINDA NƏSR YARADICILIĞI.....	442
Quliyev Asif Əlvən oğlu QƏRB İMMİQRASIYA ÖLKƏLƏRİNDƏ MULTİKULTURALİZM.....	446
Quliyev Rüstəm Elman oğlu MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ SƏNƏTİNDƏ RƏNGKARLIQ.....	449
Quliyeva Sevinc Niman qızı MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYİMİZ MENTAL DƏYƏRLƏR MÜSTƏVİSİNDƏ.....	453
Qurbanova Rəna Oruc qızı XIX ƏSRİN II YARISINDA MAARİFÇİ-PEDAQOJİ MÜHİT VƏ HƏSƏN BƏY ZƏRDABİ.....	456
Mazanlı Sevdə Teymur qızı YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL İDEYALAR.....	459
Mehtizadə Sayad Çingiz qızı İRƏVAN ŞƏHƏRİ XVII ƏSR AVROPA SƏYYAHLARININ GÜNDƏLİKLƏRİNDƏ.....	462
Məmmədov Cahangir Rza oğlu Bayramov Şakir Bayram oğlu QƏDİM YUNAN FƏLSƏFƏSİNDƏ SOFİSTLƏRİN MAARİFÇİLİK ROLU.....	465
Məmmədov Nurlan Ramiz oğlu ÖMÜRBOYU TƏHSİL KONTEKSTİNDƏ ƏLAVƏ TƏHSİL SOSİAL İNSTİTUTUN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ.....	469
Məmmədov Şahkərəm Mirzəməmməd oğlu İBTİDAİ MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ.....	475
Məmmədova Nazilə Böyükağa qızı AZƏRBAYCAN AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNİN TRABZON İMPERİYASI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR.....	478
Мамедханова Наида Джамал гызы	

АРХЕТИПИЧЕСКИЕ МОТИВАЦИИ ПОСТУПКОВ В РУСЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО МЕНТАЛИТЕТА.....	481
Mikayılzadə Lalə Ağa qızı AZƏRBAYCAN-İRAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFININ MÜASİR TENDENSİYALARI.....	484
Nəşibova Afaq Bəxtiyar qızı XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ MAARİFLƏNDİRİLMƏSİNDƏ BAZAR GÜNÜ VƏ CÜMƏ MƏKTƏBLƏRİNİN ROLU.....	488
Səfərli Aynur Mətləb qızı MÜSİQİDƏN ƏDƏBİYYATA UZANAN ÖMÜR: ÜZEYİR HACIBƏYOV	490
Şahbazova Rəna Şamil qızı ƏRƏB XİLAFƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ V.V.BARTOLDUN TƏDQİQATLARINDA.....	494
Vəliyeva Günay Hümət qızı AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİ TURİZMİN İNKİŞAF POTENSİALI.....	498
Yediyarlı Günay Yaşar qızı ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ QAÇQINLIQ KONSEPTİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ - SABİR ƏHMƏDLİ YARADICILIĞI.....	501
Zeynalova Sevinc Əlixan qızı İNGİLTƏRƏNİN “MOSKVA” ŞİRKƏTİNİN AZƏRBAYCANDA FƏALİYYƏTİNƏ DAİR.....	504
Аскерова Лала Аскер гызы КОВРОТКАЧЕСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОРНАМЕНТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОВРОВ.....	508
Бархалов Галиб Наджми оглу АЗЕРБАЙДЖАН: ПРОЦЕСС ТРАНСФОРМАЦИИ В ЕВРОПЕЙСКОЕ СООБЩЕСТВО.....	511
Мустафаева Лейла Джамал гызы МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	515
Юзбашева Эльмира Рустам гызы ТОЛЕРАНТНОСТЬ И ТЕРПИМОСТЬ.....	518

V BÖLMƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI VƏ QLOBALLAŞMA

Abdullayeva Şəfəq Hüseyn qızı AZƏRBAYCANDA TURİZM BAZARININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ.....	522
Axundova Aytəkin Ağamusa qızı EKOLOJİ TERROR - ERMƏNİSTANIN İŞĞALÇI SİYASƏTİNİN NƏTİCƏSİ KİMİ.....	524
Allahverdiyev Elnur Qara oğlu AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI İSTEHSALININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI.....	528
Ələsgərov Baxış İslam oğlu Səmədov Yaqub Abbasqulu oğlu AZƏRBAYCAN MİLLİ İQTİSADİYYATININ FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİNİN ROLU.....	535
Qarayev Mahir Tahir oğlu KƏND TƏSƏRRÜFATININ MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNATI VƏ İNKİŞAF MEYLLƏRİ.....	538

Qubadzadə Xədicə Xaqani qızı İNNOVASIYANIN ELMİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	540
Yusifova Kəmalə Xəlil qızı AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA AQROTURİZM POTENSİALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN TƏŞKİLİ.....	544
Zəkizadə Seyidmahir Samir oğlu AZƏRBAYCANIN İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI ÜÇÜN İNFRASTRUKTURUN YARADILMASI.....	547
Ziyadov Elkiyar İkrəm oğlu QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ XƏZƏRYANI ÖLKƏLƏRİN İNVESTİSIYA CƏLBƏDİCİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	551
Алиева Саида Афган кызы СТРАХОВАНИЕ КАК СПОСОБ ЗАЩИТЫ ИНВЕСТИЦИЙ.....	554

VI BÖLMƏ

HÜQUQ VƏ SİYASİ ELMLƏRİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Akhundova Sevdə Məmməd THE QUESTION OF THE CANADIAN MODEL OF MULTICULTURALISM AT THE PRESENT STAGE.....	558
Nərimanova Afaq Ələkbər qızı AZƏRBAYCAN-YAPONİYA ƏMƏKDAŞLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	562
Ибрагимова Джейла Тейяр кызы ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА КАК ПАРАДИГМА ЕДИНСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА.....	565
Муганлинский Ровшан Ариф оғлу К ВОПРОСУ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГОСУДАРСТВ КАРА- КОЮНЛУ И АК-КОЮНЛУ С ГОСУДАРСТВОМ ТИМУРИДОВ В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	569
Садыгов Октай Фируз оғлу К ВОЗМОЖНЫМ ВЕКТОРАМ РАЗВИТИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПО ЛИНИИ ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ -РОССИЙСКАЯ ФЕДЕРАЦИЯ В 20-30 гг. XXI ВЕКА.....	572
Сафаров Мəгəррəмəли Сафар оғлу МИРОВОЙ ПОРЯДОК И ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА.....	577
Шарифов Мехти Шаматович КОНТИНУИТЕТ ТУРЕЦКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: ПУТЬ ОТ АТАТЮРКА ДО ЭРДОГАНА.....	579
MÜNDƏRİCAT	

Texniki redaktor:

Üz qabığının dizaynı:

Çapa imzalanıb: 22.04.2022. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 22,75 ç.v. Tiraj: 200.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ**

e-mail: Riso-77@mail.ru